ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 257

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
1967-1997

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

19-20 Δεκεμβρίου 1997

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΧΡΙΣΤΟΥ Γ. ΝΤΟΥΜΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2008

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

1967-1997

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία,
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72, Ἑλλὰς
FAX 210 3644996, τηλ. 2103609689
secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-960-8145-71-9

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Λιβελούλα σὲ θύσανο καλαμιοῦ. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 3β τῆς Ξεστῆς 3.

Χορηγὸς ἔκδοσης: «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ Α.Ε.»

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 257

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
1967-1997

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

19-20 Δεκεμβρίου 1997

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΧΡΙΣΤΟΥ Γ. ΝΤΟΥΜΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2008

Περιεχομενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 11

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ

Ἄννας Μιχαηλίδου
Μετάλλινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ.
«Οἰκοσκευὴ» καὶ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς 17

Εὐαγγελίας Κάτσα-Τομαρᾶ
Ἡ κεραμικὴ ὡς οἰκονομικὸ μέγεθος καὶ παράμετρος ἀνταλλαγῶν
ἑνὸς κλειστοῦ κτηριακοῦ συνόλου 35

Ἴριδος Τζαχίλη
Οἱ πήλινοι κύλινδροι τοῦ Ἀκρωτηρίου 51

Χρήστου Μπουλώτη
Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι (THE 7-12):
Ὄψεις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ 67

ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Ἀνάγιας Σαρπάκη
Ἀλεσμένες ὕλες. Μιὰ πρώτη προσέγγιση μελέτης 97

Κατερίνας Τρανταλίδου
«Κρέα δαίετο καὶ νέμε μοίρας». Ἡ κατάτμηση τοῦ σφαγίου στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ 105

Δήμητρας Μυλωνᾶ
Ἁλιεία στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο. Θεωρητικὲς προσεγγίσεις καὶ ἀρχαιολογικὲς
μαρτυρίες. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου 127

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΑΓΑΘΩΝ

Ἄννας Παπαδημητρίου-Γραμμένου
Ἀκρωτήρι: Ἀποθήκευση εἰδῶν διατροφῆς 137

Νάγιας Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Πρόσφατα στοιχεῖα ἀποθήκευσης καὶ διαφύλαξης ἀγαθῶν
στὸν ΥΚ Ι οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας 151

Κατερίνας Ἀλεξοπούλου
Ἀκρωτήρι Θήρας. Χῶροι μὲ κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων:
νέες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τους 169

Μαρίας Μπελογιάννη
Ἡ καλαθοπλεκτικὴ καὶ ἡ ψαθοπλεκτικὴ τέχνη στὴν οἰκονομία τοῦ Ἀκρωτηρίου 199

ΤΕΧΝΗ

Παναγιώτας Σωτηρακοπούλου
Τὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὸν οἰκισμὸ 217

Ἀγγελίας Παπαγιαννοπούλου
Μεσοκυκλαδικὴ εἰκονιστικὴ παράδοση ὡς πρόδρομος τῶν τοιχογραφιῶν 239

Ἀνδρέα Βλαχόπουλου
Ἡ «Τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος» ἀπὸ τὸ κτήριο Ξεστὴ 3 τοῦ Ἀκρωτηρίου 261

Εἰρήνης Παπαγεωργίου, Κικῆς Μπίριαχα
Ἡ εἰκονογραφία τοῦ πιθήκου στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ περίπτωση
τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας 287

Χριστίνας Ἀ. Τελεβάντου
Τὸ θηραϊκὸ τοιχογραφικὸ ἐργαστήριο καὶ ἡ συμβολή του
στὴ διαμόρφωση τῆς αἰγαιακῆς τέχνης 317

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Χρίστου Γ. Ντούμα
Ἡ θρησκεία στὸ Ἀκρωτήρι 333

Μαρίζας Μαρθάρη
Ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἀγροτικὴ λατρεία στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας.
Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐξέταση μιᾶς θηραϊκῆς κεραμικῆς κατηγορίας 363

Γιώργου Ἀλεξόπουλου
Τὸ ἱερὸ καὶ τὸ μιαρό. Συμβολικὴ καὶ λειτουργικὴ ἐπιβεβαίωση μιᾶς κοινότητας.
«Κέρατα καθοσιώσεως» καὶ ἀγωγοὶ λυμάτων στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας 387

Τέσης Σαλῆ
Τὸ πανόραμα τῆς μινωικῆς ἐποχῆς στὸ ὑστεροκυκλαδικὸ Ἀκρωτήρι 423

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ἀναστασίας Δεβετζῆ
Τὰ εἰσηγμένα λίθινα ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου. Μιὰ νέα προσέγγιση 453

Κλαίρης Παλυβοῦ
Ἡ μινωικὴ ὄψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου 475

Εὔας Παναγιωτακοπούλου
Παράσιτα στὶς ἀποθῆκες. Ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιοεντομολογικῆς μελέτης
στὴ Δυτικὴ Οἰκία, Ἀκρωτήρι Θήρας 491

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Νίκου Φιντικάκη
Ἀντικατάσταση στεγάστρου, συντήρηση, διαμόρφωση καὶ ἀνάδειξη
τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας 501

Ἐλισάβετ Χρυσικοπούλου
Ἡ τεχνολογία στὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν 513

ΠΙΝΑΚΕΣ 519
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 537

Προλογος

Ἡ εὐτυχὴς κατάληξη κάθε ἀνασκαφῆς εἶναι ἡ δημοσίευσή της καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας περιλαμβάνεται στίς, ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη, καλύτερα καὶ περισσότερο μελετημένες καὶ δημοσιευμένες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μεμονωμένων μελετῶν, ἀνακοινώσεων καὶ ἐκθέσεων γιὰ εἰδικὰ ζητήματα, τῶν δύο ἀνασκαφέων τοῦ Ἀκρωτηρίου, τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου καὶ τοῦ Χρίστου Ντούμα, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει δημοσιεύσει ἀπὸ τὸ 1967 ἕως τώρα δεκατρεῖς αὐτοτελεῖς τόμους ποὺ περιέχουν μελέτες ἢ μονογραφίες περὶ θεμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ὁ τόμος τοῦτος, δέκατος τέταρτος τῆς σειρᾶς, ἀποτελεῖται ἀπὸ 25 εἰδικὲς μελέτες ποὺ ἀνακοινώθηκαν τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1997 κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συνάντηση τῶν συνεργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ τὴ συμπλήρωση 30 χρόνων ἀπὸ τὴν ἔναρξή της, τὸ 1967. Οἱ μελέτες καλύπτουν καίρια ζητήματα τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀκρωτηρίου: παραγωγὴ ἀγαθῶν, μετρολογία, διατροφή, ἀποθήκευση ἀγαθῶν, τέχνη, θρησκεία, ἐξωτερικὲς σχέσεις, σύγχρονη τεχνολογία καὶ τὰ ἀρχαῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Στὴν ἐποχή μας ἡ ἀρχαιολογία καὶ τὰ μνημεῖα δὲν περιλαμβάνονται συνήθως στὰ πρωταρχικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀνθρώπων. Τὸ Ἀκρωτήρι ὅμως ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καὶ ἀπὸ χρόνια ἔχει τὴν τύχη νὰ στηρίζεται ἀπὸ τήν «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν κ. Ἀριστείδη Ἀλαφοῦζο, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὸν προηγούμενο τόμο τῆς σειρᾶς *Δυτικὴ Οἰκία*, ἀνέλαβε τὴ δαπάνη τῆς ἔκδοσης καὶ τούτου τοῦ τόμου. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας τοῦ ἐκφράζει τὶς θερμὲς εὐχαριστίες του γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἔργου στὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ ἀποτελεῖ στήριξη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συντομογραφίες τοῦ Κανονισμοῦ Δημοσιευμάτων τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

PM	A. EVANS, *The Palace of Minos at Knossos*, I-IV (London 1921-1935).
Thera I-VI	SP. MARINATOS, *Excavations at Thera* I-VI (Athens 1967-1974).
TAW II. 1	CHR. DOUMAS (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* I. *Papers Presented at the Second International Congress, Santorini, Greece, August 1978*, τ. 1 (London 1978).
TAW II. 2	CHR. DOUMAS (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* II. *Papers and Proceedings of the Second International Congress, Santorini, Greece, August 1978*, τ. 2 (London 1980).
TAW III	D. HARDY - A. C. RENFREW (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* III. *Third International Congress, Santorini, 3-9 September 1989*, τ. 1-3 (London 1990).

Εισαγωγη

Λόγοι πέρα ἀπὸ τὴ δική μας θέληση καθυστέρησαν τὴν ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ τόμου. Ὡστόσο, ἡ πολύχρονη αὐτὴ καθυστέρηση δὲν μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει πρόσχημα γιὰ τὴ ματαίωσή της. Γιατὶ ἡ ἐπιστημονικὴ διημερίδα 19-20 Δεκεμβρίου 1997 δὲν ἀποσκοποῦσε ἁπλῶς σὲ μιὰ ἐφήμερη ἐνημέρωση καὶ ἀπολογισμὸ τοῦ ἐκτελούμενου ἔργου στὸ Ἀκρωτήρι. Οἱ ἐπὶ μέρους ἀνακοινώσεις, καρπὸς πολύχρονης ἔρευνας, δὲν ἔπαψαν νὰ ἐνδιαφέρουν ὡς ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις ποὺ ἔχουν ἀξία διαχρονική, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν γίνουν ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση διαφορετικῶν ἀπόψεων. Ἡ διάρθρωση τῶν θεματικῶν ἑνοτήτων τοῦ ἀνὰ χείρας τόμου εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ διημέρου ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀντίστοιχων ἀνακοινώσεων.

Ἡ πρώτη θεματικὴ ἑνότητα κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Παραγωγὴ καὶ συστήματα μέτρησης» περιλαμβάνει ἀνακοινώσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν οἰκονομία τῆς κοινωνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπως αὐτὴ ἀνιχνεύεται μέσα ἀπὸ διάφορες κατηγορίες εὑρημάτων. Ἡ χρήση τῶν προϊόντων τῆς μεταλλουργίας ὡς ἀνταλλάξιμων ἀγαθῶν ἀλλὰ καὶ ὡς μέσων καλλιέργειας κοινωνικῶν σχέσεων εἶναι τὸ θέμα τῆς Ἄ. Μιχαηλίδου. Ἀπὸ παρόμοια σκοπιὰ ἡ Ε. Κάτσα-Τομαρᾶ ἐξετάζει τὰ προϊόντα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς. Μὲ κριτήριο τὴ χωρητικότητα τῶν σκευῶν μελετᾶ τὸν βαθμὸ αὐτάρκειας ποὺ μποροῦσε νὰ διαθέτει τὸ κάθε σπιτικὸ ἀνάλογα μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐνοίκων του. Κοινωνικο-οικονομικὴ διάσταση ἀναζητεῖ καὶ ἡ Ἴ. Τζαχίλη σὲ ἄψητους πήλινους κυλίνδρους, στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων κυκλίσκοι ἔχουν ἐντυπωθεῖ μὲ ἐμπίεστη τεχνικὴ καὶ σὲ ποικίλους σχηματισμούς. Ἂν καὶ παρόμοια ἀντικείμενα ἐντάσσονται γενικὰ στὰ ὑφαντικὰ ἐργαλεῖα, ἡ σήμανσή τους μὲ τοὺς κυκλίσκους ὁδηγεῖ τὴ συγγραφέα νὰ τὰ ἑρμηνεύσει ὡς μέσα ἑνὸς πρόχειρου ἐνδοκοινοτικοῦ μετρικοῦ συστήματος. Πιὸ εὐκρινὴ σχέση μὲ τὴν οἰκονομία τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μετρικὸ σύστημα τῆς Κρήτης δείχνουν οἱ μοναδικὲς μέχρι σήμερα γιὰ τὴ Θήρα πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὸ δωμάτιο Δ18α, τὶς ὁποῖες πραγματεύεται ὁ Χρ. Μπουλώτης. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους ἀναδεικνύεται ἡ μεγάλη παραγωγὴ καὶ διακίνηση ὑφασμάτων στὸ Ἀκρωτήρι, ἀλλὰ καὶ οἱ στενὲς σχέσεις του μὲ τὴν Κρήτη, ἰδιαίτερα δὲ μὲ τὴν Κνωσό.

Ἡ διατήρηση ὀργανικῶν ὑλικῶν στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὴ σὲ σχέση μὲ ἄλλους προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Αἰγαίου καὶ προσφέρεται γιὰ ποικίλες προσεγγίσεις. Ἀνάμεσά τους τὰ κατάλοιπα τροφῆς μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴ μελέτη τοῦ διαιτολογίου τῶν κατοίκων τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, τομέας στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένη ἡ δεύτερη θεματικὴ ἑνότητα μὲ τὸν τίτλο «Διατροφή». Ἔχοντας ταυτίσει ἐργαστηριακὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ κατάλοιπα ἀλεσμένων τροφῶν –κριθαριοῦ, σιταριοῦ, ὀσπρίων– ἡ Ἀ. Σαρπάκη στὴν ἀνακοίνωσή της ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνιχνεύσει ἐργαλεῖα καὶ ἐγκαταστάσεις ἄλεσης, ἀκόμη καὶ τρόπους ἀποθήκευσης καὶ προστασίας ἀλεσμένων τροφῶν ὄχι μόνο γιὰ οἰκιακὴ κατανάλωση ἀλλὰ καί, ἐνδεχομένως, γιὰ διακίνηση. Σὲ μεγάλες ποσότητες βρίσκονται ὀστὰ θηλαστικῶν ζώων ποὺ τὸ κρέας τους καταναλώθηκε μέσα στὰ σπίτια τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν καταλοίπων αὐτῶν ἡ Κ. Τρανταλίδου προσπαθεῖ νὰ ανιχνεύσει τρόπους σφαγῆς καὶ κατάτμησης τῶν σφαγίων. Σὲ μικρότερες ποσότητες καὶ λιγότερο καλὴ κατάσταση διατηροῦνται τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα ψαριῶν, ἡ ἐξέταση τῶν ὁποίων ὁδήγησε τὴ Δ. Μυλωνᾶ στὴν πρόταση θεωρητικοῦ προτύπου γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἁλιείας στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο.

Ἄμεσα μὲ τὶς δύο προηγούμενες θεματικὲς ἑνότητες σχετίζεται ἡ «ἀποθήκευση ἀγαθῶν». Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὸ δωμάτιο Δ1α ἡ Ἀ. Παπαδημητρίου-Γραμμένου ἐξετάζει γενικὰ τοὺς χώρους, τὰ σκεύη καὶ τὸν τρόπο ἀποθήκευσης ὁρισμένων τροφῶν στὸν οικισμὸ τοῦ Ακρωτηρίου. Τὸ μικρὸ δωμάτιο Δ18α ἀπέδωσε πλῆθος εὑρημάτων σὲ μεγάλη ποικιλία, περιλαμβάνοντας ἀποθηκευτικὰ σκεύη, ἔπιπλα, καλάθια, μπρούντζινα ἀντικείμενα, πήλινα σφραγίσματα, τὶς μοναδικὲς πινακίδες Γραμμικῆς Α κτλ. Αὐτὸν τὸν συνωστισμὸ τόσο μεγάλου πλήθους ἀγαθῶν σὲ μιὰ στενόχωρη ἀποθήκη ἡ Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ἑρμηνεύει ὡς προσπάθεια φύλαξής των ἀπὸ τοὺς κατόχους των πρὶν τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πόλης. Μιὰ τυπολογικὴ κατάταξη τῶν ἐπὶ μέρους ἀποθηκευτικῶν κατασκευῶν ποὺ ἀπαντοῦν στὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπιχειρεῖ ἡ Κ. Ἀλεξοπούλου διακρίνοντας δύο μεγάλες κατηγορίες: τὶς βαριὲς –κτιστὲς– κατασκευὲς στὸ ἰσόγειο καὶ τὶς ἐλαφρὲς –πηλόκτιστες– στὸν ὄροφο. Ἡ πληθώρα, τέλος, καταλοίπων ἀπὸ καλάθια καὶ ψάθες δίνει τὴν εὐκαιρία στὴ Μ. Μπελογιάννη νὰ ἀναζητήσει πιθανὲς χρήσεις, μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν καὶ ἡ ἀποθήκευση ἀγαθῶν.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ σχηματίστηκαν, στὰ μέσα περίπου τῆς 5ης χιλιετίας π.Χ., οἱ πρῶτες νησιωτικὲς κοινωνίες τῶν Κυκλάδων ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ καλλιεργοῦν τὴν τέχνη ὡς βασικὸ ἐκφραστικὸ μέσο ἐπικοινωνίας. Ἄλλοτε μὲ τὴν κατεργασία τοῦ μαρμάρου, ἄλλοτε μὲ τὴν ἀπεικόνιση σκηνῶν μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπίκρουσης ἐπάνω σὲ σκουρόχρωμες ἐπιφάνειες τοῦ βράχου, ἄλλοτε μὲ τὴν ἐγχάρακτη ἢ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῶν προϊόντων τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καὶ τέλος μὲ τὴν τοιχογραφία προσπάθησαν νὰ ἑρμηνεύσουν τὸν κόσμο καὶ νὰ δώσουν περιεχόμενο στὴν καθημερινότητά τους. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρόπους ἔκφρασης ποὺ ἀπαντοῦν στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς θεματικῆς ἑνότητας «Τέχνη», ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις τῆς ὁποίας παρακολουθεῖται ὁ σταδιακὰ μεταβαλλόμενος χαρακτήρας τῆς ἐξελισσόμενης κοινωνίας του. Μὲ τὰ μαρμάρινα εἰδώλια, ποὺ ὡς καλλιτεχνικὴ ἔκφραση χαρακτηρίζουν τὶς Κυκλάδες τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (3η χιλιετία π.Χ.), καταπιάνεται ἡ Π. Σωτηρακοπούλου. Ἡ μεγάλη ποικιλία τύπων καὶ παραλλαγῶν, στὶς ὁποῖες ἀπαντοῦν τὰ εἰδώλια αὐτά, ἀποτελεῖ καὶ τὴν τρανότερη μαρτυρία ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ θηραϊκὴ κοινωνία βρέθηκε στὴν πολιτισμικὴ σφαίρα τῶν Κυκλάδων μετέχοντας ἐνεργὰ στὶς δημιουργίες τους. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς γραπτῆς διακόσμησης στὰ ἀγγεῖα ποὺ παρῆγαν τὰ κυκλαδικὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ συνεχεῖς πειραματισμοὶ μὲ τὰ χρώματα ἐντυπωσίασαν τόσο τὴ μεσοκυκλαδικὴ κοινωνία, ὥστε τὴν ὁδήγησαν στὴν παντελὴ ἐγκατάλειψη τῆς μαρμαρογλυπτικῆς. Παράλληλα, τὰ χρώματα παρεῖχαν τὴν εὐχέρεια γιὰ μιὰν εὐκολότερη ἀπεικόνιση τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία κορυφώθηκε μὲ τὴν εἰκονιστικὴ ἀγγειογραφία. Μελετώντας τὴ ζωγραφικὴ αὐτὴ ἡ Ἀ. Παπαγιαννοπούλου καταλήγει ὅτι ἡ μεσοκυκλαδικὴ εἰκονιστικὴ ἀγγειογραφία ἀποτελεῖ προβαθμίδα γιὰ τὸ ἑπόμενο στάδιο, τὴν τοιχογραφία. Στὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῶν τοίχων, ποὺ γνώρισε μεγάλη ἄνθηση κατὰ τὴν

Ὑστεροκυκλαδικὴ Ι περίοδο, τὴν τελευταία φάση ζωῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου, εἶναι ἀφιερωμένες οἱ ἑπόμενες τρεῖς ἀνακοινώσεις τῆς ἑνότητας. Ἔπειτα ἀπὸ σύντομο ἀπολογισμὸ τῆς διαδικασίας, μὲ τὴν ὁποία συντηρήθηκε ἡ σύνθεση τοῦ «Καλαμιώνα» ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3, ὁ Ἀ. Βλαχόπουλος ἀναλύει τὸ θέμα σὲ μιὰν ἀπόπειρα ἀποκατάστασης τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτηρίου. Μὲ τὸ θέμα τῆς ἀπεικόνισης τοῦ πιθήκου στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου καταπιάνονται στὴν κοινὴ ἀνακοίνωσή τους ἡ Εἰρ. Παπαγεωργίου καὶ ἡ Κ. Μπίρταχα, ἀναζητώντας τὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε στὴν τέχνη τῶν τόσο διαφορετικῶν κόσμων, ὅπου ἀπαντᾶ: τοῦ Αἰγαίου, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Τέλος, μὲ μιὰ συνολικὴ προσέγγιση τῆς τέχνης τῆς τοιχογραφίας στὴ Θήρα ἡ Χρ. Τελεβάντου ἐξετάζει τὴ συμβολὴ τῶν Θηραίων ζωγράφων στὴ τέχνη τοῦ Αἰγαίου γενικότερα, ἀφότου πῆραν τὴ σκυτάλη ἀπὸ τοὺς Κρῆτες ὁμοτέχνους των. Ἀναγνωρίζοντας τρεῖς τεχνοτροπικὲς τάσεις –τὴ «Μινωίζουσα», τὴν «Ἀφηρημένη» καὶ τὴν «Ἐλεύθερη»– ἐξετάζει τὸν βαθμὸ ἐπίδρασης ποὺ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τάσεις αὐτὲς ἄσκησαν στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη.

Οἱ ποικίλες ἐκδηλώσεις καὶ δραστηριότητες κάθε κοινωνίας διέπονται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία της. Μέσα, λοιπόν, ἀπὸ δραστηριότητες ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ μὲ ὑλικὴ μορφὴ γίνεται προσπάθεια νὰ ἀναδειχτεῖ ἡ «Ἰδεολογία» τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας μὲ τὶς ανακοινώσεις τῆς πέμπτης θεματικῆς ενότητας. Στὸ θέμα τῆς θρησκείας εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ανακοίνωση τοῦ γράφοντος, ὁ ὁποῖος ἀναλύοντας τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα –ἀρχιτεκτονική, τέχνη, κινητὰ εὑρήματα– ἐξετάζει κατὰ πόσον τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀναγνώριση χώρων ἀφιερωμένων στὴ λατρεία. Ἡ Μ. Μαρθάρη μελετώντας τὴν εἰκονιστικὴ διακόσμηση μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας πήλινων σκευῶν, ἀναγνωρίζει τελετουργικὸ χαρακτήρα σ' αὐτὰ ἀποδίδοντάς τους ρόλο στὴν τέλεση λατρείας ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν αγροτικὴ οἰκονομία. Τὸν συμβολικό/ἰδεολογικὸ χαρακτήρα τῶν «Διπλῶν Κεράτων» ἀναλύει στὴν ἀνακοίνωσή του ὁ Γ. Ἀλεξόπουλος. Ὡς ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιστέφουν εἰσόδους κτηρίων, τόσο στὴν πραγματικότητα ὅσο καὶ σὲ ἀπεικονίσεις στὴν τέχνη, τὰ ἑρμηνεύει ὡς συμβολικὰ ἀποτροπαϊκὰ μέσα προστασίας τῶν ἀντίστοιχων χώρων. Μὲ τὸ ἰδεολογικό/μυθολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας μπορεῖ, τέλος, νὰ σχετιστεῖ καὶ ἡ ἀνακοίνωση τῆς Τ. Σαλῆ, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σὲ ἀφηγηματικὲς σκηνὲς τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ σὲ περιγραφὲς ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ὁμηρικὰ ἔπη.

Πτυχὲς τοῦ κοσμοπολίτικου χαρακτήρα τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐξετάζονται στὶς ἀνακοινώσεις τῆς ἕκτης θεματικῆς ἑνότητας κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἐξωτερικὲς Σχέσεις». Μέσα στὶς χιλιάδες τῶν λίθινων σκευῶν σημαντικὴ κατηγορία ἀποτελοῦν αὐτὰ ποὺ εἴτε ὡς πρώτη ὕλη εἴτε ὡς ἕτοιμα ἔχουν ξενικὴ προέλευση καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο ἔρευνας τῆς Τ. Δεβετζῆ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαρμάρινα σκεύη ποὺ ἔχουν κυκλαδικὴ τὴν προέλευση καὶ ἄλλα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου –π.χ. Κρήτη καὶ Πελοπόννησο–, δὲν εἶναι λίγα καὶ ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ὅπως ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ ἡ Παλαιστίνη ἐπιβεβαιώνοντας τὶς σχέσεις τῆς Θήρας μὲ τὶς περιοχὲς αὐτές. Τόσο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὅσο καὶ ἡ ἀνιχνευόμενη μέσω αὐτῆς νοοτροπία τῶν Θηραίων τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀποκαλύπτουν ἔντονες τὶς ἐπι-

δράσεις ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Κρήτη, ὅπως τὶς ἀναλύει στὴν ἀνακοίνωσή της ἡ Κ. Παλυβοῦ. Τὰ ντόπια στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα συνδυάζονται οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ τὶς συγκαλύψουν. Σημαντικὸ τομέα μελέτης στὸ Ἀκρωτήρι ἀποτελοῦν καὶ τὰ ἐντομολογικὰ κατάλοιπα, ποὺ μποροῦν νὰ δώσουν πολλὲς καὶ ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸν οἰκισμό. Ἀνάμεσα στὶς πληροφορίες αὐτὲς εἶναι καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς πόλης διακινοῦνταν καὶ ἀγαθὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ εἶναι ξενιστὲς ἐντόμων, ὅπως τὰ σιτηρὰ καὶ τὰ ὄσπρια. Σ' αὐτὴ τὴν πτυχὴ τῆς ἔρευνας εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ε. Παναγιωτακοπούλου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶχε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ σύγχρονων μεθόδων καὶ τεχνικῶν μέσων στὴ μελέτη, διαχείριση καὶ προστασία τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων. Γι' αὐτὸ κρίθηκε σκόπιμο ἡ τελευταία –ἕβδομη– θεματικὴ ἑνότητα τῆς ἡμερίδας νὰ ἀφιερωθεῖ στὴ «Σύγχρονη Τεχνολογία». Ἡ ἀπόφαση τοῦ Σπ. Μαρινάτου νὰ στεγάσει τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου ἦταν πρωτοποριακὴ καὶ ἡ μέθοδος DEXION ἀποτελοῦσε τεχνολογία αἰχμῆς γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960. Ἡ επιβαλλόμενη, λοιπόν, ἀντικατάσταση τοῦ στεγάστρου δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ γίνει σύμφωνα μὲ τὴν προηγμένη τεχνολογία τοῦ καιροῦ μας. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τεχνολογίας αὐτῆς καὶ τὰ ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα ἀναπτύσσει στὴν εἰσήγησή του ὁ Ν. Φιντικάκης. Ἡ σύγχρονη τεχνολογία ὅμως προσφέρεται καὶ γιὰ τὴ βελτίωση στὴ μελέτη αὐτῶν τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων καθ' αὐτά. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ Ἐ. Χρυσικοπούλου συνδυάζοντας φυσικοχημικὲς μεθόδους καὶ μικροσκοπικὲς ἐξετάσεις ἀναλύει τὴ φύση τῶν ἀνόργανων ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὶς τοιχογραφίες (κονιάματα καὶ χρωστικὲς ὕλες) καθὼς καὶ τὶς τεχνικὲς ποὺ ἀκολουθήθηκαν στὴν ἐφαρμογή τους.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Μεταλλινα Εργαλεια και Σκευη στα Κτηρια του Οικισμου. «Οικοσκευη» και Κοινωνικες Σχεσεις Παραγωγης

Τὰ εὑρήματα ἀπὸ μέταλλο γίνονται πάντα ἀντικείμενο ἰδιαίτερης προσοχῆς ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς. Τὰ μετάλλινα σκεύη ἔχουν ἐξασφαλισμένη τὴ θέση τους στὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις καὶ στὶς προθῆκες τῶν μουσείων, κάποτε ἐπιβάλλουν καὶ τὴν προβολή τους στὸν ἔντυπο χῶρο: ἔτσι, ἡ πρόχους ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι παίρνει τὴ θέση της στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ Αἰγαίου[1]. Τὰ περισσότερα –καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακὰ– περιμένουν ὑπομονετικὰ τὴ δημοσίευσή τους ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία[2].

Ὁ τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης ὑπόσχεται νὰ ἀναφερθεῖ στὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἡ λέξη κλειδὶ εἶναι ἡ λέξη «οἰκοσκευή». Θὰ ἀντιμετωπίσομε δηλαδὴ τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα ὡς ἰδιοκτησία καὶ περιουσιακὸ στοιχεῖο τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου, εἴτε ἀνήκουν στὸν ἔνοικο τοῦ σπιτιοῦ ὅπου βρέθηκαν εἴτε ἁπλῶς χρησιμοποιήθηκαν ἐκεῖ. Ὡς οἰκοσκευὴ ἐμπεριέχουν εἰδικότερες πληροφορίες γιὰ τοὺς κατασκευαστὲς ἢ τοὺς κατόχους τους, γιὰ τὴν κοινωνία παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης. Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως θὰ «ἀναγνώσομε» τὶς πληροφορίες αὐτές, ἀφοῦ ἀνάγονται σὲ μιὰ ἐποχὴ μὲ κείμενα ποὺ δὲν ἔχουν ἀποκρυπτογραφηθεῖ (δηλαδὴ κείμενα τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς) καὶ μὲ μία οἰκονομία ποὺ λειτουργοῦσε χωρὶς νόμισμα; Θὰ καταφύγομε γι᾽ αὐτὸ σὲ κείμενα ποὺ ἔχουν διαβάσει οἱ ἐρευνητές, ἔστω καὶ ἂν εἶναι λίγο ἀπομακρυσμένα χρονικὰ ἢ γεωγραφικά, δηλαδὴ σὲ κείμενα μυκηναϊκά (τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς) ἢ κείμενα ἀνατολικά (ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή), καὶ ἀκόμη θὰ ἀντλήσομε πληροφορίες ἀπὸ εἰκονογραφήσεις αἰγυπτιακές (οἱ αἰγαιακὲς δὲν ἀνάγονται ἄμεσα στὸν οἰκονομικὸ τομέα). Μεθοδολογικὰ αὐτὸ ἐπιτρέπεται (ἐνδεικτικὰ παραπέμπομε σὲ πρόσφατο ἄρθρο τῆς Shelmerdine[3]). Καὶ ἀκόμη θὰ προχωροῦμε στὸ ἄλλο ἄκρο, στὴ χρησιμοποίηση τῶν σύγχρονων ἀρχαιομετρικῶν μεθόδων γιὰ θέματα ὅπως ἡ ἀνίχνευση τῆς πρώτης ὕλης καὶ τῆς τεχνολογίας κατασκευῆς τους.

---

1. Matthaeus 1995, εἰκ. 4 ἄνω δεξιά, εἰκ. 7 κάτω δεξιά.

2. Ὁ καθηγητὴς Χρ. Ντούμας μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ μελέτη τῶν μετάλλινων εὑρημάτων καὶ τὸν εὐχαριστῶ γι᾽ αὐτό, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐνθάρρυνσή του σὲ παλαιότερους δύσκολους καιρούς. Εὐχαριστῶ τὴ φίλη καὶ συναδέλφο Τάνια Δεβετζῆ γιὰ τὴ βοήθειά της σὲ πρακτικὰ προβλήματα τῆς μελέτης. Ἡ συντήρηση τῶν ἀντικειμένων ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἐλευθερία Παπαδήμα, ἡ σχεδίαση ἀπὸ τὴν Ὄλγα Ἀπέργη καὶ ἡ φωτογράφησή τους ἀπὸ τὸν Ἄρη Γέροντα. Εὐχαριστῶ ὅλους τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, ἀρχαιολόγους καὶ συντηρητές, γιὰ τὶς ὡραῖες ἐπιστημονικὲς συζητήσεις μας στὰ χρόνια ποὺ πέρασαν. Στὸ Ἐργαστήριο Ἀρχαιομετρίας τοῦ Δημοκρίτου (καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Γ. Μανιάτη καὶ Γ. Μπασιάκο) ὀφείλω μεγάλο μέρος τῶν «θετικῶν» μου προσεγγίσεων.

3. Shelmerdine 1998.

Εἰκ. 1. Πειραματικὴ χρήση λίθινης σφύρας γιὰ ἐξόρυξη μετάλλων.

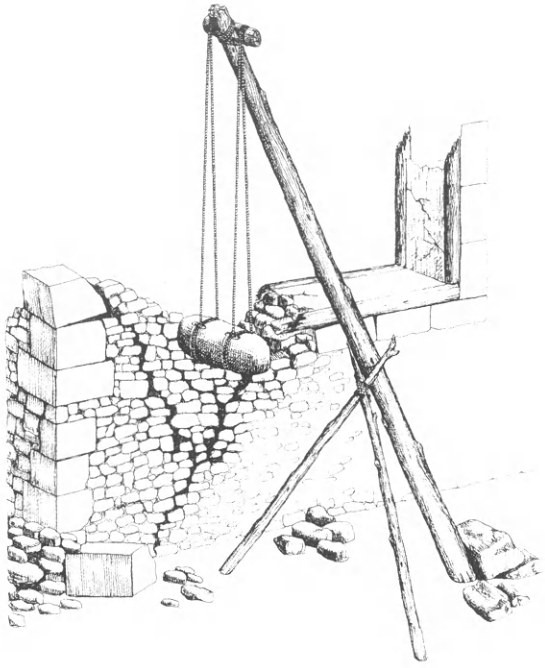

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση χρησιμοποίησης τῆς σφύρας ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ.

Γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν ἤδη πραγματοποιηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ ἔρευνες γιὰ τὴν προέλευση τῶν μετάλλων μὲ τὴ μέθοδο τῆς μέτρησης τῶν ἰσοτόπων τοῦ μολύβδου ἢ μὲ τὴ μέθοδο τῆς νετρονικῆς ἐνεργοποίησης· σχετικὴ ἀναφορὰ ἔχει γίνει σὲ παλαιότερο ἄρθρο[4]. Ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ γινόταν ἀρχαία ἐκμετάλλευση ὀρυχείων χαλκοῦ καὶ μολύβδου στὴ Θήρα. Τὸ θέμα ἐρευνᾶ ὁ Γιάννης Μπασιάκος σὲ προεκρηξιακὲς θέσεις τὶς ὁποῖες ἐντόπισαν στὸν χάρτη τῆς Θήρας οἱ Friedrich καὶ Ντούμας[5]. Ἔχω διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ λίθινες σφύρες ποὺ βρέθηκαν στὰ ἐρείπια τοῦ Ἀκρωτηρίου μπορεῖ νὰ ἦσαν, σὲ πρώτη χρήση, ἐργαλεῖα ἐξόρυξης[6] (ὅπως στὸ πείραμα τῆς εἰκ. 1[7]). Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ μεταφέρθηκαν σὲ δεύτερη χρήση στὸν οἰκισμό, ὥστε νὰ βοηθήσουν στὶς ἐργασίες κατεδάφισης, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀνέλυσε ὁ Ντούμας καὶ ζωγράφισε ὁ Ἡλιάκης (εἰκ. 2)[8].

Ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς τοῦ μεταλλοτεχνίτη ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι: ὡς ἀπορρίμματα βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ χωνευτήρια γιὰ τὸ λιώσιμο χαλκοῦ, ὅπως καὶ δύο πήλινα ἀκροφύσια γιὰ καλαμένιους φυσητῆρες[9]. Τὰ ἀκροφύσια (εἰκ. 3), ἐπειδὴ βρέθηκαν μαζί, βόρεια

4. Βλ. Michailidou 1995, 173-175· πρβ. Μιχαηλίδου 1997, 645.
5. Friedrich - Doumas 1990, 502-503.
6. Michailidou 1995, 175 καὶ 178-179.
7. Lewis 1990, 56.
8. Doumas 1974, 365-370.
9. Michailidou 1995, 171-172.

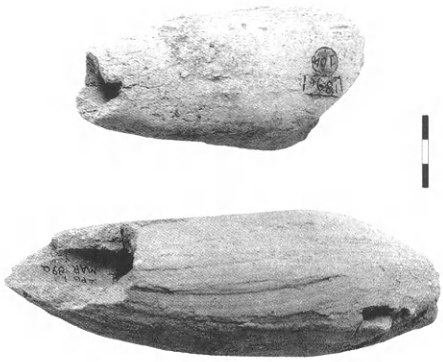

Εἰκ. 3. Τὰ δύο ἀκροφύσια ἀπὸ τὸν χῶρο βόρεια τοῦ Τομέα Α.

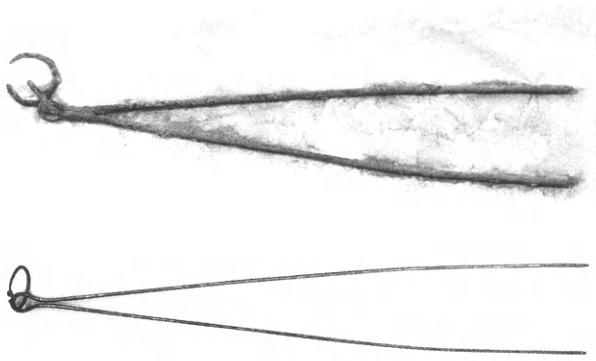

Εἰκ. 4. Ἡ χάλκινη πυράγρα ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 18, πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

τοῦ Τομέα Α, ἴσως νὰ μὴν ἦσαν μακριὰ ἀπὸ τὸν χῶρο ἐργασίας. Ἡ λίθινη μήτρα ὅμως –ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀντικειμένων ἀπὸ μόλυβδο, ὅπως ἔδειξε ἡ ἐξέταση μὲ XRF στὸν Δημόκριτο[10]– φαίνεται ὅτι ἦταν ἀποθηκευμένη στὸν ὄροφο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[11].

Ἡ χάλκινη πυράγρα (εἰκ. 4), τὴν ὁποία συντήρησε ἡ Ἐλευθερία Παπαδήμα, ἀνήκει στὰ ἐργαλεῖα τοῦ μεταλλοτεχνίτη[12] καὶ στὸν Ὅμηρο συνοδεύει τὸν χρυσοχόο Λαέρκη, ὅταν πηγαίνει μὲ τὰ ἐργαλεῖα του γιὰ νὰ δουλέψει στὴν αὐλὴ τοῦ Νέστορα[13]. Δὲν εἶναι συχνὸ ἀρχαιολογικὸ εὕρημα, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερα διατηρημένη τοῦ λεγόμενου «αἰγαιακοῦ» τύπου[14]. Ὁ ἕνας κρίκος ἦταν σφηνωμένος στὸν τοῖχο τῆς ἰσόγειας ἀποθήκης στὸν χῶρο 18 τοῦ Συγκροτήματος Δ (βλ. Σγουρίτσα στὸν παρόντα τόμο). Ἐντελῶς ὅμοια πυράγρα, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἰδιαίτερη διακόσμηση ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς δύο πυράγρες ποὺ βρέθηκαν μαζὶ σὲ οἰκία τῆς πόλης τῆς Ζάκρου, πάλι κοντὰ στὸν τοῖχο[15]. Δύο μαζὶ πυράγρες καταγράφονται καὶ στὴ μυκηναϊκὴ πινακίδα Τα 709, μαζὶ μὲ ἄλλα μετάλλινα τῆς οἰκοσκευῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου.

Καὶ ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τοῦ τεχνίτη περνᾶμε στὴν τεχνολογία κατασκευῆς, ποὺ συνεπάγεται καὶ τὴν ἐμπειρία του στὴν ἐπιλογὴ τῶν κραμάτων. Τὸ θέμα ἔχει μελετηθεῖ σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστήριο Ἀρχαιομετρίας τοῦ Δημοκρίτου καὶ τὸ Max Planck Institute τῆς Χαϊδελβέργης. Ἂς ἀναφερθεῖ ἐπιγραμματικὰ ὅτι τὸ ὑλικὸ τῶν χάλκινων εὑρημάτων ἀπὸ τὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση, κατὰ κανόνα βέβαια κρατέρωμα, παρουσιάζει διαβάθμιση στὸ ποσοστὸ τοῦ κασσιτέρου, ἡ ὁποία εἶναι καταρχὴν –ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικὰ– ἀνάλογη μὲ τὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου. Γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ 15% σὲ μία σμίλη μέχρι πλήρη ἀπουσία σὲ ὁρισμένα ἀγ-

10. Michailidou 1995, 172.
11. Μιχαηλίδου 2007.
12. Πρβ. Scheel 1989, εἰκ. 31-32.
13. Βλ. Θεμελης 1992, 35.
14. Πρβ. ταξινόμηση ἀπὸ Vagnetti 1984, 159.
15. Πλατων 1970, πίν. 338α.

γεῖα, ὅπως μία τριποδικὴ χύτρα. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ στὸ θέμα αὐτό, ἐπειδὴ οἱ ἱκανότητες τοῦ μεταλλοτεχνίτη τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν ἀντικείμενο πρόσφατης ἀνακοίνωσης στὸ Συνέδριο *Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τεχνολογίας* στὴ Θεσσαλονίκη[16].

Περνᾶμε ἔτσι στὰ τελικὰ προϊόντα ἀπὸ μέταλλο. Φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς σκευῆς κάθε σπιτικοῦ, ἀφοῦ μιὰ πρώτη σύγκριση ποὺ ἔγινε ἀνάμεσα στὶς τέσσερις κατοικίες τοῦ Συγκροτήματος Δ[17] καὶ στὴ Δυτικὴ Οἰκία ἔδειξε ὅτι, γενικά, χάλκινα ἐργαλεῖα, σκεύη, προσωπικὰ ἀντικείμενα καὶ μολύβδινα σταθμὰ ἀποτελοῦσαν τὸν συνηθισμένο ἐξοπλισμό[18]. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἂν ἀποφασίσομε νὰ μελετήσομε εἰδικότερα τὴν κατανομὴ ἑνὸς εἴδους ἀντικειμένου στὸν οἰκισμό, τότε ἡ εἰκόνα ποικίλλει. Γιὰ τὰ χάλκινα ἀγγεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Θήρας (σχήματα ὅπως κυλινδρικὴ τριποδικὴ χύτρα, πρόχους, ὑδρία, λεκάνη, τηγάνι, κύπελλο μὲ προχοή, πύραυνο) παρατηροῦμε: α) ὅτι δὲν βρέθηκαν παντοῦ (δηλαδὴ σὲ ὅλα τὰ κτήρια), β) ὅτι σὲ ὁρισμένους χώρους βρέθηκαν μεμονωμένα, εἴτε σὲ χρήση εἴτε σὲ προσωρινὴ ἀποθήκευση, καὶ γ) ὅτι σὲ ἄλλους χώρους βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἄλλα, σὲ ὀργανωμένη ἀποθήκευση. Ὡστόσο, ἡ κατανομὴ τῶν εὑρημάτων μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει μόνο ὡς πλαίσιο γιὰ περαιτέρω μελέτη. Ἂν στὴν Ξεστὴ 3 δὲν βρέθηκε χάλκινο ἀγγεῖο, ὁ ἰδιαίτερος τύπος τοῦ κτηρίου καὶ ἡ τοιχογράφησή του ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχαν σκεύη ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο[19]. Καὶ ἴσως θὰ ἔπρεπε ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε τὶς χρυσὲς φιάλες καὶ κύλικες ποὺ προσφέρονται στὴ θρησκευτικοῦ περιεχομένου πινακίδα Tn 316 τῆς Πύλου[20]. Χάλκινο ἀγγεῖο δὲν βρέθηκε οὔτε στὴν Οἰκία Γυναικῶν, παρόλο ποὺ ἡ ἰδιαίτερη ὀργάνωση ὡς πρὸς τὸν τομέα τῆς ἀποθήκευσης στὸ σπίτι αὐτὸ δηλώνει μᾶλλον εὐμάρεια. Δὲν ἄφησαν ὅλοι τὴν ἴδια στιγμὴ τὸ μαχαιροπίρουνο στὸ τραπέζι, θὰ ἔλεγε κανείς, οὔτε ἐπέλεξαν ὅλοι τὰ ἴδια πράγματα γιὰ νὰ πάρουν μαζί τους τὴν ὥρα τῆς καταστροφῆς. Ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς Θήρας ἐγκατέλειψαν γιὰ δεύτερη φορὰ τὴν πόλη, πρέπει νὰ ἔφυγαν μὲ κάποια τάξη, ἀφοῦ ἔκλεισαν τὰ σπίτια τους, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ θυρόφυλλο πάνω στὴν ἡφαιστειακὴ τέφρα, στὴν Ξεστὴ 3 ἢ στὸν χῶρο 19 τοῦ Συγκροτήματος Δ (εἰκ. 5). Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἐπέλεξαν ὅ,τι μετέφεραν, καὶ ἄφησαν πίσω τους τὸ ὑπόλοιπο νοικοκυριὸ νὰ τοὺς περιμένει, ἔστω καὶ ἐνδεχομένως μετακινημένο γιὰ ἀσφάλεια κάτω ἀπὸ τὶς πόρτες ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι[21]. Καὶ ὕστερα τὸ ἡφαιστειακὸ σάβανο τὰ συσκεύασε ὅλα γιὰ χάρη τοῦ ἀνασκαφέα (εἰκ. 6).

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ἡ κατανομὴ τῶν εὑρημάτων δὲν ἀποδίδεται μόνο μὲ τοὺς στατιστικοὺς πίνακες, προϋποθέτει κυρίως τὴ σὲ κάποιον βαθμὸ κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου καὶ τὴν ἔνταξη τοῦ εὑρήματος μέσα σὲ αὐτόν. Ἂς ἐστιάσουμε τὴν ἔρευνα σὲ μία ἀπὸ τὶς κτηριακὲς ἑνότητες τοῦ Συγκροτήματος Δ, ἔστω στὸ σπίτι μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης[22]: ἀρχίζοντας μὲ τὴν ἰσόγεια ἀποθήκη τοῦ 18, ἐκεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πυράγρα βρέθηκαν καὶ ἀξιόλογα ἀγγεῖα (εἰκ. 7)[23] ἢ ἰδιόμορφα (ὅπως αὐτὸ τῆς εἰκ. 8, ποὺ παραπέμπει σὲ κεραμικὴ παρά-

16. Μιχαηλίδου 1997.

17. Μιχαηλίδου 2001, 304· Michailidou 1995, 168.

18. Michailidou 1995, 168-169.

19. Τελεβαντού 1994β, 146-153.

20. Hooker 1994, 252-258· Vandenabeele - Olivier 1979, 210-211.

21. Ὅπως τὰ πιθάρια στὰ ἀνοίγματα τοῦ πολυθύρου στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 1 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* IV, πίν. 26b).

22. Πρόκειται γιὰ τὴν κτηριακὴ ἑνότητα ποὺ περιλαμβάνει τοὺς χώρους 2, 18, 19, 21: Μιχαηλίδου 2001, 304.

23. Ντουμας 1994, πίν. 93α.

Εἰκ. 5. Ἀποτύπωμα θυρόφυλλου στὸ Δ19.

Εἰκ. 6. Καὶ τὸ ἡφαιστειακὸ σάβανο σκέπασε τὰ κρεβάτια...

δοση τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ[24]), ἐπίσης μικρογραφικὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 9) –ποὺ ἂς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ τὰ φαντασθοῦμε τοποθετημένα σὲ θέση κάπως ἀνάλογη μὲ τὸν τρόπο καταγραφῆς μετάλλινων ἀγγείων στὴν πινακίδα Κ 93 τῆς Κνωσοῦ[25], ἡ ὁποία καταγράφει μεγαλύτερα ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος[26]– καὶ ἀκόμη βρέθηκαν ἐγχειρίδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα τουλάχιστον (εἰκ. 10) μοιάζει νὰ εἶναι ἕνα βῆμα μόνο πρὶν ἀπὸ τὰ «ζωγραφιστὰ μὲ μέταλλο»[27] τῶν λακκοειδῶν τάφων (καὶ ἴσως αὐτὸ νὰ ἐξηγεῖ καὶ τὸ τυχαῖο εὕρημα ἀπὸ τὴ γειτονικὴ θέση Ποταμός[28]). Θυμίζω τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τους: μέχρι σήμερα δὲν ἔχει βρεθεῖ κανένα στὴν Κρήτη. Ἡ οἰκοσκευὴ τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ σὲ μέταλλο ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς ἄλλους χώρους, μὲ ἀγροτικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως χάλκινα δρεπάνια –ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἔπεσε ἀπὸ τὸ ράφι τοῦ δωματίου μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης[29]– καὶ ἀκόμη ἕνα μικρὸ ἐγχειρίδιο. Κάπου ἐκεῖ παράπεσε καὶ τὸ μοναδικὸ μέχρι τώρα ἐπίχρυσο ἀμφικέφαλο καρφί (εἰκ. 11), ἐνῶ στὸ ἐπάνω πάτωμα ὑπῆρχε τὸ τηγάνι (εἰκ. 12)[30], ἴσως καὶ μιὰ σμίλη ἀκόμη[31].

Στὸ ἄλλο σπίτι δίπλα ἀκριβῶς[32], στὸ ὑπόγειο ἦταν ὁ «θησαυρὸς» ἀπὸ τὰ πέντε ἀγγεῖα –δύο λεκάνες καὶ τρία προχυτικὰ ἀγγεῖα– καὶ ἀπὸ πάνω, στὸ πλακόστρωτο δωμάτιο, τὸ κύπελλο μὲ προχοή[33], ἐνῶ δίπλα, στὸν χῶρο τοῦ ὀρόφου μὲ τὶς κασέλλες, βρέθηκε τὸ πριόνι (εἰκ. 13), χωμένο ἴσως μέσα σὲ σακκὶ μὲ κριθάρι (βλ. Ἀλεξοπούλου στὸν παρόντα τόμο), καὶ παραδίπλα ἕνα ἐγχειρίδιο καὶ πολλὰ μολύβδινα σταθμά[34]. Καὶ ἄλλη μία ὑδρία βρέθηκε στὴν ἀπέναντι ἰσόγεια ἀποθήκη τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ μπαλωμένη μὲ μολύβι, ἐνῶ σὲ δωμάτιο τοῦ ὀρόφου κάποιος ἄφησε μία σμίλη[35]. Ἂς προσπαθήσομε νὰ ἀξιοποιήσομε αὐτὰ ποὺ ἄφησαν, ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀποκτήσομε μιὰ ἰδέα, ἐπισφαλὴ πάντα, τοῦ σπιτικοῦ τους (ἄλλωστε δὲν ἀπομονώνονται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κινητὰ εὑρήματα), ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι κάπως ἔτσι θὰ ἦταν τὸ νοικοκυριό τους σὲ χάλκινα. Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω στὴν ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα καὶ τὶς συχνὲς περιπτώσεις ὅπου τὸ τελικὸ προϊὸν δὲν εἶναι αὐθύπαρκτο, ἀλλὰ συμβάλλει στὴν ἀποκατάσταση χαμένου ἀντικειμένου ἀπὸ ἄλλη ὕλη· κάποτε εὔκολα, ὅπως οἱ γίγγλυμοι (εἰκ. 14) ἢ οἱ λαβές (εἰκ. 15) ἀπὸ ξύλινο κιβώτιο, κάποτε δυσκολότερα, ὅπως τὰ ἐλάσματα (εἰκ. 16), τῶν ὁποίων τὴ χρήση ὡς συνδετήρων τοῦ ξύλου σὲ ἔπιπλα ἀναγνώρισα μόνο χάρη στὶς γύψινες ἀποκαταστάσεις τῶν φορείων στὴ δημοσίευση τοῦ τάφου τοῦ Πόρου ἀπὸ τὴν Πολύμνια Muhly[36], καὶ ἀκόμη ἕνας πιθανὸς σαυρωτήρας ξύλινου ραβδίου (εἰκ. 17), ποὺ εἶναι ὅμοιος

24. Ἐνδιαφέρον τὸ πήλινο εὕρημα ἴδιας μορφῆς ἀπὸ τὸ Κουκονήσι Λήμνου, τὸ ὁποῖο παρουσιάστηκε στὴν ἀνακοίνωση τοῦ Χρ. Μπουλώτη στὸ *Κυκλαδολογικὸ Συνέδριο* στὴ Θήρα (Σεπτέμβριος 1996).

25. Ντουμας 1994, πίν. 90γ καὶ 93β-γ· *COMIK*, I, 1986, 47.

26. Π.χ. ἀπὸ τὴν Ἔγκωμη τῆς Κύπρου: Vandenabeele - Olivier 1979, εἰκ. 177.

27. Ντουμας 1994, πίν. 93δ. Ὁ ὅρος εἶναι ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου τῶν Sakellariou - Chatziliou 1989.

28. Sakellariou - Chatziliou 1989, 28, ἀρ. 12.

29. *Thera* IV, 38, πίν. 38b.

30. Στὸν ὅροφο τοῦ Δ2 (ἐπάνω ἀπὸ τὸ δωμάτιο μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης), *Thera* IV, 39, πίν. 91a.

31. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν προέρχεται ἀπὸ τὸν ὅροφο τοῦ Δ18 ἢ ἀπὸ τὸ διπλανὸ σπίτι (τὸν ὅροφο τοῦ Δ17).

32. Πρόκειται γιὰ τὴν κτηριακὴ ἑνότητα ποὺ περιλαμβάνει τοὺς χώρους 3-8, 17 τοῦ Συγκροτήματος Δ: Μιχαηλιδου 2001, 304.

33. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπόγειο καὶ ἰσόγειο τοῦ χώρου Δ3, *Thera* IV, πίν. 21, 23a.

34. Πρόκειται γιὰ τοὺς χώρους Δ8 καὶ Δ8α, Ντουμας 1994, 164· *Thera* IV, πίν. 90 ἀριστερά, πίν. 87b.

35. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰσόγειο καὶ τὸν ὅροφο τοῦ χώρου Δ17: *Thera* VII, πίν. 52e.

36. Muhly 1992, πίν. 36β-40.

7

9

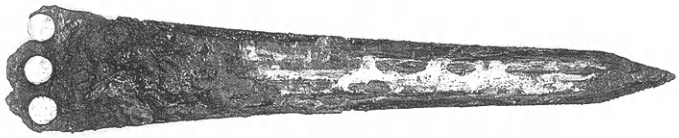

10

8

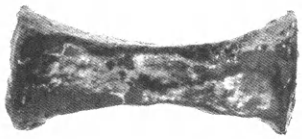

11

12

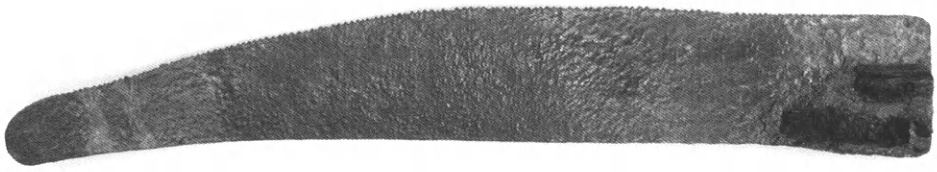

13

Εἰκ. 7. Τὸ χάλκινο πύραυνο ἀπὸ τὸ Δ18.
Εἰκ. 8. Τὸ χάλκινο σκεῦος σὲ σχῆμα καπέλου ἀπὸ τὸ Δ18.
Εἰκ. 9. Τὰ χάλκινα μικρογραφικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Δ18.
Εἰκ. 10. Χάλκινο ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸ Δ18.
Εἰκ. 11. Ἐπίχρυσος ἦλος ἐγχειριδίου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δ2 - Δ21.
Εἰκ. 12. Τὸ χάλκινο τηγάνι ἀπὸ τὸ Δ2.
Εἰκ. 13. Τὸ χάλκινο πριόνι ἀπὸ τὸ Δ8.

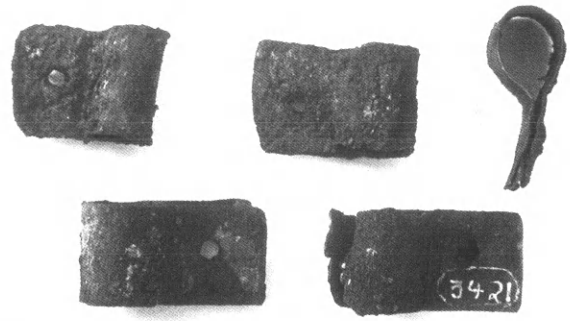

14

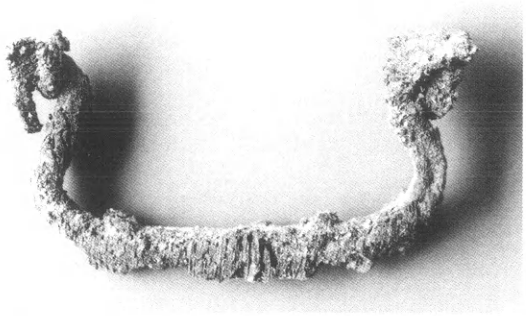

15

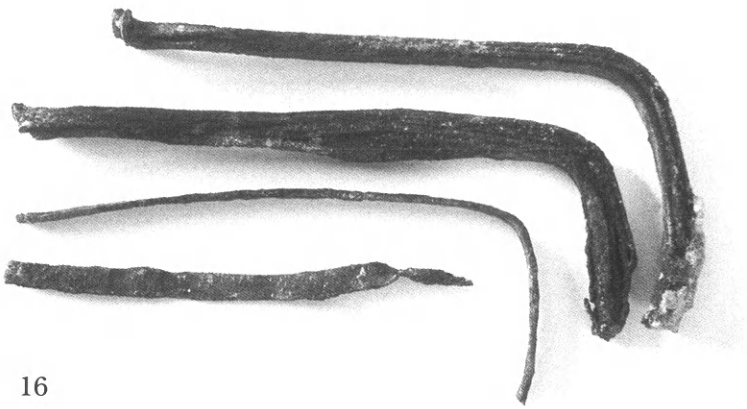

16

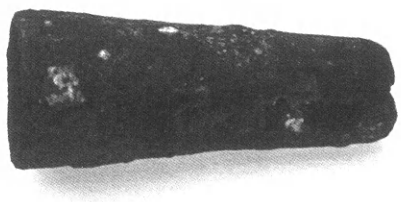

17

18

Εἰκ. 14. Χάλκινοι γίγγλυμοι ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορες θέσεις τῆς ἀνασκαφῆς.
Εἰκ. 15. Χάλκινη λαβὴ ξύλινου κιβωτίου ἀπὸ τὸ Δ18 (πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρηση).
Εἰκ. 16. Ἐλάσματα ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3.
Εἰκ. 17. Χάλκινος σαυρωτήρας (;).
Εἰκ. 18. Χάλκινη σμίλη ἀπὸ τὸ Δ17.

μὲ ἀντίστοιχο εὕρημα ἀκοντίου τοῦ τάφου τοῦ Πόρου. Καὶ βέβαια ὑπάρχει καὶ ἡ ἀόρατη γιὰ μᾶς μορφὴ τοῦ μετάλλου, ὅταν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐργαστηριακοὺς σκοπούς, ὅπως γιὰ νὰ δώσει τὸ πράσινο χρῶμα σὲ ὑφάσματα (μαρτυρίες σὲ κείμενα ἀπὸ τὴν Ugarit) ἢ σὲ δέρματα (μαρτυρίες σὲ κείμενα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Isin)[37], καί, γιατί ὄχι, γιὰ καλλωπιστικοὺς σκοπούς, ὅπως στὰ βλέφαρα τῶν κυριῶν[38].

Εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ μέταλλο κυκλοφοροῦσε σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο σὲ μεγάλες ποσότητες μὲ μορφὴ τυποποιημένη. Θυμίζω τὰ τάλαντα χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου στὸ ναυάγιο τοῦ Uluburun ἢ τοὺς κρίκους χρυσοῦ στὴν τοιχογραφία μὲ τὶς προσφορὲς τῶν Νουβίων στὸν Φαραώ[39], ὅπου εἰκονίζεται καὶ τὸ ζωντανὸ ἐμπόρευμα τῶν πιθήκων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μπαρκάρουν καὶ γιὰ τὴ Θήρα (βλ. Παπαγεωργίου - Μπίρταχα στὸν παρόντα τόμο). Ἐδῶ ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸ μέταλλο ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸν οἰκισμό. Πρώτη εἶναι ἡ τυποποιημένη μορφή, ποὺ παραμένει ὑπὸ αἵρεση –ἀλλὰ καὶ στὰ Γουρνιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναγνωρίσθηκαν, μὲ τὴ βοήθεια τῆς μεταλλογραφικῆς μεθόδου, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τάλαντα. Ἀναρωτιέμαι ἂν καὶ οἱ ταινίες ἀπὸ τὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ[40], ποὺ εἶναι ἀπὸ καθαρὸ χαλκό, εἶναι μόνο πρακτικῆς χρήσης (δηλαδὴ εὔπλαστες γιὰ νὰ δέσουν κάτι[41]) ἢ ἐντάσσονται καὶ στὸ πλαίσιο κυκλοφορίας μικρότερης ποσότητας μετάλλου[42]. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μορφὲς ποὺ ὁ Zaccagnini κατανοεῖ στὶς καταγραφὲς τῆς Ἀνατολῆς, ἔχομε τὴν κατηγορία μὲ τὸ ἄμορφο ἀπόρριμμα (δηλαδὴ θραύσματα ὄχι ἀνασκαφικά, ἀλλὰ σκόπιμα φυλαγμένα ἀπὸ τοὺς κατόχους) καὶ τὸ ἀχρηστευμένο ἀντικείμενο, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιδιορθωθεῖ ἢ νὰ ἀνακυκλωθεῖ. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπιδιόρθωση τοῦ πυθμένα στὴ χύτρα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἕνα της πόδι εἶναι ἐλλειμματικό (ἴσως ὅμως ἀπὸ ἀνασκαφικὴ αἰτία). Τὴν πλαισιώνομε μὲ τὴν ἀνακτορικὴ καταγραφὴ χύτρας μὲ ἕνα πόδι στὴν πινακίδα Τα 641 τῆς Πύλου[43] ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ γράμμα ποὺ ὁ Ἀσσύριος ἔμπορος στέλνει ἀπὸ τὸ Kanish τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴ γυναίκα του στὴν Ashur, ὑποσχόμενος ὅτι θὰ φέρει ποσότητα χαλκοῦ γιὰ ἕναν καινούριο λέβητα, ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ «ἂς βάλει ἐκείνη νὰ διορθώσουν τὸν παλιό»[44]. Ἔτσι ἐκτιμᾶ κανεὶς καλύτερα τὴν τρίτη καὶ κύρια μορφὴ κυκλοφορίας, ποὺ εἶναι βέβαια τὸ ἀκέραιο τελικὸ προϊὸν μὲ ἐνσωματωμένη τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας. Ὁρισμένα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ στὴν κατηγορία τῶν ἀντικειμένων πολυτελείας (ἀναφέρομαι στὶς κατηγορίες «luxuries and commodities» τῶν Sherratt[45]): γιὰ παράδειγμα στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ δύο πύραυνα (πρβ. εἰκ. 7), καὶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο Αἰγαῖο γνωρίζω δημοσιευμένα ἕνα μὲ ἔκτυπα κισσόφυλλα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου, ἕνα ἀκόσμητο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ καὶ ἕνα ἀπὸ τὴν Ἀνεξερεύνητη Οἰκία στὴν Κνωσό[46], μεγαλύτερο, ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιο κόσμημα τῆς ἔκτυπης σπείρας ποὺ ἔχει τὸ πύραυνο τοῦ Ἀκρωτηρίου. Θὰ

37. Ugarit: Van Soldt 1990, 325, 353-354. Isin: Van de Mieroop 1987, 30.
38. Grandet 1994, τ. 2, 151, σημ. 602-603.
39. James 1985, εἰκ. 23.
40. Michailidou 1995, πίν. 24a.
41. Ἄποψη τῶν Catling - Jones 1977, 61.
42. Βλ. ἄποψη Michailidou 2001, 89-91, πίν. 1.
43. Hooker 1994, 214.
44. Dercksen 1996, 74.
45. Scherratt - Scherratt 1991.
46. Πλατων 1974, εἰκ. 116· Πλατων 1966, πίν. 131· Τσουντας 1889, πίν. 8, ἀρ. 10· Popham et al. 1984, 209, πίν. 202.

ἔχουν βρεθεῖ ἢ θὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ σπάνια. Ἔτσι, ὁρισμένα τελικὰ προϊόντα ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη ἀνταλλακτικὴ ἀξία πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια μιᾶς πόλης καὶ γίνονται ἐμπορεύματα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Θυμίζω ὅτι ἡ τριποδικὴ χύτρα ἀπὸ τὸν ὄροφο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας εἶναι ἡ μόνη μὲ κυλινδρικὸ σῶμα ποὺ βρέθηκε ἐκτὸς Κρήτης[47] καὶ ποὺ τὸ σχῆμα της δηλώνεται στὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες (ὅπως στὴν Τα 641) ὡς *ke-re-si-jo we-ke,* κρητικῆς ἐργασίας δηλαδή, ὅπως εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη –ἀλλὰ ὄχι ἡ μόνη– ἑρμηνεία[48].

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὸν ἄργυρο; Ἀπὸ ἀρχαῖο ἀνατολικὸ κείμενο γνωστὸ στοὺς Ἀσσυριολόγους ὡς ἡ «Φιλονικία ἀνάμεσα στὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἀσήμι» διαβάζω τὴ λογοτεχνικὴ μετάφραση τῆς συναδέλφου Ρέας Μίχα ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ κείμενο[49]. Λέει ὁ χαλκὸς στὸ ἀσήμι:

> «Ἀσήμι, ἡ θέση σου εἶναι μόνο σὲ παλάτι, αὐτὸς εἶναι ὁ χῶρος, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶσαι προωρισμένο... Στὸ ἁπλὸ σπίτι εἶσαι θαμμένο στὶς πιὸ σκοτεινὲς μεριές του, στοὺς τάφους, στοὺς τόπους αὐτοὺς τῆς φυγῆς ἀπ᾽ αὐτὸν τὸν κόσμο. Ὅταν ἔρχεται ἡ ἐποχὴ τοῦ ποτίσματος, δὲν δίνεις στὸν ἄνθρωπο τὴ χάλκινη ἀξίνα, ποὺ ξεμπερδεύει τὰ καλάμια. Γι᾽ αὐτὸ κανεὶς δὲν σὲ προσέχει. Οὔτε τὴν ἐποχὴ τῆς σπορᾶς ἐφοδιάζεις τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ χάλκινο [ὑνὶ] ποὺ ὀργώνει τὸ χωράφι. Γι᾽ αὐτὸ κανεὶς δὲν σὲ προσέχει. Ὅταν ἔρχεται ὁ χειμώνας δὲν δίνεις τὸ τσεκούρι ποὺ κόβει τὰ καυσόξυλα. Γι᾽ αὐτὸ κανεὶς δὲν σὲ προσέχει. Τὴν ἐποχὴ τοῦ θερισμοῦ δὲν δίνεις στὸν ἄνθρωπο τὸ χάλκινο δρεπάνι. Γι᾽ αὐτὸ κανεὶς δὲν σὲ προσέχει. Ἀσήμι, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε παλάτι, ἐσὺ δὲν θὰ εἶχες οὔτε θέση οὔτε μέρος νὰ μείνεις. Μόνο στοὺς τάφους, στοὺς τόπους αὐτοὺς τῆς φυγῆς ἀπ᾽ αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμο, ἐκεῖ θὰ ἦταν μόνο ἡ θέση σου».

Πιὸ χρήσιμος λοιπὸν ὁ χαλκός, κρυμμένος ὁ ἄργυρος. Οὔτε στὶς ἀνακτορικὲς μυκηναϊκὲς πινακίδες δὲν ἔχει ἀναγνωρισθεῖ καταγραφή του[50]. Τὰ μόνα ἀργυρὰ ποὺ ἀπέμειναν στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι οἱ κρίκοι στὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ[51] καὶ οἱ ἐπάργυροι ἦλοι τῶν ἐγχειριδίων (εἰκ. 10) στὸ δωμάτιο 18 τοῦ ἴδιου συγκροτήματος, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀποθηκευμένα μαζὶ μὲ ἐξωτικὲς πραμάτειες[52]. Γιὰ τὸν χαλκοτεχνίτη ὅμως, τὸν *ka-ke-u* τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, ὁ ὁποῖος παίρνει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ δουλεύει (τὸν ἀντίστοιχο μὲ τὸν *nappāhu* τῶν παλαιο-ασσυριακῶν κειμένων, ποὺ παίρνει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ δουλεύει –σημαίνει «αὐτὸς ποὺ φυσᾶ», ὅπως εὔγλωττα παρουσιάζεται καὶ στὶς αἰγυπτιακὲς παραστάσεις[53]), ποιὸς ἦταν ὁ πελάτης στὸ μὴ ἀνακτορικὸ περιβάλλον τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου; Ἀφοῦ ἄμεση πελατειακὴ σχέση πιστοποιεῖται ἀκόμη καὶ στὰ ἀνακτορικὰ συστήματα. Γιὰ παράδειγμα, σὲ κείμενο ἀπὸ τὴν Ur σατιρίζονται οἱ ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις ἑνὸς ἄνδρα ποὺ πηγαίνει στὸ πλυντήριο τὸ ροῦχο του[54], ὁ κώδικας τοῦ Χαμμουραμπὶ προβλέπει τοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἐξασφάλιση παραγγελίας ἀπὸ ἰδιώτη σὲ τεχνίτη κ.ο.κ.[55] Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦσαν πελάτες, τουλάχιστον γιὰ χάλκινα ἐργαλεῖα

47. Matthaeus 1980, 105· Μαυριγιαννακη 1980.

48. Βλ. Biraschi 1993, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

49. Ἀπὸ Piggott 1996, 167.

50. Βλ. ἐνδεικτικὰ Chadwick 1976, 143-144.

51. *Thera* V, πίν. 77b.

52. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* V γιὰ τὸν χῶρο 16 τοῦ Συγκροτήματος καὶ Ντουμας 1993, 1994 γιὰ τὸν χῶρο 18 τοῦ ἴδιου συγκροτήματος· ἐπίσης Πολυχρονακου - Σγουριτσα 2000, 85-86.

53. Μιχαηλιδου 1997, 647.

54. Van de Mieroop 1992, 187.

55. Αὐτόθι.

οἰκιακῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς χρήσης. Γιὰ παράδειγμα, τὰ ἀγκίστρια ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα μέρη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν, ἄλλοτε στὴ θέση τους, ὅπως ἀποθηκευμένα σὲ πιθάρι[56], καὶ ἄλλοτε στὸ κοσκίνισμα χώματος τῆς ἀνασκαφῆς, σὲ μεγέθη ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸ ψάρεμα ἀπὸ σπάρους μέχρι ξιφία καὶ γαλέο[57]. Οἱ ψαράδες δὲν ἀναφέρονται στὰ ἐπαγγέλματα στὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες, οὔτε τὰ ψάρια ἄλλωστε[58]. Στὴν Ἀνατολὴ διαπιστώνονται γιὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ διάφορες βαθμίδες, ἀπὸ πλήρη ἐλευθερία μέχρι ἔμμεση ἐπαγγελματικὴ ὑποτέλεια[59]. Καὶ ἀκόμη πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὰ μαχαίρια, τὸ χρησιμότερο ἐργαλεῖο στὸν οἰκιακό, ἀγροτικὸ καὶ βιοτεχνικὸ τομέα. Ἂν ὑπῆρχαν εἰδικοὶ κατασκευαστές τους, ὅπως ὑποστηρίζει μία ἀπὸ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ *pi-ri-je-te* τῆς Γραμμικῆς Β[60], δὲν τὸ γνωρίζομε μὲ βεβαιότητα, ἐνῶ γιὰ τὰ ξίφη ὑπάρχουν στὴ Γραμμικὴ Β εἰδικοὶ τεχνίτες, οἱ *ka-si-ko-no*[61].

Ὁ ξυλουργὸς στὸ Ἀκρωτήρι θὰ χρειαζόταν τὰ ἐργαλεῖα του, τὸ πριόνι (εἰκ. 13) καὶ τὴ σμίλη (εἰκ. 18). Κατασκεύαζε ἔπιπλα (εἰκ. 6) καὶ οἰκοσκευὴ καὶ μετεῖχε στὴν οἰκοδόμηση τῶν κτηρίων. Ἄλλωστε ξυλουργοί (*te-ko-to-ne*) καὶ τοιχοδόμοι (*to-ko-do-mo*) εἶναι εἰδικότητες ποὺ ἐργάζονται μαζὶ σύμφωνα μὲ τὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες, καὶ πολλὰ ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα εἶναι κοινὰ μὲ τῆς λιθοξοϊκῆς. Ὁπωσδήποτε, ὅλοι οἱ τεχνίτες χρειάζονταν καὶ χάλκινα ἐργαλεῖα.

Τεχνίτες καὶ μὴ τεχνίτες, τὰ ἐργαλεῖα βρέθηκαν στὰ σπίτια τους. Τὸ θέμα τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἐργαλείων ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου, ἐνῶ τὰ ἐργαλεῖα παραδίδονται σὲ ἐξαρτώμενους ἀπὸ κεντρικὴ ἐξουσία τεχνίτες, ὡστόσο αὐτοὶ ἔχουν καὶ τὰ δικά τους (παράδειγμα οἱ ἐργάτες τῆς Deir el Medina στὴν Αἴγυπτο[62]). Φαίνεται πὼς ἡ σχέση τοῦ τεχνίτη μὲ τὸ ἐργαλεῖο του εἶναι στενή. Ἔτσι, τὸ πριόνι καὶ ἡ σμίλη ἀκολούθησαν ὡς κτερίσματα τὸν νεκρὸ στὸν λακκοειδὴ τάφο τῆς Κνωσοῦ, ποὺ γι' αὐτὸ ὀνομάσθηκε «ὁ τάφος τοῦ ξυλουργοῦ»[63]. Ἂν τὰ ἐργαλεῖα λοιπὸν ἦσαν ἰδιοκτησία του (παραπέμπω καὶ σὲ πολυπληθέστερο σύνολο ἀπὸ ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα σὲ δωμάτιο σπιτιοῦ στὰ Γουρνιά[64]), ἔπρεπε νὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἀποκτήσει. Καὶ φαίνεται πὼς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ ἀποκτήσει, ἀφοῦ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας του ἐκτιμῶνται τόσο ὥστε νὰ περιλαμβάνονται σὲ διαθῆκες τῆς Ἀνατολῆς: σὲ μία πινακίδα ἀπὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τῆς Ur πέντε κρεβάτια, δέκα καρέκλες, δύο κάδοι καὶ δώδεκα πόρτες, ὅλα ἀπὸ ξύλο ἢ ἴνες φοινικιᾶς, καταγράφονται μαζὶ μὲ ἕξι χάλκινα μαχαίρια, πέντε χάλκινα ἀγγεῖα, μισὸ κιλὸ χαλκό, μερικὰ λίθινα ἀγγεῖα, τέσσερα καλάθια κ.ἄ. καὶ ἀκόμη τρεῖς ζυγαριές, καὶ ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ κινητὰ ἀγαθὰ ποὺ κληρονομοῦν καὶ μοιράζονται πέντε ἀδέλφια[65].

Καὶ ἐρχόμαστε ἔτσι στὰ μετάλλινα ἐργαλεῖα μέτρησης, ζυγαριὲς καὶ σταθμά. Τὰ περισσότερα σταθμὰ εἶναι μολύβδινα δισκοειδὴ καὶ φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχαν σὲ ὅλα τὰ κτήρια[66]. Τὸ λίθινο σταθμὸ τῆς εἰκ. 19, ἴσως λόγω ὑλικοῦ καὶ ἐγχάρακτου κύκλου, νὰ ἦταν τὸ

56. Τελεβαντου 1994α, 362, σημ. 18 (ἀνασκαφὴ στὸ ὀρυχεῖο «Ἑρμῆς» Θήρας).

57. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἁλιείας στὴ Θήρα βλ. Mylona 2000.

58. Palaima 1991, 284.

59. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν ἔμμεση ὑποτέλεια τῶν ψαράδων τῆς Ur (ὅπου βέβαια ὁ χῶρος δραστηριότητάς τους μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ) ἄλλοτε πρὸς τὸν ναὸ καὶ ἄλλοτε πρὸς τὸ ἀνάκτορο (Van de Mieroop 1992, 181-183).

60. Hiller 1992, 309, σημ. 32· Hooker 1994, 153.

61. Γιὰ τοὺς ὅρους αὐτοὺς βλ. ἐνδεικτικὰ Lindgren 1973, 74 (*pi-ri-je-te*), 117 (*ka-si-ko-no*).

62. Bierbrier 1989, 42.

63. Βλ. ἐνδεικτικὰ Renfrew 1972, εἰκ. 17.1.

64. Boyd-Hawes 1908, πίν. 4· Fotou 1993, 23α.

65. Van de Mieroop 1992, 226.

66. Michailidou 1990.

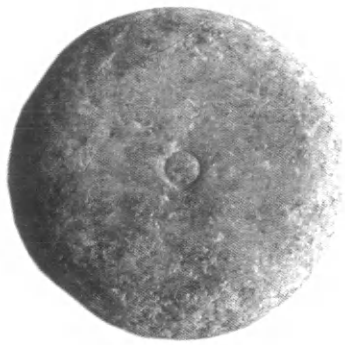

Εἰκ. 19. Λίθινο σταθμὸ ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3.

Εἰκ. 20. Μολύβδινο ἐξάρτημα ἀπὸ τὸ Δ18.

πρότυπο γιὰ τὸ βάρος τῶν 62 γρ., τὴ βασικὴ μονάδα τοῦ αἰγαιακοῦ συστήματος, καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, ποὺ ἔχει θεωρηθεῖ δημόσιο κτήριο[67]. Συμπίπτει μὲ τὴν τιμὴ Ρ3 τῆς Γραμμικῆς Β[68]. Καὶ μπορεῖ πλέον νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι, μολονότι στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Α δὲν ὑπάρχουν τὰ εἰδικὰ μετρογράμματα τῆς Γραμμικῆς Β, ποὺ ὁρισμένα σημαίνουν τὴ χωρητικότητα γιὰ ὑγρὰ ἢ στερεὰ καὶ ὁρισμένα δηλώνουν τὶς μονάδες βάρους[69], ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους πρέπει νὰ ἦταν μόνο ὡς πρὸς τὸν τρόπο καταγραφῆς. Φαίνεται ὅτι τὰ κλάσματα τῆς γραφῆς Α, γιὰ τὰ ὁποῖα πολλὲς εἰκασίες καὶ διαφωνίες ὑπάρχουν[70], δὲν πέρασαν στὴ Γραμμικὴ Β, τὸ μετρικὸ ὅμως σύστημα παρέμεινε κατὰ βάση τὸ ἴδιο καὶ χρησιμοποίησε τὰ μετρογράμματα σὲ ἀντικατάσταση ὁρισμένων κλασμάτων. Μία ἀπόδειξη ὅτι δὲν ὑπῆρξε δραστικὴ ἀλλαγὴ στὸ μετρικὸ σύστημα παρέχει ἡ συλλογὴ τῶν μολύβδινων σταθμῶν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μεγαλύτερα ἀνάγονται εὔκολα σὲ ὑποδιαιρέσεις ἢ πολλαπλάσια τῆς μυκηναϊκῆς μονάδας Μ (τοῦ ἑνὸς κιλοῦ περίπου, μονάδα μὲ τὴν ὁποία ὑπολογίζεται τὸ μέταλλο) καὶ παράλληλα λειτουργοῦν καὶ ὡς ὑποδιαιρέσεις ἢ πολλαπλάσια τῆς μονάδας LANA (τῶν τριῶν κιλῶν περίπου, μονάδα μὲ τὴν ὁποία ὑπολογίζεται τὸ μαλλί)[71]. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν μυκηναϊκῶν πινακίδων ἀλλὰ καὶ ἀνατολικῶν πηγῶν, τὰ προϊόντα ποὺ ζυγίζονταν εἶναι τὰ μέταλλα, ὁρισμένοι λίθοι, τὸ μαλλί, οἱ γιδότριχες, τὰ νεῦρα, τὸ κερί, ὁρισμένες ἀρωματικὲς οὐσίες/μπαχαρικά, τὸ ἐλεφαντοστοῦν[72]. Γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ μετάλλου σὲ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς τρεῖς μορφὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ Zaccagnini[73] τὰ σταθμὰ εἶναι ἀπαραίτητα, καὶ στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ τὰ μεγαλύτερα μέχρι τώρα ἀπὸ ὅλο τὸν αἰγαιακὸ χῶρο. Τὰ μικρότερα πάλι θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὸ ζύγισμα τοῦ κρόκου, ἔτσι γιὰ τὴν ποσότητα Ν1 (250 γρ.) τῆς πινακίδας Np (2) 856+7915+7917 τῆς Κνωσοῦ θὰ ἦταν ἀρκετὸ τὸ σταθμὸ ἀρ. εὑρ. 4168 ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σταθμῶν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Καὶ στὸ ἄλλο ἄκρο, μὲ τὸ ἡμιτάλαντο ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι[74] θὰ μποροῦσαν νὰ ζυγίσουν 15 κιλὰ μετάλλου (δηλαδὴ τὸ μισὸ φορτίο ἑνὸς ἀνθρώπου) ἢ 5 LANA μαλλί[75] κ.ο.κ.

67. Ἄποψη τοῦ Ντουμα 1987, 155.
68. Πρβ. Chadwick 1976, 104.
69. Sacconi 1967.
70. Bennett 1980· Perna 1990.
71. Michailidou 1990
72. Μιχαηλίδου 1990· Michailidou 1999.
73. Zaccagnini 1986.
74. *Thera* VII, πίν. 15b, 56a.
75. Ὅπως π.χ. ἡ ποσότητα LANA 5 στὴν πινακίδα Od (1) 682 τῆς Κνωσοῦ (*COMIK*, I, 1986, 257).

Ζυγαριὲς στὸ Ἀκρωτήρι βρέθηκαν σὲ ἀρκετὲς θέσεις, κάποτε μέσα στὰ πιθάρια, ὅπως στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 1 στὸ Συγκρότημα Δ (βλ. Γραμμένου στὸν παρόντα τόμο). Εἶναι ὅλες τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τοὺς δύο δίσκους. Ἕνα μολύβδινο ἐξάρτημα (εἰκ. 20) ποὺ βρέθηκε στὸ πήλινο σκεῦος μὲ τὶς πινακίδες στὴν ἰσόγεια ἀποθήκη 18 τοῦ ἴδιου Συγκροτήματος[76] θὰ μποροῦσε θεωρητικὰ νὰ χρησιμεύσει γιὰ νῆμα στάθμης ἢ νὰ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο ἐξάρτημα (ὅπως στὴν αἰγυπτιακὴ ζυγαριὰ[77]) γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἀκρίβειας. Δὲν ἔχει ὡστόσο τὸ κλασικὸ σχῆμα, θυμίζει περισσότερο ἐξάρτημα μικρῆς μπαλάντζας, ἀλλὰ ἡ τελευταία πιθανότητα προτείνεται μὲ ἐπιφύλαξη ἐπειδὴ μέχρι σήμερα αὐτὸς ὁ τύπος ζυγαριᾶς δὲν εἶναι γνωστὸς πρὶν ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια[78].

Θὰ τελειώσομε ὑπενθυμίζοντας: 1) ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι μιὰ κοινωνία ἐμπόρων, τῆς ὁποίας ἡ ναυτικὴ παράδοση καὶ ἀκτινοβολία ἔχει περιγραφεῖ σὲ δημοσιεύματα τοῦ Χρ. Ντούμα[79]. 2) Ὅτι ἀκόμη καὶ σὲ καθεστῶτα τὰ ὁποῖα ἦσαν συγκεντρωτικὰ καὶ γραφειοκρατικὰ ὁ ἰδιωτικὸς τομέας τῶν συναλλαγῶν λειτουργοῦσε παράλληλα[80]. Τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τὴ δίνει ἡ πόλη τῆς Ur στὴν Παλαιο-Βαβυλωνιακὴ περίοδο, ὅπου σὲ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα διασώθηκαν διαθῆκες, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἀναφέραμε, μὲ περιουσιακὰ στοιχεῖα ποὺ συγκρίνονται ἄνετα μὲ τὰ εὑρήματα τοῦ δωματίου 18 στὸ Συγκρότημα Δ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Ἕνα παράδειγμα μόνο ἀπὸ τὴν Ur: σὲ ἕνα σπίτι ἀσήμαντης ἔκτασης, ὅπως εἶναι καὶ τὸ σπίτι μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης, βρέθηκε ἀρχεῖο ἐνοίκου ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ λειτουργεῖ μὲν ὡς μεσάζων τοῦ ἀνακτόρου, ὅμως εἶναι αὐτὸς ποὺ διακινεῖ ἄργυρο καὶ ἄρτο, πρόβατα καὶ μαλλί[81]. Νὰ ἔχομε στὸ Ἀκρωτήρι ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀνάλογου «ἐπιχειρηματία»; (Βλ. Μπουλώτης στὸν παρόντα τόμο). Ὁπωσδήποτε, ἡ ἀπουσία νομίσματος δὲν περιορίζει τὸ ἐμπόριο μόνο στὸ ἐπίπεδο τῶν δώρων μεταξὺ τῶν ἀνακτόρων[82]. Τὰ σταθμὰ ποὺ εἶχε ὁ κάθε ἔνοικος στὴν οἰκοσκευή του ἀποτελοῦν τὸ τελευταῖο βῆμα πρὶν ἀπὸ τὸ νόμισμα. Ζύγιζε ὁ ἴδιος μὲ δικά του σταθμά. Βάρος καὶ ἀξία εἶχαν στενὴ ἐξάρτηση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἄλλη φορά[83].

---

76. Ντουμας 1993, 183, πίν. 113β.

77. Γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ καὶ τὴν αἰγαιακὴ ζυγαριὰ βλ. Μιχαηλιδου 2000.

78. Βλ. πρόχειρα στὸ Dilke 1987, εἰκ. 49.

79. Doumas 1982· 1986.

80. Van de Mieroop 1992, 187 κέ.

81. Γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ εἰκόνα καὶ γιὰ τὸν ἔνοικο τοῦ συγκεκριμένου σπιτιοῦ στὴν Ur βλ. Van de Mieroop 1992, 132-136.

82. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀσφαλῶς κυριαρχοῦσε στὸ λεγόμενο –μὲ τὴ σημερινὴ ὁρολογία– διεθνὲς ἐμπόριο. Αλεξιου 1953-1954· 1987· Wiener 1987· 1991. Γιὰ θέματα ἰδιωτικῶν συναλλαγῶν βλ. Warren 1991· Μιχαηλιδου 1990· Michailidou 1999.

83. Γιὰ τὸ θέμα «weight and value» βλ. Michailidou 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξιου 1953-1954 — Σ. Αλεξιου, Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητομυκηναϊκὸ ἐμπόριον, *AE*, 135-145.

Alexiou 1987 — S. Alexiou, Minoan Palaces and Centres of Trade and Manufacture, στὸ Hägg - Marinatos 1987, 251-243.

Bennett 1980 — E. Bennett, Linear A Fractional Retractation, *Minos* 19, 12-23.

Bierbrier 1989 — M. Bierbrier, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (Cairo).

Biraschi 1993 — A. M. Biraschi, Miceneo *ke-re-si-jo we-ke*. A proposito della tavolleta dei tripodi (PY Ta 641), *SMEA* 32, 77-84.

Boyd-Hawes 1908 — H. Boyd-Hawes, *Gournia, Vasiliki and Other Sites at the Isthmus of Hierapetra* (Philadelphia).

Catling - Jones 1977 — H. Catling - R. Jones, Analyses of Copper and Bronze Artefacts from the Unexplored Mansion, Knossos, *Archaeometry* 19, 1, 57-66.

Chadwick 1976 — J. Chadwick, *The Mycenaean World* (Cambridge).

COMIK, I — J. Chadwick - L. Godart - J. T. Killen - J.-P. Olivier - A. Sacconi - I. A. Sakellarakis, *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos*, τ. I (Roma).

Dilke 1987 — O. Dilke, *Mathematics and Measurement* (London, BM Publications).

Dercksen 1996 — J. G. Dercksen, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia* (Leiden).

Doumas 1974 — Chr. Doumas, Late Bronze Age Engineering in the Aegean, *AAA* VII, 365-370.

Doumas 1982 — Chr. Doumas, The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, *AA*, 5-14.

Doumas 1986 — Chr. Doumas, Trade in the Aegean in the Light of the Thera Excavations, στὸ Marazzi et al. 1986, 233-244.

Ντουμας 1987 — Χρ. Ντουμας, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 151-159.

Ντουμας 1993 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

Ντουμας 1994 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

Fotou 1993 — V. Fotou, *New Light on Gournia. Unknown Documents of the Excavation at Gournia and other Sites on the Isthmus of Ierapetra by Harriet Ann Boyd*, *Aegaeum* 9 (Liège).

Friedrich - Doumas 1990 — W. I. Friedrich - Chr. Doumas, Was there Local Access to Certain Ores/Minerals for the Theran People before the Minoan Eruption? An Addendum, στὸ *TAW* III.1, 502-503.

Gale 1991 — N. Gale (ἐπιμ.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, *SIMA* 90 (Jonsered).

Grandet 1994 — P. Grandet, *Le Papyrus Harris I*, τ. I-II (*IFAO*, Le Caire).

Hägg - Marinatos 1987 — R. Hägg - N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Function of Minoan Palaces, Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-15 June 1984* (Stockholm - Göteborg).

Hiller 1992 — S. Hiller, The Corridor of the Sword Tablets and the Arsenal. The Evidence of the Linear B Texts, *Mykenaika*, *BCH* Suppl. 25, 303-314.

Hooker 1994 — J. T. Hooker, *Εἰσαγωγὴ στὴ Γραμμικὴ Β* (μτφρ. Χ. Ε. Μαραβέλια, Ἀθήνα).

James 1985 — T. G. H. James, *Egyptian Painting* (London).

Θεμελης 1992 — Π. Θεμελης, Ἡ Ἐρέτρια τὸν 8ο π.Χ. αἰώνα. Ἐργαστήριο Χρυσοχοΐας, *Ἀρχαιολογία* 42, 29-38.

Lewis 1990 — A. Lewis, Firesetting Experiments on the Great Orme, 1989, στὸ P. and S. Crew (ἐπιμ.), *Early Mining in the British Isles* (London) 55-56.

Lindgren 1973 — M. Lindgren, *The People of Pylos*, II (Upsala).

MARAZZI et al. 1986 — M. MARAZZI - S. TUSA - L. VAGNETTI (ἐπιμ.), *Traffici micenei nell mediterraneo. Problemi storici e documentazione archaeologica. Atti del Convegno di Palermo, May 11-12 and Dec. 3-6 1984, Magna Grecia* 3 (Taranto).

MATTHAEUS 1980 — H. MATTHAEUS, *Die Bronzegefässe der kretish-mykenishen Kultur, PBF* II, 1 (München).

MATTHAEUS 1995 — H. MATTHAEUS, Representations of Keftiu in Egyptian Tombs and the Absolute Chronology of the Aegean Late Bronze Age, *BICS* 1995, 177-186.

ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ 1980 — Κ. ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ, Οἱ πινακίδες Τα τῆς Πύλου καὶ οἱ τριποδικοὶ λέβητες, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. Α΄ (Ἀθῆναι) 320-340.

MICHAILIDOU 1990 — A. MICHAILIDOU, The Lead Weights from Akrotiri Thera: The Archaeological Record, στὸ *TAW* III, 407-418.

MICHAILIDOU 1995 — A. MICHAILIDOU, Investigating Metal Technology in a Settlement. The Case of Akrotiri at Thera, *Ἀρχαιογνωσία* 8, 165-180.

MICHAILIDOU 1999 — A. MICHAILIDOU, Metric Systems and Social Relations of "Private" Production, στὸ A. CHANIOTIS (ἐπιμ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders* (Stuttgart) 87-113.

MICHAILIDOU 2001 — A. MICHAILIDOU, Recording Quantities of Metal in Bronze Age Societies in the Aegean and the Near East, στὸ A. MICHAILIDOU (ἐπιμ.), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies* (Athens) 85-119.

MICHAILIDOU 2005 — A. MICHAILIDOU, *Weight and Value in Pre-Coinage Societies. An Introduction, Μελετήματα* 42 (Athens)

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1990 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μετρικὸ σύστημα καὶ σχέσεις παραγωγῆς στὸ Αἰγαῖο στὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, *Ποικίλα, Μελετήματα* 10, 65-96.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1997 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Ἡ τεχνολογία τοῦ μετάλλου στὴν προϊστορικὴ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, στὸ *Ἀρχαία ἑλληνικὴ τεχνολογία. 1ο Διεθνὲς Συνέδριο* (Θεσσαλονίκη) 645-651.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2000 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Ἡ ζυγαριὰ στὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Αἰγύπτου, στὸ Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (ἐπιμ.), *Κρήτη καὶ Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἀθήνα) 128-149.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2007 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Τὰ μετάλλινα εὑρήματα, στὸ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας. Δυτικὴ Οἰκία. Τράπεζες - Λίθινα - Μετάλλινα - Ποικίλα* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι) 187-243.

MUHLY 1992 — Π. MUHLY, *Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου* (Ἀθήνα).

MYLONA 2000 — D. MYLONA, The Fishermen Frescoes in the Light of the Bone Evidence, στὸ S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. ΙΙ (Athens) 561-567.

PALAIMA 1991 — T. PALAIMA, Maritime Matters in the Linear B Tablets, στὸ R. LAFFINEUR - L. BASCH (ἐπιμ.), *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéene internationale de l'Université de Liège, Aegaeum* 7 (Liège) 273-310.

PERNA 1990 — M. PERNA, Segni di frazione semplici e composti, *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αὐγούστου 1986*, τ. Α2 (Χανιὰ) 93-98.

PIGOTT 1996 — V. C. PIGOTT, Near Eastern Archaeometallurgy: Modern Research and Future Directions, στὸ J. S. COOPER - G. M. SCHWARTZ (ἐπιμ.), *The Study of*

the Ancient Near East in the Twenty-First Century (Winona Lake).

ΠΛΑΤΩΝ 1966 Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ἀνασκαφαὶ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 139-173.

ΠΛΑΤΩΝ 1970 Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ἀνασκαφὴ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 208-251.

ΠΛΑΤΩΝ 1974 Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* (Ἀθήνα).

ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ 2000 Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Ἀποθήκευση καὶ φύλαξη ἀγαθῶν στὸν ΥΚ Ι οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *AE*, 65-94.

POPHAM et al. 1984 M. R. POPHAM et al. (ἐπιμ.), *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, *BSA* Suppl. 17 (London).

RENFREW 1972 C. RENFREW, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.* (London).

SACCONI 1967 A. SACCONI, Gli ideogrammi micenei per le cifre ed i segni di misura, *Kadmos* 10, 135-149.

SAKELLARIOU - CHATZILIOU 1989 A. SAKELLARIOU - C. CHATZILIOU, *Peinture en métal à l'époque mycénienne* (Athènes).

SCHEEL 1989 B. SCHEEL, Egyptian Metalworking and Tools, *Shire Egyptology* 13.

SHELMERDINE 1998 C. V. SHELMERDINE, Where do We Go from Here? And How Can the Linear B Tablets Help us Get There?, στὸ E. H. CLINE - D. H. HARRIS CLINE (ἐπιμ.), *The Aegean and the Orient in the Second Millenium*, *Aegaeum* 18 (Liège) 291-299.

SHERRATT - SHERRATT 1991 A. & S. SHERRATT, From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems, στὸ GALE 1991, 351-386.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994α Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 113, Ἀθῆναι).

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994β Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Τὰ ποικίλα σκεύη τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν. Συμβολὴ στὴν τεχνογνωσία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, *AE* 1994, 135-154.

ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1889 Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Ἔρευνα ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, *AE*, 129-172.

VANDENABEELE - OLIVIER 1979 F. VANDENABEELE - J.-P. OLIVIER, *Les idéogrammes archéologiques du Linéaire B* (Paris).

VAGNETTI 1984 L. VAGNETTI, Testimonianze di metallurgia minoica dalla zona di Nerokourou (Kydonia), *SMEA* XXV, 155-171.

VAN DE MIEROOP 1987 M. VAN DE MIEROOP, *Crafts in the Early Isin Period* (Leuven).

VAN DE MIEROOP 1992 M. VAN DE MIEROOP, *Society and Enterprice in Old Babylonian Ur* (Berlin).

VAN SOLDT 1990 W. H. VAN SOLDT, Fabrics and Dyes at Ugarit, *UF* 22, 321-357.

WARREN 1991 P. WARREN, A Merchant Class in Bronze Age Crete? The Evidence of Egyptian Stone Vases from the City of Knossos, στὸ GALE 1991, 295-301.

WIENER 1987 M. WIENER, Trade and Rule in Palatial Crete, στὸ HÄGG - MARINATOS 1987, 261-267.

WIENER 1991 M. WIENER, The Nature and Control of Minoan Foreign Trade, στὸ GALE 1991, 325-350.

ZACCAGNINI 1986 C. ZACCAGNINI, Aspects of Copper Trade in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, στὸ MARAZZI et al. 1986, 413-424.

SUMMARY

METAL TOOLS AND VESSELS FROM THE BUILDINGS AT AKROTIRI: HOUSEHOLD EQUIPMENT AND SOCIAL RELATIONS OF PRODUCTION

ANNA MICHAILIDOU

After brief reference to evidence of metalworking in situ at Akrotiri, the paper focuses on metal consumption, that is the intra-settlement circulation of metal in various forms, such as intact finished products, repaired items, scrap and raw material. Artifacts of copper alloy, lead and silver are viewed from the perspective of the ownership of metal by the occupants of the various buildings. Despite evidence of clearing and repair activities after the seismic destruction, and of the organized departure of the population prior to the volcanic eruption that followed, the metal objects left at the site are sufficient to show that metal tools and vessels were a normal part of the equipment of each household, while few personal possessions, such as daggers, were left behind. Furthermore, it seems that individuals owned tools for measuring weight, an indication of production and transaction activities based on the ponderal value of commodities and payment for these. Finally, on the basis of comparison with related evidence from Old Babylonian Ur, it is suggested that the owner of a presumed personal archive of Linear A tablets, found in room 18a of Sector Delta, may have been an agent or entrepreneur.

Η Κεραμικη ως Οικονομικο Μεγεθος και Παραμετρος Ανταλλαγων ενος Κλειστου Κτηριακου Συνολου

Η οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῶν προϊστορικῶν Θηραίων εἶναι ἐμφανὴς τόσο ἀπὸ τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ὀργανωμένα σπιτικά τους, ποὺ ἀποκαλύπτονται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν μὲ ὅλη τὴ σκευή τους. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀνασκαμμένα κτήρια ἀποτελοῦν σφραγισμένα, κλειστὰ σύνολα μέσα στὰ ὁποῖα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς πλῆθος ἀπὸ εὑρήματα, τῶν ὁποίων ἡ συστηματικὴ καὶ πολύπλευρη μελέτη ὁδηγεῖ στὴ σύνθεση τῆς εἰκόνας ποὺ εἶχε ἡ πόλη τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της.

Ἕνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν εὑρημάτων αὐτῶν καταλαμβάνουν τὰ κεραμικὰ σκεύη ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση λόγω τῶν συνθηκῶν καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἀποτελοῦν, ὡς ἀντικείμενα χρήσης ποὺ ἐξυπηρετοῦν κάποιους συγκεκριμένους σκοπούς, τὸν κυριότερο μάρτυρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν δραστηριοτήτων τῶν κατοίκων, μὲ τὶς ὁποῖες συνδέονται πολλὰ ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῶν Ἀκρωτηριανῶν κεραμέων.

Ὡς παράδειγμα ἑνὸς κλειστοῦ κτηριακοῦ συνόλου θὰ ἐξετάσουμε τὴν Οἰκία Γυναικῶν, ποὺ βρίσκεται στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ, βορειοανατολικὰ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ βόρεια τοῦ Συγκροτήματος Δ, καὶ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τοιχογραφία. Ἀνασκάφηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1971-1972 ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο[1]. Κατὰ τὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς οἰκίας καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ἀνασκάφηκαν τὰ δωμάτια 1 καὶ 2 (ἀποκαλύφθηκε τὸ περίγραμμά του στὸν πρῶτο ὄροφο), τὸ ἐσωτερικὸ κλιμακοστάσιο καὶ τὰ δωμάτια 6 καὶ 7, ὅπου οἱ ἀνασκαφεῖς ἔφτασαν μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου. Τὸ 1987 συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Χρ. Ντούμα, ἡ ὁποία ὁλοκληρώθηκε σχεδὸν τὸ 1992-1993, καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἡ βόρεια καὶ ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη τῆς οἰκίας, καθὼς καὶ τὰ δωμάτια 2, 3, 4 (τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1972), τὸ δωμάτιο 8, ὁ χῶρος 5 (ἀνατολικὰ τοῦ κύριου κλιμακοστασίου καὶ δυτικὰ τοῦ δωματίου 8) καὶ ὁ χῶρος 9 στὸ κέντρο τοῦ κτηρίου, ποὺ χρησίμευε ὡς φωταγωγὸς καὶ ἀποτελεῖ μοναδικὸ στοιχεῖο, μέχρι σήμερα, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου[2] (εἰκ. 1).

Ἡ Οἰκία Γυναικῶν ἔχει ἰσόγειο, πρῶτο καὶ δεύτερο ὄροφο. Τὸ ἰσόγειο καὶ ὁ πρῶτος ὄροφος ἔχουν ἀπὸ ὀκτὼ δωμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 5 εἶναι ἕνας χῶρος ἀνατολικὰ τοῦ κύριου

1. *Thera* V, 11-15, πίν. F, G, H· *Thera* VI, 8-10, πίν. 1b, 2-10a.

2. Ντουμας 1987, 253· 1992, 176 κέ.

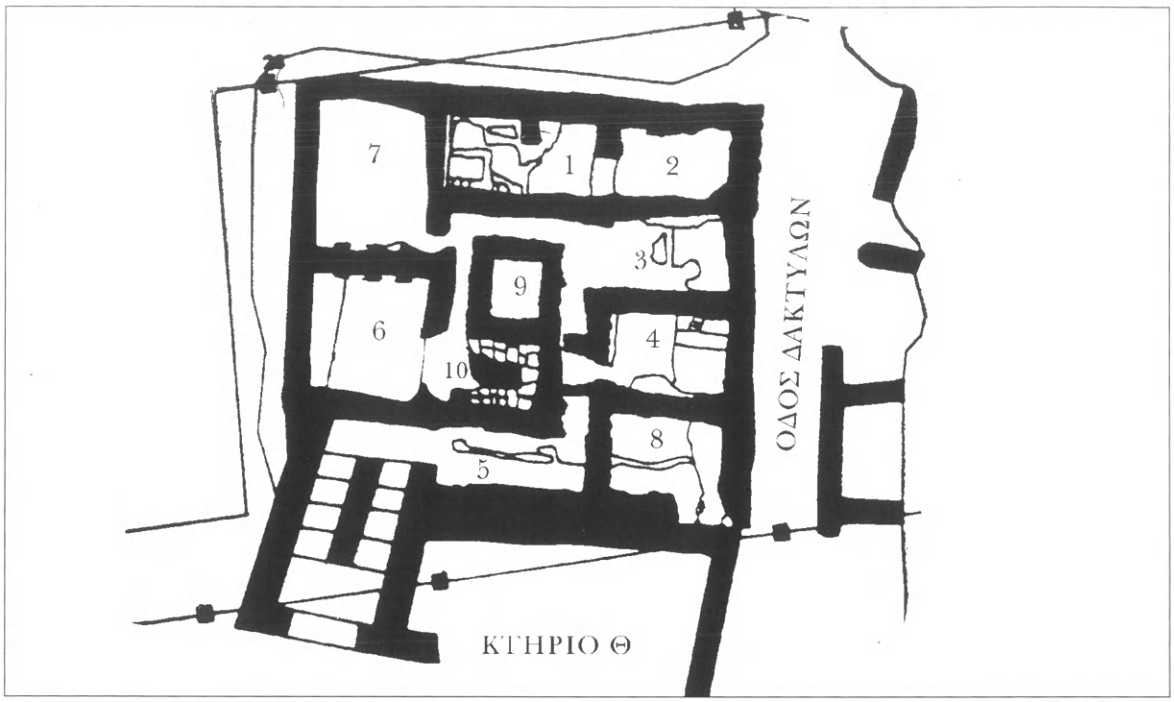

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς Οἰκίας Γυναικῶν.

κλιμακοστασίου, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ αὐτὸ στὸν πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ὄροφο καὶ ἀποτελοῦσε, καθὼς φαίνεται, τὸν προθάλαμο ἐπικοινωνίας μὲ τὰ δωμάτια τοῦ πρώτου, πιθανῶς καὶ τοῦ δεύτερου, ὀρόφου. Ἀπὸ τὸν χῶρο 5 ξεκινοῦσε ἕνας διάδρομος (10) ποὺ περιέτρεχε τὸν φωταγωγό (9) καὶ συνέδεε τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τοῦ κτηρίου, τὰ ὁποῖα ἦσαν περιμετρικὰ διατεταγμένα καὶ εἶχαν πρόσβαση πρὸς τὸν διάδρομο. Ὁ δεύτερος ὄροφος ἔχει τουλάχιστον τρία δωμάτια (δωμ. 1, 4 καὶ 7), ἴσως καὶ περισσότερα[3]. Τὸ κτήριο ἔδωσε δύο ἐντυπωσιακὰ σύνολα τοιχογραφιῶν: τὴν τοιχογραφία τῶν Γυναικῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε τὸ ὄνομά του, καὶ αὐτὴ τῶν Παπύρων. Καὶ τὰ δύο σύνολα κοσμοῦσαν τὸ δωμάτιο 1 (κυρίως δωμάτιο καὶ προθάλαμο) στὸν δεύτερο ὄροφο[4]. Ἐπίσης ἀποκαλύφθηκε πλῆθος ἀπὸ ἄλλα κινητὰ εὑρήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπερτεροῦν τὰ πήλινα σκεύη, ποὺ ξεπερνοῦν τὰ 1.300 ἀγγεῖα, συγκολλημένα καὶ μερικὰ συμπληρωμένα, ἀλλὰ ἐντέλει ἀκέραια ἀγγεῖα (εἰκ. 2). Τὰ ὄστρακα καὶ τὰ τμήματα τῶν ἀγγείων ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν ἐπιπλέον τὸ 1/5 τῶν ἀκέραιων κεραμικῶν σκευῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν Οἰκία Γυναικῶν εἶναι περίπου ἴδιος μὲ αὐτὸν ποὺ ἔδωσε ἡ Δυτικὴ Οἰκία, γύρω στὰ 1.300. Καὶ ὡς πρὸς τοὺς τύπους, ἐπαναλαμβάνεται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ντόπια τυποποιημένη κεραμικὴ τῆς ΥΚ Ια περιόδου, ποὺ ἀπαντᾶ σὲ ὅλο τὸν οἰκισμό, παρόλο ποὺ συναντᾶμε καὶ τύπους ποὺ δὲν ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἄλλα ἀνασκαμμένα κτήρια, ὅπως μικρὰ

3. Ντουμας 1990, 230· Μιχαηλιδου 2001, 250 κέ.

4. *Thera* V, 185 κέ. εἰκ. 2, 3· Μιχαηλιδου 2001, 194.

ΤΥΠΟΙ	ΧΩΡΟΙ										ΣΥΝΟΛΟ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	(;)	
πρόχοι	9	29	3	7		10	41	7			106
γεφυρόστομα προχυτικὰ πιθαράκια	4	33	5			7	8	13	1		71
ἀμφορεῖς	3	27	3	3		4	14	1	2		57
πίθοι	4	8	8	3	2	5	8	1	2	5	46
κυλινδρικὰ ἀγγεῖα	1	4				3	14	2	1		25
κωνικὰ ρυτὰ	4	1					38	3			46
νευρωτὰ ἀγγεῖα	1		7				1				9
χύτρες	4	4	3				15	8			34
καρποδόχες		8				1	2	1			12
κυκλαδικοὶ σκύφοι	2	13	1			2	8	4			30
μικροὶ πίθοι	3	1					7				11
ἄωτα κωνικὰ κυάθια	82	556	10	7	2	3	27	115			802
μόνωτα κύπελλα	6	2	2	2		3	16	11			42
«τσαγιέρες»		2					1				3
γεφυρόστοιμοι σκύφοι	4										4
προχοΐδια				2			1	7			10
ἀσκοί - θήλαστρα						1	1				2
γερυφόστομοι κρατῆρες							1	1			2
φιάλες					1	2	2	3			8
πύραυνα				1				2			3
λύχνοι				1							1
κύμβες							1				1
τριγωνικὸ σκεῦος «ψαριέρα»						1					1
τετράωτα κυλινδρικὰ πιθαράκια								5			5
μικκύλα								2			2
ὀρθογώνιες τράπεζες				1							1
δισκοειδεῖς τράπεζες				1							1
φλασκὶ							1				1
κρατευτὲς							2				2
κύλινδροι							2				2
ΣΥΝΟΛΟ	127	688	42	28	5	42	211	186	6	5	1340

Εἰκ. 2. Κατανομὴ τῆς κεραμικῆς τῆς Οἰκίας Γυναικῶν κατὰ δωμάτια.

Εἰκ. 3. Πίθοι διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν ἀποθηκευμένοι στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

κυλινδρικὰ πιθαράκια, φιάλες, χαμηλὸ τριποδικὸ σκεῦος κ.ἄ. Ἀπὸ τοὺς 106 τύπους ἀγγείων ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ὅλο τὸν οἰκισμό, στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἀπαντοῦν οἱ 30. Τὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα ἀποτελοῦν περίπου τὸ 8%-10% τοῦ συνόλου τῆς κεραμικῆς τοῦ κτηρίου, ποσοστὸ μικρότερο ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸ ποσοστὸ τῶν εἰσηγμένων ἀγγείων στὸ σύνολο τῶν κεραμικῶν εὑρημάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου, ποὺ φτάνει τὸ 15%[5].

Τὰ κεραμικὰ σκεύη τῆς οἰκίας, ὅπως καὶ κάθε σπιτιοῦ, εἶναι χρηστικὰ ἀντικείμενα καὶ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῶν ἐνοίκων του, γιὰ τὶς ὁποῖες ἄλλωστε κατασκευάστηκαν, τὴν ἀποθήκευση τῶν ἀγαθῶν, τὴν ἄντληση καὶ τὴ μεταφορά τους, τὴν πρόχυση τῶν ὑγρῶν, τὴν προετοιμασία τῆς τροφῆς, τὴν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων, καθὼς καὶ τὴ διακίνηση τοῦ τυχὸν πλεονάσματος πρὸς τὰ ἔξω.

Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων μόνιμων ἐγκαταστάσεων, ἡ ἀποθήκευση ἀγαθῶν στὶς προϊστορικὲς κοινωνίες λογίζεται ὡς πρωταρχικὴ ἀνάγκη ἐπιβίωσης. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι καταλαμβάνουν μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἔκταση κάθε κτηρίου. Ἀκόμη καὶ σὲ χώρους ὅπου ἡ ἀποθήκευση δὲν ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ λειτουργία τους ἡ συγκέντρωση, μικρὴ ἢ μεγάλη, ἀποθηκευτικῶν σκευῶν, μαρτυρεῖ τὴν πολλαπλὴ χρήση τους. Σὲ μεγάλα ἢ μικρότερα πιθάρια φυλάγονταν ὅλα τὰ ἀγαθά, κυρίως τρόφιμα, δημητριακά, καρποί, ἀλεύρι, ἐλιές, λάδι, κρασί, παστὰ ψάρια, νερό, ζύθος, ἀλλὰ καὶ ἐνδύματα, μικρότερα

5. Μαρθαρη 1993, 404.

κεραμικὰ σκεύη κ.ἄ. (εἰκ. 3). Στὴν Οἰκία Γυναικῶν βρέθηκαν 46 μεγάλα πιθάρια καὶ 11 μικρότερα σὲ ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ κτηρίου, στὸ ἰσόγειο καὶ τοὺς ὀρόφους, σὲ πέντε δωμάτια στὸν πρῶτο ὄροφο καὶ στὰ τρία δωμάτια στὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκε δεύτερος ὄροφος (δωμ. 1, 4 καὶ 7). Ὁ πίθος (ἀρ. εὑρ. 3221) ποὺ βρέθηκε στὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ δωματίου 7 περιεῖχε πιθανῶς κυάθια.

Στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 3 βρέθηκαν ὀκτὼ πίθοι συγκεντρωμένοι, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποθηκευτικὸ χῶρο. Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς πίθους τῆς Οἰκίας Γυναικῶν βρέθηκε στὸ δωμάτιο 8 (ἀρ. εὑρ. 7182) καὶ ἔχει ὕψος 1,25 μ. Στὸ κάτω τμῆμα του φέρει κρουνό, σαφὴ μαρτυρία τοῦ ὑγροῦ περιεχομένου του. Οἱ ὑπόλοιποι πίθοι τοῦ κτηρίου, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους, ἀνήκουν σὲ τρεῖς ὁμάδες:

α. Ὕψος 0,80-1 μ. (ἡ χωρητικότητα κυμαίνεται ἀπὸ 110 ἕως 140 λίτρα).

β. Ὕψος 0,50-0,75 μ. (ἡ χωρητικότητα κυμαίνεται ἀπὸ 60 ἕως 100 λίτρα).

γ. Ὕψος 0,20-0,50 μ. (ἡ χωρητικότητα κυμαίνεται ἀπὸ 2,5 ἕως 32 λίτρα).

Στὴν τρίτη αὐτὴ κατηγορία πίθων ἀνήκουν καὶ οἱ ἀπιόσχημοι πίθοι μὲ χοανοειδὲς στόμιο (εἰκ. 4), οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἐρυθρόχρωμους πηλοὺς ποὺ περιέχουν μαρμαρυγία καὶ πιθανότατα ἔχουν μεταφερθεῖ στὴ Θήρα, μὲ ἢ χωρὶς περιεχόμενο, ἀπὸ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, τὴν Κέα ἢ τὴν Κύθνο[6]. Οἱ πίθοι αὐτοὶ ἔχουν μελετηθεῖ ὡς πρὸς τὴ χωρητικότητά τους σὲ προηγούμενη ἐργασία[7]. Ἡ ἀναλογικὴ κλιμάκωση τοῦ ὄγκου ποὺ παρατηρήθηκε ἀνάμεσα στὶς ἕξι ὁμάδες διαφορετικῶν μεγεθῶν (ἀπὸ 1,5 ἕως 28 λίτρα) ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ πίθοι μὲ τὸ χοανοειδὲς στόμιο χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀποθήκευση, τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀναγνωρίσιμων ποσοτήτων στερεῶν κυρίως

Εἰκ. 4. Πίθοι μὲ χοανοειδὲς στόμιο σὲ διάφορα μεγέθη ἀπὸ τὴν Οἰκία Γυναικῶν.

6. Μαρθαρη 1993, 58.

7. Katsa-Tomara 1990, 36 κέ.

προϊόντων καὶ ἐνδεχομένως λειτουργοῦσαν ὡς μέτρα χωρητικότητας. Οἱ πίθοι τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ἔχουν συνολικὰ χωρητικότητα 3.500-4.000 λίτρα.

Μιὰ ἄλλη μεγάλη κατηγορία περιλαμβάνει τὰ μεταφορικὰ ἀγγεῖα, ὅλα ἐκεῖνα τὰ σκεύη μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἔνοικοι μετέφεραν τὰ ἀγαθά τους μέσα στὸ κτήριο ἢ διακινοῦσαν τὰ ἐμπορεύσιμα προϊόντα πρὸς τὰ ἔξω. Μερικὰ ἀγγεῖα ποὺ θεωροῦνται κυρίως μεταφορικά, ὅπως, π.χ., οἱ ἀμφορεῖς μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, χρησίμευαν καὶ ὡς ἀποθηκευτικά.

Τὰ κατεξοχὴν μεταφορικὰ ἀγγεῖα μὲ τὰ ὁποῖα διακινοῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα κρασί, λάδι, μέλι, ὄσπρια, ξηροὺς καρποὺς κ.ἄ. εἶναι οἱ ἀμφορεῖς[8]. Στὴν Οἰκία Γυναικῶν βρέθηκαν 57 ἀμφορεῖς ἀκέραιοι (συγκολλημένοι καὶ συμπληρωμένοι πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς). Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτηρίου καὶ ἀνήκουν σὲ σπασμένους ἀμφορεῖς οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸ 1/5 τοῦ συνόλου τῶν ἀκέραιων, ὑπολογίζουμε δηλαδὴ ἔνδεκα ἀγγεῖα ἀκόμη.

Ἀπὸ τοὺς 57 ἀκέραιους ἀμφορεῖς, οἱ 45 εἶναι τοῦ τύπου μὲ στενὸ ἐλλειψοειδὲς στόμιο. Ἡ χωρητικότητα τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτοὺς κυμαίνεται ἀπὸ 14 ἕως 18 λίτρα. Ἐντοπίστηκαν στὸ ἰσόγειο, τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεύτερο ὄροφο, σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ δωμάτια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χῶρο 5. Μεγαλύτερη συγκέντρωση εἶχαν στὸ δωμάτιο 2, ὅπου βρέθηκαν 27 (εἰκ. 5), καὶ στὸ δωμάτιο 7, ὅπου βρέθηκαν 14. Τὸ τυποποιημένο σχῆμα καὶ μέγεθος τῶν ἀμφορέων αὐτῶν καθορίζει τὴν ποσότητα τοῦ περιεχομένου τους, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγνωρίσιμη, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ στὴ λειτουργία τῶν ἀνταλλαγῶν (εἰκ. 6). Αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν οἱ Θηραῖοι γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἢ τὸ συστηματικὸ ἐμπόριο τῶν προϊόντων τους ἀπὸ τὴ Θήρα πρὸς ἄλλα γνωστὰ μέρη τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου. Στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ βρέθηκαν εἰσηγμένοι κυκλαδικοὶ ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο[9], οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ὅτι εἶναι θηραϊκοί[10]. Μὲ τοὺς ἀμφορεῖς ποὺ διέθεταν οἱ ἔνοικοι τῆς Οἰκίας Γυναικῶν κατὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ ἐξασφάλιζαν τὴ διακίνηση 950 ἕως 1.200 λίτρων περίπου κυρίως ὑγρῶν ἢ ρευστῶν προϊόντων.

Τὰ γεφυρόστομα προχυτικὰ πιθαράκια εἶναι μιὰ ἄλλη κατηγορία μεταφορικῶν ἀγγείων, μὲ τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἀντλοῦσαν ἀπὸ μεγαλύτερα ἀγγεῖα καὶ μετέφεραν ὁρισμένες ποσότητες ἀγαθῶν, ὑγρῶν ἢ στερεῶν μέσα στὸ ἴδιο τὸ κτήριο ἢ διακινοῦσαν προϊόντα μέσα στὴν πόλη. Στὴν Οἰκία Γυναικῶν βρέθηκαν 71 ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου στὸ ἰσόγειο καὶ τοὺς ὀρόφους, σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ δωμάτια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δωμάτιο 4 καὶ τὸν χῶρο 5. Μεγαλύτερη συγκέντρωση εἶχαν στὸ δωμάτιο 2, ὅπου βρέθηκαν 33, καὶ στὸ δωμάτιο 8, ὅπου βρέθηκαν 13. Τὰ γεφυρόστομα προχυτικὰ πιθαράκια ἀπαντοῦν σὲ διάφορα μεγέθη, ποὺ πιθανότατα ἀντιπροσώπευαν ἀναγνωρίσιμες ποσότητες ἀγαθῶν (εἰκ. 7). Στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἀποκαλύφθηκαν ἀγγεῖα καὶ ἀπὸ τὶς πέντε ὁμάδες, οἱ ὁποῖες διακρίνονται, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴ χωρητικότητά τους, ἀπὸ 1/2 ἕως 12 λίτρα, καί, ὅπως εἶχε ἀναφερθεῖ σὲ παλαιότερη μελέτη[11], εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ χρησιμοποιοῦνταν καὶ ὡς μέτρα χωρητικότητας. Μὲ τὸ σύνολο τῶν ἀγγείων αὐτῶν οἱ ἔνοικοι τοῦ κτηρίου μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἀνταλλάξουν περίπου 160 λίτρα ἀπὸ διάφορα ἀγαθά.

8. Ventris - Chadwick 1973, 309.
9. MacGillivray 1984, 153-158.
10. *Thera*, 45, πίν. 110b.
11. Katsa-Tomara 1990, 34 κέ.

Εἰκ. 5. Ἀγγεῖα κατὰ χώραν στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 2.

Εἰκ. 6. Ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο ἀπὸ τὴν Οἰκία Γυναικῶν.

Εἰκ. 7. Γεφυρόστομα προχυτικὰ πιθαράκια διαφόρων μεγεθῶν.

Εἰκ. 8. Πρόχοι καὶ πίθοι ἀποθηκευμένοι στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 7.

Εἰκ. 9. Συστάδα ἀπὸ κνάθια καὶ κυκλαδικοὺς σκύφους κατὰ χώραν στὸ δωμάτιο 2.

Ἀπὸ τοὺς πιὸ διαδεδομένους τύπους ἀγγείων σὲ ὅλη τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ στὸ συγκεκριμένο κτήριο ποὺ ἐξετάζουμε, εἶναι οἱ πρόχοι, ἀγγεῖα ποὺ χρησίμευαν κυρίως στὴ μεταφορὰ καὶ τὴ μετάγγιση ὑγρῶν ἢ παχύρρευστων ἀγαθῶν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείονται καὶ ἄλλου εἴδους χρήσεις, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἡ φύλαξη ἀγαθῶν (βλ. δωμάτιο 7, ἰσόγειο, ὅπου μέσα σὲ μιὰ πρόχου βρέθηκε ἀσβέστης). Πολὺ συχνὰ οἱ πρόχοι βρίσκονται στὶς ἀποθῆκες, στὸ ἰσόγειο τῶν κτηρίων, μαζὶ μὲ πίθους καὶ ἀμφορεῖς (εἰκ. 8).

Στὴν Οἰκία Γυναικῶν βρέθηκαν 106 πρόχοι διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν: 17 μαστοπρόχοι, 20 λοξότμητες, 10 ραμφόστομες, 13 ὀφθαλμωτές, 6 σκυφοπρόχοι, 2 πτηνόμορφες κ.ἄ., σὲ ὅλα τὰ δωμάτια, στὸ ἰσόγειο κυρίως στὰ δωμάτια ποὺ ἐξαιτίας τοῦ ἐξοπλισμοῦ τους θεωροῦνται ἀποθῆκες, καθὼς καὶ στοὺς δύο ὀρόφους, μὲ ἰδιαίτερη συγκέντρωση στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 2.

Ἡ χωρητικότητα ὅλων τῶν πρόχων, μαζὶ μὲ τὶς πρόχους μὲ σωληνωτὴ προχοή («τσαγιέρες»), τοὺς γεφυρόστομους σκύφους καὶ τὸν μοναδικὸ γεφυρόστομο κρατήρα, ἀνέρχεται περίπου στὰ 700 λίτρα.

Κυάθια, κωνικά, ἄωτα καὶ μόνωτα, ἡμισφαιρικὰ κύπελλα καὶ κυκλαδικοὶ σκύφοι εἶναι τὰ ἀγγεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ κάτοικοι τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου γιὰ νὰ τρῶνε καὶ νὰ πίνουν καὶ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ πολὺ μεγάλες ποσότητες σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κτήρια. Ἡ Οἰκία Γυναικῶν ἔδωσε 874 τέτοια σκεύη, περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀνασκαμμένο κτήριο (ἡ Δυτικὴ Οἰκία 323 καὶ ἡ Ξεστὴ 3, 354 καταλογογραφημένα κυάθια, κύπελλα κ.ἄ.)[12]. Στὰ 874 ἀγγεῖα τῆς Οἰκίας Γυναικῶν θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ὄστρακα ποὺ δὲν συγκολλοῦνται καὶ ἀποτελοῦν τὸ 1/5 τῶν ἀκέραιων ἀγγείων, δηλαδὴ περίπου 175. Ἑπομένως στὸ σύνολό τους ξεπερνοῦν τὰ 1.000, ἀριθμὸ ὑπερβολικὸ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν τῶν ἐνοίκων τοῦ κτηρίου. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ δωμάτια τῆς Οἰκίας Γυναικῶν, στὸ ἰσόγειο καὶ τοὺς ὀρόφους. Τὴ μεγαλύτερη συγκέντρωση εἶχαν στὸ δωμάτιο 2, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν 556 ἄωτα κωνικὰ κυάθια καὶ 13 κυκλαδικοὶ σκύφοι (εἰκ. 9), καὶ στὸ δωμάτιο 8, ὅπου βρέθηκαν 115 ἄωτα κωνικὰ κυάθια καὶ 4 κυκλαδικοὶ σκύφοι.

Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἐξοπλισμὸ σὲ πήλινα σκεύη τοῦ κτηρίου σημειώνουμε τὶς χύτρες ποὺ ἀνέρχονται στὶς 34 καὶ βρέθηκαν κυρίως στὸν πρῶτο καὶ τὸν δεύτερο ὄροφο. Μεγαλύτερη συγκέντρωση εἶχαν στὸ δωμάτιο 7, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν 15 ἀγγεῖα, ἐνῶ 8 βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 8 καὶ ἀπὸ 4 στὰ δωμάτια 1 καὶ 2. Τὰ τριποδικὰ αὐτὰ σκεύη ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἑτοιμασία τῆς τροφῆς ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ἐρυθρόχρωμους πηλοὺς ποὺ περιέχουν μαρμαρυγία, γιὰ νὰ ἀντέχουν στὶς ψηλὲς θερμοκρασίες καὶ νὰ μὴ σπάζουν. Οἱ Θηραῖοι εἰσῆγαν τοὺς πηλοὺς αὐτοὺς ἀπὸ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, ἴσως ἀπὸ τὴν Κέα ἢ τὴν Κύθνο[13], καὶ κατασκεύαζαν τὶς χύτρες στὸν τόπο τους ἢ ἐνδεχομένως ἔφερναν ἀπὸ ἐκεῖ ἕτοιμα ἀγγεῖα.

Κυλινδρικὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν 25, κυρίως στὸν πρῶτο ὄροφο, μὲ μεγαλύτερη συγκέντρωση στὸ δωμάτιο 7, ὅπου ἐντοπίστηκαν 14. Τὰ 4 ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τακτοποιημένα μαζὶ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα, κυρίως κωνικὰ ρυτά, κύπελλα καὶ μία μαστοπρόχου στὴ βόρεια κόγχη τοῦ δωματίου, ποὺ φαίνεται πὼς χρησίμευε ὡς σκευοφυλάκιο. Τὰ ὑπόλοιπα βρέθηκαν διασκορπισμένα

12. Papagiannopoulou 1995, 213.

13. Μαρθαρη 1993, 58.

στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου. Στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἀποκαλύφθηκαν 9 νευρωτὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 7 στὸ δωμάτιο 3.

Ἀπὸ τὶς 12 καρποδόχες ποὺ ἔδωσε τὸ κτήριο, οἱ 8 βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 2, δύο στὸ δωμάτιο 7 καὶ ἀπὸ μία στὰ δωμάτια 6 καὶ 8.

Κωνικὰ ρυτὰ βρέθηκαν 46 στὸ ἰσόγειο, τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεύτερο ὄροφο, μὲ μεγαλύτερη συγκέντρωση στὸ δωμάτιο 7, ὅπου ἐντοπίστηκαν 38[14]. Ἔξι ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τακτοποιημένα στὴ βόρεια κόγχη τοῦ δωματίου (εἰκ. 14). Ἐπίσης στὴν Οἰκία Γυναικῶν βρέθηκαν 10 προχοΐδια, μὲ μεγαλύτερη συγκέντρωση στὸ δωμάτιο 8, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν 7. Στὸ ἴδιο δωμάτιο ἐντοπίστηκαν οἱ 3 ἀπὸ τὶς 8 φιάλες ποὺ ἔδωσε τὸ κτήριο, μία βρέθηκε στὸν χῶρο 5 καὶ ἀπὸ δύο στὰ δωμάτια 6 καὶ 7, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τὸ μοναδικὸ φλασκί, τὸ ὁποῖο εἶναι εἰσηγμένο μᾶλλον ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἕνας γεφυρόστομος κρατήρας μὲ χωρητικότητα 12 λίτρα, μία κύμβη, ἕνας ἀσκός, δύο κρατευτὲς καὶ δύο πήλινοι κύλινδροι. Στὸ δωμάτιο 8 βρέθηκαν ἀκόμη δύο πύραυνα, δύο μικκύλα ἀγγεῖα καὶ πέντε κυλινδρικὰ πιθαράκια, τετράωτα, ἕνας τύπος ποὺ δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι σήμερα σὲ κανένα ἀπὸ τὰ κτήρια ποὺ ἔχουν ἐρευνηθεῖ στὴν πόλη τοῦ Ακρωτηρίου. Στὸ δωμάτιο 6 ἐντοπίστηκαν ἕνα θήλαστρο καὶ ἕνα χαμηλό, τριποδικὸ σκεῦος, τριγωνικοῦ σχήματος, ἐπίσης μοναδικό, ποὺ τὸ ὀνομάσαμε ἐντελῶς συμβατικὰ «ψαριέρα».

Ἡ σύντομη παρουσίαση τῆς κεραμικῆς τῆς Οἰκίας Γυναικῶν δείχνει ὅτι τὸ κτήριο ἦταν πλήρως ἐξοπλισμένο μὲ πήλινα σκεύη ποὺ κάλυπταν ὅλες τὶς ἀνάγκες τῶν ἐνοίκων καὶ ἐνδεχομένως τῶν ἐπισκεπτῶν του, ὅπως τὴ διαμονή, τὴ διατροφή, τὴν ἄσκηση τῶν λατρευτικῶν τους τελετουργιῶν καὶ πολὺ πιθανῶς κάποιες μορφὲς οἰκιακῆς βιοτεχνίας. Ὁρισμένοι τύποι ἀγγείων βρέθηκαν σὲ ὑπερβολικὰ μεγάλες ποσότητες καὶ ἡ πολλαπλὴ ἀκόμη χρησιμότητά τους δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει ἀπὸ μόνη της τὸν τεράστιο ἀριθμό τους, ποὺ εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὸν περιορισμένο χῶρο ποὺ διαθέτει τὸ κτήριο γιὰ τὴ χρησιμοποίησή τους. Πῶς ἄραγε θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ περίπου 1.000 κύπελλα ποὺ βρέθηκαν στὴν Οἰκία Γυναικῶν, σὲ χώρους ποὺ δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ πολυπρόσωπες γιορτές, ὅπου ἐνδεχομένως θὰ ἦταν ἀπαραίτητα; Ἡ Μ. Μαρθάρη ἔδωσε μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση στὴ διατριβή της[15], θεωρώντας ὅτι τὰ πήλινα σκεύη (συμποσιακὰ καὶ σπονδικὰ) ποὺ ἔχουν βρεθεῖ μέσα στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ ἱκανοποιοῦσαν καὶ ἀνάγκες ἄλλες ποὺ λάμβαναν χώραν ἔξω ἀπὸ αὐτά, στοὺς ὑπαίθριους ἀνοικτοὺς χώρους ποὺ τὰ περιέβαλλαν.

Ἡ Οἰκία Γυναικῶν ἔδωσε μιὰ ποικιλία ἀπὸ ὅλα τὰ κεραμικὰ εἴδη ποὺ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἕως σήμερα ἔρευνα στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό, χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα, εἰσηγμένα καὶ ντόπια, ἀκόσμητα καὶ διακοσμημένα. Ἐπιπλέον ἀποκαλύφθηκαν τύποι ἀγγείων ποὺ δὲν εἴχαμε συναντήσει ἕως τώρα στὸ Ἀκρωτήρι. Ἡ προγραμματισμένη ἀποθήκευση ἀγαθῶν, κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀστικοποιημένης κοινωνίας τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου, μαρτυρεῖται στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τῶν πίθων στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 3 καὶ τῶν ποικίλων πρόχων στὸ δωμάτιο 7 (εἰκ. 10). Ἐπίσης ἀποθήκευση σκευῶν καὶ τροφίμων ἔχουμε στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 2 (εἰκ. 11)[16]. Στὶς κασέλες-σκευοφυλάκια τοῦ

14. *Thera* V, πίν. 6-8.

15. Μαρθαρη 1993, 400.

16. Πρβ. δωμάτιο 6 Δυτικῆς Οἰκίας, Μιχαηλιδου 2001, 412.

Εἰκ. 10. Πρόχοι ἀποθηκευμένοι στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 7.

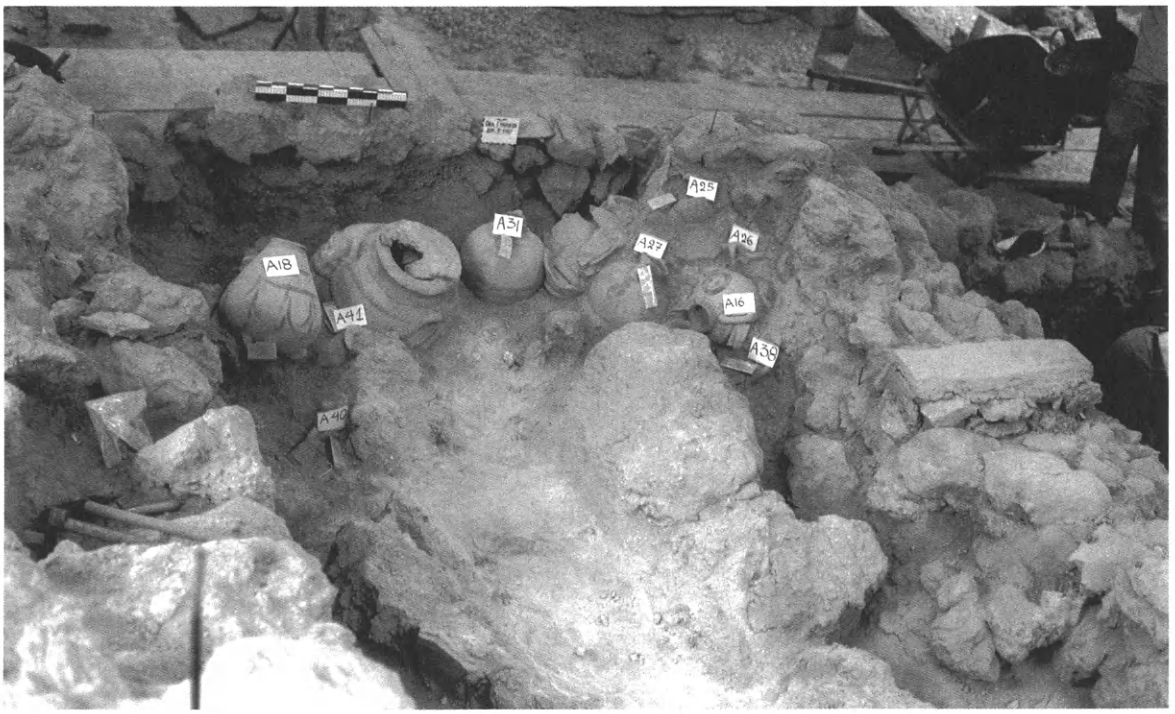

Εἰκ. 11. Ἀγγεῖα διαφόρων τύπων ἀποθηκευμένα στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 2.

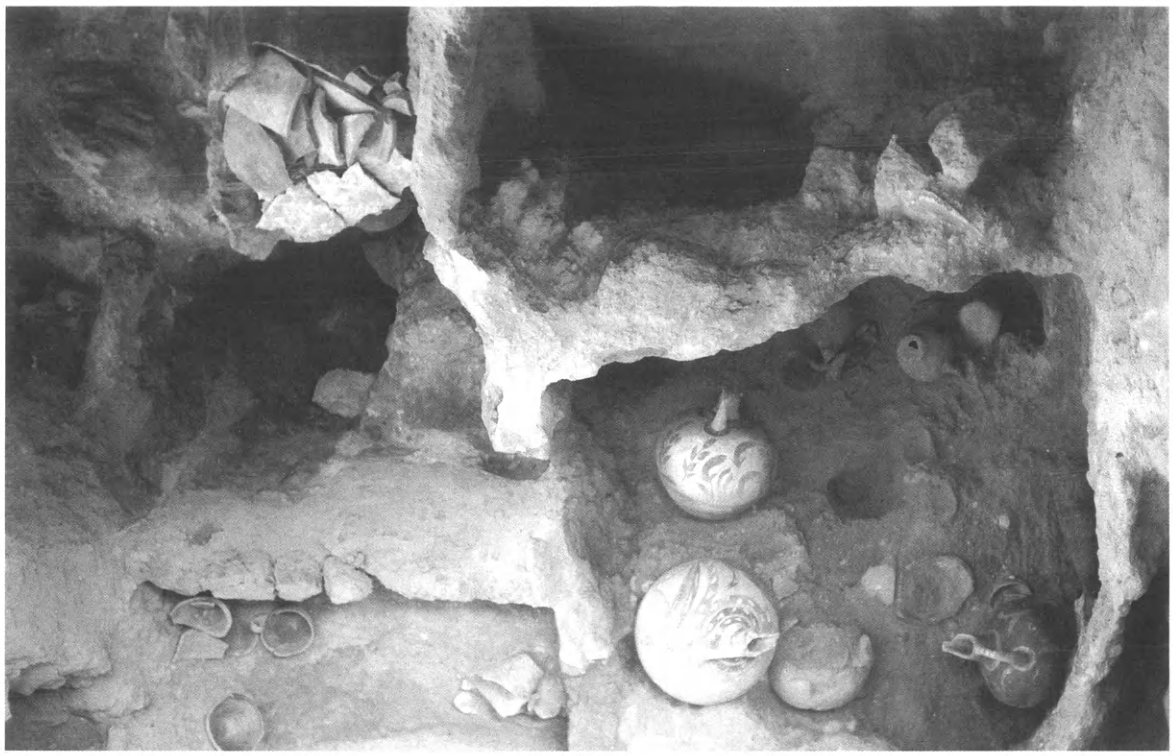

Εἰκ. 12. Οἱ καοέλες τοῦ δωματίου 1, μέσα στὶς ὁποῖες ἦταν ἀποθηκευμένα ἀγγεῖα.

Εἰκ. 13. Δύο πρόχοι ἀπὸ τὴν καοέλα 2.

Εἰκ. 14. Ἄποψη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου 7. Στὸν ὄροφο διακρίνονται τὰ ἑρμάρια μέσα στὰ ὁποῖα ἦταν ἀποθηκευμένα διάφορα σκεύη.

δωματίου 1 βρέθηκαν ἀποθηκευμένα σκεύη καὶ ἀγγεῖα μὲ περιεχόμενο[17] (εἰκ. 12, 13). Ἀποθήκευση σκευῶν γίνεται καὶ σὲ ἑρμάρια (βόρεια κόγχη) στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 7 (εἰκ. 14), ὅπως καὶ στὴ Δυτικὴ Οἰκία, στὰ δωμάτια 5 (ἑρμάρια ἀνατολικοῦ τοίχου, κόγχες τοῦ νότιου πλινθότοιχου) καὶ 7 (ἑρμάριο τοῦ νότιου τοίχου)[18].

Ὑπολογίστηκε ἀπὸ τὴ χωρητικότητα τῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων ὅτι ἡ Οἰκία Γυναικῶν εἶχε δυνατότητα ἀποθήκευσης περίπου 4.000 λίτρων διαφόρων ἀγαθῶν. Ἡ ποσότητα αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες διατροφῆς ἑπτὰ ἕως δέκα ἀτόμων γιὰ ἕνα χρόνο. Τὰ 4.000 λίτρα μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἦταν 2.000 στερεὰ καὶ 2.000 ὑγρά. Ἑπομένως, ἂν μοιραστοῦν σὲ δέκα ἄτομα, ἀναλογοῦν 200 λίτρα ὑγρὰ καὶ 200 λίτρα στερεὰ ἀνὰ ἄτομο τὸ χρόνο, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ καθένας μποροῦσε νὰ καταναλώνει 1/2 λίτρο ὑγρὰ καὶ 1/2 λίτρο στερεὰ ἡμερησίως. Ἐπίσης οἱ ἔνοικοι τοῦ κτηρίου θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ διακινήσουν μὲ τοὺς ἀμφορεῖς περίπου 1.000 λίτρα ὑγρὰ ἢ παχύρρευστα στερεὰ καὶ νὰ ἀνταλλάξουν ἀγαθὰ ποὺ τοὺς περίσσευαν μὲ ἄλλα, τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνάγκη. Ἡ διακίνηση στερεῶν ἀγαθῶν τῆς τάξεως τῶν 500 λίτρων θὰ μποροῦσε νὰ γίνεται μὲ τοὺς ἀπιόσχημους πίθους μὲ τὸ χοανοειδὲς στόμιο.

17. *Thera* V, 11-13, εἰκ. 2 καὶ πίν. 5-7. Πρβ. Κτήριο Β καὶ Συγκρότημα Δ, Αλεξοπουλου στὸν παρόντα τόμο.

18. Ντουμας 1982, 264, πίν. 166β· Μιχαηλιδου 2001, 155, εἰκ. 80.

Μικρότερης κλίμακας ἀνταλλαγές, τῆς τάξεως τῶν 200 λίτρων, γίνονταν πιθανότατα μὲ τὰ γεφυρόστομα προχυτικὰ πιθαράκια, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν καὶ ὡς μέτρα χωρητικότητας δεδομένης τῆς ἀναλογικῆς κλιμάκωσης τοῦ ὄγκου τους. Τὰ προχυτικὰ ἀγγεῖα ὑπερτεροῦν σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα σκεύη, ὅπως συμβαίνει στὰ περισσότερα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ δίνουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς σπιτικοῦ ποὺ καταναλώνει ὑγρά (νερό, κρασί, μπίρα, λάδι κ.ἄ.) ἢ παχύρρευστα προϊόντα (μέλι, χυλοὺς ἀπὸ ὄσπρια ἢ δημητριακὰ κ.ἄ.) σὲ μεγάλες ποσότητες (περίπου 700 λίτρα).

Τὰ κεραμικὰ ὅμως εὑρήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν Οἰκία Γυναικῶν δὲν μαρτυροῦν κάποια ἰδιαίτερη λειτουργία ἢ δραστηριότητα ποὺ λάμβανε χώραν μέσα στὸ κτήριο (ὅπως, π.χ., ἡ μεγάλη ποσότητα τῶν ἀγνύθων ποὺ βρέθηκαν στὴ Δυτικὴ Οἰκία ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι στὸ δωμάτιο 3, στὸν ὄροφο, λειτουργοῦσε ἐργαστήριο ὑφαντικῆς[19]). Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια ὅτι τὸ κτήριο ἀποτελοῦσε ἕνα αὐτόνομο «νοικοκυριό», ἐνταγμένο στὸ ἀποτελεσματικὸ σύστημα ἀναδιανομῆς ποὺ λειτουργοῦσε στὸ Ἀκρωτήρι στὴν Ὕστερη Χαλκοκρατία.

Ἡ πλήρης παρουσίαση τῆς κεραμικῆς τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ποὺ θὰ ἀκολουθήσει σύντομα στὴν ὁλοκληρωμένη δημοσίευση τοῦ κτηρίου θὰ βοηθήσει στὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ὅλων τῶν ἀνασκαμμένων κλειστῶν συνόλων, καθὼς καὶ στὴν ἀνίχνευση τυχὸν διαφοροποιήσεων μεταξὺ τῶν κτηρίων, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κατασκευαστικές τους ἰδιαιτερότητες, κυρίως ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ δίνουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

MacGillivray 1984 — J. A. MacGillivray, Cycladic Jars from Middle Minoan III Contexts at Knossos, στὸ R. Hägg - N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 153-158.

Μαρθαρη 1993 — Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς* (ἀδημ. δ.δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

Μιχαηλιδου 2001 — Α. Μιχαηλιδου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

Ντουμας 1982 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 263-266.

Ντουμας 1987 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου), *ΠΑΕ*, 241-254.

Ντουμας 1990 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

Ντουμας 1992 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 176-188.

Katsa-Tomara 1990 — L. Katsa-Tomara, The Pottery Producing System at Akrotiri: An Index of Exchange and Social Activity, στὸ *TAW* III, 1, 31-43.

Papagiannopoulou 1995 — A. Papagiannopoulou, Xeste 3, Akrotiri, Thera: The Pottery, στὸ *Klados: Essays in Honour of J. N. Coldstream, BICS* Suppl. 63 (London) 209-215.

Τζαχιλη 1997 — Ι. Τζαχιλη, *Ὑφαντικὴ καὶ ὑφάντρες στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο).

Ventris - Chadwick 1973 — M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).

19. Τζαχιλη 1997, 184-192.

SUMMARY

POTTERY AS AN ECONOMIC MAGNITUDE AND A PARAMETER OF EXCHANGE IN A CLOSED BUILDING ASSEMBLAGE

EVANGELIA KATSA-TOMARA

The systematic and multilateral study of the finds in closed building assemblages helps us to understand the function of the buildings and to detect the needs of their occupants, which form their social and economic milieu. The large pottery assemblage recovered from the excavation of the House of the Ladies, a two-storey building in the northwest part of the settlement at Akrotiri, included a wide variety of vessels made by specialist craftsmen to serve specific purposes. Because of the conditions of preservation, the number and the variety of these finds, they are tangible witnesses to the everyday life, needs and all manner of activities of the building's residents.

The House of the Ladies was equipped with a full range of clay vessels capable of storing 4,000 litres of goods, in large or small pithoi, jugs and amphorae. These were found in all the rooms of the ground floor and the upper storey, with particular concentration in what were considered storage spaces (room 3: ground floor, room 7, room 2: upper storey, room 1: chests). The possibility of storing 4,000 litres of goods could cover the annual dietary needs of seven to ten persons.

Products of the order of 1,000 litres were circulated in standardized amphorae of capacity 14-18 litres each. Transportation and exchange of foodstuffs and other goods of smaller scale was most probably carried out in small spouted jars, bridge-spouted skyphoi or other spouted vases. These were found in large quantities and outnumber the rest of the vessels, giving the impression of a household that consumed liquids or viscous products in large quantities (about 700 litres). Food was prepared in cooking pots made of special clays in order to withstand the high temperatures. For religious duties, vessels possibly of multiple uses were used (conical rhyta, fireboxes/braziers, tables, etc.), while the living quarters were lit and heated with lamps and portable hearths.

An organized mechanism of producing clay vessels operated in the settlement, which met the demands dictated by the everyday needs, commercial activities and economic relations of its inhabitants. The attempt to reconstruct the system of production is conditional on the study of all its component elements, both the technical and the socio-economic, which affected one another and were dependent on the wider cultural environment.

Οι Πηλινοι Κυλινδροι του Ακρωτηριου

Σὲ μερικὲς οἰκίες τοῦ ὑστερομινωικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου βρέθηκαν σὲ ὁμάδες ἢ μεμονωμένα πήλινα ἄψητα καὶ σαθρὰ ἀντικείμενα κυλινδρικοῦ σχήματος. Συνοπτικά, τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά τους, κοινὰ σχεδὸν σὲ ὅλα, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: εἶναι διάτρητα κατὰ τὸ μῆκος, μὲ σημαντικὴ ὁμοιομορφία κατασκευῆς καὶ ὁμοιομορφία κατὰ τάξεις μεγεθῶν. Οἱ ἀκμές τους εἶναι στρογγυλεμένες καὶ οἱ ἐπιφάνειες ἔχουν λειανθεῖ μὲ τὸ χέρι. Σὲ ἕνα σημεῖο ἡ κυλινδρικὴ ἐπιφάνεια γίνεται, ἀπὸ τὴ μία ἕως τὴν ἄλλη κάθετη πλευρά, ἐπίπεδη. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀκέραιων τεμαχίων ἕως τώρα εἶναι λίγο μεγαλύτερος ἀπὸ 70. Σὲ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ κυλίνδρων παρατηροῦνται ἐμπίεστοι μικροὶ κύκλοι, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζουν ἄτακτοι καὶ καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφάνειας[1].

Δεδομένου ὅτι στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀνακοίνωσης, κατ᾽ ἀνάγκην περιορισμένης, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λεπτομερὴς κατάλογος, θὰ ἀναφερθοῦν ἐν συντομία τὰ κυριότερα σύνολα μὲ στοιχεῖα γιὰ τὸν τόπο καὶ τρόπο εὕρεσης καὶ θὰ ἀκολουθήσει ἐπιλεκτικὸς κατάλογος ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν κυλίνδρων. Κατόπιν θὰ γίνει συνθετικὴ παρουσίαση τῶν χαρακτηριστικῶν τους, κυρίως τῶν ἐμπίεστων κύκλων, καθὼς καὶ προσπάθεια ἑρμηνείας[2].

Δυτικὴ Οἰκία

Στὴ Δυτικὴ Οἰκία βρέθηκαν ἑπτὰ κύλινδροι. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ πέντε μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὁμάδα, διότι βρέθηκαν ἢ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο περίπου χῶρο, ἀπὸ τὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦ κλιμακοστασίου ἢ πεσμένοι ἔξω ἀπὸ αὐτό. Καὶ οἱ πέντε παρουσιάζουν ἀξιοσημείωτες ὁμοιότητες. Ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὑπόλευκο πηλὸ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς οἱ τέσσερεις ἔχουν περίπου τὶς ἴδιες διαστάσεις καὶ τὸ ἴδιο βάρος (εἰκ. 1). Ἄρα, μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι κατασκευάστηκαν ὅλοι ταυτόχρονα καὶ πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα. Ὅλοι, ἐπίσης, παρουσιάζουν μία ἐπιφάνεια ἐπίπεδη, ποὺ δείχνει ὅτι ἐκεῖ στηρίζονταν. Δύο ἄλλοι βρέθηκαν στὸ ἰσόγειο ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἕνας βρέθηκε στὸν χῶρο 3Γ ἀνάμεσα σὲ πίθους, μικρὰ ἀγγεῖα καὶ βότσαλα. Ὁ δεύτερος, ποὺ δὲν ἔχει περισυλλεγεῖ, βρίσκεται κατὰ χώραν στὸν χῶρο 4 τοῦ ἰσογείου. Οἱ δύο κύλινδροι ποὺ βρέθηκαν στὸ ἰσόγειο εἶναι μικρότερων διαστάσεων, ἔγιναν ἀπὸ διαφορετικὸ πηλὸ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια ὁμάδα μὲ ἐκείνους τοῦ κλιμακοστασίου.

---

1. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Χρίστο Ντούμα ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω αὐτὸ τὸ ὑλικὸ καὶ μὲ βοήθησε κατὰ τὴν ἐπεξεργασία του.

2. Μιὰ σύντομη παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ ἔγινε τὸ 1992 (Τζαχιλη 1992, 143-144).

Ἀπὸ πλευρᾶς μεγέθους ἐμπίπτουν σὲ δύο κατηγορίες: ἡ μία περιλαμβάνει τοὺς μεγαλύτερους καὶ περισσότερους καὶ ἡ ἄλλη τοὺς μικρότερους καὶ λιγότερους (πέντε πρὸς δύο).

Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τοὺς χώρους εὕρεσης. Οἱ πέντε βρέθηκαν στὸ κλιμακοστάσιο ἔξω ἀπὸ τὴ θύρα ποὺ ὁδηγεῖ στὸν χῶρο 3. Ὁ χῶρος 3 εἶναι τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο τῆς οἰκίας, βρίσκεται στὸν ὄροφο καὶ εἶχε κεντρικὸ κίονα γιὰ τὴ στήριξη τῆς ὀροφῆς. Εἶναι τὸ κυρίως πέρασμα ποὺ ὁδηγεῖ στὰ δωμάτια 5 καὶ 4, ὅπου βρέθηκαν οἱ γνωστὲς τοιχογραφίες τοῦ Στόλου, τῶν Ἁλιέων καὶ τῶν Ἰκρίων. Ὁ χῶρος 3 ἑρμηνεύτηκε ὡς ὑφαντικὸ ἐργαστήριο, διότι βρέθηκαν πολλὲς ἀγνύθες καὶ σχεδὸν καθόλου ἀγγεῖα[3]. Ὡστόσο καὶ παρόλο ποὺ οἱ κύλινδροι ἔχουν στὸ παρελθὸν συσχετισθεῖ μὲ ὑφαντικὲς δραστηριότητες (βλ. παρακάτω), δὲν νομίζω ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση σχετίζονται μὲ τὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἡ θέση εὕρεσής τους δείχνει ὅτι πιθανότατα ἔπεσαν ἀπὸ τὸ δῶμα, λόγω τοῦ ὅτι ἦταν ὑψηλὰ στὴν ἐπίχωση. Ἀντίθετα, οἱ δύο μικρότεροι πήλινοι κύλινδροι βρέθηκαν μεμονωμένοι στὸ ἰσόγειο ἐπάνω στὸ δάπεδο καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση. Τὸ δωμάτιο 3Α θεωρεῖται ὡς ἐργαστήριο παρασκευῆς τροφίμων (ἐγκατάσταση μυλώνα, ἀσάμινθος, λίθινη λεκάνη). Οἱ γειτονικοὶ χῶροι 3Γ καὶ 4, ὅπου βρέθηκαν οἱ κύλινδροι, θεωροῦνται μᾶλλον χῶροι ἀποθήκευσης λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγγείων.

Οἰκία Γυναικῶν

Στὸ δωμάτιο 7 τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ἔχει βρεθεῖ μία ἄλλη ὁμάδα κυλίνδρων μὲ τὴν ἴδια σὲ γενικὲς γραμμὲς μορφὴ μὲ ἐκείνους τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἀλλὰ καὶ μὲ μερικὰ νέα στοιχεῖα ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦν. Τὸ κυριότερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι οἱ διαστάσεις τους. Οἱ κύλινδροι τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ, ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες μεγεθῶν (βλ. εἰκ. 1). Τώρα προστίθεται καὶ μία ἄλλη τάξη μεγέθους περίπου κατὰ τὰ δύο τρίτα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δεύτερη. Ἕως τώρα αὐτοὶ εἶναι οἱ μεγαλύτεροι κύλινδροι τοῦ οἰκισμοῦ καὶ οἱ μόνοι αὐτοῦ τοῦ μεγέθους. Οἱ μεγαλύτεροι κύλινδροι ἦταν ἀκουμπισμένοι σὲ θρανίο, ἄρα σὲ κάποιο ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἐνῶ οἱ ἄλλοι, οἱ μικρότεροι, βρέθηκαν στὸ δάπεδο. Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο εἶναι ὅτι παρουσιάζονται κατὰ ζεύγη σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθός τους. Οἱ δύο μεγάλοι κύλινδροι βρέθηκαν πολὺ κοντὰ μεταξύ τους καὶ σχεδὸν παράλληλα πάνω στὸ θρανίο, ἐνῶ οἱ δύο μικρότεροι βρέθηκαν ἐπίσης παράλληλα στὸ δάπεδο τοῦ ἴδιου χώρου ἀνάμεσα σὲ ἀγγεῖα. Ἐπιπλέον εἶναι οἱ μόνοι στὸν οἰκισμὸ ποὺ ἔγιναν ἀπὸ αἰσθητὰ διαφορετικὸ πηλό, καστανέρυθρο καὶ πιὸ ἀργιλώδη.

Τὸ δωμάτιο 7 εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1972 ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀποθηκευτική του χρήση[4]. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ὁλοκληρώθηκε τὸ 1994, ὁπότε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἡ χρήση τοῦ χώρου ὡς ἀποθήκης, προέκυψε ἐναργέστερα[5]. Πολλά, μεγάλα κυρίως, ἀγγεῖα κάλυπταν τὸ δάπεδο καὶ τὸ κτιστὸ θρανίο κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου. Οἱ κύλινδροι βρέθηκαν ἀνάμεσά τους.

3. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ ὑφαντικὸ ἐργαστήρι βλ. Τζαχιλη 1997, 183-193. Γιὰ γενικὴ ἀνάλυση τῶν εὑρημάτων τοῦ χώρου βλ. Μιχαηλιδου 2001, 142-148.

4. Μαρινατος 1974, 8-10, πίν. 3β-10α.

5. Ντουμας 1990, 224-235.

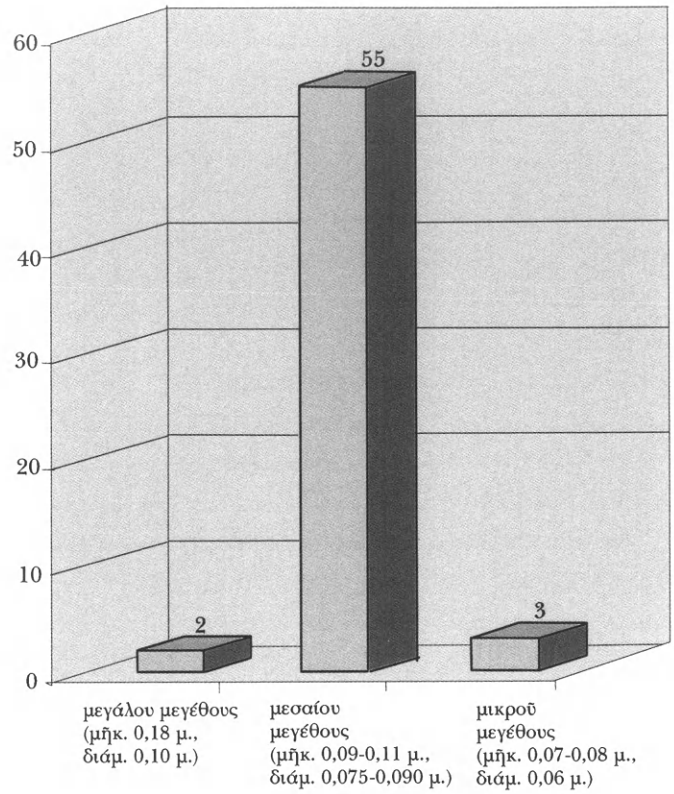

Εἰκ. 1. Ἱστόγραμμα ἀριθμοῦ κυλίνδρων ἀνὰ κατηγορία μεγέθους.

Συγκρότημα Δ

Τὸ μεγάλο Συγκρότημα Δ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερις μικρότερες οἰκιστικὲς ἑνότητες σὲ ἐπαφὴ μεταξύ τους[6]. Οἱ κύλινδροι βρέθηκαν στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια κτηριακὴ ἑνότητα σὲ δύο σημεῖα σὲ ἀρκετὴ ἐγγύτητα μεταξύ τους, στὸ δωμάτιο 2, ποὺ ἀνήκει στὴν ἀνατολικὴ κτηριακὴ ἑνότητα, καὶ στὸ δωμάτιο 17, ποὺ ἀνήκει στὴ βόρεια. Πρόκειται γιὰ τὸ τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ ὅπου πέρασε μετὰ τὴν ἠφαιστειακὴ καταστροφὴ ὁ χείμαρρος, ὁ ὁποῖος διατάραξε τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀποθέσεις ποὺ βρίσκονταν στὴν κοίτη του, γι' αὐτὸ τὸ περίγραμμα τῶν οἰκιῶν εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφὲς καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ συνάφεια ταραγμένη.

Δωμάτιο 2

Στὸν χῶρο 2 βρέθηκαν τέσσερεις κύλινδροι ἐπὶ τοῦ δαπέδου μαζὶ μὲ πολλὰ ἀγγεῖα. Τὸ δωμάτιο 2 εἶναι ὁ χῶρος τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἄνοιξης. Περιλάμβανε μεγάλο ἀριθμὸ ἀγ-

6. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν τεσσάρων οἰκιστικῶν ἑνοτήτων τοῦ Συγκροτήματος Δ βλ. Παλυβου 1999, σχ. 7.

γείων, μετάλλινα ἐργαλεῖα, ἴχνη ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ἕνα μικρὸ κρεβάτι. Θεωρεῖται ἱερό, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ εὑρήματα φαίνεται ὅτι σίγουρα θὰ εἶχε καὶ ἀποθηκευτικὴ λειτουργία, ἴσως κατὰ τὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ χώρου[7].

Χῶρος 17

Οἱ κύλινδροι ποὺ βρέθηκαν στὸν χῶρο 17 ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητα ὁμάδα, ὄχι μόνο διότι βρέθηκαν ὅλοι μαζὶ σὲ σωρὸ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία του, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι ὁμοιόμορφοι καί, κυρίως, ἐπειδὴ φέρουν ὅλοι πλὴν δύο στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς καμπύλης ἐπιφάνειας ἐμπίεστους μικροὺς κύκλους (εἰκ. 3). Ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα τοῦ οἰκισμοῦ.

Εἰκ. 2. Ὁ σωρὸς τῶν πήλινων κυλίνδρων κατὰ χώραν στὸν χῶρο Δ17.

7. Μαρινατος 1972, 26· Marinatos 1984, 174· Ντουμας 1992, 104· τοῦ ἴδιου στὸν παρόντα τόμο.

Ὅλοι ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο ὑπόλευκο πηλὸ καὶ οἱ περισσότεροι βρέθηκαν συνθλιμμένοι πιθανότατα ἀπὸ τὸ βάρος τους, καὶ ἴσως διότι ὅταν σωρεύθηκαν δὲν εἶχαν στεγνώσει ἐντελῶς. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκαν τελείως διαλυμένοι, συνεπῶς δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τὸν ἀκριβὴ ἀριθμό τους. Παρατίθεται ἕνας ἐπιλεκτικὸς κατάλογος τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν. Σὲ αὐτὸν ἀναφέρονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, καὶ λεπτομέρειες τοῦ τρόπου καταχώρησης τῶν ἐμπίεστων κύκλων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «τρόποι καταχώρησης» καὶ διακρίνονται σὲ ὁμάδες Α, Β, Γ καὶ Δ, οἱ ὁποῖες ἀναλύονται ἀμέσως μετά.

1. Τρόπος καταχώρησης Α. Ἀρ. εὑρ. 5057. Εἰκ. 3:1. Κύλινδρος ἀκέραιος συμπιεσμένος μὲ διαμπερὴ κατὰ τὸ μῆκος ὀπή. Πηλὸς ὑπόλευκος μὲ προσμίξεις.
   Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,090 μ., βάρος 500 γρ.
   Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα στὴ μία κάθετη πλευρὰ καὶ στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια, σὲ τακτικοὺς στοίχους. Σώζονται ὅλα τὰ σημεῖα. Οἱ κύκλοι εἶναι 9 στὴν κάθετη πλευρὰ καὶ 18 στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια. Ἡ καταχώρηση ἔγινε βουστροφηδόν.
2. Τρόπος καταχώρησης Α. Ἀρ. εὑρ. 5054. Εἰκ. 3:2. Κύλινδρος ἀκέραιος, λίγο συμπιεσμένος μὲ διαμπερὴ κατὰ τὸ μῆκος ὀπή. Πηλὸς ὑπόλευκος μὲ προσμίξεις. Δυσδιάκριτα ἴχνη γύρω ἀπὸ τὴν ὀπή.
   Διάμ. 0,078 μ., μῆκ. 0,098 μ., βάρος 525 γρ.
   Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα στὴν καμπύλη ἐπιφά-

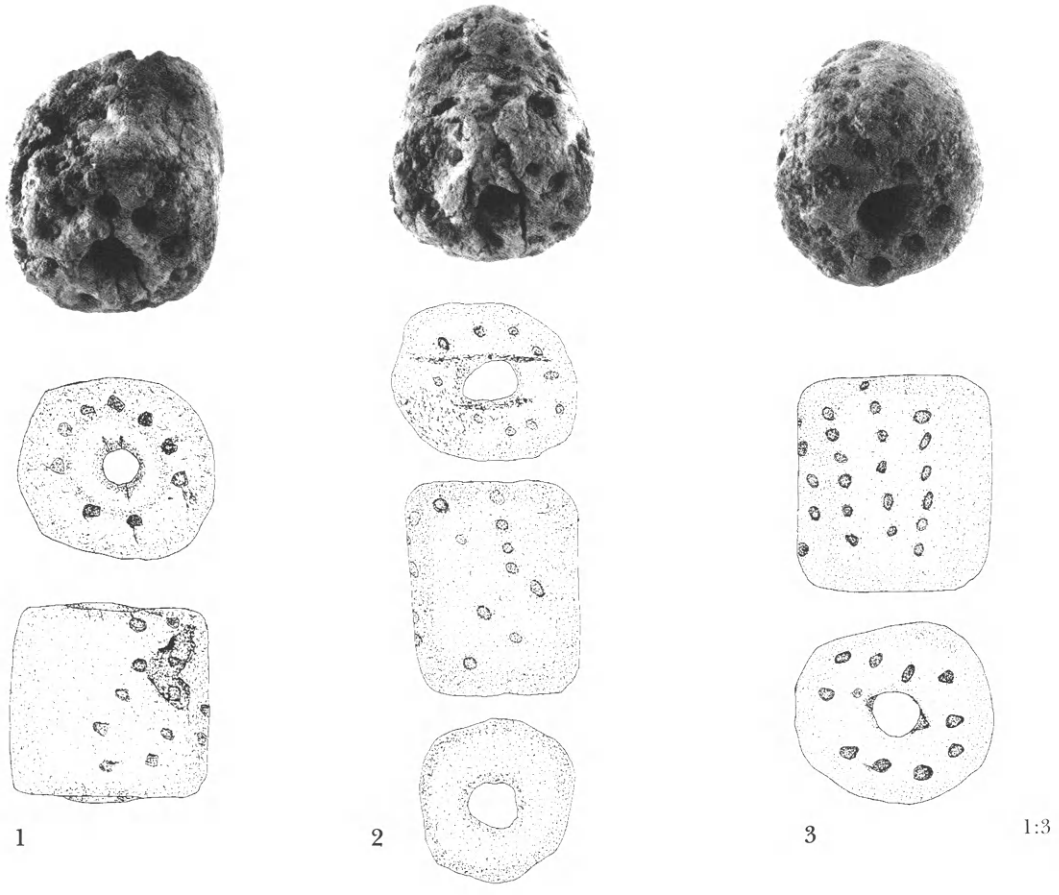

Εἰκ. 3. Πήλινοι κύλινδροι ἀρ. κατ. 1-3. Τρόπος καταχώρησης Α.

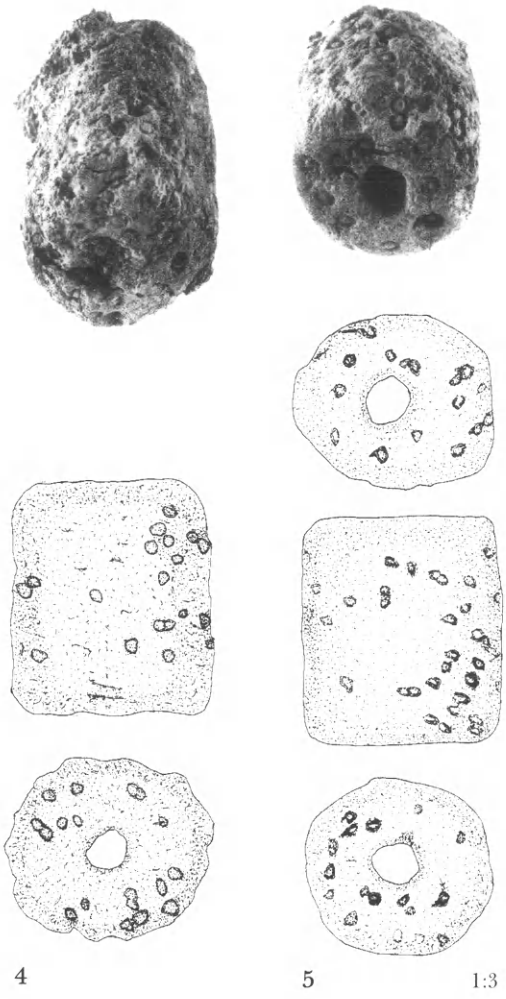

Εἰκ. 4. Πήλινοι κύλινδροι ἀρ. κατ. 4-5. Τρόπος καταχώρησης Β.

νεια καὶ στὴ μία κάθετη πλευρά. Τὰ σημεῖα τῆς καμπύλης ἐπιφάνειας ἀναπτύσσονται σὲ πέντε στοίχους κανονικά. Οἱ στοίχοι ἐκκινοῦν ἀπὸ κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς κάθετης πλευρᾶς. Σώζονται ὅλα τὰ σημεῖα: 10 στὴν κάθετη πλευρὰ καὶ 26 στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια.

3. Τρόπος καταχώρησης Α. Ἀρ. εὑρ. 5052. Εἰκ. 3:3. Κύλινδρος ἀκέραιος, συμπιεσμένος μὲ διαμπερὴ κατὰ τὴ μεγάλη διάσταση ὀπή. Πηλὸς ὑπόλευκος μὲ προσμίξεις. Ἴχνη γύρω ἀπὸ τὴν ὀπή.
Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,090 μ., βάρος 500 γρ.
Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρές. Στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια ἀναπτύσσονται σὲ τακτικοὺς στοίχους βουστροφηδόν. Κάθε στοῖχος ἐκκινεῖ ἀπὸ ἕνα σημεῖο τῆς κάθετης πλευρᾶς. Τὰ κυκλικὰ σημεῖα τῆς στενῆς πλευρᾶς εἶναι πιὸ βαθιά, ἄρα πιθανότατα ἦταν τὰ πρῶτα ποὺ ἔγιναν, σὲ κάποια χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Σώζονται ὅλα τὰ σημεῖα. Οἱ κύκλοι εἶναι 11 στὴν κάθετη πλευρὰ καὶ 26 στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια.

4. Τρόπος καταχώρησης Β. Ἀρ. εὑρ. 5066. Εἰκ. 4:4. Κύλινδρος ἀκέραιος συνθλιμμένος, μὲ διαβρωμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπιφάνεια. Πηλὸς ὑπόλευκος μὲ προσμίξεις. Ἀκμὲς τελείως στρογγυλεμένες.
Διάμ. 0,080 μ., μῆκ. 0,090 μ., βάρος 500 γρ.
Τὰ κυκλικὰ σημεῖα πυκνὰ καὶ ἄτακτα, συχνὰ σὲ ἐπαφὴ μεταξύ τους, βρίσκονται καὶ στὶς δύο κάθετες πλευρές, ὅπως καὶ στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια. Σωζόμενος ἀριθμὸς σημείων στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια 26, στὴν ἀκέραιη κάθετη πλευρὰ 18 καὶ 6 στὴν ἄλλη ποὺ σώζεται ἀποσπασματικά.

5. Τρόπος καταχώρησης Β. Ἀρ. εὑρ. 5040. Εἰκ. 4:5. Κύλινδρος ἀκέραιος, ἀπὸ τοὺς καλύτερα διατηρημένους. Πηλὸς ὑπόλευκος μὲ προσμίξεις. Ἀκμὲς στρογγυλεμένες.
Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,095 μ., βάρος 500 γρ.
Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα σὲ ἄτακτους στοίχους, συχνὰ σὲ ἐπαφὴ μεταξύ τους, καλύπτουν τὴν καμπύλη ἐπιφάνεια καὶ τὶς δύο κάθετες πλευρές. Οἱ κύκλοι εἶναι ἄλλοι βαθύτεροι καὶ ἄλλοι πιὸ ρηχοί, ἄρα δὲν ἔγιναν ταυτόχρονα. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι 15, 16 καὶ 60 καὶ λόγω τῆς ἄριστης διατήρησης τοῦ κυλίνδρου εἶναι πλήρης.

6. Τρόπος καταχώρησης Γ. Ἀρ. εὑρ. 5038. Εἰκ. 5:6. Κύλινδρος ἀκέραιος ἀπὸ ὑπόλευκο πηλὸ μὲ προσμίξεις. Οἱ κάθετες πλευρὲς διαχωρίζονται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴν καμπύλη ἐπιφάνεια.
Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,087 μ., βάρος 500 γρ.
Ἐμπίεστα ἀβαθῆ κυκλικὰ σημεῖα, μεγαλύτερα ἀπὸ τῶν ἄλλων κυλίνδρων, ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν ἐπιφάνεια μὲ σπειροειδὴ κίνηση. Στὶς κάθετες πλευρὲς δὲν ὑπάρχουν σημεῖα. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι 17.

7. Τρόπος καταχώρησης Γ. Ἀρ. εὑρ. 5060. Εἰκ. 5:7. Κύλινδρος ἀκέραιος, ἀπὸ ὑπόλευκο πηλὸ μὲ προσμίξεις, ἀποκεκρουμένος στὴ μία ἄκρη. Ἴχνη τριβῆς γύρω ἀπὸ τὴν ὀπή.
Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,090 μ., βάρος 415 γρ.
Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα σὲ τρεῖς στοίχους, ἀνὰ τρία (σύνολο 9). Δὲν ὑπάρχουν σημεῖα στὶς κάθετες πλευρές.

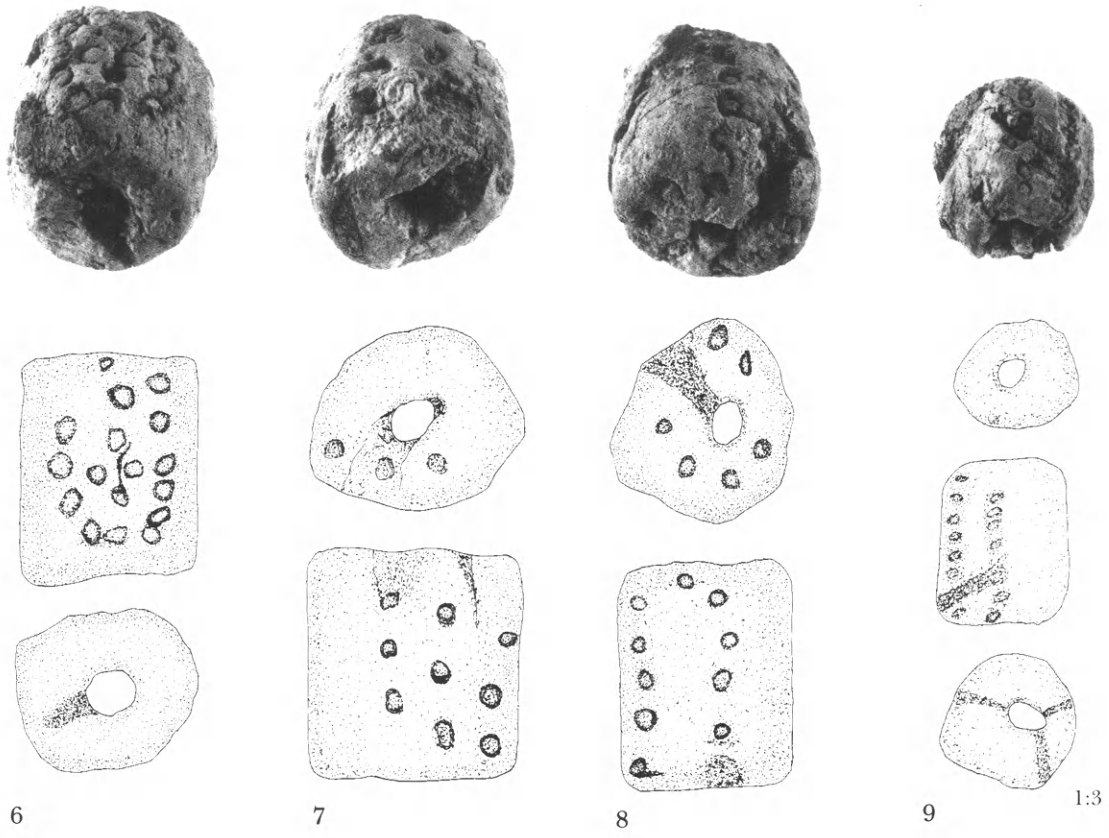

Εἰκ. 5. Πήλινοι κύλινδροι ἀρ. κατ. 6-9. Τρόπος καταχώρησης Γ (6-7) καὶ Δ (8-9).

8. Τρόπος καταχώρησης Δ. Ἀρ. εὑρ. 5037. Εἰκ. 5:8. Κύλινδρος ἀκέραιος, ἐλαφρὰ συμπιεσμένος. Διάμ. 0,075 μ., μῆκ. 0,10 μ., βάρος 525 γρ. Ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα σὲ δύο στοίχους στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια καὶ στὴ μία κάθετη πλευρά. Κάθε στοῖχος ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 κύκλους. Οἱ στοίχοι μὲ τὰ σημεῖα ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴ μία κάθετη πλευρά, συνεχίζουν ἕως τὴν ἄλλη κάθετη πλευρά, ἐπιστρέφουν βουστροφηδὸν καὶ καταλήγουν πλάι ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ξεκίνησαν. Ἀριθμὸς κύκλων πλήρης: 6 σὺν 10.

9. Τρόπος καταχώρησης Δ. Ἀρ. εὑρ. 5063. Εἰκ. 5:9. Κύλινδρος ἀκέραιος, συμπιεσμένος, αἰσθητὰ μικρότερων διαστάσεων. Ἐπιφάνεια κατὰ τόπους ἀποκεκρουμένη. Ἀκμὲς στρογγυλεμένες. Διάμ. 0,045 μ., μῆκ. 0,060 μ., βάρος 375 γρ. Στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια δύο στοῖχοι ἐμπίεστων κυκλικῶν σημείων βουστροφηδόν, ὁ ἕνας μὲ 7 καὶ ὁ ἄλλος μὲ 6. Δὲν ὑπάρχουν σημεῖα στὶς κάθετες πλευρές. Εἶναι ὁ μόνος μικρῶν διαστάσεων ποὺ φέρει σημεῖα.

Οἱ κύλινδροι τοῦ Δ17 παρουσιάζουν τὰ ἴδια βασικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τοὺς προηγούμενους (σταθερὸ σχῆμα, ὁμοιόμορφες διαστάσεις). Ὡστόσο, ἐμφανίζουν σημαντικὰ νέα στοιχεῖα ποὺ καθιστοῦν τὸ σύνολο αὐτὸ ἰδιαίτερο. Τὸ πρῶτο εἶναι ὁ πολὺ μεγαλύτερος ἀριθμός τους. Συνυπολογίζοντας καὶ τὰ θραύσματα πρέπει νὰ εἶναι γύρω στοὺς 45, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα σὲ ὁλόκληρο τὸν οἰκισμὸ εἶναι μόλις 30. Τὸ

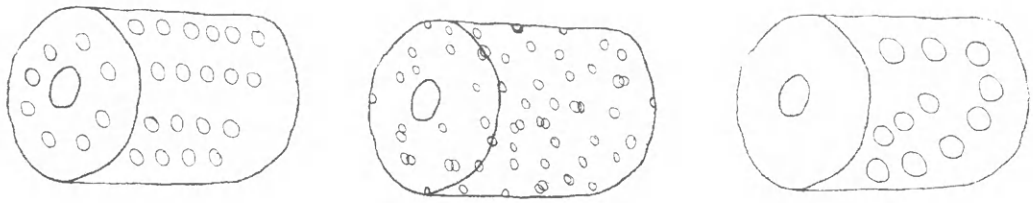

Εἰκ. 6. Σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν τριῶν πρώτων (Α-Γ) τρόπων καταχώρησης τῶν ἐμπίεστων κυκλικῶν σημείων στοὺς κυλίνδρους.

ἀμέσως μεγαλύτερο ἕως τώρα σύνολο –ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία– ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ κυλίνδρους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς μόνο οἱ πέντε μποροῦν, λόγω τῆς θέσης εὕρεσής τους, νὰ θεωρηθοῦν ὁμάδα. Ἑπομένως οἱ κύλινδροι τοῦ Δ17 εἶναι περίπου ἐννέα φορὲς περισσότεροι. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦν ὁμάδα ἀπὸ κατασκευῆς τους, διότι ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο πηλό. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο εἶναι ὁ τρόπος ἐναπόθεσης: ἦταν σὲ σωρό, στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου, στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, μαζὶ μὲ ἕναν ἀνεστραμμένο κύαθο (εἰκ. 2). Ὅλοι οἱ ἄλλοι κύλινδροι τοῦ οἰκισμοῦ βρέθηκαν ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς, πιθανότατα στὴ θέση τῆς χρήσης τους. Οἱ μόνοι σὲ σωρὸ εἶναι τοῦ δωματίου 17 τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ ὁ προφανὴς στόχος τῆς σώρευσης ἦταν ἡ φύλαξη καὶ ἡ ἀποθήκευσή τους. Τὸ τρίτο στοιχεῖο εἶναι τὰ ἐμπίεστα κυκλικὰ σημεῖα ποὺ καταλαμβάνουν τὴν καμπύλη ἐπιφάνεια καὶ τὶς κάθετες πλευρές.

Ἂν τὰ τρία αὐτὰ νέα στοιχεῖα συνδυαστοῦν, προκύπτουν δύο συμπεράσματα. Πρῶτον, ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτῶν τῶν κυλίνδρων ἀπὸ τοὺς ἄλλους εἶναι ὅτι συγκεντρώθηκαν καὶ φυλάχθηκαν. Δεύτερον, ὅτι μόνον ὅσοι συγκεντρώθηκαν φέρουν ἐμπίεστα σημάδια καὶ ἄρα γι᾽ αὐτὸ φυλάχθηκαν. Αὐτὸ ἦταν τὸ στοιχεῖο ποὺ ἔπρεπε νὰ κρατηθεῖ στὴ μνήμη τῶν κατόχων τους.

Χρήση

Οἱ πήλινοι κύλινδροι θεωρήθηκαν ἀπὸ ὁρισμένους μελετητὲς ὑφαντικὰ βάρη, κάτι ἀνάλογο μὲ τὶς ἀγνύθες ποὺ τέντωναν τὰ στημόνια σὲ κάθετους ἀργαλειοὺς μὲ βάρη. Αὐτὸ διατυπώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Schliemann, ὁ ὁποῖος βρῆκε ἀντίστοιχα βάρη στὴν Τροία, καὶ ἀργότερα ἡ ἴδια ἄποψη ὑποστηρίχθηκε γιὰ τοὺς κυλίνδρους τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴ Λῆμνο[8]. Ὡστόσο, νομίζω ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον. Οἱ κύλινδροι αὐτοὶ εἶναι μεγάλοι σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα γνωστὰ ὑφαντικὰ βάρη, ἄρα εἶναι δύσχρηστοι. Θὰ κατελάμβαναν ἕνα σημαντικὸ τμῆμα στὸ πλάτος τοῦ ἀργαλειοῦ καὶ τὰ νήματα δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μετακινηθοῦν μὲ ἄνεση. Σημειώνουμε ὅτι τὸ κύριο πλεονέκτημα τοῦ κάθετου ἀργαλειοῦ μὲ βάρη

8. Schliemann 1880, ἀρ. 1200 καὶ 1201· Bernabò-brea 1964, πίν. LXXXIIa· Τὴν ἄποψη ἀσπάζεται καὶ τεκμηριώνει ἡ Carington-Smith 1975 στὴν ἀδημοσίευτη διατριβή της.

εἶναι ἡ εὔκολη κίνηση τῶν στημονιῶν[9]. Δεύτερος καὶ σημαντικότερος λόγος εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ οἱ κύλινδροι εἶναι ἄψητοι καὶ σαθροί, δὲν μποροῦν νὰ ἀντέξουν τὴν τάση τοῦ νήματος ποὺ τεντώνει μὲ τὸ βάρος τους. Δηλαδὴ θὰ ἔσπαγαν πολὺ γρήγορα καὶ πιθανότατα τὰ νήματα θὰ γέμιζαν σκόνη καὶ λάσπες. Ἐπιπλέον, στὸ Ἀκρωτήρι τουλάχιστον, πουθενὰ οἱ κύλινδροι δὲν βρέθηκαν σὲ συνάφεια μὲ εὑρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ ἀργαλειοὺς ἢ ἄλλες ὑφαντικὲς ἐργασίες. Ἀκόμη καὶ στὴ Δυτικὴ Οἰκία, ὅπου τὸ ὑφαντικὸ ἐργαστήρι βρίσκεται στὸν ὄροφο, οἱ κύλινδροι βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὸν χῶρο, ψηλὰ στὴν ἐπίχωση τοῦ κλιμακοστασίου. Μένει ἔτσι ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῆς χρήσης τους. Θὰ ἀπαριθμήσω μερικὲς παραμέτρους ποὺ νομίζω ὅτι σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργία τους καί, τέλος, θὰ διατυπώσω μία ὑπόθεση.

1. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἐντελῶς πρόχειρη, γεγονὸς ποὺ ὑποδεικνύει ὅτι πιθανότατα ἐξαρχῆς οἱ κύλινδροι προορίζονταν γιὰ χρήση μικρῆς διάρκειας.

2. Διαπιστώνονται διαφορετικές, ἀλλὰ σταθερὲς τάξεις μεγέθους –τρεῖς τὸν ἀριθμό–, ἄρα καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς κυλίνδρους εἶναι διαφορετικῆς τάξης μεγέθους καὶ κυρίως ἀντίστοιχης κλιμάκωσης μεγέθους. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι μία εἶναι ἡ σημαντικὴ τάξη μεγέθους, διότι σὲ αὐτὴν ἀνήκει ἡ πλειονότητα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κυλίνδρων, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι δευτερεύουσες (εἰκ. 1).

3. Ἡ καταχώρηση τῶν σημαδιῶν σχετίζεται μὲ τὴ χρήση τῶν κυλίνδρων, τουλάχιστον ὁρισμένων. Ὡστόσο οἱ δύο ἐνέργειες εἶναι σχετικές, δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες, ἀφοῦ γίνονταν παράλληλα. Τὰ σημάδια τυπώνονταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ στεγνώματος τῶν κυλίνδρων, σταδιακά, ὄχι ὅλα μαζί, ἀφοῦ ἄλλα εἶναι βαθύτερα καὶ ἄλλα ρηχότερα. Δηλαδὴ τὰ σημάδια συνέχιζαν νὰ τυπώνονται ἐνόσω ὁ πηλὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ στεγνώνει.

4. Πρέπει νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλοι κύλινδροι εἶχαν σημάδια καὶ ἄλλοι ὄχι. Οἱ κύλινδροι μὲ τὰ σημάδια βρέθηκαν ὅλοι μαζὶ σὲ σωρό, φυλαγμένοι. Δύο ἐξηγήσεις μπορεῖ νὰ δοθοῦν γι' αὐτό. Εἴτε ὅτι μετὰ τὴ χρήση οἱ χρῆστες τοὺς πετοῦσαν ἢ τοὺς κατέστρεφαν καὶ διατηροῦσαν μόνο αὐτοὺς μὲ τὶς καταχωρήσεις, γιὰ νὰ κρατήσουν τὰ στοιχεῖα τῆς καταχώρησης. Εἴτε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια πράξη σὲ δύο φάσεις. Στὴν πρώτη φάση γινόταν ἡ ἄγνωστη ἐνέργεια (ἴσως καὶ πάλι μία μέτρηση) καὶ στὴ δεύτερη καταχωροῦνταν τὰ σημάδια καὶ ἀκολούθως οἱ κύλινδροι φυλάσσονταν.

5. Ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος τῆς διαμπεροῦς κατὰ μῆκος ὀπῆς; Σημαντικὸ ρόλο, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔπαιζε τὸ ἀντικείμενο ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴ διάτρηση, πιθανότατα κάποια ράβδος. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ στεγνώματος τοῦ κυλίνδρου ἡ ράβδος βρισκόταν στὴν ὀπή, διότι, ἐνῶ οἱ κύλινδροι παρουσιάζουν ἐλαφρὰ καθίζηση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὸ βάρος τους ὅταν στέγνωναν, δὲν παρατηρεῖται τὸ ἴδιο στὴν ὀπή, ποὺ εἶναι καθαρὰ κυκλικῆς τομῆς, ἄρα ἐκεῖ ὑπῆρχε ἡ ράβδος ποὺ ἐμπόδιζε τὴν παραμόρφωση.

6. Ὅλη ἡ ἐνέργεια τῆς καταχώρησης τῶν σημείων δὲν κρατοῦσε περισσότερο ἀπὸ μερικὲς ὧρες, διότι ἀργότερα ὁ κύλινδρος στέγνωνε.

Λαμβάνοντας αὐτὰ ὑπόψη, θὰ προσπαθήσω νὰ διατυπώσω μία ὑπόθεση ποὺ κατὰ βάση στηρίζεται στὴν παραδοχὴ ὅτι τὰ ἐμπίεστα σημεῖα εἶναι ἡ καταγραφὴ μίας μέτρησης (βλ. παρακάτω). Νομίζω ὅτι ἡ ράβδος ποὺ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν ὀπὴ εἶχε τὴν κυρίως λει-

9. Τζαχιλη 1997, 200-202.

τουργικὴ σημασία. Σ' αὐτὴ στηρίζονταν, δένονταν ἢ ἀπὸ αὐτὴ θὰ περνοῦσαν τὰ ἀντικείμενα ποὺ μετροῦνταν. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι τὰ ἴδια τὰ ἀγαθά, διότι ὁ διαθέσιμος χῶρος εἶναι μικρὸς καὶ οἱ κύλινδροι δὲν σηκώνουν βάρος καὶ πίεση. Θὰ ἦταν μόνο μέσα μέτρησης. Νομίζω ὡς πιθανότερο ὅτι μὲ κάποιον τρόπο θὰ δένονταν ἢ θὰ στερεώνονταν στὴ ράβδο μικρὰ ἀντικείμενα, ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς σημεῖα γιὰ τὴ μέτρηση, κάτι σάν «κέρματα» (tokens). Αὐτὰ θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ μέσο μέτρησης καὶ τὸ ὅλον θὰ ἦταν κάτι σὰν ἀριθμητήριο. Τὰ ἀντικείμενα αὐτά, τὰ «κέρματα», θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁτιδήποτε ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό, κομματάκια δέρμα, ξύλο, φλοιὸς ἢ σπάγκος μὲ κόμπους. Μία ἄλλη περίπτωση εἶναι ἡ μέτρηση νὰ γινόταν ἀπευθείας μὲ χαρακιὲς στὸ ξύλο. Ὁπότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἔβγαινε ἡ ράβδος μεταφέροντας τὴ μέτρηση, καὶ ἡ καταχώρηση τῶν κυκλικῶν σημείων στοὺς κυλίνδρους νὰ εἶναι μιὰ ἐπιβεβαίωση, ἡ τήρηση ἀρχείου, ἕνα ἀντίγραφο γιὰ τοὺς συναλλασσομένους. Τὰ σημεῖα τῆς μέτρησης ἔμεναν πάνω στὴ ράβδο καὶ στοὺς κυλίνδρους ὅσο γινόταν ἡ συναλλαγὴ ἢ ἡ καταμέτρηση. Μετὰ ἀπομακρύνονταν. Ὅταν ἔπρεπε αὐτὴ ἡ μέτρηση νὰ ἀπομνημονευθεῖ, τότε γινόταν ἐπιπρόσθετη καταχώρηση μὲ τὸ τύπωμα τῶν ἐμπίεστων κυκλικῶν σημείων. Οἱ κύλινδροι μὲ τὰ σημάδια, καὶ μόνον αὐτοί, φυλάσσονταν ὡς κάποιου εἴδους ἀρχειοθέτηση.

Μὲ τοὺς τρόπους μέτρησης σχετίζεται ἡ διαφορὰ μεγέθους τῶν κυλίνδρων. Ἡ τάξη τῶν μεγεθῶν ποὺ μετροῦνταν διέφερε. Σὲ μικρότερες ἀξίες ἀντιστοιχοῦσαν μικρότεροι κύλινδροι, σὲ μεγαλύτερες μεγαλύτεροι. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους κυλίνδρους δὲν βρέθηκε ἕως τώρα μὲ κυκλικὰ σημεῖα, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς μικροὺς μόνον ἕνας.

Ἡ ἐξέταση τῶν σημείων

Ἡ ἀποδοτικότερη προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τῶν κυλίνδρων ἦταν αὐτὴ ποὺ ἀφορᾶ στὴν ἐξέταση τῶν σημείων. Τὰ ἐπὶ μέρους κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κυλίνδρων καὶ τῶν σημείων τους εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Τὰ σημεῖα εἶναι ὅλα ἴδιας μορφῆς, εἶναι ἐμπίεστοι κύκλοι. Οἱ κύκλοι ἔχουν σὲ κάθε κύλινδρο τὴν ἴδια διάμετρο καὶ σπανιότερα δύο διαμέτρους, μία μεγαλύτερη καὶ μία μικρότερη. Συχνὰ ὅμως ἡ διάμετρος παραλλάσσει ἀπὸ κύλινδρο σὲ κύλινδρο. Κανένα ἄλλου εἴδους σημεῖο δὲν ὑπάρχει. Πιθανότατα τὰ κυκλικὰ σημεῖα ἔγιναν μὲ διαφορετικῆς διαμέτρου μικρὰ σωληνοειδὴ ἀντικείμενα, ἴσως καλάμια.

2. Οἱ ἐμπίεστοι κύκλοι ἁπλώνονται συχνὰ σὲ μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφάνειας, τόσο στὴν καμπύλη ὅσο καὶ στὶς κάθετες πλευρές, ἀλλὰ ποτὲ στὸ τμῆμα της ποὺ λειτουργοῦσε ὡς βάση καὶ ποὺ ἀποτελεῖ περίπου τὸ ἕνα τρίτο τῆς συνολικῆς καμπύλης ἐπιφάνειας. Συνήθως εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐπίπεδο. Δηλαδὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μέτρησης, μέρος τῆς ὁποίας ἦταν καὶ ἡ ἐντύπωση τῶν σημείων, οἱ κύλινδροι ἐδράζονταν κάπου σταθερά.

3. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κυλίνδρων ποὺ ἦταν ὁρατὴ καλυπτόταν ἀπὸ σημεῖα, ἄλλοτε ὁλόκληρη καὶ ἄλλοτε ἐν μέρει.

4. Συχνὰ ὑπάρχουν ἐμπίεστοι κύκλοι γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ στὴ μία ἢ στὶς δύο κάθετες πλευρὲς καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν γέμιζε ὅλη ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια ἢ ὄχι. Ἑπομένως, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ποιὰ ἦταν ἡ κύρια ἐπιφάνεια. Ὡστόσο, ποτὲ δὲν ὑπάρχουν κυκλικὰ σημεῖα μόνο στὶς κάθετες πλευρές, ἐνῶ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν μόνο στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια.

5. Συχνὰ οἱ κύκλοι εἶναι σὲ στοίχους, οἱ ὁποῖοι εἶναι λοξοί, ἀποκλίνουν δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς κατὰ μῆκος ὀπῆς.
6. Τὶς περισσότερες φορὲς ἡ ἐντύπωση τῶν κύκλων σὲ στοίχους γίνεται βουστροφηδόν.
7. Συχνὰ οἱ κύκλοι τῶν κάθετων πλευρῶν χρησιμεύουν ὡς ἀρχὴ γιὰ τοὺς στοίχους ποὺ καταλαμβάνουν τὴ μεγάλη καμπύλη ἐπιφάνεια.
8. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις μερικοὶ ἐμπίεστοι κύκλοι βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους. Οἱ κύκλοι ποὺ εἶναι σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους εἶναι ἀβαθέστεροι καὶ συχνὰ μικρότεροι. Πιθανότατα αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἐντυπώθηκαν ὅταν οἱ κύλινδροι εἶχαν στεγνώσει ἀρκετὰ καὶ οἱ κύκλοι γίνονταν πιὸ ρηχοί.
9. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν κυκλικῶν σημείων κάθε κυλίνδρου παρουσιάζουν μεγάλες αὐξομειώσεις. Δὲν ὑπάρχει σύστημα ἀριθμητικό. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ σύστημα ἁπλό, ἕνα πρὸς ἕνα, δηλαδὴ κάθε μονάδα ἀγαθοῦ ποὺ μετριέται ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἕνα σημεῖο.
10. Τέλος, οἱ ἀριθμοὶ τῶν κύκλων παρουσιάζουν ἐνδιαφέρουσες ἀντιστοιχίες μεταξὺ τῶν κυλίνδρων καὶ τῶν τρόπων καταχώρησης (βλ. παρακάτω).

Οἱ διαφορετικοὶ τρόποι καταχώρησης ἀντιπροσωπεύουν διακριτὲς προσωπικότητες

Ὁ τρόπος καταχώρησης αὐτῶν τῶν σημαδιῶν, παρὰ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀναφέραμε, δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος. Διακρίνονται διαφορετικὲς μέθοδοι καταχώρησης ἢ διαφορετικοὶ τρόποι καὶ συνήθειες. Βέβαια, τὰ σημεῖα, οἱ ἐμπίεστοι κύκλοι, εἶναι τὰ ἴδια μὲ μόνη παραλλαγὴ μία λίγο μεγαλύτερη ἢ λίγο μικρότερη διάμετρο, ἀλλὰ οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἁπλώνονται στὴν ἐπιφάνεια τῶν κυλίνδρων εἶναι αἰσθητὰ διαφορετικοί. Οἱ διαφορὲς ἐντοπίζονται στὴν πυκνότητα τῶν κύκλων, στὴ θέση τους, στὸ κατὰ πόσον σχηματίζουν στοίχους ἢ ὄχι, στὸ πλῆθος τους καὶ ἀκόμη στὸν χῶρο τῆς καμπύλης ἐπιφάνειας ποὺ καλύπτουν ἢ στὸ μέσο τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐντύπωσή τους.

Οἱ τρόποι αὐτοὶ δὲν εἶναι τυχαῖοι. Ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἀρκετὴ σταθερότητα. Δηλαδή, σὲ μερικοὺς κυλίνδρους ἐπαναλαμβάνονται μερικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια σταθερὰ χαρακτηριστικά, ἐνῶ σὲ ἄλλους ἄλλα. Τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐξέταση αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν τρόπων εἶναι ὅτι μποροῦν νὰ ὁμαδοποιηθοῦν, ἐφόσον οἱ ἴδιοι ἐπανέρχονται σὲ πολλοὺς κυλίνδρους. Ἑπομένως, πίσω ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενους τρόπους, βάσιμα μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν ἄτομα συγκεκριμένα ποὺ ἐκδηλώνονται μέσω τῶν συνηθειῶν τους, ἄτομα ποὺ κατέγραψαν τὶς ποσότητες μὲ βάση χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητάς τους. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ κάποιου εἴδους «γραφικὸ χαρακτήρα». Βέβαια ὁ ὅρος «γραφικὸς χαρακτήρας» χρησιμοποιεῖται συμβατικά, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ γραφή, δὲν ὑπάρχει ὁ ἀτομικὸς τρόπος ποὺ σύρει τὴ γραφίδα γιὰ τὴ δημιουργία τῶν γραμμάτων. Ὡστόσο, ἀναγνωρίζονται διαφορὲς στὸ βασικὸ στήσιμο τῆς καταχώρησης, κυρίως στὴν ὀπτικὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου, στὴ σειρὰ ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ σημεῖα, στὴν ὕπαρξη ἢ ὄχι τῶν στοίχων, στὴ βουστροφηδὸν ἢ μὴ καταχώρηση. Καὶ δεδομένου ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἐπανέρχονται σταθερά, ἀπηχοῦν πιθανότατα τὶς συνήθειες καὶ ἄρα τὶς προσωπικότητες διαφορετικῶν ἀνθρώπων, ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν. Στὴν εἰκ. 6 δίδονται σχηματικὰ οἱ τρεῖς πρῶτοι σημαντικοὶ τρόποι καταχώρησης.

Τρόπος καταχώρησης Α
Εἶναι ἡ πιὸ τακτικὴ καταχώρηση. Τὸ ἄτομο ποὺ τὴν ἔκανε εἶχε σαφὴ αἴσθηση τοῦ διαθέσιμου χώρου καὶ προσάρμοσε τὰ σημεῖα ἁρμονικὰ σὲ αὐτόν. Φαίνεται ὅτι ἡ καταχώρηση ἄρχιζε ἀπὸ τὴ μία κάθετη πλευρά. Τυπώνονται πρῶτα οἱ κύκλοι καὶ κατόπιν ἀπὸ κάθε κύκλο ἐκκινεῖ ἀπὸ ἕνας στοῖχος μὲ σημεῖα, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει μέρος τῆς μεγάλης κυκλικῆς ἐπιφάνειας. Οἱ στοῖχοι διατάσσονται σὲ ἴσες γραμμὲς καὶ ἀποστάσεις. Ἡ φορὰ τῆς καταγραφῆς εἶναι μᾶλλον δεξιόστροφη καὶ βουστροφηδόν (εἰκ. 3). Σημεῖα ὑπάρχουν μόνο στὴ μία κάθετη ἐπιφάνεια καὶ στὴ μεγάλη καμπύλη. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν κύκλων τείνουν νὰ ἐπαναλαμβάνονται. Δύο φορὲς τὰ σημεῖα τῆς μεγάλης ἐπιφάνειας εἶναι 26 καὶ μία 29.

Τρόπος καταχώρησης Β
Οἱ συνήθειες τοῦ προσώπου ποὺ ἔκανε τὴν καταχώρηση εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετες ἀπὸ τοῦ πρηγούμενου καὶ γι᾽ αὐτὸ εἶναι σαφῶς διακριτές. Στοῖχοι δὲν ὑπάρχουν, τὰ σημεῖα καταχωροῦνται ἄτακτα παντοῦ καὶ στὶς δύο κάθετες πλευρὲς καθὼς καὶ στὴ μεγάλη καμπύλη ἐπιφάνεια καὶ συχνὰ ἑνώνονται μεταξύ τους. Σὲ αυτὴ τὴν περίπτωση ὁ ἕνας κύκλος εἶναι ἀβαθέστερος τοῦ ἄλλου. Τὸ πλῆθος τῶν σημείων εἶναι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ προηγούμενου τρόπου καταχώρησης (εἰκ. 4).

Τρόπος καταχώρησης Γ
Τὸ κύριο γνώρισμα ποὺ ἐπιτρέπει τὸν διαχωρισμὸ ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους τρόπους εἶναι ὅτι τὸ πρόσωπο ποὺ κάνει τὴν καταχώρηση δὲν ἐκμεταλλεύεται καμία ἀπὸ τὶς κάθετες πλευρὲς τοῦ κυλίνδρου. Ἑπομένως οἱ ἀριθμοὶ τῶν κύκλων εἶναι σαφῶς λιγότεροι καὶ ἀναπτύσσονται στὴν ἐπιφάνεια ἑλικοειδῶς καὶ ὄχι σὲ στοίχους (εἰκ. 5:6, 7).

Τρόπος καταχώρησης Δ
Ἡ ὁμάδα εἶναι ἡ λιγότερο σαφὴς καὶ ἡ πιὸ ὀλιγάριθμη. Ὑπάρχουν μόνο δύο κύλινδροι ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι συγγενεύουν μεταξύ τους καὶ κατατάσσονται ἐδῶ. Δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν ὁμάδα, ἀλλὰ λόγω τῆς σαφοῦς ὀπτικῆς συγγένειας πιθανότατα τὸ πρόσωπο ποὺ ἔκανε τὴν καταχώρηση νὰ ἦταν τὸ ἴδιο. Ἡ καταχώρηση εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελὴς μὲ βαθιὰ καλοσχηματισμένα σημεῖα (εἰκ. 5:8, 9).

Τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα

Οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν ὁμάδων τῶν κυλίνδρων, οἱ διαφορετικοὶ τρόποι καταχώρησης ποὺ ἐντοπίστηκαν προηγουμένως, δὲν ὀφείλονται μόνο σὲ ἀτομικὲς συνήθειες καὶ χαρακτῆρες. Ὑπάρχουν καὶ διαφορὲς ἀντικειμενικὲς ποὺ ξεπερνοῦν τὶς ἀτομικὲς καὶ σχετίζονται μὲ θέματα ὄγκου συναλλαγῶν. Διότι, ὅπως οἱ τρόποι καταχώρησης ἐπαναλαμβάνονται σταθερά, ἐπίσης σταθερὰ ἐπαναλαμβάνονται οἱ ποσότητες, τὶς ὁποῖες καταγράφουν οἱ συγκεκριμένες προσωπικότητες.

Τὰ συμπεράσματα εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα. Διακρίνεται μιὰ τάση νὰ γεμίζει ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια μὲ περίπου διπλάσιο ἀριθμὸ τῶν σημείων τῆς στενῆς πλευρᾶς. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν τρόπο καταχώρησης Α. Ἂς θυμηθοῦμε σχετικὰ τὴ διακριτὴ συνήθεια ἡ κα-

ταχώρηση τῶν στοίχων στὴν καμπύλη ἐπιφάνεια νὰ ἀρχίζει ἀπὸ ἕνα σημεῖο τῆς στενῆς πλευρᾶς. Ἑπομένως, ὄχι μόνο ἡ ἐκκίνηση τῆς καταχώρισης γινόταν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀλλὰ ἴσως καὶ τὰ βασικὰ στοιχεῖα νὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ, διότι ὁ ἀριθμός τους προκαλεῖ ἀνάλογο ἀριθμὸ στὴ μεγάλη πλευρά. Ἐκεῖ ὅπου οἱ κάθετες πλευρὲς εἶναι καταγεγραμμένες καὶ οἱ δύο (τρόπος καταχώρησης Β) ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια καλύπτεται περίπου ἀπὸ τὸν διπλὸ ἀριθμὸ σημείων ἀπὸ ὅ,τι καὶ στὶς δύο κάθετες πλευρὲς μαζί. Τέλος, ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο δὲν καταχωροῦνται σημεῖα στὶς στενὲς πλευρὲς παρουσιάζει σταθεροὺς ἀριθμοὺς καὶ λίγους: τρεῖς φορὲς 9 καὶ μία σχεδὸν διπλάσια, 17. Ἑπομένως, τὰ διαφορετικὰ πρόσωπα ποὺ βρίσκονται ἴσως πίσω ἀπὸ τοὺς διαφορετικοὺς τρόπους καταχώρησης καταχωροῦσαν καὶ διαφορετικὸ ὄγκο συναλλαγῶν.

Σχέση τῶν σημείων τῶν κυλίνδρων μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα τῶν γνωστῶν γραφῶν τοῦ Αἰγαίου

Ὁ κύκλος εἶναι σημεῖο ἀριθμητικὸ καὶ στὶς δύο Γραμμικές, Α καὶ Β, γραφές, ἐνῶ στὰ κρητικὰ ἱερογλυφικὰ ὑπάρχει ὡς ἀριθμητικὸ ψηφίο ἡ τελεία, ποὺ ἐπίσης θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι σχετίζεται μὲ τὰ σημεῖα τῶν κυλίνδρων[10]. Ὅμως, μολονότι στὶς γραφὲς ἔχει τὴν ἀξία ἀριθμητικοῦ ψηφίου, στοὺς κυλίνδρους δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ἔτσι. Στὶς ἀριθμητικὲς καταγραφὲς τῶν μινωικῶν συστημάτων γραφῆς ὑπάρχει σύστημα ἀρίθμησης καὶ ἀφηρημένη σύλληψη, ἐνῶ ἐδῶ, σύμφωνα μὲ τὴν προηγούμενη ἀνάλυση, δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχήματος εἶναι ὑπερβολικὰ γενικὴ καί, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ παραπλανητική.

Κύκλοι ποὺ ἐπίσης δὲν φαίνεται νὰ ἐμπίπτουν σὲ σύστημα ἀριθμητικὸ ὑπάρχουν ἐγχάρακτοι σὲ σταθμὰ τῆς Θήρας[11]. Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν λειτουργικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ σημεῖα τῶν κυλίνδρων. Ὅλλωστε, ἐφόσον ἡ λειτουργία τῶν σταθμῶν εἶναι διαφορετική, ἡ σημασία τῶν ἐγχάρακτων σημείων θὰ ἦταν πιθανότερο νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀξία τους. Στὰ σημεῖα κεραμέων ἁπαντᾶ ὡς τελεία, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν πρόκειται γιὰ μέτρηση, γιατὶ εἶναι ἐλάχιστοι, ἕνας ἢ σπάνια δύο[12].

Γενικὰ συμπεράσματα

Ὅστω ὅτι δεχόμαστε τὴν ὑπόθεση τῆς μέτρησης. Παραμένουν ἄγνωστοι, ὡστόσο, σχεδὸν ὅλοι οἱ παράγοντες ποὺ τὴν καθορίζουν, ποὺ τὴν ἐντάσσουν στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς κοινότητας. Τὸ κυριότερο ἄγνωστο στοιχεῖο εἶναι τὸ καταμετρούμενο ἀγαθό. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ προϊόντα ἢ ὑπηρεσίες, ἡ δὲ μέτρηση στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἐξυπηρετοῦσε ἀνάγκες ἀποθήκευσης καὶ διακίνησης. Δεύτερο σημαντικὸ ἄγνωστο στοιχεῖο εἶναι ὁ λόγος τῆς μέτρησης. Γιατί μετρήθηκε ὅ,τι μετρήθηκε; Πιθανότατα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν μιᾶς συναλλαγῆς. Ὁ ἀπώτερος λόγος τῆς μέτρησης εἶναι πάντα ἡ ἀναζήτηση

10. Ventris - Chadwick 1973, 63· Bennett 1999.
11. Michailidou 1990, πίν. 20.
12. Halepa-Bikaki 1984.

τῆς ἀντιστοιχίας, ἡ ἐπιβεβαίωση μίας ὀρθῆς ἰσοτιμίας, ἡ ἐξεύρεση τῶν δίκαιων ὅρων μίας συναλλαγῆς. Ἐπιπλέον τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς καταχώρησης σημαίνει ὅτι ἡ διατήρηση τῆς μέτρησης χρειαζόταν σὲ κάποιους καὶ αὐτὸ ἐπίσης παραπέμπει σὲ συναλλαγή. Ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο τῆς συναλλαγῆς ποὺ ἴσως πρέπει νὰ τονιστοῦν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ σημεῖα εἶναι ἴδια, πανομοιότυπα, ἴσως ὑπονοεῖ ὅτι τὰ προϊόντα ἢ οἱ ποσότητες ποὺ καταγράφονται εἶναι ἴσες μεταξύ τους καὶ ἄρα ἴσης ἀξίας. Ἄρα οἱ συναλλαγές, ὅποιες καὶ ἂν ἦταν, ἐνέπλεκαν ἕναν ἀριθμὸ ἀτόμων καὶ προϊόντων σὲ ἰσότιμη κατανομή. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἐπιδιαιτησία ἐπὶ ἴσοις ὅροις, γιὰ κατανομὴ ἑνὸς ἄγνωστου εἴδους σὲ μέλη μίας ὁμάδας μὲ ἴδια δικαιώματα ἢ ἀντίθετα συγκέντρωση ἴσων ποσοτήτων ἀπὸ μία ὁμάδα μὲ ἴδιες ὑποχρεώσεις. Ἡ καταχώρηση τῶν κυκλικῶν σημείων στοὺς κυλίνδρους δὲν παραπέμπει σὲ σχέσεις ἄνισων ἀνταλλαγῶν, ἀλλὰ ἀφορᾶ σὲ συγκέντρωση ἢ κατανομὴ σὲ ἰσότιμα μέλη κάποιας ὁμάδας (συντεχνίες, ἡλικιακὲς ὁμάδες;).

Ποιοὶ καὶ πόσοι ἦταν οἱ συναλλασσόμενοι; Ἦταν δύο, ἦταν περισσότεροι; Πόσοι ἐμπλέκονταν στὴ διαδικασία; Τί σχέσεις εἶχαν, ἀπὸ τί κοινωνικὲς σχέσεις πήγαζε ἡ ἀνάγκη μέτρησης; Δεδομένου ὅτι ὁ καθένας μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει καὶ νὰ καταχωρήσει μιὰ τέτοια μέτρηση, διότι ἐξειδικευμένες γνώσεις δὲν χρειάζονταν, πιθανότατα αὐτοὶ ποὺ ἔκαναν τὴν καταχώρηση ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ συναλλασσόμενοι. Καὶ αὐτὸ παραπέμπει σὲ συναλλαγὲς ἀρκετὰ ἁπλές. Εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὰ σημεῖα τῶν κυλίνδρων ὡς μάρτυρες κάποιας εὐρείας γραφειοκρατικῆς διοίκησης. Πιθανότατα ἐπρόκειτο γιὰ σχέσεις ἄμεσες, σύντομης διάρκειας, περιορισμένες στὸν ἐνδοκοινοτικὸ χῶρο.

Ὅπως ἔχει πολλὲς φορὲς τονισθεῖ, τὸ Ἀκρωτήρι ἦταν πολιτεία μὲ σημαντικὲς ἐξωτερικὲς σχέσεις καὶ ἔντονη ναυτιλιακὴ δραστηριότητα[13]. Οἱ ἀνάγκες παρακολούθησης τῶν διακινούμενων προϊόντων θὰ ἦταν πιεστικές. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐνδοκοινοτικὲς συναλλαγὲς ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει δυνατότητα συνεννόησης μέσω τρίτων, νὰ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν πιὸ σύνθετα διοικητικὰ συστήματα. Ἡ παρουσία στὸν οἰκισμὸ ἀνθρώπων ἀπὸ ἄλλα μέρη, ξένων συνηθειῶν καὶ προϊόντων ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ μακριά, δημιουργοῦσε συνθῆκες υἱοθέτησης τῶν τρόπων τους καὶ μεταξὺ ἄλλων, ὅπως γνωρίζουμε, τῆς μινωικῆς γραφῆς[14]. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν ἐπάλληλα ἐπίπεδα μέτρησης καὶ καταχώρησης. Ἕνα ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς καθημερινὲς καὶ ἐφήμερες ἀνάγκες μὲ τρόπους παραδοσιακούς, ὅπως οἱ μετρήσεις ποὺ καταχωρήθηκαν στοὺς κυλίνδρους. Καὶ ἕνα δεύτερο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε συναλλαγὲς πιὸ σύνθετες, γιὰ ἀγαθὰ μὲ μεγαλύτερη ἐπενδεδυμένη ἀξία, ὅπου ἐμπλέκονταν πολλὰ πρόσωπα γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ «διεθνὴς» Γραμμικὴ Α.

13. Βλ. π.χ. Doumas 1983, κεφ. 5.
14. Michailidou 1992-1993.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BENNETT 1999 — E. BENNETT, Minos and Minyas. Writing Aegean Measures, στὸ S. DEGER - D. JALKOTZY - S. HILLER - O. PANAGL (ἐπιμ.), *Floreant Studia Micenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg, 1.-5. Mai 1995* (Wien) 159-176.

BERNABÒ-BREA 1964 — L. BERNABÒ-BREA, *Poliochni: città preistorica nell'isola di Lemno*, τ. I (Roma).

CARINGTON-SMITH 1975 — J. CARINGTON-SMITH, *Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece* (ἀδημ. δ.δ., University of Tasmania).

DOUMAS 1983 — CHR. DOUMAS, *Thera. Pompei of the Ancient Aegean* (London).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1990 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

HALEPA-BIKAKI 1984 — A. HALEPA-BIKAKI, *Ayia Irini. The Potter's Marks* (Mainz).

MARINATOS 1984 — N. MARINATOS, Minoan Threskeiocracy on Thera, στὸ R. HÄGG - N. MARINATOS (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 167-178.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1972 — ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* (περίοδος 1970) (Ἀθῆναι).

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1974 — ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* (περίοδος 1972) (Ἀθῆναι).

MICHAILIDOU 1990 — A. MICHAILIDOU, The Lead Weights from Akrotiri: The Archaeological Record, στὸ *TAW* III. 1, 407-419.

MICHAILIDOU 1992-1993 — A. MICHAILIDOU, "Ostrakon" with Linear A Script from Akrotiri (Thera): A Non-Bureaucratic Activity?, *Minos* 27-28, 7-24.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

ΠΑΛΥΒΟΥ 1999 — Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 189, Ἀθῆναι).

SCHLIEMANN 1880 — H. SCHLIEMANN, *Ilion* (London).

ΤΖΑΧΙΛΗ 1992 — Ι. ΤΖΑΧΙΛΗ, Μικροαντικείμενα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές. Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι) 141-145.

ΤΖΑΧΙΛΗ 1997 — Ι. ΤΖΑΧΙΛΗ, *Ὑφαντικὴ καὶ ὑφάντρες στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο).

VENTRIS - CHADWICK 1973 — M. VENTRIS - J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).

SUMMARY

THE CYLINDERS AT AKROTIRI

IRIS TZACHILI

Clay objects of cylindrical shape, unfired, crumbly and pierced lengthwise, were found in some houses in the Late Cycladic settlement at Akrotiri. They display notable uniformity of manufacture and size categories. The most important concentrations were in the West House, the House of the Ladies and Delta 17. Some cylinders bear impressed roundels in various formations. All the cylinders with these signs were found in a pile in Delta 17 and date to the final phase of habitation at the site. They were the only ones found together. The others were found individually or in twos, probably in the place of use. The storage of the cylinders with impressions was presumably due to the need to preserve the information encoded in the signs. The most obvious explanation is that this was the recording of some measurement or counting. However, the function of both the cylinders without signs and those with signs remains unknown.

Related to this unknown use are the signs occupying part of the curved surface of the vertical sides. There is a grouping in the way the circular signs are recorded, which possibly corresponds to different persons and therefore to different records. The manner of recording is the simplest possible (one by one, that is one sign for one product or one unit), as is the numerical system that was used. Similarly, the transactions hidden behind the mnemotechnical system are the simplest. In all probability these are intra-community, short-term and reflect relations of equality, while they are not identified with centralized administrative systems of Minoan type.

Οι Πινακιδες Γραμμικης Α απο το Ακρωτηρι (THE 7-12): Οψεις της Οικονομικης Ζωης του Οικισμου*

I. Ἡ ἀνακάλυψη πινακίδων Γραμμικῆς Α γραφῆς στὸ Ἀκρωτήρι (εἰκ. 1:α-β, εἰκ. 2-6)[1], τὸν Αὔγουστο τοῦ 1993, δὲν μᾶς ἐξέπληξε καθόλου[2]. Πολὺ περισσότερο, θὰ ἔλεγα, μᾶς ἔδωσε τὴν ἱκανοποίηση ποὺ νιώθει κανεὶς βλέποντας τὶς ὑποθέσεις του νὰ ἐπιβεβαιώνονται μὲ τόσο χειροπιαστὸ τρόπο. Ἀναμενόμενη, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἡ εὕρεσή τους ἦταν οὐσιαστικὰ ζήτημα χρόνου καὶ καλογνωμίας τοῦ ἀνασκαφικοῦ δαίμονα.

Οἱ εὔλογες ὑποθέσεις μας σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῆς Γραμμικῆς Α στὸ Ἀκρωτήρι, σὲ πλαίσιο οἰκονομικό, εἶχαν ἕνα διπλό, στέρεο ἐπιγραφικὸ ἔρεισμα, ἤτοι τὸ σχετικὸ ὑλικὸ ἀφενὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν οἰκισμὸ[3] καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὸν ἐξωκρητικὸ χῶρο, καὶ δὴ τὸν νοτιοαιγιακό: τόσο οἱ παλαιὲς ὅσο καὶ οἱ νεότερες ἀνασκαφὲς στὸ Ἀκρωτήρι, ἀρχῆς γενομένης μὲ τὸ

---

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐλαφρῶς ἐπεξεργασμένη καὶ διευρυμένη μορφὴ τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ πλαίσιο τῆς Διημερίδας. Σχετικὴ διάλεξη μὲ τίτλο Die Linear A-Texte von Akrotiri und ihre Bedeutung für das Verständnis des spätbronzezeitlichen Thera, ἔδωσα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης (2 Μαΐου 1998), βλ. F. Blakolmer (ἐπιμ.), *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, 2.-3. Mai 1998* (Wien 2000), 7. Τὶς πινακίδες παρουσίασα προκαταρκτικὰ καὶ στὴ *Semaine d'épigraphie créto-mycénienne* ποὺ οργάνωσε τὸ Γαλλικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο στὴν Ἀθήνα, 24-28 Μαΐου 1998 (βλ. Boulotis 1998).

Τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου κ. Χρ. Ντούμα εὐχαριστῶ θερμὰ για τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν πινακίδων. Γιὰ γόνιμες συζητήσεις ἐπὶ διαφόρων θεμάτων ἐκφράζω ἰδιαίτερες εὐχαριστίες στοὺς συναδέλφους Ἄ. Μιχαηλίδου, L. Godart, J. Melena καὶ E. Hallager. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στὶς συνεργάτιδες τῆς ἀνασκαφῆς Τ. Δεβετζῆ, Ἴ. Τζαχίλη, Κ. Μπίρταχα, Ἀ. Σαρπάκη, Κ. Τρανταλίδου, Μ. Μαρθάρη, Ἄ. Καρναβᾶ, Εἰρ. Νικολακοπούλου καθὼς ἐπίσης στὴ Γ. Σπαντιδάκη.

1. Ἡ ὁριστικὴ δημοσίευση τῶν πινακίδων θὰ γίνει σὲ προσεχὴ τόμο τοῦ *SMEA*. Ἐδῶ παρατίθενται μόνον φωτογραφίες τους χωρὶς τὶς σχεδιαστικὲς ἀποδόσεις καὶ τὴν ἀριθμητικὴ μεταγραφὴ τῶν συμβόλων γραφῆς. Αὐτὲς εἶχαν γίνει στὸ γραφεῖο μου στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Κ.Ε.Α.) ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸν συνάδελφο L. Godart, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ. Κατὰ τὴν πρόσφατη ὅμως ἐπανεξέταση τῶν πινακίδων κρίθηκε ἀναγκαία ἡ ἐλαφρὰ σχεδιαστικὴ τροποποίηση τῶν συμβόλων. Στὸ παρὸν ἄρθρο, χάριν σαφήνειας, ἡ ἀρίθμηση τῶν παντοειδῶν ἐνεπίγραφων τεκμηρίων Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ποὺ συνιστοῦν πραγματικὲς ἐπιγραφὲς ἀκολουθεῖ τὴν κλασικὴ ἀρίθμηση τοῦ *GORILA* 4 (1982), 101-105, THE Zb 1-4, ὅπως αὐτὴ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν M. del Freo, Rapporto 2001-2005 sui testi in Geroglifico Cretese, in Lineare A e in Lineare B, *XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 febbraio 2006* (ὑπὸ ἔκδοση).

2. Γιὰ μία πρώτη ἀναφορὰ στὶς πινακίδες βλ. Ντουμας 1993, 183, εἰκ. 113· *Ἔργον* 1993, 88, 90.

3. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τῆς «literacy» στὸ Ἀκρωτήρι βλ. Michailidou 1992-1993, ἰδ. 18-21· Michailidou 2000-2001· Karnava 2008.

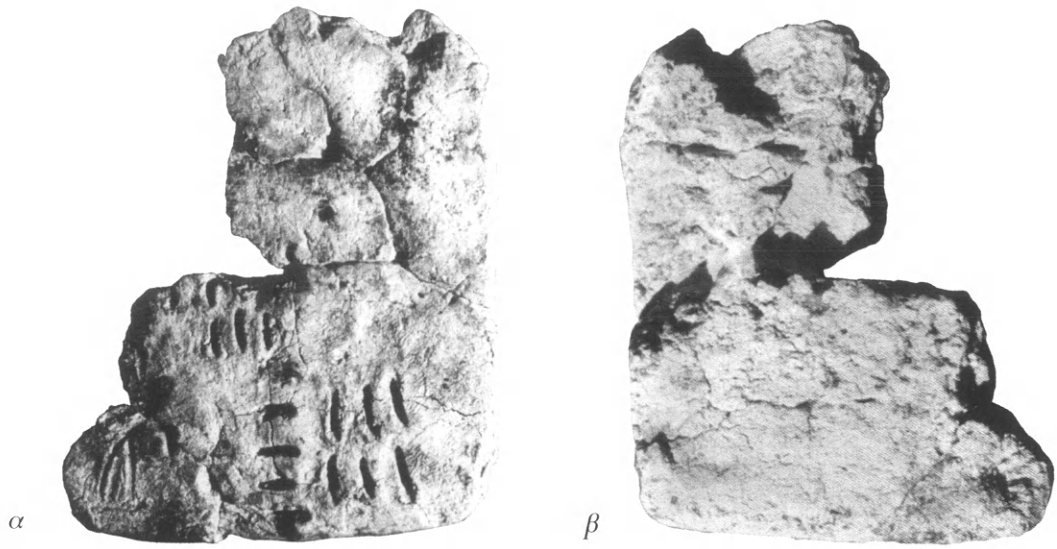

Εἰκ. 1. Ἡ ἐλλιπὴς πινακίδα THE 7. α. Ἡ πρόσθια ὄψη (recto)· β. Ἡ ὀπίσθια ὄψη (verso).

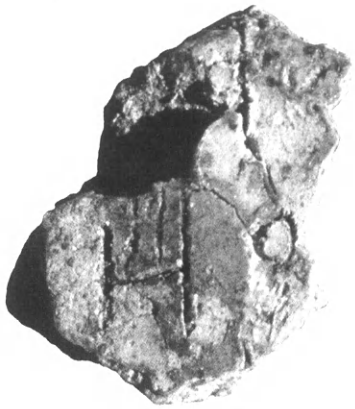

Εἰκ. 2. Τὸ θραῦσμα πινακίδας THE 8.

Εἰκ. 3. Τὰ θραύσματα πινακίδας THE 9.

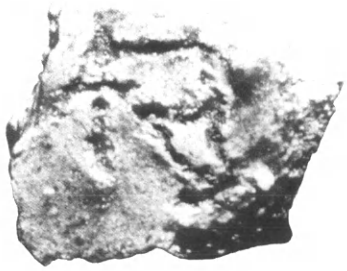

Εἰκ. 4. Τὸ θραῦσμα THE 10.

Εἰκ. 5. Τὸ θραῦσμα THE 11.

Εἰκ. 6. Τὸ θραῦσμα THE 12.

ἐνεπίγραφο στόμιο πίθου (THE Zb 1) ἀπὸ τὸν Ποταμό (ἀνασκαφὴ 1899)[4], εἶχαν ἀποδώσει ἱκανὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση γραφῆς, ἐξικνούμενα ἀπὸ τὴν ἄκρως συντομογραφικὴ χρήση μεμονωμένων σημείων πάνω σὲ ἀγγεῖα (potter's marks), σὲ μεταποιημένα ὄστρακα καὶ λιθόπλινθους (mason's marks) ἕως πραγματικὲς ἐπιγραφές, ἐγχάρακτες πάνω σὲ πήλινα ἀγγεῖα (στόμια, ὦμος καὶ πῶμα πίθων, καθὼς καὶ δύο πρόχοι), μὲ δύο ἢ καὶ περισσότερα συλλαβογράμματα. Στὶς ἐν λόγω ἐπιγραφές (THE Zb 1-4 καὶ 6) προστέθηκε τὸ 2000 μία ἀκόμη ἐγχάρακτη σὲ στόμιο πίθου ἀπὸ ντόπιο πηλό (THE Zb 13)[5] ἀνεβάζοντας τὸν συνολικὸ ἐπὶ ἀγγείων ἀριθμό τους σὲ ἕξι.

Ἡ σημασία τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἔγκειται κυρίως: α) στὸ ὅτι εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα γνωστὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου, μὲ ἑπτὰ συνολικῶς ἐγχάρακτα σύμβολα, συμπεριλαμβανομένου καὶ ἑνὸς ἀριθμητικοῦ, β) στὸ ὅτι κατὰ τρόπο ἀσυνήθιστο γιὰ ἀγγεῖα διασώζει μία πράξη καταμέτρησης, καθὼς τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ οἴνου –ὅπως πιστεύουν οἱ Καρναβᾶ καὶ Νικολακοπούλου–, ὑπὸ μορφὴ συμπλέγματος (ligature), προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ 120 καὶ γ) στὸ ὅτι συνοδεύεται ἀπὸ πολυάριθμες ἐνσφραγίσεις ποὺ ἔγιναν ὅλες στὸ στόμιο τοῦ πίθου μὲ τὴν ἴδια σφραγίδα –συνδυασμὸς ἀμάρτυρος σὲ ἐνεπίγραφα ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς.

Ἰδιαίτερης μνείας χρήζουν περαιτέρω ἐδῶ δύο ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιγραφές, οἱ οποῖες διατηροῦνται ἀκέραιες, μὲ τέσσερα συλλαβογράμματα ἡ καθεμία: πρόκειται γιὰ τὴν THE Zb 2, ἐγχάρακτη στὸν ὦμο χονδροειδοῦς πρόχου ποὺ βρέθηκε τὸ 1970 στὸ Δ4 καὶ διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, μὲ βάση τὴ φωνητικὴ ἀξία τῶν ἀντίστοιχων συλλαβογραμμάτων τῆς Γραμμικῆς Β, ὡς *A-re-sa-na* (εἰκ. 7:α-β), λέξη ποὺ τὴ θεώρησε ὁ ἴδιος θεωνύμιο[6]. Ἡ ἄλλη ἐπιγραφή, THE Zb 6, στὸν ὦμο κρητικοῦ, ὡς φαίνεται, πιθοειδοῦς μὲ ἀνάγλυφο σχοινοειδὴ διάκοσμο, ἀνακαλύφθηκε τὸ 1990 στὸν φωταγωγὸ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν (εἰκ. 8:α-β)[7] καὶ μπορεῖ, πιστεύω, νὰ διαβαστεῖ ὡς *A-ta-na-je*[8], λέξη μαρτυρημένη στὶς πινακίδες τῆς Ζάκρου ZA 9 καὶ ZA 10a[9], μὲ μόνη διαφορὰ τὸ τελευταῖο συλλαβόγραμμα (ἐπίθημα)[10], ποὺ ὁδηγεῖ στὴ ζακρίτικη περίπτωση τῆς ZA 10a, σύμφωνα πάντα μὲ τὶς φωνητικὲς ἀξίες τῆς

4. *GORILA* 4 (1982), 101, THE Zb 1· Michailidou 2000-2001, 7, 9, πίν. Ι Β.

5. Karnava - Nikolakopoulou (ὑπὸ δημοσίευση).

6. Ἡ ἀκολουθία τῶν σημείων τῆς THE Zb 2 στὴν ἀριθμητικὴ μεταγραφή τους εἶναι: AB 08-27-31-06. *Thera* IV, 43-45, πίν. 109a, b· Μαρινατος 1971, 64-65, 72-73, εἰκ. 22. Βλ. ἀκόμη: *GORILA* 4 (1982), 102, THE Zb 2· Michailidou 2000-2001, πίν. ΙΑ. Ὁ Μαρινᾶτος θεώρησε μάλιστα ὅτι ἡ *A-re-sa-na* ἀποτελεῖ γλωσσικὰ ἕναν προδρομικὸ τύπο τῆς Ἀριάδνης. Βλ. σχετικὲς ἐπιφυλάξεις τοῦ Palaima 1982, 18.

7. Ντουμας 1993, 185· *Ἔργον* 1993, 90, εἰκ. 89.

8. Ἡ ἀκολουθία τῶν ἐπιμελῶς χαραγμένων σημείων τῆς THE Zb 6 στὴν ἀριθμητικὴ μεταγραφή τους εἶναι: AB 08-59-06-46. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ τρίτο ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τῆς στερεότυπης μορφῆς τοῦ AB 06, βλ. *GORILA* 5 (1985), πίν. XXIX, AB 06, πρβ. ἰδ. αὐτόθι τὸ συλλαβόγραμμα KN Zb 40.2.

9. Γιὰ τὶς πινακίδες ZA 9 καὶ ZA 10a, βλ. *GORILA 3* (1976), 166-169. Πρβ. Πλατων - Brice 1975, 60-61, 122-123 γιὰ τὴ ZA 10a (ἐκεῖ μὲ τὴν παλαιὰ ἀρίθμησή της: ZA 6b).

10. Ἡ ἀκολουθία τῶν σημείων τῆς ZA 10a στὴν ἀριθμητικὴ μεταγραφή τους εἶναι: AB 08-59-06-04. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἴδια ἀκριβῶς ἀκολουθία θὰ ἐμφανιζόταν καὶ στὴν ZA 9, ἂν καὶ τὸ τελευταῖο συλλαβόγραμμα ἐκεῖ εἶναι φθαρμένο, ἄρα ἀσαφές. Βλ. *GORILA* 5 (1985), 162-163 γιὰ διάφορες παραλλαγὲς τῆς ἐν λόγω λέξης.

α β

Εἰκ. 7. Χονδροειδὴς πρόχους μὲ τὴν ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ THE Zb 2· α. Τὸ ἀνώτερο τμῆμα της μὲ τὴν ἐπιγραφὴ σιὸν ὤμο· β. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση καὶ φωνητικὴ μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς.

α β

Εἰκ. 8. Πιθοειδὲς μὲ τὴν ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ THE Zb 6· α. Μετὰ τὴ συντήρηση· β. Λεπτομέρεια τοῦ ὤμου μὲ τὴν ἐπιγραφή, σχεδιαστικὴ ἀπόδοση καὶ φωνητικὴ μεταγραφὴ τῶν συλλαβογραμμάτων.

α β

Εἰκ. 9. Ὄστρακο μὲ τὴν ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ THE Zg 5· α. Φωτογραφία τοῦ ὀστράκου· β. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση.

Γραμμικῆς Β, στὴν ἀνάγνωση A-*ta-na-te*[11]. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὅτι αὐτούσια ἡ λέξη *A-ta-na* παραδίδεται ἅπαξ σὲ πινακίδα Γραμμικῆς Β τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ (KN V52)[12], καὶ μάλιστα στὴ σύνδεσή της μὲ τὴ θεϊκὴ ἐπίκληση «πότνια» (*A-ta-na-po-ti-ni-ja*). Ἂν καὶ στὶς δύο μαρτυρίες Ζάκρου καὶ Ἀκρωτηρίου ἡ λέξη *A-ta-na* ἀνακαλεῖ εὐθέως τὸ θεωνύμιο τῆς Ἀθηνᾶς, δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τοπωνύμιο, ὑπόθεση ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν *A-ta-na-po-ti-ni-ja* τῆς Γραμμικῆς Β (Ἀθηνὰ πότνια ἢ πότνια τῆς περιοχῆς *A-ta-na*;).

Ὅμως ὅσο σημαντικὰ τεκμήρια κι ἂν ἀποτελοῦν οἱ παραπάνω ἐπιγραφές, τὴν ἀπόδειξη γιὰ τὴ χρήση τῆς Γραμμικῆς Α σὲ οἰκονομικῆς φύσεως πράξεις καὶ δοσοληψίες τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου μᾶς τὴν ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα ταπεινὸ ὄστρακο (THE Zg 5) ποὺ ἀνέσυρε ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ δημοσίευσε ὑποδειγματικὰ ἡ Ἄ. Μιχαηλίδου (εἰκ. 9:α-β)[13]. Πρόκειται για μία πρόχειρη καταχώριση ποικίλων προϊόντων –πιθανὸν διαφορετικὰ εἴδη ὑφασμάτων, ὅπως ὑπέθεσε ἡ ἴδια–, συνοδευόμενων ἀπὸ ἀριθμητικά, δηλωτικὰ καταμετρημένων ποσοτήτων, ποὺ χαράχθηκαν ἀμελῶς καὶ μὲ φευγαλέο τρόπο στὴν κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ ὀστράκου. Ὡς πρόχειρο μνημοτεχνικὸ σημείωμα, τὸ ἐν λόγω ὄστρακο, μοναδικὸ μέχρι τώρα στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, μᾶς εἰσήγαγε ἀποφασιστικὰ στὸν νοηματικὸ ὁρίζοντα τῶν πινακίδων προαναγγέλλοντας, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ τὴν ἀναγκαιότητά τους. Ἀναγκαιότητα ποὺ θὰ πιστοποιοῦσε ἐκ τῶν ὑστέρων, τὸ 2000, μετὰ δηλαδὴ τὴν εὕρεση τῶν πινακίδων, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ THE Zb 13 στὸ στόμιο τοῦ ντόπιου πίθου μὲ τὴν καταγεγραμμένη ποσότητα οἴνου.

Εἰκ. 10. Θραύσματα πινακίδων Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὶς Κυκλάδες: α. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας (KE 1)· β. Ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου (MI 2).

Στὴν ἴδια, ἐξάλλου, κατεύθυνση μᾶς ἔστρεφε σταθερὰ τὸ κριτήριο τῆς ἀναλογίας πρὸς τὸν γειτονικὸ νησιωτικὸ χῶρο, ὅπου ἡ Γραμμικὴ Α, μὲ ἀφετηρία τὴν Κρήτη εἶχε διαδοθεῖ σὲ οἰκισμοὺς μὲ ἔκδηλες τὶς μινωικὲς ἐπαφὲς καὶ ἐπιδράσεις, μέσα ἀπὸ μηχανισμοὺς ποὺ ὁ T. Palaima εἶχε ὀνομάσει προσφυῶς «ἐμπόριο καὶ ταξίδι τῆς γραφῆς»[14]. Συγκεκριμένα, στὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου[15] καὶ στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας[16] δύο λίαν ἀποσπασματικὲς πήλινες πι-

11. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἴδια πιθανὸν λέξη, στὸν τύπο *Ta-na-te* (AB 59-06-04), χωρὶς δηλαδὴ τὸ πρόθημα (;) A (AB 08) ἀπαντᾶ ὡς ἐνασματικὴ λέξη τῆς πινακίδας πάλι ZA 10a.

12. Gérard - Rousseau 1968, 44-47, λ. *Atanapotinija*.

13. Michailidou 1992-1993· Michailidou 2000-2001, 9-10, πίν. ΙΙΙ Α. Τὸ ἐνεπίγραφο ὄστρακο THE Zg 5 πρωτομνημονεύεται ἀπὸ τὴν Michailidou 1990, 419.

14. Palaima 1982. Γιὰ μία προγενέστερη θεώρηση τῆς παρουσίας μινωικῆς γραφῆς στὶς Κυκλάδες ἀναφορικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς γένεσης τῆς Γραμμικῆς Β, Hooker 1979, 46-48. Τὶς ἐκτὸς Κρήτης ἐπιγραφὲς Γραμμικῆς Α, τόσο ἀπὸ τὸν νησιωτικὸ χῶρο καὶ τὴν Πελοπόννησο ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ παράλια (Μίλητος) καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (Tel Haror, Tel Lachish), συγκέντρωσε καὶ σχολίασε ἐν συντομία ὁ Owens 1999. Εἰδικότερα γιὰ τὴ σημασία τῆς διάδοσης τῆς Γραμμικῆς Α στὶς Κυκλάδες βλ. πρόσφατα Karnava 2008 καὶ Karnava (ὑπὸ δημοσίευση).

15. Renfrew 1977· Renfrew 1978, 411-412, πίν. Ε· *GORILA* 5 (1985), 56-57, MI 2.

16. *GORILA* 1 (1976), 254, KE 1.

νακίδες (εἰκ. 10:α-β) πιστοποιοῦσαν τὴν κατὰ τὰ μινωικὰ πρότυπα χρήση τῆς Γραμμικῆς Α γιὰ ἐπιτόπιες οἰκονομικὲς δοσοληψίες. Κι ἂν αὐτὸ ἴσχυε ἐκεῖ, ἦταν εὔλογο νὰ δεχθοῦμε ὅτι θὰ ἴσχυε σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βαθμὸ στὸ Ἀκρωτήρι καὶ λόγω τῆς ἐντονότερης ἀστικῆς φυσιογνωμίας του, μὲ ἀντίκτυπο συνεκδοχικὰ στὶς οἰκονομικὲς δομὲς καὶ τὶς συναφεῖς ἐμπορικὲς ἐπιδόσεις, ἐνδοκοινοτικὲς καὶ διαθαλάσσιες, καὶ λόγω τῶν σαφῶς στενότερων ἐπαφῶν του μὲ τὴ γειτονικὴ Κρήτη.

Ἰδωμένα στὸ συνολό τους, τὰ μέχρι τώρα λογῆς ἐπιγραφικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι συνιστοῦν τὸ σημαντικότερο σῶμα σχετικῶν μαρτυριῶν ἐκτὸς Κρήτης, ἐνῶ μὲ τὴν εὕρεση τῶν πινακίδων αὐξάνουν οἱ προσδοκίες μας γιὰ ἐντοπισμὸ μελλοντικὰ περαιτέρω μικρῶν ἀρχείων τοῦ τύπου τῶν «ἀποθετῶν» (deposits) καὶ σὲ ἄλλες οἰκίες τοῦ οἰκισμοῦ.

II. Οἱ πινακίδες τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀποτελώντας πιθανότατα τμῆμα ἑνὸς εὐρύτερου συνόλου, βρέθηκαν ὅλες μαζὶ σὲ θραύσματα στὸν ἰσόγειο ἀποθηκευτικὸ χῶρο Δ18α (εἰκ. 11)[17] –γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴ ΝΔ γωνία του– μέσα σὲ σπασμένη, ἐλλειπτικοῦ σχήματος πήλινη ἀσάμινθο (εἰκ. 12, 13)[18]. Στὰ συνευρήματά τους μέσα στὴν ἴδια ἀσάμινθο, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα ὄστρακα, συγκαταλέγονται ἕνας περίτεχνος μεταποιημένος ἀμφορίσκος ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο», προφανῶς εἰσαγμένος[19], ἕνα χάλκινο ἐγχειρίδιο μὲ τρία ἐπάργυρα καρφιά, μία χάλκινη φιάλη, ἕνα μολύβδινο κωδωνόσχημο σταθμὸ μὲ χάλκινο κρίκο[20] καί, τέλος, ἕνα πήλινο σφράγισμα φακοειδοῦς σφραγιδόλιθου μὲ παράσταση συστρεφόμενων λέαινας καὶ γρύπα[21]. Κατὰ εἰρωνικὴ συγκυρία, τὸ 1970, οἱ ἐργάτες τοῦ Σ. Μαρινάτου εἶχαν ἐρευνήσει ἐν μέρει τὴ συγκεκριμένη ἀσάμινθο, χωρὶς ὅμως νὰ ἐντοπίσουν τὰ θραύσματα τῶν πινακίδων. Ἐνδεχομένως κάποια ἄλλα θραύσματα διέλαθαν τῆς προσοχῆς τους καὶ ἀπομακρύνθηκαν μαζὶ μὲ τὴν ἄσπα. Τὸ λευκωπὸ χρῶμα τοῦ ντόπιου ἄψητου πηλοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι φτιαγμένες οἱ πινακίδες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔντονα θρυμματισμένη μορφή τους, μποροῦσε εὔκολα νὰ παραπλανήσει τὸ ἄπειρο σὲ παρόμοια εὑρήματα μάτι, πολὺ περισσότερο δὲ σὲ μία ταχύρρυθμη τότε ἀνασκαφὴ ἑνὸς λευκοῦ πεδίου ὅπως εἶναι τὸ Ἀκρωτήρι.

Ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες ἐργασίες τοῦ συντηρητῆ Ἄ. Γέροντα καὶ συμπληρωματικὲς δικές μου, πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα, ἐνεπίγραφα καὶ μή, συγκολλήθηκαν σὲ εὐρύτερες ἑνότητες, ἐνῶ περίπου τριάντα μικρὰ θρύμματα παραμένουν ἕως τώρα ἐντελῶς μετέωρα. Ἀντιπαρέρχομαι ἐδῶ ὅσα θραύσματα δὲν φέρουν σημεῖα γραφῆς, γιὰ νὰ σταθῶ στὰ ἕξι ἐνεπίγραφα (εἰκ. 1:α-β, εἰκ. 2-6), τὰ ὁποῖα στὴν ἐπίσημη αὔξουσα ἀρίθμηση τῶν μέχρι τώρα ἐνεπίγραφων

17. Ὁ διμερὴς ἀποθηκευτικὸς χῶρος Δ18 (α, β) καὶ οἱ χῶροι Δ2, Δ19 καὶ Δ21 ἀπαρτίζουν μία ἀπὸ τὶς τέσσερις διακριτὲς οἰκίες τοῦ Συγκροτήματος Δ.

18. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς συναδέλφου Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα: ἡμερολόγιο ἀρ. 30 τῶν ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου.

19. Γιὰ τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὰ λίθινα εἰσαγμένα λίθινα ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου βλ. διεξοδικὰ Devetzi 2000, ἰδ. γιὰ τὸν ἀμφορίσκο 131-133, εἰκ. 6, πίν. 36α. Βλ. ἐπίσης ἄρθρο τῆς ἴδιας στὸν παρόντα τόμο.

20. Μιχαηλίδου στὸν παρόντα τόμο, εἰκ. 20 τοῦ ἄρθρου της.

21. *CMS* V Suppl. 3, ἀρ. 402. Σημειωτέον ὅτι τὸ συγκεκριμένο σφράγισμα βρέθηκε μὲ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀσαμίνθου.

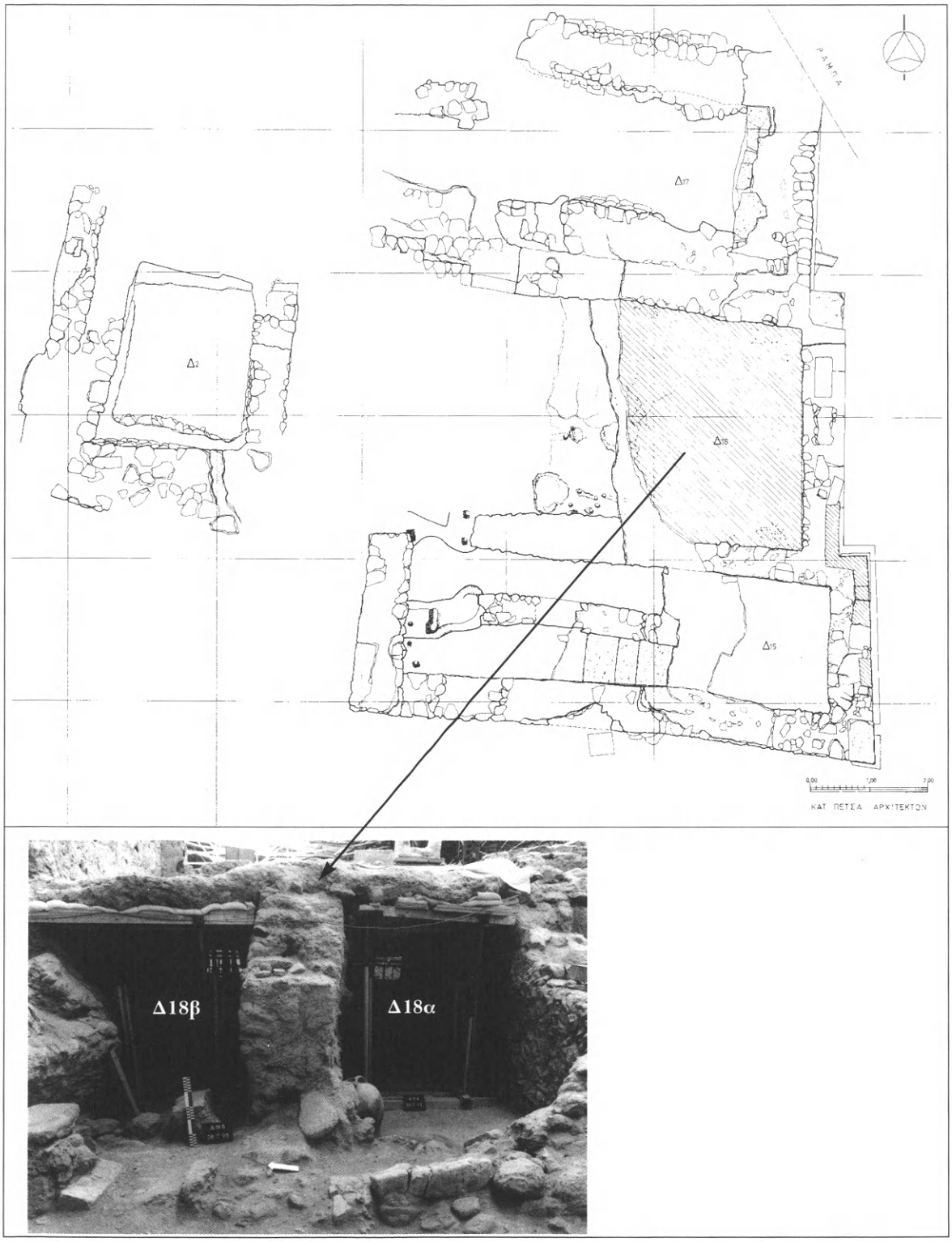

Εἰκ. 11. Κάτοψη τῆς οἰκίας στὸ Συγκρότημα Δ, ὅπου ἀνήκουν οἱ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι Δ18α καὶ Δ18β, καὶ ἄποψη τῶν ἐν λόγω χώρων ἀπὸ δυτικά.

Εἰκ. 12. Ὁ ἀποθηκευτικὸς χῶρος Δ18α. Τὸ βέλος δείχνει τὴ θέση ὅπου βρέθηκε ἡ ἀοάμινθος μὲ τὶς πινακίδες THE 7-12.

Εἰκ. 13. Δ18α, ἡ θέση τῆς ἀοαμίνθου μὲ τὶς πινακίδες THE 7-12. Ἀπὸ κοντά.

τεκμηρίων τοῦ Ἀκρωτηρίου παίρνουν τὶς ἐνδείξεις THE 7-12. Ἀπὸ αὐτά, τὰ τρία μεγαλύτερα (THE 7-9), σώζοντας περισσότερα σύμβολα –συλλαβογράμματα, ἰδεογράμματα καὶ ἀριθμητικά (εἰκ. 1:α-β, εἰκ. 2, 3)–, μᾶς δίνουν, ὅπως θὰ δοῦμε, πολύτιμες πληροφορίες ὡς πρὸς τὰ καταχωριζόμενα προϊόντα καὶ γεννήματα καθὼς καὶ γιὰ τοὺς τρόπους καταστιχογράφησης. Τὰ τρία μικρότερα (THE 10-12), ἀντίθετα, σώζουν ἀπὸ ἕνα μόνο σύμβολο γραφῆς (εἰκ. 4-6), ἤτοι τὸ AB 67 (THE 10)[22], καὶ ἐλλειπτικῶς, ὡς φαίνεται, τὸ ἰδεόγραμμα A 302 (THE 11-12), τὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι ἀποδίδει ἐλαιόλαδο (OLEUM)[23].

Σύμφωνα μὲ τὰ κρητικὰ πρότυπα, ὅλες οἱ πινακίδες θὰ ἦταν ὀρθογώνιες καὶ μικρῶν διαστάσεων. Ἡ καλύτερα διατηρημένη THE 7 (εἰκ. 1:α-β) ἔχει πλάτος 6,1 ἑκ. καὶ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 7,72 ἑκ., ὕψος πού, ὡς φαίνεται, δὲν θὰ ὑπολειπόταν σημαντικὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικό. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, πλησιάζει πολὺ κάποιες πινακίδες τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὅπως λόγου χάρη τὴν ἀκέραιη πινακίδα HT 28, μὲ πλάτος 5,9 ἑκ. καὶ ὕψος 8,5 ἑκ.[24] Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὴ συγκεκριμένη πινακίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας ποὺ ἔχει πάχος 0,9 ἑκ., ἡ δική μας ἔχει πάχος 1,6 ἑκ. Ἐκεῖ περίπου κυμαίνεται τὸ πάχος καὶ τῶν ὑπόλοιπων θραυσμάτων. Πινακίδες τῆς Ζάκρου ἔχουν μὲν πάχος 1,5 ἑκ., τὸ ὕψος τους ὅμως ξεπερνᾶ τὰ 13 ἑκ. Πρόκειται δηλαδή, στὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου, γιὰ ἰδιαιτέρως χονδροειδεῖς μορφικὰ πινακίδες, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὶς μικρὲς συγκριτικὰ διαστάσεις τους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀπὸ τὴ μία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἀκάθαρτος, ἀμμώδης πηλός τους ποὺ βρίθει ἐγκλεισμάτων, σημαίνουν ὅτι δὲν πάρθηκε κατασκευαστικὰ ἰδιαίτερη μέριμνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπάλειψη τῆς ἐπιφάνειας γραφῆς (recto) μὲ ἕνα λεπτότατο ὑπόλευκο ἀλοίφωμα. Τὰ δύο τελευταῖα χαρακτηριστικά –ἴδιο πάχος καὶ ἴδιος ἀκριβῶς πηλός– συνδυαζόμενα μὲ τὶς προκαταρκτικὲς παλαιογραφικὲς παρατηρήσεις δείχνουν ὅτι ὅλες οἱ πινακίδες ἔγιναν ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, προφανῶς ὄχι σὲ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους. Ἡ μελέτη τῶν δακτυλικῶν ἀποτυπωμάτων ποὺ φέρουν πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα στὴν ἐπιφάνεια γραφῆς καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανὴ στὴν καλύτερα σωζόμενη πινακίδα THE 7 θὰ δώσουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ὁριστικὴ ἴσως ἀπάντηση.

Ἡ ἐκτέλεση τῶν συμβόλων ἔγινε μὲ αἰχμηρὴ γραφίδα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὴ νοήσουμε χάλκινη ἢ μᾶλλον φτιαγμένη ἀπὸ καλάμι ἢ ὀστὸ ζώου. Μὲ κριτήριο τὸ βάθος τῆς χάραξης, τὰ ἐνεπίγραφα κομμάτια διακρίνονται σαφῶς σὲ δύο ὁμάδες: στὴ μία, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ καλύτερα σωζόμενη πινακίδα THE 7 (εἰκ. 1:α-β), καθὼς ἐπίσης τὰ δύο ἀπὸ τὰ μικρότερα θραύσματα THE 11-12 (εἰκ. 5, 6) ποὺ φέρουν ἐλλειπτικὸ τὸ ἰδεόγραμμα πιθανῶς τοῦ ἐλαιολάδου (OLEUM: A 302), τὰ σημεῖα γραφῆς καὶ προπάντων τὰ ἀριθμητικὰ εἶναι ἰδιαιτέρως βαθιά. Ἀκόμη πιὸ βαθιὰ εἶναι τὰ ἀριθμητικὰ ποὺ χαράχθηκαν πρόχειρα καὶ φευγαλέα στὴν πίσω ἐπιφάνεια (verso) τῆς πινακίδας THE 7 (εἰκ. 1:β). Στὴν ἄλλη, ἀντίθετα, ὁμάδα (THE 8-10) ὅλα

22. Γιὰ τὶς μορφικὲς παραλλαγὲς τοῦ συλλαβογράμματος AB 67 καὶ τὶς μαρτυρημένες θέσεις του στὸ λεξιλόγιο τῆς Γραμμικῆς Α βλ. *GORILA* 5 (1985), πίν. XXII, XXIV (signes complexes), XXXIX (variantes) καὶ σ. 246-248.

23. *GORILA* 5 (1985), πίν. XXII, καὶ γιὰ μορφικὲς παραλλαγὲς σὲ κρητικὲς πινακίδες αὐτόθι πίν. XLVI καὶ σ. 284-285. Ἡ πιθανὴ ταύτιση τοῦ A 302 στηρίζεται στὴν ὁμοιότητα ποὺ αὐτὸ ἐμφανίζει μὲ τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἐλαιολάδου τῆς Γραμμικῆς Β, τὸ *130: Palaima 1994, 304-305, 311, σημ. 63. Βλ. καὶ Palmer 1995, ἰδ. 144-145, πίν. XXI.

24. *GORILA* 1 (1976), 52-53, HT 28a-b.

τὰ θραύσματα παρουσιάζουν μία σχετικὰ ἀβαθέστερη χάραξη (εἰκ. 2-4). Τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ σημαίνει διαφορετικὸ χέρι γραφέως. Τὴν ἐξήγηση ὅμως πιστεύω πὼς πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸν διαφορετικὸ τρόπο καὶ στὴν πυκνότητα καταχώρισης τῶν οἰκονομικῶν στοιχείων: στὴν καλύτερα σωζόμενη πινακίδα **THE 7**, μὲ τὶς βαθιὲς χαράξεις, καταγράφεται σὲ κατακόρυφη διάταξη, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά, ἀπὸ ἕνα μόνον ἀγαθό, δηλούμενο μὲ τὸ ἰδεόγραμμά του καὶ ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ τῆς ποσότητάς του, μὲ ἀποτέλεσμα μεγάλο τμῆμα τῆς πινακίδας, στὰ δεξιά, νὰ μένει ἐντελῶς κενό. Ἀντίθετα, οἱ ἀβαθέστερες χαράξεις χαρακτηρίζουν σαφῶς τὰ δύο ἄλλα μεγάλα θραύσματα **THE 8-9** (εἰκ. 2, 3), ὅπου ὁ γραφέας θέλησε νὰ σημειώσει στὴ σχετικὰ περιορισμένη ἐπιφάνεια, σὲ ἐπάλληλους πάλι στίχους, περισσότερα στοιχεῖα, ὄχι πλέον μόνον μὲ ἰδεογράμματα καὶ ἀριθμητικά, ἀλλὰ καὶ μὲ λέξεις σὲ μεγάλη πυκνότητα. Ἡ ρηχότερη χάραξη, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ἦταν ἀσφαλῶς ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη, γιὰ νὰ μὴ γίνει κατάχρηση τοῦ ὠφέλιμου πεδίου γραφῆς καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴν ἐπηρεαστεῖ ἡ μορφὴ γειτνιαζόντων συμβόλων.

Καὶ τώρα στὸ καίριο ἐρώτημα: ἀπὸ πόσες πινακίδες προέρχονται τὰ διασωθέντα ἕξι ἐνεπίγραφα θραύσματα **THE 7-12**; Θεωρητικὰ τουλάχιστον, δεδομένου ὅτι δὲν κατέστησαν δυνατὲς περαιτέρω ἄμεσες συγκολλήσεις, καθένα ἀπὸ αὐτὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνῆκε σὲ διαφορετικὴ πινακίδα. Ἔτσι, θὰ εἴχαμε τὸ πλεῖστον ἕξι πινακίδες, στὶς ὁποῖες θὰ εὕρισκαν θέση καὶ τὰ θραύσματα μὲ τὴν ἄγραφη ἐπιφάνεια καθὼς καὶ τὰ πολυάριθμα θρύμματα. Θεωρητικὰ πάντα, δὲν ἀποκλείεται ὅμως κάποια ἀπὸ τὰ ἄγραφα θραύσματα νὰ προέρχονται ἀπὸ μία ἢ περισσότερες πινακίδες ποὺ εἶχαν πλασθεῖ χωρὶς νὰ δεχθοῦν τελικὰ καθόλου ἐπιγραφὲς ἤ –ἐκδοχὴ πιθανότερη– σὲ περιορισμένη μόνον ἔκταση ὅπως, λόγου χάρη, ἡ **THE 7**. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ γνώμονα τὸ διαφορετικὸ βάθος χάραξης καὶ τὸν διαφορετικὸ τρόπο καταστιχογράφησης ποὺ εἴδαμε, ὅλα τὰ ἐνεπίγραφα κομμάτια θὰ μποροῦσαν κάλλιστα νὰ ἀνῆκαν τουλάχιστον σὲ δύο μόνον πινακίδες. Ἀνάμεσα σὲ ἕνα μέγιστο ἕξι καὶ ἕνα ἐλάχιστο δύο πινακίδων, τείνω νὰ δεχθῶ ἕναν χαμηλὸ σχετικὰ ἀριθμό, μὲ πιθανότερη τὴν ἐκδοχὴ τῶν τριῶν πινακίδων.

Γιὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ μικροῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, «ἀρχείου» ποὺ τηροῦσε ὁ ἔνοικος τῆς κτηριακῆς ἑνότητας (οἰκίας) στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ τὸ Δ18 διαθέτουμε ἱκανά, θὰ ἔλεγα, στοιχεῖα. Τὸ ἀρχικό του ὅμως εὖρος δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ, πολὺ περισσότερο ἀφοῦ τμῆμα τοῦ κτηρίου παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν χείμαρρο ποὺ τὸ διέρρεε. Ὡστόσο, καὶ στὴν ἐλλειπτική τους μορφή, οἱ πινακίδες τοῦ Δ18 ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο ἀρχειακὸ ὑλικὸ Γραμμικῆς Α ποὺ ἔχει βρεθεῖ ἕως σήμερα ἐκτὸς Κρήτης. Νὰ θυμίσω πάλι ὅτι ἡ Ἁγία Εἰρήνη καὶ ἡ Φυλακωπὴ ἀπέδωσαν ἀπὸ ἕνα μόνο μικρὸ θραῦσμα πινακίδων (εἰκ. 10:α-β).

III. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις (κατασκευαστικές, μορφολογικές, συλλαβογραφικές, σημειωτικές, καταστιχογραφικὲς) οἱ πινακίδες τοῦ Δ18 προδίδουν μεγάλη ἐξοικείωση μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς γραφῆς ποὺ ἐδράζεται στὴν παράδοση τῆς μινωικῆς Γραμμικῆς Α, ὅπως αὐτὴ ὑπηρέτησε τὶς ἀρχειακὲς ἀνάγκες καὶ τὶς λογῆς οἰκονομικὲς δοσοληψίες τῶν κρητικῶν κυρίως ἀνακτόρων ἀλλὰ καὶ ἐπαύλεων, ὅσο καὶ μεμονωμένων οἰκιῶν.

Στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης, λόγω περιορισμῶν χρόνου, δὲν θὰ ὑπεισέλθω παρὰ ἐπιλεκτικὰ σὲ ἀμιγῶς σημειωτικὰ ὅσο καὶ παλαιογραφικὰ ζητήματα, πολὺ περισσό-

τερο ἀφοῦ ἐπίκειται ἡ ὁριστικὴ δημοσίευση τῶν πινακίδων[25]. Νὰ ἀναφερθεῖ μόνο προεξαγγελτικὰ ὅτι ὅλα τὰ σαφῶς ἀναγνωρίσιμα συλλαβογράμματα καὶ ἰδεογράμματα, εἴτε αὐτούσια εἴτε σὲ παραλλαγές, ἔχουν τὰ παράλληλά τους στὸ μινωικὸ σύστημα σήμανσης, πρᾶγμα ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἀκολουθούμενο μετρικὸ σύστημα (βλ. καὶ ἐνεπίγραφο ὄστρακο THE Zg 5, εἰκ. 9:α-β, καθὼς ἐπίσης τὸ ἐνεπίγραφο στόμιο πίθου THE Zb 13).

Γιὰ τὸ τί καταχωρίζονται στὶς πινακίδες τοῦ Ἀκρωτηρίου θὰ πιάσουμε τὸ ὑφάδι τῶν τριῶν σωζόμενων ἰδεογραμμάτων, ἤτοι: α) τοῦ ἰδεογράμματος τοῦ θηλυκοῦ προβάτου (OVIS: AB 21[f]) στὴν καλύτερα διατηρημένη πινακίδα THE 7 (εἰκ. 1:α)[26], β) τοῦ ἰδεογράμματος, ὡς φαίνεται, τοῦ ἐλαιολάδου (OLEUM: A 302), ἐλλειπτικῶς διατηρημένου, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ στὰ δύο πιθανὸν ἀπὸ τὰ μικρότερα θραύσματα THE 11-12 (εἰκ. 5, 6), καὶ γ) σὲ μορφὴ συμπλέγματος (ligature), τοῦ ἰδεογράμματος τοῦ ὑφάσματος (TELA+SE: AB 54+AB 09) στὸ θραῦσμα THE 8 (εἰκ. 2)[27], στὸ ὁποῖο σώζονται ἐπιπλέον ἴχνη (vestigia) καὶ ἄλλων σημείων, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἰδεόγραμμα, μαρτυρώντας ἔτσι μία πυκνὴ στιχηδὸν καταστιχογράφηση. Ἀσφαλῶς στὰ χαμένα τμήματα τῶν ἐν λόγω πινακίδων θὰ ὑπῆρχαν καταχωρισμένα καὶ ἄλλα ἰδεογράμματα τῶν ἴδιων ἐνδεχομένως ὅσο καὶ διαφορετικῶν ἀγαθῶν (γεωργικὰ προϊόντα, ζῶα καὶ παράγωγά τους, ὅπως λόγου χάρη ἔριο, τεχνήματα). Για τὴ δυνητικὴ ποικιλία τους μᾶς προϊδεάζουν ἀφενὸς τὰ σύγχρονα κρητικὰ κατάστιχα Γραμμικῆς Α[28], ἀφετέρου οἱ πολυάριθμες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Ἀκρωτήρι.

Εἰδικότερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ γεωργικὰ προϊόντα, θὰ περιμέναμε πρώτιστα δημητριακὰ καὶ ὄσπρια, τὰ ὁποῖα, καταλαμβάνοντας σημαίνουσα θέση στὸ θηραϊκὸ κεραμικὸ θεματολόγιο[29], μαρτυροῦνται ἄφθονα καὶ σὲ παλαιοβοτανικὸ ἐπίπεδο χάρη στὶς συντονισμένες ἀναλύσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ περίπτωση τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὅπου ἡ Ἀ. Σαρπάκη[30] διαπίστωσε, μεταξὺ ἄλλων, ὄσπρια (φάβα, φακές, φασόλια) καὶ δημητριακά (ἰδίως κριθάρι), ποὺ θὰ καλλιεργοῦνταν, ὡς φαίνεται, στὴ Θήρα συστηματικά («pure crops»), ἐνῶ ἐντόπισε κριθάλευρο καὶ σιτάλευρο σὲ δύο ἀποθηκευτικοὺς

25. Βλ. ὅ.π. σημ. 1.

26. Γιὰ τὴν τυποποιημένη μορφὴ τοῦ ἰδεογράμματος τοῦ θηλυκοῦ προβάτου (OVIS: AB 21[f]) στὴ Γραμμικὴ Α, καθὼς καὶ γιὰ γραφικὲς παραλλαγές του σὲ κρητικὲς πινακίδες βλ. *GORILA* 5 (1985), πίν. XXII καὶ XXXI ἀντίστοιχα. Βλ. ἐπίσης Palmer 1995, ἰδ. 135, 138, 144, πίν. XXI. Ἡ βασικὴ διαφορὰ τοῦ δικοῦ μας ἰδεογράμματος ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ τῆς Γραμμικῆς Α, διαφορὰ ποὺ θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς γραφικὴ παραλλαγή, συνίσταται στὴν ὁριζόντια γραμμὴ πάνω στὴν ὁποία αὐτὸ ἑδράζεται. Στὴν προκαταρκτικὴ παρουσίαση τῶν πινακίδων τοῦ Ἀκρωτηρίου (Boulotis 1998, 409) εἶχα θεωρήσει ἐκ παραδρομῆς ὡς ἰδεόγραμμα τοῦ προβάτου τὸ A 306, λόγω τῆς ὁμοιότητάς του μὲ τὸ AB 21[f]. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἴδια ὁμοιότητα εἶχε ἐπισημάνει καὶ ὁ L. Godart, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑπέθεσε ὅτι τὸ A 306 μπορεῖ νὰ ἀποδίδει ὁμοίως πρόβατο ὡς γραφικὴ παραλλαγὴ τοῦ AB 21[f], Godart - Tzedakis 1992, 171. Πρβ. στὴ Γραμμικὴ Β τὰ γενικευτικὰ ἰδεογράμματα τοῦ προβάτου (*21) καὶ τοῦ αἰγοειδοῦς (*22), καὶ εἰδικότερα τοῦ κριαριοῦ (106[a]) καὶ τῆς προβατίνας (106[b]), τοῦ τράγου (107[a]) καὶ τῆς αἴγας (107[b]), ποὺ ἐμφανῶς ἀκολουθοῦν τὴ μορφολογία τῶν ἀντίστοιχων ἰδεογραμμάτων τῆς Γραμμικῆς Α, Ventris - Chadwick 1973, 195-209.

27. Γιὰ τὸ στερεότυπο ἰδεόγραμμα τοῦ ὑφάσματος (TELA: AB 54) καὶ τὶς μορφικὲς παραλλαγές του στὴ Γραμμικὴ Α βλ. *GORILA* 5 (1985), πίν. XXII καὶ XXXVII ἀντίστοιχα.

28. Γιὰ μία ἐσωτερικὴ ἀνάλυση τῶν πινακίδων ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, τὰ Χανιὰ καὶ τὴ Ζάκρο καὶ γιὰ μεταξύ τους συσχετίσεις ὡς πρὸς τὰ καταχωριζόμενα ἀγαθὰ καὶ τοὺς συνδυασμούς τους βλ. Palmer 1995.

29. Μπουλωτης 2005, 63, 69-70, εἰκ. 46, 51-55.

30. Sarpaki 1992α, 219-230.

πίθους[31]. Περαιτέρω προχώρησε ἡ ἴδια στὴ διεύρυνση τῆς περίφημης «Μεσογειακῆς τριάδας» (δημητριακά - ἐλαιόλαδο - οἶνος), ἀναδεικνύοντάς την σέ «τετράδα» μὲ τὴν προσθήκη τῶν ὀσπρίων, πρόταση ποὺ στήριξε στὴ μεγάλη σημασία ποὺ προσέλαβαν αὐτὰ στὶς διατροφικὲς συνήθειες τῆς κοινωνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου, μὲ τὴ φάβα νὰ κατέχει, ὡς φαίνεται, τὰ πρωτεῖα[32]. Πλάι στὰ βεβαιωμένα μέσα ἀπὸ τὸ παλαιοβοτανικὸ ὑλικὸ σύκα[33], τὸ ἰδεόγραμμα τῶν ὁποίων (AB 30) παραδίδεται μὲ τὸ δεύτερο σημεῖο τῆς ἐπιγραφῆς THE Zb 1 στὸ στόμιο τοῦ πίθου ἀπὸ τὸν Ποταμό, θὰ περίμενε κανεὶς μεταξὺ τῶν ἰδεογραμμάτων καὶ ἐκεῖνο τοῦ οἴνου, μαρτυρημένο ἤδη στὸ Ἀκρωτήρι μὲ τὴν ἐπιγραφὴ THE Zb 13 στὸ στόμιο τοῦ ντόπιου πίθου[34], γεγονὸς τὸ ὁποῖο, ἐπιβεβαιώνοντας ρητὰ τὴν ντόπια οἰνοπαραγωγή, προστίθεται τρισδιάστατα στὶς ἄλλες σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν οἰκισμό, ὅπως εἶναι τὰ γίγαρτα[35], οἱ ἀπεικονίσεις σταφυλιῶν στὴν ντόπια κεραμική[36] καὶ πρόσφατα ὁ ἐντοπισμὸς μίας ἐγκατάστασης ληνοῦ (στὸ Φρέαρ 58Β)[37]. Εὔλογα ὑποψήφιο εἶναι ἀκόμη τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ κρόκου, ὁ ὁποῖος ὡς ἐνδημικὸ μέχρι σήμερα φυτὸ στὴ Θήρα, ἐξαιρετικὰ πολύτιμο γιὰ τὶς ἰδιότητές του, θὰ ἀποτελοῦσε περιζήτητο ἐμπορεύσιμο προϊόν. Διαφωτιστική, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, εἶναι ἡ τοιχογραφία τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν (Ξεστὴ 3)[38], ποὺ μπορεῖ μὲν νὰ εἰκονογραφεῖ μία τελετουργικὴ συλλογὴ τῶν στημόνων τοῦ φυτοῦ ὑπὸ τὸ βλέμμα τῆς θεᾶς τῆς Φύσης, δὲν ἀποκρύπτει ὅμως τὸν ὑποκείμενο παραγωγικό-ἐμπορευματικὸ χαρακτήρα μίας τέτοιας γυναικείας δραστηριότητας[39].

Στὸν κατώτατο στίχο τῆς καλύτερα διατηρημένης πινακίδας THE 7 (εἰκ. 1:α)[40], στὴν ὁποία, ὅπως εἴπαμε, εἶχαν καταχωρισθεῖ ἰδεογραφικῶς σὲ κατακόρυφη διάταξη ἀπὸ ἕνα κάθε φορὰ ἀγαθὸ ἀφήνοντας κενὴ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια γραφῆς στὰ δεξιά, ἐμφανίζεται τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ θηλυκοῦ προβάτου (OVIS: AB 21^{f}), ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ 46. Στὸν ἀμέσως προηγούμενο στίχο ἔχει χαραχθεῖ τὸ ἀριθμητικὸ 7 προσδιορίζοντας ἕνα ἐλλιπὲς ἰδεόγραμμα, τὸ ὁποῖο, κρίνοντας ἀπὸ τὰ ἴχνη του, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀπέδιδε ὁμοίως πρόβατα (κριάρια, OVIS: AB 21^{m}), κατὰ τὴν πρακτικὴ τῆς ξεχωριστῆς καταχώρισης θηλυκῶν ἀπὸ ἀρσενικά, ἢ νὰ ἀπέδιδε ἐνδεχομένως αἰγοειδή (CAPRA: AB 22^{f}, AB 22^{m}), δηλωμένα χωριστὰ γιὰ λόγους πάλι καταστιχογραφικῆς εὐκρίνειας. Θὰ ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ ἕνα σχετικὰ μικρὸ κοπάδι σὰν κι αὐτό, λόγου χάρη, τὸ ὁποῖο, ἀποτελούμενο ἀπὸ πέντε κριάρια (*Ovis aries*), ἕναν τράγο καὶ πέντε αἶγες (τοῦ εἴδους ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴν *Capra hircus;*), εἰκονίζεται μὲ τοὺς δύο βοσκούς του στὴ μικρογραφικὴ τοιχογραφία τοῦ Στόλου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, δεξιὰ ἀπὸ τὸ κυκλικό «μαντρὶ» τοῦ βόρειου τοίχου (εἰκ. 14), καὶ μάλιστα ὡς εἰκονογραφικὸ καὶ πραγματικὸ πάρισο ἑνὸς κοπαδιοῦ τεσσάρων τουλάχιστον βοοειδῶν σὲ συμμετρικὴ διάταξη, ἀριστερὰ τοῦ «μαντριοῦ»[41].

31. Sarpaki 1992α, 224, 228.
32. Sarpaki 1992β, 61-76.
33. Sarpaki 1992α, 223, πίν. 13a
34. Karnava - Nikolakopoulou (ὑπὸ δημοσίευση).
35. Sarpaki 1992α, 223.
36. Βλ. γιὰ παράδειγμα Μπουλωτης 2005, εἰκ. 60.
37. Ντουμας 1999, 171, πίν. 104β, 106α, β, 107α.
38. Ντουμας 1992α, 130-131, πίν. 116-130.
39. Douskos 1980, 141-146· Sarpaki 2000, 660-663· Μπουλωτης 2005, 36-38, 46-49, 70-71.
40. Γιὰ ἔγχρωμη ἀπεικόνιση τῆς πινακίδας THE 7, βλ. Ντουμας κ.ἄ. 2000, 32, 34, εἰκ. 24.
41. Ντουμας 1992α, 47-48, πίν. 26, 28. Τὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ κοπαδιοῦ τῶν βοοειδῶν ἐπὶ τῇ βάσει μικρῶν θραυσμάτων χρωστῶμε στὴν ὑπομονετικὴ ἔρευνα καὶ ὀξυδέρκεια τῆς Τελεβαντου 1994, 71-73, 222-223 (αἰγοπρόβατα: Z3-Z14), 78, 232-233 (βοοειδή: Z1-Z2, Z15-Z16), ἀναδ. πίν. 1-2. Γιὰ μία διε-

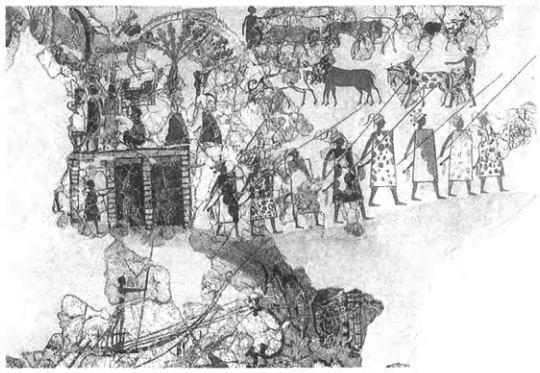

Εἰκ. 14. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Στόλου (Δυτικὴ Οἰκία), μὲ παράσταση κοπαδιοῦ αἰγοπροβάτων.

Τί εἶχε ὅμως καταχωρισθεῖ πιὸ πάνω, στὸ ἀριστερὸ χαμένο τμῆμα τῆς πινακίδας (THE 7), ὅπου ὑπῆρχε, ὡς φαίνεται, χῶρος γιὰ δύο ἀκόμη ἐπάλληλα ἰδεογράμματα; Οὐσιαστικὰ ἀνοίγονται δύο δυνατότητες, ἀμφότερες καλὰ μαρτυρημένες στὸ σύγχρονο ἀρχειακὸ ὑλικὸ τῆς Κρήτης: α) Νὰ εἶχαν καταγραφεῖ ὁμοειδή, δηλαδὴ ἄλλα ζῶα –βοοειδὴ ἢ χοῖροι– σὲ μικρότερες ποσότητες, δηλωμένες μὲ κατακόρυφες γραμμές (μονάδες), γεγονὸς ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε ἱκανοποιητικὰ γιατὶ στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς σωζόμενης ἐπιφάνειας γραφῆς δὲν ἐμφανίζονται ἀριθμητικά. Ἂς σημειωθεῖ ἐν παρόδῳ ὅτι ἕνας τέτοιος ἀριθμητικὸς συσχετισμὸς ἀνάμεσα στὰ ἐν λόγω τρία εἴδη ζώων καθρεφτίζεται μὲ σαφήνεια στὸ παλαιοζωολογικὸ σκελετικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Ἀκρωτήρι, στὸ ὁποῖο πρόβατα καὶ αἰγοειδὴ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 60%-70%, οἱ χοῖροι τὸ 17%, ἐνῶ τὰ βοοειδὴ τὸ 15%-16%[42]. Τὴ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ εἰδικότερα τῶν αἰγοπροβάτων ἔναντι τῶν βοοειδῶν πιστοποιοῦν τὰ ἑκατοντάδες ζεύγη κεράτων ἀπὸ θυσιασθέντα προφανῶς ζῶα, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σωρηδὸν σὲ ὑπαίθριο ἢ ἡμιυπαίθριο χῶρο τῆς Οἰκίας τῶν Θρανίων, ἀμέσως στὰ νότια τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 16)[43]. β) Νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα μεικτὸ κατάστιχο ἀγροκτηνοτροφικῶν ἀγαθῶν, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ πρόβατα (καὶ αἰγοειδή;), θὰ καταχωρίζονταν, γιὰ παράδειγμα, καὶ οἶνος, ἐλαιόλαδο, δημητριακὰ ἢ ὄσπρια. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ἐλαιολάδου σὲ μία τέτοια περίπτωση προσφέρεται ὡς ἡ πλέον εὔλογη, δεδομένης τῆς πιθανῆς παρουσίας τοῦ σχετικοῦ ἰδεογράμματος (OLEUM: A 302) καὶ στὰ δύο μικρὰ θραύσματα THE 11-12 (εἰκ. 5, 6), τὸ ἕνα τουλάχιστον ἐκ τῶν ὁποίων θὰ μποροῦσε νὰ ἀνῆκε στὴν πινακίδα THE 7[44]. Ἐξάλλου, οἱ ἄφθονοι πυρῆνες ἐλαιοκάρπου (*Olea Europaea*), ποὺ ἐντοπίζονται στὸν οἰκισμό, συνηγοροῦν ἀποφασιστικὰ γιὰ μία τοπικὴ παραγωγὴ λαδιοῦ[45].

Ὡς πρὸς τὴ διαδικασία καταγραφῆς ποὺ ἀκολουθήθηκε στὴν πινακίδα THE 7, κάποια διαφωτιστικὰ στοιχεῖα μᾶς δίνει ἡ πίσω ἀδρὴ ὄψη της (verso), ὅπου ἐμφανίζονται τέσσερεις

ξοδικὴ εἰκονογραφικὴ ὅσο καὶ εἰδολογικὴ ἀνάλυση τοῦ κοπαδιοῦ τῶν αἰγοπροβάτων τῆς Δυτικῆς Οἰκίας βλ. Morgan 1988, 58-60, πίν. 82-85. Ἡ παρουσία δύο βοσκῶν στὸ συγκεκριμένο ρωπογραφικὸ στιγμιότυπο καθὼς καὶ ἡ ξεχωριστὴ ὁμαδοποίηση προβάτων καὶ αἰγοειδῶν ἴσως νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ κοπάδια, τὰ ὁποῖα συναντῶνται γιὰ πότισμα στὴν πηγή.

42. Gamble 1978, ἰδ. 748-750· Trandalidou 1990, ἰδ. 397-399, μὲ ἀναφορὲς στὴν ὀργάνωση τῶν κοπαδιῶν καὶ τὴ σχετικὴ ὁρολογία διάκρισης καὶ χαρακτηρισμοῦ αἰγῶν καὶ προβάτων κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Βλ. καὶ Τρανταλιδου 2001, 193-204.

43. Ντουμας 1999, 172-173, πίν. 108-109· Μπουλωτης 2005, 44-46, 73-74, εἰκ. 24-27, 63.

44. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὰ δύο ἰδεογράμματα τῶν θραυσμάτων THE 11-12 ἐμφανίζονται, ὅπως καὶ τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ προβάτου τῆς πινακίδας THE 7, στὴν ἀριστερὴ σωζόμενη παρυφή, καὶ μάλιστα τὸ THE 12 στὴν κορυφὴ τῆς ἀλλοτινῆς πινακίδας, ἀποτελώντας ἔτσι μὲ ἀσφάλεια τὸ πρῶτο καταχωρισμένο ἀγαθό.

45. Sarpaki 1987, 155-156· Σαρπακη 1992, ἰδ. 151, πίν. 61δ. Βλ. καὶ Μπουλωτης 1996, ἰδ. 21-22. Γιὰ πρόσφατα εὑρήματα βλ. γιὰ παράδειγμα: *Ἔργον* 1999, 77-80· *Ἔργον* 2000, 88-95· *Ἔργον* 2001, 72-79.

μικρὲς γραμμές, ὁριζόντιες, βαθιὰ χαραγμένες, σὲ ζεύγη ἀνὰ δύο (εἰκ. 1:β): δηλώνοντας τὸν ἀριθμὸ 40, θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς πρόχειρη σημείωση μίας ἤδη τελεσθείσας καταμέτρησης, σχετιζόμενης μὲ τὶς τελικὲς καταχωρίσεις στὴν πρόσθια ὄψη (recto)· πιθανότατα δὲ νὰ ἀφοροῦν εἰδικότερα τὸ κοπάδι τῶν 46 προβάτων, ποὺ θὰ καταμετρήθηκαν σὲ δύο δόσεις, ἤτοι πρῶτα τὰ 40, τὰ ὁποῖα καὶ σημειώθηκαν πρόχειρα, καὶ ὕστερα τὰ ὑπόλοιπα 6.

Ἀναμφισβήτητα, ὡστόσο, γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ Ἀκρωτηρίου τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀποκαλυπτικὸ ἰδεόγραμμα εἶναι αὐτὸ τοῦ ὑφάσματος (TELA: AB 54 + AB 09) στὸ θραῦσμα THE 8 (εἰκ. 2), ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὴ δήλωση τῆς καταχωρισμένης ποσότητας μὲ δύο κύκλους, ἰσοδύναμους μὲ τὸν ἀριθμὸ 200. Πιθανότατα ὅμως ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς νὰ ἦταν ἀρχικὰ ὑψηλότερος δεδομένου ὅτι οἱ δύο κύκλοι σώζονται ἀκριβῶς πάνω στὴν ἀκανόνιστη παρυφὴ τοῦ θραύσματος, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ κάποιο «ἐσωτερικὸ» τμῆμα τῆς πινακίδας.

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς ἐδῶ καταστιχογράφησης ὁμοειδῶν ὑφασμάτων ἔγκειται ἀφενὸς στὸν ἐξαιρετικὰ ὑψηλὸ ἀριθμό τους, ἀμάρτυρο ἐν γένει στὴ Γραμμικὴ Α, καὶ ἀφετέρου στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σχετικὸ ἰδεόγραμμα ἐμφανίζεται, ὅπως προείπαμε, ὑπὸ μορφὴν συμπλέγματος (ligature), δηλαδὴ ἰδεόγραμμα μὲ ἐγγεγραμμένο συλλαβόγραμμα (AB 54 + AB 09). Τὸ τελευταῖο, σύμφωνα μὲ τὶς συντομογραφικὲς ἀρχὲς τῆς Γραμμικῆς Α ὅσο καὶ τῆς Γραμμικῆς Β, ὄφειλε ὡς πρώτη συλλαβὴ μιᾶς προσδιοριστικῆς λέξης νὰ καθορίζει ἀκροφωνικὰ τὸ εἶδος ἢ τὴ μορφή, τὸν τρόπο ὕφανσης, τὴν ποιότητα ἢ ἐνδεχομένως τὴν προέλευση τῶν καταχωριζομένων ὑφασμάτων. Τέτοιου εἴδους καταχωρίσεις εἶναι ἀρκούντως γνωστὲς καὶ σὲ μεγάλες, γιὰ εὐνόητους λόγους, ποσότητες ἀπὸ τὶς ἀνακτορικὲς πινακίδες Γραμμικῆς Β[46], ὅπου τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ὑφάσματος (TELA: *159)[47] μπορεῖ νὰ προσδιορίζεται καὶ μὲ τὰ συλλαβογράμματα PU, KU, TE, PA καὶ σπάνια μόνο μὲ τὸ συλλαβόγραμμα ZO (ἤτοι TELA+PU κτλ.), συλλαβογράμματα τῶν ὁποίων τὸ ἀκριβὲς νόημα ἀποτελεῖ ἀκόμη ἀντικείμενο συζήτησης στοὺς κύκλους τῶν Μυκηνολόγων[48]. Πάντως, ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, στὶς περισσότερες περιπτώσεις τῆς Γραμμικῆς Β τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ὑφάσματος, εἴτε ἁπλὸ εἴτε σὲ μορφὴ συμπλέγματος, ἀποδίδει μάλλινα ὑφάσματα, ὅπως προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάλυση τῶν πινακίδων, ἤτοι ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς σὲ μεγάλα κοπάδια προβάτων, σὲ σημαντικὲς ποσότητες μαλλιοῦ –συχνὰ στὴν ἴδια πινακίδα μὲ τὴν καταχώριση τῶν ἕτοιμων ὑφασμάτων–, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ λεγόμενο «*ta-ra-si-ja* production system»[49], σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ ἀνάκτορο τροφοδοτοῦσε μὲ μαλλὶ διάφορα ἐργαστήρια ὑφαντικῆς καὶ ἔπαιρνε πίσω ἕτοιμα ὑφάσματα.

---

46. Ventris - Chadwick 1973, 313-323· Furumark 1954, 44-48· Killen 1984, 49-63· Τζαχιλη 1997, 46-64, 129-133, 193-195, 272-280.

47. Στὴν ὀρθογώνια μορφή του μὲ κυμαινόμενο ἀριθμὸ μικρῶν γραμμῶν νὰ κρέμονται στὴν κάτω ἀπόληξη, τὸ ἰδεόγραμμα TELA *159 (ἀλλὰ καὶ τὸ *164) θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Ventris - Chadwick 1973, 313 ὅτι ἀπεικονίζει τὸν κάθετο ἀργαλειὸ μὲ τὰ σταμόνια καὶ τὶς ἀγνύθες. Ὁ Melena, ἀντίθετα, εἶναι τῆς ἄποψης ὅτι τὸ ἐν λόγω ἰδεόγραμμα ἀποδίδει τὸ ὑφαντὸ ὅπως κατεβαίνει ἀπὸ τὸν ἀργαλειό, πρὶν δεθοῦν τὰ στημόνια (βλ. Melena 1975, 79-81).

48. Ἐξαιρετικὰ ἐμβριθεῖς εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οἱ παρατηρήσεις τοῦ Melena 1975, 103-117, ἰδ. 107-112 καὶ τῆς Tzachili 2001, ἰδ. 186-187, πίν. 1, 2. Πρβ. ἐπίσης Marinatos 1967, A 18-21, εἰκ. 2. I.

49. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς *ta-ra-si-ja* στὸ πλαίσιο ὑφαντικῆς καὶ μεταλλοτεχνίας βλ. Ventris - Chadwick 1973, 316, 372, 508-509. Διεξοδικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. Duhoux 1976, 69-115.

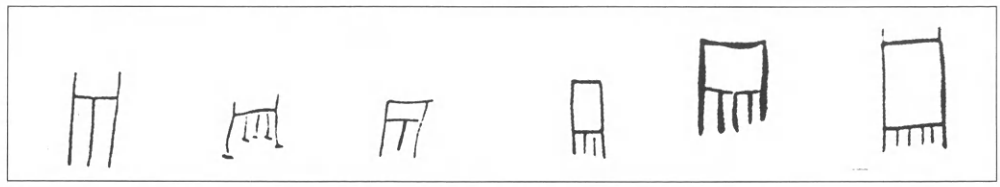

Εἰκ. 15. Τὸ ἁπλὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ὑφάσματος (AB 54) σὲ κρητικὲς πινακίδες Γραμμικῆς Α.

Εἰκ. 16. Τὸ κατώτερο τμῆμα πινακίδας Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (HT 38) μὲ τὰ ἰδεογράμματα ὑφασμάτων σὲ μορφὴ συμπλέγματος TELA+KU, TELA+ZO (ἐδῶ τονιομένα).

Στὴ Γραμμικὴ Α, ἀντίθετα, τὰ ἰδεογράμματα τῶν ὑφασμάτων (εἰκ. 15) σὲ μορφὴ συμπλέγματος εἶναι σπάνια καὶ ἀπαντοῦσαν μέχρι τώρα σὲ δύο μόνον τύπους, TELA+KU καὶ TELA+ZO, μαρτυρημένους μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο, ὁ ἕνας πλάι στὸν ἄλλο, στὴν πινακίδα HT 38 ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἔπαυλη τῆς Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 16)[50]. Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἀμφότεροι οἱ τύποι ἐμφανίζονται, καθὼς εἴδαμε, καὶ στὴ Γραμμικὴ Β, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ δύο διαφοροποιημένα μέσω τῶν ἰδεογραμμάτων τους εἴδη ὑφάσματος κληροδοτήθηκαν μὲ τὴ συγκεκριμένη ὀνομασία τους στοὺς Μυκηναίους, ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ J. Melena προκειμένου, εἰδικότερα, γιὰ τὸ TELA+ZO: «The occurence of the ligatured ideogram TELA+ZO in Linear A tablets clearly indicates that both the cloth and the ideogram are a minoan heritage»[51]. Τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ὑφάσματος ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, τὸ ὁποῖο στὴ συμπλεγματική του μορφὴ μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ TELA+SE, ὄντας ἀμάρτυρο ἕως τώρα στὶς δύο γραφές, ἦλθε εὐπρόσδεκτο νὰ προσθέσει μία νέα προσδιοριστικὴ ὀνομασία ὑφάσματος. Ἴσως μάλιστα στὰ χαμένα τμήματα τῆς πινακίδας, στὴν ὁποία εἶχαν ἀσφαλῶς καταχωρισθεῖ καὶ ἄλλα ἀγαθά, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη συμβόλων γραφῆς στὶς παρυφὲς τοῦ θραύσματος, νὰ παρετίθεντο περαιτέρω καταμετρημένες ποσότητες ὑφασμάτων, πιθανῶς διαφορετικοῦ εἴδους, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν προαναφερθεῖσα πινακίδα HT 38 τῆς Ἁγίας

50. *GORILA* 1 (1976), 72-73, HT 38. Βλ. καὶ *GORILA* 5 (1985), πίν. XXIV (signes complexes).

51. Melena 1975, 110.

Τριάδας (εἰκ. 16), ἀλλὰ καὶ τὶς πινακίδες ἀργότερα Γραμμικῆς Β, μὲ χαρακτηριστικὲς τὶς περιπτώσεις ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ[52].

Τί μορφὴ ὅμως καὶ τί μέγεθος εἶχαν τὰ τουλάχιστον 200 κομμάτια τῶν καταστιχογραφημένων ὑφασμάτων; Δυστυχῶς δὲν μᾶς ἀπομένουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρὰ μόνον εἰκασίες. Ὡς πρὸς τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τους, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ λιναριοῦ ἢ ἄλλων φυτικῶν ἰνῶν, ἀφοῦ δείγματά τους ἐντοπίσθηκαν στὸν οἰκισμό[53], ὡστόσο, θεωρῶ πολύ πιθανότερη τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἐρίου, τοῦ ὁποίου μάλιστα βρέθηκε δεῖγμα τὸ 2000 κατὰ τὴν ἐπίπλευση χωμάτων (ἀπὸ τὸ Φρέαρ 65N) –τὸ μοναδικὸ ἀσφαλῶς ταυτισμένο μέχρι σήμερα στὸ προϊστορικὸ καὶ πρωτοϊστορικὸ Αἰγαῖο[54]. Τὴν ὑπόθεσή μας στηρίζει οὐσιαστικὰ καὶ τὸ γεγονὸς τῆς καταγραφῆς τοῦ κοπαδιοῦ προβάτων (καὶ αἰγοειδῶν;) στὴν πινακίδα THE 7 –ζώων δηλαδὴ ποὺ ἀσφαλῶς ἐκτρέφονταν πρώτιστα γιὰ τὸ ἔριο, ὅπως μαθαίνουμε καὶ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β. Ἄλλωστε, δύσκολα θὰ ἀμφέβαλλε κανεὶς ὅτι ἀνάμεσα στὶς πινακίδες τοῦ ἴδιου ἀρχείου ὑπῆρχαν διασταυρούμενα στοιχεῖα. Ἔτσι, στὴν περίπτωσή μας, θὰ εἴχαμε ἀπὸ τὴ μία τὸ κοπάδι τῶν προβάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἕτοιμα ὑφάσματα, μὲ ἐλλείποντα μόνο τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο στὴν ἀλυσίδα παραγωγῆς, δηλαδὴ τὸ ἔριο, ποσότητες τοῦ ὁποίου εἶναι εὔλογο νὰ καταγράφονταν στὶς πινακίδες, ὁσάκις τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ οἰκονομικο-βιοτεχνικὲς ἀνάγκες.

Τὴ σημασία τῆς ὑφαντικῆς γενικότερα τέχνης στὸ Ἀκρωτήρι, καὶ εἰδικότερα τοῦ ἐρίου, τεκμηρίωσαν ἀρκούντως οἱ συνάδελφοι Ἰ. Τζαχίλη[55] καὶ Ἀ. Μιχαηλίδου, ἡ κάθε μία ἀπὸ δική της ὁδό. Ἡ δεύτερη μάλιστα, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι σὲ οἰκίες ὅπου βρέθηκε ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγνύθων, ἐνδεικτικὸς γιὰ ἔντονη δραστηριότητα ἀργαλειῶν, βρέθηκαν ταυτόχρονα καὶ πολλὰ μολύβδινα σταθμά, ὑποθέτει ὅτι στὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις τὰ σταθμὰ προορίζονταν κυρίως γιὰ τὴ ζύγιση ὑφαντικῶν ὑλῶν, καὶ ἰδιαίτερα ἐρίου. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὅτι τὸ βαρύτερο μολύβδινο σταθμὸ ποὺ ἔχει μέχρι σήμερα ἀνακαλυφθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι (ἀπὸ τὸ Δ17) ζυγίζει περίπου 15 κιλά, ἰσοδυναμώντας μὲ 5 ἑνότητες ἐρίου (LANA) τῆς Γραμμικῆς Β[56]. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι μέσα ἀπὸ τὰ σταθμὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου τεκμηριώνεται ἡ βασικὴ ἑνότητα ἐρίου τῆς Γραμμικῆς Β καθὼς ἐπίσης τὰ πολλαπλάσια καὶ οἱ ὑποδιαιρέσεις της, κερδίζουμε μιὰ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μεγάλες ἀποκλίσεις στὸ σύστημα ζύγισης ἀνάμεσα στὴ Γραμμικὴ Α καὶ τὴ Γραμμικὴ Β[57].

Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ μεγάλη ποσότητα καταχωρισμένων ὑφασμάτων στὸ συγκεκριμένο θραῦσμα THE 8 (εἰκ. 2) ἦρθε νὰ πιστοποιήσει αὐτὸ ποὺ ἤδη διαβλέπαμε

52. Chadwick et al. 1986, 189-245. Γιὰ ἰδιαίτερα μεγάλες ποσότητες καταμετρημένων ὑφασμάτων βλ. αὐτόθι τὶς πινακίδες π.χ. KN LC (1) 536 [+] 7383 καὶ Ld (1), 587 + 589 + 596 + 8262, ὅπου στὴν τελευταία αὐτὴ συμποσούμενες οἱ τέσσερεις χωριστὲς ὁμάδες ὑφασμάτων ἀνέρχονται στὰ 453 κομμάτια.

53. Moulhérat et al. 2004. Γιὰ τὴ σημασία εἰδικότερα τοῦ λιναριοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμο, μὲ ἔμφαση στὰ σχετικὰ δεδομένα ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β βλ. Tzaxilh 1997, 64-77.

54. Mouhlérat - Spantidaki (ὑπὸ δημοσίευση).

55. Γιὰ τὴν πρώτη σφαιρικὴ θεώρηση τῶν σχετικῶν ἐνδείξεων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι καθὼς καὶ τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὴ χωροταξικὴ κατανομή, λειτουργία καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἐκεῖ ὑφαντικῶν ἐργαστηρίων βλ. Tzachili 1990.

56. *Thera* VII, 14, 32, πίν. 15b, 56a· Michailidou 1990, ἰδ. 417· τῆς ἴδιας στὸν παρόντα τόμο.

57. Michailidou 2004, ἰδ. 317-318. Εἰδικότερα γιὰ τὴ ζύγιση τοῦ μαλλιοῦ στὶς πινακίδες τῆς Γραμ-

βάσιμα μέσα ἀπὸ τὰ ποικίλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, τὴν ἄνθηση δηλαδὴ τῆς ὑφαντικῆς τέχνης, τὴ μεγάλη, συντονισμένη παραγωγὴ καί, κατ' ἐπέκταση, τὴν ἐμπορία ὑφασμάτων, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, θὰ ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον προσοδοφόρους τομεῖς τῆς θηραϊκῆς οἰκονομίας· μιὰ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα ποὺ ταίριαζε ἀπόλυτα σὲ ἕναν λιμένιο ἀστικὸ οἰκισμὸ σὰν τὸ Ἀκρωτήρι, μὲ ἔντονο θαλάσσιο ἐμπόριο, πιθανότατα δὲ καὶ μὲ ἐξωαιγαιακὲς περιοχές. Ἡ πληθώρα τῶν ἀγνύθων μᾶς πήγαινε ἄμεσα στὸ χῶρο τοῦ ἀργαλειοῦ[58], ὁ πολύχρωμος κόσμος τῶν τοιχογραφιῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μᾶς ἀποκάλυπτε τὴν ποικιλομορφία καὶ τὴ θαυμαστὴ ποιότητα τῶν ἑτοιμων προϊόντων ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ ντόπια ὑφαντικὰ ἐργαστήρια[59]. Ἡ ποικιλία τους, μὲ ἀφετηρία τὰ χονδροειδῆ ἱστία γιὰ πλεούμενα[60], ἁπλωνόταν μέχρι τὰ ἐξεζητημένα ὑφάσματα, πλουμισμένα μὲ περίτεχνα ὑφαντὰ καὶ κεντητὰ μοτίβα, περιλαμβάνοντας ἀκόμη καὶ διαφανὴ ὑφάσματα, πιθανότατα δὲ καὶ μεταξωτά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ ἕνα κουκούλι ποὺ βρέθηκε σχετικὰ πρόσφατα στὴν ἀνασκαφή[61]· προϊόντα δηλαδὴ ποὺ θὰ ἦταν περιζήτητα στὶς ἀγορὲς τῆς ἐποχῆς. Ὅσο γιὰ τὴν ποικιλία τῶν γραπτῶς μαρτυρημένων ὑφασμάτων στὸ Ἀκρωτήρι, αὐτὴ θὰ αὔξανε σημαντικά, ἂν μποροῦσε νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ βάσιμη ὑπόθεση τῆς Ἄ. Μιχαηλίδου ὅτι στὸ ἐνεπίγραφο ὄστρακο THE Zg 5 (εἰκ. 9:α-β) καταστιχογραφοῦνται ἐνδεχομένως ἀκροφωνικὰ οἱ ὀνομασίες ὑφασμάτων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ μὲ τὴν ἴδια ἀκροφωνικὴ δήλωση στὴ Γραμμικὴ Α ἢ Γραμμικὴ Β[62].

IV. Ἂς δοῦμε τώρα ἐπὶ τροχάδην τί θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει ἡ εὕρεση πινακίδων σὲ ἕνα κτήριο τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ μετριοπαθὲς ἀρχιτεκτονικά, ἀπέδωσε ἕναν ἐντυπωσιακὸ πλοῦτο καὶ ποικιλία σὲ εὑρήματα χρηστικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ πολύτιμα ἀντικείμενα γοήτρου. Ὁ λόγος οὐσιαστικὰ περὶ τῆς ἰδιότητος τοῦ ἐνοίκου (-ων) καὶ τῶν δραστηριοτήτων του (τους).

Ἀντιπαρέρχομαι ἐδῶ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἔχει προτείνει ἡ Ν. Μαρινάτου μὲ βασικὸ κριτήριο τὴ λεγόμενη Τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης[63] –ἂν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστες οἱ οἰκονομικές/παραγωγικὲς δραστηριότητες τοῦ ἱερατείου κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἰδίως ἐποχή (βλ. Γραμμικὴ Β καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα)[64]–, γιὰ νὰ περάσω στὸν ἐντελῶς πραγματιστικὸ ἀντίποδα, στὴν ἑρμηνεία δηλαδὴ τοῦ κτηρίου ὡς ἕδρας κάποιου ἐμπόρου καί/ἢ παραγωγοῦ. Σὲ μία ἀνθηρὴ ναυτικὴ κοινωνία σὰν τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι εὔλογο νὰ δεχθοῦμε μία διακριτή, σημαίνουσα τάξη ἐμπόρων, εἴτε αὐτόνομων, ἂν υἱοθετήσουμε τὸ σχετικὸ μοντέλο τοῦ F. Schachermeyr περὶ τῆς ἀρχαιότερης ναυτικῆς δημοκρατίας[65], ἄποψη ποὺ υἱοθετεῖ καὶ ὁ Χρ. Ντούμας[66], εἴτε ἐξαρτημένων ἀπὸ κάποιου εἴδους κεντρικὴ ἐξουσία, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως ἀπουσιάζουν μέχρι τώρα οἱ σαφεῖς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν μελλοντικὰ ἀποδειχθεῖ ἡ πυραμιδικὴ κορύφωση τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας, τίποτα δὲν ἀποκλείει τὴν

μικῆς Β βλ. de Fidio 1999 καὶ de Fidio 1998-1999. Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ μινωικοῦ συστήματος ζύγισης στὸ μυκηναϊκὸ βλ. Parise 1996.

58. Τζαχιλη 1997, 183-193.

59. Βλ. ἐνδεικτικά: Τζαχιλη-Ντουσκου 1982· Τζαχιλη 1997, 230-238· Τελεβαντου 1982.

60. Tzachili 1999.

61. Panagiotakopoulou et al. 1997· Panagiotakopoulou 2000.

62. Michailidou 1992-1993, 18.

63. Ἀπὸ τὴν πλούσια σχετικὴ ἐργογραφία τῆς Ν. Μαρινάτου βλ. ἐνδεικτικὰ Marinatos 1984, 93-94 καὶ Marinatos 1985, 221-222. Γιὰ ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἀκρωτηρίου σὲ ἕναν οἰκισμὸ κατάσπαρτο μὲ ἱερὰ καὶ γιὰ ἐναλλακτικὲς ἑρμηνευτικὲς προτάσεις βλ., μεταξὺ ἄλλων, Μπουλωτης 1992, 87-93 καὶ Μπουλωτης 2005, ἰδ. 35-46.

64. Βλ. γενικὰ Antonelli 1995.

65. Schachermeyr 1978.

66. Doumas 1982, ἰδ. 10-11.

Εἰκ. 17. Τὸ πήλινο σφράγισμα (CMS V Suppl. 3, ἀρ. 402) ποὺ βρέθηκε στὸ Δ18α μαζὶ μὲ τὶς πινακίδες THE 7-12.

ὕπαρξη στὸν οἰκισμὸ καὶ ἀνεξάρτητων ἐμπόρων ποὺ θὰ δροῦσαν πρὸς ἴδιον ὄφελος.

Πράγματι, οἱ πινακίδες τοῦ Δ18α, ὡς μέρος μόνον ἑνὸς εὐρύτερου πιθανότατα ἀρχείου, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὸ συνευρεθὲν σφράγισμα (εἰκ. 17) καὶ τὰ πολυάριθμα σφραγίσματα ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Δ18β (εἰκ. 18)[67], ποὺ ἔγιναν μὲ κρητικὲς σφραγίδες καὶ σφραγιστικὰ δαχτυλίδια πάνω σὲ κρητικὸ πηλό, στηρίζουν, πιστεύω, ἀρκούντως πειστικὰ τὴν ἑρμηνευτική μας πρόταση περὶ ἐμπόρου[68]. Εἶναι καλὰ γνωστὸ ἀπὸ τὸν μινωικὸ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο ὅτι πινακίδες καὶ σφραγίδες (σφραγίσματα), σὲ στενὴ συχνὰ μεταξύ τους ἀμοιβαιότητα, ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητους ὅρους γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη λειτουργία τῆς ἐμπορικο-οικονομικῆς μηχανῆς σὲ διάφορα ἐπίπεδα[69]. Νὰ εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι ἡ μόνη μέχρι σήμερα –καὶ μάλιστα μεγά-

Εἰκ. 18. Χαρακτηριστικὰ πήλινα κρητικὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Δ18β, μὲ παράσταση ταυροκαθαψίων (CMS V Suppl. 3, ἀρ. 392, 395) καὶ ἅρματος (CMS V Suppl. 3, ἀρ. 391).

λη– ὁμάδα σφραγισμάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου προέρχεται ἀπὸ τὸ Δ18, ἀπὸ ὅπου δηλαδὴ καὶ οἱ πινακίδες;[70] Ἐξάλλου, ἕνα μεμονωμένο πήλινο σφράγισμα (ὁμοίως κρητικό;) ποὺ βρέθηκε σχετικὰ πρόσφατα στὰ νότια τῆς Ξεστῆς 2 (Φρέαρ 64), ὄντας φυλαγμένο σὲ ξύλινο κιβώτιο μαζὶ μὲ ζυγαριὰ καὶ δύο δισκοειδὴ σταθμά (μολύβδινο καὶ λίθινο)[71], μᾶς παραπέμπει σὲ ἀνάλογες ἐμπορικο-οικονομικὲς πρακτικές.

67. *CMS* V Suppl. 3, ἀρ. 391-401, 403-405.

68. Γιὰ μικρὰ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα, ἐκτὸς ἀνακτόρων, χαρακτηριστικὰ συγκρίσιμη εἶναι ἡ περίπτωση τῶν λίγων ἀριθμητικὰ πινακίδων Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὶς οἰκίες Ι, ΙΙ καὶ ΙΙΙ τῶν Χανίων, ποὺ βρέθηκαν ὁμοίως μαζὶ μὲ σφραγίσματα, Schoep 1999β, 205-206. Γιὰ τὴν τήρηση μικρῶν ἀρχείων σὲ διάφορα σημεῖα ἑνὸς οἰκισμοῦ βλ. Hallager - Vlasakis 1986, 118.

69. Hallager 1996, ἰδ. τ. Ι, 235-239· Hallager 1987· Hallager 2005. Εἰδικότερα γιὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους βλ. Aravantinos 1984, 42-44, 48.

70. Τὰ πολυάριθμα σφραγίσματα ποὺ ἔγιναν μὲ τὴν ἴδια σφραγίδα στὸ στόμιο τοῦ ντόπιου ἐνεπίγραφου πίθου THE Zb 13 ὑπάγονται σὲ μία ἄλλη λογικὴ σφράγισης, Karnava - Nikolakopoulou (ὑπὸ ἔκδοση). Πάντως ἀποτελοῦν, ἔστω ἔμμεσα, σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πρακτικὴ τοῦ σφραγίζειν στοὺς κόλπους τοῦ οἰκισμοῦ.

71. Ντουμας 1999, 189, πίν. 121-122. Γιὰ μία πρώτη ἀξιολόγηση τοῦ εὑρήματος βλ. Karnava 2008.

Ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχείου τοῦ Δ18 θεωρῶ ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ τηρήθηκε αὐτὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες μίας στενὰ νοούμενης οἰκονομίας τοῦ οἴκου, καὶ μάλιστα μὲ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ἐπίσημης καταστιχογραφικῆς δεοντολογίας, ὅπως τὴ γνωρίζουμε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνακτορικὴ Κρήτη. Ἡ καταγραφὴ κοπαδιοῦ (-ῶν), ὑφασμάτων καὶ πιθανότατα λαδιοῦ ὡς πράξη ἀποκτᾶ, πάντως, νόημα στὸ πλαίσιο συστηματικῶν παραγωγικῶν-οἰκονομικῶν δοσοληψιῶν: ἀγορά; πώληση; Ἔλεγχος τῆς ποσότητας τῶν κεκτημένων ἀγαθῶν ἢ τῆς παραγωγῆς; Ὅλες οἱ ἐκδοχές, ἡ καθεμία χωριστά, ἢ καὶ σὲ συνδυασμούς τους, εἶναι πιθανές. Σίγουρα, πλάι στὰ ὑφάσματα, τὸ λάδι στὴν ἁπλὴ καὶ κυρίως στὴν ἀρωματισμένη του μορφὴ συγκαταλεγόταν στὰ πιὸ περιζήτητα ἐμπορεύσιμα προϊόντα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο συχνὰ ταξίδευε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο παραγωγῆς του. Οἱ ἐλαιοπυρῆνες ποὺ ἐντοπίζονται ἄφθονοι στὸ Ἀκρωτήρι συνηγοροῦν γιὰ ντόπια παραγωγὴ λαδιοῦ, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ ἐκείνη τοῦ κρασιοῦ, δὲν θὰ ἦταν ἴσως εὐκαταφρόνητη. Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ ἀρωματικὸ λάδι, στὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου, θὰ λέγαμε ὅτι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀρωματιζόταν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ μὲ ἄγρια ρόδα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ μεταφέρει σὲ ἀνθοδέσμη μία ἀπὸ τὶς ἀνθοφόρες τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3 (Δωμάτιο 3β τοῦ ὀρόφου)[72] –ἕνα εἶδος δηλαδὴ ἀρωματικοῦ λαδιοῦ ρητὰ μαρτυρημένου ἀργότερα στὶς πινακίδες Γραμμικῆς Β ὡς *wo-do-we* (ροδόεν)[73].

Ἀποφασιστικῆς, ὡστόσο, σημασίας, γιὰ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐνοίκου τοῦ Δ18 ὡς ἐμπόρου καί/ἢ παραγωγοῦ εἶναι, πιστεύω, ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς τῶν καταχωριζόμενων ὁμοειδῶν ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή, τὸ μέγεθος καὶ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τους, θὰ ἦταν ἀδιανόητα γιὰ προσωπικὴ ἢ οἰκιακὴ χρήση. Ἀκριβῶς ὁ ὑψηλὸς αὐτὸς ἀριθμός –τουλάχιστον 200– ἔρχεται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Δ18 δὲν βρέθηκαν ἀγνύθες, ποὺ θὰ τὶς περιμέναμε ἀσφαλῶς ἐκεῖ σὲ μεγάλες ποσότητες, ἂν ἡ ὕφανση τῶν ἐν λόγω ὑφασμάτων γινόταν πράγματι ἐπὶ τόπου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ κτήρια ὅπως ἡ Δυτικὴ Οἰκία καὶ ὁ Τομέας Α, ποὺ ἀπέδωσαν πολυάριθμες ἀγνύθες, δηλωτικὲς συντονισμένης ὑφαντουργίας, δὲν ἐντοπίσθηκαν πινακίδες οὔτε σφραγίσματα. Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας μειώνει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχαν πινακίδες καὶ νὰ διέλαθαν τῆς προσοχῆς τῶν ἀνασκαφέων. Χωρὶς νὰ ἀποκλείονται οἱ εὐκαιριακὲς καταγραφὲς καὶ στὰ ἐργαστήρια ὑφαντικῆς, ἰδίως κατὰ τὴ ζύγιση τοῦ παραλαμβανόμενου ἐρίου, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ, μὲ ἀφορμὴ ποικίλες οἰκονομικὲς δοσοληψίες, πιστεύω, ὡστόσο, ὅτι ἡ συστηματικὴ τήρηση ἀρχείου τοῦ δοῦναι καὶ λαβεῖν ἦταν κατ᾽ ἐξοχὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐμπόρου καί/ἢ παραγωγοῦ, ἰδίως ἂν δεχθοῦμε, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Δ18, ὅτι αὐτὸς συναλλασσόταν μὲ τὴν ἀνακτορικὴ Κρήτη καὶ ἄλλες, μακρινότερες ἐνδεχομένως, ἀγορές.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω, ἀναρωτιέται κανεὶς εὔλογα: μήπως τὰ ὑφάσματα ποὺ κατεῖχε καὶ διακινοῦσε σὲ μεγάλες ποσότητες ὁ ἔνοικος τοῦ Δ18 τὰ ἀποκτοῦσε ἀπὸ τὰ δραστήρια ἐρ-

72. Ντουμας 1992α, εἰκ. 133-134· Sarpaki 2000, 663 (*Cistus* sp.).

73. Μπουλωτης 1996, 31, 34-35. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἕνας μήνας τοῦ κνωσιακοῦ ἡμερολογίου ὀνομαζόταν *wo-de-wi-jo* (*wo-de-wi-jo me-no* = *ΡορδηΓίον* μηνός), κατὰ τὸν ὁποῖο λάβαινε χώρα πιθανότατα μία σχετικὴ γιορτή, καθὼς ἐπίσης συλλογὴ ἄγριων ρόδων (πρβ. κροκοσυλλογή): Μπουλωτης 2000, ἰδ. 11· Μπουλωτης 2005, 26, 36, 66, εἰκ. 3. Διεξοδικὰ γιὰ τὸ θέμα στὶς θρησκευτικές, οἰκονομικὲς καὶ εἰκονογραφικές του παραμέτρους βλ. Μπουλωτης (ὑπὸ δημοσίευση). Σχετικὰ μὲ τὸ ροδέλαιο βλ. Sarpaki 2001, 228-230 (*wo-do-we*).

γαστήρια ὑφαντικῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως αὐτὰ ποὺ θὰ λειτουργοῦσαν κυρίως στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ στὸν Τομέα Α, ἀλλὰ καὶ στὸ Συγκρότημα Δ, στοὺς ὀρόφους δύο γειτονικῶν μὲ τὸ Δ18 οἰκιῶν (χῶροι Δ1, Δ13);[74] Μήπως τροφοδοτοῦσε ὁ ἴδιος τὰ ὑφαντικὰ ἐργαστήρια μὲ ἔριο (ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τὰ δικά του κοπάδια), γιὰ νὰ πάρει στὴ συνέχεια τὰ ἕτοιμα ὑφάσματα, κατὰ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴ Γραμμικὴ Β παραγωγικὸ σύστημα τῆς *ta-ra-si-ja*[75]; Ἂν εὐσταθοῦν οἱ ὑποθέσεις μας, τότε θὰ εἴχαμε τὴν πρώτη γραπτὴ στὸ Ἀκρωτήρι πιστοποίηση αὐτοῦ ποὺ διαβλέπαμε ἀπὸ καιρὸ μέσα ἀπὸ τὰ λογῆς ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἤτοι τὴν παραπληρωματικότητα στὶς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἐμπορίας ἀγαθῶν στοὺς κόλπους μίας ἔντονα ἐμπορευματικῆς κοινωνίας μὲ προϊούσα βιοτεχνικὴ ἐξειδίκευση. Καὶ ὅ,τι ἴσχυε, ὡς φαίνεται, γιὰ τὴν παραγωγὴ ὑφασμάτων θὰ μποροῦσε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἄλλους παραγωγικοὺς τομεῖς.

Τὶς ἐμπορικὲς διασυνδέσεις τοῦ ἐνοίκου τοῦ Δ18 μὲ τὴν Κρήτη εἰδικότερα, καὶ πιθανότατα μὲ ἀνακτορικὰ κέντρα ὅπως τῆς Κνωσοῦ, τεκμηριώνουν ἄμεσα, ὅπως προείπαμε, τὰ πολυάριθμα, σαφῶς κρητικῆς προέλευσης εὑρεθέντα σφραγίσματα[76] –σχεδὸν ὅλα τοῦ τύπου τῶν «flat-based nodules» (ἢ «parcel nodules»)[77]–, ἤτοι τὸ μεμονωμένο σφράγισμα ποὺ ἀνακαλύφθηκε μαζὶ μὲ τὶς πινακίδες (εἰκ. 17) καὶ ἡ μεγάλη «κλειστὴ» ὁμάδα, λίγα μέτρα πιὸ κεῖ, ἀπὸ τὸν χῶρο Δ18β (εἰκ. 18). Δύο μάλιστα ἀπὸ τὰ σφραγιστικὰ θέματα, εἰκονίζοντας διαφορετικὰ στιγμιότυπα ταυροκαθαψίων (εἰκ. 18)[78], παραπέμπουν κατευθεῖαν στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Ὅπως διέβλεψε ἀπὸ καιρὸ ὁ Σπ. Μαρινᾶτος, ὁρμώμενος ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τοῦ Σκλαβόκαμπου[79], καὶ ἐμβάθυνε ἀργότερα ὁ J. Betts, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κατανομῆς παρόμοιων σφραγισμάτων στὴν Κρήτη (ἐπαύλεις), τὸ θέμα τῶν ταυροκαθαψίων, τόσο τυπικὸ γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, ἀποτελοῦσε, ὡς φαίνεται, στὸ πλαίσιο τῆς ἀνακτορικῆς γραφειοκρατίας «σῆμα κατατεθὲν» τῆς κνωσιακῆς ἀνώτερης ὑπαλληλίας[80].

Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα συνάγεται ὅτι ἡ μεγάλη ὁμάδα τῶν σφραγισμάτων τοῦ Δ18β ἦταν φυλαγμένη σὲ κάποιο ξύλινο κιβώτιο ἢ σακκούλι ὡς ἕνα εἶδος ἀποδείξεων γιὰ ἀγαθὰ ποὺ εἶχαν παραληφθεῖ ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἕνα τέτοιο κρητικὸ «φόρτωμα» ἀντιπροσωπεύουν, γιὰ παράδειγμα, οἱ 18 γραπτοί, κνωσιακῆς ἐνδεχομένως προέλευσης, μικροὶ ἀσκοὶ ἀπὸ τὸ

74. Εἰδικὰ γιὰ ἀγνύθες ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ βλ. Μιχαηλιδου 2001, 327, 414, εἰκ. 238. Γιὰ τὴ λειτουργία ὑφαντικῶν ἐργαστηρίων σὲ ὀρόφους, αὐτόθι, 429.

75. Βλ. κυρίως Duhoux 1976, 69-115.

76. Doumas 2000, 57-65. Βλ. ἐπίσης Michailidou 2000-2001, 16· Karnava 2008.

77. Βλ. σχετικὰ Schoep 1999α, 217.

78. Doumas 2000, 59, 61 (Bull leaping: motifs B, E), εἰκ. 2c. Σημειωτέον ὅτι τὸ θέμα τῶν ταυροκαθαψίων στὸ ἐν λόγω σύνολο ἀποσπασματικῶν σφραγισμάτων εἶναι ἴσως τὸ συχνότερο ὅλων, ἐμφανίζεται δὲ στὰ ἴδια «noduli» συνδυαζόμενο εἴτε μὲ τὸ ζεῦγος συστρεφόμενων ζώων (motifs B+C) εἴτε μὲ τὸ ζεῦγος σκύλων (motifs E+F). Τὸ θεματολόγιο περιλαμβάνει ἀκόμη παράσταση ἅρματος (motif A), στενὰ συγκρίσιμη μὲ ἀνάλογες παραστάσεις σὲ σφραγίσματα ἀπὸ τὸν Σκλαβόκαμπο (*CMS* II, 6, ἀρ. 260) καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα (*CMS* II, 6, ἀρ. 19) τῆς Κρήτης, ἄνδρα πομπευτὴ μὲ διπλὸ πέλεκυ στὸν ὦμο καὶ «ἱερὴ χλαίνα» στὸ χέρι (motif D), πάλη ζώων μπροστὰ σὲ δένδρο (motif K), γρύπες σὲ ἐραλδικὴ διάταξη (motif N), ταῦρο μπροστὰ σὲ «ἱερὸ» κτίσμα (motif O) κ.ἄ.

79. Μαρινατος 1939-1941, 87-93 (τὰ σήμαντρα), εἰκ. 13-15, παρένθετοι πίν. 3,1 καὶ 5.

80. Betts 1967. Ἀνάλογες σκέψεις, ἤτοι κάποιου εἴδους στενότερη ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, ὑποβάλλει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καὶ ἡ διάδοση τοῦ θέματος τῶν ταυροκαθαψίων σὲ τοιχογραφίες ἐκτὸς Κρήτης (π.χ. Μυκῆνες, Tell el Dab'a), οἱ παλαιότερες τῶν ὁποίων θὰ ἔγιναν πιθανότατα ἀπὸ Κνώσιους περιοδεύοντες ζωγράφους: βλ., γιὰ παράδειγμα, Shaw 1995 καὶ Shaw 1996· Boulotis 2000, ἰδ. 849-850.

Εἰκ. 19. «Φόρτωμα» κρητικῶν ἀσκῶν ἀπὸ τὸ Δ16.

γειτονικὸ Δ16 (εἰκ. 19)[81], ποὺ ὡς ἐμπορεύσιμο εἶδος θὰ ταξίδεψαν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸ Ἀκρωτήρι μᾶλλον γιὰ τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους (ἀρωματικὸ λάδι;). Τὸ στερεότυπο σχῆμα τους καὶ ἡ φύλαξη ὅλων μαζὶ στὸ ἐσωτερικὸ πίθου ἐνισχύουν τὴν εἰκόνα τοῦ φορτώματος.

Σφραγίδα θὰ κατεῖχε ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἔνοικος τοῦ Δ18, ἰδιαίτερα στὴν ἰδιότητά του ὡς ἐμπόρου καί/ἢ παραγωγοῦ, γιὰ νὰ σφραγίζει κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του πάνω σὲ κομμάτια νωποῦ πηλοῦ προϊόντα καὶ συνοδευτικὰ παραστατικὰ ὁσάκις τὰ ἀπέστελλε κυρίως πέραν τοῦ οἰκισμοῦ. Ὡς προσωπικὸ ἀντικείμενο ἰσοδύναμο ὑπογραφῆς, οἱ σφραγίδες ἦταν ἀπὸ τὰ πολύτιμα μικροαντικείμενα ποὺ οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀκρωτηρίου θὰ πῆραν μαζί τους ἐν ὄψει τῆς ἐπικείμενης ἠφαιστειακῆς ἔκρηξης. Ὡστόσο, οἱ συγκριτικὰ λίγες ποὺ βρέθηκαν στὸν οἰκισμό –συνολικῶς 13[82], ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότερες σαφῶς κρητικῆς προέλευσης ἢ πάντως κρητικῆς τέχνης– ἀρκοῦν γιὰ νὰ πιστοποιήσουν τὴν ἐπιτόπια πρακτικὴ τοῦ σφραγίζειν, ἁπτὰ μαρτυρημένη ἕως τώρα μόνο μὲ τὸν ντόπιο ἐνεπίγραφο πίθο THE Zb 13.

---

81. *Thera* V, 21, 31, πίν. 31b.

82. *CMS* V Suppl. 1B, ἀρ. 361-365· *CMS* V Suppl. 2, ἀρ. 690· *CMS* V Suppl. 3, 2, ἀρ. 386-390. Γιὰ δύο ἐπιπλέον σφραγίδες βλ. Ντουμας 1990, εἰκ. 146α (βλ. καὶ *Ἔργον* 1990, 113), καὶ 1999, 164, πίν. 98δ-ε. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σφραγίδων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι αὐξάνει ἔμμεσα κατὰ μία ἀκόμη, ἂν προσμετρήσουμε καὶ τὶς ἐνσφραγίσεις (μοτίβο σκορπιοῦ) στὸ στόμιο τοῦ ντόπιου ἐνεπίγραφου πίθου THE Zb 13.

Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πινακίδων Γραμμικῆς Α ὅσο καὶ τῶν σφραγισμάτων ἀπὸ τὸ Δ18 καὶ μὲ βάση τὴν προτεινόμενη ἐδῶ ἑρμηνεία τοῦ ἐμπόρου καί/ἢ παραγωγοῦ ἀναρωτιέται κανεὶς εὔλογα μήπως ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ποικίλα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στοιβαγμένα στοὺς δύο στενοὺς ἐπιμήκεις, ἄμεσα γειτονικοὺς καὶ σχεδὸν ἰσομεγέθεις χώρους (Δ18α, Δ18β) –τυπικὰ ἀποθηκευτικοὺς καὶ ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη[83]– δὲν ἀνῆκαν στὴ μόνιμη σκευὴ τῆς οἰκίας, ἀλλὰ ἦταν ἀποθηκευμένα ἐκεῖ, ἰδίως τὰ πολύτιμα καὶ εἰσαγμένα[84], μὲ σκοπὸ τὴν περαιτέρω προώθησή τους στὴν ἐλίτ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀνάλογες σκέψεις ὑποβάλλει ἡ συσσώρευση στὸ Δ16 περισσότερων ἀπὸ 300 πήλινα ἀγγεῖα – ἀνάμεσά τους καὶ τὸ προαναφερθέν «φόρτωμα» τῶν 18 κρητικῶν ἀσκῶν (εἰκ. 19)– καθὼς ἐπίσης ἡ παρουσία πολυάριθμων μεταλλικῶν καὶ λίθινων ἀντικειμένων ὅσο καὶ αὐγῶν στρουθοκαμήλου, ρυτῶν ἀπὸ φαγεντιανὴ κ.ἄ., ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι σαφῶς εἰσαγμένα[85]. Καὶ πράγματι, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποδείξουμε ὁπωσδήποτε, πλάι στὸ Δ18, μία δεύτερη οἰκία ἐμπόρου πολύτιμων ἀγαθῶν γοήτρου, ἐκείνη ποὺ πληροῖ τὶς περισσότερες προϋποθέσεις εἶναι τὸ γειτονικὸ Δ16, ὁμοίως μετριοπαθοῦς ἀρχιτεκτονικῆς[86]. Ἐκεῖ βρέθηκε μάλιστα καὶ ἕνας φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ἀπὸ ἴασπη, μὲ παράσταση, ὡς φαίνεται, θηλυκῆς σφίγγας καὶ δελφινιοῦ[87], ποὺ μοιάζει κρητικῆς κατασκευῆς, ἐνῶ πάλι ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ (χῶρος 9α) προέρχεται ἕνας ταλισμανικὸς σφραγιδόλιθος[88], πιθανότατα κι αὐτὸς μινωικός[89]. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἔχουμε λόγους νὰ θεωρήσουμε τὸ Συγκρότημα Δ τοῦ Ἀκρωτηρίου, μὲ τὶς τέσσερεις σαφῶς διακριτὲς οἰκίες[90], ὡς συνοικία ἐμπόρων, γεγονὸς τὸ ὁποῖο εἶχε διαβλέψει ὁ Σπ. Μαρινάτος καὶ ὑποστήριξαν ὁ Χρ. Ντούμας[91] καὶ πρόσφατα ἡ Α. Μιχαηλίδου, φωτίζοντας μάλιστα αὐτὴ τὸ θέμα καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, καὶ συγκεκριμένα μὲ ἀνάλογες συνοικίες ἐμπόρων στὴν Ur τῆς παλαιοβαβυλωνιακῆς περιόδου[92]. Ἐνισχυτικό, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἔρχεται, τέλος, τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς τέσσερεις διακριτὲς οἰκίες τοῦ Συγκροτήματος Δ ἐντοπίσθηκαν μολύβδινα

83. Τὸ ὕψος τους, ἀπὸ τὸ δάπεδο ἕως τὸ *in situ* σωζόμενο δάπεδο τοῦ ὀρόφου, εἶναι 1,85 μ. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι σχεδὸν ὅμοιες: Δ18α, 4,60x1,50 μ. καὶ Δ18β, 4,50x1,50 μ., Ντουμας 1993, 181-182, καὶ 1994, 162-163· Πολυχρονακου-Σγουριτσα 2000, εἰδικότερα γιὰ τοὺς ἀποθηκευτικοὺς χώρους Δ18α καὶ 18β καθὼς ἐπίσης γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, 82-89· τῆς ἴδιας στὸν παρόντα τόμο. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι μόνο τὰ πήλινα σκεύη ἀνέρχονται σὲ 380 (!), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ λίγα εἰσαγμένα μινωικὰ καθὼς καὶ μία ὁμάδα μικκύλων ποὺ ἦταν τοποθετημένα σὲ ξύλινο κιβώτιο. Διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὶς πρακτικὲς ἀποθήκευσης στὸ Ἀκρωτήρι βλ. Nikolakopoulou 2002. Γιὰ ὑστερομινωικὲς ἀποθῆκες καὶ τρόπους ἀποθήκευσης βλ. Begg 1975.

84. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν πολύτιμων ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν ἀσάμινθο μαζὶ μὲ τὶς πινακίδες, μία δεύτερη ὁμάδα ἀπὸ τὸ Δ18α περιλάμβανε τρία λίθινα σκεύη (δύο ρυτά, τὸ ἕνα ἀλαβάστρινο, τὸ ἄλλο ἀπὸ γυψόλιθο, καὶ ἕνα «ποτήρι κοινωνίας» ἀπὸ φλεβωτὸ μάρμαρο), μικρὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα, ἕνα ἐγχειρίδιο μὲ ἐπάργυρα καρφιά, δύο περίτεχνα κιβωτίδια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα ἔφερε ἐλεφαντοστέινα ἐνθέματα, τρία σκαμνιά, δύο τριποδικὰ τραπεζάκια ἐξαιρετικῆς τέχνης κ.ἄ., βλ. ἐνδεικτικὰ Πολυχρονακου-Σγουριτσα 2000, 85-88.

85. *Thera* V, 20-22, πίν. 28b-37a, 66-85. Γιὰ τά «εἰσαγμένα» λίθινα ἀγγεῖα τοῦ οἰκισμοῦ βλ. γενικὰ Devetzi 2000, καὶ τῆς ἴδιας στὸν παρόντα τόμο.

86. Τὸ Δ16 ἀπαρτίζει ξεχωριστὴ οἰκία μαζὶ μὲ τοὺς χώρους Δ10-13 καὶ Δ15.

87. *Thera* V, 36, πίν. 85a, b· *CMS* V, ἀρ. 690.

88. *Thera* VII, 32, πίν. 57b· *CMS* V, Suppl. 1B, ἀρ. 364.

89. Onassoglou 1985, πίν. XIV, 2.

90. Γιὰ τὴ διάκριση τῶν τεσσάρων οἰκιῶν τοῦ Συγκροτήματος Δ βλ. Michailidou 1993-1994, ἰδ. 168, καὶ Μιχαηλιδου 2001, 321, εἰκ. 209.

91. Doumas 1983, 48.

92. Μιχαηλιδου στὸν παρόντα τόμο.

δισκοειδὴ σταθμὰ καθὼς ἐπίσης, στὶς δύο ἀπὸ αὐτές, χάλκινοι δίσκοι ζυγαριᾶς[93], ἐνῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πινακίδες τοῦ Δ18, ἐνεπίγραφα τεκμήρια ἄλλης μορφῆς, σχετιζόμενα καὶ αὐτὰ ἴσως μὲ οἰκονομικῆς φύσεως πρακτικές, φαίνεται νά «ἐπιχωριάζουν» στὸ μεγάλο αὐτὸ κτηριακὸ συγκρότημα[94].

V. Κλείνοντας: ἡ ἀνακάλυψη πινακίδων Γραμμικῆς Α στὸ Ἀκρωτήρι ἦταν φυσικὸ νὰ πυροδοτήσει μία σειρὰ ἀπὸ καίρια ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα λόγω τῆς ἐμπλοκῆς τους σὲ εὐρύτερα ἀστάθμητα ζητήματα δὲν μποροῦν ἐδῶ παρὰ μόνον νὰ τεθοῦν, μὲ τὴν προοπτικὴ διεξοδικῆς συζήτησής τους στὴν ὁριστικὴ δημοσίευση[95]: πῶς πρέπει νὰ νοήσουμε τὸν ὑποτιθέμενο ἔμπορο τοῦ Δ18; Αὐτόχθονα Θηραῖο ποὺ υἱοθέτησε τὴν ἐπίσημη καταστιχογραφικὴ πρακτικὴ τῶν Μινωιτῶν γιὰ νὰ διευκολύνει τὶς δραστηριότητές του στὸ πλαίσιο μίας «ἐμπορικῆς Κοινῆς», ἡ ὁποία μὲ ἀφετηρία τὴν ἀνακτορικὴ Κρήτη γίνεται αἰσθητὴ κατὰ τὴν ΥΜ Ι/ΥΚ Ι κυρίως στὸ νότιο Αἰγαῖο[96], συμπεριλαμβάνοντας καὶ ἕνα κοινὸ μετρικό-μετρολογικὸ σύστημα; Ἢ μήπως ἐπρόκειτο γιὰ Μινωίτη, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας διεισδύσει στὴν ἀνθηρὴ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου αὐτόβουλα ἢ κατ' ἐπιταγὴν κάποιας κεντρικῆς ἐξουσίας (ἀνάκτορο Κνωσοῦ;), ἔπαιζε ἴσως τὸν ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ μεσάζοντα καί/ἢ ἐλεγκτῆ; Κι ἦταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ποὺ ἔγραφε τὶς πινακίδες –ἐκδοχὴ ποὺ μοιάζει πιθανότερη, ἂν δεχθοῦμε μία στενότερη σχέση ἀνάμεσα στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ γνώση γραφῆς– ἢ ὑπῆρχαν στὸν οἰκισμὸ εἰδικοὶ γραφεῖς γιὰ τὴν τήρηση ἀρχείων, ὅπως στὴ μινωικὴ Κρήτη καὶ ἀργότερα στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα; Πόσο διαδεδομένη ἦταν στὸ Ἀκρωτήρι ἡ γραφή, δεδομένου ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πινακίδες τοῦ Δ18 ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐπίσημη «ἐγγράμματη» ἐκδοχή, διαθέτουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ ἐπιτόπια ἄσκησή της, ὅπως εἶναι τὸ μνημοτεχνικὸ σημείωμα στὸ ὄστρακο THE Zg 5 (εἰκ. 9:α-β) καὶ ὅσες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς ἔγιναν σὲ ντόπια ἀσφαλῶς ἀγγεῖα, πρὶν ἢ μετὰ τὸ ψήσιμό τους (εἰκ. 7:α-β, *A-re-sa-na*); Ποιοὶ καὶ πόσοι ἦταν ἐξοικειωμένοι μαζί της, καὶ σὲ τί βαθμὸ ἐχρησιμοποιεῖτο στὴ διοικητικὴ γραφειοκρατία; Καί, τέλος, τί σημαίνει ἡ υἱοθέτησή της ἀπὸ μία κατὰ βάση κυκλαδικὴ κοινωνία; Τί εἴδους συμπεράσματα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συναγάγει σχετικὰ μὲ τὴ θρυλούμενη Θαλασσοκρατία τοῦ Μίνωα; Μὲ ἄλλα λόγια, εἴμαστε δικαιολογημένοι νὰ ὑψώσουμε μινωικὴ σημαία σὲ ὅσους ἐξωκρητικοὺς τόπους –ἰδιαίτερα στὸ Ἀκρωτήρι– ἀνακαλύπτονται πινακίδες Γραμμικῆς Α;

---

93. *Thera* V, πίν. 56a, 79. Βλ. καὶ Michailidou 1993-1994, 168

94. Δ3: ἐνεπίγραφος ἀμφορέας (ἀρ. εὑρ. 1262), ἀμφορέας (ἀρ. εὑρ. 1264) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ THE Zb 3, πρόχους (ἀρ. εὑρ. 1110) μὲ ἐγχάρακτο τὸ σημεῖο A 318. Δ4: πρόχους (ἀρ. εὑρ. 1372) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ THE Zβ 2 (*A-re-sa-na*). Δ14: ὄστρακο (ἀρ. εὑρ. 1366) μὲ πιθανὸ ἀριθμητικό. Δ15: δισκοειδὲς ὄστρακο (ἀρ. εὑρ. 1940) μὲ ἐγχάρακτα στὴ μία ὄψη του πιθανῶς τὸ σημεῖο AB 41 καὶ στὴν ἄλλη ἀριθμητικό. Βλ. διεξοδικὰ Michailidou 2000-2001, καὶ ἰδ. 23, 26, εἰκ. 2, 3, πίν. ΙΑ, ΙΙΑ-Β, ΙΙΙΒ, V, VIA.

95. Τὸ εὖρος τῆς σχετικῆς προβληματικῆς ἔχει ἐν πολλοῖς καλύψει ἡ Michailidou 1992-1993 καὶ Michailidou 2000-2001. Βλ. πρόσφατα καὶ Karnava 2008.

96. Στὶς ἐμπορικο-οικονομικὲς κυρίως ἐφαρμογὲς τῆς Γραμμικῆς Α ἀναζητοῦν οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοὺς λόγους διάδοσης τῆς γραφῆς ἐκτὸς Κρήτης. Βλ., λόγου χάρη, Palaima 1982, ἰδ. 18· Owens 1999· Karnava 2008.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ANTONELLI 1995 — C. ANTONELLI, I santuari micenei ed il mondo dell'economia, στὸ LAFFINEUR - NIEMEIER 1995, τ. II, 415-421.

ARAVANTINOS 1984 — V. ARAVANTINOS, The Use of Sealings in the Administration of Mycenaean Palaces, στὸ PALAIMA - SHELMERDINE 1984, 41-48.

BEGG 1975 — D. J. I. BEGG, *Minoan Storerooms in the Late Bronze Age* (Toronto).

BETANCOURT et al. 1999 — P. P. BETANCOURT - V. KARAGEORGHIS - R. LAFFINEUR - W.-D. NIEMEIER (ἐπιμ.), *Meletemata I. Studies in Aegean Archaeology Presentend to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year, Aegaeum* 20, τ. I-III (Liège).

BETTS 1967 — J. BETTS, New Light on Minoan Bureaucracy, *Kadmos* 6, 15-40.

BOULOTIS 1998 — CHR. BOULOTIS, Les documents en linéaire A d'Akrotiri (Théra): remarques préliminaires, *BCH* 122.2, 407-411.

BOULOTIS 2000 — CHR. BOULOTIS, Travelling Fresco Painters in the Aegean Late Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 844-858.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1992 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Προβλήματα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 81-94.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1996 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ἡ ἐλιὰ καὶ τὸ λάδι στὶς ἀνακτορικὲς κοινωνίες τῆς Κρήτης καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας· ὄψεις καὶ ἀπόψεις, στὸ *Ἐλιὰ καὶ Λάδι. Δ΄ τριήμερο ἐργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἵδρυμα ΕΤΒΑ* (Ἀθήνα) 19-58.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 2000 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Σκέψεις γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ μηνολόγια, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 74, 9-16.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 2005 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Πτυχὲς θρησκευτικῆς ἔκφρασης στὸ Ἀκρωτήρι, *Ἄλς* 3, 20-75.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ (ὑπὸ δημοσίευση) — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, *Wo-de-wi-jo me-no*, στὸ *Χαρισιήριο Σπ. Ἰακωβίδη* (ὑπὸ δημοσίευση).

CHADWICK et al. 1986 — J. CHADWICK - L. GODART - J. T. KILLEN - J. P. OLIVIER - A. SACCONI - I. A. SAKELLARAKIS, *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos, Incunabula Graeca* LXXXVIII, τ. I (Roma).

DEVETZI 2000 — A. DEVETZI, The "Imported" Stone Vases at Akrotiri, Thera: A New Approach to the Material, *BSA* 95, 121-139.

DOUMAS 1982 — CHR. DOUMAS, The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, *AA*, 5-14.

DOUMAS 1983 — CHR. DOUMAS, *Thera. Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 2000 — CHR. DOUMAS, Seal Impressions from Akrotiri, Thera: A Preliminary Report, στὸ I. PINI (ἐπιμ.), *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel - Symposium Marburg, 23.-25. September 1999, CMS* Beiheft (Berlin) 57-65.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1990 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992α — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1993 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1994 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1999 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-202.

ΝΤΟΥΜΑΣ κ.ἄ. 2000 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ - Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ - ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Μουσεῖο προϊστορικῆς Θήρας. Συνοπτικὸς ὁδηγός* (Ἀθήνα).

DOUSKOS 1980 — I. DOUSKOS, The Crocuses of Santorini, στὸ *TAW* II.2, 141-146.

DUHOUX 1976 — Y. DUHOUX, *Aspects du vocabulaire économique mycénien (cadastre, artisanat, fiscalité)* (Amsterdam).

DE FIDIO 1998-1999 — P. DE FIDIO, On the Routes of Aegean Bronze Age Wool and Weights,

στὸ J. Bennet - J. Driessen (ἐπιμ.), *A-na-qo-ta*. Studies presented to J. T. Killen, *Minos* 33-34, 39-63.

de Fidio 1999 — P. de Fidio, Les poids mycéniens de la laine, στὸ S. Deger - D. Jalkotzy - S. Hiller - O. Panagl (ἐπιμ.), *Floreant Studia Micenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg, 1.-5. Mai 1995* (Wien) 195-204.

Furumark 1954 — A. Furumark, Ägäische Texte in griechischer Sprache, *Eranos* 52,

Gamble 1978 — C. Gamble, The Bronze Age Animal Economy from Akrotiri: A Preliminary Analysis, στὸ *TAW* II. 1, 745-753.

Gérard-Rousseau 1968 — M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, *Incunabula Graeca* 29 (Roma).

Godart - Tzedakis 1992 — L. Godart - I. Tzedakis, *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen récent IIIB*, *Incunabula Graeca* 93 (Roma).

GORILA 1-5 — L. Godart - J. P. Olivier, *Recueil des inscriptions en lineaire A*, 1976-1985.

Hallager 1987 — E. Hallager, On the Track of Minoan Bureaucrats and their "Clients", στὸ *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 347-353.

Hallager 1996 — E. Hallager, *The Minoan Roundels and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*, *Aegaeum* 14 (Liège).

Hallager 2005 — E. Hallager, The Uniformity in Seal Use and Sealing Practice during the LH/LM III Period, στὸ A. L. D'Agata - J. Moody (ἐπιμ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop held in Athens, Scuola Archeologica Italiana, 5-6 April 2003* (Atene) 243-265.

Hallager - Vlasakis 1986 — E. Hallager - M. Vlasakis, New Evidence of Linear A Archives from Khania, *Kadmos* 25, 108-118.

Hooker 1979 — J. T. Hooker, The Origin of the Linear B Script, *Minos* Suppl. 8, 46-48.

Karnava 2008 — A. Karnava, Written and Stamped Records in the Late Bronze Age Cyclades: The Sea Journeys of an Administration, στὸ N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (ἐπιμ.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge) 377-386.

Karnava (ὑπὸ δημοσίευση) — A. Karnava, La minoicizzazione, στὸ *XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 febbraio 2006* (ὑπὸ δημοσίευση).

Karnava - Nikolakopoulou (ὑπὸ δημοσίευση) — A. Karnava - I. Nikolakopoulou, A Pithos Fragment with a Linear A Inscription from Akrotiri, Thera, *SMEA* (ὑπὸ δημοσίευση).

Killen 1984 — J. T. Killen, The Textiles Industries at Pylos and Knossos, στὸ Palaima - Shelmerdine 1984, 49-63.

Laffineur - Niemeier 1995 — R. Laffineur - W.-D. Niemeier (ἐπιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Heidelberg, 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, τ. I-II (Liège).

Marinatos 1984 — N. Marinatos, *Art and Religion in Thera* (Athens).

Marinatos 1985 — N. Marinatos, The Function and Interpretation of the Theran frescoes, στὸ P. Darcque - J.-C. Poursat (ἐπιμ.), *L'iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, *BCH* Suppl. XI (Athènes - Paris), 219-230.

Marinatos 1967 — Sp. Marinatos, *Kleidung, Haar und Barttracht*, *Archaeologia Homerica* (Göttingen).

Μαρινατος 1939-1941 — Σπ. Μαρινατος, Τὸ μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, *AE*, 69-96.

Μαρινατος 1971 — Σπ. Μαρινατος, Θήρα: Ἀνασκαφαὶ 1970, *AAA* IV, 58-74.

Melena 1975 — J. L. Melena, *Studies in Some Mycenaean Inscriptions from Knossos dealing Textiles*, *Minos* Suppl. 5 (Salamanca).

Michailidou 1990 — A. Michailidou, The Lead Weights from Akrotiri: The Archaeological

Record, στὸ *TAW* III. 1, 407-419.

Michailidou 1992-1993 — A. Michailidou, "Ostrakon" with Linear A Script from Akrotiri (Thera). A Non-Bureaucratic Activity?, *Minos* 27-28, 7-24.

Michailidou 1993-1994 — A. Michailidou, Investigating Metal Technology in a Settlement. The Case of Akrotiri at Thera, *Ἀρχαιογνωσία* 8, 165-180.

Michailidou 2000-2001 — A. Michailidou, Indications of Literacy in Bronze Age Thera, *Minos* 35-36, 7-30.

Michailidou 2001 — A. Michailidou (ἐπιμ.), *Manufacture and Measurement: Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, *Μελετήματα* 33 (Athens).

Michailidou 2004 — A. Michailidou, On the Minoan Economy: A Tribute to Minoan Weights and Mediums of Currency by Arthur Evans, στὸ G. Cadogan - E. Hatzaki - A. Vasilakis (ἐπιμ.), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School in Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos, November 2000, BSA* Studies 12, 311-321.

Μιχαηλιδου 2001 — Α. Μιχαηλιδου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

Morgan 1988 — L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge).

Moulhérat et al. 2004 — Chr. Moulhérat et al., Ὑφάσματα, δίχτυα, σπάγκοι, κλωστὲς ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας, *Ἀράχνη* 2, 15-19.

Moulhérat - Spantidaki (ὑπὸ δημοσίευση) — Chr. Moulhérat - Y. Spantidaki, Première attestation de laine sur le site protohistorique d'Akrotiri à Santorin, στὸ C. Alfaro (ἐπιμ.), *Textiles and Dyes in the Ancient Mediterranean World, Athens, 24-26 November 2005* (ὑπὸ δημοσίευση).

Nikolakopoulou 2002 — I. Nikolakopoulou, *Storage, Storage Facilities and Island Economy: The Evidence from LC I Akrotiri, Thera* (ἀδημ. δ.δ., University of Bristol).

Onassoglou 1985 — A. Onassoglou, *Die "talismanischen" Siegel*, *CMS* Beiheft 2.

Owens 1999 — G. Owens, Linear A in the Aegean: The Further Travels of the Minoan Script. A Study of 30+ Extra-Cretan Minoan Inscriptions, στὸ Betancourt et al. 1999, τ. II, 583-596.

Palaima 1982 — T. G. Palaima, Linear A in the Cyclades: The Trade and Travel of a Script, *TUAS* 7, 15-22.

Palaima 1994 — T. G. Palaima, Seal-Users and Script-Users Nodules and Tablets at LM IB Hagia Triada, στὸ P. Ferioli - E. Fiandra - G. G. Fissore - M. Frangipane (ἐπιμ.), *Archives before Writing. Proceedings of the International Colloquium di Ricerche Archeologiche, Anthropologiche e Storiche, Oriolo Romano, Torino, October 23-25 1991* (Roma) 307-330.

Palaima - Shelmerdine 1984 — T. G. Palaima - C. Shelmerdine (ἐπιμ.), *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace* (New York).

Palmer 1995 — R. Palmer, Linear A Commodities: A Comparison of Resources, στὸ Laffineur - Niemeier 1995, τ. I, 133-155.

Panagiotakopoulou et al. 1997 — E. Panagiotakopoulou - P. C. Buckland - P. M. Day - Chr. Doumas - A. Sarpaki - P. Skidmore, A Lepidopterous Cocoon from Thera and Evidence for Silk in the Aegean Bronze Age, *Antiquity* 71, No. 272, 420-429.

Panagiotakopoulou 2000 — E. Panagiotakopoulou, Butterflies, Flowers and Aegean Iconography: A Story about Silk, στὸ Sherratt 2000, τ. II, 585-592.

Parise 1996 — N. Parise, Fondamenti "minoici" delle misure "micenee", στὸ E. de Miro (ἐπιμ.), *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia, Roma*, *Incunabula Graeca* 98 (Roma) 1269-1271.

Πλατων - Brice 1975 — Ν. Πλατων - W. C. Brice, *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ Συστήματος Α ἐκ Ζάκρου* (Ἀθῆναι).

Πολυχρονακου-Σγουριτσα 2000 Ν. Πολυχρονακου-Σγουριτσα, Ἀποθήκευση καὶ φύλαξη ἀγαθῶν στὸν ΥΚ Ι οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *AE* 139, 65-94.

Renfrew 1977 A. C. Renfrew, A Linear A Tablet Fragment from Phylakopi in Melos, *Kadmos* 16, 111-119.

Renfrew 1978 A. C. Renfrew, Phylakopi and the Late Bronze I Period in the Cyclades, στὸ *TAW* II. 1, 403-421.

Sarpaki 1987 A. Sarpaki, *The Palaeoethnobotany of the West House, Akrotiri, Thera: A Case Study* (ἀδημ. δ.δ, University of Sheffield).

Sarpaki 1992α A. Sarpaki, A Palaeoethnobotanical Study of the West House, Akrotiri, Thera, *BSA* 87, 219-230.

Sarpaki 1992β A. Sarpaki, The Palaeoethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or is it a Quartet?, στὸ B. Wells (ἐπιμ.), *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institut in Athens, 16-17 May 1990* (Stockholm) 61-76.

Sarpaki 2000 A. Sarpaki, Plants Chosen to be Depicted on Theran Wall Paintings: Tentative Interpretations, στὸ Sherratt 2000, τ. II, 657-680.

Sarpaki 2001 A. Sarpaki, Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence, στὸ Michailidou 2001, 195-265.

Σαρπακη 1992 Α. Σαρπακη, Προβληματικὴ καὶ στόχοι τῆς ἀρχαιοβοτανικῆς μελέτης τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ Ντουμας 1992β, 149-156.

Schachermeyr 1978 F. Schachermeyr, Akrotiri - First Maritime Republic?, στὸ *TAW* II. 1, 423-428.

Schoep 1999α I. Schoep, The Origins of Writing and Administration on Crete, *OJA* 18, 265-273.

Schoep 1999β I. Schoep, Tablets and Territories? Reconstructing Late Minoan IB Political Geography through Undecipherd Documents, *AJA*, 201-221.

Shaw 1995 M. C. Shaw, Bull Leaping Frescoes at Knossos and their Influence on the Tell el Dab'a Murals, στὸ M. Bietak (ἐπιμ.), *Trade, Power and Cultural Exchange. Hyksos, Egypt and Eastern Mediterranean World, 1800-1500 VC. An International Symposium, 3 November 1993*, *Ägypten und Levante* 5 (Wien) 91-120.

Shaw 1996 M. C. Shaw, The Bull Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission, *BSA* 91, 167-190.

Sherratt 2000 S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. I-II (Athens).

Τελεβαντου 1982 Χρ. Τελεβαντου, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, *AE*, 113-135.

Τελεβαντου 1994 Χρ. Τελεβαντου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (Ἀθῆναι).

Tzachili 1990 I. Tzachili, All Important yet Elusive: Looking for Evidence of Cloth-Making at Akrotiri, στὸ *TAW* III. 1, 380-389.

Tzachili 1999 I. Tzachili, Before Sailing: The Making of Sails in the Second Millenium B.C., στὸ Betancourt et al. 1999, τ. III, 857-865.

Tzachili 2001 I. Tzachili, Counting and Recording Textiles in the Mycenaean Archives of Knossos, στὸ Michalidou 2001, 167-193.

Τζαχιλη-Ντουσκου 1982 Ι. Τζαχιλη-Ντουσκου, Τὰ «ποικίλα» θηραϊκὰ ἱμάτια καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ στόλου, *AAA* 14, 251-265.

Τζαχιλη 1997 Ι. Τζαχιλη, *Ὑφαντικὴ καὶ ὑφάντρες στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο).

Trandalidou 1990 C. Trandalidou, Animals and Human Diet in the Prehistoric Aegean, στὸ *TAW* III. 2, 392-405.

Τρανταλιδου 2001 Κ. Τρανταλιδου, Ζωοτεχνία καὶ οἰκονομία στὸ Ἀκρωτήρι, στὸ Ι. Μ. Δανεζης (ἐπιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασία, Ἀσπρονήσι, Ἡφαίστεια* (Ἀθήνα) 193-204.

Ventris - Chadwick 1973 M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).

SUMMARY

THE LINEAR A TABLETS FROM AKROTIRI (THE 7-12): ASPECTS OF THE ECONOMIC LIFE OF THE SETTLEMENT

Christos Boulotis

The discovery in 1993 of fragmentary Linear A tablets in room Delta 18a of Sector Delta came as a long-expected complement to the various inscribed documents (clay vases, sherds) at Akrotiri. Furthermore, it certified the dynamic diffusion of writing from Crete, firstly to the Cyclades (cf. two tiny fragments of tablets from Ayia Irini on Kea and Phylakopi on Melos), for covering, according to Minoan models, needs relating to commercial-economic practices.

The tablet fragments were found inside a broken bathtub (asaminthos) together with diverse precious objects and one clay seal impression. The inscribed ones – six in all – are labeled **THE 7-12** in the serial number of the various inscribed documents from Akrotiri. Between a maximum of six tables and a minimum of two, the possibility that the fragments belong to three tablets seems most likely.

For their content, despite their very fragmentary condition, the surviving ideograms give illuminating evidence, that is the ideogram for the ewer (OVIS: AB 21f), accompanied by the number 46 (**THE 7**), the ideogram for cloth in ligature (TELA+SE: AB 54+AB 09) accompanied by the number – at least 200 (**THE 8**) and last, rather elliptically, the ideogram most probably of olive oil (OLEUM: A 302) on possibly two fragments (**THE 11-12**). Starting from these ideograms and projecting them onto the rich archaeological reality at Akrotiri (artifacts, wall-paintings, archaeobotanical and archaeozoological material), a three-dimensional approach to the economic history of the settlement is attempted here.

The importance of the small archive of tablets from room Delta18a increases vertically from two facts: on the one hand the discovery of numerous seal impressions of "flat-based nodule" or "parcel nodule" type, which were kept in the adjacent room Delta 18b, having been made with Minoan seal rings and stamped on Cretan clay, and on the other the exceptionally large number of vases and precious vessels stored in Delta 18 generally.

On the basis of these data, it is proposed that the occupant of Delta18 was probably a merchant and/or producer who apparently maintained close ties with Crete and specifically with the palace of Knossos. He most probably acquired the large quantities of cloth he had in his possession (see tablet fragment **THE 8**) and traded, from the busy weaving workshops in the settlement. Taking into account the archaeological evidence from other neighbouring houses, the picture of Sector Delta as the par excellence commercial complex at Akrotiri is constructed on a firm basis. The final publication of the Linear A tablets from Delta 18a is planned for the next volume of *SMEA*.

Αλεσμενες Υλες
μια πρωτη προσεγγιση μελετης*

Η παρούσα ἀνακοίνωση ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἀναγνώριση τῶν ἀλεσμένων ὑλῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι διατηρημένες λόγω τῶν ἰδιαίτερων ταφονομικῶν συνθηκῶν. Ἡ περισυλλογή τους βεβαίως ὀφείλεται κατὰ μεγάλο μέρος στὴν παρατήρηση καὶ τὴν ὀξυδέρκεια τῶν ἀνασκαφέων. Παρότι τὰ εὑρήματα στὴ θέση αὐτὴ εἶναι πολλὰ καὶ σημαντικά (εἰκ. 1, 2), τὰ βιοαρχαιολογικὰ κατάλοιπα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀγνοηθοῦν μὲ σχετικὴ εὐκολία, ἐὰν ἀναλογισθεῖ κανεὶς ὅτι τὰ περισσότερα κτήρια ἀνασκάφησαν στὶς δεκαετίες τοῦ 1960 καὶ 1970.

Οἱ ἀλεσμένες ὕλες, ὅπως τὸ ἀλεύρι, εἶναι προϊόντα ποὺ σπανιότατα βρίσκονται σὲ ἀνασκαφές. Ἡ ἀπουσία τῶν εὑρημάτων αὐτῶν δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι δὲν ὑπῆρχαν στὴν προϊστορικὴ ἐποχή. Ἐξάλλου, ἐργαλεῖα ποὺ μοιάζουν μὲ μυλόπετρες ἔχουν βρεθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν Ὕστερη Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ καὶ ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ διαδικασίες τῆς ἄλεσης ἐπινοήθηκαν κατὰ τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχή.

Γιατί ὅμως δὲν βρίσκονται συνήθως ἀλεσμένες ὕλες; Πρωταρχικός, κατὰ τὴ γνώμη μου, λόγος εἶναι ἡ *διατήρησή* τους. Γιὰ τὴ διατήρηση γενικῶς ὀργανικῶν ὑλικῶν στὸ Ἀκρωτήρι τὰ τελευταῖα χρόνια ὁλοένα καὶ περισσότερο διαπιστώνονται διαφορετικὲς συνθῆκες στὰ διάφορα τμήματα τοῦ οἰκισμοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαμορφώνεται ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ τέφρα ποὺ σκέπασε τὰ κτήρια ἐνδεχομένως νὰ μὴν εἶχε τὴν ἴδια θερμοκρασία. Ἡ διαφοροποίηση στὴ θερμοκρασία τῆς τέφρας φαίνεται ὅτι προκάλεσε τὴ διαφορὰ στὴ διατήρηση τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν. Γιὰ παράδειγμα, στὴ Δυτικὴ Οἰκία οἱ ὀργανικὲς ὕλες ἀπανθρακώθηκαν παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνασκαφικὰ δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη γιὰ πυρκαγιά, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τοῦ Τομέα Α καὶ στὸ Συγκρότημα Δ ἡ θερμότητα τῆς τέφρας ποὺ κάλυψε τὰ κτήρια πιθανότατα δὲν πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἴδιο ὑψηλή, ἐφόσον οἱ ὀργανικὲς ὕλες παρουσιάζουν ἀτελέστατη καύση. Τὰ ὀργανικὰ μάλιστα κατάλοιπα ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς δείχνουν ὅτι ἐπικρατοῦσε μᾶλλον μεγάλη ξηρασία. Στὴν περίπτωση ποὺ ἡ καύση εἶναι ἀτελής, ἀπὸ τὶς ὀργανικὲς ὕλες διατηροῦνται καλύτερα αὐτὲς ποὺ ἀποξηραίνονται γρηγορότερα, δηλαδὴ ὅσες ἔχουν μικρὴ μάζα, ὅπως οἱ ἀλεσμένες ὕλες καὶ οἱ ὕλες ποὺ ἐμπεριέχουν πυρίτιο (silica), ὅπως εἶναι τὰ ὑποπροϊόντα ἐπεξεργασίας τοῦ καρποῦ, εἰδικὰ τὰ ἄγανα, τὰ λέπυρα καὶ οἱ χιτῶνες. Ἔτσι, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 1 τοῦ Συγκροτήματος Δ διαπιστώθηκε ὅτι ὁ καρπὸς τῶν

---

* Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἀποτέλεσε θέμα ἄρθρου στὸ *BSA* 96 (2001) 27-40 (*Processed Cereals and Pulses from the Late Bronze Age Site of Akrotiri, Thera. Preparations prior to Consumption: A Preliminary Approach to their Study*).

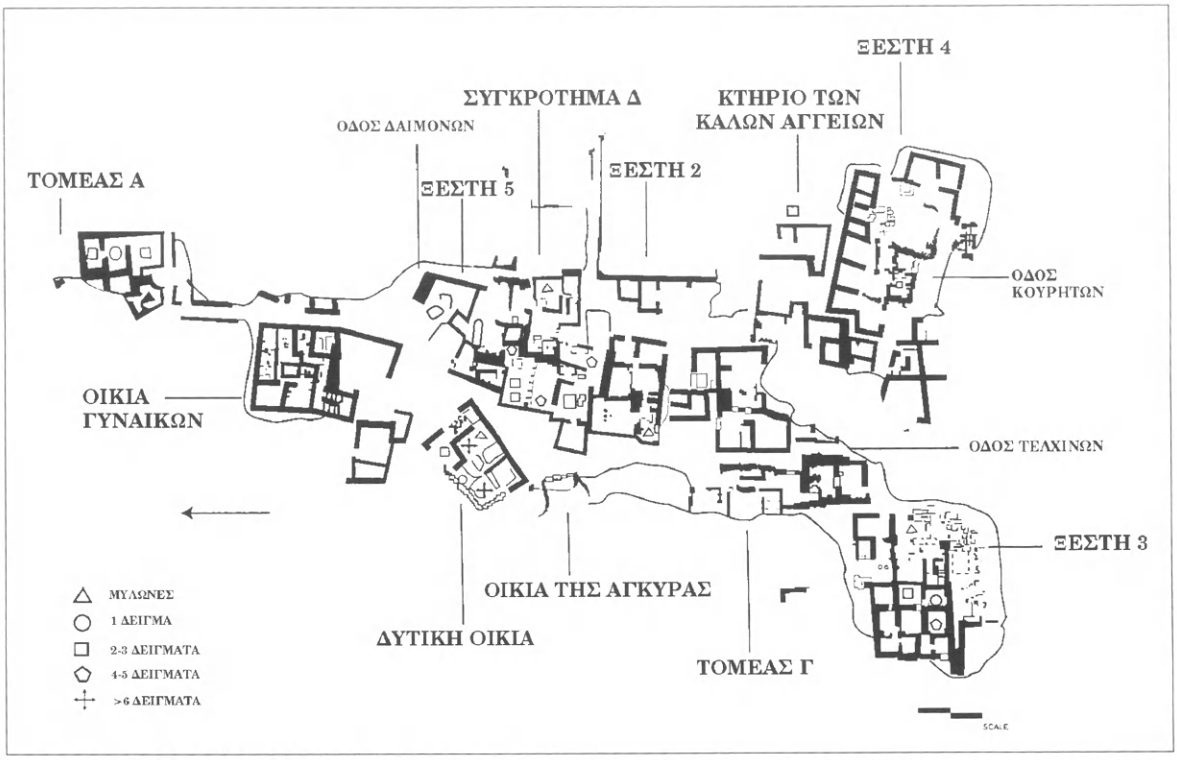

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ οἰκισμοῦ μὲ σημειωμένα: α. τὰ δωμάτια ὅπου βρέθηκαν μυλῶνες· β. τὴν κατανομὴ τῶν δειγμάτων ἀλεσμένης ὕλης, ὅπως καὶ τὸν ἀριθμό τους.

δημητριακῶν ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ ἀγγεῖο πρέπει νὰ ἦταν ὁλόκληρος ὅταν ἀποθηκεύθηκε, γι᾽ αὐτὸ καὶ δὲν σώθηκε, ἐνῶ τὰ μόνα βοτανικὰ μέρη ποὺ βρέθηκαν ἦσαν ὅσα ἐμπεριεῖχαν πυρίτιο[1].

Δυστυχῶς δὲν εἴμεθα σὲ θέση νὰ κατανοήσουμε ἀπόλυτα τὶς συνθῆκες ποὺ διατήρησαν τὶς ὀργανικὲς ὕλες στὸ Ἀκρωτήρι. Δὲν ὑπῆρξαν πυρκαγιές, ἀλλὰ καὶ ἡ θερμοκρασία ποὺ εἶχε ἡ τέφρα, ὅταν σκέπασε τὸ Ἀκρωτήρι, δὲν ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὴ γιὰ νὰ ἀπανθρακώσει τὰ ξύλα, παρότι σὲ ὁρισμένα μέρη τοῦ οἰκισμοῦ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἀπανθρακώσει τοὺς σπόρους (θερμοκρασία 180°C-200°C γιὰ πλήρη καύση). Εἶναι συνεπῶς ἀναγκαῖο νὰ προσδιορισθεῖ ἡ θερμοκρασία ποὺ εἶχε ἡ κίσηρη ὅταν κάλυψε τὸν οἰκισμό, προκειμένου νὰ προχωρήσομε σὲ ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ ποιὲς καὶ πόσες ὀργανικὲς ὕλες δὲν ἔχουν ἀφήσει ἴχνη, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις, ὅπως σχετικὰ μὲ τὶς ἀλλοιώσεις τῶν χρωμάτων στὶς τοιχογρα-

1. Ἔκανα αὐτὴν τὴ διαπίστωση κατὰ τὴ συμμετοχή μου στὴν ἀνασκαφὴ ἐσωτερικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ δωμάτιο 1 τοῦ Συγκροτήματος Δ, τὸ 1993-1994 (βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ στὸν παρόντα τόμο), διότι μὲ τὴ συλλογὴ τοῦ χώματος καταστράφηκαν τὰ ἀποτυπώματα τῶν «σαπισμένων» δημητριακῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμείνουν μόνο τὰ λεγόμενα «ἀνεμίδια». Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ βλέπαμε τὸ ὑλικὸ μόνο στὸ ἐργαστήριο, οἱ παρατηρήσεις θὰ ἦταν ἀτελεῖς καὶ συνεπῶς ὁ προσδιορισμὸς λανθασμένος.

φίες, τὴ διάσωση πινακίδων γραφῆς, τὴν ποσοτικὴ ἐκτίμηση τῆς παρουσίας εἰδῶν καλαθοπλεκτικῆς, ἀρχαιοβοτανικῶν καταλοίπων κ.ο.κ.

Δεύτερος σπουδαῖος λόγος εἶναι ἡ *ἀναγνώριση* καὶ ἡ *περισυλλογὴ* τῶν ἀλεσμένων ὑλῶν κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Ἡ ἀναγνώρισή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πείρα καὶ τὴν παρατηρητικότητα τοῦ ἀνασκαφέα. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου οἱ ἀλεσμένες ὕλες δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ χρῶμα ἀπὸ τὸ χῶμα. Ἡ ὑφή τους ἐπίσης εἶναι «βελούδινη». Μόνο ἐὰν παρατηρήσει κανεὶς προσεκτικὰ δείγματα ἀλεσμένων ὑλῶν μὲ γυμνὸ μάτι, θὰ διαπιστώσει τὴν ὕπαρξη ἰνῶν ἢ καὶ φυτικῶν τμημάτων. Συνεπῶς εἶναι εὐκολότερη ἡ ἀναγνώρισή τους ὅταν ἐμπεριέχονται σὲ κάποια κατασκευὴ ἢ ἀγγεῖο. Ἡ ὕπαρξή τους σὲ θέσεις ὅπως ἐπάνω σὲ μυλόπετρες ἢ μέσα σὲ σακιὰ σίγουρα μᾶς εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἄγνωστη, εἰδικὰ ὅταν βρίσκονται σὲ μικρὲς ποσότητες. Ἑπομένως τὸ δεῖγμα τῶν ἀλεύρων ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ δὲν ἀντιπροσωπεύει παρὰ ἕνα μικρὸ ποσοστὸ τῶν ἀλεσμένων ὑλῶν ποὺ ὑπῆρχαν ἀρχικὰ στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ πλῆθος τους δὲν εἶναι ἀμελητέο, εἰδικὰ ἐὰν σκεφθεῖ κανεὶς τὸ πότε συλλέχθηκαν –κυρίως στὴ δεκαετία τοῦ 1970– καί, τὸ κυριότερο, χωρὶς τὴ συμμετοχὴ ἀρχαιοβοτανολόγου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ μελέτη τῶν ἀλεσμένων ὑλῶν στὸ Ἀκρωτήρι ἀντιμετωπίζει τὸ σοβαρὸ πρόβλημα τῆς *παντελοῦς ἀπουσίας ἀλευριοῦ* ἀπὸ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς θέσεις. Τὸ ἐπίπεδο διατήρησης τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν στὴν Πομπηία, γιὰ παράδειγμα, εἶναι διαφορετικό, διότι ἐκεῖ οἱ ὕλες δὲν καλύφθηκαν μὲ κίσηρη καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἡφαιστειακὴ τέφρα ὥστε νὰ διατηρηθοῦν, ἀλλὰ μὲ λάβα, ἡ ὁποία ἔκαψε τελείως τὰ ὀργανικὰ ὑλικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν μόνο τὰ ἀποτυπώματα. Στὸ Ἀκρωτήρι βέβαια ἔχομε καὶ τὶς δύο περιπτώσεις, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μία τὴν ἀπανθράκωση ὀργανικῶν ὑλῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διασωθοῦν, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποσύνθεση ὑλῶν ποὺ δὲν ἀπανθρακώθηκαν, ἀλλὰ ἀποσυντέθηκαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀφήσουν τὸ ἀποτύπωμά τους. Οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ οἱ συντηρητὲς σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις μὲ γύψο διασώζουν τὴ μορφὴ τοῦ «χαμένου» ὑλικοῦ, ἰδιαίτερα τῶν ξύλων, ἀποδίδοντας τὰ ἐκμαγεῖα τους.

Γιὰ τὴ μελέτη λοιπὸν τοῦ ἀλεσμένων προϊόντων χρειάζεται νὰ δημιουργηθεῖ ἐξ ἀρχῆς τυπολογία τῶν ὑλικῶν καὶ νὰ ἐφαρμοσθεῖ συγκεκριμένη μεθοδολογία ἐργασίας. Αὐτὸ ποὺ ἐπὶ τοῦ παρόντος μποροῦμε νὰ κάνομε, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀρχαιοβοτανικῆς, εἶναι νὰ προσδιορίσομε τὴν ὕλη, δηλαδὴ τὴ βοτανική της προέλευση, π.χ. ἂν πρόκειται γιὰ σιτάρι ἢ κριθάρι κ.ο.κ. Ἐπίσης μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐὰν εἶναι σκόπιμα σπασμένη ἢ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ταφονομικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας. Δὲν γνωρίζομε ὅμως τὴ διαδικασία μεταποίησής τους, δηλαδὴ α) ἐὰν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀλέσματος ἢ κοπανίσματος ἢ καὶ τῶν δύο, β) ποιὰ ἦταν ἡ προετοιμασία τοῦ καρποῦ πρὶν ἀλεσθεῖ ἢ κοπανισθεῖ, ἐὰν δηλαδὴ προηγήθηκε καψάλισμα ἢ μούσκεμα, γ) ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖται σὲ κάθε στάδιο μεταποίησης. Αὐτὰ ἀποτελοῦν καὶ τὸ ἑπόμενο στάδιο μελέτης, ὅπως ἐπίσης ἡ διάκριση. Ὁ χαρακτηρισμὸς βεβαίως θὰ πρέπει νὰ βασισθεῖ σὲ μετρήσιμα κριτήρια ποὺ ἀναπαράγονται. Ἡ Πειραματικὴ Ἀρχαιολογία πιστεύομε ὅτι θὰ δώσει πολύτιμες πληροφορίες καὶ θὰ ρίξει κάποιο φῶς στὴν ἔρευνά μας.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν δειγμάτων ἀλευριοῦ καὶ ἄλλων ἀλεσμένων οὐσιῶν
ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου

• Τομέας Α	9
• Τομέας Γ	2
• Συγκρότημα Δ	29
• Ξεστὴ 1	2
• Ξεστὴ 3	9
• Ξεστὴ 4	2
•Δυτικὴ Οἰκία	16 ἰσόγειο
	3 ὄροφος

Εἰκ. 2.

Οἱ ἀλεσμένες ὕλες

Στὸ Ἀκρωτήρι οἱ ἀλεσμένες ὕλες εἶναι οἱ ἑξῆς: α) τὸ πλιγούρι[2], β) ἡ φάβα[3], γ) τὸ ἀλεύρι ὀσπρίου, δ) τὸ ἀλεύρι σιταριοῦ καὶ ε) τὸ ἀλεύρι κριθαριοῦ. Ὁ προσδιορισμὸς τῶν φυτικῶν μερῶν εἶναι μακροσκοπικός, δηλαδὴ γίνεται μὲ στερεομικροσκόπιο σὲ χαμηλὲς μεγεθύνσεις τῆς τάξεως x6 μέχρι x60[4]. Τὸ γένος τῶν φυτικῶν καταλοίπων γιὰ τὰ δημητριακὰ ἀναγνωρίζεται βάσει τῶν μερῶν τοῦ σταχυδίου τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄγανα ποὺ ἔχουν παραμείνει στὸ ἀλεσμένο ὑλικό. Βάσει λοιπὸν τῆς μακροσκοπικῆς ἐξέτασης τῶν δειγμάτων προκύπτει ὅτι τὸ ἀλεύρι κριθαριοῦ εἶναι τὸ πιὸ διαδεδομένο στὸ Ἀκρωτήρι μὲ 38 δείγματα, ἐνῶ τὸ ἀλεύρι σιταριοῦ εἶναι τὸ σπανιότερο καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 3 δείγματα, συμπεριλαμβανομένου καὶ ἑνὸς ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία (εἰκ. 3). Δύο δείγματα ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 8α[5] καὶ δωμάτιο 16, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀνάμεικτα ἀλεύρι σιταριοῦ καὶ κριθαριοῦ, ἐνῶ στὸ δωμάτιο 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀλεύρι κριθαριοῦ καὶ σιταριοῦ βρέθηκαν ἀποθηκευμένα δίπλα δίπλα, ἴσως γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἀνάμιξή τους, ὅταν χρειαζόταν. Τὸ ἀλεύρι ὀσπρίου ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 6 δείγματα, συμπεριλαμβανομένων καὶ τριῶν δειγμάτων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία (εἰκ. 3). Ἡ Δυτικὴ Οἰκία ἔδωσε 8 δείγματα «πλιγουριοῦ» ἀπὸ κριθάρι.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὰ 62 δείγματα φυτικῶν καταλοίπων στὸ Ἀκρωτήρι τὰ 20 περιέχουν μεταποιημένους καρποὺς δείχνει ὅτι γινόταν συχνὰ ἐπεξεργασία τῶν φυτικῶν τους προϊόντων πρὶν ἀπὸ τὴν κατανάλωση, κυρίως ὅταν ἐπρόκειτο νὰ παρασκευαστοῦν ψωμὶ ἢ σοῦπες.

---

2. Σήμερα ὁ ὅρος «πλιγούρι» ἀναφέρεται μόνο στὸ σπασμένο σιτάρι, ἐμεῖς ὅμως ἀναφερόμεθα καὶ στὸ σπασμένο κριθάρι.

3. «Φάβα» εἶναι τὸ σπασμένο στὰ δύο ὄσπριο χωρὶς φλοιό. Φάβα ἔχει βρεθεῖ καὶ σὲ ΥΕ Ια στρώματα ἀπὸ τὴ Θήβα (Jones - Halstead 1993).

4. Χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο «μακροσκοπικὸς προσδιορισμὸς» γιὰ τὶς σχετικὰ χαμηλὲς μεγεθύνσεις, δηλαδὴ τῆς τάξεως ποὺ ἔγιναν ἐδῶ, ἐνῶ τὸν ὅρο «μικροσκοπικὸς» γιὰ μεγαλύτερες μεγεθύνσεις, τῆς τάξεως x400 μέχρι καὶ χιλιάδες φορές.

5. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 8α, δεῖγμα M26, CO2, 11.7.1994 καὶ δωμάτιο 16, 22.9.1971, περιεχόμενο τοῦ ἀγγείου Π33.

Γιὰ τὰ ὄσπρια βέβαια ἦταν ἀπαραίτητη πιὸ σχολαστικὴ ἐπεξεργασία, γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση κυρίως τοῦ φλοιοῦ, ὁ ὁποῖος συχνὰ εἶναι βλαβερός[6]. Τὰ ὄσπρια μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ φλοιοῦ γίνονται εὐκολόβραστα, ἀλλὰ παρέχουν καὶ μεγαλύτερη δυνατότητα ἀπορρόφησης τῶν θρεπτικῶν τους οὐσιῶν.

Μυλῶνες: σταθερὲς ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς ἀλεσμένων ὑλῶν

Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ τρεῖς μυλῶνες: στὴ Δυτικὴ Οἰκία, στὸ ἰσόγειο δωμάτιο 3Γ, ἀκριβῶς δίπλα (νότια) τῆς εἰσόδου τῆς οἰκίας[7], στὸ Συγκρότημα Δ, χῶρος 15 ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ νότια εἴσοδο τοῦ οἰκιστικοῦ συγκροτήματος[8] καὶ στὸν Τομέα Α, δυτικὰ τῆς ἀποθήκης τῶν πίθων[9]. Στοὺς μυλῶνες αὐτοὺς θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ μεγάλη μυλόπετρα ποὺ βρέθηκε ἐνσωματωμένη πάνω στὸν δυτικό, σὲ μικρὸ ὕψος σωζόμενο, τοῖχο τοῦ δωματίου 18, ἐπίσης τοῦ Συγκροτήματος Δ[10]. Οἱ μυλῶνες τοῦ Ἀκρωτηρίου προφανῶς ὑποδηλώνουν ὀργανωμένη καὶ μεγάλη παραγωγὴ ἀλεσμένων προϊόντων καὶ μάλιστα σὲ καθημερινὴ βάση. Ἐνδεχομένως μία ξεχωριστὴ ὁμάδα ἀλεστῶν ἢ ἀκόμη καὶ ἀλεστῶν/ἐμπόρων λειτουργοῦσε τοὺς μυλῶνες καὶ διακινοῦσε τὰ προϊόντα. Στὸν Τομέα Α, ἡ νότια ἀποθήκη ἔχει ταυτισθεῖ μὲ κατάστημα πώλησης ἀλευριοῦ, καθὼς διαθέτει μεγάλο παράθυρο ποὺ βλέπει στὸν δρόμο. Ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν μυλώνα, παρότι ἀνήκουν σὲ χωριστὰ κτήρια, λόγω τῆς γειτνίασής τους. Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν διέθεταν ὅλα τὰ κτήρια μυλῶνες. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ἡ λειτουργία τοῦ μυλώνα νὰ μὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς οἰκίας. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴ Δυτικὴ Οἰκία, ὅπου βρέθηκαν δύο μεγάλα τριγωνικὰ τριβεῖα, καὶ μάλιστα στὸν ὄροφο, ἀλλὰ καὶ μικρῶν διαστάσεων μυλόπετρες καὶ γουδιὰ ποὺ ἀνήκουν στὴν οἰκοσκευὴ τοῦ σπιτιοῦ καὶ χρησιμοποιοῦνταν παράλληλα μὲ τοὺς μυλῶνες, ἐνδεχομένως γιὰ ἀνάγκες διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ κάλυπτε ὁ μυλώνας, πολὺ πιθανὸν γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας.

Τί σημαίνουν ὅμως οἱ μυλῶνες ὡς ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς; Μήπως ὅλα τά «νοικοκυριὰ» εἶχαν μυλῶνες καὶ ἁπλῶς, λόγω τοῦ ὅτι τὰ κτήρια δὲν ἔχουν πλήρως ἀνασκαφεῖ, μᾶς δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρχαν μόνο σὲ ὁρισμένα σημεῖα; Τὸ κτήριο ποὺ ἀνασκάφηκε πλήρως εἶναι ἡ Δυτικὴ Οἰκία καὶ ἐκεῖ βρέθηκε τέτοια κατασκευή. Εἶναι αὐτὸ τυχαῖο; Πάντως, κρίνοντας ἀντικειμενικὰ ἀπὸ τὴν ποσότητα τῶν ἀλεσμένων ὑλῶν ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀκρωτήρι (74 δείγματα), μολονότι δὲν ἀντιπροσωπεύουν ὅλες τὶς ὀργανικὲς ὕλες τοῦ οἰκισμοῦ, πιστεύεται ὅτι δίνουν μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα τοῦ τί ὑπῆρχε. Δυστυχῶς ἀκόμη πολλὲς ὀργανικὲς ὕλες βρίσκονται κατὰ χώραν μέσα σὲ ἀγγεῖα στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπιπλέον δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀνασκαφεῖ τὰ ἰσόγεια πολλῶν κτηρίων, ὅπου κυρίως ἀποθηκεύονταν τὰ φυτικὰ προϊόντα. Ὡς ἀντιπροσωπευτικό, ὡς πρὸς τὴν ποσότητα, δεῖγμα θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ἀρχαιοβοτανικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, ὅπου

6. Βλ. Hansen 2000.
7. Ντουμας 1979, 264.
8. *Thera* III, πίν. 10: 2.
9. *Thera* V, 23, πίν. 40, 42· *Thera* VI, πίν. 25b.
10. Μαρινατος 1970, 177, πίν. 245α· Ντουμας 1994, πίν. 89α.

Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἀλεσμένες/κοπανισμένες ὕλες καὶ πιθανὰ παρασκευάσματα (ψωμί/παξιμάδι;)

	Ἀλεύρι σιταριοῦ	Ἀλεύρι κριθαριοῦ	Ἀλεύρι ὀσπρίου	Εἶδος ψωμιοῦ
Τομέας Α				
Ἀποθήκη πίθων		1		
Ἀποθήκη 1		3		
Ἀποθήκη 2		1	1 (;)	
Ἀποθήκη 3,3		2 + 1 (;)		
Τομέας Γ				
Μπρόνος 1				
Μπρόνος 1α			1 (;)	
Μπρόνος 1, δωμ. 1		1		1 (;) Β
Συγκρότημα Δ				
Δ1		1		1 (;)
Δ1α		5		
Δ2	1	5		1 (;)
Δ8α		4		
Δ9,1		3		1 (;)
Δ16	1	6	1 (;)	2 (;)
Ξεστὴ 1				
Χῶρος 1α		2		
Ξεστὴ 3				
Δωμάτιο 6				1 (;)
Δωμάτιο 7		1		1 (;)
Δωμάτιο 11				4 (;)
Φρέαρ 48				2 (;)
Χῶρος καλῶν ἀγγείων		2		
Σύνολο	**2**	**38**	**3**	**14**

Εἰκ. 3.

βρέθηκαν 62 δείγματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 20 εἶχαν ὑποστεῖ κάποιο εἶδος ἐπεξεργασίας μὲ μυλόπετρα ἢ γουδί. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ τρόπου σπασίματος τῶν καρπῶν.

Ἡ μεγάλη παραγωγὴ ποὺ ὑποδηλώνουν οἱ μυλῶνες πρέπει νὰ συνδέεται μὲ μεγάλης κλίμακας ἀποθήκευση, κυρίως σὲ πίθους ἱκανῆς χωρητικότητας. Ἐνδεχομένως ὑπῆρχαν ἀλευραποθῆκες ποὺ προμήθευαν στοὺς κατοίκους τὶς ἀναγκαῖες ποσότητες ἀλεύρων. Αὐτὸ ποὺ πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι τὰ ἀλεσμένα προϊόντα χρήζουν ἄμεσης κατανάλωσης, διότι προσβάλλονται πολὺ εὔκολα ἀπὸ τὰ ἔντομα ἢ τὴν ὑγρασία. Ἐνῶ τὰ δημητριακὰ καὶ τὰ ὄσπρια, ἐὰν δὲν τραυματισθεῖ ὁ σπόρος μὲ τὸ ἄλεσμα ἢ τὸ κοπάνισμα, διατηροῦνται ἀποθηκευμένα σὲ καλὲς συνθῆκες γιὰ τουλάχιστον ἕνα χρόνο, ἀκόμη καὶ δύο, τὸ πλιγούρι καὶ τὸ ἀλεύρι πρέπει νὰ καταναλωθοῦν ἀμέσως. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ κατανάλωση τῶν εἰδῶν αὐτῶν στὸ Ἀκρωτήρι, ὡστόσο ἡ χρήση πλιγουριοῦ, φάβας καὶ ἀλευριοῦ πρέπει νὰ ἦταν πολλαπλή. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι σιτηρὰ μαγειρεύονταν μὲ ἄλλες τροφές. Ἔχουν βρεθεῖ, γιὰ παράδειγμα, σιτηρὰ μαζὶ μὲ ὀστὰ ψαριῶν. Μία ἄλλη, βέβαια, σημαντικὴ χρήση θὰ ἦταν πιθανῶς στὴν παρασκευὴ ψωμιοῦ μὲ προζύμι ἢ ἄζυμου. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ἀλλοῦ, ἡ παρασκευὴ ψωμιοῦ τύπου πίτας θὰ πρέπει νὰ ἐπικρατοῦσε στὸ Ἀκρωτήρι[11], ἐὰν ὄχι γενικὰ σὲ ὅλο τὸ νότιο Αἰγαῖο, διότι οἱ ποικιλίες τοῦ σιταριοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη φούρνων –ἐκτὸς ἀπὸ δύο φορητὰ φουρνάκια ποὺ βρέθηκαν στὸν οἰκισμὸ– μᾶς προτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄποψη αὐτή. Μία ἐμπεριστατωμένη ἔρευνα τῶν ἀρτοσκευασμάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

HANSEN 2000 — J. M. HANSEN, Palaeoethnobotany and Palaeodiet in the Aegean Region: Notes on Legume Toxicity and Related Pathologies, στὸ S. J. VAUGHAN - W. D. E. COULSON (ἐπιμ.), *Palaeodiet in the Aegean* (Oxford) 13-27.

JONES - HALSTEAD 1993 — G. JONES - P. HALSTEAD, An Early Find of "Fava" from Thebes, *BSA* 88, 103-104.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1970 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφὰι Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1979 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 259-267.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1994 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

SARPAKI 2000 — A. SARPAKI, Plants Chosen to be Depicted on Theran Wall Paintings: Tentative Interpretations, στὸ S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. II (Athens) 657-680.

11. SARPAKI 2000.

SUMMARY

CRUSHED AND/OR POUNDED ARCHAEOBOTANICAL MATERIAL FROM AKROTIRI, THERA: A PRELIMINARY STUDY

ANAYA SARPAKI

Akrotiri is exceptional for its finds of crops processed and prepared to be consumed. These are flour of barley, wheat, legumes, crushed legumes called "fava", crushed barley called "bulgur" and amorphous fragments of botanical material, which we have conventionally named here "bread-like" lumps.

Due to the very rare occurrence of these substances in excavations elsewhere in Greece, they open the way to totally new research, for which previous work is of little help. However, these substances present certain problems, the first being the difficulty of recognizing and collecting them in excavations. They are the same colour as the soil that surrounds them, but they have a rather velvety touch, and when examined closely, some cereal chaff can be detected. The great problem is the classification of these substances, since we cannot identify the process that reduced them to their present state, especially as these classifications will have to be precise and quantifiable. In order to answer some of the questions, we believe that experimental archaeology has a great deal to offer regarding classification of these samples of organic matter and their interpretation.

From the study of such substances from Akrotiri, it is clear that barley flour is the commonest, represented by 38 samples (fig. 3), whereas wheat flour is the rarest, represented by 3 samples. Legume flour, on the other hand, is represented by 6 samples, and "bulgur" by 8 samples, found only in the West House. The distinctive feature of this "bulgur" is that it was made from barley and not wheat, as is the norm nowadays.

Another problem requiring further investigation at Akrotiri concerns the tools and installations used to process the plant material. Moveable tools, such as quern stones, have been found in large numbers, but milling benches have also been found alongside these, such as the milling bench in room 3C of the West House, and in Delta 18, which is close to Delta 2, the so-called shrine. It has been noted that "religious" celebrations/gatherings of people are often associated with feasting, and feasting is related to food preparation and cooking, which leads ultimately to consumption. Consequently, this interaction between food preparation areas and feasting merits further investigation.

Another problem which needs further investigation at Akrotiri is the connection between milling benches and large storage capacities, which seem to have been devoted to the storage of milled material such as those found in Arvaniti 1 and Delta 1. In those cases, the stored processed material (e.g. flour) was perhaps not intended for a "household", but rather for a more complex economy of exchange, barter or even payment for labour by some authority. Whatever these transactions, the foodstuffs needed to circulate fairly rapidly, as their viable qualities are diminished once processed and they are susceptible to infestation and vermin attack. They would either then circulate as raw material or as some product, such as broth, breads, cakes and so forth.

The archaeobotanical finds from Akrotiri have provided some clues to the kinds of breads used in the Late Bronze Age. The presence of wheat with very low gluten content, such as einkorn (*Triticum monococcum*), and little emmer (*T. dicoccum*), but mainly barley (*Hordeum vulgare - hulled*), in conjunction with the lack of ovens in the excavated settlement, except for two small portable ones, had led to the assumption that "pita" bread was mainly consumed. However, study of the "bread-like" lumps from Akrotiri, which is currently underway, may well shed further light on this issue.

Κρέα δαίετο καὶ νέμε μοίρας[1]

Η Κατατμηση του Σφαγιου στην Εποχη του Χαλκου

Ένας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους τῆς ἀρχαιοζωολογίας εἶναι ἡ διαχρονικὴ διερεύνηση τῶν κινήσεων τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν κατοίκων ἑνὸς οἰκισμοῦ μὲ βάση τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα[2]. Εἰδικότερα, ὁ τεμαχισμὸς καὶ τὸ μοίρασμα τοῦ ζώου, στὸν χρόνο καὶ στὸν χῶρο, ἔχουν συχνὰ ἀπασχολήσει τοὺς μελετητές[3].

Οἱ διαπιστώσεις εἶναι κοινές: μολονότι ἡ ἀνατομία τοῦ ζώου εἶναι ἐκείνη ποὺ καθοδηγεῖ τὸ ἀνθρώπινο χέρι *διατέμνειν κατ' ἄρθρα*[4], τὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνολογίας (ὁ ἐργαλειακὸς ἐξοπλισμὸς ἔχει σημαντικὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ Ἐποχή)[5], ὁ οἰκονομικὸς προσανατολισμὸς τοῦ οἰκισμοῦ (ἀγροτικὸς ἢ ἀστικός), οἱ πολιτισμικὲς ἐπιλογές (ἔθιμα, παραδόσεις, θρησκευτικὲς τελετές)[6], τὸ εἶδος τοῦ ζώου (θήραμα ἢ οἰκόσιτο)[7], τὸ μέγεθός

---

1. «Τὸ κρέας ἐλιάνιζε καὶ μοίραζε ἕνα γύρο», Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια* ο 140 (μτφρ. Ν. Καζαντζάκη καὶ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, 1968).

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν καθηγητὴ Χρ. Ντούμα γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὀστεολογικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, στὸν ζωγράφο Α. Κοντονῆ γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῶν ὀστῶν, καὶ σὲ ὅλους τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο βοήθησαν ὥστε νὰ κατατεθεῖ ἡ παρούσα ἐργασία.

2. Οἱ στόχοι καὶ ἡ μεθοδολογία ἀναλύονται στὸ Trantalidou 2000.

3. Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία: *Anthropozoologica* 1987· Rodet-Belarbi - Yvinec 1990· Delpech - Villa 1993· Méniel 1994· Lignereux - Peters 1996. Στὰ παραπάνω ἄρθρα ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὸν διαμελισμὸ τοῦ σφαγίου, ὅπως αὐτὸς τεκμηριώνεται μὲ βάση τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα.

4. Στὸν *Φαῖδρο*, διάλογο τῆς ὥριμης ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος (Πλάτωνας, *Φαῖδρος* 265 Ε), ὁ Σωκράτης μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι τὰ πράγματα καὶ οἱ ἔννοιες ἔχουν ὀργανικὴ ἀλληλεξάρτηση, θεωρεῖ ὅτι ἡ δεύτερη φάση τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου, δηλαδὴ ὁ χωρισμός, πρέπει νὰ πραγματοποιεῖται μὲ ἀπόλυτο σεβασμὸ ὡς πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν πραγμάτων. Ὅπως λέγει, ἀντίστοιχα πράττει ὁ καλὸς μάγειρος ποὺ διαμελίζει τὸ ζῶο ἀκολουθώντας τὶς φυσικές του ἀρθρώσεις (Durant 1979, 133-166).

5. Ἀναλύσεις τῶν ἰχνῶν ποὺ ἄφησαν τὰ κοφτερὰ λίθινα ἐργαλεῖα στὰ ὀστὰ ἔχουν γίνει σὲ πολλὰ ὀστεολογικὰ σύνολα. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ὅμορη Ἰταλία: Giacobini 1995· Flore - Curci 1995· Malerba - Giacobini 1995. Πολλαπλὲς ἀναπαραστάσεις τῆς κίνησης τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ κατὰ τὴν ἐκδορὰ καὶ τὸν διαμελισμὸ τοῦ σφαγίου ἔχουν γίνει στὸν χῶρο τῆς Πειραματικῆς Ἀρχαιολογίας: Poplin 1980.

6. Στὴν Αἴγυπτο ἔχουμε τοιχογραφίες ποὺ ἱστοροῦν στιγμὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στὴ Ρώμη ἡ πλειονότητα τῶν ἀπεικονίσεων ἀφορᾶ σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀνθρώπων ποὺ ἦσαν κρεοπῶλες καὶ οἱ παραστάσεις θυμίζουν τὸν χῶρο ἐργασίας τους. Ἀντίθετα οἱ παραστάσεις στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία σχετίζονται μὲ θρησκευτικὲς τελετές: στοὺς κλασικοὺς χρόνους διανομὴ κρέατος (Bruit 1990) γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν θυσιῶν.

7. Ἀναφερόμαστε κυρίως στὰ θηλαστικὰ καὶ δευτερευόντως στὰ πτηνά. Ὡστόσο, οἱ αἰγυπτιακὲς τοιχογραφίες καὶ ἡ ἀττικὴ ἀγγειογραφία διασώζουν παραστάσεις τεμαχισμοῦ ἰχθύων: α) Προετοιμασία τῶν ἰχθύων σὲ χαμηλὴ τράπεζα. Τὸ ψάρι κρατεῖται ἀπὸ τὴν οὐρὰ καὶ σχίζεται πρὸς τὰ κάτω κατὰ μῆκος τῆς σπονδυλικῆς στήλης ὥστε νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ ἐντόσθια. Saqqara, Τάφος τῶν δύο ἀδελφῶν, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 5η Δυναστεία (Brewer - Friedman 1989, πίν. 1.6). β) Σκίσιμο ψαριοῦ, ἀφαίρεση αὐγοτάραχου, τοποθέτησή του στὴν ἅλμη καὶ στὴ συνέχεια πίεσή του ἀνάμεσα σὲ δύο σανίδες πρὶν ἀποξηρανθεῖ στὸν ἥλιο. Sheik Said, Τάφος τοῦ Ururna, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 5η Δυναστεία (Brewer - Friedman 1989, πίν. 1.8). Στὶς παραστάσεις

του[8], ὁ τελικός του προορισμός (ἐπιχώρια κατανάλωση ἢ ἐξαγωγή, πρωτογενὴ ἤ/καὶ δευτερογενὴ προϊόντα)[9], καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καταναλωτῶν εἶναι οἱ παράμετροι οἱ ὁποῖες καθορίζουν τὴ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται στὸν διαμελισμὸ τοῦ ζώου (ἐκδορά, κατάτμηση, ἀποστεϊσμός, δηλαδὴ ἀφαίρεση τῶν ὀστῶν ἀπὸ τὶς σάρκες)[10]. Ἡ διαδικασία αὐτὴ ἀναγνωρίζεται στὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα τῶν ἀποθετῶν, τῶν ἀπορριμμάτων ἑνὸς χώρου γενικά, καὶ ἀναψηλαφεῖται στὰ ἴχνη τεμαχισμοῦ ποὺ ἄφησαν τὰ κοφτερὰ ἐργαλεῖα στὸ ὀστό (εἰκ. 1).

Στὶς πρόσφατες ἀναλύσεις ἀρχαιοζωολογικοῦ ὑλικοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ θέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου γίνεται μνεία γιὰ τὴν ὕπαρξη αὐτῶν τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν, τῶν ἰχνῶν πάνω στὰ ὀστά, ποὺ φέρουν τὴν ἀνάμνηση τῶν κινήσεων τοῦ ἄνδρα ὁ ὁποῖος σφάζει καὶ διαμελίζει τὸ ζῶο[11]. Στὴν πλειονότητα, ὅμως, τῶν μελετῶν ἀπουσιάζει ἡ διεξοδικὴ περιγραφή, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ἀνασύσταση τῆς τεχνικῆς τῆς σφαγῆς, τῆς κοπῆς τοῦ ζώου καὶ τῆς βιοτεχνικῆς χρησιμοποίησής του, κενὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν παράλληλη ἐπεξεργασία φιλολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πηγῶν καὶ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης καὶ τῶν ὅμορων πολιτισμικῶν περιοχῶν[12].

μάλιστα τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου εἰκονίζονται ψάρια νὰ κρέμονται, γιὰ νὰ ἀποξηρανθοῦν μὲ τὴ σπονδυλικὴ στήλη καὶ τὸ κεφάλι ἀνέπαφα. Σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Νέου Βασιλείου οἱ σπόνδυλοι ἔχουν ἀφαιρεθεῖ (Brewer - Friedman 1989, 12). γ) Στὴν ἀγγειογραφία τῆς κλασικῆς Ἀθήνας εἰκονογραφεῖται θυσία τόνου (μελανόμορφη ὅλπη, Βερολίνο, Κρατικὰ Μουσεῖα, ABV 377/247) μὲ τὰ δύο βασικὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἀπαραίτητα σύνεργα (βωμό, τράπεζα, σφαγεῖο, μάχαιρα) γιὰ τὴ θυσία (Durant 1979, πίν. 16).

8. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς τοιχογραφίες μὲ σφαγὴ ζώων στὴν Αἴγυπτο κυριαρχοῦν οἱ ἀπεικονίσεις τῶν βοοειδῶν (...«I am not an ox for slaughter...»: Lightheim 1974, 123) καὶ δευτερευόντως τῶν ἀντιλοπῶν. Γενικότερα Houlihan 1996. Στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία (σαρκοφάγος Ἁγίας Τριάδας, σφραγιδόλιθοι, τοιχογραφίες) αἴγαγροι, αἶγες, ταῦροι, χοῖροι (οἰκόσιτοι ἢ ἄγριοι), πρόβατα καὶ ἐλάφια συνδέονται μὲ τελετουργικὸ θυσίας (Marinatos 1986, 11-14). Στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τὰ θυσιαζόμενα ζῶα εἶναι κυρίως τὰ κριάρια. Στὴ ρωμαϊκὴ πλαστικὴ οἱ σκηνὲς κρεοπωλείου συνοδεύονται κυρίως ἀπὸ χοίρους ὡς ζῶα ἐπὶ σφαγὴν ἢ ἤδη τεμαχισμένα. Φυσικὰ τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα τῶν διαφόρων οἰκισμῶν καὶ ἱερῶν μαρτυροῦν τὴν παρουσία πολὺ περισσότερων οἰκόσιτων ζώων ἢ θηραμάτων.

9. Trantalidou 2001.

10. Ἡ ἀττικὴ ἀγγειογραφία διασώζει παραστάσεις τμημάτων ζώων, συνήθως μηριαίων, στὰ ὁποῖα ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ ὀστό (βλ. πίν. 2).

11. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις καὶ σὲ ἐλαφρότερες ἐργασίες εἰκονίζονται γυναῖκες νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς παραπάνω ἐργασίες. Σὲ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Ρώμη μία γυναίκα ἑτοιμάζεται νὰ στραγγαλίσει μία χήνα. Στὴ γιορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς Θεσμοφόρου Δήμητρας γυναῖκες ποὺ συμμετεῖχαν μὲ γυμνὰ ξίφη ὀνομάζονταν «σφάκτριαι» (Detienne 1979, 184). Σὲ πήλινο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ σπήλαιο Κουρήτα (Βόνιτσα, Στερεὰ Ἑλλάδα), οἱ Νύμφες κρατοῦν κριάρι καὶ ἑτοιμάζονται γιὰ τὴ θυσία (4ος αἰ. π.Χ., ἀδημοσίευτο, ἀνασκαφὴ Ε. Χατζιώτη, Ἐφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν πληροφορία).

12. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε σὲ ἕνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια* ξ 425-435 (μτφρ. Ν. Καζαντζάκη καὶ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, 1968):

μὲ σκίζα, πού 'χε
ἀπὸ τὸ δρὺ κρατήσει πού 'κοψε, παίρνοντας φόρα, δίνει
στὸ χοῖρο μιά, κι αὐτὸς σωριάστηκε· κι οἱ ἄλλοι γοργὰ
τὸν σφάξαν,
τὸν καψάλισαν καὶ τὸν ἔκοψαν· κι ἐκεῖνος πῆρε ὁλοῦθε
κομμάτια κρέας ὠμὸ καὶ τά 'βαζε σὲ πλήθιο ξίγκι
ἀπάνω
κι ἀφοῦ μὲ ἀλεύρι τὰ πασπάλισε καὶ τά 'ριξε στὶς φλόγες,
τ' ἄλλα τὰ λιάνισαν, τὰ πέρασαν στὶς σοῦβλες καὶ τὰ
ψῆναν
μ' ἔγνοια πολλή· καὶ σύντας ψήθηκαν κι ἀπ' τὴ φωτιὰ
τὰ βγάλαν,
στὰ κρεατοσάνιδα τὰ σώριασαν· καὶ πῆρε νὰ μοιράζει
ὁ Εὔμαιος ὀρθός, τὶ ἀλήθεια κάτεχε τῆς τάβλας τὰ
συνήθεια.
Ἑφτὰ μερίδες ὅλο τό 'καμε τὸ κρέας, πριχοῦ μοιράσει·
μὲ δέηση μιὰ στὴν πάντα ἀπίθωσε γιὰ τὸν Ἑρμῆ, τῆς
Μαίας
τὸ γιό, καὶ τὶς ξωθιές, καὶ μοίρασε τὶς ἄλλες στοὺς
συντρόφους
μὰ ὀμπρὸς στὸν Ὀδυσσέα, τιμώντας τον, κοψίδια ἀπὸ
τὴν πλάτη
τοῦ ἀσπροδοντάτου χοίρου ἐσώριασε, καὶ χαίρουνταν
ὁ ρήγας.

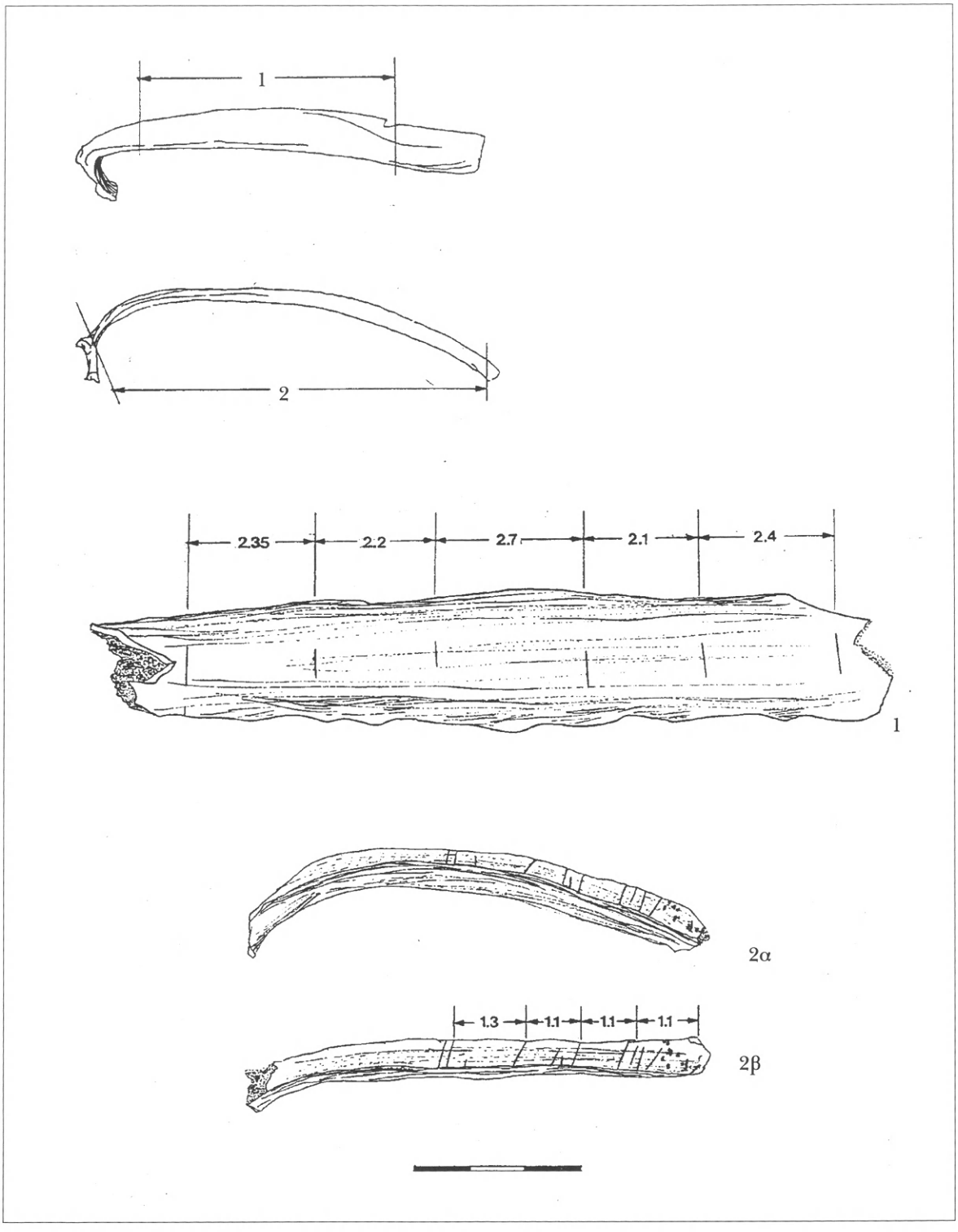

Εἰκ. 1. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἴχνη κοφτερῶν ἐργαλείων σὲ πλευρὲς θηλαστικῶν ζώων τῆς οἰκογενείας τῶν Βοοειδῶν καὶ τῶν Καπρινῶν ἀντίστοιχα. Τεμαχισμὸς σὲ μερίδες. Ὁ σχεδὸν κανονικὸς τεμαχισμὸς στὴν πλευρὰ 1 ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ γιὰ ἄλλες ἑρμηνεῖες (μειρικὸ σύστημα).

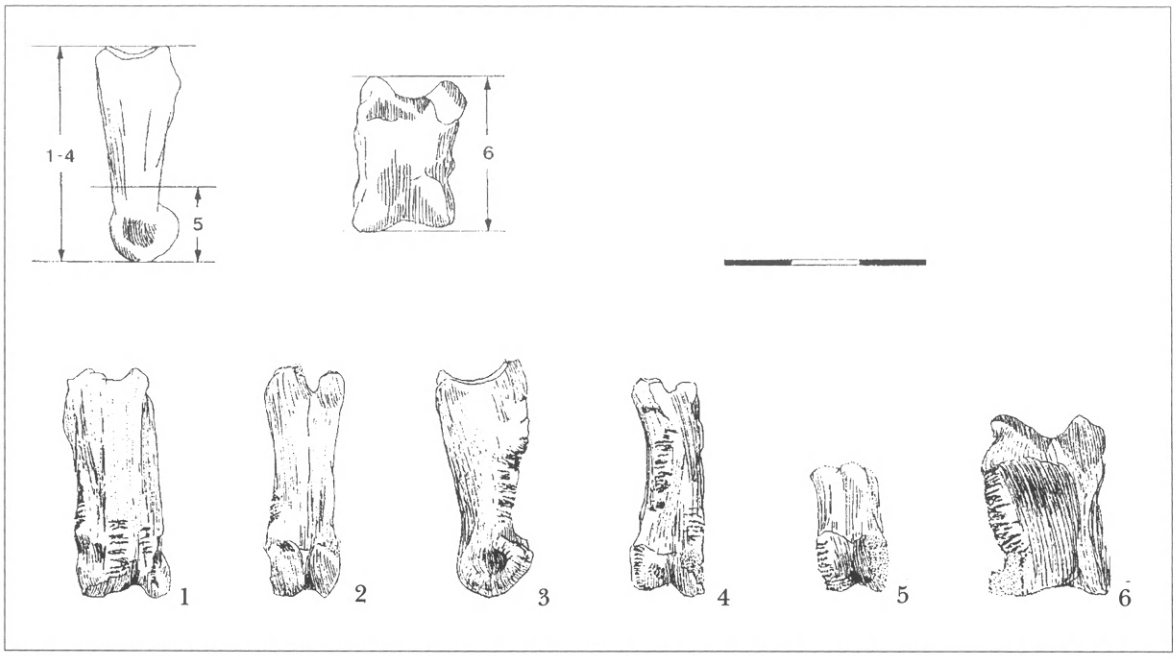

Εἰκ. 2. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἴχνη δοντιῶν ιρωκικῶν σὲ πρῶτες φάλαγγες καὶ ἀσιράγαλο ζώων τῆς οἰκογενείας Καπρινῶν. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ἐξαιτίας τῆς ταφονομίας, τὸ περιόσπεο ἔχει διαβρωθεῖ καὶ διακρίνεται ἡ σπογγώδης οὐσία τοῦ ὀστοῦ.

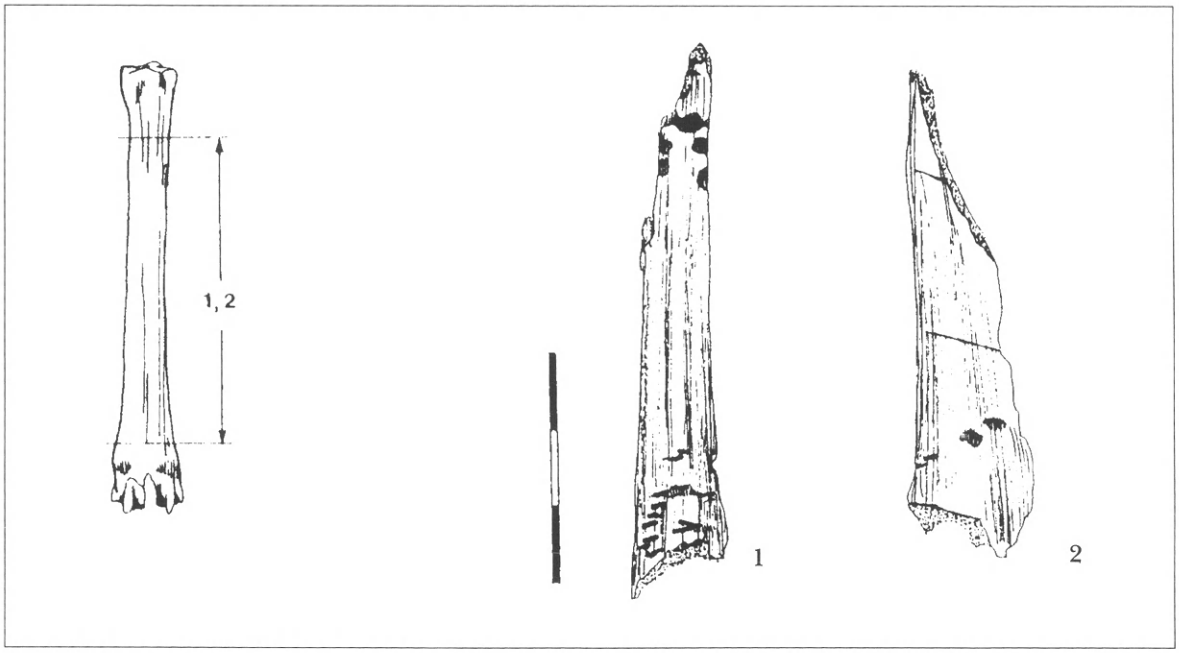

Εἰκ. 3. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἴχνη δοντιῶν σαρκοφάγων ζώων (σκύλου) σὲ μεταπόδια ζώων τῆς οἰκογενείας τῶν Καπρινῶν. Τὰ ὀστὰ ἔχουν ὑποστεῖ θλάση.

Τὰ σημάδια στὰ ὀστὰ ἔχουν ταξινομηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς σὲ ἴχνη ἀπὸ κοφτερὰ ἀντικείμενα –δηλαδὴ λεπίδες πυριτόλιθου/ὀψιανοῦ ἢ μετάλλινου ἐργαλείου (εἰκ. 1, 4-10), σὲ ἴχνη ἀπὸ θλάσεις, ἀποτυπώματα δοντιῶν (εἰκ. 2, 3), ἴχνη ἀπὸ φωτιὰ καί, τέλος, ἴχνη ἀπὸ βιοτεχνικὴ ἐπεξεργασία[13].

Οἱ παρατηρήσεις στὶς ὁποῖες προχωρήσαμε ἔγιναν σὲ περιορισμένο ἀριθμητικὰ ὀστεολογικὸ σύνολο (1.500 ὀστὰ βοοειδῶν, αἴγας/προβάτου, χοίρου καὶ σκύλου) ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ τὸν περιβάλλοντα χῶρο. Συγκριτικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας (γιὰ παράδειγμα ἀπὸ τὸ δημόσιου χαρακτήρα κτήριο Ξεστὴ 3), ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ Μαρκιανὴ στὴν Ἀμοργό, Σκάρκο στὴν Ἴο, Παλαμάρι στὴ Σκύρο, ἀπὸ τὶς νεολιθικὲς κτηνοτροφικὲς ἐγκαταστάσεις στὰ σπήλαια Σκοτεινὴ Θαρρουνίων Εὐβοιας, Λιμνῶν στὰ Καστριὰ Ἀχαΐας, ἀπὸ τὴ μεσολιθική-νεολιθικὴ ἐγκατάσταση τῶν ψαράδων στὸ σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων Ἀλοννήσου καὶ ἀπὸ τὶς θέσεις Καστανᾶς Κεντρικῆς Μακεδονίας, Σιταγροὶ Δράμας καὶ Καβούσι Κρήτης[14]. Βοηθητικὲς ἦσαν καὶ οἱ διαπιστώσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν παρακολούθηση παραδοσιακῶν τρόπων σφαγῆς καὶ τεμαχισμοῦ ζώων (χοίρων καὶ προβάτων) στὰ χωριὰ Ἀκρωτήρι Θήρας καὶ Ἀνομικιανὰ Σφακίων στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980.

Ἴχνη ἀπὸ κοφτερὸ ἐργαλεῖο

α) Ἴχνη ἐκδορᾶς

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ δέρματος ἢ τῆς προβιᾶς τοῦ σφαγίου ἀποτυπώνεται στὸ ὀστό. Τὰ ἴχνη αὐτὰ βρίσκονται συνήθως στὸ κρανίο καὶ στὰ κάτω ἄκρα. Πρόκειται γιὰ ἀνεπαίσθητες ἐντομές, συνήθως μεμονωμένες (εἰκ. 4)[15].

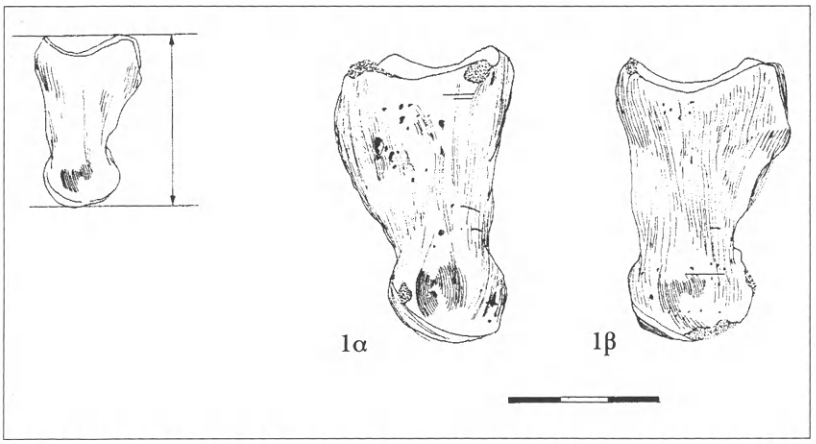

Εἰκ. 4. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἴχνη ἐκδορᾶς σὲ πρῶτες φάλαγγες βοοειδοῦς. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ φάλαγγες παραμένουν στὸ δέρμα (τὴν προβιὰ ἢ τὴ δορὰ) τοῦ ζώου μετὰ τὴν ἀφαίρεσή του.

13. Βλ. σημ. 3 καὶ Binford 1984· Driesch - Boessenk 1975· Vigne 1983· Chaix - Sidi Maamar 1992.

14. Στὶς παραπάνω θέσεις ἔγιναν προσωπικὲς παρατηρήσεις στὸ πρωτογενὲς ὑλικό. Γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς στὸν Καστανᾶ καὶ στὸ Καβούσι βλ. Becker 1986 καὶ Klipper - Snyder 1991 ἀντίστοιχα.

15. Becker 1986· Bökönyi 1986· Klipper - Snyder 1991.

Αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν εἶναι παρὰ ἡ πρώτη φάση τῆς κατεργασίας τοῦ δέρματος. Οἱ ὑπόλοιπες ἀνιχνεύονται δυσκολότερα, γιατὶ σπάνια ἀνασκάπτονται ἐγκαταστάσεις ποὺ σχετίζονται μὲ βυρσοδεψικὲς ἐργασίες. Βοηθητικοὶ συσχετισμοὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση γίνονται ἐὰν βρεθοῦν ἀντίστοιχα ἐργαλεῖα. Στὴ Σκοτεινὴ Θαρρουνίων, γιὰ παράδειγμα, τὰ ἴχνη στὰ ὀστὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρουσία ὀστέινων ἐργαλείων, τὰ ὁποῖα πιθανῶς ἔδρασαν ἐπάνω στὸ δέρμα, μᾶς ὁδήγησαν στὴν ὑπόθεση τῆς συστηματικῆς ἀξιοποίησης τοῦ δέρματος στὴν περιοχή[16].

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη *o-wi-de-ta-i* στὴν πινακίδα PY Un 718 ἀπὸ τὴν Πύλο μεταφράστηκε ὡς ἐκδορεῖς προβάτων[17], ὑποδηλώνοντας τὴν ὕπαρξη ἐξειδικευμένου προσωπικοῦ στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχή.

β) Ἴχνη πριονισμοῦ

Εἶναι ἴχνη ποὺ συνήθως ἀπαντοῦν στοὺς νεότερους χρόνους καὶ ἀφοροῦν σὲ μεγάλα σὲ ὄγκο καὶ βάρος ζῶα. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία τέτοια ἴχνη παρατηρήθηκαν μόνο μία φορὰ σὲ στέλεχος ἐλαφοκεράτου[18].

Ἡ τεχνικὴ πάντως μοιάζει νὰ εἶναι γνωστὴ τουλάχιστον στὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Στὴν πινακίδα KN Ra 1548 ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ἡ λέξη *prie-te-r* (πριστὴρ) μεταφράζεται ὡς πριονιστὴς καὶ κατὰ τοὺς μελετητὲς προσδιορίζει ἐνδεχομένως τὸν τεχνίτη ἐλεφαντοστοῦ[19].

γ) Ἴχνη ἀπὸ μεγάλο μαχαίρι ἢ πέλεκυ (μπαλταδιὲς)

Δυνατὰ κτυπήματα καταφέρονται στὸ σφάγιο καὶ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μερικὴ ἢ ὁλικὴ κατάτμηση τῶν ὀστῶν. Παρατηρήσεις σὲ οἰκισμοὺς συνηγοροῦν μὲ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μπαλταδιὲς ἀντανακλοῦν τοπικὲς παραδόσεις σφαγῆς. Μὲ πέλεκυ γίνεται καὶ ἡ θανάτωση τῶν μεγάλων ζώων. Ἴχνη ἀπὸ πέλεκυ καταγράφονται γενικὰ σὲ θραύσματα κρανίου μὲ κέρατο[20], στὸν ἄτλαντα (πρῶτο αὐχενικὸ σπόνδυλο)[21], στὶς πρῶτες φάλαγγες, στὴν ὠμοπλάτη κοντὰ στὴν ἀρθρικὴ κοτύλη, στὴν πυελικὴ ζώνη καὶ στὸ μηριαῖο μεγάλων ζώων (εἰκ. 5), στὴν κάτω γνάθο χοίρων καὶ σκύλων, στὸ μέσο διάφυσης μακρῶν ὀστῶν αἴγας/προβάτου, κτλ. (εἰκ. 6, 7, 8). Ὅταν τέτοια ἴχνη ἀπὸ βαρὺ κοφτερὸ ἐργαλεῖο διαπιστώνονται κατὰ μῆκος τῆς σπονδυλικῆς στήλης (διχοτόμηση τῶν σπονδύλων), ὅπως συμβαίνει σὲ ἀρκετὰ σύγχρονα σφαγεῖα, αὐτὰ μαρτυροῦν τὸν τεμαχισμὸ τοῦ σφαγίου στὰ δύο.

Στοὺς κλασικοὺς χρόνους ἡ στιγμὴ τοῦ θανάτου τοῦ ζώου δὲν ἀπεικονίζεται ποτέ[22]. Εἰκονογραφεῖται τὸ θύμα, ὁ πέλεκυς, ἡ μάχαιρα, τὰ δύο βασικὰ ἐργαλεῖα σφαγῆς καὶ διαφωμένο στὸν αὐχένα του (Marinatos 1986, εἰκ. 1). Γιὰ τὸ ξίφος ποὺ τυπολογικὰ ἐντάσσεται στὸν 14ο αἰ. π.Χ. βλ. Σακελλαριου 1992, 224, εἰκ. 11: 1.

22. Ἔχουμε πολλαπλὲς παραστάσεις ὅπου τὸ ζῶο ὁδηγεῖται γιὰ τὴ θυσία: Durant 1986, πίν. 3a-23b, 47-49, 70-77 (ταῦρος), 47-49, 52 (κριάρι), 51 (τράγος), 58-61 (χοῖρος). Στὶς τοιχογραφίες τῶν τάφων στὴν Αἴγυπτο ἔχουμε παραστάσεις νεκρικῶν προσφορῶν. Γιὰ παράδειγμα, στὶς Θῆβες, στὸν τάφο τοῦ Menkheper (Νέο Βασίλειο, βασιλεία τοῦ Tuthmossis III), βλ. Darby et al. 1977, πίν. 6.21b.

16. Στρατουλη 1993.

17. Ruipérez - Melena 1996, 264.

18. Τρανταλιδου 2001, 202, εἰκ. 2.

19. Ruipérez - Melena 1996, 256.

20. Συχνὰ ἔχουμε ἀπόσπαση τοῦ κεράτου γιὰ προσφορὰ ἢ βιοτεχνικὴ χρήση. Παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο ὅπου βρέθηκε καὶ τὸ χρυσὸ εἰδώλιο στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ Ἑρμοῦ καὶ Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου (προσωπικὲς παρατηρήσεις).

21. Σὲ σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες εἰκονίζεται αἴγαγρος νεκρὸς πάνω σὲ βωμό. Ἕνα ξίφος εἶναι καρ-

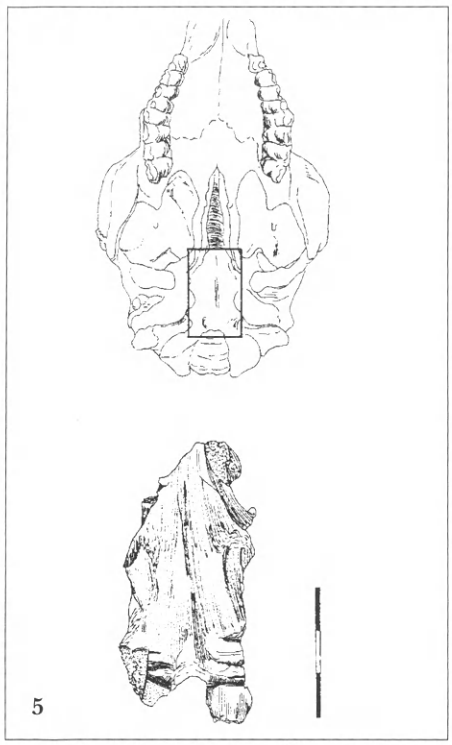

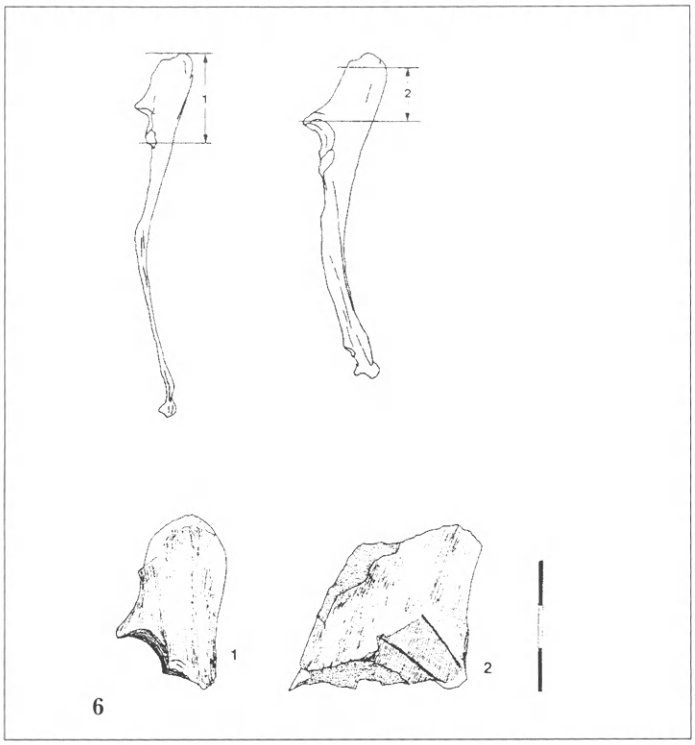

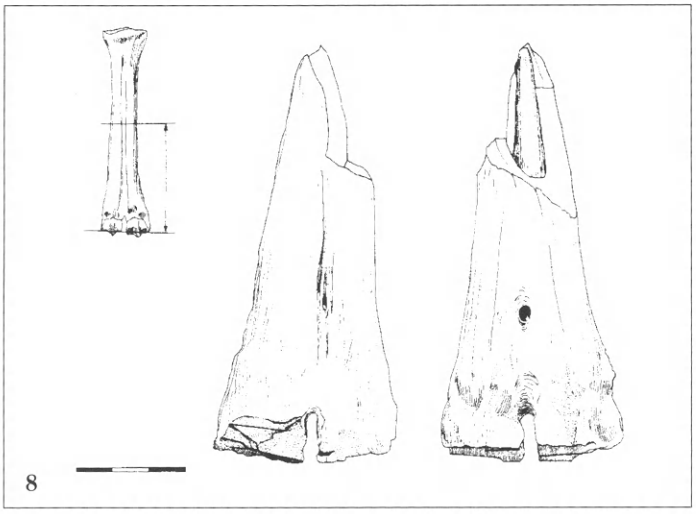

Εἰκ. 5. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κάτω τμῆμα κρανίου ζώου τῆς οἰκογενείας τῶν Καπρινῶν, τὸ ὁποῖο ἔχει δεχθεῖ κτύπημα ἀπὸ βαρὺ κοφτερὸ ἀντικείμενο γιὰ νὰ ἀποχωριοθεῖ τὸ κρανίο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα.

Εἰκ. 6. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἄνω τμῆμα ὠλένης προβάτου (1) καὶ βοοειδοῦς (2). Τὸ δεύτερο ὁσιὸ ἔχει ὑποσιεῖ μπαλιαδιές. Τὰ ἴχνη ἀντανακλοῦν τὴν προσπάθεια ἀποκοπῆς τοῦ βραχίονα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ πρόσθιου ποδιοῦ.

Εἰκ. 7. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κάτω τμῆμα κνήμης προβάτου/αἴγας. Ἡ μπαλιαδιὰ τέμνει τὴν κάτω ἀρθρικὴ ἐπιφάνεια τῆς κνήμης, ποὺ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὰ ταροικὰ καὶ τὰ μεταταροικὰ ὁστά, δηλαδὴ τὸ κόιτοι ἀπὸ τὰ πόδια.

Εἰκ. 8. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κάτω τμῆμα μετακαρπικοῦ βοοειδοῦς. Τὰ μεταπόδια ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὶς ψάλαγγες. Στὶς τροχιλίες διακρίνονται τὰ ἀρνητικὰ ἴχνη ἀπὸ βαρὺ κοφτερὸ ἐργαλεῖο. Οἱ ψάλαγγες ἀπορρίπτονται, ἐνῶ τὰ μεταπόδια μεταιρέπονται ἐνίοτε σὲ ἐργαλεῖα, γιατὶ ἔχουν εὔρωστα καὶ εὐθύγραμμα τοιχώματα.

μελισμοῦ, τὸ ἀγγεῖο ποὺ δέχεται τὸ αἷμα τοῦ ζώου, «σφαγεῖο», ἡ «τράπεζα» στὴν ὁποία γίνεται ὁ διαμελισμός, τὸ «χερνίβιον», δηλαδὴ τὸ ἀγγεῖο ποὺ περιέχει νερό, τὸ «κάνεον», δηλαδὴ τὸ κάνιστρο μὲ τὰ σιτηρά[23], καθὼς καὶ οἱ τελοῦντες τὴ θυσία, ὁ μάγειρος[24] καὶ ὁ σπλαχνόπτης. Ὑπάρχει, τέλος, ἡ ἀναπαράσταση ἐλάχιστων στιγμῶν ἀπὸ τὴν κατάτμηση τοῦ ζώου καὶ ἡ εἰκονικὴ παρουσίαση ὁρισμένων τμημάτων τοῦ σφαγίου.

Στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν Λατίνων –ὅλα αὐτοκρατορικῶν χρόνων– ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πέλεκυ (securis), ἔχουν ἀποδοθεῖ μαχαίρια μὲ δύο διαφορετικῶν τύπων λάμες (securicula, cultellus)[25]. Οἱ λίθινες αὐτὲς παραστάσεις δίνουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν τεμαχισμὸ τοῦ κρέατος, δεδομένου ὅτι συνοδεύονται ἀπὸ τὰ ἄγκιστρα ἀνάρτησης τμημάτων τοῦ ζώου, τὸ ἐπικόπανον (κρεατοσάνιδο), τὴ ζυγαριά, τὰ κομμάτια τοῦ ζώου κτλ. Ἐκφράζουν βέβαια διαφορετικὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος ἀπὸ ὅ,τι οἱ αἰγυπτιακὲς καὶ οἱ ἑλληνικὲς παραστάσεις. Διέπονται ἄλλωστε ἀπὸ μιὰ ἰδεολογία στὴν ὁποία τὸ ἀτομικὸ ἀναδεικνύεται περσσότερο ἀπὸ τὸ συλλογικό.

δ) Ἴχνη διαμελισμοῦ

Τὰ ἴχνη αὐτὰ καταγράφονται ὅταν κόβονται οἱ τένοντες, δηλαδὴ τὰ ἄκρα τῶν μυῶν ποὺ προσφύονται στὸ κινητὸ ἢ ἀκίνητο τμῆμα τοῦ σκελετοῦ. Τὰ ἴχνη τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν μελῶν βρίσκονται πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς σύνδεσης τῶν ὀστῶν ἢ κοντὰ στὸ σημεῖο ποὺ γίνεται ἡ ἄρθρωση. Πρόκειται γιὰ λεπτές, ἐπιφανειακὲς καὶ συχνὰ ὁμαδικές (δύο ἢ τρεῖς) χαρακιές. Τέτοια ἴχνη φαίνεται ὅτι ἀπαντοῦν στὸ κάτω τμῆμα τῶν βραχιόνων, κοντὰ στὴν ἐπίφυση, στὴν πύελο, στὸ μηριαῖο καὶ ἀλλοῦ (εἰκ. 9-15). Συχνά, ὡστόσο, ὁ διαμελισμὸς σὲ αὐτὰ τὰ σημεῖα (κάτω ἢ ἄνω τμῆμα τοῦ βραχίονα, κάτω τμῆμα μεταποδίων, κάτω τμῆμα κνήμης) γίνεται μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀφαίρεση τῆς σάρκας ἀπὸ τὸ ὀστό (ἀποστεϊσμός).

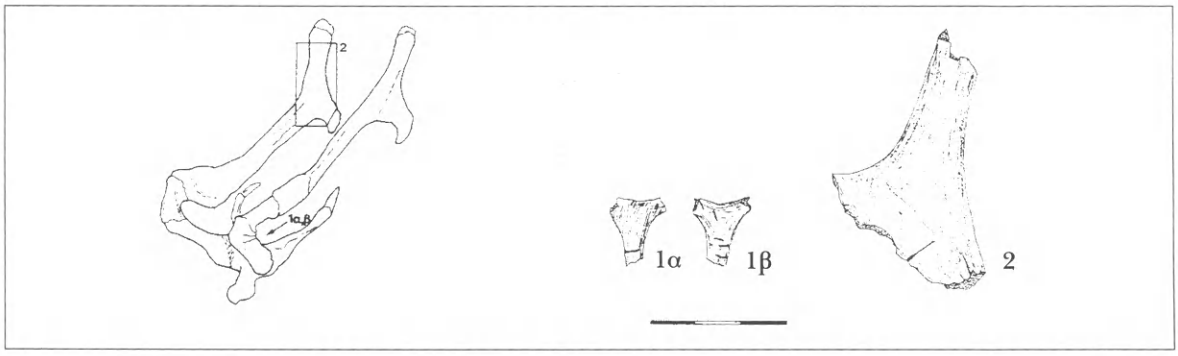

Εἰκ. 9. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ὑοειδὲς ὀστοῦν μὲ ἴχνη μεταλλικοῦ κοφτεροῦ ἀντικειμένου. Τὸ σὲ σχῆμα ἑλληνικοῦ Υ ὀστὸ εἶναι τὸ κύριο στήριγμα τῆς γλώσσας καὶ χρησιμεύει στὴν πρόσφυση πολλῶν μυῶν τοῦ τραχήλου.

23. *Τὸ κανοῦν αἴρεσθαι καὶ τὴν χέρνιβα* (Ἀριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 1129). Ὁ Durant 1986 (πίν. 27a, 36a, 40, 41, 53, 54, 57, 63, 64, 67) ἔχει ἀποδελτιώσει ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα στὰ ὁποῖα εἰκονογραφοῦνται ἀποκλειστικῶς τὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν τέλεση τῆς θυσίας. Ὁ ἴδιος παρουσιάζει εἰδώλιο μάγειρα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (ποὺ κρατεῖ τράπεζα καὶ οἰνοχόη) καὶ τοῦ βοηθοῦ του (Durant 1986, πίν. 42).

24. Detienne 1998, 75.

25. Ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ ἐργαλεῖα κρεοπώλη θὰ ἀναφέραμε ἕναν ἐπιτύμβιο βωμὸ στὸ Museo Civico τῆς Μπολώνιας, ἕνα ἀέτωμα τάφου καὶ ἕναν ἐπιτύμβιο βωμὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀκυληία, καθὼς καὶ ἕναν ἀκόμη ἐπιτύμβιο βωμὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Concordia στὸ Portogruaro (Lignereux - Peters 1996, πίν. 7-10).

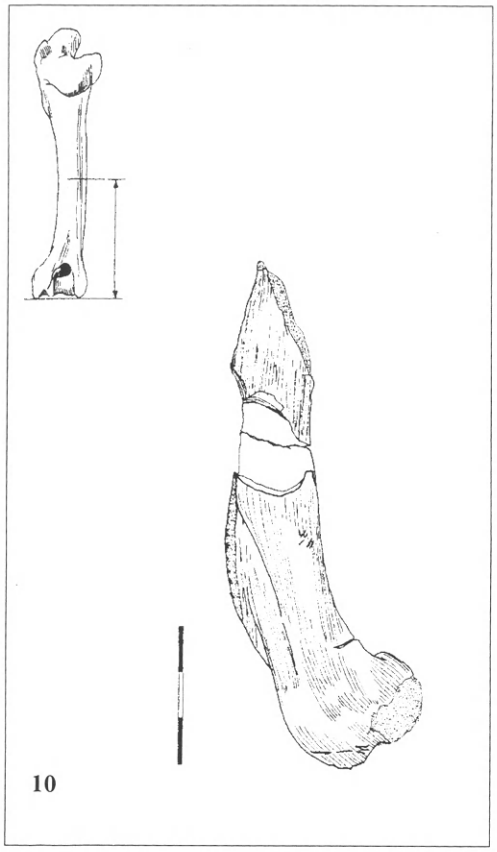

10

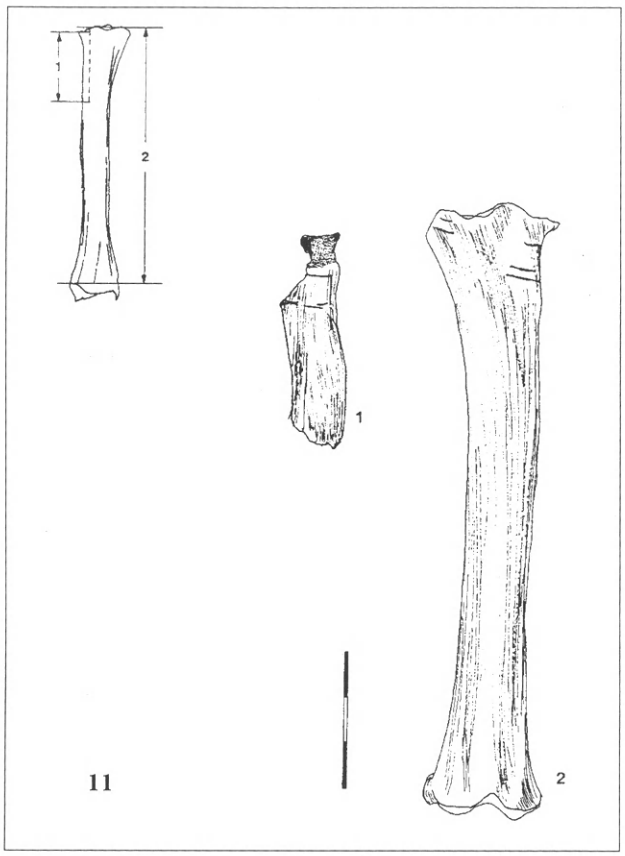

11

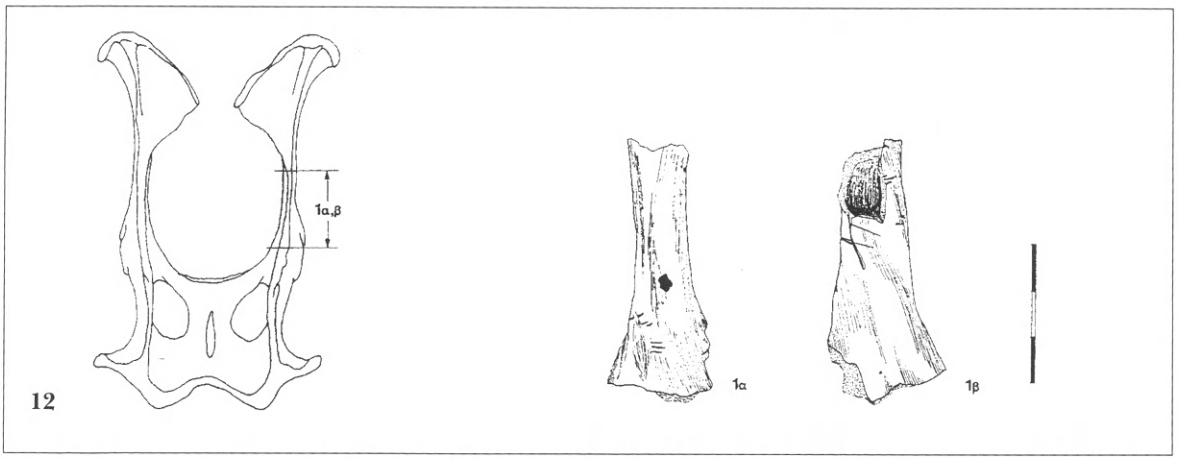

12

Εἰκ. 10. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κάτω τμῆμα βραχίονα αἴγας/προβάτου. Προσπάθεια διαχωρισμοῦ τῆς κάτω ἄρθρωσης τοῦ βραχίονα ἀπὸ τὴν κερκίδα καὶ τὴν ὠλένη.

Εἰκ. 11. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἄνω τμῆμα κερκίδας αἴγας. Ἡ πρώτη ἔχει ὑποστεῖ θλάση, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἀπουσιάζει ἡ κάτω ἐπίφυση. Τὰ ἴχνη κοφτεροῦ ἀντικειμένου συγκεντρώνονται συχνὰ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, στὸ σημεῖο ὅπου κερκίδα καὶ ὠλένη ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸν βραχίονα.

Εἰκ. 12. Ἀκρωτήρι Θήρας. Πύελος αἴγας/προβάτου. Συνήθως σώζεται τὸ τμῆμα γύρω ἀπὸ τὴν ἀρθρικὴ κοτύλη. Ὁ λαγόνιος βόθρος καὶ τὸ ἰσχιακὸ ὀστοῦν ἀπαντοῦν σπανίως.

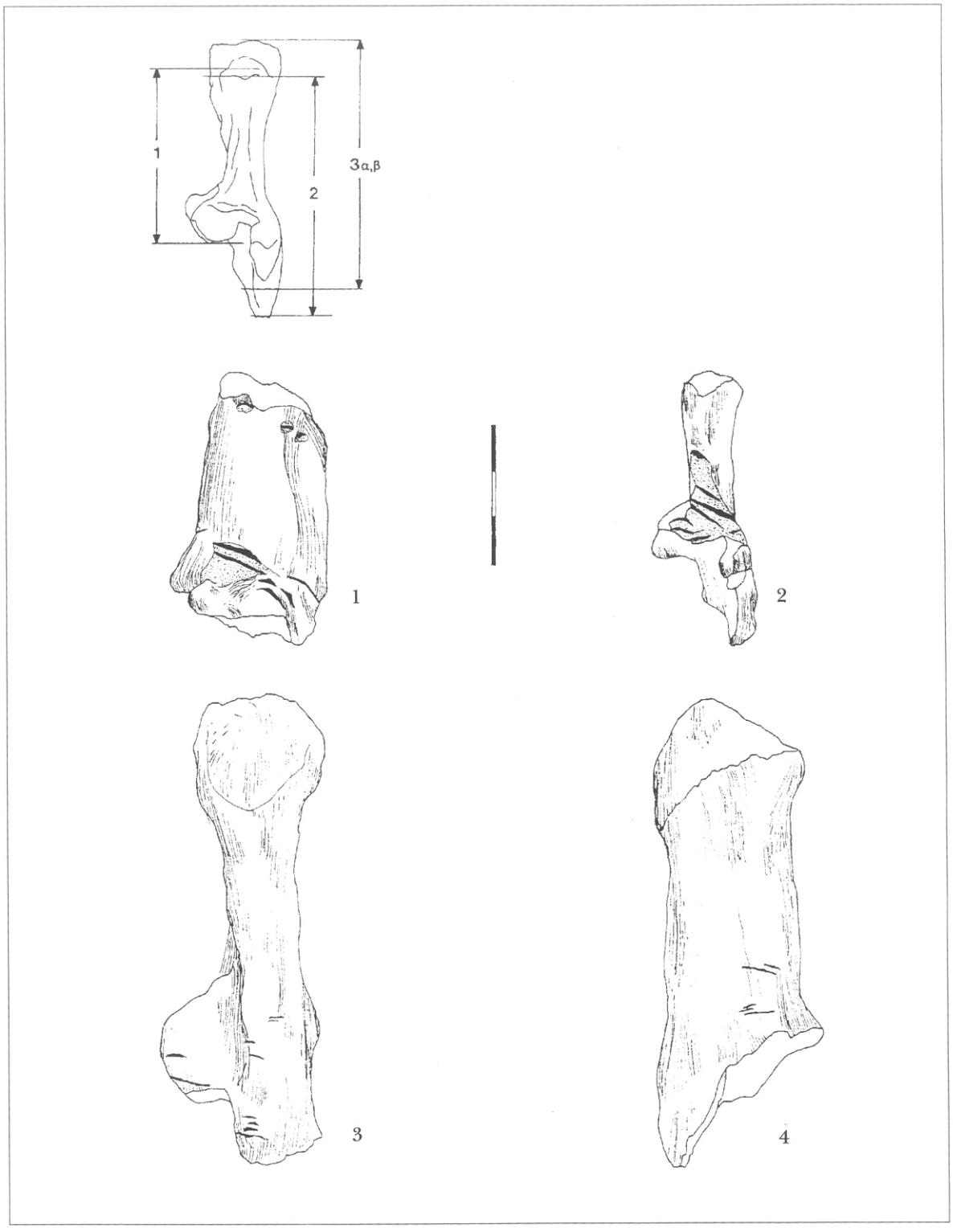

Εἰκ. 13. Ἀκρωτήρι Θήρας. Πτέρνα προβάτου (2) καὶ βοοειδοῦς (1, 3). Ἔχουν ὑποστεῖ μπαλταδιὲς κατὰ τὸν διαχωρισμὸ τοῦ ἀστραγάλου καὶ τῆς πτέρνας ἀπὸ τὴν κνήμη.

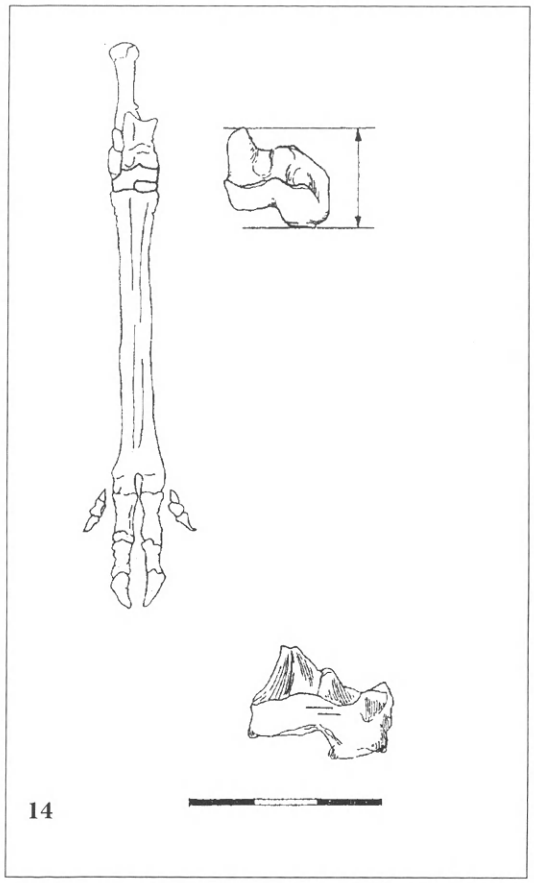

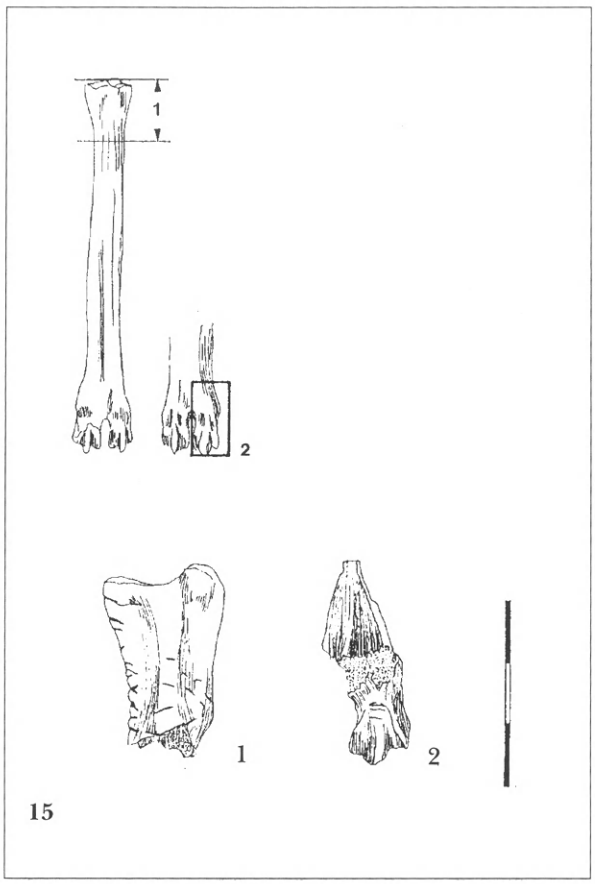

Εἰκ. 14. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κυβοσκαφοειδές (κεντροταροικὸ) ταροικὸ ὀστοῦν, τοῦ ὁποίου ἡ μία ἀρθρωτικὴ ἐπιφάνεια καταλήγει στὸν ἀσπράγαλο καὶ ἡ ἄλλη στὸ μετατάρσιο. Ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ ἴχνη διαμελισμοῦ.
Εἰκ. 15. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἄνω καὶ κάτω τμῆμα μεταποδίου μὲ ἴχνη διαμελισμοῦ. Τὸ πάνω τμῆμα ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὰ ταροικὰ ὀστά, τὸ κάτω ἀπὸ τὶς φάλαγγες.

ε) Ἴχνη ἀπὸ θλάσεις (κρούσεις)

Μὲ κάποιον ἐπικρουστήρα (ποὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἕνα κέρατο ἐλαφιοῦ ἢ κάποιο ἄλλο ὀστὸ) διαθλᾶται τὸ ὀστό (εἰκ. 16). Τὸ ὀστὸ χωρίζεται στὴ μέση κάθετα ἢ ὁριζόντια σὲ δύο ἢ τρία τμήματα ἢ ἁπλῶς διαμοιράζεται σὲ θραύσματα καὶ σχίζες. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐφαρμόζεται στὰ αὐλοειδὴ ὀστὰ καὶ τὸ κρανίο, γιὰ νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ μυαλὸ καὶ τὸ μεδούλι. Μὲ ἀνάλογο τρόπο τσακίζονται, ἀφοῦ βραστοῦν, καὶ οἱ ἐπιφύσεις (ὁ χόνδρος) γιὰ νὰ συλλεγεῖ τὸ λίπος.

Ἡ εἰκόνα στὸ Ἀκρωτήρι

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ ἀφοροῦν στὴ διαδικασία κοπῆς τοῦ σφαγίου συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

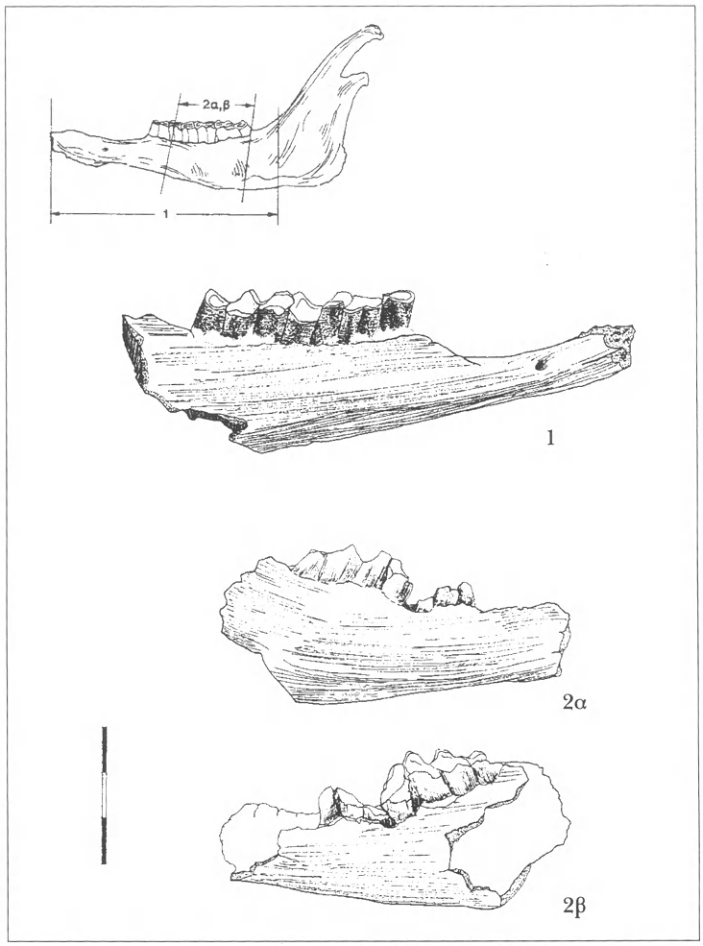

Εἰκ. 16. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κάτω γνάθος αἴγας/προβάτου ἐνηλίκων ζώων. Προφανῶς ὁ κερματισμὸς τοῦ ἡμιμορίου τῆς γνάθου γινόταν σὲ τρία τμήματα.

Τὸ *βόδι* (εἰκ. 17). Τὸ κεφάλι θρυμματίζεται γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μυελοῦ καὶ τὰ κέρατα ἀποσπῶνται μὲ μπαλταδιὰ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κρανίο. Στὴν κάτω γνάθο ἡ κορωνοειδὴς καὶ ἡ κονδυλοειδὴς ἀπόφυση χωρίζονται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα.

Μὲ μπαλταδιὲς ἐπίσης τεμαχίζεται τὸ σφάγιο στὰ δύο, ὅπως μαρτυροῦν οἱ διχοτομημένοι σπόνδυλοι. Τὰ πλευρὰ καταμερίζονται, κατὰ πάσα πιθανότητα, στὰ τρία (μπριζόλες, στηθοπλευρές, στῆθος). Τὰ μπροστινὰ μέλη ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ τὸ κόψιμο τῶν μυῶν, ποὺ ἑνώνουν τὴν ὠμοπλάτη μὲ τὸν θώρακα.

Μένει νὰ κατανεμηθεῖ τὸ μεγάλο κομμάτι κρέατος ποὺ εἶναι ἡ ὠμικὴ ζώνη, ὁ βραχίονας καὶ ὁ πήχυς. Ἡ ὠμοπλάτη (σπάλα) ἀποσχίζεται ἀπὸ τὸν βραχίονα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἴχνη γύρω ἀπὸ τὴν ὠμογλήνη (εἰκ. 18). Οἱ τένοντες κόβονται καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς ἡ κορακοειδὴς ἀπόφυση. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ ὠμοπλατιαία ἄκανθα εἶναι ἀποκομμένη. Ἴχνη ἀπὸ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο στὸν βραχίονα ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν διαπιστώθηκαν. Ἀντίθετα, ἡ κερκὶς καὶ ἡ ὠλένη δείχνουν καθαρὰ ὅτι ἀποσπῶνται ἀπὸ τὸν βραχίονα. Ἡ ἔξω ὄψη τῆς ὠλένης ἔχει ἔντονα τὰ ἴχνη μεγάλου μαχαιριοῦ στὸ ὕψος τῆς κερκιδικῆς ἐντομῆς. Ἴχνη κοπῆς τοῦ κρέατος ἔχουμε στὴ διάφυση μιᾶς κερκίδας.

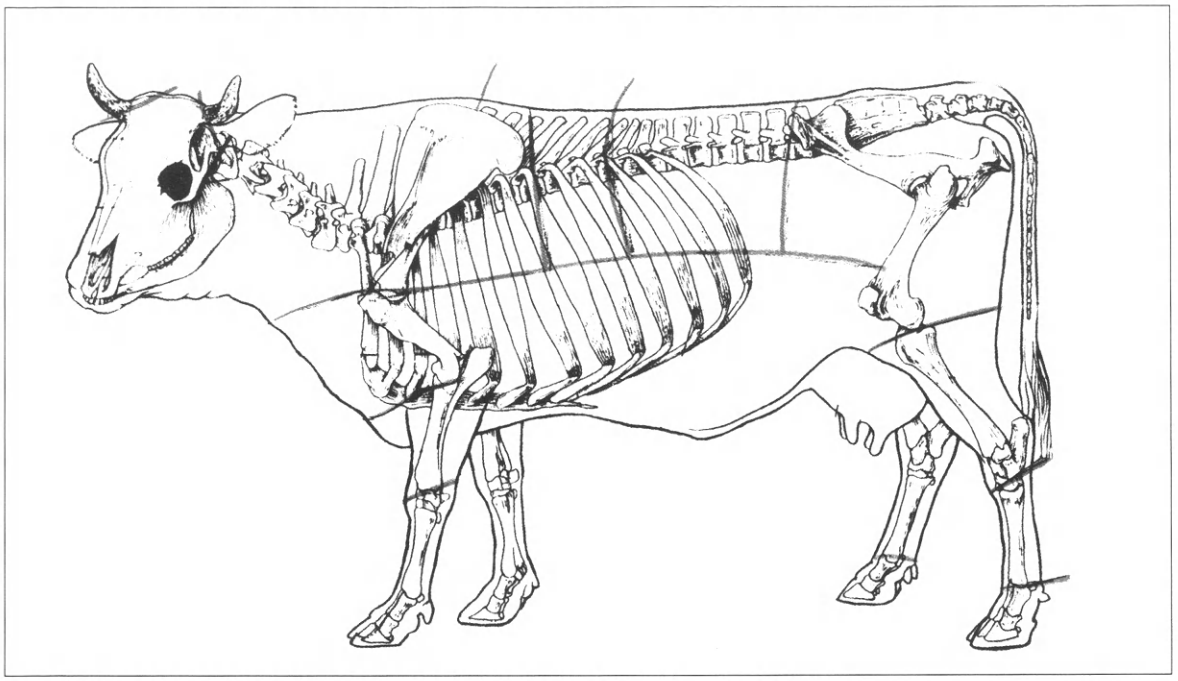

Εἰκ. 17. Ἀκρωτήρι Θήρας. Τεμαχισμὸς βοοειδοῦς μὲ βάση τὰ ὀστεολογικὰ δεδομένα ἕως τὸ 1997. Γιὰ παράδειγμα, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν πυελικὴ χώρα. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὁ μηρὸς διαχωριζόταν ἀπὸ τὴν πύελο στὴν κατ' ἰσχίο ἄρθρωση.

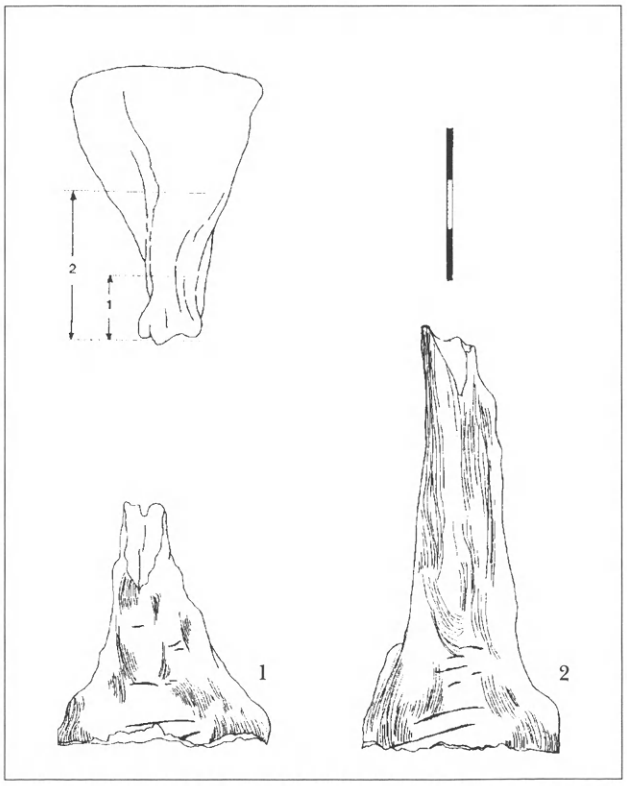

Εἰκ. 18. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ὠμοπλάτη βοοειδοῦς. Ἡ ὠμοπλατιαία ἄκανθα σὸ μέσο περίπου τῆς ραχιαίας ἐπιφανείας ἔχει ἀποχωρισθεῖ. Λεπτὲς ἐγχαράξεις διακρίνονται γύρω ἀπὸ τὴν ἀρθρικὴ κοτύλη.

Γιὰ τὰ πίσω μέλη δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μὲ μπαλταδιὰ ἀποχωρίζεται τὸ κάτω τμῆμα τῶν ποδιῶν (οἱ ἀρθρώσεις τοῦ ταρσοῦ καὶ τοῦ μεταταρσίου) ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο σκελετὸ τῶν κάτω ἄκρων. Ἡ μπαλταδιὰ τέμνει τὴν κάτω ἀρθριτικὴ ἐπιφάνεια τῆς κνήμης, τὸ τμῆμα τῆς πτέρνας, ποὺ συντάσσεται μὲ τὸν ἀστράγαλο καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς τροχιλίας τοῦ ἀστραγάλου.

Μὲ μαχαιριὲς χωρίζονται τὰ ὀστὰ τῶν δακτύλων (φάλαγγες) ἀπὸ τὸ μεταπόδιο (εἰκ. 8). Θραύσματα καὶ σχίζες μαρτυροῦν φροντίδα γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μυελοῦ τῶν ὀστῶν. Μερικὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα θὰ μορφοποιηθοῦν ἀργότερα σὲ ἐργαλεῖα.

Χοῖρος (εἰκ. 19). Τὸ κεφάλι σχίζεται στὰ δύο. Ἡ κάτω γνάθος κερματίζεται σὲ τρία μέρη: στὸ πίσω τμῆμα, στὸ τμῆμα τῶν γομφίων καὶ προγομφίων, στὸ τμῆμα τῶν κυνοδόντων καὶ τῶν κοπτήρων. Ἕνα ἡμιμόριο γνάθου νεαροῦ χοιρινοῦ («γαλαθηνοῦ») βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιο. Λείπει τὸ τμῆμα μὲ τοὺς κυνόδοντες καὶ τοὺς κοπτῆρες.

Τὰ μπροστινὰ μέρη ἀποσυνδέονται ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἡ σπάλα κόβεται στὰ δύο. Στὸ κάτω τμῆμα τοῦ βραχίονα καὶ στὸ πάνω τῆς κερκίδας οἱ λεπτὲς μαχαιριὲς δείχνουν προσπάθεια διαχωρισμοῦ τῶν δύο ὀστῶν στὴν κλείδωση. Συχνὰ τὸ πάνω τμῆμα τῆς ὠλένης ἀποσπᾶται μαζὶ μὲ τὴν ἐπίφυση τοῦ βραχίονα.

Οἱ σπόνδυλοι εἶναι σχεδὸν ἀκέραιοι. Τὸ κόψιμο πρέπει νὰ γίνεται ἢ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ κάθε σπονδύλου παρασύροντας καὶ τὶς πλευρικὲς ἀποφύσεις ἤ, ὅπως γίνεται σήμερα, παράλληλα πρὸς τὰ πλευρά.

Ἡ μελέτη τῆς λεκάνης δείχνει ὅτι τὰ πίσω ἄκρα χωρίζονται ἀπὸ τὴ σπονδυλικὴ στήλη. Ἡ λαγόνια μοίρα χωρίζεται ἀπὸ τὸ ἰσχίο στὸ ὕψος τῆς ἰσχιακῆς ἄκανθας. Στὴ συνέχεια τὸ μηριαῖο ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὴν κοτύλη τοῦ ἀνωνύμου ὀστοῦ.

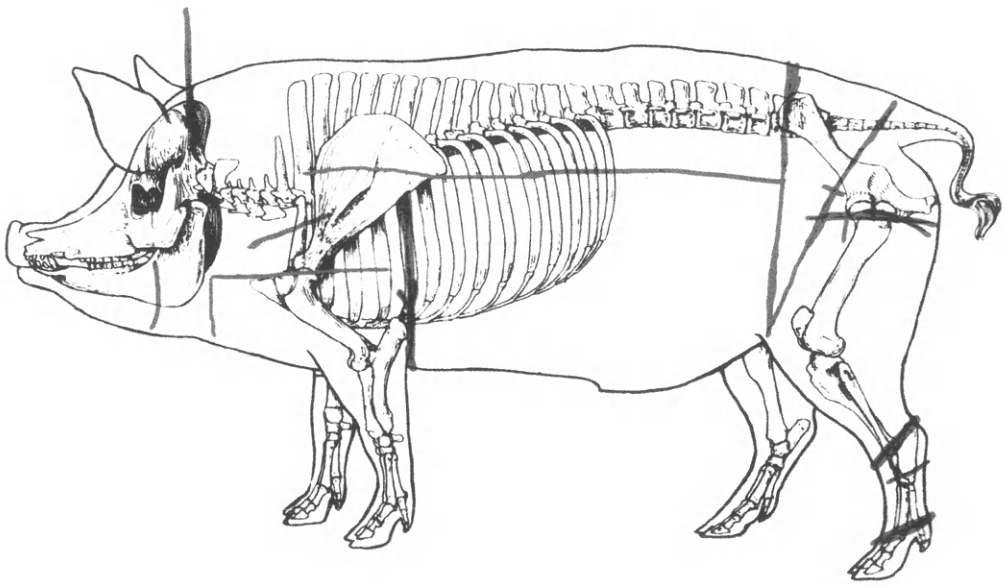

Εἰκ. 19. Ἀκρωτήρι Θήρας. Τεμαχισμὸς χοίρου μὲ βάση τὰ ὀστεολογικὰ δεδομένα ἕως τὸ 1997.

Τὸ μηριαῖο εἶναι ἐξαιρετικὰ θρυμματισμένο. Μερικὲς φορὲς στὴν κνήμη λείπει (ἔχει ἀφαιρεθεῖ) τὸ κάτω τμῆμα τῆς διάφυσης.

Τὰ ἴχνη στὸν ἀστράγαλο καὶ στὴν πτέρνα (ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει συχνὰ τὸ κάτω τμῆμα) προδίδουν ὅτι κοβόταν ὁ ἀχίλλειος τένοντας καὶ ξεχώριζαν τὰ μεταπόδια καὶ οἱ φάλαγγες.

Πρόβατα/αἶγα (εἰκ. 20). Ἡ τεχνικὴ κοπῆς εἶναι παρόμοια μὲ τὴν κατάτμηση ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὰ ἄλλα εἴδη. Τὰ ἐπιπλέον ἢ τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα εἶναι:

Τὸ κεφάλι ἀποκόβεται ἀπὸ τὴ σπονδυλικὴ στήλη. Οἱ μαχαιριὲς στὸν ἄτλαντα (τὸν πρῶτο αὐχενικὸ σπόνδυλο) τὸ διαβεβαιώνουν.

Ἀπὸ τὴν κάτω γνάθο σώζονται μόνο τμήματα μὲ προγομφίους καὶ γομφίους (εἰκ. 16). Αὐτὸ προϋποθέτει διαίρεση κάθε ἡμιμορίου τουλάχιστον στὰ δύο, ἂν ὄχι στὰ τρία.

Ἀπὸ τὴν ὠμοπλάτη διατηρήθηκαν τὰ πάνω καὶ κυρίως τὰ κάτω τμήματά της. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἡ ὠμοπλάτη μοιραζόταν στὰ δύο. Ἡ παρατήρηση ἀφορᾶ σὲ πολλὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα καὶ μπορεῖ νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὶς ταφονομικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ κάθε θέση, δεδομένου ὅτι τὸ εὐρύτερο τμῆμα τῆς ὠμοπλάτης εἶναι λιγότερο συμπαγὲς ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο.

Οἱ σπόνδυλοι εἶναι συχνὰ χωρὶς τὶς πλευρικὲς ἀποφύσεις καὶ οἱ θωρακικοὶ σπόνδυλοι χωρὶς τὴν ἀκανθώδη ἀπόφυση (εἰκ. 21). Τὰ πλευρά, ἰδίως τὰ ἀσύντακτα, φέρουν ἐντομές (εἰκ. 22).

Στὰ μπροστινὰ ἢ στὰ πίσω ἄκρα ὑπάρχει σχεδὸν ἡ ἴδια ἡ προαναφερθεῖσα τεχνικὴ ἐμπλουτισμένη μὲ περισσότερα στοιχεῖα. Ξέρουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι στὴν προσπάθεια ἀπόσχισης τῆς ὠμοπλάτης ἀπὸ τὸν βραχίονα λοξοτομεῖται συχνὰ ἡ κορακοειδὴς ἀπόφυση.

Γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ συγκριτικοῦ ὑλικοῦ ὁδηγεῖ στὴ μεγαλύτερη κατανόηση τοῦ τεμαχισμοῦ σὲ μεγάλα κομμάτια καὶ μερίδες, τῆς προετοιμασίας τῆς ζωικῆς διατροφῆς καὶ τοῦ τρόπου μαγειρέματος[26], καθὼς καὶ τῶν συμβολικῶν διαστάσεων ποὺ ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀποκτᾶ στὸν δημόσιο βίο[27].

Ἐπίλογος

Εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ τὰ δεδομένα ποὺ διαθέτουμε δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα. Γιὰ παράδειγμα, δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ὁ τεμαχισμὸς γινόταν ὅταν τὸ σῶμα τοῦ ζώου ἦταν ἀναρτημένο κάπου ἢ κείτονταν σὲ κάποιο σανίδι στὸ πάτωμα, δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ κάποιον εἰδικὸ χῶρο ὅπου θὰ γινόταν ἡ σφαγή, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ δέρματος καὶ τῶν κεράτων τῶν κοιλόκερων θηλαστικῶν κτλ. Ὁπωσδήποτε ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα ὡς πρὸς τὴ σφαγή, τὴν ἀφαίρεση τοῦ δέρματος καὶ τὸν διαμελισμὸ τοῦ ζώου μὲ ἄλλες θέσεις καὶ μὲ ἄλλες περιόδους. Ἄλλωστε πολλὰ ζητήματα διαμελισμοῦ καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνατομία τοῦ ζώου. Διαφοροποιήσεις ὑπάρχουν στὸν τρόπο σφαγῆς ἢ στὴν προετοιμασία τῆς τροφῆς καὶ στὴ διάθεση τῶν τεμαχίων. Στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, γιὰ

26. Ὑπάρχουν τελετὲς στὶς ὁποῖες τὸ ζῶο καταναλώνεται ὠμό (Detienne - Vernant 1979, 7-35).

27. Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, στὸν πολιτικὸ τομέα, τὰ καθοριστικὰ σύμβολα γιὰ τὴν ἵδρυση μιᾶς ἀποικίας ἦσαν ἡ λήψη τῆς ἱερῆς φωτιᾶς καὶ ὁ ὀβελός (Ἀριστοφάνης, *Ὄρνιθες* 43-45, 356-360, 387-391).

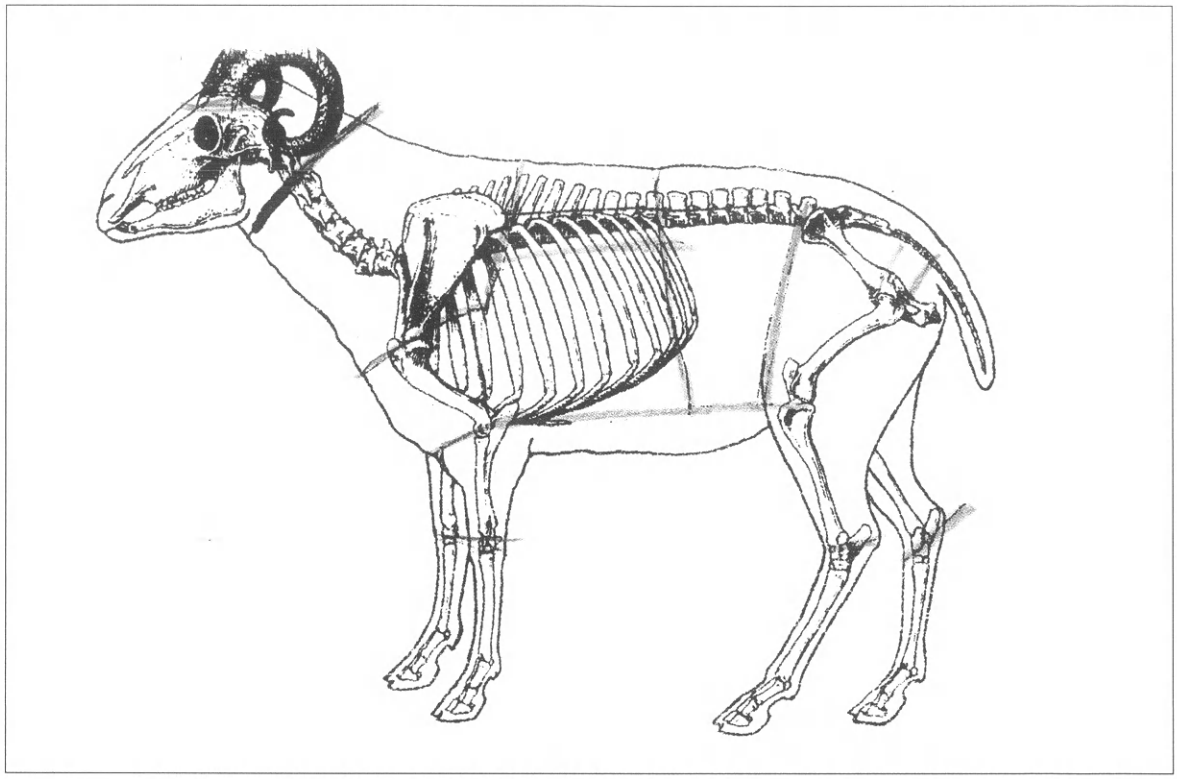

Εἰκ. 20. Ἀκρωτήρι Θήρας. Τεμαχισμὸς προβάτου/αἴγας μὲ βάση τὰ ὀστεολογικὰ δεδομένα ἕως τὸ 1997.

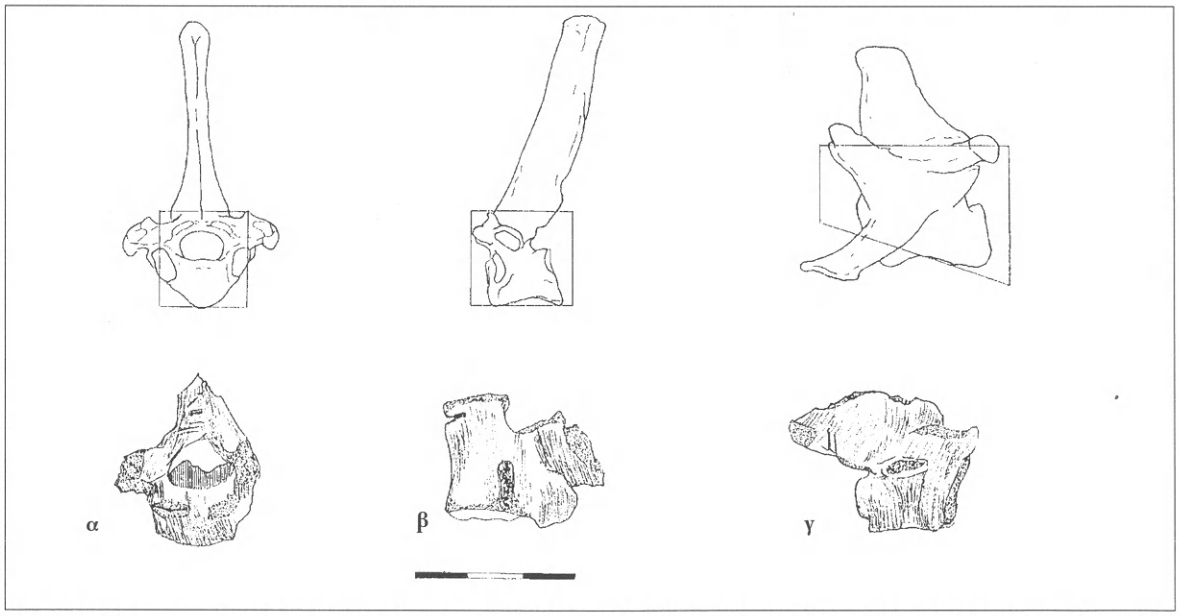

Εἰκ. 21. Ἀκρωτήρι Θήρας. Δύο θωρακικοὶ καὶ ἕνας ὀσφυϊκὸς σπόνδυλος αἴγας/προβάτου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἀποκοπεῖ κατὰ τὸν διαμελισμὸ ἡ ἀκανθώδης ἀπόφυση καὶ οἱ πλευροειδεῖς ἀποφύσεις.

παράδειγμα, στὸν βωμὸ ποὺ καίει ἔχουμε γυμνὰ ὀστὰ καὶ λίπος[28]. Ἴσως μάλιστα καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὰ καμένα ὀστὰ ἀπὸ τοὺς χώρους τῶν θυσιῶν (π.χ. Μινώα στὴν Ἀμοργό, ἀρχαϊκὸ ἱερὸ στὸ Ἄργος, ἱερὸ Ἑρμοῦ καὶ Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, γεωμετρικὸς ἀρχαϊκὸς Ὠρωπὸς) εἶναι ἀναλογικὰ πολὺ λιγότερα ἀπ' ὅσα περιμέναμε[29].

Τὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι ἡ κίνηση τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ γιὰ τὸν διαμελισμὸ τοῦ σφαγίου, αὐτὴ ἡ συνηθισμένη, καθημερινή, τετριμμένη δράση, ἐνέπνευσε καὶ ὁδήγησε φιλοσόφους σὲ μιὰ ἀνώτερη πνευματικότητα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἁπλὴ παρατήρηση τῆς φύσης ἠρεμεῖ, χαρίζει μιὰ διαφορετικὴ ἐπικοινωνία, μπορεῖ νὰ ἀνυψώσει τὴν ψυχή, νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα ὀπτικὴ γιὰ τὰ πράγματα καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας μας δανειστήκαμε μία φράση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ποὺ ἀναφερόταν στὸν τεμαχισμὸ τοῦ ζώου. Ἀνάλογη παρομοίωση, τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, χρησιμοποίησε καὶ ὁ ἰδεαλιστὴς Κινέζος φιλόσοφος Τσουάγκ Τσε. Κατ' αὐτὸν ἡ συνειδητὴ ἀποφυγὴ τῶν σκοπέλων γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας, ἰδιαίτερα στὶς τόσο λεπτὰ ὑφασμένες διαπροσωπικὲς σχέσεις, εἶναι ἀντίστοιχη μὲ τὴ σωστὴ κατάτμηση τοῦ ζώου, δηλαδὴ προσέχοντας τὶς ἀρθρώσεις[30].

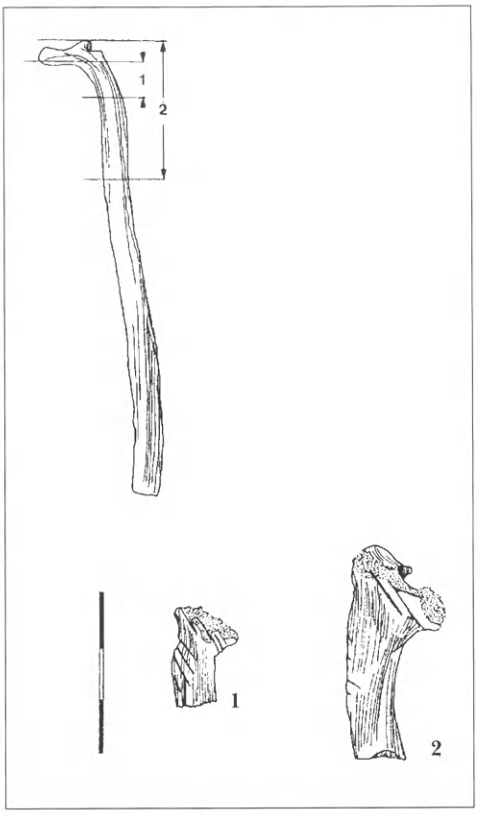

Εἰκ. 22. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἄνω τμῆμα πλευρῶν προβάτου/ αἴγας, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τοὺς σπονδύλους.

28. Στὸν βωμὸ τῆς θυσίας ἐναποτίθενται ὀστὰ καὶ λίπος (Ἡσίοδος, *Θεογονία* 540-541).

29. Προσωπικὲς παρατηρήσεις στὰ προαναφερθέντα ἀνασκαφικὰ σύνολα.

30. Ὁ κρεοπώλης τοῦ πρίγκιπα διαμέλιζε ἕνα βόδι. Ἀβίαστα, μεθοδικά, τὸ μαχαίρι ἀφαιροῦσε τὸ δέρμα, ἔκοβε τὶς σάρκες, ἀποσύνδεε τὶς ἀρθρώσεις. «Εἶστε πραγματικὰ ἐπιδέξιος» εἶπε ὁ πρίγκιπας ποὺ τὸν παρατηροῦσε. «Ὅλη μου ἡ τέχνη», ἀπάντησε ὁ κρεοπώλης, «συνίσταται στὸ νὰ μὴν ξεφεύγω ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ διαμελισμοῦ. Ὅταν πρωτοξεκίνησα σκεπτόμουν τὸ βόδι. Ὕστερα ἀπὸ ἐξάσκηση τριῶν χρόνων ἄρχισα νὰ ξεχνῶ τὸ ἀντικείμενο. Οἱ αἰσθήσεις μου δὲν ἀντιδροῦν πιά, μόνο ἡ θέλησή μου εἶναι ζωντανή. Ἀκολουθώντας τὶς φυσικὲς γραμμὲς τοῦ βοδιοῦ, τὸ μαχαίρι διεισδύει καὶ χωρίζει, ἀποκόπτει τὶς μαλακὲς σάρκες, δουλεύει γύρω ἀπὸ τὰ κόκαλα. Τὸ ἔργο γίνεται φυσικὰ καὶ ἀβίαστα καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ φθείρω τὸ μαχαίρι γιατὶ δὲν ἐπιτίθεμαι στὰ σκληρὰ τμήματα. Ἕνας ἀρχάριος φθείρει ἕνα μαχαίρι τὸ μήνα, ἕνας μέτριος κρεοπώλης φθείρει ἕνα μαχαίρι τὸν χρόνο. Τὸ ἴδιο μαχαίρι τὸ χρησιμοποιῶ ἐδῶ καὶ δεκαεννιὰ χρόνια. Διαμέλισε ἑκαντοτάδες χιλιάδες βόδια καὶ δὲν παρουσιάζει σημάδια φθορᾶς, γιατὶ δὲν προσπαθῶ νὰ τὸ περάσω ἐκεῖ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ περάσει». «Εὐχαριστῶ», εἶπε ὁ πρίγκιπας στὸν κρεοπώλη «Μόλις μὲ διδάξατε πῶς βοηθᾶμε νὰ διαρκέσει ἡ ζωή: μὲ τὸ νὰ τὴν προσφέρουμε σὲ ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὴ φθείρει». Ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Τσουάγκ Τσε (Tchouang- Tseu) Κ. Τρανταλίδου ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση Lignereux - Peters, 45. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Ὀ. Κουκᾶ, ποὺ μοῦ ἐπιβεβαίωσε τὶς ἐπιδεξιότητες τοῦ ἄριστου κρεοπώλη. Ἐμεῖς οἱ ὑπόλοιποι καλὸ εἶναι νὰ χειριζόμαστε τὴ ζωή μας ὅπως ὁ κρεοπώλης τὸ μαχαίρι.

Πίνακας 1. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ζωγραφικῶν συνθέσεων, εἰδωλίων ἢ συμπλεγμάτων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ποὺ ἀναφέρονται στὸν σφαγιασμὸ ἢ στὸν διαμελισμὸ τῶν ζώων.

1. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἑτοιμασίας σφαγιασμοῦ ἑνὸς βοοειδοῦς καὶ ἑνὸς ἱππότραγου. Saqqara, τάφος τοῦ Seshathotep, Ἀρχαῖο Βασίλειο, ἀρχὲς 5ης Δυναστείας, 2498-2345 π.Χ. (Lignereux - Peters 1996, πίν. 2).

2. Εἰδώλιο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ἄνδρας ἑτοιμάζεται νὰ σφαγιάσει ἕνα δεμένο μοσχάρι. Giza, τάφος τοῦ Djasha, 5η Δυναστεία. Μουσεῖο Καΐρου JE 37823 (Tooley 1995, πίν. 26).

3. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ὑπηρέτη, ὁ ὁποῖος καθαρίζει χήνα καὶ τὴν ἑτοιμάζει γιὰ μαγείρεμα. Giza, τάφος τοῦ Djasha, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 5η Δυναστεία (Tooley 1995, 32).

4. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἀνδρὸς ποὺ προσφέρει τὸν μηρὸ ἑνὸς ζώου. Saqqara, τάφος τοῦ Idut, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 5η Δυναστεία, βασιλεία τοῦ Unas, περ. 2423 π.Χ. (Darby et al. 1977, πίν. 3.39).

5. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἀφαίρεσης πτερῶν, προετοιμασία καρατόμησης καὶ ψησίματος ὑδρόβιων πτηνῶν. Saqqara, τάφος τοῦ Nefer-seshem-Ptah, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 6η Δυναστεία, 2345-2181 π.Χ. (Janseen 1989, πίν. 41).

6. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἑτοιμασίας σφαγῆς, ψησίματος καὶ βρασμοῦ πτηνῶν. Giza, Ἀρχαῖο Βασίλειο (ἄγνωστος τάφος καὶ χρονολόγηση), (Darby et al. 1977, πίν. 6.24).

7. Τοιχογραφία μὲ παράσταση σφαγίου γιὰ διχοτόμηση καὶ βρασμός. Τάφος τοῦ Aba, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 6η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 3.45).

8. Τοιχογραφία μὲ παράσταση τεμαχισμοῦ, ἀποξήρανσης στὸν ἀέρα καὶ ψησίματος τμημάτων βοοειδοῦς καὶ πτηνῶν. Meir, τάφος τοῦ Pepi-Onkh, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 6η Δυναστεία, βασιλεία Pepi II, περ. 2300 π.Χ. (Darby et al. 1977, πίν. 3.40).

9. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ἤδη θανατωθέντων ζώων. Σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἀφαιρεῖται ἡ θωρακικὴ χώρα (οἱ πλευρὲς) καὶ τὰ ἐντόσθια. Saqqara, τάφος τοῦ Ankh-ma-Hor, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 6η Δυναστεία, Βασιλεία τοῦ Teti, γύρω στὸ 2390 π.Χ. (Darby et al. 1977, πίν. 3.38).

10. Τοιχογραφία μὲ παράσταση προσφορῶν πρὸς τὸν νεκρό, μεταξὺ τῶν ὁποίων δεμένα νεκρὰ ζῶα, πτηνὰ καὶ μεμονωμένα μηριαῖα ὀστά. Saqqara, τάφος τοῦ Mereruka, Ἀρχαῖο Βασίλειο, 6η Δυναστεία, γύρω στὸ 2320 π.Χ. (James 1997, πίν. 42).

11. Ὁμοίωμα διώροφου οἰκήματος διαμορφωμένου σὲ σφαγεῖο στὴν αὐλὴ τοῦ ἰσογείου καὶ μὲ τεμαχισμένα κρέατα κρεμασμένα στὴν ταράτσα. Τὸ αἷμα τῶν σφαγιασμένων ταύρων συλλέγεται σὲ ἀγγεῖα γιὰ τὴν παρασκευὴ ἄλλων φαγητῶν. Qurna, τάφος τοῦ Meket-Re, Μέσο Βασίλειο, τέλος τῆς 11ης ἢ ἀρχὲς τῆς 12ης Δυναστείας, 2061-2010 π.Χ. Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Τέχνης, Νέα Ὑόρκη, ὁμοίωμα E (Tooley 1995, πίν. 27).

12. Ὁμοίωμα ἰσόγειου οἰκήματος διαμορφωμένου σὲ τρεῖς ξεχωριστοὺς χώρους γιὰ τὴ σφαγὴ ζώων καὶ τὴν προετοιμασία ζύθου καὶ φαγητοῦ. Saqqara, τάφος τοῦ Gemniemhat, Μέσο Βασίλειο, τέλος 11ης ἀρχὲς 12ης Δυναστείας. Γλυπτοθήκη Carlsberg, Κοπεγχάγη, AEIN 1631 (Tooley 1995, πίν. 28).

13. Ξύλινο ἐπιζωγραφισμένο ὁμοίωμα ἀνδρὸς ποὺ σφάζει βοοειδές. Beni Hasan, τάφος τοῦ Seni, Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία, γύρω στὸ 1990-1800 π.Χ. Ὀξφόρδη, Μουσεῖο Ashmolean, 1903, E 2309 (προσωπικὴ παρατήρηση).

14. Τοιχογραφία μὲ παράσταση σφαγιασμοῦ βοοειδοῦς καὶ προετοιμασία συλλογῆς αἵματος. Meir, τάφος τοῦ Scnbi, Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 3.35).

15. Τοιχογραφία τεμαχισμοῦ καὶ ξήρανσης στὸν ἀέρα τμημάτων βοοειδοῦς. Θῆβες, τάφος τοῦ Antefoker (ἀρ. 60), Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 3,41).

16. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ψησίματος (σουβλίσματος ζώων). Meir, τάφος τοῦ Ukh-hotp υἱοῦ, Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 3.44).

17. Τοιχογραφία μὲ παράσταση στραγγαλισμοῦ πτηνῶν. Meir, τάφος τοῦ Ukh-hotp, Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 6.20).

18. Τοιχογραφία μὲ παράσταση προσφορᾶς τμημάτων βοοειδῶν καὶ πτηνῶν ἑτοίμων γιὰ ψήσιμο. Meir, τάφος τοῦ Ukh-hotp, Μέσο Βασίλειο, 12η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 6.21).

19. Τοιχογραφία μὲ προετοιμασία πτηνῶν (ἀφαίρεση πτερῶν) γιὰ τὴν ὄπτηση, ἀποξήρανσή τους στὸν ἀέρα καὶ τοποθέτησή τους σὲ ἀγγεῖα. Θῆβες, Νέο Βασίλειο, 18η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 6.23).

20. Τοιχογραφία μὲ ὑπηρέτες ποὺ ἀφαιροῦν τὰ πτερὰ πτηνῶν. Ἄλλα πτηνά, μαδημένα ἤδη, κρέμονται στὴ σειρὰ στὸν ἀέρα. Θῆβες, Νέο Βασίλειο, 18η Δυναστεία (Darby et al. 1977, πίν. 6.22).

21. Τοιχογραφία σφαγῆς βοοειδοῦς. Θῆβες, τάφος τοῦ Nakht (ἀρ. 52). Νέο Βασίλειο, 18η Δυναστεία, βασιλεία τοῦ Touthmossis IV, γύρω στὸ 1420 π.Χ. (Darby et al. 1977, πίν. 3.33).

Πίνακας 2. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀγγειογραφίας κλασικῶν χρόνων μὲ σκηνὲς θυσιῶν καὶ τεμαχισμοῦ τοῦ σφαγίου.

1. Παράσταση ἀνδρικῆς μορφῆς (βουφόνος) μὲ τὸν πέλεκυ ἀνὰ χεῖρας καὶ τὸν ταῦρο πρὸς θυσία. Κορινθιακὸ ἀλάβαστρο, Μουσεῖο Ἀρχαίας Τέχνης, Βερολίνο, VI 3419 (Durant 1986, πίν. 24).

2. Παράσταση ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ πέλεκυ ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ταῦρο μπροστὰ στὸν βωμό. Καιρατινὴ ὑδρία. Ἐθνικὸ Μουσεῖο Κοπεγχάγης MN 13567 (Durant 1986, πίν. 25).

3. Παράσταση μὲ προετοιμασία θυσίας χοίρου. Μάγειρος μὲ μάχαιρα, βοηθὸς καὶ βωμός. Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη κύλιξ, Μουσεῖο Λούβρου G112, Παρίσι (Detienne - Vernant 1979, εἰκ. 1).

4. Παράσταση σφαγῆς/διχοτόμησης κριαριοῦ πάνω σὲ τράπεζα. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὸ σφαγεῖον, ἀγγεῖο ὅπου συλλέγεται τὸ αἷμα. Ἵδρυμα Custodia (Ὁλλανδικὸ Ἰνστιτοῦτο), ἀρ. 3650 (Durant 1987, πίν. 1).

5. Παράσταση μὲ ἑρμαϊκὴ στήλη, δεξιὰ τῆς ὁποίας ὑπάρχει βωμός. Ἀριστερὰ τοῦ βωμοῦ κρέμονται σφάγια, ὁ σπλαχνόπτης ἑτοιμάζει τὸν ὀβελὸ γιὰ νὰ ψήσει τὰ σπλάχνα καὶ πίσω στὴν τράπεζα ὁ μάγειρος, κρατώντας τὴ μάχαιρα, τεμαχίζει τὸ κρέας. Πίσω ἀπὸ τὸν σπλαχνόπτη τὸ κάνεον (κάνειον ἢ κανοῦν) ποὺ περιέχει τὸ ἱερὸ κριθάρι τῶν θυσιῶν. Ἀττικὸς μελανόμορφος κρατήρας, Βρετανικὸ Μουσεῖο, Λονδίνο B 362 (Durant 1986, πίν. 38).

6. Παράσταση Ἡρακλέους μὲ τὴ μάχαιρα ἀνὰ χεῖρας ποὺ σχίζει τὴν κοιλιακὴ χώρα κριαριοῦ μπροστὰ στὴν ἑρμαϊκὴ στήλη. Ἀττικὸς μελανόμορφος σκύφος, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ἀθήνα, MN 12656 (Durant 1986, πίν. 78a, b, c).

7. Παράσταση Ἡρακλέους ὡς σπλαχνόπτη. Κρατᾶ ὀβελοὺς καὶ παρακολουθεῖ τὴν ὄπτηση τεμαχίων κρέατος στὸν βωμό. Μελανόμορφη ἀττικὴ λήκυθος. Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο Τέχνης Νέας Ὑόρκης, 41.162.29 (Durant 1986, πίν. 79).

8. Παράσταση Ἡρακλέους ποὺ κάνει σπονδὴ σὲ σπλάχνα ἢ τεμάχια κρέατος πάνω ἀπὸ ἕνα βωμό.

9. Ἐρυθρόμορφη ἀττικὴ κύλιξ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βερολίνου VI 3232 (Durant 1986, πίν. 80). 9α, β, γ, δ, ε. Παράσταση Ἡρακλέους ὁ ὁποῖος περνᾶ κομμάτια κρέατος στὸν ὀβελὸ στηρίζοντάς τον σὲ μία τράπεζα. Μελανόμορφες ἀττικὲς ὄλπεις στὰ παρακάτω μουσεῖα: Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Βερολίνου F 1919. SchlossMuseum, Γκότα Ahv44. Βρετανικὸ Μουσεῖο, Λονδίνο Β 473, Μουσεῖο Λούβρου, Παρίσι F 338, Μελανόμορφη ἀττικὴ κύλιξ στὸ Λοῦβρο, Παρίσι F 121 (DURANT 1986, πίν. 81-85).

10. Παράσταση τεμαχισμοῦ τμημάτων, γιὰ τὴν ἀκρίβεια μηριαίων, βοοειδοῦς. Σὲ μερικὰ ἔχει ἤδη ἀφαιρεθεῖ τὸ ὀστό. Ὁ μάγειρος, ὁ βοηθός, ἡ μάχαιρα, ὁ βωμὸς καὶ τὸ σφαγεῖον συνθέτουν τὴν εἰκόνα. Ἀττικὴ μελανόμορφη οἰνοχόη, Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν, Βοστώνη, 99527 (DURANT 1987, πίν. 3).

11. Παράσταση μεταφορᾶς ποδιοῦ βοοειδοῦς, στὸ ὁποῖο ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ ὀστὸ ἀπὸ τὸν μηρό, ἀλλὰ παραμένουν τὸ ὀστὸ τῆς κνήμης, τὰ μεταπόδια καὶ οἱ φάλαγγες. Ἀττικὴ μελανόμορφη κύλιξ. Μουσεῖο Σαλέρνου (DURANT 1987, πίν. 4).

12. Ἀφαίρεση μὲ τὸ χέρι τῶν ἐντοσθίων ἀπὸ κριάρι ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ τράπεζα. Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος σκύφος. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, Βαρσοβία, 14 24 64 (DURANT 1979, εἰκ. 6).

13. Κοπὴ κρέατος, προετοιμασία ψησίματος, προετοιμασία ἐντοσθίων γιὰ ψήσιμο (σὲ ὀβελό). Κάλυμμα βοιωτικοῦ πινακίου Schloss Fasanerie 2, Adolphseck (DURANT 1979, εἰκ. 18).

14. Μάγειρος κρατᾶ στὸ ἕνα χέρι μάχαιρα καὶ στὸ ἄλλο τμῆμα ζώου (πρόσθιο πόδι καὶ ὠμοπλάτη). Στὴν τράπεζα ἄλλα κομμάτια κρέατος. Ἐρυθρόμορφη κύλιξ, Μουσεῖο Λούβρου, Παρίσι, C10918 (DURANT 1979, εἰκ. 19).

15. Ὀβελοὶ μὲ περασμένα σὲ αὐτοὺς κομμάτια κρέατος. Ἐρυθρόμορφη ὄλπη, Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, 143 (DURANT 1979, 154).

Πίνακας 3. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀνάγλυφων παραστάσεων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (1ου-3ου αἰώνα μ.Χ.) ἀπὸ τὴ Δύση ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ σφάγια καὶ τὸν τεμαχισμό τους (LINGEREUX - PETERS 1996).

1. Ἐλεφαντοστέινο ἀνάγλυφο μὲ παράσταση καθαρισμοῦ τριχώματος χοίρου. Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ρώμης, Βερόνας.

2. Λίθινος ἐπιτύμβιος βωμὸς ἀπὸ τὴν Ἀκυληία. Νεαρὸ ἄτομο ἑτοιμάζεται νὰ διχοτομήσει κρεμασμένο χοῖρο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

3. Λίθινη ἐπιτύμβια στήλη μὲ σχηματικὴ παράσταση διαμελισμοῦ ἐνήλικου βοοειδοῦς. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Dijon.

4. Μαρμάρινο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο μὲ τεμαχισμὸ χοίρου, εἰκόνα ἑνὸς σύγχρονου κρεοπωλείου ἀπὸ τὴν περιοχὴ Trastevere. Μουσεῖο τῆς Δρέσδης.

5. Μαρμάρινο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ζῶα ποὺ κρέμονται (χοῖρος, λαγός, χῆνες), εἰκονίζονται δύο γυναῖκες, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἑτοιμάζεται νὰ σφαγιάσει μιὰ χήνα. Μουσεῖο Torlonia, Ρώμη.

6. Μαρμάρινος ἐπιτύμβιος βωμὸς μὲ κρεοπώλη καὶ κομμάτια σφαγίου, κυρίως χοίρου, κρεμασμένα ἀπὸ ἄγκιστρο. Εἰκονίζονται καὶ ὅλα τὰ ἐργαλεῖα τοῦ κρεοπώλη. Μουσεῖο Ὄστιας.

7. Μαρμάρινο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ κρεοπώλη Iulio Vitali. Ἕνας ἄνδρας ἑτοιμάζεται νὰ διχοτομήσει κεφαλὴ χοίρου. Στὸ κρεοπωλεῖο κρέμονται διάφορα κομμάτια κρέας. Villa Albani, Ρώμη.

8. Μαρμάρινο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ὅπου στὴν τράπεζα τοῦ κρεοπώλη παρουσιάζονται κομμάτια ζώου (πλευρές, μηριαῖα κτλ. χοίρου), καθὼς καὶ τὰ ἐργαλεῖα τεμαχισμοῦ. Rheinisches Landesmuseum, Τρεβῆροι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BECKER 1986 — C. BECKER, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlung shügel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Tierknochenfunde*, *Prähistorische Arch. in Südosteuropa* 5 (Berlin).

BINFORD 1984 — L. R. BINFORD, *Faunal Remains from Klasies River Mouth* (New York).

BÖKÖNYI 1986 — S. BÖKÖNYI, Faunal Remains, στὸ C. RENFREW - M. GIMBUTAS - E. S. ELSTER, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, τ. I (Los Angeles) 63-132.

BREWER - FRIEDMANN 1989 — D. J. BREWER - R. F. FRIEDMANN, *Fish and Fishing in Ancient Egypt, The Natural History of Egypt* II (Wrminster).

BRUIT 1990 — L. BRUIT, The Meal at the Hyakinthia: Ritual Consumption and Offering, στὸ O. Murray (ἐπιμ.), *Sympotica: A Symposium on the Symposion* (Oxford), 162-174.

CHAIX - SIDI MAAMAR 1992 — L. CHAIX - H. SIDI MAAMAR, La découpe des animaux en contexte rituel: limites et perspectives d'une éthnozoorachéologie, στὸ *Ethnoarchéologie, VII Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, 17-19 octobre 1991* (Juan-les-Pins) 169-292.

DARBY et al. 1977 — W. J. DARBY - P. CHALIOUNGUI - L. GRIVETTI, *Food. The Gift of Osiris* I, II (London).

DELPECH - VILLA 1993 — F. DELPECH - P. VILLA, Activités de chasse et de boucherie dans la Grotte des Eglises, στὸ *XIII Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d' Antibes, Exploitation des animaux sauvages à travers le temps*, APDCA (Juan-les-Pins) 79-102.

DETIENNE 1979 — M. DETIENNE, Violentes eugénies καὶ Pratiques culinaires et ésprit de sacrifice, στὸ DETIENNE - VERNANT 1979, 7-35.

DETIENNE 1998 — M. DETIENNE, *Apollon le couteau à la main*, *Bibliothèque des Sciences Humaines, Gallimard* (Paris).

DETIENNE - VERNANT 1979 — M. DETIENNE - J. P. VERNANT, *La cuisine du sacrifice en pays grec* (Paris).

DRIESCH - BOESSENK 1975 — A. VON DEN DRIESCH - J. BOESSENK, Schnittspuren an neolitischen Tierknochen, *Sonderdruck aus Germania* 53, 1-23.

DURANT 1979 — L. DURANT, Bêtes grecques. Propositions pour une topologie des corps à manger, στὸ DETIENNE - VERNANT 1979, 133-166.

DURANT 1986 — L. DURANT, *Sacrifice et labour en Grèce ancienne; essais d'anthropologie religieuse* (Paris).

DURANT 1987 — L. DURANT, Sacrifice et découpe en Grèce ancienne, *La découpe et le partage du corps à travers le temps et l'espace, Anthropozoologica 1 numéro spécial, Actes de la table ronde organisée par la R.C.P. 717 du CNRS les 14 et 15 novembre 1985, Paris CNRS - Ministère de la Culture*, 59-66.

FLORE - CURCI 1995 — I. FLORE - A. CURCI, Analisi delle tracce di macellazione relativa ai resti di Bos primigenius di grotta Romanelli, στὸ *1 Convegno Nationale di Archeozoologia, Rovigo, 5-7 marzo 1993*, 39-54.

GIACOBINI 1995 — G. GIACOBINI, Identificazione delle tracce di macellazione con strumenti litici. Analisi di microscopia elettronica a scansicone, στὸ *1 Convegno Nationale di Archeozoologia, Rovigo, 5-7 marzo 1993*, 29-37.

HOULIHAN 1996 — P. H. HOULIHAN, *The Animal World of the Pharaohs* (London).

JAMES 1997 — T. G. H. JAMES, *Egyptian Painting* (London).

JANSEEN 1989 — J. JANSEEN, *Egyptian Household Animals* (London).

KLIPPER - SNYDER 1991 — W.-L. KLIPPER - I. M. SNYDER, Dark Age Fauna from Kavousi, Crete. The Vertebrates from 1987 and 1988 Excavations, *Hesperia* 60, 179-186.

LIGHTHEIM 1974 — M. LIGHTHEIM, *Ancient Egyptian Literature* II: *New Kingdom* (London).

LIGNEREUX - PETERS 1996 — Y. LIGNEREUX - J. PETERS, Techniques de boucherie et rejets osseux en

Gaule romaine, *Anthropozoologica* 24, 45-98.

Méniel 1994 — P. Méniel, Les chevaux decoupés du village d'Arcy-Romance et l'hippophagie en Gaule septentrionale, *Anthropozoologica* 24, 45-98.

Malerba - Giacobini 1995 — G. Malerba - G. Giacobini, Analisi delle tracce di macellazione in un sito paleolitico. L'essemplio del riparo di Fumane (Valpolicella, Verona), στὸ *1 Convegno Nationale di Archeozoologia, Rovigo, 5-7 marzo 1993*, 97-108.

Marinatos 1986 — N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism, Acta Instituti Atheniensis Regni Sveciae*, 8ο, IX (Stockholm).

Poplin 1980 — F. Poplin, Le dépeçage des animaux, *Les dossiers de l'archéologie* 46, 24-32.

Rodet-Belarbi - Yvinec 1990 — I. Rodet-Belarbi - J.-H. Yvinec, Boucheries et dépotoirs de boucherie Gallo-Romains, *Anthropozoologica* 13, 19-25.

Ruipérez - Melena 1996 — M. S. Ruipérez - J. L. Melena, *Οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες* (Ἀθήνα).

Σακελλαριου 1992 — Α. Ξενακη-Σακελλαριου, Μινωικὴ μεταλλοτεχνία, στὸ Λ. Μαραγκου (ἐπιμ.), *Μινωικὸς καὶ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τὴν Συλλογὴ Μητσοτάκη* (Ἀθήνα) 222-231.

Στρατουλη 1993 — Γ. Στρατουλη, Ὀστέινα ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴν ἐργαλειοθήκη τοῦ παραγωγοῦ τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς, στὸ Α. Σαμψων (ἐπιμ.), *Σκοτεινὴ Θαρρουνίων. Τὸ σπήλαιο, ὁ οἰκισμὸς καὶ τὸ νεκροταφεῖο* (Ἀθήνα) 496-526.

Tooley 1995 — A. M. J. Tooley, *Egyptian Models and Scenes* (Buckinghamshire).

Trantalidou 2000 — K. Trantalidou, Animal Bones and Animal Representations at Late Bronze Age Akrotiri, στὸ S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. II (Athens), 709-735.

Trantalidou 2001 — K. Trantalidou, Producing and Recording Leather and Other Animal Products, στὸ A. Michailidou (ἐπιμ.), *Manufacture and Measurement: Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, *Μελετήματα* 33 (Athens) 267-317.

Τρανταλιδου 2001 — Κ. Τρανταλιδου, Ζωοτεχνία καὶ οἰκονομία στὸ Ἀκρωτήρι, στὸ Ι. Μ. Δανεζης (ἐκδ.), *Σαντορίνη* (Ἀθήνα) 193-204.

Vigne 1983 — J.-D. Vigne, *Les mammifères terrestres non volants du post-glaciaire de Corse et leurs rapports avec l'homme: Étude paléoethno-zoologique fondée sur les ossements* (Paris).

SUMMARY

BUTCHERING IN THE BRONZE AGE

Katerina Trantalidou

The paper examines the butchering of mammals in the urban settlement at Akrotiri, on the basis of the data available. For better understanding the process of cutting up the slaughtered animal, reference is made to comparative material from other excavation contexts, iconographic testimonies from different cultural periods and literary testimonies mainly of later centuries. The aim is not to examine the conditions and the ideology of each temporal unit, but to understand that the simple, everyday, commonplace practice which we have tried to reconstruct for the place of Akrotiri and the time of the Late Bronze Age, is on the one hand diachronic and on the other a source of inspiration in art and literature.

Αλιεια στο Προϊστορικο Αιγαιο
Θεωρητικες προσεγγισεις και αρχαιολογικες μαρτυριες: η περιπτωση του ακρωτηριου[1]

Ἐξετάζοντας κανεὶς τὴ βιβλιογραφία ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχαία ἁλιεία, διαπιστώνει ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ τῶν κειμένων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν/ἱστορικῶν δεδομένων εἶναι ἐξαιρετικὰ χαλαρή. Συχνὰ τὰ δεδομένα παρουσιάζονται ἀποσπασματικά, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖται ἔνταξή τους στὴ γενικότερη ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα. Τὰ θεωρητικὰ σχήματα γιὰ τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀνάλυση τῆς ἀρχαίας ἁλιείας, ὅταν χρησιμοποιοῦνται, ἀναπτύσσονται κυρίως στὴ βάση οἰκονομικῶν, ἐθνογραφικῶν καὶ οἰκολογικῶν παρατηρήσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Ἡ διαχρονικὴ ἐξέταση τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν καὶ μελετῶν ἀποκαλύπτει ὁρισμένες τάσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἴσως κριτικῆς σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ρόλου τῆς ἁλιείας στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο. Ἡ ἀνάλυση καὶ κατανόησή τους εἶναι μία ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἑρμηνεία παλαιο-ἰχθυολογικῶν συνόλων.

Στὴν παρούσα ἐργασία θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση κάποιων ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάσεις καὶ θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ προβολή τους στὸ παλαιο-ιχθυολογικὸ ὑλικὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες

Ἀρχαιολογικὰ τὸ θέμα τῆς ἁλιείας ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τρόπο ποικίλο, ἀνάλογα μὲ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὑλικοῦ καὶ τὸν θεωρητικὸ προσανατολισμὸ τῶν ἀνασκαφέων, τῶν μελετητῶν ἢ τῶν ἐμπλεκόμενων ἐρευνητικῶν ἱδρυμάτων.

Στὴν περίπτωση τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ἡ μελέτη τῆς ἁλιείας ἔχει ἀκολουθήσει δύο διαφορετικὲς διαδρομές. Ἡ μία ἔχει προσεγγίσει τὴν ἁλιεία κυρίως μέσω τῆς τέχνης[2] καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ μέσω σχετικῶν τεχνέργων[3]. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὸ γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγὴ πληροφοριῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν

---

1. Οἱ σκέψεις ποὺ ἐκτίθενται στὴν παρούσα ἐργασία προέκυψαν κατὰ τὰ πρῶτα στάδια εὐρύτερης ἔρευνας γιὰ τὸ θέμα τῆς ἁλιείας καὶ τῆς ἰχθυοφαγίας στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο. Αὐτὰ τὰ ζητήματα συζητοῦνται ἀναλυτικὰ καὶ συνοδεύονται ἀπὸ ἐκτενὴ βιβλιογραφία στὸ Mylona 2007 (κεφ. 3). Εὐχαριστῶ τὸν καθ. Χρ. Ντούμα ποὺ μοῦ ἀνέθεσε τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιο-ιχθυολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς καθ. C. Gamble καὶ M. Wagstaff καὶ τὴ Δρα Α. Σαρπάκη γιὰ τὶς ἰδέες καὶ συμβουλές τους.

2. Γιὰ παράδειγμα βλ. Buchholz et al. 1973· Gill 1985· Powell 1992.

3. Γιὰ παράδειγμα βλ. Powell 1996.

καθημερινὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἔργα τέχνης εἶναι πολύπλοκη καὶ καθόλου αὐτονόητη διαδικασία[4], αὐτὰ συχνὰ ἀντιμετωπίζονται ὡς τεκμήρια, κατανοητὰ καὶ εὔχρηστα, ὁδηγώντας πιθανῶς σὲ παρανοήσεις[5]. Τὰ ἁλιευτικὰ τέχνεργα ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐνῶ εἶναι ἀρκετὰ κοινὰ εὑρήματα σὲ ἀνασκαφές, παρουσιάζονται συνήθως μὲ τὴ μορφὴ καταλόγου, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖται ἡ ἐνσωμάτωση τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχουν στὴν ἑρμηνεία τῆς θέσης.

Παράλληλα, συνέβησαν καὶ ἐξελίξεις διαφορετικοῦ τύπου. Πολὺ νωρὶς στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης ποὺ ἐρευνᾶ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο ὑπῆρξαν προσπάθειες ἐνσωμάτωσης τῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἁλιεία (ἢ τῆς ἔλλειψής τους) σὲ ἑρμηνευτικὰ σχήματα[6], καθὼς καὶ προσπάθειες ἀμφισβήτησης τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ψάρια εἶναι τροφὴ σὲ περιόδους λιμοῦ (Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια* μ 335 κἑ.), βασισμένες σὲ ἄμεσες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ὀστὰ ψαριῶν καὶ ἐργαλεῖα[7].

Ἡ προϊστορικὴ ἀρχαιολογία τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου ἀποτέλεσε ἕναν εὐαίσθητο δέκτη τῶν νοητικῶν καὶ μεθοδολογικῶν ἐξελίξεων τῆς ἐπιστήμης στὸν δυτικό (κυρίως ἀγγλοσαξονικὸ) κόσμο. Νέες τάσεις καὶ πρακτικὲς εἰσήχθησαν μὲ τή «Νέα Ἀρχαιολογία» τὴ δεκαετία τοῦ 1970. Ἐκτενὴς ἐφαρμογὴ τοῦ νεροκόσκινου καὶ τῆς ἐπίπλευσης σὲ ὁρισμένες ἀνασκαφὲς αὔξησε ἐντυπωσιακὰ τὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἁλιεία, μὲ τὴ συλλογὴ ὀστῶν ψαριῶν, λεπιῶν κτλ., ποὺ στὴν πλειονότητά τους εἶναι πολὺ μικρὰ γιὰ νὰ συλλεχθοῦν μὲ τὶς συμβατικὲς μεθόδους (συλλογὴ μὲ τὸ χέρι, στεγνὸ κοσκίνισμα σὲ κόσκινο μὲ ἄνοιγμα > 0,5 ἑκ.). Παράλληλα, ἐμφανίστηκαν στὴ βιβλιογραφία συστημικὰ πρότυπα γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἐξέλιξης[8] καὶ τὰ θέματα διαβίωσης ἀποτέλεσαν κεντρικὸ ἄξονα μελέτης, καθὼς τὰ σχετικὰ δεδομένα (σπόροι, ὀστὰ κτλ.) μποροῦσαν νὰ συλλεχθοῦν καὶ νὰ ποσοστικοποιηθοῦν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ ἁλιεία ἀντιμετωπίστηκε μὲ ποικίλους τρόπους. Παλαιο-ιχθυολογικὸ ὑλικὸ δημοσιεύθηκε χωρὶς σύνδεση μὲ τὶς ἄλλες κατηγορίες ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ[9]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἁλιεία ἐνσωματώθηκε σὲ ἑρμηνευτικὰ σχήματα, μὲ μικρὴ ἢ ἀνεπαρκὴ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση τοῦ ρόλου της. Ἡ θεωρία τοῦ Bintliff γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἁλιείας τοῦ τόνου στὶς πολιτισμικὲς ἐξελίξεις στὶς Κυκλάδες[10] ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Ὡστόσο, τὸ σχῆμα του ἀποδείχθηκε ἀνεπιτυχές, κυρίως ἐπειδὴ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀρχικές του ὑποθέσεις καὶ παραδοχὲς ἦταν ἐσφαλμένες. Παρ' ὅλα αὐτά, στὶς βασικές του γραμμές (σπουδαιότητα τοῦ τόνου στὶς πολιτιστικὲς ἀνταλλαγὲς) ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται[11].

Πιὸ πρόσφατα, καθὼς οἱ τυποποιημένες τεχνικὲς συλλογῆς βιοαρχαιολογικῶν ὑπολειμμάτων τείνουν νὰ γίνουν ρουτίνα στὶς ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, αὐξάνονται οἱ

4. Morgan 1985.

5. Γιὰ παράδειγμα βλ. Pollitt 1994, 185-191.

6. Τσουντας 1898.

7. Κεραμοπουλος 1918. Αὐτὲς οἱ πρῶτες προσπάθειες ἔχουν ἀγνοηθεῖ καὶ δὲν ἀναφέρονται στὴ διεθνὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸ γεγονὸς ὅτι δημοσιεύθηκαν στὰ ἑλληνικὰ καὶ ὅτι γεννήθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο ἀποτελοῦν ἴσως δύο ἀπὸ τὶς αἰτίες τοῦ φαινομένου.

8. Γιὰ παράδειγμα βλ. Renfrew 1972· Renfrew - Wagstaff 1982· Halstead - O'Sea 1989.

9. Τέτοια παραδείγματα παρουσιάζονται στὸν Rose 1994.

10. Bintliff 1977.

11. Von den Driesch 1987· Mee 1978.

διαθέσιμες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἁλιεία στὴν ἀρχαιότητα, ἀνανεώνοντας καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον. Ἐμφανίζονται ἐπίσης συνθετικὲς ἐργασίες[12] ποὺ ἐπιχειροῦν, μὲ τὴ σύνθεση τῶν διαθέσιμων μαρτυριῶν, νὰ σκιαγραφήσουν τὸν ρόλο τῆς ἁλιείας στὴν οἰκονομία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου.

Ἑρμηνευτικὰ πρότυπα (models)

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἀναφορὲς στὴν ἀρχαία ἁλιεία γίνονται κυρίως μέσω συγκεκριμένων παλαιο-οικονομικῶν προτύπων, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ διερευνήσουν κοινωνικο-οικονομικὲς ἐξελίξεις τοῦ παρελθόντος.

Ἕνα γενικὸ ἑρμηνευτικὸ πρότυπο ποὺ φαίνεται ὡς τὸ πιὸ κατάλληλο γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου γενικά, καὶ τῆς Ἑλλάδας εἰδικότερα, εἶναι αὐτὸ τοῦ «ρίσκου»[13]. Μία ἀπὸ τὶς κεντρικὲς ἔννοιες τοῦ παραπάνω προτύπου εἶναι ὅτι στὴ Μεσόγειο οἱ στρατηγικὲς διαβίωσης ποὺ ἐφαρμόζονται καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἐποχιακὸ χαρακτήρα τοῦ περιβάλλοντος. Οἱ διακυμάνσεις (φυσικὲς ἀλλὰ καὶ κοινωνικὲς) εἶναι προβλέψιμες, ὄχι ὅμως καὶ ὁ ἀκριβὴς χρόνος τῆς ἐμφάνισής τους. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται νὰ υἱοθετήσουν μεθόδους διαβίωσης ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν κάποια σιγουριὰ ἀπέναντι στὴν ἀνασφάλεια ποὺ προκαλοῦν ἀνεξέλεγκτοι παράγοντες.

Σὲ αὐτὸ τὸ πρότυπο (καὶ τὶς ποικίλες παραλλαγές του), ἡ ἁλιεία ἐκλαμβάνεται (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ὡς πηγὴ πρώτης ἀνάγκης, στὴν ὁποία στρέφονται οἱ ἄνθρωποι ὅταν ἀποτυγχάνει ἡ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγή. Αὐτὸ συμβαίνει, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο, ἐπειδὴ ἡ παραγωγικότητα τῆς Μεσογείου εἶναι πολὺ χαμηλή, καὶ γιατὶ ἡ ἁλιευτικὴ τεχνολογία στὸ ἀρχαῖο Αἰγαῖο, ἦταν ἀναποτελεσματική[14]. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, ὡστόσο, γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἁλιείας στὴν ἀρχαία οἰκονομία δὲν ἔχει ποτὲ ἐλεγχθεῖ μὲ βάση τὶς ὀστεολογικὲς καὶ ἄλλες μαρτυρίες. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση τῶν πιὸ ἀξιόπιστων καὶ λεπτομερῶν ἀναλύσεων τοῦ θέματος[15], τὰ δεδομένα συμπληρώνουν τὸ ἑρμηνευτικὸ πρότυπο ἀντὶ νὰ τὸ ἐλέγχουν.

Τὸ ἑρμηνευτικὸ πρότυπο τοῦ «ρίσκου» ἀρχικὰ υἱοθετήθηκε ἀπὸ ἀρχαιολόγους καὶ ἱστορικούς, γιὰ νὰ διερευνήσουν ἀρχαῖες ἀγροτικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς πρακτικές. Ἕνας λόγος γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐπιλογὴ εἶναι ἴσως ὁ προσανατολισμὸς ποὺ εἶχε λάβει ἡ ἐθνογραφικὴ/ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή, καθὼς αὐτὴ ἔδωσε τὶς «πρῶτες ὕλες» γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ προτύπου. Ἡ συγκεκριμένη κατεύθυνση τῆς ἐθνογραφικῆς/ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας ὑπῆρξε ἴσως καθοριστικὴ γιὰ τὴ θέση ποὺ ἔλαβε ἡ ἁλιεία στὰ παλαιο-οικονομικὰ πρότυπα.

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε τὴ δεκαετία τοῦ 1960[16] καὶ ἐπικεντρώθηκε εἴτε σὲ κτηνοτροφικὲς εἴτε σὲ ἀγροτικὲς κοινωνίες. Αὐτὲς οἱ ἐργασίες στόχευαν στὴ

12. Rose 1994· Powell 1996.
13. Rose 1994· Powell 1996.
14. Gallant 1985.
15. Γιὰ παράδειγμα βλ. Rose 1994.
16. Λαογραφικές/ἐθνογραφικὲς μελέτες καὶ σημειώσεις ὑπῆρχαν ἀπὸ παλαιότερα, ἀλλὰ πραγματοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες μελετητὲς καὶ δημοσιεύθηκαν στὰ ἑλληνικά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἐνσωματώνονται συχνὰ σὲ διεθνεῖς μελέτες.

μελέτη κοινωνικῶν σχέσεων, ὅπως πατρωνείας ἢ κυριαρχίας καὶ σχέσεων τῶν φύλων σὲ μιὰ ὑποανάπτυκτη περιοχή. Ἡ ἐπακόλουθη ἔρευνα συνεχίστηκε στὶς ἴδιες γραμμές[17].

Ἡ ἁλιεία δὲν ἀποτέλεσε ἀντικείμενο μελέτης γιὰ τὴ διεθνὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα (μὲ ἐξαίρεση τὴν ἁλιεία τῶν σφουγγαριῶν στὴν Κάλυμνο[18]). Οἱ λόγοι μιᾶς τέτοιας παράβλεψης εἶναι ἀσαφεῖς. Ἴσως ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ψάρεμα καὶ οἱ ψαράδες ἦταν πιὸ δύσκολα ἀντικείμενα παρατήρησης ἀπὸ τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς βοσκοὺς ἢ ὅτι ἡ ἁλιεία, λόγω τῆς φύσης τοῦ προϊόντος της, δὲν μποροῦσε νὰ ἀξιολογηθεῖ μὲ ὅρους συμβατοὺς μὲ ἐκείνους τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας. Σὲ γενικὲς γραμμές, τὰ ψάρια δὲν μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ ψαρᾶ, στὸν χρόνο ποὺ αὐτὸς ἐπιλέγει, ὅπως γίνεται μὲ τὰ ἐξημερωμένα ζῶα. Ἐπιπλέον δὲν μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν παρὰ μόνον ἂν ἐπενδυθεῖ σὲ αὐτὰ ἐπιπλέον χρόνος, ἐργασία καὶ συμπληρωματικὰ μέσα (ἁλάτι, ξίδι, λάδι, καπνός). Τέλος, τὰ ψάρια δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐγγύηση σὲ κοινωνικὲς ἢ οἰκονομικὲς σχέσεις, ὅπως γίνεται μὲ τὴ γῆ. Ἕνας ἄλλος λόγος τῆς παράβλεψης τῆς ἁλιείας στὴν ἐθνογραφική/ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα εἶναι ἴσως προσωπικῆς φύσης. Μέχρι πρόσφατα, ἡ ἐθνογραφικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα γινόταν κυρίως ἀπὸ Εὐρωπαίους καὶ Ἀμερικανοὺς ἐρευνητές, τῶν ὁποίων οἱ παραστάσεις καὶ οἱ ἐμπειρίες στὸ θέμα τῆς ἁλιείας συνδέονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν πλούσια παραγωγὴ τοῦ Βόρειου Ἀτλαντικοῦ. Θὰ περίμενε κανείς, συγκριτικά, ἡ ἁλιεία αἰγαιακοῦ τύπου νὰ φαίνεται μᾶλλον ἀσήμαντη.

Ὁρολογία

Ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχαία ἁλιεία στὸ Αἰγαῖο, γίνεται φανερὸ ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα ὁρολογίας στὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος. Βασικοὶ ὅροι καὶ σημεῖα-κλειδιὰ γιὰ τὴ συγκεκριμένη μελέτη ἀντιμετωπίζονται ὡς μονοδιάστατοι, χωρὶς νὰ εἶναι. Ὁρισμένα παραδείγματα τέτοιων ὅρων:

Ἁλιέας

Ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγράψει α) τὸν ἐπαγγελματία ψαρὰ ποὺ πουλᾶ ἢ ἀνταλλάσσει τὰ ψάρια μὲ ἄλλα προϊόντα σὲ «ἀγορά», καὶ β) τὸν ἐρασιτέχνη ποὺ ψαρεύει γιὰ διασκέδαση ἢ γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴν τροφή του ἢ ἀκόμη γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν πείνα. Σ' ἕνα ἀρχαιολογικό/ἱστορικὸ πλαίσιο εἶναι προφανῶς σημαντικὸ νὰ καθοριστεῖ ἡ κατηγορία γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος.

17. Γιὰ μιὰ ἐπισκόπηση βλ. Μπακαλακης 1992.
18. Bernard 1976.

Ἁλιεία

Ὁ ὅρος αὐτὸς ἀναφέρεται σὲ δραστηριότητες ποὺ ποικίλλουν σὲ κλίμακα, πολυπλοκότητα καὶ ἀπαιτούμενη τεχνολογία καὶ ἐργασία. Ἀναφέρεται τόσο σὲ ψάρεμα σὲ ρηχὰ νερὰ ὅσο καὶ σὲ ψάρεμα ἀνοικτῆς θάλασσας, ποὺ ἀπαιτεῖ μεγάλα σκάφη, ὁμάδα ψαράδων καὶ μεγάλη ἐπένδυση σὲ τεχνολογία. Ἡ πρώτη μέθοδος θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν καθένα, ἐνῶ ἡ δεύτερη μόνο ἀπὸ πιὸ συστηματικοὺς ψαράδες. Προφανῶς, ὁ οἰκονομικὸς ρόλος τέτοιων ποικίλων πρακτικῶν δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος. Ὁ προσδιορισμὸς λοιπὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου σὲ συγκεκριμένο ἀρχαιολογικὸ πλαίσιο εἶναι πολὺ σημαντικός.

Ἁλιεύματα

Ἡ λέξη περιγράφει ὀργανισμοὺς τόσο διαφορετικοὺς ὅσο οἱ σπάροι ποὺ ζοῦν στὰ ρηχὰ καὶ εἶναι πολὺ μικροῦ μεγέθους, οἱ σαρδέλες ποὺ ζοῦν σὲ μεγάλα κοπάδια στ' ἀνοιχτὰ καὶ ψαρεύονται μαζικὰ καὶ οἱ τόνοι, ψάρια μεγαλόσωμα ποὺ ζοῦν ἐπίσης σὲ κοπάδια καὶ ἐμφανίζονται ἐποχικά. Οἱ τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες, ποὺ ἀποτελοῦν μόνο ἕνα μικρὸ παράδειγμα τῆς διαθέσιμης ποικιλίας, ἔχουν τόσο διαφορετικὲς ἀπαιτήσεις σὲ τεχνολογία καὶ ἐργασία καὶ δίνουν τόσο διαφορετικὸ προϊόν, ὅσον ἀφορᾶ στὴν ποσότητά του, ποὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς ρεαλιστικὰ νὰ τὰ ἐξετάσει ὡς ἑνιαῖο σύνολο. Ὁ προσδιορισμὸς λοιπὸν τῆς οἰκονομικῆς σημασίας τῶν ψαριῶν προϋποθέτει τὴν ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένες κατηγορίες.

Ἡ περίπτωση τῆς ἁλιείας στὸ προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἤδη γιὰ πάνω ἀπὸ δύο δεκαετίες, ἐφαρμόζονται εἰδικὲς τεχνικὲς συλλογῆς βιοαρχαιολογικῶν καταλοίπων. Ἀνάμεσά τους τὰ ὀστὰ ψαριῶν εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ κοινά. Ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀρκετὲς χιλιάδες ὑπολείμματα ψαριῶν[19]. Αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν μεγάλη ποικιλία εἰδῶν, κυρίως ψαριῶν ποὺ ζοῦν κοντὰ στὶς ἀκτές. Στὴν πλειονότητά τους προέρχονται ἀπὸ ψάρια μικροῦ μεγέθους (μικρότερα τῶν 30 ἑκ.). Ὑπάρχουν ἐπίσης ὑπολείμματα μεγαλύτερων ψαριῶν. Ψαροκόκαλα καὶ λέπια ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ σπιτιῶν, στὰ μπαζώματα τῶν δρόμων καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ἀγωγῶν λυμάτων. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν μέσα σὲ πίθους.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἁλιεία στὸ Ἀκρωτήρι ἦταν κυρίως παράκτιου τύπου (ἡ πλειονότητα τῶν ὀστῶν προέρχεται ἀπὸ μικρὰ παράκτια ψάρια). Ὡστόσο, ἡ παρουσία ὀστῶν μεγάλων ψαριῶν, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ εἶναι λίγα, καθὼς καὶ ἡ διατήρηση μεγάλων ψαριῶν σὲ πίθο μαρτυροῦν καὶ ἕναν ἄλλο τύπο ἁλιείας ποὺ δὲν εἶναι ἐμφανὴς σὲ πρῶτο ἐπίπεδο. Γιὰ τὴ διαμόρφωση λοιπὸν τοῦ τελικοῦ συμπεράσματος, θὰ πρέπει κανεὶς νὰ λάβει ὑπόψη ὄχι μόνον ταφονομικοὺς παράγοντες, ποὺ ἐνδεχομένως ἐπηρέασαν διαφορετικὰ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ ψάρια, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν κατανομή τους στὸν χῶρο, σὲ σχέση μὲ τὶς οἰκιστικὲς μονά-

19. Τὰ παρακάτω στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ μιὰ πρώτη ἐξέταση τῶν ὀστῶν ψαριῶν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Ἡ συστηματική τους ἀνάλυση ἀπὸ τὴ γράφουσα βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη.

δες τοῦ οἰκισμοῦ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν παραπάνω μὲ ἁλιευτικὰ τέχνεργα, ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸν οἰκισμό, θὰ ἐπιτρέψει ἄλλο ἕναν τρόπο προσέγγισης τοῦ θέματος.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὑπολείμματα ψαριῶν στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι πολυάριθμα, τὸ μικρό τους μέγεθος δείχνει ὅτι ἡ συμβολή τους ὡς τροφῆς ἦταν μικρότερη ἀπὸ αὐτὴ τῶν κατοικίδιων ζώων. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία, γιὰ παράδειγμα, ὅπου ἔχει μελετηθεῖ τὸ σύνολο τῶν ὀστῶν, ἀπὸ τὰ 10.607 ὀστά, τὰ 1.705 προέρχονται ἀπὸ ψάρια[20]. Ὡστόσο, ἡ ποσοτικὴ ἀντιμετώπιση παρ' ὅτι εὐνοεῖται, γιατὶ στηρίζεται σὲ μετρήσιμα χαρακτηριστικὰ τῶν ψαριῶν, ὄχι μόνο δὲν λαμβάνει συνήθως ὑπόψη τὴ διαφορετικὴ διατήρηση τῶν διάφορων ὀστῶν, ἀλλὰ ἀγνοεῖ παράγοντες ὅπως ἡ θρεπτικὴ ἀξία, ἡ συμβολὴ στὴν ποικιλία στὴν τροφὴ καὶ ἴσως ἄλλες διαστάσεις ποὺ παραμένουν ἀόρατες ἀρχαιολογικά.

Στὸ Ἀκρωτήρι, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες «ἀστικὲς» ἀρχαιολογικὲς θέσεις, ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀρχαιο-ιχθυολογικοῦ ὑλικοῦ (ἀλλὰ ἐπίσης κάθε ὑλικοῦ ποὺ ἀντανακλᾶ τροφοπαραγωγικὲς δραστηριότητες) στὸ πλαίσιο τῶν ὑπαρχόντων θεωρητικῶν σχημάτων εἶναι προβληματική. Ἡ βασικὴ ἰδέα, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἁλιεία μαζὶ μὲ τὸ κυνήγι καὶ τὴν τροφοσυλλογὴ λειτουργοῦν κυρίως ὡς ἀντιδράσεις πρώτης ἀνάγκης σὲ περίπτωση κρίσης στὴν ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγή, δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ ἄμεσα.

Κατ' ἀρχάς, πρόκειται γιὰ μία πρόταση πρὸς ἐξακρίβωση. Γιὰ νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ κανεὶς πρέπει νὰ βρεῖ ἴχνη τῆς κρίσης μέσα ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀντίστοιχων δραστηριοτήτων, δηλαδὴ ὀστὰ θηλαστικῶν, σπόρους κτλ., καὶ μάλιστα νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσδιορίσει τὴν κρίση μὲ βάση κάποιο μέτρο «φυσιολογικῶν» συνθηκῶν. Στὸ Ἀκρωτήρι δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ, ἢ τουλάχιστον δημοσιευθεῖ, ἀρκετὰ σύνολα ὀστῶν, σπόρων κτλ., γιὰ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐντοπίσουμε διαφοροποιήσεις μεταξὺ περιόδων ἢ συνόλων, ποὺ θὰ φώτιζαν ἴσως τὸ πρόβλημα.

Ἐπιπλέον, τὸ Ἀκρωτήρι παρουσιάζει ἄλλη μία ἰδιαιτερότητα. Πρόκειται γιὰ ἕναν οἰκισμὸ σαφῶς ἀστικοῦ χαρακτήρα. Ὅταν, λοιπόν, ἐξετάζουμε ζητήματα οἰκονομίας αὐτῆς τῆς ἀστικῆς θέσης, θὰ πρέπει ἐκ τῶν προτέρων νὰ προσδιορίζουμε τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε. Προφανῶς, γιὰ ἕναν οἰκισμὸ ὅπως τὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ παρέχει ἐνδείξεις ἐμπορικῆς καὶ πιθανότατα ἔντονης βιοτεχνικῆς δραστηριότητας, ἡ σφαίρα τῆς παραγωγῆς δὲν συνδέεται κατ' ἀνάγκην ἄμεσα μὲ ἐκείνη τῆς κατανάλωσης καὶ ὁπωσδήποτε αὐτὴ ἡ σχέση ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν κατηγορία τῶν προϊόντων γιὰ τὰ ὁποῖα μιλᾶμε. Τὸ πῶς λοιπὸν θὰ λειτουργοῦσε μιὰ κρίση στὴν ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγὴ στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἕνα ἐνδιαφέρον θέμα. Τὸ πῶς θὰ λειτουργοῦσε ἡ ἁλιεία μέσα σὲ αὐτὴν ἐπίσης εἶναι θέμα πρὸς διερεύνηση.

Αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ κάνει κανεὶς ἐξετάζοντας τὸ παραπάνω θέμα εἶναι νὰ τὸ προσεγγίσει ἀπὸ διάφορες πλευρές. Παραθέτω ὁρισμένες μόνο ἐνδεικτικά:

– Ἀνάλυση τῶν ὑπολειμμάτων ψαριῶν κατὰ οἰκιστικὴ ἑνότητα καὶ σὲ μιὰ χρονολογικὴ διαδοχή, ὅπου αὐτὴ εἶναι δυνατή.

20. Trantalidou 1990.

– Ἐξέταση τῶν τεχνολογικῶν ἐνδείξεων γιὰ τὴν ἁλιεία. Αὐτὲς καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὴ σύνθεση τοῦ ἰχθυολογικοῦ δείγματος θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς δώσουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐφαρμοζόμενη τεχνολογία, ἀλλὰ ἴσως καὶ γιὰ τὴν «ταυτότητα» τῶν ἁλιέων.
– Ἐξέταση τῶν ἐνδείξεων γιὰ ἀποθήκευση καὶ ἐμπόριο ψαριῶν. Ἡ συντήρηση ψαριῶν καὶ τὸ ἐμπόριό τους ἴσως δηλώνουν μιὰ διάσταση ἄλλη ἀπ' αὐτὴν τῆς ἁπλῆς διαβίωσης.
– Συνδυαστικὴ ἀνάλυση τῶν ὀστῶν ψαριῶν μὲ τὰ ὀστὰ ἄλλων ζώων καὶ ἴσως καὶ μὲ τὰ φυτικὰ κατάλοιπα γιὰ κάθε σύνολο (οἰκιστικὸ ἢ ἄλλο). Ἐπίσης, συνεξέτασή τους μὲ τὶς ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ποὺ ἴσως φωτίζουν τὸν χαρακτήρα τῆς θέσης καὶ τῶν ἀνθρώπων-καταναλωτῶν τοῦ κάθε συνόλου.

Ἡ παραπάνω παρουσίαση περιέχει πολὺ λίγα ἀρχαιο-ιχθυολογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Ἀκρωτήρι. Δὲν δόθηκαν λύσεις στὰ σχετικὰ ἐρευνητικὰ προβλήματα. Τέθηκε μόνον ἕνας προβληματισμὸς καὶ ἐπιχειρήθηκε νὰ καταδειχθεῖ αὐτὸ ποὺ ἀκούγεται ὡς κοινὸς τόπος, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶναι καθόλου κοινὴ πρακτική, ὅτι, δηλαδή, ἂν θέλουμε ἀπαντήσεις σὲ σύνθετα ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες, θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόζουμε καὶ πολύπλευρες προσεγγίσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bernard 1976 — H. R. Bernard, Kalymnos, στὸ M. Dimen - E. Friedl (ἐπιμ.), *Regional Variations in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, *Annales of the New York Academy of Science*, 291-307.

Bintliff 1977 — J. L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR Int. Ser. 28 (London).

Buchholz et al. 1973 — H.-G. Buchholz - G. Johrens - I. Maull, *Jagd und Fischfang. Mit einem Anhang: Honiggewinnung* (Göttingen).

Darque - Poursat 1985 — P. Darque - J. C. Poursat (ἐπιμ.), *L'iconographie minoenne*. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983, *BCH* Suppl. (Athènes-Paris)

Gallant 1985 — T. Gallant, *A Fisherman's Tale*, *Miscellanea Greca* 7 (Ghent).

Gallant 1991 — T. Gallant, *Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy* (Gambridge).

Gill 1985 — M. Gill, Some Observations on Representation of Marine Animals in Minoan Art and their Identification, στὸ Darque - Poursat 1985, 63-81.

Halstead - O'Sea 1989 — P. Halstead - J. O'Sea (ἐπιμ.), *Bad Year Economics. Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, *New Directions in Archaeology*, C.U.P. (Cambridge, N. York, N. Rochelle, Melbourne, Sydney).

Κεραμοπουλος 1918 — Δ. Α. Κεραμοπουλος, Ἰχθυοφαγικά, *ΑΔ*, 88-94.

Mee 1978 — C. Mee, Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C., *Anatolian Studies* 28, 121-156.

Morgan 1985 — L. Morgan, Idea, Ideom and Iconography, 5-19, στὸ Darque - Poursat 1985, 5-19.

Μπακαλακης 1992 — Α. Μπακαλακης, Ἀνθρωπολογικὲς προσεγγίσεις τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας, *Διαβάζω*, 328.

Mylona 2007 — D. Mylona, *Fish Eating in Ancient Greece: A Story of the Impoverished Fishermen or the Lavish Fish-banquets?* (PhD thesis, University of Southampton).

Pollitt 1994	J. J. Pollitt, *Ἡ τέχνη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή* (μτφρ. Ἀ. Γκαζῆ, Ἀθήνα).
Powell 1992	J. Powell, Archaeological and Pictorial Evidence for Fishing in the Bronze Age: Issues on Identification and Interpretation, στὸ *Eikon: Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology*, *Aegaeum* 8 (Liège).
Powell 1996	J. Powell, *Fishing in the Prehistoric Aegean* (Johnsered).
Renfrew 1972	C. Renfrew, *The Emergence of Civilization* (London).
Renfrew - Wagstaff 1982	C. Renfrew - M. Wagstaff (ἐπιμ.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos* (Cambridge).
Rose 1994	M. J. Rose, *With Line and Glittering Bronze Hook: Fishing in the Aegean Bronze Age* (PhD Thesis, Indiana University).
Trandalidou 1990	C. Trandalidou, Animals and Human Diet in Prehistoric Aegean, στὸ *TAW* III. 2, 392-405.
Τσουντας 1898	Χρ. Τσουντας, Κυκλαδικά, *AE*, 137-212.
Von den Driech 1987	A. Von den Driech, Haus- und Jagtiere in vorgeshichtlichen Thessalien, *PZ* 62, 1-21.

SUMMARY

ICHTHYOLOGICAL REMAINS AT AKROTIRI

Dimitra Mylona

The analysis of an assemblage of fish bones presupposes, in addition to its methodological dimension, its inclusion in a theoretical framework that determines to a greater or lesser degree the interpretation of the assemblage. The paper reflects a series of problems that were confronted in the first stage of studying the ancient ichthyological material from Akrotiri. Thoughts on concepts that are taken for granted (fisherman, catch, fishing), on methodologies and interpretative models raise several issues for investigation and discussion. Presented here is one particular model, that of 'risk', and its suitability as a tool for interpreting the ancient ichthyological assemblage at Akrotiri is examined.

Ακρωτηρι: Αποθηκευση Ειδων Διατροφης*

Ἂν γιὰ τὸν ἀνασκαφέα, τὸν μελετητή, ἀλλὰ καὶ τὸν ἁπλὸ ἐπισκέπτη τοῦ Ἀκρωτηρίου ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει, μαζὶ βέβαια μὲ τὸν θαυμασμὸ ποὺ νιώθει, εἶναι αὐτὴ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ οἰκισμοῦ, γιὰ τὸν ἀσχολούμενο μὲ τὴν ἀποθήκευση, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀποθήκευση τῶν ποικίλων προϊόντων, εἶναι ἀκόμη ἐντονότερο τὸ αἴσθημα τοῦ σταματήματος τοῦ χρόνου, τῆς στιγμῆς, μιᾶς μακρᾶς στιγμῆς ποὺ τὸ ἡφαιστειακὸ ὑλικὸ εὐεργετικὰ διατήρησε γιὰ πάντα.

Ἡ ἀποθήκευση τῶν εἰδῶν διατροφῆς εἶναι ἕνα πολὺ σημαντικὸ καὶ πολύπλευρο θέμα ποὺ συνδέεται ἄμεσα ἀλλὰ καὶ ἔμμεσα μὲ πολλὲς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἐνδιάμεσο σταθμὸ μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης, προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς αὐτάρκειας καὶ παρέχει πληροφορίες γιὰ τὶς ἐνασχολήσεις τῶν κατοίκων, γιὰ νὰ ἀρκεσθοῦμε μόνο σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ θέματος.

Γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἕνας χῶρος ὡς ἀποθήκη προϊόντων διατροφῆς πρέπει νὰ συνεξετασθοῦν τὰ παρακάτω στοιχεῖα: α) ὁ χῶρος ἀπὸ πλευρᾶς κατασκευαστικῶν χαρακτηριστικῶν, β) τὰ εἴδη τῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων κατασκευῶν ποὺ περιέχουν προϊόντα, γ) ἡ θέση τῶν ἀγγείων αὐτῶν μέσα στὸν χῶρο καὶ δ) οἱ κατηγορίες τῶν εἰδῶν διατροφῆς ἔπειτα ἀπὸ ἀνάλυση τῶν βοτανικῶν δειγμάτων καὶ ἐξέταση τῶν ὑπόλοιπων ὀργανικῶν καταλοίπων[1].

Ὁ τόσο γενικὸς τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης «Ἀποθήκευση εἰδῶν διατροφῆς» εἶναι ἴσως λίγο παραπλανητικὸς γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ὁ ἤδη ἀποκαλυφθεὶς οἰκισμὸς δὲν ἔχει πλήρως ἀνασκαφεῖ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι εἶναι δύσκολο νὰ χαρακτηρισθοῦν δωμάτια ὡς χῶροι ἀμιγῶς ἀποθήκευσης προϊόντων, δεδομένου ὅτι σχεδὸν ὅλα, παράλληλα μὲ τὰ οἱαδήποτε ἀντικείμενα ποὺ στεγάζουν, περιέχουν καὶ ὀργανικὰ κατάλοιπα. Ἄρα, ἡ ὀρθότερη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι μία

---

* Ἡ συμμετοχή μου στὴ *Διημερίδα* ἐπ' εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης τριάντα χρόνων ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο ἀποτέλεσε γιὰ μένα ξεχωριστὴ τιμή. Τιμὴ τὴν ὁποία ὀφείλω στὸν συνεχιστὴ καὶ σημερινὸ Διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν καθηγητὴ κ. Χρ. Ντούμα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ μοῦ ἔδειξε ἀναθέτοντάς μου τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴν ἔρευνα τοῦ δωματίου Δ1α. Δράττομαι ἀκόμη τῆς εὐκαιρίας νὰ εὐχαριστήσω καὶ ὅλους τοὺς συναδέλφους στὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὴ μακρὰ καὶ γόνιμη συνεργασία μας. Τὸ περιεχόμενο, ὅμως, τῆς ἀνακοίνωσης μοῦ ἐπιβάλλει νὰ ἀναφερθῶ ὀνομαστικὰ στὴ συνάδελφο παλαιοεθνοβοτανολόγο κ. Ἀνάγια Σαρπάκη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ τόσο γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ γιὰ τὶς σημαντικὲς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε πρόσφατα.

1. Begg 1975, ἰδίως κεφ. II, 7 κέ.

πρώτη, διστακτικὴ ὁπωσδήποτε, προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν ἑνὸς ἀποθηκευτικοῦ χώρου προϊόντων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐπιλέξαμε μία πλήρως μελετημένη ἑνότητα, ὅπως εἶναι ἡ Δυτικὴ Οἰκία, δύο ἐν μέρει μελετημένες, ὅπως εἶναι ὁ Τομέας Α καὶ τὸ ἰσόγειο δωμάτιο 1 τοῦ Κτηρίου Β, καὶ ἕναν προσφάτως ἐρευνημένο χῶρο ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, τὸ ἰσόγειο δωμάτιο 1α, ποὺ ἀποτέλεσε καὶ τὸ ἔναυσμα τῆς ἐνασχόλησης μὲ αὐτὸ τὸ θέμα. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ γίνεται γιὰ πρακτικοὺς λόγους, διότι στὶς συγκεκριμένες ἑνότητες συναντῶνται τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα ἑνὸς χώρου ἀποθήκευσης προϊόντων.

Στὸ πλαίσιο τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴ δεκαετία ποὺ μεσολάβησε μεταξὺ τῆς Ἡμερίδας γιὰ τὰ εἴκοσι χρόνια ἐρευνῶν στὸ Ἀκρωτήρι τὸ 1987 καὶ τῆς τωρινῆς Διημερίδας ἐντάσσεται καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου Συγκροτήματος Δ. Μεταξὺ τῶν χώρων ποὺ ἐρευνήθηκαν εἶναι καὶ τὸ δωμάτιο 1α, ὅπου οἱ ἐργασίες ἐπανελήφθησαν τὸ 1993, δεκαεννέα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ καθηγητοῦ Σπ. Μαρινάτου. Ἴσως τὸ δωμάτιο αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο ποὺ ἀνέσκαψε, δεδομένου ὅτι οἱ ἐργασίες σ' αὐτὸ διεξήχθησαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1974, λίγες δηλαδὴ ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος του[2].

Δωμάτιο Δ1α (σχ. 1-2)

Τὸ Δ1α εἶναι τὸ νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου 1 στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰσογείου. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ὄροφο, στὸ Δ1, εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ 1970 καὶ εἶχε ἀποκαλύψει τὶς πέντε λίθινες βάσεις τοῦ πολυθύρου μὲ τοὺς μεγάλους πίθους τοποθετημένους κάτω ἀπὸ τὶς πόρτες γιὰ λόγους προστασίας ἀπὸ τὸν σεισμό (εἰκ. 1)[3].

Στόχος τῶν ἐργασιῶν στὸ Δ1α κατὰ τὰ ἔτη 1993 καὶ 1994 ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τοῦ χώρου στὴν ἀρχική του μορφὴ μὲ τὴ σταδιακὴ ἀποτύπωσή του, τὸν ἐντοπισμὸ καὶ καθαρισμὸ τῶν εὑρημάτων καὶ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος ἀπὸ τὰ μεγάλα κατὰ χώραν ἀγγεῖα μὲ σκοπὸ τὴν ἐπανατοποθέτησή τους στὸ δωμάτιο μετὰ τὴ συντήρηση ἐν εἴδει μόνιμης ἔκθεσης. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἡ ἀναγνώριση τοῦ δωματίου ὡς χώρου κυρίως ἀποθήκευσης εἰδῶν διατροφῆς, διότι συγκεντρώνει σχεδὸν ὅλα τὰ προαναφερθέντα κριτήρια καὶ θὰ ἀποτελέσει τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς σὲ σχέση μὲ ἄλλους ἀντίστοιχους χώρους τοῦ οἰκισμοῦ.

Ὁ χῶρος

Τὸ Δ1α εἶναι ἰσόγειο μεγάλο μακρόστενο δωμάτιο, διαστάσεων 7 x 3,5 μ. περίπου, μὲ μικρὸ παράθυρο στὸν δυτικὸ τοῖχο (εἰκ. 2) καὶ τρεῖς θύρες, ἀνὰ μία στὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου καὶ μία στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἄσκαφο ἀκόμη βόρειο τμῆμα τοῦ ἰσογείου τοῦ Δ1. Τὸ σημαντικὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο τοῦ δωματίου εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ τὸν μόνο ἕως τώρα χῶρο στὸν οἰκισμὸ μὲ δύο πεσσούς

2. Ντουμας 1975, 224-227 (Συγκρότημα Δ), πίν. 197-204.

3. *Thera* IV, 18-20, πίν. 23-27.

Εἰκ. 1. Τὸ πολύθυρο τοῦ Δ1 καὶ τὸ Δ1α πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή του.

(εἰκ. 3 καὶ 4) πρὸς στήριξη τῆς ὀροφῆς. Δωμάτια μὲ πεσσοὺς εἰδικὰ κατασκευασμένα γιὰ ἀποθῆκες πίθων εὑρίσκουμε στὴν Κρήτη στὴν Τύλισο, στὸ Βαθύπετρο, στὴν Ἁγία Τριάδα, στὰ Χανιά, στὴν Κάτω Ζάκρο, στὸ Παλαίκαστρο καὶ ἀλλοῦ[4]. Ἡ περίπτωση ὅμως τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐξυπηρετεῖ πιθανότατα μόνο στατικὲς ἀνάγκες, τὴ στήριξη δηλαδὴ δοκῶν γιὰ τὴ ζεύξη τοῦ μεγάλου ἀνοίγματος[5]. Τὸ δάπεδο ἐμφανίζει διαφορετικὴ εἰκόνα μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος: τὸ ἀνατολικὸ εἶναι ἀπὸ πατημένο χῶμα, μὲ ἀνώμαλες κοιλάνσεις κατὰ τόπους, ἐνῶ τὸ δυτικὸ εἶναι ὁμαλὸ ἀπὸ πατημένο χῶμα μὲ μαῦρα βότσαλα (εἰκ. 5).

4. Begg 1975, 19, ὅπου ἀπαριθμεῖ δεκατρεῖς ἀποθῆκες μὲ πεσσοὺς σὲ διάφορες θέσεις. Γιὰ τὸ Βαθύπετρο: Μαρινατος 1949, 100-109 (ἰδίως 104). Γιὰ τὴν Τύλισο: Χατζηδακης 1912, 197-233 (ἰδίως 198, εἰκ. 1).

5. Ὁ δυτικὸς πεσσὸς εἶναι ἀπὸ πυρομβρίτη, ἐνῶ τοῦ ἀνατολικοῦ σώζεται μόνο ἡ βάση, ἐπίσης ἀπὸ πυρομβρίτη. Στὸ Ἡμερολόγιο 50 τῆς ἀνασκαφῆς 1993, σ. 155 διατυπώνεται ἡ ὑπόθεση τῆς ὕπαρξης προγενέστερης φάσης τοῦ δωματίου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χῶρος ἦταν χωρισμένος σὲ δύο, κατόπιν ἔγινε ἡ συνένωση, ὁπότε καὶ χρειάστηκε ἡ καλύτερη στήριξη μὲ τὴν παρουσία δύο πεσσῶν. Ἡ ἐν ἐξελίξει μελέτη τοῦ δωματίου θὰ ἀποδείξει κατὰ πόσον αὐτὴ ἡ ἐπισήμανση εὐσταθεῖ, γιὰ τὴν ὁποία τώρα διατηροῦμε ἐπιφυλάξεις.

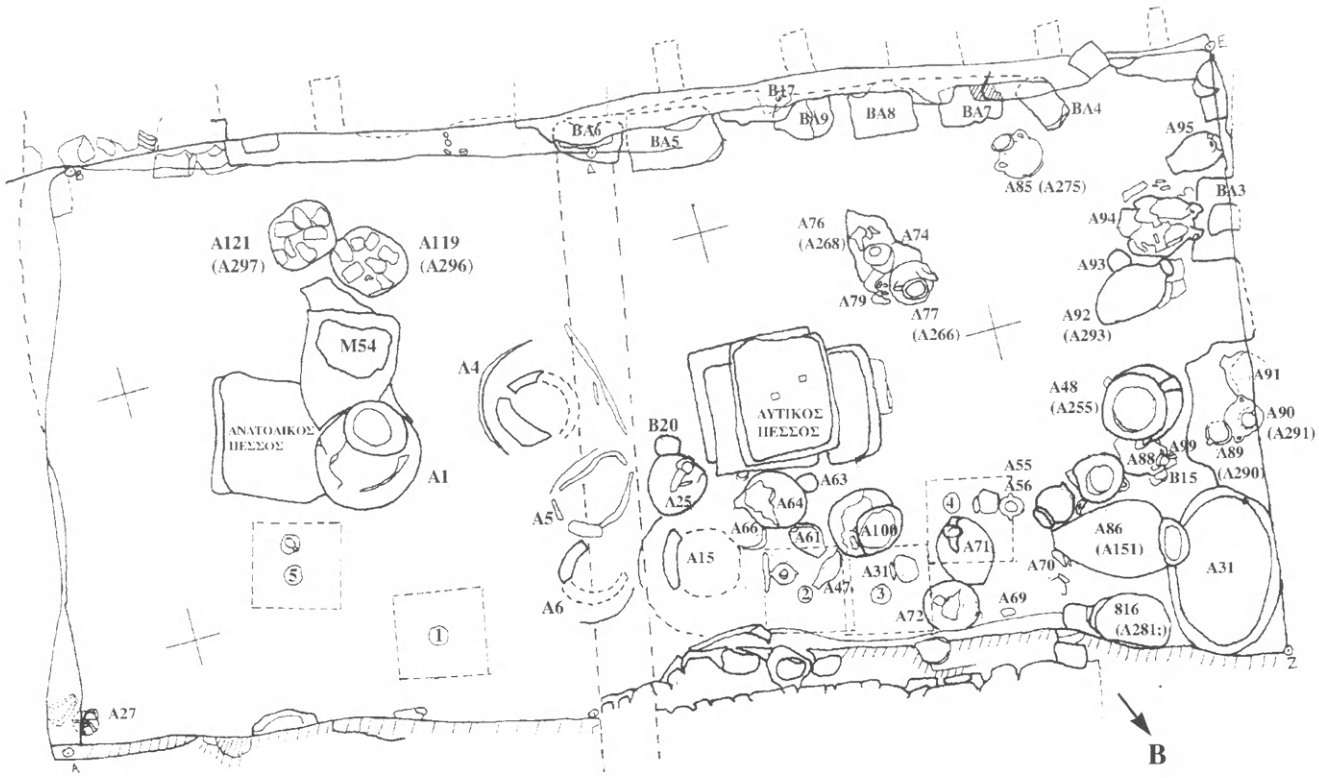

Σχ. 1. Κάτοψη ἰοογείου Δωματίου Δ1α (ἀποτύπωση Β. Ἰοσακίδου, Μ. Φωτιᾶ, S. Epelly).

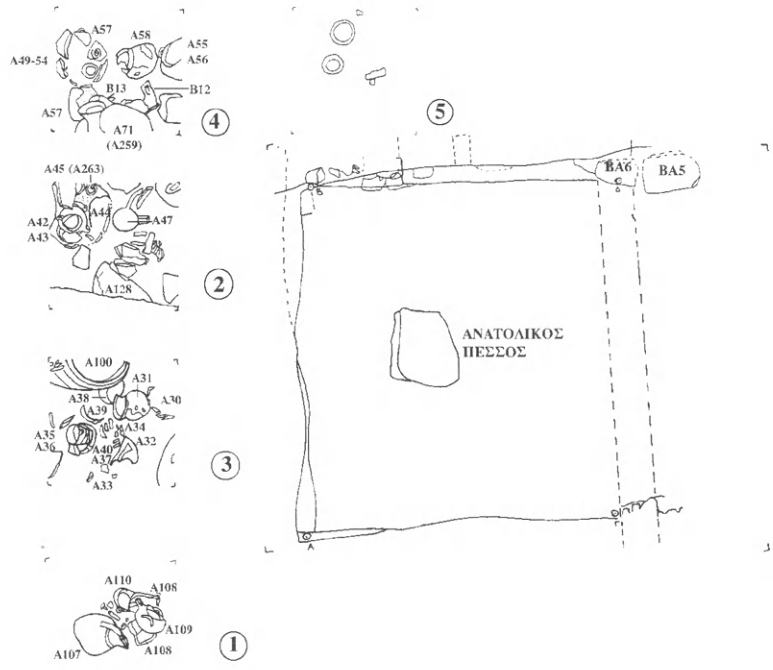

Σχ. 2. Κάτοψη ἀνατολικοῦ τμήματος ἰοογείου Δωματίου Δ1α (ἀποτύπωση Β. Ἰοσακίδου, Μ. Φωτιᾶ).

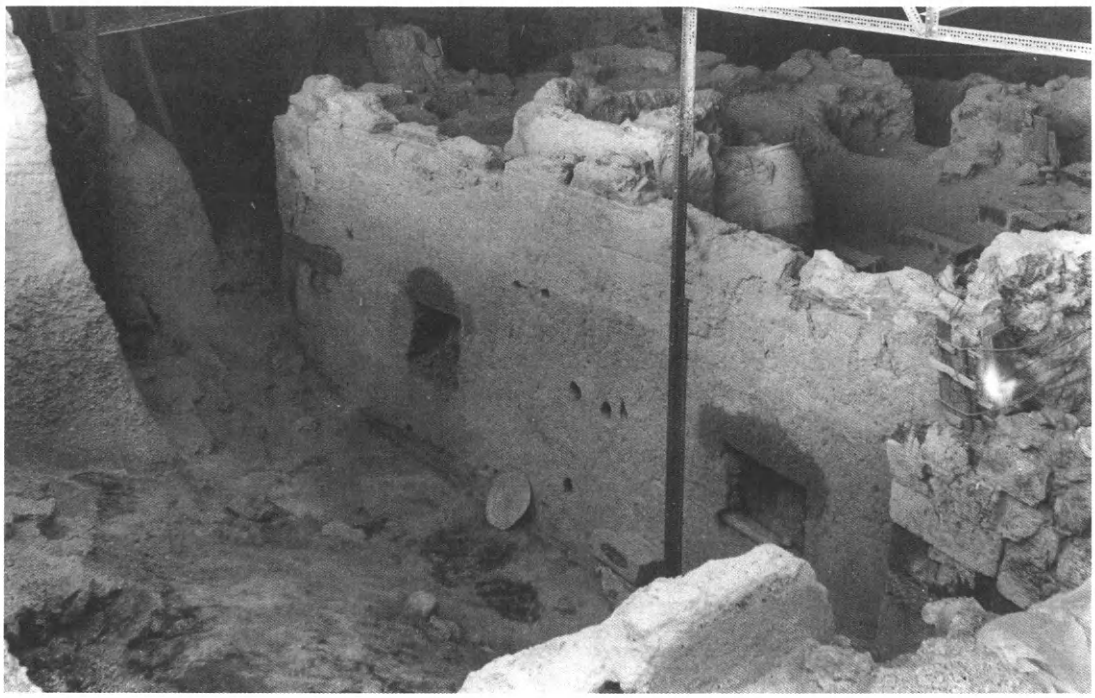

Εἰκ. 2. Τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δ1α.

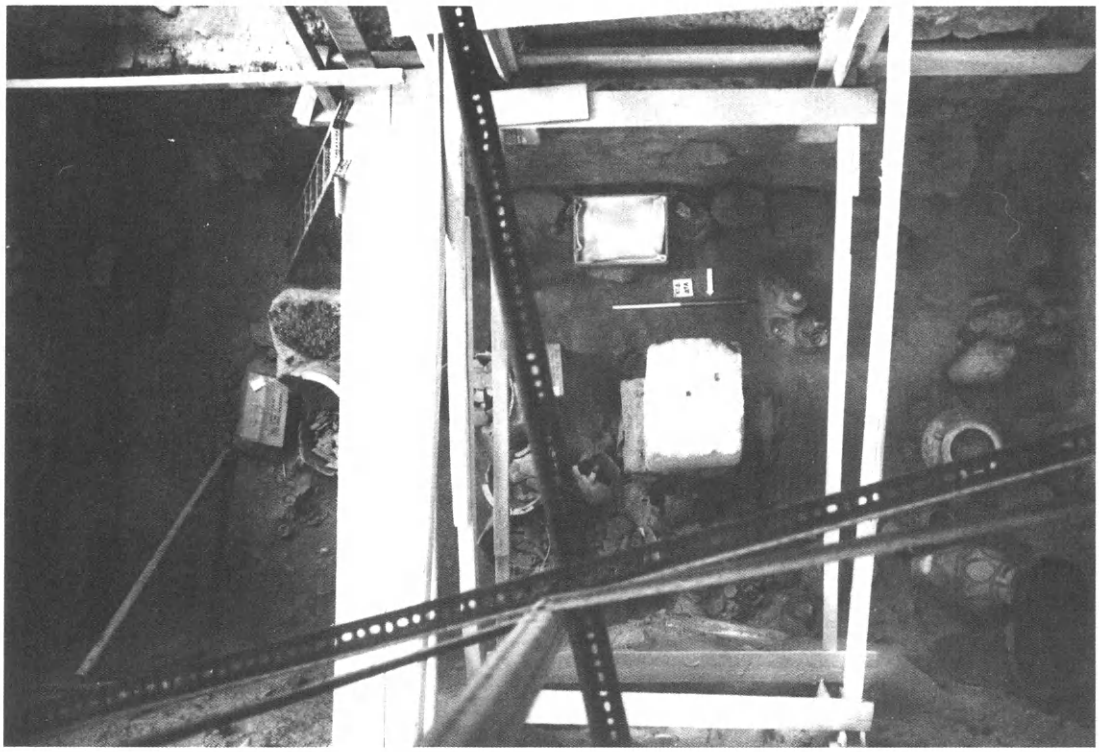

Εἰκ. 3. Ὁ δυτικὸς πεσσὸς τοῦ Δ1α ὅπως διακρίνεται ἀπὸ Β. ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὀρόφου.

Εἰκ. 4. Ὁ δυτικὸς πεσσὸς τοῦ Δ1α ἀπὸ Α.

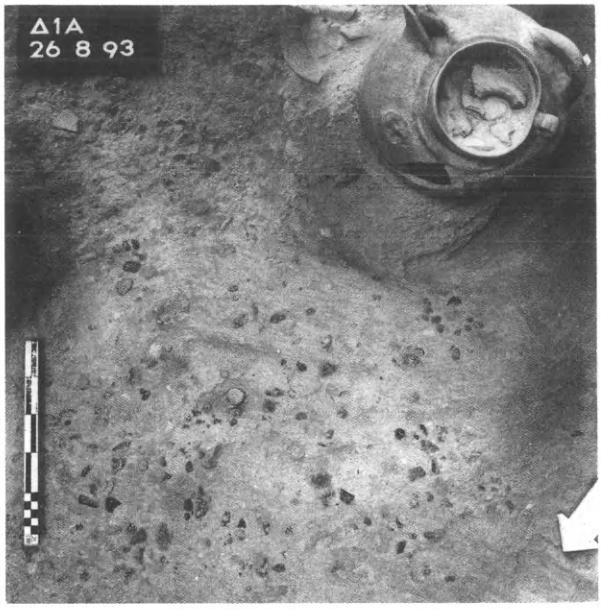

Εἰκ. 5. Δ1α: τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου.

Ἀγγεῖα, κατασκευές, τοποθέτησή τους στὸν χῶρο καὶ ἄλλα εὑρήματα

Τὸ κατάμεστο ἀπὸ κατὰ χώραν ἀγγεῖα δωμάτιο παρουσιάζει ἀντίστοιχη μὲ τὸ δάπεδο ἀνόμοια εἰκόνα: στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα, ὅπου τὸ δάπεδο εἶναι πολὺ φθαρμένο, ἦταν τοποθετημένοι οἱ μεγάλοι πίθοι καὶ ἄλλα μεγάλα ἀγγεῖα, ἐνῶ τὸ δυτικὸ περιεῖχε πολλὰ μέν, ἀλλὰ μικρότερα ἀγγεῖα καθὼς καὶ τὶς εἰδικὲς μόνιμες κατασκευές. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐμφανιζόμενο στὴν κάτοψη ὡς κενὸ ἀντικειμένων ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ δωματίου στὴν πραγματικότητα ἦταν πλῆρες ἀπὸ τὴ συγκεντρωμένη ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο σὲ κιβώτια κεραμική, ἡ ἀρχικὴ θέση τῆς ὁποίας εἶναι ἄγνωστη σὲ μᾶς, γιατὶ δὲν βρέθηκε ἡμερολόγιο γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Δ1α τοῦ 1974. Ἡ σημείωση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία λεπτομέρεια ἀνασκαφικῆς ἔκθεσης, τουναντίον ὑπογραμμίζει τὴν ἀπορία μας κατὰ πόσον ὑπῆρχαν μεγάλοι πίθοι κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, συνήθης τοποθέτηση στὴν Κρήτη καὶ στὸ Ἀκρωτήρι, ἄγνωστη ὅμως στὸ συγκεκριμένο δωμάτιο. Στὸ Δ1α ὁ χῶρος μεταξὺ τῶν δύο πεσσῶν ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο συγκέντρωσης τῶν μεγάλων πίθων, ὁ μεγαλύτερος τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἀκουμποῦσε στὸν ἀνατολικὸ πεσσό.

Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου περιεῖχε τὶς μόνιμες κατασκευές, συγκεκριμένα κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο ἀκανόνιστη κτιστὴ ἑστία μὲ ἴχνη φωτιᾶς καὶ ἀγγεῖα κατὰ χώραν (εἰκ. 6) καὶ ἀκριβῶς δίπλα της πήλινη ἀσάμινθο (εἰκ. 7). Στὶς μόνιμες ἐγκαταστάσεις ἂς προστεθεῖ λίθινο σκεῦος βυθισμένο στὸ δάπεδο κοντὰ στὴν ἀσάμινθο, πιθανῶς τριβεῖο (εἰκ. 8)[6].

6. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο κ. Τάνια Δεβετζῆ γιὰ τὴν πληροφορία αὐτή.

Εἰκ. 6. Δ1α: ἡ κτιστὴ ἑστία μὲ τὰ κατὰ χώραν ἀγγεῖα.

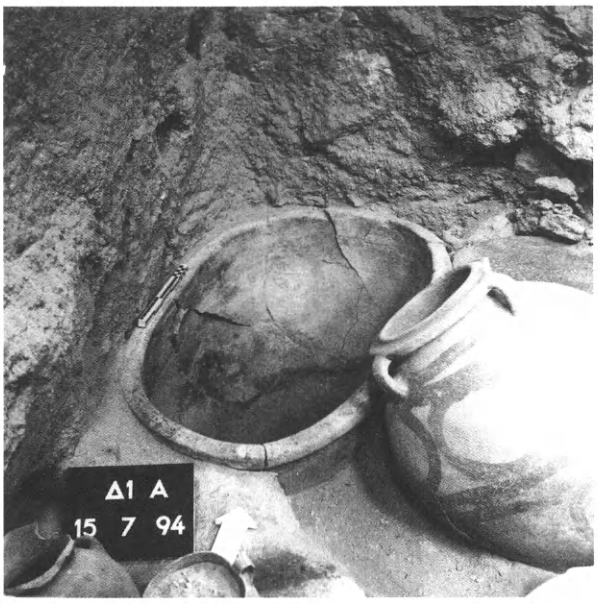

Εἰκ. 7. Δ1α: πήλινη ἀσάμινθος κατὰ χώραν.

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ χώματος ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ ἡ σταδιακὴ μεταφορά τους πρὸς συντήρηση γιὰ προσεχὴ ἐπανατοποθέτηση ἐπέτρεψε τὸν ἐντοπισμὸ τῶν βασικότερων τύπων, δεδομένου ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς μικρότερων ἀγγείων βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μεγάλων, εἴτε γιὰ τὴν ἄντληση τοῦ περιεχομένου προϊόντος εἴτε ἁπλῶς γιατὶ εἶχαν πέσει ἀπὸ ψηλά.

Ὁ πίθος εἶναι ὁ κυρίαρχος τύπος ἀγγείου, μὲ ποικιλία σχημάτων, διακόσμησης καὶ μεγέθους (εἰκ. 9). Σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς μεγάλους, ποὺ ἀνέρχονται σὲ δέκα, λίθινες πλάκες χρησίμευαν ὡς βάση στήριξης γιὰ λόγους ἰσορροπίας[7], σὲ ἄλλους ὡς καλύμματα τοῦ ἀγγείου. Ἀκολουθοῦν ἀμφορεῖς (εἰκ. 10), ξεχωριστὸ δεῖγμα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ εἰσηγμένος συριακὸς ἀμφορέας μὲ ἐγχάρακτο σημεῖο σὲ σχῆμα Ψ, ἀντίστοιχος μὲ αὐτὸν ποὺ εἶχε εὑρεθεῖ παλαιότερα στὸ δωμάτιο Δ9,1[8]. Ἀπὸ τὰ προχυτικὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 11) δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνει μεγάλο ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση σπειρῶν ποὺ μιμεῖται μεταλλικὸ πρότυπο (εἰκ. 12 καὶ 13). Ἄλλοι τύποι εἶναι κύπελλα, τριποδικὲς χύτρες, ρυτά, νευρωτά, καρποδόχες, ἀσκοί, κύπελλα Βαφειοῦ, ἕνα σύνολο τουλάχιστον 150 ἀγγείων, χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ ὄστρακα[9].

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὑρήματα ἐπισημαίνουμε χάλκινους δίσκους ζυγαριᾶς μέσα σὲ πιθάρι (εἰκ. 14), χάλκινα ἐλάσματα, λίθινα ἀντικείμενα, ὅπως γουδί, πώματα, κυλινδρικὸ ἀγγεῖο, μικρὴ σφραγίδα (εἰκ. 15), καθὼς καὶ σωρὸ ξυλανθράκων κατὰ χώραν, ποὺ φαίνεται ὅτι κρεμόταν ἀπὸ ψηλά (εἰκ. 16).

7. Begg 1975, κεφ. III.

8. Μαρινατος 1976, 15, 29-30, πίν. 49β.

9. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δὲν περιλαμβάνονται τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν περισυλλεγεῖ σὲ κιβώτια τὸ 1974 ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἔχει πλέον συγκολληθεῖ καὶ καταγραφεῖ, ὅπως καὶ ἡ κεραμικὴ ποὺ συγκεντρώσαμε κατὰ τὰ ἔτη 1993 καὶ 1994.

Εἰκ. 8. Δ1α: λίθινο τριβεῖο παρὰ τὴν ἀσάμινθο (σὸ κάτω ἄκρο τῆς εἰκόνας).

Εἰκ. 9. Δ1α: οἱ συγκολλημένοι πίθοι 7187, 7186, 7185 καὶ 7188 μετὰ τὴν ἐπαναποθέτησή τους στὴν ἀρχικὴ θέση.

Εἰκ. 10. Δ1α: ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο.

Εἰκ. 11. Δ1α: πρόχους μὲ λίθινο πῶμα.

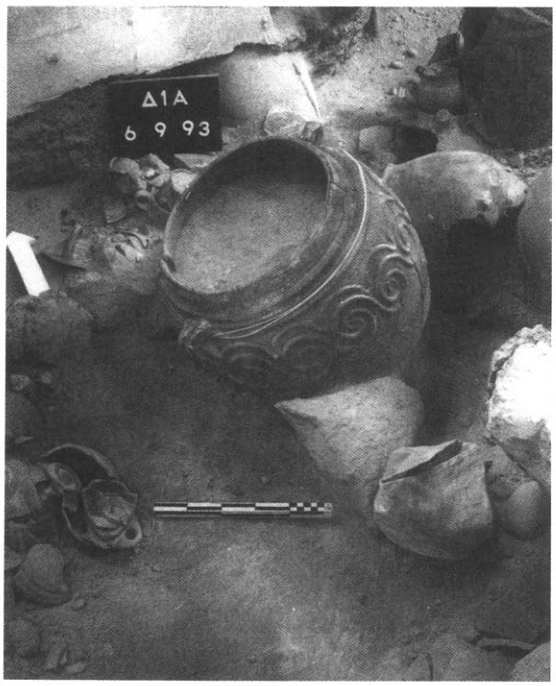

Εἰκ. 12. Δ1α: τὸ ἀγγεῖο 7544 μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων σπειρῶν καὶ χώραν, ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 13. Δ1α: τὸ προχυτικὸ ἀγγεῖο 7544.

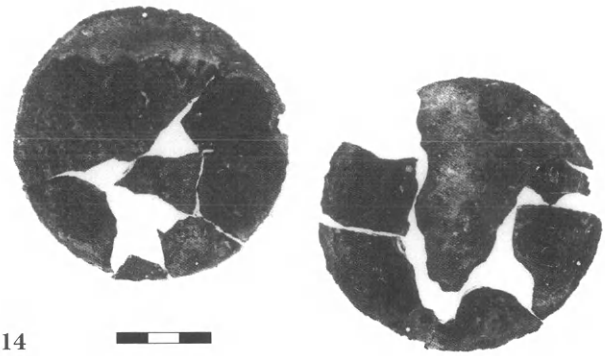

14

15

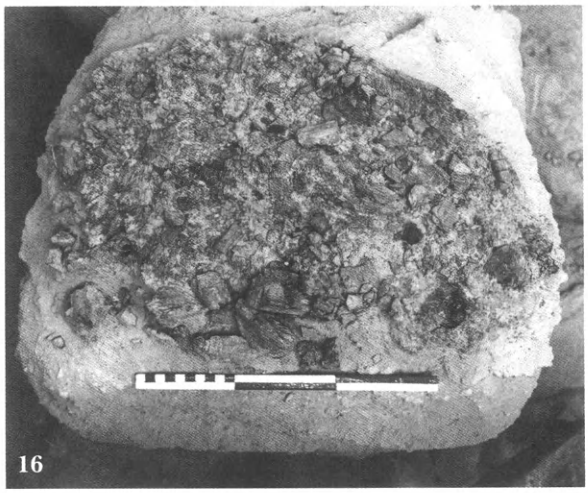

16

Εἰκ. 14. Δ1α: χάλκινοι δίσκοι ζυγαριᾶς (ἀρ. εὑρ. 7352).
Εἰκ. 15. Δ1α: μικρὴ λίθινη σφραγίδα.
Εἰκ. 16. Δ1α: σωρὸς ξυλανθράκων κατὰ χώραν.

Προϊόντα διατροφῆς

Πραγματικὴ εἰκόνα τῶν εἰδῶν διατροφῆς ποὺ ἀποθηκεύονται σὲ ἕναν χῶρο ἀποκτᾶται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, μόνο ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν ἀντίστοιχων δειγμάτων. Πενήντα πέντε δείγματα ἔχουν σταλεῖ πρὸς ἐξέταση, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγγείων καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δωματίου. Παρὰ ταῦτα, ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση ἀπὸ τοὺς εἰδικούς, ὅπου αὐτὸ βέβαια καθίσταται ἐφικτό, εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ συλλεγοῦν οἱ πρῶτες πληροφορίες καὶ νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ πρῶτοι προβληματισμοὶ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὴν ἀποθήκη Δ1α.

Ἡ ἀνόμοια εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει τὸ Δ1α μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος στὴν ἐμφάνιση τοῦ δαπέδου καὶ στὴν κατανομὴ τῶν ἀγγείων συνεχίζεται καὶ μὲ τὴν κατανομὴ τῶν προϊόντων. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, ὅπου καὶ οἱ μεγάλοι πίθοι, περιεῖχε ἀλεύρι, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα προϊόντα συγκεντρώνονται πρὸς τὸ δυτικὸ τμῆμα του. Περιττὸ νὰ ἐπαναληφθεῖ ὅτι μόνο οἱ ὁριστικὲς ἀναλύσεις τῶν δειγμάτων θὰ ἐπιβεβαιώσουν τὶς πρῶτες αὐτὲς ἐπισημάνσεις. Συγκεκριμένα, τὰ προϊόντα ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ἀποθηκεύονταν στὸν χῶρο αὐτὸ ἦσαν:

α) Ἀλεύρι: ὡς ἀλεύρι ἀπὸ κριθάρι ἀναγνωρίστηκε μόνο τὸ περιεχόμενο ἑνὸς πίθου, τὰ ὑπόλοιπα δείγματα ἀλευριοῦ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀταύτιστα. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἀλεύρι φαίνεται ὅτι περιεῖχαν καὶ οἱ πίθοι ἀνάμεσα στὶς πόρτες τοῦ πολυθύρου Δ1.

β) Ὄσπρια: σὲ ἡμιαποσύνθεση δείγματα μὲ ἀποτυπώματα ἀπὸ ἀρακά, τοῦ εἴδους *Lathyrus clymenum* L. (εἰκ. 17)[10].

γ) Δημητριακά, ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν εἴδους.

δ) Ὑγρὸ περιεχόμενο, μὴ ἀναγνωρίσιμο, ὑπὸ μορφὴ κρούστας.

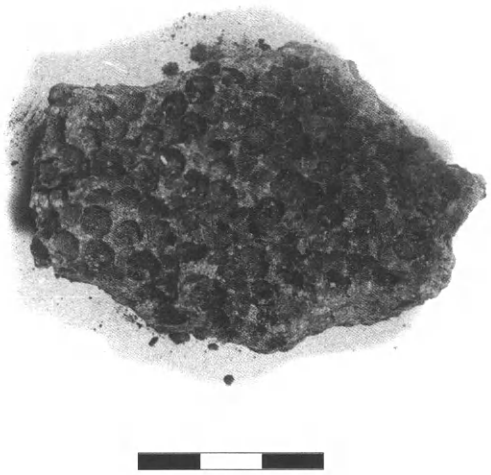

Εἰκ. 17. Δ1α: ἀποτυπώματα ἀπὸ Lathyrus clymenum L.

Εἶναι μεθοδολογικὰ ἐσφαλμένο νὰ προχωρήσει κανεὶς σὲ συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία ἑνὸς χώρου ὅταν τὰ ἐν ἐπαφῇ δωμάτια εἶναι μερικῶς ἀνεσκαμμένα, τὸ δὲ βόρειο τμῆμα τοῦ ἰσογείου Δ1α παντελῶς ἄσκαφο. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὅμως νὰ θέσω μόνο μερικοὺς προβληματισμοὺς ποὺ μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ἢ νὰ ἀνασκευασθοῦν στὴν πορεία τῆς ἐν ἐξελίξει ἔρευνας. Ὅπως ἔχει ἀποδείξει πρόσφατα ἡ παλαιοεθνοβοτανικὴ μελέτη, στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν δύο στάδια ἀποθήκευσης βοτανικῶν καταλοίπων[11]. Συγκεκριμένα, τὸ πρῶτο στάδιο περιλαμβάνει τὴν ἀποθήκευση προϊόντων ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπεξεργασία τῶν καρπῶν, τὸ δεύτερο στάδιο τὴν ἀποθήκευση ἔπειτα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἢ καὶ τὴν τρίτη ἐπεξεργασία. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸν συγκεκριμένο χῶρο ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ Δ1α εἶναι ἀποθήκη προϊόντων μὲ πολλαπλὸ ρόλο: χρησιμοποιεῖται α) γιὰ δεύτερη ἀποθήκευση, ὅπως δηλώνει ἡ παρουσία ἀλευριοῦ, ποὺ ἀνήκει στὴν τελευταία φάση ἐπεξεργασίας τοῦ καρποῦ, β) ὡς μαγειρεῖο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἑστία, τὴν ἀσάμινθο καὶ τὸν ξυλάνθρακα, καὶ γ) ἴσως ὡς χῶρος κάποιας κατεργασίας καρπῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λίθινα σκεύη, ἰδίως τὸ τριβεῖο.

Κάθε προσπάθεια σύνδεσης μεταξὺ περιεχομένου καὶ τύπου ἀγγείου ἢ περιεχομένου καὶ διακόσμησης εἶναι πρὸς τὸ παρὸν πρόωρη, ἂν καὶ προκαταρκτικὰ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ὅσο γιὰ τὴ μέτρηση τῆς χωρητικότητας τῶν ἀγγείων, αὐτὴ θὰ εἶναι επιβεβλημένη μόνον ἐφ' ὅσον προχωρήσει ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ στὰ ὑπόλοιπα δωμάτια ποὺ ἀνήκουν στὴ δυτικὴ ἑνότητα τοῦ Συγκροτήματος Δ.

10. Sarpaki - Jones 1990, 363-368.

11. Sarpaki 1992, 219-230. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Σαρπάκη καὶ γιὰ τὶς πολύτιμες πληροφορίες ποὺ προσωπικὰ μοῦ ἔδωσε.

Τομέας Α καὶ ἰσόγειο Β1

Ἡ τριμερὴς ἀποθήκη τοῦ βόρειου Τομέα Α, τοῦ ὁποίου μόνο ὁρισμένα δωμάτια ἔχουν ἐρευνηθεῖ, εἶναι, ὅπως καὶ τὸ Δ1α, χῶρος στὸ ἰσόγειο προορισμένος ἐξ ἀρχῆς γιὰ ἀποθήκευση προϊόντων[12]. Οἱ μεγάλοι πίθοι, τοποθετημένοι εἴτε κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου εἴτε διάσπαρτοι στὸν χῶρο εἴτε περικλειόμενοι μέσα σὲ πλίνθινα χωρίσματα, εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ κυρίαρχος τύπος ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου, παράλληλα μὲ πληθώρα ἄλλων, ποικίλων σχημάτων καὶ μεγεθῶν, μέρος τῶν ὁποίων χρησίμευε γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ περιεχομένου τῶν πίθων. Λίθινες πλάκες καὶ ἐδῶ χρησιμεύουν ὡς καλύμματα τῶν πίθων. Ὅπως καὶ στὸ Δ1α, μόνιμες κατασκευὲς στὸ δωμάτιο Α1 μὲ τὸν κίονα ἀποτελοῦν κτιστὴ ἑστία μὲ κατὰ χώραν ἀγγεῖα καὶ λίθινη λεκάνη βυθισμένη στὸ δάπεδο, γεγονὸς ποὺ φανερώνει καὶ ἐδῶ τὸν μικτὸ ρόλο τῆς ἀποθήκης Α1, ἐνῶ ἡ Α3 περιέχει μόνο προϊόντα. Τὸ περιεχόμενο τῶν πίθων, ὅπως καὶ στὸ Δ1α, εἶναι κυρίως ἀλεύρι, μάλιστα κριθάλευρο ὄχι πλήρως ἀλεσμένο. Ἡ παρουσία τοῦ Μυλώνα δυτικὰ τῆς Α1 σὲ συνάρτηση μὲ τὴν τριμερὴ ἀποθήκη τῶν πίθων εἶναι ἔνδειξη τῆς οἰκονομικῆς αὐτάρκειας τοῦ ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν σὲ ἔκταση καὶ ἀριθμὸ δωματίων τοῦ Τομέα Α.

Χῶρος προορισμένος ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὴν ἀποθήκευση προϊόντων φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ ἰσόγειο δωμάτιο 1 τοῦ Κτηρίου Β μὲ τοὺς κτισμένους πίθους σὲ εἰδικὴ κατασκευὴ ποὺ θυμίζει ἀντίστοιχα μεταγενέστερα μυκηναϊκὰ παραδείγματα[13]. Ἡ ἀποθήκη αὐτὴ ἀποτελεῖ μεμονωμένη περίπτωση στὸ Ἀκρωτήρι ὡς πρὸς τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν πίθων στὸ ἰσόγειο καὶ περιλαμβάνει λίθινα καλύμματα τῶν πίθων, λίθινα σκεύη καὶ ἄλλα ἀγγεῖα γιὰ τὴν ἄντληση τοῦ προϊόντος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ρυτά.

Δυτικὴ Οἰκία

Ἡ συνεργασία πολλῶν συναδέλφων διαφόρων εἰδικοτήτων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη μελέτη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[14]. Ἔτσι τώρα εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρατηρήσουμε τὸ ἀποθηκευτικὸ σύστημα τῶν προϊόντων διατροφῆς ὄχι ἀπὸ μεμονωμένα δωμάτια ὅπως τὸ Δ1α ἢ τὴν τριμερὴ ἀποθήκη τοῦ Τομέα Α, ἀλλὰ ἀπὸ χώρους ἐνταγμένους σὲ μία ἀνεξάρτητη ἑνότητα. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία, παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν ὑπόλοιπων εὑρημάτων, σημαντικὴ ἦταν ἡ συνεισφορὰ τῶν ἀναλύσεων τῶν ὀργανικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν βοτανικῶν δειγμάτων γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων. Ἐδῶ πάλι τὸ ἰσόγειο περιελάμβανε τὰ καθαρῶς ἀποθηκευτικὰ δωμάτια[15]. Αὐτὰ εἶναι τὸ δωμάτιο 5, μὲ τοὺς πίθους τοποθετημένους κυρίως κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, καὶ τὸ δωμάτιο 6, χῶροι ὅμως διαφοροποιημένοι ὡς πρὸς τὴν ἀποθηκευτική τους χρήση: στὸ δωμάτιο 5 γινόταν ἡ πρώτη ἀποθήκευση, δηλαδὴ ἡ μεταφορὰ τῶν προϊόντων μετὰ τὴν πρώτη ἐπεξεργασία τῶν καρπῶν, ἐνῶ στὸ 6 γινόταν ἡ δεύτερη ἀποθήκευση, κάτι ἀνάλογο μὲ τὰ προϊόντα τοῦ πρόσφατα ἐρευνημένου δωματίου Δ1α. Ἡ μορφὴ διατήρησης

12. *Thera* I, 16-34· *Thera* II, 15-30· *Thera* III, 8-13.

13. Μαρινατος 1976, 17 καὶ 18, εἰκ. 1. Γιὰ τὰ ἀντίστοιχα μυκηναϊκὰ παραδείγματα βλ. Αλεξοπουλου στὸν παρόντα τόμο.

14. *Thera* VI, 19-31· Μιχαηλιδου 2001, ἰδιαιτέρως 165-174· Sarpaki 1992.

15. Sarpaki 1992, 228.

τῶν σπόρων στὸ δωμάτιο 3Γ, πάλι στὸ ἰσόγειο, πιθανῶς νὰ τὸ χαρακτηρίζει μόνο ὡς μαγειρεῖο ποὺ εὑρίσκεται δίπλα στὸν Μυλώνα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τὸ 3Α. Ἂν καὶ ἡ ἀποθήκευση τῆς παραγωγῆς ἐντοπίζεται κυρίως στὸ ἰσόγειο, καὶ ὁ ὄροφος περιλαμβάνει ἕνα δωμάτιο, τὸ 6, μὲ ἀποθηκευμένο ἀλεύρι σὲ δύο ἐντοιχισμένους πίθους. Μήπως τὸ ἴδιο δὲν συμβαίνει καὶ στὸ Δ1 μὲ τοὺς μεγάλους πίθους τοῦ πολυθύρου;

Ἡ μελέτη τῆς σύνθετης ἀποθηκευτικῆς πρακτικῆς στὴ Δυτικὴ Οἰκία δίνει τὴ δυνατότητα ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων γιὰ τὴν κοινωνική-οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς συγκεκριμένης ἑνότητας, ἐπ᾽ οὐδενὶ ὅμως ἐπιτρέπει γενικεύσεις γιὰ ὅλο τὸν οἰκισμό. Μὲ βάση τὶς ἕως τώρα ἐνδείξεις, ποὺ χρειάζονται ὅμως περαιτέρω ἔρευνα, σχεδὸν κάθε κατοικία εἶναι καὶ μία οἰκονομικὴ μονάδα. Ἡ παρουσία μυλώνα, ὅπως στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ στὸν Τομέα Α, ἀποτελεῖ ἴσως καὶ ἀπόδειξη. Μία ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις εἶναι καὶ ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῶν ἀποθηκῶν τῶν εἰδῶν διατροφῆς.

Ἐπιστρέφοντας στὴν πρόσφατη ἔρευνά μας τοῦ δωματίου Δ1α, ποὺ ἀποτέλεσε καὶ τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ ξεκίνημα αὐτῆς τῆς ἐν ἐξελίξει μελέτης, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ μιᾶς τέτοιας ἀποθήκης. Ἡ επιλογὴ τοῦ χώρου γίνεται κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ ἐξυπηρετεῖ, παράλληλα μὲ τὴν ἀποθήκευση, καὶ τὶς τυχὸν ἐργασίες ποὺ πραγματοποιοῦνται σὲ αὐτόν. Δηλαδή, ἀνάλογος μὲ τὰ προϊόντα ποὺ περιέχονται σὲ μία ἀποθήκη ἢ μὲ τὶς ἐργασίες ποὺ γίνονται εἶναι καὶ ὁ φωτισμὸς ἢ ὁ ἀερισμὸς τοῦ χώρου. Στὸ Δ1α αὐτὸ ἐφαρμόζεται πλήρως. Κοντὰ στὸ παράθυρο ὑπάρχει ἡ ἑστία, ἡ ἀσάμινθος, τὰ λίθινα σκεύη, ἐνῶ στὸ λιγότερο φωτεινὸ τμῆμα ὑπάρχουν οἱ μεγάλοι πίθοι. Προσοχὴ καταβάλλεται ὅμως νὰ ἐξυπηρετεῖ καὶ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται μὲ τὶς τρεῖς θύρες του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ΝΑ ἐπικοινωνεῖ μέσω μικροῦ κλιμακοστασίου μὲ τὸ κύριο δωμάτιο Δ1 μὲ τὸ πολύθυρο στὸν ὄροφο. Οἱ περισσότεροι ἀποθηκευτικοὶ χῶροι παραγωγῆς καὶ τροφίμων εὑρίσκονται στὸ ἰσόγειο καὶ ἔχουν συνήθως δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ ὁ ὄροφος κατὰ περίπτωση, ὅμως, δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, γεγονὸς ποὺ ἐφαρμόζεται ἀπολύτως καὶ στὴν περίπτωση τῶν δωματίων Δ1α καὶ Δ1.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ χώρου ὡς ἀποθήκης προϊόντων ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ κινητὰ εὑρήματα. Ἡ φύλαξη, ἄντληση καὶ μεταφορὰ στερεῶν καὶ ὑγρῶν τροφίμων ἐπιβάλλουν τὴν παρουσία ἀντίστοιχων σκευῶν. Πρωταγωνιστικὸ ρόλο ἔχουν οἱ πίθοι. Ἡ τοποθέτηση τῶν πίθων στὸ Δ1α δὲν ἀκολουθεῖ, ὅπως φαίνεται, τὸν συνηθισμένο τρόπο διάταξης κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ὅπως στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ στὸν Τομέα Α, τρόπο τόσο κοινὸ καὶ στὴν Κρήτη. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα οἱ ἀμφορεῖς, οἱ πρόχοι, οἱ σκύφοι, τὰ κύπελλα, πολλὰ μέσα στὰ πιθάρια γιὰ τὴν ἄντληση τοῦ προϊόντος, τὰ ρυτά, συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου, γιὰ νὰ μὴν ἐπεκταθῶ στὴν παρούσα περίπτωση καὶ στὸν ρόλο ἄλλων ἀντικειμένων, ὅπως π.χ. τῆς ζυγαριᾶς καὶ τῶν λίθινων σκευῶν.

Ἡ περισυλλογὴ καὶ ἀνάλυση ὀργανικῶν καταλοίπων καὶ βοτανικῶν δειγμάτων ὁλοκληρώνουν πλέον τὴν ἀναγνώριση ἑνὸς χώρου ὡς ἀποθήκης τροφίμων, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἀπουσία τους ἐμποδίζει τὴν ἀναγνώριση. Μὲ τὸν ἐντοπισμό τους, ὅμως, ἀνοίγει ὁ δρόμος καὶ γιὰ τὴν ἐπισήμανση θεμάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία εὐρύτερα. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ Δ1α ἀποδεικνύεται πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τοὺς εἰδικούς.

Οἱ ἀποθῆκες γενικῶς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀντικατοπτρίζουν μὲ τὸν πιὸ ἐμφανὴ τρόπο τὴν

καταλυτικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὴ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ ὁ σεισμὸς μὲ τὴν ἐσπευσμένη συσσώρευση πάσης φύσεως ἀντικειμένων σὲ αὐτές. Ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸ δὲν ἐξαιροῦνται καὶ οἱ ἀποθῆκες εἰδῶν διατροφῆς. Ἁπλῶς, μὲ βάση τὸ παράδειγμα τῆς πρόσφατης ἔρευνας στὸ δωμάτιο Δ1α, ἐντοπίσαμε ὁρισμένες περιπτώσεις ποὺ τουλάχιστον δὲν ἀπώλεσαν τὸν ἀρχικό τους προορισμό.

Ἕνα εἶναι βέβαιο, ὅτι ἡ ἀποθηκευτικὴ πρακτικὴ στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι θέμα σύνθετο καὶ ἡ μελέτη της ἀπαιτεῖ τὴ συνεργασία ἐπιστημόνων πολλῶν εἰδικοτήτων. Καὶ ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ὁ ἰδανικὸς τόπος ποὺ ἐπὶ τριάντα χρόνια προσφέρει τὸ πολύτιμο ὑλικό του στὴν ἔρευνα, ἕνας τόπος ποὺ περιγράφεται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο μὲ τὸν στίχο τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητῆ: «χάσμα σεισμοῦ ποὺ βγάζ' ἀνθούς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Begg 1975 — D. J. I. Begg, *Minoan Storerooms in the Late Bronze Age* (Toronto).

Μαρινατος 1949 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Βαθυπέτρου Ἀρχανῶν (Κρήτης), *ΠΑΕ*, 100-109.

Μαρινατος 1976 — Σπ. Μαρινατος, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας (περίοδος 1973)* (Ἀθῆναι).

Μιχαηλιδου 2001 — Α. Μιχαηλιδου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (BAE ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

Ντουμας 1975 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 212-230.

Sarpaki - Jones 1990 — A. Sarpaki. - Gl. Jones, Ancient and Modern Cultivation of *Lathyrus Clymenum* L. in the Greek Islands, *BSA* 85, 363-368.

Sarpaki 1992 — A. Sarpaki, A Palaeoethnobotanical Study of the West House, Akrotiri, Thera, *BSA* 87, 219-230.

Χατζηδακης 1912 — Ι. Χατζηδακης, Τύλισος μινωική, *AE*, 197-233.

SUMMARY

AKROTIRI: STORAGE OF FOODSTUFFS

Anna Papadimitriou-Grammenou

The paper is based on the excavation and research of the ground-floor room Δ1α in the seasons 1993 and 1994. Room Δ1α of Complex Delta is the reference point for comparison with other storage spaces for foodstuffs in the settlement. Characteristic of room Δ1α are the two pillars, the many vases (predominantly pithoi) in situ and the permanent installations (built hearth, clay 'bathtub' (asaminthos), stone quern). Macroscopic analysis of earth removed from the vases revealed that the ground-floor room was used for storing foodstuffs: barley flour, pulses (Lathyrus clemens) and cereals, as yet indeterminate. It seems to have been used for storing products after their second processing, as a kitchen, and possibly as a space for processing fruits. However, its main purpose was storage. A comparison was attempted with other storerooms in the settlement, such as in Sector Alpha, ground-floor room B1 and primarily the West House, which displays similarity to Δ1α.

In conclusion, it is demonstrated that room Δ1α has all the features (constructional, distribution of vases and installations, organic remains, etc.) of a space intended from the outset for storing foodstuffs. Nonetheless, storage practice remains a complex issue. Research in room Δ1α shed considerable light on the manner of storing foodstuffs at Akrotiri.

Προσφατα Στοιχεια Αποθηκευσης και Διαφυλαξης Αγαθων στον ΥΚ Ι Οικισμο του Ακρωτηριου Θηρας

Η ἀποθήκευση ἀποτέλεσε σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς βασικὴ πρακτικὴ τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἀνταποκρίνεται σὲ διαχρονικὲς ἀνάγκες καὶ ἀνησυχίες τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἑπομένως φυσικὸ νὰ διαμορφώνονται συνήθειες καὶ δραστηριότητες κοινὲς σὲ πολλὲς περιοχὲς καὶ σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, μὲ κάποιες ὅμως διαφοροποιήσεις καὶ ἀποκλίσεις ποὺ ὀφείλονται στὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ περιβάλλοντος, τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, στὴν παράδοση καὶ στὶς πολιτικές, κοινωνικές, οἰκονομικὲς καί, γενικά, στὶς ἱστορικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ κάθε περιοχή. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθιστᾶ ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέρουσα τὴ διερεύνηση τῆς ἀποθηκευτικῆς λειτουργίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦνται ποικίλα στοιχεῖα, ποὺ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν προϊστορία συνιστοῦν πολύτιμο σύνολο πληροφοριῶν. Ἐν τούτοις, παρὰ τὰ ἐμφανὴ πλεονεκτήματα ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ μελέτη τῶν ἀποθηκῶν καὶ γενικότερα τῆς ἀποθήκευσης, ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος στὸ Αἰγαῖο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔχει γίνει μεμονωμένα καὶ περιστασιακὰ[1] καὶ μόνον τὸ ΥΜ ὑλικὸ μέχρι τὸ 1975 ἔχει συστηματικὰ παρατεθεῖ, ἂν καὶ μὲ περιορισμένα συμπεράσματα[2].

Στὸν ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ἡ ἀποθήκευση διαφόρων ἀγαθῶν στὴν τελευταία φάση κατοίκησής του ὑπαγορεύθηκε καὶ ἀπὸ τὶς εἰδικὲς περιστάσεις ποὺ προέκυψαν μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ[3] καθὼς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάλειψή του, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι, τὴν τελευταία στιγμή, φρόντισαν νὰ συγκεντρώσουν καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν μερικὰ ἀκόμη ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ποὺ ἄφηναν πίσω τους[4], ἐλπίζοντας νὰ τὰ ξαναβροῦν ἐπιστρέφοντας[5]. Οἱ ἔκτακτες λοιπὸν καταστάσεις στὸ Ἀκρωτήρι ἑρμηνεύουν τὴν ὑπερπλήρωση μερικῶν ἀποθηκῶν τοῦ οἰκισμοῦ[6] ἢ, ἀντίθετα, τὴν ἐκκένωση ἀποθηκευτικῶν ἐγκαταστάσεων[7]. Δικαιολογοῦν τὸ γεγονὸς τῆς φύλαξης στὸν ἴδιο χῶρο, κάποτε καὶ στὸ ἴδιο μέρος,

---

1. Βλ. τὶς πρόσφατες μελέτες: Farnoux 1996· Treuil 1996· Darcque 1996· Margueron 1996.

2. Begg 1975.

3. *Thera* III, 64· Marthari 1984, 119-133· Palyvou 1984, 134-147.

4. *Thera* IV, 28.

5. Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐπιστρέψουν, ἔκλεισαν πίσω τους τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀποτύπωμα τῶν κλειστῶν ξύλινων θυροφύλλων στὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου 19 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* VI, πίν. 15α).

6. Ὅπως ἐνδεικτικὰ τὰ δωμάτια 1α, 17, 17α, 18α, 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ.

7. Ἐνδεικτικά, οἱ ἐντοιχισμένες κασέλες τοῦ Συγκροτήματος Δ τοῦ δωματίου 8α τοῦ ὀρόφου βρέθηκαν ἄδειες (Ντουμας 1993, 181 καὶ 1994, 161 καὶ Αλεξοπουλου στὸν παρόντα τόμο).

ἑτερόκλητων ἀγαθῶν, ὅπως τροφίμων, ἀγγείων, καλαθιῶν, μετάλλινων, λίθινων καὶ ξύλινων ἀντικειμένων, οἰκιακῆς χρήσης καὶ πολυτελείας, καθὼς καί, σὲ κάποιες περιπτώσεις, ἐπίπλων, καὶ κάνουν, ἕως ἕναν βαθμό, κατανοητὲς τὶς ἀλλαγὲς στὴ διαρρύθμιση ἀποθηκευτικῶν δωματίων[8], τὴ μετατροπὴ χώρων σαφῶς ἄλλου προορισμοῦ σὲ ἀποθῆκες[9] καθὼς καὶ τὴν τοποθέτηση μεγάλων κυρίως ἀγγείων κάτω ἀπὸ πόρτες καὶ γύρω ἀπὸ κίονες[10].

Σὲ ὅλα τὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου συναντῶνται πάντοτε περισσότερες ἀπὸ μία ἀποθῆκες, ταυτόχρονα στὸ ἰσόγειο καὶ στὸν ὄροφο. Περιέχουν συνήθως τρόφιμα, ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα καὶ χρηστικὰ σκεύη, κυρίως λίθινα καὶ σπανιότερα μετάλλινα[11]. Ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸ[12] ἐξαιροῦνται οἱ περισσότεροι[13] ἰσόγειοι ἀποθηκευτικοὶ χῶροι τοῦ Συγκροτήματος Δ, σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ ἀνακοίνωση αὐτή. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Χρ. Ντούμα ποὺ μοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου Δ18[14].

Τὸ ἰσόγειο 18 (εἰκ. 1) βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Συγκροτήματος Δ, τὸ ὁποῖο στὴν πλευρὰ αὐτὴ ἔχει εἴσοδο στό, ἄσκαφο ἀκόμη, δωμάτιο 19, ὅπου διατηροῦνται τὰ ἀποτυπώματα τῶν κλειστῶν θυροφύλλων[15]. Δυτικὰ τοῦ δωματίου 18 βρίσκεται ὁ χῶρος 21, μέσω τοῦ ὁποίου γινόταν ἡ πρόσβαση ἐκεῖ καὶ στὸ τοιχογραφημένο δωμάτιο 2[16]. Τὸ ἀντίστοιχο δωμάτιο 18 τοῦ ὀρόφου ἀνασκάφηκε πρὶν ἀπὸ 30 χρόνια, τὸ 1967, γεγονὸς ποὺ καθιστᾶ ἐπίκαιρη τὴν παρουσίαση τοῦ ἰσογείου του στὴν ἐπετειακὴ διημερίδα. Ὁ Μαρινᾶτος χαρακτήρισε τὸ κτήριο, ὅταν τὸ ἀποκάλυψε στὸ μέρος ἐκεῖνο κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίο-

---

8. Ὅπως ἐνδεικτικὰ ἡ ἐνοποίηση δωματίων στὸ Συγκρότημα Δ στοὺς χώρους 1α (Ντουμας 1993, 181) καὶ 16 (Ντουμας 1978, 221), ἡ πρόσβαση στὸν ὁποῖο γινόταν μέσω τοῦ προθαλάμου 15, κτισμένου μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφή (Palyvou 1984, 135-136), ἡ διαίρεση τῶν 17 καὶ 18 σὲ δύο μέρη μὲ παχὺ μεσότοιχο (*Thera* VII, 13· Ντουμας 1977, 388 καὶ 1993, 182).

9. Ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ τὸ τοιχογραφημένο μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἄνοιξης ἰσόγειο δωμάτιο 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* IV, 20 κἑ.) καί, πιθανόν, τὰ δωμάτια 16 (*Thera* V, 20-21) τοῦ ἴδιου συγκροτήματος καὶ 2 τοῦ Τομέα Α (*Thera* II, 19-20 καὶ III, 11), ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ μεγάλα τους παράθυρα, ἀνάλογα μὲ τὰ ὁποῖα ἐπίσης διαθέτει τὸ δωμάτιο 1 τοῦ Τομέα Α (*Thera* III, 9-10), ἀλλὰ κυρίως τὸ εἶδος τοῦ δαπέδου τοῦ δεύτερου δωματίου (Παλυβου 1999, 195). Πρβ. καὶ *Keos* III, 27, 38.

10. Ὅπως οἱ πίθοι κάτω ἀπὸ τὰ θυρώματα τοῦ πολυθύρου τοῦ δωματίου 1 στὸ Συγκρότημα Δ (*Thera* IV, 18-19), οἱ πίθοι καὶ οἱ ἠθμοί, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀνάποδα, γύρω ἀπὸ τὸν κίονα τοῦ δωματίου 2 τοῦ ὀρόφου τοῦ Κτηρίου Β (*Thera* II, 13), τὰ ἀγγεῖα γύρω ἀπὸ τὸν κίονα τοῦ ἰσογείου δωματίου 16 στὸ Συγκρότημα Δ (*Thera* V, 21). Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπίσης πίθοι κάτω ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς πόρτας ἀπὸ τὸ δωμάτιο 7 πρὸς 6 τοῦ ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3 καὶ ἀπὸ τὸ δωμάτιο 8α πρὸς 3 τοῦ ὀρόφου τοῦ Συγκροτήματος Δ.

11. Ὅπως, μόνον ἐνδεικτικά, οἱ ἀποθῆκες 1, 2 καὶ 3 τοῦ Τομέα Α (*Thera* II, 17 κἑ., III, 9 κἑ.).

12. Μεταξὺ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐλάχιστες φαίνεται νὰ ἐμφανίζουν σχετικὴ ἐξειδίκευση στὰ ἀποθηκευμένα ἀγαθά. Διαπιστώνεται φύλαξη, κυρίως, κεραμικῆς στο ἰσόγειο δωμάτιο 2 τοῦ Κτηρίου Β (*Thera* VII, 20, ὅπου εἶχαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποθηκευθεῖ τριποδικὲς χύτρες), στὸ δωμάτιο 9 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* V, 25, ὅπου εἶναι πιθανὸν ὅτι κάποια σκεύη, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦταν μεγάλου μεγέθους, περιεῖχαν τρόφιμα, ὅ.π., πίν. 47α καὶ 48), πιθανὸν στὸ ἰσόγειο δωμάτιο 9,1 (ἢ 9α) τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* VII, 15, ὅπου ἐπίσης βρέθηκαν λίθινα ἀντικείμενα καὶ σκελετὸς χοίρου στὸ δάπεδο), καθὼς καὶ στὸ δωμάτιο 2 τοῦ ὀρόφου τῆς Οἰκίας Γυναικῶν (Ντουμας 1987, 249 καὶ 1990, 227). Χάλκινα σκεύη βρέθηκαν φυλαγμένα στὸ ὑπόγειο Δ3 (*Thera* IV, 17-18, 39).

13. Βλ. σημ. 12 τὰ ἰσόγεια Δ9 καὶ Δ9,1. Πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀποθῆκες στὸ Συγκρότημα, ἄσκαφες ἀκόμη, ποὺ νὰ ἐμφανίζουν τὴν εἰκόνα τῶν ἰσογείων ἀποθηκευτικῶν χώρων, ὅπως εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐρευνημένα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ.

14. Ντουμας 1993, 181-183· 1994, 162-163· 1995, 127-130.

15. *Thera* VI, πίν. 15α· Παλυβου 1999, 297-298, 317-318.

16. *Thera* VI, 12· *Thera* VII, 13.

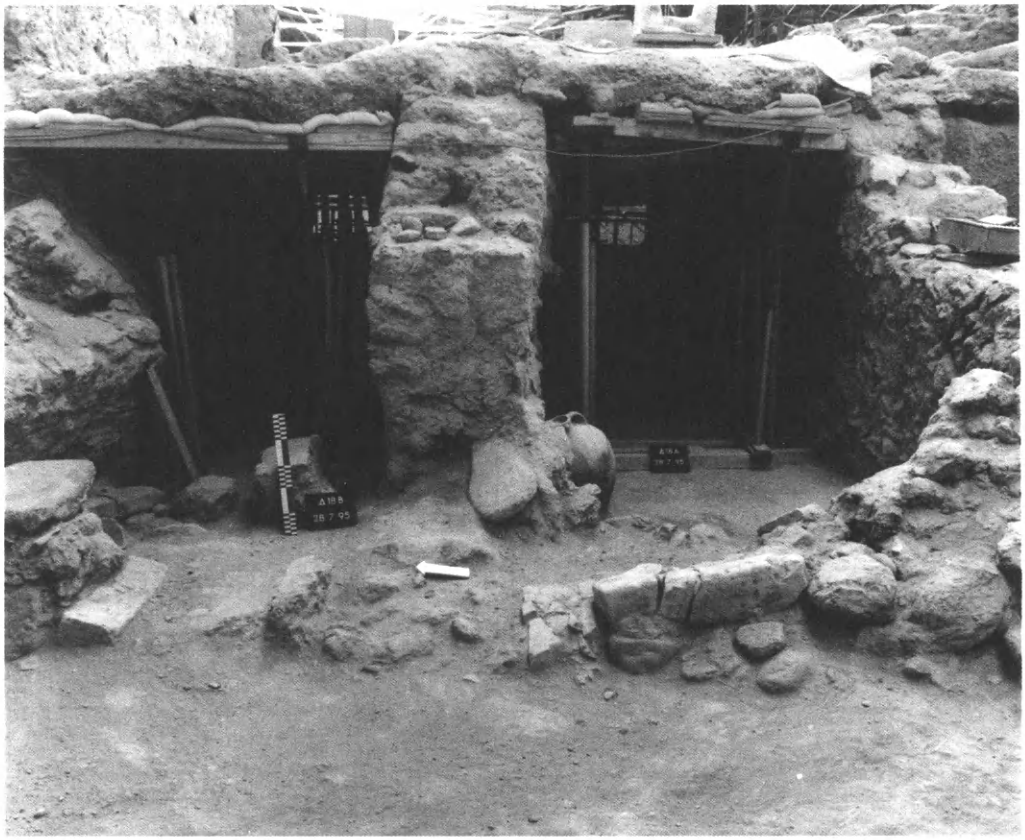

Εἰκ. 1. Τὸ ἰσόγειο δωμάτιο Δ18, χωρισμένο μὲ μεσότοιχο σὲ δύο τμήματα, Δ18α καὶ Δ18β, ἀπὸ Δ.

δο, ὡς μνημειώδη κατασκευή[17]. Ἡ διερεύνησή του συνεχίστηκε τὸ 1969 καὶ τὸ 1970[18]. Στὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις ἐπισημάνθηκε ἰδιαίτερα ὁ ὀδοντωτὸς ἀνατολικὸς τοῖχος ἀπὸ πελεκητοὺς λίθους[19], γιὰ τὴν κατασκευὴ δὲ τῶν παραθύρων τοῦ ἰσογείου, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἐξωτερικά, δημοσιεύθηκαν φωτογραφίες καὶ δόθηκαν λεπτομερὴ στοιχεῖα[20]. Ἡ ἔρευνα ὅμως δὲν προχώρησε στὸ ἰσόγειο ἐξ αἰτίας τῆς διατήρησης τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου, ποὺ ἦταν προσεκτικὰ κατασκευασμένο ἀπὸ πηλοκονίαμα μὲ θαλάσσια βότσαλα καὶ χαλίκια[21]. Γιὰ τὴ διάσωσή του ἀκολουθήθηκε στὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ ἀνορθόδοξη μέθοδος, μὲ

17. *Thera* I, 51. Γενικὰ γιὰ τὸν χῶρο αὐτὸ βλ. *Thera* I, 1 κέ.· Μαρινατος 1967, 146-161 (Ἀρβανίτη 2). *Thera* III, 18-19· Μαρινατος 1969, 160-161· *Thera* IV, 26, πίν. 50b (διακρίνεται ἡ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου)· Μαρινατος 1970, 177· *Thera* VII, 14-15, πίν. 18a, ἀριστερὰ τοῦ δωματίου 19· Παλυβου 1999, 298 εἰκ. 152 (Τομέας Δ, ἀνατολικὴ ὄψη)· Μιχαηλιδου 2001, 216-217, 230.

18. Βλ. σημ. 17.

19. Ἐνδεικτικὰ *Thera* VI, πίν. 14 καὶ 15· *Thera* VII, 15.

20. *Thera* III, 18-19· Μαρινατος 1969, 160-161· Palyvou 1990, 133 καὶ εἰκ. 10 (0,76 x 0,64 μ.).

21. *Thera* I, 51· Παλυβου 1999, 211, 212 εἰκ. 109. Βλ. καὶ *Thera* VII, 14-15. Πρβ. τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 2 τοῦ ἴδιου Συγκροτήματος (*Thera* IV, 24).

κατακόρυφη ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης[22]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φροντισμένο δάπεδο, τὸ δωμάτιο 18 τοῦ ὀρόφου εἶχε πολυπαράθυρο, ποὺ ἀνοιγόταν κατὰ μῆκος ὁλόκληρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του[23]. Ἀπὸ αὐτὸ τὸν χῶρο προῆλθαν τὸ 1967 δύο ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, ἕνα νευρωτὸ ἀγγεῖο καὶ κύλινδροι ἀπὸ ἄψητο πηλό[24], ἐνῶ τὸ 1994 βρέθηκαν στὸ ἰσόγειο, πεσμένα ἀπὸ τὸν ὄροφο, τμήματα ἀπὸ πολυτελὲς κάθισμα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ περίτεχνης κατασκευῆς ἐρεισινώτου του[25] (εἰκ. 2).

Ἡ ἐπίχωση ποὺ εἶχε γεμίσει τὸ ἰσόγειο ἦταν ἠφαιστειακὴ τέφρα μὲ λάσπη τοῦ χειμάρρου ποὺ σχηματίστηκε, ὅπως φαίνεται, ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκρηξη[26]. Ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου 2 καθὼς καὶ ἄλλων δωματίων τοῦ Συγκροτήματος[27], συνετέλεσε δὲ στὴ διατήρηση πολλῶν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ περιεῖχε. Ἕνας σχετικὰ μικρὸς μύδρος ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ δωματίου, σὲ μέρος ὅπου δὲν εἶχε διατηρηθεῖ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 3).

Τὸ ἰσόγειο δωμάτιο 18 κατὰ τὴν προσεισμικὴ φάση ἦταν ἐνιαῖος χῶρος μὲ λιθόκτιστους, ἐπιχρισμένους μὲ λάσπη, τοίχους, ὁ ὁποῖος διέθετε δύο μικρὰ παράθυρα, συμμετρικὰ ἀνοιγμένα ψηλὰ στὸν ἀνατολικό του τοῖχο καὶ προστατευμένα μὲ ξύλινο κιγκλίδωμα[28]. Μετὰ τὸν σεισμὸ ὅμως, ὁπότε χτίστηκε γιὰ καλύτερη στήριξη τοῦ ὀρόφου ἰσχυρὸς μεσότοιχος[29], τὸ ἰσόγειο χωρίστηκε σὲ δύο περίπου ἴσα τμήματα, τὸ βόρειο, 18β, καὶ τὸ νότιο, 18α[30]. Στὸ μέσον περίπου τοῦ βόρειου, τοῦ 18β, διαμορφωνόταν στενὸ θρανίο, πλάτους 0,30-0,35 μ., μήκους 1,50 μ. καὶ ὕψους 0,55 μ., ποὺ κατέληγε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο[31]. Στὶς μόνιμες ἐγκαταστάσεις τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνῆκαν δύο ἀγγεῖα, πίθος[32] καὶ μεγάλη ἀσάμινθος, διακοσμημένη ἐσωτερικὰ μὲ καλαμοειδή, ποὺ ἦταν μπηγμένα στὸ δάπεδο[33], τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερο μέρος –ἀντίθετα μὲ ἐκεῖνο τοῦ 18α, ποὺ ἦταν ὁλόκληρο ἀπὸ πατημένο χῶμα, μικρὰ βότσαλα, ὄστρακα καὶ ὄστρεα– εἶχε στρωθεῖ μὲ μεγάλες πλάκες[34].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο προαναφερθέντα σκεύη, προῆλθαν ἀπὸ ἐκεῖ μικρότερη ἀσάμινθος, μὲ περίτεχνη διακόσμηση λευκῶν κρόκων, κλάδων μυρτιᾶς καὶ ἡμικυκλίων στὸ ἐσωτερικό της[35], ποὺ ἀποκαλύφθηκε ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, στὸ ὁποῖο ἀρχικὰ θὰ στεκόταν περιορισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ κυάθια, τριποδικὲς χύτρες καὶ λεκανίδες καθὼς καὶ κάποιοι ἄλλοι μεμονωμένοι τύποι, ὅπως πίθος καὶ κυκλαδικὸς σκύφος, ἐνῶ καλάθια, πολὺ

22. Ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ταυτόχρονη στήριξη μὲ ξύλινες δοκοὺς καὶ κατακόρυφα τοποθετημένες μετάλλινες ράβδους (Ντουμας 1993, 182 καὶ 1994, 162).

23. Παλυβου 1999, 388 εἰκ. 210α, 390 εἰκ. 212, 403.

24. *Thera* I, 52 εἰκ. 80, 53 εἰκ. 81, πίν. Β, 8.

25. Ντουμας 1994, πίν. 90α.

26. Ντουμας 1994, 162 καὶ 1995, 129-130· Doumas 2000, 57.

27. *Thera* IV, 13 (Δ3)· *Thera* IV, 25 (Δ2)· *Thera* V, 20 (Δ16)· Ντουμας 1993, 182, πίν. 109α καὶ 1994, 162 καὶ 1995, 129-130.

28. Βλ. σημ. 20 καὶ Παλυβου 1999, 379, 396, (κυρίως) 399-400.

29. Πάχους 0,65 μ. (Ντουμας 1993, 182). Πρβ. τὰ γειτονικὰ δωμάτια 17 καὶ 17α (*Thera* VII, 13-14, 30· Ντουμας 1977, 388).

30. Τὸ Δ18α εἶχε πλάτος ± 1,64 μ. καὶ ἀνάλογο, λίγο μικρότερο, τὸ Δ18β.

31. Πρβ. τὰ θρανία στὸν Μυλώνα (*Thera* III, 14) καὶ στὸ ἰσόγειο δωμάτιο 3α τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Ντουμας 1980, 288-289).

32. Βλ. Doumas 1983, 288-289

33. Πρβ. *Thera* III, 60, πίν. 55,1· *Thera* IV, 37 πίν. 85α· *Thera* IV, πίν. 77α.

34. Παλυβου 1999, 195-196. Πρβ. Πλατων 1964, 153.

35. Τὸ περιεχόμενο χῶμα ἦταν ἰδιαίτερα λιπαρό. Ἀναμένονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐξέτασής του. Κοντὰ στὸν πίθο ἀποκαλύφθηκαν δύο τριποδικὲς χύτρες.

Εἰκ. 2. Ἐκμαγεῖο τμήματος τοῦ πεομένου ἀπὸ τὸν ὄροφο καθίσματος, στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ Δ18β, καιὰ τὴν ἀποκάλυψη.

Εἰκ. 3. Δ18α. Μικροῦ μεγέθους μύδρος. Δεξιά, καιὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο καὶ σκυφοπρόχους. Ἀριστερά, ἡ λεκάνη ἢ μικροῦ μεγέθους ἀσάμινθος μὲ τὶς ὀκτὼ τριποδικὲς χύτρες. Μόλις διακρίνεται τὸ κάτω τμῆμα ἄβαφης μεγάλης πρόχου.

καλῆς κατασκευῆς καὶ ἀκόμη κατάλληλα γιὰ χρήση, βρέθηκαν συγκεντρωμένα, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, στὸ βάθος τοῦ χώρου[36]. Ἕνα τελείως διαφορετικὸ εὕρημα ἦταν κιβωτίδιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατηρήθηκαν μὲν ἐλάχιστα ξύλινα κατάλοιπα, σώθηκαν ὅμως τὰ μετάλλινα ἐξαρτήματά του, μεντεσέδες καὶ καρφιά. Περιεῖχε σφραγίσματα μὲ διάφορες παραστάσεις, ὅπως ταυροκαθαψίων[37], ἁρμάτων μὲ ἀναβάτες, λιονταριοῦ ποὺ σπαράσσει ἐλάφι, ἀντωπῶν γρυπῶν καὶ κάποιων ἄλλων ἀκόμη θεμάτων[38]. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἴτε εἶχε πέσει ἀπὸ τὸν ὄροφο[39] καὶ εἰσχώρησε στὸ δωμάτιο μὲ τὴ λάσπη τοῦ χειμάρρου εἴτε ἦταν κρεμασμένο ἀπὸ τὴν ὀροφή, ἀπὸ τὴν ὁποία βρέθηκε σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση, στὴν ἀρχὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου[40]. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν ἦταν ἡ ἀρχική του θέση, τὸ περιεχόμενό του ὑποδηλώνει ὅτι τουλάχιστον σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ ἀκολουθοῦσαν τοὺς μινωικοὺς κανόνες λογιστικοῦ/διαχειριστικοῦ ἐλέγχου[41]. Τέλος, ἀποκαλύφθηκε μυλόλιθος ἐνσωματωμένος, σὲ δεύτερη χρήση, στὸ Β τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ μεγάλος τριπτήρας βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς ἴδιας, ΒΔ, περιοχῆς τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἡ χρήση λοιπὸν τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δωματίου 18 εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐπεξεργασία ἢ τὴν προπαρασκευὴ κάποιου ἄγνωστου, μέχρι τὴ διερεύνηση τῶν σχετικῶν καταλοίπων, προϊόντος καὶ συνεχίστηκε ἢ ὑπῆρξε ἡ πρόθεση νὰ συνεχιστεῖ καὶ μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφή, ὁπότε μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεσότοιχου ἀποτέλεσε τὸν ἰδιαίτερο χῶρο 18β. Παρόμοια μὲ τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἰκόνα, στὴ διευθέτηση τοῦ μέρους καὶ στὸ εἶδος των εὑρημάτων, ἐμφανίζει ὁ Μυλώνας στὸν Τομέα Α, ποὺ γειτνιάζει ἐπίσης μὲ ἀποθῆκες[42].

Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἀρχικὰ ἑνιαίου δωματίου, τὸ Δ18α, λειτουργοῦσε ὡς ἀποθήκη, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του[43], φαίνεται δὲ ὅτι χρησιμοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἀναχώρηση τῶν κατοίκων γιὰ τὴ φύλαξη ποικίλων ἀγαθῶν. Ἐκεῖ στοιβάχτηκαν διάφορες κατηγορίες ἀντικειμένων, γεγονὸς ποὺ διαπιστώνεται ἐπίσης στὸ γειτονικὸ δωμάτιο 2, τὸ ὁποῖο ἀναμφίβολα εἶχε τελείως διαφορετικὴ ἀρχικὴ χρήση[44], ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ Συγκροτήματος. Ἡ συσσώρευση αὐτὴ πρέπει νὰ ἔγινε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ[45], ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνάμιξη τῶν εἰδῶν καὶ κυρίως τὴν τοποθέτησή τους: εἶχε μὲν ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀγαθῶν[46] καὶ διαπιστώνεται σχετικὴ τάξη στὴν τακτοποίηση, ἡ μεγάλη ὅμως ποσότητα θὰ δημιουργοῦσε, ὁπωσδήποτε, δυσκολία ὄχι μόνο στὴν κανονικὴ χρήση τους, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν ὁμαλὴ πρόσβαση στὸ δωμάτιο.

---

36. Σὲ ἀπόσταση 0,52 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο. Ντουμας 1995, 129. Γιὰ τὰ καλάθια τοῦ οἰκισμοῦ βλ. Τελεβαντου 1994, 140.

37. Πρβ. τὸ σφράγισμα ἀπὸ τὸ Δ18α ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν ἀσάμινθο τῆς ΝΔ γωνίας του. Βλ. π.κ.

38. Ντουμας 1995, 129-130· Doumas 2000, 59-63.

39. Hallager 1996, 77.

40. Ντουμας 1995, 129.

41. Rehak - Younger 1998, 132-133· Doumas 2000, 63, 65.

42. Μαρινατος 1969, 153-157.

43. Τὸ εἶδος τοῦ δαπέδου, ποὺ ἦταν τὸ συνηθέστερο σὲ ἰσόγεια/ἀποθῆκες (Παλυβου 1999, 193), οἱ πηλόχριστοι τοῖχοι, τὰ μικρὰ παράθυρα (αὐτόθι, 379), μὲ κιγκλίδωμα (αὐτόθι, 399-400, ἂν καὶ μπορεῖ ἀνάλογη κατασκευὴ νὰ ὑπῆρχε καὶ σὲ ἄλλου τύπου παράθυρα, αὐτόθι, 400), τὸ χαμηλὸ ὕψος (πρβ. τὸ ὕψος τοῦ δωματίου 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ, ποὺ ἦταν 2,50 μ.).

44. *Thera* IV, 20. Γενικὰ γιὰ τὸ δωμάτιο 2, αὐτόθι, 20-23 καὶ *Thera* VII, 12-13. Ἐπίσης, στὸ δωμάτιο 21 τοῦ ἴδιου Συγκροτήματος, τουλάχιστον στὸ ΒΔ τμῆμα του, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων (*Thera* VII, 13).

45. Ντουμας 1994, 162-163.

46. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀρίστη κατάσταση τῆς κεραμικῆς καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἀποθηκευμένων εἰδῶν.

Μὲ τὴν παράθεση τοῦ περιεχομένου τοῦ δωματίου 18α προβάλλει ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν γενικὰ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς γνωστὲς μέχρι τώρα ἰσόγειες ἀποθῆκες τοῦ Συγκροτήματος Δ, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν μιὰ ἰδιαίτερη ὁμάδα στὸ τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἔχει ἀνασκαφεῖ. Εἶναι μικρῆς ἔκτασης, περίπου 8 τ.μ., μὲ ὕψος 1,85 μ.[47], καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ διέθετε ἁπλῆς κατασκευῆς ράφια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία σχετικὰ μεγάλων πλίνθων καὶ τὰ ἴχνη ξύλου στὴν ἐπίχωση, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὴ θέση ὁρισμένων εὑρημάτων[48].

Κεραμικὴ

Μεταξὺ τῶν ἀποθηκευμένων ἀγαθῶν τὰ πήλινα σκεύη ἦταν, ὅπως πάντοτε, τὸ πολυπληθέστερο εἶδος, ἀφοῦ βρέθηκαν περίπου 380 ἀγγεῖα[49], χρησιμοποιημένα καὶ μή, κυρίως τοπικῆς κατασκευῆς καὶ μὲ ποικίλες διαβαθμίσεις ποιότητας. Ἀνῆκαν σὲ διάφορες κατηγορίες, ὅπως ἐπιτραπέζια, ἀποθηκευτικά, μεταφορᾶς, παρασκευῆς τροφῆς καὶ λατρευτικά, καὶ εἶχαν κυριολεκτικὰ σωρευθεῖ στὸν χῶρο αὐτό. Γιὰ τὴ φύλαξή τους ἀκολουθήθηκαν οἱ συνήθεις μέθοδοι. Εἶχαν τοποθετηθεῖ κυρίως κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων, βόρειου καὶ νότιου, καὶ μόνο λίγα κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ[50]. Συχνὰ τὰ μικρότερα σκεύη φυλάσσονταν μέσα σὲ μεγαλύτερα[51], ὅπως μέσα σὲ πίθους, χύτρες, εὐρύστομες πρόχους, σὲ λεκάνη ἢ μικρὴ ἀσάμινθο (εἰκ. 3), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μέσα σὲ κυκλαδικοὺς σκύφους[52], ἢ ἀποτελοῦσαν στῆλες[53]. Κάτω ἀπὸ δύο σκαμνιὰ ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸ δάπεδο, κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς κωνικῶν κυαθίων, κυπέλλων, κυκλαδικῶν σκύφων καθὼς καὶ λίγων ἀκόμη ἄλλων τύπων[54], ἐνῶ τρία ἀνεστραμμένα καὶ τὸ ἕνα μέσα στὸ ἄλλο κυάθια καθὼς καὶ ἕνας κυκλαδικὸς σκύφος βρέθηκαν ἐπάνω στὸ πρῶτο, ἀπὸ Δ, ἔπιπλο. Λίγα μόνον ἀγγεῖα, μεσαίου μεγέθους, περιεῖχαν τρόφιμα καὶ ἐντοπίστηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου, ἀναμεμειγμένα, χωρὶς διάκριση, μὲ τὰ κενά. Παρὰ τὸν τεράστιο, σὲ σχέση καὶ μὲ τὴ μικρὴ ἔκταση τῆς ἀποθήκης, ἀριθμό τους, τὰ ἀγγεῖα εἶχαν ἕως ἕναν βαθμὸ τοποθετηθεῖ μὲ τάξη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, στὸ βάθος τοῦ δωματίου, εἶχαν φυλαχθεῖ γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια τὰ λίγα εἰσηγμένα, μινωικά (εἰκ. 4), καὶ τὰ καλύτερης ποιότητας τοπικὰ ἀγγεῖα[55]. Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκαν ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψο-

47. Πρβ. τὸ γειτονικὸ δωμάτιο 2, ποὺ ἔγινε ἀποθήκη ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ εἶχε ὕψος 2,50 μ.

48. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Thera* II, 18· *Thera* V, 21. Ἀρκετὲς πλίθρες καὶ ἴχνη ξύλου βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ Δ18β.

49. Ἀνάλογο ἀριθμὸ περιεῖχε ἡ ἀποθήκη 2 τοῦ ὀρόφου τῆς Οἰκίας Γυναικῶν (ΝΤΟΥΜΑΣ 1987, 249 καὶ 1990, 227), ποὺ πιθανὸν ἦταν κυρίως σκευοθήκη, ἂν καὶ κάποια ἀγγεῖα περιεῖχαν ὀργανικὲς οὐσίες.

50. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Thera* IV, 25· *Thera* IV, 11, 15.

51. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Thera* IV, 11.

52. Ἐνδεικτικὰ στὴ λεκάνη (ἢ μικρὴ ἀσάμινθο) τῆς εἰκ. 3, δίπλα στὸν μεσότοιχο, εἶχαν τοποθετηθεῖ ὀκτὼ ἀνεστραμμένες τριποδικὲς χύτρες, σὲ εὐρύστομη πρόχου ἡμισφαιρικὰ κύπελλα, σὲ πίθο κυκλαδικοὶ σκύφοι καὶ μόνωτα ἡμισφαιρικὰ κύπελλα, σὲ μία τριποδικὴ χύτρα κύπελλα καὶ κυάθια καὶ σὲ ἄλλη τρεῖς μικροὶ πίθοι μὲ χωνοειδὲς στόμιο.

53. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Thera* IV, πίν. 34· ΝΤΟΥΜΑΣ 1990, 227, πίν. 132α καὶ 134α, β.

54. Πρβ. *Thera* VI, πίν. 34b, 35b· ΝΤΟΥΜΑΣ 1993, 178-180.

55. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΝΤΟΥΜΑΣ κ.ἄ. 2000, 60, εἰκ. 60. Ἐν τούτοις βρέθηκαν ἐπίσης ἐκεῖ μερικὰ κοινὰ καὶ οἰκιακὰ σκεύη, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιεῖχαν τρόφιμα.

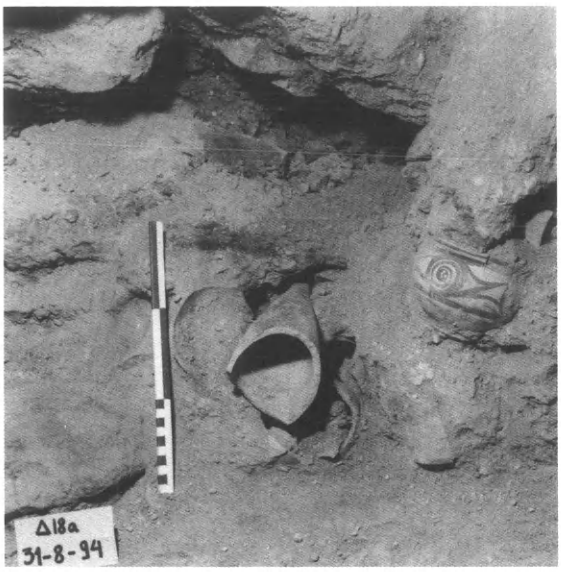

Εἰκ. 4. Δ18α. Ἀγγεῖα κατὰ μῆκος τοῦ ἀναπολικοῦ τοίχου.

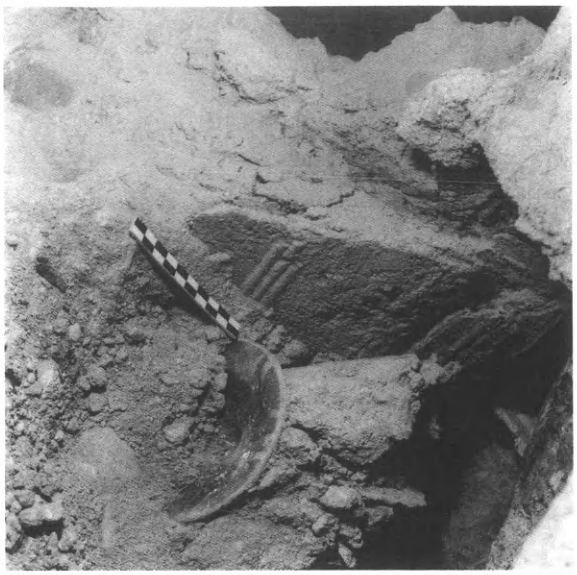

Εἰκ. 5. Δ18α. Τὰ ἀποτυπώματα στὴν ἐπίχωση τοῦ σκαλισμένου ξύλινου καβουτιδίου μὲ τὰ πήλινα μικκύλα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνεται ἕνα.

ειδὲς στόμιο, σκυφοπρόχοι, ἄλλου τύπου διακοσμημένες πρόχοι, κυκλαδικοὶ σκύφοι, κύπελλα καὶ τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν, ἐνῶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ὑπῆρχαν ἀκόσμητες πρόχοι, λεκανίδες, τριποδικὲς χύτρες καὶ λίγοι πίθοι[56].

Μιὰ ὁμάδα μικκύλων ἀγγείων, ξεχωριστῆς, ὅπως φαίνεται, σημασίας, ἀποκαλύφθηκε στὸ κέντρο τοῦ χώρου. Εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ξύλινο πολυτελὲς κιβωτίδιο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα τῶν σκαλισμάτων ποὺ διατηρήθηκαν στὴν ἐπίχωση (εἰκ. 5)[57] καὶ ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἐξαρτήματά του, καρφιὰ[58] καὶ μεντεσέδες.

Τέλος, στὸ κατώφλι τοῦ παραθύρου εἶχε ἐναποτεθεῖ, ὅπως συνηθιζόταν στὸν οἰκισμό[59], πρόχους μὲ τριφυλλοειδὲς στόμιο[60]. Ἀντίθετα στὸ παράθυρο τοῦ Δ18β δὲν ὑπῆρχε ἀντικείμενο.

---

56. Ὅμως ἀποκαλύφθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου καὶ τριποδικὲς χύτρες καὶ δίπλα στὸν μεσότοιχο κυκλαδικοὶ σκύφοι.

57. Τὸ καλύτερα διατηρημένο ἀποτύπωμα ἔχει τὶς ἑξῆς διαστάσεις: ὕψ. 0,165 μ., μῆκ. 0,20 μ. καὶ πλ. 0,40 μ.

58. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ καρφιὰ εἶχαν ἄκρα ποὺ κάμπτονταν σὲ σχῆμα V. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἁπλά. Πρβ. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1985, 245, πίν. 119, 3213 (6 καὶ 7).

59. Πρβ. ἐνδεικτικά, *Thera* II, 22· *Thera* III, 16. *Thera* V, 18, 23, 25 καὶ *Thera* VI, 12, 14, 19, 22, 27.

60. Ἰδιότυπη πρόχους βρέθηκε στὸ πρεβάζι τοῦ δωματίου 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* VI, 12, πίν. 12a, b). Πρόχους ἐπίσης ἀποκαλύφθηκε στὸ δωμάτιο 21 τοῦ ἴδιου Συγκροτήματος (αὐτόθι, 12, πίν. 10b, 11a).

Λίθινα χρηστικὰ ἀντικείμενα

Τὰ λίθινα χρηστικὰ ἀντικείμενα περιορίζονταν σὲ ἕνα ἰγδίο καὶ λίγους τριπτῆρες[61], ποὺ βρέθηκαν σκορπισμένοι στὸ δάπεδο. Ὁμάδες τέτοιων εἰδῶν, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ χρηστικὰ σκεύη, ὅπως ἰγδία, τριπτῆρες, λύχνοι κ.ἄ., ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀποθῆκες μαζὶ μὲ τρόφιμα καὶ ἀγγεῖα καὶ κάλυπταν πρακτικὲς ἀνάγκες τῶν ἐνοίκων. Ἔχουν ὅμως ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλης λειτουργίας χώρους, τόσο στὸ ἰσόγειο ὅσο καὶ στὸν ὄροφο, γιὰ ἀνάλογη χρήση[62]. Μέχρι τώρα ὅμως δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ σύνολο τέτοιων ἀντικειμένων ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι φυλάχθηκε.

Λίθινα καὶ μετάλλινα πολυτελῆ ἀντικείμενα

Τὰ πολύτιμα λίθινα σκεύη ἦταν ἐπίσης λίγα. Ἀποκαλύφθηκαν τέσσερα, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ δύο σύνολα ποὺ περιελάμβαναν καὶ μετάλλινα ἀντικείμενα, καὶ εἶχαν ἀποθηκευθεῖ μὲ ἰδιαίτερη προσοχή, κατὰ διαφορετικοὺς τρόπους, ποὺ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν.

Τὸ πρῶτο σύνολο βρέθηκε στὴ ΝΔ γωνία. Σὲ μιὰ πολὺ κακῆς ποιότητας ἄβαφη ἀσάμινθο[63] εἶχαν τοποθετηθεῖ ἕνας ἀλαβάστρινος ἀμφορίσκος/ρυτό, ἀνατολικῆς πιθανὸν προέλευσης[64], ἕνα ἐγχειρίδιο μὲ τρία ἐπάργυρα καρφιά, ἕνα μολύβδινο σταθμίο μὲ μικρὸ χάλκινο κρίκο ἀνάρτησης[65], μία χάλκινη φιάλη, τμῆμα σφραγίσματος μὲ παράσταση ταύρου καὶ ταυροκαθάπτη[66] καὶ πινακίδες μὲ Γραμμικὴ Α γραφή[67].

Τὸ δεύτερο σύνολο περιλάμβανε τρία λίθινα σκεύη, δύο ρυτά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶχε φυλαχθεῖ ἐλλιπές[68], καὶ ἕνα «ποτήρι κοινωνίας»[69]. Ἐπὶ πλέον περιεῖχε ἕναν τρίτωνα[70], μία ὁμάδα μετάλλινων σκευῶν μικροῦ μεγέθους[71] καὶ ἕνα ἐγχειρίδιο μὲ ἐπάργυρα, ἐπίσης, καρ-

---

61. Ἂν καὶ εἶναι ἀβέβαια δείγματα, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἴχνη χρήσης.

62. Ἐνδεικτικὰ γιὰ ἰγδία, τριπτῆρες καὶ τριβεῖα, *Thera* II, 26· *Thera* IV, 15· *Thera* IV, 13, πίν. 64b, 65, 66. Ἐπίσης Μιχαηλιδου 2001, 117, 120, 122 (δωμάτιο 6 ὀρόφου Δυτικῆς Οἰκίας), 227.

63. Κομμάτια ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1970. Ἡ ἔρευνα ὅμως δὲν προχώρησε τότε.

64. Βλ. Δεβετζη στὸν παρόντα τόμο.

65. Πρβ. τὸ ἀνάλογο ἀντικείμενο, μεγάλου ὅμως μεγέθους ἀπὸ τὸ δωμάτιο 17 τοῦ Συγκροτήματος Δ: *Thera* VII, πίν. 56a.

66. Γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς παρουσίας του ἐκεῖ βλ. Aravantinos 1984, 42-44.

67. Ντουμας 1993, 183. Γιὰ τὶς πινακίδες βλ. Μπουλωτης στὸν παρόντα τόμο. Γιὰ τὴ συνύπαρξη σφραγισμάτων καὶ πινακίδων βλ. Aravantinos 1984, 48.

68. Σπασμένα φυλάγονταν καὶ πήλινα σκεύη, κυρίως τὰ μεγάλου μεγέθους, τὰ εἰσηγμένα κ.ἄ. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Thera* III, 12· *Thera* V, 20-21, 37· Ντουμας 1977, 388.

69. Τὸ σὲ σχῆμα αὐγοῦ στρουθοκαμήλου ρυτὸ (ἀρ. εὑρ. 1868) ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ ἀλάβαστρο, τὸ ἐλλιπές (ἀρ. εὑρ. 1877) ἀπὸ γυψόλιθο καὶ τό «ποτήρι κοινωνίας» (ἀρ. εὑρ. 1984) ἀπὸ φλεβωτὸ μάρμαρο.

70. Πρβ. *Thera* V, πίν. 34 (δωμάτιο 16), ὁ τρίτων αὐτὸς ποὺ βρέθηκε ἐπίσης μὲ λίθινα, πολυτελή, σκεύη τοῦ δωματίου Δ16, θὰ εἶχε ἄλλη σημασία ἀπὸ αὐτὴν τῶν ὑπολοίπων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἴδιου χώρου μαζὶ μὲ πορφύρες καὶ πεταλίδες (*Thera* VI, 11). Βλ. καὶ Renfrew 1985, 327. Χωρὶς ὅμως ἀμφιβολία ὁ τρίτων τοῦ δωματίου 18α θὰ εἶχε ἰδιαίτερη, λατρευτική, χρήση, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ συνευρήματα, πρβ. Gesell 1985, 11.

71. Ντουμας 1994, πίν. 93. Τὰ σκεύη αὐτά, μικρῶν διαστάσεων, ἦταν: προχοΐσκη (ἀρ. εὑρ. 7302), καρποδόχη (ἀρ. εὑρ. 7305), τρία κυάθια (ἀρ. εὑρ. 7300, 7301, 7304), πύραυνο (ἀρ. εὑρ. 7306, πρβ. *Thera* V, πίν. 76), φιάλη (ἀρ. εὑρ. 7307) καὶ ἕνα δίωτο ἀνοικτοῦ σχήματος (ἀρ. εὑρ. 7299, πρβ. *Thera* IV, πίν. 92).

φιά[72]. Όλα αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μετάλλινα εἶχαν τοποθετηθεῖ καὶ σὲ ξύλινο πολυτελές, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἐξαρτήματά του, κιβωτίδιο[73], εἶχαν φυλαχθεῖ σὲ μεγάλο καλάθι, ὕψους 1 μ. περίπου καὶ πλάτους 0,60 μ.[74]. Ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τοῦ μεσότοιχου, περίπου στὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἐνῶ δίπλα του, στὸ κέντρο τοῦ χώρου, βρέθηκε τὸ κιβωτίδιο μὲ τὰ πήλινα μικκύλα ἀγγεῖα (εἰκ. 6), ποὺ μιμοῦνταν τὸ σχῆμα καί, ὅσο ἦταν δυνατόν, τὴ διακόσμηση τῶν μετάλλινων σκευῶν. Οἱ δύο αὐτὲς ὁμάδες θὰ εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενά τους θεωρεῖται ὅτι σχετίζονταν μὲ τὴ λατρεία[75]. Ἐν τούτοις, παρὰ τὸν ξεχωριστὸ χαρακτήρα τους, τὰ δύο σύνολα βρέθηκαν, ἂν καὶ φυλαγμένα μὲ φροντίδα, ἀνάμεσα σὲ ποικίλες, ἑτερόκλητες κατηγορίες ἀγαθῶν, κεραμική, τρόφιμα, ἔπιπλα, ξύλινα ἀντικείμενα καὶ ψάθινα σκεύη. Εἰδικὴ προστασία διαπιστώθηκε καὶ γιὰ μία πυράγρα, θαυμάσιας διατήρησης καὶ κατασκευῆς[76], ποὺ εἶχε ἐπίσης τοποθετηθεῖ μέσα σὲ καλάθι, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε στὸ βάθος τοῦ δωματίου, στὸ ΒΑ τμῆμα του.

Καλάθια καὶ ξύλινα ἀντικείμενα

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς μικρῶν καλαθιῶν, κυρίως κενῶν, βρέθηκε μέσα σὲ δύο πίθους. Δύο εἶχαν τοποθετηθεῖ μὲ τοὺς πυθμένες τους νὰ ἐφάπτονται σὲ μεσαίων διαστάσεων γραπτὸ πίθο[77], ποὺ ἀρχικὰ θὰ στεκόταν κατὰ μῆκος τοῦ μεσότοιχου, ἐνῶ δεκατρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα περιεῖχε χάλκινα ἀγκίστρια ψαρέματος[78] καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ ψάρια, ἀποκαλύφθηκαν μέσα σὲ μεγάλο, ὕψους 1 μ., γραπτὸ κωνικὸ πίθο. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ θὰ εἶχε μὲν τοποθετηθεῖ στὸ ΒΑ ἄκρον, πιθανὸν στὴ γωνία, τοῦ δωματίου, ἀλλὰ βρέθηκε σὲ ὁριζόντια θέση στὴν ἐπίχωση, σὲ ὕψος 1 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὰ καλάθια αὐτά, μικροῦ μεγέθους, θὰ χρησίμευαν ἴσως γιὰ τὴ μέτρηση καὶ τὴ μεταφορὰ στερεῶν προϊόντων ἀπὸ τὸ ἕνα σκεῦος σὲ ἄλλο[79]. Ὁ ἀριθμός τους ὅμως στὴ δεύτερη περίπτωση ἦταν πολὺ μεγάλος. Εἶναι πιθανόν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ συνευρήματα, νὰ πρόκειται γιὰ σύνεργα ψαρέματος ποὺ φυλάχθηκαν. Ἐξ ἄλλου μαζὶ ἀποκαλύφθηκαν προσεκτικὰ τυλιγμένα σκοινιά. Μέσα στὸν ἴδιο πίθο βρέθηκε ἐπίσης κιβωτίδιο διακοσμημένο μὲ ἐλεφάντινα ἐνθέματα[80]. Ἐὰν ἡ φύλα-

72. Ντουμας κ.ἄ. 2000, 31, εἰκ. 22. Πρβ. *Thera* IV, πίν. 90, ἀριστερά. Ἐπίσης βλ. Vagnetti 1984, 163 κέ.

73. Ντουμας 1994, 162. Ἀπὸ τὸ κιβωτίδιο αὐτὸ δὲν σώθηκαν ἴχνη ἀπὸ σκαλίσματα. Βρέθηκαν ὅμως οἱ μεντεσέδες, τὰ καρφιά, μὲ ἄκρα ποὺ κάμπτονται σὲ σχῆμα V, καὶ δύο περίτεχνες λαβές, γιὰ τὶς ὁποῖες πρβ. *Keos* III, 122, πίν. 41, 1495.

74. Ντουμας 1994, πίν. 91β. Πρβ. *Thera* V, 33 (ΒΑ γωνία Δ16). Ἐπίσης ἐνδεικτικὸ μεταγενέστερο παράδειγμα, du Plat Taylour 1967, 160-162, ἀφοῦ τὰ σκεύη αὐτά, παράλληλα μὲ τὴν ἀποθηκευτικὴ χρήση, εἶναι κατάλληλα καὶ γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀγαθῶν.

75. Πρβ. Gesell 1985, 11.

76. Μήκους 0,44 μ. καὶ μὲ δύο κρίκους ἄνω (ἀρ. εὑρ. 7375). Βλ. Μιχαηλιδου στὸν παρόντα τόμο. Πρβ. Pulak 1988, 19-20 (KW 378, μῆκ. 0,525 μ.).

77. Ντουμας 1994, πίν. 91α. Πρβ. Ντουμας 1995, 129.

78. Πρβ. τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 2 (ἀρ. εὑρ. 5493: *Thera* IV, 20), τὸ δωμάτιο 16 (ἀρ. εὑρ. 6875: *Thera* V, 33) καὶ τὸ δωμάτιο 17 (*Thera* VII, 14). Πιθανὸν νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἄλλα ἐντὸς τῆς μάζας χώματος στὰ ὑπόλοιπα καλάθια.

79. Πρβ. ἐνδεικτικὰ Ντουμας 1993, 181 (δωμάτιο Δ1α). Ἐπίσης βλ. *Thera* III, 52, τὰ σκεύη ποὺ θεωρεῖται ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό.

80. Διακρίνονται δύο τύποι ἐνθεμάτων, σὲ σχῆμα κρίνου καὶ ραβδόσχημες ταινίες. Ἀπὸ τὰ σὲ σχῆμα κρίνου (ἀρ. εὑρ. 7555) διασώθηκαν πέντε σχεδὸν ἀκέραια, ὕψ. 0,013-0,018 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὶς ραβδόσχημες ταινίες (ἀρ. εὑρ. 7556) διατηρήθηκαν μόνον τρεῖς ἀκέραιες, μήκ. 0,11 μ.

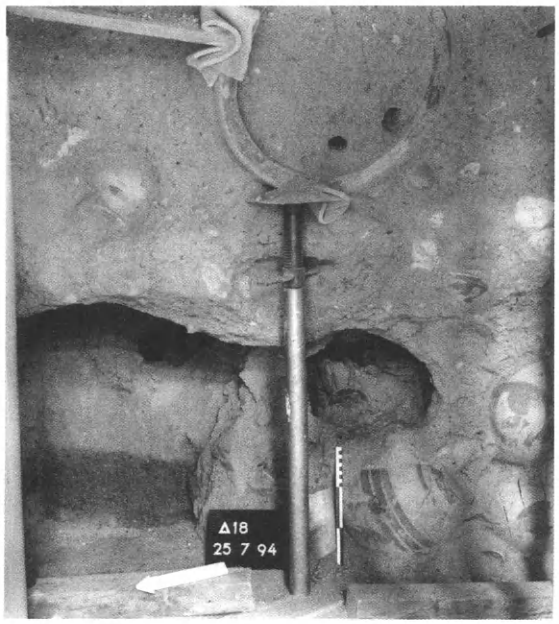

Εἰκ. 6. Δ18α. Ἀριστερά, ὁ χῶρος μὲ τὰ ἀποτυπώματα τοῦ καλαθιοῦ κάτω. Δεξιά, τὰ ἀποτυπώματα τοῦ κιβωτιδίου μὲ τὰ πήλινα μικκύλα ἀγγεῖα (διακρίνεται ἕνα). Ἄνω, τὸ στόμιο μεγάλου πίθου, μὲ τὰ ἀποτυπώματα δύο καλαθιῶν.

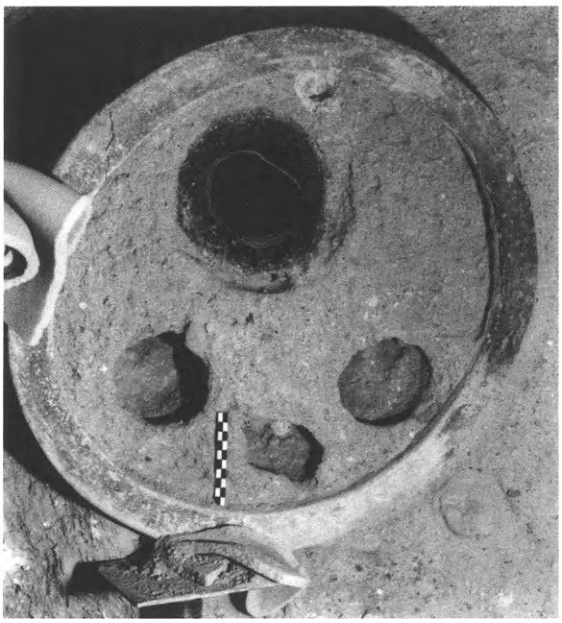

Εἰκ. 7. Δ18α. Τὸ στόμιο τοῦ μεγάλου πίθου μὲ τὰ ἀποτυπώματα τεσσάρων καλαθιῶν.

ξη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε καὶ δὲν πρόκειται γιὰ τυχαία πτώση τοῦ ἀντικειμένου μέσα στὸν πίθο[81], ὑποδηλώνεται κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια τῶν κατοίκων αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ νὰ προστατεύσουν τὰ πολύτιμα ὑπάρχοντα ποὺ ἄφηναν πίσω τους, ὅπου καὶ ὅπως ἦταν δυνατόν. Ἀντίθετα μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διασώθηκαν ἐλάχιστα ξύλινα κατάλοιπα, ἀπὸ ἄλλο κιβωτίδιο διατηρήθηκε τὸ ἀποτύπωμα μιᾶς περίτεχνα σκαλισμένης ἐπιφάνειάς του[82]. Βρέθηκε 1 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου, καὶ ἀπὸ τὴ θέση του μόνο θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ράφι[83]. Ἄλλο ξύλινο, χρηστικό, βαρελόσχημο σκεῦος, πολὺ καλῆς κατασκευῆς[84], ἐντοπίστηκε στὸ βάθος τοῦ δωματίου, μὲ τὸ στόμιο νὰ ἐφάπτεται στὸν

81. Μπορεῖ τὸ κιβωτίδιο νὰ εἶχε ἀποτεθεῖ πάνω στὸ κάλυμμα τοῦ σκεύους. Λίθινη πλάκα ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ δωματίου εἶναι πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσε τέτοιο κάλυμμα. Πρβ. Ντουμας 1994, 161. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου πιθανὸν νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ράφι μαζὶ μὲ ἄλλο κιβωτίδιο (βλ. σημ. 82), ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου, κοντὰ στὴ θέση ποὺ θὰ στεκόταν ὁ πίθος.

82. Ντουμας 1994, πίν. 92β. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πλευρὰ εἶχε μῆκ. 0,38 μ., ὕψ. 0,22 μ. καὶ πάχ. 0,04 μ. καὶ ἦταν διακοσμημένη μὲ συνεχεῖς σπεῖρες καὶ ταινίες.

83. Κάτω ἀπὸ τὸ κιβωτίδιο αὐτὸ βρέθηκαν τὰ ἀποτυπώματα τοῦ καλαθιοῦ ποὺ περιεῖχε τὴν πυράγρα. Ἡ σχέση ὅμως τῆς θέσης τῶν δύο ἀντικειμένων δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ διευκρινισθεῖ.

84. Τέσσερα στεφάνια ἀπὸ ἄλλη ποιότητα ξύλου «ἔδεναν» τὸ σκεῦος ποὺ εἶχε σωζ. μῆκ. 0,40 μ. Πρβ. τὴν ξύλινη λοπάδα ἀπὸ τὸ ἰσόγειο 6 τῆς Ξεστῆς 3 (Μιχαηλιδου 2001, 248).

ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 8). Στὴν ἄμεση περιοχή του διαπιστώθηκαν ἴχνη ποὺ ὑποδείκνυαν τὴν παρουσία, πιθανότατα, δέρματος. Δύο ἀκόμη ξύλινα ἀντικείμενα[85], ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν κουπιά[86], ἀποκαλύφθηκαν δίπλα στὸν μεσότοιχο.

Ἔπιπλα

Στὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ἔπιπλα τοῦ οἰκισμοῦ[87] προστίθενται τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτό. Στὸ Δ18α εἶχαν ἀποθηκευθεῖ, μεταφερμένα ἀπὸ τὸν ὄροφο[88], κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου, τρία σκαμνιά, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸ δάπεδο στὸ Δ τμῆμα τοῦ δωματίου καὶ ἕνα στὸ Α, ψηλὰ στὴν ἐπίχωση[89]. Δύο τριποδικὰ πολυτελὴ τραπέζια, ἐξαιρετικὰ καλῆς κατασκευῆς, τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώθηκε ἀκέραιο[90], φαίνεται ὅτι εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀνάστροφα σὲ εἰδικὰ ράφια. Ἐνδείξεις γιὰ τέτοιου εἴδους κατασκευές, ἀπὸ ξύλο καὶ πλίθρες, ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἐπίχωση[91] (εἰκ. 9).

Τὸ δωμάτιο Δ18α θὰ ἦταν ἀποθήκη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σεισμικὴ καταστροφή. Θὰ χρησίμευε γιὰ τὴ φύλαξη τροφίμων καὶ κεραμικῆς, ἐνῶ παράλληλα θὰ ὑπῆρχαν λίγα ἐργαλεῖα καὶ χρηστικὰ σκεύη, ὅπως διαπιστώνεται στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀποθηκῶν τῶν κτηρίων τοῦ οἰκισμοῦ. Στὰ εἴδη ὅμως αὐτὰ ποὺ φαίνεται ὅτι παρέμειναν ἐκεῖ, καθὼς καὶ στὰ ἀνάλογα ἀγαθὰ ποὺ θὰ φυλάγονταν στὶς ὑπόλοιπες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 9 καὶ 9,1 (ἢ 9α), γνωστὲς μέχρι τώρα ἀποθῆκες τοῦ Συγκροτήματος Δ, στὶς 17, 17α καὶ 1α, προστέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπὶ πλέον κατηγορίες ἀντικειμένων: μετάλλινα, λίθινα καὶ ξύλινα εἴδη, κυρίως πολυτελείας, καθὼς καὶ ἔπιπλα, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ στοιβάχτηκαν καὶ ἄλλα πήλινα ἀγγεῖα[92]. Σχεδὸν τὰ ἴδια ἀντικείμενα συναντῶνται φυλαγμένα καὶ στὰ ἰσόγεια δωμάτια 2 καὶ 16, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ χρήση ἄλλαξε κατὰ τὴν τελικὴ φάση τοῦ οἰκισμοῦ[93]. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ δυσκολία τῆς κανονικῆς χρήσης ὅλων τῶν χώρων αὐτῶν ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ποσότητας ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑτερόκλητου χαρακτήρα τῶν εἰδῶν, ἡ ἀποθήκευση αὐτὴ θὰ ἔγινε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ.

---

85. Τὸ ἕνα μὲ σωζ. μῆκ. 1,12 μ. καὶ πλ. 0,05-0,14 μ. καὶ τὸ ἄλλο μὲ σωζ. μῆκ. 0,95 μ. καὶ ἀνάλογο μὲ τὸ προηγούμενο πλάτος.

86. Κουπί, σωζ. μήκ. 0,59 μ., βρέθηκε στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Δ18β, στὸ μέρος ὅπου δὲν ἐδιετηρεῖτο τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου (Ντουμας 1995, 129).

87. *Thera* IV, 41-42, πίν. 34b, 35, 36, 102-105. Οἱ συνθῆκες εὕρεσης τοῦ τραπεζιοῦ ἀπό, πιθανόν, τὸ 1α δὲν εἶναι γνωστές (Ντουμας 1975, 227· Doumas 1983, πίν. 84· Ντουμας 1993, 178-180). Γιὰ τὸ κρεβάτι ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Καλῶν Ἀγγείων δὲν ὑπάρχουν σαφὴ στοιχεῖα (Ντουμας 1975, 229,) ὅπως καὶ γιὰ τὸ τραπέζι ἢ σκαμνὶ ἀπὸ τὸ δωμάτιο 5 τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Μιχαηλιδου 2001, 131).

88. Κάποια ὅμως ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ παρέμειναν ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ἔπεσαν, βλ. εἰκ. 2 καὶ Μιχαηλιδου 2001, σημ. 87.

89. Γιὰ τὸ διαφορετικὸ ὕψος ποὺ βρέθηκαν τὰ ἀντικείμενα στὴν ἐπίχωση βλ. Ντουμας 1994, 162.

90. Ντουμας 1993, 182-183 καὶ 1994, πίν. 92α.

91. Πλίθρα, πλ. 0,45 μ., μήκ. 0,60 μ. καὶ πάχ. 0,065-0,70 μ., ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση, ἦταν σὲ τέτοια θέση ὡς πρὸς τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο τριποδικὰ τραπέζια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ὥστε θὰ μποροῦσε νὰ ἀνῆκε σὲ ράφι γιὰ τὸ ἀντικείμενο αὐτό. Ἀνάλογη πλίθρα, ποὺ δὲν διατηρήθηκε ὅμως καλά, ἐντοπίστηκε σὲ σχέση καὶ μὲ τὸ ἄλλο τραπέζι.

92. Πρβ. *Thera* V, 20.

93. Ἄλλη ἀρχικὰ χρήση εἶχε ἐπίσης πιθανόν, τουλάχιστον, ὁ χῶρος 2 στὸν Τομέα Α. Τόσο στὸ δωμάτιο 2 ὅσο καὶ στὸ 16 τοῦ Συγκροτήματος ὑπῆρχαν ἀγγεῖα ποὺ περιεῖχαν τρόφιμα (*Thera* IV, 24, 42· *Thera* V, 21).

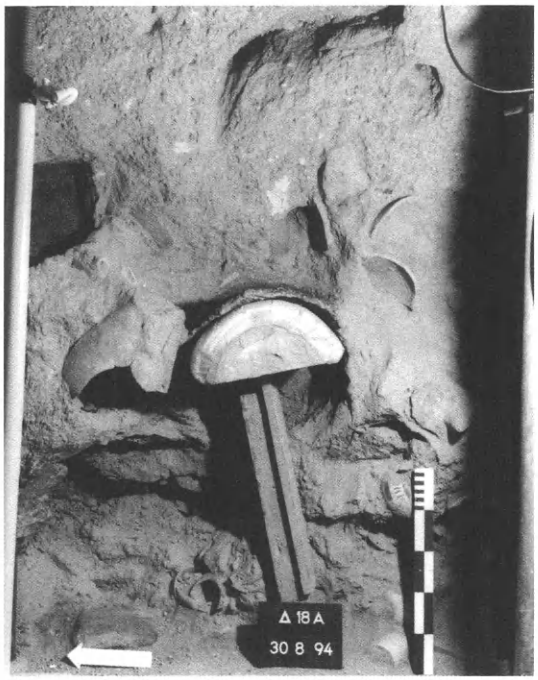

Εἰκ. 8. Δ18α. Τὸ ἀποτύπωμα τοῦ βαρελόσχημου ξύλινου σκεύους, μὲ πλαστικὸ καλούπι ἀπὸ κάτω γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἀπομάκρυνσή του.

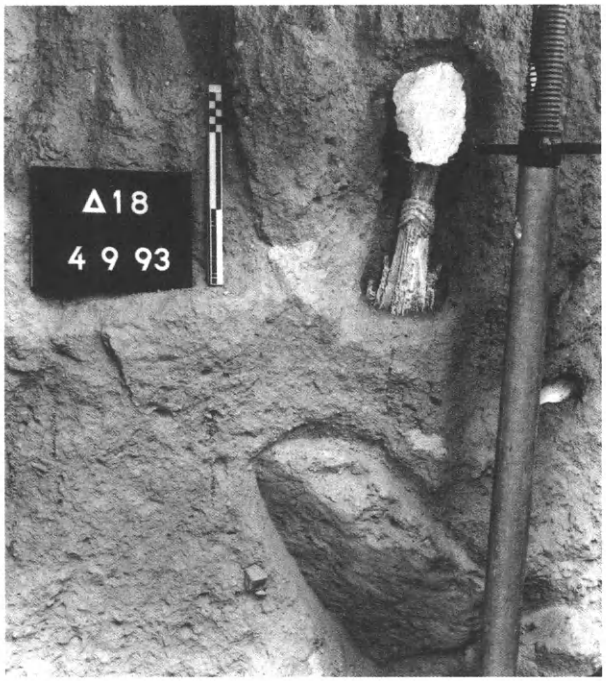

Εἰκ. 9. Δ18α. Πλίθρα κάτω ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ ἑνὸς τριποδικοῦ τραπεζιοῦ.

Καὶ στὶς τέσσερεις ἑνότητες ποὺ φαίνεται ὅτι συναποτελοῦσαν τὸ Συγκρότημα Δ[94] ἀποκαλύφθηκαν τέτοιες ἀποθῆκες, ἐνῶ στὸ Α τμῆμα του ἀνῆκαν τὰ δωμάτια 2 καὶ 18α.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ κυρίως προκύπτει εἶναι γιατὶ κατὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ οἱ κάτοικοι τοῦ Συγκροτήματος Δ ἐφάρμοσαν αὐτὴ τὴν ἀποθηκευτικὴ τακτική, ἡ ὁποία εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ διαπιστώνεται στὰ ἄλλα κτήρια, ὅπου, ἀκόμη καὶ τότε, ἀκολουθοῦνταν οἱ κανόνες ποὺ φαίνεται ὅτι ἴσχυαν καὶ στὰ ὑπόλοιπα κέντρα τοῦ Αἰγαίου τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Τὸ Συγκρότημα Δ εἶναι πολὺ καλῆς κατασκευῆς καὶ διαθέτει ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ θεωροῦνται ὅτι ἀποτελοῦν ἐνδείξεις πολυτελοῦς διαβίωσης στὸν ὄροφο, πολύθυρα, πολυπαράθυρα, τοιχογραφίες, ἂν καὶ περιορισμένες[95], καὶ φροντισμένα δάπεδα[96]. Οἱ ἔνοικοί του, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν σεισμὸ ἐπέφεραν ποικίλες ἀλλαγὲς στὴ διαρρύθμιση –καὶ στὴ χρήση– δωματίων, τουλάχιστον τοῦ ἰσογείου, διέθεταν πολύτιμη σκευή: ἔπιπλα περίτεχνης κατασκευῆς,

94. Γιὰ τὶς πιθανὲς ἑνότητες βλ. Μιχαηλιδου 2001, 225.

95. Ἐνδεικτικά, ὅσον ἀφορᾶ στὴν τοιχογράφηση, ἀπὸ τὸ δωμάτιο 17 τοῦ ὀρόφου προῆλθαν κονιάματα μὲ φυτικὰ θέματα (*Thera* VII, 14· *Ἔργον* 1998, 76), ἀπὸ τὸ 11 καὶ 4 ἀναφέρονται γραπτὰ κονιάματα (*Thera* IV, 27 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 218), ἐνῶ ἀπὸ τὸν Πυλώνα συγκεντρώθηκαν κονιάματα μὲ σπεῖρες καὶ ρόδακες (*Thera* VII, 16). Τὸ μοναδικὸ μέχρι τώρα τοιχογραφημένο ἰσόγειο, τοῦ δωματίου 2, ἀνήκει στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ Συγκροτήματος.

96. Παλυβου 1999, 48, 211.

ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἐλάχιστα δείγματα στὸ Αἰγαῖο[97], ἀλλὰ καὶ ἁπλούστερου τύπου, ὅπως τὰ σκαμνιὰ καὶ τὰ κρεβάτια ποὺ βρέθηκαν, διάφορα λίθινα καὶ μετάλλινα ἀντικείμενα ἀξίας[98], ἀκόμη καὶ ἐξωτικὰ προϊόντα, ὅπως τὰ δύο αὐγὰ στρουθοκαμήλου ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ σὲ ρυτά[99], μοναδικὰ μέχρι τώρα εὑρήματα στὸ Ἀκρωτήρι. Ἐπὶ πλέον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κρητικῆς προέλευσης σφραγίσματα καὶ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Α, φαίνεται νὰ γνώριζαν καὶ νὰ ἀκολουθοῦσαν, σὲ κάποιες περιπτώσεις, τοὺς μινωικοὺς κανόνες τοῦ διαχειριστικοῦ ἐλέγχου. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι διαβιοῦσαν μὲ ἄνεση, τουλάχιστον, ἀνάλογη μὲ ἐκείνην ποὺ διαπιστώνεται στὰ ὑπόλοιπα κτήρια. Ὅμως, κατὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ ἡ ἀποθηκευτικὴ τακτικὴ στὸ Συγκρότημα Δ διαφοροποιεῖται[100]. Σὲ καμία ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες τῶν ἄλλων οἰκημάτων δὲν ἐπισημαίνονται ἀνάλογα ἀγαθά, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ταξίδεψαν μὲ τοὺς κατόχους τους[101], ὅπως χωρὶς ἐξαιρέσεις συμβαίνει μὲ τὰ κοσμήματα καὶ τὰ σκεύη ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα[102].

Μόνον ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Συγκροτήματος Δ. Γιὰ ποιὸν λόγο δηλαδὴ ἐπιλέγεται ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ φύλαξη διαφόρων εἰδῶν ἀξίας εἴτε σὲ ἰσόγειες τυπικὲς ἀποθῆκες ἢ σὲ χώρους ποὺ μεταβλήθηκαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ σὲ ἀποθηκευτικούς, ἀφοῦ εἶχαν, ὅπως φαίνεται, ἀποδειχθεῖ ἀσφαλεῖς κατὰ τὴ δοκιμασία τοῦ σεισμοῦ. Ὀφείλεται ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ σὲ περιορισμένες δυνατότητες τῶν κατοίκων τοῦ Συγκροτήματος Δ στὰ μέσα μεταφορᾶς[103], στὴν ἐκ μέρους τους κατοχὴ πολλῶν πολυτελῶν ἀντικειμένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα τμῆμα θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνει στὸν οἰκισμὸ κατὰ τὴν ἐγκατάλειψή του, στὴν ἀποθήκευση ἐκεῖ ἀγαθῶν καὶ ἀπὸ ἄλλα κτήρια ἢ μήπως πρόκειται ἁπλῶς γιὰ διαφορετικὴ συμπεριφορὰ στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ νέου κινδύνου, διότι οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ κτηρίου πίστευαν ὅτι ὁπωσδήποτε θὰ ἐπέστρεφαν;

Ὅμως σαφεῖς ἀπαντήσεις σὲ αὐτὰ καὶ σὲ ἄλλα πολλὰ ἐρωτήματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθοῦν, ἀφοῦ στὸ Συγκρότημα Δ παραμένουν ἀκόμη ἄσκαφα ἀρκετὰ δωμάτια τοῦ ὀρόφου καὶ τοῦ ἰσογείου, ἐνῶ, κυρίως, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ἀκόμη ἀνεξερεύνητο. Ἀναμένεται λοιπὸν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἔρευνας.

---

97. Πλατων 1951, 391· Krzyszkowska 1996, 86· Muhly 1996, 206.

98. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ μοναδικὸς μέχρι τώρα θησαυρὸς χάλκινων σκευῶν τοῦ οἰκισμοῦ ἀποκαλύφθηκε στὸ Συγκρότημα Δ, στὸ ὑπόγειο δωμάτιο 3 (*Thera* IV, 17-18, 39).

99. *Thera* V, πίν. 35b· Sakellarakis 1990, 286 κέ.

100. Στὸ Συγκρότημα Δ, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, ἐφαρμοζόταν ἀρχικὰ ἡ ἴδια ἀποθηκευτικὴ τακτικὴ ποὺ διαπιστώνεται στὰ ὑπόλοιπα κτήρια: στὶς ἰσόγειες ἀποθῆκες φυλάγονται τρόφιμα, ἀγγεῖα, λίθινα καί, σπανιότερα, μετάλλινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη. Ἐπὶ πλέον σὲ δωμάτια τοῦ ὀρόφου του, ὅπως συμβαίνει καὶ ἀλλοῦ, βρέθηκαν πίθοι, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους μὲ ὀργανικὸ περιεχόμενο, γιὰ τὶς ἄμεσες, κυρίως, ἀνάγκες τῶν κατοίκων του, ἐνῶ καὶ σὲ ἐντοιχισμένες κασέλες σὲ δωμάτιο τοῦ ὀρόφου (Δ8α, βλ. Αλεξοπουλου στὸν παρόντα τόμο) φαίνεται ὅτι εἶχαν φυλαχθεῖ τρόφιμα.

101. Ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία (δωμάτιο 4α) προῆλθε μικρὸς χάλκινος λέβης, *Thera* VI, 29, ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Β (δωμάτιο 27) ἐγχειρίδιο (*Thera* IV, 38, πίν. 90: δεξιά). Γιὰ τὴν ὕπαρξη λίθινων πολυτελῶν σκευῶν βλ. καὶ Τελεβαντου 1994, 144-146.

102. Γιὰ τὰ κοσμήματα βλ. Τελεβαντου 1984, 15-18. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ προῆλθαν ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ. Τὰ ἀποκαλυφθέντα κοσμήματα δὲν εἶναι ἰδιαίτερης ἀξίας, φαίνεται δὲ ὅτι παράπεσαν. Γιὰ τὰ μετάλλινα σκεύη ἀπὸ χαλκὸ ἀλλὰ καὶ εὐγενὴ μέταλλα βλ. Τελεβαντου 1994, 146 κέ.

103. Κατάσταση ποὺ συνδέεται καὶ μὲ τὸ εἶδος τῶν δραστηριοτήτων τους, οἱ ὁποῖες θὰ ἦταν ὅμως ὁπωσδήποτε ἀποδοτικές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ARAVANTINOS 1984 — V. ARAVANTINOS, The Use of Sealings in the Administration of Mycenaean Palaces, στὸ T. PALAIMA - C. SHELMERDINE (ἐπιμ.), *Pylos Comes Alive* (New York) 41-48.

BEGG 1975 — D. J. I. BEGG, *Minoan Storerooms in the Late Bronze Age* (Toronto).

DARCQUE 1996 — P. DARCQUE, Réflexions prèliminaires sur quelques dispositifs et pièces de stockage de l'époque mycénienne (1550-1050 av. J.-C.) en Grèce continentale, *Bilan de la Journée d'Étude, Tónoi (Orient-Occident)* 6/1, 85-98.

DOUMAS 1983 — CHR. DOUMAS, *Thera. Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 2000 — CHR. DOUMAS, Seal Impressions from Akrotiri, Thera: A Preliminary Report, στὸ I. PINI (ἐπιμ.), *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel - Symposium Marburg, 23.-25. September 1999, CMS* Beiheft (Berlin) 33-37.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1975 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 212-230.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1977 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 387-399.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1978 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 219-228.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1980 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 288-296.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1987 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου), *ΠΑΕ*, 241-254.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1990 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1993 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1994 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1995 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 127-136.

ΝΤΟΥΜΑΣ κ.ἄ. 2000 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ - Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ - Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Μουσεῖο προϊστορικῆς Θήρας. Συνοπτικὸς Ὁδηγός* (Ἀθήνα).

FARNOUX 1996 — A. FARNOUX, Les magasins à vivres (IIe et Ier Millénaires), *Bilan de la Journée d'Étude, Tónoi (Orient-Occident)* 6/1, 65-70.

GESELL 1985 — G. GESELL, *Palace and House Cult in Minoan Crete*, SIMA 67 (Göteborg).

HALLAGER 1996 — E. HALLAGER, *The Minoan Roundel and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*, τ. I-II, *Aegaeum* 14 (Liège).

HERRMANN 1996 — G. HERRMANN (ἐπιμ.), *The Furniture of Western Asia Ancient and Traditional* (Mainz).

KRZYSZKOWSKA 1996 — O. KRZYSZKOWSKA, Furniture in the Aegean Bronze Age, στὸ HERRMANN 1996, 85-103.

MACGILLIVRAY - BARBER 1984 — J. A. MACGILLIVRAY - R. L. N. BARBER (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh).

MARGUERON 1996 — J. Cl. MARGUERON, Détermination des magasins à vivres dans l'architecture orientale, στὸ HERRMANN 1996, 99-111.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1967 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας, *ΠΑΕ*, 124-150.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1969 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ, *ΠΑΕ*, 147-192.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1970 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.

MARTHARI 1984 — M. MARTHARI, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Definition and Chronology, στὸ MACGILLIVRAY - N. BARBER 1984, 119-133.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

MUHLY 1996 — P. MUHLY, Furniture from the Shaft Graves: The Occurrence of Wood in Aegean Burials of the Bronze Age, *BSA* 91, 197-211.

Ξενακη-Σακελλαριου 1985	Α. Ξενακη-Σακελλαριου, *Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν. Ἀνασκαφὴ Χρ. Τσούντα (1887-1898)* (Ἀθῆναι).
Palyvou 1984	K. Palyvou, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Rebuilding Activities, στὸ MacGillivray - Barber 1984, 134-147.
Palyvou 1990	C. Palyvou, Observations sur 85 fenêtres du Cycladique récent à Théra, στὸ P. Darque - R. Treuil (ἐπιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde internationale d'Athènes, 23-25 juin 1987*, *BCH* Suppl. 19, 123-139.
Παλυβου 1999	Κ. Παλυβου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 183, Ἀθῆναι).
du Plat Taylour 1967	J. du Plat Taylour, Basketry and Matting, στὸ G. F. Bass, Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, *TAPS* 57, 8, 160-162.
Πλατων 1951	Ν. Πλατων, Μινωικοὶ θρόνοι, *Κρητ. Χρ.* Ε΄, 1951, 385-412.
Πλατων 1964	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφαὶ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 142-168.
Pulak 1988	C. Pulak, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92, 1-38.
Rehak - Younger 1998	P. Rehak - J. Younger, Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial and Postpalatial Crete, *AJA* 102, 91-173.
Renfrew 1985	C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA*, Suppl. 18 (London).
Sakellarakis 1990	J. Sakellarakis, The Fashioning of Ostrich-Egg Rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean, στὸ *TAW* III. 1, 286 κἑ.
Τελεβαντου 1984	Χρ. Τελεβαντου, Τὰ κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα, *AE*, 14-54.
Τελεβαντου 1994	Χρ. Τελεβαντου, Τὰ ποικίλα σκεύη τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν. Συμβολὴ στὴν τεχνογνωσία τοῦ προϊστορικοῦ Αιγαίου, *AE*, 135-154.
Treuil 1996	R. Treuil, De la Cigale à la Fourmi. Les origines des magasins à vivres dans le monde égéen, *Bilan de la Journée d'Étude, Tónoi (Orient-Occident)* 6/1, 71-83.
Vagnetti 1984	L. Vagnetti, Testimonianze di metallurgia minoica dalla zona di Nerokourou Kydonias, *SMEA* 25, 153-171.

SUMMARY

RECENT EVIDENCE FOR STORING AND SAFE-KEEPING GOODS IN THE LC I SETTLEMENT AT AKROTIRI, THERA

N. Polychronakou-Sgouritsa

With the presentation of the contents of the ground-floor storeroom D18a, a general picture is given of most of the known ground-floor storerooms – excepting rooms D9 and D9,1 (D9a) – in Complex Delta. This picture is clearly differentiated from that of the storerooms of other buildings in the settlement at Akrotiri, in which pottery, foodstuffs and a few tools and vessels, usually of stone and more rarely of metal, were found. However, this differentiation seems to have been made post hoc, shortly before the abandonment of the settlement.

Stashed away in the small space D18a (approx. 8 m.^{2}), which was the south part of a room divided after the earthquake by a median wall into two parts, was an enormous number of objects – in relation to its size –, several of which belonged to equipment of rooms in the upper storey. It yielded about 380 clay vases, mainly of local manufacture and of various qualities. Some contained foodstuffs and were mixed up with the empty ones. Very few stone tools and vessels were uncovered, scattered on the floor. Among the utilitarian objects stored, placed inside two pithoi, were also small baskets, in one of which were fishhooks. Furthermore, carefully coiled ropes had been placed in the pithos containing this basket. Alongside these artifacts, luxury stone vessels and metal objects of particular significance or value had been kept, while special care had been taken of an ensemble of miniature clay vases. Furniture and other wooden objects, such as two luxurious caskets and a utilitarian barrel-like vessel, of very good construction, had also been stored in this space.

The accumulation of so many objects would have created problems for their regular use and also hindered access to the room, which fact indicates that they must have been put there just before the final departure of the inhabitants from the settlement. An analogous situation is observed in other storerooms of Complex Delta, either primary ones, or rooms that had post hoc been used for storage, and points to the totally different behaviour of its occupants in this sector during the abandonment of the settlement.

We can only speculate on the reasons for this choice of storage tactic: Were they related to the limited possibilities of means of transport available to the building's residents, to the possession of such a large number of luxury items that part of them had to remain in the settlement, to the gathering together of goods also from other houses? Or were they perhaps linked with these persons' conviction that they would certainly return?

Ακρωτηρι Θηρας. Χωροι με Κατασκευες Ειδικης Χρησης στον Οροφο των Κτηριων: νεες ενδειξεις για την οργανωση και τη λειτουργια τους

Ἡ σταδιακὴ –ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια– ἀποκάλυψη τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ Σπ. Μαρινᾶτο καὶ τὸν συνεχιστή του καθηγητὴ Χρ. Ντούμα ἄνοιξε πρωτοφανέρωτους δρόμους στὴν ἀρχαιολογία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου.

Μὲ τὸ πρῶτο χτύπημα τῆς σκαπάνης ἐκείνη τὴν Πέμπτη, 25 Μαΐου τοῦ 1967, στὸν ἀγρὸ τῆς Καλλιόπης Μπρόνου, ἡ κοιμισμένη πολιτεία τίναξε τὶς στάχτες της καὶ ἄρχισε νὰ ἀναδύεται σχεδὸν τὸ ἴδιο ζωντανή, σχεδὸν τὸ ἴδιο σαγηνευτική, μὲ τὰ διώροφα καὶ τριώροφα σπίτια της, τὶς τοιχογραφίες, τοὺς πλακόστρωτους δρόμους, τὰ στενά, τὰ ἀδιέξοδα καὶ τὶς πλατεῖες της, ὅσο καὶ τὴν ὥρα τῆς βιαστικῆς ἐγκατάλειψης ἀπὸ τοὺς κατοίκους της.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ συνεχίζεται μέχρι σήμερα, εἶναι σὲ ὅλους γνωστή. Εἶναι παράδοξο καὶ χιλιοειπωμένο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συνθῆκες καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἐγκαταλείφθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη ἀπὸ τοὺς κατοίκους του, εἶναι ταυτόχρονα καὶ οἱ συνθῆκες τῆς ἐξαιρετικῆς διατήρησής του κάτω ἀπὸ παχειὰ στρώματα ἡφαιστειακῶν ὑλικῶν.

Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὴ διατήρηση ἐπέτρεψε τὴ διευκρίνιση ἀρκετῶν ἀνοιχτῶν ἐρωτημάτων τῆς αἰγαιακῆς προϊστορίας στὴν ἀρχὴ τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, καθὼς καὶ μιὰ πληρέστερη ματιὰ στὴν πολεοδομία, στὴν ἀρχιτεκτονική, στὴ ζωγραφική, στὰ κινητὰ εὑρήματα, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς ἐποχῆς.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε δυνατὴ ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ, μιὰ μελέτη ποὺ ὁδήγησε σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τους[1]. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, μὲ τὶς πολύτιμες καὶ μοναδικὲς πληροφορίες του, ἐντάσσεται ἡ ἀνακοίνωση αὐτή, μὲ ἀφετηρία τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους (1993 καὶ 1994) ἑνὸς μικροῦ χώρου τοῦ Συγκροτήματος Δ, τοῦ χώρου 8α, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκέψεις (εἰκ. 1).

Ὁ χῶρος αὐτός, πέρα ἀπὸ τὴν ἁπλούστατη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή του –δωμάτιο μὲ σχεδὸν τετράγωνη κάτοψη– καὶ τὴ δευτερεύουσα συντακτικὴ θέση του στὴν κτηριακὴ ἑνότητα ἀρ. 4 τοῦ Συγκροτήματος Δ[2], ἔδωσε ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, ποὺ ὑποδεικνύουν προγραμματισμένη καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχεδιασμένη ἀπὸ πρὶν ἀποθηκευτικὴ –κύρια τουλάχιστον– χρήση του.

---

1. Μιχαηλιδου 2001.
2. Μιχαηλιδου 2001, 321, εἰκ. 210, κτηριακὴ ἑνότητα ἀρ. 4: χῶροι 3, 8, 8α, 17, 17α, μὲ εἴσοδο τὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ Συγκροτήματος Δ στὸν χῶρο 5.

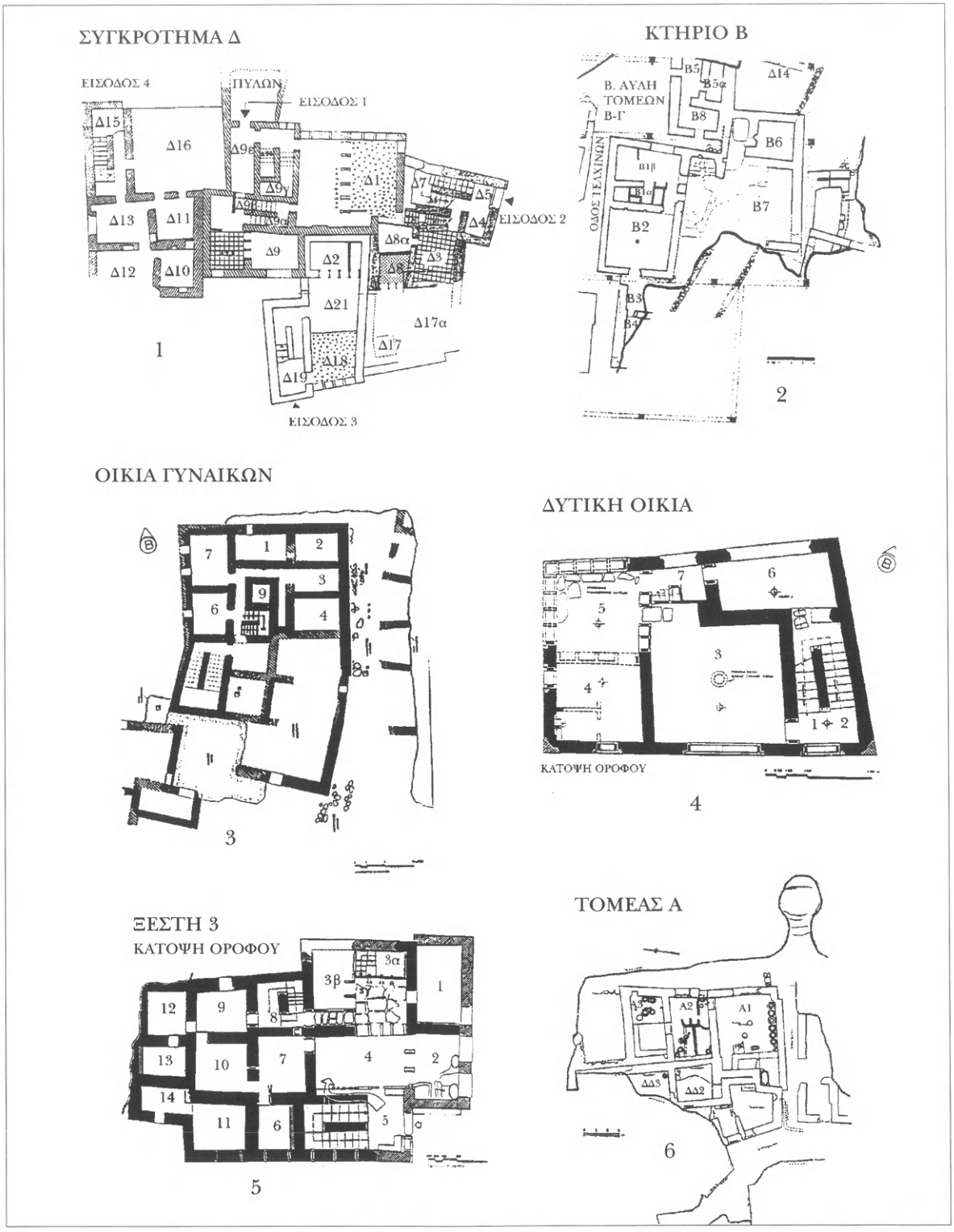

Εἰκ. 1. Ἀκρωτήρι Θήρας. Κτήρια μὲ εἰδικὲς κατασκευές.

Ἀντίστοιχης χρήσης χῶροι ἐπαναλαμβάνονται σὲ ἄλλα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ. Αὐτὸ μᾶς βοήθησε στὴ διάκριση ἑνὸς εἴδους χρήσης τοῦ χώρου –ἀποθηκευτικῆς– ἀπόλυτα προγραμματισμένης, ποὺ περιορίζεται κυρίως στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν περισσότερο ἐλεύθερη ἀποθήκευση σὲ ἀγγεῖα, πίθους στὴν πλειονότητά τους, ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μετακινοῦνται κατὰ περίσταση σὲ δωμάτια τοῦ ἰσογείου καὶ πολὺ λιγότερο τοῦ ὀρόφου, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλείσει τὴν πολλαπλότητα στὴ χρήση αὐτῶν τῶν τελευταίων, ἀλλὰ καὶ τὴ χαλαρότερη ὀργάνωσή τους.

Στὰ πρῶτα ἔχουν βρεθεῖ κατασκευὲς μὲ συγκεκριμένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ποὺ δηλώνουν ὁρισμένες ἀνθρώπινες δραστηριότητες καὶ ἑπομένως ἕνα εἶδος διαφοροποίησης τοῦ χώρου, ἀρκετὰ ξεκάθαρης. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀποθήκευση, ποὺ συντελεῖται κυρίως στὸ ἰσόγειο, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ὁ ὄροφος, σὲ δωμάτια μὲ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, σὲ ἐλεύθερη διάταξη κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ἢ ἀκόμη καὶ σὲ πιὸ ἀπρόσμενες θέσεις, π.χ. στὰ ἀνοίγματα τοῦ πολυθύρου τοῦ ὀρόφου τοῦ δωματίου 1 στὸ Συγκρότημα Δ –τὸ τελευταῖο εἶναι πάντως συζητήσιμο[3]– στερεῖται ὀργάνωσης. Ἄλλωστε οἱ μεγάλοι ἀποθηκευτικοὶ πίθοι μὲ στερεὰ τρόφιμα ἢ ὑγρὰ προϊόντα δὲν εἶναι πάντα εὔκολο νὰ μετακινηθοῦν, τουλάχιστον ἀπὸ δωμάτιο σὲ δωμάτιο. Στοὺς χώρους, ὅμως, ποὺ διαθέτουν κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης, ἡ προγραμματισμένη ἀποθηκευτικὴ χρήση ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμὸς εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία[4].

Οἱ παραπάνω κατασκευές, οἱ περισσότερες στὸν ὄροφο των κτηρίων, διακρίνονται: α) σὲ πλινθοδομές, ποὺ συμβατικὰ ὀνομάσθηκαν «κασέλες» ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο[5], β) σὲ ὀγκώδεις κτιστὲς κατασκευές, μὲ ἐντοιχισμένους δύο ἕως τέσσερις πίθους ἢ κιβώτια στὴ σειρὰ καὶ γ) σὲ κόγχες, ράφια καὶ ἐρμάρια. Οἱ πρῶτες καὶ οἱ τελευταῖες χρησιμεύουν κυρίως ὡς σκευοφυλάκια, ἐνῶ οἱ δεύτερες ὡς ἀποθῆκες τροφίμων.

Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὶς κόγχες, τὰ ράφια καὶ τὰ ἐρμάρια, γιατὶ ἡ παρουσία τους δὲν δηλώνει ἀποκλειστικὴ χρήση τοῦ χώρου. Εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαντοῦν σὲ χώρους ποὺ ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀποθῆκες (π.χ. στὸ δωμάτιο 6 τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας)[6] ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ χρήση (π.χ. στὸ ἰσόγειο τοιχογραφημένο δωμάτιο 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποθήκευση κεραμικῆς[7], καὶ στὸ τοιχογραφημένο δωμάτιο 5 τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας)[8].

Θὰ ἀρχίσομε μὲ τὶς πλινθοδομὲς ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ Κτηρίου Β καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν χῶρο 1α, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν πλινθόχτιστες «κασέλες» μὲ ἀγγεῖα (εἰκ. 1:2). Σκάφτηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο τὸ 1970[9]. Χωρίζεται μὲ ἕναν πλινθότοιχο ἀπὸ τὸ τοιχογραφημένο καὶ μὲ πλακόστρωτο δάπεδο δωμάτιο Β1 καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο Β1β καὶ βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ

3. *Thera* IV, 18-21, πίν. 23β, 25α, β καὶ 26β.

4. Στὴ μινωικὴ Κρήτη χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης ἰδιαίτερα ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ στὸν σχεδιασμὸ τῶν σπιτιῶν τους καὶ πολὺ πιθανὸν ὁρισμένες δραστηριότητες νὰ ἐκτελοῦνταν γενικὰ σὲ προκαθορισμένους τομεῖς, βλ. Floyd 1996. Γιὰ τὴν ἀποθήκευση βλ. Τουλουμης 1994. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀποθήκευση στὴ μινωικὴ Κρήτη βλ. Begg 1975 καὶ γιὰ τὴν ἀποθήκευση στὸ Ἀκρωτήρι βλ. Μιχαηλιδου 2001, 432-436.

5. Ὁ ὅρος «κασέλα» χρησιμοποιήθηκε γιὰ διαφορετικὲς κατασκευὲς ἀπὸ τὸν Begg 1975, 74-84.

6. *Thera* IV, 16 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 433. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμό του ὡς «banquet hall» βλ. Marinatos 1983, 15-16.

7. *Thera* IV, 20-25 καὶ Begg 1975, 70.

8. *Thera* IV, 17, πίν. 38-43 καὶ 45 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 174, 385 καὶ 426.

9. *Thera* IV, 28-31, εἰκ. 2, πίν. 53, 54a, b καὶ 55a, b.

Εἰκ. 2. Κτήριο Β, ὄροφος χώρου 1α. Πλινθόχτιστες «κασέλες» μὲ σκεύη.

ἐπίσης πλακόστρωτου καὶ μὲ κίονα δωματίου Β2. Ὑποδιαιρεῖται μὲ πλινθοδομὲς χαμηλοῦ ὕψους –συνήθως ὄχι μεγαλύτερου ἀπὸ μία πλίνθο– σὲ τρεῖς κιβωτιόσχημες ἐσοχές, στὴν κεντρικὴ ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ δωμάτιο Β1 μὲ πόρτα, ἀπομονώνεται στὴ ΝΔ γωνία μία ἀκόμη μικρότερη ἐσοχή. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ διαστάσεις 1,20 x 1,20 μ. τῆς τετράπλευρης δυτικῆς ἐσοχῆς. Οἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται σὲ ἐπαφὴ ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦνται ξύλα ἢ ἄλλος τρόπος στερέωσής τους καὶ καλύπτονται πρῶτα μὲ παχὺ στρῶμα πηλοκονιάματος καὶ κατόπιν μὲ λεπτὸ στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος[10] (εἰκ. 2). Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου Β1α ἦταν ἀπὸ πατημένο χῶμα, μὲ ἐπίστρωση κονιάματος[11].

Στίς «κασέλες» τοῦ χώρου Β1α, «sacral repositories of the shrine» κατὰ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, βρέθηκαν διάφορα ἀγγεῖα (μαστοπρόχοι, σκυφοπρόχοι, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς κ.ἄ.), δύο τράπεζες προσφορῶν, μία πήλινη καὶ μία ἀπὸ κονίαμα, καθὼς καὶ μία σπονδικὴ πρόχους.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι στὸ γειτονικὸ δωμάτιο Β1 ὑπάρχει ἕνα ἑρμάριο, ἐπενδυμένο μὲ φλεβωτὸ κίτρινο κονίαμα, ποὺ βρέθηκε σχεδὸν ἄδειο (στὸ δάπεδο μπροστά του βρέθηκαν μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα)[12], καὶ ὅτι σχεδὸν ἄδειο ἀπὸ ἀγγεῖα βρέθηκε καὶ τὸ ἴδιο τὸ δωμάτιο 1[13].

10. Παλυβου 1999, 130.
11. Μιχαηλιδου 2001, 287.
12. *Thera* IV, πίν. 52.
13. *Thera* IV, 29.

Ὁ χῶρος μὲ τίς «κασέλες» λοιπὸν ἐπικοινωνεῖ μὲ πόρτα μόνο μὲ τὸ διπλὸ δωμάτιο Β1 - Β1β, στὸ ὁποῖο χρησιμεύει ὡς σκευοφυλάκιο.

Ἀκολουθεῖ ὁ χῶρος 1 (Δωμάτιο Γυναικῶν) στὴν Οἰκία Γυναικῶν (εἰκ. 1:3). Τὸ δωμάτιο σκάφτηκε τὸ 1971 ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο[14] καὶ ἔχει διαστάσεις 4,36 x 2,10-2,40 μ. Στὸν πρῶτο ὄροφο (εἰκ. 5:1) διαιρεῖται σὲ δύο μὲ λιθόκτιστο διαχωριστικὸ τοῖχο, ποὺ ἔχει ὑποχωρήσει στὸ ἰσόγειο. Τὸ ἀνατολικὸ μέρος του ἔχει παράθυρο στὸν βόρειο τοῖχο καὶ δάπεδο ἐπιχρισμένο μὲ κονίαμα. Στὴ ΒΑ γωνία βρέθηκε πίθος κάτω ἀπὸ πεσμένη σχιστολιθικὴ πλάκα δαπέδου τοῦ δεύτερου ὀρόφου καὶ στὴ ΒΔ, μέσα σὲ στρῶμα ἄμμου καὶ ἀφοῦ τὸ δάπεδό του εἶχε ὑποχωρήσει, δωδεκάδα κυάθων[15]. Στὸ δυτικὸ μέρος του ἔχει παράθυρο στὸν βόρειο τοῖχο καὶ δάπεδο ἀπὸ πηλοκονίαμα. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν τέσσερις πλινθόχτιστες, κιβωτιόσχημες ἐσοχές, ἀντίστοιχες μὲ ἐκεῖνες τοῦ χώρου Β1α, διαστάσεων 0,80 x 0,40 μ., 0,95 x 0,87 μ., 0,78 x 1,03 μ. καὶ 1,27 x 0,76 μ. Ἕνα μέρος τοῦ λιθόκτιστου διαχωριστικοῦ τοίχου εἶχε γκρεμιστεῖ ἐπάνω τους.

Οἱ «κασέλες», ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση, περιεῖχαν διάφορα ἀγγεῖα (κυάθια, πρόχους, κωνικὸ ρυτό, τριποδικὴ χύτρα κ.ἄ.) (εἰκ. 3). Ἀνάμεσά τους ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἕνα μεγάλο σπασμένο ἀγγεῖο, ποὺ περιεῖχε σπόρους (ἀποτυπώματά τους διακρίνονται στὰ τοιχώματά του), γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι στίς «κασέλες» θὰ μποροῦσαν ἐνδεχομένως νὰ τοποθετοῦνται καὶ ἀγγεῖα μὲ τρόφιμα (εἰκ. 4). Τὸ περιεχόμενό τους ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, τὴν ἱερὴ σκευὴ τοῦ τοιχογραφημένου ἱεροῦ τοῦ δεύτερου ὀρόφου.

Ἡ πρόσβαση τοῦ διπλοῦ δωματίου 1 ἀπὸ τὸν διάδρομο δὲν φαίνεται. Πρέπει νὰ ἔχει ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ καθίζηση τῆς ἀνωδομῆς καὶ βρίσκεται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ ἰσογείου, ποὺ βρέθηκε τοιχισμένη[16].

Καὶ ἐδῶ, λοιπόν, ὁ χῶρος μὲ τίς «κασέλες» λειτουργεῖ ὡς σκευοφυλάκιο, ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο τοῦ χώρου Β1α, καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ δωμάτιο 2 τοῦ πρώτου ὀρόφου, πού, καθὼς βρέθηκε γεμάτο μὲ ἀγγεῖα σὲ ἐλεύθερη παράταξη ἢ ἀραδιασμένα κατὰ μῆκος τῶν τοίχων του, πιθανὸν νὰ ἦταν ἐπίσης ἀποθήκη[17].

Πλίνθινα διαχωρίσματα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν πιθανὸν ὡς «κασέλες» ἀναφέρονται καὶ στὰ δωμάτια 2 καὶ 7 τοῦ ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3, τὰ στοιχεῖα εἶναι ὅμως ἀνεπαρκή[18].

Ἀντίστοιχες πλινθοκατασκευές, διευθετημένες σὲ σειρὲς ἐπάνω στὰ δάπεδα, εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ Κρήτη[19], ἀπὸ ἀγροικίες (Νίρου Χάνι, χῶροι 26-30)[20], πόλεις (Γουρνιά, Οἰκία Αβ, δωμάτιο 8 καὶ Δα, δωμάτιο 9[21]· Φαιστός, Οἰκία 101 στὰ Β τοῦ ἀνα-

14. *Thera* V, 11-15, πίν. 5-12.

15. *Thera* V, 13· Μιχαηλιδου 2001, 195-197 καὶ 246.

16. Μιχαηλιδου 2001, 247.

17. Μιχαηλιδου 2001, 265.

18. Παλυβου 1999, 130 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 354, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὡς κασέλα ἴσως χρησιμοποιούνταν ὁ ΝΑ χῶρος τοῦ δωμ. 7 τῆς Ξεστῆς 3, ποὺ διαχωριζόταν μὲ πλινθότοιχο. Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ χοντρὸ κονίαμα, μὲ ὄστρακα καὶ κομμάτια τοιχογραφιῶν σὲ δεύτερη χρήση, ὅπως καὶ τὸ δάπεδο.

19. Shaw 1971, 194-195 καὶ Begg 1975, 33 καὶ 67-68, ὅπου χαρακτηρίζονται ὡς «bins of bricks». Βλ. ἐπίσης Shaw 1990, 245.

20. «Οἱ ἀριθμοὶ 26-30 εἶναι μικροὶ κιβωτοειδεῖς χῶροι χωριζόμενοι διὰ τοιχίσκων ἐξ ὠμῶν ὀρθίων πλίνθων», Ξανθουδιδης 1922, 9. Βλ. ὅμως καὶ Preziosi 1983, 63, ὅπου γιὰ τὸν χῶρο 28 προτείνεται διαφορετικὴ χρήση, χρήση φυλακείου.

21. Τὸ δωμάτιο Αβ.8 περιεῖχε δύο γωνιακὰ «bins» καὶ τὸ Δα.9 ἄλλα δύο, Boyd - Haws et al. 1908, 24.

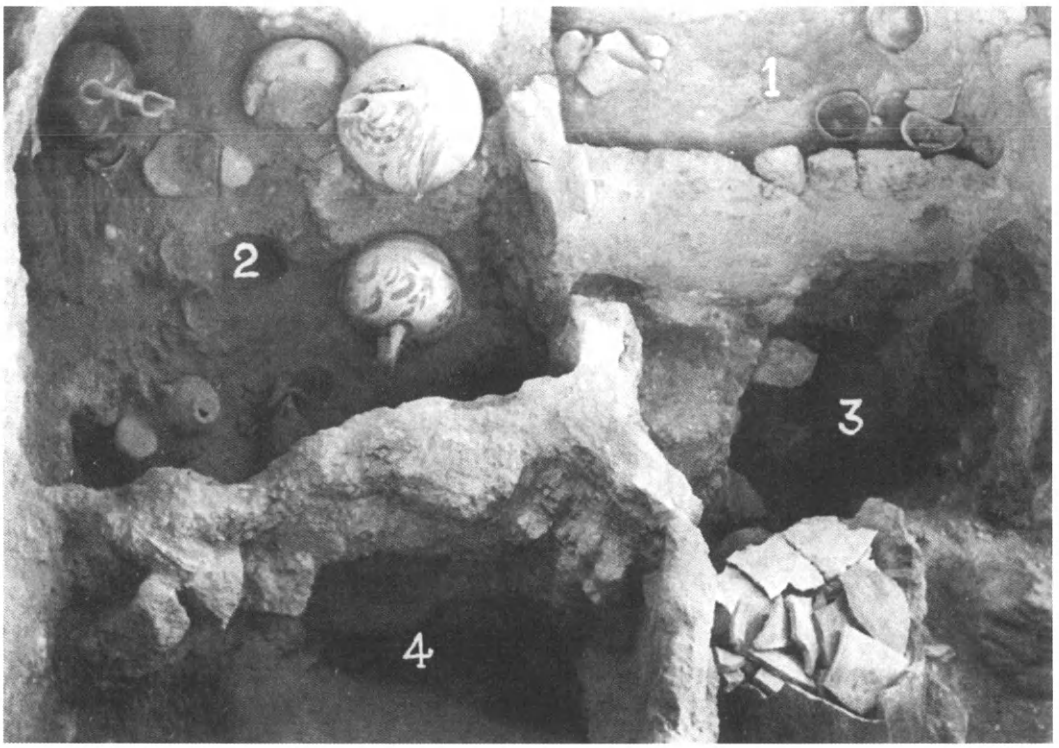

Εἰκ. 3. Οἰκία Γυναικῶν, χῶρος 1. Πλινθόχτιστες «κασέλες» μὲ σκεύη.

Εἰκ. 4. Οἰκία Γυναικῶν, χῶρος 1. Μεγάλο κλειστὸ ἀγγεῖο μὲ ἀποτυπώματα σπόρων στὰ τοιχώματα.

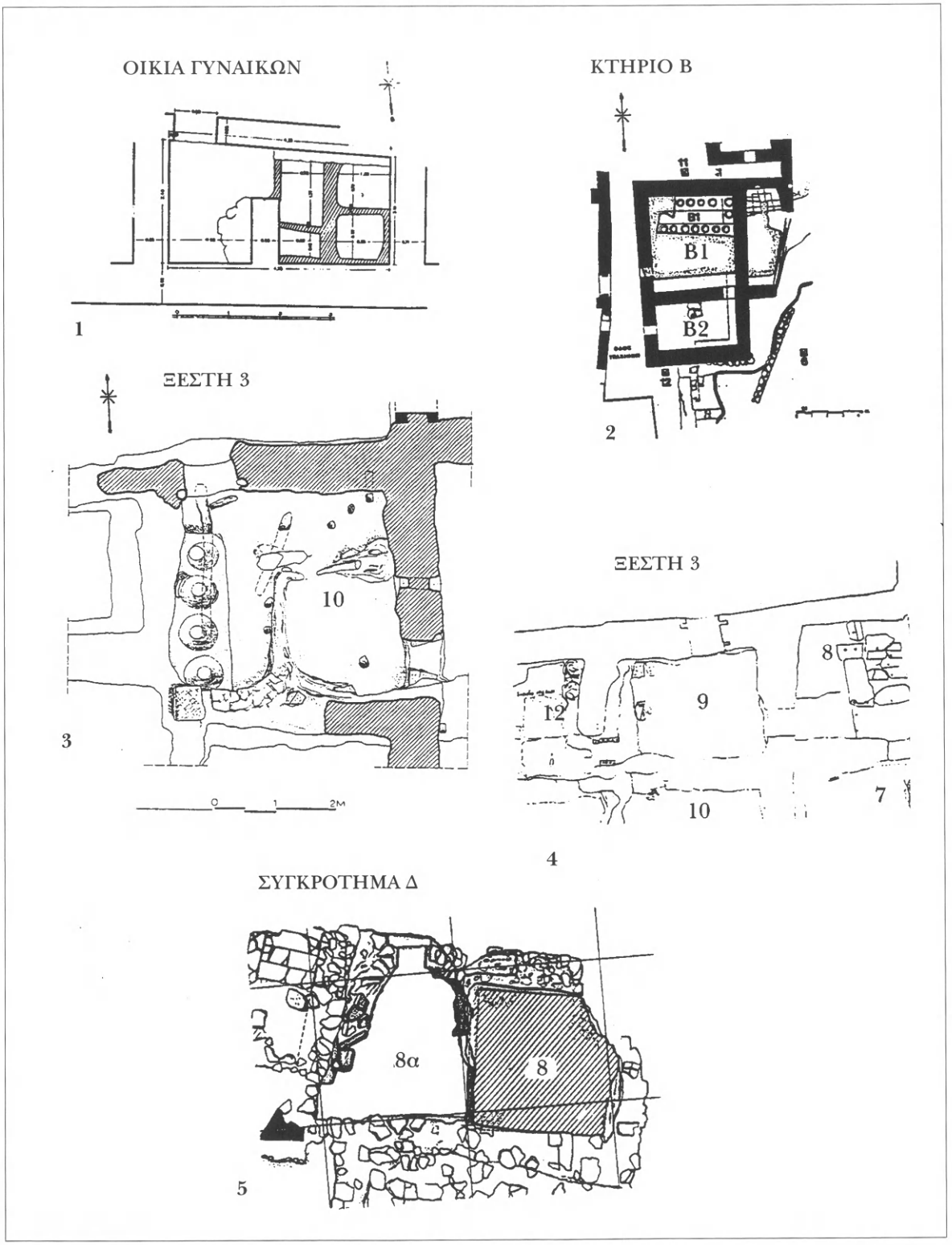

Εἰκ. 5. Ἀκρωτήρι Θήρας. Χῶροι μὲ εἰδικὲς κατασκευές.

κτόρου[22] καὶ δωμάτιο z στὴν Ἁγία Φωτεινή[23]· Ζάκρος, Οἰκία Β τοῦ ΝΔ λόφου[24]), ἀλλὰ καὶ ἀνάκτορα (Ζάκρος, δωμάτιο τῶν ἀποθετῶν XXII[25], θησαυροφυλάκιο XXV[26] καὶ πιθανότατα ὁ χῶρος ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀποθήκη III)[27]. Ἡ χρήση τους δὲν ἦταν ἐξειδικευμένη. Χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση εἴτε στερεῶν τροφίμων (ὅπως π.χ. κουκιῶν καὶ μπιζελιῶν στὸ Νίρου Χάνι) εἴτε ἄλλων ἀντικειμένων, ὁρισμένες φορὲς πολύτιμων ἢ τελετουργικῶν (ὅπως π.χ. κεραμικῆς, λίθινων σκευῶν, σκευῶν καὶ κοσμημάτων ἀπὸ φαγεντιανή, χάλκινων ἀντικειμένων καὶ κομματιῶν ξύλινων ἢ ἐλεφάντινων κιβωτίων, μὲ ἔνθετη διακόσμηση (ὅπως π.χ. στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Ζάκρου).

Μία δεύτερη, συγγενική, ὁμάδα κατασκευῶν, μεμονωμένων τὶς περισσότερες φορές, σὲ ἀποθῆκες ἀνακτόρων ἀλλὰ καὶ μινωικὰ σπίτια, ἀποτελοῦν χαμηλὰ πλίνθινα διαχωρίσματα, ποὺ χρησίμευαν στὴ στήριξη ἀγγείων, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴ θέση τους[28]. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ[29], τῶν Μαλίων[30], τὴν Οἰκία C στὴν Τύλισο[31] καὶ σπίτια τῶν Μαλίων[32].

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ πρέπει πιθανὸν νὰ ταξινομηθοῦν τὰ πλίνθινα διαχωρίσματα ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, καθὼς καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὶς ἰσόγειες ἀποθῆκες 2 καὶ 3 τοῦ Τομέα Α[33].

---

22. Ἐπτὰ ὀρθογώνια «ripostigli» μὲ χαμηλοὺς τοίχους ἀπὸ μεγάλες ὠμὲς πλίνθους, ἐπενδυμένους μὲ τραχὺ πηλοκονίαμα καὶ ὑπόλευκο ἀσβεστοκονίαμα, ὅπως καὶ οἱ «κασέλες» τοῦ Ἀκρωτηρίου. Οἱ διαστάσεις τους ποικίλλουν ἀπὸ 1,50 x 1,00 μ. μέχρι 1,30 x 0,78 μ., Pernier 1935, 354-355, εἰκ. 209, 210 καὶ Pernier - Banti 1951, 391-392. Βλ. ἐπίσης καὶ McEnroe 1979, 193. Ἡ ὁμάδα τῶν δωματίων Β τοῦ ἀνακτόρου κατασκευάσθηκε στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο καὶ μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν δυτικῶν δωματίων (XL - Οἰκία 101) συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

23. Στὸ δωμάτιο z (νεοανακτορικό), κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο, μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἑπτὰ «κασέλες» διευθετημένες σὲ δύο σειρές, Levi 1955, 163, εἰκ. 41, 42. Βλ. ἐπίσης Shaw 1971 καὶ Levi 1976, 643, 651, εἰκ. 1025.

24. Μὲ ἀποθέτες Α-Δ, μὲ ἐπίχριστα δάπεδα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Β ἦταν «περίκλειστος διὰ πλινθίνων διαφραγμάτων» Πλατων 1961, 221, εἰκ. 2· Πλατων 1962, 148-149, παρένθ. πίν. Β΄· Πλατων 1974, 56 καὶ εἰκ. 26.

25. Τὸ XXII χωριζόταν μὲ χαμηλὰ πλίνθινα χωρίσματα σὲ μικρῶν διαστάσεων θῆκες. Τὰ δάπεδα καὶ τὰ χωρίσματα καλύπτονταν μὲ λευκὸ κονίαμα, διακοσμημένο μὲ κόκκινες ταινίες, Πλατων 1974, 111, εἰκ. 66 καὶ 91 καὶ Begg 1975, 67.

26. Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τοῦ XXV ὀκτὼ συνεχόμενες κιβωτιόσχημες θῆκες. Τὰ πλίνθινα χωρίσματά τους φάνηκαν ὅταν ἀπομακρύνθηκαν ὅλα σχεδὸν τὰ εὑρήματα. Τὸ ὕψος τους δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὸ μέτρο, Πλατων 1974, 117-130 καὶ εἰκ. 63-75 καὶ Begg 1975.

27. Στὴν ἀποθήκη αὐτὴ βρέθηκαν πλίνθοι, κονιαμένες καὶ στὶς δύο πλευρές, πεσμένες ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο. Πιθανὸν ἀποτελοῦσαν χωρίσματα θηκῶν, Πλατων 1962, 149 καὶ Begg 1975.

28. «Accoudoir pour épauler les vases», Effenterre 1980, 459. Βλ. ἐπίσης Παλυβου 1999, 128-129 καὶ 131-132, τοῖχοι πληρώσεως - ἐσοχὲς - ἑρμάρια - πολυερμάρια.

29. Ἡ μικρὴ ἀποθήκη ἢ ἑρμάριο στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, ποὺ περιεῖχε τοὺς πίθους μὲ τὰ κρίνα, ἦταν κλεισμένη στὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ ἀπὸ μιὰ «clay partition», πάχ. 0,12 μ., ἐπενδυμένη καὶ στὶς δυὸ πλευρὲς μὲ κόκκινο κονίαμα, *BSA* 8, 88 καὶ *PM* I, 578, εἰκ. 419 καὶ 420.

30. Στὴν ἀποθήκη XXVIII ὑπῆρχαν ἴχνη μικρῆς «cloison transversale» ἀπὸ πλίνθους, πάχ. 0,10 μ., ποὺ ἐξαφανίσθηκαν ἀπὸ τὶς βροχές, Chapouthier - Joly 1936, 23.

31. Χῶρος 14. Ὁ χῶρος ἐδιαιρεῖτο στὰ δύο ἀπὸ μιὰ «cloison de briques crues», Hazzidakis 1934, 43.

32. *Mallia, Maisons* I, 46-47, πίν. XX, 5 (Οἰκία Δα), 50 (Οἰκία Δβ), 52 (Οἰκία Δγ), *Maisons* II, *Ét. Cret* XI, 1959, 15 καὶ 23 (σπίτι Ζβ).

33. «In general, around each jar, sometimes around a group of smaller pots, partition walls were observed, made of upright unbaked bricks», *Thera* II, 18-20, σχέδ. XI, πίν. 18, 1, 19, 1. Βλ. ἐπίσης Παλυβου 1999, 128, 130 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 281.

Οἱ κατασκευὲς στὴν Οἰκία τοῦ Λαδεμπόρου τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ[34] καὶ στὴν Οἰκία τοῦ Οἰνεμπόρου τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ[35] θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνέχεια τῆς ἴδιας περίπου ἀποθηκευτικῆς πρακτικῆς στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο. Ἡ ἀντιστοιχία βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μεγάλοι πίθοι δὲν ἦταν ἐλεύθερα τοποθετημένοι γύρω στοὺς τοίχους ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ σχήματός τους, ἀλλὰ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ χαμηλὰ τοιχάρια ἀπὸ πηλὸ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές τους καὶ πήλινους δακτυλίους κάτω ἀπὸ τὴ βάση τους στὴν πρώτη περίπτωση καὶ ἀπὸ ὀρθογώνιες στερεὲς μάζες (blocks) ἀπὸ πηλό, τοποθετημένα ἀκανόνιστα γύρω στὸ δωμάτιο, μὲ διάφορα ὕψη, στὴ δεύτερη.

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετασθοῦν οἱ χῶροι στοὺς ὁποίους βρέθηκαν κτιστὲς κατασκευὲς μὲ ἐντοιχισμένους πίθους ἢ κιβώτια.

Τὸ ἰσόγειο τοῦ χώρου 1 στὸ Κτήριο Β σκάφτηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο τὸ 1973 (εἰκ. 5:2)[36]. Ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισή του ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῶν χώρων 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, 10 καὶ 12 τῆς Ξεστῆς 3 καὶ 8α τοῦ Συγκροτήματος Δ, ποὺ ἀνήκουν στὸν πρῶτο ὄροφο. Πρόκειται γιὰ στενόμακρη ἀποθήκη, μὲ κτιστὴ κατασκευὴ ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ πηλό («εἰδικὴ λιθιὰ» κατὰ τὸν Μαρινᾶτο) ποὺ περιτρέχει τοὺς τοίχους της, στὴν ὁποία εἶναι ἐντοιχισμένοι 14 πίθοι (εἰκ. 6).

Κατασκευὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἀσυνήθιστες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ ἄγνωστες στὴν Κρήτη. Πιθανὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ κτιστὴ κατασκευὴ ἀπὸ πέτρες, μήκους 1,76 μ., πλάτους 0,75 μ. καὶ ὕψους 0,40 μ., ποὺ βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 3 τῆς Οἰκίας τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, μὲ ἐντοιχισμένες δύο χύτρες σὲ ἀντίστοιχες κοιλάνσεις[37]. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἀνακαλύψεων στὸ Ἀκρωτήρι –καὶ μάλιστα κυρίως στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων– ἡ τελευταία, παρόμοιων διαστάσεων, θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἀποθηκευτική, μὲ τὰ ἀγγεῖα, χωρὶς πόδια, πιθανῶς σὲ δεύτερη χρήση[38].

Στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀντίστοιχη κατασκευὴ ἀπαντᾶ μόνο, πολὺ ἀργότερα, στὴν ΥΕ ΙΙΙΒ, σὲ δύο στενόμακρες ἀποθῆκες πίσω ἀπὸ τὸν δόμο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἦταν κονιαμένη. Σὲ πινακίδες ποὺ βρέθηκαν στὰ δωμάτια αὐτὰ

34. Wace 1953, 12, πίν. 6β.

35. Wace 1953, 16.

36. *Thera* VII, 17-19, εἰκ. 1, πίν. 24β, 25α, 26α.

37. Pelon 1966, 552-585, καὶ ἰδιαίτερα 560, 565 καὶ 567, εἰκ. 6. Ἀπὸ τὶς χύτρες –ἡ μιὰ εἶχε μέγ. σωζ. ὕψ. 0,38 μ., μέγ. διαμ. κοιλιᾶς 0,39 μ. καὶ διαμ. βάσης 0,27 μ.– ἔλειπαν τὰ πόδια καὶ εἶχαν ἴχνη φωτιᾶς, κυρίως ἐσωτερικά. Στὶς κοιλάνσεις δὲν παρατηρήθηκε κανένα ἴχνος φωτιᾶς. Ὡς πρὸς τὴ χρήση τῆς κτιστῆς κατασκευῆς ὁ Pelon προτείνει εἴτε χρήση μαγειρική, μὲ τὴν κατασκευὴ νὰ ἀποτελεῖ ἴσως ἕνα «dispositif culinaire» γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς τροφῆς πιὸ ἀνεπτυγμένο ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἑστία (βλ. καὶ Shaw 1990, 235, σημ. 10), εἴτε χρήση ἁπλῶς στερέωσης, ὥστε τὰ ἀγγεῖα, μὲ περιεχόμενο ἐνδεχομένως πολυτιμότερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο, νὰ κρατιοῦνται σὲ κατακόρυφη θέση. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ ἴχνη φωτιᾶς στὸ ἐσωτερικὸ μόνο τῶν ἀγγείων ὑποδεικνύουν χρήση τους ἀντίστοιχη μὲ τοῦ ἱσπανικοῦ «brasero» ἢ τοῦ νοτιοαφρικανικοῦ «canoun». Τὸ ὕψος τους ὅμως, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη ὀπῶν ἀερισμοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ἑρμηνευθοῦν. Στὴ δεύτερη πάλι περίπτωση, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Pelon, δυσκολίες δημιουργεῖ τὸ μεγάλο πάχος τῆς κατασκευῆς.

38. Μολονότι βρέθηκε στὸ δωμάτιο 3, τὸ κεντρικὸ δωμάτιο μὲ κίονα, αὐτοῦ τοῦ ἁπλοῦ σὲ κάτοψη, μονώροφου σπιτιοῦ, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀργανώνονταν οἱ ὑπόλοιποι χῶροι καὶ ὄχι σὲ χῶρο προορισμένο γιὰ ἀποθήκευση. Γιὰ τὰ δωμάτια μὲ κεντρικὸ κίονα βλ. Μιχαηλίδου 1987, 509-525.

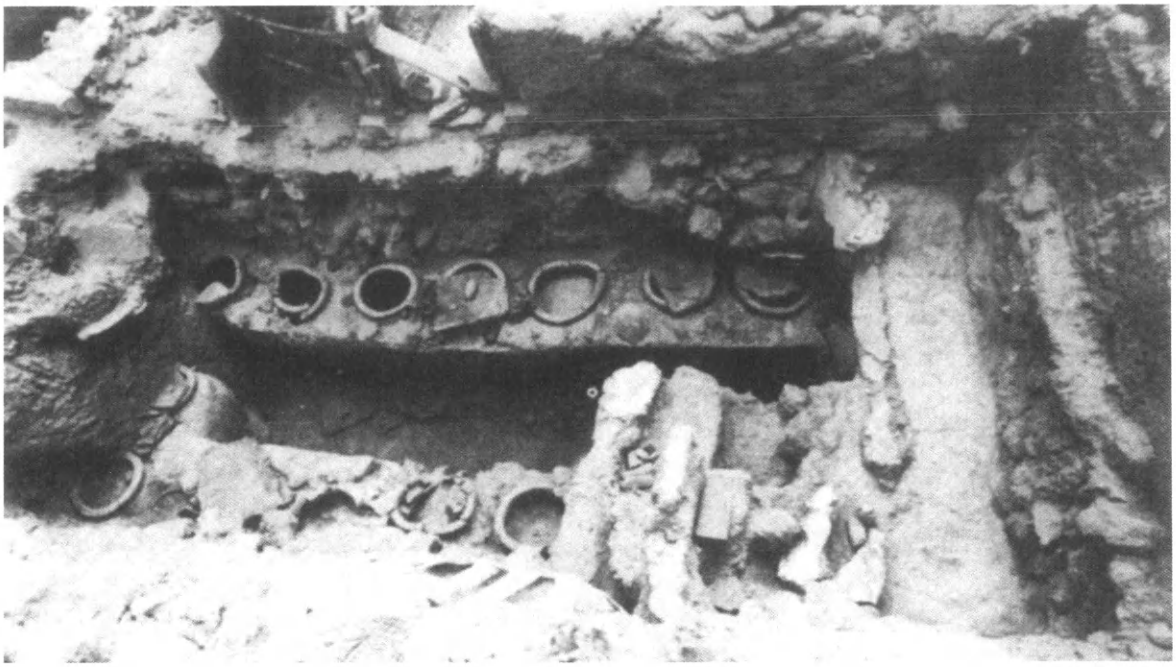

Εἰκ. 6. Κτήριο Β, χῶρος 1, ἰσόγειο. Κτιστὲς κατασκευὲς μὲ ἐντοιχισμένους πίθους.

(δωμάτια 23 καὶ 24) ἀναφέρονται ἀρώματα γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀρωματικοῦ λαδιοῦ. Προφανῶς οἱ πίθοι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση λαδιοῦ[39].

Στὸ ἰσόγειο τοῦ χώρου 1 στὸ Κτήριο Β μερικοὶ πίθοι ἔχουν ὡς πώματα πλάκες ἀπὸ ἠφαιστειακὸ πέτρωμα καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκαν κωνικὰ ρυτά, ποὺ πιθανὸν χρησίμευαν ὡς χωνιά (γιὰ ὑγρά, κρασὶ ἢ λάδι). Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ λίθινα ἐργαλεῖα, κυρίως τριπτῆρες, καὶ τέλος στὸ δάπεδο τοῦ χώρου διάφορα μικρὰ ἀγγεῖα.

Ὁ χῶρος αὐτὸς λοιπόν, μὲ τὴν ὀγκώδη κτιστὴ κατασκευή του, λειτουργοῦσε ὡς ἀποθήκη ὑγρῶν προϊόντων, ἐνῶ γιὰ τὸ διπλανό του δωμάτιο Β2, μὲ τὶς χρησιμοποιημένες χύτρες, ἔχει προταθεῖ ἀποθηκευτικὴ χρήση ποὺ πιθανὸν ἐξυπηρετοῦσε βιοτεχνικοὺς σκοπούς[40].

Τὸ δωμάτιο 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας σκάφτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο τὸ 1971, στὴ συνέχεια τὸ 1972[41] καὶ συμπληρωματικὰ ἀπὸ τὸν Χρ. Ντούμα τὸ 1978[42] καὶ τὸ 1980[43] (εἰκ. 1:4). Στὸν πρῶτο ὅροφο ἔχουν πέσει μεγάλα κομμάτια τῆς στέγης ἢ τοῦ δαπέδου τοῦ δεύτερου ὀρόφου, ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ πολὺ μικρὰ χαλίκια στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου ἦταν πάλι ἀπὸ πατημένο χῶμα. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου διατηρεῖται κατὰ χώραν ἄσπρο κονίαμα, ἰδίως στὸ νότιο μέρος του. Λευκὰ κονιάματα βρέθηκαν καὶ ἐπάνω στὸν βόρειο τοῖχο. Δὲν φαίνεται πάντως νὰ ἦταν τοιχογραφημένο[44].

---

39. Blegen - Rawson 1966, 135, 139, 140 καὶ τ. ΙΙ, πίν. 10.
40. Μιχαηλίδου 2001, 418.
41. *Thera* VI, 16, πίν. 33-35.
42. Ντουμας 1978, 219-220, πίν. 148-150.
43. Ντουμας 1980, 291.
44. Ντουμας 1980, σημ. 42 καὶ 43 καὶ Μιχαηλίδου 2001, 58.

Εἰκ. 7. Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 6 τοῦ ὀρόφου. Τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου μὲ κτιστὴ κατασκευή.

Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου βρέθηκε πλῆθος ἀγγείων (ἑκατοντάδες ἄωτα κωνικὰ κυάθια, πρόχοι, προχοΐδια, κυκλαδικὸς σκύφος, θήλαστρο, πίθοι, ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, μόνωτοι κύαθοι, χύτρες). Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν πέσει ἀπὸ ράφια –ἴχνη τους βρέθηκαν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, καθὼς καὶ ἴχνη ξύλου, ποὺ ἴσως σχετίζονταν μὲ αὐτά–, ἄλλα βρέθηκαν τοποθετημένα στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ ἄλλα πεσμένα χαμηλότερα[45]. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου εἶχε ἀνοιχθεῖ τὸ 1971 τὸ φρέαρ 24, ποὺ ἔφθασε μέχρι τὰ θεμέλια, μὲ κεραμικὴ καὶ ἄλλα εὑρήματα ἀπὸ τὸν ὄροφο ἢ τὸ ἰσόγειο[46].

Στὸ δυτικὸ τμῆμα του ἀποκαλύφθηκε κομμάτι δαπέδου, διαστάσεων 1,45 x 1,05 μ., ποὺ εἶχε ὑποχωρήσει μαζὶ μὲ κτιστὴ κατασκευὴ μὲ ἐντοιχισμένους πίθους ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο (εἰκ. 7). Ἡ κατασκευὴ αὐτή, ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ λάσπη, σώθηκε σὲ μῆκος 0,98 μ., εἶχε πλάτος 0,60 μ. καὶ μέγιστο ὕψος 0,25 μ. Διατηροῦσε τοὺς πυθμένες δύο πίθων, ποὺ περιεῖχαν ἀλεύρι, ὁ ἕνας ἀπὸ σιτάρι καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ κριθάρι[47]. Τοῦ ἑνὸς μάλιστα σώθηκε τὸ λίθινο πῶμα, ποὺ δὲν βρέθηκε στὴν ἀρχική του θέση (Ἡμερ. 23-9-1978). Πολλὰ ἀγγεῖα, μαστοπρόχοι, προχοΐδια, πύραυνο, μόνωτα κυάθια κ.ἄ., βρέθηκαν πεσμένα χαμηλότερα,

45. Πρβ. σημ. 42 καὶ Μιχαηλιδου 2001, 121-124.
46. Μιχαηλιδου 2001, 149 καὶ *Thera* V, 8.
47. Sarpaki 1987, 160, 222.

εἴτε ἀπὸ τὰ πώματα τῶν πίθων ὅπου ἦταν πιθανὸν τοποθετημένα εἴτε ἀπὸ κάποιο ράφι. Ὁρισμένα τέλος ἀγγεῖα προῆλθαν ἀπὸ τὸν ἀναβαθμὸ τοῦ βόρειου τοίχου. Στὰ λίθινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ δωμάτιο 6 συγκαταλέγονται ἕνα γουδί, ἕνα τριβεῖο, δυὸ λύχνοι, μιὰ λεκάνη καὶ ἕνα φωλεόσχημο καὶ στὰ μετάλλινα ἕνα μαχαίρι καὶ 25 μολύβδινα σταθμά[48].

Ἡ κτιστὴ κατασκευή, μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ ἰσογείου τοῦ χώρου 1 στὸ Κτήριο Β καὶ περιορισμένη ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ἦταν ὡστόσο ἀπρόσμενη γιὰ τὸν ὄροφο, ἐξαιτίας τοῦ βάρους της. Τὸ δάπεδο φαίνεται ὅτι ὑποχώρησε βαθμιαῖα καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ἐνισχυμένη ὑποδομή του καὶ στὴν κίσηρη ποὺ εἶχε γεμίσει τὸ ἰσόγειο[49].

Τὸ δωμάτιο 6 στὸν ὄροφο ἴσως ἐπικοινωνοῦσε ἄμεσα μὲ τὸ κλιμακοστάσιο τῆς εἰσόδου καὶ ὁπωσδήποτε μὲ τὸν χῶρο 7, σκευοφυλάκιο, ἀποθήκη τροφίμων καὶ ταυτόχρονα διάδρομο[50]. Ἦταν ἕνας χῶρος ἀποθήκευσης τροφίμων καὶ σκευῶν, ἴσως καὶ ἑτοιμασίας φαγητοῦ. Μαζὶ μὲ τὸ δωμάτιο 7 πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὸ διπλὸ δωμάτιο 4-5.

Τὸ δωμάτιο 10 τῆς Ξεστῆς 3 στὸν πρῶτο ὄροφο ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ 1973[51]. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1975[52] καὶ τὸ 1981[53] (εἰκ. 1:5). Οἱ τοῖχοι του, ὅπως καὶ τοῦ γειτονικοῦ δωματίου 9, διατηροῦνται σὲ μεγάλο ὕψος (4,50 μ.)[54]. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωσή του ἦρθαν στὸ φῶς πολλὰ τοιχογραφημένα κονιάματα, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο, καθὼς καὶ ὀπὲς ξύλων μὲ διάφορες κατευθύνσεις[55].

Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου του ἀποκαλύφθηκε ὀγκώδης κτιστὴ κατασκευὴ μὲ τέσσερις ἐντοιχισμένους πίθους στὴ σειρὰ καὶ ἐπάνω της μικρότερο ἀγγεῖο (εἰκ. 8). Εἶχε πέσει μαζὶ μὲ κομμάτι τοῦ δαπέδου, πάνω στὸ ὁποῖο πατοῦσε, καὶ κάτω ἀπὸ τόν ἄξονά της παρατηρήθηκε τὸ ἀποτύπωμα ἐνισχυμένου δοκαριοῦ τοῦ δαπέδου μὲ ὀρθογώνια τομή. Τὸ δοκάρι ἦταν τόσο γερὸ ὥστε δὲν ἔσπασε ὑπὸ τὸ βάρος της καὶ αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφοῦν οἱ τοῖχοι, μέσα στοὺς ὁποίους ἦταν πακτωμένο[56]. Ἡ ἐνίσχυση αὐτὴ στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, ποὺ ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς λεπτοὺς πλίνθινους μεσότοιχους, σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε προχωρημένος ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμός, ὅτι δηλαδὴ οἱ τεχνίτες γνώριζαν ἀπὸ πρὶν τὴ διαρρύθμιση τοῦ ὀρόφου[57].

Στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ δωματίου βρέθηκαν προχοΐδια, ἐνῶ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία, ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου, προέρχεται τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ κονίαμα[58].

Κατασκευὴ ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα, χαμηλοῦ ὕψους, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου, προχωρεῖ παράλληλα πρὸς τὸν δυτικό, σταματᾶ πρὶν ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση διαχωρίσματος. Στὴν ἀνατολικὴ παρειά της βρέθηκαν πεσμένα κονιάματα, ἐνῶ στὴ δυτικὴ ὑπολείμματα ὀργανικῆς οὐσίας, πιθανὸν φύκια. Κάτω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ αὐτή, στὴ νότια ἀπόληξή της, ἀνακαλύφθηκε λαξευτὸς πωρόλιθος (εἰκ. 5:3).

48. Ντουμας 1978, 220· Μιχαηλιδου 2001, 150-151, 161.
49. Μιχαηλιδου 2001, 150.
50. Ντουμας 1982, 263-264· 1983Β, 312 καὶ 1985, 168-169.
51. *Thera* VII, 24, παρένθ. πίν. Β.
52. Ντουμας 1975, 220-221, πίν. 193.
53. Ντουμας 1981, 327.
54. Ντουμας 1981, σημ. 27.
55. Ντουμας 1981, σημ. 28· Μιχαηλιδου 2001, 343.
56. Παλυβου 1999, 169, πίν. 37.
57. Ντουμας 1981, 327.
58. Μιχαηλιδου 2001, 355-356.

Εἰκ. 8. Ξεστὴ 3, δωμάτιο 10. Κτιστὴ κατασκευὴ μὲ ἐντοιχισμένους πίθους.

Τὸ δωμάτιο 10 ἐπικοινωνεῖ στὸν ὄροφο μὲ τὰ δωμάτια 7 καὶ 9. Εἶναι ἕνας χῶρος μὲ ἔμμεσο φωτισμό, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶχε σχεδιασθεῖ ὡς ἀποθήκη τροφίμων.

Τὸ δωμάτιο 12 τῆς Ξεστῆς 3 σκάφτηκε τὸ 1975 ἀπὸ τὸν Χρ. Ντούμα[59]. Ἡ λίθινη βάση τῆς βόρειας παραστάδας τῆς πόρτας πρὸς τὸ δωμάτιο 9 ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη καθίζηση, ἐνῶ ἡ νότια μικρότερη[60]. Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του βρέθηκαν δύο πίθοι, ἐντοιχισμένοι σὲ κτιστὴ κατασκευή, ὅμοια μὲ τὶς προηγούμενες, ποὺ ἀναγνωρίσθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων[61] (εἰκ. 5:4). Τὸ δωμάτιο 12 ἐπικοινωνεῖ μὲ τὰ δωμάτια 9 καὶ 13 καὶ φαίνεται ὅτι ἐπίσης εἶχε προβλεφθεῖ ἡ χρήση του ὡς ἀποθηκευτικοῦ χώρου τροφίμων.

Τὸ δωμάτιο, τέλος, 8α τοῦ Συγκροτήματος Δ εἶναι τὸ πιὸ πρόσφατα σκαμμένο (1993-1994)[62] καὶ ταυτόχρονα, παρὰ τὶς περιορισμένες διαστάσεις του, τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ὡς πρὸς τὴν ἐξαιρετικὰ λειτουργικὴ ἐσωτερική του διαρρύθμιση. Ἡ ἀνασκαφή του μᾶς ἐπιφύλασσε ὁρισμένες ἐκπλήξεις (εἰκ. 5:5).

59. Ντουμας 1975, 221-222, πίν. 193β.
60. Ντουμας 1975, 220.
61. Παλυβου 1999, 169.
62. *Thera* IV, 15-16, πίν. 18β, 74β, 87, 90 καὶ ἔγχρ. πίν. 6β. Γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς βλ. Ντουμας 1993, 181 καὶ 1994, 161-162, πίν. 85-88.

Εἰκ. 9. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 8α.

Ἡ ἀνασκαφὴ Μαρινάτου εἶχε διακοπεῖ τὸ 1970 χωρὶς νὰ φθάσει στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρόφου τῶν χώρων Δ8α - Δ8 εἶχαν βρεθεῖ τότε μικρὰ σπασμένα ἀγγεῖα, ἀργότερα μιὰ ὁμάδα μολύβδινων σταθμῶν καὶ μιὰ ὀρθογώνια ἀκόνη. Δίπλα της ἕνα χάλκινο ἐγχειρίδιο καὶ ὁρισμένα ἀγγεῖα καὶ λίγο βαθύτερα, στὰ ἀνατολικά, μέσα στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου, 23 ἀκόμη μολύβδινα σταθμά, ἕνα μολύβδινο ἀντικείμενο σχήματος σταυροῦ, ἕνα ἀκαθόριστου σχήματος κομμάτι μολύβδου καὶ ἕνα χάλκινο φυλλόσχημο μαχαίρι ἢ ξυρός[63].

Ὁ χῶρος Δ8α εἶναι μικρὸς τετράπλευρος χῶρος, στὰ Ν τοῦ δωματίου Δ3, συμμετρικὸς πρὸς τὸν χῶρο Δ8, μὲ τὸ μοναδικὸ μέχρι τώρα μωσαϊκὸ δάπεδο[64]. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 2,64 x 2,60 μ. περίπου. Ἡ ἐπίχωσή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἡφαιστειακὴ τέφρα, ἀνάμεικτη μὲ λεπτόκοκκη κίσηρη, κομμάτια ἀπὸ πλίνθους καὶ κονιάματα, ὄστρακα ἀγγείων καὶ κομμάτια ὀψιανῶν (εἰκ. 9). Τὸ κέντρο του περίπου κατεῖχε ὀγκόλιθος ἀπὸ λάβα, πλακώδους ὑφῆς, μύδρος πιθανὸν ἀπὸ τὸ ἡφαίστειο.

Ὁ καθαρισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ λιθόκτιστου δυτικοῦ τοίχου του ἀποκάλυψε

63. *Thera* IV, 15-16, πίν. 18β, 74β, 87, 90 καὶ ἔγχρ. πίν. 6β.

64. Παλυβου 1999, 173.

Εἰκ. 10. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 8α.

ὀγκώδη κτιστὴ κατασκευὴ ἀπὸ μικρὰ λιθάρια καὶ πηλό, μήκους 1,65 μ., πλάτους 0,89 μ. καὶ ὕψους 0,40 μ. περίπου, στὴν ὁποία εἶχαν ἐντοιχισθεῖ τρία πήλινα κιβώτια αὐτὴν τὴ φορά (εἰκ. 10). Ἡ κατασκευὴ πρέπει νὰ ἔπεσε μαζὶ μὲ κομμάτι τοῦ δαπέδου, ὁρατὸ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου. Κοντά της, ἐπάνω σὲ κομμάτι δαπέδου, βρέθηκε πεσμένη ραδινὴ μαστοπρόχους, μὲ κόκκινες κηλίδες στὸν ὦμο (εἰκ. 11). Στὴν ἴδια περιοχὴ διακρίνονται, ἐπίσης πεσμένοι, τρεῖς ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο (εἰκ. 12). Στὴ ΝΔ γωνία τῆς κατασκευῆς καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου, ἐντοπίσθηκαν δυὸ κοιλότητες ἀπὸ ἐνισχυμένο προφανῶς δοκάρι τοῦ δαπέδου, ποὺ τὴ στήριζε (εἰκ. 13). Ὀπὲς ἀπὸ δοκάρια τοῦ δαπέδου βρέθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀναβαθμό, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἐπίσης λιθόκτιστου διπλοῦ νότιου τοίχου, ὅπως καὶ κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία (εἰκ. 14).

Κομμάτια τοῦ δαπέδου, μὲ ἐπίστρωση ἀπὸ πηλοκονίαμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν συμπιεσθεῖ μικρὰ βότσαλα, βρέθηκαν πεσμένα καὶ κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου, μέχρι τὸν ἀνατολικὸ πλινθότοιχο καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πόρτας, τῆς μοναδικῆς, πρὸς τὸ δωμάτιο Δ3.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν κτιστὴ κατασκευὴ μὲ τὰ πήλινα κιβώτια ὑπῆρχαν πιθανὸν πλίνθινα χωρίσματα. Ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι σαφής. Πάντως σὲ ἀπόσταση 1 μ. περίπου ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο βρέθηκε κατὰ χώραν κομμάτι πλίνθου, ποὺ σχηματίζει σχεδὸν ὀρθὴ γωνία μὲ τὸ ἐσωτερικὸ

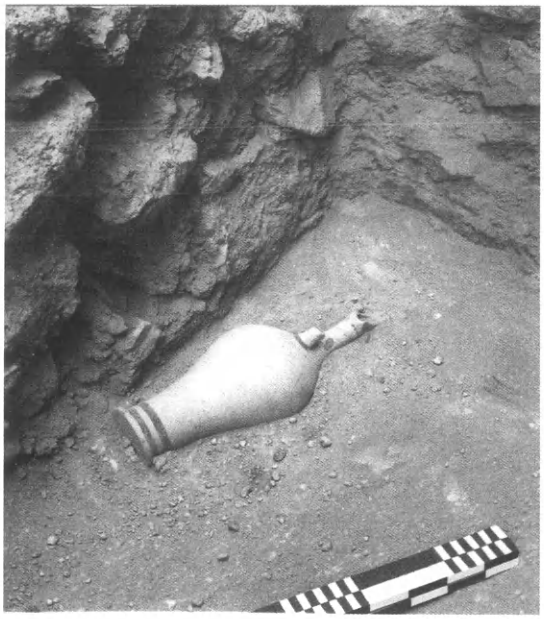

Εἰκ. 11. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Μαστοηρόχους κατὰ χώραν.

Εἰκ. 12. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο κατὰ χώραν.

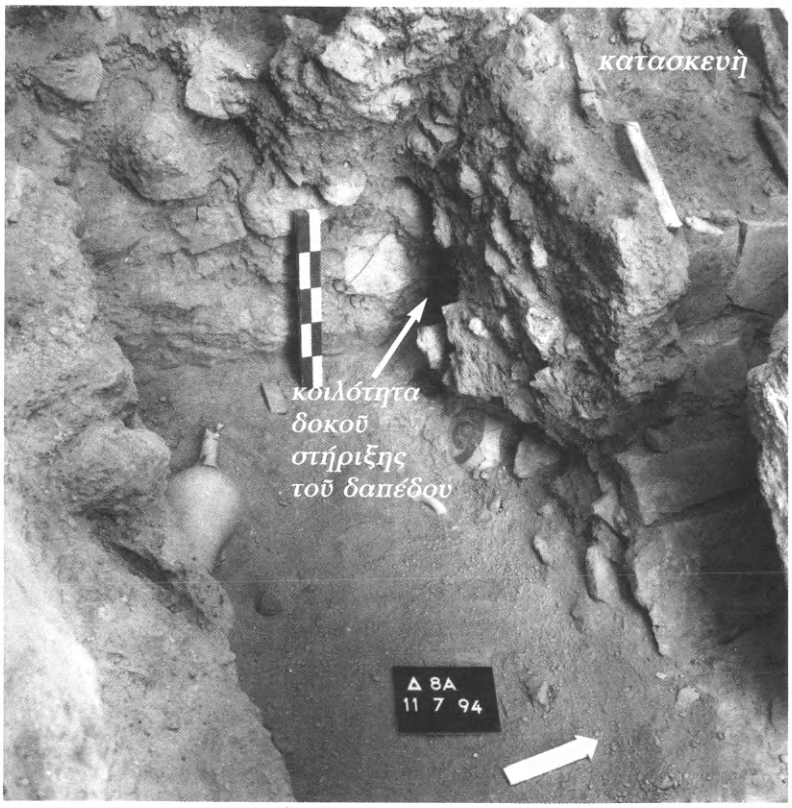

Εἰκ. 13. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος, ΝΔ τμῆμα. Διακρίνεται δοκοθήκη στὴ ΝΔ γωνία τῆς κατασκευῆς.

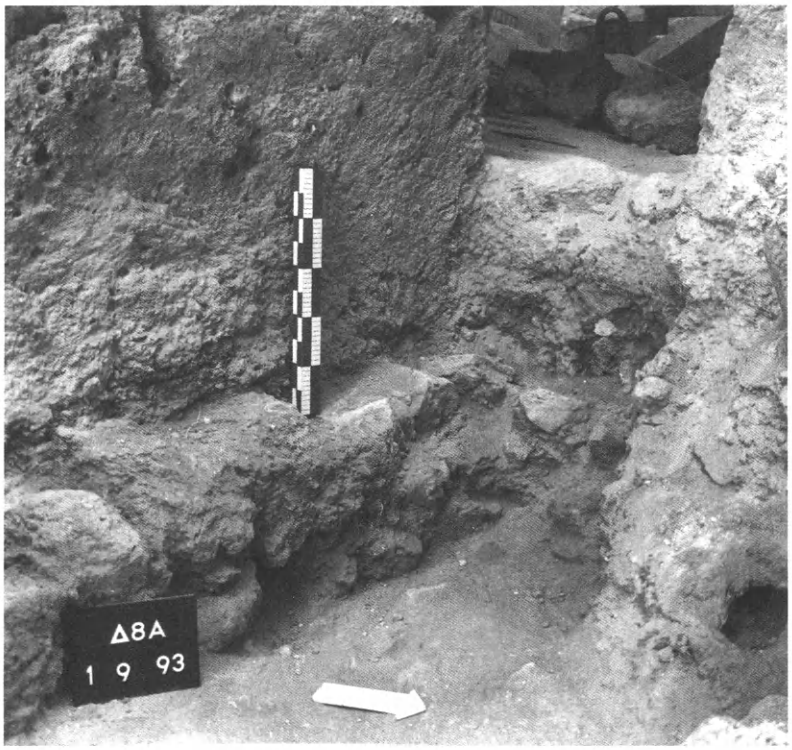

Εἰκ. 14. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Διακρίνεται δοκοθήκη στὴ ΝΑ γωνία.

μέτωπο τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 15). Λίγο βορειότερα ἐπισημάνθηκαν πεσμένα λοξὰ μεγάλα κομμάτια ἄλλων, ποὺ ἴσως ἦταν ἐπίσης κάθετες ἀρχικὰ σὲ σχέση μὲ τὸν τοῖχο (εἰκ. 16-18). Σχηματιζόταν ἄραγε ἐδῶ ἕνα εἶδος ἑρμαρίου, τοῦ ὁποίου τὴν πρὸς Ν πλευρὰ ἀποτελοῦσε κατακόρυφο πλίνθινο χώρισμα καὶ τὴν πρὸς Β ἡ ἴδια ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ λιθόκτιστου τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου[65]; Οἱ πλευρὲς τοῦ ὑποτιθέμενου ἑρμαρίου ἦταν ἐπιχρισμένες μὲ λευκὸ κονίαμα, ὅπως καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀνατολικῶν μικρῶν πλευρῶν τῶν κιβωτίων, καθὼς καὶ τὰ χείλη τους[66].

Στὴν εὐθεία περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς κτιστῆς κατασκευῆς μὲ τὰ κιβώτια διακρίθηκαν τρεῖς πλακοειδεῖς πέτρες ἀπὸ τόφφο σὲ κανονικὴ σειρά, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, καὶ στὴν προέκτασή της, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, σχεδὸν κατακόρυφη πλακοειδὴς πέτρα –ὅλα πεσμένα χωρὶς νὰ μετακινηθοῦν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση (εἰκ. 19). Ἴσως ἀπομόνωναν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνα κομμάτι τοῦ δωματίου, τὸ νοτιότερο[67].

65. Πρβ. τὴν κατασκευὴ στὸ ἀρχειοφυλάκιο (XVI) τῆς Ζάκρου, ὅπου μὲ κατακόρυφα πλίνθινα χωρίσματα –μὲ πλίνθινη ὅμως καὶ ὄχι κτιστὴ πλάτη– εἶχαν κατασκευασθεῖ τρεῖς ψηλὲς κόγχες, μὲ ξύλινα ράφια σὲ ὅλο τὸ ὕψος τους, πάνω στὰ ὁποῖα ἦταν τοποθετημένα τὰ κιβωτίδια μὲ τὶς πήλινες πινακίδες τῶν ἀρχείων, Πλατων 1974, 134, εἰκ. 84.

66. Πρβ. τὴν κονιαμένη κτιστὴ κατασκευὴ στὶς ἀποθῆκες 23-24 τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου.

67. Πρβ. τὸ δωμάτιο 10 τῆς Ξεστῆς 3.

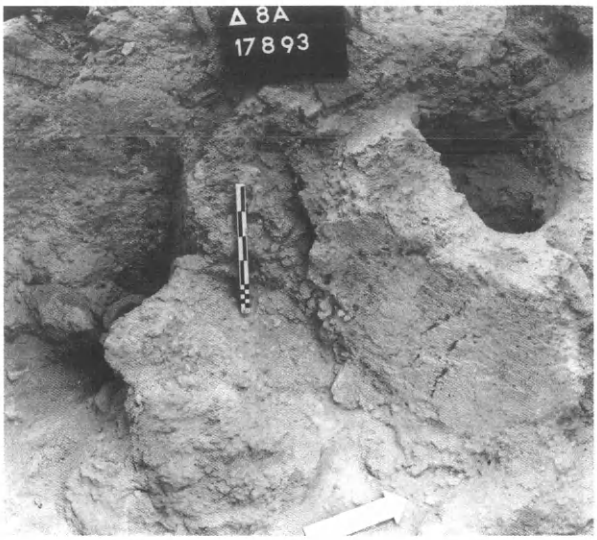

Εἰκ. 15. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Κομμάτι πλίνθου κατὰ χώραν.

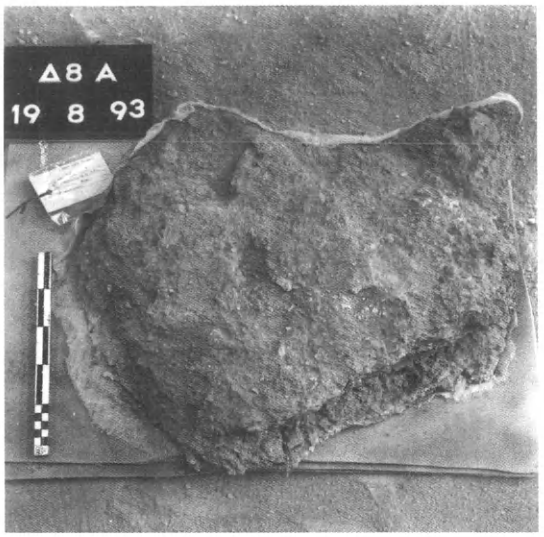

Εἰκ. 16. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Πλίνθος μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

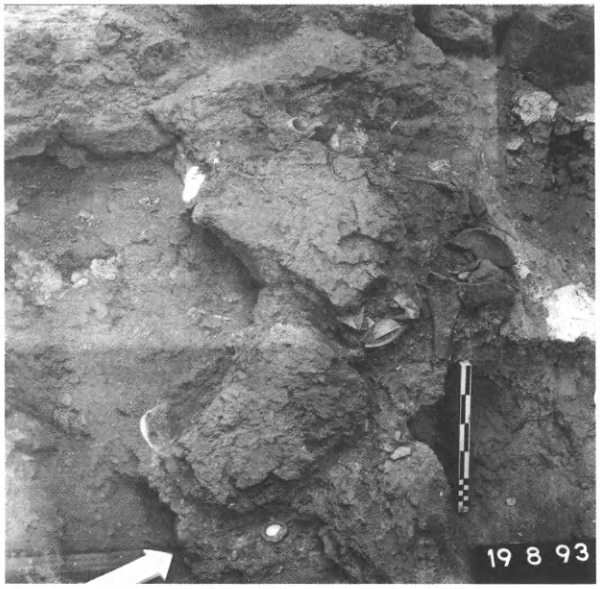

Εἰκ. 17. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Τμήματα πλίνθων κατὰ χώραν.

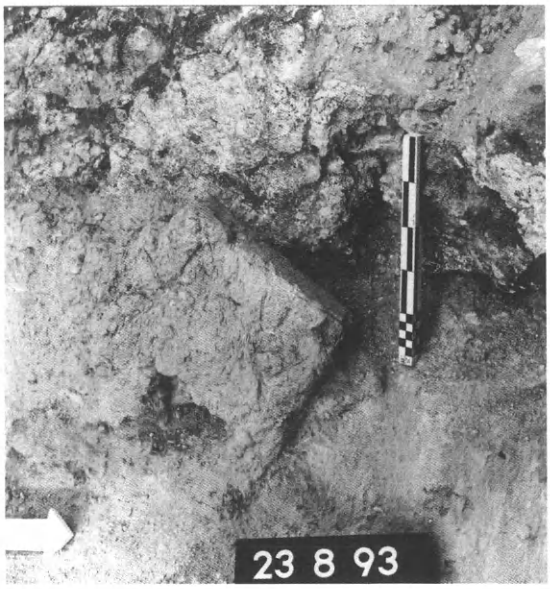

Εἰκ. 18. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Τμήματα πλίνθων κατὰ χώραν.

Στὴν ἐπίχωση ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιβώτια βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων, πεσμένα ἀπὸ ψηλότερα (ὄστρακα μόνωτων ἡμισφαιρικῶν κυπέλλων, εἰσηγμένων ΥΜ Ια κυπέλλων, μὲ διακόσμηση σπειρῶν καὶ ὄστρακα δύο ἢ τριῶν τριποδικῶν χυτρῶν. Ἀπὸ τὸν πυθμένα τῆς μίας περισυλλέχθηκαν πολὺ μικρὰ κομμάτια ὀσταρίων).

Τὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου ἦταν πλίνθινο καὶ κεκαμμένο σὲ ὀρθὴ γωνία συνεχιζόταν πρὸς Ν –ἀνατολικὸς πλινθότοιχος. Ἔχει ἐπένδυση ἐσωτερικὰ μὲ λευκὸ κονίαμα.

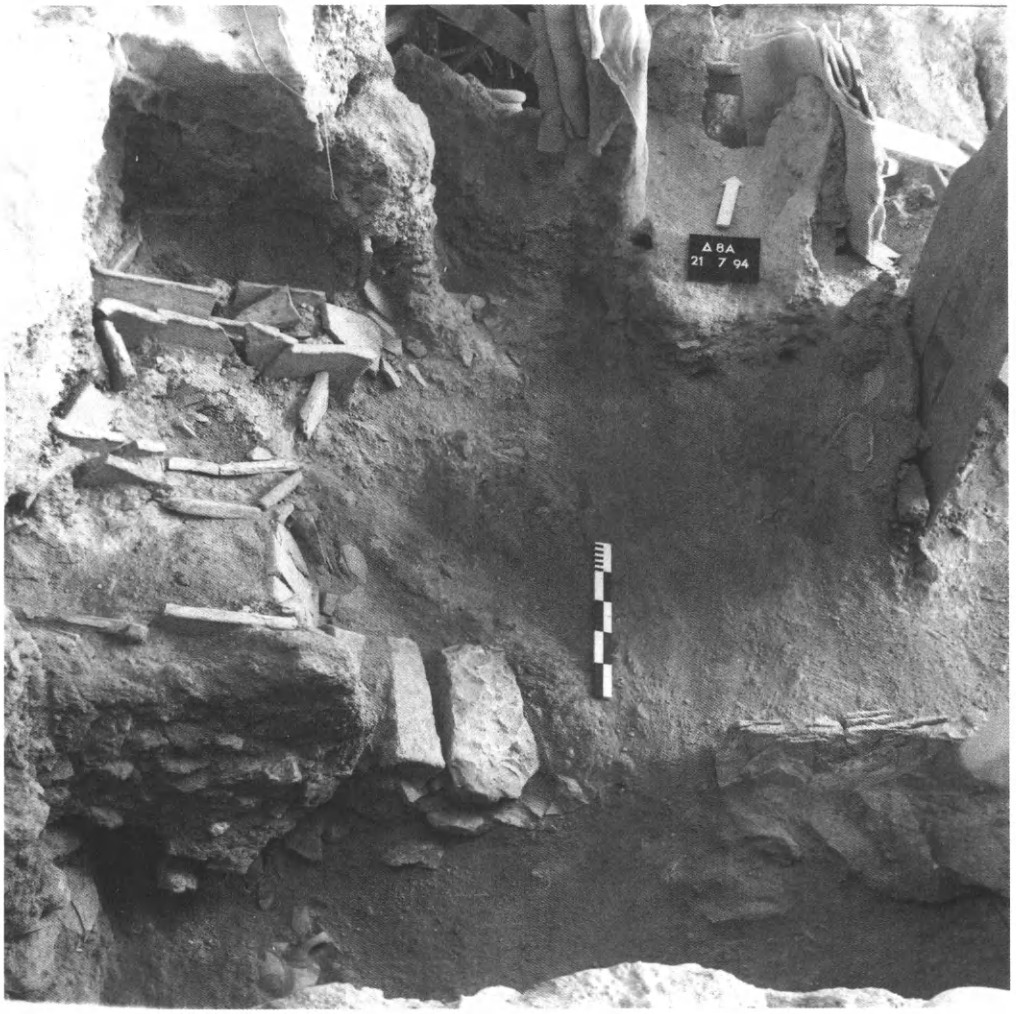

Εἰκ. 19. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Ἄποψη ἀπὸ Ν.

Ἐδῶ –στὴ ΒΑ γωνία– ἔχει ὑποτεθεῖ ἐπίσης πλίνθινο ἐρμάριο μὲ ξύλινο ράφι ἢ ράφια[68]. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία βρέθηκαν πεσμένα: ἐλλιπὴς ἄβαφη πρόχους, χαμηλότερα ἡμίεργος λίθος, ἴσως ἡμιτελὲς λίθινο ἀγγεῖο, καὶ κοντὰ στὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας δύο ἐλλιπεῖς πίθοι, σὲ σχεδὸν κατακόρυφη θέση (εἰκ. 20). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε ἡ πτέρνα χάλκινου πριονιοῦ, πεσμένου λοξὰ πρὸς τὰ κάτω, καθὼς καὶ ἴχνη ξύλου ἀπὸ τὴ λαβή του (εἰκ. 21). Τὸ πριόνι, μήκους 0,59 μ. περίπου καὶ μέσου πλάτους 0,09 μ., σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιο, μὲ σπόρους κριθαριοῦ κολλημένους στὸ κατώτερο τμῆμα τῆς ἐπιφανειάς του, ἄγανα κριθαριοῦ σὲ μορφὴ ἰνῶν γύρω του καὶ ἀποτυπώματα ἄλλων σπόρων

68. Ἀπὸ τὴν ὕπαρξη πλίνθινου τελειώματος μὲ γύρισμα πρὸς τὰ ἔξω, στὸ κονίαμα ποὺ ἐπένδυε ἐξωτερικά, πρὸς Α, τὴν ἀνατολικὴ παρασπάδα τῆς πόρτας πρὸς τὸ δωμάτιο 3.

Εἰκ. 20. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Πίθοι κατὰ χώραν.

Εἰκ. 21. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Χάλκινο πριόνι κατὰ χώραν.

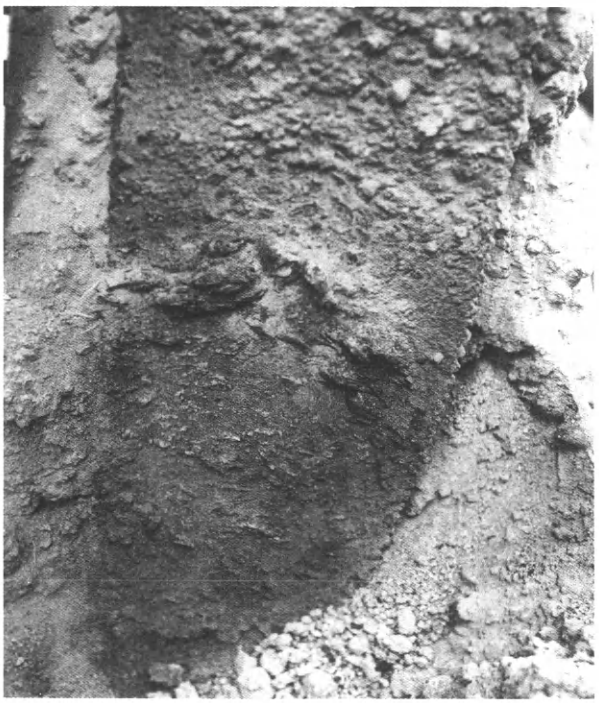

Εἰκ. 22. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Χάλκινο πριόνι κατὰ χώραν (λεπτομέρεια).

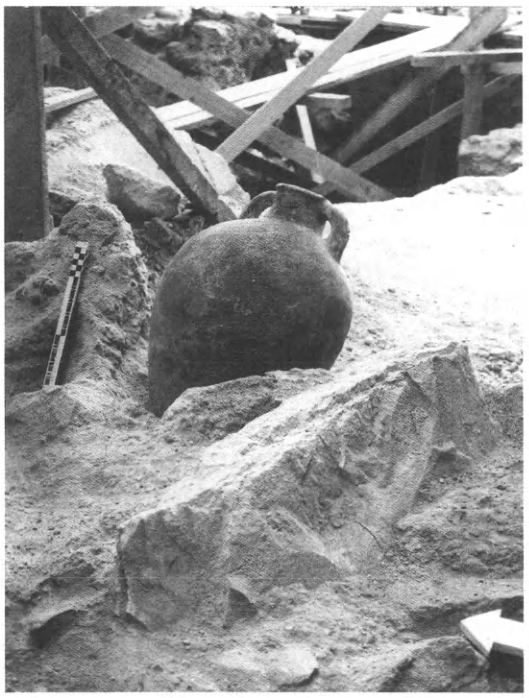

Εἰκ. 23. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, κατὰ χώραν.

Εἰκ. 24. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Μαρμάρινος λύχνος καὶ μαστοπρόχους καιὰ χώραν.

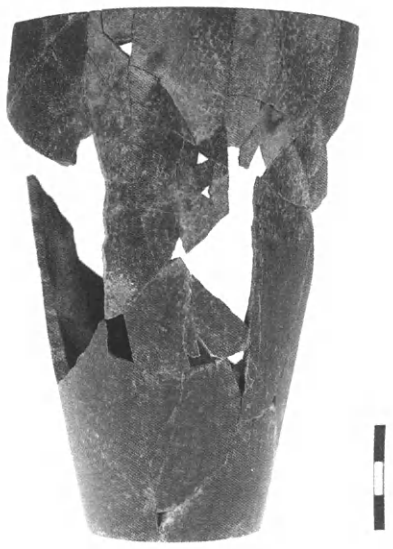

Εἰκ. 25. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Ποτήρι «ἱερῆς κοινωνίας» ἀπὸ ἐρυθρὸ λίθο.

Εἰκ. 26. Δωμάτιο Δ8α, ὄροφος. Μαστοπρόχους μὲ διακόσμηση κριθαριῶν.

χαμηλότερα. Ἡ ὀξείδωση τοῦ μετάλλου διατήρησε σχεδὸν ἄθικτους τοὺς σπόρους (εἰκ. 22). Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα καστανῆς οὐσίας, ποὺ παρουσιάζει ἴχνη ξύλου, ἀλλά, κατὰ τὰ ἄλλα, μπορεῖ νὰ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση σπόρων κριθαριοῦ. Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ χάλκινο πριόνι ἀφαιρέθηκε ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, πεσμένος σχεδὸν κατακόρυφα (εἰκ. 23) καὶ ἀκόμη χαμηλότερα ἀκέραιος ὑπόλευκος, μαρμάρινος λύχνος, χωρὶς ἴχνη χρήσης (εἰκ. 24), ἐλλιπὲς ποτήρι ἱερῆς κοινωνίας ἀπὸ ἐρυθρὸ λίθο (εἰκ. 25) καὶ μικρὴ μαστοπρόχους μὲ στάχυα κριθαριοῦ (εἰκ. 26). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου προῆλθαν πολλὰ ὄστρακα εἰσηγμένου ΜΚ/ΥΚ δίχρωμου ἀγγείου διακοσμημένου μὲ τρέχουσα σπείρα καὶ ἠθμοειδοῦς πίθου μὲ φυτικὴ διακόσμηση. Παρουσίαζαν μεγάλη διασπορά, κάτι ποὺ σημαίνει ὅτι εἶχαν πέσει ἀπὸ πολὺ ψηλά.

Γιὰ νὰ ξαναγυρίσομε τώρα στὰ πήλινα κιβώτια τῆς κτιστῆς κατασκευῆς, ἔχουν σχῆμα ὀρθογώ-

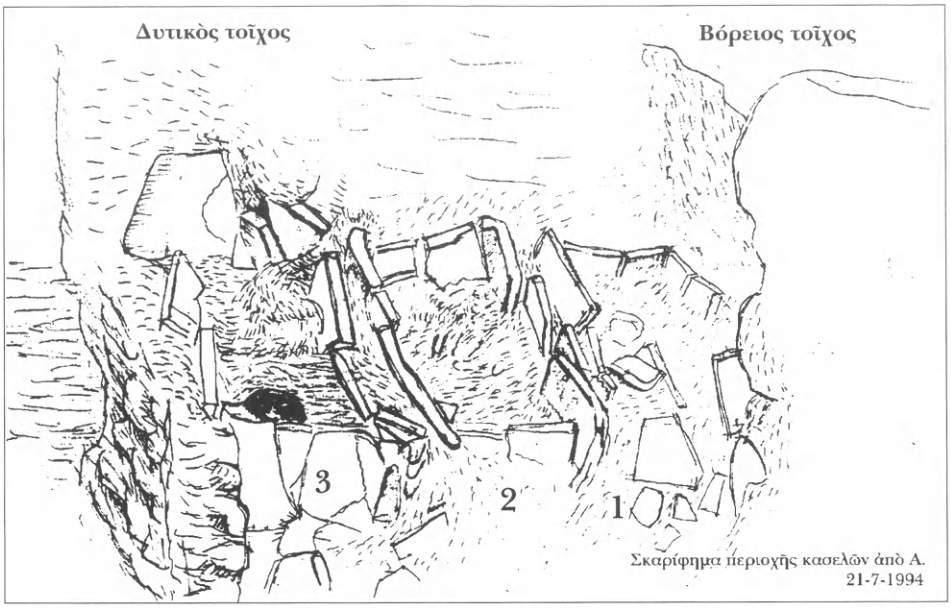

Εἰκ. 27. Δωμάτιο Δ8α, περιοχὴ κασελῶν. Σκαρίφημα στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 28. Δωμάτιο Δ8α. Τὰ κιβώτια ἀρ. 1-3 πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ περιεχομένου τους.

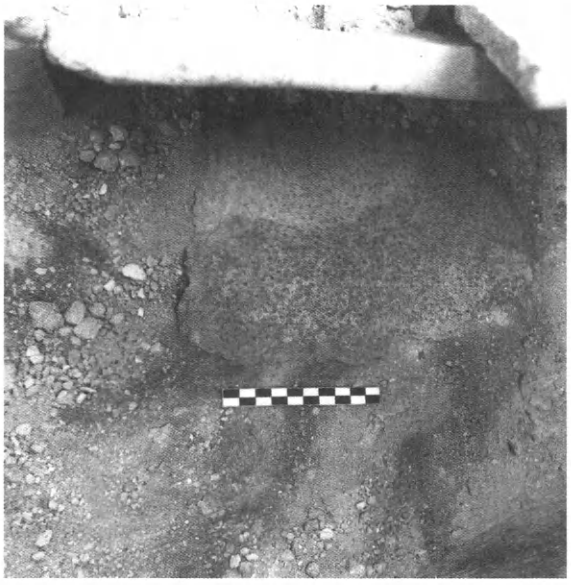

Εἰκ. 29. Δωμάτιο Δ8α. Πυθμένας κιβωτίου ἀρ. 1 μὲ ἀποτυπώματα σπόρων.

Εἰκ. 30. Δωμάτιο Δ8α. Κιβώτιο ἀρ. 3 μὲ τριφυλλόσχημη προχοΐσκη.

νιο, μὲ στρογγυλεμένες γωνίες, διαστάσεις 0,70 x 0,40 μ., ὕψος 0,30 μ. καὶ πάχος τοιχώματος 0,03-0,04 μ. περίπου (εἰκ. 27). Τὸ περιεχόμενό τους ἦταν ἀρχικὰ ἴδιο μὲ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου (εἰκ. 28). Χαμηλότερα ἀποκαλύφθηκε καστανὴ οὐσία, σκοτεινότερου ἢ ἀνοιχτότερου χρώματος, ποὺ κάλυπτε ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν πυθμένα τους. Στὸ κιβώτιο ἀρ. 1 μάλιστα μέσα στὴν καστανὴ οὐσία διακρίνονται ἄφθονα κομμάτια σπόρων καὶ χαμηλότερα, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα του, ἀποτυπώματα σπόρων σιταριοῦ ἢ κριθαριοῦ (εἰκ. 29).

Κατὰ τὰ ἄλλα, τὰ κιβώτια περιεῖχαν –πεσμένα ἴσως ἀπὸ ψηλότερα: τὸ ἀρ. 3 τριφυλλόσχημη προχοΐσκη καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἐλλιπὴ προχοΐσκη (χύτρα) μὲ χοανοειδὲς στόμιο (εἰκ. 30)· τὸ ἀρ. 2 μικρὴ μαστοπρόχου, μὲ κόκκινες κηλίδες στὸν ὦμο καὶ κομμάτι ξύλου (εἰκ. 31) καὶ τὸ ἀρ. 1 τὸ μισὸ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση ἀνεστραμμένου κωνικοῦ κυαθίου (εἰκ. 32). Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ κιβώτια περιεῖχαν ἀποθηκευμένους σπόρους καὶ ἔκλειναν μὲ ξύλινο σκέπασμα –τὸ κονίαμα στὰ χείλη τους εἶναι παχύτερο πρὸς τὰ ἔξω, δημιουργώντας ὑποτυπώδη ἀναθύρωση, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς στεγανότητάς τους (εἰκ. 33). Δὲν ἀποκλείεται βέβαια αὐτὴ νὰ ἦταν ἡ τελευταία χρήση τους καὶ ἀρχικά, ὅπως θὰ περίμενε κανείς, νὰ περιεῖχαν ἀποθηκευμένα διαφορετικῆς φύσης ἀντικείμενα, ἴσως πολυτιμότερα.

Μοναδικὸ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Θήρας ἀντίστοιχο στὰ πήλινα αὐτὰ κιβώτια προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰσόγεια ἀποθήκη 2 τοῦ Τομέα Α, ποὺ σκάφτηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο τὸ 1968[69] (εἰκ. 1:6). Στὸ κέντρο της περίπου βρέθηκε πήλινο κιβώτιο, μήκους 0,40 μ., πλάτους 0,265 μ. καὶ ὕψους 0,12 μ., μέσα σὲ χαμηλὴ πλινθοδομή, ποὺ σχημάτιζε δύο ἐσοχές (εἰκ. 34)[70]. Εἶχε σκέ-

69. *Thera* II, 20-22, εἰκ. 11 καὶ 12, πίν. 18, 1, 2· *Thera* III, 11 καὶ πίν. 6, 2· Begg 1975, 109-110.

70. Μέσα δηλ. σὲ πολυερμάριο, βλ. Παλυβου 1999, 130.

Εἰκ. 31. Δωμάτιο Δ8α. Κιβώτιο ἀρ. 2 μὲ μαστοπρόχου.

Εἰκ. 32. Δωμάτιο Δ8α. Κιβώτιο ἀρ. 1 μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ περιεχομένου του.

Εἰκ. 33. Δωμάτιο Δ8α. Ἴχνη κονιάματος σιὰ χείλη τῶν κιβωτίων.

Εἰκ. 34. Τομέας Α, δωμάτιο 2. Πήλινο κιβώτιο καὶ ἄλλα ἀγγεῖα κατὰ χώραν.

Εἰκ. 35. Τομέας Α. Πήλινο κιβώτιο, μόνωτος κύαθος, γεφυρόστομη πρόχους καὶ δίωτος πίθος.

πασμα ἀπὸ παχὺ καὶ σκληρὸ διακοσμημένο κονίαμα, ποὺ εἶχε σπάσει καὶ πέσει στὸ ἐσωτερικό του. Ἐπάνω στὸ σκέπασμα βρέθηκαν ἀκόμη κατὰ χώραν μονόχρωμος, μόνωτος κύαθος καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὸν γεφυρόστομη πρόχους, διακοσμημένη μὲ ψυχανθῆ, ἐνῶ στὰ δεξιὰ τοῦ κιβωτίου, στὸ δάπεδο τοῦ χώρου, ἕνας μικρὸς δίωτος πίθος (εἰκ. 35). Τὸ κιβώτιο πρέπει, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴν ἀποθήκευση πολύτιμων οὐσιῶν, ὅπως ἀρωματικῶν φυτῶν, θυμιαμάτων (ἀπ᾽ ὅπου καὶ τὸ ὄνομα «λιβανωτρίς»).

Περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ ἑνὸς πήλινου κιβωτίου ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε τὸ 1969 κατὰ χώραν στὸ δάπεδο τοῦ ἰσόγειου χώρου 1 τοῦ Τομέα Γ[71], δὲν ὑπάρχουν ὅμως περισσότερες πληροφορίες.

Κομμάτια πήλινων κιβωτίων, μὲ χρήση οἰκιακὴ καὶ ὄχι ταφική, εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ Κρήτη· ἀπὸ τὸ Βαθύπετρο (στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τῆς ἀποθήκης τῶν πεσσῶν καὶ στὸ ἰσόγειο τῆς ΝΑ πτέρυγας), ἰδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, τὸ ἕνα μάλιστα ἐπιχρισμένο μὲ λεπτὸ στρῶμα κονιάματος ἐξωτερικὰ[72]· καὶ ἀπὸ τὴ Ζάκρο (Οἰκία Α[73], ἀποθήκη Ι τοῦ ἰσχυροῦ κτηρίου, μὲ ἴχνη ἀναθύρωσης[74], Τομέας τοῦ ΒΔ Κτηρίου περιοχῆς τῆς «Οἰκίας Α τοῦ Hogarth»[75], Τομέας τῆς «Οἰκίας F τοῦ Hogarth», ἄνδηρο ΙΙ[76] καὶ Τομέας τῆς «Οἰκίας F τοῦ Hogarth», ἄνδηρο ΙV[77]).

Ἕνα, τέλος, ἰδιότυπο πήλινο κιβώτιο, μήκους 0,54 μ., πλάτους 0,28 μ. καὶ ὕψους 0,30 μ. μὲ λαβὲς καὶ ψευδοπροχοές, ἀλλὰ χωρὶς πῶμα ἢ πυθμένα, βρέθηκε στὸ κατώφλι τῆς πόρτας τοῦ χώρου 64 στὸ ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ[78].

---

71. *Thera* ΙΙΙ, 44, πίν. 35, 1 καὶ 36, 1.

72. Ἕνα ἀπὸ τὰ κιβώτια πλησίαζε τὰ 2 μ. μῆκος, ἔτσι ὥστε θὰ μποροῦσε νὰ χωρέσει ἄνετα ροῦχα καὶ χαλιά, βλ. Μαρινατος 1952, 607, καὶ Begg 1975, 110.

73. Πλατων 1962, 144. Βλ. καὶ Begg 1975.

74. Πλατων 1969, 216. Βλ. καὶ Begg 1975.

75. Πλατων 1983Β, 345.

76. Πλατων 1986, 260.

77. Πλατων 1986, 262.

78. Δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ὑποθέσει κανεὶς τὴ χρήση ἑνὸς τέτοιου σκεύους. Οἱ διαστάσεις καὶ ἡ ἀσυνήθιστη μορφή του τὸ κάνουν ἀκατάλληλο γιὰ λάρνακα. Θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ μιὰ μεγάλη πυξίδα, Pernier - Banti 1951, 190. Ἀπὸ ἄποψη μεγέθους θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συγκριθεῖ μὲ τή «λιβανωτρίδα» ἀπὸ τὴν ἀποθήκη Α2. Βλ. καὶ Begg 1975.

Ὅμως, πήλινα κιβώτια ἐντοιχισμένα σὲ κτιστὴ κατασκευή, ἀπ' ὅσο γνωρίζω τουλάχιστον, δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἢ ἀναγνωρισθεῖ μέχρι σήμερα.

Τὸ δωμάτιο Δ8α, μικρὸ καὶ σκοτεινό, ἦταν προσιτὸ στὸν πρῶτο ὄροφο μόνο μέσα ἀπὸ τὸ μεγάλο δωμάτιο Δ3, στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε τὸ κύριο κλιμακοστάσιο τῆς κτηριακῆς ἑνότητας ἀρ. 4. Ἡ ἀποθηκευτικὴ χρήση του εἶναι βέβαιη καὶ αὐτὸ ποὺ ἐντυπωσιάζει εἶναι ἡ μελετημένη διαρρύθμιση τοῦ μικροῦ χώρου, μὲ τὰ κιβώτια, κονιαμένα στὴν ὁρατὴ πλευρά τους, ὅπως καὶ ὁ τοῖχος ἀπὸ ἐπάνω, τὰ ἀγγεῖα ψηλότερα τακτοποιημένα σὲ ράφια, ἴσως μέσα σὲ πλίνθινα χωρίσματα, ὁρισμένα πιθανὸν καὶ ἐπάνω στὸ σκέπασμα τῶν κιβωτίων, ἕνα πλίνθινο κονιαμένο ἐρμάρι στὴ ΒΑ γωνία, πίθους γύρω στοὺς τοίχους καὶ τέλος τὸ πριόνι, λὲς καὶ μόλις τὸ εἶχαν ἀφήσει μετὰ τὴν τελευταία χρήση. Ὁ λίθινος λύχνος, ἀπαραίτητος σὲ ἕνα ἐσωτερικὸ δωμάτιο, δὲν πρόλαβε ἴσως νὰ χρησιμοποιηθεῖ[79] καὶ ἡ μικρὴ πρόχους μὲ τὰ στάχυα κριθαριοῦ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι προσθέτει τὸ δικό της ταπεινὸ συμβολισμὸ στὴ λειτουργία τοῦ χώρου, σκευοφυλακίου καὶ ταυτόχρονα ἀποθήκης τροφίμων.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὅποιος ἔμπαινε στὸ μικρὸ βοηθητικὸ δωμάτιο ἀπὸ τὸ δωμάτιο Δ3 εἶχε τὴ δυνατότητα, κινούμενος κυκλικὰ γύρω ἀπὸ τὶς κατασκευὲς στοὺς τοίχους ἢ τοὺς πίθους στὸ δάπεδο, νὰ πάρει γρήγορα ὅσα σκεύη ἢ τρόφιμα ἐπιθυμοῦσε.

Προσπαθώντας τώρα νὰ συνοψίσομε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν χώρων μὲ κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης στὸ Ἀκρωτήρι, θὰ λέγαμε ὅτι:

α) Οἱ βοηθητικοὶ αὐτοὶ χῶροι βρίσκονται κατὰ κανόνα στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων (μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ ἰσόγειου χώρου Β1) καὶ ἡ παρουσία τους εἶναι μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῆς λειτουργίας ἀνάμεσα σὲ ἰσόγειο καὶ ὄροφο.

β) Ἡ θέση τους σὲ κάθε σπίτι ἢ κάθε κτηριακὴ ἑνότητα –δευτερεύουσα πάντα– ἔχει προσχεδιασθεῖ καὶ αὐτὸ βέβαια ἀφορᾶ περισσότερο στοὺς χώρους μὲ κτιστὲς κατασκευές, ποὺ προϋπέθεταν ἐνίσχυση τοῦ δαπέδου.

γ) Οἱ διαστάσεις τους εἶναι περιορισμένες καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητα φωτεινοί. Θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι προτιμοῦν τὸν ἔμμεσο ἢ τεχνητὸ φωτισμό, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ ἀποθήκευση τροφίμων.

δ) Δὲν εἶναι τοιχογραφημένοι, συνήθως ὅμως οἱ χαμηλὲς πλινθοδομές («κασέλες») ἀλλὰ καὶ οἱ κτιστὲς κατασκευὲς μὲ τοὺς ἐντοιχισμένους πίθους ἢ τὰ κιβώτια ἐπιχρίονται μὲ παχὺ στρῶμα πηλοκονιάματος καὶ στὴ συνέχεια μὲ λεπτὸ στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος ποὺ θὰ πρέπει νὰ τοὺς προσέδιδε πολὺ φροντισμένη ἐμφάνιση.

ε) Τὰ δάπεδά τους εἶναι ἀπὸ πατημένο χῶμα, πατημένο χῶμα μὲ ἐπίστρωση κονιάματος ἢ ἀπὸ πηλοκονίαμα.

στ) Ὁρισμένες φορὲς ἐπικοινωνοῦν μὲ ἕνα δεύτερο χῶρο, μὲ ἐπίσης ἀποθηκευτικὴ χρήση (ὅπως π.χ. τὸ δωμάτιο 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἢ τὸ δωμάτιο 1 τῆς Οἰκίας Γυναικῶν), προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση αὐξημένων ἀναγκῶν.

---

79. Ἐνδεχομένως οἱ λίθινοι λύχνοι ἦταν ἀντικείμενα πολυτελείας, ποὺ φυλάγονταν ὄχι μόνο γιὰ φωτισμό, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ ὑλικοῦ τους. Βλ. Begg 1975, 64.

ζ) Οἱ χῶροι μὲ «κασέλες» λειτουργοῦν ἀποκλειστικὰ ὡς σκευοφυλάκια –εἴδαμε ὅμως ὅτι στὸν κανόνα αὐτὸν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις– ἐνῶ οἱ χῶροι μὲ τὶς κτιστὲς κατασκευὲς εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν πιὸ σύνθετη λειτουργία, σκευοφυλάκια-ἀποθῆκες τροφίμων, ὅπως ὁ χῶρος 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ πιθανὸν καὶ ὁ χῶρος 8α τοῦ Συγκροτήματος Δ. Στὴ σκευὴ αὐτῶν τῶν τελευταίων συμπεριλαμβάνονται λίθινα καὶ μετάλλινα.

η) Ὡς πρὸς τὴν ἀποθήκευση τροφίμων στοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ γενικότερα στὸν ὄροφο, θὰ μποροῦσε νὰ κάνει κανεὶς δυὸ ὑποθέσεις: εἴτε ὅτι γιὰ ὁρισμένα τρόφιμα ἦταν προτιμότερες οἱ συνθῆκες ἀποθήκευσης στὸν ὄροφο εἴτε ὅτι στὸν ὄροφο ἀποθήκευαν ὅσες ποσότητες χρειάζονταν ἄμεσα, ἐνῶ τὰ ἀποθέματα φυλάγονταν στὸ ἰσόγειο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Begg 1975 — D. J. I. R. Begg, *Minoan Store-Rooms in the Late Bronze Age* (ἀδημ. δ.δ., Toronto).

Blegen - Rawson 1966 — C. Blegen - M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, τ. I (Princeton).

Boyd-Haws et al. 1908 — H. Boyd-Haws et al., *Gournia, Vasiliki and other Prehistoric Sites* (Philadelphia).

Chapouthier - Joly 1936 — F. Chapouthier - R. Joly, *Fouilles executées à Mallia, Deusième Rapport, Exploration du Palais* (1925-1926) (Paris).

Effenterre 1980 — H.V. Effenterre, *Le palais de Mallia et la cité minoenne* (Rome).

Floyd 1996 — Ch. R. Floyd, *The Plateia Building at Pseira: Evidence for Regional Style, Social Ranking and the LM Ib Domestic Economy* (ἀδημ. δ.δ., Temple University).

Hazzidakis 1934 — J. Hazzidakis, *Les villas minoénnes de Tylissos*, *Ét. Cret.* III (Paris).

Levi 1955 — D. Levi, *BdA* 40, 163.

Levi 1976 — D. Levi, *Festòs e la civiltà minoica*, I (Roma).

McEnroe 1979 — J. C. McEnroe, *Minoan House and Town Arrangement* (Toronto).

Marinatos 1983 — N. Marinatos, The West House at Akrotiri as Cult Center, *AM* 98, 1-19.

Μαρινατος 1952 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφὰι ἐν Βαθυπέτρῳ Κρήτης, *ΠΑΕ*, 592-610.

Μιχαηλιδου 1987 — Α. Μιχαηλιδου, Τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα στὸ μινωικὸ σπίτι, *Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη), 509-525.

Μιχαηλιδου 2001 — Α. Μιχαηλιδου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

Ντουμας 1975 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 212-230.

Ντουμας 1978 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 219-228.

Ντουμας 1980 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 288-296.

Ντουμας 1981 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 324-328.

Ντουμας 1982 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 263-266.

Ντουμας 1983Β — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 312-315.

Ντουμας 1985 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου), *ΠΑΕ*, 168-176.

Ντουμας 1993 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

Ντουμας 1994 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

Ξανθουδιδης 1922 — Σ. Ξανθουδιδης, Νίρου μινωϊκὸν μέγαρον, *AE*, 1-22.

Παλυβου 1999 — Κ. Παλυβου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 189, Ἀθῆναι).

Pelon 1966 — O. Pelon, Maison d'Hagia Varvara et architecture domestique à Mallia, *BCH* 90, 552-585.

Pernier 1935	L. Pernier, *Il palazzo minoico di Festòs*, τ. I (Roma).
Pernier - Banti 1951	L. Pernier - L. Banti, *Il palazzo minoico di Festòs*, τ. II (Roma).
Πλατων 1961	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφὴ Κάτω Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 216-224.
Πλατων 1962	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφὴ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 142-168.
Πλατων 1969	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφὴ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 197-237.
Πλατων 1974	Ν. Πλατων, *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωϊκὸν ἀνάκτορον* (Ἀθήνα).
Πλατων 1983	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφὴ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 335-347.
Πλατων 1986	Ν. Πλατων, Ἀνασκαφὴ Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 243-297.
Preziosi 1983	D. Preziosi, *Minoan Architectural Design* (Berlin).
Sarpaki 1987	A. Sarpaki, *The Paleo-ethnobotany in the West House, Akrotiri, Thera: A Case of Study* (ἀδημ. δ. δ., University of Sheffield).
Shaw 1971	J. W. Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques*, *ASAtene* 49.
Shaw 1990	M. Shaw, Hearths and Ovens at Kommos, στὸ P. Darque - R. Treuil (ἐπιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde internationale d'Athènes, 23-25 juin 1987*, *BCH* Suppl. 19, 231-254.
Τουλουμης 1994	Κ. Τουλουμης, *Τὸ πλεόνασμα στὴν προϊστορία καὶ ἡ ἀρχαιολογία τῆς ἀποθήκευσης* (ἀδημ. δ. δ., Θεσσαλονίκη).
Wace 1953	A. Wace, Preliminary Report on the Excavations of 1952, *BSA* 48, 3-18.

SUMMARY

AKROTIRI, THERA. SPACES WITH CONSTRUCTIONS FOR SPECIAL USE IN THE UPPER STOREY OF BUILDINGS: NEW INDICATIONS ON THEIR ORGANIZATION AND FUNCTION

Katerina Alexopoulou

The study of the upper storeys of the buildings in the settlement at Akrotiri has led to important conclusions on their organization and function. Ancillary spaces – as a rule in the upper storey – with special constructions for planned storage use, as well as architectural design, have been distinguished. These constructions are: a) of mud-brick (which Marinatos conventionally called "chests"), b) bulky with built-in pithoi or cists in a row, and c) niches, shelves and closets (the presence of the last does not denote exclusive use of the space).

Examples of mud-brick constructions are space B1a in the upper storey of Complex Beta and space 1 in the upper storey of the House of the Ladies. The first is subdivided by low mud-brick partitions into three cist-shaped bays, while four corresponding ones were found in the west part of the second. In both cases the cists contained vases and the spaces functioned as treasuries.

Corresponding mud-brick constructions used for storage, non-specialized, are known also from Neopalatial Crete, from farmhouses, towns and palaces. A second, related group of constructions in palace magazines as well as in Minoan houses are the low mud-brick partitions used for supporting vases.

The mud-brick partitions in Xeste 3 (rooms 2 and 7 in the upper storey), as well as the corresponding ones in the ground-floor storerooms 2 and 3 of Sector Alpha should probably be classed in the same group.

The constructions in the Oil Merchant's House (LH IIIB) and the Wine Merchant's House (LH IIIA) at Mycenae could be considered as the continuation of more or less the same storage practice in the Mycenaean period. Examples of spaces with built constructions with built-in pithoi or cists at Akrotiri are the ground-floor room B1 in Building Beta, room 6 in the upper storey of the West House, rooms 10 and 12 in the upper storey of Xeste 3, and room D8a in the upper storey of Complex Delta.

In the first a bulky construction of small stones and clay, with 14 built-in pithoi, runs round its walls. In the second, third and fourth respectively, a smaller construction with two to four built-in pithoi, was found fallen at a lower level, together with pieces of the floor, in front of one of its walls, and in the last the picture is similar, but with three built-in rectangular chests, possibly with wooden lid. The sole construction at Akrotiri corresponding to them is in the ground-floor storeroom 2 of Sector Alpha. Pieces of clay chests, not built-in, are also known from Neopalatial Crete. The floor of the upper storey in these spaces was specially reinforced, which means that the craftsmen knew beforehand about the arrangement of the upper storey. Space B1 functioned as a storeroom for liquid products, the rest as storerooms for foodstuffs and additionally rooms 6 and D8a as treasuries, on account of the existence of shelves.

Constructions of this kind are unusual, apart from at Akrotiri, in the Aegean region and unknown in Crete, with the possible exception of the built construction in room 3 of the house at Aghia Varvara. In mainland Greece a corresponding construction is encountered much later, in LH IIIB, in magazines 23 and 24 of the palace of Pylos.

Η Καλαθοπλεκτικη και η Ψαθοπλεκτικη Τεχνη στην Οικονομια του Ακρωτηριου

«Χρειάζεται κάποια προσπάθεια γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς ὅτι κανένας ἡρωισμὸς καὶ κανένα ἐπώνυμο κατόρθωμα δὲν ξεπέρασε τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς τῶν ἀνώνυμων ἀνθρώπων τῆς Προϊστορίας γιὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ δρόμου πρὸς τὴν πρόοδο καὶ τὸν πολιτισμό.»

Δημ. Θεοχάρης, *Νεολιθικὸς πολιτισμὸς*

Ο οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴν ἡφαιστειογενὴ Θήρα, τὸ νησὶ ποὺ σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴ «φωτιὰ τῆς Κολάσεως», εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους οἰκισμοὺς τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδας ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει στὸν ἀρχαιολόγο ἄμεσα δείγματα μιᾶς τέχνης τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα δὲν μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν, παρὰ μόνον ὅταν συντρέχουν εἰδικὲς περιβαλλοντικὲς συνθῆκες[1] ἢ ὅταν βρεθοῦν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ ὀξειδωμένα προϊόντα μετάλλων, ἰδίως τοῦ χαλκοῦ, ποὺ λειτουργοῦν ὡς μικροβιοκτόνα, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀπανθρακωθοῦν ἢ ἀποτεφρωθοῦν πλήρως καθὼς προστατεύονται ἀπὸ τὴ σήψη.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε πὼς γιὰ τὴν καλαθοπλεκτικὴ καὶ ψαθοπλεκτικὴ τέχνη ποὺ ἀσκήθηκαν στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου τὴν ΥΚ περίοδο, γιὰ νὰ καλύψουν μὲ τὰ προϊόντα τους τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῶν κατοίκων ποὺ ζοῦσαν σ᾽ αὐτόν, ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου μὲ τὴν ἐκτόξευση κισήρεως ποὺ κάλυψε τὰ πάντα ὑπῆρξε κυριολεκτικὰ «σωτήρια», ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ ἀκούγεται κυνικὸ καὶ παράλογο. Κι αὐτὸ γιατὶ ἔσωσε κάποια προϊόντα εἴτε ἀπανθρακώνοντάς τα εἴτε ἀποτυπώνοντάς τα στὴν ἡφαιστειακὴ τέφρα, ὥστε νὰ μποροῦμε ἐμεῖς σήμερα νὰ σχηματίσουμε κάποια εἰκόνα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν δύο δραστηριοτήτων μὲ περισσότερη ὁμολογουμένως εὐκολία. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ πρέπει βεβαίως νὰ ἐξάρουμε τὸ σπουδαῖο ἔργο τῶν συντηρητῶν, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων ὅλα αὐτὰ τὰ δείγματα θὰ καταστρέφονταν ἀμέσως.

Τὴν καλαθοπλεκτικὴ καὶ ψαθοπλεκτικὴ δραστηριότητα ὅμως ἀποδεικνύουν καὶ διάφορα ἔμμεσα δείγματα, ὅπως εἶναι τὰ ἀποτυπώματα πλέγματος στὶς βάσεις πρωτοκυκλαδικῶν καὶ

1. Εἰδικὲς συνθῆκες δημιουργοῦν περιβάλλοντα ἐχθρικὰ στὸν σχηματισμὸ ζωῆς, δηλαδὴ στὸν σχηματισμὸ βακτηριδίων καὶ μυκήτων, ἑπομένως μιλᾶμε γιὰ περιβάλλοντα σταθερά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ἀποκλεισθεῖ τὸ ὀξυγόνο, ἐντελῶς ξηρά (ὅπως εἶναι τὸ περιβάλλον τῆς ἐρήμου ἢ ὁρισμένων βραχωδῶν σπηλαίων), ἐντελῶς ψυχρά (ὅπως εἶναι οἱ μόνιμα παγωμένες περιοχὲς) ἢ ἐντελῶς ὑγρά (ὅπως εἶναι τὰ ἕλη καὶ οἱ λίμνες).

μεσοκυκλαδικῶν πήλινων ἀγγείων καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἀπεικόνιση καλαθιῶν καὶ κανίστρων στὴν περίφημη τοιχογραφία τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν» στὸ δωμάτιο 3α τῆς Ξεστῆς 3.

Τὰ ἀποτυπώματα ψαθῶν ἀλλὰ καὶ βάσεων καλαθιῶν ποὺ ἐντοπίσθηκαν σὲ δεκατέσσερα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται πρωτοκυκλαδικὰ μὲ βάση τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ βάσεις χονδροειδῶν κυρίως ἀγγείων[2], μὴ ἐπιχρισμένων[3], μὲ τραχειὰ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια[4], παρουσιάζουν δύο δραστηριότητες ἐν ἐνεργεία. Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ πειραματισμοὶ εἶχαν συντελεσθεῖ ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρίτερα, ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ δηλαδὴ περίοδο.

Στὸ ψαροχώρι τῆς Νεολιθικῆς περιόδου στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι φανερὸ πὼς οἱ κάτοικοι ἐπιδίδονταν στὸ πλέξιμο καλαθιῶν καὶ ψαθῶν μὲ τὰ ὑλικά (καλάμια, βοῦρλα, λυγαριὲς) ποὺ ἡ φύση ἁπλόχερα τοὺς παρεῖχε. Τὰ καλάθια ὑποθέτουμε πὼς θὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴ μεταφορὰ φρούτων ἢ λαχανικῶν, ψαριῶν ἢ ἄλλων θαλασσινῶν ποὺ ἁλίευαν καὶ ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀποθήκευση προϊόντων ποὺ ἀπαιτοῦσαν καλὸ ἀερισμό. Τὶς ψάθες πιθανότατα θὰ τὶς ἔστρωναν στὸ δάπεδο τῶν σπιτιῶν τους, θὰ κοιμοῦνταν πάνω σ᾽ αὐτὲς ἢ θὰ κάλυπταν διάφορα ἀντικείμενα.

Κατὰ τὴν Πρώιμη καὶ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅταν ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐξελίχθηκε σὲ ἀξιόλογο κέντρο, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πήλινα καὶ λίθινα σκεύη, τὰ μπρούντζινα ἐργαλεῖα καὶ κυρίως τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν μαρμάρινων εἰδωλίων ποὺ ἔχουν ἔρθει μέχρι σήμερα στὸ φῶς, ἡ καλαθοπλεκτικὴ καὶ ἡ ψαθοπλεκτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκαν περισσότερο, κυρίως ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν καλαθιῶν καὶ τῶν ψαθῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ποικιλία τῶν εἰδῶν. Αὐτὸ φαίνεται στὰ ἀποτυπώματα ποὺ ἄφησαν τὰ καλάθια καὶ οἱ ψάθες στὶς βάσεις τῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν μία ἀκόμα χρήση τῶν προϊόντων τῆς καλαθοπλεκτικῆς καὶ ψαθοπλεκτικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἤδη γνωστὲς στὴ γεωργία, τὴν ἁλιεία καὶ ἀσφαλῶς στὸ νοικοκυριό: αὐτὴ τῆς διευκόλυνσης τῶν κεραμέων κατὰ τὴ διαδικασία κατασκευῆς κεραμικῶν ἀγγείων (εἰκ. 1).

Κάποιοι κεραμεῖς φαίνεται πὼς τοποθετοῦσαν τὴ μάζα τοῦ πηλοῦ στὸ κέντρο τῆς βάσης ἑνὸς καλαθιοῦ ἢ μιᾶς μικρῆς ὡς πρὸς τὸ μέγεθος ψάθας, ποὺ λειτουργοῦσε ὡς ἐκ τούτου ὡς πρωτόγονος κεραμικὸς τροχός, καὶ περιστρέφοντάς την «ἔχτιζαν» τὸ ἀγγεῖο. Βεβαίως, τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ἡ μάζα τοῦ πηλοῦ δὲν ἐτοποθετεῖτο στὸ κέντρο, ἀλλὰ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς βάσης τοῦ καλαθιοῦ ἢ τῆς ψάθας. Πολὺ συχνὰ μάλιστα, ἰδιαίτερα ὅταν εἰσήχθη ὁ κεραμικὸς τροχός, οἱ βάσεις τῶν καλαθιῶν καὶ κυρίως οἱ ψάθες, εὐθύγραμμης ἢ κυκλικῆς διάταξης, ἐχρησίμευαν μόνο γιὰ τὸ στέγνωμα τῶν ἀγγείων καὶ γιὰ τὴ μεταφορά τους στὸν κλίβανο γιὰ τὴν ὄπτηση.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀποτυπωμάτων ψάθας ἢ βάσεων καλαθιῶν (τὰ τελευταῖα ἐχρησιμοποιοῦντο λιγότερο) στὶς βάσεις τῶν ΠΚ καὶ ΜΚ ἀγγείων, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου, καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ ἐφαρμόζετο ἐλάχιστα ἢ πὼς ἐχρησιμοποιεῖτο μόνο γιὰ τὰ χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Εἶναι βέβαιο, καὶ ἀπὸ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς

2. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο ποὺ ἀνήκουν σὲ λεπτὰ ἀγγεῖα.
3. Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἐπιχρισμένο ἐξωτερικά.
4. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 109-110, πίν. 36, 126, 128, 131-132.

Εἰκ. 1. Ἀποτυπώματα πλέγματος στὶς βάσεις ΠΚ ἀγγείων.

προϊστορικῆς Ἑλλάδας, πὼς τὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ ἐξαλείφονταν γιὰ λόγους αἰσθητικῆς μετὰ τὸ στέγνωμα τῶν ἀγγείων, ἰδιαίτερα στὰ καλῆς ποιότητας ἀγγεῖα μὲ λεπτὰ τοιχώματα. Δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο μάλιστα ὁρισμένα καλάθια νὰ χρησίμευσαν καὶ ὡς μῆτρες κατασκευῆς ἀγγείων, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε μὲ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων μέσα σὲ καλάθια στὴ συνοικία Mu τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων κατὰ τὴ ΜΜ περίοδο[5]. Τὸ ὅτι δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι τώρα παρόμοια ὄστρακα στὸ Ἀκρωτήρι μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο. Μπορεῖ ὅμως νὰ ἐφαρμόσθηκε καὶ στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἡ διαδικασία τῆς ἐξάλειψης τῶν ἀποτυπωμάτων ποὺ ἀφέθηκαν στὰ πλευρά τους.

Ἡ εὐκρίνεια τῶν ἀποτυπωμάτων στὰ κεραμικὰ ἀγγεῖα, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, ὀφείλεται, κατὰ πάσαν πιθανότητα, στὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ (ὅσο πιὸ καθαρὸς εἶναι ὁ πηλός, τόσο πιὸ εὐκρινὲς εἶναι τὸ ἀποτύπωμα) καθὼς καὶ στὸ ὅτι τὰ κεραμικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα κατασκευάσθηκαν καὶ στέγνωσαν πάνω στὰ πλέγματα.

Ἡ προτίμηση τῶν καλαθοπλεκτῶν καὶ τῶν ψαθοπλεκτῶν σὲ δύο, τρεῖς τὸ πολὺ τεχνικὲς (διαγώνια πλέξη, ἁπλὴ καὶ διαγώνια διαπλοκὴ)[6] ἔχει ἀπόλυτη σχέση μὲ τὰ ὑλικὰ ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο, ὅπως εἶναι τὰ καλάμια, οἱ λυγαριές, τὰ βοῦρλα καὶ τὰ σπάρτα. Βέβαια ἡ ἀπουσία τῆς τεχνικῆς τῆς ἑλικοειδοῦς πλέξης, ἡ ὁποία ὅμως παρουσιάζεται σὲ πολλὰ δείγματα τὴν ἑπόμενη ΥΚ περίοδο, δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα πὼς δὲν θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, ἀφοῦ καὶ τὸ ὑλικὸ ὑπάρχει –στελέχη δημητριακῶν ἢ διάφορα ἄλλα χόρτα– καὶ ὡς τεχνικὴ εἶναι ἁπλή. Εἶναι μᾶλλον ἁπλὴ σύμπτωση τὸ ὅτι δὲν ἔχει μέχρι τώρα ἐντοπισθεῖ σὲ ἀποτυπώματα.

5. Poursat 1980, 91-98.

6. Γιὰ λεπτομερὴ ἀναφορὰ στὶς τεχνικὲς βλ. Μπε-λογιαννη 1995.

Εἰκ. 2. Πλεκτὸ σκεῦος ἀποτυπωμένο στὸ χῶμα, ἀπὸ τὸν Μυλώνα τοῦ Τομέα Α.

Εἰκ. 3. Ἀποτύπωμα πλέγματος ἴσως «καλάθου ἢ τεμάχιον ζεμπιλίου» ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ.

Τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι ἦταν ἕνα κέντρο μὲ πολὺ ζωηρὴ κίνηση. Οἱ κάτοικοι ἦταν ψαράδες, ἔμποροι καὶ ἀγρότες. Καλλιεργοῦσαν σιτηρὰ καὶ ὄσπρια, ἔβγαζαν λάδι ἀπὸ τὶς ἐλιές τους, κρασὶ ἀπὸ τὰ ἀμπέλια τους, ἔτρεφαν κοπάδια ἀπὸ αἰγοπρόβατα καὶ ψάρευαν μὲ δίχτυα. Ἀρωγὸς σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς δραστηριότητες ὑπῆρξε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ καλαθοπλεκτικὴ τέχνη. Τὰ προϊόντα της, ἤδη ἐξελιγμένα καὶ σὲ μεγάλη ποικιλία, διευκόλυναν τὴ συλλογὴ καὶ μεταφορὰ τῶν ἐλιῶν γιὰ ἀποθήκευση ἢ παραγωγὴ λαδιοῦ, τῶν σταφυλιῶν στὰ πατητήρια γιὰ οἰνοποίηση, τῶν ψαριῶν καὶ διαφόρων θαλασσινῶν γιὰ ἄμεση κατανάλωση. Μέσα σὲ καλάθια, πλεγμένα μὲ ἰδιαίτερο τρόπο, οἱ Θηραῖοι κτηνοτρόφοι ἔπηζαν τὸ τυρί, ἐνῶ οἱ νοικοκυρὲς χρησιμοποιοῦσαν διάφορα εἴδη καλαθιῶν καὶ κανίστρων, προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν στὶς δουλειές τους. Τὶς χρήσεις αὐτὲς καὶ ἄλλες ἀκόμη ἀποδεικνύουν τὰ ἄφθονα δείγματα πλεκτῶν σκευῶν ποὺ ἐντοπίσθηκαν σὲ διάφορες θέσεις τοῦ ΥΚ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἄλλοτε ἀπανθρακωμένα καὶ ἄλλοτε ἀποτυπωμένα στὴν ἠφαιστειακὴ τέφρα (πίν. 1).

Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μὲ τὸ ἀποτυπωμένο στὸ χῶμα πλεκτὸ σκεῦος ποὺ βρῆκε ὁ καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος[7] τὸ καλοκαίρι τοῦ 1969 στὸν Μυλώνα τοῦ Τομέα Α (εἰκ. 2). Τὸ σκεῦος αὐτὸ μὲ τὴν ἐλλειπτικὴ τομή, πλεγμένο μὲ λεπτὲς βέργες λυγαριᾶς καὶ μὲ τεχνικὴ διαγώνιας διαπλοκῆς (δηλαδὴ ὅπως πλέκονται τὰ περισσότερα σημερινὰ καλάθια), βρέθηκε χωρὶς βάση, ἐπειδὴ οἱ πέτρες ποὺ ἔπεσαν πάνω του κατέστρεψαν τὸν πυθμένα. Ἴχνη τοῦ πυθμένα ὅμως βρέθηκαν σκορπισμένα ὁλόγυρα. Κατὰ μῆκος τοῦ πλεκτοῦ σκεύους περισυνελέγησαν βελόνες ἀχινῶν, ποὺ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τοῦ καλαθιοῦ. Ἐν-

7. *Thera* III, 14-15.

Εἰκ. 4. Σπυρὶς πλεγμένη μὲ ἑλικοειδὴ τεχνικὴ ἀπὸ τὸ νότιο ἰσόγειο τοῦ δωματίου Δ1.

δεχομένως ἐπρόκειτο γιὰ κάποιον κόφινο, ὅπως ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κάθε πλεκτὸ σκεῦος ἀπὸ βέργες λυγαριᾶς ἢ σχισμένα καλάμια ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴν ἐναπόθεση ἢ γιὰ τὴ μεταφορὰ διαφόρων ἀντικειμένων, κυρίως ὅμως τῶν ὀπωρῶν.

Τὰ περισσότερα προϊόντα τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης καὶ σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ εἴδη βρέθηκαν ἀποτυπωμένα στὸ χῶμα σὲ διάφορα δωμάτια τοῦ Συγκροτήματος Δ. Στὸ δωμάτιο 2 ὁ καθηγητὴς Μαρινᾶτος ἐντόπισε τὸ 1970 «ἀποτύπωμα πλέγματος ἴσως καλάθου ἢ τεμάχιον ζεμπιλίου»[8] (εἰκ. 3). Ἡ πλέξη του δὲν διακρίνεται μὲ ἀκρίβεια, γι᾽ αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε περὶ αὐτῆς. Ἀπὸ τὸ νότιο ἰσόγειο τοῦ δωματίου Δ1 προῆλθε ἐπίσης μία σπυρίς[9], πλεγμένη μὲ ἑλικοειδὴ τεχνική[10] (εἰκ. 4).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1994 καὶ τοῦ 1995 στοὺς δύο χώρους (α καὶ β) τοῦ δωματίου Δ18 μᾶς ἐπεφύλασσε μία μεγάλη ἔκπληξη[11]. Εἴκοσι δύο πλεκτὰ ἀντικείμενα, μικροῦ ἢ μεγάλου μεγέθους, ἦρθαν στὸ φῶς, κυρίως μέσα ἀπὸ πίθους. Συγκεκριμένα, στὸ χῶρο Δ18α ἐντοπίσθηκαν: δύο πλεκτὰ σκεύη μέσα στὸν μεγάλο γραπτὸ πίθο Α106 (εἰκ. 5). Τὰ καλαθάκια αὐτὰ ἦταν μικρά, ἡμισφαιρικά, μὲ ἐπίπεδη ἢ κυρτὴ βάση καὶ πλευρά,

8. *Thera* IV, 24, πίν. 36.

9. Ἡ λέξη *σπυρὶς* ἀπαντᾶ μὲ ποικίλες σημασίες σὲ παπύρους, ἐπιγραφὲς καὶ λεξικά. Κυρίως χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸν κόφινο τὸν πλεγμένο μὲ ἑλικοειδὴ τεχνικὴ ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ μεταφορὰ ψαριῶν καὶ γενικότερα στὴν ἁλιεία. Σπυρὶς ὅμως λεγόταν καὶ ὁ πλεκτὸς κόφινος γιὰ τὴ μεταφορὰ ἐδεσμάτων ἢ ὁ εἰδικὸς κάλαθος γιὰ τὴ μεταφορὰ χρημάτων. Μὲ τὴ λέξη σπυρὶς σχετίσθηκε ἐπίσης ὁ εὐρύστομος καὶ ἀβαθὴς σάκκος ποὺ ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ταινίες ψάθας ποὺ εἶχαν ραφτεῖ μεταξύ τους καὶ ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ μεταφορὰ διαφόρων πραγμάτων (κοινῶς ζεμπίλι). Στὸ Βυζάντιο μάλιστα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς σπυρίδες τὶς ὀνόμαζαν *μαλακίσκια* ἢ *μαλάκια* ἢ *μαλακίδας*, ἐπειδὴ τὶς κατασκεύαζαν ἀπὸ μαλακὰ φύλλα φοίνικα.

10. Ντουμας 1975, 227, πίν. 207.

11. Γιὰ τὸν χῶρο Δ18 βλ. Πολυχρονακου-Σγουριτσα στὸν παρόντα τόμο.

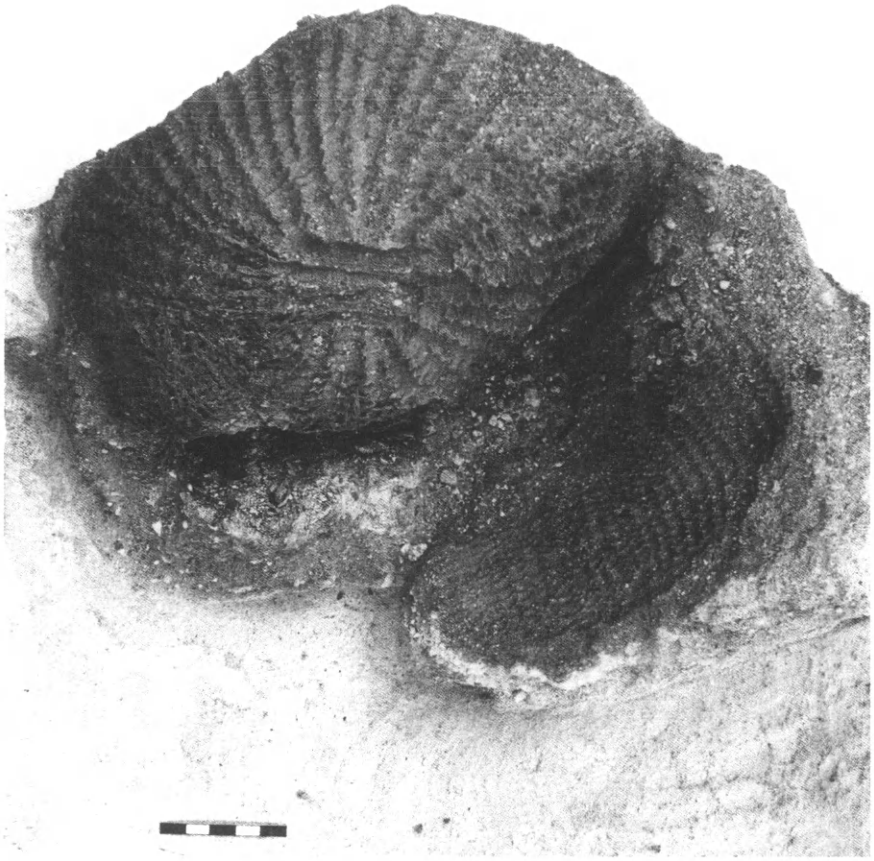

Εἰκ. 5. Πλεκτὸ σκεῦος πλεγμένο μὲ τεχνικὴ ἁπλῆς διαπλοκῆς. Βρέθηκε ἐντὸς τοῦ πίθου Α106. Δωμάτιο Δ18α.

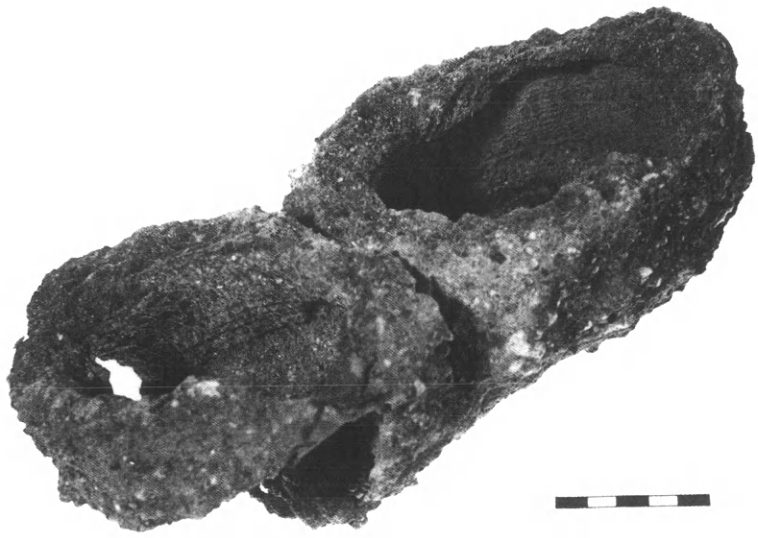

Εἰκ. 6. Πλεκτὰ σκεύη ἀπὸ τὸν πίθο Α164. Δωμάτιο Δ18α.

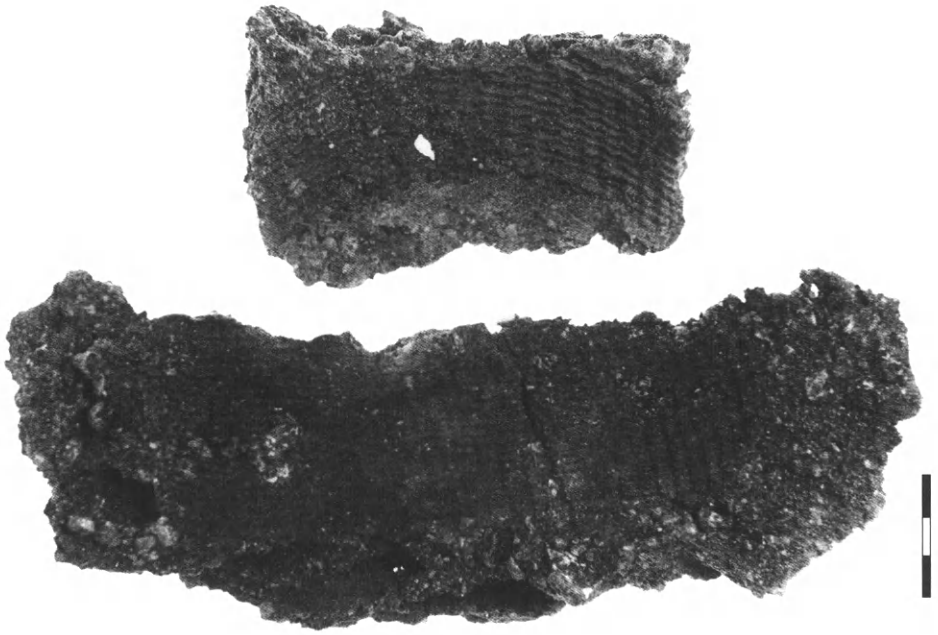

Εἰκ. 7. Πλεκτὰ σκεύη ἀπὸ τὸν πίθο Α164. Δωμάτιο Δ18α.

ἐλαφρῶς ἀνοικτά. Καὶ τὰ δύο ἦταν πλεγμένα μὲ τεχνικὴ ἁπλῆς διαπλοκῆς καὶ μὲ ὑλικό, κατὰ πάσαν πιθανότητα, βοῦρλα. Βρέθηκαν ἐπίσης δεκατρία πλεκτὰ σκεύη, διαμέτρου ἀπὸ 0,10 ἕως 0,15 μ. ποὺ περιεῖχε ὁ πίθος Α164. Τὰ καλαθάκια ἢ κάνιστρα σώζουν ἄλλοτε μόνον τὸν πυθμένα, ἄλλοτε μόνον τὰ πλευρὰ κι ἄλλοτε καὶ τὸν πυθμένα καὶ τὰ πλευρά. Τὰ ὀκτὼ φαίνεται πὼς εἶχαν κατασκευασθεῖ μὲ ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ καὶ τὰ πέντε μὲ ἑλικοειδὴ τεχνική (εἰκ. 6, 7). Ἕνα ἀκόμη σκεῦος, πλεγμένο ἐπίσης μὲ ἑλικοειδὴ τεχνική, βρέθηκε μέσα στὸν πίθο Α206.

Τὸ μοναδικὸ σκεῦος ποὺ δὲν βρέθηκε μέσα σὲ πίθο, ἀντίθετα ἀκουμποῦσε στὸ πάτωμα, ἦταν ἕνα μεγάλο καλάθι (ὕψους περίπου 1 μ. καὶ πλάτους 0,60 μ.), πού, ὅπως φάνηκε, δὲν ἦταν ἄδειο (εἰκ. 8). Ἐντός του βρέθηκαν ἕνα ξύλινο κιβώτιο, ποὺ περιεῖχε χάλκινα ἀντικείμενα, ἕνας τρίτων, καθὼς καὶ ἕνα ἀλαβάστρινο ρυτὸ σχήματος αὐγοῦ στρουθοκαμήλου. Τὸ μεγάλο αὐτὸ καλάθι, ποὺ προφανῶς εἶχε ἀποθηκευτικὴ χρήση, ἦταν πλεγμένο μὲ καλάμι καὶ μὲ τεχνικὴ πλέξης τὴν ἁπλὴ διαπλοκὴ μὲ σχισμή.

Ἀπὸ τὸν χῶρο Δ18β προῆλθαν λιγότερα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ πλεκτὰ σκεύη, ἀλλὰ περισσότερο ἐντυπωσιακὰ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν τεχνικὴ πλέξης τους. Τρία ἀπὸ αὐτά (τὸ μεγαλύτερο εἶχε διάμετρο περίπου 0,35 μ.) ἦταν πλεγμένα ὅπως τὰ σημερινὰ καλάθια, μὲ τεχνικὴ διαγώνιας διαπλοκῆς (εἰκ. 9). Ἕνα, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα θυμίζει πιθαράκι κι ἐντός του βρέθηκε κουβάρι ἀπὸ σχοινί, ἦταν πλεγμένο μὲ ἑλικοειδὴ τεχνική (εἰκ. 10:α, β) καί, τέλος, δύο, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα θυμίζει ζεμπίλι (εἰκ. 11), ἦταν πλεγμένα μὲ τεχνικὴ διαγώνιας πλέξης, ἄγνωστη μέχρι σήμερα τεχνικὴ πλέξης καλαθιῶν στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα. Τὰ τελευ-

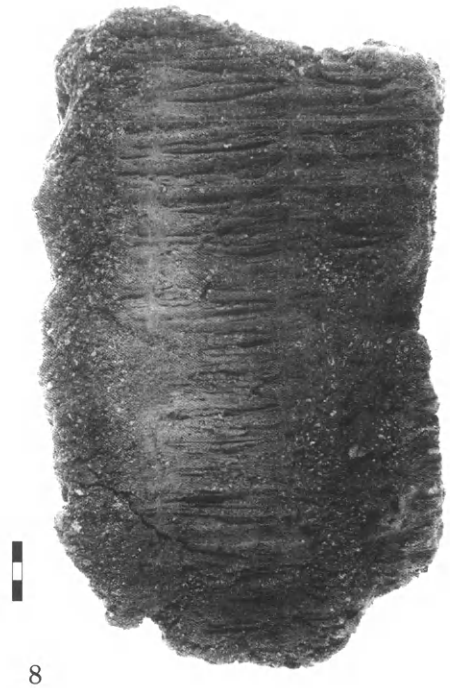

8

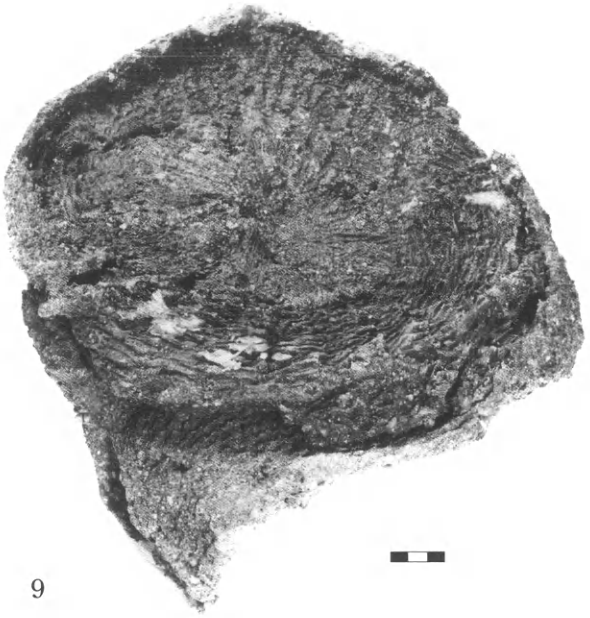

9

α

10

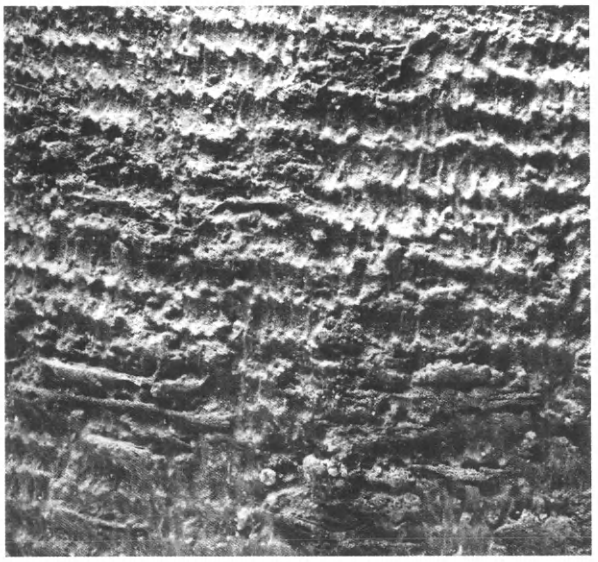

β

Εἰκ. 8. Μεγάλο καλάθι πλεγμένο μὲ τεχνικὴ ἁπλῆς διαπλοκῆς μὲ σχισμή. Δωμάτιο Δ18α.
Εἰκ. 9. Καλάθια πλεγμένα μὲ τεχνικὴ διαγώνιας διαπλοκῆς. Δωμάτιο Δ18β.
Εἰκ. 10. α. Καλάθι πλεγμένο μὲ ἑλικοειδὴ πλέξη. Δωμάτιο Δ18β· β. λεπτομέρεια τῆς πλέξης.

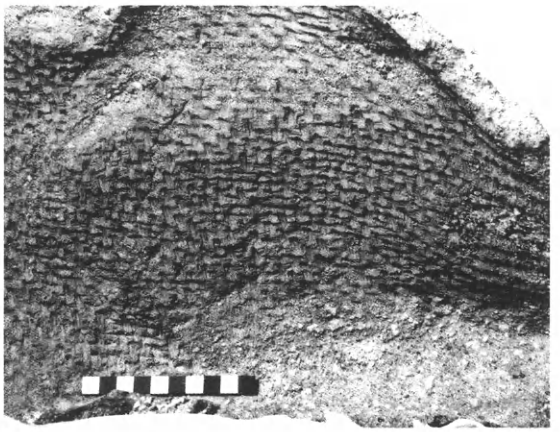

Εἰκ. 11. Καλάθι πλεγμένο μὲ τεχνικὴ διαγώνιας πλέξης. Δωμάτιο Δ18β.

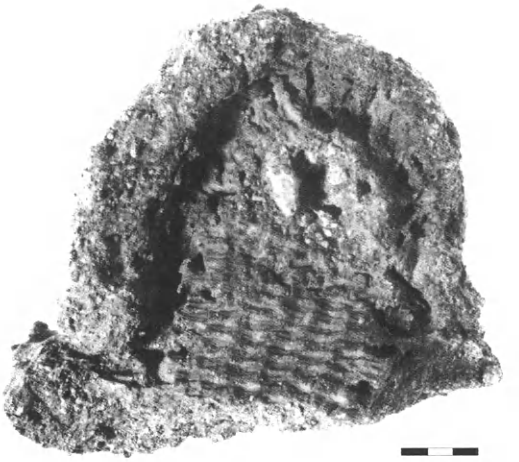

Εἰκ. 12. Λαβὴ τοῦ καλαθιοῦ τῆς εἰκ. 11.

ταῖα δύο πλεκτὰ σκεύη πρωτοτυποῦσαν σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ ἄλλα, δεδομένου ὅτι ἔφεραν λαβὲς ἐπὶ τοῦ χείλους (εἰκ. 12). Οἱ λαβὲς αὐτές –σημειωτέον ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἀπαντοῦν λαβὲς ἐπὶ τοῦ χείλους– φαίνεται πὼς εἶχαν κατασκευασθεῖ χωριστὰ καὶ στὴ συνέχεια δέθηκαν στὰ σκεύη. Μολονότι οἱ λαβὲς ἐπὶ τοῦ χείλους ἀποτελοῦν στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ ἑνὸς καλαθιοῦ, τὸ μέγεθος τῶν δύο αὐτῶν πλεκτῶν σκευῶν καὶ ἀσφαλῶς τὸ σχῆμα τους καὶ ἡ πλέξη τους δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ἁπλῶς ὡς καλάθια. Ἀσφαλῶς θὰ εἶχαν συγκεκριμένη ὀνομασία, τὴν ὁποία ὅμως δυστυχῶς δὲν γνωρίζουμε. Μὲ ἀρκετὴ ἐπιφύλαξη θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἴσως ἐπρόκειτο γιὰ δύο μαλάθες, δηλαδὴ γιὰ δύο μεγάλους καλάθους[12].

Πλεκτὰ σκεύη, κυρίως ἀπανθρακωμένα, βρέθηκαν καὶ στὰ δύο δωμάτια 4 καὶ 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[13]. Κι ἐδῶ τὰ περισσότερα προῆλθαν ἀπὸ πίθους. Τὸ μοναδικὸ ἀποτύπωμα πλεκτοῦ σκεύους, πλεγμένο μὲ τεχνικὴ διαγώνιας διαπλοκῆς, βρέθηκε νὰ ἐφάπτεται στὸν τοῖχο κάθετα, κοντὰ στὴν πόρτα τοῦ δωματίου 5, ἀνάμεσα στὸν τοῖχο καὶ τὸν πίθο 4303.

Ἴχνη ἀπανθρακωμένων πλεκτῶν σκευῶν βρέθηκαν ἐντὸς τῶν πίθων 4918, 4250 καὶ Π2 (εἰκ. 13). Τὰ δύο ἦταν πλεγμένα μὲ τεχνικὴ ἁπλῆς ἢ διαγώνιας διαπλοκῆς καὶ τὸ τρίτο μὲ

12. Ἡ ὀνομασία *μαλάθα* δὲν μαρτυρεῖται στὴν ἀρχαία ἑλληνική (ἀντίθετα ἀπαντᾶ σὲ πολλὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα), θεωροῦμε ὅμως πὼς εἶναι ἡ μόνη λέξη ποὺ μπορεῖ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς μυκηναϊκῆς λέξης *ma-ra-te-we* ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴν πινακίδα Να 245 τῆς Πύλου. Ἡ λέξη *ma-ra-te-we* διαβάσθηκε ἀπὸ τὸν Προμπονα 1993, 26 *μαλαθήFες = μαλαθείς, ὀν. ἑνικοῦ *ma-ra-te-u*, *μαλαθεὺς* (ἡ λέξη σημαίνει τὸν κατασκευαστὴ μαλαθῶν, τῶν μεγάλων καλαθῶν δηλαδὴ ἢ ἀλλιῶς τὸν καλαθοπλόκο).

13. Τζαχιλη 2007, 277-280, εἰκ. 1. σχέδ. 1.

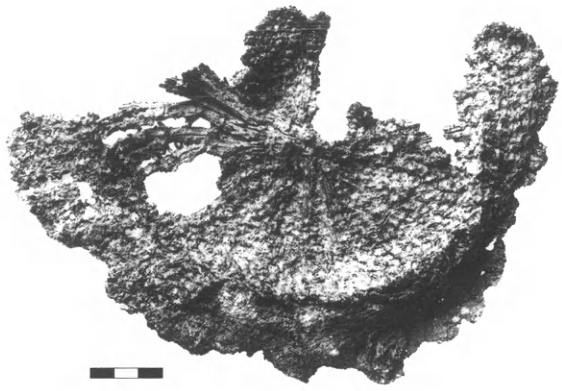

Εἰκ. 13. Ἀπανθρακωμένο καλάθι ἐντὸς τοῦ πίθου Π2. Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 5.

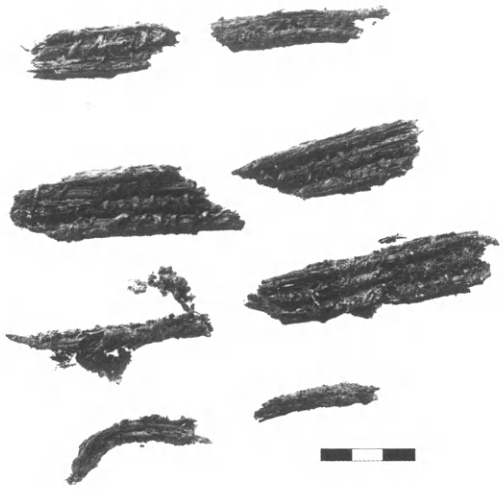

Εἰκ. 14. Τμήματα ἀπανθρακωμένου πλεκτοῦ σκεύους. Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 4 (φρέαρ 23).

ἑλικοειδοῦς πλέξης. Τέλος, τμήματα ἀπανθρακωμένου πλεκτοῦ σκεύους, πλεγμένου ἑλικοειδῶς, βρέθηκαν κοντὰ στὸν ἠθμὸ Π1 (φρέαρ 23), (εἰκ. 14).

Ἡ εὕρεση τῶν πλεκτῶν σκευῶν ἐντὸς τῶν πίθων τόσο στὸ δωμάτιο 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ὅσο καὶ στὸν χῶρο 18α τοῦ Συγκροτήματος Δ προκάλεσε εὔλογες ἀπορίες. Ἀσφαλῶς, τὰ δεκατρία πλεκτὰ σκεύη, καλαθάκια ἢ κάνιστρα (δὲν εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι), ποὺ βρέθηκαν ἐντὸς τοῦ πίθου Α164 στὸν χῶρο Δ18α θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἁπλῶς ἀποθηκευθεῖ μέσα στὸν πίθο, δεδομένου ὅτι ἐκτὸς αὐτῶν ὁ πίθος περιεῖχε κομμάτια ἀπὸ σχοινί, λεπτά, ραβδόσχημα ὀστέινα ἐνθέματα, καθὼς καὶ ἀγκίστρια. Ὅλα μάλιστα ἦταν τοποθετημένα μὲ ἐπιμέλεια.

Ὅσο γιὰ τὰ δύο πλεκτὰ σκεύη ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν πίθο Α106 στὸ δωμάτιο 18α τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ κυρίως τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα ὑπολείμματα πλεκτῶν σκευῶν ποὺ βρέθηκαν μέσα στοὺς πίθους στὸ δωμάτιο 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἡ λογικότερη ἐξήγηση, δεδομένου ὅτι τὸ μέγεθός τους δὲν ἀφήνει καὶ πολλὰ περιθώρια νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἦταν σκεπάσματα τῶν πίθων, θὰ ἦταν νὰ ἐχρησίμευαν ὡς μέτρο, νὰ ἀποτελοῦσαν δηλαδὴ κάποιο μετρικὸ σκεῦος, μὲ τὸ ὁποῖο μετροῦσαν, μετέφεραν καὶ ταυτόχρονα μοίραζαν τὸ περιεχόμενο τοῦ πίθου.

Γιὰ τὸ ὅτι τέτοιες μετρήσεις γίνονταν μὲ καλάθια εἶναι δεδομένο μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς μυκηναϊκῆς λέξης *ka-ra-to* ὡς κάλαθος. Ἡ λέξη *ka-ra-to* ἀπαντᾶ στὴν πινακίδα Ge 603.1 τῶν Μυκηνῶν[14], τὸ δὲ ἰδεόγραμμα CUP, ποὺ ἀκολουθεῖ, δὲν δηλώνει τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἕνα εἶδος καλάθου χωρὶς λαβές. Ὁ κάλαθος, ὅπως φαίνεται, δὲν ἀποτελοῦσε ἕνα ἁπλὸ εἶδος

14. Ventris - Chadwick 1973, 230.

μεταφορικοῦ δοχείου, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπρόκειτο γιὰ κάποιο μέσον μέτρησης ἀγαθῶν. Οἱ πάπυροι ἀναφέρουν ὅτι τὸ *καλάθιον*, ὑποκοριστικὸ τῆς λέξης *κάλαθος*, ἐχρησίμευε ὡς μετρικὴ μονάδα περιεχομένου, ὅπως ἀκριβῶς ὁ λατινικὸς ὅρος *μόδιος* (μονάδα μέτρησης δημητριακῶν)[15].

Μὲ τὴ μυκηναϊκὴ λέξη *ka-ra-to* ταυτίσθηκε ὁριστικά, μετὰ τὶς νέες ἀναγνώσεις, τὸ ἰδεόγραμμα *155 τῆς πινακίδας Ge 602.6[16]. Οἱ ἔρευνες ποὺ ἀκολούθησαν[17] ἀπέδειξαν πὼς τόσο ἡ λέξη *ka-ra-to* ὅσο καὶ τὸ ἰδεόγραμμα *155 ἐχρησίμευαν γιὰ νὰ δηλώσουν δοχεῖα ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς μετρικὲς μονάδες περιεχομένου[18].

Διάφορα πλεκτὰ δοχεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ μέτρηση εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τέτοια εἶναι: ὁ *κόφινος*, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς μέτρο σιτηρῶν[19], ὁ *φορμός*, ποὺ ἦταν ἰσοδύναμος μὲ τὸν μέδιμνο[20], καὶ ὁ *τάλαρος*, τὸ σκεῦος δηλαδὴ μέσα στὸ ὁποῖο ἐτοποθεῖτο ζυγισμένη ἡ πρώτη ὕλη ποὺ παρεδίδετο ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία στὴν ἐργαζομένη, ἡ ὁποία ἀνελάμβανε νὰ ἐπιστρέψει σ' αὐτὴν τὸ ἕτοιμο προϊόν. Ἐνδεχομένως ὁ τάλαρος νὰ ἦταν ἕνα καλάθι σταθερῶν διαστάσεων, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ καταμέτρηση.

Πλεκτὰ δοχεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἢ ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμα, ἀποκλειστικὰ ὡς μονάδες μέτρησης, ἀπαντοῦν καὶ στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Εἶναι τὸ μουζουροκάλαθο καὶ τὸ ἀξάι στὴν Κρήτη, τὸ πινάκι στὴν Κάρπαθο καὶ ὁ νάπος στὴν Τῆνο. Καὶ τὰ τέσσερα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς μονάδες μέτρησης τῶν δημητριακῶν. Ἐπιπλέον, τὸ πινάκι στὴ Μύκονο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς μέτρο μέτρησης τοῦ ἀσβέστη, τῶν σταφυλιῶν κτλ. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε βεβαίως πὼς καὶ τὰ κοφίνια ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλιῶν, τῆς ντομάτας, τῶν ἐλιῶν κτλ., σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα καὶ μονάδα μέτρησης.

Ἀπὸ τὸ ὑστεροκυκλαδικὸ Ἀκρωτήρι καλάθια καὶ κάνιστρα[21] (πιὸ σωστὰ κάνεα καὶ συνηρημένα κανά, στὸν ἑνικὸ τὸ κάνεον καὶ κανοῦν)[22] ἀπεικονίζονται στὴν τοιχογραφία τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν». Στὴν τοιχογραφία αὐτὴ ἡ χρήση τῶν πλεκτῶν σκευῶν, ποὺ εἶναι σα-

15. Αραβαντινος 1980, 23-24.

16. Ventris - Chadwick 1973, 225.

17. Sacconi 1973, 477-481.

18. Τὸ ἰδεόγραμμα *155 ποὺ ἀπαντᾶ καὶ στὶς πινακίδες Ge 603.4, 5, 7, Ge 603.1, 2, 6, Ge 604.2 σχετίζεται μὲ τὴ μέτρηση καρυκευμάτων, ὅπως εἶναι τὸ *ko-ri-a2-da-na*, ποὺ διαβάσθηκε κορίανδρα (Ge 605.5), τὸ *ko-no*, σχοῖνος (Ge 603.4, 5, 7), τὸ *ka-na-ko*, κνῆκος (εἶδος φυτοῦ) (Ge 603.1, 2, 6, Ge 605.1), τὸ *se-ri-no*, σέλινο (Ge 604.2). Σὲ μία ἄλλη πινακίδα, πάλι ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, Ue 661 τὸ ἰδεόγραμμα *155 ἀπαντᾶ σύνθετο μὲ τὸ ἰδεόγραμμα τῶν σύκων (NI).

19. Στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου διαβάζουμε: *κόφινος: μέτρον χωροῦν χοᾶς τρεῖς* καὶ στὸ *Ὀνομαστικὸν* τοῦ Πολυδεύκους (168-169): *οὐ μόνον δ' ἡ κοτύλη ὑγρῶν ἦν καὶ ξηρῶν μέτρον, ἀλλὰ καὶ κόφινος μέτρον Βοιώτιον ἅμφω μετροῦν.*

20. Στὶς *Θεσμοφοριάζουσες* τοῦ Ἀριστοφάνους (813) διαβάζουμε: *φορμὸν πυρῶν ταυδρὸς κλέψας'* καὶ στὴ *Λυσιστράτη* τοῦ ἰδίου (22, 5): *μὴ πλείω σῖτον συνωνεῖσθαι πεντήκοντα φορμῶν.*

21. Λατινικὴ λέξη canistra καὶ canister.

22. Ἡ μυκηναϊκὴ λέξη *ka-ne-ja*, ποὺ ἀπαντᾶ στὴν πιν. Ub 1318.2 τῆς Πύλου (Ventris - Chadwick 1973, 490-491), διαβάσθηκε κάνεια. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπίθετο ποὺ δηλώνει τὸ προϊὸν τῆς καλαθοπλεκτικῆς, τὸ κατασκευασμένο ἀπὸ καλάμι (κάννα ἢ κάννη) καὶ τὸ ὁποῖο στοὺς κλασικοὺς χρόνους ἀπαντᾶ ὡς οὐσιαστικὸ *κάνεον* καὶ συνηρημένο *κανοῦν* ἢ ὡς *κάναστρον*. Τὸ *κάνεον* ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες κυρίως γιὰ τὴν ἐναπόθεση ψωμιοῦ (Ὅμ. *Ἰλιὰς* Ι 216-217, Τ 625-626, Ὅμ. *Ὀδύσσεια* υ 254, π 51, ρ 334-335, 342-343, σ 119-120), ἀλλὰ καὶ τῶν *οὐλῶν*, τοῦ ἱεροῦ κριθαριοῦ δηλαδὴ ποὺ ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο μαζὶ μὲ τὶς γιρλάντες ἀπὸ λουλούδια ποὺ φοριοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸ μαχαίρι γιὰ τὶς θυσίες στὶς ἑορτὲς τῶν θεῶν (Ὅμ. *Ὀδύσσεια* γ 440-442, δ 760-761).

φῶς πιὸ ἐπιμελημένης ἐμφάνισης ἀπὸ ὅ,τι τὰ συνηθισμένα (παρουσιάζουν ἀσυνήθιστη πλέξη, πολυχρωμία), δὲν περιορίζεται ἁπλῶς στὴ συγκέντρωση καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ κρόκου. Ἐπεκτείνεται στὴν παρουσίαση καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ καρυκεύματος στὴν ἔνθρονη Πότνια Θηρῶν. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται πὼς τὰ προϊόντα τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης συνδέονταν καὶ μὲ ἐπίσημες τελετές, ποὺ ἐλάμβαναν χώραν στὴν προϊστορικὴ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Εἶναι σαφές, μετὰ τὴν παρουσίαση τῶν χρήσεων τῶν πλεκτῶν σκευῶν[23], πὼς κατὰ τὴν ὑστεροκυκλαδικὴ περίοδο, στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, οἱ κατασκευαστὲς αὐτῶν τῶν σκευῶν ἦταν δεξιοτέχνες στὸ νά «μεταμορφώνουν» τὶς βέργες τῆς λυγαριᾶς, τὰ καλάμια, τὰ βοῦρλα, τὰ σπάρτα κτλ. σὲ χρηστικὰ ἀντικείμενα, ἴσως ὄχι πολυτελή, ἀλλὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα, κυρίως γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴ μεταφορὰ ἀγαθῶν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τή «μοναδικὴ» ἀξία αὐτῶν τῶν προϊόντων καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἀξία τῶν δημιουργῶν τους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ καλαθοπλέκτες καὶ ψαθοπλέκτες, σίγουρα δὲν ἀπολάμβαναν τὸ κοινωνικὸ γόητρο ποὺ θὰ ἀπολάμβαναν ἴσως οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ὑφαντικὴ ἢ τὴν κεραμικὴ τέχνη, αὐτὸ ὅμως δὲν μειώνει καθόλου τὴν προσφορά τους. Ἄλλωστε κανένα πολυτελὲς ἢ δυσεύρετο προϊὸν δὲν ξεπέρασε τὴν ἀξία ἑνὸς ἁπλοῦ, εὐκολόφτιαχτου προϊόντος, ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῆς καθημερινότητας.

Ποιοὶ ὅμως ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν καλαθοπλεκτικὴ καὶ ψαθοπλεκτικὴ τέχνη; Ἦταν εἰδικευμένοι τεχνίτες μὲ καθολικὴ ἀπασχόληση ἢ ἀσχολοῦνταν ἐποχικά; Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνταν μὲ τὶς πλεκτικὲς τέχνες ἢ ἦταν οἱ τέχνες αὐτὲς ἀποκλειστικὰ ἔργο τῶν ἀνδρῶν; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθοῦν. Ὡστόσο, ὑποθετικὰ πάντα, καὶ μὲ ὁδηγὸ ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ κυρίως στὴν ὕστερη φάση της, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἄσκηση τῆς καλαθοπλεκτικῆς τέχνης τὶς τελευταῖες πρόσφατες δεκαετίες στὸ νησὶ τῆς Θήρας μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ κύρια χρήση τοῦ καλαθιοῦ εἶναι αὐτὴ τῆς συλλογῆς καὶ τῆς μεταφορᾶς ἀγαθῶν γιὰ τὴν κάλυψη τῆς πολὺ βασικῆς ἀνθρώπινης ἀνάγκης, τῆς διατροφῆς. Ἡ κατασκευὴ λοιπὸν πολλῶν σὲ ἀριθμὸ πλεκτῶν σκευῶν, μικρῶν καὶ μεγάλων σὲ μέγεθος, θὰ πρέπει νὰ συνέπιπτε μὲ τὴν περίοδο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς, ὅταν ἡ ζήτηση θὰ ἦταν μεγάλη. Τότε, κάποιοι τεχνίτες, ἐπικουρούμενοι ἀπὸ βοηθούς, θὰ ἔπλεκαν σὲ καθημερινὴ βάση ὅσα περισσότερα καλάθια μποροῦσαν. Αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαίνει πὼς δὲν ἔπλεκαν καλάθια καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου. Ἀντιθέτως, ἡ κάλυψη μ' αὐτὰ κι ἄλλων ἀναγκῶν, κτηνοτροφικῶν, οἰκιακῶν κτλ., ποὺ προαναφέραμε, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ καλαθοπλέκτες, ὅπως βεβαίως καὶ οἱ ψαθοπλέκτες (ἂς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἡ κάλυψη ἀναγκῶν μὲ προϊόντα ψαθοπλεκτικῆς ἦταν μεγάλη), θὰ πρέπει νὰ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἀντικείμενο πολὺ συχνά. Ἐνδεχομένως νὰ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἀγρότες, ὅπως ἀκριβῶς

23. Τὰ προϊόντα τῆς ψαθοπλεκτικῆς συνέχιζαν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ κατὰ τὴν ὑστεροκυκλαδικὴ περίοδο γιὰ τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς λόγους (κάλυψη δαπέδων, στρωσίδια γιὰ τὸν ὕπνο, κάλυψη ἀντικειμένων ἢ οἰκιακῶν σκευῶν) ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τὶς δύο προηγούμενες περιόδους.

συμβαίνει καὶ σήμερα, τὸ κύριό τους ἐπάγγελμα ὅμως πρέπει νὰ ἦταν ἡ καλαθοπλεκτικὴ ἢ ἡ ψαθοπλεκτικὴ τέχνη.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε πὼς μὲ τὶς ἐξεταζόμενες τέχνες ἀσχολοῦνταν κατὰ κύριο λόγο ἄνδρες. Σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις γυναῖκες ἴσως ἔπλεκαν κάποια εἴδη, π.χ. κάνιστρα, καὶ πάντα γιὰ δική τους χρήση. Ἐξάλλου γνωρίζουμε πολὺ καλὰ πὼς σὲ ὅλη τὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα, μόνον ὅταν ἡ παραγωγὴ προοριζόταν γιὰ κατανάλωση στὸ πλαίσιο τοῦ οἴκου, ἡ ἐργασία γινόταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες. Ἀντίθετα, ὅταν ἡ εἰδίκευση παρεῖχε ὑπεραξία καὶ κυρίως ὅποτε ἡ ἐργασία ἔβγαινε ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ οἴκου καὶ τὰ προϊόντα ἐμπορευματοποιοῦντο, ἡ ἐργασία ἦταν ἀποκλειστικὰ ἀνδρικὴ ὑπόθεση. Ἡ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ξεφύγει βεβαίως ἀπὸ τὸν κανόνα.

Ἀναμφισβήτητα, ὁ ρόλος τῆς καλαθοπλεκτικῆς καὶ ψαθοπλεκτικῆς τέχνης στὴν οἰκονομία τοῦ προϊστορικοῦ Ἀκρωτηρίου ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικός. Τὰ καλάθια καὶ οἱ ψάθες μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πολυτελὴ προϊόντα, ἀντιθέτως εἶναι ταπεινὰ ὡς πρὸς τὴν ὕλη τους, ἀναμφισβήτητα ὅμως ἔχουν ἀξία, ἀφοῦ ἔγιναν γιὰ νὰ καλύψουν κάποιες ἀνάγκες, κάνοντας τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων πιὸ ἄνετη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αραβαντινος 1980 — Β. Αραβαντινος, Γύρω ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἀκροφωνικὰ ἰδεογραφικὰ σημεῖα DA, PA καὶ TA, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976* (Ἀθήνα) 23-34.

Μπελογιαννη 1995 — Μ. Μπελογιαννη, *Ἡ καλαθοπλεκτικὴ στὴν ἀρχαιότητα: εὑρήματα καὶ τεχνικές* (ἀδημ. δ.δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

Ντουμας 1975 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 212-230.

Poursat 1980 — J. C. Poursat, Vannerie, *Ét. Cret.* XXVI: *Fouilles executées à Mallia, Le Quartier Mu*, II (Paris) 91-98.

Προμπονας 1993 — Ι. Προμπονας, *Ποικίλα κριτικὰ στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία (Μυκηναϊκή, Κλασική, Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνικὴ)* (Ἀθήνα).

Sacconi 1973 — A. Sacconi, A proposito dell'ideogramma *155 della Lineare B, *Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971* (Ἀθήνα) 477-481.

Σωτηρακοπουλου 1999 — Π. Σωτηρακοπουλου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς* (ΒΑΕ ἀρ. 191, Ἀθῆναι).

Τζαχιλη 2007 — Ι. Τζαχιλη, Ποικίλα, στο Χρ. Ντουμας (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας: Δυτικὴ Οἰκία. Τράπεζες - Λίθινα - Μετάλλινα - Ποικίλα* (ΒΑΕ ἀρ. 246, Ἀθῆναι) 248-282.

Ventris - Chadwick 1973 — M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).

Πίν. 1. Κατάλογος πλεκτῶν σκευῶν ἀπὸ τὸ ΥΚ Ἀκρωτήρι Θήρας.

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (μ.)			ΠΛΕΞΗ
		Ὕψος	Διάμ. βάσ.	Διάμ. σώμ.	
Μυλώνας (Τομέας Α)	κόφινος	0,205		0,43	διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 2)	καλάθι ἢ ζεμπίλι				
Συγκρότημα Δ (δωμ. 1, πολύθυρο)	σπυρὶς				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Δυτικὴ Οἰκία (δωμ. 5)	κάλαθος ἢ πῶμα			0,36	διαγώνια διαπλοκὴ
Δυτικὴ Οἰκία (δωμ. 5)	κάλαθος			0,16	διαγώνια ἢ ἁπλὴ διαπλοκὴ
Δυτικὴ Οἰκία (δωμ. 5)	κάλαθος		0,136		διαγώνια ἢ ἁπλὴ διαπλοκὴ
Δυτικὴ Οἰκία (δωμ. 5)	κάλαθος ἢ σπυρὶς				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Δυτικὴ Οἰκία (δωμ. 4)	κάλαθος ἢ σπυρὶς				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος	0,40		0,23	ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. Δ18α)	κάλαθος	0,30-0,40	0,50	0,20	ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο		0,12		ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ

Πίν. 1 (Συνέχεια)

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (μ.)			ΠΛΕΞΗ
		Ὕψος	Διάμ. βάσ.	Διάμ. σώμ.	
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο				ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	κάλαθος ἢ κάνιστρο		0,40		ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18α)	μεγάλο καλάθι	1		0,60	ἁπλὴ διαπλοκὴ μὲ σχισμὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	καλάθι			0,32	ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	καλάθι				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	καλάθι				ἁπλὴ ἢ διαγώνια διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	καλάθι	0,285		0,29	ἑλικοειδὴς διαπλοκὴ
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	μαλάθα;				διαγώνια πλέξη
Συγκρότημα Δ (δωμ. 18β)	μαλάθα;				διαγώνια πλέξη

SUMMARY

BASKET-MAKING AND MAT-MAKING IN THE ECONOMY OF AKROTIRI

MARIA BELOGIANNI

The eruption of the Thera volcano and the covering of the settlement at Akrotiri with pumice and ash meant the "salvation" of certain objects of organic materials, such as woven vessels and mats. Tangible examples of the fibre arts of basket-making and mat-making, either carbonized or as imprints in the volcanic ash, yield considerable information not only on the weaving techniques used by their maker, but also on the role of these products in the economy of Akrotiri during the prehistoric period. The same applies to the indirect evidence, such as mat impressions on the bases of Early Cycladic and Middle Cycladic clay vases, and the depiction of baskets and panniers in the wall-painting of the "Saffron-Gatherers" from room 3a of Xeste 3. Fibre vessels had many and varied uses, but the main reason they were made was for gathering, storing and carrying diverse goods. Basket-makers and mat-makers did not enjoy the prestige of perhaps those involved in weaving and pottery-making, but this in no way diminishes their contribution to society. After all, no luxurious or rare object surpassed the value of a simple and easily-made product intended to cover everyday needs.

Τα Πρωτοκυκλαδικα Ειδωλια στο Ακρωτηρι και η Σημασια τους για τον Οικισμο[1]

Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ἔρευνα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἔφεραν στὸ φῶς πλῆθος νέων σημαντικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ἡ θέση κατοικήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ Νεότερη Νεολιθικὴ περίοδο καὶ ὅτι κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἀποτελοῦσε ἕναν ἀκμάζοντα οἰκισμό[2].

Τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς Πρωτοχαλκῆς Ἐποχῆς στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἀναμφισβήτητα τὰ λίθινα εἰδώλια (37 ἕως τώρα), ὁλόκληρα ἢ θραύσματα, 21 ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦλθαν στὸ φῶς στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '90 (1992-1996)[3]. Τὰ εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου περιλαμβάνουν μεγάλη ποικιλία τύπων, τόσο σχηματικῶν ὅσο καὶ φυσιοκρατικῶν, ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ φάσμα τῆς γνωστῆς κυκλαδικῆς εἰδωλοπλαστικῆς, καὶ ἐπιπλέον, εἰσάγουν νέους τύπους καὶ παρουσιάζουν σπάνια ἢ καὶ ἐντελῶς πρωτότυπα χαρακτηριστικὰ καὶ ἕναν σαφῶς τοπικὸ χαρακτήρα. Σὲ καμία ἄλλη θέση τῶν Κυκλάδων δὲν ἔχει βρεθεῖ τόσο μεγάλη ποικιλία τύπων καὶ παραλλαγῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων ὅσο στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι τὰ εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴν πλειονότητά τους ἀνήκουν στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι περίοδο, τὰ καθιστοῦν ἰδιαίτερης σημασίας

---

1. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔχει βασιστεῖ σὲ ἐκτενέστερο ἄρθρο τῆς ὑπογράφουσας, τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὸν τίτλο «The Early Bronze Age Stone Figurines from Akrotiri on Thera and their Significance for the Early Cycladic Settlement» δημοσιεύθηκε στὸ *BSA* 93 (1998) 107-165. Διευκρινίζεται ὅτι τὰ ὅσα ἀναφέρονται ἐδῶ βασίζονται στὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς πρωιμότατες φάσεις τοῦ Ἀκρωτηρίου τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ μέχρι τὴν ἡμέρα τῆς παρουσιάσεως τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς στὴ Διημερίδα γιὰ τὰ 30 χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς (20.12.1997). Ἡ διάνοιξη φρεάτων στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο κατὰ τὰ ἔτη 1999-2001, γιὰ τὴ στερέωση τῶν στύλων τοῦ νέου στεγάστρου, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἔλθει στὸ φῶς πληθώρα νέων στοιχείων γιὰ τὶς πρωιμότατες φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων 23 ἐπιπλέον εἰδώλια κατασκευασμένα ἀπὸ ποικίλα ὑλικά, ποὺ ὅλα, μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς θραύσματος κανονικοῦ εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ, εἶναι σχηματικά (βλ. σχετικὰ Sotirakopoulou 2008). Ὀφείλω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς Ἀκρωτηρίου, καθηγητὴ Χρίστο Ντούμα, κατ' ἀρχὰς διότι μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τοῦ σημαντικοῦ ὑλικοῦ ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ καὶ στὴ συνέχεια διότι μοῦ ἀνέθεσε τὴν παρουσίαση τῶν νεότερων στοιχείων μὲ ἀνακοίνωση στὸ Συνέδριο *Ὁρίζων* τοῦ Cambridge τὸν Μάρτιο τοῦ 2004. Τὰ εἰδώλια τῆς Πλατείας Κενοταφίου συντηρήθηκαν ἀπὸ τὴν κ. Ἐλευθερία Παπαδήμα, σχεδιάστηκαν ἀπὸ τοὺς Ὄλγα Ἀπέργη καὶ Ἀνδρέα Κοντονῆ καὶ φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σαρακίνη. Φωτογραφίες καὶ σχέδια ποὺ συνοδεύουν τὸ ἄρθρο αὐτὸ παραχωρήθηκαν εὐγενῶς ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν Ἀνασκαφῶν Θήρας.

2 Sotirakopoulou 1990, 41-47· Σωτηρακοπουλου 1992, 185-199· Sotirakopoulou 1996α, 581-607· Σωτηρακοπουλου 1999.

3. Γιὰ ἀναφορὲς στὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς βρεθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι βλ. *Thera* III, 28, 61, πίν. 57: 2· *Thera* V, 23, 25, πίν. 38b· Μαρινατος 1969, 187, πίν. 235δ· Μαρινατος 1971, 198, 200, πίν. 253β· *Ἔργον* 1992, 78-80, εἰκ. 102-104· *Ἔργον* 1996, 77, εἰκ. 63· Ντουμας 1992, 181-185, πίν. 77β-δ, 79α-ε· Ντουμας 1993, 176.

εύρήματα, γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) διότι συνιστοῦν ἀδιάσειστες μαρτυρίες τῆς σπουδαιότητος τοῦ οἰκισμοῦ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ., 2) διότι ἐμπλουτίζουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν κυκλαδικὴ εἰδωλοπλαστικὴ τῆς Πρώιμης Χαλκοκρατίας, καὶ 3) διότι, σὲ ἀντίθεση μὲ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων ποὺ ἀποτελοῦν προϊόντα λαθρανασκαφῶν, τὰ εἰδώλια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ συστηματικὴ ἀνασκαφή, παρέχοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὸν ἐρευνητὴ τὴ δυνατότητα μελέτης τῶν συνθηκῶν εὕρεσής τους καὶ καλύτερης ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης.

Τὰ 26 ἀπὸ τὰ 37 εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι σχηματικά, τὰ ὑπόλοιπα 11 εἶναι φυσιοκρατικά. Ἑπτὰ εἰδώλια, ὅλα σχηματικά, εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ἐγχώρια ὑλικά· πέντε ἀπὸ λευκὸ τόφφο, τὸ γνωστὸ θηραϊκὸ ἡφαιστειακὸ πέτρωμα, ἕνα ἀπὸ λευκὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ἕνα εἶναι φυσικὸ θαλάσσιο βότσαλο. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι, ἢ φαίνονται νὰ εἶναι, ἀπὸ λευκό, λευκωπὸ ἢ γκριζωπὸ μάρμαρο. Τὰ μαρμάρινα ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θήρα συνήθως θεωροῦνται εἴτε ἀπευθείας εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὶς κεντρικὲς Κυκλάδες, Πάρο καὶ Νάξο, εἴτε κατασκευασμένα ἀπὸ μάρμαρο προερχόμενο ἀπὸ ἀλλοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ Θήρα, ὅπως καὶ ἡ Μῆλος, εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα νησιὰ τῶν Κυκλάδων ποὺ στεροῦνται καλοῦ λευκοῦ μαρμάρου[4].

Μὲ βάση τὴν τυπολογικὴ κατάταξη καὶ τὴν ὁρολογία ποὺ ἔχουν προτείνει οἱ C. Renfrew[5] καὶ J. Thimme[6], ἀπὸ πλευρᾶς σχηματικῶν εἰδωλίων ἀπαντοῦν τὸ βοτσαλόσχημο, ὁ τύπος μὲ τοὺς τονισμένους ὤμους, τὸ σπαθιδόσχημο, ὁ τύπος Τροίας, ὁ τύπος Ἀπειράνθου καὶ ὁ τύπος Φυλακωπῆς Ι ἢ Ἁγίας Εἰρήνης. Ἐπιπλέον, εἰσάγονται νέοι τύποι, ὅπως τὸ διμερές, τὸ ὑβριδικὸ Λούρου-σχηματικὸ καὶ ἕνα ἐντελῶς ἰδιόμορφο, ποὺ δὲν ἐντάσσεται σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων. Ἀπὸ πλευρᾶς φυσιοκρατικῶν εἰδωλίων ἀπαντοῦν ὁ τύπος Πλαστηρᾶ, ὁ προκανονικὸς τύπος καὶ ὁ κανονικὸς τύπος «μὲ τοὺς διπλωμένους πήχεις», σὲ τρεῖς παραλλαγές του: τὴν παραλλαγὴ Καψάλων, τὴν παραλλαγὴ Σπεδοῦ καὶ τὴν παραλλαγὴ Χαλανδριανῆς.

Σχηματικὰ εἰδώλια

Τὸ *βοτσαλόσχημο* (εἰκ. 1). Τύπος χαρακτηριστικὸς τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι περιόδου[7], ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τέσσερα εἰδώλια. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπὸ μάρμαρο: δύο (ἀρ. εὑρ. 1762, 6240) εἶναι ἀπὸ λευκὸ τόφφο, ἕνα (ἀρ. εὑρ. 1928) εἶναι ἀπὸ λευκὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ἕνα (ἀρ. εὑρ. 3072) εἶναι φυσικὸ θαλάσσιο βότσαλο. Τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα εἰδώλια παρουσιάζουν μοναδικὰ χαρακτηριστικά. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 1762 φέρει ὁριζόντια ἐγχάραξη στὸ κάτω μέρος του. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 1928 ἐντάσσεται μὲν λόγω τοῦ περιγράμματός του στὸν βοτσαλόσχημο τύπο, παρουσιάζει ὅμως χαρακτηριστικὰ ποὺ εἶναι ἄγνωστα σὲ αὐτὸ τὸν τύπο εἰδωλίων (τέτοια εἶναι ἡ πρισματικὴ διαμόρφωση τῆς πρόσθιας ὄψης, προφανῶς σὲ μία προσπάθεια ἀπόδοσης τοῦ ὄγκου τοῦ σώματος, καὶ ἡ ἐλαφρὰ κλίση τοῦ ἄνω μέρους,

4. Renfrew - Peacey 1968, 48· Getz-Preziosi 1980, 33: «Note on provenance»· 1987α, 82· 1987β, 30-31.

5. Renfrew 1969· 1977.

6. Thimme 1977, 415-499.

7. Renfrew 1969, 5, ill. 1: I.D· 1972, 161· 1991, 91, εἰκ. 5· Doumas 1977, 16, εἰκ. 4α· Παπαθανασοπουλος 1981, 181, 226, σχ. 150-151.

ποὺ θεωρητικὰ ἀποδίδει τὴν κεφαλή, πρὸς τὰ πίσω. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀπαντοῦν ἐνίοτε στὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Λούρου[8], ποὺ χρονολογικὰ ἐντάσσονται στὴν ὕστερη φάση τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι ἢ στὴ μεταβατικὴ Πρωτοκυκλαδικὴ Ι-ΙΙ φάση[9]. Τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 3072, τέλος, ἐντάσσεται στὸν βοτσαλόσχημο τύπο, λόγω τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ ἁπλὸ θαλάσσιο βότσαλο φυσικὰ διαμορφωμένο κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀποδίδει ἀφαιρετικὰ τὸ περίγραμμα τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς. Ἂν καὶ παρουσιάζει κάποιες ὁμοιότητες μὲ ἄλλα σχηματικὰ εἰδώλια τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου (π.χ. μὲ τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος[10], μὲ ὁρισμένα εἰδώλια ἐντασσόμενα στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι περίοδο κατὰ τὴ σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν ἄνω καὶ κάτω ἄκρων μὲ ὑποτυπώδεις ἀποφύσεις[11], κ.ἄ.), τυπολογικὰ βρίσκεται πλησιέστερα σὲ ἕνα λίθινο εἰδώλιο ἀπὸ τὸν νεολιθικὸ οἰκισμὸ τῆς Χοιροκοιτίας στὴν Κύπρο[12].

Τὸ *διμερές* (εἰκ. 2). Ἁπλὸ σταγονόσχημο βότσαλο μὲ δύο ἐγκοπὲς περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του, ποὺ ἑνώνονται μὲ ἀχνὴ ὁριζόντια ἐγχάραξη. Ὁ τύπος εἶναι ἄγνωστος στὶς Κυκλάδες, μπορεῖ ὅμως νὰ παραβληθεῖ μὲ βοτσαλόσχημα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Τροία ΙΙΙ καὶ ΙV καὶ τὴν Πολιόχνη Κυανὴ ἕως Κίτρινη[13] ποὺ ἔχουν δύο διαμετρικῶς ἀντίθετες ἐγκοπὲς περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τους, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτὰ ἔχουν ἐλλειψοειδὲς σχῆμα.

Ὁ *τύπος μὲ τοὺς τονισμένους ὤμους* (εἰκ. 3), ποὺ ἀποδίδουν ὑποτυπωδῶς τὰ χέρια, καὶ τὸ ἀφηρημένα ἀνθρωπομορφικὸ περίγραμμα. Πρόκειται γιὰ τύπο χαρακτηριστικὸ τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι περιόδου[14], ποὺ στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ὀκτὼ εἰδώλια. Ἡ διαφορὰ τῶν εἰδωλίων τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ τὰ ἄλλα κυκλαδικὰ δείγματα τοῦ τύπου[15] ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ πρὸς δήλωσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀντὶ ραβδόσχημης διαθέτουν κατὰ κανόνα χαμηλὴ τριγωνικὴ ἀπόληξη μὲ εὐρεία βάση. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, σπάνιο ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς ἄγνωστο στὰ πρωτοκυκλαδικὰ Ι σχηματικὰ εἰδώλια[16], ἀπαντᾶ ἐπίσης

8. Γιὰ πρισματικὴ διαμόρφωση τοῦ προσώπου βλ. Παπαθανασοπουλος 1961-1962, 136, πίν. 70γ· 1981, 186-187, πίν. 104: 4· Thimme 1977, 448-449, ἀρ. 106, 108-109. Γιὰ τὴν ἐλαφρὰ κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ πίσω βλ. Zervos 1957, εἰκ. 40-42· Παπαθανασοπουλος 1961-1962, 136, πίν. 70α, δ-ε· 1981, 186-187, πίν. 104: 1-2, 5· Renfrew 1969, 8: III.8, πίν. 2f· Thimme 1977, 444, ἀρ. 89-90· Ντουμας 1978, 44-45, ἀρ. 29-30.

9. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Λούρου στὴν ὕστερη φάση τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι βλ. Renfrew 1969, 8, εἰκ. 4: III· 1972, 159, 184, εἰκ. 11.8: III· 1977, 64· 1991, 91, εἰκ. 5· Thimme 1977, 442-445, ἀρ. 80-94· 416, εἰκ. 184. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους στὴ μεταβατικὴ Πρωτοκυκλαδικὴ Ι-ΙΙ φάση βλ. Doumas 1977, 19, εἰκ. 6g-i· 1983, 39, 75-76, ἀρ. 40-42· Getz-Preziosi 1987α, 138· 48, εἰκ. 21· 1987β, 11· 8, εἰκ. 3.

10. Evans 1895, 124-127, εἰκ. 128, 130· Zervos 1956, εἰκ. 109· Alexiou 1960, 226, εἰκ. 8 δεξιά· Renfrew 1969, 27, εἰκ. 1: A.O., πίν. 10d-e· Sakellarakis 1977, 151, εἰκ. 144· Σαπουνα-Σακελλαρακη 1983, 51-52, παρένθ. πίν. Α: ΓΛ 87-88, πίν. 27α-β.

11. Thimme 1977, 432, ἀρ. 49· 434, ἀρ. 56· 448-449, ἀρ. 108-109.

12. Dikaios - Stewart 1962, 49, εἰκ. XV: 2.

13. Schmidt 1902, 279, ἀρ. 7409· Blegen et al. 1951, εἰκ. 41: Type 2, A-B· 48: 34-320, 34-531· 147: 36-265· Bernabò-Brea 1964, 675, πίν. 188: 9, 11, 13-14· Höckmann 1977β, 174, εἰκ. 176: 10, 12.

14. Renfrew 1969, 5, εἰκ. 1, 4: I.C· 1972, 159-161· 184, εἰκ. 11.8· 420, εἰκ. 19.4: I.C· 1991, 91, εἰκ. 5· Doumas 1977, 16, εἰκ. 4h.

15. Τσουντας 1898, 159, πίν. 11: 10· Atkinson et al. 1904, 194, πίν. 39: 3· Zervos 1957, εἰκ. 44d· 57b-c, f, j· Παπαθανασοπουλος 1961-1962, 143, πίν. 75β· Renfrew 1972, 578, πίν. 8: 5· Getz-Preziosi 1987β, πίν. 2, Α: 1η σειρά, 1ο, 4ο καὶ 6ο ἀπὸ ἀριστερά. Rambach 2000, 35-36, πίν. 13:23, 165:10.

16. Atkinson et al. 1904, 194, πίν. 39: 7· Renfrew 1972, 578, πίν. 8: 3· Thimme 1977, 433, ἀρ. 51.

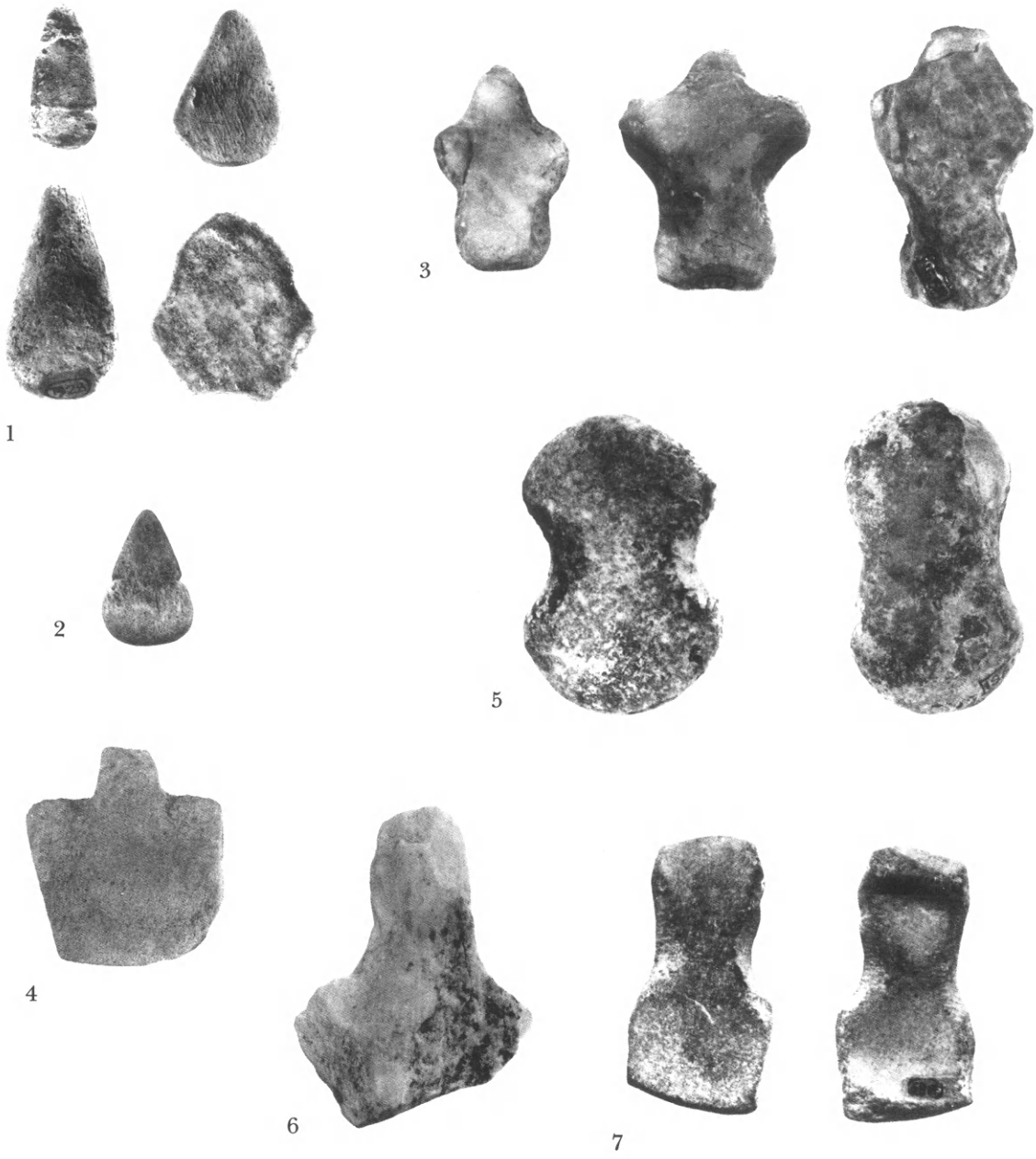

Εἰκ. 1. Βοτσαλόσχημα εἰδώλια. Ἄνω: ἀρ. εὑρ. 1762, 6240. Κάτω: ἀρ. εὑρ. 1928, 3072.
Εἰκ. 2. Διμερὲς εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 6806.
Εἰκ. 3. Σχηματικὰ εἰδώλια τοῦ τύπου μὲ τοὺς τονισμένους ὤμους: ἀρ. εὑρ. 1954, 1982, 1658.
Εἰκ. 4. Σπαθιδόσχημο εἰδώλιο: ἀρ. εὑρ. 1885.
Εἰκ. 5. Σχηματικὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Τροίας: ἀρ. εὑρ. 547, 1962.
Εἰκ. 6. Σχηματικὸ εἰδώλιο τοῦ τύπου Ἀπειράνθου: ἀρ. εὑρ. 1265.
Εἰκ. 7. Σχηματικὸ εἰδώλιο τοῦ τύπου Ἀπειράνθου: ἀρ. εὑρ. 6817 (ἀριστερά: πρόσθια ὄψη, δεξιά: ὀπίσθια ὄψη).

στὸ βιολόσχημο εἰδώλιο ἀπὸ τὸν νεολιθικὸ οἰκισμὸ τοῦ Σαλιάγκου στὴν Ἀντίπαρο[17] καὶ στὰ παρόμοια πήλινα εἰδώλια τῆς νεολιθικῆς Κνωσοῦ[18].

Τὸ *σπαθιδόσχημο* (εἰκ. 4), μὲ τραπεζιόσχημο σῶμα, ποὺ ἐπιστέφεται ἀπὸ ραβδόσχημη ἀπόληξη. Ὁ τύπος εἶναι μᾶλλον σπάνιος στὶς Κυκλάδες καὶ ἀπαντᾶ κατὰ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι καὶ ΙΙ περίοδο[19]. Στὸ Ἀκρωτήρι ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἕνα εἰδώλιο ἀπὸ λευκωπὸ τόφφο.

Ὁ *τύπος Τροίας* (εἰκ. 5), μὲ τὸ ὀκτώσχημο περίγραμμα. Πρόκειται γιὰ τύπο ἐπίσης σπάνιο στὶς Κυκλάδες[20], ἀλλὰ πολὺ συνήθη στὴν Τροία Ι-ΙΙΙ καὶ τὴ ΒΔ Μικρὰ Ασία[21], ἀπὸ ὅπου καὶ ἔλκει τὴν ὀνομασία του καὶ προφανῶς τὴν καταγωγή του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα κυκλαδικὰ δείγματα τοῦ τύπου, τὰ δύο εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν εἶναι ἐπίπεδα, ἀλλὰ ἐμφανίζονται παχέα στὴν κατατομή. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι ἕνα ἀπὸ αὐτά (ἀρ. εὑρ. 547) βρέθηκε στὴν ὑπόγεια λαξευτὴ κατασκευὴ τοῦ φρέατος 6 σὲ συσχετισμὸ μὲ κεραμικὴ χρονολογούμενη στὴν πρώιμη φάση τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙΙ[22] θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴ χρονολόγηση τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Τροίας ἀποκλειστικὰ στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι περίοδο[23] ἢ στὴ μεταβατικὴ Πρωτοκυκλαδικὴ Ι-ΙΙ φάση[24] καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ τύπος ἔχει μακρὰ διάρκεια ζωῆς στὶς Κυκλάδες.

Ὁ *τύπος Ἀπειράνθου* (εἰκ. 6-7), χαρακτηριστικὸς τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου[25]. Τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου αὐτοῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἔστω ὑποτυπώδη δήλωση τῆς κεφαλῆς, τόσο στὸ περίγραμμα ὅσο καὶ στὴν κατατομή, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδα, ὅπως τὰ σχηματικὰ τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι[26]. Στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ὁ τύπος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ δύο εἰδώλια. Μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ εἰδωλίου ἀρ. εὑρ. 6817 (εἰκ. 7), ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ θραῦσμα τοῦ χείλους μαρμάρινης φιάλης.

Ὁ *τύπος Φυλακωπῆς Ι ἢ Ἁγίας Εἰρήνης* (εἰκ. 8). Στὸν τύπο αὐτὸ ἐντάσσεται ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς εἰδωλίων ποὺ ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὶς ὁμώνυμες θέσεις τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴ Μῆλο[27] καὶ στὴν Κέα[28] ἀντίστοιχα. Στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ὁ τύπος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τέσσερα εἰδώλια. Τὸ σῶμα τους εἶναι σχεδὸν τριγωνικό, κεφάλι καὶ λαιμὸς δηλώνονται μὲ

17. Evans - Renfrew 1968, 63, εἰκ. 76: 1, πίν. 43: 1· Renfrew 1969, 5, πίν. 2c· 1977, 60, εἰκ. 33· 1991, 40, πίν. 8· Ντουμας 1994, 70, 303, ἀρ. 38.

18. Evans 1964, 47, εἰκ. 12: 1, 13: 2.

19. Τσουντας 1898, 159, πίν. 11: 13· Θεοχαρης 1955, 286, 292, ἀρ. 1· Zervos 1957, εἰκ. 57h· Thimme 1977, 433-434, ἀρ. 53-55, 585, Appendix 5, εἰκ. 194· Ντουμας 1978, 27, ἀρ. 10· Doumas 1983, 64, ἀρ. 18· Getz-Preziosi 1987β, πίν. 2, A: 2η σειρά, 4ο. Rambach 2000, 35-36, πίν. 13:16, 164:4.

20. Renfrew 1969, 27, σημ. 111· Thimme 1977, 432-433, ἀρ. 50· Ντουμας 1978, 26, ἀρ. 5· Doumas 1983, 63, ἀρ. 13· Getz-Preziosi 1987β, 145 σημ. 5.

21. Schmidt 1902, 278, ἀρ. 7355-7363· 279, ἀρ. 7461-7462· Blegen et al. 1950, εἰκ. 127: Types 2 C καὶ 3 G, I, F· 216: 37-372, 37-706· 360· Blegen et al. 1951, εἰκ. 48, 55· Höckmann 1977β, 176, εἰκ. 176: 16-17· Thimme 1977, 554-556, ἀρ. 475-485.

22. Sotirakopoulou 1996β, 129-135.

23. Renfrew 1977, 62· Thimme 1977, 432-433, ἀρ. 50· Ντουμας 1978, 26, ἀρ. 5· Doumas 1983, 63, ἀρ. 13.

24. Höckmann 1977β, 176.

25. Renfrew 1969, 14-15, εἰκ. 4: VI· 1972, 184, εἰκ. 11.8· 420, εἰκ. 19.4: VI· 1977, 70· 1991, 91, εἰκ. 5· Doumas 1977, 21, εἰκ. 8q-u, 9e-f· Thimme 1977, 416, ἀρ. 184· Getz-Preziosi 1987β, 8, εἰκ. 3.

26. Renfrew 1969, 14· 1977, 70.

27. Atkinson et al. 1904, 194, πίν. 39: 4, 8· Renfrew 1969, 24: VII. 1-3, πίν. 7c-e· 1972, 159, πίν. 8: 6-8.

28. Renfrew 1969, 24: VII. 4-5, πίν. 7f-g· Caskey 1971, 121, 124, εἰκ. 5, πίν. 22, ἀρ. 30-36· 1974, 78-79, πίν. 11, ἀρ. 41-42.

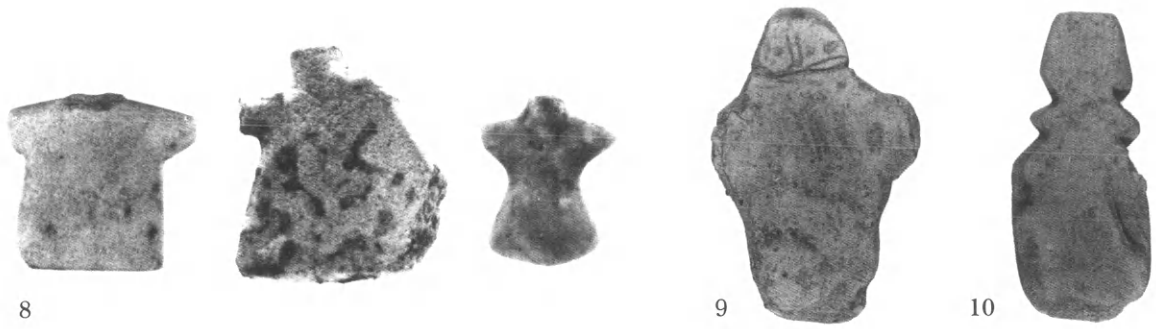

8 9 10

Εἰκ. 8. Σχηματικὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Φυλακωπῆς Ι ἢ Ἁγίας Εἰρήνης: ἀρ. εὑρ. 1859, 6798, 6797.
Εἰκ. 9. Σχηματικὸ εἰδώλιο: ἀρ. εὑρ. 1860.
Εἰκ. 10. Ὑβριδικὸ Λούρου-σχηματικὸ εἰδώλιο: ἀρ. εὑρ. 1886.

τραπεζιόσχημη προεξοχὴ καὶ τὰ χέρια ἀποδίδονται μὲ τραπεζιόσχημες ἢ τριγωνικὲς ἀποφύσεις. Τὰ εἰδώλια τῆς Φυλακωπῆς χρονολογοῦνται στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙΙ περίοδο[29], ἐνῶ αὐτὰ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦν ἐγχώρια παραγωγὴ κατὰ τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ[30]. Τὰ τέσσερα παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν ὅλα προέλθει ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς τοῦ Ὑστεροκυκλαδικοῦ Ι οἰκισμοῦ, γεγονὸς ποὺ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι χρονολογοῦνται στὴν τελευταία φάση του, οὔτε ὅμως καὶ προσφέρει λύση στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν εἰδωλίων αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Τέλος, δύο ἐντελῶς πρωτότυπα εἰδώλια ἀπὸ λευκὸ τόφφο (εἰκ. 9-10), τὰ ὁποῖα μὲ βάση τυπολογικὰ κριτήρια χρονολογοῦνται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι πρὸς τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙ περίοδο. Τὸ ἕνα (εἰκ. 9) παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου Ἀπειράνθου, ὅπως ἡ σαφὴς δήλωση τῆς κεφαλῆς κατ' ὄψιν καὶ σὲ κατατομή, ἡ ὑποτυπώδης δήλωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου μὲ ἐγχαράξεις καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδο σὲ κατατομή, καὶ ἀφ' ἑτέρου χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου Λούρου, ὅπως ἡ διόγκωση στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος στὴν πρόσθια ὄψη, προφανῶς σὲ μία προσπάθεια ἀπόδοσης τοῦ ὄγκου τῶν μηρῶν ἢ τῶν σκελῶν[31]. Τὸ ἄλλο (εἰκ. 10), μὲ κεφάλι καὶ ἄνω σῶμα ποὺ θυμίζουν τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Λούρου καὶ ἐπιμηκυσμένο σχηματικὸ κάτω σῶμα, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑβριδικὸ Λούρου-σχηματικό, στερεῖται ὅμως τοῦ ψηλοῦ λαιμοῦ τῶν παρομοίων ὑβριδικῶν εἰδωλίων[32]. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητά του μὲ τὰ νεολιθικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸ Διμήνι τῆς Θεσσαλίας[33], ποὺ ἔχουν θεωρηθεῖ ὡς πιθανὰ πρότυπα τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Λούρου[34], μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ εἰδώλια τοῦ Διμηνίου ἔχουν ἐπίσης ψηλὸ λαιμό.

29. Renfrew 1969, 24-26, εἰκ. 4: VII· 1972, 184, εἰκ. 11. 8· 420, εἰκ. 19. 4· 1977, 70· 1991, 91, εἰκ. 5· Doumas 1977, 24, εἰκ. 13q· Thimme 1977, 416, εἰκ. 184· Barber 1984, 12· Getz-Preziosi 1987β, 8, εἰκ. 3.

30. Caskey 1971, 123-125.

31. Renfrew 1969, 7, εἰκ. 2: III· Ντουμας 1978, 44-45, ἀρ. 29-30.

32. Thimme 1977, 446-447, ἀρ. 97-101.

33. Τσουντας 1908, 304, πίν. 37: 12, 38: 3· Zervos 1963, εἰκ. 467-468· Renfrew 1969, πίν. 3a.

34. Renfrew 1969, 30· Thimme 1977, 442.

Φυσιοκρατικὰ εἰδώλια

Ὁ *τύπος Πλαστηρᾶ*, χαρακτηριστικὸς τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς Ι περιόδου[35], ἐκπροσωπεῖται στὸ Ἀκρωτήρι ἀπὸ ἕξι συνολικὰ εἰδώλια, ὁλόκληρα ἢ θραύσματα (εἰκ. 11-15): τρία ἀνδρικῶν μορφῶν, ἕνα γυναικείας μορφῆς, ἕνα κεφάλι καὶ μία δεξιὰ κνήμη. Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου εἶναι ἡ ὄρθια στάση, ἡ τοποθέτηση τῶν πήχεων ὁριζοντίως καὶ ἀντικρυστὰ στὴν περιοχὴ τοῦ στομάχου, τὰ χωριστὰ καθ' ὅλο τὸ ὕψος τους σκέλη καὶ ἡ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες.

Τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρως σημαντικὰ νέα εὑρήματα, κατ' ἐξοχὴν τὰ ἀνδρικῶν μορφῶν, δεδομένου ὅτι παρουσιάζουν ἀσυνήθιστα ἢ καὶ ἐντελῶς πρωτότυπα χαρακτηριστικά. Τὰ τρία εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν (εἰκ. 11-13) ἔχουν ἐξ ἴσου εὐρεῖς γοφοὺς καὶ ἐξ ἴσου λεπτὴ μέση μὲ τὸ εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς (εἰκ. 14), ἐνῶ ἕνα (εἰκ. 13) ἔχει καὶ ἐξ ἴσου ἀνεπτυγμένους μαστούς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ διαφορὲς ποὺ ἔχουν παρατηρηθεῖ μεταξὺ τῶν εἰδωλίων ἀνδρικῶν καὶ γυναικείων μορφῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ τοῦ σώματος[36] δὲν ἀποτελοῦν ἀπαράβατο κανόνα.

Ἐπιπλέον, τὸ εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ τοὺς ἀνεπτυγμένους μαστούς (εἰκ. 13) ἔχει κοιλιὰ περισσότερο διογκωμένη ἀπὸ τοῦ εἰδωλίου γυναικείας μορφῆς (εἰκ. 14) καὶ ἐξ ἴσου διογκωμένη μὲ τὴν κοιλιὰ τοῦ κανονικοῦ εἰδωλίου γυναικείας μορφῆς τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι (εἰκ. 19), τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀπεικονίζεται σὲ κατάσταση ἐγκυμοσύνης[37]. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, σπάνιο, ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς ἄγνωστο στὰ ἄλλα εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ[38], μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἐλαφρῶς διογκωμένη κοιλιὰ μπορεῖ ἁπλῶς νὰ ὑπαινίσσεται τὸ εὔσαρκο τῆς ἀπεικονιζόμενης μορφῆς καὶ ὄχι ἀπαραίτητα κατάσταση ἐγκυμοσύνης.

Ἐπιπροσθέτως, δύο ἀπὸ τὰ εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου (εἰκ. 11-12) παρίστανται ἰθυφαλλικά. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἄγνωστο στὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν, πολὺ κοινὸ ὅμως στὰ πήλινα νεολιθικὰ εἰδώλια τῆς Θεσσαλίας[39], μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιβίωση νεολιθικῶν προτύπων, ὅπως εὔστοχα μοῦ ἐπεσήμανε ὁ καθηγητὴς Γιάννης Σακελλαράκης, ἄποψη ἡ ὁποία συνάδει μὲ τὴν ἀναγωγὴ δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ (ὄρθια στάση, τοποθέτηση τῶν πήχεων) σὲ αἰγαιακὰ νεολιθικὰ πρότυπα[40].

Τέλος, τὰ δύο ἰθυφαλλικὰ εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν (εἰκ. 11-12) καὶ τὸ εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ (εἰκ. 14) ἔχουν βραχίονες ἐμφανῶς διαχωρισμένους καὶ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κορμό. Στὰ τρία ἄλλα γνωστὰ εἰδώλια τοῦ τύπου, ὅπου οἱ βραχίονες εἶναι διαχωρισμένοι ἀπὸ τὸν κορμό[41], ὁ διαχωρισμὸς μόλις δηλώνεται μὲ μικρὲς κυκλικὲς ὀπὲς ἢ στενὲς σχισμές.

---

35. Renfrew 1969, 8, εἰκ. 4: II· 1972, 153, 159, 527· 184, εἰκ. 11.8: II· 1977, 63, 64· 1991, 91, εἰκ. 5· Doumas 1977, 17, εἰκ. 5e· Thimme 1977, 436· 416, εἰκ. 184· Getz-Preziosi 1987α, 48, εἰκ. 21· 1987β, 8, εἰκ. 3.

36. Getz-Preziosi 1980, 6· 1987α, 52· 1987β, 20.

37. Ἡ σχετικῶς διογκωμένη κοιλιὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐλαφρὰ καμπύλη ποὺ διαγράφουν οἱ πήχεις θεωροῦνται ὅτι ὑποδηλώνουν κατάσταση ἐγκυμοσύνης· βλ. Getz-Preziosi 1987β, 49.

38. Getz-Preziosi 1975, πίν. 17· 1980, εἰκ. 1: ἀρ. 4, 4-5· 1987β, πίν. 18-20: [2].

39. Βλ. π.χ. Παπαθανασοπουλος 1981, 96-99, πίν. 41-45· Χουρμουζιαδης 1994, 86-91, εἰκ. 9, πίν. 1, 3-4· Gallis - Orphanidis 1996, 196-197, ἀρ. 142.

40. Renfrew 1969, 29-30· Thimme 1977, 417· Getz-Preziosi 1987α, 129· 1987β, 9-10.

41. (1) Thimme 1977, 439, ἀρ. 71· Getz-Preziosi 1987β, 16, εἰκ. 8b· (2) Getz-Preziosi 1987α, 130-131, ἀρ. κατ. 4· 1987β, πίν. 18, 20: 1· (3) Getz-Preziosi 1975, 48, εἰκ. 1b, πίν. 17· 1987α, 53, εἰκ. 24c· 1987β, 16, εἰκ. 8a, πίν. 18-20: 2· Höckmann 1977α, 156, εἰκ. 153.

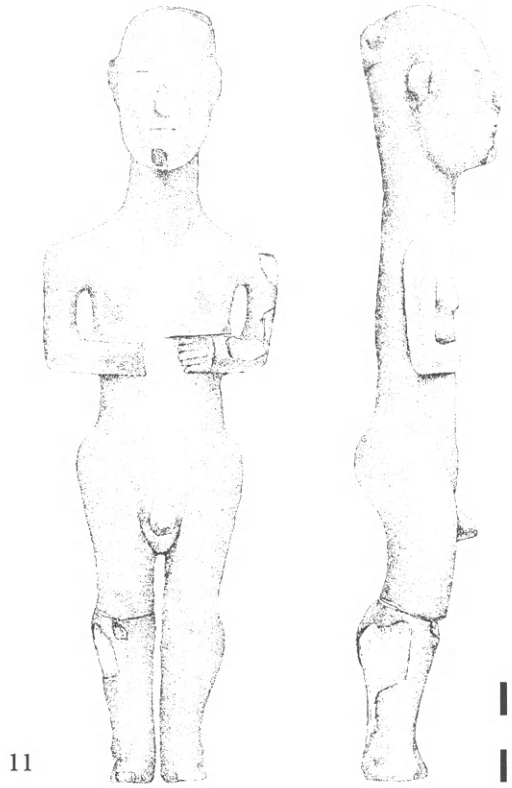

11

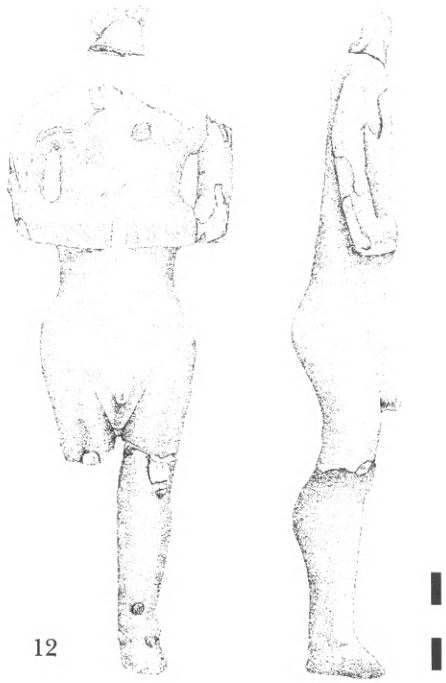

12

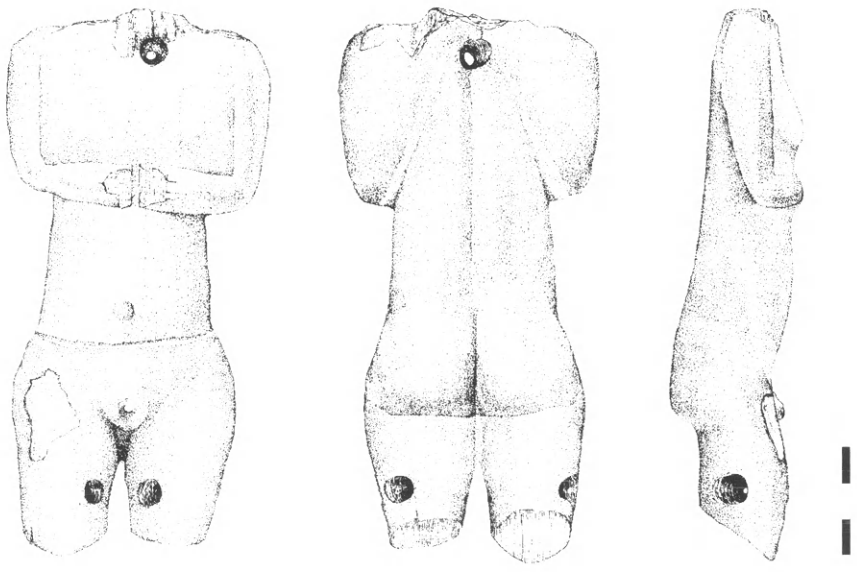

13

Εἰκ. 11. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ τύπου Πλασιηρᾶ: ἀρ. εὑρ. 6818.
Εἰκ. 12. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ τύπου Πλασιηρᾶ: ἀρ. εὑρ. 6820 + 6859.
Εἰκ. 13. Εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ τύπου Πλασιηρᾶ: ἀρ. εὑρ. 6858.

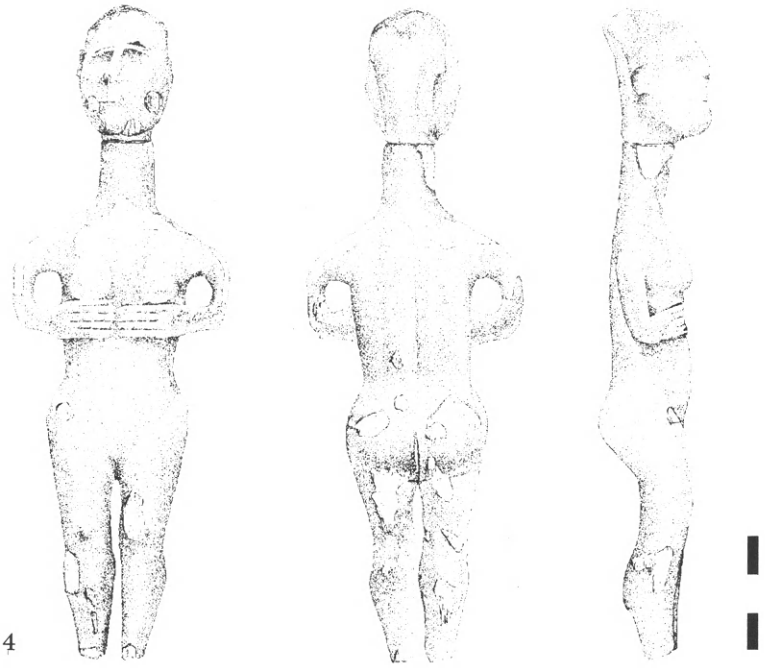

14

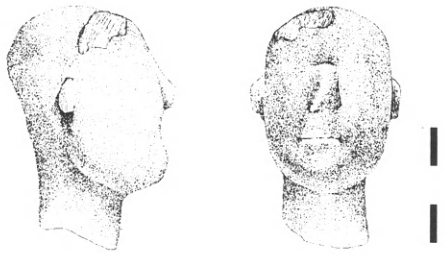

15

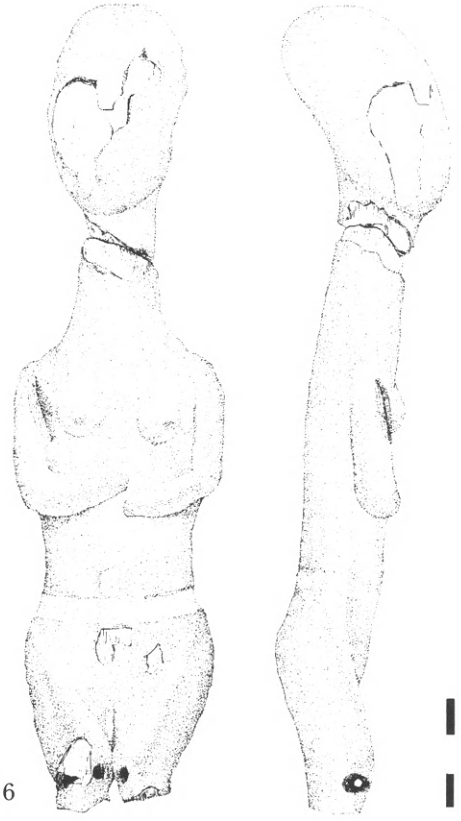

16

Εἰκ. 14. Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ, ἀρ. εὑρ. 6829 + 6830.
Εἰκ. 15. Κεφάλι εἰδωλίου τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ, ἀρ. εὑρ. 6828.
Εἰκ. 16. Προκανονικὸ εἰδώλιο, ἀρ. εὑρ. 6815.

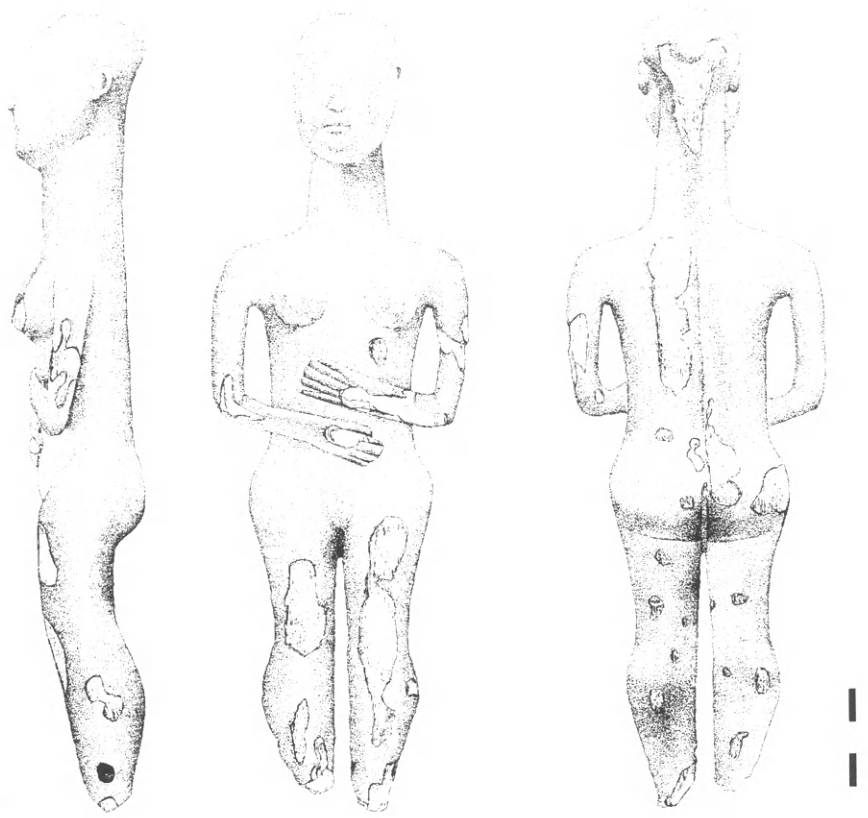

Εἰκ. 17. Προκανονικὸ εἰδώλιο, ἀρ. εὑρ. 6821.

Ὁ *προκανονικὸς τύπος* (εἰκ. 16-17). Ἄμεσος πρόδρομος τοῦ κανονικοῦ τύπου «μὲ τοὺς διπλωμένους πήχεις» καὶ ἐνδιάμεσος σὲ αὐτὸν καὶ τὸν τύπο Πλαστηρᾶ, ὁ προκανονικὸς τύπος ἐντάσσεται χρονολογικὰ στὴ μεταβατικὴ φάση ἀπὸ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ Ι πρὸς τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙ περίοδο[42]. Στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας ὁ τύπος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ δύο εἰδώλια. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν τὰ δύο προκανονικὰ εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου ἔγκειται στὴ θέση τῶν πήχεων. Τὸ ἕνα (εἰκ. 16) βρίσκει ἀκριβὴ σχεδὸν παράλληλα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς σὲ ἕνα νεολιθικὸ εἰδώλιο πιθανῶς ἀπὸ τὴ Σχινοῦσα[43]. Τὸ ἄλλο (εἰκ. 17) παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ χρονολογικὰ ὑστερότερο ἀργυρὸ εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Hasanoğlan[44], ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴ θέση τῶν πήχεων, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ὅλη ἀπόδοση τῶν χεριῶν καὶ τὴ σχετικὰ μεγάλη ἀπόσταση τῶν βραχιόνων ἀπὸ τὸν κορμό. Οἱ ὁμοιότητες

42. Thimme 1977, 449-453, ἀρ. 110-123· 416, εἰκ. 184· Getz-Preziosi 1981, 16, σημ. 20· 1987α, 60-62, 145· 48, εἰκ. 21· 1987β, 13-14· 8, εἰκ. 3.

43. Thimme 1977, 423, ἀρ. 19· 416, εἰκ. 184.

44. Renfrew 1969, πίν. 3c· Höckmann 1977α, 157, εἰκ. 155.

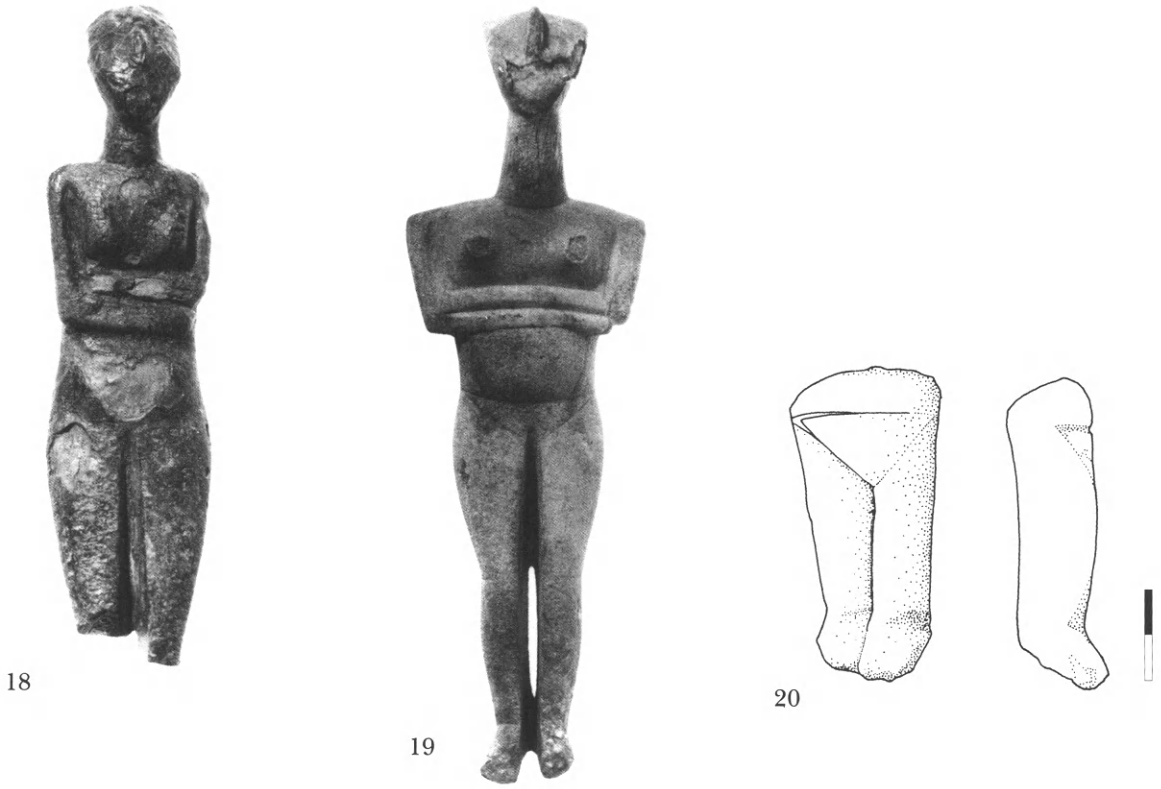

Εἰκ. 18. Κανονικὸ εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς τῆς παραλλαγῆς Καψάλων: ἀρ. εὑρ. 6816.
Εἰκ. 19. Κανονικὸ εἰδώλιο τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ: ἀρ. εὑρ. 2684.
Εἰκ. 20. Θραῦσμα εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Χαλανδριανῆς: ἀρ. εὑρ. 6792.

αὐτὲς τῶν εἰδωλίων τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαμόρφωση τοῦ κανονικοῦ τύπου «μὲ τοὺς διπλωμένους πήχεις» ἀνάγεται σὲ κυκλαδικὰ νεολιθικὰ πρότυπα[45] καὶ ὅτι ἐπιτεύχθηκε ἐντὸς τῶν Κυκλάδων[46]. Ἀντίθετα δὲ πρὸς τὴν ἀρχικὴ ἐντύπωση τοῦ C. Renfrew, ὅτι τὸ εἰδώλιο τοῦ Hasanoğlan ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς θέσης τῶν πήχεων τῶν κανονικῶν εἰδωλίων[47], τὸ εἰδώλιο 6821 (εἰκ. 17) τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπιβεβαιώνει ἐπίσης τὴν ἄποψη ὅτι τὸ εἰδώλιο τοῦ Hasanoğlan ἀπηχεῖ στὴν πραγματικότητα αἰγαιακὲς ἐπιδράσεις ποὺ εἰσχώρησαν μέχρι τὴν κεντρικὴ Ἀνατολία[48].

Τέλος, ὁ *κανονικὸς τύπος «μὲ τοὺς διπλωμένους πήχεις»*, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸς τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τρία εἰδώλια ἐντασσόμενα ἀντίστοιχα στὴν παραλλαγὴ Καψάλων (εἰκ. 18), στὴν παραλλαγὴ Σπεδοῦ (εἰκ. 19) καὶ στὴν παραλλαγὴ Χαλανδριανῆς (εἰκ. 20).

45. Thimme 1977, 417· 423, ἀρ. 19.
46. Thimme 1977, 449.
47. Renfrew 1969, 31· 1977, 67.
48. Höckmann 1977α, 158· Thimme 1977, 449.

Θέματα τεχνικῆς καὶ κατασκευῆς

Δύο ἀπὸ τὰ εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ καὶ τὰ δύο προκανονικὰ σώζουν τὶς ὀπὲς ἐπισκευῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ ὀπὲς βρίσκονται στὰ πλέον εὐπαθὴ σημεῖα τῶν εἰδωλίων αὐτῶν τῶν τύπων[49], δηλαδὴ κοντὰ στὸν λαιμό, στὰ γόνατα ἢ στοὺς ἀστραγάλους. Ἔτσι, τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 6858 (εἰκ. 13) ἔχει μία ὀπὴ λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ ζεῦγος ὀπῶν στοὺς μηρούς, τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 6815 (εἰκ. 16) ἔχει ζεῦγος ὀπῶν στὰ γόνατα, τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 6821 (εἰκ. 17) ἔχει μία ὀπὴ λίγο πιὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἀστράγαλο καὶ τὸ εἰδώλιο ἀρ. εὑρ. 6820+6859 (εἰκ. 12) ἔχει ἡμιτελὴ ὀπὴ στὸν δεξιὸ μηρό, ἀνοιγμένη ἀπὸ τὰ πίσω πρὸς τὰ ἐμπρός. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις οἱ ὀπὲς ἔχουν τὸ σχῆμα δύο ἀντικορύφων κώνων, ποὺ δηλώνουν τὴ διάνοιξη τῆς ὀπῆς καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὄψεις. Σὲ μία περίπτωση (ἀριστερὸς μηρὸς τοῦ 6815) ἡ ὀπὴ εἶναι κωνική.

Τὸ ἕνα εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ (εἰκ. 11) καὶ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ προκανονικά (εἰκ. 17) σώζουν πιθανῶς λείψανα τῆς γραπτῆς ἀπόδοσης τῆς κόμης ἢ κάποιου εἴδους καλύμματος τῆς κεφαλῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ ἴχνη ἔχουν τὴ μορφὴ δύο μικρῶν κομβιόσχημων ἐξαρμάτων στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, στὴ δεύτερη ἔχουν τὴ μορφὴ τριγωνικοῦ τμήματος ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ δύο λοξὲς καὶ συγκλίνουσες πρὸς τὸν αὐχένα ἀνάγλυφες γραμμὲς στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Ἡ χρήση χρώματος γιὰ τὴν ἀπόδοση παρομοίων λεπτομερειῶν δὲν εἶχε μέχρι στιγμῆς ἀναγνωρισθεῖ σὲ εἰδώλια τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ, οὔτε σὲ ἄλλα πρωτοκυκλαδικὰ Ι εἰδώλια[50].

Ὅσον ἀφορᾶ στὴ δυνατότητα ἀπόδοσης σὲ συγκεκριμένους καλλιτέχνες, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ (εἰκ. 19), ποὺ παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ ἔργα ποὺ ἡ P. Getz-Preziosi ἔχει ἀποδώσει στὸν «καλλιτέχνη τοῦ Schuster»[51], τὰ εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐμφανίζονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα κυκλαδικὰ εἰδώλια τῶν ἰδίων τύπων καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἡ P. Getz-Preziosi ἔχει ἀναγνωρίσει. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι δύο ἀπὸ τὰ εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν (εἰκ. 11-12) καὶ τὸ εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς (εἰκ. 14) τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ, καθὼς ἐπίσης τὸ προκανονικὸ 6821 (εἰκ. 17), τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ὅμοιο μὲ τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θέση τῶν πήχεων, παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες μεταξύ τους ὅσον ἀφορᾶ στὴ γενικὴ εἰκόνα καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν (π.χ. ὀρθογώνιος ἄνω κορμός, γερτοὶ ὦμοι, διαχωρισμὸς βραχιόνων ἀπὸ τὸν κορμό, περιγράμματα λεκάνης, γλουτῶν καὶ κνημῶν κ.ἄ.) καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἔργα τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη· τὸ τρίτο εἰδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ (εἰκ. 13), ἀντίθετα, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἄλλον καλλιτέχνη.

Οἱ ἰδιαιτερότητες τῶν εἰδωλίων τοῦ Ἀκρωτηρίου προσδίδουν σὲ αὐτὰ ἕναν σαφῶς τοπικὸ χαρακτήρα, γεγονὸς ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει εἴτε τὴν ὕπαρξη Θηραίων καλλιτεχνῶν ποὺ δούλευαν μὲ εἰσηγμένη πρώτη ὕλη εἴτε τὴν ὕπαρξη ἄλλων, ἄγνωστων μέχρι σήμερα, Κυκλαδιτῶν καλλιτεχνῶν ἐκτὸς Θήρας εἴτε καὶ συνδυασμὸ τῶν δύο αὐτῶν πιθανοτήτων. Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ τεχνίτες ποὺ κατασκεύασαν τὰ μικρὰ σχηματικὰ εἰδώλια ἀπὸ λευκὸ τόφφο θὰ πρέπει νὰ ἦσαν Θηραῖοι.

---

49. Thimme 1977, 437, 454· Getz-Preziosi 1987β, 13.

50. Getz-Preziosi 1980, 15.

51. Getz-Preziosi 1987β, 115-117, πίν. 40-41.

Συνθῆκες εὕρεσης

Μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς σχηματικοῦ εἰδωλίου τοῦ τύπου Τροίας (ἀρ. εὑρ. 547, εἰκ. 5), ποὺ βρέθηκε στὴν ὑπόγεια λαξευτὴ κατασκευὴ τοῦ φρέατος 6 σὲ καθαρῶς πρωτοκυκλαδικὸ περιβάλλον[52], τὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια τοῦ Ἀκρωτηρίου προῆλθαν ἀπὸ τὰ στρώματα καταστροφῆς τῶν τελευταίων φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ. Συγκεκριμένα, 19 ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 37, ὅλα σχηματικά, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ κανονικοῦ εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ, βρέθηκαν στὸ στρῶμα τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς ποὺ σήμανε τὸ τέλος τοῦ ἀκμάζοντος Ὑστεροκυκλαδικοῦ Ι οἰκισμοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα 17, 7 ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχηματικὰ καὶ 10 φυσιοκρατικά, προῆλθαν ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς ποὺ φαίνεται νὰ ἔπληξε τὸν οἰκισμὸ σὲ μία πολὺ πρώιμη φάση τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς Ι περιόδου.

Τὰ 9 ἀπὸ τὰ 10 φυσιοκρατικὰ εἰδώλια τοῦ στρώματος τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς, δηλαδὴ τὰ 6 τοῦ τύπου Πλαστηρᾶ, τὰ δύο προκανονικὰ καὶ τὸ κανονικὸ τῆς παραλλαγῆς Καψάλων, βρέθηκαν τοποθετημένα σὲ μία πρόχειρη τετράπλευρη «κατασκευὴ» ποὺ εἶχε γίνει στὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ στρώματος τῶν μπάζων τῆς καταστροφῆς αὐτῆς στὴν περιοχὴ

Εἰκ. 21. Ἡ τετράπλευρη «κατασκευὴ» τῆς Πλαείας Κενοταφίου τὴ στιγμὴ τῆς ἀποκάλυψής της. Λήψη ἀπὸ Δ.

52. Βλ. σημ. 22.

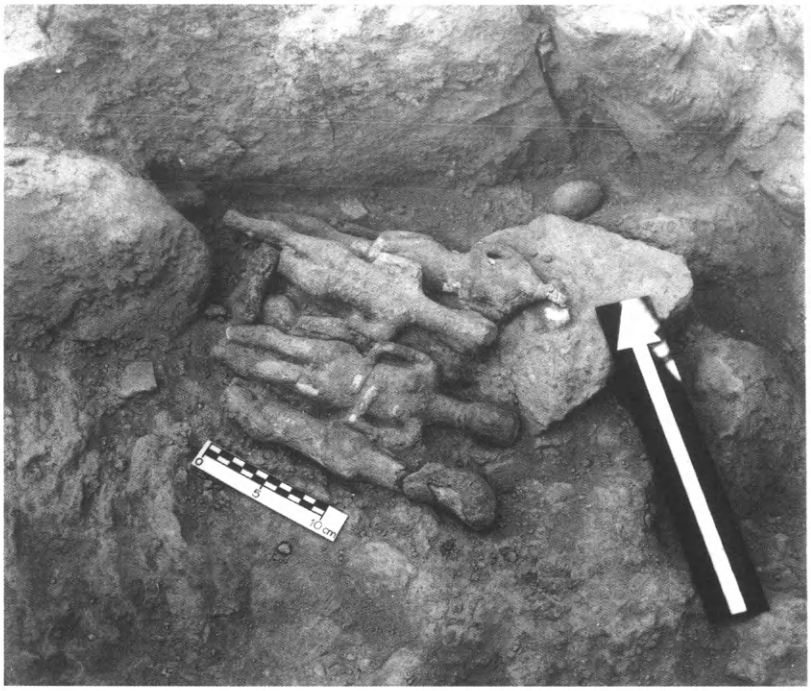

22

23

Εἰκ. 22. Ἡ ἀνώτερη στρώση τῶν εἰδωλίων στὴ θέση της στὴ ΒΑ γωνία τῆς «κατασκευῆς». Λήψη ἀπὸ Ν.
Εἰκ. 23. Ἡ κατώτερη στρώση τῶν εἰδωλίων στὴ θέση της στὴ ΒΑ γωνία τῆς «κατασκευῆς». Λήψη ἀπὸ Δ.

ἀμέσως ΝΑ τοῦ φρέατος 17 (εἰκ 21, 24)[53]. Ὅλα ἦσαν ἐξαιρετικὰ διαβρωμένα, προφανῶς λόγω τοῦ χειμάρρου ποὺ μέχρι τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἀκρωτήρι, τὸ 1967, ἔρρεε ἀμέσως δυτικὰ τοῦ σημείου αὐτοῦ. Μέσα στὴν τετράπλευρη «κατασκευὴ» βρέθηκαν ἐπίσης ἕνας ὁλόκληρος καὶ δύο ἀποσπασματικῶς σωζόμενοι μαρμάρινοι κρατηρίσκοι μὲ πόδι (καντῆλες), μία ἀσβεστολιθικὴ πλάκα μὲ ἀβαθεῖς κοιλότητες σὲ διάταξη μονήρους σπείρας στὴ μία πλευρὰ καὶ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀντικειμένων ὀψιανοῦ (πυρῆνες, λεπίδες, φολίδες καὶ ἀπολεπίσματα). Τὰ εἰδώλια βρέθηκαν συγκεντρωμένα κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τῆς «κατασκευῆς», σὲ τρεῖς ἐπάλληλες στρώσεις, σὲ ὁριζόντια θέση καὶ μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ΝΑ (εἰκ. 22-23). Τὸ ἀνώτερο βρέθηκε σὲ θέση πρηνή, τὰ ἄλλα σὲ θέση ὕπτια ἢ στὸ ἕνα πλευρό. Τὰ θραύσματα πέντε εἰδωλίων εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπάνω σὲ τεμάχια σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τὸ θραῦσμα εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Χαλανδριανῆς βρέθηκε 20 ἑκ. βαθύτερα ἀπὸ τὴ συστάδα τῆς ΒΑ γωνίας, ἐνῶ ἀκόμη βαθύτερα βρέθηκε ἕνα χάλκινο τριγωνικὸ ἐγχειρίδιο χωρὶς κεντρικὴ νεύρωση καὶ μὲ δύο καρφιὰ γιὰ τὴ στερέωση τῆς λαβῆς. Ἡ πλάκα μὲ τὶς ἀβαθεῖς κοιλότητες καὶ τὸ τριγωνικὸ ἐγχειρίδιο βρέθηκαν σὲ ὁριζόντια ἐπίσης θέση.

Κατανομή (εἰκ. 24)

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώιμη κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ποὺ παρουσιάζει τάση γιὰ συγκέντρωση στὸ νότιο καὶ κυρίως τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου[54], τὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια παρουσιάζουν τάση γιὰ συγκέντρωση πρὸς τὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς, συγκεκριμένα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ μεταξὺ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τῆς Ξεστῆς 5, ἀπὸ ὅπου προῆλθαν τὰ 23 ἀπὸ τὰ 37 εἰδώλια, ἰδιαίτερα δὲ στὴν ἀνοικτὴ περιοχή –πλατεία κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ– γύρω ἀπὸ τὸ φρέαρ 17, ὅπου βρέθηκαν 17 εἰδώλια.

Ἑρμηνεία

Οἱ συνθῆκες εὕρεσης τοῦ σχεδὸν ἀκέραιου φυσιοκρατικοῦ εἰδωλίου τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ, σὲ ἀψιδοειδὴ κοιλότητα στὴν κίσηρη ἀμέσως ἐξωτερικὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 15 τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ θεωρηθείσα ὡς ὀροφὴ τῶν δωματίων 5-8[55] τοῦ Κτηρίου Β, ὑπαινίσσονται τὴν πιθανὴ χρήση πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων στὸν οἰκισμὸ κατὰ τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ Ι περίοδο γιὰ κάποιους λατρευτικοὺς ἢ τελετουργικοὺς σκοπούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τάση τῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων γιὰ συγκέντρωση στὴν ἀνοικτὴ περιοχή/πλατεία περὶ τὸ φρέαρ 17, καὶ ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐννέα ἀπὸ τὰ δέκα φυσιοκρατικὰ βρέθηκαν τοποθετημένα μαζὶ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς Πρωτοχαλκῆς Ἐποχῆς στὴν «κατασκευὴ» ἀμέσως ΝΑ τοῦ φρέατος 17, ἐμβάλλουν τὴ σκέψη ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶχαν πιθανῶς περισυλλεγεῖ ἀπὸ κάποιο μέρος στὴ γύρω περιοχή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «κατασκευὴ» ἦταν τραπεζιόσχημη σὲ κάτοψη, ἴσως κατ' ἀπομίμησιν πρωτοκυκλαδικοῦ τάφου, ὅτι ἡ κορυ-

53. *Ἔργον* 1984, 82· *Ἔργον* 1985, 64-65· *Ἔργον* 1992, 78-80· ΝΤΟΥΜΑΣ 1984, 346-347· 1985, 173· 1992, 181-184.

54. SOTIRAKOPOULOU 1990, 45-47, εἰκ. 8· ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1992, 197· ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 55-67, παρένθ. πίν. 3-8.

55. *Thera* V, 23, πίν. 38 b· ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1971, 198, πίν. 253β.

Εἰκ. 24. Κατανομὴ τῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων στὸν ὑστεροκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου.

φή της ἐξεῖχε ἐλαφρῶς τῆς ἐπιφάνειας τῶν μπάζων ποὺ κάλυπταν τὴν περιοχὴ καὶ ὅτι τὰ εἰδώλια ποὺ περιεῖχε σώζονται σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση ἢ σπασμένα σὲ κομμάτια καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ὑπόθεση τοῦ καθηγητοῦ Χρ. Ντούμα ὅτι ἡ «κατασκευὴ» ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος κενοταφίου, στὸ ὁποῖο οἱ μεταγενέστεροι κάτοικοι τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐναπέθεσαν τὰ περιεχόμενα τῶν τάφων ἑνὸς νεκροταφείου ποὺ ἐκτεινόταν κοντὰ στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς χρόνους[56]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ ἡ πλατεία περὶ τὸ φρέαρ 17 ὀνομάστηκε συμβατικὰ «Πλατεία Κενοταφίου». Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μαρμάρινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια τῶν τύπων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν «κατασκευὴ» ἔχουν σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μέχρι στιγμῆς γνωστὲς περιπτώσεις προέλθει ἀπὸ νεκροταφεῖα, ὅπως καὶ τὸ ὅτι οἱ πλάκες μὲ τὴν παράσταση μονήρους σπείρας θεωρεῖται ἐπίσης ὅτι δηλώνουν θέσεις νεκροταφείων[57].

Ὅσον ἀφορᾶ, τέλος, στὰ μικρὰ σχηματικὰ εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν διεσπαρμένα στὰ στρώματα τῆς ἡφαιστειακῆς καὶ τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς, ἡ παρουσία τους ἐκεῖ μᾶλλον ὀφείλεται στὴν τυχαία ἀνάμιξή τους μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexiou 1960 — S. Alexiou, New Light on Minoan Dating: Early Minoan Tombs at Lebena, *ILN*, August 6th, 225-227.

Atkinson et al. 1904 — Th. D. Atkinson - J. W. Crowfoot - C. C. Edgar - R. C. Bosanquet - D. MacKenzie - G. Smith - F. B. Welsch, *Excavations at Phylakopi in Melos, JHS* Suppl. 4 (London).

Barber 1984 — R. L. N. Barber, Early Cycladic Marble Figures: Some Thoughts on Function, στὸ J. L. Fitton (ἐπιμ.), *Cycladica. Studies in Memory of N. P. Goulandris* (London) 10-14.

Bernabò-Brea 1964 — L. Bernabò-Brea, *Poliochni: città preistorica nell'isola di Lemnos* I (Roma).

Blegen et al. 1950 — C. W. Blegen - J. L. Caskey - M. Rawson - J. Sperling, *Troy* I. *General Introduction. The First and Second Settlements* (Princeton).

Blegen et al. 1951 — C. W. Blegen - J. L. Caskey - M. Rawson, *Troy* II. *The Third, Fourth and Fifth Settlements* (Princeton).

Caskey 1971 — J. L. Caskey, Marble Figurines from Ayia Irini in Keos, *Hesperia* 40, 114-126.

Caskey 1974 — J. L. Caskey, Addenda to the Marble Figurines from Ayia Irini, *Hesperia* 43, 77-79.

Dikaios - Stewart 1962 — P. Dikaios - J. R. Stewart, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. IV, μέρος IA: *The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus* (Lund).

Doumas 1977 — Chr. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, *SIMA* 48 (Göteborg).

Doumas 1983 — Chr. Doumas, *Cycladic Art: Ancient Sculpture and Pottery from the N.P. Goulandris Collection* (London).

56. *Ἔργον* 1985, 64-65· *Ἔργον* 1992, 78-80· Ντουμας 1985, 174· 1992, 184-185.

57. Ντουμας 1990, 158.

Ντουμας 1978	Χρ. Ντουμας, *Ἔκθεση Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης. Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ. Ι. Κυκλαδικὸς πολιτισμός. Ἰούνιος-Νοέμβριος 1978*, Μουσεῖο Μπενάκη (Ἀθήνα).
Ντουμας 1984	Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτήρι), *ΠΑΕ*, 340-348.
Ντουμας 1985	Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτήρι), *ΠΑΕ*, 168-176.
Ντουμας 1990	Χρ. Ντουμας, Λιθοτεχνία - Μαρμαρογλυπτική: ἡ τέχνη τῆς ἐπίκρουσης, στὸ Λ. Μαραγκου (ἐπιμ.), *Κυκλαδικὸς πολιτισμός. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία* (Ἀθήνα) 158-160.
Ντουμας 1992	Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 176-188.
Ντουμας 1993	Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.
Ντουμας 1994	Χρ. Ντουμας, Κυκλαδικὴ τέχνη, στὸ Γ. Σακελλαρακης - Χρ. Ντουμας - Ε. Σαπουνα-Σακελλαρακη - Σ. Ιακωβιδης, *Ἑλληνικὴ τέχνη: ἡ αὐγὴ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης* (Ἀθήνα) 31-129.
Evans 1895	A. J. Evans, *Cretan Pictographs and the Prae-Phoenician Script with an Account of a Sepulchral Deposit at Hagios Onouphrios* (London).
Evans 1964	A. J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, τ. I: *The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages* (London).
Evans - Renfrew 1968	J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos, BSA*, Suppl. 5 (London).
Gallis - Orphanidis 1996	K. Gallis - L. Orphanidis, *Figurines of Neolithic Thessaly, Academy of Athens, Research Centre for Antiquity, Monograph* 3 (Athens).
Getz-Preziosi 1975	P. Getz-Preziosi, An Early Cycladic Sculptor, *AK* 18, 47-50.
Getz-Preziosi 1980	P. Getz-Preziosi, The Male Figure in Early Cycladic Sculpture, *MMJ* 15, 5-33.
Getz-Preziosi 1981	P. Getz-Preziosi, Risk and Repair in Early Cycladic Sculpture, *MMJ* 16, 5-32.
Getz-Preziosi 1987α	P. Getz-Preziosi, *Early Cycladic Art in North American Collections*, Virginia Museum of Fine Arts (Richmond).
Getz-Preziosi 1987β	P. Getz-Preziosi, *Sculptors of the Cyclades: Individual and Tradition in the Third Millennium B.C.* (The University of Michigan Press, Ann Arbor).
Höckmann 1977α	O. Höckmann, The Cyclades and their Eastern Neighbours, στὸ Thimme - Getz 1977, 155-163.
Höckmann 1977β	O. Höckmann, The Neolithic and Early Bronze Age Idols of Anatolia, στὸ Thimme - Getz 1977, 173-184.
Θεοχαρης 1955	Δ. Ρ. Θεοχαρης, Νέοι «Κυκλαδικοὶ» τάφοι ἐν Ἀττικῇ, *Νέον Ἀθήναιον* 1, 283-292.
Μαρινατος 1969	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ, *ΠΑΕ* , 147-192.
Μαρινατος 1971	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, *ΠΑΕ* , 181-225.
Παπαθανασοπουλος 1961-1962	Γ. Α. Παπαθανασοπουλος, Κυκλαδικὰ Νάξου, *ΑΔ* 17, Μελέται, 104-151.
Παπαθανασοπουλος 1981	Γ. Α. Παπαθανασοπουλος, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: Νεολιθικά - Κυκλαδικά* (Ἀθήνα).
Rambach 2000	J. Rambach, *Kykladen* I. *Die frühe Bronzezeit Grab-und Siedlungsbefunde* (Bonn).
Renfrew 1969	C. Renfrew, The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines, *AJA* 73, 1-32.
Renfrew 1972	C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (London).

Renfrew 1977	C. Renfrew, The Typology and Chronology of Cycladic Sculpture, στὸ Thimme - Getz 1977, 59-71.
Renfrew 1991	C. Renfrew, *Τὸ Κυκλαδικὸ πνεῦμα* (Ἀθήνα).
Renfrew - Peacey 1968	C. Renfrew - J. S. Peacey, Aegean Marble: A Petrological Study, *BSA* 63, 45-66.
Sakellarakis 1977	I. A. Sakellarakis, The Cyclades and Crete, στὸ Thimme - Getz 1977, 145-154.
Σαπουνα-Σακελλαρακη 1983	Ε. Σαπουνα-Σακελλαρακη, Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, *AE*, 44-74.
Schmidt 1902	H. Schmidt, *Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer* (Berlin).
Sotirakopoulou 1990	P. Sotirakopoulou, The Earliest History of Akrotiri: The Late Neolithic and Early Bronze Age Phases, στὸ *TAW* III. 3, 41-47.
Sotirakopoulou 1996α	P. Sotirakopoulou, Late Neolithic Pottery from Akrotiri on Thera: Its Relations and the Consequent Implications, στὸ E. Alram-Stern, *Die ägäische Frühzeit, I: Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* (Wien) 581-607.
Sotirakopoulou 1996β	P. Sotirakopoulou, The Dating of the Late Phylakopi I as Evidenced at Akrotiri on Thera, *BSA* 91, 113-136.
Sotirakopoulou 2008	P. Sotirakopoulou, Akrotiri, Thera: The Late Neolithic and Early Bronze Age Phases in the Light of the Recent Excavations at the Site, στὸ N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (ἐπιμ.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge) 115-134.
Σωτηρακοπουλου 1992	Π. Σωτηρακοπουλου, Οἱ πρωιμότατες φάσεις τοῦ Ἀκρωτηρίου: νεολιθικὴ καὶ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὸ Χρ. Ντουμας (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι) 185-199.
Σωτηρακοπουλου 1999	Π. Σωτηρακοπουλου, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς* (ΒΑΕ ἀρ. 191, Ἀθῆναι).
Thimme 1977	J. Thimme, Catalogue/Texts and Appendices, στὸ Thimme - Getz 1977, 415-588.
Thimme - Getz 1977	J. Thimme - P. Getz-Preziosi (ἐπιμ.), *Art and Culture of the Cyclades* (Karlsruhe).
Τσουντας 1898	Χρ. Τσουντας, Κυκλαδικά, *AE*, 137-212.
Τσουντας 1908	Χρ. Τσουντας, *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Δημηνίου καὶ Σέσκλου* (ΒΑΕ, Ἀθῆναι).
Χουρμουζιαδης 1994	Γ. Χ. Χουρμουζιαδης, *Τὰ νεολιθικὰ εἰδώλια* (Θεσσαλονίκη).
Zervos 1956	C. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne* (Paris).
Zervos 1957	C. Zervos, *L'art des Cyclades du début à la fin de l'âge du bronze. 2500-1100 avant notre ère* (Paris).
Zervos 1963	C. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce* (Paris).

SUMMARY

THE EARLY CYCLADIC FIGURINES AT AKROTIRI AND THEIR IMPORTANCE FOR THE SETTLEMENT

PANAGIOTA SOTIRAKOPOULOU

The thirty-seven Early Cycladic stone figurines from Akrotiri, Thera, are undoubtedly amongst the most impressive finds of the Early Bronze Age recovered so far from the prehistoric settlement. They include a wide variety of types, both schematic and naturalistic, covering virtually the entire spectrum of Early Cycladic figurine sculpture, and also introduce new types displaying rare or even completely innovative features and a clearly local character. No other site in the Cyclades has yielded such a wide range of types and variations of Early Cycladic figurines as Akrotiri.

These ascertainments, in conjunction with the fact that the majority of figurines from Akrotiri date to the Early Cycladic I period, make them particularly important for the following reasons: 1) they are indisputable evidence of the importance of the settlement already in the early third millennium BC, 2) they enrich our knowledge of Cycladic figurine sculpting in the Early Bronze Age, and 3) in contrast to a large number of Early Cycladic figurines which come from illicit excavations, these figurines come from a systematic excavation and so give the researcher the opportunity of studying their context and proceeding to their interpretation.

Twenty-six of the figurines are schematic and the remaining eleven are naturalistic. Seven figurines, all schematic, are made of local limestone and one from a sea pebble. The rest are of white, whitish or greyish marble. Represented in the schematic figurines are the pebble-shaped, the type with pronounced shoulders, the spade-shaped, the Troy, the Apeiranthos and the Phylakopi I or Ayia Irini type, as well as new types such as the bipartite, the hybrid Louros-schematic and a completely peculiar one that does not belong in any of the known types of schematic figurines. Represented in the naturalistic figurines are the Plastiras type, the precanonical type and the canonical type with folded arms, in three of its varieties (Kapsala variety, Spedos variety and Chalandriani variety).

Particularly important are the six Plastiras-type figurines, three of which are male, and the two precanonical. Their interest lies in the fact that they present unique features, as well as that three of them have upper arms clearly separated from the body and a distance from it. Furthermore, the male figurines present common features with the female ones in the construction of the body and two males are ithyphallic. The special interest of the two precanonical figurines lies mainly in the position of the forearms. The similarities in this respect of one with a Neolithic figurine, possibly from Schinousa, and the other with the later silver figurine from Hasanoğlan confirm the view that the formation of the canonical type with folded arms goes back to Cycladic Neolithic models and that it took place within the Cyclades. Furthermore, one of the male figurines of Plastiras type and one of the precanonical preserve possible traces of painted rendering of the hair or some kind of headdress.

Regarding context and interpretation, with the exception of one schematic figurine of Troy type, which was found in the underground rock-cut chamber in Pillar Shaft 6, in a purely Early Cycladic context, the Early Cycladic figurines from Akrotiri come from the destruction levels of the final phases of the settlement, that is either the volcanic destruction level, which signalled the end of the Late Cycladic I settlement, or the seismic destruction level, of the beginning of the Late Cycladic I period. Of the eleven naturalistic figurines, the canonical figurine of Spedos type was

found in the volcanic destruction level, in circumstances that hint at the use of Early Cycladic figurines in the settlement of the Late Cycladic I period for some cultic or ritual purposes. Nine of the other ten were found placed together with other Early Bronze Age objects in a makeshift quadrilateral construction in the layer of debris from the earthquake destruction directly southeast of Pillar Shaft 17. The general picture of the quadrilateral construction and the objects this contained suggest that it was perhaps part of a kind of cenotaph in which the later inhabitants of the settlement re-deposited the contents of the graves of a cemetery that extended close to this area in Early Cycladic times. Last, as far as the small schematic figurines are concerned, these were found dispersed in levels of the volcanic and the seismic destruction and had most probably been used as building material.

Μεσοκυκλαδικη Εικονιστικη Παραδοση ως Προδρομος των Τοιχογραφιων*

Τὰ εἰκονιστικὰ μοτίβα στὴ ζωγραφική, τὴν κεραμική, τὴ σφραγιδογλυφία καὶ τὴ γλυπτικὴ ἔχουν ἀπασχολήσει πολλοὺς ἐρευνητὲς τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προέλευσης καὶ τῆς ἐξέλιξής τους ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἑρμηνείας τους στὶς συνθέσεις. Οἱ τομεῖς αὐτοὶ τῆς ἔρευνας ἔχουν μάλιστα ἀποτελέσει καὶ θέματα διδακτορικῶν διατριβῶν[1] καὶ συνεδρίων[2].

Ἐκεῖνοι ποὺ ἐνδιαφέρονται εἰδικὰ γιὰ τὴν κεραμικὴ[3] ἢ ἐκεῖνοι ποὺ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν[4], ἀκόμη καὶ οἱ εἰδικοὶ γιὰ τὴ σφραγιδογλυφία[5] ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀναφερθεῖ στὰ θέματα τῆς προέλευσης καὶ τῶν σχέσεων τῶν εἰκονιστικῶν μοτίβων σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκφάνσεις τῆς τέχνης. Τὸ ἐνδιαφέρον δὲ αὐτὸ παρουσιάζει διαχρονικότητα[6], γιατὶ ἅπτεται ὄχι μόνον τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐνδογενῶς μεταλλάσσεται ἡ τέχνη ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο, ἀλλὰ καὶ τῆς σημασίας ποὺ ἔχει τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ οἰκονομική-κοινωνικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας κατὰ τὴ διαδικασία αὐτή. Γιὰ παράδειγμα, ἡ παραγωγὴ τῶν κρατήρων μὲ εἰκονιστικὰ μοτίβα στὴν Κύπρο ἀπὸ ντόπιους κεραμεῖς ἀκολούθησε ἕναν τουλάχιστον αἰώνα εἰσαγωγῆς τέτοιων ἀγγείων ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους καὶ προηγήθηκε τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος τῶν Μυκηναίων στὴν Κύπρο[7]. Ἀντίστοιχα, ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θέματος τῆς σφίγγας καὶ τοῦ λέοντα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα ἀποδίδεται στὶς σχέσεις της μὲ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή[8].

Εἰδικότερα, τὰ εἰκονιστικὰ μοτίβα στὴν τέχνη ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία εἴτε ὅταν συνδέονται μὲ μυθολογικὲς σκηνές (ὕστερη Γεωμετρικὴ Ἐποχή), ὅπου ἀνιχνεύεται ἕνα εἶδος πρώτης ἀφήγησης, εἴτε ὅταν ἀντικατοπτρίζουν λατρευτικὲς δοξασίες καὶ φωτίζουν πτυχὲς τῆς ἰδεολογίας τῆς κοινωνίας (μινωικὴ σφραγιδογλυφία).

Στὴν προϊστορικὴ Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ὑπάρχει πληθώρα εἰκονιστικῶν μοτίβων, τὰ ὁποῖα, ὅμως, σὲ γενικὲς γραμμὲς χρησιμοποιοῦνται περιορισμένα στὴν κεραμικὴ κατὰ τὴ δεύτερη χιλιετία. Πρόσφατα ἔχει τεκμηριωθεῖ ἡ πρώιμη ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν μοτίβων καὶ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο (Νεολιθικὴ Ἐποχή), μὲ τὶς μοναδικὲς βραχογραφίες στὸν οἰκισμὸ τοῦ Στρόφιλα στὴν Ἄνδρο[9].

---

* Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν καθ. Χρ. Ντούμα γιὰ τὴν πολύχρονη ἐμπιστοσύνη καὶ ἐνθάρρυνση ποὺ μοῦ ἔχει δείξει, τὴ συνάδελφο Δ. Κρίγκα γιὰ τὶς ἄπειρες ὧρες ποὺ διέθεσε στὴ διαλογή, ταξινόμηση καὶ καταγραφὴ τοῦ ὑλικοῦ. Στὴν παρούσα ἐργασία ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν φρεάτων γιὰ τὴ στήριξη τοῦ νέου στεγάστρου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου.

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ Crowley 1989.
2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Laffineur - Crowley 1992.
3. Walberg 1986· Niemeier 1989· Sakellarakis 1992.
4. Immerwahr 1990· Morgan 1988· Μπουλωτης 1992· Τελεβαντου 1994.
5. Younger 1989· Laffineur 1992.
6. *PM* I-IV· Warren 1995.
7. Mountjoy 1993, 170, 174.
8. Coldstream 1977, 109, 119.
9. Televantou 2008.

Εἰδικότερα, ἡ χρήση εἰκονιστικῶν μοτίβων στὴν κεραμικὴ ἄρχισε πολὺ ἐνωρὶς στὴν Αἴγυπτο. Σὲ ἀγγεῖα τῆς Προδυναστικῆς περιόδου ἀπεικονίζονται κωπηλάτες, ζῶα, πλοῖα, σχηματοποιημένα φυτὰ καὶ πτηνά (Naqada II, 3500-3000 π.Χ.)[10]. Κατὰ τὴ Πρωτοδυναστικὴ περίοδο ἡ εἰκονιστικὴ ζωγραφικὴ σταματᾶ τελείως, μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένα ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα, στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζονται ἐκεῖνα μόνο τὰ θέματα ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὶς τοιχογραφίες, ὅπως σκηνὲς κυνηγιοῦ[11], γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει πόσο κοντὰ ἦταν καὶ στὴν Αἴγυπτο ἡ ἀγγειογραφία μὲ τὴ μνημειακὴ ζωγραφική.

Στὸ Μέσο Βασίλειο (XI -XII Δυναστεῖες), ποὺ εἶναι χρονολογικὰ σύγχρονο μὲ τὴν πρώιμη Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο, ἡ Αἴγυπτος εἰσέρχεται σὲ νέα περίοδο ἀκμῆς. Κατὰ τὴν τελευταία κεραμικὴ φάση τῆς περιόδου αὐτῆς ἐπανέρχονται ὁρισμένα εἰκονιστικὰ μοτίβα (πτηνά, φυτά, ἄνθρωποι κ.ἄ.) μὲ τὴν πολύχρωμη τεχνική. Ἡ εἰκονιστικὴ ἀγγειογραφία ἀπαντᾶ ὅμως συχνότερα μετὰ τὸ διάστημα τῆς Δεύτερης Ἐνδιάμεσης περιόδου, ἀπὸ τὴν XVIII Δυναστεία καὶ ἑξῆς (Ὕστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο), ὁπότε πληθώρα εἰκονιστικῶν μοτίβων ἐπανεμφανίζονται, ἀρχικὰ ὡς παλαιστινιακὲς καὶ κυπριακὲς ἐπιδράσεις καὶ ἀργότερα στὴν κυανόχρωμη κεραμικὴ ὡς πρωτότυπες, ἐπιτηδευμένες συνθέσεις[12].

Στὴν περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ βαβυλωνιακῆς κυριαρχίας (2000-1550 π.Χ.), εἰκονιστικὲς σκηνὲς ἀπαντοῦν κυρίως στὴν ἐλεφαντουργία καὶ τὶς σφραγίδες. Στὴν κεραμική, τὰ πλέον προσφιλὴ εἰκονιστικὰ μοτίβα (πτηνὰ καὶ φυτὰ) ἀπαντοῦν στὴ δίχρωμη τροχήλατη κεραμικὴ στὶς ἀρχὲς τῆς Ὕστερης Χαλκοκρατίας[13]. Εἶναι δηλαδὴ ὑστερότερα τῆς μεσοκυκλαδικῆς κεραμικῆς. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ πλοῦτος τῆς εἰκονογραφίας, ποὺ ἔφθανε στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴ Μεσοποταμία, διοχετευόταν σὲ ἄλλες τέχνες καὶ κυρίως στὴ σφραγιδογλυφία, στὴ σημασία τῆς ὁποίας στὴν ἐξάπλωση τῶν εἰκονιστικῶν μοτίβων θὰ ἐπανέλθουμε.

Στὴν Κύπρο κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ μία κατηγορία ἀγγείων εἶναι μελαμβαφὴ στιλβωμένα (BS I-III) καὶ φέρουν ἐγχάρακτη διακόσμηση γεωμετρικῶν μοτίβων, ἄλλα εἶναι ἐρυθρὰ στιλβωμένα, ἐνῶ στὴ μεγάλη κατηγορία τῶν ἀμαυρόχρωμων (WP III -V) ὑπάρχουν, κατὰ τὸν Åstrom, μόλις πέντε ντόπια καὶ ἕνα συριακὸ ἀγγεῖο ποὺ φέρουν εἰκονιστικὴ παράσταση (αἴγαγρος, ἐλάφι, ἄνθρωπος, πτηνό). Τὰ εἰκονιστικὰ μοτίβα ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν Ὑστεροκυπριακὴ κεραμική[14].

Στὴ μελέτη τῆς μεσοελλαδικῆς κεραμικῆς ὁ Buck[15] καταγράφει ὡς εἰκονιστικὰ 14 ἀπὸ τὰ 140 μοτίβα. Ἑπομένως καὶ ἡ κεραμικὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ κυρίως ὡς ἀνεικονική.

Γίνεται, λοιπόν, σαφὲς ὅτι ἡ ἔκρηξη τῆς διάδοσης τῶν φυσιοκρατικῶν μοτίβων κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς ΜΜ III κεραμικῆς στὴν Κρήτη καὶ κυρίως τὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ὕστερη ΜΚ περίοδο ἦταν μία πρωτοβουλία τῶν ντόπιων κεραμέων. Ποιὰ ἦταν ἡ πορεία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης καὶ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει αὐτὴ ἡ ἀλλαγή;

---

10. Ziegler 1990, 16.
11. Hope 1987, 33.
12. Hope 1987, εἰκ. 37 (Μέσο Βασίλειο) καὶ εἰκ. 49-50, 17-20 (Νέο Βασίλειο).
13. Albright 1949, εἰκ. 21.
14. Åstrom 1971, 7-14· Buchholz - Karageorghis 1973, πίν. 1574, 1578.
15. Buck 1964, 231-313.

Στὶς Κυκλάδες ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο ἔχουμε ἐμφάνιση εἰκονιστικῶν μοτίβων, ὅπως σὲ κρατηρίσκο σειρὰ πουλιῶν μὲ ἐγχάρακτη καὶ ἐμπίεστη τεχνική, ἀκόμη ψάρι ἢ ἄνθρωπος καὶ πλοῖο μὲ κουπὶ ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου μὲ ἐγχάρακτη ἀπόδοση[16]. Ἀπὸ τὸν ἴδιο οἰκισμὸ ἔχουμε ἐπίσης ΠΚ γραπτὲς ἢ ἐγχάρακτες ἀπεικονίσεις ψαριῶν καὶ ζώων, ἐνῶ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ἔχουμε ΠΚ παράσταση γυναικῶν σὲ χορό[17]. Γνωστὰ ἐπίσης εἶναι τὰ ζωόμορφα ΠΚ ἀγγεῖα, μιὰ ἀνάγλυφη παράσταση αἰγάγρου σὲ ἀγγεῖο, μαρμάρινη φιάλη μὲ σειρὰ ὀλόγλυφων πτηνῶν, λίθινα πώματα πυξίδων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ὁμοιώματα πλοίων καθὼς καὶ τὰ τηγανόσχημα ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις ψαριῶν, πλοίων, θάλασσας, ἀστεριῶν καὶ ἡλίου[18]. Στὴ μεταλλουργία ἀπαντοῦν περόνες μὲ ζωομορφικὲς κεφαλὲς καὶ τὸ διάδημα ἀπὸ τὴ Χαλανδριανὴ μὲ εἰκονιστικὴ παράσταση, ἐνῶ μοναδικὲς εἶναι ἐπίσης οἱ βραχογραφίες ΠΚ ΙΙΙ ἐποχῆς ἀπὸ τὴ Νάξο[19]. Ἡ εἰκονιστικὴ ὅμως διάθεση τῶν Κυκλαδιτῶν γίνεται κυρίως ἀντιληπτὴ σὲ αὐτὴν τὴ φάση ὄχι ἀπὸ τὴν κεραμική, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γλυπτικὴ μὲ τὴ σειρὰ τῶν περίφημων μαρμάρινων εἰδωλίων.

Θεματολογικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ χωρίσουμε τὰ εἰκονιστικὰ μοτίβα τῆς ΜΚ κεραμικῆς σὲ πέντε κατηγορίες: στὰ φυτικά, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ζωικὸ βασίλειο (θηλαστικά, πτηνά, ψάρια), στὸν ἄνθρωπο, στὰ μυθικὰ ὄντα (π.χ. γρύπας) καὶ στὰ διάφορα (ἀπεικονίσεις ἀγγείων, ἀσπίδων κ.ἄ.). Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ μοτίβα ποὺ λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς τους διατήρησης εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ὡς ἀδιάγνωστα. Ἡ ἀνάλυσή μας θὰ περιοριστεῖ σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά.

Φυτικὰ θέματα (εἰκ. 1, 2)

1) *Φυτικὴ ζώνη καὶ φυτικὸ στέλεχος* (εἰκ. 1). Στὸ θέμα τῆς φυτικῆς ζώνης ἔχουμε συμπεριλάβει καμπυλόγραμμα μοτίβα, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες προσπάθειες φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης φυλλωμάτων, ἀλλὰ καὶ σχηματικὲς γραμμώσεις, ποὺ θυμίζουν βλαστούς. Ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ φυσιοκρατικὲς ἀποδόσεις φυτικῶν ταινιῶν μὲ στρογγυλεμένα ἢ λογχοειδὴ φύλλα, κάθετες ἢ ὁριζόντιες, μονὲς ἢ διπλές, μὲ στέλεχος ἢ χωρίς, δὲν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ κάποιο συγκεκριμένο φυτό. Εἶναι δηλαδὴ φυτικὰ μοτίβα ποὺ δὲν ἔχουν πλήρως ἀποκτήσει τὸν φυσιοκρατικὸ χαρακτήρα τους, ὅπως στὶς τοιχογραφίες ὅπου οἱ ἀπεικονίσεις ταυτίζονται καὶ μὲ συγκεκριμένα εἴδη φυτῶν[20].

Ἡ φυτικὴ ζώνη, ὅπως γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὰ ὁλόκληρα ἀγγεῖα τῆς Φυλακωπῆς ΙΙ, μπορεῖ νὰ κοσμεῖ τὸν λαιμὸ μιᾶς πρόχου[21], τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς ἀνοικτοῦ ἀγγείου[22], τὸ σῶμα ἑνὸς κυπέλλου μὲ μετωπικὴ διακόσμηση[23] ἢ σπάνια τὸ χεῖλος ἑνὸς κυκλαδικοῦ σκύφου[24].

Ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν φρεάτων στὸ Ἀκρωτήρι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐπαληθεύονται καὶ ἀπὸ τὰ ὁλόκληρα ΜΚ/ΥΚ ἀγγεῖα τοῦ οἰκισμοῦ[25]. Ἡ ΜΚ ραμφόστομη πρόχους

16. Atkinson et al. 1904, πίν. 5: 8a, 8c· Thimme 1976, πίν. 377.

17. Nikolakopoulou 2008.

18. Thimme 1976, πίν. 406.

19. Zervos 1957, πίν. 204-211, 218-228· Ντουμας 1965, 41-64.

20. Sarpaki 2000, 657-681· Μαρθαρη στὸν παρόντα τόμο.

21. Atkinson et al. 1904, πίν. 14: 7.

22. Atkinson et al. 1904, πίν. 15: 20.

23. Atkinson et al. 1904, πίν. 17: 25.

24. Atkinson et al. 1904, πίν. 33: 14.

25. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν φρεάτων στήριξης τοῦ στεγάστρου στὸ Ἀκρωτήρι βασίζεται στὴν ἀναφορὰ καὶ χρονολό-

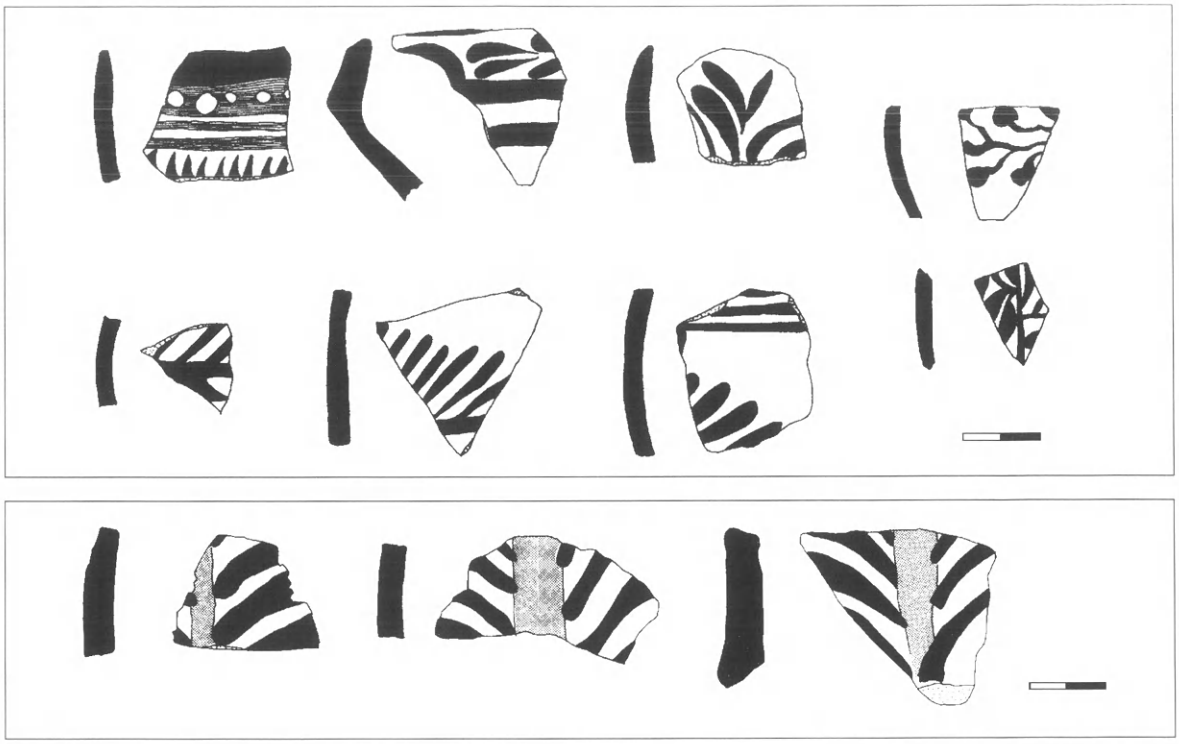

Εἰκ. 1. Μεσοκυκλαδικὰ θηραϊκὰ ὄστρακα ποὺ φέρουν διακόσμηση μὲ φυτικὴ ζώνη (ἄνω) καὶ φυτικὸ στέλεχος (κάτω).

μὲ ἀρ. εὑρ. 9143 διακοσμεῖται μὲ φυτικὴ ζώνη στὸν λαιμό. Τὸ ΜΚ/ΥΚ κύπελλο μὲ μετωπικὴ διακόσμηση ἀρ. εὑρ. 10042 φέρει ἐπάλληλες φυτικὲς ζῶνες. Ἡ ΜΚ/ΥΚ προχυτικὴ λεκανίδα ἀρ. εὑρ. 10022 διακοσμεῖται μὲ λευκὲς φυτικὲς ζῶνες σὲ σκοτεινὸ βάθος. Ἡ ΥΚ φιάλη ἀρ. εὑρ. 8201 φέρει διακόσμηση λευκῶν φυτικῶν ζωνῶν ἐναλλὰξ μὲ συστάδες κρόκων, ἐνῶ ἄλλες φιάλες τῆς πρώιμης ΜΚ περιόδου διακοσμοῦνται μὲ φυλλωτὲς ζῶνες ἀντίστοιχες τῶν μηλιακῶν φιαλῶν[26]. Τέλος, ὁ ΥΚ Ι κυκλαδικὸς σκύφος ἀρ. εὑρ. 8796 φέρει φυτικὴ ζώνη χωρὶς μίσχο στὸ χεῖλος καὶ τὰ ΥΚ Ι ἀνθοδοχεῖα, ποὺ ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν ἀνάμνηση ΜΚ προτύπων (παρόλο ποὺ δὲν σώζονται ἀντίστοιχα ὁλόκληρα), φέρουν κατακόρυφα τοποθετημένες φυτικὲς ζῶνες (ἀρ. εὑρ. 8280).

Ἡ φυτικὴ ζώνη ὡς μοτίβο ἔχει προέλθει ἀπὸ τὴν Κρήτη[27], ὅπου ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙ περίοδο καὶ ἑξῆς σίγουρα ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον προσφιλὴ διακοσμητικὰ θέματα τῆς ἀγγειογραφίας. Στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν εἰσηγμένα καμαραϊκὰ ὄστρακα μὲ φυλλωτὲς ταινίες ποὺ ἔδωσαν ἴσως τὴν ἄμεση ἔμπνευση στοὺς ντόπιους κεραμεῖς[28].

γηση τῶν εὑρημάτων τῶν φρεάτων ποὺ γίνεται στὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις. Μελλοντικὰ μπορεῖ νὰ διαφοροποιηθεῖ. Πολλὰ ἀγγεῖα, παρόλο ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ΥΚ Ι περιβάλλον, ἀκολουθοῦν τὴ ΜΚ τεχνοτροπία στὴ διακόσμησή τους. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κατατάσσω στὴ μεταβατικὴ ΜΚ/ΥΚ περίοδο, ποὺ ἄρχισε στὴν ὕστερη ΜΚ ἐποχὴ καὶ συνέχισε στὴν πρώιμη ΥΚ Ι περίοδο (Nikolakopoulou et al. 2008).

26. Atkinson et al. 1904, πίν. 15: 17, 18, 20.

27. Walberg 1976, εἰκ. 190 mot. 18.

28. Papagiannopoulou 1991, 52-53, πίν. 25.

Παραλλαγὴ τῆς φυτικῆς ζώνης εἶναι τὸ φυτικὸ στέλεχος (εἰκ. 1 καὶ 2:4β), ποὺ ἀπαντᾶ συχνὰ στὸ Ἀκρωτήρι καὶ πάντα στὴ δίχρωμη τεχνική. Τὸ στέλεχος ἀπεικονίζεται κατακόρυφα μὲ κεντρικὸ πορτοκαλόχρωμο κορμὸ καὶ μελανὰ φύλλα ποὺ ἐκφύονται σὲ παράλληλη διάταξη. Μήπως πρόκειται γιὰ προδρομικὴ σχηματοποιημένη μορφὴ τοῦ ὑψηλοῦ φοίνικα; Ἂν ναί, τότε μαζὶ μὲ τὸν τύπο ποὺ εἰκονίζει πιθανῶς νεαρὸ φοίνικα σὲ ὄστρακο τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς συναντοῦμε σὲ σχηματικὴ μορφὴ στὴν ὕστερη ΜΚ κεραμικὴ καὶ τοὺς δύο τύπους τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ, ὅπως ἀργότερα σὲ φυσιοκρατικὴ μορφὴ στὶς τοιχογραφίες.

Τὸ μοτίβο αὐτὸ τοῦ φυτικοῦ στελέχους φαίνεται νὰ εἶναι καθαρὰ κυκλαδικὸ ἰδίωμα, γιατὶ ἐκτὸς τῆς Θήρας ἀπαντᾶ ἐπίσης σὲ ὄστρακο τῆς Μήλου τῆς ὕστερης ΜΚ περιόδου[29], τοῦ «Black and Red» ρυθμοῦ, ἐνῶ δὲν ἐμφανίζεται στὴν καμαραϊκὴ κεραμική. Στὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἡ ἐμφάνιση τοῦ μοτίβου εἶναι συχνὴ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλα εἰκονογραφικὰ θέματα. Γιὰ παράδειγμα, στὴ ΜΚ πρόχου μὲ σωληνωτὴ προχοὴ ἀρ. εὑρ. 8960, ποὺ φέρει παράσταση ἀνδρῶν σὲ χοὲς καί «ἐπιφάνειας» πουλιοῦ, τὸ φυτικὸ στέλεχος (εἰκ. 2:4β) διαχωρίζει τὶς δύο αὐτὲς εἰκονιστικὲς μετόπες, ἐνῶ σὲ ΜΚ πρόχου μὲ στρογγυλὸ στόμιο ἀπαντᾶ εἴτε μαζὶ μὲ ρόδια (ἀρ. εὑρ. 8878)[30] εἴτε μαζὶ μὲ πτηνά (ἀρ. εὑρ. 9247).

Ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὸ Ἀκρωτήρι ἀποδεικνύεται ἀκόμη ἕνα καινούριο στοιχεῖο τῆς εἰκονιστικῆς ἀγγειογραφίας, ὅτι μία μορφὴ φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης τοῦ φοίνικα ἀπαντᾶ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς ΜΚ περιόδου καὶ ὄχι μόνο κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο. Πρόκειται γιὰ τὰ δύο φοινικόδεντρα ποὺ εἰκονίζονται στὸν ΜΚ πίθο μὲ τοὺς γρύπες ἀρ. εὑρ. 8885 (εἰκ. 2:7). Ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου ἀπεικονίζεται μὲ δακτυλίους, τὰ τοξωτὰ φύλλα του γέρνουν πρὸς τὰ κάτω καὶ στὴν κορυφὴ μεταξὺ τῶν φύλλων ὑπάρχει ὀξυκόρυφη προεξοχή, ἀπ' ὅπου θὰ φυτρώσουν τὰ καινούρια φύλλα. Στὴν ἀπεικόνιση τοῦ φυτοῦ χρησιμοποιεῖται μόνο μελανὴ βαφή, παρόλο ποὺ ὁ πίθος εἶναι τῆς δίχρωμης τεχνικῆς καὶ αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς τύπους τῆς ΥΚ περιόδου, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ φυτοῦ ἦταν πάντα δίχρωμη καὶ ἔχει ἑρμηνευθεῖ ὡς ἀπεικόνιση τῆς ἀνθοφορίας τοῦ δένδρου[31]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κυλινδρικὸ αὐτὸν πίθο, φυσιοκρατικὸς φοίνικας ἀπαντᾶ καὶ στὴν πρόχου μὲ σωληνωτὴ προχοὴ ἀρ. εὑρ. 9974. Οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἀγγείων εἶναι τὰ κύρια σχήματα ἐπάνω στὰ ὁποῖα οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι θὰ συνεχίσουν νὰ ἀπεικονίζουν, σπάνια βέβαια, φοίνικες καὶ κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο (ΥΚ ἀγγεῖα μὲ φοίνικες: πρόχους ἀρ. εὑρ. 3720, πίθος ἀρ. εὑρ. 6738. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ κύμβη ἀρ. εὑρ. 3267).

Ἡ μινωικὴ προέλευση τοῦ φοίνικα στὴ Θήρα τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴ ΜΜ ΙΙβ/ΙΙΙα κεραμικὴ σὲ σχηματοποιημένη καὶ φυσιοκρατικὴ μορφή[32]. Στὸ Ἀκρωτήρι εἰσηγμένοι ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο (ἀρ. εὑρ. 10789, 10801) ποὺ φέρουν στὸν ὦμο διακόσμηση φοινικοειδοῦς, σὲ ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ καὶ σκοτεινὸ ἐπὶ ἀνοικτοῦ ρυθμό, ἀνήκουν στὴν ΥΚ περίοδο ὅπως καὶ οἱ ἀπομιμήσεις τους[33]. Δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ πρωιμότερα μινωικὰ ἀγγεῖα μὲ τὸ μοτίβο τοῦ φοίνικα εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὸν ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ μοτίβου στὸ Ἀκρωτήρι νὰ ἔχει ἀκολουθήσει ἀνεξάρτητη πορεία.

29. Atkinson et al. 1904, πίν. 20: 16.

30. Nikolakopoulou et al. 2008, εἰκ. 14.

31. Μαρθαρη 1992, πίν. 45β· Μαρθαρη 1993, 270 εἰκ. 14.

32. Walberg 1976, εἰκ. 181 mot. 3: 39-41, πίν. 164: 3.

33. *Thera* II, εἰκ. 23.

Εἰκ. 2. Φυτικὰ θέματα στὴ μεσοκυκλαδικὴ θηραϊκὴ κεραμική (σχέδιο Ἀ. Κοντονῆ).

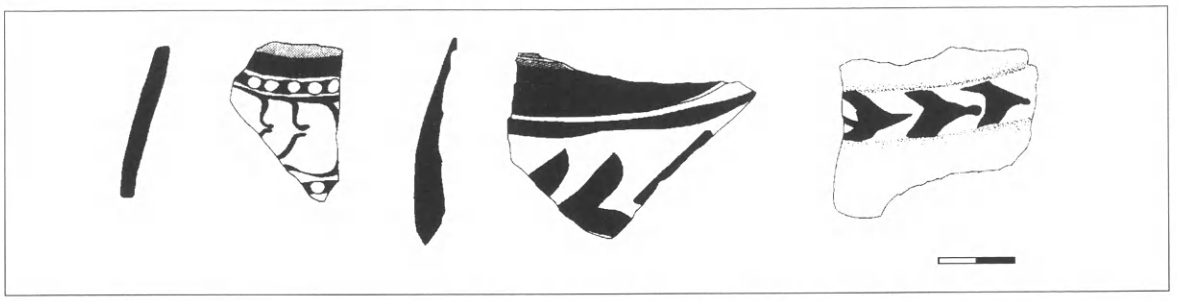

Εἰκ. 3. Μεσοκυκλαδικὰ θηραϊκὰ ὄστρακα ποὺ ὡζουν διακόσμηση μὲ κισσό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυτικὴ ζώνη, τὸ φυτικὸ στέλεχος καὶ τὸν φοίνικα, ἀπὸ τὰ πρόσφατα εὑρήματα, στὸ πλαίσιο τῶν φυτικῶν θεμάτων, ἔχουμε καὶ ἕνα πλατύφυλλο θαμνοειδές (ἀρ. εὑρ. 9021, εἰκ. 2:9α) μὲ ὀξυκόρυφα φύλλα[34], ἕναν βλαστὸ μὲ ἑλικοειδὲς στέλεχος καὶ ἐναλλὰξ ἐκφυόμενα λεπτὰ φύλλα (εἰκ. 2:5)[35], καθὼς καὶ μειξογενεῖς τύπους ἀπὸ σπεῖρες καὶ κρίνους μὲ φυλλοφόρο στέλεχος (εἰκ. 2:2α, 2β, 6α, 6γ)[36].

2) *Κισσός* (εἰκ. 3). Ὁ κισσὸς ἀποδίδεται μὲ ἐνάλληλες γωνιώδεις γραμμὲς στὴν κυκλαδικὴ λευκὴ ἀρχικά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνάγλυφα φύλλα στὴ δίχρωμη ἢ τὴν κυκλαδικὴ λευκὴ τεχνικὴ ἀργότερα (ὕστερη ΜΚ)[37]. Στὴ Φυλακωπή, ὅπως καὶ τὸ Ἀκρωτήρι, οἱ φυσιοκρατικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ φυτοῦ μὲ στέλεχος ἐπικρατοῦν κυρίως ἀπὸ τὴν πρώιμη ΥΚ περίοδο (Φυλακωπὴ ΙΙΙ-i) καὶ ἐξῆς σὲ κύπελλα μὲ μετωπικὴ διακόσμηση καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ἀνοικτῶν ἀγγείων (λεκανίδων κ.ἄ.)[38]. Τὰ παραδείγματα τῆς Κέας θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Davis μηλιακὲς εἰσαγωγές[39].

Τὸ μοτίβο ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου κατὰ τὴ Walberg δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἕνωση δύο ἀντωπῶν σπειρῶν. Τὸ πρωιμότερο παράδειγμα ἐκεῖ ἀνήκει σὲ ΠΜ ΙΙΙ ὄστρακο ἀπὸ τὰ Γουρνιά. Τὸ κόσμημα διατηρεῖ τὴ σχηματική του μορφὴ κατὰ τὴν πρώιμη καὶ κλασικὴ καμαραϊκὴ ἀγγειογραφία καὶ ἐπανέρχεται στὴν ὕστερη Καμαραϊκὴ φάση μὲ πλήρη φυσιοκρατικὸ χαρακτήρα[40]. Ἄρα τὸ Ἀκρωτήρι ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴν πορεία ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ πρὸς τὴ φυσιοκρατικὴ μορφὴ τοῦ μοτίβου παράλληλα μὲ τὴν Κρήτη, παρόλο ποὺ οἱ φυσιοκρατικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ φυτοῦ στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι σπάνιες κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο.

Ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῶν πρόσφατων ἀνασκαφῶν στὸν οἰκισμὸ ἔχουμε μία σπάνια περίπτωση φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης κισσοῦ σὲ κύπελλο τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς (ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ Πεσσοῦ 66), μὲ μετωπικὴ διακόσμηση καὶ ἁλυσίδα φύλλων κισσοῦ σὲ ἀπιόσχημο κύπελλο πιθανὸν εἰσηγμένο (ἀρ. εὑρ. 8722). Γενικὰ ὅμως ὁ κισσὸς στὸ Ἀκρωτήρι δὲν ἀποτελεῖ σύνηθες μοτίβο διακόσμησης κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο, ἐνῶ ἀντίθετα γίνεται συχνότερο κατὰ τὴν ΥΚ περίοδο.

---

34. Nikolakopoulou et al. 2008, εἰκ. 6g, 6h.
35. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40: 14.
36. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.27: 2a, 2b, 6a, 6b.
37. Papagiannopoulou 1991, πίν. 9: 62.
38. Atkinson et al. 1904, πίν. 17: 32, πίν. 18: 15, πίν. 19: 1· *Thera* III, πίν. 50: 3.
39. *Keos* V, πίν. 46, C19.
40. Walberg 1992, 84· Walberg 1986, 82, εἰκ. 98.

Ὁ κισσὸς εἶναι προσφιλὲς θέμα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης[41] καθὼς καὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπου ἀπαντᾶ στὴ διακοσμητικὴ ζώνη ἐπίστεψης στὴ σύνθεση μὲ τὶς ἀντιλόπες καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ πυγμαχοῦν στὸ δωμάτιο 1 τοῦ Τομέα Β[42].

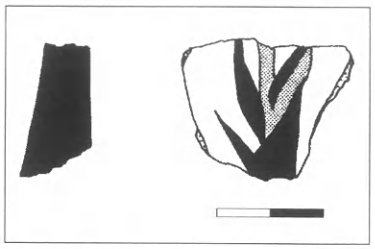

Εἰκ. 4. Θηραϊκὸ ὄστρακο ποὺ σώζει διακόσμηση μὲ καλαμοειδές.

3) *Καλαμοειδή* (εἰκ. 4). Ὑπάρχουν, ἂν καὶ σπάνια, δύο παραλλαγὲς τοῦ θέματος αὐτοῦ στὸ Ἀκρωτήρι στὴ δίχρωμη τεχνική. Στὴ μία παραλλαγή (εἰκ. 4) ἐκφύονται ἀπὸ κακτοειδὲς χονδρὸ στέλεχος ἐναλλὰξ ὀξύληκτα φύλλα, ἐνῶ στὴν πλέον γνωστὴ καὶ διαδεδομένη μορφὴ μεμονωμένα λεπτὰ κλαδιὰ καλαμιῶν ἀποδίδονται μὲ ἐπιμήκη φύλλα τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο, πλησιάζοντας στὴν τυποποίηση τοῦ μοτίβου κατὰ τὴν ΥΜ Ια /ΥΚ Ι περίοδο[43]. Αὐτὴ ἡ δεύτερη παραλλαγὴ τῶν μεμονωμένων καλαμιῶν, ἀλλὰ σὲ λευκὴ βαφὴ ἀποτέλεσε προσφιλὲς θέμα κυρίως στὰ ΜΚ ἀγγεῖα τῆς ἐρυθρῆς στιλβωμένης τεχνικῆς, γεγονὸς ποὺ ἀντανακλᾶται στὴ διατήρηση τοῦ μοτίβου αὐτοῦ καὶ στὰ ἐρυθρὰ ἐπιχρισμένα ἀγγεῖα τῆς ΥΚ Ι περιόδου[44].

Στὴ Μῆλο ἡ τυποποιημένη μορφὴ τῶν μεμονωμένων καλαμιῶν ἀπαντᾶ, κατὰ τὸν Barber, στὴ μεταβατικὴ ΜΚ/ΥΚ Ι περίοδο σὲ ὑψηλὰ κωνικὰ κύπελλα μὲ καστανὴ βαφὴ καὶ σὲ ὀπισθότμητες πρόχους τοῦ «Black and Red» ρυθμοῦ[45], ἐνῶ στὴν Κέα ὑπάρχει καὶ ἡ παραλλαγὴ τοῦ κακτοειδοῦς στελέχους[46].

Στὸ Ἀκρωτήρι μετὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς φαίνεται ὅτι τὸ μοτίβο ἀπαντᾶ ὄχι μόνο στὴ δίχρωμη τεχνικὴ τῆς ὕστερης ΜΚ περιόδου, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα τῆς μεταβατικῆς ΜΚ/ΥΚ περιόδου, ὅπως σὲ ὑψηλὰ κωνικὰ ἄωτα κύπελλα (ἀρ. εὑρ. 9379, 9970) καὶ τὸν ΜΚ/ΥΚ κωνικὸ γεφυρόστομο πίθο (ἀρ. εὑρ. 8860).

Τὸ φυτικὸ αὐτὸ θέμα γίνεται βέβαια ἰδιαίτερα προσφιλὲς στὴ Θήρα κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο, ὁπότε ἀπαντᾶ σὲ πληθώρα ἀγγείων διαφόρων τύπων.

Ἡ πρώτη ἀπεικόνιση τῶν φυτῶν στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη κατὰ τὴ ΜΜ Ι περίοδο[47] δὲν εἶναι μακριὰ χρωματικὰ ἀπὸ τὰ καλαμοειδὴ τῆς ὕστερης ΜΚ περιόδου στὸ Ἀκρωτήρι, ἀφοῦ τὰ μεμονωμένα στελέχη τοῦ φυτοῦ ἀποδίδονται μὲ διχρωμία λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ στὴν Κρήτη, ἐρυθροῦ καὶ μελανοῦ στὴ Θήρα. Ὑπάρχει ὅμως ἤδη ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙα περίοδο καὶ ἡ κακτοειδὴς μορφὴ τοῦ μοτίβου ποὺ ἔχουμε καὶ στὴ Θήρα[48].

Ὄστρακα ΜΜ ΙΙΙ μὲ καλαμοειδὴ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι, ἐνῶ τὰ εἰσηγμένα ΥΜ Ια ἀγγεῖα, κατὰ τὴ Μαρθάρη[49], μὲ αὐτὴν τὴ διακόσμηση δὲν εἶναι τὰ πλέον πολυπληθὴ στὸν οἰκισμό. Ἴσως γιατὶ οἱ Θηραῖοι μιμοῦνται οἱ ἴδιοι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ (ΥΜ Ια /ΥΚ Ι) τὸ μοτίβο μὲ μεγάλη συχνότητα καὶ δὲν χρειάζεται νὰ τὸ εἰσάγουν.

41. Hood 1978, πίν. 50.
42. Ντουμας 1992α, εἰκ. 83.
43. Παπαγιαννοπουλου 1992, πίν. 67: δ63.
44. *Thera* III, πίν. 49: 3
45. Atkinson et al. 1904, πίν. 23: 1, 3, πίν. 19: 9-10.
46. *Keos* V, πίν. 45, Α4, πίν. 47, C34, πίν. XIX: 9-10.
47. Pendelbury 1939, πίν. 18: 4b.
48. Betancourt 1985, εἰκ. 69g.
49. Μαρθαρη 1993, 272-279.

Τὰ καλαμοειδὴ ἀπαντοῦν στὶς τοιχογραφίες τῆς Κρήτης[50] καθὼς καὶ στὸ Ἀκρωτήρι, κυρίως στὴν τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος τῆς Ξεστῆς 3, ἀλλὰ καὶ στὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο τοῦ δωματίου 5 στὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ στὸ δωμάτιο 6 τοῦ Τομέα Β[51].

4) Ὁ *κρόκος* (εἰκ. 2:3α). Ὁ κρόκος ὅπως καὶ τὰ καλαμοειδὴ ἐμφανίζονται ἀργὰ στὴ Θήρα, δηλαδὴ κατὰ τὴν ὕστερη ΜΚ περίοδο. Τὸ μοτίβο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ὀξυκόρυφα πέταλα καὶ τέσσερα στίγματα, ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ, ποὺ συμβολίζουν τοὺς στήμονες. Στὴ Μῆλο τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι συχνὸ σὲ ὀπισθότμητες καὶ ραμφόστομες πρόχους τοῦ «Black and Red» ρυθμοῦ (Φυλακωπὴ II-iii/III-i)[52].

Ὁ κρόκος ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὴν καμαραϊκὴ κεραμικὴ καὶ κυρίως τὴν ὕστερη φάση της, ὅταν τὸ ἄνθος αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα προσφιλὲς καὶ στὴν Κρήτη. Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι ἀπαντᾶ στὰ ἀναθήματα τῶν ἱερῶν θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου, τὸν Κροκοσυλλέκτη πίθηκο (ΜΜ ΙΙΙ). Εἶναι δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα φυτικὰ μοτίβα, ποὺ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ Μινωίτες τοιχογράφοι υἱοθετώντας το ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς ΜΜ περιόδου.

Στὸ Ἀκρωτήρι ὁ κρόκος γίνεται ἰδιαίτερα προσφιλής, ἴσως ὄχι κυρίως γιατὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἄνθος ποὺ προσφέρεται διακοσμητικὰ γιὰ τὴν ἀγγειογραφία, ὅπως ὁ πάπυρος ἢ ὁ κρίνος[53], ἄνθη ποὺ δὲν ἀπαντοῦν συχνὰ στὴ ΜΚ κεραμική, ἀλλὰ γιατὶ εἶναι ἕνα φυτὸ ποὺ πιθανῶς ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τοῦ νησιοῦ καὶ συνδέθηκε μὲ θρησκευτικὲς καὶ τελετουργικὲς δοξασίες.

Τὸ μοτίβο εἶναι γνωστὸ κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο κυρίως στὴ δίχρωμη τεχνική, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε καὶ στὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς ἀπὸ τοὺς ΜΚ ἀμφορεῖς μὲ ραδινὸ σῶμα (ἀρ. εὑρ. 10745 καὶ 10746 ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 67), ἀλλὰ καὶ τὴ ΜΚ ἀσάμινθο (ἀρ. εὑρ. 8886) μὲ σκηνὴ κυνηγίου[54]. Μεγάλη ποικιλία ΥΚ ἀγγείων διακοσμημένων μὲ κρόκους εἶναι γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές.

Ὁ κρόκος ὡς κεντρικὸ θέμα στὸ τοιχογραφικὸ σύνολο τῆς Ξεστῆς 3 στὶς Κροκοσυλλέκτριες, ὡς διακοσμητικὸ μοτίβο σὲ τράπεζες προσφορῶν καὶ ἀγγεῖα, ὡς ἔμβλημα πλοίων στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὡς κέντημα τῶν ἐνδυμάτων τῶν γυναικῶν τῆς Ξεστῆς 3 σηματοδοτεῖ τὴ σπουδαιότητα τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ γιὰ τὸν οἰκισμό. Ἐδῶ θέλω μόνο νὰ τονίσω ὅτι ἡ ἀπεικόνισή του σὲ ἀγγεῖα τῆς ΜΚ περιόδου ὑποδηλώνει τὴν ἐξοικείωση τῶν Θηραίων μὲ τοὺς συμβολισμοὺς ποὺ τὸ φυτὸ ἔκδηλα ἐμπεριέχει στὴν ὕστερη φάση τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀναδρομῆς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀναλύσουμε τὰ ὑπόλοιπα φυτικὰ μοτίβα, ποὺ ἀπαντοῦν στὴ ΜΚ ἀγγειογραφία τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπως τὸ ψυχανθές (εἰκ. 2:3β), τὸν ρόδακα, τὸν πάπυρο καὶ τὸν κρίνο (εἰκ. 2:2β), ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, εἰσαγωγὲς ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κρήτη.

50. Immerwahr 1990, 42.

51. Ντουμας 1992α, εἰκ. 135· Vlachopoulos 2000, 631-657· *Thera* II, πίν. 52.

52. Atkinson et al. 1904, πίν. 23: 1, 4.

53. Ἄνθος παπύρου στὸν πίθο ἀρ. εὑρ. 4854, κρίνος σὲ ὄστρακο (*Thera* IV, πίν. Ga) καὶ στὸν πίθο ἀρ. εὑρ. 9323.

54. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.1-4.

Συμπληρώνουμε ὅμως ὅτι ὑπάρχουν φυτικὰ μοτίβα, ὅπως τὸ ρόδι (εἰκ. 2:1α-β) καὶ τὸ σταφύλι, ποὺ ἀπαντοῦν μόνο στὸ Ἀκρωτήρι τὸ ἕνα (τὸ σταφύλι)[55] ἢ μόνο στὸ Ἀκρωτήρι καὶ τὴ Μῆλο τὸ ἄλλο (τὸ ρόδι)[56] καὶ ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ δική τους ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ντόπια γεωμετρικὴ διακόσμηση γιὰ νὰ καταλήξουν σὲ φυσιοκρατικότερη μορφὴ κατὰ τὴ μεταβατικὴ ΜΚ/ΥΚ Ι φάση. Τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς ποὺ περιλαμβάνουν ἀγγεῖα μὲ εἰκονιστικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὰ φυτικὰ αὐτὰ θέματα παρέχουν συμπληρωματικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀγγειογραφίας κατὰ τὴν ὕστερη ΜΚ περίοδο.

Ζῶα (εἰκ. 5)

Ἀπὸ τὸ ζωικὸ βασίλειο στὴ ΜΚ ἀγγειογραφία τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἂν καὶ σποραδικά, ἀπαντοῦν διάφορες μορφὲς ζώων. Ἡ τελικὴ ἐπιλογὴ ἐπιβάλλει ἀπὸ τὰ θαλάσσια ὄντα τὸ δελφίνι, ἀπὸ τὰ πτηνὰ τὸ χελιδόνι καὶ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς τὰ αἰγοειδή.

Ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ἤδη ἐντοπίσει ὄστρακα τὸ 1969[57] καὶ 1971[58] μὲ εἰκονιστικὰ μοτίβα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶχε ἀναγνωρίσει τὸν ὄνο καὶ τὸν μόσχο. Τὰ κεφάλια τῶν ζώων ἀποδίδονται φυσιοκρατικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς σκιαγραφίας, ἔχουν ὅμως κατὰ καιροὺς ταυτισθεῖ καὶ μὲ ἄλλα ζῶα, π.χ. τὸ ἐλάφι, ζῶο ποὺ παριστάνεται στὴν τοιχογραφία του δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[59]. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἄγρια ζῶα ποὺ υἱοθετεῖται στὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία εἶναι τὸ λιοντάρι.

1) *Λέων* (εἰκ. 5:10). Στὴ Μῆλο, ὅπου ἀπεικονίζονται ζῶα ἤδη ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἔχουμε κατὰ τὴν ὕστερη ΜΚ περίοδο μία μοναδικὴ ἐμφάνιση ἑνὸς ζώου, ποὺ θὰ ἀποτελέσει σύμβολο τῆς ἰσχύος καὶ ἐξουσίας τοῦ ἄνακτα κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχή, τοῦ λιονταριοῦ. Πρόκειται γιὰ ὄστρακο μὲ ἀπεικόνιση λιονταριοῦ ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ «Black and Red» ρυθμοῦ[60], ἐνῶ ἕνα ἄλλο ὄστρακο ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς (Barber, ἀρ. 33) ἀνήκει στὴν κυκλαδικὴ λευκὴ τεχνική.

Ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι μέχρι τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς δὲν ὑπῆρχε ΜΚ ἀπεικόνιση τοῦ ζώου. Τόσο ἡ πρόχους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἀρ. εὑρ. 13881) μὲ σειρὰ ἀπὸ λέοντες σὲ ἰπτάμενο καλπασμὸ[61] ὅσο καὶ τὸ πλαστικὸ ρυτὸ ποὺ ἀπεικονίζει κεφάλι λιονταριοῦ[62] ἀνήκουν στὴν ΥΚ Ι περίοδο. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὰ φρέατα ἔχουμε ὄστρακο τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς μὲ τμῆμα κεφαλῆς τοῦ ζώου ἀλλὰ καὶ κυλινδρικὸ πίθο (ἀρ. εὑρ. 9323)[63] τῆς ΜΚ/ΥΚ περιόδου μὲ γρύπα καὶ λιοντάρι σὲ ἰπτάμενο καλπασμὸ ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ εἶχε εἰσαχθεῖ στὸ εἰκαστικὸ ρεπερτόριο τοῦ οἰκισμοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη ΜΚ ἐποχή.

Κατὰ τὴν Kleinsgütl, ποὺ μελέτησε τὸ λιοντάρι στὴν αἰγυπτιακὴ καὶ αἰγαιακὴ τέχνη, εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδώσουμε τὸν αἰγαιακὸ τύπο τοῦ λιονταριοῦ[64]. Παρόλο ποὺ τὸ λιοντάρι ἐν-

55. Papagiannopoulou 1991, πίν. 9: 66, πίν. 15: 157.
56. Papagiannopoulou 1991, πίν. 9: 71, 76 καὶ Atkinson et al. 1904, πίν. 20: 14, πίν. 21: 4.
57. *Thera* II, εἰκ. 30.
58. *Thera* IV, πίν. 96a, b.
59. Ντουμας 1992α, εἰκ. 36.
60. Atkinson et al. 1904, πίν. 21I: 7.
61. Demakopoulou - Crouwel 1993, 1-11.
62. *Thera* V, πίν. 80.
63. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.9-12.
64. Kleinsgütl 2000, 700.

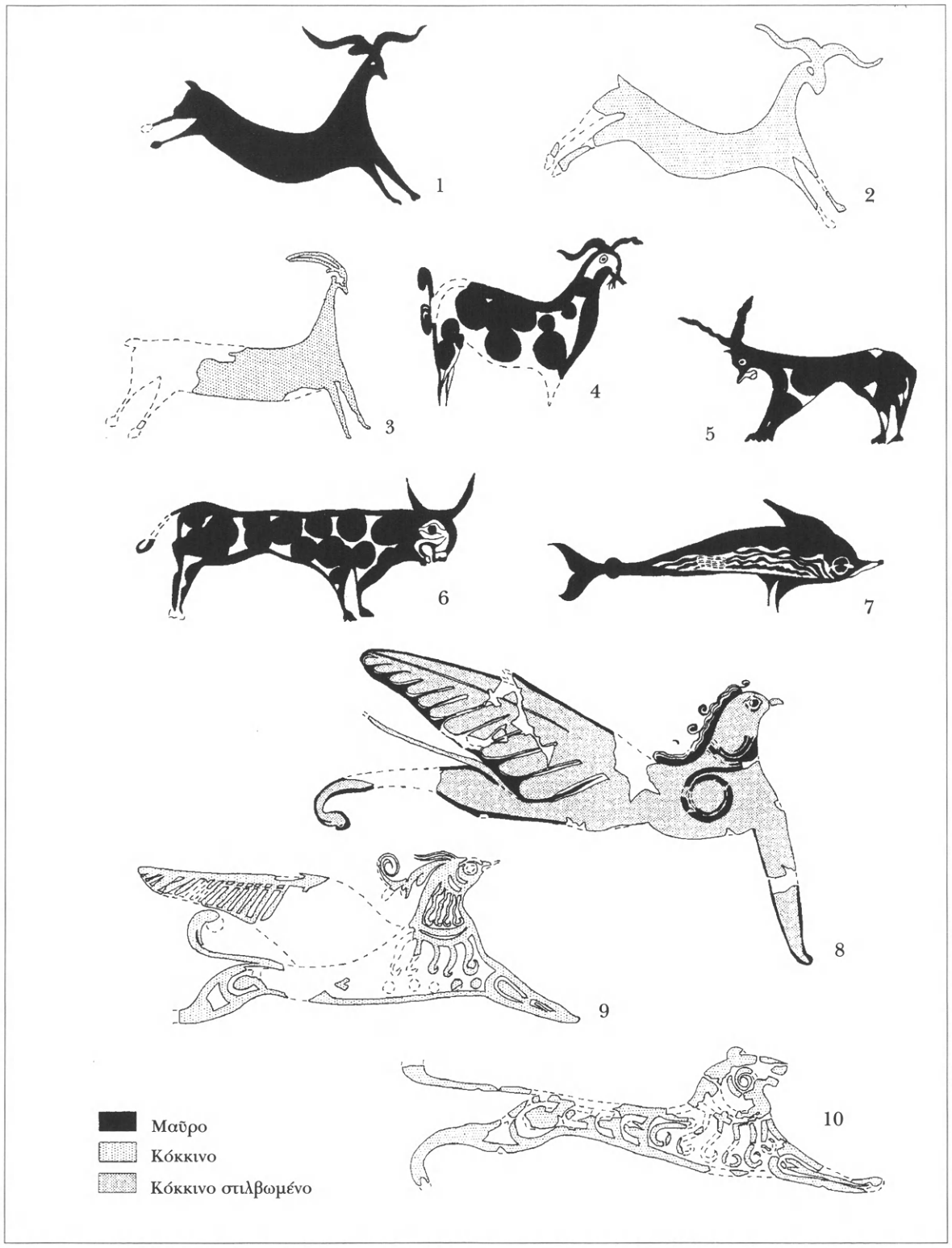

Εἰκ. 5. Ζωικὲς μορφὲς στὴ θηραϊκὴ μεσοκυκλαδικὴ κεραμική.

δημοῦσε κατὰ τὴ 2η χιλιετία στὴν Ἀργολίδα, στὴ μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος παρατηρεῖται μεγάλη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ καὶ συρο-παλαιστινιακὴ τέχνη[65].

Στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο λιοντάρια κοσμοῦν τὶς πρύμνες τῶν πλοίων καθὼς καὶ τὰ κοῖλα τῆς ναυαρχίδος τοῦ στόλου, ἐνῶ στὴν ἴδια τοιχογραφία, πάνω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς ἀναχώρησης τῶν πλοίων, λιοντάρι κυνηγάει ἐλάφια[66].

Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἔχουν θεωρηθεῖ ἀπὸ ὁρισμένους μελετητὲς μυκηναϊκὴ ἐπίδραση, διότι οἱ Μυκηναῖοι ἔδειξαν ἐμμονὴ στὴ χρήση τοῦ θέματος τοῦ λιονταριοῦ, ἰδιαίτερα στὶς σφραγίδες τους. Ἴσως τὸ λιοντάρι ἀπέκτησε τὸν κατεξοχὴν μυκηναϊκὸ χαρακτήρα του λόγω τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἐξουσίας, ὁ ὁποῖος ταίριαζε περισσότερο στὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, παρὰ στὶς κυκλαδικὲς κοινωνίες. Κατὰ τὴ Morgan, ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ λιοντάρι εἶναι ὁ Νότος ἢ ἡ Ἀνατολή, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ ἡ λέξη «λέων», ποὺ εἶναι σημιτικῆς καταγωγῆς, ἐνῶ κατὰ τὸν Niemeier ἡ παλαιότερη παράσταση λέοντος σὲ ἱπτάμενο καλπασμὸ ἀπαντᾶ στὴν παλαιοανακτορικὴ τέχνη τῆς Φαιστοῦ (ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙΑ) ἐπάνω σὲ σφραγίσματα[67]. Πιθανὸν τὸ μοτίβο, ποὺ σημειωτέον ἀπαντᾶ τόσο στὸ Ἀκρωτήρι ὅσο καὶ στὰ ὄστρακα τῆς Φυλακωπῆς ποὺ ἀναφέρθηκαν, τὴν ἴδια περίπου περίοδο μὲ τὰ ἐγχειρίδια τῶν Ταφικῶν Κύκλων, ὑποδηλώνει ταυτόχρονη υἱοθέτηση τοῦ μοτίβου ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τόσο στὶς Κυκλάδες ὅσο καὶ τὴν Κρήτη.

2) *Αἰγοειδὴ καὶ αἴγαγρος* (εἰκ. 5:1-5). Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ σπάνια ἐμφάνιση τοῦ λιονταριοῦ, τὸ ζῶο ποὺ ἦταν περισσότερο οἰκεῖο καὶ πολυπληθὲς στὰ νησιὰ κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο, ὅπως ἄλλωστε καὶ σήμερα, ἦταν ἡ αἴγα. Αὐτὸ εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοζωολογικὲς ἔρευνες στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ τῆς Φυλακωπῆς, ὅπου τὸ 72% τῶν ὀστῶν ζώων εἶναι ἀπὸ πρόβατα καὶ αἰγοειδή[68]. Ἤδη ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ ἄγριος τύπος τοῦ ζώου, ὁ αἴγαγρος, παριστάνεται ἀνάγλυφος σὲ ΠΚ ἀγγεῖο καὶ ἀποδίδεται πολὺ πιὸ φυσιοκρατικὰ ἀπὸ παράλληλες χρονολογικὰ ἀποδόσεις τοῦ ἴδιου μοτίβου στὴν κεραμικὴ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης[69].

Τὸ αἰγοειδὲς εἶναι τὸ μόνο ζῶο τὸ ὁποῖο ἀπαντᾶ στὴν κεραμικὴ τῆς Κύπρου κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ὁπωσδήποτε, λόγω τῆς σπάνιας ἐμφάνισής του ἐκεῖ, ἀποδίδεται σὲ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Καππαδοκίας, τῆς Βόρειας Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας[70]. Ἡ συχνότητα ἐξάλλου τῆς αἴγας στοὺς κυπριακοὺς σφραγιδοκυλίνδρους καὶ σὲ σφραγίδες καὶ σφραγίσματα τῆς Κρήτης (Ἀρχάνες, Ζάκρος, Ἱερὰ Θησαυροφυλάκια) πρέπει ἴσως νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν ἐξίσου μεγάλη συχνότητα τοῦ μοτίβου στοὺς σφραγιδοκυλίνδρους τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ὅπου τὸ μοτίβο φέρει ἕναν πραγματικὰ ἰδιαίτερο συμβολισμό[71].

Τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζώου ἔχουν ἀναλυθεῖ[72]. Ἐδῶ θέλουμε μόνο νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ μοτίβου στὴ δίχρωμη τεχνική (χωρὶς ἐπίθετη λευκὴ βαφὴ) καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν κρόκο προαναγγέλλει τὸν συσχετισμὸ ποὺ αὐτὰ τὰ δύο σύμβολα θὰ ἀποκτήσουν κατὰ τὴν ΥΚ περίοδο, ἀνεξάρτητα μὲ τὸ ζήτημα τῆς ντόπιας αἰγαιακῆς ἢ ἄλλης προ-

65. Collon 1995, εἰκ. 59, 74.

66. Ντουμας 1992α, εἰκ. 36· Vlachopoulos 2008.

67. Morgan 1988, 49· Niemeier 1990, 268.

68. Trantalidou 1990, 398, πίν. 2.

69. Buchholz - Karageorghis 1973, πίν. 852 γιὰ τὶς Κυκλάδες καὶ Walberg 1983, πίν. 49, mot X. Ἐπίσης Χρυσικοπουλου 1999, 129-141 μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὴν Κρήτη.

70. Åstrom 1971, 9-14.

71. Hood 1978, εἰκ. 213α, β, 215δ, 218· Frankfort 1970, εἰκ. 69, 86, 96· Collon 2000, 283-295.

72. Μαρθαρη 1992, 220-221· Παπαγιαννοπουλου 1992, πίν. 67: δ52.

έλευσης τοῦ μοτίβου. Ὁ συνδυασμὸς αἰγοειδῶν καὶ κρόκου χαρακτηριστικὰ ἀναδεικνύεται στὴν ἀσάμινθο (ἀρ. εὑρ. 8886) ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε.

3) *Ταῦρος* (εἰκ. 5:6). Οἱ συμβολισμοὶ καὶ ἡ σημασία τοῦ ταύρου, θέμα γνωστὸ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο, ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν περίφημο πίθο (ΘΝΜ 4854) ποὺ βρέθηκε στὴ Δυτικὴ Οἰκία[73].

Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ σαφῶς ἀνήκει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση στὴ ΜΚ παράδοση, ἂν καὶ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ταύρου τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια. Σημειώνουμε λοιπὸν ὅτι ἔγινε μία σαφὴς ἐπιλογὴ ἀπὸ τοὺς Θηραίους στὰ εἰκονιστικὰ θέματα ποὺ θὰ κοσμοῦσαν τὰ ἀγγεῖα τους καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν ἀργότερα πηγὴ θεματικὴ καὶ γιὰ τὶς τοιχογραφίες. Γιατί, ἐνῶ ὁ ταῦρος ἀπετέλεσε κεντρικὸ θέμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ συμβολισμοῦ στὴν Κρήτη, ἀπ' ὅπου εἰσήχθη καὶ στὸ Ἀκρωτήρι ἤδη ἀπὸ τὴ ΜΚ περίοδο, οἱ Κυκλαδίτες τὸ χρησιμοποίησαν μὲ φειδὼ τόσο στὴ ΜΚ κεραμική (μοναδικὸ ἐγχώριο ΜΚ παράδειγμα ὁ πίθος ἀρ. 4854 καὶ μετὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς) ὅσο καὶ στὶς ΥΚ τοιχογραφίες (συντηρούμενη τοιχογραφία ἀπὸ τὸν προθάλαμο τῆς Ξεστῆς 3 μὲ παράσταση σύλληψης ταύρου).

Θαλάσσια θέματα

Ἀπὸ τὰ θαλάσσια ὄντα ἀναφέρουμε τὸ ψάρι, ποὺ ἀπεικονίζεται, ὅπως καὶ ὁ αἴγαγρος, ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΚ ἐποχή, δὲν ἀπαντᾶ ὅμως συχνὰ στὰ ΜΚ ἀγγεῖα[74]. Στὸ Ἀκρωτήρι, ὅπως καὶ στὴ Μῆλο, ἔχουμε ὄστρακα εἴτε μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ μακρόστενο κεφάλι ψαριοῦ, εἴτε μὲ οὐρὲς ψαριῶν, κυρίως δελφινιῶν (εἰκ. 5:7). Ἀπαντοῦν ἐπίσης πλοῖα καὶ ἄλλα λιγότερο εὐανάγνωστα μοτίβα.

Πτηνά (εἰκ. 6)

Θὰ ὁλοκληρώσουμε μὲ τὸ ἔμβλημα τοῦ Ἀκρωτηρίου, τὸ χελιδόνι. Κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο τὰ πουλιὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ μοτίβο στοὺς Κυκλαδίτες κεραμεῖς. Ἀπαντοῦν διάφοροι τύποι πουλιῶν: ὑδρόβια (πάπια, χήνα), ἁρπακτικά (γεράκι, ἀετὸς) καὶ ἄλλα (χελιδόνι, περιστέρι) (εἰκ. 6)[75]. Στὴ Μῆλο μποροῦμε μάλιστα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ὅλη ἐξέλιξη τοῦ μοτίβου, ἀπὸ τὴ γεωμετρική «καθιστὴ» μορφή του μὲ τὰ κοντὰ πόδια καὶ τὸ μεγάλο σῶμα χωρὶς φτεροῦγες στὴν πιὸ φυσιοκρατική, ὅπου τὸ πτηνὸ πετᾶ[76].

Πουθενὰ ὅμως δὲν ἔχουμε τὴν καταπληκτικὴ ἀπόδοση τῶν χελιδονιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου στὶς ΜΚ μαστοπρόχους (εἰκ. 6:1), ἡ ὁποία καὶ συνεχίζει μὲ λιγότερη ἴσως λεπτότητα ἀπόδοσης, ἀλλὰ μὲ σαφὴ συχνότητα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ΥΚ οἰκισμοῦ στὰ ἀγγεῖα[77].

Τὸ χελιδόνι εἶναι κυρίως γνωστὸ στὸ Ἀκρωτήρι ἀπὸ τὴν περίφημη τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ τὸ διάζωμα τῶν χελιδονιῶν ποὺ ταΐζουν τὰ μικρά τους

73. Ντουμας 1999, 54-73.
74. *Thera* IV, πίν. 96a τὸ πρῶτο ἀριστερὰ ὄστρακο.
75. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.28.
76. Atkinson et al. 1904, πίν. VII: 4a, b, XI: 2, 5, XXI: 1, 5, 8, 9, 10.
77. Papagiannopoulou 1991, πίν. 6, 7· *Thera* V, πίν. 58· *Thera* VI, πίν. 74a.

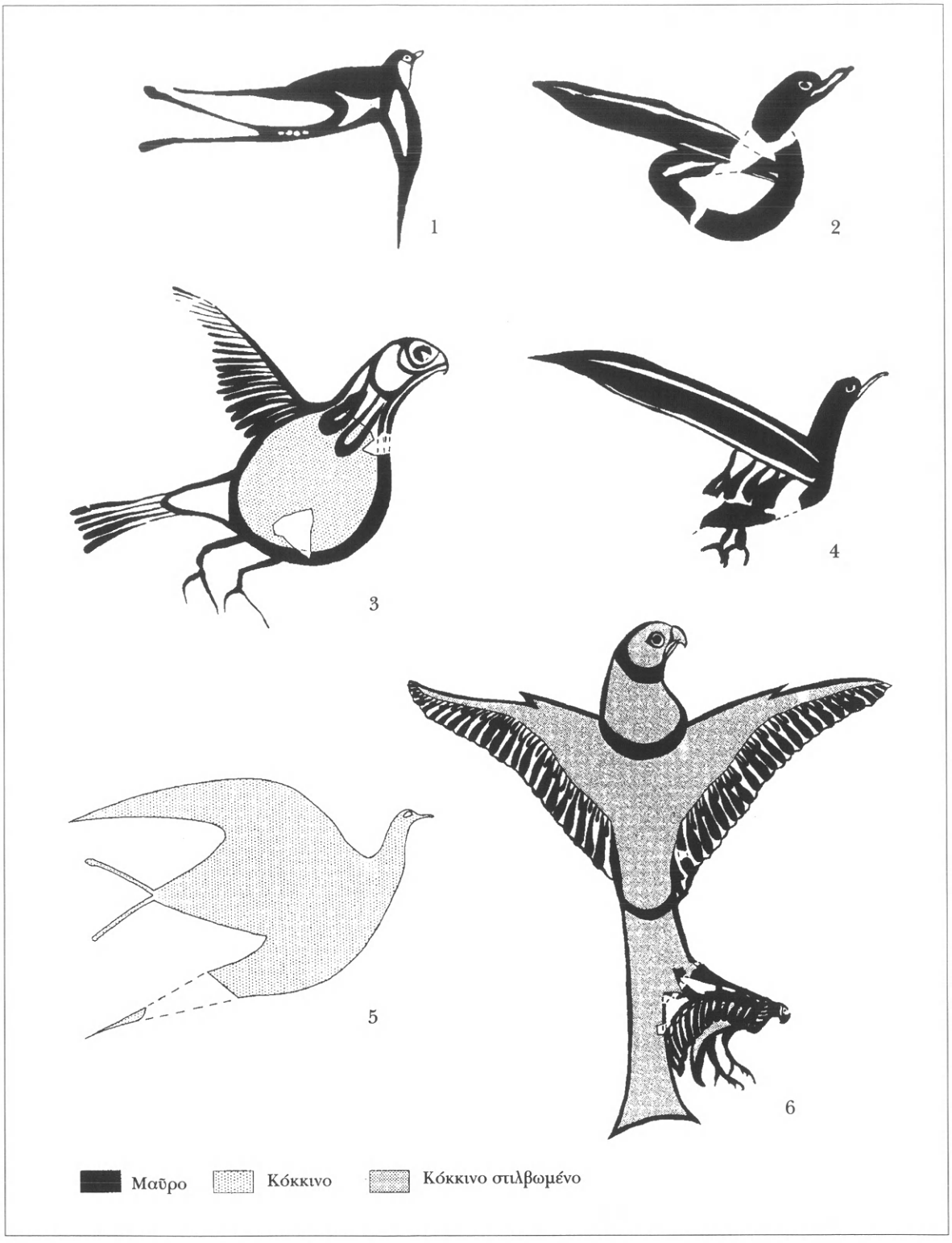

Εἰκ. 6. Πτηνὰ στὴ θηραϊκὴ μεσοκυκλαδικὴ κεραμική.

ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2 τῆς Ξεστῆς 3[78]. Ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς τοιχογραφίες ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἕως σήμερα, ἡ τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης εἶναι ἴσως ἐκείνη ποὺ δικαιώνει περισσότερο τὴν πίστη στὴν πλούσια εἰκονιστικὴ παράδοση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ γενικὰ τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴ Μέση Χαλκοκρατία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θέμα δὲν ἀπαντᾶ στὴν Κρήτη καὶ ἑπομένως εἶναι καθαρὰ κυκλαδικῆς ἔμπνευσης, ἡ ἀπεικόνιση τῶν χελιδονιῶν γίνεται μὲ τέτοια φυσικότητα καὶ ἐφευρετικότητα, ποὺ ὁπωσδήποτε προϋποθέτει ἐξοικείωση καὶ βαθιὰ γνώση τοῦ θέματος. Ἡ Θήρα ἀπετέλεσε πηγὴ προέλευσης πολλῶν ἀγγείων μὲ διακόσμηση χελιδονιῶν, ποὺ λόγω τῆς μοναδικότητάς τους ἐξήχθησαν στὶς Μυκῆνες, τὴν Κρήτη, ἀκόμη καὶ τὴ Μίλητο[79].

Στὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς ἡ ἐμφάνιση πτηνόμορφης θεότητας (εἰκ. 6:6) σὲ πρόχου μὲ σωληνωτὴ προχοὴ ἔδωσε μία ἄλλη διάσταση στὴν ἀπεικόνιση πτηνῶν σὲ ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς ΜΚ εἰκονογραφίας. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδικῆς σημασίας ἀπεικόνιση «ἐπιφάνειας» ἁρπακτικοῦ πουλιοῦ μὲ σηκωμένες φτεροῦγες καὶ νεοσσὸ στὰ νύχια του, ποὺ κοσμεῖ τὴ ΜΚ πρόχου ἀρ. εὑρ. 8960. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πτηνόμορφης θεότητας συνοδεύεται στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀγγείου μὲ σκηνὴ δύο ἀνδρικῶν μορφῶν ποὺ τελοῦν χοὲς καὶ ποὺ ἀναλύεται παρακάτω[80].

Ἄνθρωπος

Ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη μορφή, ἡ εἰκονιστικὴ παράδοση τῶν ΜΚ ἀγγείων τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ τῆς Μήλου μᾶς διασώζει τὴ σχηματοποιημένη μορφὴ μόνο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ πλησιάζει στὴν ἀπόδοση τὶς μικρογραφικὲς μορφὲς τῆς τοιχογραφίας τῶν πλοίων. Κεφάλι σὲ κατατομή, ἄνω μέρος τοῦ σώματος μετωπικὰ καὶ πόδια ἐκ τοῦ πλαγίου[81].

Ἡ μοναδικὴ περίπτωση μέχρι πρόσφατα «φυσιοκρατικῆς» ἀπόδοσης τοῦ ἀνθρώπου στὸ Ἀκρωτήρι ἦταν τὸ ὄστρακο μὲ τὸν ἄνθρωπο μπροστὰ σὲ κρίνο σὲ πολύχρωμη τεχνική, τοῦ τέλους τῆς ΜΚ περιόδου, ποὺ πλησιάζει θεματικὰ τὴν τοιχογραφία τοῦ «Ἀφρικανοῦ» ἀπὸ τὸν Τομέα Α[82]. Σύμφωνα μὲ τὰ πρόσφατα εὑρήματα, τὸ θέμα τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἀπεικονίζεται σὲ ὄστρακο κυκλαδικῆς λευκῆς ἀλλὰ καὶ στὴ σύνθεση τῶν δύο ἀνδρῶν στὴ δίχρωμη τεχνική, ποὺ τελοῦν κάποια τελετουργία μὲ χοές, ὅπως προαναφέρθηκε (πρόχους ἀρ. 8960)[83]. Σὲ ὅλες τὶς μέχρι σήμερα ἀπεικονίσεις ἀνθρώπινων μορφῶν οἱ ἀγγειογράφοι ἀπέχουν κατὰ πολὺ τῶν τοιχογραφικῶν ἀποδόσεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς πρὸς τὸν ὄγκο τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν εὐχέρεια ἀπόδοσης τῆς κίνησης. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἴσως ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θέματος στὴν ἀγγειογραφία προῆλθε ἀπὸ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ καὶ οὐδέποτε ἔγινε πλήρης οἰκειοποίηση τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς κεραμεῖς.

78. Ντουμας 1992α, εἰκ. 66-76· Τελεβαντου 2001, εἰκ. 7-10.

79. *Thera* II, εἰκ. 28· Κρήτη: ἀναφορὰ ἀπὸ Τσιποπούλου γιὰ τὸν Πετρᾶ (Μαρθαρη 1992, 566)· Μίλητος: ἀναφορὰ ἀπὸ Niemeier στὸ Συνέδριο γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας τὸ 1997· Marthari 2000, 874.

80. *Ἔργον* 2000, πίν. 104-105· Papagiannopoulou 2008.

81. *Thera* II, εἰκ. 30.

82. Ντουμας 1992α, εἰκ. 148· *Thera* IV, πίν. 96c.

83. Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.14-20.

Εἰκ. 7. Ὄστρακο μεσοκυκλαδικοῦ πίθου ποὺ σώζει τμῆμα παράστασης γρυπῶν.

Γρύπας (εἰκ. 5:8-9 καὶ εἰκ. 7)

Ἡ ἀνάλυση τῶν εἰκονιστικῶν μοτίβων μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ πολύ. Θέλουμε ὅμως νὰ τελειώσουμε μὲ ἀναφορὰ στὸ θέμα τοῦ γρύπα, τὸ ὁποῖο ἀπὸ μόνο του ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενο μελετῶν, ὡς πρὸς τὴ μορφολογία, τὴν προέλευσή του καὶ τοὺς συμβολισμοὺς ποὺ ἐμπεριέχει[84]. Ἀρχικὰ ἕνα τμῆμα κυλινδρικοῦ πίθου (ἀρ. εὑρ. 7256) τῆς ΜΚ περιόδου τῆς δίχρωμης τεχνικῆς εἶχε βρεθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι σὲ ὄστρακα τοῦ στρώματος σεισμικῆς καταστροφῆς, νότια τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 7). Ἀπὸ τὰ τμήματα τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ σώζονται στοιχεῖα τοῦ σώματος, τῶν πτερύγων καὶ τῆς οὐρᾶς δύο γρυπῶν σὲ ἰπτάμενο καλπασμό. Στὸ Ἀκρωτήρι ἐπίσης κατὰ καιροὺς εἶχαν βρεθεῖ ὄστρακα ἄλλων ἀγγείων τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς καὶ τῆς δίχρωμης τεχνικῆς μὲ ἀπεικόνιση γρύπα. Πρόσφατα στὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν φρεάτων στήριξης τοῦ νέου στεγάστρου, μεταξὺ ἄλλων ἀγγείων μὲ ἀπεικόνιση γρυπῶν, συγκαταλέγονται δύο κυλινδρικοὶ πίθοι (ἀρ. εὑρ. 8885, γρύπες [εἰκ. 5:8] καὶ φοίνικες καὶ ἀρ. εὑρ. 9323, γρύπας καὶ λιοντάρι σὲ ἰπτάμενο καλπασμό [εἰκ. 5:9, 10]) μὲ διακόσμηση γρυπῶν, ποὺ ἐπιβεβαίωσαν τὴν παραγωγὴ στὸ Ἀκρωτήρι κυλινδρικῶν πίθων μὲ τὸ θέμα αὐτό[85].

Τὸ μυθικὸ αὐτὸ ζῶο, ποὺ εἶχε κεφάλι ἁρπακτικοῦ πτηνοῦ (γερακιοῦ, ἀετοῦ ἢ γύπα) καὶ σῶμα λιονταριοῦ, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Κατὰ τὸν Evans πρότυπο τοῦ γρύπα εἶναι τὸ μοτίβο ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ Beni Hasan τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴ 12η Δυναστεία[86] καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀπεικονίσεις εἶναι ὁ γρύπας ποὺ διακοσμεῖ πρόχου τῆς πρώιμης ΜΚ φάσης τῆς Φυλακωπῆς, ὅπου ἀντὶ γιὰ ὀπίσθια πόδια τὸ τετράποδο ἔχει οὐρὰ πτηνοῦ καὶ βρίσκεται στὸν μινωικὸ ἰπτάμενο καλπασμό[87].

Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Evans, ἡ Crowley θεωρεῖ τὸ μοτίβο ὄχι αἰγυπτιακῆς, ἀλλὰ συριακῆς ἔμπνευσης, ἀπὸ τοὺς Mitanni, καὶ πιστεύει ὅτι οἱ Κυκλαδίτες εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ τὸ υἱοθέτησαν[88]. Ἐπιβεβαίωση τῆς συμβολῆς τῶν Κυκλαδιτῶν στὴ διαμόρφωση τῶν πτερύγων

84. Tzavella-Evjen 1970.
85. *Ἔργον* 2001, πίν. 83· Papagiannopoulou 2008, εἰκ. 40.5-8 (ἀρ. εὑρ. 8885), εἰκ. 40.9-12 (ἀρ. εὑρ. 9323).
86. *PM* I, 709-710.
87. Atkinson et al. 1904, πίν. 14: 2.
88. Crowley 1989, 46.

τοῦ μυθικοῦ ὄντος κατὰ τὴ ΜΚ/ΥΚ Ι περίοδο θεωρεῖ καὶ ἡ D'Albiac τὴν ἐμφάνιση τοῦ γρύπα στὴν κεραμικὴ τῆς Μήλου καὶ τῆς Κέας, ὅπου ἔχει βρεθεῖ παρόμοιος πίθος[89]. Φυσικὰ μετὰ τὰ τελευταῖα εὑρήματα πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἰδιαιτέρως καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ γρύπας ἀπαντᾶ σὲ σφραγίδες καὶ σφραγίσματα τῆς ΜΜ ΙΙ περιόδου στὴ Φαιστὸ[90] καὶ ὅτι ἀπετέλεσε ἰδιαίτερα προσφιλὲς θέμα τῶν Μυκηναίων[91], ἐνῶ ὁ σφραγιδόλιθος τῆς ΥΚ περιόδου ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, κατὰ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, ἀπεικονίζει σφίγγα ἢ γρύπα[92].

Εἶναι πάντως ἐνδιαφέρον ὅτι στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου ὁ γρύπας παρουσιάζεται καὶ μὲ τὶς δύο συμβολικές του ἰδιότητες, τοῦ φύλακα στὴν Ξεστὴ 3 πίσω ἀπὸ τὴν καθιστὴ θεότητα καὶ τοῦ κυνηγοῦ στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[93]. Τὸν ἴδιο διττὸ χαρακτήρα ἀπεικονίζει καὶ ἡ ὕπαρξη τοῦ γρύπα στὰ θηραϊκὰ ΜΚ ἀγγεῖα καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν προδρομικὸ χαρακτήρα τῶν ἀγγειογράφων σὲ σχέση μὲ τὶς τοιχογραφίες. Ἡ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ γίνεται ἀντιληπτὴ ὅταν συνδεθεῖ μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ θέματος στὶς τοιχογραφίες τῆς Μέσης Ανατολής (Kabri) καὶ τῆς Αἰγύπτου (Tell el 'Daba), οἱ ὁποῖες γιὰ πολλοὺς μελετητὲς ἐμπεριέχουν αἰγαιακὰ στοιχεῖα[94].

Λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου, ἀναλύσαμε ἐπιλεκτικὰ μόνο ὁρισμένα, κυρίως εἰσηγμένα, ΜΚ εἰκονιστικὰ μοτίβα, γιὰ νὰ τονίσουμε τὴν εὐρύτητα τῶν ἐπιδράσεων. Δὲν ἀναφερθήκαμε καθόλου στὴν ὕπαρξη ἢ μὴ θεματικῶν κύκλων τοὺς ὁποίους ἀγγεῖα ὅπως ὁ πίθος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τὰ ἀγγεῖα μὲ εἰκονιστικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς θὰ μποροῦσαν νὰ ὑποδηλώσουν, οὔτε ἀναλύσαμε τὴ διαδικασία ἐπιλογῆς ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ ὅλο ρεπερτόριο τῶν ἀγγειογράφων στὴν τέχνη τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Τέλος, ἀποσιωπήσαμε ὁλόκληρη τὴν παράδοση τῶν καμπυλόγραμμων μοτίβων, ποὺ προηγήθηκαν τῆς εἰκονιστικῆς ἀγγειογραφίας καὶ ἀπετέλεσαν τὸν προθάλαμο τῆς φυσιοκρατικῆς ζωγραφικῆς. Θελήσαμε μόνο νὰ τονίσουμε τὸν ρόλο τῶν εἰκονιστικῶν μοτίβων τῆς ΜΚ κεραμικῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ τάση νὰ ἀνατρέχουμε πιὸ συχνὰ ἀπ' ὅ,τι ἴσως θὰ ἔπρεπε στὴν Κρήτη γιὰ τὴν ἔμπνευση τῶν Θηραίων τοιχογράφων. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ διαχωριστεῖ τὸ θέμα τῆς προέλευσης τῶν εἰκονιστικῶν μοτίβων ἀπὸ τὸ ἐρώτημα τοῦ χώρου μαθητείας τῶν Κυκλαδιτῶν ζωγράφων. Γιατί, ὅπως στὴ δαιδαλικὴ τέχνη, ἡ μικρομεταλλουργία συνέχισε τὴν ἐπιτόπια παράδοση, ἐνῶ ἡ μνημειώδης γλυπτικὴ εἰσήγαγε νέους τύπους γλυπτῶν, π.χ. τοὺς κούρους, ἔτσι καὶ στὴν ἀγγειογραφία συνεχίζεται ἡ χρήση θεμάτων γηγενῶν ἢ εἰσηγμένων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, μέχρι οἱ Κυκλαδίτες νὰ μαθητεύσουν στὴν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς στὴν Κρήτη καὶ νὰ υἱοθετήσουν ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἄλλους θεματικοὺς κύκλους.

Ἂν ὁ Evans θεωροῦσε τὸ γοργόνειο τῆς ΜΚ Μήλου ὡς ἐξέλιξη τοῦ διπλοῦ πέλεκυ, ἡ γνώση ὅλο καὶ περισσότερων στοιχείων ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύ-

89. D'Albiac 1995, 64-67· Marthari 1998, εἰκ. 12-13.

90. Hood 1978, 263.

91. Βασιλικου 1995, π.χ. τοιχογραφία τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν, ἐλεφάντινα πλακίδια, σφραγιδόλιθοι κ.ἄ.

92. *Thera* V, πίν. 85.

93. Ντουμας 1992α, εἰκ. 28, 32 ἀντίστοιχα.

94. Palyvou 2000· Niemeier 2000.

πτου, ἀλλὰ καὶ ἡ βαθύτερη γνώση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου μᾶς δείχνει μιὰ πολὺ εὐρύτερη ἐπικοινωνία. Ἡ ἄμεση ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἢ πολύτιμων ἀγαθῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἔμμεση υἱοθέτηση καὶ μετουσίωση συμβόλων ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς στὸ Αἰγαῖο καὶ ἀντίστροφα εἶναι γεγονότα ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς τελευταῖα[95]. Οἱ Κυκλαδίτες βρίσκονται γεωγραφικὰ ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὰ μέσα σὲ αὐτὲς τὶς ἀνταλλαγές, ἀκολουθώντας ἴσως τὸ ἄρμα τῶν ἰσχυρότερων οἰκονομικὰ Μινωιτῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως πιθανῶς στηρίζονταν στοὺς Κυκλαδίτες γιὰ τὸν στόλο τους. Τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη ζωγραφικὴ στὸ Ἀκρωτήρι ὀφείλει πολλὰ στὴν ντόπια εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς κεραμικῆς.

Ὁ ρόλος τῆς Κύπρου ἴσως ἦταν ἐπίσης σημαντικός. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴν Κύπρο ἔχουμε ἀπομιμήσεις ΠΚ ἀσκῶν[96] καὶ ὅτι τὸ πρῶτο χρονολογικὰ ὑστεροκυπριακὸ ἀγγεῖο στὸ Αἰγαῖο ἔχει βρεθεῖ στὴ Θήρα μαζὶ μὲ ἀμφορεῖς Tell el Yahudieh ἀπὸ τὴ Συρία[97]. Οἱ Κυκλαδίτες μπορεῖ νὰ μὴν ἐξῆγαν τὰ ἀγγεῖα τους στὴν Κύπρο ἢ τὴ Μέση Ἀνατολή, ἀλλὰ σαφῶς μέσω Κύπρου ἔρχονταν σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὴν περιοχὴ αὐτή, ὅπως δείχνουν οἱ σφραγιδοκύλινδροι. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ αὐτὸς τῆς Φυλακωπῆς πρέπει νὰ ἦταν σὲ ἀκμὴ κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο καί, ὅταν ἡ Κρήτη λόγω τοῦ ΜΜ ΙΙΙΒ σεισμοῦ χαλάρωσε τὴν ἐπικυριαρχία της στὸ Αἰγαῖο, οἱ Κυκλαδίτες συνέχισαν τὴ λειτουργία τοῦ θαλάσσιου δικτύου ἴσως ἀκόμη πιὸ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ πρίν. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίοδος πρὶν ἀπὸ τὴν Pax Minoica, κατὰ τὴν ὁποία ἀκμάζει ἡ εἰκονιστικὴ παράδοση στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων (κυρίως στὴ Μῆλο καὶ τὴ Θήρα), ποὺ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πλοῦτο τῆς εἰκονιστικῆς παράδοσης τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ Θηραῖοι κεραμεῖς ἀναδεικνύουν μὲ τὴν εὐελιξία, τὴν ἐφευρετικότητα καὶ τὴν ἐκφραστικότητά τους ἕναν κόσμο συμβολικὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἀντλήσουν θέματα καὶ οἱ τοιχογράφοι τῆς ΥΚ περιόδου, ὅταν οἱ τοιχογραφίες θὰ ἐπιβληθοῦν στὸν οἰκισμὸ κατὰ τὰ μινωικὰ πρότυπα. Σωστὰ λοιπὸν ἔχει θεωρηθεῖ ἡ ΜΚ κεραμικὴ ἀνάλογη τῆς ἀνατολίζουσας τέχνης τῶν ἱστορικῶν χρόνων[98].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

D'Albiac 1995 — C. D'Albiac, The "Dignostic" Wings of Monsters, στὸ C. Morris (ἐπιμ.), *Klados. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν J. N. Coldstream*, BICS Suppl. 63 (London) 63-72.

Albright 1949 — W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine* (Penguin).

Åstrom 1971 — P. Åstrom, Pictorial Motifs in the Middle Cypriot Bronze Age, *Alasia* I (Paris) 7-14.

Atkinson et al. 1904 — Th. D. Atkinson - R. C. Bosanquet - C. C. Edgar - E. J. Evanso - D. G. Hogarth - D. MacKenzie - C. Smith - B. F. Welsch, *Excavations at Phylakopi in Melos, The Society for the Promotion of Hellenic Studies,* Suppl. 4 (London).

95. Knapp 1991.
96. Merrillees 1979, 8-26.
97. Buchholz 1978, 227-241.
98. Atkinson et al. 1904, 106.

Βασιλικου 1995	Ντ. Βασιλικου, *Ὁ μινηναϊκὸς πολιτισμός* (Ἀθῆναι).
Betancourt 1985	P. P. Betancourt, *The History of Minoan Pottery* (Princeton).
Brodie et al. 2008	N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (ἐπιμ.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge).
Buchholz 1978	H. G. Buchholz, Some Observations Concerning Thera's Contacts Overseas during the Bronze Age, στὸ *TAW* I, 227-241.
Buchholz - Karageorghis 1973	H. G. Buchholz - V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus* (London).
Buck 1964	R. J. Buck, Middle Helladic Matt-Painted Pottery, *Hesperia* 33, 231-313.
Coldstream 1977	J. N. Coldstream, *Geometric Greece* (London).
Collon 1995	D. Collon, *Ancient N. Eastern Art* (London).
Collon 2000	D. Collon, Syrian Glyptic and the Thera Wall Paintings, στὸ Sherratt 2000β, τ. I, 283-295.
Crowley 1989	J. L. Crowley, *The Aegean and the Near East. Investigation in the Transference of Artistic Motives Between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age*, *SIMA* 51 (Göteborg).
Demakopoulou - Crouwel 1993	K. Demakopoulou - J. H. Crouwel, More Cats or Lions from Thera?, *AE* 1993, 1-11.
Frankfort 1970	H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (Yale University Press).
Hood 1978	S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (Harmondsworth).
Hope 1987	C. Hope, *Egyptian Pottery* (Haverpordwest, U.K.).
Immerwahr 1990	S. A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (Philadelphia and London).
Keos V	J. L. Davis, *Keos* V, 1986, *Ayia Irini: Period V* (Mainz).
Kleinsgütl 2000	D. Kleinsgütl, Some Remarks on the Felids of Thera, στὸ Sherratt 2000β, τ. II, 699-708.
Knapp 1991	A. B. Knapp, *Production and Exchange in the Aegean and the Eastern Mediterranean. An Overview*, *BAR* Int. S. 120.
Laffineur 1992	R. Laffineur, Iconography as Evidence of Social and Political Status in Mycenaean Greece, στὸ Laffineur - Crowley 1992, 105-112.
Laffineur - Crowley 1992	R. Laffineur - J. Crowley (ἐπιμ.), *Εἰκών. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992*, *Aegaeum* 8-9 (Liège).
Marthari 1998	M. Marthari, The Griffin Jar from Ayia Irini, Keos, and its Relationship to the Pottery and Frescoes from Thera, στὸ L. Mendoni - A. J. Marazakis Ainian (ἐπιμ.), *Kea-Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium Kea-Kythnos, 22-25 June 1994* (Athens) 139-154.
Marthari 2000	M. Marthari, The Attraction of the Pictorial: Observations on the Relationship of Thera Pottery and Theran Fresco Iconography, στὸ Sherratt 2000β, τ. II, 873-889.
Μαρθαρη 1992	Μ. Μαρθαρη, Ἡ κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου: ἀνάλυση καὶ τρόποι προσέγγισης, στὸ Ντουμας 1992β, 97-109.
Μαρθαρη 1993	Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαισειακῆς κατασκευῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).
Merrillees 1979	R. S. Merrillees, Duck vases of the 3rd Millenium Cyclades, στὸ R. S. Merrillees - V. A. Grace, *Cyprus, the Cyclades and Crete in the Early to Middle*

Bronze Ages. Acts of the International Archaeological Symposium: The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C., Nicosia, 16-22 April 1978 (Nicosia) 8-55.

MORGAN 1988 — L. MORGAN, *The Miniature Wall-painting of Thera. A Study in Culture and Iconography* (Cambridge).

MOUNTJOY 1993 — P. A. MOUNTJOY, *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Oxford).

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1992 — Χρ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Προβλήματα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 81-96.

NIEMEIER 1989 — W. D. NIEMEIER, *Die Palast Keramik von Knossos*, *Archäologische Forschungen* 13 (Berlin).

NIEMEIER 1990 — W. D. NIEMEIER, Mycenaean Elements in the Miniature Fresco from Thera?, στὸ *TAW* III, 267-285.

NIEMEIER 2000 — B. & W. D. NIEMEIER, Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalakh and Tel Kabri, στὸ SHERRATT 2000β, τ. II, 763-802.

NIKOLAKOPOULOU et al. 2008 — I. NIKOLAKOPOULOU - F. GEORMA - A. MOSCHOU - F. SOFIANOU, Trapped in the Middle; New Stratigraphical and Ceramic Evidence from Middle Cycladic Akrotiri, Thera, στὸ BRODIE et al. 2008, 311-324.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1965 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ. Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐν Νάξῳ, *ΑΔ* 20, Μελέτες, 41-64.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992α — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1999 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, A Pictorial Pithos from Akrotiri, Thera, στὸ Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (ἐπιμ.), *Φῶς κυκλαδικόν. Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Ν. Ζαφειρόπουλου* (Ἀθήνα), 54-73.

ΝΤΟΥΜΑΣ 2000 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀκρωτήρι Θήρας, *Ἔργον*, 91, πίν. 104-105.

PALYVOU 2000 — CL. PALYVOU, A Large Griffin from a Royal Citadel of the Early 18th Dynasty at Tell el 'Daba, *Πεπραγμένα Η' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Α1 (Ἡράκλειο) 99-108.

PAPAGIANNOPOULOU 1991 — A. PAPAGIANNOPOULOU, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades*, *SIMA* pocket book 96 (Göteborg).

PAPAGIANNOPOULOU 2008 — A. PAPAGIANNOPOULOU, From Pots to Pictures. Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera, στὸ BRODIE et al. 2008, 433-449.

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1992 — Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ Μεσοκυκλαδικὸ Ἀκρωτήρι, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 173-184.

PENDELBURY 1939 — J. D. S. PENDELBURY, *The Archaeology of Crete* (London).

SAKELLARAKIS 1992 — J. SAKELLARAKIS, *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens* (Athens).

SARPAKI 2000 — A. SARPAKI, Plants Chosen to be Depicted on Wall Paintings: What does it mean?, στὸ SHERRATT 2000β, τ. II, 657-681.

SHERRATT 2000α — S. SHERRATT, *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum, The Captive Spirit* (Oxford).

SHERRATT 2000β — S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August-4 September 1997*, τ. I-II (Athens).

TELEVANTOU 2008 — CHR. TELEVANTOU, Strofilas. A Neolithic Settlement on Andros, στὸ BRODIE et al. 2008, 43-53.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 182, Ἀθῆναι).

Τελεβαντου 2001 — Χρ. Τελεβαντου, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀνοίξεως. Ἕνα θηραϊκὸ ἀριστούργημα τῆς αἰγαιακῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, στὸ Ι. Μ. Δανεζης (ἐπιμ.), *Σαντορίνη* (Ἀθήνα) 151-158.

Thimme 1976 — J. Thimme, *Kunst der Kykladen* (Karlsruhe).

Trandalidou 1990 — C. Trandalidou, Animals and Human Diet in Prehistoric Aegean, στὸ *TAW* III.2, 392-405.

Τζαβελλα-Evjen 1970 — Χ. Τζαβελλα-Evjen, *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήνα).

Vlachopoulos 2000 — A. Vlachopoulos, The Reed Motif in the Thera Wall Paintings and its Associaion with Aegean Pictorial Art, στὸ Sherratt 2000β, τ. ΙΙ, 631-656.

Vlachopoulos 2008 — A. Vlachopoulos, The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri. Towards an Interpretation of its Iconographic Programme, στὸ Brodie et al. 2008, 479-491.

Walberg 1976 — G. Walberg, *Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery* (Uppsala).

Walberg 1983 — G. Walberg, *Provincial Middle Minoan Potery* (Mainz).

Walberg 1986 — G. Walberg, Tradition and Innovation, *Essays in Minoan Art* (Mainz) 57-88.

Walberg 1992 — G. Walberg, *Middle Minoan IIIA. A Time of Transition*, SIMA 97 (Göteborg).

Warren 1995 — P. Warren, Minoan Crete and Pharaonic Egypt, στὸ W. V. Davies - L. Schofield (ἐπιμ.), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the 2nd Millennium BC* (London) 1-18.

Χρυσικοπουλου 1999 — Ε. Χρυσικοπουλου, Ἀγγεῖο μὲ προτομὴ ἀγριμιοῦ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας, *AE* 1999, 129-141.

Younger 1989 — J. Younger, Bronze Age Aegean Seals in their Middle Period, στὸ R. Laffineur (ἐπιμ.), *Aegaeum* 3, *Transition. Le monde égéenne du Bronze Moyen au Bronze Recent. Actes de la deuxième Rencontre égénne internationale de l'Université de Liège, 18-20 avril 1988* (Liège) 53-61.

Zervos 1957 — C. Zervos, *L'art des Cyclades du début à la fin de l'âge du Bronze* (Paris).

Ziegler 1990 — Ch. Ziegler, *The Louvre. Egyptian Antiquities.*

SUMMARY

MIDDLE CYCLADIC PICTORIAL TRADITION AS PRECURSOR OF THE WALL-PAINTINGS

ANGELIA PAPAGIANNOPOULOU

Through the systematic sorting of sherds retrieved from the past twenty years of excavation, the iconographic panorama of the pottery from Akrotiri, particularly that of the Middle Cycladic period, has been significantly enriched. The recent excavations of the shafts for the pillars to support the new shelter, which proceeded to deeper levels of the site, have yielded an even greater volume of material. From these finds it was also possible to restore some Middle Cycladic vase shapes, of which only rim sherds were previously known.

In the present study pictorial elements from the plant, animal and mythological worlds, which are depicted on the vases, have been collected and an attempt made at a preliminary recording of the borrowings from Crete. The generally ascertained proliferation of pictorial representations during the late MC period, and especially in the bichrome technique, is confirmed also by the recent finds. Now much clearer is the Therans' strong predilection for figurative iconography and the preparation and elaboration of various thematic units and symbols in vase-painting.

Within this perspective, the introduction of the technique of wall-painting in the settlement, from Crete, marks a new impetus in iconography, which was to enhance new expressive modes and to function on a grander scale in the life and progress of the inhabitants of the settlement at Akrotiri. The Theran vase-painters were the first to become familiar with many of the subjects that were to follow in monumental painting of the LC I period, participating in the multilateral exchanges between Eastern Mediterranean cultures.

Η «Τοιχογραφια του Δονακωνος» απο το Κτηριο Ξεστη 3 του Ακρωτηριου*

(Μὲ ἔγχρωμους πίνακες στὸ τέλος τοῦ τόμου)

Τὰ περισσότερα κομμάτια τῆς «τοιχογραφίας τοῦ Δονακῶνος» ἦλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο τὰ ἔτη 1972 καὶ 1973, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 3β τοῦ ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 1, πίν. 1). Ἀπὸ αὐτὰ ἀποκαταστάθηκε πρόχειρα καὶ εἰκονίστηκε στὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις μόνο ἡ ἀρσενικὴ πάπια ποὺ πετᾶ ἀνάμεσα στὰ καλάμια[1]. Ἡ πλειονότητα τῶν σπαραγμάτων βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ στὴ ΒΔ γωνία[2]. Ἂν καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος ἔπεσε ἀπὸ τὸν σεισμὸ μὲ φορὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 3, ἀρκετὰ κομμάτια τῆς τοιχογραφίας ἀποκαλύφθηκαν στὸ βοηθητικὸ κλιμακοστάσιο 8 τῆς Ξεστῆς 3, σὲ τομὴ ποὺ ἔγινε γιὰ τὴ θεμελίωση μεταλλικοῦ πεσσοῦ τοῦ στεγάστρου[3].

Ἡ τοιχογραφία εἰκονίζει παρόχθιο ἑλῶδες τοπίο κατάφυτο ἀπὸ σταχωμένα καὶ νεότερα καλάμια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πετοῦν λιβελοῦλες καὶ πάπιες. Σημαντικὰ τμήματά της ἔχουν ἀποκατασταθεῖ, ὑπάρχουν, ὡστόσο, πολλὰ κομμάτια πού, ἂν καὶ συντηρήθηκαν, ἡ θέση τους στὴν παράσταση παραμένει ἄγνωστη ἢ ἐπισφαλής.

---

* Στὴν ὁμάδα τῶν συντηρητῶν ποὺ ἐργάζονται στὸ Ἀκρωτήρι ὀφείλω πολλὰ ἀπὸ τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτω ἐδῶ καὶ βέβαια τὴν ἴδια τὴν τοιχογραφία, καθὼς ἡ συντήρηση καὶ ἀνασύνθεσή της ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπίπονη καὶ χρονοβόρα (βλ. Γερονταϲ κ.ἄ. 1992, πίν. 73α). Θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω καὶ νὰ εὐχαριστήσω ξεχωριστὰ τὸν ὑπεύθυνο τοῦ συνεργείου Ἰ. Μιχαηλίδη, μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκα στενὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, καθὼς καὶ τοὺς ἔμπειρους συντηρητὲς Ἀ. Βούλγαρη, Π. Δρίτσα, Σ. Ἀγγελίδη καὶ ἀπὸ τοὺς νεότερους τοὺς Λ. Καλαμπούκη, Φ. Καραφωτιᾶ καὶ Π. Ἀγγελίδη. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὴν καθηγήτρια Κ. Παλυβοῦ γιὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐν ἐξελίξει ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῆς Ξεστῆς 3 καὶ τὸν διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου Θήρας καθηγητὴ Χρ. Ντούμα γιὰ τὸ διαρκὲς ἐνδιαφέρον του κατὰ τὴν πορεία αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Τέλος, τὸ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὸ Ἵδρυμα Ψύχα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς συντήρησης καὶ τῆς μελέτης τῆς τοιχογραφίας.

1. Μαρινατοϲ 1973, 120 πίν. 144· *Thera* VII, 24, 34 ἔγχρ. πίν. L, πίν. 42a. Βλ. ἐπίσης Ντουμαϲ 1992α, 131 εἰκ. 135.

2. Τὰ περισσότερα κομμάτια τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα φέρουν τὶς ἐνδείξεις: «χῶρος 3β», «χῶρος μεταξὺ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ δωμάτιο 3 καλαμοειδῶν», «τοῖχος 1», «δυτικὸς τοῖχος», «ΒΔ γωνία». Βρέθηκαν σὲ μεγάλη διασπορὰ ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ τὰ περισσότερα ἦταν διαλυμένα σὲ πολὺ μικρὰ κομμάτια (*Thera* VII, 27). Ἡ ἀρσενικὴ πάπια βρέθηκε στὸ μέσον τοῦ δωματίου, κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο, ἐνῶ τὸ τμῆμα Γ εἶχε διατηρηθεῖ ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου (*Thera* VI, 17 πίν. 24b· *Thera* VII, 24). Γιὰ τὸν χῶρο 3β τῆς Ξεστῆς 3 βλ. Ντουμαϲ 1978, 227 εἰκ. 2· 1981, 326· 1984, 344· Τελεβαντου 1994, 365 εἰκ. 63.

3. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου στὸν ὄροφο ἔχει καταστραφεῖ καὶ ἡ ἀναστάτωση τῶν εὑρημάτων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δεδομένη γιὰ τὸν χῶρο αὐτό (βλ. *Thera* VI, 16), ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἐξωτερικά.

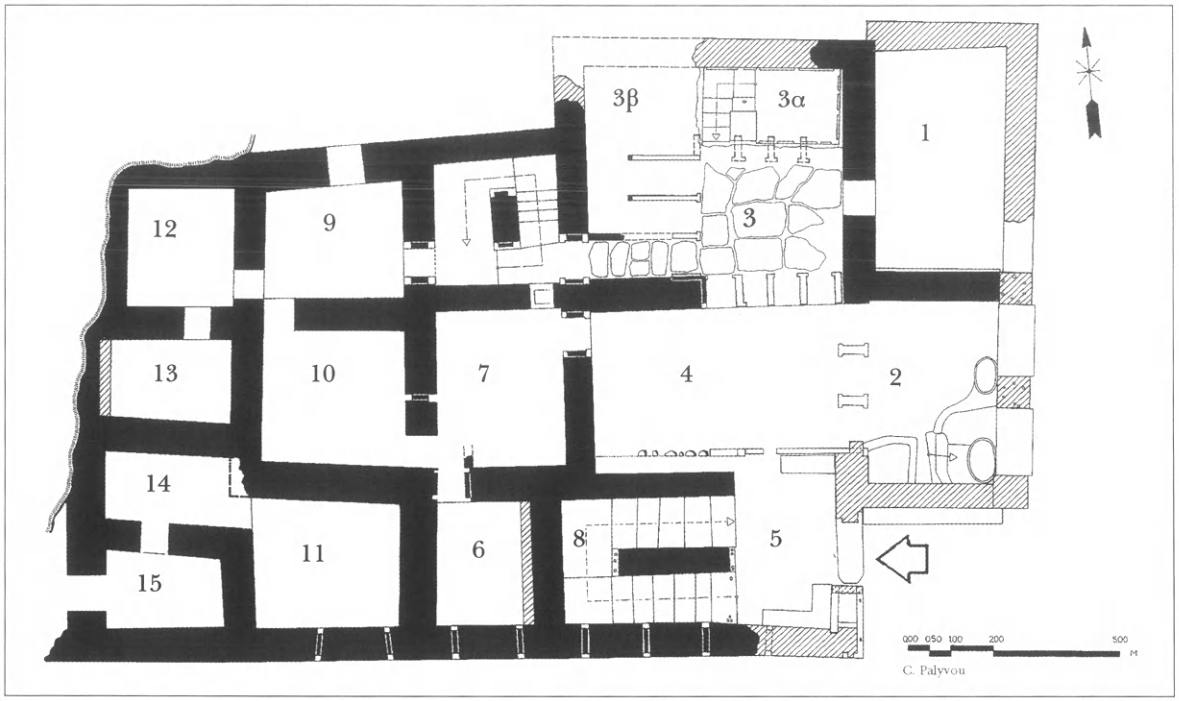

Εἰκ. 1. Κάοψη τῆς Ξεστῆς 3 (ἀποτύπωση Κ. Παλυβοῦ).

Σκοπὸς αὐτῆς τῆς παρουσίασης εἶναι ἡ συζήτηση τῆς εἰκονογραφίας τῆς τοιχογραφίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρει γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 3 τοῦ ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3[4].

Τὰ τμήματα τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα ποὺ ἔχουν ἀποκατασταθεῖ σὲ μεγάλες ἑνότητες εἶναι τρία:

Τμῆμα Α: σώζει τὸ ἀριστερό, δεξιὸ καὶ ἄνω τελείωμα τῆς τοιχογραφίας, ἔχει πλάτος 1,22 μ. καὶ μέγιστο ὕψος 1,60 μ. Εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀποκατεστημένο τμῆμα τῆς σύνθεσης τοῦ Καλαμιώνα. Εἰκονίζει γκρίζα καὶ κίτρινα καλάμια –τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι σταχωμένα– καὶ δύο λιβελοῦλες ἀνάμεσά τους (πίν. 2, 3). Τὸ ἀριστερὸ τελείωμα ποὺ σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος γώνιαζε κανονικά, ἐνῶ τὸ δεξιὸ τελείωμα κυρτώνει μαλακά, καθὼς ὁ σοβᾶς «σβήνει» ἐπάνω σὲ ξύλο ἢ παραστάδα.

Τμῆμα Β: σώζει δεξιὸ τελείωμα, ἔχει πλάτος 1,05 μ. καὶ ὕψος 1,70 μ. Εἰκονίζει τὸ ἕλος[5], πυκνὰ καλάμια καὶ μία πάπια νὰ πετᾶ πρὸς τὰ δεξιά, μπροστὰ ἀπὸ ἕναν θύσανο καὶ μία λιβελούλα, μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο πίσω (πίν. 4, 5). Σώζεται τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης, μὲ τὰ μικρὰ καλάμια νὰ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ λάσπη τῆς ὄχθης.

4. Ἡ πρώτη σύντομη παρουσίαση τῆς τοιχογραφίας ἔγινε στὸ 1ο Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, Σαντορίνη 1997 (Vlachopoulos 2000). Βλ. ἐπίσης Vlachopoulos 1997-1998.

5. Ὁ καλαμιώνας τῆς τοιχογραφίας βρίσκεται πιθανότατα σὲ ἕλος παρὰ σὲ ποτάμι, δεδομένου ὅτι ἡ λιβελούλα εἶναι ἔντομο ποὺ ζεῖ κυρίως σὲ στάσιμα νερά. Βλ. Aguilar et al. 1986, 269.

Τμῆμα Γ: εἶναι τὸ μεγαλύτερο κομμάτι τῆς τοιχογραφίας· ἔχει μῆκος 2,70 μ., ὕψος 1,70 μ. καὶ ἀπεικονίζει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν βοῦρκο καὶ τὰ καλάμια ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὴν κόκκινη κυματοειδὴ ταινία ἡ ὁποία καλύπτει τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἕλους (πίν. 6:α). Τὸ ἀριστερὸ τμῆμα του βρέθηκε ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 3β καὶ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ κομμάτι τῆς τοιχογραφίας ποὺ βρέθηκε κατὰ χώραν (εἰκ. 2, πίν. 1)[6]. Στὸ ἀριστερὸ καὶ στὸ κάτω ἄκρο σώζει μικρὰ τμήματα τοῦ ὁρίου του. Εἶναι πιθανὸν στὸ τμῆμα Γ νὰ ἀνήκει καὶ ἕνα μεγάλο κομμάτι τῆς τοιχογραφίας ποὺ συντηρήθηκε τελευταῖο (1998) καὶ εἰκονίζει τὸ μεσαῖο μέρος πυκνῶν καλαμιῶν καὶ τμῆμα τοῦ ἕλους (πίν. 6:β).

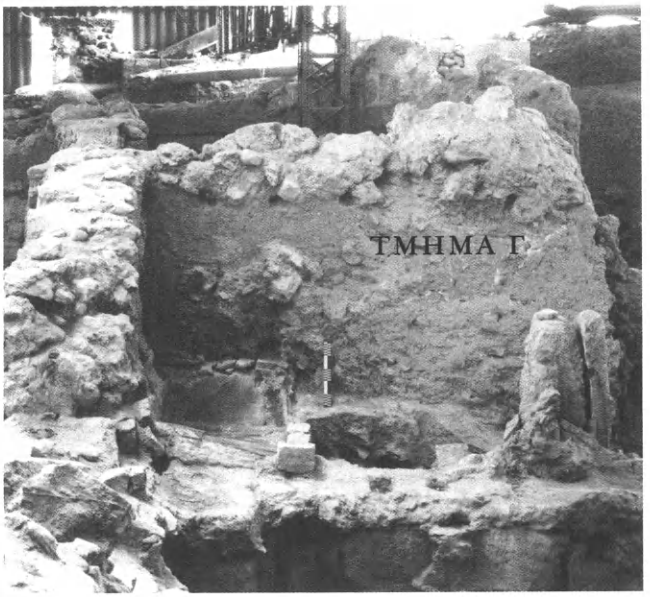

Εἰκ. 2. Ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 3β ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

Τὰ τρία αὐτὰ μεγάλα τμήματα τῆς τοιχογραφίας προέκυψαν ὕστερα ἀπὸ ἐπίπονη ἐργασία τριῶν χρόνων (1995-1998), δυστυχῶς ὅμως φαίνεται ὅτι, ἂν καὶ ἡ συντήρηση συνεχίζεται, λίγα κομμάτια ἀκόμη θὰ συναρμολογηθοῦν στὸ μέλλον. Μικρὰ καὶ μεγαλύτερα τμήματα ποὺ εἰκονίζουν πάπιες, λιβελοῦλες, φύλλα καὶ θυσάνους καλαμιῶν καὶ τὸν βοῦρκο τοῦ ἕλους δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ κολλήσουν μὲ τὰ μεγαλύτερα, δημιουργώντας σημαντικὰ κενὰ στὴν ἀποκατάσταση τῆς παράστασης, ἀλλὰ καὶ προβληματισμοὺς γιὰ τὸν χρόνο καὶ τὸν τρόπο καταστροφῆς τῆς τοιχογραφίας. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ὡστόσο, μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσομε σημαντικὸ μέρος τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης.

Τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς τοιχογραφίας καλύπτεται ἀπὸ τὴ γνωστὴ στὴ θηραϊκὴ ζωγραφικὴ διακοσμητικὴ ζώνη μὲ ἐναλλαγὴ χρωματιστῶν ταινιῶν. Στὸ κυρίως τμῆμα εἰκονίζονται πυκνὰ καλάμια ποὺ φυτρώνουν στὴν ὄχθη ἕλους καὶ προβάλλουν σὲ λευκὸ βάθος. Τὸ κατώτερο τμῆμα τῆς τοιχογραφίας περιλαμβάνει τὴν κόκκινη κυματοειδὴ πλατιὰ ταινία ποὺ ἀποδίδει τὴν ὄχθη καὶ ἀπὸ κάτω τὸν ὠχροκίτρινο βάλτο. Ὁ Καλαμιώνας, συνεπῶς, ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα τῆς τριμεροῦς διάταξης τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν, ἀποτελώντας ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα παραδείγματα διαίρεσης τῆς σύνθεσης σὲ τρεῖς σαφεῖς ὁριζόντιους ἄξονες[7].

Τὸ μέγιστο ὕψος τῶν διακοσμητικῶν ταινιῶν τοῦ ἐπάνω μέρους εἶναι 0,46 μ. Τὰ καλάμια μὲ τοὺς θυσάνους ἔχουν μέσο ὕψος 1,20 μ., ἡ κόκκινη καμπυλόγραμμη ταινία τῆς ὄχθης ἔχει ὕψος 0,02-0,10 μ. καὶ ὁ βάλτος ἔχει μέγιστο ὕψος 0,72 μ., χωρὶς νὰ ἔχει βρεθεῖ τὸ κατώτερο

6. *Thera* VI, πίν. 24b.

7. Γιὰ τὴν τριμερὴ διάταξη τοῦ χώρου στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες βλ. Iliakis 1980, 618· Λιναρδου 1992, 71· Ντουμας 1992α, 20· Τελεβαντου 1994, 376.

ὅριό του. Μὲ βάση τὶς παραπάνω καὶ ἄλλες ἐπιμέρους μετρήσεις προκύπτει ὅτι ἡ παράσταση τοῦ Καλαμιώνα εἶχε ἀρχικὰ ὕψος 2,45-2,50 μ.[8]

Γιὰ τὴν εὐθεία χάραξη τῶν διακοσμητικῶν ταινιῶν τοῦ ἐπάνω μέρους χρησιμοποιήθηκαν ὡς ὁδηγοὶ τεντωμένα νήματα, τὰ ἀποτυπώματα τῶν ὁποίων γενικὰ τηρήθηκαν κατὰ τὴν ἐκτέλεση. Ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ δωματίου 3 τοῦ ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 3, ἡ ἀνώτερη πλατιὰ ζώνη εἶναι πορτοκαλόχρωμη καὶ ἀκολουθοῦν δύο ἰσοπαχεῖς μαῦρες ταινίες μὲ γαλάζια ρίγα ἀνάμεσά τους, ἕνα ἄβαφο τμῆμα καὶ δύο ἰσοπαχεῖς κόκκινες ταινίες ἀπὸ κάτω (πίν. 7:α)[9].

Ὁ βάλτος εἶναι ζωγραφισμένος μὲ παχύ, βαθὺ ὠχροκίτρινο χρῶμα, ἐνῶ πυκνὲς κηλίδες ὁμοιογενοῦς κόκκινου χρώματος ἀποδίδουν ζωντανὰ τὸν βοῦρκο, ἀπὸ ὅπου φυτρώνουν τὰ νεαρὰ γκρίζα καλάμια (πίν. 7:β). Οἱ κηλίδες τῆς κόκκινης βαφῆς εἶναι διαφόρων διαστάσεων· ἔχουν γίνει ἀπὸ ἀπόσταση μὲ δυνατὰ τινάγματα τοῦ πινέλου καὶ στὴ συνέχεια ἀφέθηκαν νὰ στεγνώσουν ἐπάνω στὴν ὥχρα, ποὺ εἶχε ἤδη ξεραθεῖ[10].

Ἡ κόκκινη κυματοειδὴς ταινία στὸ ἄνω μέρος τοῦ βάλτου, ἀντίθετα, δὲν ἔγινε μὲ τὸν ἴδιο προσεκτικὸ τρόπο. Μὲ πλατὺ πινέλο καὶ ἀνομοιογενὴ ὡς πρὸς τὴν πυκνότητά της βαφὴ κάθε τμῆμα τῆς ταινίας αὐτῆς ζωγραφίστηκε ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὥχρα μὲ γρήγορες πινελιές, μὲ ἀποτέλεσμα σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅπου ἡ βαφὴ ἦταν ἀραιή, ἡ κυματοειδὴς νὰ δείχνει σχεδὸν διάφανη.

Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς ἀνισόπαχης αὐτῆς ταινίας κρέμονται ὁμοιόχρωμα ἀγκιστροειδὴ στελέχη σὲ ἀντωπὰ ζεύγη ποὺ ἀποδίδουν τὴν ὄχθη τοῦ ἕλους ἢ τοῦ ποταμοῦ, σύμβαση ποὺ ἀπαντᾶ σὲ πολλὰ σύγχρονα καὶ μεταγενέστερα μνημεῖα τῆς μικρογραφικῆς τέχνης τοῦ Αἰγαίου[11].

Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τοιχογραφίας, ἀπὸ τὴν κόκκινη ταινία τῆς ὄχθης φυτρώνουν νεαρὰ καὶ ὥριμα καλάμια μὲ σχεδὸν κατακόρυφους ἢ ἐλαφρὰ λοξοὺς κορμούς. Τὰ καλάμια εἶναι δύο εἰδῶν, τὰ κίτρινα, ποὺ εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένα, φτάνουν σὲ μεγάλο ὕψος καὶ μερικὰ ἀπολήγουν σὲ θυσάνους ἴδιου χρώματος, καὶ τὰ γκρίζα, ποὺ εἶναι λεπτότερα, μικρότερα σὲ ὕψος καὶ ἔχουν ζωγραφιστεῖ μὲ ἀραιὴ βαφὴ ἐπάνω ἀπὸ τὰ κίτρινα καὶ στὰ ἰσαπέχοντα διαστήματα ἀνάμεσά τους (πίν. 8:α).

Θυσάνους ὕψους 0,25-0,30 μ. ἔχουν δώδεκα περίπου ἀπὸ τὰ κίτρινα καλάμια, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ὁμοιόμορφα κατανεμημένα στὴ σύνθεση, ἐὰν κρίνομε ἀπὸ τὰ τρία ἰσαπέχοντα, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα Α (πίν. 2, 3). Οἱ διαστάσεις τῶν θυσάνων εἶναι σχεδὸν φυσικές, ἀντί-

8. Μὲ δεδομένο ὅτι ἡ Πότνια τοῦ βόρειου τοίχου ἔχει σωζ. ὕψ. 2,30 μ. καὶ οἱ Κροκοσυλλέκτριες 2,44 μ., συνάγομε ὅτι τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῆς σύνθεσης τοῦ Καλαμιώνα ἔχει ἐκτιμηθεῖ μὲ ἀσφάλεια.

9. Οἱ μαῦρες καὶ οἱ κόκκινες ταινίες εἶναι ἀνὰ μία περισσότερες στὶς συνθέσεις τῆς Πότνιας καὶ τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν.

10. Ἡ «στιγμογραφικὴ» διακόσμηση τῶν πυκνῶν κηλίδων ἀπαντᾶ σὲ σπαράγματα ἀπὸ τὸ παλαιότερο τοιχογραφικὸ στρῶμα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Τελεβαντου 1994, 130). Ὅμοιες πολύχρωμες κηλίδες ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας (Abramowitz 1980, 81 πίν. 11a), δὲν εἶναι εὐκρινὲς ὅμως ἐὰν ἔγιναν μὲ πινέλο ἢ μὲ σφουγγάρι (βλ. *Thera* I, εἰκ. 66· Τελεβαντου 1994, 130).

11. Γιὰ τὴ συμβατικὴ ἀπόδοση τῆς ὄχθης καὶ τοῦ νεροῦ στὴν τέχνη τοῦ Αἰγαίου βλ. Furumark 1972², 143, 325 εἰκ. 55 (FS 33)· Morgan 1988, 14, 34· Τελεβαντου 1994, 255, 259 εἰκ. 56· Schiering 1992, 321· Vlachopoulos 2000, 644, 651 εἰκ. 17-18. Γιὰ τὴ χρήση ὁμοιων συμβάσεων στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μεσοποταμία βλ. Doumas 1985, 25, 35.

θετα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῶν καλαμιῶν, τὰ ὁποῖα μὲ ὕψος ±1 μ. ἀποδίδονται δύο ἢ τρεῖς φορὲς μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὴν πραγματικότητα. Τὰ μικρὰ καλάμια ποὺ φυτρώνουν μέσα στὴ λάσπη τῆς ὄχθης (ὕψους 0,10-0,20 μ.) εἶναι γκρίζα, ἐνῶ ἐκεῖνα ποὺ ξεπροβάλλουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ (ὕψους 0,15-0,40 μ.) εἶναι κίτρινα καὶ γκρίζα, μὲ περισσότερα καὶ πυκνότερα τὰ πρῶτα.

Ὅλα τὰ καλάμια ἔχουν ζωγραφιστεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: ἕνας λεπτὸς ἐλαφρὰ καμπύλος βλαστὸς ἀπολήγει σὲ θύσανο ἢ σὲ φύλλο στὴν κορυφή, καὶ στὴ συνέχεια μὲ μία σταθερὴ πινελιὰ ζωγραφίζονται τὰ λίγο πλατύτερα φύλλα, ὅλα τους σὲ σχῆμα ἀνοικτῆς καμπύλης, ποὺ σχηματίζει τόξο μὲ χορδὴ μήκους 0,18-0,23 μ. Τὰ φύλλα φυτρώνουν ἐναλλὰξ ἤ, σπανιότερα, κατὰ συμμετρικὰ ζεύγη ἀπὸ τὸν βλαστό· εἶναι πλατύτερα στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τους μὲ τὸν κορμὸ καὶ λεπταίνουν βαθμιαῖα ἕως τὴν ὀξεία ἀπόληξή τους (πίν. 8:α). Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὴ φύση, κανένα ἀπὸ τὰ φύλλα δὲν λυγίζει ἀπὸ τὸ βάρος του γωνιάζοντας πρὸς τὰ κάτω. Κατὰ τὰ λοιπά, ὅμως, ἡ ἀπόδοση τοῦ καλαμιοῦ εἶναι πιστή. Ὁ ζωγράφος γνωρίζει καὶ μεταφέρει λεπτομέρειες ποὺ δὲν γίνονται συχνὰ ἀντιληπτὲς ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο μάτι, ὅπως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἔλασμα τοῦ φύλλου περιβάλλει τὸν βλαστό, τὸ ἁρμονικὸ λύγισμα τοῦ βλαστοῦ καὶ ἡ διαφορετικὴ πυκνότητα τοῦ κάθε θυσάνου.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς θυσάνους διαφέρει αἰσθητὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει ζωγραφιστεῖ ὄχι μὲ πινέλο, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀποτύπωμα ἑνὸς πραγματικοῦ θυσάνου καλαμιοῦ βουτηγμένου σὲ κίτρινη βαφή (πίν. 8:β). Κάτι τέτοιο δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ ἀλλοῦ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες καί, συνεπῶς, τὸ ἐνδεχόμενο τῆς δημιουργίας ἀποτυπωμάτων μὲ αὐτὴν τὴ μέθοδο δὲν μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ μόνο σὲ ἕνα ἀβέβαιο παράδειγμα.

Ἡ χρωματικὴ διάκριση τῶν καλαμιῶν σὲ ὥριμα κίτρινα καὶ νεότερα γκρίζα ἀποδίδει πιστὰ τὴν εἰκόνα τοῦ φθινοπωρινοῦ ἰδίως ὑδροβιότοπου, ὅπου τὰ νεαρὰ καλάμια φυτρώνουν γύρω καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς συστάδες τῶν ψηλῶν ἀνθισμένων καλαμιῶν, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει περισσότερος χῶρος. Δεδομένων τῶν συμβάσεων τῆς θηραϊκῆς ζωγραφικῆς, τὰ καλάμια ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ πειστικὴ προοπτική, καθὼς τὰ λεπτότερα γκρίζα εἶναι ζωγραφισμένα ἐπάνω ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κίτρινα καλάμια, καὶ ὅλα μαζὶ δίνουν ἀπὸ μακριὰ στὸν θεατὴ τὴν αἴσθηση ὅτι κυματίζουν, λυγίζουν καὶ μπλέκονται μεταξύ τους στὸ φύσημα τοῦ ἀέρα.

Οἱ θύσανοι δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ ὅλοι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο· μερικοὶ εἶναι πυκνοὶ καὶ φουντωτοὶ καὶ ἄλλοι λεπτότεροι καὶ ψηλότεροι (πίν. 7:α, 8:γ, 9:α-γ). Ἔχουν ζωγραφιστεῖ μὲ μακριὲς πινελιὲς κίτρινου χρώματος ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὁλόβαφο στέλεχος τῆς ἀπόληξης τοῦ βλαστοῦ καὶ μικρότερες λεπτὲς πινελιὲς στὴ συνέχεια, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἀποδίδονται λεπτομέρειες, ὅπως οἱ διχαλωτοὶ μίσχοι τοῦ στελέχους.

Δεκατέσσερις λιβελοῦλες –δύο στὸ τμῆμα Α καὶ ἀπὸ μία στὰ τμήματα Β καὶ Γ– πετοῦν κοντὰ ἢ ἔχουν σταθεῖ ἐπάνω στὴν ἀπόληξη φύλλων (πίν. 2-3, 9:α-β, 10:γ, 11:γ), καὶ δύο κάθονται ἐπάνω σὲ θυσάνους καλαμιῶν (πίν. 4-5, 9:γ). Ἔχουν μῆκος 0,05-0,06 μ. καὶ ὕψος (μὲ τὶς φτεροῦγες) 0,04-0,045 μ., οἱ διαστάσεις τους δηλαδὴ εἶναι αὐτὲς τοῦ πραγματικοῦ ἐντόμου. Ὅλες πλησιάζουν ἀπὸ δεξιὰ τὰ καλάμια, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ποὺ ἔρχονται ἀπὸ ἀριστερά. Εἰκονίζονται σὲ κατατομὴ μὲ τὰ φτερὰ ἀνασηκωμένα, σὲ παράλληλη διάταξη ἢ ἀλληλοκαλυπτόμενα. Τὸ σῶμα τους εἶναι μακρόστενο, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ μεσαῖο παχύτερο τμῆμα ποὺ σχηματίζει ἀρθρώσεις στὸ ἐπάνω μέρος καὶ τὸ πίσω λεπτὸ τμῆμα ποὺ ἀπολήγει σὲ ὑποτυπώ-

δη ἢ σὲ μακριὰ σιγμοειδὴ οὐρά. Τὸ κεφάλι ἀποδίδεται συνήθως σύμφυτο μὲ τὸ σῶμα καὶ ἀπολήγει εἴτε σὲ δύο κυκλικοὺς ὀφθαλμοὺς εἴτε σὲ δύο ἀνασηκωμένες κεραῖες μὲ τοὺς κυκλικοὺς ὀφθαλμοὺς στὸ ἄκρον. Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, στὸ ὕψος τῶν φτερῶν, φυτρώνουν δύο νηματοειδὴ πόδια ποὺ ἐκτείνονται μπροστὰ γράφοντας ὀρθὴ γωνία σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, ὅταν τὸ ἔντομο πετάει, ἢ κάμπτονται πρὸς τὰ πίσω, ὅταν τὸ ἔντομο ἀκουμπάει σὲ κάποιο φύλλο ἢ θύσανο.

Οἱ λιβελοῦλες ἔχουν ζωγραφιστεῖ χωρὶς περίγραμμα, μὲ λεπτὲς πινελιὲς ἐρυθρῆς βαφῆς. Δεύτερη πινελιὰ καὶ πυκνότερη βαφὴ προστίθεται μόνο στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου χρειάζεται νὰ ἀποδοθεῖ ὄγκος. Ἐπειδὴ τὰ φτερά τους εἰκονίζονται ἐπάλληλα, σὲ μερικὰ ἔντομα ὁ ζωγράφος ἔχει ἀφήσει μία λεπτὴ γραμμὴ στὸ σημεῖο τῆς τομῆς τους, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ διάκριση καὶ νὰ ἀποδοθεῖ προοπτικὰ ἡ ἀπόσταση. Ἡ ἐκτέλεση φανερώνει δεξιότητα καὶ ἐξοικείωση τοῦ ζωγράφου στὴν ἀπόδοση λεπτομερειῶν, ὅπως οἱ κεραῖες καὶ τὰ λεπτὰ ἀρθρωτὰ πόδια τοῦ ἐντόμου, ἀλλὰ καὶ τὴν καλὴ γνώση ἀνατομικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ σιγμοειδὴς κάμψη τοῦ σώματος καὶ ἡ κλίση τῶν φτερῶν. Μόνο σὲ μία περίπτωση ὁ ζωγράφος –προσπαθώντας ἴσως νὰ διορθώσει κάποιο λάθος– μὲ μία βιαστικὴ κίνηση ἔβαψε μὲ κόκκινο χρῶμα τὸ λευκὸ κονίαμα δίπλα ἀπὸ μία λιβελούλα (πίν. 9:α, δεξιά).

Ἕως τώρα ἔχουν ἀποκατασταθεῖ τμήματα ἀπὸ ἕξι ἢ ἑπτὰ πάπιες, καμία ὅμως ἀπὸ αὐτὲς δὲν συναρμολογήθηκε μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ μεγάλα κομμάτια τοῦ καλαμιώνα, ἐξαιρούμενης τῆς πάπιας τοῦ τμήματος Β. Ὁλόκληρη ἔχει ἀποκατασταθεῖ μόνο ἡ πάπια Π1[12] (πίν. 10:α). Ἔχει μῆκος 0,33 μ. καὶ ὕψος 0,20 μ., δηλαδὴ οἱ διαστάσεις της εἶναι σχεδὸν φυσικές. Ἐπισημαίνεται ἡ πιστὴ ἀπόδοση τοῦ ἀτρακτοειδοῦς σώματος μὲ τὸν τεντωμένο λαιμὸ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ ἀρσενικὰ ἀγκιστρωτὸ φτερὸ στὸ ἐπάνω μέρος τῆς οὐρᾶς, καθὼς καὶ ὁ ὀρθὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἔχουν σχεδιασθεῖ προοπτικὰ τὰ πόδια της. Μὲ καλὴ προοπτικὴ ἀποδόθηκαν, τέλος, οἱ παράλληλα ἀνοιγμένες φτεροῦγες.

Στὸ ἴδιο ὕψος, ἀλλὰ πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση πετᾶ ἡ πάπια Π2 τοῦ τμήματος Β (πίν. 4, 5). Ἀπὸ τὸ σωζόμενο στὴν ἐπάνω φτερούγα κόκκινο ράμφος εἶναι σαφὲς ὅτι ἔχει στρέψει τὸ κεφάλι πίσω, πιθανὸν γιατὶ κάτι τῆς ἔχει τραβήξει τὴν προσοχή. Ἔχει μῆκος σώματος 0,23 μ. καὶ ὕψος μὲ τὶς ἀνοικτὲς φτεροῦγες 0,25 μ. Τὸ λευκὸ δακτυλίδι χαμηλὰ στὸν λαιμὸ καὶ οἱ ἀναλογίες στὰ ἀνατομικὰ καὶ χρωματικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν Π1 δείχνουν ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ πάπια –πιθανότατα θηλυκὴ– ἀνήκει στὸ ἴδιο εἶδος[13]. Οἱ φτεροῦγες της εἶναι ἀνοιγμένες διάπλατα, μὲ τὴ δεξιὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ στὴν προέκτασή του καὶ τὴν ἀριστερὴ κάτω ἀπὸ αὐτό. Μὲ τὴν ἴδια αἴσθηση προοπτικῆς ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ τὰ μαζεμένα πόδια της. Ἡ συγκεκριμένη ἀπόδοση τῶν ἀνοιγμένων φτερῶν ἐξυπηρετεῖ μία λύση ζωγραφική, προϋποθέτοντας τὴ στάση τοῦ θεατὴ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο (π.χ. στὸ ἐπίπεδο τοῦ βάλτου), οἱ πάπιες ὡστόσο πετοῦν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅταν ἔχουν ἀνέβει στὸ ἐπιθυμητὸ ὕψος καὶ ζυγίζουν ἐλεύθερα τὸ σῶμα τους στὸν ἀέρα[14].

12. Βλ. σημ. 2.

13. Harte 2000, 684.

14. Γιὰ τὰ στάδια τῆς πτήσεως τῶν πουλιῶν βλ. τὴ φωτογραφικὴ καταγραφὴ τοῦ Muybridge 1957, πίν. 169-179.

Ἀπὸ τὴν πάπια Π3 ἔχει ἀποκατασταθεῖ τὸ πίσω τμῆμα τῶν ἀνοικτῶν φτερῶν (μέγιστου μήκους 0,16 μ. καὶ ὕψους 0,32 μ.) καὶ ἡ οὐρά της (πίν. 10:γ). Εἶναι ἡ μοναδικὴ πάπια τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα ποὺ ἐξαρτήθηκε ἕως σήμερα ἀπὸ τὶς κόκκινες ταινίες τοῦ ἐπάνω μέρους τῆς παράστασης. Πετάει πρὸς τὰ δεξιά, στὸ ὕψος τῶν ψηλότερων φύλλων ἑνὸς κίτρινου καλαμιοῦ, καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ μία λιβελούλα, ἡ ὁποία ἀκουμπάει σὲ ἕνα φύλλο. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ φτεροῦ τῆς πάπιας μὲ τὴ λιβελούλα, ἀκόμη καὶ ἐὰν χρεωθεῖ στὴ διάθεση τοῦ ζωγράφου νὰ ἀποδώσει προοπτικὰ τὸ στάσιμο ἐν σχέσει πρὸς τὸ κινούμενο ὄν, δὲν εἶναι ἐπιτυχὴς καὶ ὀφείλεται προφανῶς στὸν λιγοστὸ χῶρο ποὺ εἶχε προβλέψει γιὰ τὰ φτερὰ τῆς πάπιας. Τὸ πουλὶ ἔχει ἀνοίξει τὰ φτερά του ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος, ὅπως ἡ πάπια Π2, ὅμως πίσω καὶ παράλληλα ἀπὸ τὴν ἐπάνω φτερούγα του διακρίνεται δεύτερη φτερούγα, προφανῶς ἀπὸ μία ἄλλη πάπια ποὺ πετᾶ δίπλα.

Ἡ πάπια Π4 κατευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ εἰκονίζεται σὲ στάση ἀπογείωσης ἢ προσγείωσης, μὲ τὶς φτεροῦγες ἀνοικτὲς ἐπάνω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ πόδια κατακόρυφα καὶ παράλληλα (πίν. 10:β). Τὸ σωζόμενο μῆκος της εἶναι 0,275 μ. καὶ τὸ ὕψος της 0,265 μ. Εἶναι τὸ μοναδικὸ πτηνὸ τῆς τοιχογραφίας ποὺ ἔχει ζωγραφισμένο τὸ σῶμα, τὶς φτεροῦγες καὶ τὸ μάτι μὲ κόκκινο χρῶμα. Τὸ ράμφος εἶναι μακρύ, λεπτὸ καὶ μισάνοιχτο, ταιριάζει περισσότερο σὲ ἄλλο ὑδρόβιο πτηνὸ παρὰ σὲ πάπια. Ὡστόσο, λόγω τῶν ὁμοιων διαστάσεών της μὲ τὴν Π1 καὶ τοῦ λευκοῦ δακτυλιδιοῦ στὸν λαιμό, ἡ πάπια Π4 εἶναι πιθανὸν ἀρσενική.

Ἡ πάπια Π5 –ἐλλιπὴς στὸ μπροστινὸ μισὸ τοῦ σώματος– ἔχει μόλις ἀπογειωθεῖ καὶ πετάει ἐπίσης πρὸς τὰ ἀριστερά (πίν. 11:α-β). Ἔχει σωζόμενο μῆκος 0,16 μ. καὶ ὕψος 0,26 μ. Τὰ πόδια της πέφτουν παράλληλα, ἀλλὰ ἀκολουθοῦν τὸν ἄξονα τοῦ σώματος, καὶ οἱ φτεροῦγες μὲ τὰ λεπιδόσχημα φτερὰ εἶναι ἀνοιγμένες πρὸς τὰ ἐπάνω.

Ἀπὸ μία ἔκτη (;) πάπια (Π6) σώζεται μικρὸ σπάραγμα ἀπὸ τὸν κόκκινο-μαῦρο λαιμὸ καὶ τὰ φτερά (πίν. 11:δ).

Οἱ διαστάσεις τῶν πτηνῶν εἶναι σχεδὸν ἴδιες μεταξύ τους καὶ πολὺ κοντὰ σὲ ἐκεῖνες τῶν πραγματικῶν. Τὸ μῆκος τοῦ σώματος τῶν Π1, Π4 καὶ Π5 ὑπολογίζεται σὲ ±0,30 μ., ἐνῶ τὰ κεφάλια τῶν Π1 καὶ Π4 ἔχουν τὴν ἴδια διάμετρο (0,04 μ.) καὶ τὸν ἴδιο σχηματισμὸ τοῦ ράμφους. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ πτερώματος μὲ τὰ ὅμοια παράλληλα λευκὰ φτερά (πλάτους 0,08-0,013 μ.) καὶ τὰ πλατιὰ περιγράμματα τῆς φτερούγας εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλες τὶς πάπιες, ὅπως ἀπόλυτα ὅμοια εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς οὐρᾶς. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ποδιῶν, καθὼς αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴ φάση τῆς πτήσεως τοῦ κάθε πουλιοῦ: ἡ ἀρσενικὴ Π1 καὶ ἡ πάπια Π2 ἔχουν μαζέψει τὰ πόδια τους γιατὶ πετοῦν ἤδη, ἐνῶ οἱ πάπιες Π4 καὶ Π5 ἔχουν τὰ πόδια τους ἀκόμη ἐλεύθερα γιατὶ βρίσκονται σὲ φάση ἀπογείωσης.

Γιὰ τὸν χρωματισμὸ τῶν πουλιῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τὰ τέσσερα βασικὰ χρώματα ὅλης τῆς τοιχογραφίας σὲ ποικίλους συνδυασμούς. Τὰ φτερὰ εἶναι λευκὰ μὲ περίγραμμα κίτρινο ἢ μαῦρο καὶ οἱ φτεροῦγες κίτρινες, κόκκινες ἢ μαῦρες. Κόκκινα ἀποδίδονται τὰ πόδια καὶ τὰ ράμφη. Ἂν καὶ οἱ ἀποχρώσεις ὑπολείπονται ἐκείνων ποὺ ἀπαντοῦν στὴ φύση, οἱ πάπιες ἔχουν ζωγραφιστεῖ μὲ σημαντικὴ χρωματικὴ πιστότητα καὶ οἱ περισσότερες ἔχουν σχεδιαστεῖ μὲ ἀκρίβεια καὶ λεπτομέρεια, ποὺ ἀπαιτοῦν παρατήρηση καὶ γνώση.

Σὲ ἕνα σπάραγμα εἰκονίζεται τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμὸς δύο λευκῶν πουλιῶν (πίν. 11:γ). Ἡ εἰκονιζόμενη ἐμπρὸς πάπια Π7 (μήκους 0,15 μ.) ἔχει τεντωμένο τὸν λαιμὸ καὶ τὸ ράμφος

μισάνοικτο, ἡ δεξιὰ Π8 (μήκους 0,08 μ.) ἔχει μαζεμένο τὸν λαιμὸ καὶ τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κεφάλι τῆς δεύτερης, μάλιστα, ἔχει τὴν ἴδια ἀκριβῶς διάμετρο κεφαλιοῦ καὶ τὸν ἴδιο σχηματισμὸ ράμφους μὲ τὶς πάπιες Π1 καὶ Π4, ὁμοιότητες ποὺ πρέπει νὰ ὀφείλονται στὴ χρήση προσχεδίων γιὰ τὰ ἀντίστοιχα θέματα.

Ἡ παράλληλη διάταξη τῶν δύο κεφαλιῶν δείχνει ὅτι οἱ δύο πάπιες πετοῦν δίπλα δίπλα, πρὸς τὰ δεξιά. Εἶναι λοιπὸν ἐξαιρετικὰ πιθανὸ τὸ λευκὸ κεφάλι Π7 νὰ ἀνήκει στὴν πάπια Π3 καὶ τὸ κεφάλι Π8 νὰ ἀνήκει στὴν πάπια ποὺ πετάει παράλληλα πρὸς αὐτήν (πίν. 11:γ). Τὸ κεφάλι μιᾶς τρίτης λευκῆς πάπιας Π9 (ὕψους 0,10 μ. καὶ μήκους 0,05 μ.), ποὺ πετάει πρὸς τὰ δεξιὰ ἀλλὰ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ πίσω (πίν. 11:ε), προέρχεται προφανῶς ἀπὸ ἕνα πτηνὸ ποὺ πετοῦσε ἀκριβῶς ὅπως ἡ πάπια Π2 τοῦ τμήματος Β. Ἡ ἀπόληξη ἑνὸς κίτρινου φύλλου στὰ δεξιά της καὶ ὁ θύσανος ἐπιτρέπουν νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ ἀκριβὲς ὕψος της μέσα στὸν καλαμιώνα.

Οἱ λευκοκέφαλες πάπιες Π7-9 ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ λεπτὸ μαῦρο καὶ κίτρινο περίγραμμα, ἐνῶ λεπτομέρειες ὅπως τὸ ράμφος, οἱ ὀπὲς τῆς μύτης καὶ τὰ μάτια παριστάνονται μὲ ρόδινο καὶ μαῦρο χρῶμα, ἀντίστοιχα.

Τὰ εἰκονιστικὰ θέματα τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα ταυτίζονται χωρὶς δυσκολία. Οἱ κόκκινες λιβελοῦλες εἶναι ἀρσενικὲς καὶ ἀνήκουν στὸ εἶδος *Crocothemis erythraea* ποὺ ἐνδημεῖ σὲ ὅλο τὸ νησιωτικὸ καὶ ἠπειρωτικὸ Αἰγαῖο[15]. Τὰ καλάμια τῆς τοιχογραφίας ἀνήκουν στὸ κοινότατο εἶδος *Arundo donax* μὲ τὸν ψηλὸ βλαστό, τὰ πλατιά, συμμετρικὰ φύλλα καὶ τὸν πυκνὸ θύσανο[16]. Οἱ ἀρσενικὲς πάπιες Π1, Π2 καὶ Π4 ἀνήκουν στὸ πολὺ διαδεδομένο εἶδος τῆς *Anas platyrhynchos*, τῆς γνωστῆς πρασινοκέφαλης ποὺ ἔρχεται στὸ Αἰγαῖο τὸ φθινόπωρο, ξεχειμωνιάζει, ἀναπαράγεται καὶ φεύγει πάλι τὴν ἄνοιξη[17]. Στὸ ἴδιο εἶδος ἀνήκουν πιθανότατα καὶ οἱ ὑπόλοιπες πάπιες τῆς τοιχογραφίας.

Τὸ τοπίο τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα στὸ σύνολό του ἀπαντᾶ στὸ Αἰγαῖο, ὅπου ἀκόμη καὶ στὰ μικρὰ ἄνυδρα νησιὰ πυκνοὶ καλαμιῶνες ἀναπτύσσονται κατὰ μῆκος τῶν χειμάρρων, λιβελοῦλες ζοῦν κοντὰ σὲ στάσιμα νερά, ἐνῶ κοπάδια πρασινοκέφαλης πάπιας καὶ ἄλλων πουλιῶν ἀναπαράγονται σὲ καλαμιῶνες γύρω ἀπὸ ποτάμια καὶ μικρὰ ἕλη[18].

Ὀπτικὴ γωνία καὶ προοπτικὴ

Ἡ κόκκινη κυματοειδὴς ταινία μὲ τὰ ἀγκυρόσχημα στελέχη, λόγω τῶν πολλαπλῶν συμβάσεων στὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα καὶ τὴ θέση της στὴν τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα, δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἐὰν ἀποδίδει τὸν βάλτο ἀπὸ ψηλά (σὲ κάτοψη, ὅπως τὰ ποτάμια στὴν ἀνατολικὴ[19] καὶ

15. Petrou 1995, 97.

16. Γιὰ τὸ καλάμι βλ. Vlachopoulos 2000, 642 εἰκ. 12· Sarpaki 2000, 670 εἰκ. 6.

17. Begbie 1987, 120· Begbie 1989, 63, 66 εἰκ. 28· Harte 2000, εἰκ. 1a-b.

18. Ὁ Harte 2000, 684 διαπιστώνει ὅτι ὅλα τὰ πτηνὰ ταυτίζονται μὲ συγκεκριμένα εἴδη, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν καὶ στὴ Θήρα τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι ἡ πρασινοκέφαλη πάπια φωλιάζει σήμερα κυρίως στὸ βόρειο Αἰγαῖο, ὡστόσο ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ δεινὸς κυνηγὸς Μηνᾶς Ἀρβανίτης βεβαιώνει ὅτι οἱ πάπιες αὐτὲς περνοῦν σποραδικὰ ἀπὸ τὸ νησί. Γιὰ τὸ ὑγρότερο περιβάλλον τῆς Θήρας στὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ βλ. Rackham 1990, 384.

19. Ντουμας 1992α, εἰκ. 30-34· Τελεβαντου 1994, 255 εἰκ. 56γ, ἔγχρ. πίν. 45-51, 53α, ἀν. σχ. 2, ἀν. πίν. 3· Vlachopoulos 2000, 644.

νότια[20] Μικρογραφικὴ Ζωφόρο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, καὶ στὴν τοιχογραφία τῶν Πιθήκων ἀπὸ τὸ Κτήριο Β[21]) ἢ ἀπὸ ἀπέναντι (σὲ τομή, ὅπως στὰ ΥΜ ΙΒ ἀγγεῖα μὲ καλαμοειδὴ καὶ παπύρους[22]). Ἐὰν ὁ βάλτος ἔχει ζωγραφιστεῖ σὲ τομή, τότε βλέπουμε τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὄχθης καὶ σὲ ἀρκετὸ βάθος τὸν βυθό του, ὅπου φυτρώνουν τὰ μικρὰ καλάμια ποὺ θὰ βγοῦν σὲ λίγο ἀπὸ τὸ νερό. Ἐὰν ὁ βάλτος ἔχει ζωγραφιστεῖ σὲ κάτοψη, δημιουργεῖται ἡ ἀπορία γιατὶ δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ οἱ δύο ὄχθες του, ὅπως ἔγινε μὲ τὰ ποτάμια τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου καὶ τῆς ἀγέλης τῶν πιθήκων, ποὺ εἰκονίζουν καὶ τὶς δύο ὄχθες[23].

Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ ὁ ζωγράφος δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νά «δεῖ» ὑπὸ μία συγκεκριμένη ὀπτικὴ γωνία τὴ σύνθεσή του, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ φαίνεται –τουλάχιστον στὰ δικά μας μάτια– προοπτικὰ ὀρθός. Αὐτὸ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν τριπλὴ ὀπτικὴ γωνία τοῦ ὑποτροπικοῦ τοπίου καὶ γενικὰ τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὅπου οἱ φοίνικες καὶ τὰ ἄλλα φυτὰ φυτρώνουν ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ πουλιοῦ (bird's eye view), ἐνῶ τὸ ποτάμι ζωγραφίζεται σὲ κάτοψη καὶ τὰ ζῶα ἀποδίδονται μετωπικά[24]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐπίσης στὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης, ὅπου τὰ χελιδόνια ἔχουν ζωγραφιστεῖ ὅπως τὰ βλέπει κανεὶς ἀπὸ κάτω, ἐνῶ οἱ βράχοι καὶ τὰ κρίνα ἀποδίδονται μετωπικά[25].

Ἡ ὀπτικὴ γωνία ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ βάλτος εἶναι ἐκείνη τοῦ πουλιοῦ (bird's eye view), καὶ αὐτὸ ποὺ βλέπει κανεὶς ἀπὸ ψηλὰ εἶναι ἡ ὄχθη τοῦ ἕλους καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βούρκου, ἀπὸ ὅπου ἀρχίζουν νὰ ξεπροβάλλουν μικρὰ καλάμια. Ἀντίθετα, ἡ ὀπτικὴ γωνία ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁ ζωγράφος «κοιτάζει» τὸν καλαμιώνα, τὶς λιβελοῦλες καὶ τὶς πάπιες εἶναι ἀπὸ ἀπέναντι καὶ ἀπὸ μικρὴ ἀπόσταση. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ εἰκόνα τοῦ βάλτου ποὺ προβάλλει στὸν θεατὴ ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν ἀπέναντι ὄχθη ἢ μέσα στὸ νερό. Ἔτσι, μὲ τὸν συνδυασμὸ τῆς διπλῆς ὀπτικῆς γωνίας καὶ τῶν φυσικῶν διαστάσεων τῆς παράστασης, ὁ ζωγράφος ἐπιτυγχάνει νὰ ἐντάξει τὸν θεατή –ὀπτικὰ καὶ μεταφυσικὰ– μέσα στὸ τοπίο τῆς τοιχογραφίας[26].

Οἱ ἐπιδόσεις τῶν Θηραίων ζωγράφων στὴν προοπτικὴ εἶναι περιορισμένες. Ἡ φωτοσκίαση ἀπουσιάζει, ἡ ἀλληλοεπικάλυψη χρησιμοποιεῖται λίγο, ὁ φυσικὸς χῶρος ἐκλαμβάνεται ὡς

20. Ντουμας 1992α, εἰκ. 35-36, 44· Τελεβαντου 1994, 255 εἰκ. 56γ, ἔγχρ. πίν. 54-57, ἀν. σχ. 3· Vlachopoulos 1997-1998.

21. *Thera* V, πίν. 93· Marinatos 1984, 116 εἰκ. 83· Ντουμας 1992α, 110 εἰκ. 85-86· Τελεβαντου 1994, ἔγχρ. πίν. 72.

22. Vlachopoulos 2000, 646 εἰκ. 13, 17, 18, ὅπου συζήτηση τοῦ θέματος καὶ βιβλιογραφία.

23. Πρβ. κατόψεις ποταμῶν στὴ σύγχρονη κυκλαδική (Ἁγία Εἰρήνη: Morgan 1990, 254 εἰκ. 1) καὶ μινωικὴ τοιχογραφία (Νότια Οἰκία Κνωσοῦ: *PM* II, 378 εἰκ. 21a, b), καὶ μυκηναϊκὴ μικροτεχνία (ἐγχειρίδιο ΕΑΜ 756 Ταφικοῦ Κύκλου Α Μυκηνῶν: Karo 1930-1933, 133, 138 εἰκ. 25, 54-56, πίν. XCIII-XCIV· *PM* III, πίν. XX· Smith 1965, εἰκ. 105a-b· Morgan 1988, 42 εἰκ. 24 πίν. 185· Τελεβαντου 1994, 234, 291 πίν. 52α). Βλ. Bietak 2000, 229 εἰκ. 16, ὅπου καὶ συζήτηση γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ «αἰγαιακοῦ» τοπίου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόδοσή του στὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη.

24. Γιὰ τὴν προοπτικὴ τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου βλ. Τελεβαντου 1994, 298, 377. Στὴν περίπτωση τῆς ζωφόρου, ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι αὐτὴ διακοσμοῦσε μία περιμετρικὴ ζώνη ποὺ βρισκόταν σὲ ἀρκετὸ ὕψος, ἐνῶ ὁ Καλαμιώνας ἦταν μία σύνθεση σὲ φυσικὴ σχεδὸν κλίμακα, ποὺ βρισκόταν στὸ ὕψος τοῦ θεατῆ. Ὑπὸ πολλαπλὴ ὀπτικὴ γωνία ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ τὸ κατάφυτο τοπίο μὲ τὸ ποτάμι, ἀπὸ τὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ: Cameron 1968, 19 εἰκ. 13. Βλ. ἐπίσης *PM* II, 446 πίν. X, XI, 264-271· *PM* IV, 891· Morgan 1988, 20 εἰκ. 22· Immerwahr 1990, 42 εἰκ. 16.

25. Harte 2000, 690.

26. Vlachopoulos 1997-1998.

ἐπίπεδος καὶ οἱ εἰκονιστικὲς μονάδες παρατάσσονται στὸ ἴδιο ἢ σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο, σύμφωνα μὲ τὴ «συνήθη προοπτικὴ τῆς ἐποχῆς, ὅπου τὰ πλησιέστερα στὸν θεατὴ στοιχεῖα βρίσκονται στὸ κάτω μέρος, ἐνῶ τὰ μακρινὰ τοποθετοῦνται ἀπὸ πάνω»[27].

Ὁ Ζωγράφος τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ποὺ ζωγράφισε τὸν καλαμιώνα (βλ. παρακάτω) ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὶς καλλιτεχνικὲς καὶ χρωματικὲς συμβάσεις τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ ἡ ζωγραφική του ἐμφανίζει ἀρκετές, ἐνδιαφέρουσες καὶ συχνὰ ἐπιτυχημένες ἀπόπειρες ἀπόδοσης τῆς προοπτικῆς[28]. Τὰ πυκνὰ δίχρωμα καλάμια, ποὺ ζωγραφίστηκαν τὰ μὲν ἐπάνω ἀπὸ τὰ δέ, εἶναι τὰ μοναδικὰ φυτὰ στὴν τέχνη τοῦ Ἀκρωτηρίου ὅπου ἐφαρμόστηκε τὸ προοπτικὸ τέχνασμα τῆς ἀλληλοεπικάλυψης, καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ἐπιτυχή. Ἐπιπλέον, τὰ ἡμιδιάφανα χρώματα τῶν φύλλων καὶ οἱ λεπτοσχεδιασμένοι διάφανοι θύσανοι τῶν καλαμιῶν δημιουργοῦν μὲ τὸ δυνατὸ λευκὸ βάθος μία σημαντικὴ καινοτομία: τὴν αἴσθηση ὅτι τὸ φῶς εἰσέρχεται πίσω ἀπὸ τὴ σύνθεση καὶ ὅτι διαπερνᾶ τὰ φυτά, παράγεται δηλαδὴ ἕνα ἰδιότυπο *contre lumière*[29].

Ἡ ζωγραφικὴ ἐπαφὴ τῶν θυσάνων καὶ τῶν φύλλων τῶν καλαμιῶν μὲ τὶς λιβελοῦλες καὶ τὰ πουλιά, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς τοιχογραφίας, δημιουργεῖ μικρότερα πεδία βάθους, ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὰ τοπία τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν καὶ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης. Ἀριστουργηματικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἔχουν σχεδιαστεῖ οἱ τρεῖς λευκὲς πάπιες (Π7-9), οἱ ἀλληλοεπικαλυπτόμενες φτεροῦγες τῆς πάπιας Π1, τὰ ἐπάλληλα φτερὰ σὲ μερικὲς λιβελοῦλες καὶ τὰ πόδια τῶν περισσότερων πουλιῶν.

Οἱ πάπιες πετοῦν πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις, ἔχουν ζωγραφιστεῖ ὑπὸ ἐλαφρὰ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες καὶ κάθε μία ἀπεικονίζεται σὲ διαφορετικὴ φάση πτήσεως. Ἀποδίδονται γενικὰ κατὰ τομή, στὶς τρεῖς πάπιες ὅμως ποὺ σώζουν τὸ μπροστινὸ τμῆμα τους (Π1, Π2, Π4) παρατηρεῖται ὅτι, ἀναλογικὰ πρὸς τὸ σῶμα, ὁ λαιμός τους εἶναι μακρύτερος καὶ τὸ κεφάλι μεγαλύτερο. Αὐτὸ εἶναι ἐντονότερο στὴν πάπια Π2, τῆς ὁποίας ἡ οὐρὰ εἶναι μικρὴ ἀναλογικὰ μὲ τὸ σῶμα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ πουλὶ νὰ φαίνεται ὅτι κοιτάζει πρὸς τὰ πίσω, ἀλλὰ ἔχοντας στρέψει τὸ κεφάλι πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεατῆ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ ἐμπρὸς μέρος τοῦ σώματός του ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ προοπτικὴ τριῶν τετάρτων.

Αὐτὲς οἱ διαφοροποιήσεις στὴν ἀπόδοση τῶν πτηνῶν δίνουν τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους στὴν παράσταση, ἐπιτείνουν τὴν προοπτικὴ τῶν ἐπάλληλων πυκνῶν καλαμιῶν τῆς ὄχθης, καὶ ἔτσι οἱ πάπιες –ὅπως τὰ χελιδόνια στὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης– «μεταμορφώνουν τὸ οὐδέτερο λευκὸ βάθος σὲ ἀέρα»[30].

Ἐκτιμώντας τὸ ζωγραφικὸ καὶ συνακόλουθα τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα, θὰ λέγαμε ὅτι αὐτὸ ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ ἄλλες παραστάσεις φυτῶν στὴν

27. Τελεβαντου 1994, 377. Γιὰ τὴν προοπτικὴ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες βλ. Laffineur 1990, 246. Γιὰ τὶς ἀπόπειρες ἀπόδοσης προοπτικῆς στὴ θηραϊκὴ κεραμικὴ βλ. Μαρθαρη 1993, 224, 395.

28. Τελεβαντου 1991, 162· Τελεβαντου 1992, 60· Τελεβαντου 1994, 377.

29. Τὴν ἴδια αἴσθηση, ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμό, δίνουν οἱ φουντωτοὶ κρόκοι ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ τὰ βράχια τῆς κροκοσυλλογῆς. Βλ. Ντουμας 1992α, εἰκ. 118, 120, 127.

30. Immerwahr 1990, 47. Γιὰ τὸ λευκὸ βάθος τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν βλ. Τελεβαντου 1994, 376. Γιὰ τὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τῶν χελιδονιῶν βλ. Televantou 1992, 152, 158 πίν. XLII a, c, d· Harte 2000.

τέχνη τοῦ Ἀκρωτηρίου. Οἱ θύσανοι καὶ οἱ λιβελοῦλες ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ ἁπλὰ ζωγραφικὰ μέσα ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὰ κρίνα καὶ τὰ χελιδόνια τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἄνοιξης. Καὶ στὶς δύο τοιχογραφίες, ἄλλωστε, σὲ κάποια σημεῖα ὁ ρεαλισμὸς ἀγγίζει τὴ φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴ φύση.

Ζωγράφος

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει, ἡ ἀπόδοση τοῦ Καλαμιώνα στὸν ζωγράφο ποὺ ἡ Χρ. Τελεβάντου ὀνόμασε «Ζωγράφο τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν» εἶναι ἀδιαμφισβήτητη[31]. Τὸ ταυτόσημο σχεδίου, χρώματος καὶ ἐκτέλεσης θεμάτων, ὅπως ἡ λιβελούλα καὶ τὸ χελιδόνι στὴν ὁμώνυμη ζωφόρο τῆς Ξεστῆς 3[32], τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης καὶ τὸν Καλαμιώνα, δὲν περιορίζεται στὴν ὁμοιότητα τῶν θεμάτων αὐτῶν, ἀλλὰ ὑπάγεται σὲ ἕναν εὐρὺ κύκλο κοινῶν τεχνοτροπικῶν-ἐκφραστικῶν μέσων καὶ χρωματικῶν ἐπιλογῶν τοῦ ζωγράφου.

Ὅως πρόσφατα γινόταν δεκτὸ ὅτι ὁ ζωγράφος αὐτὸς εἶχε φιλοτεχνήσει ὅλες τὶς γνωστὲς εἰκονιστικὲς τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3[33], ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κυρίες μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες, ποὺ κοσμοῦσαν τὸν διάδρομο νότια τοῦ δωματίου 3β καὶ τοῦ Καλαμιώνα. Ἡ πρόσφατη ἀποκατάσταση καὶ μελέτη τῶν τεσσάρων αὐτῶν γυναικείων μορφῶν[34] δείχνει, ὡστόσο, ὅτι τὸ θέμα τῶν ζωγράφων μπορεῖ νὰ εἶναι πιὸ σύνθετο, καθὼς τὸ βραχῶδες τοπίο μὲ χελιδόνια ποὺ πετοῦν σὲ ζευγάρια, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖ τὴ φούστα τῆς Γυναίκας μὲ τὰ Χελιδόνια, εἶναι ἔργο τοῦ Ζωγράφου τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πορτρέτα τῶν γυναικῶν ποὺ ἔχουν σχεδιαστεῖ ἀπὸ ἄλλο «χέρι».

Μὲ δεδομένο λοιπὸν ὅτι τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ξεστῆς 3 εἶναι πρακτικὰ ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, θὰ θεωρούσαμε ὀρθὸ νὰ ὀνομάζεται στὸ ἑξῆς «Ζωγράφος τῆς Ξεστῆς 3», ἀφοῦ ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι εἶχε τὴν εὐθύνη ἀνάπτυξης καὶ ἐκτέλεσης τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κτηρίου[35]. Ἡ προτεινόμενη ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ συμπεριλάβει σὲ μία οὕτως ἢ ἄλλως συμβατικὴ ὀνομασία ὄχι μόνο τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διακρίνουν τὸν συγκεκριμένο ζωγράφο καὶ τό «χέρι» του, ἀλλὰ ἕνα κλειστὸ εἰκαστικὸ σύνολο, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώθηκε σὲ ἕνα κτήριο δημόσιου χαρακτήρα, μὲ ἰδιαίτερη ἀρχιτεκτονικὴ φυσιογνωμία καὶ λειτουργικές-χρηστικὲς ἰδιαιτερότητες[36].

---

31. Vlachopoulos 1997-1998, 641. Τὴν ταύτιση τοῦ ζωγράφου εἶχε κάνει ἡ Τελεβαντου 1992, 59, ἐνῶ ἡ τοιχογραφία δὲν εἶχε ακόμη συντηρηθεῖ. Γιὰ τὸν Ζωγράφο τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν βλ. Τελεβαντου 1991, 162· Televantou 1992, 153· Τελεβαντου 1994, 371.

32. Ντουμας 1992α, εἰκ. 97-99. Γιὰ τὸν ζωγράφο τους βλ. Τελεβαντου 1991, 164· Τελεβαντου 1992, 62· Τελεβαντου 1994, 374 πίν. 60.

33. Στὰ ἔργα του δὲν μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐντάξομε τὴ σύνθεση τῶν γαλάζιων ροδάκων τοῦ δεύτερου ὀρόφου (Ντουμας 1992α, 131 εἰκ. 135-136) καὶ τὴ ζωφόρο τῶν σπειρῶν (Ντουμας 1992α, 128, εἰκ. 93-94), τὰ γεωμετρικὰ θέματα καὶ ὁ μηχανικὸς τρόπος ἀναπαραγωγῆς τῶν ὁποίων δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ ζωγράφου τους μὲ τὰ ἴδια κριτήρια.

34. Βλαχοπουλος 2003, εἰκ. 14, 20, 22. Ὁ ἴδιος ζωγράφος/ἐργαστήριο φαίνεται ὅτι ἔχει φιλοτεχνήσει μία φυτικὴ σύνθεση μὲ λιβελούλα καὶ ἄνθη ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, ποὺ σώζεται σὲ σπαράγματα (βλ. παρακάτω).

35. Ἡ Televantou 1992, 150 κάνει ἀντίστοιχα τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ «Μικρογράφος» ἦταν ὁ ὑπεύθυνος ζωγράφος γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

36. *Thera* VII, 23· Ντουμας 1987β, 155 σχ. 2· Ντουμας 1992α, 128· Μπουλωτης 1992, 91.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ζωγράφος ἔχει φιλοτεχνήσει τὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης, τῆς ὁποίας γιὰ πολλοὺς ὁ συμβολικός-θρησκευτικὸς πυρήνας βρίσκεται κοντὰ σὲ ἐκεῖνον τοῦ κύκλου τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν, προσθέτει ἀκόμη ἕνα ἐπιχείρημα στὴν ἄποψή μας ὅτι ἡ ποιότητα καὶ ἡ ἔκταση τῶν ἔργων τοῦ συγκεκριμένου ζωγράφου ἀντανακλοῦν ὄχι μόνο τὶς ἀρετὲς τῆς τέχνης του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπαγγελματική του καταξίωση στὴ θηραϊκὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς.

Πρέπει ἐδῶ νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι μὲ τὸν ὅρο «ζωγράφος» νοεῖται πιθανότατα ὁ ἀρχιτεχνίτης ἑνὸς ἐργαστηρίου ποὺ διαμόρφωνε τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ ἐπόπτευε τὸ ἔργο νεότερων καὶ μαθητευόμενων τεχνιτῶν, παρὰ ἕνας μεμονωμένος καλλιτέχνης ποὺ ἐργάζεται μόνος του σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς τοιχογράφησης[37]. Γιὰ τὸν Ζωγράφο τῆς Ξεστῆς 3, μὲ δεδομένο τὸν ὄγκο τοῦ ἀποδιδόμενου σὲ αὐτὸν ἔργου, μία τέτοια διάκριση εἶναι ἐπιπλέον χρήσιμη γιὰ τὴν περαιτέρω μελέτη τοῦ θέματος, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κτηρίου καὶ τὸ εἰκονογραφικό του πρόγραμμα συνεξεταστεῖ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική[38].

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα καὶ ἡ αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ

Στὴν πρώτη παρουσίαση τῆς τοιχογραφίας διαπιστώσαμε ὅτι τὸ καλάμι, ἂν καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον διαδεδομένα θέματα στὴν κεραμικὴ καὶ λιγότερο τὴν τοιχογραφία, ταυτίζεται δύσκολα στὴν αἰγαιακὴ εἰκονιστικὴ τέχνη, κυρίως γιατὶ δὲν εἰκονίζεται ποτὲ ὁ θύσανός του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, στὸν καλαμιώνα τῆς Ξεστῆς 3 εἰκονίζονται τὰ πρῶτα πραγματικὰ καλάμια στὴν τέχνη τοῦ Αἰγαίου[39]. Εἴδαμε ἀκόμη ὅτι τὸ θέμα τοῦ καλαμιοῦ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν πολύχρωμη κεραμικὴ τῆς μεσοκυκλαδικῆς παράδοσης καὶ ὅτι τὰ πυκνὰ δίχρωμα καλαμοειδὴ τῆς ΥΚ Ι θηραϊκῆς κεραμικῆς καὶ οἱ παρόχθιες σκηνὲς μὲ πάπιες σὲ μηλιακὰ ἀγγεῖα ἀντανακλοῦν ἐπιδράσεις ἀπὸ σύγχρονες μνημειακὲς συνθέσεις, ὅπως αὐτὴ τοῦ Καλαμιώνα τῆς Ξεστῆς 3[40]. Διαπιστώσαμε, τέλος, ὅτι τὸ θέμα τῆς τοιχογραφίας ὑπῆρξε τὸ εἰκονιστικὸ πρότυπο τῶν πυκνῶν καλαμιώνων τῆς κεραμικῆς ποὺ φυτρώνουν μέσα ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες μὲ ὅμοια ἀγκυρόσχημα στελέχη, ἕνα θέμα ποὺ οἱ Κρῆτες ζωγράφοι τῶν Καλαμοειδῶν ἀναπαράγουν συστηματικὰ κατὰ τὴν ἑπόμενη ΥΜ ΙΒ περίοδο σὲ ἀγγεῖα ἐξαίρετης ποιότητας, τὰ ὁποῖα ἐξάγουν σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο[41].

Ἂν καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ θέμα τῶν πτηνῶν στὴν τοιχογραφία πιθανὸν νὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη[42], εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ πουλὶ ἐμφανίζεται στὴν κυκλαδικὴ κεραμικὴ ἤδη ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία π.Χ. καὶ ἔκτοτε ἀπαντᾶ διαρκῶς στὴν αἰγαιακὴ τέχνη·

37. Ἡ ὀργάνωση τῶν ἐργαστηρίων μὲ ὁμάδες μαθητῶν γύρω ἀπὸ τοὺς ἀρχιτεχνίτες ποὺ διακοσμοῦσαν τὰ κτήρια φάνηκε κατὰ τὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν. Televantou 1992, 150, 151. Πρβ. Militello - La Rosa 2000, 991.

38. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔνταξης καὶ τοῦ ρόλου τῶν τοιχογραφιῶν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν χώρων καὶ τὴ χρήση τῶν δωματίων βλ. Palyvou 2000.

39. Vlachopoulos 2000, 644.

40. Vlachopoulos 2000, 649, 651. Γιὰ τὰ δύο σύγχρονα μὲ τὴν τοιχογραφία μηλιακὰ ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων ποὺ παρουσιάζουν πάπιες σὲ κατάφυτη ὄχθη ποταμοῦ (ΕΑΜ 11412, 11420) βλ. Atkinson et al. 1904, 141 εἰκ. 114, 115· Μαστραπας 1991, 40, 129, 167 πίν. Χ.1-2, ΧαΙΙ.3· Morgan 1988, 64 εἰκ. 47-48.

41. Vlachopoulos 2000, 651 εἰκ. 17, 18.

42. Vanschoonwinkel 1990, 338. Γιὰ πρώιμα παραδείγματα στὴν αἰγυπτιακὴ ζωγραφικὴ (4η-6η Δυναστεία) βλ. Mekhitarian 1954, 9, 23· Lhote 1954, πίν. 60-1.

συνεπῶς δὲν χρειάζεται νὰ ἀποδώσουμε ἀλλοῦ τὴν προέλευση ἑνὸς θέματος τόσο προσφιλοῦς στὴν κρητομυκηναϊκὴ εἰκονογραφία[43].

Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ πουλιὰ ποὺ πετοῦν ἀνάμεσα στὰ καλάμια, θὰ σταθοῦμε σὲ ἕνα σπάραγμα ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ μικρογραφικῆς τοιχογραφίας ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶ τῆς Κρήτης, ὅπου εἰκονίζονται δύο πάπιες (;) ποὺ πετοῦν πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐπάνω ἀπὸ κυματοειδὲς τοπίο ὅπου φυτρώνουν καλάμια[44].

Στὴν κατηγορία τῶν «νειλωτικῶν» συνθέσεων ἀνήκει τὸ ὑποτροπικὸ παραποτάμιο τοπίο τῆς ἀνατολικῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὅπου εἰκονίζονται ἑπτὰ τουλάχιστον πολύχρωμα πουλιά[45]. Μία πάπια πετάει μὲ τὶς φτεροῦγες διάπλατες, συμμετρικὰ ζωγραφισμένες ἑκατέρωθεν τοῦ σώματός της[46], ἐνῶ μία χήνα στὴν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ραμφίζει τὴ φτερούγα της ἔχοντας τὸ κεφάλι στραμμένο πίσω[47]. Ἂν καὶ μικρογραφικὰ σχεδιασμένες, οἱ πάπιες καὶ οἱ χῆνες ἀποδίδουν λεπτομερῶς τὰ ἀνατομικὰ καὶ χρωματικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ καθιστοῦν ἐφικτὴ ἀκόμη καὶ τὴ διάκριση τοῦ εἴδους τους[48].

Ἡ παρατακτικὴ ἀπεικόνιση τῶν πουλιῶν στὴν τοιχογραφία συνεχίζεται καὶ στὴν ἑπόμενη ΥΜ ΙΒ περίοδο, μὲ τὴ ζωφόρο ἀπὸ τὸ Καραβανσεράι τῆς Κνωσοῦ, ποὺ εἰκονίζει πέρδικες ἀνάμεσα στὰ πολύφυλλα φυτὰ καὶ τὰ ποτάμια (;) ἑνὸς ὀνειρικοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος[49]. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ Γαλάζιου Πουλιοῦ ἀπὸ τὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, στὴν ὁποία ἕνα περιστέρι ἔχει γυρίσει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, μὲ τὸ ράμφος ἐπάνω ἀπὸ τὴ φτερούγα[50]. Ἡ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ πουλιοῦ πρὸς τὰ πίσω, ὡστόσο, ἀπαντᾶ ἀρκετὰ νωρίτερα, σὲ ἕνα ΜΜ ΙΙΙ σπάραγμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴ Νότια Οἰκία τῆς Κνωσοῦ[51]. Ἰδιαίτερο εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, ἡ παράσταση σὲ νωπογραφημένη τριποδικὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθας, πιθανὸν ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ1 περιόδου, ὅπου πουλιὰ μὲ ἀνοιγμένες τὶς φτεροῦγες πετοῦν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνάμεσα σὲ βράχια καὶ πολύφυλλους βλαστούς[52].

Προχωρώντας στὴν ἐξέταση τοῦ φυσικοῦ τοπίου τοῦ Καλαμιώνα καὶ τῆς γειτονικῆς σκηνῆς κροκοσυλλογῆς θὰ σταθοῦμε σὲ μία σειρὰ πρωιμότερων (ΜΜ ΙΙΙΑ) καὶ σύγχρονων (ΥΜ ΙΑ) μινωικῶν τοιχογραφιῶν μὲ συναφὲς θεματολόγιο.

Τὸ πλησιέστερο παράλληλο τοῦ Καλαμιώνα τῆς Ξεστῆς 3 προέρχεται ἀπὸ τὴν οἰκία βόρεια τῆς Βασιλικῆς Ὁδοῦ, στὴν Κνωσό, τὸ ὁποῖο παρουσίασε σὲ ἀποκατάσταση ὁ M. Cameron[53] (πίν. 12). Σπαράγματα ἀλληλοσυμπλεκόμενων γαλάζιων καὶ καστανῶν φύλλων κα-

43. Μαστραπας 1991, 149, 236· Vlachopoulos 2000, 652. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ πουλιοῦ στὴν τέχνη τῆς τοιχογραφίας βλ. Immerwahr 1990, 241· Μαρθαρη 1993, 228.

44. Αλεξιου 1955, 318 εἰκ. 2· Shaw 1978.

45. Τελεβαντου 1994, 233 εἰκ. 52-53, ἀν. σχ. 2.

46. Harte 2000 (W1). Γιὰ τὴν πάπια βλ. Ντουμας 1992α, 25 εἰκ. 30-31· Τελεβαντου 1994, ἔγχρ. πίν. 50, ἀν. σχ. 2 (Z22). Ἡ Morgan 1988, 63 εἶχε ταυτίσει τὸ πουλὶ μὲ χήνα.

47. Ντουμας 1992α, εἰκ. 30, 33· Τελεβαντου 1994, ἔγχρ. πίν. 49, ἀν. σχ. 2 (Z20)· Harte 2000 (W2).

48. Harte 2000, 684 εἰκ. 2a, 686 εἰκ. 3.

49. *PM* II, 109 εἰκ. 49-55, ἔγχρ. πίν. ἐσωφύλλου· Hood 1978 (1987), 68 εἰκ. 40-41.

50. Coleman 1973, 286 εἰκ. 1.

51. *PM* II, 378 εἰκ. 21c.

52. Μπουλωτης 1992, 85 πίν. 37α. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα δείγματα τῆς νωπογραφικῆς τέχνης στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ὁ τύπος τοῦ πουλιοῦ παραπέμπει στὸ γαλάζιο πουλὶ ἀπὸ τό «Θυρωρεῖο» τοῦ Ἀκρωτηρίου (Ντουμας 1992α, 27).

53. Evely 1999, 206-207.

ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν παραδείσιο, ἀλλὰ ὑβριδικὸ φυσικὸ κόσμο τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν, ὅπου ἡ ταύτιση τῶν φυτικῶν καὶ ζωικῶν εἰδῶν συχνὰ εἶναι δύσκολη ἕως ἀδύνατη[69]. Ὁ ἴδιος «θηραϊκὸς ὀρθολογισμὸς» ἐπισημαίνεται καὶ στὸ λευκὸ βάθος τῶν τοιχογραφιῶν, τὸ ὁποῖο, ἀποδίδοντας τὸν ὁρίζοντα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πολύχρωμο διακοσμητικὸ βάθος τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς[70]. Οἱ διαφορὲς αὐτές, ὡστόσο, ἔχουν κυρίως νὰ κάνουν μὲ ἐπιμέρους τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῆς λεγόμενης «κυκλαδικῆς σχολῆς» καὶ δὲν σκιάζουν τὸν μεγάλο βαθμὸ ὁμοιότητας τοῦ θηραϊκοῦ μὲ τὸ σύγχρονο θεματολόγιο τῆς μινωικῆς Κρήτης.

Ἡ χρονολόγηση τῶν παραπάνω κυκλαδικῶν καὶ μινωικῶν τοιχογραφιῶν μέσα στὴν ἴδια περίοδο (ΥΜ ΙΑ-ΥΚ Ι), συνδυαζόμενη μὲ τὶς παλαιότερες καὶ σύγχρονες εἰκονιστικὲς ἐπιδόσεις τῆς κυκλαδικῆς τέχνης, συνηγορεῖ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διάδοση τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὑπῆρξε ταυτόχρονη σὲ ὅλο τὸ νησιωτικὸ Αἰγαῖο καὶ ὅτι, ἐὰν ἐπῆλθε μέσω μίας βαθμιαίας καὶ διαδοχικῆς ἐξακτίνωσης τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὰ νησιά, ἡ διαδικασία αὐτὴ συντελέστηκε μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

Στὴν Αἴγυπτο οἱ συνθέσεις νειλωτικῶν τοπίων καὶ οἱ σκηνὲς κυνηγιοῦ τῶν πουλιῶν τοῦ φθινοπώρου εἶναι γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαιοῦ Βασιλείου[71]. Ὡστόσο, σκηνὲς μὲ πάπιες ποὺ πετοῦν ἀνάμεσα σὲ παπύρους, καλάμια, λιβελοῦλες καὶ φωλιὲς πουλιῶν εἰκονίζονται σὲ τάφους εὐγενῶν ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως στὸ Νέο Βασίλειο (18η-20ὴ Δυναστεῖες, 1570-1080 π.Χ.)[72]. Στὶς παρόχθιες σκηνὲς τῆς αἰγυπτιακῆς ζωγραφικῆς ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ὑδροβιότοπου –ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν– εἶναι στατική· τὰ φυτὰ παριστάνονται κατακόρυφα καὶ ἄψυχα, τὰ πουλιὰ πετοῦν ἀφύσικα πάνω ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἡ ἀπουσία κλίμακας καθιστᾶ τὴν ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ τοπίου ἄκρως συμβατική. Μόνο κατὰ τὸ τέλος τῆς 18ης Δυναστείας (περίπου 1350 π.Χ.) τὰ ὑδρόβια φυτὰ καὶ τὰ πουλιὰ ἀποδίδονται φυσιοκρατικά, ὅπως ἐκεῖνα τῆς αἰγαιακῆς τέχνης[73].

Ἡ στενὴ εἰκονογραφικὴ σχέση μερικῶν θεμάτων τῆς αἰγυπτιακῆς ζωγραφικῆς ποὺ ἀπαντοῦν στὶς αἰγαιακὲς τοιχογραφίες ἐνισχύει τή «μετακένωση» παγιωμένων εἰκονιστικῶν μονάδων τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης πρὸς τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Ἀντίστοιχα, τὴν ἴδια περίοδο ἐντοπίζονται ἄμεσες αἰγαιακὲς ἐπιρροὲς πρὸς τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ συροπαλαιστινιακὴ ἀκτή, ὅπως δείχνουν οἱ ταῦροι καὶ τὰ βουκράνια στὶς τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Amenhotep III στὶς Θῆβες[74] καὶ οἱ μινωικῆς τεχνοτροπίας τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Tel el Kabri τῆς Συρίας καὶ τὸ Tel el 'Daba τῆς Αἰγύπτου[75].

---

69. Hood 1978 (1987), 63, 67· Walberg 1992, 241· Dickinson 1994, 165.

70. Γιὰ τὸ λευκὸ βάθος τῶν κυκλαδικῶν τοιχογραφιῶν βλ. Hood 1978 (1987), 104· Σαπουνα-Σακελλαρακη 1981, 483· Davis 1990, 214, 220· Τελεβαντου 1994, 376.

71. Lhote 1954, πίν. 6· Smith 1965, 140 εἰκ. 175, 144 κέ. εἰκ. 178, 181-2.

72. Lhote 1954, πίν. 52-54, 58-59· Kozloff et al. 1992, 270 εἰκ. IX.14 πίν. 31. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Vlachopoulos 2000, 646· Bietak 2000, 224.

73. Lhote 1954, πίν. 13· Smith 1965, εἰκ. 200a-b· Hayes 1990, 291 εἰκ. 179.

74. Hayes 1990, 245 εἰκ. 148. Γιὰ τὶς ἐπιρροὲς τῆς αἰγυπτιακῆς στὴ μινωικὴ τέχνη καὶ τὶς τοιχογραφίες βλ. Smith 1965, 77, 130· Immerwahr 1985, 41· Immerwahr 1990, 35, 49, 62 πίν. 5-7, 17. Γιὰ τὶς νειλωτικὲς σκηνὲς βλ. Vanschoonwinkel 1990, 337. Γιὰ τὸν Καλαμιώνα τῆς Ξεστῆς 3 καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ ζωγραφικὴ βλ. Marinatos 1984, 70 εἰκ. 50· Vlachopoulos 2000, 646.

75. Evely 1999, 48-49· Niemeier - Niemeier 2000.

Ἂν καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παρόχθιες συνθέσεις τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης χρονολογοῦνται λίγο μετὰ ἢ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα, εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέση μεταξὺ αὐτῶν τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι διαμορφώθηκαν ὡς ἀποτέλεσμα παλαιῶν, συνεχῶν καὶ ἀμοιβαίων ἐπιρροῶν καὶ ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ δωματίου 3

Σκέψεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας τοῦ Καλαμιώνα

Ἕνα κομμάτι ποὺ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία μὲ τὶς δύο κόκκινες διακοσμητικὲς ταινίες τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς τοιχογραφίας δείχνει ὅτι τουλάχιστον δύο τοῖχοι τοῦ δωματίου 3β εἶχαν ἐνιαία εἰκονογράφηση. Γνωρίζοντας ὅτι ἡ τοιχογραφία κάλυπτε κυρίως τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου αὐτοῦ, τὸ κομμάτι αὐτὸ εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία μὲ τὸν νότιο πλινθότοιχο εἴτε ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία μὲ τὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο, στὴ συνέχεια τῆς Πότνιας.

Ἕνα κυρτὸ κομμάτι μὲ δεξιὸ τελείωμα ἀρκετοῦ πλάτους, τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ γωνία, ἀπόληγε σὲ ξύλο, πιθανὸν σὲ δοκάρι ποὺ ἐξεῖχε ἀπὸ θυραῖο ἄνοιγμα ἢ παράθυρο. Ἡ κόκκινη ταινία τῆς ὄχθης δείχνει ὅτι αὐτὸ βρισκόταν χαμηλὰ στὴν τοιχογραφία. Ἡ εὕρεσή του στὸν «βόρειο τοῖχο» ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι στὸν τοῖχο αὐτό, μεταξὺ τοῦ Καλαμιώνα καὶ τῆς Πότνιας, ἴσως ὑπῆρχε παράθυρο, κατ᾽ ἀντιστοιχία πρὸς τὸ παράθυρο μεταξὺ τῆς Πότνιας καὶ τῆς κοκκινομάλλας κροκοσυλλέκτριας, ποὺ εἰσέρχεται ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου (πίν. 13:α).

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 3β βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια τῆς τοιχογραφίας (ὁ Μαρινᾶτος ἀναφέρει ὅτι μόνο ἡ γωνία αὐτὴ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Καλαμιώνα)[76] καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιη τὴ συνέχιση τῆς παράστασης τοῦ Καλαμιώνα στὸν βόρειο τοῖχο. Ἐπιπλέον, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο βρέθηκε ἡ ἀρσενικὴ πάπια Π1, ποὺ πετᾶ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ ὑπόθεση ποὺ εἴχαμε κάνει παλαιότερα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ τμήματος Α στὸ ἀριστερὸ ὅριο τοῦ βόρειου τοίχου[77] εἶναι –ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις τοῦ τοιχογραφήματος– λογική, ἀλλὰ ὄχι πολὺ πιθανή, ἀφοῦ ἡ πλήρης καταστροφὴ τοῦ σημείου ἐκείνου τῆς Ξεστῆς 3 δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐξαιρετικὴ διατήρηση τοῦ τοιχογραφήματος αὐτοῦ. Τὸ πιθανότερο γιὰ τὸ τμῆμα Α εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπὸ διαχωριστικὸ πλινθότοιχο ποὺ θὰ ἦταν προσαρτημένος στὸ πολύθυρο τοῦ δωματίου 3β, κατ᾽ ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς δύο πλινθότοιχους τοῦ ἰσογείου, ὁ βορειότερος τῶν ὁποίων ἦταν διακοσμημένος μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀγοριοῦ μὲ τὸ χρυσὸ σκεῦος[78].

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 3β εἶχε μῆκος 3,95 μ. Τὸ τμῆμα Γ (πλάτους 2,70 μ.), μὲ τὸ ἐλάχιστα διατηρημένο, ἀλλὰ σαφῶς διακρινόμενο ἀριστερὸ ὅριο, προέρχεται ἀπὸ τὸ

76. *Thera* VII, 24.
77. Vlachopoulos 2000, 633 εἰκ. 1, 2a-2b.
78. Ντουμας 1992α, εἰκ. 111, 115.

νότιο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀφήνοντας πλάτος 1,25 μ. στὰ δεξιά του γιὰ νὰ προστεθοῦν ἄλλα κομμάτια τοῦ Καλαμιώνα. Τὸ τμῆμα Β (πλάτους 1,05 μ.), μὲ τὸ δεξιὸ τελείωμά του καὶ τὴν πάπια Π2 ποὺ ἔχει στρέψει τὸ κεφάλι της πίσω, ταιριάζει στὴ θέση αὐτή. Πίσω της θὰ μποροῦσαν να ἀκολουθοῦν οἱ πάπιες Π3/Π7-8, ποὺ πετοῦν σὲ ζεῦγος ψηλότερα ἀπὸ τὰ καλάμια.

Λογικά, στὸ ἄνω μισὸ τῶν καλαμιῶν τοῦ τμήματος Γ καὶ τοῦ λιγοστοῦ χώρου στὸ κέντρο ποὺ δὲν ἔχει ἀποκατασταθεῖ θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐνταχθοῦν κάποιες ἀπὸ τὶς πάπιες ποὺ πετοῦν πρὸς τὰ ἀριστερά, ἴσως οἱ Π4 καὶ Π5 ποὺ εἰκονίζονται σὲ φάση ἀπογείωσης. Ἡ ἀρσενικὴ πάπια Π1 ποὺ παριστάνεται σὲ πλήρη πτήση θὰ ταίριαζε νὰ ἡγεῖται τοῦ σμήνους αὐτοῦ. Ἡ εὕρεσή της, ὅμως, στὸ βόρειο μέρος τοῦ δωματίου, ὅσο καὶ ἐὰν δὲν εἶναι δεσμευτικὴ λόγω τῆς μεγάλης ἀναστάτωσης τῶν σπαραγμάτων στὸν χῶρο, κάνει πιθανότερη τὴν τοποθέτησή της στὸ ἀριστερὸ πέρας τοῦ βόρειου τοίχου καὶ κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3β, συμπαρασύροντας ἴσως τὸ σμῆνος ποὺ πετᾶ πρὸς τὰ ἀριστερά.

Οἱ προτάσεις αὐτὲς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Καλαμιώνα ἀξιοποιοῦν μὲν τὰ λιγοστὰ ἀνασκαφικὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν δεδομένες ἕως ὅτου ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση τῆς τοιχογραφίας καὶ διαπιστωθεῖ ἐὰν ὁ Καλαμιώνας ἐκτεινόταν στὸ βόρειο μέτωπο τοῦ πλινθότοιχου, ποὺ χώριζε τὸν διάδρομο τῶν Γυναικῶν μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3β.

Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση μεγάλων ἐνοτήτων τῆς σύνθεσης, πάντως, καὶ ἡ ἀπουσία σημαντικῶν τμημάτων ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ Καλαμιώνα δείχνουν ὅτι, ὅταν ἡ τοιχογραφία ἀποκολλήθηκε ἀπὸ τοὺς τοίχους κατὰ τὸν σεισμό, πολλὰ σπαράγματά της πιθανότατα καθαρίστηκαν ἀπὸ τοὺς χρῆστες τῆς Ξεστῆς 3, πρὶν τὸ κτήριο σφραγιστεῖ ἀπὸ τὴν τέφρα τῆς ἠφαιστειακῆς ἔκρηξης.

Δωμάτιο 3: ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ τοιχογραφίες

Τὸ πολύθυρο ποὺ χωρίζει τὸ δωμάτιο 4 ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3 εἶναι τὸ καθοριστικὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ κτηρίου (εἰκ. 1), καθὼς μὲ τὶς τρεῖς ἀνοικτὲς ἢ κλειστὲς πόρτες του ἀπομονώνει τὸ σημαντικὸ αὐτὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ὄροφο, καθιστώντας τὸν κατάκοσμο ἀπὸ τοιχογραφίες χῶρο κατὰ περίπτωση ὁρατό, προσβάσιμο ἢ κλειστό[79].

Ἀντίστοιχα, τὰ δύο «δωμάτια» 3α καὶ 3β μποροῦν νὰ ἐννοηθοῦν ὡς ἐνιαῖος ἢ ξεχωριστὸς χῶρος σὲ σχέση μὲ τὸ δωμάτιο 3, ἀπὸ τὸ ἐὰν εἶναι ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ τὰ πολύθυρα ποὺ χωρίζουν τοὺς δύο αὐτοὺς περιμετρικοὺς χώρους ἀπὸ τὸν κεντρικό[80]. Τὰ πολύθυρα, τέσσερα στὰ βόρεια καὶ τρία στὰ δυτικά, ἑνοποιοῦν ἢ ἀπομονώνουν τὰ δύο ἐπιμήκη «δωμάτια», καθιστώντας τὴν πρόσβαση στοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ τὴ θέαση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ, βόρειου καὶ δυτικοῦ τοίχου ἐφικτὴ σέ «δεύτερο βαθμό».

79. Γιὰ τὶς δυνατότητες χρήσης τῶν πολυθύρων γύρω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ καθαρμῶν σὲ σχέση μὲ τὶς τοιχογραφίες βλ. Marinatos 1984, 73, 81, 84· Ντουμας 1987β, 156.

80. Ντουμας 1980, 291 εἰκ. 3· 1981, 324· 1982, 265· 1987α, 245 εἰκ. 2 (πολύθυρα δωματίου 3). Γιὰ τὴ λειτουργία καὶ χρήση τῶν πολυθύρων βλ. Palyvou 1987, 198 εἰκ. 4· Παλυβου 1992, 38 πίν. 6.

Ἡ μνημειώδης σύνθεση τῆς Πότνιας εἶναι ἡ μόνη τοιχογραφία τοῦ δωματίου 3 πού, ἐπειδὴ βρίσκεται στὸν ἄξονα τῶν δωματίων 3 καὶ 4, προσφέρει δυνατότητα θέασης ἀπὸ μακριά, μέσα ἀπὸ τὰ ἀνοικτὰ πολύθυρα τῶν δύο συνεχόμενων δωματίων (εἰκ. 1, πίν. 13:α). Ἀντίθετα, ὁ Καλαμιώνας εἶναι ὁρατὸς μόνο γιὰ ὅποιον ἔχει ἤδη εἰσέλθει στὸ δωμάτιο 3, βρίσκεται δηλαδὴ σὲ χῶρο περιορισμένης θέασης. Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς ἐναρμονίζεται μὲ τὸ διαφορετικὸ θεματικὸ περιεχόμενο τῆς τοιχογραφίας, καθὼς τὸ ἑλῶδες τοπίο δὲν ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τῆς Πότνιας, ἀλλά, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, πιθανὸν νὰ συμπληρώνει τὸ περιβάλλον αὐτὸ ὡς συμβολικὸς χῶρος.

Διαπιστώνομε, συνεπῶς, ὅτι κάθε πολύθυρο ἀντιστοιχεῖ σὲ μία ἑνότητα τοιχογραφιῶν τοῦ δωματίου 3, ἐνισχύοντας ἔτσι τὸν ἀνεξάρτητο –μὲ πρώτη ματιὰ– θεματικὸ χαρακτήρα τῶν δύο ἑνοτήτων[81]. Ἔτσι, ἡ μερικὴ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτοτέλεια τῶν δύο χώρων 3α καὶ 3β ἐναρμονίζεται μὲ τὴ μερικὴ ἀφηγηματικὴ αὐτοτέλεια τῶν τοιχογραφιῶν τους.

Τὸ δωμάτιο 3 (καὶ οἱ τοιχογραφίες του) φωτίζεται ἐπαρκῶς ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα ποὺ πιθανὸν ὑπῆρχε στὰ ἀνατολικά (ἐξώστης ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο δωμάτιο 1) καὶ ἀπὸ τὰ δύο παράθυρα τοῦ βόρειου τοίχου[82]. Ὁ φυσικὸς φωτισμὸς τοῦ δωματίου 3, ὡστόσο, ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὰ πολύθυρα, καθὼς μέσα ἀπὸ αὐτὰ περνᾶ ἢ ἀνακόπτεται τὸ φῶς πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο. Τὰ πολύθυρα, συνεπῶς, εἶναι τὸ ἐξέχον ἀρχιτεκτονικό, δομικὸ καὶ λειτουργικὸ στοιχεῖο τοῦ δωματίου 3, ἀφοῦ ἐλέγχουν τὴν πρόσβαση, τὴ θέαση καὶ τὸν φωτισμὸ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ χώρου.

Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ δωματίου 3

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν κατὰ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ξεστῆς 3 ἔχουν ἐπιτρέψει τὸν ἀσφαλὴ προσδιορισμὸ τῆς ἀρχικῆς θέσης πολλῶν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ κτηρίου, γεγονὸς ποὺ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα γιὰ μία πρώτη ἀνάγνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ του προγράμματος[83].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνιαία σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν καὶ τῆς Πότνιας ποὺ κάλυπτε τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 3α, στὰ δωμάτια 2, 3 καὶ 4 τοῦ ὀρόφου οἱ ζωφόροι στὸ ἐπάνω μέρος τῶν πολυθύρων καὶ κάποιοι ἀπὸ τοὺς τοίχους διακοσμοῦνταν μὲ ποικίλες συνθέσεις: χελιδόνια ποὺ πιάνουν λιβελοῦλες γιὰ νὰ ταΐσουν τὰ μικρά τους, δύο ζευγάρια πιθήκων ποὺ ξιφουλκοῦν ἢ παίζουν λύρα, πολύχρωμα κροκόφυτα βράχια καὶ ἀνθισμένοι κρόκοι στὸ λευκὸ βάθος μὴ ἀποκατεστημένων ἀκόμη συνθέσεων[84].

---

81. Γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διάταξης αὐτῆς στὶς τοιχογραφίες τοῦ ἰσογείου βλ. Marinatos 1984, εἰκ. 54, 57.

82. Γιὰ τὸ ἄνοιγμα στὰ ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου 3 βλ. Ντουμας 1978, 226 εἰκ. 2.

83. *Thera* VI, 15· *Thera* VII, 22, 32· Ντουμας 1978, 222· 1979, 261, 265· 1980, 294 εἰκ. 4 πίν. 180· 1981, 324, 327 πίν. 231· 1982, 265 πίν. 169· 1983, 314· 1984, 347· 1986, 207· Marinatos 1984, 61, 64 εἰκ. 40, 43-44, 52-54, 57· Ντουμας 1987β, 155· Ντουμας 1992α, 128· Τελεβαντου 1994, 371 εἰκ. 58γ, 64· Βλαχοπουλος 2003.

84. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ τοιχογραφήματα αὐτὰ ἔχουν ἐν μέρει συντηρηθεῖ παλαιότερα καὶ δημοσιεύονται σὲ φωτογραφίες (Ντουμας 1992α, εἰκ. 95-99), ὡστόσο ἡ συστηματική τους συντήρηση καὶ μελέτη –εἰκονογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ– βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἐξέλιξη.

Ἐὰν ἀποτυπώσουμε σχηματικὰ τὶς εἰκονιστικὲς μονάδες τοῦ δωματίου 3 καὶ ἐκεῖνες τῶν ὑπόλοιπων τοιχογραφιῶν τοῦ ὀρόφου σὲ ἕνα σύστημα τεμνόμενων κύκλων διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ταυτίσεις καὶ οἱ συνδυασμοὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀπαιτοῦσαν ἀλλὰ καὶ ὁδηγοῦσαν τὸ βλέμμα τοῦ ἐπισκέπτη τοῦ χώρου σὲ διαρκὴ καὶ πολυεπίπεδη ἀναζήτηση τῶν συνειδητῶν αὐτῶν ἐπαναλήψεων. Προφανῶς, οἱ Θηραῖοι τῆς ἐποχῆς ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν εἰκόνων ἰσχυρῆς συμβολικῆς βαρύτητας, ποὺ διαμόρφωναν παγιωμένους εἰκονογραφικοὺς κύκλους στὸν διακοσμητικὸ ὑπομνηματισμὸ τοῦ αἰγαιακοῦ τελετουργικοῦ-θρησκευτικοῦ χώρου.

Κατὰ μῆκος τοῦ διαδρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ βοηθητικὸ κλιμακοστάσιο 8 στὸ δωμάτιο 3 εἰκονίζονταν δύο ζεύγη ὡριμων γυναικῶν, οἱ ὁποῖες ντυμένες ἐπίσημα φέρουν ἄνθη καὶ ἄλλα δῶρα, προφανῶς προσφορὲς στὴν Πότνια[85]. Κρόκοι, ἀγριοτριαντάφυλλα, κρίνα, βράχια καὶ χελιδόνια διακοσμοῦν τὰ ἐνδύματα, τοὺς κεφαλόδεσμους καὶ τὶς ἀνθοδέσμες τους, δημιουργώντας ἕναν μίτο εἰκονογραφικῶν συμβολισμῶν ποὺ τὶς συνδέουν ἄμεσα μὲ τὰ παριστώμενα στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου 3. Ἡ ἴδια ἡ θεὰ φορεῖ περιδέραια ἀπὸ ζωομορφικὲς χάντρες μὲ πάπιες καὶ λιβελοῦλες (πίν. 13:β), σὰν αὐτὲς ποὺ κοιτάζει νὰ πετοῦν ἀπέναντί της, στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου 3β[86]. Ἐπιπλέον, τὰ ροῦχα της εἶναι καταστόλιστα μὲ κρόκους –γραπτοὺς καὶ ἀνάγλυφους– καὶ ἕνα μεγάλο ἄνθος διακοσμεῖ τὸ αὐτί της.

Ἀποτυπώνοντας σχηματικὰ τὴν τοιχογραφία τῆς Πότνιας καὶ τὶς ὅμορες συνθέσεις της, βλέπουμε ὅτι οἱ πλαϊνοὶ κύκλοι τέμνουν ἐκεῖνον τῆς Πότνιας τόσο ὀπτικὰ ὅσο καὶ θεματικά, μὲ τὶς εἰκονιστικὲς μονάδες τῶν πλευρικῶν τοίχων νὰ συνωθοῦνται στὴν κεντρικὴ παράσταση. Ἔτσι, ὅπως παρατήρησε ὀρθὰ ἡ Ν. Μαρινάτου, ἡ σύνθεση τῆς Πότνιας γίνεται ὁ θεματικὸς συνεκτικὸς κρίκος ποὺ συνδέει τὸν Καλαμιώνα καὶ τὶς Κροκοσυλλέκτριες, δύο συνθέσεις μὲ περιορισμένη θεματικὴ συνάφεια[87].

Ὁ φυσικὸς χῶρος ὅπου συντελεῖται ἡ λαμπρὴ ἐμφάνιση τῆς θεᾶς τῆς Φύσης εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνα ἰδεατὸ περιβάλλον, ἕνα παραδείσιο –κατὰ τὸ ἥμισυ βραχῶδες καὶ κροκόφυτο, καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ ἑλῶδες μὲ καλαμιὲς– τοπίο, ὅπου οἱ εἰκονιστικὲς μονάδες περιστρέφονται πραγματικὰ καὶ συμβολικὰ γύρω ἀπὸ τὴν Πότνια[88]. Τὰ ὄντα ποὺ τὴν πλαισιώνουν ὑποδηλώνουν τὰ τρία στοιχεῖα τῆς φύσης, ὅπου ὑπάρχουν ὅλες οἱ μορφὲς τῆς ζωῆς: ἡ γῆ, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας[89]. Στὴν κροκοσυλλογὴ κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς γῆς μὲ τὴ βλάστηση στοὺς βράχους, ἐνῶ στὴ σύνθεση τοῦ Καλαμιώνα κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖο τοῦ νεροῦ μὲ τὸν μικρόκοσμο τοῦ ὑδροβιότοπου. Στὸ συνολό της, λοιπόν, ἡ σύνθεση τοῦ δωματίου 3 εἶναι ἕνας ὕμνος στὴ θεὰ τῆς Φύσης μέσα ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ ζωικοῦ καὶ –κυρίως– τοῦ φυτικοῦ βασιλείου.

---

85. Βλαχοπουλος 2003, εἰκ. 20-23.

86. Marinatos 1984, 68 εἰκ. 49. Ὁ Harte 2000, εἰκ. 4a-b πιστεύει ὅτι στὸ περιδέραιο εἰκονίζονται κορμοράνοι (*Phalacrocoracidae*) καὶ ὅτι οἱ λιβελοῦλες λόγω τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος ἀνήκουν στὸ εἶδος *Libellula fulva* (αὐτόθι, εἰκ. 4a). Οἱ χάντρες, ὅμως, ἀποδίδουν συμβατικὰ τὴν πρώτη ὕλη (ἡμιπολύτιμος λίθος ἢ μέταλλο) καὶ ὄχι τὰ πραγματικὰ εἴδη σὲ μικρογραφία.

87. Marinatos 1984, 70.

88. Marinatos 1984, 84· Marinatos 1990, 373 εἰκ. 4-7. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Πότνιας στὴ σφραγιδογλυφία βλ. Niemeier 1989, 175 εἰκ. 4, 5.

89. Σύμφωνα μὲ τὸν Ντουμα 1992α, 131, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ ἀέρα καὶ τῆς γῆς, ὁ γρύπας μετουσιώνει τὸν κόσμο τοῦ φανταστικοῦ καὶ τὸ φίδι πού –πιστεύει ὅτι– σχηματίζει ἡ κόμη τῆς Πότνιας συμβολίζει τὸ χθόνιο στοιχεῖο.

Στὴ γιορτὴ συμμετέχουν ἀποκλειστικὰ γυναῖκες· τρία νεαρὰ κορίτσια καὶ μία ἐνήλικη γυναίκα ἐργάζονται ὑπὸ τὴν ἐπίνευση τῆς Πότνιας, τὴν τιμοῦν μὲ τὴν προσφορά τους, ἀλλὰ δὲν σεβίζουν ὅταν τὴν ἀντικρύζουν, οὔτε τὴν προσκυνοῦν[90]. Τὸ προϊὸν τῆς κροκοσυλλογῆς φτάνει σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλες ποσότητες, παραπέμποντας σὲ ὀργανωμένη συγκομιδὴ βιοτεχνικῆς δραστηριότητας παρὰ σὲ προσφορὰ συμβολικοῦ χαρακτήρα. Ὁ κρόκος, λόγω τῶν σημαντικῶν φαρμακευτικῶν, μυρεψικῶν, βαφικῶν καὶ ἄλλων ἰδιοτήτων προφανῶς ἔχει ἀναχθεῖ σὲ ἀγαθὸ κύρους στὴν περιορισμένη σὲ φυσικὲς προσόδους νησιωτικὴ οἰκονομία, ἔχοντας λάβει συμβολικὲς προεκτάσεις στὴ συλλογικὴ συνείδηση τῆς τοπικῆς κοινωνίας[91]. Ἔτσι, ἡ κροκοσυλλογὴ ἀπὸ ἀγροτικὴ καὶ οἰκοτεχνικὴ ἀσχολία γίνεται τελετουργικὴ πράξη, ἀφορμὴ γιὰ τὴ διαβατήρια εἴσοδο τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν στὸν κόσμο τῶν γυναικῶν. Τὸ τελικὸ προϊόν τῆς κροκοσυλλογῆς, ὡστόσο, οἱ στήμονες τοῦ πολύτιμου φυτοῦ, προτείνονται στὴ θεὰ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπόμορφο πίθηκο, μεσάζοντα καὶ ὅριο ἀνάμεσα στὸ ἀνθρώπινο καὶ τὸ θεῖο[92]. Ὁ πειθήνιος γρύπας, φτερωτὸς συνοδὸς καὶ ἐξωτικὸς φρουρὸς τῆς αἰγαιακῆς Πότνιας, ἐδῶ μοιράζεται μαζί της τὸ βαθμιδωτὸ βάθρο.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους ποὺ ἀποτυπώνεται στὶς συνθέσεις τοῦ δωματίου 3 ἀπασχόλησε ὅσους μελέτησαν τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ χώρου αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐντόπισαν ἕναν φθινοπωρινὸ ἢ ἕναν ἀνοιξιάτικο κύκλο, μὲ μερικὲς εἰκονιστικὲς ἀντιφάσεις, ἢ ἀκόμη καὶ δύο παράλληλους κύκλους[93]. Οἱ πυκνοὶ θύσανοι τῶν ὡρίμων καλαμιῶν παραπέμπουν στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ τὸ ζεστὸ φθινόπωρο, ὅπως καὶ οἱ λιβελοῦλες, ἐνῶ ἡ ἀρσενικὴ πρασινοκέφαλη πάπια ἔχει τὸ πολύχρωμο φτέρωμά της ἀπὸ τὴν ἄνοιξη ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ. Ἡ τοιχογραφία, συνεπῶς, ἀποδίδει τὴ ζωὴ στὸν καλαμιώνα ὄχι σὲ μία ἐποχὴ τοῦ ἔτους, ἀλλὰ στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἄνοιξη ἕως τὶς ζεστὲς ἡμέρες τοῦ μεσογειακοῦ φθινοπώρου.

Στὴν ἴδια μακρὰ περίοδο παραπέμπουν καὶ οἱ ἄλλες συνθέσεις τοῦ χώρου αὐτοῦ. Τὰ ἀγριοτριαντάφυλλα καὶ τὰ κρίνα τῶν δύο Κυριῶν μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες τοῦ νότιου διαδρόμου ἀνθίζουν τὴν ἄνοιξη. Ὡστόσο, στὴν ὁμώνυμη ζωφόρο τοῦ γειτονικοῦ δωματίου 4 τὰ χελιδόνια ταΐζουν τὰ μικρά τους στὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ, ἐνῶ οἱ κρόκοι ποὺ συλλέγονται στὶς πολυπρόσωπες σκηνὲς τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ φυτρώνουν κοντὰ στὰ χελιδόνια ἀνθίζουν ἀργὰ τὸ φθινόπωρο.

Σχετικὰ μὲ τήν «ἡμερολογιακὴ» ταυτότητα τῶν παραστάσεων τοῦ δωματίου 3 πιστεύουμε ὅτι στὶς τοιχογραφίες αὐτὲς δὲν ἀποτυπώνονται βιολογικὲς λειτουργίες καὶ στιγμιότυπα ἑνὸς συγκεκριμένου ἐποχικοῦ κύκλου, ἀλλὰ ὅτι μέσα ἀπὸ προσεκτικὰ ἐπιλεγμένες, συμβολικὲς εἰκονιστικὲς μονάδες τῆς αἰγαιακῆς τέχνης καὶ μὲ ἄξονα τὴν παρουσία τῆς Πότνιας περιγράφεται ὁλόκληρος ὁ κύκλος τῆς ζωῆς.

Ὁ χρόνος στὶς τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3 ἀποτυπώνεται κυρίως στή «συμβολικὴ» ἡλικία τῶν ζωντανῶν πλασμάτων καὶ λιγότερο στὸν ἐποχικὸ συνδυασμὸ τῶν βιολογικῶν τους λει-

90. Γιὰ τὴν Πότνια ὡς προστάτιδα τῶν γυναικῶν βλ. Immerwahr 1990, 62.

91. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ κρόκου βλ. Marinatos 1987β, 130· Κατσιπης 2001· Σαρπακη 2001.

92. Marinatos 1987α, 419· Marinatos 1987β, 124. Γιὰ τὸν πίθηκο στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες βλ. Παπαγεωργιου - Μπιρταχα στὸν παρόντα τόμο.

93. *Thera* VII, 34, 37· Marinatos 1984, 65, 68, 71 εἰκ. 44· Marinatos 1985, 219· Τελεβαντου 1994, 371, 374· Vlachopoulos 1997-1998.

τουργιῶν μέσα στὸν ἐτήσιο κύκλο. Ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ προσδιορίσουμε αὐστηρότερα τὴν ὑπόθεση αὐτὴ θὰ λέγαμε ὅτι οἱ ἐποχικὲς δραστηριότητες τῶν παραστάσεων τῆς Ξεστῆς 3 λειτουργοῦν ὡς τὸ εἰκονογραφικὸ ὄχημα γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς καὶ ὄχι ὡς παράθεση θεμάτων ἀπὸ τὸ φυσιοκρατικὸ θεματολόγιο τοῦ ζωγράφου.

Ὁ Καλαμιώνας τοῦ δωματίου 3 δὲν ἀποτελεῖ μιὰ διακοσμητική, χαρούμενη σύνθεση τοπίου, ἀλλὰ ἀναπαριστᾶ τμῆμα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ὑπόσταση, τὴ μεγαλόπρεπη παρουσία ἢ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας ποὺ ἐπινεύει τὰ πλάσματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἄρχει. Πιστεύουμε, δηλαδή, ὅτι ἡ γεμάτη ζωὴ σύνθεση τοῦ Καλαμιώνα συνδέεται μὲ τὴ Μητέρα θεὰ τῆς βλάστησης καὶ τῆς γονιμότητας ὄχι τόσο ὡς φυσικὸς χῶρος ὅσο ὡς ἰδεατὸ περιβάλλον, ὅπου συνωθοῦνται εἰκονιστικὰ στοιχεῖα μὲ ἔντονο συμβολικὸ περιεχόμενο στὴ σχέση τους πρὸς τὴν Πότνια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abramowitz 1980 — K. Abramowitz, Frescoes from Ayia Irini, Keos. Parts II-IV, *Hesperia* 49, 57-85.

Aguilar et al. 1986 — J. J. d'Aguilar - L. Dommanget - R. Préchac, *A Field Guide to the Dragonflies of Britain, Europe and North Africa* (London).

Αλεξιου 1955 — Σ. Αλεξιου, Ἀνασκαφὴ Κατσαμπᾶ Κρήτης, *ΠΑΕ*, 311-320.

Atkinson et al. 1904 — Th. D. Atkinson - J. W. Crowfoot - C. C. Edgar - R. C. Bosanquet - D. MacKenzie - G. Smith - F. B. Welsch, *Excavations at Phylakopi in Melos*, *JHS* Suppl. 4 (London).

Begbie 1987 — E. Begbie, *Fowler in the Wild* (London).

Begbie 1989 — E. Begbie (ἐπιμ.), *The New Wildfowler* (London).

Bietak 2000 — M. Bietak, The Mode of Representation in Egyptian Art in Comparison to Aegean Bronze Age Art, στὸ Sherratt 2000, τ. I, 209-246.

Vlachopoulos 1997-1998 — A. Vlachopoulos, The Reedbed Wall Painting from Akrotiri. Towards an Interpretation of the Iconographic Programme, *BICS* 42, 235-236.

Vlachopoulos 2000 — A. Vlachopoulos, The Reed Motif and its Association with Aegean Pictorial Art, στὸ Sherratt 2000, τ. II, 631-656.

Βλαχοπουλος 2003 — Α. Βλαχοπουλος, «Βίρα-Μάινα». Τὸ χρονικὸ τῆς συντήρησης μίας τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ Α. Βλαχοπουλος - Κ. Μπιρταχα 2003 (ἐπιμ.), *Ἀργοναύτης. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Χρ. Γ. Ντούμα* (Ἀθήνα) 505-526.

Bosanquet - Dawkins 1923 — R. Bosanquet - R. Dawkins, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902-1906*, *BSA* Suppl. 1 (London).

Cameron 1968 — M. Cameron, Unpublished Paintings from the "House of the Frescoes" at Knossos, *BSA* 63, 1-31.

Cameron 1984 — M. Cameron, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos. The Frescoes* (London) 127-150.

Cameron 1987 — M. Cameron, The "Palatial" Thematic System in the Knossos Murals, στὸ Hägg - Marinatos 1987, 321-328.

Chapin 1997 — A. Chapin, A Re-Examination of the Floral Fresco from the Unexplored Mansion at Knossos, *BSA* 92, 1-24.

Coleman 1973 — C. Coleman, Frescoes from Ayia Irini, Keos. Part I, *Hesperia* 42, 284-300.

Γερονταϛ κ.ά. 1992 — Α. Γερονταϛ - Ι. Μιχαηλιδηϛ - Α. Στρατσιανηϛ, Ἡ συντήρηση τῶν τοι-

χογραφιῶν, στὸ Ντουμας 1992β, 209-213.

Δανεζης 2001 — Ι. Μ. Δανεζης (ἐπιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασία, Ἀσπρονήσι, Ἠφαίστεια* (Ἀθήνα).

Darcque - Poursat 1985 — P. Darcque - J.-C. Poursat (ἐπιμ.), *L'iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, *BCH* Suppl. XI (Athènes-Paris).

Davis 1990 — E. Davis, The Cycladic Style of the Thera Frescoes, στὸ *TAW* III. 1, 214-226.

Dickinson 1994 — O. T. P. K. Dickinson, *The Aegean Bronze Age* (Cambridge).

Doumas 1978 — Chr. Doumas (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* I. *Papers Presented at the 2nd International Scientific Congress, Santorini, August 1978* (London).

Doumas 1985 — Chr. Doumas, Conventions artistiques à Théra et dans la Méditerranée Orientale à l'époque Préhistorique, στὸ Darcque - Poursat 1985, 29-34.

Ντουμας 1978 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 219-228.

Ντουμας 1979 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 259-267.

Ντουμας 1980 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 288-296.

Ντουμας 1981 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 324-328.

Ντουμας 1982 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 263-266.

Ντουμας 1983 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 312-315.

Ντουμας 1984 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 340-348.

Ντουμας 1986 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 206-211.

Ντουμας 1987α — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου), *ΠΑΕ*, 241-254.

Ντουμας 1987β — Χρ. Ντουμας, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 151-159.

Ντουμας 1992α — Χρ. Ντουμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

Ντουμας 1992β — Χρ. Ντουμας (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

Evely 1999 — D. Evely, *Fresco: A Passport into the Past. Minoan Crete through the Eyes of Mark Cameron* (Athens).

Furumark 1972² — A. Furumark, *Mycenaean Pottery* I (Stöckholm).

Hägg - Marinatos 1987 — R. Hägg - N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Function of Minoan Palaces: Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-15 June 1984* (Stöckholm-Göteborg).

Harte 2000 — K. Harte, Birds of the Thera Wall Paintings, στὸ Sherratt 2000, τ. II, 681-698.

Hayes 1990 — W. Hayes, *The Secret of Egypt, a Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art. 2: The Hyksos Period and the New Kingdom, 1675-1080 B.C.* (New York).

Hood 1978 (1987) — S. Hood, *Οἱ τέχνες στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα* (London) (ἑλλ. μτφρ., Ἀθήνα 1987).

Iliakis 1980 — K. Iliakis, Morphological Analysis of the Akrotiri Wall-Paintings of Santorini, στὸ Chr. Doumas (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* II. *Papers and Proceedings of the 2nd International Congress, Santorini, August 1978* (London), 617-628.

Immerwahr 1985 — S. Immerwahr, A Possible Influence of Egyptian Art in the Creation of Minoan Wall Painting, στὸ Darcque - Poursat 1985, 41-50.

Immerwahr 1990	S. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (Pennsylvania).
Karo 1930-1933	G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenae* (München).
Κατσιπης 2001	Σ. Κατσιπης, Οἱ κρόκοι τῆς Θήρας, στὸ Δανεζης 2001, 78-82.
Kozloff et al. 1992	A. Kozloff - B. Bryan - E. Turner, *Egypt's Dazzling Sun. Amenhotep III and his World* (The Cleveland Museum of Art).
Laffineur 1990	R. Laffineur, Composition and Perspective in Theran Wall-Paintings, στὸ *TAW* III. 1, 246-250.
Laffineur - Crowley 1992	R. Laffineur - J. Crowley (ἐπιμ.), *Εἰκών. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992, Aegaeum* 8-9 (Liège).
Lhote 1954	A. Lhote, *Les chefs-d'oeuvre de la peinture égyptienne* (Paris).
Λιναρδου 1992	Υ. Λιναρδου, Ὁ χῶρος στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, στὸ Ντουμας 1992β, 69-80.
Marinatos 1984	N. Marinatos, *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society* (Athens).
Marinatos 1985	N. Marinatos, The Function and Interpretation of the Theran Frescoes, στὸ Darcque - Poursat 1985, 219-230.
Marinatos 1987α	N. Marinatos, The Monkey in the Shrine: A Fresco Fragment from Thera, *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 417-425.
Marinatos 1987β	N. Marinatos, An Offering of Saffron to the Minoan Goddess of Nature. The Role of the Monkey and the Importance of Shaffron, στὸ T. Linders - G. Nordquist (ἐπιμ.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Boreas* 15 (Uppsala) 122-132.
Marinatos 1990	N. Marinatos, Minoan - Cycladic Syncretism, στὸ *TAW* III.1, 370-376.
Μαρινατος 1973	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 119-120.
Μαρθαρη 1993	Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).
Μαστραπας 1991	Α. Μαστραπας, *Ἡ ἀνθρώπινη καὶ οἱ ζωικὲς μορφὲς στὴν προϊστορικὴ κεραμεικὴ τῶν Κυκλάδων* (Ἀθήνα).
Mekhitarian 1954	A. Mekhitarian, *Die Grossen JahrHunderte der Malerei, Ägyptische Malerei* (Geneva).
Militello - La Rosa 2000	P. Militello - V. La Rosa, New Data on Fresco Painting from Ayia Triada, στὸ Sherratt 2000, τ. II, 991-997.
Morgan 1988	L. Morgan, *The Miniature Wall-Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge).
Morgan 1990	L. Morgan, Island Iconography: Thera, Kea, Milos, στὸ *TAW* III. 1, 252-266.
Μπουλωτης 1992	Χρ. Μπουλωτης, Προβλήματα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ Ντουμας 1992β, 81-93.
Muybridge 1957	E. Muybridge, *Animals in Motion* (New York).
Niemeier 1989	W.-D. Niemeier, Zur Iconographie von Gottheiten und Adoranten in den Kultszenen, στὸ W. Müller (ἐπιμ.), *Fragen und Probleme der Bronzezeitlichen Agäischen Glyptik, CMS* Beiheft 3, 175.
Niemeier 1992	W.-D. Niemeier, Iconography and Context. The Thera Frescoes, στὸ Laffineur - Crowley 1992, 97-104
Niemeier - Niemeier 2000	B. Niemeier - W.-D. Niemeier, Aegean Frescoes in Syria-Palestine:

Allalakh and Tel Kabri, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 763-800.

PALYVOU 1987 — C. PALYVOU, Circulatory Patterns in Minoan Architecture, στὸ HÄGG - MARINATOS 1987, 195-203.

PALYVOU 2000 — C. PALYVOU, Concepts of Space in Aegean Bronze Age Art and Architecture, στὸ SHERRATT 2000, τ. I, 413-435.

ΠΑΛΥΒΟΥ 1992 — Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, Ὑλικὰ καὶ τρόποι δόμησης στὸν Ὑστεροκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 35-42.

PETROU 1995 — N. PETROU, *Reflection on Kerkini* (Athens).

RACKHAM 1990 — O. RACKHAM, Observations on the Historical Ecology of Santorini, στὸ *TAW* III. 1, 384-396.

ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ 1981 — Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας σὲ σχέση μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη, *Πεπραγμένα Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976* (Ἀθῆναι) 479-509.

SARPAKI 2000 — A. SARPAKI, Plants Chosen to be Depicted on Theran Wall Paintings: Tentative Interpretations, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 657-680.

ΣΑΡΠΑΚΗ 2001 — Α. ΣΑΡΠΑΚΗ, Ὁ κρόκος τῆς ζαφορᾶς. Φυτὸ κατ' ἐξοχὴν τῆς Σαντορίνης, στὸ ΔΑΝΕΖΗΣ 2001, 177-182.

SHAW 1978 — M. SHAW, Minoan Fresco from Katsampa, *AJA* 88, 27-34.

SCHIERING 1992 — W. SCHIERING, Elements of Landscape in Minoan and Mycenaean Art, στὸ LAFFINEUR - CROWLEY 1992, 317-323.

SHERRATT 2000 — S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. I-II (Athens).

SEAGER 1910 — R. B. SEAGER, *Excavations on the Island of Pseira, Crete* (Philadelphia).

SMITH 1965 — W. S. SMITH, *Interconnections in the Ancient Near East* (New Haven-London).

TELEVANTOU 1992 — CHR. TELEVANTOU, Theran Wall-Paintings. Artistic Tendencies and Painters, στὸ LAFFINEUR - CROWLEY 1992, 145-153.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1991 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, *AE* 1988, 135-166.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1992 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Θηραϊκὲς τοιχογραφίες: οἱ ζωγράφοι, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 57-69.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 143, Ἀθῆναι).

VANSCHOONWINKEL 1990 — J. VANSCHOONWINKEL, Animal Representations in Theran and other Aegean Arts, στὸ *TAW* III. 1, 327-347.

WALBERG 1992 — G. WALBERG, Minoan Floral Iconography, στὸ LAFFINEUR-CROWLEY 1992, 241-246.

SUMMARY

THE WALL-PAINTING OF THE REED BED AND BUILDING XESTE 3 AT AKROTIRI

ANDREAS VLACHOPOULOS

The wall-painting of a dense reed bed growing from the wavy water, with ducks and dragonflies flying between the flowering reeds, was brought to light by professor Spyridon Marinatos in 1972-1973. Other parts of it were uncovered during the 1980s, but conservation of the composition did not commence until 1995 and is still in progress.

With the exception of a large part that was detached from the west wall of the oblong room 3b in the first storey of Xeste 3, the rest of the wall-painting was found in thousands of fragments scattered over the entire space. The restoration of three large units and many smaller ones shows that its subject is uniform. Nevertheless, the position of many pieces, and in particular the waterfowl, remains unknown. Apart from the west wall, the reed bed covered possibly the north and the south wall of room 3b; however, the existence of decorative transverse mudbrick walls, corresponding to those in the ground floor, cannot be ruled out.

To date, parts of eight ducks have been restored, depicted in phases of take off or in full flight, in poses so far known mainly from representations in works in the minor arts. The accurate drawing and lifelike coloration of most – as in the drawing of the two-tone reeds and the red dragonflies – points to an accomplished artist who is identified confidently as the "Xeste 3 Painter".

The Reed-Bed fresco, in its iconography and concept, completes the grand composition of the Saffron-Gatherers and the Potnia in the adjacent room 3a. The emblematic Potnia, who receives the precious saffron from the young girls, in a rite of passage festival leading to their coming of age, wears necklaces with beads in the form of ducks and of dragonflies, and so the watery landscape of the reed bed, teeming with life, constitutes an ideal thematic axis for emphasizing the hypostasis of the goddess as protectress of nature and life.

The dense reed-bed of Xeste 3 is the best-known representation of a riverine or marshy landscape in Aegean monumental painting, since analogous scenes in contemporary (LM IA) wall-paintings in Crete are highly fragmentary. Furthermore, the appearance of the same subject on Cycladic and Cretan pottery is of special interest for the study of Theran iconography.

Η Εικονογραφια του Πιθηκου στην Εποχη του Χαλκου. Η Περιπτωση Των Τοιχογραφιων απο το Ακρωτηρι Θηρας*

Η παρουσία τοῦ πιθήκου στὴν τέχνη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 3ης καὶ 2ης χιλιετίας π.Χ. ἔχει τύχει μέχρι σήμερα μεμονωμένης, ἀνὰ γεωγραφικὴ περιοχή, πραγμάτευσης[1]. Ἡ ἐμφάνισή του, εἰδικότερα, στὴν αἰγαιακὴ τέχνη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἵλκυσε σχετικὰ πρόσφατα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας, χωρὶς ὡστόσο καὶ πάλι νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο μιᾶς συνολικῆς θεώρησης τοῦ φαινομένου[2].

Ἐφόσον, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ πίθηκος δὲν ἐνδημεῖ στὸ Αἰγαῖο, ἡ παρουσία του στὴ μινωικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν προανακτορικὴ ἕως καὶ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο ἔχει θεωρηθεῖ δάνειο, μὲ τὶς καταβολές του νὰ ἀνιχνεύονται στὴν τέχνη τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μεσοποταμίας[3]. Θὰ πρέπει ἐξαρχῆς νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν Κρήτη καὶ τὴν Αἴγυπτο ἀπεικονίζονται πάντα δύο συγκεκριμένες οἰκογένειες, αὐτὴ τοῦ μπαμπουίνου (*Papio hamadryas*), μὲ ἐπιμηκυσμένο κεφάλι, παχὺ κοντὸ λαιμό, πλατὺ στέρνο, λεπτὴ μέση καὶ σχετικὰ κοντὴ οὐρὰ[4] καὶ ὁ κερκοπίθηκος (*Cercopithecus aethiops*), μὲ ραδινὸ σῶμα, μακριὰ οὐρὰ καὶ μικρὸ κεφάλι μὲ στρογγυλεμένο ρύγχος[5]. Καὶ τὰ δύο εἴδη ἐνδημοῦν στὴν Ἀφρικὴ σὲ περιοχὲς κυρίως νότια τῆς Σαχάρα. Οἱ Αἰγύπτιοι φαίνεται μάλιστα πὼς ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὰ εἶχαν διακρίνει μὲ

---

* Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν συνεργάτη τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸ Κάιρο Emad Adly, γιὰ τὴν ἄμεση ἀποστολὴ ὅσων βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν δὲν μᾶς ἦσαν προσιτὲς στὶς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθῆκες καὶ στὴν Dominique Collon γιὰ τὴ γενναιόδωρη παροχὴ φωτογραφιῶν.

1. Βλ. Vandier d'Abbadie 1964· 1965· 1966· Barnett 1973· Mendleson 1983· Dunham 1985· Mellink 1987· Hamoto 1995· Parker 1997· Strasser 1997· Rehak 1999.

2. Βλ. Marinatos 1987α· Marinatos 1987β· Langdon 1990· Cline 1991· Phillips 1991, 222-257· Parker 1997· Strasser 1997· Rehak 1999.

3. Βλ. Doumas 1985, 31· Marinatos 1987α, 128-129 σημ. 17-18· Langdon 1990, 415-418· Marinatos 1993, 200. Ὁ Vanschoonwinkel 1990, 336-337, δὲν δέχεται ὅτι ἡ αἰγαιακὴ εἰκονογραφία τοῦ πιθήκου ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸ ρεπερτόριο τῆς Ἀνατολῆς. Πρβ. καὶ Vanschoonwinkel 1996, 365. Ἀντίθετα, ὁ Levi 1969 τονίζει ἰδιαίτερα τὴν ἐξ Ἀνατολῶν ἐπίδραση.

4. Θὰ πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι στὴ βιβλιογραφία ὑπάρχει σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ὀνοματολογία τῶν εἰδῶν τῆς οἰκογένειας τῶν μπαμπουίνων.

5. Γιὰ ταξινόμηση καὶ περιγραφὴ τῶν πιθήκων στὴν αἰγυπτιακὴ εἰκονογραφία βλ. Vandier d'Abbadie 1964, 150-151· Phillips 1991, 222-225. Γιὰ τὸ εἶδος τῶν πιθήκων ποὺ εἰκονίζονται στὴν αἰγαιακὴ τέχνη βλ. Μαρινατος 1939-1941, 86· Cameron 1968, 3, 5· McDermott 1938, 105, 274-276, σημ. 8. Γιὰ μιὰ πλήρη ζωολογικὴ ταξινόμηση βλ. Università di Pavia, Dip. Biologia Animale, Taxonomy of Primates, στὸ Διαδίκτυο: www.unipv.it/ webbio/clasprim.htm.

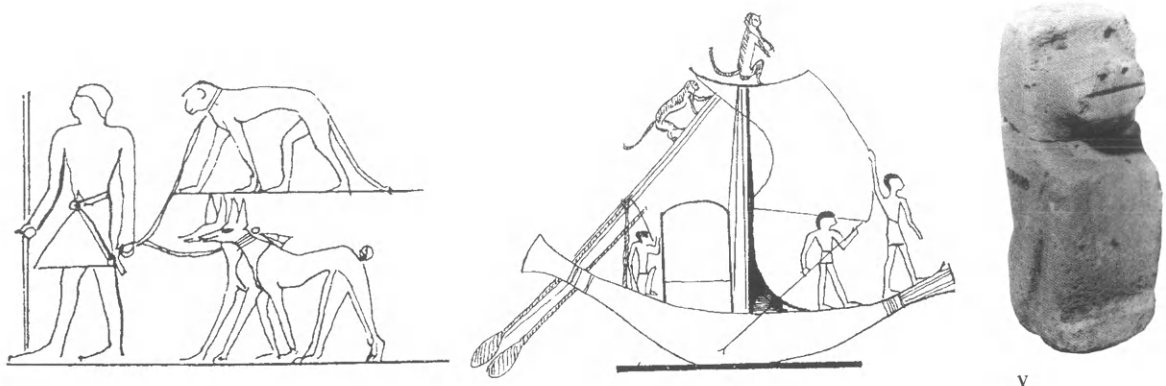

α β γ

Εἰκ. 1. Αἴγυπτος, Ἀρχαῖο Βασίλειο. α-β. Λεπτομέρειες ἀναγλύφων (ἀπὸ Vandier d'Abbadie *1964, 155, εἰκ. 7, 36)· γ. εἰδώλιο πιθήκου.*

μεγάλη σαφήνεια στὴν τέχνη τους (εἰκ. 1:α). Τὸ παλαιότερα ἐμφανιζόμενο εἶδος στὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη εἶναι ὁ *Papio hamadryas*, μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ὁποίου ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 4ης χιλιετίας, τὴν ὕστερη Προδυναστικὴ περίοδο, κατασκευάζονται εἰδώλια σὲ λίθο, ἐλεφαντοστὸ καὶ φαγεντιανή[6] (εἰκ. 1:γ). Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ τὸ μόνο εἶδος πιθήκου ποὺ κρατᾶ σταθερὴ τὴ θέση του στὴν ἱερὴ αἰγυπτιακὴ εἰκονογραφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου. Ἡ ἀντίδραση τοῦ ζώου στὴ δύση τῆς σελήνης καὶ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ σεληνιακὲς φάσεις στὴ συμπεριφορά του[7] εἶχαν, ὡς φαίνεται, πείσει τοὺς Αἰγυπτίους γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ εἶχαν προκαλέσει, ἤδη ἀπὸ νωρίς, τὴ σύνδεσή του μὲ τὸν θεὸ τοῦ φεγγαριοῦ Thot, προστάτη τῶν γραμμάτων καὶ τῆς δικαιοσύνης, ψυχοπομπὸ καὶ κύριο τοῦ κάτω κόσμου, ἐνσαρκωτὴ τῆς γονιμοποιοῦ δύναμης τῆς σελήνης[8]. Ὁ *Papio hamadryas* θὰ ἀποτελέσει ἐπίσης τὴ ζωομορφικὴ ἐπιφάνεια τοῦ θεοῦ Babi, θεότητας ἀποτροπαϊκῆς μὲ ἐπιθετικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ τοῦ Hapy, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερις γιοὺς τοῦ Ὥρου, προστάτη τῶν νεκρῶν, ἐνῶ στὰ κείμενα τῶν Πυραμίδων ἀναφέρεται ὡς δαίμονας τῆς γονιμότητας καὶ τῆς σεξουαλικῆς δύναμης[9]. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἑρμηνεύεται συνήθως ἡ παρουσία του σὲ περίαπτα, εἰδώλια –πιθανὸν ἀναθηματικὰ– καὶ σφραγίδες τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου[10] καὶ ἐπιπλέον σὲ μαχαίρια, μαγικοὺς τροχοὺς ἢ πελέκεις ποὺ φέρονται σὲ πομπές, μὲ τὰ τελευταῖα νὰ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μέσου Βασιλείου[11]. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παγιωμένη σημασιοδότηση τοῦ

6. Τὰ πιὸ γνωστὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἱερακόνπολη καὶ τὴν Ἄβυδο: Phillips 1991, 225-226 καὶ σημ. 11 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

7. Γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ζώου βλ. McDermott 1938, 5-9, 42-46 καὶ σημ. 38· Bleeker 1973, 111· *LÄ* I (1975) 84 s.v. Affe (E. Brunner-Traut).

8. Βλ. σχετικὰ McDermott 1938, 7-9· *LÄ* VI (1986), 504-505 s.v. Thot (D. Kurth).

9. *LÄ* I (1975), 675 s.v. Bebon (E. Otto)· Hart 1986, 52 s.v. Babi· Phillips 1991, 228.

10. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ συγκεκριμένου εἴδους σὲ ποικίλες μορφὲς τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου βλ. ἐνδεικτικὰ Phillips 1991, 226-227 σημ. 14-15, 17.

11. Βλ. Bourriau 1988, 114 ἀρ. 102· Phillips 1991, 227. Στὸ Μέσο Βασίλειο δὲν διακόπτεται βεβαίως ἡ τρισδιάστατη ἀπεικόνιση τοῦ *Papio hamadryas* σὲ περίαπτα καὶ εἰδώλια, πρβ. Bourriau 1988, 116-117 ἀρ. 106b, 156 ἀρ. 177.

Papio hamadryas, οἱ κερκοπίθηκοι ἀποδίδονται σὲ τοιχογραφίες καὶ ἀνάγλυφες σκηνὲς τοῦ Ἀρχαίου καὶ Μέσου Βασιλείου σὲ ποικίλες συνάφειες, κυρίως ὅμως ὡς οἰκιακὰ ζῶα, κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα τοῦ νεκροῦ κατόχου τους ὡς ὑπόμνηση τῆς πολυτελοῦς ἐπίγειας ζωῆς του ἢ νὰ παίζουν ἀναρριχώμενοι σὲ ἱστία πλοίων, ἀναπαράγοντας στὴν εἰκόνα μιὰ προσφιλή τους δραστηριότητα[12] (εἰκ. 1:β). Ὅταν πάντως ἐμφανίζονται σὲ ἀντικείμενα σχετικὰ μὲ τὸν κόσμο τῆς γυναίκας[13], τότε δύσκολα μποροῦν νὰ ἀποσυνδεθοῦν ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν γονιμικῶν συμβόλων.

Μὲ δεδομένες σήμερα τὶς σχέσεις Αἰγύπτου καὶ Κρήτης κατὰ τὴν 3η χιλιετία π.Χ.[14] φαίνεται συνεπῶς δικαιολογημένη ἡ σκέψη ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ πιθήκου στὸ εἰκονογραφικὸ θεματολόγιο τῆς προανακτορικῆς Κρήτης δὲν συντελεῖται παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀντίστοιχων αἰγυπτιακῶν προτύπων. Ἡ πρωιμότερη ἐμφάνιση τοῦ ζώου στὴ μινωικὴ τέχνη καταγράφεται στὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετίας, σὲ μιὰ ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ ἐλεφαντοστέινη ἀπιόσχημη σφραγίδα ποὺ βρέθηκε σὲ τάφο τοῦ Μόχλου[15] (εἰκ. 2:α). Στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνειά της ἀπεικονίζονται δύο ὀκλάζοντες πίθηκοι, πιθανότατα μπαμπουίνοι, μὲ τὴν πλάτη τοῦ ἑνὸς νὰ ἀκουμπᾶ στὴν πλάτη τοῦ ἄλλου, λυγισμένα τὰ γόνατα καὶ τὰ χέρια νὰ τείνουν στὸ πρόσωπο[16]. Μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Μόχλου νὰ παραμένει μοναδικὸ γιὰ τὴ δισδιάστατη παρουσία τοῦ πιθήκου κατὰ τοὺς προανακτορικοὺς χρόνους[17], ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια περίοδο ἡ τρισδιάστατη ἀπόδοσή του στὶς πλαστικὲς σφραγίδες φαίνεται νὰ κερδίζει ἔδαφος[18] (εἰκ. 2:β-στ). Ἀποχρῶν νόημα ἀποκτᾶ ἄλλωστε ἡ διαπίστωση ὅτι καὶ σὲ αὐτὴ

12. Vandier d'Abbadie 1964· 1965.

13. Phillips 1991, 231.

14. Βλ. Warren 1995· Hood 2000· Carinci 2000, 31-32.

15. Seager 1932, 34 ἀρ. II.42, εἰκ. 11· *PM* I, 83, εἰκ. 51, 123· Kenna 1960, 18-19, εἰκ. 28· *CMS* II, 1 (1969) 473· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 4· Vanschoonwinkel 1990, 336· Phillips 1991, 237, 682 ἀρ. 301· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 172 ἀρ. 153 (Μ. Κλαδου).

16. Βλ. καὶ Phillips 1991, 237.

17. Πρβ. καὶ τὴν πιθανὴ ἀπεικόνιση σχηματοποιημένου πιθήκου στὴ μία ἐπιφάνεια τῆς ΠΜ ΙΙΙ τρίπλευρης πρισματικῆς σφραγίδας ἀπὸ τὸ Καστέλλι Πεδιάδας, σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο: *CMS* VII, 6· Vanschoonwinkel 1990, 336.

18. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες προανακτορικὲς σφραγίδες:
1) Ἐλεφαντοστέινη ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τῆς Ἁγίας Τριάδας (ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΑ): *CMS* II, 1, 20· Yule 1980, 94 ἀρ. 33d· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 3· Langdon 1990, 416 σημ. 40· Phillips 1991, 237, 372-373 ἀρ. 10· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 172, ἀρ. 153 (Μ. Κλαδου).
2) Ἐλεφαντοστέινη ἀπὸ τὸ Σπήλαιο Τραπέζας (ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ): *CMS* II.1, 436· Phillips 1991, 785, ἀρ. 389· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 173, ἀρ. 155 (Μ. Κλαδου).
3) Ἐλεφαντοστέινη ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τοῦ Πλατάνου (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ): *PM* I, 119 εἰκ. 87 Ia, b· *CMS* II.1, 249· Yule 1980, 94 ἀρ. 33d· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 1· Langdon 1990, 416 σημ. 40· Phillips 1991, 237, 739-740 ἀρ. 356.
4) Ἐλεφαντοστέινη τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, μὲ ἄγνωστη προέλευση (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ): Xenaki-Sakellariou 1958, 1 ἀρ. 2, πίν. I, XV· Marinatos - Hirmer 1959, 69 ἀρ. 12, πίν. 12· Buchholz - Karageorghis 1973, ἀρ. 1184· Yule 1980, 94 ἀρ. 33d· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 2· Langdon 1990, 416 σημ. 40· Phillips 1991, 237, 818 ἀρ. 430.
5) Ἀπὸ λευκὴ φαγεντιανὴ τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ, μὲ πιθανὴ προέλευση τοὺς Καλοὺς Λιμιῶνες (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ): *CMS* IV (1969) 28· Yule 1980, 94 ἀρ. 33d.
6) Ἀπὸ στεατίτη, ἴσως ἀπὸ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ): *CMS* II, 1, 416· Yule 1980, 94 ἀρ. 33d· Phillips 1991, 237, 668 ἀρ. 288.
7) Ἀπὸ δόντι ἱπποποτάμου, ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτήριο 9 στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν (ΜΜ ΙΑ): Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997, 687-688, εἰκ. 784.
8) Ἐλεφαντοστέινη μὲ ἀναφερόμενη προέλευση τὴν Κρήτη καὶ ἀμφισβητούμενη αὐθεντικότητα (ΠΜ-ΜΜ Ι): *CMS* X, 26, ἀρ. 31· Phillips 1991, 237, 822-823, ἀρ. 436.

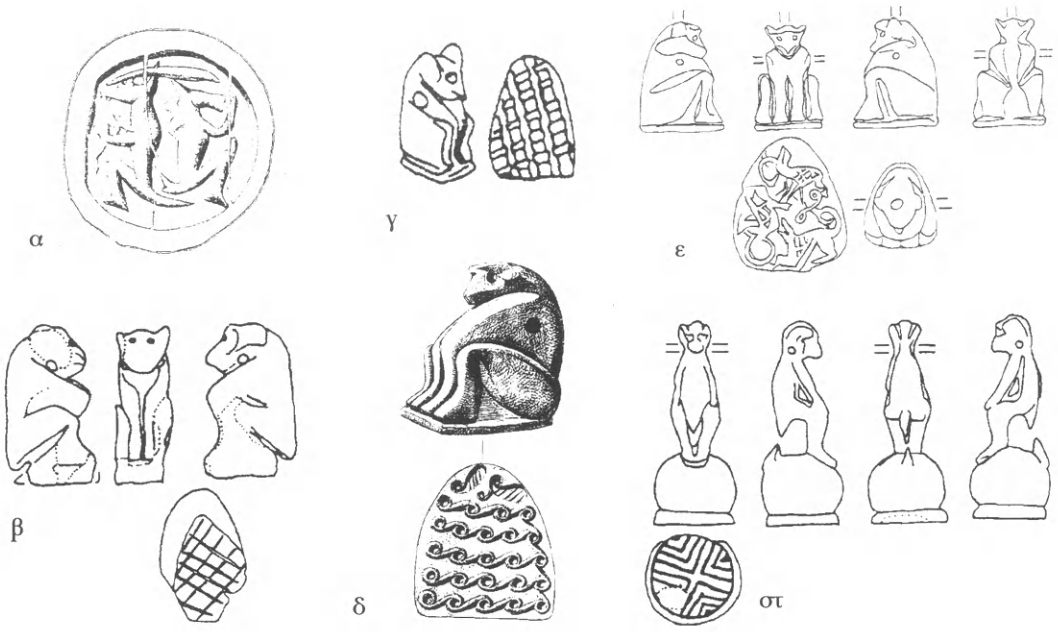

Εἰκ. 2. Κρήτη, Προανακτορικὴ περίοδος, σφραγίδες. α. Μόχλος, ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (CMS II, 1, 473)· β. Ἄγνωστης προέλευσης ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (Phillips 1991, ἀρ. 426)· γ. Ἁγία Τριάδα, θολωτὸς τάφος Α (ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΑ), ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (Phillips 1991, ἀρ. 10)· δ. Συλλογὴ Γιαμαλάκη, ἄγνωστη προέλευση (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ), ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (Xenaki-Sakellariou 1958, ἀρ. 2, πίν. IXV)· ε. Πλάτανος, θολωτὸς τάφος Α (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ), ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (Phillips 1991, ἀρ. 356)· στ. Σπήλαιο Τραπέζα, ἐλεφαντοστέινη σφραγίδα (Phillips 1991, ἀρ. 387).

τὴν κατηγορία τῶν σφραγίδων πρέπει νὰ ἀποδίδονται σὲ ὀκλάζουσα στάση μπαμπουίνοι, μὲ ἐξαίρεση ἕνα ἐλεφαντοστέινο παράδειγμα ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Τραπέζας Λασιθίου (εἰκ. 2:στ), χρονολογημένο στὴν ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ περίοδο, στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται κερκοπίθηκος γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μινωικὴ τέχνη[19]. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὁ πίθηκος κάθεται μᾶλλον παρὰ ὀκλάζει, τὸ σῶμα εἶναι ραδινὸ καὶ τὸ κεφάλι στρογγυλεμένο καὶ μικρό. Στὰ περίαπτα (εἰκ. 3) φαίνεται ὅτι προτιμᾶται καὶ πάλι τὸ εἶδος τοῦ μπαμπουίνου, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ περισσότερο φυσιοκρατικὰ τῶν Ἀρχανῶν, τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας[20], ἐφόσον στὰ ὑπόλοιπα ἡ ἀπόδοση τῆς μορφῆς εἶναι τόσο σχηματικὴ ὥστε ἀκόμη καὶ

19. Pendlebury 1939, 87, πίν. 13.2· *CMS* II, 1, 435· Buchholz - Karagheorghis 1973, 98 ἀρ. 1185· Yule 1980, 100 ἀρ. 331, 151 ἀρ. 29· Langdon 1990, 416 σημ. 40· Vanschoonwinkel 1990, 436· Phillips 1991, 238, 784 ἀρ. 387· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 172-173 ἀρ. 154 (Μ. Κλαδου). Κατὰ τὴ Phillips 1991, 668 ἀρ. 288 κερκοπίθηκος ἀποδίδεται καὶ στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὰ Μάλια.

20. Γιὰ τὸ ὀστέινο ΜΜ ΙΑ περίαπτο ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτήριο 9 στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν βλ. Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997, 634-635 εἰκ. 690, 636 εἰκ. 694. Γιὰ τὸ ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ ἐλεφαντοστέινο περίαπτο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τῆς Ἁγίας Τριάδας βλ. Phillips 1991, 238, 239, 373 ἀρ. 11 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 184, ἀρ. 172 (Μ. Κλαδου). Γιὰ τὸ ΜΜ Ι-ΙΙ περίαπτο ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσὸ βλ. Hood 1959, 121 εἰκ. 36· Coldstream 1973, 162 ἀρ. 258, εἰκ. 41, πίν. 95· Langdon 1990, 416 εἰκ. 13· Vanschoonwinkel 1990, 336· Phillips 1991, 239 ἀρ. 197· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 185, ἀρ. 173 (Μ. Κλαδου).

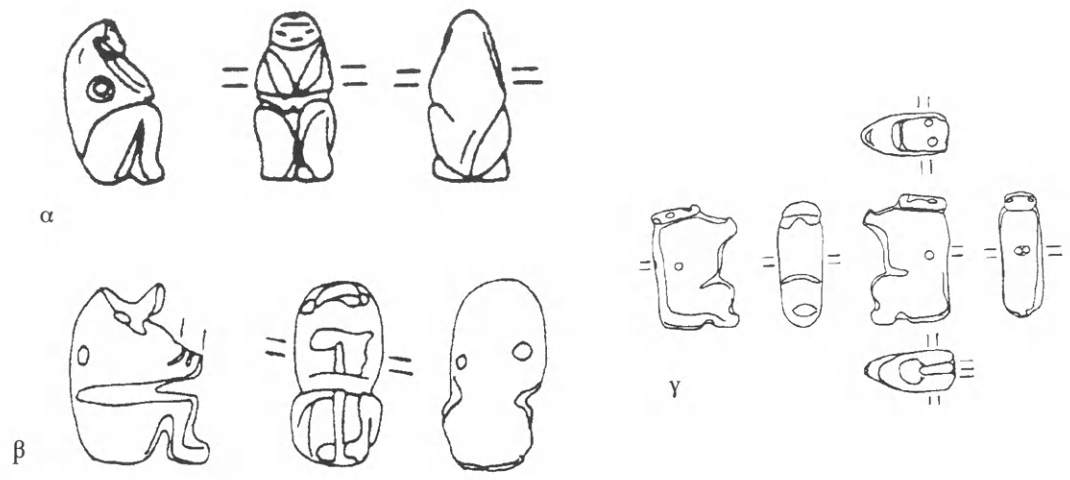

Εἰκ. 3. Κρήτη, Παλαιοανακτορικὴ περίοδος, περίαπτα. α. Κνωσός, ἱερὸ τῆς Δήμητρας (Phillips 1991, ἀρ. 197)· β. Ἁγία Τριάδα, θολωτὸς τάφος Α (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ), ἐλεφαντοστέινο περίαπτο (Phillips 1991, ἀρ. 11)· γ. Πλάτανος, θολωτὸς τάφος Β (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ), ἐλεφαντοστέινο περίαπτο (Phillips 1991, ἀρ. 357).

ἡ ταύτιση τοῦ ζώου νὰ εἶναι ἀμφίβολη[21]. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ μπαμπουίνου γιὰ τὶς πλαστικὲς προανακτορικὲς σφραγίδες (πιθανὸν δὲ καὶ γιὰ τὰ περίαπτα) ἴσως νὰ μὴν ὀφείλεται μόνον στὴ γνωριμία τῶν Μινωιτῶν καλλιτεχνῶν μὲ αἰγυπτιακὰ πρότυπα τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, ὅπως ἔχει πολλὲς φορὲς ὑποστηριχθεῖ[22]. Ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας μιὰ πιθανὴ παράλληλη χρήση τῶν πλαστικῶν σφραγίδων ὡς περιάπτων μὲ ἀποτροπαϊκή-φυλακτικὴ σημασία, τότε ἡ παρουσία τοῦ μπαμπουίνου φαίνεται δικαιολογημένη, δεδομένου ὅτι, ὅπως εἶναι γνωστό, μαζὶ μὲ τὰ εἴδη διακινοῦνται ἐνίοτε τόσο οἱ ἰδέες ὅσο καὶ τὰ σύμβολα[23].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Κρήτη τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ., ὁ πίθηκος ἐμφανίζεται διαρκούσης τῆς ἴδιας περιόδου καὶ στὸ θεματολόγιο τῆς μεσοποταμιακῆς τέχνης, πιὸ συγκεκριμένα σὲ εἰδώλια[24], σφραγίδες[25] καὶ πήλινα ἀνάγλυφα πλακίδια[26] (εἰκ. 4:β). Τὰ τελευ-

21. Πρόκειται γιὰ τὰ ἑξῆς περίαπτα:
1) Ἀπὸ δόντι ἱπποποτάμου, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τοῦ Πλατάνου (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ): Xanthoudides 1924, 122, πίν. XVb· Zervos 1956, πίν. 199 ἀριστερά· Phillips 1991, 735 ἀρ. 345· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 184, ἀρ. 170 (Μ. Κλαδου).
2) Ἐλεφαντοστέινο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β τοῦ Πλατάνου (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ): Xanthoudides 1924, 122 ἀρ. 6, πίν. XVb· Zervos 1956, πίν. 203 ἐπάνω δεξιά· Phillips 1991, 741 ἀρ. 357· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 184, ἀρ. 171 (Μ. Κλαδου).
3) Ἐλεφαντοστέινο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Β τοῦ Πλατάνου (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ): Branigan 1970, 69 εἰκ. 14· Phillips 1991, 741-742 ἀρ. 358.
4) Ἐλεφαντοστέινο ἀπὸ τὸ Μαραθοκέφαλο (ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ι): Zervos 1956, πίν. 206 ἀριστερά· Phillips 1991, 239, 673 ἀρ. 296, ἡ ὁποία, παρὰ τὴ σχηματοποίηση, θεωρεῖ ὅτι ἐδῶ ἀποδίδεται κερκοπίθηκος.
5) Ἐλεφαντοστέινο ἀπὸ τὸ σπήλαιο Τραπέζας Λασιθίου (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι): *CMS* ΙΙ,1, 436· Phillips 1991, 239, 785 ἀρ. 389.

22. *PM* Ι, 83, 120· *PM* ΙΙ, 763-764· Kenna 1960, 18· Langdon 1990, 416· Vanschoonwinkel 1990, 336· Phillips 1991, 253· Vanschoonwinkel 1996, 365.

23. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 8-9.

24. Rutten 1938· McDermott 1938, 16-17 καὶ σημ. 67.

25. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἕνα σφράγισμα ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Ur μὲ παράσταση πιθήκου ποὺ παίζει ἅρπα: Rutten 1938, 105· Doumas 1985, 31.

26. Mendleson 1983· Mellink 1987, πίν. XIX: 10.

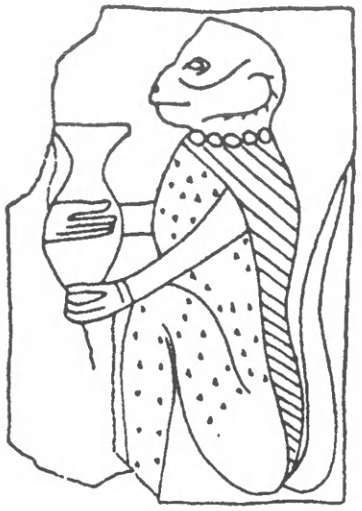

α

β

Εἰκ. 4. α. Ὀστέινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Kültepe (Mellink 1987, πίν. XIX, 10)· β. Πήλινο πλακίδιο ἀπὸ τὴν Ur (Βρετανικὸ Μουσεῖο, BM.116513) (Mendleson 1983, πίν. XXIVa).

ταῖα, ὅπου προβάλλεται ὡς αὐλητὴς νὰ συνοδεύει τὸν κύριό του, θὰ πρέπει νὰ ἀπηχοῦν τὴ συμμετοχή του σὲ περιοδεύοντες θιάσους μουσικῶν καὶ χορευτῶν. Εἶναι ὅμως κατὰ τὶς περιόδους Isin-Larsa καὶ παλαιοβαβυλωνιακή, κυρίως κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ., ὅταν ἀπαντᾶ μὲ μεγαλύτερη συχνότητα σὲ σφραγιδοκυλίνδρους[27] καὶ εἰδώλια[28]. Ὁ ἀπεικονιζόμενος πίθηκος στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς ἀνατολικῆς τέχνης ἀποδίδεται στὸ εἶδος *Macacus mulata* ἢ κοινῶς *Rhesus* ποὺ ἐνδημεῖ στὴν Ἀσία, ἀπὸ τὴν Ἰνδία ἕως τὴν Κίνα καὶ τὴν Ταϊλάνδη[29]. Ἡ μεταφορὰ τοῦ πιθήκου αὐτῆς τῆς οἰκογένειας στὴ Μεσοποταμία καὶ συνακόλουθα στὴν τέχνη της δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται στὶς βεβαιωμένες ἤδη ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία π.Χ. σχέσεις καὶ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές της μὲ περιοχὲς τοῦ Ἀφγανιστάν, τοῦ Νεπὰλ καὶ τῆς Ἰνδίας[30]. Ὅπως ἔχει ἄλλωστε ἐπισημανθεῖ

27. Στὶς παλαιότερες δημοσιεύσεις ὁ ἀπεικονιζόμενος πίθηκος ἀναφέρεται ὡς «mongoose»: Porada - Buchanan 1948, 41 ἀρ. 315, 320 πίν. XLVIII, 50 ἀρ. 405 πίν. LVIII, 51 ἀρ. 426 πίν. LX, 53 ἀρ. 444 πίν. LXIII, 56 ἀρ. 480 πίν. LXVII, 56-57 ἀρ. 486 πίν. LXVIII, 57 ἀρ. 502 πίν. LXIX, 57-58 ἀρ. 505 πίν. LXIX· Buchanan 1966, 97 ἀρ. 539 πίν. 37· Collon 1986α, 45-47, C. 18. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ πιθήκου στὴ συροκαππαδοκικὴ σφραγιδογλυφία κατὰ τὸ πρῶτο τρίτο τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. βλ. ἐνδεικτικὰ Porada - Buchanan 1948, 115 ἀρ. 903, 905 πίν. CXXXVI· Buchanan 1966, 169 ἀρ. 862 πίν. 55, 177 ἀρ. 905 πίν. 56, ὅπου καὶ πάλι ὁ πίθηκος περιγράφεται ὡς «mongoose».

28. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἕνα ἀλαβάστρινο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Ischtschali, σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βαγδάτης, χρονολογούμενο στὴν ἐποχὴ τοῦ Hammurabi: Schmökel 1958, 281 πίν. 68.

29. Mendleson 1983, 82· Vanschoonwinkel 1990, 336-337.

30. Mendleson 1983, 82· Langdon 1990, 417 καὶ σημ. 55 μὲ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 5. Σφραγιδοκύλινδρος ἀπὸ τὸ Kültepe (Mellink 1987, πίν. XVIII, 4).

μὲ βάση τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικά, ὁ πίθηκος στὴ μεσοποταμιακὴ σφραγιδογλυφία ἀπεικονίζεται ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἐλάχιστα τὸν ἔχουν παρατηρήσει, πολὺ περισσότερο ἐφόσον δὲν ἐνδημεῖ στὴν περιοχή[31]. Συνήθως εἶναι ὀκλάζων, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ λατρευτικὴ στάση καὶ ἡ παρουσία του κατὰ κανόνα μπροστὰ ἀπὸ τὴν καθιστὴ θεοποιημένη μορφὴ τοῦ βασιλιᾶ συνυφαίνεται μὲ τὴν πιθανὴ ἀποτροπαϊκὴ σημασία τοῦ ζώου ἀλλὰ καὶ μὲ μιὰ συμβολικὴ γονιμικὴ φόρτιση ἐξαιτίας τοῦ ἰθυφαλλικοῦ του χαρακτήρα[32]. Αὐτὴ ἡ προσέγγιση γίνεται καλύτερα κατανοητὴ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς μυθολογικὲς ἀναγωγὲς τέτοιων παραστάσεων στὸν ἐτήσιο κύκλο τῆς βλάστησης καὶ τὴν πολυθεϊστικὴ ἐκπροσώπησή του στὴν τέχνη τῆς Ἀνατολῆς[33]. Κατὰ μία ἄλλη ἄποψη, πάντως, δὲν ἀποκλείεται ὁ πίθηκος νὰ θεωρεῖται ἐδῶ σύμβολο ὑψηλῆς κοινωνικῆς τάξης, δεδομένου ὅτι συγκαταλεγόταν στὰ πολύτιμα ἐξωτικὰ εἴδη, δῶρα πολυτελῆ σὲ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες[34]. Σὲ στάση σεβίζοντος ἢ κρατώντας σπονδικὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκφύονται βλαστοὶ φυτῶν –ὡς ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὴν ἀνανέωση τῆς φύσης– ὁ πίθηκος ἐμφανίζεται καὶ στὴν τέχνη τῆς εὐρύτερης Ἀνατολίας, ὁπωσδήποτε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἤδη διαμορφωμένων μεσοποταμιακῶν καὶ αἰγυπτιακῶν τάσεων[35].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι στὶς σφραγίδες καὶ τὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Karahöyük (εἰκ. 6) τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. π.Χ., τὰ ὁποῖα φέρουν παράσταση πιθήκου[36], ὁ Levi ἐπεσήμανε ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα τῆς παλαιοανακτορικῆς Κρήτης[37] –καὶ ἰδιαίτερα μὲ ἕνα σφράγισμα ἀπὸ τὴ Φαιστό[38] (εἰκ. 7)– ὑποστηρίζοντας ὅτι τὰ τελευταῖα δημιουργήθηκαν κάτω ἀπὸ ἔντονη ἀνατολικὴ ἐπίδραση. Ὅλα αὐτά, φυσικά, μὲ δεδομένο τὸ πλέγμα τῶν σχέσεων Κρήτης - Ἀνατολῆς ποὺ φαίνονται νὰ ἐντατικοποιοῦνται κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ[39]. Στὰ ὁπωσδήποτε λίγα παραδείγματα παλαιοανακτο-

31. Collon 1986α, 45.

32. Collon 1986α, 46 καὶ σημ. 7, 8.

33. Βλ. Klengel-Brandt 1997, 86-87.

34. Collon 1986α, 46.

35. Mellink 1987, κυρίως 67-68. Ἐνδεικτικὰ βλ. ὀστέινα πλακίδια καὶ σφραγιδοκυλίνδρους ἀπὸ τὸ Kültepe τῶν ἀρχῶν τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. (εἰκ. 4:α, εἰκ. 5).

36. Alp 1968, 131-132 ἀρ. 36 εἰκ. 18, 167 ἀρ. 29 εἰκ. 45, 197-198 ἀρ. 120 εἰκ. 115.

37. Levi 1969, κυρίως 244, 250, 256, 258.

38. Τὸ σφράγισμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ «Μέγαρο τῶν Ἀνδρῶν»: Levi 1957-1958, εἰκ. 307· Levi 1969, 250· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 7.

39. Γιὰ τὶς σχέσεις Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. ἐνδεικτικὰ Alp 1968, 276· Levi 1969, καὶ εἰδικότερα 244, 259-260· Moller 1982· Τελεβαντου 1994, 343-345· Lambrou-Phillipson 1990, 68-69· Cline 1994, 24-30, 48-

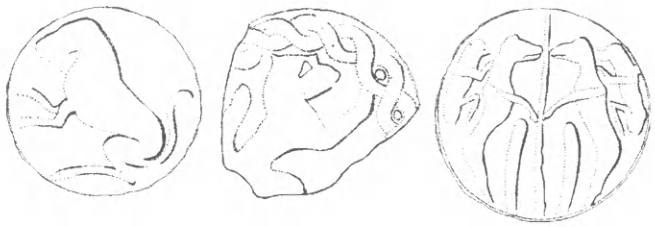

Εἰκ. 6. Σφραγίδες ἀπὸ τὸ Karahöyük (Alp 1968, εἰκ. 102, 104, 115).

Εἰκ. 7. Σφραγίδα ἀπὸ τὴ Φαιστό (Levi 1957-1958, εἰκ. 307).

ρικῶν σφραγίδων μὲ ἀπεικόνιση πιθήκου φαίνεται νὰ συνεχίζεται ἡ παράδοση ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τὴν προανακτορικὴ περίοδο, μὲ τὸν πίθηκο νὰ ἀποδίδεται ὀκλάζων, ἔχοντας τὰ χέρια σὲ λατρευτικὴ στάση[40]. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ μία σφραγίδα ἰδιωτικῆς συλλογῆς, στὴν ὁποία γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μινωικὴ τέχνη ὁ πίθηκος παρίσταται σὲ ὄρθια στάση[41]. Ὅσο μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὶς μικροῦ μεγέθους σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες, οἱ Μινωίτες φαίνεται νὰ ἀπεικονίζουν διαρκούσης τῆς περιόδου τὸ εἶδος τοῦ κερκοπιθήκου, στοιχεῖο ποὺ πιθανὸν νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἄμεση παρατήρηση τοῦ ζώου καὶ τὴ μεταφορά του ὡς ἐξωτικοῦ δώρου στὴν Κρήτη τῶν πρώτων ἀνακτόρων, σύμφωνα μὲ τὴ Phillips[42]. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἄποψης αὐτῆς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιοανακτορικὲς σφραγίδες καὶ τὰ σφραγίσματα μὲ παράσταση πιθήκου προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνακτορικὸ περιβάλλον.

Στὸ Αἰγαῖο ὁ πίθηκος ἐμφανίζεται, ὅμως, σὲ σύνθετες παραστάσεις μόλις κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο, ὅταν πλέον παγιώνεται σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς τέχνης ἡ ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση (εἰκ. 8). Τότε ἀποκτᾶ, κατὰ τὰ φαινόμενα, σταθερὴ συμβολιστικὴ ἀξία στὶς μινωικὲς θρησκευτικὲς δοξασίες, μὲ ἄμεση συνέπεια τὴν ἐπαναλαμβανόμενη παρουσία

59· Warren 1995· Σταμπολιδης - Καρετσου 1998, 32-34.

40. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σφράγισμα τῆς Φαιστοῦ (σημ. 38) βλ. καί:

1) Τὴ ΜΜ ΙΙ τετράπλευρη σφραγίδα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ἴσως ἀπὸ τὰ Μάλια: Xenaki-Sakellariou 1958, 20 ἀρ. 108, πίν. XX.108· Phillips 1991, 668 ἀρ. 289.

2) Τὴ ΜΜ ΙΙ τρίπλευρη σφραγίδα ἀπὸ τὰ Μάλια: Phillips 1991, 669 ἀρ. 292.

3) Τὸ ΜΜ ΙΙ σφράγισμα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ: *CMS* II. 5, 297· Phillips 1991, 721 ἀρ. 335.

4) Τὴ ΜΜ ΙΙ πλαστικὴ σφραγίδα ἀπὸ ἀμέθυστο τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς Hon. Robert Erskine: *CMS* VIII, 109· Phillips 1991, 249, ἀρ. 429, κατὰ τὴν ὁποία πρόκειται γιὰ ἔργο ἀνατολικῆς προέλευσης.

5) Τὴ ΜΜ ΙΙΙΑ φακοειδὴ σφραγίδα ἀπὸ κορναλίνη (πρώην Συλλογὴ Μητσοτάκη), μὲ προέλευση τὴν Κρήτη, στὴν ὁποία ὁ πίθηκος ἀποδίδεται μὲ τὸν τρόπο τῶν «ταλισμανικῶν» σφραγίδων: *CMS* I, 478· Onassoglou 1985, 167, 287 ἀρ. 4, πίν. LXIII ἀρ. 4. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ χρυσὰ σκουλαρίκια ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ τῆς Αἴγινας», στὰ ὁποῖα παριστάνονται δύο περίοπτοι ὀκλάζοντες μπαμπουίνοι μὲ τὴ ράχη τοῦ ἑνὸς γυρισμένη στὴν πλάτη τοῦ ἄλλου: Higgins 1961, 65, εἰκ. 4B· Higgins 1979, 26, 64, εἰκ. 17· Langdon 1990, 416. Γιὰ τὴν πιθανότατη μινωικὴ προέλευση τοῦ θησαυροῦ καὶ τὴ χρονολόγησή του στὸν 17ο-16ο αἰ. π.Χ. βλ. Langdon 1990, 416, μὲ ἐπιφυλάξεις· *Ἑλληνικὸ κόσμημα*, 19 (Κ. Δημακοπουλου).

41. Πρόκειται γιὰ μία ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ σφραγίδα ἀπὸ ἀχάτη τῆς συλλογῆς H. Basel - M. L. Erlenmeyer, στὴν ὁποία ἀπεικονίζονται πιθανότατα δύο μπαμπουίνοι: *CMS* X, 50· Phillips 1991, 244, ἀρ. 435.

42. Phillips 1991, 253-255. Μὲ ὑβριδικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδεται ὁ πίθηκος στὴ μία πλευρὰ τῆς τρίπλευρης σφραγίδας ἀπὸ τὰ Μάλια (αὐτόθι, σημ. 40 ἀρ. 2).

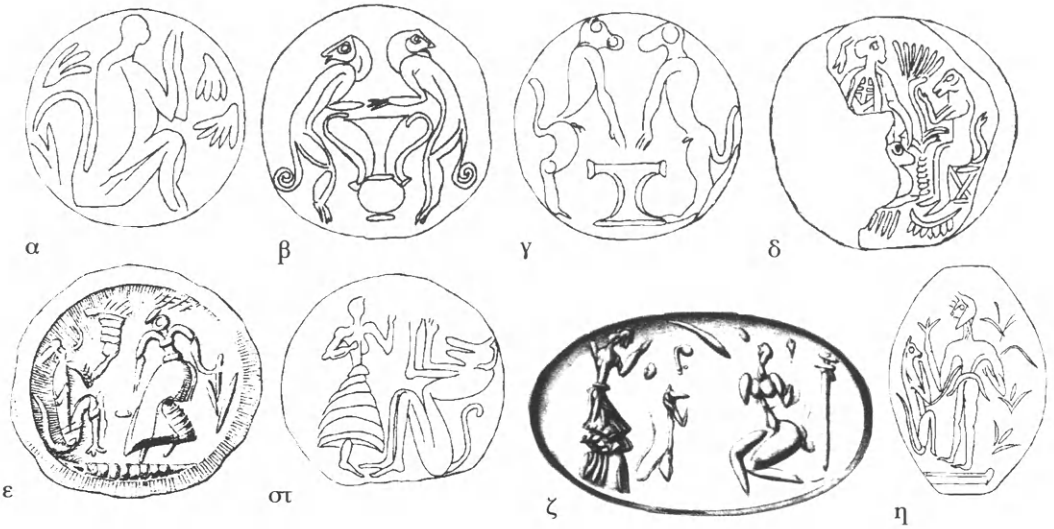

Εἰκ. 8. Κρήτη, νεοανακτορικὴ περίοδος: α. σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (Marinatos 1987α, εἰκ. 6)· β. Ἄγνωστης προέλευσης ψακοειδὴς σφραγίδα (Marinatos 1987α, εἰκ. 7.2)· γ. Ἁγία Τριάδα, σφράγισμα (Marinatos 1987α, εἰκ. 7.1)· δ. Κνωσός, σφράγισμα (Marinatos 1987α, εἰκ. 5)· ε. Πιθανῶς ἀπὸ τὴ Σητεία, ψακοειδὴς σφραγιδόλιθος (Xenaki-Sakellariou 1958, πίν. XII, ἀρ. 359)· στ. Ζάκρος, σφράγισμα (Marinatos 1987α, εἰκ. 5)· ζ. Καλύβια Φαιστοῦ, χρυσὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι (CMS II 3, 103)· η. Πιθανῶς ἀπὸ τὸν Πραισό, ἀμυγδαλοειδὴς σφραγιδόλιθος (Marinatos 1987α, εἰκ. 4.4).

του. Στὴ σφραγιδογλυφία –μὲ τὰ περισσότερα παραδείγματα χρονολογημένα στὴν ΥΜ Ι– ἀπαντᾶ συνήθως ὀκλάζων (εἰκ. 8:α)[43], σὲ στάση σεβίζοντος μπροστὰ ἀπὸ γυναικεῖες κυρίως μορφές (εἰκ. 8:ε-ζ)[44] ἢ ἑκατέρωθεν ἀμφίκοιλου βωμοῦ (εἰκ. 8:γ) καὶ δίωτου τελετουργικοῦ

43. Βλ. 1) Τὸ ΥΜ Ι σφράγισμα ἀπὸ τὰ Χανιά: Παπαποστολου 1977, 50-51 ἀρ. 7 πίν. 18-19.7· Marinatos 1987α, 128 σημ. 16 ἀρ. 11· Phillips 1991, 244, 484 ἀρ. 110.
2) Τὸ ΥΜ ΙΒ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: *PM* II, εἰκ. 492b· Marinatos 1987α, 127-128 εἰκ. 6· Phillips 1991, 244, 384-385 ἀρ. 24. Ἡ Marinatos 1987α, 127-128 θεωρεῖ ὅτι ἡ κατὰ μόνας ἀπεικόνιση τοῦ πιθήκου στὰ παραπάνω παραδείγματα σχετίζεται μὲ τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ εἶχε τὸ ζῶο.
3) Τὸ ΥΜ Ι σφράγισμα ἀπὸ τὰ Χανιὰ μὲ παράσταση δύο ἀντιθετικὰ ὀκλαζόντων πιθήκων: Pini 1983, 48 σημ. 31· Phillips 1991, 244, 486 ἀρ. 111.
4) Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ «Θησαυρὸ τῶν Ἀηδονιῶν», μὲ σφενδόνη σὲ σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἔργο μινωικῆς κατασκευῆς καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ Ι περίοδο: Δημακοπουλου 1996, 74 ἀρ. 6.

44. Βλ. 1) Τὸ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι σφράγισμα ἀπὸ τὴ Ζάκρο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ πρωιμότερο παράδειγμα ἀπεικόνισης πιθήκου σὲ σκηνὴ λατρείας: *PM* II, 764 εἰκ. 492a· Tamvaki 1985, 273· Marinatos 1987α, 127 εἰκ. 5. 1· Phillips 1991, 244-245, 461 ἀρ. 89. Ἡ ἄποψη τῆς Marinatos 1987α, 127-128, καὶ τῆς Phillips 1991, 244 ὅτι ἐδῶ ὁ πίθηκος εἶναι μᾶλλον τὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας, δεδομένου ὅτι εἰκονίζεται σὲ κλίμακα μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς γυναικείας μορφῆς, δύσκολα γίνεται ἀποδεκτή. Γιὰ τὶς παραμέτρους ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη, προκειμένου σὲ μιὰ πολυπρόσωπη λατρευτικὴ σύνθεση νὰ ἐντοπισθεῖ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀσφάλεια ἡ μορφὴ ἐκείνη ποὺ δέχεται τὴ λατρεία βλ. καὶ Wedde 1992-1993.
2) Τὸ ΥΜ Ι-ΙΙ σφράγισμα απὸ τὴν Κνωσό, γνωστὸ καὶ ὡς σφράγισμα τοῦ Νεαροῦ Μινωταύρου, στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται δεξιὰ πιθανότατα πίθηκος καθιστὸς σὲ πτυσσόμενο κάθισμα, ἔχοντας στὰ ἀριστερά του ἀποσπασματικὰ σωζόμενη μορφὴ μὲ ἀδιευκρίνιστο φύλο καὶ καθιστὸ μικρὸ ζῶο: *PM* II, 763 εἰκ. 491· Πλατων 1947, 523· Tamvaki 1985, 273· Marinatos 1987α, 127 εἰκ. 5. 2· Phillips 1991, 244-245, 506 ἀρ. 122. Ἐξαιτίας τῆς στάσης τοῦ πιθήκου θεωρεῖται καὶ ἐδῶ ὅτι αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς λατρείας: Marinatos 1987α, 127· Phillips 1991, 244-245. Βλ. ἀντίθετα Tamvaki 1985, 273.

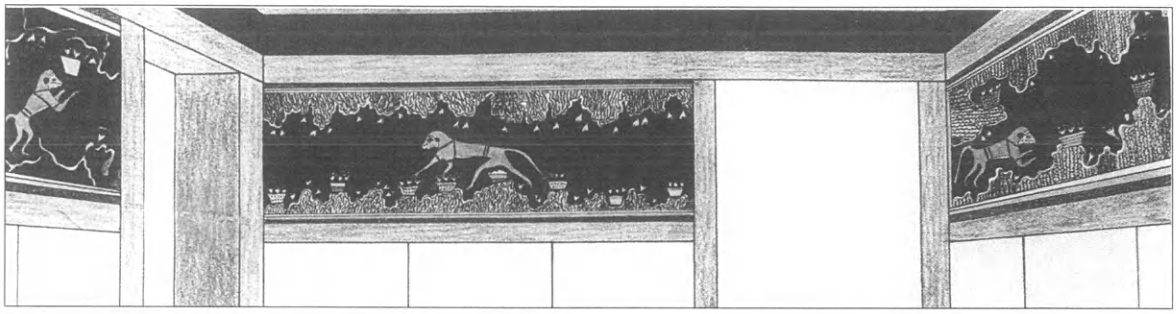

Εἰκ. 9. Κνωσός, τοιχογραφία τῶν «Κροκοσυλλεκτῶν Πιθήκων» (Evely 1999, 247).

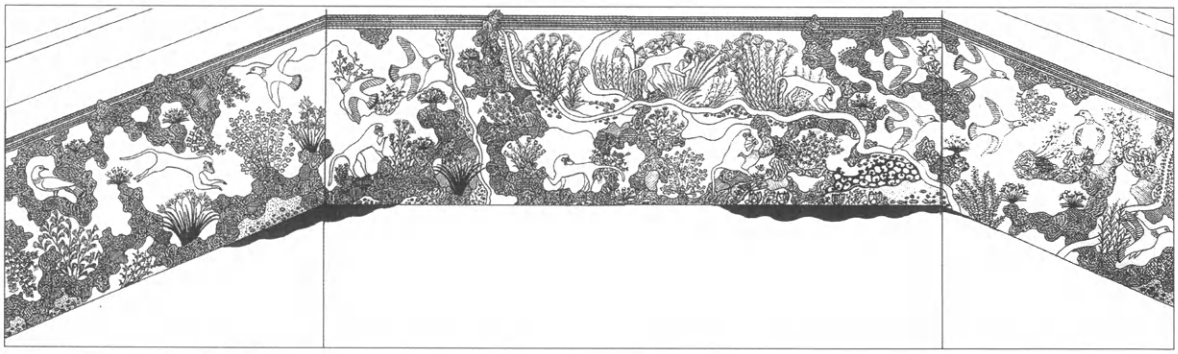

Εἰκ. 10. Κνωσός, «Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν». Τοιχογραφία μὲ τοὺς πιθήκους καὶ τὰ πουλιά (Cameron 1968).

3) Τὸν ΥΜ Ι ἀμυγδαλοειδὴ σφραγιδόλιθο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, πιθανὸν ἀπὸ τὸν Πρασᾶ, ὅπου ὁ πίθηκος σεβίζει μπροστὰ ἀπὸ ἀνδρικὴ μορφή: Xenaki-Sakellariou 1958, 61-62, πίν. VIII ἀρ. 372· Marinatos 1987α, 125-127, εἰκ. 4 ἀρ. 4· Phillips 1991, 245, 762 ἀρ. 374.

4) Τὸν ΥΜ Ι φακοειδὴ σφραγιδόλιθο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ἴσως ἀπὸ τὴ Σητεία, στὸν ὁποῖο ὁ πίθηκος ὀκλάζει μπροστὰ ἀπὸ γυναικεία μορφὴ κρατώντας στὰ χέρια του ἀγγεῖο: Xenaki-Sakellariou 1958, 58, πίν. XII ἀρ. 359· Marinatos 1987α, 125-126 εἰκ. 4 ἀρ. 3· Phillips 1991, 245, 802 ἀρ. 406.

5) Τὸ ΥΜ ΙΙΙΑ χρυσὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῶν Καλυβίων τῆς Φαιστοῦ μὲ παράσταση σεβίζοντος πιθήκου ἀνάμεσα σὲ μία καθιστὴ γυναικεία μορφή, προφανῶς θεά, καὶ μία ὄρθια λατρεύτρια: *PM* II 763-764 εἰκ. 492· Tamvaki 1985, 273· *CMS* II 3, 103· Marinatos 1987α, 125-126, εἰκ. 4 ἀρ. 2. Ἡ Phillips 1991, 246, 437-438 ἀρ. 70 τοποθετεῖ ὡστόσο τὴν κατασκευὴ τοῦ δαχτυλιδιοῦ στὴν ΥΜ Ι περίοδο. Βλ. καὶ Wedde 1992-1993, 199-200.

6) Τὸ ΥΜ ΙΒ σφράγισμα ἀπὸ τὸ Καστέλλι Χανίων μὲ παράσταση τριῶν ἢ τεσσάρων ὄρθιων πιθήκων σὲ περιμετρικὴ διάταξη: *CMS* V, 233· Hallager 1973, 24 καὶ σημ. 13, πίν. IV· Παπαποστολου 1977, 51· Phillips 1991, 245, 487 ἀρ. 112· Hallager 1996, 43, 103.

7) Τὸ ΥΜ/ΥΕ Ι-ΙΙ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Πύλο μὲ παράσταση σεβίζοντος πιθήκου μπροστὰ ἀπὸ γυναικεία (;) μορφή: *CMS* I, 337· Σακελλαριου 1966, 12, πίν. 12γ· Tamvaki 1985, 272-273. Ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται θεωρεῖται ἔργο μινωικῆς κατασκευῆς ἢ ὁπωσδήποτε μινωικῆς ἐμπνεύσεως: Σακελλαριου 1966, 12.

8) Ἐξαίρεση, ὡς πρὸς τὸ ἰδιαζόντως σημαντικὸ θέμα του, ἀποτελεῖ ὁ ΥΜ Ι-ΙΙ (;) φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ μεγάλο κυκλικὸ χοροστάσι τῆς Κνωσοῦ καὶ φέρει παράσταση ὀρχούμενης γυναικείας μορφῆς δίπλα σὲ πίθηκο, ὁ ὁποῖος, ὄρθιος στὰ πίσω πόδια του, φαίνεται ἐπίσης νὰ χορεύει: Warren 1978-1983, 69 εἰκ. 34, 35· Warren 1984, 320.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ δαχτυλίδι *CMS* I Suppl. 114, στὸ ὁποῖο ἡ Marinatos 1987α, 125-126 εἰκ. 4 ἀρ. 1 ἀναγνωρίζει μορφὴ πιθήκου μπροστὰ ἀπὸ καθιστὴ γυναικεία μορφή. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ μορφὴ ποὺ ἑρμηνεύεται ὡς πίθηκος ἀπουσιάζει ἡ οὐρά, κάτι ποὺ δὲν ἀπαντᾶ ἄλλη φορὰ στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία. Βλ. καὶ Phillips 1991, 257 σημ. 97· Wedde 1992-1993, 199 σημ. 145.

ἀγγείου (εἰκ. 8:β)[45]. Σύμφωνα μὲ τὴν προταθείσα ἑρμηνεία, ὁ πίθηκος συμμετέχει στὶς παραστάσεις αὐτὲς ὡς συνοδός-ἀκόλουθος τῆς θεότητας, λειτουργία ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' ἐκείνη τοῦ μινωικοῦ δαίμονα Ta-urt[46].

Στὴν περίοδο τῶν νέων ἀνακτόρων ἡ μορφὴ τοῦ πιθήκου εἰσέρχεται καὶ στὸν συμπυκνωμένο ἀφηγηματικὸ λόγο τῶν τοιχογραφιῶν. Τὸ πρωιμότερο παράδειγμα συνιστᾶ ἡ σύνθεση τῶν «Κροκοσυλλεκτῶν Πιθήκων» (εἰκ. 9) ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὅπου τὰ ζῶα εἰκονίζονται σὲ βραχῶδες τοπίο, ποικιλμένο ἀποκλειστικὰ μὲ ἄνθη κρόκου[47]. Σὲ ποικίλες δραστηριότητες δίπλα σὲ ποτάμια ἢ ρυάκια, μέσα σὲ ὀργιαστικὴ βλάστηση ἐμφανίζονται πίθηκοι καὶ στὴ λίγο μεταγενέστερη τοιχογραφία ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν» (εἰκ. 10)[48]. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδονται μέσα σὲ κήπους, εἴτε ὡς ἐξωτικὰ ζῶα μεταφερθέντα στὰ ἀνάκτορα, στὸ πλαίσιο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τους μὲ τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴν Ἀνατολή, εἴτε ὡς τμῆμα τοῦ μινωικοῦ ἰδεατοῦ τοπίου στὸ ὁποῖο ἡ παρουσία τῆς θεότητας εἶναι κυρίαρχη, χωρὶς ὅμως ἡ ἴδια νὰ ἐπιφαίνεται[49]. Οἱ κνωσιακὲς αὐτὲς τοιχογραφίες ἀνακαλοῦν, χωρὶς ὡστόσο νὰ μιμοῦνται, ἀντίστοιχες ζωγραφικὲς συνθέσεις τῆς Αἰγύπτου, στὶς ὁποῖες οἱ παραστάσεις τόσο τῶν μπαμπουίνων ὅσο καὶ τῶν κερκοπιθήκων εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ ζώου καὶ ἔτσι τὰ εἴδη ταυτίζονται πιὸ εὔκολα[50].

Στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ὁ πίθηκος ἀποδίδεται μᾶλλον μὲ ὑβριδικὰ χαρακτηριστικά, σῶμα ραδινό, λεπτὴ μέση, μακριὰ σκέλη καὶ μακριὰ ἐπίσης οὐρὰ –στοιχεῖα ποὺ προσιδιάζουν στὸν κερκοπίθηκο– καὶ κεφάλι ἐπίμηκες ποὺ θυμίζει μπαμπουίνο[51]. Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπουσιάζουν τὰ διακριτικὰ τῆς ἡλικίας, τοῦ φύλου ἢ κάποιου συγκεκριμένου ρόλου στὶς παραστάσεις ἐκεῖνες ὅπου οἱ πίθηκοι ἀπεικονίζονται ὡς ὁμάδα, ἐνῶ εἶναι ἐμφανὴς ὁ ἐξανθρωπισμὸς τοῦ ζώου τουλάχιστον ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες καὶ τὴ στάση[52].

---

45. Βλ. τὴ φακοειδὴ ΥΜ Ι σφραγίδα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἴσως ἀπὸ τὴ Φαιστὸ μὲ δύο πιθήκους ἑκατέρωθεν δίωτου τελετουργικοῦ ἀγγείου: Xenaki - Sakellariou 1958, 56 ἀρ. 355· Marinatos 1987α, 128, εἰκ. 7.2· Phillips 1991, 245, 729 ἀρ. 343 καὶ τὸ ΥΜ ΙΒ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα μὲ δύο πιθήκους ἑκατέρωθεν ἀμφίκοιλου βωμοῦ: Levi 1925-1926, 99, εἰκ. 70· Marinatos 1987α, 128, εἰκ. 7.1· Phillips 1991, 244, 384 ἀρ. 23.

46. Marinatos 1987α, κυρίως 130· Marinatos 1987β, 419-420· Phillips 1991, 245-247· Marinatos 1993, 199-200.

47. *PM* I, 265-266, πίν. IV· Pendlebury 1939, 131, πίν. XXV.1· Cameron 1970, 163-166· Hood 1978, 48-49, εἰκ. 27· Πλατων 1947· Immerwahr 1990, 41-42, πίν. 10-11, 170 ἀρ. 1 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

48. *PM* II, 2, 447-450, εἰκ. 262, 264, 270, 272, 275, πίν. X-XI· *PM* III, πίν. XXII· Cameron 1968· Immerwahr 1990, 42-46, εἰκ. 16, 170 ἀρ. κατ. 2 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 298-299 ἀρ. 293 (Ε. Μπανου).

49. Marinatos 1987α, 128-129· Πλατωνος 1987, 228-229· Phillips 1991, 255-256· Marinatos 1993, 194. Βλ. ἀντίθετα Παπαποστολου 1977, 50-51.

50. Βλ. Cameron 1968, 19 σημ. 49· Phillips 1991, 248 σημ. 82.

51. Ὅπως συμβαίνει στὴ σύνθεση ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν» (ὅ.π. σημ. 48), ἀλλὰ καὶ στὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὴ Ζάκρο (ὅ.π. σημ. 44 ἀρ. 1) καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα (ὅ.π. σημ. 45) ἢ στὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὰ Καλύβια τῆς Φαιστοῦ (ὅ.π. σημ. 44 ἀρ. 5). Κατὰ τὸν Cameron 1968, 5, οἱ ἀπεικονιζόμενοι στὴν τοιχογραφία τῆς «Οἰκίας τῶν Τοιχογραφιῶν» πίθηκοι ἀνήκουν στὸ εἶδος *Cercopithecus Aethiops aethiops* ἢ *Cercopithecus aethiops tantalus*.

52. Ἡ ἡλικία καὶ τὸ φύλο δὲν δηλώνονται οὔτε στὴν αἰγυπτιακὴ εἰκονογραφία. Μόνο σὲ λίγες περιπτώσεις ἀποδίδεται ἡ «χαίτη» τοῦ ἀρσενικοῦ *Papio hamadryas* μὲ κοντὲς κατακόρυφες γραμμές.

Ὡς πρὸς τήν «ἀναζωογόνηση» τῆς εἰκονογράφησης τοῦ πιθήκου στὴ νεοανακτορικὴ Κρήτη, ἄξια ὑπομνηματισμοῦ μοιάζει καὶ ἡ ἐπίδραση ἐξ Ἀνατολῶν. Ἔνδειξη προσφέρει ὁ ἀνατολικὸς σφραγιδοκύλινδρος ποὺ βρέθηκε σὲ τάφο τοῦ Πόρου Ἡρακλείου σὲ περιβάλλον ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι[53]. Μὲ παράσταση πιθήκου ὡς λατρευτοῦ μπροστὰ ἀπὸ τὸν θεὸ Ὧρο, τὸν ὁποῖο πλησιάζουν ἐπίσης ὡς λατρευτὲς ἕνας Αἰγύπτιος καὶ ἕνας Σύρος μονάρχης, ἡ σφραγίδα αὐτὴ χαρακτηρίσθηκε ἀμιγοῦς συριακῆς ἢ συρο-αιγυπτιακῆς τεχνοτροπίας[54], γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ πρόσφατα σὲ ἐργαστήριο τῆς Βύβλου[55]. Ἀκόμη μία ἔνδειξη, ἐντελῶς ἔμμεση αὐτὴν τὴ φορά, δίνουν ἑπτὰ σφραγίσματα σὲ πήλινο δίσκο, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται τρεῖς πίθηκοι. Στὴ μία ὄψη τοῦ δίσκου ποὺ βρέθηκε στὰ Χανιὰ μαζὶ μὲ ΥΜ Ι καὶ ΥΜ ΙΙΙα κεραμικὴ ὑπάρχει ἐπιγραφὴ σὲ γραμμικὴ Α, ἡ ὁποία διαβάσθηκε ὡς *ka-na-ni-ti* (χαναανιτικός)[56].

Ἀπὸ τὴ σφαίρα ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπιρροῶν φαίνεται ὅτι δὲν ἀπουσιάζει οὔτε τὸ Ἀκρωτήρι, οἱ σχέσεις τοῦ ὁποίου μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολὴ θεωροῦνται πλέον βέβαιες[57]. Στὴν τοιχογράφηση τόσο τῶν ἰδιωτικῶν ὅσο καὶ τῶν δημόσιων κτηρίων τοῦ οἰκισμοῦ ὁ πίθηκος ἀποτελεῖ μᾶλλον ἕνα ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ θέμα, δεδομένου ὅτι ἐμφανίζεται σὲ τέσσερις συνθέσεις, δύο φορὲς στὴν Ξεστὴ 3, μία στὸ Κτήριο Β καὶ μία στὸν Τομέα Α.

Στὸ δωμάτιο 6 τοῦ Κτηρίου Β οἱ πίθηκοι παριστάνονται σὲ βραχῶδες τοπίο ὡς ἀγέλη, ἄλλοτε νὰ ἀναρριχῶνται καὶ ἄλλοτε νὰ τρέχουν στὸ ἔδαφος[58]. Ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης τῆς τοιχογραφίας δὲν γνωρίζουμε ἂν περιεῖχε καὶ ἄλλες εἰκονιστικὲς μονάδες, πολὺ περισσότερο ἐφόσον ἡ σύνθεση μὲ τὰ μοσχάρια ἀπὸ τὸ ἴδιο δωμάτιο ἔχει ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη παράσταση[59]. Τὸ τοπίο, σύμφωνα μὲ ὁρισμένους μελετητές, θεωρεῖται θηραϊκὸ καὶ εἰκάζεται ὅτι εἶχε ἀπομονωθεῖ προκειμένου νὰ ζοῦν οἱ πίθηκοι ἐλεύθεροι[60]. Καὶ τοῦτο ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ ζωγράφοι εἶχαν δεῖ πιθήκους, ἀλλὰ καὶ ἂν οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης τοὺς γνώριζαν ἢ ἀκόμη περισσότερο τοὺς ἐξέθρεφαν. Ἡ συζήτηση ποὺ ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ θέμα ὀφείλεται βεβαίως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη συχνότητα ἀπεικόνισης τοῦ πιθήκου στὸ Ἀκρωτήρι, καὶ στὴν ἔντονη φυσιοκρατικότητα τῆς συγκεκριμένης τοιχογραφίας. Τὸ σῶμα τῶν ζώων ἀποδίδεται γαλάζιο,

53. Λεμπεση 1967, 208 πίν. 192· Kenna 1969, πίν. Ο, ΟΑ, εἰκ. 1-7· Moller 1982, 95-96 εἰκ. 9· Collon 1986β, 58 ἀρ. 5, 65 εἰκ. 5· Marinatos 1987α, 128-129 σημ. 17· Langdon 1990, 417 σημ. 53· Lambrou-Phillipson 1990, 245 ἀρ. 170, πίν. 5.170· Vanschoonwinkel 1990, 337· Cline 1991, 39· Phillips 1991, 246, 752-753 ἀρ. 369· Σταμπολιδης - Καρετσου 1998, 94-95 ἀρ. 72 (Ν. Δημοπουλου).

54. Τὴν πρώτη ἄποψη ὑποστηρίζει ἡ Marinatos 1987α, ὅ.π. καὶ ὁ Cline 1991, 139. Ἔντονες αἰγυπτιακὲς ἐπιδράσεις ἀναγνωρίζουν οἱ Kenna 1969· Moller 1982, 99· Lambrou-Phillipson 1990, 246· Vanschoonwinkel 1990, 337· Phillips 1991, 245. Βλ. ἀκόμη καὶ Σταμπολιδης - Καρετσου 1998, ὅ.π.

55. Collon 1986β, 58 ἀρ. 5.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 44 ἀρ. 6.

57. Βλ. Cline 1994, 51· Τελεβαντου 1994, 343-345· Δεβετζη στὸν παρόντα τόμο.

58. *Thera* ΙΙ, 12, πίν. Β1· *Thera* ΙΙΙ, 34, πίν. 61-62· *Thera* IV, 45-46, πίν. 114-115· *Thera* V, 37-38, πίν. D, 91-93· *TAW* I, πίν. Η· Μαρινατος 1969, 170, 188-189, πίν. 240-241α· Μαρινατος 1970, 195-197, πίν. 312-313· Μαρινατος 1971, 214-215, πίν. 306α-β, 307β, 308· Marinatos 1988, 109-113, εἰκ. 79 καὶ ἔνθετος ἔγχρ. πίν. D· Ντουμας 1992α, 110-111, 120-123, εἰκ. 85-89· Immerwahr 1990, 42, 185 ἀρ. κατ. 1, πίν. 12-13· Τελεvantou 1992-1993, 147, 153, 154 ἀρ. 7, πίν. XXXVIIe.

59. Μαρινατος 1971, 214-215· Ντουμας 1992α, 111. Τὴ σύνθεση μὲ τὰ μοσχάρια ἔχει ἀποκαταστήσει ὡς ἐνιαία μὲ αὐτὴ τῶν πιθήκων, χωρὶς ὡστόσο ἐπαρκὴ ἐπιχειρηματολογία, ἡ Marinatos 1988, 109-113, ἔνθ. ἔγχρ. πίν. D.

60. Ντουμας 1992α, 111· Τελεβαντου 1994, 290.

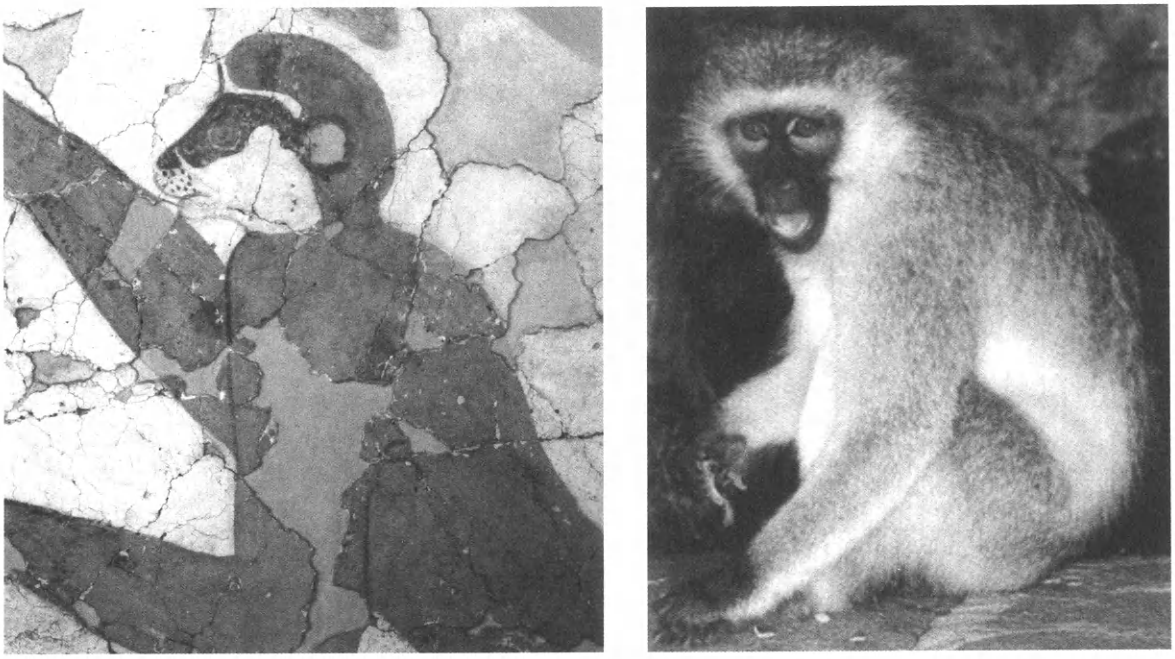

Εἰκ. 11. Ἀριστερά: Ἀκρωτήρι, Κτήριο Β, δωμάτιο 6. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν τοιχογραφία μὲ τοὺς πιθήκους. Δεξιά: πίθηκος τοῦ εἴδους Cercopithecus aethiops.

χωρὶς ὅμως νὰ γίνεται καμία δήλωση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ τριχώματος. Τὸ στέρνο, ἡ κοιλιά, οἱ γλουτοὶ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν μηρῶν δηλώνονται μὲ λευκὸ χρῶμα, ἐνῶ τὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ μέτωπο ἕως τὸ ρύγχος μὲ μαῦρο. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλιοῦ, τὸ μαῦρο χρῶμα στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὰ μάτια ἕως τὴ μύτη καὶ κυρίως ἡ λευκὴ ζώνη στὸ μέτωπο (εἰκ. 11) –ἂν ἐξαιρέσουμε φυσικὰ τὸ ραδινὸ σῶμα καὶ τὰ ἰδιαίτερα μεγάλα ἄνω καὶ κάτω ἄκρα– μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ταύτιση τοῦ πιθήκου μὲ τὸ εἶδος *Cercopithecus aethiops* (εἰκ. 11), τὸ ὁποῖο φθάνει ἕως τὸ μῆκος περίπου τῶν 65 ἑκ. καὶ ζεῖ σὲ μεγάλες ὁμάδες[61]. Ὁ συγκεκριμένος ζωγράφος, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀρκετὴ ἐξοικείωση μὲ τοὺς πιθήκους καὶ τὶς συνήθειές τους, δεδομένου ὅτι ἡ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖται δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα[62]. Ὡς πρὸς τὰ δομικά της στοιχεῖα ἡ τοιχογραφία τοῦ δωματίου 6 τοῦ Κτηρίου Β προσεγγίζει περισσότερο τὴ σύνθεση τῶν «Γαλάζιων Πιθήκων» ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν» τῆς Κνωσοῦ, ἂν καὶ στὴν κρητικὴ τοιχογραφία ἀκολουθεῖται τὸ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ διαμορφωμένο πρότυπο τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ζώου μὲ ὑβριδικὰ χαρακτηριστικά, ἐνῶ στὸ Ἀκρωτήρι τὸ εἰκονογραφικὸ πρότυπο τοῦ ζωγράφου φαίνεται νὰ εἶναι κοντὰ στὴ φυσικὴ πραγματικότητα. Ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας τὴν πιθανολογούμενη στενὴ σχέση μεταξὺ

61. Βλ. καὶ Μαρινατος 1969, 189-190· Μαρινατος 1970, 195-197, ὁ ὁποῖος ταύτισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀπεικονιζόμενου πιθήκου μὲ τὸν *Cercopithecus callitrichus*, συνώνυμο τοῦ *Cercopithecus sabaeus*.

62. Immerwahr 1990, 42· Ντουμας 1992α, 111.

εἰκονογραφικοῦ προγράμματος καὶ παραγγελιοδότη –στὴν περίπτωση αὐτὴ τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ κτηρίου–, τότε ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ σημασιολογικὸ ἀντίκρυσμα τῆς Τοιχογραφίας τῶν Πιθήκων στὴν ταυτότητα τοῦ τελευταίου[63]. Ἴσως, τελικά, ἡ τοιχογράφηση τριῶν τοίχων τοῦ δωματίου 1 ἀπὸ τὸ ἴδιο κτήριο μὲ ἕξι ζεύγη ἀντιλοπῶν, ξένες καὶ αὐτὲς στὴν αἰγαιακὴ πανίδα, νὰ συνδέεται ἐσωτερικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος τῶν πιθήκων στὸ δωμάτιο 6. Μὲ τὴν εἰκονογράφηση ζώων ἐξωτικῶν, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κτηρίου ἤθελε πιθανὸν νὰ προβάλει τὶς σχέσεις του μὲ χῶρες ὅπου αὐτὰ τὰ εἴδη εἶναι οἰκεῖα, χρησιμοποιώντας τὴν ἀπεικόνισή τους ὡς σύμβολο κοινωνικοῦ status. Ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ τὴν τοιχογραφία τῶν Πιθήκων ἔχει ἤδη προταθεῖ ἡ θρησκευτικὴ σημασία[64]. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σωστὰ εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Χρ. Μπουλώτης παλαιότερα, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀποδοχὴ θρησκευτικοῦ συμβολισμοῦ γιὰ τοὺς πιθήκους τοῦ δωματίου 6 τοῦ Κτηρίου Β θὰ μᾶς ἐνέπλεκε σὲ μιὰ ἀβέβαιη ἑρμηνευτικὴ περιπέτεια[65], εἶναι τὰ ἴδια τὰ δεδομένα ποὺ καθιστοῦν ἀμφίβολη μιὰ τέτοια προσέγγιση.

Σαφὴ εἶναι τὰ θρησκευτικὰ συμφραζόμενα, ὡστόσο, στὴν παράσταση ποὺ διατηρήθηκε ἀποσπασματικὰ σὲ τμῆμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὸν Τομέα Α[66] (εἰκ. 12). Ἐδῶ, σώζονται τμήματα δύο πιθήκων ἑκατέρωθεν κίονα ποὺ στηρίζει ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ σὲ ὑπαίθριο χῶρο, πιθανότατα ἱερό, μὲ ἐπίστεψη ἀπὸ διπλὰ κέρατα καθοσίωσης[67]. Τὸ κιονόκρανο, σὲ σχῆμα διπλοῦ ἄνθους παπύρου, εἶναι μοναδικὸ στὸ αἰγαιακὸ θεματολόγιο, ἂν καὶ συναντᾶται στὴν Αἴγυπτο τόσο σὲ περίοπτα παραδείγματα ὅσο καὶ σὲ εἰκονογραφικὲς παραλλαγές[68]. Τὸ εἶδος τῶν πιθήκων δὲν εἶναι δυνατὸν ὡστόσο νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀσφάλεια, ἐφόσον ἀπὸ τὸν καλύτερα διατηρημένο ἀπουσιάζει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἀπὸ τὸν δεύτερο σώζεται μόνον ἡ οὐρά. Στὸν πίθηκο ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερό, μὲ τὰ χέρια σὲ στάση σεβίζοντος, ἐπαναλαμβάνεται τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴ μινωικὴ τέχνη θέμα τοῦ λατρευτοῦ μπροστὰ σὲ ἱερὸ ἢ βωμό[69]. Ἡ παρουσία ἑνὸς δεύτερου πιθήκου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἀποκλείεται ἡ ὕπαρξη καὶ ἄλλων, ὁδήγησε τὴν Μαρινάτου στὴν ὑπόθεση ὅτι στὴ συγκεκριμένη παράσταση τὰ ζῶα ἀποδίδονται ὡς ἐκπρόσωποι τῆς μεταβατικῆς βαθμίδας μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ μὴ πραγματικοῦ, ἀνθρώπινου καὶ θείου, νὰ συμμετέχουν μᾶλλον σὲ κάποιο τελετουργικὸ δρώμενο σχετικὸ μὲ προσφορὰ ἢ σπονδὴ στὴ θεότητα[70]. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀπεικόνιση παπυρόσχημου κιονοκράνου νὰ μὴν εἶναι ἄσχετη μὲ ὅ,τι ἡ σύνθεση αὐτὴ σημαίνει. Ὁ εἰκαζόμενος θρησκευτικὸς συμβολισμὸς τοῦ παπύρου καὶ ἡ σχέση ποὺ μοιάζει νὰ ἔχει μὲ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης καὶ τὴν εὐφορία

63. Γιὰ τὴ σχέση αὐτὴ καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀποκωδικοποίησή της, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ καλύτερη ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν τοιχογραφημένων συνόλων βλ. Boulotis 1980· Hägg 1985· Μπουλωτης 1992, κυρίως 92-93· Μπουλωτης 1995, 24-32· Papageorgiou 2000, 964-965.

64. Marinatos 1988, 109-113.

65. Μπουλωτης 1992, 90-91.

66. *Thera* II, 53-54 εἰκ. 43· Μαρινατος 1968, 126-127 εἰκ. 10· Marinatos 1987β· Marinatos 1988, 109 εἰκ. 77· Ντουμας 1992α, 184, 186 εἰκ. 147· Τελεβαντου 1994, 247, 248, 270-271, εἰκ. 59.

67. Τὴν κατασκευὴ θεωροῦν ὡς βωμὸ οἱ Ντουμας 1992α, 184· Τελεβαντου 1994, 270-271· Marinatos 1988, 109. Ἡ Marinatos 1987β, 418 ἑρμηνεύει, ὡστόσο, μὲ ἐπιχειρηματολογία τὴν ἴδια κατασκευὴ ὡς ἱερό. Γιὰ τοὺς τύπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀπαντοῦν οἱ μινωικοὶ βωμοὶ βλ. Rutkowski 1986, κυρίως 106.

68. Βλ. Marinatos 1987β, 418 σημ. 12.

69. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Marinatos 1987β, 418-419 καὶ σημ. 13-14· Marinatos 1993, 184-188.

70. Marinatos 1987β, κυρίως 419-420.

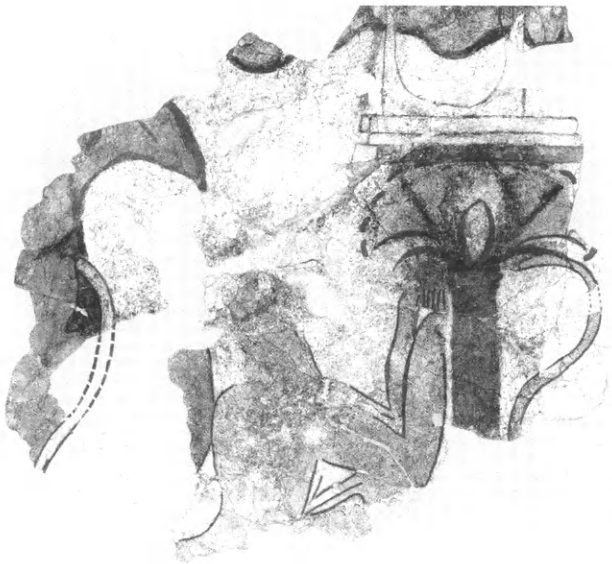

Εἰκ. 12. Ἀκρωτήρι, Τομέας Α. Τμῆμα τοιχογραφίας μὲ παράσταση «σεβιζόντων» πιθήκων (τὰ περιγράμματα τῶν πιθήκων ἔχουν τονισιεῖ ὥσιε νὰ γίνουν σαφέσιερα τὰ εἰκονιζόμενα).

τῆς φύσης θὰ μᾶς ὁδηγοῦσαν εὔλογα στὴν ὑπόθεση τῆς ἐσωτερικῆς του σχέσης μὲ τὴν παράσταση τῶν πιθήκων[71]. Σὲ πρόσφατα δημοσιευμένο τμῆμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα τῆς ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 περιόδου παριστάνεται στὴν ἄνω ζώνη κατασκευὴ μὲ ἐπίστεψη ἀπὸ κέρατα καθοσίωσης, κίονες μὲ κιονόκρανα σὲ σχῆμα κρινοπάπυρου καὶ πομπὴ λατρευτριῶν, οἱ ὁποῖες φέρουν τὸ δεξὶ χέρι στὸ μέτωπο, βρίσκονται δηλαδὴ στὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴ μινωικὴ εἰκονογραφία στάση τοῦ σεβίζοντος[72]. Συναφὴς εἶναι καὶ ἡ ἀπεικονιζόμενη σκηνὴ σὲ τμῆμα μιᾶς ὑστερομινωικῆς ἐλεφαντοστέινης πυξίδας ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, στὴν ὁποία μπροστὰ ἀπὸ δύο ἀνάλογες κατασκευὲς προβάλλουν στερεωμένοι ἐπάνω σὲ δύο χαμηλὰ βάθρα τρεῖς κίονες μὲ φυτικὰ κιονόκρανα[73]. Οἱ γυναικεῖες μορφὲς ποὺ ἀποδίδονται ἀνάμεσα στοὺς συνδεόμενους μὲ γιρλάντες κίονες εἶναι καθισμένες στὶς φτέρνες τους καὶ ἔχουν τὰ χέρια προτεταμένα. Ἡ συγκεκριμένη παράσταση ἔχει συνδεθεῖ βεβαίως μὲ ἱεροπραξίες τελούμενες μπροστὰ ἀπὸ ἱερὸ ἢ βωμό, καθόλου ἀπίθανο μάλιστα νὰ σχετίζεται μὲ ἀπόδοση τελετουργικοῦ χοροῦ, πολὺ περισσότερο ἐφόσον τὰ μαλλιὰ τῆς μίας μορφῆς προδίδουν ἔντονη κίνηση. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, καὶ στὰ τρία παραδείγματα ὑποκρύπτεται, ὡς φαίνεται, ἡ ἴδια συμβολιστικὴ ἀξία· στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Ἀκρωτηρίου ἡ παρουσία τῶν πιθήκων πιθανὸν νὰ τὴν ὑπογραμμίζει ἀκόμη περισσότερο.

71. Γιὰ τὸν πιθανὸ συμβολικὸ χαρακτήρα τοῦ παπύρου στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία βλ. Warren 1985, 200-201· Τελεβαντου 1994, 151, 248. Ὁ πάπυρος ἀποτελοῦσε ἄλλωστε στὴν Αἴγυπτο ἔμβλημα τῆς θεᾶς Wazet ἢ Buto, τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ Δέλτα: *PM* I, 509-510, 705· *PM* II^2, 776. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ἡ απεικόνιση παπυρόσχημου κιονοκράνου σὲ ὑπαίθριο ἱερό, στὸ ὁποῖο θὰ συντελοῦνταν καὶ τελετουργίες σχετικὲς μὲ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης καὶ τὴν ἀναγέννηση τῆς φύσης.

72. Platon 1955, 127 ἀρ. 28· Immerwahr 1990, 181· Τελεβαντου 1994, 271· Militello 1998, 142-148 εἰκ. 35, 309-320, πίν. 10, ἔγχρ. πίν. Μ.

73. Rutkowski 1973, 148-153, πίν. XXIII· Militello 1998, 313. Ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Militello σκηνὴ ποὺ κοσμεῖ μία ἐλεφαντοστέινη πυξίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες θὰ πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ὁμάδα, δεδομένου ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἄνδρες ποὺ ὁδηγοῦν σφίγγες ἀποδίδεται παπυρόσχημο φυτικὸ στοιχεῖο, τοῦ ὁποίου τὸ στέλεχος σὲ καμία περίπτωση δὲν παριστάνει κίονα.

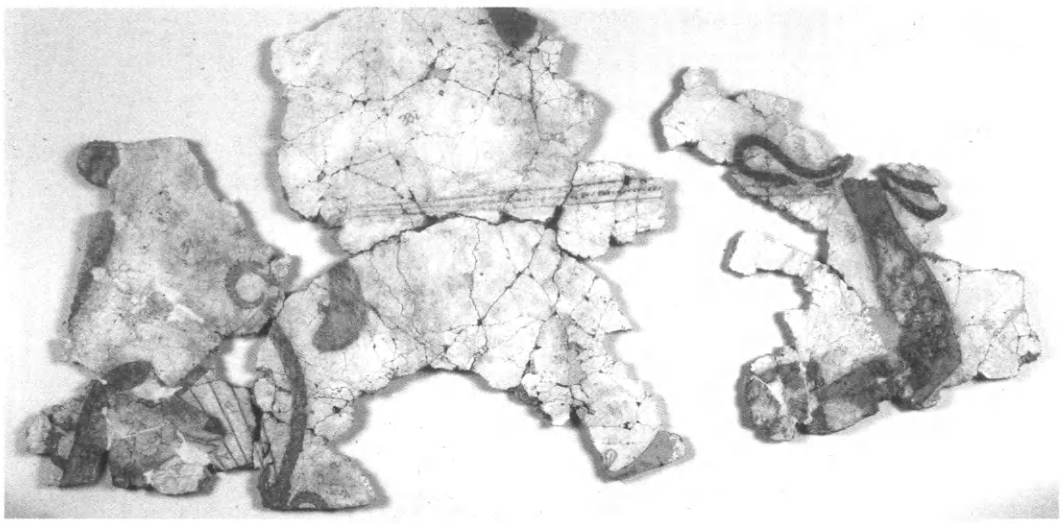

Εἰκ. 13α. Ἀκρωτήρι, Ξεστὴ 3, δωμάτιο 2. Τμῆμα τῆς ζωφόρου μὲ παράσταση πιθήκων.

Τὰ πράγματα εἶναι κάπως διαυγέστερα στὴν περίπτωση τῆς Ξεστῆς 3, ὅπου πίθηκοι ἀπεικονίζονται δύο φορές: στὴ ζωφόρο τοῦ ὀρόφου τοῦ χώρου 2[74] καὶ τὴ σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν μὲ τὴν καθιστὴ θεὰ στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 3α[75]. Στὴ δεύτερη ὁ πίθηκος, ἀποδιδόμενος σὲ κλίμακα σχεδὸν τριπλάσια τοῦ πραγματικοῦ, προσφέρει στὴν καθιστὴ Πότνια δέσμη ἀπὸ κόκκινα στίγματα κρόκου, ὄντας ὁ μόνος ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ θεά. Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σὲ ὑπαίθριο χῶρο, ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ ἀνθισμένοι ἰώδεις κρόκοι στὸ βάθος τῆς σύνθεσης[76]. Στὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατῆ, ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸν πίθηκο, μιὰ ἔφηβη ἀδειάζει ἄνθη κρόκων ἀπὸ τὸ καλάθι της σὲ ἕνα πανέρι ποὺ βρίσκεται μπροστά της[77]. Τὸ μικρὸ καλάθι μπροστὰ ἀπὸ τὸν πίθηκο εἶναι γεμάτο μὲ στίγματα κρόκων, ποὺ προ-

74. *Thera* VII, 25, 27· Ντουμας 1975, 214-215, πίν. 186β· Marinatos 1988, 109, εἰκ. 78· Vanschoonwinkel 1990, 332, 335, 336· Ντουμας 1992α, 128, 134 εἰκ. 95-96· Τελεβαντου 1992, 61, πίν. 21α· Younger 1998, 56, 66 ἀρ. κατ. 28, πίν. 15· Rehak 1999· Μικρακης 2000, 167-168 εἰκ. 6· Vlachopoulos 2008. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Ξεστῆς 3 ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Βλαχόπουλο, ἡ ζωφόρος μὲ τοὺς πιθήκους θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 2 καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 4, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποτεθεῖ.

75. *Thera* VII, 32-34· Ντουμας 1980, 295 εἰκ. 4· Τελεβαντου 1982, 116 ἀρ. 4β, 7α, εἰκ. 1δ· Doumas 1983, 106· Marinatos 1985, 224-226, εἰκ. 6-7· Marinatos 1987α· Marinatos 1988, 61, 108-109, εἰκ. 40· Τελεβαντου 1988, 140, 147, 152-153, 162-163, εἰκ. 6· Vanschoonwinkel 1990, 332, 335, 336· Televantou 1992-1993, 152, 157 ἀρ. 30, πίν. XXXIXb· Τελεβαντου 1994, 177, 372 εἰκ. 64· Ντουμας 1992α, 130-131, 158-159 εἰκ. 122· Τελεβαντου 1992, 60, πίν. 18, 21δ· Τζαχιλη 1994, 9-13, 16-17, εἰκ. 1, 5.

76. Τὸ χρῶμα σώζεται μερικῶς μόνο στὰ ἄνθη ποὺ ἀποδίδονται πάνω καὶ μέσα στὸ πανέρι, στὸ ὁποῖο τὸ κορίτσι ἀδειάζει τοὺς κρόκους ἀπὸ καλάθι, ἐνῶ στὰ ἄνθη τοῦ βάθους, ὅπου διακρίνονται καθαρὰ τὰ στίγματα, δὲν ἔχει διατηρηθεῖ, ἀφήνοντας ἀμαυρὸ ἀποτύπωμα. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι καὶ ἐδῶ τὰ ἄνθη παριστάνονται στὸ σχῆμα ποὺ ἀκολουθεῖται γιὰ τὰ κρίνα στὴν τοιχογραφία τῆς Ἄνοιξης: μπουμπούκια, μόλις ἀνοιγμένα καὶ πλήρως ἀνθισμένα λουλούδια.

77. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς φούστας της καὶ τὰ βραχιόλια ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἰῶδες χρῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη στὴ φούστα. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ στοὺς κρόκους τοῦ βάθους, ἐκεῖ ὅπου ἔχει ἐφαρμοσθεῖ τὸ συγκεκριμένο χρῶμα ἔχει ἀφήσει θαμπὴ τὴν ἐπιφάνεια. Βλ. Χρυσικοπουλου - Σωτηροπουλου 2003.

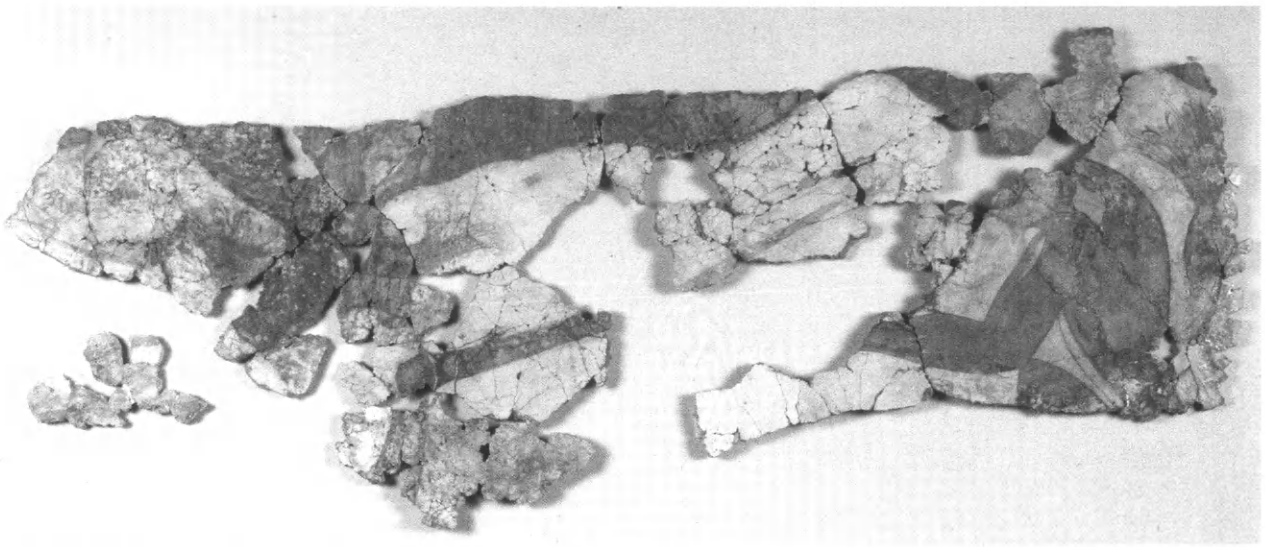

Εἰκ. 13β. Ἀκρωτήρι, Ξεστὴ 3, δωμάτιο 2. Τμῆμα τῆς ζωφόρου μὲ παράσταση πιθήκων.

φανῶς ἔχουν ἤδη ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὰ ἄνθη[78]. Ἀπὸ ἐκεῖ προέρχεται ἡ δέσμη τῶν κόκκινων στιγμάτων ποὺ ὁ πίθηκος προσφέρει στὴν καθιστὴ μεγαλόπρεπη μορφή, ντυμένη μὲ διάστικτα ἀπὸ κρόκους ἐνδύματα[79]. Ἡ Πότνια ἀπεικονίζεται τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ παίρνει μὲ τὸ δεξὶ χέρι τὴν προσφερόμενη δέσμη, ἐνῶ κρατᾶ ἤδη μιὰ δεύτερη στὸ ἄλλο χέρι. Εἶναι προφανὴς ἐδῶ ὁ ἔστω καὶ περιορισμένος διηγηματικὸς χαρακτήρας τῆς σύνθεσης, ἐφόσον παριστάνονται τρία «ἐπεισόδια»: ἡ συλλογή, ἡ συγκέντρωση τοῦ κρόκου καὶ ἡ ἀπόσπαση τῶν στιγμάτων ἀπὸ τὰ ἄνθη καί, τέλος, ἡ προσφορὰ τοῦ τελικοῦ προϊόντος στὴ θεά[80].

Στὸ δημοσιευμένο τμῆμα τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ χώρου 2 (εἰκ. 13) εἰκονίζονται τέσσερις πίθηκοι σὲ βραχῶδες τοπίο ποικιλμένο μὲ ἄνθη κρόκου: ἕνας παίζει τριγωνικὴ λύρα[81] (εἰκ. 13α), ἐνῶ δύο ἄλλοι ἀποδίδονται σὲ ἔντονη κίνηση, ὁ ἕνας τείνοντας ξίφος (εἰκ. 13β) καὶ ὁ ἄλλος ὑψώνοντας κολεό (εἰκ. 13α), ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ὁποίου κρέμεται θύσανος, παρόμοιος μὲ αὐτὸν στὶς ἀπολήξεις τῶν τεσσάρων στελεχῶν ποὺ κρατᾶ ἄνδρας ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Πομπῆς στὸ κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4[82]. Ὁ τέταρτος πίθηκος ἀποδίδε-

78. Τὸ μέγεθος τοῦ καλαθιοῦ δὲν εἶναι στὴν περίπτωση αὐτὴ εὐθέως ἀνάλογο μὲ τὴν ἀξία τοῦ περιεχομένου, δεδομένου ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα στίγματα θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ λουλουδιῶν. Ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ ἕνα κιλὸ στιγμάτων χρειάζονται δεκάδες χιλιάδες ἀνθοί, ἐνῶ εἶναι ἀπαραίτητα 60.000 περίπου στίγματα γιὰ τὴν παραγωγὴ μισοῦ κιλοῦ ζαφορᾶς: Marinatos 1987α, 130-131· Morgan 1988, 31· Τζαχιλη 1994, 14-15· Μπουλωτης 1999, 10. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ καταχώρηση τοῦ κρόκου στὶς πινακίδες Γραμμικῆς Α καὶ Β τῆς Κνωσοῦ, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἔνδειξη ἐξαιρετικὰ μικρῶν ποσοτήτων: Marinatos 1987α, 131 σημ. 42· Morgan 1988, 31 καὶ σημ. 145· Τζαχιλη 1994, 15· Μπουλωτης 1999, 10.

79. Γιὰ τὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς βλ. Τελεβαντου 1982, 116, εἰκ. 1δ.

80. Marinatos 1987α, 123-124. Βλ. καὶ Morgan 1990, 261-262, ὅπου ὅμως δίνεται ἔμφαση στὸν μυθολογικὸ ἱστὸ ποὺ πιθανὸν νὰ συνέχει τὴ σύνθεση τοῦ δωματίου 3α.

81. Γιὰ τὴ λύρα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. Wegner 1968, 25-27· Younger 1998, 15-17.

82. Ντουμας 1992α, 178-179 εἰκ. 139-141. Πρβ. καὶ τὴ θυσανωτὴ ἀπόληξη σὲ θῆκες ξιφῶν στὰ μυκηναϊκὰ εἰκονιστικὰ ἀγγεῖα: Vermeule - Karageorghis 1982, ἀρ. VI.38, IV.50.

ται μᾶλλον σὲ ὀκλάζουσα στάση, μὲ τὰ χέρια λυγισμένα νὰ τείνουν πρὸς τὰ ἐμπρός (εἰκ. 13β). Ἂν καὶ τὸ κεφάλι στὴ σύνθεση τοῦ χώρου 3α σώζεται ἀποσπασματικὰ καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ χώρου 2 δὲν ἔχει ἀκόμη συντηρηθεῖ, φαίνεται ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ ζῶα παριστάνονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο ἡ σύνθεση μὲ τὴν καθιστὴ θεὰ ὅσο καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ δωματίου 2 ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὴν Τελεβάντου στὸν Ζωγράφο τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν[83], ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν ἄλλων χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν τάση νὰ ἀποδίδει ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, συνήθως «δευτερεύουσας» σημασίας. Πράγματι, στοὺς καλύτερα διατηρημένους πιθήκους τοῦ δωματίου 2 πλῆθος λεπτομερειῶν συνθέτουν τὰ ἐπιμέρους τμήματα τοῦ κεφαλιοῦ (εἰκ. 14): γωνίωση παρατηρεῖται στὸ μέτωπο, ἐνῶ μαύρη καμπύλη γραμμὴ ὁρίζει λευκὴ μετωπιαία ζώνη. Τὰ μάτια, ἀμυγδαλόσχημα μὲ ἐπιμηκυσμένο κανθό, ἔχουν μαῦρο περίγραμμα καὶ ἡ κόρη γράφεται καστανὴ στὸν λυράρη καὶ ὠχρὴ στὸν πίθηκο ποὺ κρατᾶ τὸν κολεό. Ἡ μύτη εἶναι καστανόμαυρη, ἐνῶ ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ μετωπιαία ζώνη, τὸ αὐτὶ καὶ τὴ μύτη ἀποδίδεται μὲ μικρές, πολὺ πυκνὲς γαλάζιες πινελιὲς καὶ μικρότερες διάσπαρτες μαῦρες ποὺ δηλώνουν τὸ κοντὸ τρίχωμα. Στὶς λευκὲς παρειές, ὅπου τὸ τρίχωμα εἶναι πιὸ ἀνεπτυγμένο, ὑπάρχουν κυματιστὲς γαλάζιες πινελιὲς καὶ λεπτότερες ὠχρές. Τὰ ὀξυκόρυφα αὐτιὰ ὁρίζονται μὲ μικρὲς κόκκινες καμπύλες γραμμὲς πάνω στὸ λευκό, ἐνῶ μέσα ἀπὸ τὸ μαῦρο περίγραμμα τοῦ στόματος γράφεται ρόδινο χρῶμα. Στὸ σημεῖο ἕνωσης τῶν χειλέων καὶ πίσω ἀπὸ τὴ μύτη παρατηροῦνται ἐπίσης μικρὲς σκουρόχρωμες στιγμές. Στὰ λευκὰ μέρη τοῦ σώματος (στέρνο, μασχάλες, βουβωνικὴ χώρα), καὶ εἰδικότερα στὰ σημεῖα ἕνωσης μὲ τὶς γαλάζιες περιοχές, τὸ τρίχωμα ἀποδίδεται μὲ λευκὲς λεπτὲς πινελιές. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν βολβὸ τοῦ ματιοῦ τοῦ λυράρη ὑπάρχουν μικρὲς γαλάζιες παράλληλες τοξοειδεῖς γραμμές. Ὅμοιες συναντοῦμε στὰ μάτια τῶν γυναικείων μορφῶν στὶς συνθέσεις ποὺ ἀποδίδονται στὸν ἴδιο ζωγράφο, καθὼς καὶ στὸ μικρὸ ἀγόρι ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν ἀνδρῶν στὸ ἰσόγειο δωμάτιο 3β τῆς Ξεστῆς 3[84]. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε τόσο ἐνδιαφέρον, ἂν δὲν παρατηρούσαμε ὅτι στὸν πίθηκο τῆς σύνθεσης μὲ τὴν Πότνια Θηρῶν οἱ συγκεκριμένες γραμμὲς στὸν βολβὸ τοῦ ματιοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζεται μόνο τμῆμα μιᾶς πινελιᾶς, εἶναι καστανές, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ σύμβαση γιὰ τὶς ἀνδρικὲς μορφές[85]. Δυστυχῶς, στοὺς ὑπόλοιπους πιθήκους τὰ μάτια δὲν σώζονται καθόλου ἢ ἐντελῶς ἀποσπασματικά, ἔτσι ὥστε κάθε ἄλλη σύγκριση νὰ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατη. Ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δεδομένο ὅτι ἡ σύμβαση ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὶς ἀνθρώπινες μορφὲς ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς πιθήκους, ἡ χρωματικὴ διάκριση τῶν γραμμῶν στὸν βολβὸ τοῦ ματιοῦ πιθανότατα δὲν εἶναι τυχαία[86].

---

83. Τελεβαντου 1988, 162-164· Τελεβαντου 1992, 59-61· Televantou 1992-1993, 152· Televantou 2000, 840-841.

84. Ντουμας 1992α, 148 εἰκ. 112. Γιὰ τὸ γαλάζιο στὰ μάτια τῶν γυναικείων μορφῶν βλ. Davis 1986, 401· Τελεβαντου 1988, 163 καὶ σημ. 106. Ἡ Davis θεωρεῖ τὸ γαλάζιο ὡς ἔνδειξη νεότητας, ἐνῶ ἡ Τελεβάντου ὡς διακριτικὸ φύλου.

85. Τελεβαντου 1988 καὶ αὐτόθι.

86. Στὸν αντίποδα ὅλων αὐτῶν θὰ μποροῦσε φυσικὰ νὰ τονισθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ λεπτομέρειες δευτερεύουσες, δυσδιάκριτες ἢ ἐλάχιστα ὁρατὲς ἀπὸ τοὺς θεατὲς τῆς σύνθεσης, ἀφοῦ ἡ ἐμφάνιση τῶν πιθήκων μοιάζει συνολικὰ νὰ εἶναι ἴδια καὶ δὲν συνδυάζεται μὲ πλῆθος ἄλλων βασικῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ ἰσχύουν στὶς ἀνθρώπινες μορφὲς ὡς πρὸς τὴ διάκριση τοῦ φύλου καὶ τῆς ἡλικίας. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὰ δρώμενα στὶς συνθέσεις μὲ τοὺς πιθήκους θὰ ἀνακαλοῦσαν στὴ συλλογικὴ συνείδηση τῶν θεατῶν τῆς ἐποχῆς συγκεκριμένους συνειρμούς. Ἐπιπλέον, ὅτι στὴν ἀπόδοση σκηνῶν μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενο εἶναι ἀναμενόμενη ἡ τήρηση ὅλων τῶν συμβάσεων προκειμένου νὰ δηλωθοῦν οἱ λεπτομέρειες.

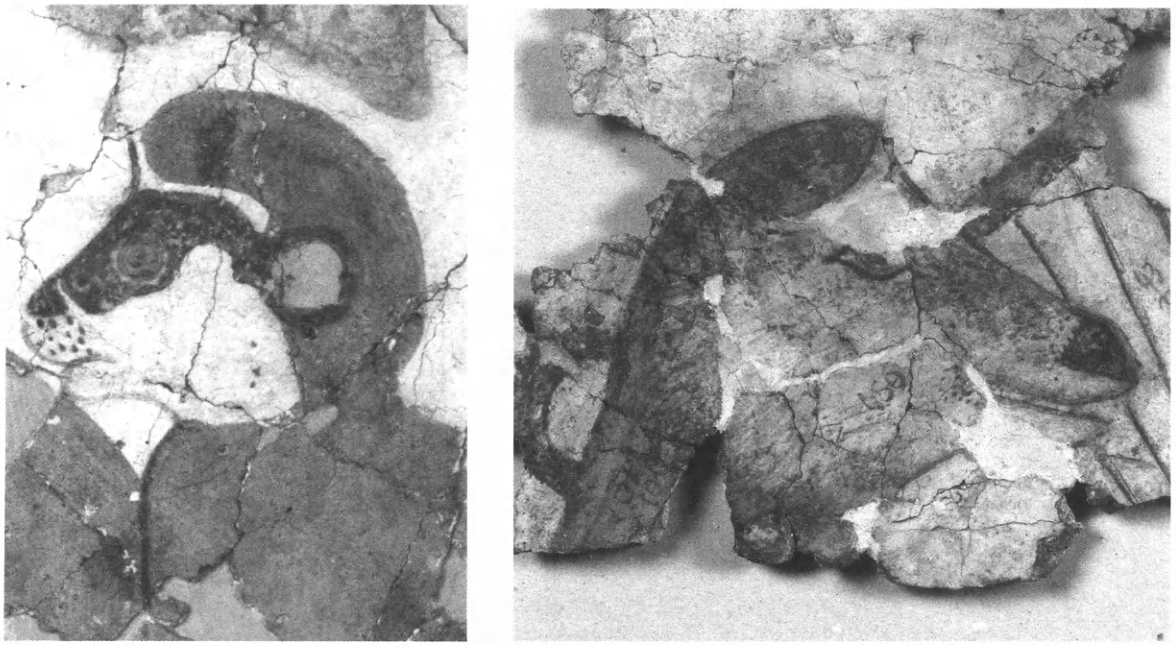

Εἰκ. 14 Ἀκρωτήρι. Ἀριστερά: Κτήριο Β, δωμάτιο 6· δεξιά: Ξεστὴ 3, δωμάτιο 2.

Συγκρίνοντας τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν πιθήκων στὶς τοιχογραφίες τοῦ Κτηρίου Β καὶ τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 14) μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ σῶμα ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο, σχετικὰ ραδινό, καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν πίθηκο στὴ σύνθεση μὲ τὴ θεά, μὲ μακριὰ καὶ λεπτὴ οὐρά, ἐνῶ ὁ θώρακας, ἡ κοιλιά, ἡ ἠβικὴ χώρα καὶ οἱ μασχάλες γράφονται μὲ λευκὸ χρῶμα. Στὶς περιοχὲς ποὺ χρωματίζει λευκές, ὁ ζωγράφος τῆς Ξεστῆς 3 ἀποδίδει καὶ τὸ τρίχωμα. Οἱ βασικὲς διαφορὲς ἐστιάζονται στὸ κεφάλι, τὸ ὁποῖο εἶναι στρογγυλεμένο, μὲ μαῦρο ρύγχος καὶ λευκὴ μετωπιαία ζώνη στὸ Κτήριο Β, μὲ γωνίωση στὸ μέτωπο καὶ ἐπίμηκες ρύγχος στὴν Ξεστὴ 3. Ἐμφανεῖς εἶναι καὶ οἱ χρωματικὲς διαφορὲς στὴν ἀπόδοση ἄλλων χαρακτηριστικῶν, ὅπως στὰ αὐτιὰ καὶ τὰ μάτια[87]. Οἱ ἐντοπισμένες αὐτὲς ἀνομοιότητες δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ συσχετιστοῦν ἁπλῶς καὶ μόνο μὲ διαφορὲς τεχνοτροπίας ἢ ὕφους. Περισσότερο, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἔχουν νὰ κάνουν μὲ διαφορὰ εἰκονογραφικοῦ προτύπου. Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα ὑποστηρίζουν βεβαίως ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ξεστῆς 3 ἀπεικονίζονται κερκοπίθηκοι μὲ ἐξαίρεση τὸν Vanschoonwinkel, ὁ ὁποῖος διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀπεικονιζόμενο στὴν Ξεστὴ 3 εἶδος εἶναι μπαμπουίνος[88]. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἤδη εἰπώθηκαν, εἶναι ἐμφανὲς ὅτι στοὺς πιθήκους τῆς Ξεστῆς 3 ὑπάρχει ὑβριδισμὸς χαρακτηριστικῶν, ὅπως ἀκριβῶς ἐπισημάνθηκε στὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ ἀλλὰ καὶ

87. Χρωματικὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου παρατηροῦνται ἀκόμη ἀνάμεσα στὸν θηραϊκὸ πίθηκο τῆς Ξεστῆς 3 καὶ στὸν μινωικὸ τῆς «Οἰκίας τῶν Τοιχογραφιῶν», ἂν καὶ οἱ ὁμοιότητες μεταξύ τους εἶναι ἐμφανεῖς.

88. Phillips 1991, 246, 248· Parker 1997· Strasser 1997. Βλ. ἀντίθετα Vanschoonwinkel 1990, 335.

στὶς σύγχρονες ἀπεικονίσεις στὴ σφραγιδογλυφία. Μὲ ὑβριδικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, ὅπως εἶναι γνωστό, τόσο φυτὰ ὅσο καὶ ζῶα τῆς αἰγαιακῆς χλωρίδας καὶ πανίδας, πράγμα ποὺ δυσχεραίνει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ Θηραῖοι εἶχαν δεῖ ἢ ἐξέθρεφαν πιθήκους[89]. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ἄλλωστε ὅτι τὸ θεματολόγιο, ὁσοδήποτε θρησκευτικό, δὲν παύει νὰ ἀντανακλᾶ τὶς κυρίαρχες τάσεις στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἀντλεῖ.

Στὴ σύνθεση μὲ τὴν καθιστὴ θεά, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἡ κεντρικὴ παράσταση στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ κτηρίου, εἶναι προφανὴς ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ ζώου μὲ τὴν θεότητα, καθὼς ἀποδίδεται ἐπιπλέον σὲ ἱεραρχικὰ ὑψηλότερη θέση ὡς πρὸς τὴ νεαρὴ κροκοσυλλέκτρια, στοιχεῖο ποὺ ὁδήγησε τὴ Μαρινάτου στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ πίθηκος ἀντιπροσωπεύει στὴ μινωικὴ θρησκεία τὴ μεταβατικὴ βαθμίδα μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρώπου[90]. Εἰκονογραφικὰ παράλληλα τοῦ θέματος μᾶς προσφέρει ἀρκετὰ ἡ μινωικὴ νεοανακτορικὴ σφραγιδογλυφία (εἰκ. 8), εἰδικότερα ἐκεῖ ὅπου ὁ πίθηκος παρίσταται νὰ σεβίζει μπροστὰ ἀπὸ γυναικεῖες μορφές[91]. Ἡ πλησιέστερη στὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία παράσταση βρίσκεται μάλιστα σὲ ἕνα σφραγιστικὸ δακτυλίδι ἀπὸ τάφο τῶν Καλυβίων τῆς Φαιστοῦ (εἰκ. 8:ζ), τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ περιβάλλον ΥΜ ΙΙΙΑ, ἀποδόθηκε ὅμως πρόσφατα στὴν ΥΜ Ι[92]. Ἐδῶ, ὁ πίθηκος βρίσκεται σεβίζων ἀνάμεσα σὲ λατρεύτρια καὶ καθιστὴ θεότητα, ἡ ὁποία εἰκονίζεται γυμνὴ μπροστὰ σὲ κίονα, ὡς εὔγλωττη ἀναφορὰ στὸ ἱερό[93].

Τόσο στὸ θηραϊκὸ παράδειγμα ὅσο καὶ τὴ μινωικὴ σύνθεση τῶν «Κροκοσυλλεκτῶν Πιθήκων» εὔκολα γίνεται κατανοητὴ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ πιθήκου μὲ τὸν κρόκο, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζεται μὲ τὴν παρουσία τοῦ φυτοῦ τόσο στή «Ζωφόρο τῶν Πιθήκων» ἀπὸ τὸν χῶρο 2 τῆς Ξεστῆς 3 ὅσο καὶ στὴν κνωσιακὴ τοιχογραφία τῶν «Γαλάζιων Πιθήκων»[94]. Στὸν κατάλογο ὅσων μαρτυριῶν εἰκονογραφοῦν αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ συνάφεια θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἕνα ΥΜ ΙΒ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα μὲ παράσταση πιθήκου ἀνάμεσα σὲ φυτικὰ μοτίβα, ποὺ πιθανότατα ἀποδίδουν σχηματοποιημένα ἄνθη κρόκου (εἰκ. 8:α)[95]. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου ζώου γιὰ νὰ προσφέρει τὰ στίγματα τοῦ πολύτιμου φυτοῦ στὴν Πότνια τῆς Ξεστῆς 3 θὰ μποροῦσε νὰ ὀφείλεται ὄχι μόνο σὲ μία ὑποτιθέμενη σύλληψη τοῦ κόσμου σὲ τρία ἐπίπεδα (θεϊκό, ἀνθρώπινο καὶ μεταβατικὸ) ἀλλὰ καὶ

89. Ὁ ὑβριδισμὸς στὴν ἀπεικόνιση ζώων καὶ φυτῶν στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες ἐπισημαίνεται σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὶς Τοιχογραφίες τῆς Θήρας: Warren 2000· Harte 2000· Sarpaki 2000. Γιὰ τὶς ὑβριδικὲς ἀπεικονίσεις τῶν φυτῶν στὴν αἰγαιακὴ κοσμηματοτεχνία βλ. *Ἑλληνικὰ κοσμήματα*, 36-39 ἀρ. 1 (Χρ. Μπουλωτης).

90. Marinatos 1987α, 130· Marinatos 1987β, 419-420· Marinatos 1988, 108-109· Marinatos 1993, 200. Βλ. ἀκόμη καὶ Phillips 1991, 246-247, 255-256· Wedde 1992-1993, 200· Τζαχιλη 1994, 16-17.

91. Βλ. παραπάνω σημ. 44 ἀρ. 1, 4-5, 7.

92. Βλ. παραπάνω σημ. 44 ἀρ. 5.

93. Τὰ στοιχεῖα στὸ βάθος τῆς παράστασης (μάτι, αὐτὶ καὶ κλαδί), ὁπωσδήποτε ὄχι ἄσχετα μὲ τὴ σημαντικὴ τοῦ κεντρικοῦ θέματος, ἀνήκουν στὸν κύκλο τῶν μαγικῶν-ἀποτροπαϊκῶν συμβόλων ποὺ συχνὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ σκηνὲς τῆς κρητομυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας μὲ πρόδηλες τὶς θρησκευτικὲς συνάφειες. Τὸ θέμα πραγματεύεται ὁ Χρ. Μπουλώτης στὴν ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωσή του Sceau et amulette: Réfléxions sur le caractère magique de la glyptique crétomycénienne, *Sceaux minoens et mycéniens, 4ème Symposium International, 10-12 septembre 1992*, Clermont-Ferrand, *CMS* Bh. V (1995), τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εὐγενικὰ ἔθεσε στὴ διάθεσή μας.

94. Βλ. καὶ Marinatos 1987α, κυρίως 130-132· Τζαχιλη 1994, 16-17.

95. Βλ. παραπάνω σημ. 43 ἀρ. 2.

στὴν ὑφέρπουσα ἀναφορὰ τῆς συμβολιστικῆς ἀξίας τοῦ πιθήκου στὸν κύκλο τῆς βλάστησης καὶ συνακόλουθα στὴ γυναικεία φύση. Αὐτὴν ὑπογραμμίζει κατὰ τὰ φαινόμενα ἡ παρουσία τοῦ ζώου δίπλα σὲ γυναικεῖες κυρίως θεότητες στὴ μινωικὴ νεοανακτορικὴ σφραγιδογλυφία. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾶ ἐδῶ ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκει ὁ πίθηκος τῆς Ξεστῆς 3 στὸ ἀρσενικὸ γένος, ἐὰν βέβαια δεχθοῦμε ὅτι οἱ καστανὲς γραμμὲς ποὺ παρατηρήθηκαν στὸν βολβὸ τοῦ ματιοῦ του δικαιολογοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς γνωστῆς καὶ ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες μορφὲς χρωματικῆς σύμβασης γιὰ τὴ διάκριση τοῦ φύλου (βλ. παραπάνω). Τὸν κύκλο τῶν συνειρμῶν ποὺ θὰ προκαλοῦσε στὸν θεατὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ τοιχογραφία τῆς Ξεστῆς 3 μοιάζει νὰ κλείνει ἡ πρόδηλη σχέση τοῦ κρόκου μὲ τὴ γυναικεία φύση καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς φύσης[96], ὁρατὴ ἄλλωστε καὶ στὴ σημαίνουσα συμμετοχή του στὶς τελετουργίες μύησης ποὺ κατὰ μία ἑρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ ἀποτελοῦν τὸν κεντρικὸ ἄξονα στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ κτηρίου[97].

Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς Morgan, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πίσω ἀπὸ τὴ διαφαινόμενη σχέση τοῦ πιθήκου μὲ τὸν κρόκο ἴσως νὰ ἀντανακλῶνται συγκεκριμένες μυθολογικὲς ἀναφορές, ὄχι ἄσχετες καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ σημασία ποὺ θὰ εἶχε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ φυτοῦ γιὰ τοὺς Θηραίους[98]. Σὲ ἕναν τέτοιο μυθολογικὸ κύκλο, κατὰ τὴν ἴδια, θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσονται καὶ οἱ τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ χώρου μὲ τὸν πεσσὸ στὴ Φυλακωπή[99]. Ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς συνθέσεις μὲ τὰ χελιδονόψαρα καὶ τὴ σκηνὴ τῆς παράδοσης τοῦ ὑφάσματος, βρέθηκαν κομμάτια μὲ γαλάζιο χρῶμα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Cameron ὡς κεφάλι πιθήκου[100]. Ὁ πιθανὸς συσχετισμὸς τῆς παράστασης τοῦ πιθήκου ἢ τῶν πιθήκων μὲ τὴν κεντρικὴ σκηνὴ τῆς παράδοσης τοῦ ὑφάσματος στὴ Φυλακωπὴ θέτει βεβαίως τὸ ἐρώτημα τῆς ἔμμεσης ἀναγωγῆς τῆς ζωφόρου τῶν Πιθήκων ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 στὴν κεντρικὴ σύνθεση μὲ τὴν καθιστὴ θεά. Στὴ ζωφόρο τὰ ζῶα ἐπιδίδονται ἀποκλειστικὰ σὲ ἀνθρωπομιμητικὲς δραστηριότητες καὶ πρόσφατα διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἴσως ἡ παράσταση ἔχει παιγνιώδη χαρακτήρα[101]. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἑρμηνεία ἀνάλογων σκηνῶν ποὺ παραδίδονται σὲ αἰγυπτιακὰ ὄστρακα τοῦ Νέου Βασιλείου[102] καὶ εἰδώλια ἢ σὲ χρονολογικὰ πρωιμότερες συνθέσεις ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία[103], ὅπως ἤδη ἔχει σημειωθεῖ. Ἂν ὅμως ὡς πρὸς τὴ σύλληψη τὸ θέμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἢ ἀκόμη τὴν Ἀνατολή, ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνευτική του προσέγγιση τὰ πράγματα πρέπει νὰ εἶναι κάπως διαφορετικά. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἑνὸς δημόσιου κτηρίου, προορισμένο νὰ σηματοδοτήσει πρωτίστως τὴ χρήση του καὶ συνακόλουθα τὴ θέση του στὴν κοινοτικὴ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ, δύσκολα θὰ ἐντασσόταν ἡ ἀπεικόνιση κάποιας χιουμοριστικῆς σκηνῆς. Ἐπιπλέον εἶναι γνωστὸ ὅτι μουσικὴ παιζόταν κατὰ τὴ διάρκεια τελετουργιῶν, ὅπως ἄλλωστε μᾶς πληροφορεῖ ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Τριάδας

96. Douskos 1980, 143-145· Marinatos 1987α, 130-132· Marinatos 1988, 60-72· Τελεβαντου 1994, 374· Τζαχιλη 1994· Μπουλωτης 1999, 7-9.

97. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἔχουν στηρίξει διεξοδικὰ οἱ Cameron 1978, 580-582· Davis 1986· Ντουμας 1987· Koehl 1986, 101-102· Marinatos 1987γ, 28-34· Marinatos 1988, 73-84· Marinatos 1990· Marinatos 1993, 201-220. Βλ. ἀκόμη Doumas 2000· Morgan 2000, 937-941· Papageorgiou 2000.

98. Morgan 1990, 259-262.

99. Morgan 1990, 262-264.

100. Morgan 1990, 256 εἰκ. 7, 260.

101. Bietak 2000, 242.

102. Vandier d'Abbadie 1966, 185-187 εἰκ. 45-47· Doumas 1985, 31· Houlihan 1996, εἰκ. 147.

103. Βλ. παραπάνω σημ. 24-26.

καὶ ἡ τοιχογραφία μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἔπαυλη[104]. Τὴν εἰκασία νὰ ἀπεικονίζεται στὴ σύνθεση αὐτὴ κάποιο τελετουργικὸ δρώμενο στηρίζει ἀκόμη περισσότερο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο πίθηκοι ποὺ κρατοῦν τὸ ξίφος καὶ τὸν κολεὸ μοιάζουν νὰ χορεύουν[105], ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σὲ ἕνα αἰγυπτιακὸ ὄστρακο τοῦ Νέου Βασιλείου, ὅπου τὸ ζῶο κρατᾶ ραβδιά[106]. Ἡ πιθανότητα μάλιστα τῆς ἀντωπῆς διάταξής τους, ἂν ἡ ἀποκατάσταση ποὺ πρότεινε ὁ Rehak εἶναι σωστή[107], ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ὑπόθεση τῆς συμμετοχῆς τους σὲ χορὸ τελετουργικό. Τὸ ξίφος ὅσο καὶ ὁ κολεὸς μὲ τὴν περίτεχνα διακοσμημένη ταινία καὶ τὸν θύσανο –ἀντικείμενα ποὺ ἀνακαλοῦν συγκεκριμένες δραστηριότητες καὶ ὡς πρὸς τοῦτο φορεῖς πολλαπλῶν μηνυμάτων– ὑπογραμμίζουν ἀναμφίβολα τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς σκηνῆς, στὴν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ ὁποίου θὰ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς πιθανότητας ἡ σύνθεση τῶν Πιθήκων νὰ συνανήκει μὲ τὴ σύνθεση τῶν Χελιδονιῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο δωμάτιο[108]. Ἡ διάστιξη, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τοῦ βολβοῦ τοῦ ματιοῦ τοῦ λυράρη μὲ γαλάζιες τοξοειδεῖς γραμμές –σύμβαση ποὺ χρησιμοποιεῖται στὶς γυναικεῖες μορφὲς τοῦ Ζωγράφου τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν καὶ στὸ μικρὸ ἀγόρι ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν ἀνδρῶν, διαφοροποιημένο ἄλλωστε καὶ χρωματικὰ ἀπὸ τοὺς ἡλικιακὰ ὡριμότερους συντρόφους του– πιθανὸν νὰ ἐμφαίνει μιὰ ὑφέρπουσα σχέση τῶν πιθήκων τοῦ δωματίου 2 μὲ τὸ γυναικεῖο φύλο, ὑπόθεση τὴν ὁποία πάντως δὲν ἀναιροῦν τὰ εἰκονιζόμενα ὅπλα, δεδομένου ὅτι στὴ μινωικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση μαρτυρεῖται τουλάχιστον μία φορὰ ἄμεση σύνδεση γυναικείας μορφῆς καὶ ξίφους[109]. Ἐὰν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε ἡ συνάφεια τῆς ζωφόρου τῶν Πιθήκων μὲ τὴν κεντρικὴ παράσταση στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 3α γίνεται πιὸ σαφής[110]. Πρὸς

104. Γιὰ τὰ δύο δρώμενα τῆς ἐπικήδειας τελετῆς (θυσία ταύρου - προσφορὰ αἵματος) ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ αὐλὸ καὶ ἐπτάχορδη κιθάρα στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας βλ. Long 1974· Younger 1998, 18-33, 66-68 ἀρ. κατ. 29, πίν. 10-11, 18-19· Militello 1998, 154-167, 283-287, 305-308, πίν. 14A-B· Brand 2000, 19-29, πίν. 2.1, 2.2· *Μουσῶν δῶρα*, 114-115 ἀρ. 13 (Στ. Μανδαλακη). Γιὰ τὴν ὁμόλογη παράσταση στὴν τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Τριάδας βλ. Long 1974, 36, εἰκ. 43· Militello 1998, 132-142, 284-287, 305-308, πίν. 9A-C· Younger 1998, 18-33, 68-69 ἀρ. 30, πίν. 12· Brand 2000, 29, εἰκ. 1. Ἡ Long 1974, 42 σημ. 50 ἔχει συγκεντρώσει ὅλες τὶς εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ χρήση τῆς λύρας κατὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους. Γιὰ τὴ σχέση μουσικῆς καὶ τελετουργικῶν δρώμενων βλ. Younger 1998, 46-54· Ανδρικου 2003, 23-25.

105. Ὁ χορὸς θὰ κατελάμβανε ἀναμφίβολα σημαντικὸ μέρος κατὰ τὴ διάρκεια τελετουργιῶν, ὅπως τουλάχιστον ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ οἱ κινήσεις μορφῶν σὲ πολλὲς σκηνὲς τῆς ἱερῆς εἰκονογραφίας: Nilsson 1950, 109-110, 275-277, 283, 342-343, 352· Warren 1984, 319-323. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν P. Warren τριῶν ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑ κυκλικῶν χοροστασίων κοντὰ στὸ Στρωματογραφικὸ Μουσεῖο τῆς Κνωσοῦ: Warren 1984. Ὅπως μάλιστα διαπιστώνει ὁ ἴδιος (αὐτόθι, 319), σκοπὸς τοῦ τελετουργικοῦ χοροῦ «... was to reverence or induce the presence of a divinity, or [...] to attain or express thanks for the fertility of the natural world». Γιὰ τὸ χορὸ ὡς δράση τελετουργικὴ κατὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους βλ. Warren 1984, 319-323· Marinatos 1993, σποράδην· Lonsdale 1995· Μανδαλακη 2003. Γιὰ ἕνα πιθανὸ πολιτικὸ ὑπόβαθρο στὴν εἰκονογράφηση χορευτικῶν δρώμενων σὲ ἀνακτορικὸ περιβάλλον βλ. German 1999. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ χοροῦ καὶ τῆς μουσικῆς μὲ τελετουργικὰ δρώμενα τῶν ἱστορικῶν χρόνων βλ. Tölle 1964· Calame 1977· Warren 1984, 321 σημ. 45· Lonsdale 1993, 169-233· Brand 2000, 61-69· Παπαδοπουλου 2003α· Παπαδοπουλου 2003β.

106. Βλ. Vandier d'Abbadie 1966, 187 εἰκ. 47· Doumas 1985, 31. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση πιθήκου νὰ χορεύει σὲ σκηνὲς τοῦ Νέου Βασιλείου βλ. γενικὰ Vandier d'Abbadie 1966, 188-193.

107. Rehak 1999.

108. Ντουμας 1992α, 128, 135 εἰκ. 97-99. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ χελιδονιοῦ καὶ τὴν πιθανὴ σχέση του μὲ τὶς νεανικὲς γυναικεῖες μορφὲς τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν βλ. Tzachili 1986.

109. Πρόκειται γιὰ μία ΥΜ Ι σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κνωσό, στὴν ὁποία εἰκονίζεται γυναικεία μορφὴ νὰ κρατᾶ ξίφος: *CMS* II.3 ἀρ. 16· Rehak 1999, 708, σημ. 24, πίν. CLd.

110. Ἔχει διαπιστωθεῖ ἄλλωστε ἡ ἔμμεση ἀναφορὰ τῶν παρασταάσεων ποὺ κοσμοῦσαν τὰ ἐπιμέρους δω-

ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μοναδικὴ μέχρι σήμερα γνωστὴ παράσταση ὀρχούμενου πιθήκου δίπλα σὲ ὀρχούμενη ἐπίσης γυναικεία μορφὴ σώζεται σὲ μινωικὸ σφραγιδόλιθο ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ μεγάλο κυκλικὸ χοροστάσι τῆς Κνωσοῦ[111].

Μὲ ὄχι καὶ τόσο ἀμελητέα θέση στὴ μινωικὴ θρησκεία, ὁ πίθηκος στὸ Ἀκρωτήρι μοιάζει συνεπῶς νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ θέμα, γεγονὸς πού, ἂν δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν κρητικῶν τοιχογραφιῶν, μπορεῖ νὰ βασίζεται καὶ στὴ διαφαινόμενη στενή του συνάφεια μὲ τὸν κρόκο καὶ ὅ,τι ὁ τελευταῖος σήμαινε τόσο σὲ θρησκευτικὸ ὅσο καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ νησιοῦ. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ ἑνὸς συνόλου ἀντανακλᾶται καὶ στὶς θρησκευτικὲς μεταβλητές του.

Τὸ μοτίβο τοῦ πιθήκου εἰσάγεται βέβαια στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή, χωρὶς ἐντούτοις νὰ ἀποκλείεται τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παράλληλης καταρχὴν μεταφορᾶς καὶ τῶν συμβολικῶν ἀναγωγῶν του. Στὰ 1.000 περίπου χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή του στὴν αἰγαιακὴ τέχνη μέχρι τὴν ΥΜ/ΥΚ Ι περίοδο, τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐνσωματώθηκε στὴ μινωικὴ θρησκεία καὶ ἐμπλουτίστηκε μὲ νέο περιεχόμενο, ἐνῶ, ὡς φαίνεται, διατήρησε τὸν πρωταρχικό του χαρακτήρα ὡς συμβόλου γονιμότητας καὶ ἐκφραστῆ τῶν ἀνανεωτικῶν δυνάμεων τῆς φύσης. Ὁπωσδήποτε, στὰ τέλη τῆς Νεοανακτορικῆς περιόδου φαίνεται ὅτι τελειώνει καὶ τὸ ταξίδι τοῦ πιθήκου στὸ Αἰγαῖο. Μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ καμία παράσταση ζώου στὴ μετανακτορικὴ Κρήτη, ἐνῶ τὸ θέμα φαίνεται πὼς ἐξορίζεται καὶ ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θεματολόγιο τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας. Τὸ δαχτυλίδι τῶν Ἀηδονιῶν[112], ὅπως καὶ ἡ σφραγίδα ποὺ μᾶς ἔδωσε τὸ γνωστὸ σφράγισμα τῆς Πύλου[113] θεωροῦνται ἔργα μινωικῆς ἔμπνευσης ἢ κατασκευῆς. Ὅσο δὲ γιὰ τὰ σποραδικὰ δείγματα τῶν τελευταίων φάσεων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες[114], τὴν Τίρυνθα[115] καὶ τὴν Αἰτωλία[116] εἶναι ὅλα εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Στὴν τέχνη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, στὴν ὁποία εἶναι ἐμφανὴς ἡ συνεχὴς ροὴ στοιχείων ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ συνακόλουθα τὴ μινωικὴ παράδοση[117], ὁ πίθηκος ἐπανεμφανίζεται μὲ τὴ μορφὴ εἰδωλίων ἀφιερωμένων σὲ ἱερὰ γυναικείων κυρίως θεοτήτων, διατηρώντας ὡς πρὸς τὴ σημαντικὴ τοῦ θέματος τὴ σχέση του μὲ τὰ σύμβολα τῆς γονιμότητας καὶ ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴ ἰδιοτυπία τὸν ἐξωτικὸ χαρακτήρα ἑνὸς εἰσηγμένου ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μοτίβου[118].

μάτια τοῦ κτηρίου μὲ στοιχεῖα τῆς κεντρικῆς σκηνῆς: Βλαχοπουλος στὸν παρόντα τόμο.

111. Βλ. παραπάνω σημ. 44 ἀρ. 8.

112. Βλ. παραπάνω σημ. 43 ἀρ. 4.

113. Βλ. παραπάνω σημ. 44 ἀρ. 7.

114. Πρόκειται γιὰ ἕνα εἰδώλιο πιθήκου τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν σὲ περιβάλλον ΥΕ ΙΙΙΒ2 καὶ φέρει δέλτο τοῦ Φαραὼ Amenhotep II (18η Δυναστεία): Cline 1991, 30-33, πίν. 1· Lambrou-Phillipson 1990, 343-344 ἀρ. 437, πίν. 8.2· Cline 1994, 132 ἀρ. 5, πίν. 6 ἀρ. 19, μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· Cline 1995, 97 ἀρ. 1, πίν. 6.2.

115. Τὸ εἰδώλιο ἀπὸ κύανο θηλυκοῦ πιθήκου ποὺ θηλάζει το μικρό του βρέθηκε στὴν ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας σὲ περιβάλλον ΥΕ ΙΙΙΑ καὶ ἔχει, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, δέλτο τοῦ Φαραὼ Amenhotep II: Cline 1991, 34-38, πίν. 2· Cline 1994, 132 ἀρ. 6, μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

116. Πρόκειται γιὰ μία ψῆφο ἀπὸ ὑαλόμαζα σὲ σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸν ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΓ θολωτὸ τάφο τοῦ Ἁγίου Ἠλία στὴν Αἰτωλία: Μαστροκωστας 1963, 207, πίν. 173γ· Cline 1991, 39.

117. Πρβ. καὶ Kranz 1972, 51-55, 52 σημ. 179, 53 σημ. 184.

118. Γιὰ τὰ γεωμετρικὰ εἰδώλια καθιστῶν πιθήκων καὶ τὴν ἑρμηνεία τους βλ. Langdon 1990, κυρίως 422-424. Γιὰ τὰ ἀρχαϊκὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα πιθήκου βλ. Levi 1927-1929· Brock 1957· Langdon 1990, 418 σημ. 59 μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALP 1968 — S. ALP, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya* (Ankara).

ΑΝΔΡΙΚΟΥ 2003 — Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΥ, Ἡ μουσικὴ στὸν προϊστορικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο, στὸ *Μουσῶν δῶρα*, 20-25.

BARNETT 1973 — R. D. BARNETT, Monkey Business, *JANES* 5, 1-10.

BETANCOURT et al. 1999 — P. P. BETANCOURT - V. KARAGEORGHIS - R. LAFFINEUR - W.-D. NIEMEIER (ἐπιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology. Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year, Aegaeum* 20, τ. I-III (Liège).

BIETAK 2000 — M. BIETAK, The Mode of Representation in Egyptian Art in Comparison to Aegean Bronze Age Art, στὸ SHERRATT 2000, τ. I, 209-246.

BLEEKER 1973 — C. J. BLEEKER, *Hathor and Thoth* (Leiden).

BOULOTIS 1980 — CHR. BOULOTIS, *Studien zur ägäischen Prozessionen in zweiten Jahrtausend v.Chr.* (ἀδημ. δ. δ., Würzburg).

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1992 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Προβλήματα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 81-93.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1995 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Αἰγαιακὲς τοιχογραφίες: ἕνας πολύχρωμος ἀφηγηματικὸς λόγος, *Ἀρχαιολογία* 55 (Ἰούνιος) 13-32.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1999 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ὑπὸ τὸ βλέμμα τῆς Μεγάλης Θεᾶς. Συμβολισμοὶ καὶ χρήσεις τοῦ κρόκου στὶς αἰγαιακὲς κοινωνίες τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ., *Ἐπταήμερο Καθημερινῆς*, 18 Ἀπριλίου 1999, 7-10.

BOURRIAU 1988 — J. BOURRIAU, *Pharaohs and Mortals: Egyptian Art in the Middle Kingdom* (Cambridge).

BRAND 2000 — H. BRAND, *Griechische Musikanten im Kult. Von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik* (Dettelbach).

BRANIGAN 1970 — K. BRANIGAN, *The Tombs of Mesara: A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete 2800-1700 B.C.* (London).

BROCK 1957 — J. K. BROCK, *Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos* (Cambridge).

BUCHANAN 1966 — B. BUCHANAN, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum* I (Oxford).

BUCHHOLZ - KARAGEORGHIS 1973 — H. G. BUCHHOLZ - V. KARAGEORGHIS, *Prehistoric Greece and Cyprus. An Archaeological Handbook* (Tübingen).

CALAME 1977 — CL. CALAME, *Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque*, I. *Morphologie, fonction religieuse et sociale* (Rom).

CAMERON 1968 — M. A. S. CAMERON, Unpublished Paintings from the House of the Frescoes at Knossos, *BSA* 63, 1-32.

CAMERON 1970 — M. A. S. CAMERON, New Restorations of Minoan Frescoes from Knossos, *BICS* 17, 163-166.

CAMERON 1978 — M. A. S. CAMERON, Theoretical Interrelations among Theran, Cretan and Mainland Frescoes, στὸ *TAW* I (London) 579-592.

CARINCI 2000 — F. CARINCI, Western Messara and Egypt during the Protopalatial period: A minimalist view, στὸ *Κρήτη - Αἴγυπτος, Μελέτες*, 31-37.

CLINE 1991 — E. H. CLINE, Monkey Business in the Bronze Age Aegean: The Amenhotep II Faience Figurines at Mycenae and Tiryns, *BSA* 86, 29-41.

CLINE 1994 — E. CLINE, *Sailing the Wine Dark Sea. Intern-Trade and the Bronze Age Aegean* (Oxford).

CLINE 1995 — E. CLINE, Egyptian and Near Eastern Imports at Late Bronze Age Mycenae, στὸ DAVIES - SCHOFIELD 1995, 91-124.

COLDSTREAM 1973 — J. N. COLDSTREAM, *The Sanctuary of Demeter* (London).

COLLON 1986α — D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum.*

Cylinder Seals III. Isin-Larsa and Old Babylonian Periods (London).

COLLON 1986β — D. COLLON, The Green Jasper Cylinder Workshop, στὸ M. KELLY-BUCCELLATI - P. MATTHIAE - M. V. LOON (ἐπιμ.), *Insight through Images. Studies in Honor of Edith Porada* (Malibu) 57-70.

DARCQUE - POURSAT 1985 — P. DARCQUE - J. C. POURSAT (ἐπιμ.), *L' iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, *BCH* Suppl. XI (Athènes - Paris).

DAVIES - SCHOFIELD 1995 — W. V. DAVIES - L. SCHOFIELD (ἐπιμ.), *Egypt, the Aegean and the Levant. Interconnections in the Second Millennium BC*) (London).

DAVIS 1986 — E. N. DAVIS, Youth and Age in the Thera Frescoes, *AJA* 90, 399-406.

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996 — Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Ὁ Θησαυρὸς τῶν Ἀηδονιῶν. Σφραγίδες καὶ κοσμήματα τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο* (Ἀθήνα).

DOUMAS 1983 — CHR. DOUMAS, *Thera. Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 1985 — CHR. DOUMAS, Conventions artistiques à Thera et dans la Méditerranée orientale à l'époque préhistorique, στὸ DARCQUE - POURSAT 1985, 29-34.

DOUMAS 2000 — CHR. DOUMAS, Age and Gender in the Theran Wall Paintings, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 971-981.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1975 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 212-229.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1980 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 289-296.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1987 — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 151-159.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992α — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β — ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

DOUSKOS 1980 — I. DOUSKOS, Crocuses of Santorini, στὸ *TAW* II. 2, 141-146.

DUNHAM 1985 — S. DUNHAM, The Monkey in the Middle, *Zeitschrift für Assyriologie* 75.11, 234-264.

Ἑλληνικὸ κόσμημα — *Τὸ ἑλληνικὸ κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση* (κατ. ἔκθ., Θεσσαλονίκη, Villa Bianca) (Ἀθήνα 1997).

Ἑλληνικὰ κοσμήματα — *Ἑλληνικὰ κοσμήματα ἀπὸ τὶς συλλογὲς τοῦ Μουσείου Μπενάκη* (κατ. ἔκθ., Ἀθήνα 1999)

EVANS 1906 — A. EVANS, *The Prehistoric Tombs of Knossos* (London).

EVELY 1999 — D. EVELY, *Fresco: A Passport into the Past. Minoan Crete through the Eyes of Mark Cameron* (Athens).

GERMAN 1999 — S. C. GERMAN, The Politics of Dancing: A Reconsideration of the motif of Dancing in Bronze Age Greece, στὸ BETANCOURT et al. 1999, τ. I, 279-281.

HÄGG 1985 — R. HÄGG, Pictorial Programmes in Minoan Palaces and Villas?, στὸ DARCQUE - POURSAT 1985, 209-217.

HALLAGER 1973 — E. HALLAGER, Tablets and Roundels from Khania with Linear A Inscriptions, *Kadmos* 12, 20-27.

HALLAGER 1996 — E. HALLAGER, *The Minoan Roundel and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*, τ. II, *Aegaeum* 14.

HAMOTO 1995 — A. HAMOTO, *Der Affe in der altorientalischen Kunst* (Münster).

HART 1986 — G. HART, *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses* (London).

HARTE 2000 — K. J. HARTE, Birds of the Thera Wall Paintings, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 681-698.

HIGGINS 1961 — R. HIGGINS, *Greek and Roman Jewelry* (London).

HIGGINS 1979 — R. HIGGINS, *The Aegina Treasure* (London).

HOOD 1959 — S. HOOD, Archaeology in Greece, 1958, *AR* 51, 3-22.

Hood 1978	S. Hood, *The Arts of Prehistoric Greece* (Harmondsworth).
Hood 2000	S. Hood, Crete, Syria and Egypt, στὸ *Κρήτη - Αἴγυπτος, Μελέτες*, 21-23.
Houlihan 1996	P. Houlihan, *The Animal World of the Fharaohs* (Cairo).
Immerwahr 1990	S. A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (University Park and London).
Kenna 1960	V. E. G. Kenna, *Cretan Seals with a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum* (Oxford).
Kenna 1969	V. E. G. Kenna, Three Cylinder Seals found in Crete, *Κρητ. Χρον.* 21, 358-362.
Koehl 1986	R. Koehl, The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage, *JHS* 106, 99-110.
Klengel-Brandt 1997	E. Klengel-Brandt (ἐπιμ.), *Mit sieben Siegeln versehen. Das Siegel in Wirtschaft und Kunst des alten Orients*, κατ. ἔκθ. (Berlin).
Kranz 1972	P. Kranz, Frühe griechische Sitzfiguren. Zum Problem der Typenbildung und des orientalischen Einflusses in der frühen griechischen Rundplastik, *AM* 87, 1-55.
Κρήτη - Αἴγυπτος	Α. Καρετσου - Μ. Ανδρεαδακη-Βλαζακη (ἐπιμ.), *Κρήτη - Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἀθήνα 2000).
Laffineur - Crowley 1992-1993	R. Laffineur - J. Crowley (ἐπιμ.), *Εἰκών. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992*, *Aegaeum* 8-9 (Liège).
Lambrou-Phillipson 1990	C. Lambrou-Phillipson, *Hellenorientalia. The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 B.C. Interconnections based on the material record and written evidence plus Orientalia. A Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syropalestinian, Cypriot and Asia Minor Objects from the Bronze Age Aegean*, *SIMA*, Pocket Book 95 (Göteborg).
Langdon 1990	S. Langdon, From Monkey to Man: The Evolution of a Geometric Sculptural Type, *AJA* 94, 407-424.
Λεμπεση 1967	Α. Λεμπεση, Ἀνασκαφὴ σπηλαιώδους τάφου εἰς Πόρον Ἡρακλείου, *ΠΑΕ*, 195-209.
Levi 1925-1926	D. Levi, Le cretule di Haghia Triada e di Zakro, *ASAtene* 8-9, 71-201.
Levi 1927-1929	D. Levi, Arcades. Una città cretese all'alba della civiltà ellenica, *ASAtene* 10-12,
Levi 1957-1958	D. Levi, L'archivio di cretule a Festòs, *ASAtene* 35-36, 7-192.
Levi 1969	D. Levi, Sulle origini minoiche, *La Parola del Passato* 24, 241-264.
Long 1974	Ch. R. Long, *The Ayia Triadha Sarcophagus. A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs*, *SIMA* XLI (Göteborg).
Lonsdale 1993	S. H. Lonsdale, *Dance and Ritual Play in Greek Religion* (Baltimore).
Lonsdale 1995	S. H. Lonsdale, A Dancing Floor for Ariadne (Iliad 18.590-592): Aspects of Ritual Movement in Homer and Minoan Religion, στὸ J. B. Carter - S. P. Morris (ἐπιμ.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (Austin) 273-284.
Μανδαλακη 2003	Στ. Μανδαλακη, Ὁ χορὸς στὸν προϊστορικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο, στὸ *Μουσῶν δῶρα*, 26-31.
Marinatos - Hirmer 1959	Sp. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta und das mykenische Hellas* (München).
Marinatos - Hirmer 1986	Sp. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München).
Marinatos 1985	N. Marinatos, The Function and Interpretation of the Theran Frescoes, στὸ Darcque - Poursat 1985, 219-230.
Marinatos 1987α	N. Marinatos, An Offering of Saffron to the Minoan Goddess of Nature. The Role of the Monkey and the Importance of Saffron, στὸ T. Linders -

G. Nordquist (ἐπιμ.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, *Boreas* 15 (Uppsala) 123-132.

Marinatos 1987β — N. Marinatos, The Monkey in the Shrine: A Fresco Fragment from Thera, στὸ *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 417-421.

Marinatos 1987γ — N. Marinatos, Role and Sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art, *Journal of Prehistoric Religion*, I, 23-34.

Marinatos 1988 — N. Marinatos, *Kunst und Religion im alten Thera. Zur Rekonstruktion einer bronzezeitlichen Gesellschaft* (Athen).

Marinatos 1990 — N. Marinatos, A Puberty Rite at Thera: Evidence from new Frescoes, *Journal of Prehistoric Religion*, III-IV, 49-51.

Marinatos 1993 — N. Marinatos, *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol* (University of South Carolina)

Μαρινατος 1939-1941 — Σπ. Μαρινατος, Τὸ μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, *ΑΕ*, 69-96.

Μαρινατος 1968 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙ, *ΠΑΕ*, 87-127.

Μαρινατος 1969 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ, *ΠΑΕ*, 147-192.

Μαρινατος 1970 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.

Μαρινατος 1971 — Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, *ΠΑΕ*, 181-225.

Μαστροκωστας 1963 — Ε. Ι. Μαστροκωστας, Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Ἠλία Μεσολογγίου-Ἰθωρίας, *ΠΑΕ*, 203-217.

McDermott 1938 — W. C. McDermott, *The Ape in Antiquity* (Baltimore).

Mellink 1987 — M. J. Mellink, Anatolian Libation Pourers and the Minoan Genius, στὸ A. E. Farkas - P. O. Harper - E. B. Harrison (ἐπιμ.), *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds. Papers presented in honor of Edith Porada* (Mainz a.R.) 65-72.

Mendleson 1983 — C. Mendleson, More Monkey Business, *AS* 33, 81-83.

Μικρακης 2000 — Μ. Μικρακης, Μουσικὴ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο. Ἕνα ἰδιαίτερο πεδίο ἀνάπτυξης πολιτισμικῶν δεσμῶν, στὸ *Κρήτη - Αἴγυπτος*, 162-169.

Militello 1998 — P. Militello, *Haghia Triada* I. *Gli Affreschi* (Padova).

Moller 1982 — E. Moller, A Revaluation of the Oriental Cylinder Seals found in Crete, στὸ J. G. P. Best - N. M. W. de Vries (ἐπιμ.), *Interaction and Acculturation in the Mediterranean* (Amsterdam) 85-123.

Morgan 1988 — L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge).

Morgan 1990 — L. Morgan, Island Iconography: Thera, Kea, Milos, στὸ *TAW* III, 252-266.

Morgan 2000 — L. Morgan, Form and Meaning in Figurative Painting, στὸ Sherratt 2000, τ. ΙΙ, 925-946.

Μουσῶν δῶρα — *Μουσῶν δῶρα. Μουσικοὶ καὶ χορευτικοὶ ἀπόηχοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, κατ. ἔκθ. Berlin, Musikinstrumenten-Museum (Ἀθήνα 2003).

Nilsson 1950 — M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund²).

Onassoglou 1985 — A. Onassoglou, *Die „talismanischen" Siegel*, *CMS* Beih. 2 (Berlin).

Papageorgiou 2000 — I. Papageorgiou, On the "Rites de Passage" in Late Cycladic Akrotiri, Thera: A Reconsideration of the Frescoes of the "Priestess" and the "Fishermen" of the West House, στὸ Sherratt 2000, 958-970.

Παπαδοπουλου 2003α — Ζ. Παπαδοπουλου, Ὑμνῶντας τοὺς θεούς. Ἡ μουσικὴ στὸν δημόσιο βίο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, στὸ *Μουσῶν δῶρα*, 48-59.

Παπαδοπουλου 2003β — Ζ. Παπαδοπουλου, Ἡ μουσικὴ στὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, στὸ *Μουσῶν δῶρα*, 70-75.

Παπαποστολου 1977 — Ι. Α. Παπαποστολου, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μινωϊκῆς σφραγιδογλυφίας* (Ἀθήνα).

PARKER 1997 — P. J. PARKER, African Vervets on Crete and Thera during MMIIIB-LMIA, *AJA* 101, 348 (Abstract).

PENDLEBURY 1939 — J. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete. An Introduction* (London).

PHILLIPS 1991 — J. S. PHILLIPS, *The Impact and Implications of the Egyptian and "Egyptianizing" Material found in Bronze Age Crete ca. 3000-ca. 1100 BC* (ἀδημ. δ. δ., University of Toronto).

PINI 1983 — I. PINI, Chronological Problems of Some Late Minoan Signet Rings, στὸ P. P. BETANCOURT (ἐπιμ.), *Gold in the Aegean Bronze Age. Temple University Aegean Symposium* 8, 25.3.1983 (Philadelphia) 39-49.

ΠΛΑΤΩΝ 1947 — Ν. ΠΛΑΤΩΝ , Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας. Ὁ κροκοσυλλέκτης πίθηκος, *Κρητ. Χρον.* 1, 505-524.

PLATON 1955 — N. PLATON, *A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion* (Heraclion).

ΠΛΑΤΩΝΟΣ 1987 — Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Γλάστρες καὶ ἀνθοδοχεῖα στὸ μινωικὸ κόσμο, στὸ *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 227-234.

PORADA - BUCHANAN 1948 — E. PORADA - B. BUCHANAN, *The Collection of the Pierpont Morgan Library* (Washington).

REHAK 1999 — P. REHAK, The Monkey Frieze from Xeste 3, Room 4: Reconstruction and Interpretation, στὸ BETANCOURT et al. 1999, τ. III, 705-710.

RUTKOWSKI 1973 — B. RUTKOWSKI, Minoan Sacred Emblems, στὸ *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi*, τ. I, *Cronache di Archeologia* 12, 148-157.

RUTKOWSKI 1986 — B. RUTKOWSKI, *The Cult Places of the Aegean* (Yale University).

RUTTEN 1938 — M. RUTTEN, Les animaux à attitudes humaines dans l'art de l'ancienne Mésopotamie, *Revue des Études Sémitiques*, 97-119.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ 1997 — Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Ἀρχάνες. Μιὰ νέα ματιὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη* (Ἀθήνα).

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1966 — Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία* (Ἀθήνα).

SARPAKI 2000 — A. SARPAKI, Plants Chosen to be Depicted on Theran Wall-Paintings: Tentative Interpretations, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 657-680.

SCHMÖKEL 1958 — H. SCHMÖKEL, *Ur, Assur und Babylon. Drei Jahrtausende im Zweistromland* (Stuttgart).

SEAGER 1932 — R. B. SEAGER, *Exploration in the Island of Mochlos* (Boston - N. York).

SHERRATT 2000 — S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. I-II (Athens).

ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - ΚΑΡΕΤΣΟΥ 1998 — Ν. Χρ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (ἐπιμ.), *Ἀνατολικὴ Μεσόγειος - Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη (16ος-6ος αἰ. π.Χ.)*, κατ. ἔκθ. (Ἡράκλειο).

STRASSER 1997 — TH. F. STRASSER, The Blue Monkeys of the Aegean and their Implications for Bronze Age Trade, *AJA* 101, 348 (Abstract).

TAMVAKI 1985 — A. TAMVAKI, Minoan and Mycenaean Elements on the Pylos Sealings, στὸ DARCQUE - POURSAT 1985, 272-274.

TELEVANTOU 1992-1993 — CHR. TELEVANTOU, Theran Wall-Painting: Artistic Tendencies and Painters, στὸ LAFFINEUR - CROWLEY 1992-1993, 145-159.

TELEVANTOU 2000 — CHR. TELEVANTOU, Aegean Bronze Age Wall Painting: The Theran Workshop, στὸ SHERRATT 2000, τ. II, 831-843.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1982 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ*, 113-135.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1988 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, *ΑΕ*, 135-166.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1992 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Οἱ ζωγράφοι, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 57-67.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 143, Ἀθῆναι).

TÖLLE 1964 — R. TÖLLE, *Frühgriechische Reigentänze* (Waldsassen).

TZACHILI 1986 — I. TZACHILI, Of Earrings, Swallows and Theran Ladies, στὸ A. BONNANO (ἐπιμ.), *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean* (The University of Malta) 97-104.

ΤΖΑΧΙΛΗ 1994 — Ι. ΤΖΑΧΙΛΗ, Κροκοσυλλέκτριες ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, *Ἀριάδνη* 7, 7-33.

VANDIER D'ABBADIE 1964 — J. VANDIER D'ABBADIE, Les singes familiers dans l'ancienne Égypte. Peintures et bas reliefs: I. L'ancien empire, *RdE* 16, 146-177.

VANDIER D'ABBADIE 1965 — J. VANDIER D'ABBADIE, Les singes familiers dans l'ancienne Égypte. Peintures et bas reliefs: II. Le moyen empire, *RdE* 17, 177-188.

VANDIER D'ABBADIE 1966 — J. VANDIER D'ABBADIE, Les singes familiers dans l'ancienne Égypte. Peintures et bas reliefs: III. Le nouvel empire, *RdE* 18, 143-201.

VANSCHOONWINKEL 1990 — J. VANSCHOONWINKEL, Animal Representations in Theran and other Aegean Arts, στὸ *TAW* III, 327-347.

VANSCHOONWINKEL 1996 — J. VANSCHOONWINKEL, Les animaux dans l'art minoen, στὸ D. S. REESE (ἐπιμ.), *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, *Monographs in World Archaeology* 28, 351-386.

VERMEULE - KARAGEORGHIS 1982 — E. VERMEULE - V. KARAGEORGHIS, *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (Harvard).

VLACHOPOULOS 2008 — A. VLACHOPOULOS, The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri. Towards an Interpretation of its Iconographic Programme, στὸ N. BRODIE - J. DOOLE - G. GAVALAS - C. RENFREW (ἐπιμ.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge), 451-465.

WARREN 1978-1983 — P. WARREN, Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-82. Part II, *AR*, 63-83.

WARREN 1984 — P. WARREN, Circular Platforms at Minoan Knossos, *BSA* 79, 307-323.

WARREN 1985 — P. WARREN, The Fresco of the Garlands from Knossos, στὸ DARCQUE - POURSAT 1985, 187-207.

WARREN 1995 — P. WARREN, Minoan Crete and Pharaonic Egypt, στὸ DAVIES - SCHOFIELD 1995, 1-18.

WARREN 2000 — P. WARREN, From Naturalism to Essentialism in Theran and Minoan Art, στὸ SHERRATT 2000, 364-380.

WEDDE 1992-1993 — M. WEDDE, Pictorial Architecture: For a Theory-based Analysis of Imagery, στὸ LAFFINEUR - GROWLEY 1992-1993, 181-203.

WEGNER 1968 — M. WEGNER, *Musik und Tanz*, *Archaeologia Homerica*, Bd III, Kap. U (Göttingen).

XANTHOUDIDES 1924 — ST. XANTOUDIDES, *The Vaulted Tombs at Messara. An Account of Some Early Cemetery of Southern Crete* (London).

XENAKI-SAKELLARIOU 1958 — A. XENAKI-SAKELLARIOU, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis*, *Ét.Cret.* 10 (Paris).

ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ 2003 — Ε. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ - Σ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ ἰῶδες στὴν παλέτα τοῦ Θηραίου ζωγράφου, στὸ Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ - Κ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ (ἐπιμ.), *Ἀργοναύτης. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Χρ. Γ. Ντούμα* (Ἀθήνα) 490-504.

YOUNGER 1998 — J. G. YOUNGER, *Music in the Aegean Bronze Age*, *SIMA* Pocket-Book 144 (Jonsered).

YULE 1980 — P. YULE, *Early Cretan Seals. A Study of Chronology* (Mainz a. R.).

ZERVOS 1956 — CHR. ZERVOS, *L'art de la Crete néolithique et minoenne* (Paris).

SUMMARY

THE ICONOGRAPHY OF THE MONKEY IN THE BRONZE AGE: THE CASE OF THE WALL-PAINTINGS AT AKROTIRI, THERA

IRENE PAPAGEORGIOU - KIKI BIRTACHA

The paper examines the presence of the monkey in the mural decoration of buildings at Akrotiri and the issue of whether the city's inhabitants were in permanent or occasional contact with this animal, which is any case not native to the Aegean.

By tracing the course of the monkey from the late fourth millennium BC in Egyptian art and from the third millennium BC in Mesopotamian minor arts, it is demonstrated that whereas in Egypt, where there was the possibility of observing various species at close hand, these were pictorialized with great clarity, in Mesopotamia, where the primate is not endemic, it seems to have been depicted by people who had observed it very little.

The monkey motif appears from the first time in Crete during the Prepalatial period, under the influence of corresponding Egyptian models. It appears, moreover, that together with the subject its value as a daemonic-protective symbol was introduced. In minor arts of the Protopalatial period a stronger influence from the East is ascertained and a differentiation of the species represented: the baboon of the Prepalatial period is replaced by the small-bodied Cercopithecus. In the Neopalatial period, at the end of which the monkey ends its journey in the Aegean, it appears both in seal-carving and in Knossian wall-paintings as a companion of the deity, in both cases anthropomorphized and with rather hybrid features, so that the identification of species is difficult.

At Akrotiri monkeys are encountered to date in four compositions, twice in Xeste 3, once in Building Beta and once in Complex Alpha. The naturalistic depiction of Cercopitheci in Building Beta, and perhaps also the fact that here whole packs are shown, has at various times been cited to document the painter's direct contact with the actual creature and consequently the permanent presence of monkeys at Akrotiri. However, it is quite possible that the answer to this issue lies in the relationship between the iconographic programme and the person who commissioned it: that is, these particular animals, with their obvious exotic character, simply promote the cosmopolitan nature and therefore the social status of the building's owner. In the case of Xeste 3, in which the religious connotations are overt, monkeys are represented engaged in human activities and with hybrid characteristics, exactly as in the Cretan examples. The situation is complicated further by the fact that hybridism in the depiction of animals and plants in Aegean art goes back to a least the end of the Middle Bronze Age, so the question of whether the Therans had seen or reared monkeys – which, strangely, is an issue that has considerably preoccupied research – continues to remain open. What is confirmed through the comparison of relevant examples from Crete is the close affinity of the animal with the female and the crocus, which was significant at religious and economic level for the island community at Akrotiri.

Το Θηραϊκο Τοιχογραφικο Εργαστηριο και η Συμβολη του στη Διαμορφωση της Αιγαιακης Τεχνης

Τὰ τριάντα χρόνια ἀνασκαφικῆς δραστηριότητας στὴν προϊστορικὴ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου ἔδωσαν ἕνα μοναδικὰ πλούσιο καὶ ἄριστα διατηρημένο τοιχογραφικὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο κυριολεκτικὰ κατακλύζει τὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο μὲ μοναδικῆς ὀμορφιᾶς καὶ ποιότητας εἰκόνες, λαμπερὰ χρώματα καὶ ἕναν τεράστιο ὄγκο πληροφοριῶν γιὰ ποικίλους τομεῖς ποὺ ἀφοροῦν στὸν ἄνθρωπο, στὸ περιβάλλον του καὶ στὸν πολιτισμὸ ποὺ ἀνέπτυξε κατὰ τὴ Μέση καὶ Ὕστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο. Ἡ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν στὴ μελέτη τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ καὶ ὅσον ἀφορᾶ στὴ μεγάλη ζωγραφικὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ χρονοδιάγραμμα καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς τέχνης τῆς τοιχογραφίας στὴ Θήρα, μιᾶς τέχνης ποὺ γεννήθηκε καὶ ἔφθασε σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα στὴ μινωικὴ Κρήτη μὲ κύριο καλλιτεχνικὸ κέντρο τὴν Κνωσό.

Στὸ Ἀκρωτήρι τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἔδειξαν ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΜΚ καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΚ Ι ἐποχῆς ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Κρήτη μεταδόθηκε στὴ Θήρα[1]. Ἐδῶ κατὰ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι περίοδο ἀναπτύχθηκε καὶ ἔδρασε δημιουργικὰ ἕνα λαμπρὸ ντόπιο τοιχογραφικὸ ἐργαστήριο, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς στὴν ἀκμή του ἀπότομα σταμάτησε νὰ λειτουργεῖ λόγω τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς[2]. Τὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ, ἀπὸ τὴ φύση τους ἔργα μνημειακά, ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπηρεάσουν στὴ Θήρα τέχνες μὲ συγκριτικὰ ταπεινότερο χαρακτήρα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν ντόπια ἀγγειογραφία[3]. Ἂν καὶ σὲ ποιὸν βαθμὸ ὅμως συνέβαλε καὶ εὐρύτερα στὴ διαμόρφωση τῆς αἰγαιακῆς τέχνης τῆς Ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀποτελεῖ ἕνα ἐξαιρετικὰ δύσκολο ζήτημα, τοῦ ὁποίου σήμερα θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσεγγίσουμε ὁρισμένα μόνο σημεῖα, ἔχοντας πάντα ὑπόψη κυρίως δύο βασικὰ δεδομένα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι οἱ τοιχογραφίες, συχνὰ μὲ σοβαρὰ προβλήματα χρονολόγησης καὶ διατήρησης, ποὺ βρέθηκαν στὰ ἄλλα πολιτιστικὰ κέντρα τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ κυρίως στὴν Κνωσό, ἀποτελοῦν μόνο ἕνα μικρὸ κομμάτι τῆς παραγωγῆς, καὶ ἑπομένως ἡ γνώση μας

1. Televantou 1992, 145-146· Τελεβαντου 1994α, 356-362· Televantou 2000, 74.

2. Τελεβαντου 1992, 57· Televantou 1992, 145-153· Τελεβαντου 1994α, 356-383· Televantou 2000, 76-82.

3. Immerwahr 1990β, 237-244· Demakopoulou - Crouweil 1993, 9, εἰκ. 1-4· Marthari 1998, 139-154· Marthari 2000· Τελεβαντου 1994α, 382-383.

εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματική[4]. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι οἱ θηραϊκὲς τοιχογραφίες ἀντιπροσωπεύουν μόνο ἕνα τμῆμα τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἄρα πάντα ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο ἡ ἔρευνα καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς νὰ διαφοροποιήσει λίγο ἢ πολὺ τὴ σημερινὴ εἰκόνα[5].

Ἀναμφίβολα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τεχνικῶν, τεχνοτροπικῶν καὶ εἰκονογραφικῶν στοιχείων τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν προέρχεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ μεγάλη ζωγραφικὴ καὶ τέχνη[6]. Ὅμως, οἱ Θηραῖοι ζωγράφοι μέσα ἀπὸ τὶς γνώσεις τους, τὸ ταλέντο τους καὶ τὶς πολύχρονες προσωπικές τους καλλιτεχνικὲς ἀναζητήσεις κατάφεραν νὰ συνδυάσουν τὴ νέα γιὰ αὐτοὺς τέχνη μὲ τὴ μακρὰ κυκλαδικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ νὰ δώσουν ξεχωριστὸ τεχνοτροπικὸ χαρακτήρα στὰ ἔργα τους, δημιουργώντας ἕνα καλλιτεχνικὸ ρεῦμα μὲ νέα δυναμικὰ καὶ πρωτοποριακὰ στοιχεῖα[7]. Παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ φαίνεται νὰ βρῆκαν ἀνταπόκριση ἔξω ἀπὸ τὴ Θήρα στὸν εὐρύτερο αἰγαιακὸ χῶρο.

Τεχνοτροπικὰ τὸ θηραϊκὸ ἐργαστήριο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τρεῖς παράλληλες καὶ ἀλληλοεπηρεαζόμενες καλλιτεχνικὲς τάσεις, τὴ Μινωίζουσα[8], τὴν Ἀφαιρετικὴ[9] καὶ τὴν Ἐλεύθερη[10], ποὺ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο συγκεκριμένων ζωγράφων[11]. Ἡ Μινωίζουσα τάση, ἡ πλησιέστερη ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψη καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα πρὸς τὴ μινωικὴ ζωγραφική, ἔχει ὡς κύριο ἐκφραστὴ τὸν «Μικρογράφο», ἐμπνευστὴ καὶ ἐκτελεστὴ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[12]. Στὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ ταλαντούχου ζωγράφου καὶ βαθύτατου γνώστη τῆς μινωικῆς τέχνης βρίσκουμε νὰ ἔχουν διαμορφωθεῖ νέα δυναμικὰ στοιχεῖα καὶ ξεχωριστὲς ἐπιμέρους ἀλλὰ μὲ αὐτοτελὴ χαρακτήρα δημιουργίες, πού, χωρὶς νὰ ἐπιβάλλονται τεχνοτροπικὰ στὸ ἔργο του, ὡστόσο προσδίδουν φρεσκάδα καὶ πρωτοτυπία.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μινωικὴ ζωγραφική, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἡρεμία καὶ ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ὁρισμένες σκηνὲς τῆς Μικρογραφίας χαρακτηρίζονται ἀπὸ φανερὴ ἔνταση, δράση ἢ ἐπιθετικότητα, ποὺ σαφῶς ὑποδηλώνουν συντελεσθὲν ἢ ἐπερχόμενο γεγονὸς ἀγωνιστικοῦ, πολεμικοῦ ἢ βίαιου χαρακτήρα[13]. Προφανῶς, ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς ἐδῶ εἶναι νὰ δηλώσει τὴ σημασία

4. Hood 1978, 47 κἑ.· Hood 2000· Hawke 1976, 65 κ.ἑ. Immerwahr 1990α, 5-10· Μπουλωτης 1992, 82-87.

5. Televantou 2000, 73-74.

6. Τελεβαντου 1988, 146, 150, 154, 155, 158-159, 160, 161, 165· Τελεβαντου 1992, 58-59· Televantou 1992, 146-148· Τελεβαντου 1994α, 300-303· Televantou 2000, 75-76.

7. Τελεβαντου 1992, 59 κἑ.· Televantou 1992, 148 κἑ.· Τελεβαντου 1994α, 375-383· Televantou 2000, 76-82.

8. Τελεβαντου 1992, 62-64· Televantou 1992, 149-151· Τελεβαντου 1994α, 378-380· Televantou 2000, 77-79.

9. Τελεβαντου 1992, 64-65· Televantou 1992, 151· Τελεβαντου 1994α, 380-381· Televantou 2000, 79-80.

10. Τελεβαντου 1992, 59-60· Televantou 1992, 151-153· Τελεβαντου 1994α, 381-382· Televantou 2000, 80-81.

11. Τελεβαντου 1988, 161-166· Τελεβαντου 1992, 59 κἑ.· Televantou 1992, 148-153· Τελεβαντου 1994α, 356-383· Televantou 2000, 76-82.

12. Τελεβαντου 1988, 161· Τελεβαντου 1992, 62-63· Televantou 1992, 149-151· Τελεβαντου 1994α, βλ. εὑρετήριο: Μικρογράφος.

13. Τελεβαντου 1994α, 229, 232, 290-292, 306-306, 327-330.

τοῦ γεγονότος καὶ ὄχι νὰ προβάλει τὴν ἡρωικὴ προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα, δὲν φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἀπεικονίσει τὸ γεγονὸς στὸ καίριο σημεῖο ἐξέλιξής του. Αὐτὸ γίνεται στὶς ἀνάλογες σκηνὲς σὲ ἔργα σύγχρονα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα ποὺ βρέθηκαν στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε ὅτι στὴ σκηνὴ τῆς Βόρειας Ζωφόρου τῆς Μικρογραφίας[14] ἡ ναυμαχία καὶ ἡ στρατιωτικὴ σύγκρουση ἔχει ὁλοκληρωθεῖ καὶ ἀποκαθίσταται ἡ τάξη, ἐνῶ στὴν ἀντίστοιχη καὶ σύγχρονη σκηνὴ στὸ Ἀργυρὸ Ρυτὸ τῶν Μυκηνῶν[15], ποὺ πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὴ θηραϊκή[16], ἡ μάχη βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὶς πολεμικὲς σκηνὲς στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες, π.χ. τῆς Πύλου[17].

Ἐπίσης ἡ φανερὴ ἐπιθετικότητα στὸ στιγμιότυπο τῆς Μικρογραφίας μὲ τὴν καταδίωξη ἐλαφιῶν ἀπὸ ἕνα λιοντάρι[18], στὸ ἐγχειρίδιο ἀρ. 394 τῶν Μυκηνῶν[19] ἔχει ἐξελιχθεῖ στὴν ἁρπαγὴ καὶ κατασπάραξη τοῦ θηράματος. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὸ ἀνάλογο στιγμιότυπο αἰλουροειδοῦς ποὺ κυνηγᾶ ὑδρόβια πουλιὰ στὸ νειλωτικὸ τοπίο τοῦ γνωστοῦ ἐγχειριδίου ἀρ. 765 τῶν Μυκηνῶν[20]. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση τῶν παραστάσεων ὡς πρὸς τὴν ἀτμόσφαιρα προφανῶς ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀντικείμενα προορίζονταν γιὰ Μυκηναίους, ἕναν λαὸ κατὰ κύριο λόγο πολεμικὸ καὶ κατακτητικό.

Ἕνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὸν Μικρογράφο ἀπὸ τοὺς Μινωίτες συναδέλφους του εἶναι ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁρισμένες εἰκονιστικὲς μονάδες. Γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκουμε τὸ δελφίνι, τὸ πουλὶ καὶ τὸ λιοντάρι νὰ ἔχουν στὴν ἴδια σύνθεση διπλὴ χρήση ὡς ζωντανὰ στοιχεῖα καὶ ὡς σύμβολα[21]. Μάλιστα στὰ πλευρὰ τῶν πλοίων, τὴν ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων ἀντιμετώπισε ὡς αὐτοτελὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια, ἀπεικόνισε εὔρυθμα ἐπαναλαμβανόμενο τὸ ἴδιο θέμα, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονίσει τὸν ἐμβληματικό του χαρακτήρα[22]. Ἐπίσης προσάρμοσε τὸ μέγεθός του στὸ μειούμενο πρὸς τὶς ἄκρες σχῆμα του πλοίου, ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ λιονταριοῦ ἐκμεταλλεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς αἰγαιακὲς τοιχογραφίες τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ «ἰπτάμενου καλπασμοῦ», δημιουργώντας μιὰ τέλεια αἰσθητικὰ σύνθεση[23]. Οἱ ἐπιμέρους αὐτὲς συνθέσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ εὐρυθμία, τεκτονικὴ ὀργάνωση καὶ πνεῦμα λιτότητας καὶ αὐστηρότητας, ποὺ μετριάζεται μὲ τὴν τοποθέτηση κάποιου συμπληρωματικοῦ θέματος ποὺ δηλώνει σχηματικὰ τὸ φυσικὸ τοπίο. Αὐτὴ ἡ ἰδιαί-

14. *Thera* VI, 40-41, πίν. 42a, 93, 96a, 97, 101, 111a, ἔγχρ. πίν. 7· *TAW* II. I ἔγχρ. πίν. Κ· Morgan 1988, 156-160, πίν. 1-3, ἔγχρ. πίν. Α· Televantou 1990, 313-321, πίν. 7-12· Τελεβαντου 1994α, 63-82, 188-196, 321-322, 326-333, 347-349, 367-371, ἔγχρ. πίν. 26-44, πίν. 24γ-34δ, εἰκ. 18, ἀναδ. ἔγχρ. πίν. 1-2, ἀναδ. σχ. 1, 9· Immerwahr 1990α, Ak no. 12: 70, εἰκ. 38a, πίν. 27· Ντουμας 1992α, 47-48, πίν. 26-29.

15. Karo 1930/1933, ἀρ. 481, 106 κέ., εἰκ. 83-85, πίν. 122· *PM* I 308, 698, II εἰκ. 129, 501, πίν. 24, III 81, εἰκ. 50-56· Davis 1977, 227-230, πίν. 179-180· Vermeule 1964, 100-105, ὅπου ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

16. Τελεβαντου 1994α, 331-333.

17. Lang 1969, 45, 71-76, εἰκ. 16-18, 21, 24, 117, 123-124, A, M.

18. Τελεβαντου 1994α, 225, 229, 292, 306, ἔγχρ. πίν. 54-55.

19. Karo 1930/1933, 65-69, εἰκ. 25, πίν. XCIII· Laffineur 1974, 7 (ἀρ. 1, ἐκτενὴς βιβλιογραφία)· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 25-26, πίν. II.

20. Karo 1930/1933, 97, 133, 138-139, πίν. XCIII-IV· Vermeule 1964, 99, πίν. XIIA· Laffineur 1974, 9 (ἐκτενὴς βιβλιογραφία)· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 26-27, πίν. IV.

21. Τελεβαντου 1994α, 302, 228-229, 243-244.

22. Τελεβαντου 1994α, 302, 229-230, 238-239, 243.

23. Τελεβαντου 1994α, 229, 302.

τερη ἱκανότητα τοῦ Μικρογράφου νὰ προσαρμόζει ἕνα παραστατικὸ θέμα σὲ στενόμακρη ἐπιφάνεια εἶναι ἐξίσου φανερὴ καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ζωφόρο μὲ τὸ Νειλωτικὸ τοπίο[24].

Ἡ προέλευση σχεδὸν ὅλων τῶν εἰκονιστικῶν μονάδων ἀλλὰ καὶ ὁρισμένων ἐπιμέρους σκηνῶν τῆς Μικρογραφίας, καθὼς καὶ ἡ γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἀπόδοσής τους εἶναι μινωικὴ[25]. Ὅμως ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τμημάτων τῆς σύνθεσης, τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς παράστασης, τὴν ἀπόδοση καὶ τὸν ἐμβληματικὸ χαρακτήρα ὁρισμένων θεμάτων, τὰ πλησιέστερα παράλληλα βρίσκονται σὲ μιὰ σειρὰ ἔργων, κυρίως τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐνθετικῆς τεχνικῆς (niello), ποὺ βρέθηκαν στὴν Πελοπόννησο[26].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀργυρὸ Ρυτὸ τῶν Μυκηνῶν ποὺ ἀναφέραμε, θὰ σταθοῦμε ἐπιλεκτικὰ καὶ ἐπιγραμματικὰ μόνο στὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα καὶ τὶς ἀντιστοιχίες τους μὲ τὴ θηραϊκὴ Μικρογραφία:

1. Στὸ ἐγχειρίδιο ἀρ. 765 τῶν Μυκηνῶν μὲ τὸ νειλωτικὸ τοπίο[27] εἶναι εὐανάγνωστες οἱ πολὺ στενὲς ἀναλογίες τόσο στὴν ὀργάνωση τῆς σύνθεσης ὅσο καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐπιμέρους εἰκονιστικῶν στοιχείων, πράγμα ποὺ πιθανότατα δείχνει τὴν ἄμεση προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Μικρογράφου, τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῆς σχεδίασης τῆς σύνθεσης καὶ τῆς ἐπίβλεψης τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου[28].

2. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐγχειρίδιο ἀρ. 394 τῶν Μυκηνῶν[29], ὅπου τὰ λιοντάρια ἀποδίδονται ἐντελῶς ὅμοια μὲ τὰ θηραϊκά[30]. Ἐπίσης οἱ στάσεις τῶν στρατιωτῶν ὡς πρὸς τὴν πολυπλοκότητά τους μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ μορφὲς τῆς Μικρογραφίας[31], ἐνῶ τὸ στιγμιότυπο τῶν ἀντιλοπῶν ἀνὰ ζεύγη ποὺ καταδιώκονται ἀπὸ λιοντάρι βρίσκεται πολὺ κοντὰ μὲ ἐκεῖνο τῆς Μικρογραφίας[32].

3. Στὸ ἐγχειρίδιο ἀρ. 395 τῶν Μυκηνῶν[33] ἡ ἀπεικόνιση σειρᾶς λιονταριῶν σὲ ἰπτάμενο καλπασμὸ φαίνεται ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν ἀνάλογη στὰ πλευρὰ τῆς Ναυαρχίδας[34].

4. Στὸ ἐγχειρίδιο τῆς Πρόσυμνας[35] ἡ ἐμβληματικὴ παράσταση τῶν πουλιῶν συγκρίνεται μὲ ἐκείνων τῆς Πελειάδας[36]. Τὸ χαριτωμένο αὐτὸ θέμα ἀπαντᾶ σὲ μιὰ ζωγραφιστὴ τράπεζα προσφορῶν μὲ γαλάζια πουλιὰ ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, ἴσως τὸ μοναδικὸ ζωγραφικὸ ἔργο ἐκτὸς Θήρας ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ θηραϊκὸ ἐργαστήριο ἢ τουλάχιστον σὲ ζωγράφο ἐπηρε-

---

24. *Thera* VI, 41-42, ἔγχρ. πίν. 8· *TAW* II. I, ἔγχρ. πίν. L· Morgan 1988, 160-161, πίν. 4-7, ἔγχρ. πίν. B· Televantou 1990, 313, 322, εἰκ. 5-6, 13· Τελεβαντου 1994α, 290, ἀν. ἔγχρ. πίν. 3, ἀν. σχ. 2· Immerwahr 1990α, Ak no. 12: 70, πίν. XIV· Ντουμας 1992α, 48, πίν. 30-34.

25. Τελεβαντου 1994α, 300-303, 306-307, βλ. στὸ ἴδιο καὶ ἐπιμέρους εἰκονιστικὲς μονάδες καὶ σκηνές.

26. Τελεβαντου 1994α, 303-306.

27. Βλ. σημ. 20.

28. Τελεβαντου 1994α, 291.

29. Βλ. σημ. 19.

30. Τελεβαντου 1994α, 228, 231.

31. Τελεβαντου 1994α, 205.

32. Τελεβαντου 1994α, 224-225.

33. Karo 1930/1933, 97, εἰκ. 28-29, πίν. XCIII, XCIV· Vermeule 1964, 99, πίν. XIIC· Laffineur 1974, 7 (ἀρ. 1, ἐκτενὴς βιβλιογραφία)· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 26, πίν. III.

34. Τελεβαντου 1994α, 229.

35. Blegen 1937, 331-332, εἰκ. 458-459, πίν. II· Laffineur 1974, 9· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 27, πίν. III.

36. Τελεβαντου 1994α, 239. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ παράσταση σὲ ἐγχειρίδιο ἰδιωτικῆς συλλογῆς: Vermeule 1964, 401, πίν. XIID· Papadopoulos 1986, 127-135.

ασμένο ἀπὸ τὶς γνωστὲς θηραϊκὲς τράπεζες προσφορῶν[37]. Μὲ ἐντελῶς διακοσμητικὸ χαρακτήρα βρίσκεται ἀργότερα στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Πύλου[38].

5. Ὁ θηραϊκὸς γρύπας τῆς μικρογραφίας, ἡ μοναδικὴ ἕως τώρα ἀπεικόνισή του στὶς αἰγαιακὲς τοιχογραφίες στὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ ἱπτάμενου καλπασμοῦ[39], θέμα γνωστὸ καὶ στὴ μεσοκυκλαδικὴ κεραμική[40], βρίσκεται σὲ μιὰ σειρὰ ἔργων τῆς μεταλλοτεχνίας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες[41]. Στὴ λεπίδα τοῦ ξίφους ἀρ. 747 τῶν Μυκηνῶν μὲ σειρὰ ἱπτάμενων γρυπῶν[42] ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς παράστασης ποὺ κοσμεῖ τὰ πλευρὰ τῶν πλοίων τῆς Μικρογραφίας.

6. Οἱ μορφὲς τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Βαφειοῦ[43] παραπέμπουν στοὺς ναυαγοὺς τῆς Μικρογραφίας[44].

7. Τὰ δελφίνια τῆς Μικρογραφίας, ἕνα παραδοσιακὸ αἰγαιακὸ θέμα, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση καὶ τὴ χρήση στὴ σύνθεση[45] βρίσκουν τὰ παράλληλά τους στὸ ρυτὸ ἀπὸ αὐγὸ στρουθοκαμήλου ἀρ. 828 ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν[46], στὸ χρυσὸ κύπελλο τύπου Βαφειοῦ ἀρ. 73 ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙΙ τοῦ ἰδίου ταφικοῦ κύκλου[47] καὶ στὰ ἐγχειρίδια τῆς Πρόσυμνας[48] καὶ τῶν Φαρῶν[49].

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἔργα ἀνήκουν στὴν κατηγορία μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐνθετικῆς διακόσμησης. Ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Μικρογράφου τουλάχιστον σὲ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἴσως δείχνει ὅτι πιθανότατα στὴ Θήρα ὑπῆρχε ἕνα ἐξειδικευμένο στὴν ἐνθετικὴ διακόσμηση ἐργαστήριο μεταλλοτεχνίας[50]. Ἄλλωστε ἡ ἄσκηση τῆς μεταλλοτεχνίας στὴ Θήρα ὑποδηλώνεται ἄμεσα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει στὴν ἀνακοίνωσή της στὸν παρόντα τόμο ἡ συνάδελφος κ. Ἄννα Μιχαηλίδου ἀλλὰ καὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες. Στὶς τελευταῖες ἀδιάψευστο μάρτυρα ἀποτελοῦν τὰ πολυάριθμα περίτεχνα κοσμήματα ποὺ φοροῦν ἄνθρωποι ἀλλὰ καὶ πίθηκοι, καθὼς καὶ τὰ ποικίλα σκεύη ποὺ κρατοῦν ὁρισμένες μορφὲς σὲ τελετουργικὲς σκηνές[51]. Μάλιστα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ σκεύη ἴσως νὰ ὑποδηλώνουν καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐνθετικῆς διακόσμησης (niello)[52].

---

37. Μπουλωτης 1992, 85, πίν. 37α· Boulotis 1988, 36.

38. Lang 1969, 144, 151, πίν. 117, 183· Immerwahr 1990α, Py no. 21: 72, 141, 166, 167, πίν. 81.

39. Τελεβαντου 1994α, 253.

40. Atkinson et. al. 1904, 109-110, πίν. XIV, 2.

41. Τελεβαντου 1994α, 253.

42. Karo 1930/1933, 97, 135-136, εἰκ. 50-51, πίν. XCI-II.

43. Marinatos 1927, 63-65, εἰκ. 2, πίν. XI· Laffineur 1974, 11· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 29, πίν. VIII,4· *PM* III 127, εἰκ. 81. Τὴν ἀναλογία ἐπεσήμανε καὶ ὁ Warren 1979, 126.

44. Τελεβαντου 1994α, 205-206.

45. Τελεβαντου 1994α, 241-242.

46. Karo 1930/1933, 97, 146, πίν. CXL· Sakellarakis 1990, 301-306, εἰκ. 31-32, 35-39, 57.

47. Karo 1930/1933, 97, 54, εἰκ. 95, πίν. CIII· Davis 1977, 235-236, πίν. 185.

48. Blegen 1937, 330-331, εἰκ. 420-421, πίν. II: τάφος XIV· Laffineur 1974, 9 (ἀρ. 7, ἐκτενὴς βιβλιογραφία)· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 27, πίν. VII,2.

49. Ζαφειροπουλος 1956, 194-195, πίν. 88α· Laffineur 1974, 10· Sakellariou-Xenaki- Chatziliou 1989, 28, πίν. VII, 2· Papadopoulos 1978, εἰκ. 321, 357.

50. Τελεβαντου 1994α, 303-306.

51. Τελεβαντου 1984, 1-53· Τελεβαντου 1994β, 146-156.

52. Τελεβαντου 1994β, 150-151, εἰκ. 11.

Ἐνισχυτικὸ τῆς ἄποψής μας εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλων ἀντικειμένων μὲ ἐνθετικὴ διακόσμηση βρίσκουν τὸ παράλληλό τους σὲ θηραϊκὰ ἔργα:

1. Τὰ κρίνα τοῦ ἐγχειριδίου ἀρ. 764 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες[53] ἀντιστοιχοῦν π.χ. μὲ τὰ ἄνθη ποὺ στολίζουν τὰ ἐνδύματα ὁρισμένων μορφῶν ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3[54] ἀλλὰ καὶ ὁρισμένα θηραϊκὰ ἀγγεῖα[55].

2. Οἱ θαλάσσιοι βράχοι στὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸ Ρούτσι[56], καθὼς καὶ στὸ χρυσὸ κύπελλο ἀρ. 73 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες[57] ἀναλογοῦν μὲ τὰ βράχια στὴν τριποδικὴ τράπεζα τῶν δελφινιῶν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία[58].

3. Οἱ γιρλάντες τοῦ ἀγγείου τῆς Περιστεριᾶς[59] εἶναι ἀνάλογες μὲ τὶς γιρλάντες τῶν θαλαμίσκων πλοίου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[60].

Ἡ ὑπόθεσή μας ἐνισχύεται περαιτέρω καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μοναδικὸ ἀντικείμενο μὲ αὐτὴ τὴν τεχνικὴ ποὺ βρέθηκε στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο προέρχεται ἀπὸ τὴ Θήρα. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Κοπεγχάγης[61], στὸ ὁποῖο παριστάνεται σειρὰ εὔρυθμα ἐπαναλαμβανόμενων πελέκεων κατὰ τὸν διακοσμητικὸ καὶ ἐμβληματικὸ τρόπο τῆς διακόσμησης τῶν πλοίων τῆς μικρογραφίας καὶ τῶν ἐγχειριδίων. Τὸ ἐξειδικευμένο αὐτὸ θηραϊκὸ ἐργαστήριο μεταλλοτεχνίας θὰ κατασκεύαζε τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἀντικείμενα μόνο γιὰ σημαντικὰ πρόσωπα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ περιορισμένος ἀριθμός τους, καθὼς καὶ ἡ προσαρμογὴ τῶν θηραϊκῶν θεμάτων ποὺ τὰ διακοσμοῦσαν στὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν ὁποίων ἀποδεκτῶν, κατὰ κύριο λόγο τῶν Μυκηναίων, ὅπως δείχνουν τὰ ἕως τώρα εὑρήματα. Ἡ τεχνικὴ αὐτή, δίκαια γνωστὴ καὶ ὡς «ζωγραφικὴ σὲ μέταλλο», μέσω Θήρας θὰ μεταδόθηκε στὴν Πελοπόννησο, ὅπου προφανῶς συνέχισε ἀργότερα νὰ λειτουργεῖ ἕνα κλειστὸ ἐξειδικευμένο ἐργαστήριο[62].

Τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα ποὺ διακρίναμε σὲ ἐπιμέρους σκηνὲς τῆς Μικρογραφίας χαρακτηρίζουν καὶ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ δωματίου 4 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τὸ συνεχόμενο πρὸς τὸ δωμάτιο 5 τῆς Μικρογραφίας[63]. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται τὸ θέμα τοῦ θαλαμίσκου πλοίου ὀκτὼ φορές, ἐνῶ στὸν βόρειο τοῖχο συνδυάζεται μὲ διακοσμητικὸ θέμα στὸ σχῆμα ζατρικίου ἀπὸ ὀρθογώνια μὲ ἀπομίμηση πολύχρωμης πέτρας καὶ ξύλου[64]. Ἡ ὅλη σύνθεση ἀποπνέει λιτότητα, διακοσμητικὴ καὶ τεκτονικὴ διάταξη. Ἡ ἀφαιρετικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται στὴ μεσοκυκλαδικὴ ἀγγειογραφία μὲ τὴ χρήση μεμο-

53. Karo 1930/1933, 97, 137, XCI-II.α. Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 26, πίν. V.

54. Τελεβαντου 1994α, 305· Τελεβαντου 1982, 132, εἰκ. 7α.

55. *Thera* II, πίν. E, 7, 25· Μαρθαρη 1993, θέμα ἀρ. 6, 256-257.

56. Laffineur 1974, 9· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 27, πίν. VI.

57. Βλ. σημ. 47.

58. Ντουμας 1992α, 180, πίν. 142-144· Τελεβαντου 2007.

59. Μαρινατος 1962, 95, πίν. 100α.

60. Τελεβαντου 1994α, 150, 305, εἰκ. 35α, β, πίν. 8β, ἔγχρ. πίν. 6-7.

61. Perrot- Chipiez 1894, 974, εἰκ. 550· Vermeule 1964, 98· Laffineur 1974, 10· Davis 1976, 6· Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989, 28, πίν. IX1.

62. Τελεβαντου 1994α, 305-306.

63. Τελεβαντου 1994α, 122-128, 131-151, εἰκ. 9, 27-32, ἔγχρ. πίν. 3α-10β, πίν. 4-13.

64. Τελεβαντου 1994α, 140-141, 156-157, εἰκ. 27, 31-32, 37, πίν. 10γ-14α, ἔγχρ. πίν. 14α-β.

νωμένου, ἐνίοτε ἐπαναλαμβανόμενου θέματος (π.χ. γρύπας, χελιδόνι)[65], δὲν φαίνεται ἕως τότε νὰ ἦταν ἰδιαίτερα προσφιλὴς στὴ μινωικὴ μεγάλη ζωγραφικὴ καὶ μόνο ἀργότερα χαρακτηρίζει τὶς κρητικὲς καὶ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες. Οἱ θηραϊκές, ὡς πρὸς τοὺς θαλαμίσκους, βρίσκουν τὰ παράλληλά τους στὴ μεταγενέστερη τοιχογραφία τῶν Μυκηνῶν[66] καί, ὡς πρὸς τὸ ζατρίκιο, στὰ δάπεδα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων[67], τὰ ὁποῖα πολὺ συχνὰ συνδυάζονται μὲ σχηματοποιημένα θαλάσσια θέματα[68]. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὰ ἔργα αὐτὰ σαφῶς δείχνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄμεσος ἐπηρεασμός. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τόσο ἡ θηραϊκὴ ὅσο καὶ ἡ μυκηναϊκὴ τοιχογραφία εἶχαν κάποιο πρότυπο μινωικὸ ἢ ὅτι τὸ θέμα ἀνῆκε στὸ εὐρύτερο θεματολόγιο τῆς κυκλαδικῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ ὅπου τὸ πῆραν ἀργότερα οἱ Μυκηναῖοι[69]. Ὅμως, δὲν ὑπάρχουν ἕως τώρα στοιχεῖα ποὺ νὰ στηρίζουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ἴσως ἡ τοιχογραφία τῶν Μυκηνῶν νὰ προέρχεται ἀπὸ ἄλλη παλαιότερη μυκηναϊκή, ἡ ὁποία νὰ εἶχε ὡς πρότυπο τὴ θηραϊκή. Ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι ἐπίσης δύσκολη, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας πιθανότατα εἰσήχθη στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀρχικὰ σὲ πολὺ μικρὴ κλίμακα κατὰ τὴν ΥΕ Ι περίοδο. Ἴσως ὁ διάκοσμος τοῦ δωματίου 4 ἀρχικὰ νὰ μεταφέρθηκε στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα στὸ σύνολό του καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου νὰ διασπάστηκε στὰ βασικὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα του, δηλαδὴ τὸν θαλαμίσκο καὶ τὸ ζατρίκιο. Τὸ τελευταῖο διατηρεῖ ἀπὸ τὸ πρωταρχικὸ θηραϊκὸ σχῆμα καὶ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀνεξήγητη εἰκονογραφικὴ σχέση του μὲ θαλάσσια θέματα.

Ἐπίσης ἡ λεγόμενη Ἱέρεια τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἔργο μαθητευόμενου κοντὰ στὸν Μικρογράφο ζωγράφου[70], φαίνεται νὰ εἰσάγει στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ τὴν τυποποιημένη ἀπόδοση τῆς γυναικείας μορφῆς, ἀργότερα ἰδιαίτερα συχνὴ στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες[71].

Τὰ ὅσα ἕως τώρα ἐπισημάναμε στὶς τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας δείχνουν ὅτι ὁ Μικρογράφος εἶναι ἕνας ἀνήσυχος καὶ πρωτοποριακὸς ζωγράφος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο βρίσκεται σὲ ὡριμότητα ἤδη κατὰ τὶς ἀρχές τῆς ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι περιόδου. Στὸ ἔργο του διαπιστώνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μεγάλη ζωγραφικὴ ἡ ἔντονη ἀναζήτηση γιὰ συνθέσεις μὲ λιτότητα, εὐρυθμία, καθαρότητα, τεκτονικὴ ὀργάνωση, διακοσμητικὸ καὶ ἐμβληματικὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀναμφίβολα θὰ συνέβαλε σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς Ἀφαιρετικῆς τάσης τοῦ θηραϊκοῦ ἐργαστηρίου[72], ποὺ ἐκφράζεται κυρίως μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀλλὰ καὶ τῆς πρώιμης μυκηναϊκῆς τέχνης ποὺ διακατέχεται ἀπὸ αὐτά.

65. Βλ. σημ. 40. Marthari 1990, 66-67, εἰκ. 13· Papagiannopoulou 1991, 35-36, πίν. 6-7.

66. Shaw 1980, 167-174, εἰκ. 3-7· Τελεβαντου 1994α, 147.

67. Τελεβαντου 1994α, 157-159.

68. Τελεβαντου 1994α, 15· Hirsch 1977, 27, 37-39, ἀρ. G6, G10 (Πύλος), G20, G21, G24, G27 (Τίρυνθα), εἰκ. 18, 20-21, 24.

69. Τελεβαντου 1994α, 159.

70. *Thera* VI 43, ἔγχρ. πίν. 100-101, J-K· *TAW* II. I ἔγχρ. πίν. G, L· Televantou 1990, 313, εἰκ. 4-6, 13· Τελεβαντου 1994α, 173-180, εἰκ. 9, 14, ἔγχρ. πίν. 19α-β, πίν. 16α, ἀναδ. σχ. 9, 11-13· Immerwahr 1990α, Ak no 8: 13, 54, 63, 74, 135, 186, πίν. 21· Ντουμας 1992α, 47, πίν. 24-25.

71. Τελεβαντου 1994α, 179· Cameron 1978, 591.

72. Βλ. σημ. 9.

Ἡ θηραϊκὴ Ἀφαιρετικὴ τάση ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ τὰ τοιχογραφικὰ σύνολα τοῦ Συγκροτήματος Β μὲ τὶς Ἀντιλόπες[73] καὶ τοὺς Πυγμάχους[74] καὶ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν μὲ τὶς Κυρίες[75] καὶ τοὺς Παπύρους[76]. Ἐδῶ οἱ παραστάσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ λιτότητα καὶ καθαρότητα στὰ ἐκφραστικὰ μέσα, σχεδιαστικὰ καὶ χρωματικά, ἀφαιρετικὴ σχηματικὴ ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, μετριασμένη κίνηση τῶν εἰκονιστικῶν στοιχείων, αὐστηρότητα καὶ συμμετρία στὴ σύνθεση[77]. Ἰδιαίτερα οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀντιλοπῶν καὶ τῶν Παπύρων χαρακτηρίζονται ἀπὸ αὐστηρὴ τεκτονικὴ διάταξη λόγω τῆς εὔρυθμης ἐπανάληψης τοῦ ἴδιου θέματος. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τεχνοτροπικὰ αὐτὰ στοιχεῖα δὲν ἀφαίρεσαν τίποτε ἀπὸ τὴ ζωντάνια τῶν παραστάσεων αὐτῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα τοὺς ἔδωσαν μιὰ λαμπερὴ καθαρότητα μὲ συγκρατημένη κίνηση συνδυασμένη μὲ χάρη φανερώνει ὅτι ἡ θηραϊκὴ ἀφαιρετικὴ καλλιτεχνικὴ τάση βρίσκεται σὲ στάδιο ὡριμότητας. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ πρωτοποριακὲς αὐτὲς δημιουργίες χαρακτηρίζονται ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀνανέωση σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μεταγενέστερες κρητικὲς καὶ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες ποὺ σταδιακὰ καταλήγουν σὲ τυποποιημένες καὶ στεγνὲς συνθέσεις.

Ἡ Ἀφαιρετικὴ τάση φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε πολὺ λίγο τοὺς ζωγράφους τῆς Ἐλεύθερης τάσης τοῦ θηραϊκοῦ ἐργαστηρίου[78], οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν ἀφαιρετικὸ ἢ σχηματικὸ τρόπο μόνο γιὰ νὰ ἀποδώσουν ὁρισμένα δευτερεύοντα, διακοσμητικὰ ἢ παραπληρωματικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῶν συνθέσεών τους, π.χ. στὴν ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ τοπίου: τὰ βράχια καὶ τὸ ποτάμι στὴν τοιχογραφία τῶν πιθήκων[79] καὶ στοὺς διάσπαρτους κρόκους τοῦ βάθους στὶς τοιχογραφίες τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν[80]. Τὸ ἔργο τους δὲν φαίνεται νὰ βρῆκε ἀνταπόκριση ἔξω ἀπὸ τὴ Θήρα. Τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα τῶν ζωγράφων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦσαν τὴν προοπτική, τὴ φυσιοκρατία, τὴν ἀπόδοση τοῦ στιγμιαίου καὶ τοῦ δραματικοῦ, ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴ μαχητικὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ τὸ ἡρωικὸ πνεῦμα τῶν Μυκηναίων, τὴν ἀνερχόμενη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις δύναμη στὸ Αἰγαῖο.

Ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν διασώθηκαν ΥΜ ΙΑ τοιχογραφίες στὶς ὁποῖες νὰ διακρίνουμε στοιχεῖα τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀμνισοῦ, ἔτσι ὅπως

---

73. *Thera* IV, 28, εἰκ. 2, ἔγχρ. πίν. 117-118, D, Fb· *TAW* II. I, ἔγχρ. πίν. E· Τελεβαντου 1990, 313, εἰκ. 4-6, 13· Τελεβαντου 1994α, 260, 303, 360, 363, 376, 380-381, πίν. 55α· Immerwahr 1990α, Ak No. 4: 51-52, πίν. VIII· Ντουμας 1992α, 110-111, πίν. 82-84.

74. *Thera* VI, 43, ἔγχρ. πίν. 100-101, J-K· *TAW* II. I, ἔγχρ. πίν. G· Τελεβαντου 1990 313, εἰκ. 4-6, 13· Τελεβαντου 1994α, 162, 175, 260, 302, 363, 375, πίν. 55α· Immerwahr 1990α, Ak No. 4: 51-52, πίν. X· Ντουμας 1992α, 110, πίν. 24-25.

75. *Thera* VI, 43, ἔγχρ. πίν. 100-101, J-K· *TAW* II, I, ἔγχρ. πίν. G· Τελεβαντου 1990, 313, εἰκ. 4-6, 13· Τελεβαντου 1994α, 380, πίν. 56α· Immerwahr 1990α, Ak No. 5: 54, πίν. XI, XII· Ντουμας 1992α, 35, πίν. 24-25.

76. *Thera* VI, 43, ἔγχρ. πίν. 100-101, J-K· *TAW* II. I, ἔγχρ. πίν. G· Τελεβαντου 1990, 313, εἰκ. 4-6, 13. Immerwahr 1990α, Ak No. 5 : 54, πίν. XIII· Ντουμας 1992α, 34, πίν. 24-25.

77. Τελεβαντου 1992, 151· Τελεβαντου 2000, 79-80.

78. Βλ. σημ. 10.

79. *Thera* III, 35-36, εἰκ. 9, πίν. B1· *Thera* IV, 45, πίν. 114-115· Μαρινατος 1969, πίν. 240· 1970, 195-197, πίν. 312-313· 1971, πίν. 306α-β, 307β, 308· *TAW* II. I, πίν. H· Τελεβαντου 1992, 57-67· Immerwahr 1990α, Ak. No. 1: 42, 99, 135, 185, πίν. 12-13· Ντουμας 1992α, πίν. 85-90.

80. Στὶς τοιχογραφίες: α) τῆς Πότνιας Θηρῶν μὲ τὶς τρεῖς νεαρὲς κροκοσυλλέκτριες: *Thera* VII, 32-38, πίν. ΙΑ· Ντουμας 1992α, 123-130, πίν. 30α-γ. β) τῶν δύο νεαρῶν κροκοσυλλεκτριῶν: *Thera* VII, 34-36, πίν. B, C, D, 59-61· Ντουμας 1992α, 116-121, πίν. 31a-b, 32.

ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν M. Cameron[81], ἡ ὁποία ἐνδεχομένως νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὴν Κρήτη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μιὰ ἀντίστοιχη τῆς θηραϊκῆς καλλιτεχνικὴ τάση. Δύσκολο νὰ ποῦμε ἂν αὐτὴ ἡ τάση ὀφείλεται σὲ θηραϊκὴ ἐπίδραση. Ὅμως, ἔχοντας ὑπόψη τὴ δράση καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ θηραϊκοῦ ἐργαστηρίου, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε οἱ ἐπιδράσεις νὰ ἦταν *vice versa*. Πάντως, τοιχογραφίες μὲ ἀληθινὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται μόνο ἀπὸ τὴν ἑπόμενη ΥΜ ΙΒ περίοδο ἀπὸ τὴν Κρήτη, π.χ. στὴν τοιχογραφία μὲ τὶς πέρδικες ἀπὸ τὸ Καραβανσεράι[82], καὶ τὶς Κυκλάδες στὴν τοιχογραφία τῶν διάσπαρτων λευκῶν κρίνων ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου[83] καὶ στὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν Κέα μὲ τὶς σχηματοποιημένες συνθέσεις τῶν γαλανῶν πουλιῶν[84] καὶ τῶν δελφινιῶν[85]. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες, οἱ ὁποῖες δείχνουν τὴν ἄμεση συνέχιση τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης στὶς κυκλαδικὲς τοιχογραφίες λίγο μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ ἀντανακλοῦν θηραϊκὴ ἐπίδραση. Ἄλλωστε, ἡ Θήρα κατὰ τὴν ΥΚ Ι θὰ εἶχε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς κυκλαδικῆς ἔκφρασης τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψη ὅτι οἱ τοιχογραφίες τῆς Μήλου καὶ τῆς Κέας, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἀναλογίες στὴν τεχνοτροπία, στὴν εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ στὴν ἄσκηση τῆς μικρογραφίας μὲ τὶς θηραϊκές[86], δείχνουν μικρότερης κλίμακας δραστηριότητα στὰ νησιὰ αὐτά.

Πάντως, αὐτὲς οἱ κρητικὲς καὶ κυκλαδικὲς τοιχογραφίες, ἀλλὰ κυρίως οἱ κνωσιακὲς τῆς ἑπόμενης ΥΜ ΙΙ φάσης[87] εἶναι ποὺ θὰ ἐπηρεάσουν ἄμεσα τοὺς Μυκηναίους τοιχογράφους, οἱ ὁποῖοι θὰ δώσουν τὶς πλέον ἀφαιρετικὲς καὶ τυποποιημένες παραστάσεις τῆς αἰγαιακῆς μεγάλης ζωγραφικῆς[88]. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι περίοδο ἡ ἀφαιρετικὴ τάση ἐμφανίζεται δυναμικὰ καὶ στὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ τέχνη ἴσως δείχνει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναπτύξει σχέσεις μὲ τὴ Θήρα, γνώρισαν ἀπὸ κοντὰ τὴ θηραϊκὴ μεγάλη ζωγραφικὴ καὶ ἔγιναν γόνιμοι δέκτες τῶν καλλιτεχνικῶν της ἐρεθισμάτων. Βέβαια, ἡ

81. *PM* IV πίν. LXVIIb· Cameron 1978, 584, πίν. 1· Immerwahr 1990α, Am No. 1-2: 78, 207.

82. *PM* II 109 κέ., εἰκ. 51-53, προμετωπίς· Immerwahr 1990α, Kn No. 20: 34, 78-79, 103, πίν. 30.

83. Atkinson et al. 1904, 75, εἰκ. 64· *PM* III, 130, εἰκ. 87· Immerwahr 1990α, Ph No. 4: 4.

84. Coleman 1970, 21-23, 155-158, εἰκ. 10-11, 13-21, 94· Coleman 1973, 286-293, εἰκ. 1· Immerwahr 1990α, A.I. No 1: 79, 141, εἰκ. 22.

85. Coleman 1970, 160-161· Coleman 1973, 293-296, εἰκ. 2· Immerwahr 1990α, A.I. No. 2: εἰκ. 23, πίν. 79-80.

86. Morgan 1990, 252-258, εἰκ. 1-7· Coleman 1970, 69, 92-116, 163-173· Abramovitz 1980, 57-71, πίν. 3-7· Immerwahr 1990α, A.I. No. 4: 82-83, 122, 132, 163, εἰκ. 34b, πίν. 32-33, 35.

87. Ἐνδεικτικὰ: α) τοιχογραφία γρυπῶν τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου: *PM* IV, 2, 905-913, εἰκ. 884-886, πίν. XXXII· Immerwahr 1990α, Kn No. 28: 84, 96-98, 135, 136, 161-162, 164, πίν. 47-48, β) τοιχογραφίες ταυρομαχιῶν: *PM* III, 215, 216, 232, εἰκ. 144-146, 148, 164B πίν. XXI· Immerwahr 1990α, Kn No. 23: 66, 84, 90-92, 103, 109, 110, 111, 117, 162, 164, 166, πίν. 41-42, γ) τοιχογραφία ἐπαναλαμβανόμενων ὀκτώσχημων ἀσπίδων: *PM* III, 301-308, εἰκ. 196, πίν. XXIII· Immerwahr 1990α, Kn No. 33: 99, 138-140, 142, 162, 164, 167, πίν. 49, δ) ἡ νεότερη χρονολογικὰ τοιχογραφία τῆς πομπῆς: *PM* II, 2, 682-719, εἰκ. 428, 450, πίν. XXV-XXVII· Immerwahr 1990α, Kn No. 22: 53, 84, 88-90, 109, 114, 118, 135, 162, 164, 166, πίν. 38-40.

88. Ἐνδεικτικὰ: α) Πύλος, τοιχογραφίες μὲ γρύπες καὶ λιοντάρια: Lang 1969, 99-102, 111-118, 209-211, πίν. 54-60, F, P· Immerwahr 1990α, Py No. 19, 136-137, πίν. 79, ταυρομαχίας: Lang 1969, 49-50, 77, πίν. 24, 116, 124, C, S· Immerwahr 1990α, Py No.: 110-111, 122, 163, 165, πίν. XVII, λυρωδοῦ: Lang 1969, 51, 79-81, 194, πίν. 27-28, 125-126, A· Immerwahr 1990α, Py No. 14: 133, 167, κυανῶν πουλιῶν, βλ. σ. 38, β) Τίρυνθα, τοιχογραφία ταυρομαχίας: Rodenwaldt 1912, 162-165, πίν. XVIII· *PM* II, 2, 650, εἰκ. 415· Immerwahr 1990α, Ti No.1: 110, 113, γ) Μυκῆνες, τοιχογραφίες: μὲ ὀκτώσχημες ἀσπίδες: Κριτσελη-Προβιδη 1982, 54 κέ., πίν. Ε, ΣΤ, 12-17· Immerwahr 1990α, My No. 14: 99, 121, 140· πομπῆς γυναικῶν: Κριτσελη-

ἄμεση ἐπίδρασή της στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες θὰ ἦταν περιορισμένη, καθὼς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐνδεχομένως μόλις εἶχε ἀρχίσει τὴν ἐμφάνισή της στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ὡστόσο, ἡ ἰσχυρὴ ἀντιστοιχία τῆς θηραϊκῆς Μικρογραφίας μὲ ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας, καὶ ἰδιαίτερα τῆς «ζωγραφικῆς» σὲ μέταλλο, δείχνει ὅτι τὰ καλλιτεχνικὰ μηνύματα τοῦ θηραϊκοῦ τοιχογραφικοῦ ἐργαστηρίου διοχετεύθηκαν ἄμεσα ἀπὸ πολὺ νωρὶς στοὺς Μυκηναίους καλλιτέχνες καὶ μὲ ἄλλον τρόπο, συμβάλλοντας ἔτσι οὐσιαστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς πρώιμης μυκηναϊκῆς τέχνης καί, κατ' ἐπέκταση, τῆς αἰγαιακῆς τέχνης τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Atkinson et al. 1904 — Th. D. Atkinson - J. W. Crowfoot - C. C. Edgar - R. C. Bosanquet - D. MacKenzie - G. Smith - F. B. Welsch, *Excavations at Phylakopi in Melos*, *JHS* Suppl. 4 (London).

Abramovitz 1980 — K. Abramovitz, Frescoes from Ayia Irini, Keos, part II-IV, *Hesperia* 49, 58-102.

Boulotis 1988 — Chr. Boulotis, Mycenaean Wall-Painting, στὸ K. Demakopoulou (ἐπιμ.), *The Mycenaean World. Five Centuries of Early Greek Culture 1600-1100 B.C.* (Athens) 35-37.

Μπουλωτης 1992 — Χρ. Μπουλωτης, Προβλήματα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας, στὸ Ντουμας 1992β, 81-96.

Blegen 1937 — C. W. Blegen, *Prosymna, the Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum* (Cambridge).

Cameron 1978 — M. Cameron, Theran, Cretan and Mainland Frescoes, στὸ *TAW* II. I, 579-591.

Coleman 1970 — K. A. Coleman, *A Study of Painted Wall Plasters Fragments from the Bronze Age Site of Ayia Irini in the Island of Keos* (Ph.D. Fine Arts, Columbia University).

Coleman 1973 — K. A. Coleman, Frescoes from Ayia Irini, Keos, part I, *Hesperia* 42, 284-300.

Davis 1976 — E. Davis, Metal Inlaying in Minoan and Mycenaean Art, *TUAS* 1, 3-6.

Davis 1977 — E. Davis, *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware* (New York, London).

Demakopoulou - Crouweil 1993 — K. Demakopoulou - J. H. Crouweil, More Cats or Lions from Thera?, *AE*, 1-11.

Hawke 1976 — C. F. Hawke, The Knossos Frescoes: A Revised Chronology, *BSA* 71, 65 κἑ.

Hirsch 1977 — E. S. Hirsch, *Painted Decoration on the Floors at Bronze Age Structures on Crete and on Mainland*, *SIMA* LIII (Göteborg).

Hood 1978 — S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (London).

Hood 2000 — S. Hood, Cretan Fresco Dates, στὸ Sherratt 2000, τ. I, 191-208.

Immerwahr 1990α — S. A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (Philadelphia - London).

Immerwahr 1990β — S. A. Immerwahr, Swallows and Dolphins at Akrotiri: Some Thoughts on

---

Προβιδη 1982, 44 κἑ., πίν. Δ, 9-10· Immerwahr 1990α, My No. 3: 119-120, 165, 166, εἰκ. 32h, πίν. XX, δ) Θήβα, τοιχογραφία πομπῆς γυναικῶν: Reusch 1956· Immerwahr 1990α, No. 1, 106, 111, 115-117, 155, 164, 165, εἰκ. 32d-f, πίν. XXI.

	the Relationship of Vase-Painting to Wall-Painting, στὸ *TAW* III. 1 237-244.
Karo 1930/1933	G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (München).
Κριτσελη-Προβιδη 1982	Ι. Κριτσελη-Προβιδη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν* (Ἀθήνα).
Laffineur 1974	R. Laffineur, L'incrustation à l'époque mycénienne, *AntCl* 43, 6-37.
Lang 1969	M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia* II: *The Frescoes* (Princeton).
Marinatos 1927	Sp. Marinatos, The "Swimmers" Dagger from the Tholos Tomb at Vapheio, *Essays in Aegean Archaeology Presented to Sir Arthur Evans in Honour of his 75th Birthday* (Oxford) 63-72.
Μαρινατος 1962	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ*, 90-98.
Μαρινατος 1969	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ, *ΠΑΕ*, 147-192.
Μαρινατος 1970	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.
Μαρινατος 1971	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, *ΠΑΕ*, 181-225.
Marthari 1990	M. Marthari, The Chronology of the Late Phases of Occupation of Akrotiri in the Light of Evidence from the West House Pottery Groups, *TAW* III. 3, 57-70.
Marthari 1998	M. Marthari, The Griffin Jar from Ayia Irini, Keos, and its Relationship to the Pottery and Frescoes from Thera, στὸ Λ. Γ. Μενδωνη - Α. Ι. Μαζαρακης-Αινιαν (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου: Κέα-Κύθνος: ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία, Ἰούνιος 1994* (Ἀθήνα) 139-154.
Marthari 2000	M. Marthari, The Attraction of the Pictorial: Observations on the Relationship of Theran Pottery and Thera Fresco Iconography, στὸ Sherratt 2000, τ. ΙΙ, 873-889.
Μαρθαρη 1993	Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς κατασιροφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).
Morgan 1988	L. Morgan, *The Miniature Wall-Painting of Thera. A Study in Culture* and *Iconography* (Cambridge).
Morgan 1990	L. Morgan, Island Iconography: Thera, Kea, Milos, στὸ *TAW* III. 1, 252-266.
Ντουμας 1992α	Χρ. Ντουμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).
Ντουμας 1992β	Χρ. Ντουμας (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).
Papadopoulos 1978	T. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, *SIMA* LII (Göteborg).
Papadopoulos 1986	T. Papadopoulos, A Mycenaean Dagger from Messenia (?) in Japan, *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, τ. Α΄ (Ἀθῆναι), 127-135.
Papagiannopoulou 1991	A. Papagiannopoulou, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades*, *SIMA* pocket book 96 (Göteborg).
Perrot - Chipiez 1894	G. Perrot - C. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, τ. VI (Paris).
Reusch 1956	H. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfries im bootischen Theben* (Berlin).
Rodenwaldt 1912	G. Rodenwaldt, *Tiryns* II. *Die Fresken des Palastes* (Athens).
Sakellarakis 1990	J. A. Sakellarakis, The Fashioning of Ostrich-Egg Rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean, στὸ TAW III. 1, 285-308.
Sakellariou-Xenaki - Chatziliou 1989	A. Sakellariou-Xenaki - C. Chatziliou, *Peinture en metal à l'époque mycénienne* (Ἀθήνα).
Shaw 1980	M. C. Shaw Painted "Ikria" at Mycenae?, *AJA* 84, 167-179.
Sherratt 2000	S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First*

International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997, τ. I-II (Athens).

TELEVANTOU 1990 — CHR. TELEVANTOU, New Light on the West House Wall-Paintings, στὸ *TAW* III. 1, 309-326.

TELEVANTOU 1992 — CHR. TELEVANTOU, Theran Wall-Painting: Artistic Tendencies and Painters, στὸ R. LAFFINEUR - J. CROWLEY (ἐπιμ.), *Εἰκών. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992*, *Aegaeum* 8-9 (Liège), 145-158.

TELEVANTOU 2000 — CHR. TELEVANTOU, Aegean Bronze Age Wall-Painting. The Theran Workshop, στὸ SHERRATT 2000, τ. I, 73-83.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1982 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ*, 113-135.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1984 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ*, 1-53.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1988 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, *ΑΕ*, 135-166.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1992 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Οἱ Ζωγράφοι, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β, 57-67.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994α — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 143, Ἀθῆναι).

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994β — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Τὰ ποικίλα σκεύη τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν. Συμβολὴ στὴν τεχνογνωσία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, *ΑΕ*, 146-156.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 2007 — ΧΡ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, Ἐπίχριστες τράπεζες προσφορῶν, στὸ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας. Δυτικὴ Οἰκία: Τράπεζες - Λίθινα - Μετάλλινα - Ποικίλα* (ΒΑΕ ἀρ. 246, Ἀθῆναι), 146-156.

VERMEULE 1964 — E. T. VERMEULE, *Greece in the Bronze Age* (Chicago).

WARREN 1979 — P. WARREN, The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and its Aegean Setting, *AJA* 99, 115-129.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956 — Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς περιφέρειαν Φαρῶν Ἀχαΐας, *ΠΑΕ*, 193-201.

SUMMARY

THE THERAN WALL-PAINTING WORKSHOP AND ITS CONTRIBUTION TO FORMING AEGEAN ART

CHRISTINA TELEVANTOU

Thirty years of excavations in the prehistoric city at Akrotiri have yielded a wealth of excellently preserved wall-paintings, which literally inundates the scientific world with images of unique quality and beauty, vibrant colours and an enormous amount of information. The utilization of this information for studying Aegean culture is particularly important and as far as monumental painting is concerned is related directly to the timeframe and the development of the art of wall-painting on Thera.

The evidence from Akrotiri shows that by the end of the Middle Cycladic/ beginning of the Late Cycladic I period, the art of wall-painting from Crete had been transmitted to Thera and that during the LM IA/LC I period a local wall-painting workshop had developed. The products of this, by their nature monumental works, had a creative effect also on humbler art forms, such as vase-paint-

ing. However, a wider issue is raised, on which the present paper focuses: whether and to what degree this workshop contributed to forming Aegean art in the Late Bronze Age.

As has been discussed elsewhere in greater detail, the Theran painters succeeded in combining this novel – to them – artistic genre with the long-established Cycladic artistic tradition and to endow their works with a special stylistic character, generating an artistic current with a new dynamic and avant-garde elements, some of which apparently enjoyed appeal outside Thera, in the wider Aegean region.

Stylistically the Thera workshop is distinguished by three parallel and reciprocally related artistic trends, the Minoanizing, the Abstract and the Free. Principal exponent of the Minoanizing trend, the closest in conception and expressive means to Minoan painting, is the "Miniaturist", who inspired and executed the greater part of the iconographic programme of the West House. In his oeuvre are formulated new dynamic elements and particular individual creations, which without being imposed stylistically in his work nonetheless add freshness and originality to it. In contrast to Minoan painting, in which tranquility and joie de vivre prevail, some scenes in the Miniature Frieze display tension, action or aggression, which clearly denote a past or an anticipated event of agonistic, martial or violent nature. Obviously, because the purpose here is to declare the importance of the event and not to project the heroic effort expended in achieving its outcome, the painter does not reach the point of depicting the event at the crucial point of its development, as was the case in analogous scenes in contemporary and later works found in Mycenaean Greece (cf. North Miniature frieze and Silver Rhyton at Mycenae). The overt aggressiveness in the moment with a lion pursuing deer, illustrated in the Miniature Frieze, has developed into the seizure and savaging of the prey on dagger no. 394 from Mycenae. The same is observed in the analogous incident of a feline chasing waterfowl in the Nilotic landscape on the well-known dagger no. 765 from Mycenae. This differentiation in the representations with regard to atmosphere is obviously due to the fact that the daggers were intended for Mycenaeans, a primarily bellicose and conquering people.

Another important element that differentiates the Miniature Frieze from its Minoan counterparts is the dual use of certain pictorial units (dolphin, bird, lion) in the same composition: as vital elements and as symbols. The emblematic character is mainly emphasized by the rhythmical repetition of the same subject (bows of ships). Some individual compositions of the Miniature Frieze (bows of ships) are distinguished by rhythm, tectonic organization and a spirit of austerity, which indicate the painter's particular ability to adapt a representational subject to a long and narrow surface, which is in any case obvious in the Nilotic landscape.

In terms of organizing parts of the composition, conveying the atmosphere of the representation, the rendering and the emblematic character of certain subjects, the closest parallels for the Miniature Frieze are to be found in a series of works, mainly in metal and specifically in the technique of niello, which have been found in the Peloponnese. The personal contribution of the painter of the Miniature Frieze to some of these, at least, shows that in all probability a metalworking workshop specialized in niello decoration existed on Thera. This suggestion is reinforced by the fact that: a) iconographic elements on other objects with niello decoration find parallel in Theran works, and b) unique objects in this technique from outside the Peloponnese come from Thera (Copenhagen dagger). This specialist Theran workshop will have made precious objects for important persons, primarily Mycenaeans as the finds to date show, which fact explains both their limited number and the adaptation of the Theran subjects decorating them to the peculiar demands of the recipients. This technique, justifiably known as "painting in metal", will have been transmitted via Thera to the Peloponnese, where a closed specialist workshop continued to operate later.

The stylistic traits distinguished in individual scenes of the Miniature Frieze are also characteristic of the mural decoration of room 4 in the West House, the one adjacent to room 5 with the Miniature Frieze, where the subject of the ship's cabin (ikria) is rhythmically repeated, while on the north wall it is combined with decorative checkerboard pattern formed from rectangles imitating coloured stone and wood. The whole composition emanates austerity, decorativeness and tectonic arrangement. The ship's cabins find their parallels in the later wall-painting at Mycenae, while the checkerboard occurs on the floors of the Mycenaean palaces, where it is frequently combined with schematic marine motifs. The time gap separating these works clearly shows that there was no direct influence. Perhaps the decoration of room 4 was initially transferred to Mycenaean Greece in toto and over time was broken up into its basic individual components, namely the ship's cabin and the checkerboard. The latter keeps of the original Theran format also its otherwise inexplicable iconographic relationship with marine subjects. The so-called Priestess in the West House, work of an apprentice working close to the painter of the Miniature Frieze, seems to introduce into Aegean painting the standardized rendering of the female figure, which was subsequently very frequent in Mycenaean wall-paintings. In the oeuvre of the "Miniaturist" painter is ascertained for the first time the intensive inquiry of monumental painting for compositions with austerity, rhythm, clarity, tectonic organization, decorative and emblematic character. In this perspective, he will undoubtedly have contributed to forming the Abstract Trend of the Theran Workshop, which is expressed principally by these elements, as well as to forming Mycenaean art, which is possessed by these elements.

The Theran Abstract Trend (Complex Beta: Antelopes, Boxing Boys; House of the Ladies: Ladies, Papyri) seems to have had very little effect on the painters in the Free Trend (Saffron-Gatherers, Spring Fresco), who used an abstract or schematic mode only to render certain secondary iconographic elements (e.g. natural landscape). Their avant-garde work found no appeal outside Thera, presumably because it was not compatible with the belligerent mentality and heroic spirit of the Mycenaeans, the rising power in the Aegean in all respects.

No LM I A wall-paintings in which traits of the abstract trend are discernible have survived in Crete (except perhaps the wall-paintings with the lilies, from Amnisos). Wall-paintings with real stylistic traits of abstract art begin to appear only from the succeeding LM IB period in Crete (e.g. wall-painting with partridges from Caravan Serai) and the Cyclades (Melos: wall-painting of grey lilies; Kea: wall-paintings with blue birds and dolphins). The latter, which attest to the direct continuation of the abstract trend in Cycladic wall-paintings shortly after the destruction of the settlement at Akrotiri, very reasonably reflect Theran influence. These Cretan and Cycladic wall-paintings, but mainly the Knossian ones of the following LM II period (e.g. wall-painting of griffins), are the ones that directly influenced the Mycenaean wall-paintings, which were to produce the most abstract and standardized representations in Aegean monumental painting (e.g. frescoes of Pylos: Lyre-player, figure-eight shields, griffins). But the fact that already during the LM IA/LC I period the abstract trend appears dynamically in early Mycenaean art perhaps indicates that the Mycenaeans, who had developed relations with Thera, were familiar first hand with Theran mural painting and had become fertile recipients if its artistic stimuli. Of course, its direct influence on Mycenaean wall-paintings will have been limited, since its appearance in the Greek Mainland possibly commenced in this period. Nevertheless, the strong correspondence between the Theran Miniature Frieze and products of metalworking, especially "painting in metal", shows that from early on the artistic messages of the Theran Wall-Painting Workshop were disseminated directly to Mycenaean artists via another route, thus contributing essentially to the formation of early Mycenaean art and by extension Aegean art of the Late Bronze Age.

Η Θρησκεια στο Ακρωτηρι

… εὕροις δ' ἂν ἐπιὼν πόλεις ἀτειχίστους, ἀοίκους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων. ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μηδ' ὅρκοις, μηδὲ μαντείαις, μηδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν οὐδείς ἐστι οὔδ' ἔσται γεγονὼς θεατής.[1]

Η μεγάλη σημασία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μελετητῶν, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων ἔχει κινήσει ἀνὰ τὴν ὑφήλιο. Ἡ ἀρχιτεκτονική, τὰ ποικίλα κινητὰ εὑρήματα –κεραμικά, λίθινα, μετάλλινα, μνημεῖα γραφῆς κτλ.– κυρίως δὲ οἱ τοιχογραφίες καὶ τὸ θεματικό τους περιεχόμενο ἔχουν γίνει καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τόσο πολλῶν ἐπιστημόνων ὥστε συχνὰ νὰ καθίσταται δυσχερὴς ἡ παρακολούθηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Τελικὸς στόχος μας εἶναι βεβαίως νὰ ἀναπλάσσουμε τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου στὶς ἀρχὲς τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ οἱ μελέτες αὐτὲς συμβάλλουν στὴν προσέγγισή του. Φυσικὸ εἶναι, λοιπόν, ἡ ἔρευνα νὰ στραφεῖ καὶ σὲ τομεῖς λιγότερο χειροπιαστούς, ὅπως εἶναι ἡ σκέψη καὶ τὸ συναίσθημα.

Μέσα ἀπὸ ὑλικὲς μαρτυρίες εἶναι δυνατὸν ἐνίοτε νὰ ἀνιχνεύονται πτυχὲς τῆς σκέψης, ἐφ' ὅσον ἀφοροῦν στὴν ἐπίλυση συγκεκριμένων καθημερινῶν προβλημάτων[2]. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ ἡ καταγραφή, ταξινόμηση καὶ μελέτη τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἐμεῖς ἔχουμε ἑρμηνεύσει ὡς σχετιζόμενες μὲ τὴ λατρεία ἐλάχιστα μᾶς ἔχουν ἀποκαλύψει σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία[3]. Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ γενικῶς εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ περίοδος τῆς συστηματικῆς μεταποίησης τῶν πρώτων ὑλῶν ποὺ παίρνει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση. Οἱ ἀνακαλύψεις νόμων τῆς φύσης καὶ οἱ ἐφαρμογές τους μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν στὴν ἀρχιτεκτονική, στὴ ναυπηγική, στὴ μεταλλουργία, στὴν ἀγγειοπλαστική, στὴν κατεργασία τῆς πέτρας καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες δραστηριότητες. Τὸ συναίσθημα ὅμως δυσκολότερα ἐντοπίζεται στὶς ὑλικὲς μαρτυρίες. Γι' αὐτό, στὴν προσπάθεια ἀναζήτησής του, ὁ κίνδυνος νὰ παρασυρθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὶς προσωπικές του ἀντιλήψεις, ἀπὸ τὸ δικό του ἰδεολογικὸ φορτίο, εἶναι μεγάλος. Μέρος τῆς καταγραφῆς τοῦ συναισθήματος μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ τελετουργικὲς πράξεις ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀφήνουν ὑλικὲς μαρτυρίες. Τέτοιες πράξεις μποροῦν νὰ σχετίζονται μὲ ταφικὰ ἔθιμα ἢ μὲ τελετουργίες λατρείας. Ἀλλὰ καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζει κανεὶς τὶς ἐφαρμοζόμενες πρακτικὲς καὶ τὸ εἶδος τῶν ὑλικῶν μαρτυριῶν ποὺ αὐτὲς ἀφήνουν, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὶς

1. Πλούταρχος, *Πρὸς Κωλώτην*, 1126d-e.
2. Πρβ. Doumas 1990, 24-30.
3. Muhly 1987.

ἀναζητήσει στὸν ἀρχαιολογικὸ τομέα. Ὅταν τὶς ἀγνοεῖ, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει στὶς περιπτώσεις κοινωνιῶν ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀνακαλύψει τὴ γραφή, ἡ ἀναζήτηση ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνονται.

Ἡ θρησκεία, ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο, ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένες ἀνάγκες τῆς κοινωνίας ποὺ τὴ δημιούργησε. Μέσα στὴ θρησκεία ἀντανακλῶνται δομές, δοξασίες καὶ ἀντιλήψεις, δηλαδὴ πτυχὲς τοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἱεραρχίες ποὺ δημιουργοῦν οἱ διάφορες θρησκεῖες ἀποτελοῦν ἀντίγραφα τῶν ἀντίστοιχων κοινωνιῶν καὶ συστημάτων. Ἔτσι τὰ συγκεντρωτικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα ἀνέδειξαν οἱ πολιτισμοὶ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς, ἐδημιούργησαν θρησκεῖες κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή τους. Στὴν Αἴγυπτο, παραδείγματος χάριν, θεὸς καὶ δυνάστης ταυτίζονται στὸ πρόσωπο τοῦ ἑκάστοτε Φαραώ, ἐνῶ στὴ Μεσοποταμία ὁ θεός, μὲ ἐκπρόσωπό του στὴ γῆ τὸν δυνάστη, ρυθμίζει τὴ ζωὴ τῶν ὑπηκόων του ἕως τὴν τελευταία της λεπτομέρεια. Στοὺς πολιτισμοὺς αὐτοὺς τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τὴ στατικότητα, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μνημειώδη κλίμακα ποὺ τὶς διακρίνει ἐλαχιστοποιοῦν σχεδὸν μέχρι μηδενισμοῦ τὸ ἄτομο, ἐνῶ ἀναδεικνύουν καὶ ἐπιβάλλουν τὸ κύρος καὶ τὴν ἐξουσία τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐκπροσώπων του.

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβη στὴν Ἀνατολή, στὸ Αἰγαῖο βασικὸ κύτταρο τῆς κοινωνίας ἀναδείχθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸ ἄτομο. Συνεπῶς, ἀνάλογα ἦσαν καὶ τὰ συστήματα διακυβέρνησης. Ἡ γεωγραφικὴ ποικιλία τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου –ὀρεινοὶ ὄγκοι, πεδινὲς ἐκτάσεις, νησιὰ– συνέβαλε στὴ διαμόρφωση ἐπὶ μέρους πολιτισμικῶν μορφωμάτων καὶ ὑπαγόρευσε διαφορετικὴ τὴν ὀργάνωση κάθε ἐπὶ μέρους κοινωνίας. Ἔτσι, τό «ἀνακτορικὸ» σύστημα τῆς Κρήτης εἶναι σαφῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σύστημα καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ καὶ τὰ δύο αὐτὰ συστήματα εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ συστήματα τῆς Ἀνατολῆς, ἀκόμη δὲ περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν νησιωτικῶν κοινωνιῶν τοῦ Αἰγαίου[4]. Συνεπῶς, κατὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας τῶν κοινωνιῶν τοῦ Αἰγαίου, ἡ ἀναζήτηση ἀναλογιῶν μὲ ἐκεῖνες τῆς Ἀνατολῆς[5] κρίνεται ἐπισφαλής, ἀκόμη καὶ ὅταν ὑπάρχουν ὁμοιότητες σὲ τομεῖς τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ πρωταγόρειο ἀπόφθεγμα *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος* μοιάζει νὰ εἶναι καρπὸς μιᾶς σκέψης ποὺ καλλιεργήθηκε ἐπὶ χιλιάδες χρόνια στὶς κοινωνίες τοῦ Αἰγαίου. Καμιὰ περίοδος τῆς αἰγαιακῆς ἱστορίας δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει κατασκευὴ ποὺ νὰ ὑπερέβη τὴν ἀνθρώπινη κλίμακα. Ἐδῶ ἀκόμη καὶ ὁ θεὸς ὄχι μόνο ἀπεικονίστηκε μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἐνσωμάτωσε ὅλες τὶς ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αἰτία τῆς ἀδυναμίας μας σήμερα νὰ ξεχωρίσουμε ποιὰ ἀπὸ τὰ εἰδώλια –νεολιθικά, κυκλαδικά, μυκηναϊκὰ– καὶ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαϊκοὺς κούρους ἢ τὶς κόρες παριστάνουν θεότητες ἢ ἀνθρώπινες μορφὲς ἴσως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρωποκεντρικὴ ἀντίληψη. Ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως στὴν ἴδια αὐτὴν ἀντίληψη τοῦ αἰγαιοπελαγίτη γιὰ τὸ θεῖο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ἀδυναμία τῶν ἀνατολιτῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐπιβάλουν ἀνεικονικὴ λατρεία[6].

Τὰ δάνεια ποὺ πῆραν –καὶ πῆραν πολλὰ– οἱ κοινωνίες τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἀκόμη καὶ στὸν ἰδεολογικὸ τομέα, τὰ δέχτηκαν γιὰ τὴν ἐπίλυση δικῶν τους προβλημάτων, γιὰ νὰ δώσουν ἀπάντηση σὲ δικά τους ἐρωτήματα. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ προσάρμο-

4. Ντουμας 2004.
5. Marinatos 1984α, 7.
6. Ντουμας 1992β, 429.

σαν στὶς δικές τους ἀνάγκες, τοὺς φόρεσαν ἔνδυμα ποὺ τοὺς ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα. Ὡστόσο, ἡ ἀνακάλυψη καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τέτοιων δανείων δὲν νομιμοποιεῖ τὴν ἀναζήτηση ἀνατολικῶν παραλλήλων γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς θρησκείας τῶν λαῶν τοῦ Αἰγαίου.

Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου, σχεδὸν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀνασκαφικὲς τομὲς προφανὴς εἶναι ἡ προδιάθεση νὰ ἀποδοθεῖ θρησκευτικὸς χαρακτήρας σχεδὸν σὲ κάθε εὕρημα. Ἀπὸ τὴ δεύτερη κιόλας ἀνασκαφικὴ περίοδο (1968) καὶ ἐνῶ ἀκόμη ἡ εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν σκαμμάτων ἦταν ἀσαφής, ὁ Μαρινᾶτος προβαίνει στὴν ἑρμηνεία πίθου πρὶν ἀκόμη ἀνασυρθεῖ ἀπὸ τὸ σκάμμα Ἀρβανίτη 1 (μετέπειτα Τομέα Α)[7] μὲ τὰ παρακάτω σχόλια: «Ὠνομάσαμεν τοῦτον ἅμα τῇ εὑρέσει του ἱερὸν πίθον τῆς Θεᾶς ... Σχεδὸν ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ πυθμένος ἔκειτο ὑπτίως μικρὸν εἰδώλιον τῆς Θεᾶς. Τοῦτο ἐκίνησε τὸν δεισιδαίμονα σεβασμὸν τῶν ἐργατῶν, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ ἀληθεύσῃ ἡ πρόρρησις περὶ ἱερότητος τοῦ πίθου»[8].

Δυστυχῶς ἡ αὐθαίρετη ἑρμηνεία τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων συνεχίζεται, μὲ συνέπεια νὰ δημιουργεῖται ἐσφαλμένη εἰκόνα τόσο γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους κτήρια τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνία ποὺ ἔζησε σ' αὐτά. Πολλοὶ εἶναι οἱ μελετητὲς ποὺ ἔχουν προσπαθήσει νὰ ἑρμηνεύσουν εὑρήματα καὶ κατασκευὲς στὸ Ἀκρωτήρι ἀποδίδοντάς τους θρησκευτικὸ χαρακτήρα ἢ περιεχόμενο. Ὡστόσο, συστηματικότερη εἶναι ἡ προσέγγιση τῆς Ν. Μαρινάτου, ἡ ὁποία ἔχει ἀφιερώσει καὶ εἰδικὴ μονογραφία στὸ θέμα[9]. Τὰ κριτήρια ποὺ προτείνει γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἱερῶν εἶναι «ἡ εἰκονολογία, δηλαδὴ τὸ εἰκονογραφικὸ περιεχόμενο τῶν τοιχογραφιῶν, ἡ παρουσία λατρευτικῆς σκευῆς καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά»[10]. Εἰσηγεῖται ὅτι ἡ συνύπαρξη δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ κριτήρια αὐτὰ ἀρκεῖ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἑνὸς χώρου ὡς ἱεροῦ καὶ προσδιορίζει ὡς «ἀποθήκη ἱεροῦ» τὸν χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο βρίσκεται «συστάδα λατρευτικῶν σκευῶν»[11].

Προκειμένου νὰ ἀναζητήσουμε πιθανὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας στὴν κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου τῶν ἀρχῶν τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ βασιστοῦμε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο σὲ ὑλικὲς μαρτυρίες, ἀφοῦ τὰ ἐλάχιστα γραπτὰ μνημεῖα, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα, εἶναι στὴν ἀναποκρυπτογράφητη Γραμμικὴ Α γραφὴ καὶ περιορίζονται σὲ λέξεις-ὀνόματα ὑλικῶν ἀγαθῶν. Κινητὰ εὑρήματα, ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευὲς καὶ εἰκονιστικὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν τὸ σῶμα τῶν ὑλικῶν μαρτυριῶν στὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ προσφύγουμε. Ὡστόσο, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ μαρτυρίες αὐτὲς νὰ ἀποτελέσουν πηγὴ πληροφοριῶν πρέπει νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ λειτουργία καὶ ὁ προορισμός τους μέσα στὸν συγκεκριμένο χῶρο ποὺ βρίσκονται[12]. Δεδομένης ὅμως τῆς ἀπουσίας κειμένων, ἡ λειτουργία, ὁ πιθανὸς συμβολισμός, ἡ σημασία τῶν ὑλικῶν αὐτῶν μαρτυριῶν –ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς– ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ζητούμενα. Βεβαίως ἡ διατύπωση ὑποθέσεων εἶναι καὶ θεμιτὴ καὶ ἀναγκαία γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ ἔρευνα. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι θεμιτὸ εἶναι ἰδέες, ποὺ διατυπώνονται ὡς ὑποθέσεις, νὰ ἐκλαμβάνονται ἀκολούθως ὡς δεδομένα καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴ συνέχεια ὡς τεκμήρια[13].

7. Μαρινατος 1968, πίν. 95α.
8. Αὐτόθι, 111.
9. Marinatos 1984α.
10. Marinatos 1984β, 169.
11. Αὐτόθι. Βλ. ἐπίσης Marinatos 1984α, 21-22.
12. Muhly 1987, 330.
13. Rutkowsky 1971, 6.

Ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς παραπάνω περιορισμοὺς θὰ προσπαθήσω, ἐξετάζοντας τὶς ἐπὶ μέρους κατηγορίες εὑρημάτων, νὰ ἀναζητήσω τὶς πληροφορίες πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ μποροῦσαν νὰ στηρίξουν τὴν ἑρμηνεία τῶν εὑρημάτων αὐτῶν ὡς τεκμηρίων γιὰ τὴν ἄσκηση θρησκευτικῶν/λατρευτικῶν τελετουργιῶν.

α) Κινητὰ εὑρήματα

Ἀρχίζω μὲ τὴν ἐξέταση τῶν κινητῶν εὑρημάτων, γιατὶ πολὺ συχνά, σχεδὸν κατὰ κανόνα, τέτοια εὑρήματα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἑρμηνεία ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν ὡς χώρων λατρείας. Σχετιζόμενα μὲ τὴ λατρεία κινητὰ ἀντικείμενα θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι βωμοί, ὁμοιώματα τῆς θεότητας ἢ τοῦ ἀνεικονικοῦ της συμβόλου, εἰδικὰ σκεύη[14]. Στὸ Ἀκρωτήρι ἀντικείμενα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς βωμοὶ ἢ ὡς ὁμοιώματα θεότητας δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ εὑρήματα στὰ ὁποῖα ἔχει προσδοθεῖ λατρευτική/θρησκευτικὴ σημασία περιλαμβάνονται τὰ λίθινα διπλὰ κέρατα καὶ οἱ τριποδικὲς τράπεζες.

Διπλὰ κέρατα

Λίθινα ὁμοιώματα διπλῶν κεράτων ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ Ἀκρωτηρίου. Τὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκονται κατὰ κανόνα ἐξωτερικῶς τῶν κτηρίων καὶ συχνὰ σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση ὑποδηλώνει τὴν πτώση τους ἀπὸ ψηλά, ὅπου προφανῶς ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος ἐπίστεψης στὰ ἀντίστοιχα κτήρια. Ἄλλωστε, ὡς ἐπιστέψεις κτηρίων παριστάνονται καὶ στὴ σχετικὴ εἰκονογραφία[15]. Ἡ ὀνομασία τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴ τῆς ἀνακαλύψεώς τους ὡς «κεράτων καθοσιώσεως»[16] τὰ φόρτισε ἑρμηνευτικά, καθιστώντας προβληματικὴ τὴν περαιτέρω ἔρευνα γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸν συμβολισμό τους. Ὡς σύμβολα βεβαίως θὰ πρέπει νὰ ἔχουν κάποιο περιεχόμενο. Αὐτὸ ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζητούμενο, καθὼς δείχνουν δύο ἐντελῶς πρόσφατες προσεγγίσεις τοῦ θέματος. Μὲ γλωσσικὰ κριτήρια ἡ Εὐγ. Γιαννούλη ἑρμηνεύει τὰ διπλὰ κέρατα ὡς σύμβολα πού «ὑποδηλώνουν τὴν ἀνακτορικὴ σχηματοποίηση, δηλαδὴ τὴν ἀνακτορικὴ ταυτότητα τῆς ἔννοιας κέρας, ἀλλὰ καὶ τὸν κοινὸ τόπο τῶν ἐννοιῶν σκέψη-κορυφή, ἀπὸ ὅπου ἐκπορεύεται ἡ ἐνέργεια τῆς θείας ἀποδοχῆς καὶ συγκατάνευσης γιὰ τὴν ἐκπλήρωση, τὴν καθιέρωση, μιᾶς πράξης ἀπὸ κάποιον τρίτο»[17]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Γ. Ἀλεξόπουλος τοὺς ἀποδίδει μᾶλλον ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα[18].

Τριποδικὲς τράπεζες

Πρόκειται γιὰ τὰ γνωστὰ κυκλικὰ τριποδικὰ σκεύη πού, εἴτε πλασμένα σὲ πηλὸ εἴτε ἐπιχρισμένα μὲ ἀσβεστοκονίαμα καὶ διακοσμημένα μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τοιχογραφίας, ἔχουν συχνὰ βρεθεῖ νὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς σκευῆς τῶν κτηρίων στὸ Ἀκρωτήρι. Καὶ ἐδῶ ἡ ὀνομασία

14. Renfrew 1985, 15.
15. Πρβ. Τελεβαντου 1994, 114, πίν. 68.
16. *PM* II, 160· *Thera* VI, 34, πίν. 83α.
17. Γιαννουλη 2000, 257.
18. Βλ. Αλεξοπουλο στὸν παρόντα τόμο.

«τράπεζες προσφορῶν»[19] φόρτισε τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ μὲ ἑρμηνεία ἡ ὁποία, τουλάχιστον στὸ Ἀκρωτήρι, δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικές τους συνάφειες: ἀπαντοῦν σὲ δωμάτια μὲ πλῆθος κεραμικῶν χρηστικῶν σκευῶν, σὲ ἀποθηκευτικοὺς χώρους μαζὶ μὲ ποικίλα ἄλλα ἀντικείμενα, ἀκόμη καὶ σὲ κατώφλια παραθύρων[20]. Συνεπῶς καὶ αὐτῶν ἡ πραγματικὴ λειτουργία καὶ ὁ ρόλος ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν ζητούμενα τῆς ἔρευνας καὶ ὄχι δεδομένα.

Εἰδικὰ σκεύη

Ὡς εἰδικὰ σκεύη, χάρη στὸ ἰδιόμορφο σχῆμα τους, μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν τὰ λεγόμενα «ρυτὰ» ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στόμιό τους διαθέτουν καὶ ὀπὴ ἐκροῆς ἢ/καὶ πρόχυση. Ἐξαιρετικὰ μεγάλη εἶναι ἡ κατηγορία τῶν κωνικῶν ρυτῶν, τὰ ὁποῖα βρίσκονται κατὰ δεκάδες σὲ κελλάρια καὶ ἀποθῆκες[21]. Παρὰ τὴ βεβαιότητα, μὲ τὴν ὁποία ἀποφαίνεται ὁ Σπ. Μαρινᾶτος, ὅτι πρόκειται γιά «κέρατα Ἀμαλθείας ὑγρῶν προϊόντων»[22], μᾶλλον ὡς χωνιὰ γιὰ τὴ μετάγγιση ὑγρῶν σὲ στενόλαιμα ἀγγεῖα θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν, χωρὶς αὐτὸ βεβαίως νὰ ἀποκλείει καὶ ἄλλη παράλληλη –ἀκόμη καὶ τελετουργικὴ– χρήση. Περισσότερο προφανὴς μοιάζει ἡ τελετουργικὴ χρήση σκευῶν μὲ τὴ μορφὴ ζώου ἢ τῆς κεφαλῆς του, ὅπως εἶναι τὰ ρυτὰ μὲ τὴ μορφὴ τρίτωνος, τῆς κεφαλῆς ἢ ὁλόκληρου ταύρου, λεοντοκεφαλῆς ἢ ἀκόμη κεφαλῆς κάπρου[23]. Στὸ λεγόμενο «κύπελλο κοινωνίας» ἔχουμε πάλι μιὰ ἑρμηνευτικὰ φορτισμένη ὀνομασία ποὺ τὸ καθιέρωσε κι αὐτὸ ὡς τελετουργικὸ σκεῦος[24]. Μιὰ ὁμάδα κυλινδρικῶν δοχείων μὲ ὀπὴ ἐκροῆς στὸν πυθμένα ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀνθοδοχεῖα» (γλάστρες)[25]. Τόσο αὐτὰ ὅσο καὶ ἄλλα πιὸ κοινὰ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα δοχεῖα, ἀκριβῶς λόγω τῆς ὀπῆς ποὺ διαθέτουν στὸν πυθμένα τους, συχνὰ ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν τελετουργικῶν σκευῶν[26], ὅπως ἐπίσης συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα σκεύη λόγω τῆς ἰδιόρρυθμης διακόσμησής τους[27].

Ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀνωτέρω σκευῶν ὡς τελετουργικῶν ἔχει βασιστεῖ εἴτε στὶς ἰδιορρυθμίες τοῦ σχήματος εἴτε στὴ διακόσμησή τους. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ ἂν ἀποδεχθεῖ κανεὶς τὸν τελετουργικὸ χαρακτήρα τῶν σκευῶν αὐτῶν, εἶναι δύσκολο νὰ τὰ σχετίσει ὁπωσδήποτε μὲ τὴ θρησκεία: κάθε τελετουργικὴ πράξη δὲν ἔχει ἀναγκαστικὰ καὶ θρησκευτικὸ περιεχόμενο[28]. Συνεπῶς ἡ παρουσία παρόμοιων σκευῶν σὲ ἕναν χῶρο, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὰ εἶναι τελετουργικά, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ προσδώσει ἱερότητα στὸν χῶρο, πολὺ δὲ περισσότερο γιὰ νὰ τὸν χαρακτηρίσει ὡς τόπο λατρείας. Ἄλλωστε, καὶ ἄλλα πιὸ καθημερινὰ σκεύη θὰ μποροῦσαν, κάτω ἀπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις, νὰ χρησιμεύουν σὲ τελετουργικὲς

19. *PM* II, 283· *Thera* IV, 181, 187, πίν. 279-280· Τελεβαντου στὸν παρόντα τόμο.

20. Πρβ. *Thera* V, 18, πίν. 25.

21. Μαρθαρη 1993, 95-98.

22. *Thera* IV, 188.

23. Doumas 1983, 110, πίν. 39-41· Μαρθαρη 1994, 107-110. Βλ. ἐπίσης Μαρινατος 1969, 185 πίν. 232· 1970, 188 πίν. 283β (ρυτὰ σὲ μορφὴ ταύρου)· 1968, πίν. 37:1· 1971, 211 πίν. 295 (ρυτὰ σὲ μορφὴ λεοντοκεφαλῆς)· 1976, 30, πίν. 57α· Ντουμας 1977, 388 πίν. 204α (ρυτὰ σὲ μορφὴ κεφαλῆς κάπρου).

24. Μαρθαρη 1993, 86-88.

25. Μαρινατος 1969, 184 πίν. 228β-γ, 229α· Μαρθαρη 1994, 100-103.

26. Μαρθαρη 1993, 105-107.

27. Πρβ. Μαρθαρη 1993, 292, 296, 299.

28. Ἡ τέλεση πολιτικοῦ γάμου, παραδείγματος χάριν, ἢ ἡ τελετὴ ἔναρξης ἀθλητικῶν ἀγώνων σήμερα εἶναι τελετουργικὲς πράξεις στερούμενες παντελῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου.

ἢ ἀκόμη καὶ θρησκευτικὲς πράξεις. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὰ ποικίλα καθημερινὰ σκεύη –πλαστικὰ ἢ γυάλινα μπουκάλια ἀπὸ νερό, κρασί, οὐίσκυ, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἀπορρυπαντικὰ– ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὡς δοχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα προσφέρεται λάδι στὶς σημερινὲς ἐκκλησίες γιὰ τὸ ἄναμμα τῶν καντηλιῶν. Αὐτὰ τὰ καθημερινὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν χρηστικὰ σκεύη στὴν κουζίνα μας ἀποκτοῦν στὴν ἐκκλησία χαρακτήρα τελετουργικό. Τέτοιο χαρακτήρα ἀποκτᾶ ἐπίσης μιὰ κοινὴ λεκάνη ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν τέλεση ἁγιασμοῦ κατ' οἶκον.

Ὅπως, λοιπόν, δὲν μπορεῖ ἡ κουζίνα ἑνὸς σύγχρονου σπιτιοῦ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἱερὸς τόπος ἐπειδὴ βρίθει σκευῶν, ὅπως τὰ προαναφερθέντα, μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἑρμηνεύεται ὡς ἱερὸ κάθε χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο ἁπλῶς καὶ μόνο βρέθηκαν σκεύη ποὺ ἐμεῖς, μὲ ὑποκειμενικὰ κριτήρια, χαρακτηρίζουμε ὡς τελετουργικά/λατρευτικά. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνῶ ἀπολύτως μὲ τὴ Ν. Μαρινάτου ὅτι «objects and frescoes acquire their meaning in relation to their immediate context, not in isolation»[29]. Δυστυχῶς ἡ ἴδια ἀνατρέπει τὴ θέση της αὐτὴν παρατηρώντας ὅτι ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας ἑνὸς χώρου «is indicated by the presence of cult implements which have *a priori* religious character»[30]. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται σ' αὐτὸ τὸν *a priori* προσδιορισμὸ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ποὺ εἶναι ἐντελῶς ὑποκειμενικὸς ἐν ὄψει τῆς ἀπουσίας κειμένων.

β) Ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευὲς

Γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ ὡς τόπος λατρείας, ὡς ἱερό, θὰ πρέπει νὰ διαθέτει χαρακτηριστικὰ ποὺ τὴν διακρίνουν ἀπὸ ἄλλες, ὅπως π.χ. τυποποιημένη μορφὴ καὶ διαρρύθμιση, συγκεκριμένο προσανατολισμό, χαρακτηριστικὴ θέση στὸν εὐρύτερο χῶρο κτλ. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν Ξεστὴ 3, στὸ τμῆμα τῆς πόλης ποὺ ἔχει ἕως τώρα ἐρευνηθεῖ τέτοια κατασκευὴ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ εἴτε ὡς ἀνεξάρτητο οἰκοδόμημα εἴτε ὡς τμῆμα ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἀποκαλυφθέντα κτήρια. Συνεπῶς, μόνο γιὰ τὴν Ξεστὴ 3 μπορεῖ νὰ γίνει λόγος, ἀφοῦ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία κριτήρια ποὺ προτείνει ἡ Μαρινάτου γιὰ τὴν ταύτιση ἱερῶν στὸ Ἀκρωτήρι (παρουσία τοιχογραφιῶν ἢ τελετουργικῶν σκευῶν)[31], σύμφωνα μὲ ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω, δὲν κρίνονται ἐπαρκή.

Ὅσον ἀφορᾶ στὸ τρίτο κριτήριο, στὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, σ' αὐτὰ ἡ Ν. Μαρινάτου περιλαμβάνει τὰ μεγάλα παράθυρα ποὺ βλέπουν σὲ πλατεῖες, τὴ συνένωση δωματίων μὲ πολύθυρα ἢ ἀκόμη καὶ μεγάλους χώρους, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ συγκεντρωθεῖ τὸ κοινό[32]. Ὡστόσο, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ στοιχεῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ἑρμηνευθοῦν καὶ διαφορετικά, ὅτι δηλαδὴ σχεδιάστηκαν γιὰ τὴν κάλυψη πρακτικῶν ἀναγκῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ μεγάλα παράθυρα σπανίζουν στὰ ἰσόγεια[33], ὅπου συνδυάζονται κυρίως μὲ χρήσεις συναλλαγῶν[34].

29. Marinatos 1984α, 7.
30. Αὐτόθι, 8.
31. Αὐτόθι, 21.
32. Αὐτόθι, 22.
33. Παλυβου 1999, 380.
34. Π.χ. Ἀποθήκη Πίθων στὸν Τομέα Α και δωμάτιο 16 Συγκροτήματος Δ· Doumas 1983, 51.

Στοὺς ὀρόφους τὰ μεγάλα παράθυρα ἐξασφάλιζαν ἄπλετο φωτισμὸ γιὰ τὶς ἐντὸς τοῦ χώρου ἀσκούμενες λειτουργίες. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι σὲ χώρους μὲ μεγάλα ἀνοίγματα παραθύρων, ὅπως τὰ δωμάτια 3 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, 1 καὶ 13 τοῦ Συγκροτήματος Δ, βρέθηκαν ἑκατοντάδες ἀγνύθες, καθιστώντας προφανὴ τὴν ἄσκηση ὑφαντικῆς δραστηριότητας, ἡ ὁποία ὄντως ἀπαιτεῖ ἄπλετο φωτισμό[35]. Ἂν καὶ δὲν σώζεται ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ Τομέα Α, βέβαιον εἶναι ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ἔπεσαν οἱ ἀγνύθες ποὺ βρέθηκαν στὸν ἰσόγειο χῶρο 1, τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ φανταστοῦμε ἐφοδιασμένο μὲ μεγάλο παράθυρο[36]. Κατὰ γενικὸ κανόνα οἱ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι στὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου βρίσκονταν στὸ ἰσόγειο καὶ δίπλα ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἡ παρουσία μικρῶν μόνο παραθύρων ἐκεῖ γίνεται κατανοητὴ ὡς μέσον ἐξασφάλισης σταθερῶν συνθηκῶν ὑγρασίας καὶ θερμοκρασίας γιὰ τὴ διατήρηση τῶν φυλασσόμενων ἀγαθῶν, συνήθως τροφίμων. Ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἐνδείξεις προκύπτει ὅτι σὲ κάθε κτήριο ὑπῆρχε μία μόνο εἴσοδος[37], ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ παρέχει τὴν εὐχέρεια γιὰ φορτοεκφόρτωση τῶν ἀγαθῶν ποὺ ἀποθηκεύονταν στὰ σπίτια. Ὁ σχεδιασμὸς τῆς εἰσόδου μπροστὰ σὲ πλατεία, στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ ἐπίσης κανόνα μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, προφανῶς αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ἐξυπηρετοῦσε[38].

Ὁ προσανατολισμὸς κάθε κτηρίου ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίζει ἄπλετο φωτισμό, ὅπου αὐτὸς ἦταν ἀναγκαῖος. Συνεπῶς ὁ σχεδιασμὸς μεγάλων παραθύρων μπροστὰ σὲ μιὰ πλατεία ἦταν ἡ μόνη λύση, ἀφοῦ οἱ πλατεῖες ἦσαν τὰ πλέον φωτεινὰ τμήματα τῆς πυκνοδομημένης πόλης. Τὸ ἐπισημάναμε ἤδη γιὰ τὶς περιπτώσεις δωματίων ὅπου ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις ἀργαλειῶν στὸν ὄροφο[39]. Σὲ ἄλλο στόχο, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποβλέπουν τὰ μεγάλα παράθυρα ἢ τὰ πολυπαράθυρα σὲ δωμάτια ποὺ ἦσαν διακοσμημένα μὲ τοιχογραφίες, ὅπως εἶναι τὸ πολυπαράθυρο τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τὸ παράθυρο τοῦ δωματίου 1 στὸ Κτήριο Β. Τὰ μεγάλα ἀνοίγματα παραθύρων στὶς περιπτώσεις αὐτὲς φωτίζουν ἐπαρκῶς τὶς τοιχογραφίες, ἐνῶ ταυτόχρονα διευκολύνουν τὴ θέασή τους ἀπὸ τοὺς διερχομένους ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο, ἀναδεικνύοντας ἔτσι τὸ κύρος καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν ἐνοίκων ἢ τῶν χρηστῶν του[40]. Γίνεται φανερό, λοιπόν, ὅτι οὔτε οἱ πλατεῖες καθ' ἑαυτὲς οὔτε τὰ μεγάλα ἀνοίγματα παραθύρων ποὺ βλέπουν σ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν κριτήριο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀντίστοιχων κτηρίων ὡς ἱερῶν. Ὅσο γιὰ τὴ συνένωση δωματίων μὲ πολύθυρα, ἀναμφιβόλως αὐτὴ διευκόλυνε τὴ δημιουργία ἄνετων χώρων γιὰ μεγάλες συναθροίσεις. Ὡστόσο, οἱ συναθροίσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ γίνονταν γιὰ λόγους κοινωνικούς, οἰκονομικούς, ἀκόμη καὶ πολιτικούς, ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση, καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ γιὰ λόγους θρησκευτικούς.

Οἱ χῶροι ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς χαρακτηρισθεῖ ὡς ἱερὰ ἢ ὡς τόποι λατρείας στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι πολλοὶ καὶ ἡ ἐξέταση καθενὸς χωριστὰ ἴσως θὰ διευκόλυνε τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς λειτουργίας των. Οἱ χῶροι αὐτοὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον εἶναι:

35. Μιχαηλιδου 2001, 429-431.

36. Ντουμας 1974, 206 σημ. 1· Μιχαηλιδου 2001, 142-145, 324, 326-327.

37. Παλυβου 1999, 290.

38. Π.χ. στὴν πλατεία Τριγώνου βρίσκονται οἱ εἴσοδοι τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τῆς Οἰκίας τῆς Ἄγκυρας καὶ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Συγκροτήματος Δ. Στὴν πλατεία Κενοταφίου, στὴν πλατεία Μυλῶνος καὶ στὴν πλατεία Διπλῶν Κεράτων βρίσκονται ἀντίστοιχα οἱ εἴσοδοι τῆς βόρειας, νοτιοδυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ Συγκροτήματος Δ. Βλ. ἐπίσης Παλυβου 1999, 293-302.

39. Πρβ. δωμάτια 1 τοῦ Τομέα Α, 1 του Συγκροτήματος Δ, 3 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

40. Πρβ. Doumas 2005, 78-79.

- Τομέας Α: ΔΔ1 (Μυλώνας) καὶ ΔΔ2 (ὄροφος)
- Οἰκία Γυναικῶν (δωμάτιο 1)
- Δυτικὴ Οἰκία (δωμάτιο 5)
- Συγκρότημα Δ (δωμάτια 2 καὶ 16)
- Κτήριο Β (δωμάτια 1 καὶ 6)

Τομέας Α

ΔΔ1 (Μυλώνας, εἰκ. 1)

Τὸ δημοσιευμένο σχέδιο δείχνει τὴ θέση τοῦ δωματίου τοῦ Μυλώνα στὰ δεξιὰ μικροῦ προθαλάμου προσιτοῦ ἀπὸ τὴ βόρεια προέκταση τῆς Ὁδοῦ Τελχίνων[41]. Ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο παράθυρο, σὲ εἰδικὴ ἐσοχὴ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρισκόταν ἡ ἐγκατάσταση τοῦ μύλου[42]. Ταπεινὸς πλακόστρωτος ἀναβαθμὸς ἐκτείνεται καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ νότιου

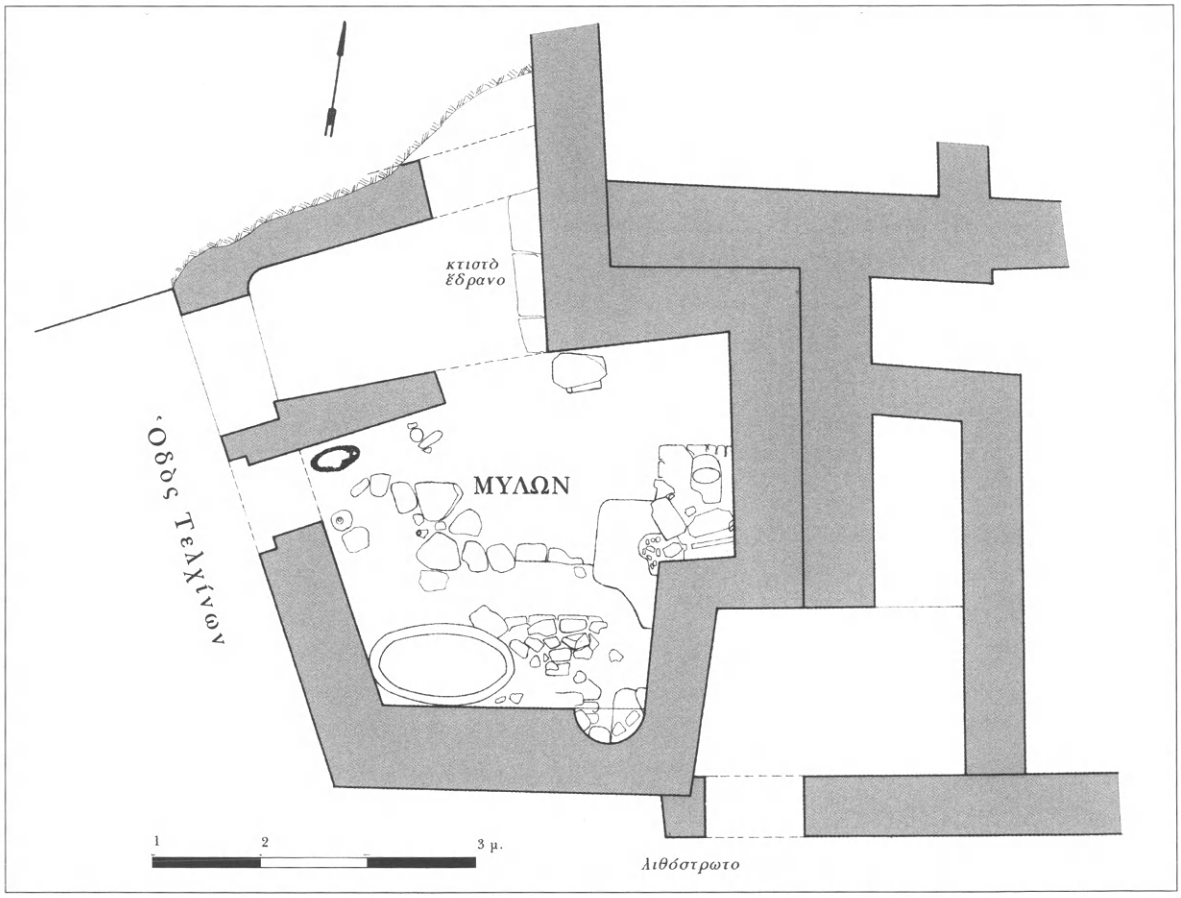

Εἰκ. 1. Τομέας Α. Κάτοψη δωματίου ΔΔ1 (Μυλώνας).

41. Μαρινατος 1969, 155, εἰκ. 2· Παλυβου 1999, 293.

42. Μαρινατος 1969, 155, εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 173α.

τοίχου τοῦ δωματίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀναβαθμοῦ κατελάμβανε μεγάλη ἀσάμινθος. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία του ὑπάρχει μικρὴ ἡμικυκλικὴ κοιλότητα στὸ δάπεδο ποὺ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἐπίσης ἡμικυκλικὴ κόγχη στὸν τοῖχο[43]. Μὲ τὴν ἐν λόγω κοιλότητα συνδέεται μικρὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ὁ ὁποῖος διαπερνώντας τὸν νότιο τοῖχο κάμπτεται πρὸς δυσμάς, ὅπου σὲ ἀπόσταση τεσσάρων περίπου μέτρων συναντᾶ τὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ τῆς ἀρτηρίας ἀπὸ Β πρὸς Ν[44]. Ἐδῶ ἀξίζει ἴσως νὰ παρακολουθήσουμε τὴ σειρὰ συλλογισμῶν ποὺ ὁδήγησαν τὸν Σπ. Μαρινᾶτο στὴν ἑρμηνεία τοῦ χώρου ὡς ἱεροῦ: «Μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ μυλῶνος μοὶ ἐπῆλθεν ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ διαμέρισμα τοῦτο ὁλόκληρον εἶναι θρησκευτικοῦ προορισμοῦ. Ἡ θύρα παραπλεύρως τοῦ μυλῶνος ὁδηγεῖ εἰς μικρόν, ἀλλὰ πολυτελὲς δωμάτιον μετὰ ὡραίου λιθοστρώτου καὶ λιθίνου θρανίου ἔναντι τῆς θύρας, ἀναλόγου πρὸς ὅμοια τῶν Μινωικῶν Ἀνακτόρων. Ἡ ἐγκατάστασις τοῦ μυλῶνος παρουσιάζει σημαντικὴν ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἓν ἐκ τῶν τεσσάρων δωματίων τοῦ μικροῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Ἐκεῖ ὑπάρχει ὡσαύτως ἐγκατάστασις μύλης, ἑρμηνευομένη ἐκ τῆς παρασκευῆς οὐλοχυτῶν διὰ τὰς ἱερὰς τελετάς. Ἐν Θήρᾳ, ὡς καὶ ἐν Φαιστῷ, ἔχομεν ὡσαύτως τὸ ἱερὸν διαμέρισμα μετὰ θρανίου συναπτόμενον ἀμέσως πρὸς τὴν Βορείαν πλευρὰν τοῦ μυλῶνος. Ἴσως αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεύς-ἀρχιερεὺς παρεσκεύαζε τὸ ἱερὸν ἄλευρον διὰ τὰς ἱερὰς τελετάς»[45]. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι στὴν «κατασκευὴ» τοῦ ἱεροῦ πρῶτα «ἐπῆλθεν ἡ ἰδέα», ἀκολούθως ὁ προθάλαμος τοῦ κτηρίου μὲ τὸ θρανίο προήχθη σέ «πολυτελὲς δωμάτιον», ποὺ βρῆκε τὸ παράλληλό του στὸ ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὄχι μόνο ταυτίστηκε τό «ἱερὸ» ἀλλὰ καὶ ἀναπλάσθηκε ἡ διαδικασία τῶν τελετουργιῶν σ' αὐτό!

ΔΔ2 (εἰκ. 2)

Στὸν ὄροφο ἐπάνω ἀπὸ τὸν Μυλώνα καὶ ἰδιαίτερα στὸ δωμάτιο ΔΔ2 προσδόθηκε θρησκευτικὸς χαρακτήρας χάρη στὴν εὕρεση ἀγγείων[46], μὲ τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Μαρινᾶτο, «ἐτελοῦντο σπονδαὶ ὑπὲρ καρποφορίας πρὸς τὴν Θεὰν τῆς εὐφορίας, ἥτις ἐδῶ πρέπει νὰ ἦτο ἡ Δημήτηρ Δεώ (Ζειώ)»[47].

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐν λόγω κτήριο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἐν πολλοῖς ἄσκαφο καὶ παρὰ τὴν παντελὴ ἀπουσία ἰδιαίτερων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων σ' αὐτό, ἁπλῶς μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ὁρισμένων σκευῶν ὡς τελετουργικῶν ὄχι μόνο τὸ κτήριο βαφτίστηκε ἱερό, ὄχι μόνο ἀναγνωρίστηκαν συγκεκριμένες τελετουργικὲς πράξεις μέσα σ' αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἐξακριβώθηκε ἡ ταυτότητα τῆς λατρευόμενης θεότητας[48]! Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ ἂν δεχθεῖ κανεὶς τὸν τελετουργικὸ χαρακτήρα τῶν σκευῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ ΔΔ2, αὐτὰ δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ ταυτίσουν μὲ ἱερό[49].

43. Μαρινατος 1969, 156.
44. Μαρινατος 1968, 106, εἰκ. 9· 1969, 154-157, εἰκ. 1-2· *Ἔργον* 1969, 153, εἰκ. 186. Γιὰ παρόμοιες ἐγκαταστάσεις στὸ Ἀκρωτήρι βλ. Ντουμας 1974, 210.
45. Μαρινατος 1969, 157.
46. Βλ. Μιχαηλιδου 2001, 278-279.
47. Μαρινατος 1968, 108, 114.
48. Βλ. καὶ Marinatos 1984α, 20.
49. Μιχαηλιδου 2001, 279.

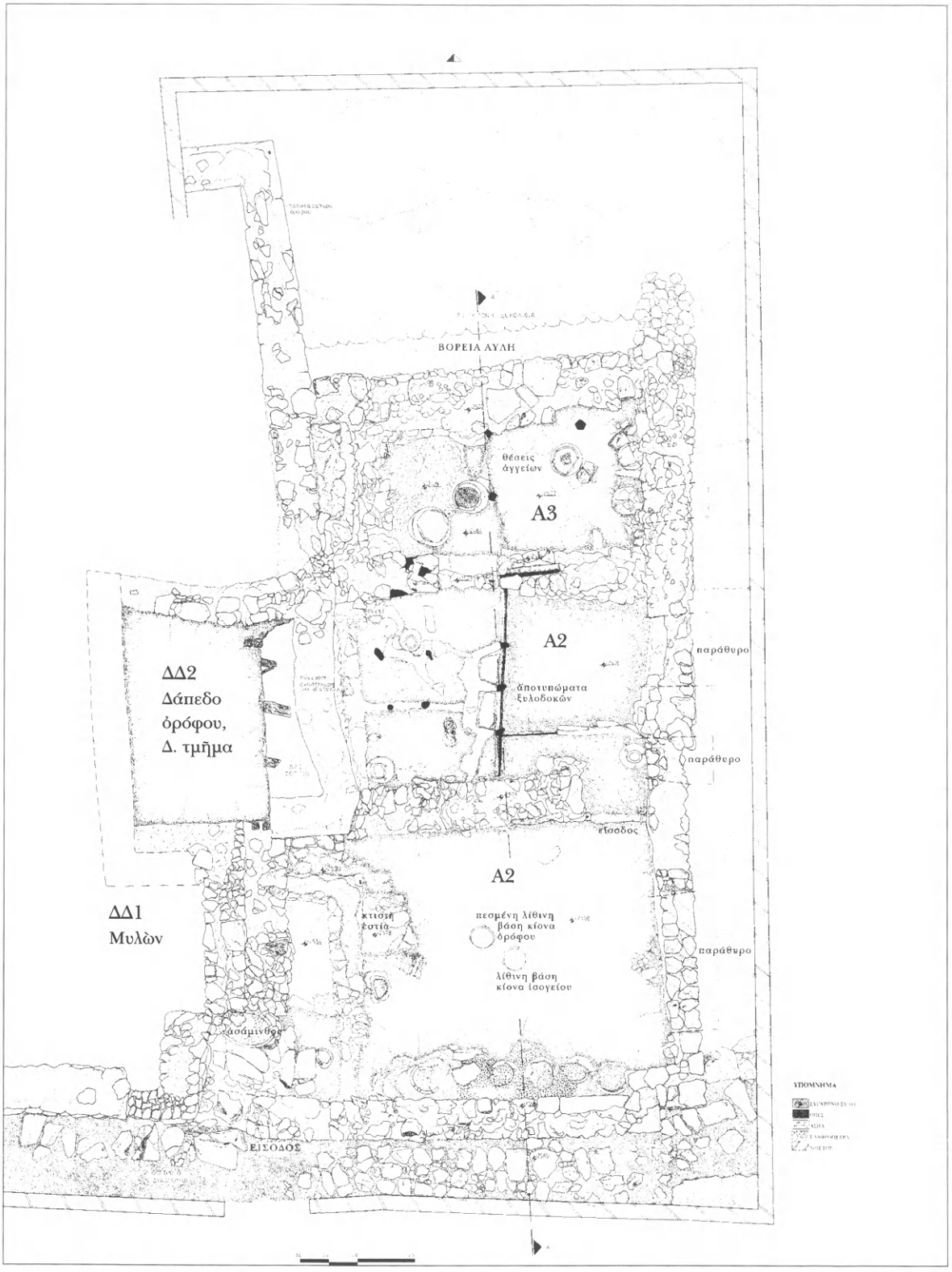

Εἰκ. 2. Τομέας Α. Κάτοψη τῆς Ἀποθήκης Πίθων μὲ τὰ δωμάτια ΔΔ1 καὶ ΔΔ2 στὰ δυτικά της.

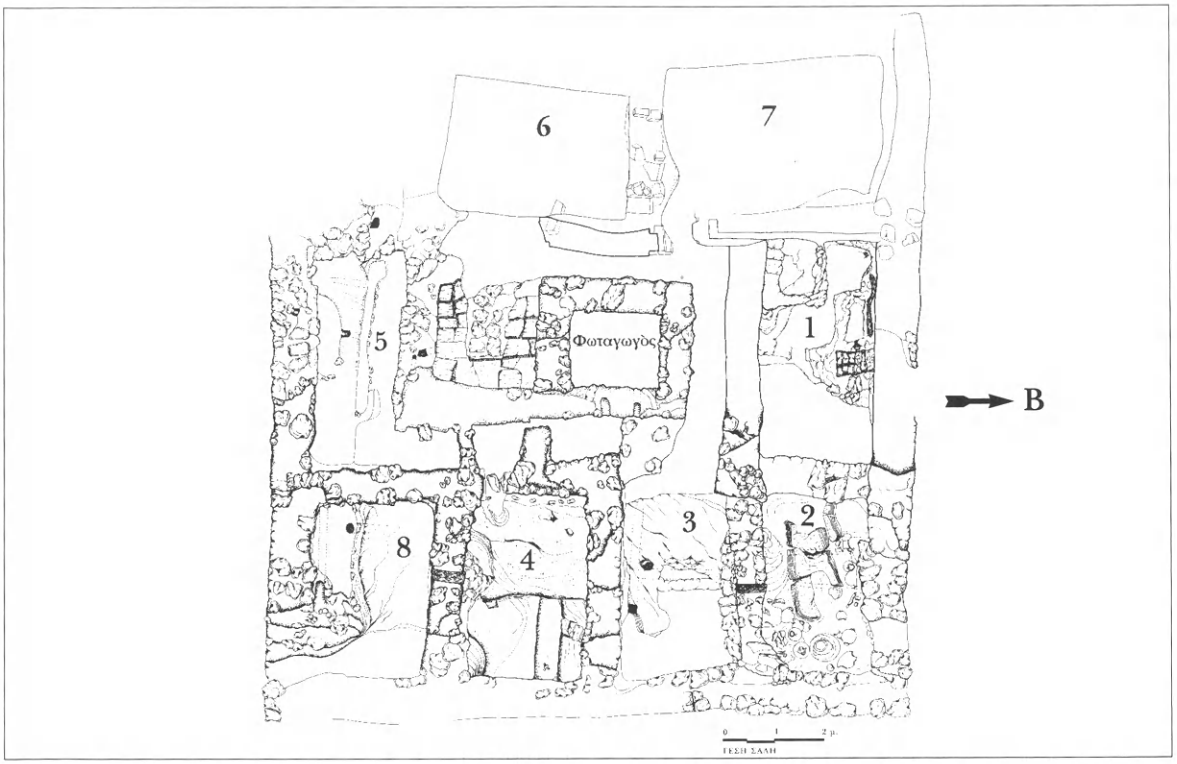

Εἰκ. 3. Οἰκία Γυναικῶν. Κάτοψη τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας.

Οἰκία Γυναικῶν, δωμάτιο 1 (εἰκ. 3)

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ἄρχισε ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ δωματίου 1, χώρου στενόμακρου ποὺ κατελάμβανε τὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτηρίου στὸν δεύτερο –ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο– ὄροφο. Μὲ ἐγκάρσιο πηλότοιχο ἦταν χωρισμένο σὲ δύο διαμερίσματα, ἀνατολικὸ καὶ δυτικό[50]. Τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος ἦταν στρωμένο μὲ μεγάλες σχιστόπλακες καὶ τρεῖς τοῖχοι του –βόρειος, δυτικὸς καὶ νότιος– ἦσαν διακοσμημένοι μὲ τὴν τοιχογραφία τῶν «παγκρατίων»[51] ἢ «παπύρων»[52], γιὰ τὴν ὁποία ὁ Σπ. Μαρινᾶτος δηλώνει: «Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τῆς τοιχογραφίας εἶναι βέβαιος»[53]. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, στὸν πρῶτον ὄροφο, βρέθηκαν πηλόκτιστα κιβώτια γεμάτα μὲ καθημερινὰ σκεύη[54]. Ἂς δοῦμε πῶς τὰ περιγράφει ὁ Μαρινᾶτος: «Τὸ κύριον δωμάτιον, πρὸς Δ. τοῦ προθαλάμου, περιέχει τέσσαρα ἱερὰ θησαυροφυλάκια, ἅτινα πιστοποιοῦν τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου. Ταῦτα ἦσαν ὀρθογώνια κιβωτοειδὴ κατασκευάσματα. Συνέκειντο ἐξ ὠμῶν πηλίνων πλακῶν ... Περιεῖχον μόνον κεραμεικήν, προφανῶς τὰ ἱερὰ

50. Μαρινατος 1971, 187· Μιχαηλιδου 2001, 195.

51. Μαρινατος 1971, 189, 215, πίν. 309. Βλ. ἐπίσης Ντουμας 1992α, 34.

52. Warren 1976, 89-95.

53. Μαρινατος 1971, 216.

54. Μαρινατος 1971, 187. Βλ. καὶ Μιχαηλιδου 2001, 195-199.

σκεύη τοῦ ὑπερκειμένου ἱεροῦ»[55]. Ὡστόσο, ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα ἔδειξε ὅτι δὲν ὑπῆρχε σχέση ἀνάμεσα στά «θησαυροφυλάκια» καὶ τό «ὑπερκείμενο ἱερό», πράγμα ποὺ ἔμμεσα πιστοποιεῖ καὶ ὁ Σπ. Μαρινᾶτος γράφοντας ὅτι «ὑπὲρ τοὺς θησαυροὺς ὑπῆρχε δάπεδον ἐκ πλακῶν σχιστολίθου»[56].

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο ὁ Σπ. Μαρινᾶτος χαρακτήρισε ὡς προθάλαμο, προῆλθε ἡ τοιχογραφία τῶν «Γυναικῶν», στὴν παρουσία τῶν ὁποίων ὀφείλεται καὶ ἡ ὀνομασία ὁλόκληρου τοῦ κτηρίου[57]. Στὴ ΒΔ γωνία του «εὑρέθη ὁμάς (τουλάχιστον 40 τεμάχια) ἀώτων κωνικῶν κυάθων, οἵτινες προσιδιάζουν εἰς θρησκευτικοὺς χώρους»[58]. Ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴ τήν «ἐτυμηγορία» δὲν εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθοῦν οἱ φράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς γυναικεῖες μορφὲς τῆς τοιχογραφίας: «τὰ χείλη ἡμιανοίγονται, ὡς εἰ ἡ κυρία ἀπαγγέλλει ἢ προσεύχεται[59]... Μήτηρ καὶ κόρη; Καθήμενον ἄγαλμα θεᾶς, εἰς ὃ προσφέρεται πέπλος;»[60]

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ αὐτὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μαρινάτου προκύπτει ὅτι ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσε ὄχι μόνο στὶς τοιχογραφίες ἀλλὰ καὶ στὰ κιβώτια, ἐν συνεχεία δὲ καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸ κτήριο εἶναι αὐθαίρετη, ἀβάσιμη καὶ ἐξ ὁλοκλήρου προϊὸν τῆς φαντασίας του, ἀφοῦ ἦταν ἀποφασισμένος νά... ἀνακαλύψει ὁπωσδήποτε ἱεροὺς χώρους. Γιατὶ οὔτε τό «μοῦ φαίνεται» εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῆς τοιχογραφίας στὸν δεύτερον ὄροφο τοῦ κτηρίου οὔτε τὸ βάφτισμα τῶν κιβωτίων στὸν πρῶτον ὄροφο ὡς «ἱερῶν θησαυροφυλακίων» ἀποτελοῦν τεκμηρίωση ὅτι αὐτὰ περιεῖχαν «προφανῶς τὰ ἱερὰ σκεύη τοῦ ὑπερκειμένου ἱεροῦ». Ὡστόσο, αὐτὰ ἐξακολούθησαν καὶ μετὰ τὸν Μαρινᾶτο νὰ ἀποτελοῦν κριτήρια γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ὡς ἱεροῦ. Τὰ κιβώτια ὀνομάστηκαν «ἱεροὶ ἀποθέτες» καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κατασκευάστηκε ἕνα ἀπὸ τὰ τρία κριτήρια ποὺ ἡ Ν. Μαρινάτου προσδιόρισε γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἱεροῦ (shrine store-room)[61], ἔστω κι ἂν τὰ κιβώτια, «οἱ κασέλες», ὅπως ἀπέδειξε τελικὰ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, βρίσκονταν σὲ ἄλλον ὄροφο καὶ δὲν εἶχαν καμία ἄμεση σχέση μὲ τὸ δωμάτιο 1[62]. Ὡς δεύτερο, ἀπαραίτητο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ κριτήριο, χρησιμοποιήθηκε ἡ εἰκονιστικὴ παράσταση στὴν τοιχογραφία τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου, ἡ παράσταση τῶν Γυναικῶν[63].

Ἀναμφισβήτητα ἡ θέση τοῦ δωματίου στὸν δεύτερον ὄροφο, τὸ πλακόστρωτο δάπεδό του καὶ ἡ τοιχογράφησή του προσέδιδαν ἐπισημότητα στὸν χῶρο. Ὅμως, ἐν ὄψει τῆς παντελοῦς ἀπουσίας ἄλλων κατασκευῶν ἢ εἰδικῶν σκευῶν, τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προσδώσει κάποιον τελετουργικὸ χαρακτήρα στὸ δωμάτιο εἶναι ἡ γυμνόστηθη γυναίκα τῆς τοιχογραφίας[64]. Δεδομένων ὅμως τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης τῆς εἰκονιζόμενης σκηνῆς καὶ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας συμβόλων εἶναι δύσκολο νὰ σχετίσει κανεὶς τὸ ἐνδεχόμενο τελετουργικὸ στοιχεῖο μὲ κάποια λατρεία καὶ νὰ ἑρμηνεύσει τὸ δωμάτιο 1 ὡς ἱερό. Πολὺ δὲ περισσότερο νὰ χαρακτηρίσει ὡς ἱερὸ ὁλόκληρο τὸ κτήριο, ἡ σχεδὸν πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου ἀπέφερε ἑκατοντάδες εὑρημάτων συνήθων σὲ κοινὴ οἰκοσκευή[65].

---

55. Μαρινατος 1971, 187
56. Μαρινατος 1971, 189
57. Μαρινατος 1971, 216-217 πίν. 311-312.
58. Μαρινατος 1971, 187
59. Μαρινατος 1971, 216
60. Μαρινατος 1971, 218.
61. Marinatos 1984β, 169.
62. Μιχαηλιδου 2001, 195-197.
63. Marinatos 1984α, 21.
64. Ντουμας 1992α, εἰκ. 7, 12.
65. Ντουμας 1987β, 247-53, πίν. 170· 1990, 224-232, πίν. 12-44.

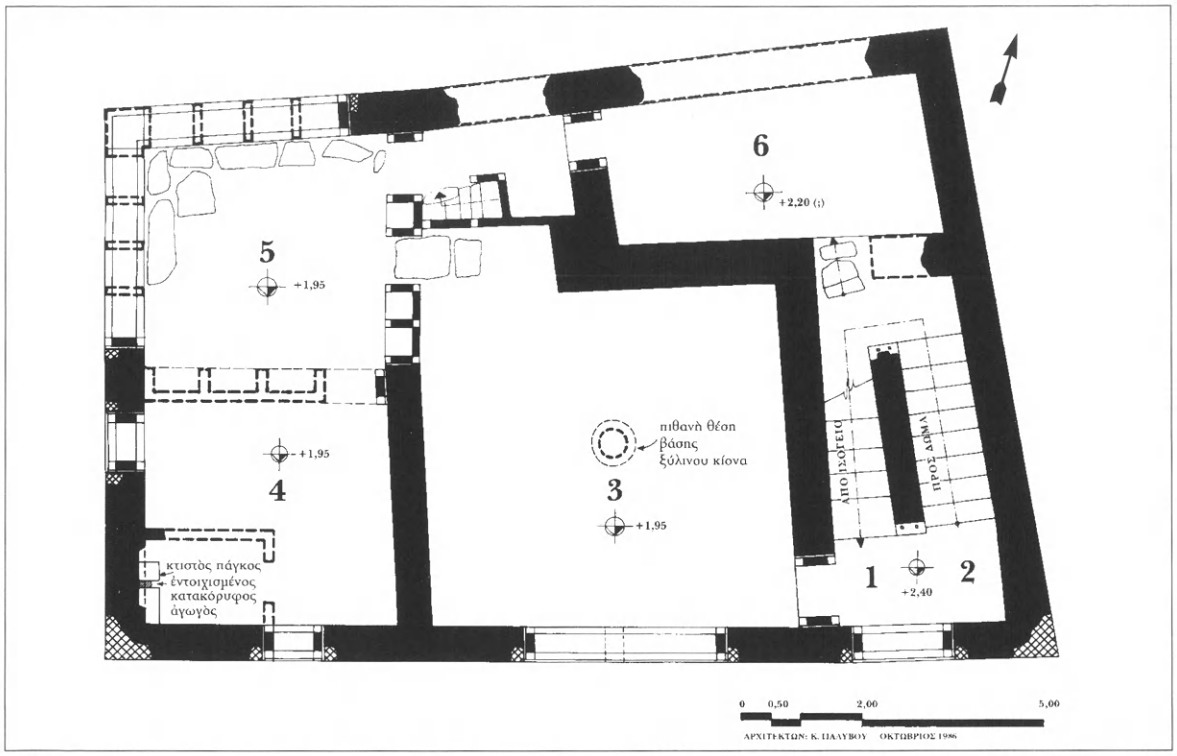

Εἰκ. 4. Δυτικὴ Οἰκία. Κάτοψη ὀρόφου.

Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 5 (εἰκ. 4)

Θὰ χρειαστεῖ καὶ ἐδῶ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς στὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κτηρίου καὶ στὴν πρώτη διατύπωση ἑρμηνείας του ὡς ἱεροῦ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ φρέατος 23 γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ταυτάριθμου πεσσοῦ τοῦ στεγάστρου βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ σὲ καλὴ κατάσταση πεσμένη ἀπὸ τὸν ὄροφο «τοιχογραφία παριστῶσα νεαρὰν ἱέρειαν»[66]. Λίγο βαθύτερα, μέσα στὸ ἴδιο φρέαρ, βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῶν ἱκρίων[67], τὰ ὁποῖα ὁ Μαρινᾶτος σχολιάζει ὡς ἐξῆς ἐνῶ βρίσκονται ἀκόμη μέσα στὸ σκάμμα: «Ἡ σημασία εἶναι ἀσφαλῶς θρησκευτική ... Ὠνομάσαμεν προχείρως τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο ἀντικείμενον "λάβαρον"»[68]. Ὅταν, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μικρογραφίας τῆς νηοπομπῆς διαπιστώθηκε ὅτι τά «λάβαρα» ἀποτελοῦσαν τμῆμα τῆς σκευῆς τῶν πλοίων, μετονομάστηκαν σέ «θαλαμίσκους». Ἀκολούθως τὸ δωμάτιο 4 ὀνομάστηκε «κοιτών», μέσα στὸν ὁποῖο ἐνδεχομένως γινόταν εἰδικὴ τελετή «ὑπὲρ τῆς "δυναστείας τῶν πλοιάρχων" τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὡς ὁ Φαραὼ προσφέρει θυμίαμα εἰς τήν "Αἴθουσαν τῶν Προγόνων"»[69]. Μὲ τέτοιες ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις δὲν ἦταν δύσκολο νὰ χαρακτηριστεῖ τὸ δωμάτιο 4α ὡς ἱερό, ἡ δὲ κόγχη στὸν

66. Μαρινατος 1971, 193.
67. Ντουμας 1992α, εἰκ. 49-62.
68. Μαρινατος 1971, 194.
69. Μαρινατος 1974, 27.

δυτικὸ τοῖχο του ὡς πιθανὴ θέση τοῦ ἀγάλματος τῆς θεότητας[70]. Ὅπως εἴδαμε, παρόμοια κόγχη εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ στὸν Μυλώνα τοῦ Τομέα Α, ποὺ κι αὐτὸς εἶχε ταυτιστεῖ μὲ ἱερό. Βεβαίως ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου 4 ἀπέδειξε ὅτι ἡ κόγχη αὐτὴ εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἀποχωρητηρίου[71]. Μὲ τὴ μεγάλη ἑρμηνευτικὴ φόρτιση ποὺ εἶχε προσδώσει στὸ κτήριο, ἦταν δύσκολο ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τὸν Μαρινᾶτο νὰ ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ αὐτήν. Ἔτσι μετονόμασε τὸ δωμάτιο 4α χαρακτηρίζοντάς το σταδιακὰ ὡς «εἴτε λουτρὸν εἴτε τόπον προσφορᾶς σπονδῶν»[72], ὡς «λουτρόν, ἴσως δὲ καὶ μαγειρεῖον ὁμοῦ»[73]. Τὴν αὐτοπαγίδευση ὁ ἴδιος ὁ Μαρινᾶτος ὁμολογεῖ μὲ τὰ παρακάτω: «Ὅτι τὸ παρὸν διαμέρισμα ἦτο λουτρὸν εἶναι ἀναμφισβήτητον ... Τὸ βασανιστικὸν πρόβλημα εἶναι ὅμως, ἂν τὸ διαμέρισμα ἐχρησιμοποιεῖτο ὁμοῦ καὶ ὡς ἀποχωρητήριον, διότι κεῖται εἰς ἓν τῶν σπουδαιοτέρων σημείων τῆς οἰκίας καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένον τῆς κακῆς ὀσμῆς τῶν ὑπονόμων, ἔστω καὶ ἂν εἶχε πῶμα»[74]. Ὡστόσο, ἡ συστέγαση τῆς κουζίνας μὲ τὸ ἀποχωρητήριο δὲν φαίνεται νὰ ἐνοχλοῦσε, ἀφοῦ ὁ ἴδιος αὐτὸς χῶρος «κατὰ τὴν ὥραν τῆς καταστροφῆς ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς ἐργαστήριον τῶν καλλιτεχνῶν», ὅπου ὁ ζωγράφος τῆς κονιατῆς τριποδικῆς τράπεζας ποὺ βρέθηκε στὸ κατώφλι παρακείμενου παραθύρου «τὴν ζωήν του καὶ τὸ τάλαντόν του κατεδαπάνα ἐντὸς τοῦ λουτροῦ (ἴσως δὲ καὶ ἀποχωρητηρίου ὁμοῦ;)», ἀκριβῶς ὅπως «ὁ Haydn ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρίγκιπος Esterhazy εἶχε τὸ διαμέρισμά του εἰς τὴν πτέρυγα τῶν ὑπηρετῶν καὶ ὁ Schubert ὡσαύτως ἐτύγχανε μεταχειρίσεως ὑπηρέτου καὶ ἐγευμάτιζε μὲ τοὺς τραπεζοκόμους καὶ τὰς θαλαμηπόλους»[75].

Ὡστόσο, παρὰ τὶς ὅποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ ἐπὶ μέρους χώρους, ὁ χαρακτηρισμὸς ὁλόκληρης τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ὡς λατρευτικοῦ κέντρου ἐπιτάθηκε[76] μὲ αὐξημένη ἐπιχειρηματολογία. Τὸ δωμάτιο 5 βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ πρώτου ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ὀρόφου (εἰκ. 4). Ἰδιαίτερο γνώρισμά του εἶναι ὅτι καὶ οἱ τέσσερις τοῖχοι του ἦσαν διάτρητοι ἀπὸ ἀνοίγματα: ἀπὸ τέσσερα παράθυρα (πολυπαράθυρα) στοὺς ἐξωτερικούς –βόρειο καὶ δυτικὸ– τοίχους, θύρες καὶ ἐρμάρια στοὺς ἐσωτερικούς –ἀνατολικὸ καὶ νότιο. Εἶχε πλακόστρωτο δάπεδο καὶ ὁ τοιχογραφικός του διάκοσμος περιλάμβανε τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο καὶ τοὺς δύο νεαροὺς ψαράδες[77]. Τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς θύρας ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 4 καὶ 5 κοσμοῦσε, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ τοιχογραφία τῆς ἀποκληθείσης «νεαρῆς ἱέρειας»[78]. Κανενὸς εἴδους ἄλλη κατασκευὴ δὲν βρέθηκε μέσα στὸ δωμάτιο 5 καὶ στὰ λιγοστὰ σκεύη του δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ τελετουργικὴ χρήση.

Ἡ γυμνότητα καὶ τὸ γαλάζιο χρῶμα τῆς κεφαλῆς τῶν ἀγοριῶν, καθὼς ἐπίσης ἡ ἐνδυμασία, ἡ κόμμωση καὶ τὰ κοσμήματα τῆς νεαρῆς κόρης, ἑρμηνεύθηκαν ὡς δηλωτικὰ τῆς ἰδιότητάς των ὡς ἱερέων καί «ἱέρειας» ἀντίστοιχα[79] καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὁλόκληρο τὸ δωμάτιο

70. Σπ. Μαρινᾶτος, προφορικὴ ἀνακοίνωση στὸ συνεργεῖο τῆς ἀνασκαφῆς.

71. Μαρινατος 1974, 20, εἰκ. 2· Παλυβου 1999, 165, εἰκ. 77.

72. *Ἔργον* 1972, 102.

73. Μαρινατος 1974, 18.

74. Μαρινατος 1974, 19.

75. Μαρινατος 1974, 19.

76. Marinatos - Hägg 1983.

77. Μαρινατος 1974, 15-17, σχέδ. 4· Doumas 1983, 83, εἰκ. 10· Τελεβαντου 1994, 30, εἰκ. 9.

78. Τελεβαντου 1994, 51.

79. Μαρινατος 1971, 220· Marinatos 1973, 26· Marinatos - Hägg 1983, 4-5.

ὡς ἱερό. Ἀκόμη καὶ ἡ διάταξη τῶν δύο νεαρῶν ψαράδων στὶς δύο γωνίες –βορειοανατολικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ ἀντίστοιχα– στραμμένων πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἡ γωνία αὐτὴ ὡς τὸ πλέον ἱερὸ σημεῖο, τὸ *sanctum sanctorum* τοῦ κτηρίου[80]. Καὶ δὲν δόθηκε προσοχὴ στὸ ὅτι τὴ στροφὴ τῶν ἀγοριῶν πρὸς τὴ ΒΔ γωνία, πρὸς τὸ κέντρο δηλαδὴ τοῦ δωματίου, τὴν ἐπέβαλε ἡ ἴδια ἡ θέση τους στὸν χῶρο: ἂν εἶχαν ζωγραφηθεῖ μὲ τὴ ράχη πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου, θὰ ἔμοιαζαν μὲ δύο τιμωρημένα παιδιὰ ποὺ ἡ ποινή τους ἦταν νὰ στέκονται ὄρθια μὲ τὸ πρόσωπό τους σχεδὸν κολλημένο στὸν τοῖχο! Ὅσον ἀφορᾶ δὲ στὴν ἰδιάζουσα κόμμωση τῶν νεαρῶν μορφῶν στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας ἐν γένει εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ σταδίου μετάβασης πρὸς τὴν ἐφηβεία[81]. Ὡστόσο, ἡ ἀτεκμηρίωτη αὐτὴ ἑρμηνεία τοῦ δωματίου ὡς ἱεροῦ ὁδήγησε στὸ ἑπόμενο βῆμα, νὰ ἀποδοθεῖ δηλαδὴ λατρευτικὸς χαρακτήρας ἀκόμη καὶ στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο, μιὰ λεπτομέρεια τῆς ὁποίας ἀναγνωρίστηκε ὡς σκηνὴ θυσίας[82].

Ἄλλες δυσκολίες, ὅπως ἡ ἐγκατάσταση ἐργαστηρίου ἀργαλειῶν στὸ διπλανὸ δωμάτιο 3, ἀντιμετωπίστηκαν μὲ τὴ διατύπωση ἄποψης ὅτι ἐκεῖ γινόταν ἡ «ὕφανση ἱερῶν χιτώνων», ἐνῶ στὸ μεγάλο παράθυρο τοῦ ἴδιου δωματίου, ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἁπλετο φωτισμὸ ποὺ χρειάζεται ἡ συγκεκριμένη οἰκοτεχνικὴ δραστηριότητα, ἀποδόθηκε λειτουργία σχετικὴ μὲ τίς «ἐμφανίσεις τῶν ἱερέων» ἐπάνω ἀπὸ τὴν πλατεία[83].

Συνεπῶς, οὔτε τὸ δωμάτιο 5 οὔτε, πολὺ περισσότερο, τὸ κτήριο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας στὸ σύνολό του διαθέτουν ἔστω ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ κριτήρια ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ στηρίξουν τὴν ἑρμηνεία του ὡς χώρου γιὰ τὴν ἄσκηση λατρείας. Ἀντίθετα, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαρρύθμιση τοῦ κτηρίου, ἡ διάρθρωση τῶν λειτουργιῶν σ᾽ αὐτό (ἀποθῆκες, ἐργαστήρια, ἐγκατάσταση μαγειρείου, ἀποχωρητήριο), τὸ πλῆθος τῶν καθημερινῆς χρήσης σκευῶν του (πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες πήλινα ἀγγεῖα, λίθινα ἐργαλεῖα, σταθμὰ ζυγαριᾶς κτλ.) διαδηλώνουν τὸν κοσμικό, μὴ θρησκευτικὸ χαρακτήρα του.

Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 2 (εἰκ. 5)

Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρό (περίπου 2 x 2 μ.) ἰσόγειο χῶρο μπροστὰ σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ αὐλή, πρὸς τὴν ὁποία ἀνοίγονται ἡ μοναδικὴ πόρτα καὶ τὸ παράθυρο τοῦ δωματίου. Ὡς ἰδιαίτερα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναγνωριστοῦν ἕνα ἑρμάρι στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, δίπλα στὸ παράθυρο, ἕνα ράφι ἀπὸ καλάμια ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὸν δυτικὸ τοῖχο, καὶ ἕνα μικρὸ ἄνοιγμα χαμηλὰ στὸν βόρειο τοῖχο κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία[84]. Ὁ βόρειος τοῖχος του ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὸ πηλοχώρισμα ποὺ χτίστηκε γιὰ νὰ ἀπομονώσει τὸν χῶρο κάτω ἀπὸ μιὰ παλαιότερη καταργημένη σκάλα. Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴ μείνει ἀνεκμετάλλευτος ὁ χῶρος αὐτὸς προβλέφθηκε τὸ μικρὸ ἄνοιγμα χαμηλὰ στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ πηλοτοίχου. Πράγματι, ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ἐκεῖ εἶχαν ἀποθηκευθεῖ συνηθισμένα πήλινα σκεύη[85], χρήση ἡ ὁποία εἶχε ἐπιφυλαχθεῖ καὶ γιὰ τὸ ράφι τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Καὶ οἱ τρεῖς τυφλοὶ τοῖχοι –βόρειος, δυτικὸς καὶ νότιος– καλύπτονταν ἀπὸ τὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῶν

80. Marinatos 1984α, 37.

81. Ντουμας 1987β, 153-154· Doumas 2000, 972-973.

82. Marinatos 1984α, 43.

83. Marinatos - Hägg 1983, 16· Marinatos 1984α, 16.

84. Μαρινατος 1970, 171-175.

85. Αὐτόθι, 175, πίν. 238.

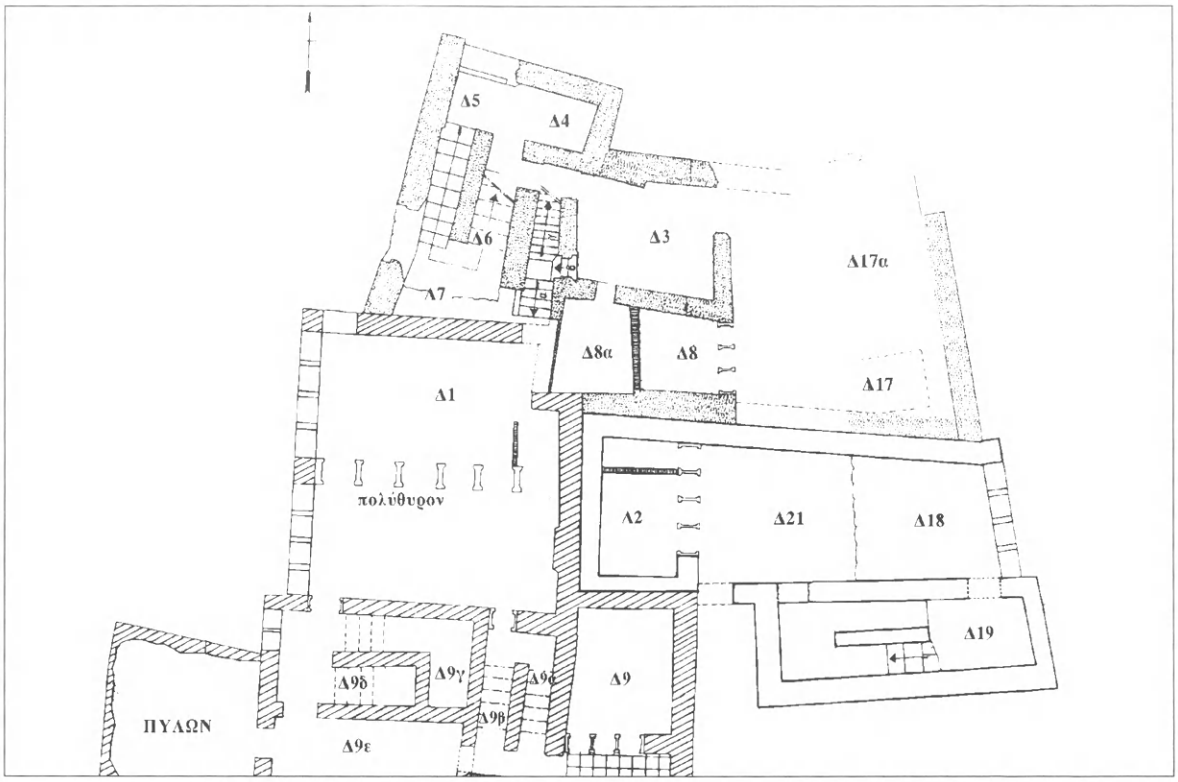

Εἰκ. 5. Συγκρότημα Δ. Κάτοψη τοῦ βόρειου τμήματος σὲ ἰσόγειο πλὴν τοῦ Δ1, τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται ὁ ὄροφος.

κρίνων[86]. Ἑκατοντάδες καθημερινὰ πήλινα σκεύη, ἕνα κρεβάτι, δύο σκίμποδες, μολύβδινα σταθμὰ ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου. Γιὰ τὴν ἀποθήκευσή τους, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀκόμη καὶ ὁ χῶρος κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα[87].

Κανένα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ δωμάτιο 2 δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διεκδικήσει τὸν τίτλο τοῦ εἰδικοῦ τελετουργικοῦ σκεύους. Ὅσο γιὰ τὴν τοιχογραφία, παρὰ τὶς πολλὲς καὶ συγκινητικὲς προσπάθειες νὰ τῆς ἀποδοθεῖ λατρευτικὸς χαρακτήρας[88], δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ ἕνα χαρούμενο φυσικὸ τοπίο. Καμιὰ ἀπεικόνιση θεότητας ἢ κάποιου ἀνεικονικοῦ συμβόλου της ἢ ὁποιουδήποτε ἄλλου συμβόλου, μέσου, σκεύους ἢ εὐκολίας δὲν ὑπάρχει, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ στηρίξει τὴν ἑρμηνεία τῆς παράστασης ὡς λατρευτικῆς. Οὔτε ὑπάρχουν στοιχεῖα βάσει τῶν ὁποίων ἡ συγκεκριμένη τοιχογραφία θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς σκηνικὸ γιὰ τὴ θεατρικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἐπιφάνειας τῆς θεᾶς, ὅπως ἐπίσης ἔχει ὑποστηριχθεῖ[89]. Μιὰ τέτοια θεατρικὴ ἀναπαράσταση, ὑποτίθεται, θὰ γινόταν γιὰ τὴ μύηση κάποιου, ἔστω ὀλιγάριθμου, κοινοῦ. Ὅμως, ἡ μόλις 4 τ.μ. ἐπιφάνεια τοῦ δωματίου 2 δὲν ἐπέτρεπε τὴν παρουσία οὔτε κἂν τῶν ὑποτιθέμενων παραγόντων τῆς ἀναπαράστασης, ἱερατείου ἢ ἠθοποιῶν. Ὁπότε ἀναρω-

86. Μαρινατος 1972, πίν. 4· Ντουμας 1992α, 100-101, εἰκ. 66-68.

87. Μαρινατος 1970, πίν. 299α, 300-304.

88. Marinatos 1971, 20· 1973, 22· Marinatos 1984α, 93-94.

89. Foster 1995, 409-425.

τιέται κανεὶς γιὰ ποιὸν θὰ γινόταν αὐτὴ ἡ τελετουργία, ἀφοῦ κανεὶς ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴν παρακολουθήσει.

Συνεπῶς καὶ στὴν περίπτωση τοῦ δωματίου 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ οὔτε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ οὔτε τὰ κινητὰ εὑρήματα οὔτε ἡ τοιχογραφία ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ κοινὴ λογικὴ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἑρμηνεία του ὡς ἱεροῦ, ὡς χώρου λατρείας.

Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 16 (εἰκ. 6)

Προφανῶς ἔπειτα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ ἡ διώροφη νοτιοδυτικὴ πτέρυγα τοῦ Συγκροτήματος Δ μετασκευάστηκε σὲ δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτη φάση δημιουργήθηκε ὁ χῶρος 16 μὲ εἴσοδο προφανῶς ἀπὸ τὰ νότια. Κατὰ τὴ μετατροπὴ αὐτὴ καταργήθηκε ὁ ὑφιστάμενος πρῶτος ὄροφος, καθὼς μαρτυροῦν τὰ ὑπολείμματα τοίχων ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου. Σὲ μεταγενέστερη φάση προστέθηκε τὸ δωμάτιο 15, τὸ ὁποῖο, ἐπίσης προσιτὸ ἀπὸ νότια (πλατεία Μυλῶνος), ἀποτέλεσε τὸν προθάλαμο τοῦ δωματίου 16 καὶ φιλοξένησε τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μυλώνα. Ἡ παρουσία λίθινης κλίμακας στὴ νότια πλευρά του ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη πρώτου ὀρόφου ἐπάνω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 15, ἐνῶ ὁ χῶρος 16 παρέμεινε ἰσόγειος, καθὼς μαρτυροῦν οἱ δύο ὑδρορρόες ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ παραθύρου του (εἰκ. 6). Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου στὸ δωμάτιο 16 βρίσκεται περὶ τὸ 1 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τόσο τοῦ δωματίου 15 ὅσο καὶ τῆς ὁδοῦ Τελχίνων. Λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεών του ἦταν ἐφοδιασμένο μὲ κεντρικὸ κίονα, ἡ λίθινη βάση τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἀκόμη στὴ θέση της. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνωφλιοῦ τοῦ παραθύρου καὶ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὶς δύο ὑδρορρόες δύο ὀπὲς πλαισιωμένες ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους προφανῶς λειτουργοῦσαν ὡς δοκοθῆκες ξύλινων προβόλων γιὰ τὴ συγκράτηση κάποιας ἐλαφρᾶς κατασκευῆς ἐν εἴδει σκιαδίου. Τὸ κατώφλι τοῦ παραθύρου αὐτοῦ βρίσκεται μόλις μερικὰ ἑκατοστόμετρα ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ παρακείμενου δρόμου. Κανένα ἴχνος διακόσμησης δὲν ἐπισημάνθηκε στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Περὶ τὰ τετρακόσια πήλινα σκεύη καθημερινῆς χρήσης βρέθηκαν πεσμένα σὲ συστάδες κατὰ κατηγορίες: εἰσηγμένα, ἀνώτερης ἢ κατώτερης ποιότητας,

Εἰκ. 6. Ὁδὸς Τελχίνων. Δυτικὴ ὄψη τῶν δωματίων 1 (Μυλώνα) καὶ 16 (μὲ τὸ παράθυρο).

ὁμοειδὴ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα κτλ.[90] Μερικὰ μάλιστα εἰσηγμένα μικρὰ δοχεῖα, ὅπως οἱ ἀσκοί, ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο πίθου, ἐπίσης εἰσηγμένου[91]. Μερικὰ περίτεχνα λίθινα σκεύη συνελέγησαν ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου[92].

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ δωματίου, τὸ μεγάλο παράθυρο στὴ στάθμη τοῦ δρόμου, τὸ προστατευτικὸ σκιάδιο μπροστὰ στὸ παράθυρο καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν σκευῶν σὲ ὁμοειδεῖς κατηγορίες μᾶς ὁδήγησαν στὴν ἑρμηνεία του ὡς ἀποθήκης/καταστήματος γιὰ τὴ διάθεση τῶν ἐν λόγω σκευῶν. Ὡστόσο, καὶ τὸ δωμάτιο 16 ἑρμηνεύθηκε ὡς ἱερό, ἐπειδὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτὰ χαρακτηρίστηκαν ὡς τελετουργικά[93].

Κτήριο Β, δωμάτιο 1 (εἰκ. 7)

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ πρώτου ὀρόφου, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση ἀποθήκης στὸ ἰσόγειο, καὶ ἦταν προσιτὸ μὲ ἐσωτερικὴ θύρα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία του. Διαθέτει ἕνα μεγάλο παράθυρο στὸν βόρειο τοῖχο, μπροστὰ στὴν πλατεία Μυλῶνος, καὶ τὸ δάπεδό του ἦταν στρωμένο μὲ σχιστόπλακες[94]. Στενοὶ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι εἶχαν διαμορφωθεῖ στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρά του μὲ τὴ βοήθεια λεπτῶν πηλότοιχων. Οἱ τοῖχοι ἀνατολικός, βόρειος καὶ δυτικὸς εἶχαν τοιχογραφηθεῖ μὲ τὸ θέμα τῶν ἀντιλοπῶν: ἀπὸ ἕνα ζεῦγος στὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοῖχο ἀντίστοιχα καὶ ἀπὸ μία ἀντιλόπη ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου στὸν βόρειο τοῖχο. Ὁ νότιος τοῖχος διέθετε μόνο μικρὴ ἐπιφάνεια γιὰ διακόσμηση κατὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο του λόγω τῶν ἀνοιγμάτων ἑρμαρίων καὶ θύρας, μέσω τῆς ὁποίας ἦσαν προσιτὰ πηλόκτιστα κιβώτια. Τὴ μικρὴ αὐτὴ ἐπιφάνεια κάλυπτε ἡ σύνθεση τῶν πυγμαχούντων ἀγοριῶν[95]. Σχεδὸν ἀνύπαρκτα ἦσαν τὰ κινητὰ εὑρήματα στὸ κυρίως δωμάτιο καὶ μόνο στὰ πηλοκιβώτια τῆς νότιας πλευρᾶς βρέθηκαν κοινὰ καθημερινῆς χρήσης σκεύη[96]. Μὲ κριτήριο τὴν ἰδιάζουσα κόμμωσή τους τὰ ἀγόρια ποὺ πυγμαχοῦν ἑρμηνεύθηκαν ὡς πριγκιπικὲς μορφὲς ἢ ἀκόμη ὡς θεῖα πρόσωπα[97], ἐνῶ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ὁρισμένων σκευῶν ὡς τελετουργικῶν ὁλόκληρο τὸ δωμάτιο ἑρμηνεύθηκε ὡς ἱερό[98]. Καθὼς ὅμως ἐπισημάνθηκε παραπάνω, τὰ σκεύη ἀπὸ μόνα τους δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν κριτήριο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χαρακτήρα ἑνὸς χώρου. Ὅσον ἀφορᾶ δὲ στὴν κόμμωση τῶν νεαρῶν μορφῶν στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου, καὶ ἰδιαίτερα στὸ χαρακτηριστικὸ γαλάζιο χρῶμα, ἂν καὶ διατυπώθηκαν κατὰ καιροὺς διαφορετικὲς ἑρμηνεῖες[99], ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ δήλωση σταδίου μύησης παιδιῶν τῆς προεφηβικῆς ἡλικίας τείνει νὰ τύχει γενικῆς ἀποδοχῆς[100].

---

90. Μαρινατος 1971, 194-197, πίν. 245-252.

91. Αὐτόθι, 196, πίν. 246β.

92. Αὐτόθι, 197, πίν. 249.

93. Πρβ. Μαρινατος 1971, 207· Koehl 1990, 355-58.

94. Μαρινατος 1970, 179-183.

95. Μαρινατος 1972, 41-45, πίν. 11· Ντουμας 1992α, 109-110, εἰκ. 78.

96. Μαρινατος 1970, 181, πίν. 251-53.

97. Μαρινατος 1970, 199· 1972, 44· Marinatos 1971, 20-21· 1973, 23· Marinatos 1984α, 108-109.

98. Μαρινατος 1970, 181· Marinatos 1984α, 106.

99. Μαρινατος 1970, 199· Marinatos 1971, 21· Marinatos - Hägg 1983, 3.

100. Doumas 1985, 31· Davis 1986, 399-406· Ντουμας 1987β, 151-59· Doumas 2000· Marinatos 1984α, 37· Doumas 2005, 79.

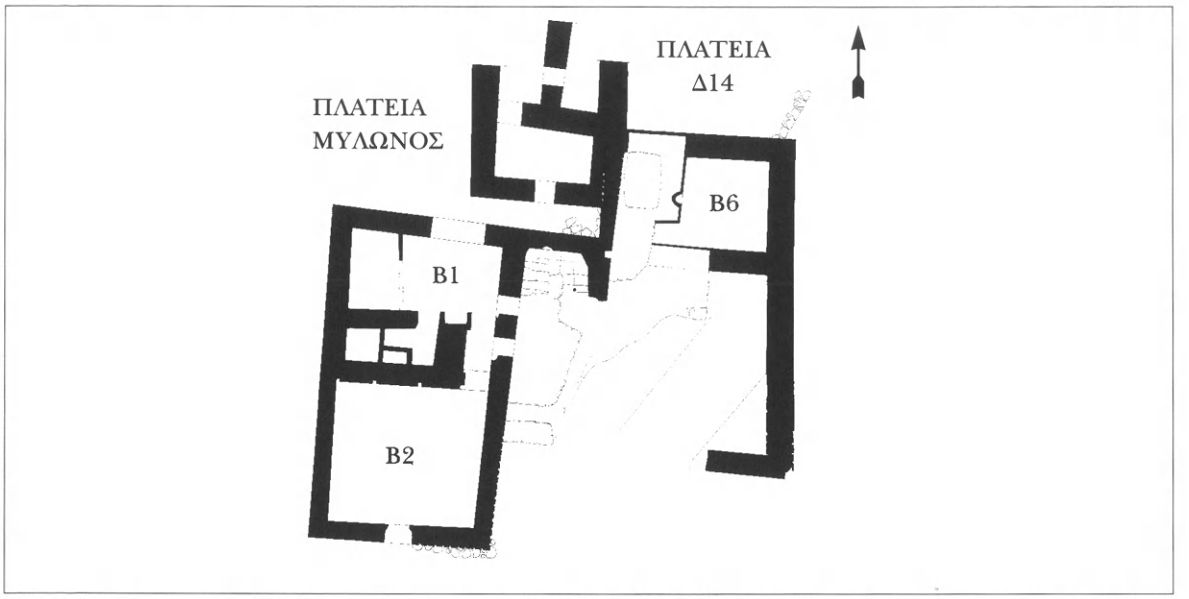

Εἰκ. 7. Κτήριο Β. Κάτοψη βόρειου τμήματος (Β1: ὄροφος, Β6: ἰσόγειο).

Κτήριο Β, δωμάτιο 6 (εἰκ. 7)

Ὁ χείμαρρος ποὺ διέσχιζε τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἕως τὶς μέρες μας εἶχε καταστρέψει σημαντικὰ τμήματα τῶν κτηρίων ποὺ βρίσκονταν στὴ διαδρομή του. Τὴν τύχη αὐτὴ εἶχε σχεδὸν τὸ ΝΑ ἥμισυ τοῦ Κτηρίου Β, ὅπου μόνο τὸ δωμάτιο 6 ἔχει σωθεῖ καὶ αὐτὸ μόνο κατὰ τὸ τμῆμα ποὺ περιλαμβάνει τὴ βορειοδυτικὴ γωνία στὸ ἰσόγειο καὶ ἐν μέρει στὸν ὄροφο. Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς γωνίας αὐτῆς τοῦ δωματίου βρέθηκαν τμήματα τῆς τοιχογραφικῆς σύνθεσης τῶν πιθήκων, προφανῶς πεσμένα ἀπὸ τὸν πρῶτον ὄροφο[101]. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ δωματίου ὡς ἱεροῦ θεμελιώθηκε ἀποκλειστικὰ στὴν ἑρμηνεία ὁρισμένων ἀγγείων ὡς «σαφοῦς θρησκευτικῆς σημασίας». Μάλιστα γιὰ ἕναν πίθο προτάθηκε ὅτι «περιεῖχεν ἴσως τὸ ἱερὸν ἔλαιον»[102].

γ) Εἰκονιστικὲς παραστάσεις

Οἱ εἰκονιστικὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν τὴν τρίτη κατηγορία ὑλικῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν πληροφορίες. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅταν μάλιστα ἀπεικονίζουν ἀφηγηματικὲς σκηνές, ἀποτελοῦν τὰ πλέον φλύαρα εὑρήματα παρέχοντας πολλῶν εἰδῶν πληροφορίες[103]. Ὡστόσο, μιὰ εἰκονιστικὴ παράσταση δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς λατρευτικὴ ἂν ἀποδεδειγμένα δὲν περιλαμβάνει γνωστὰ στοιχεῖα σχετιζόμενα μὲ τὴ λατρεία, ὅπως π.χ. εἰκόνα τῆς θεότητας ἢ τοῦ ἀνεικονικοῦ συμβόλου της, πλοῦτο ἐπαναλαμ-

101. Μαρινατος 1969, 169-170· 1970, 195-97· Ντουμας 1992α, 110-111, εἰκ. 85-86.

102. Μαρινατος 1969, 170. Βλ. ἐπίσης Marinatos 1984α, 113. Γιὰ τὴ διάταξη τῆς τοιχογραφικῆς σύνθεσης τῶν πιθήκων βλ. Doumas 2005, 75.

103. Ντουμας 1992α, 27-28.

βανόμενων συμβόλων, σχέση τῶν συμβόλων μὲ τὴ θεότητα ἢ τὴ μυθολογία της, σχέση τοῦ συμβολισμοῦ μὲ τελετουργίες, ταφικὲς ἢ διαβατήριες, εὐκολίες (βωμούς, θρανία, λεκάνες νεροῦ, ἑστίες), εἰδικὰ σκεύη, συγκεκριμένες χειρονομίες, χορό, μουσικὴ κτλ.[104] Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις οἱ ἀνασκαφικὲς συνάφειες καὶ τὰ συνευρήματα δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται προκειμένου νὰ κατανοηθεῖ, ὅσο γίνεται καλύτερα, τὸ περιεχόμενο τῶν τοιχογραφιῶν. Γιατὶ καὶ αὐτῶν ἡ ἑρμηνεία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζητούμενο[105]. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἀπουσία τῶν προαναφερθέντων χαρακτηριστικῶν, οἱ θηραϊκὲς τοιχογραφίες σχεδὸν στὸ σύνολό τους ὄχι μόνο χαρακτηρίζονται ὡς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς κριτήριο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν χώρων ποὺ κοσμοῦσαν ὡς ἱερῶν[106].

Ἡ συστηματικὴ ἀγνόηση τῶν ἀνασκαφικῶν συναφειῶν εἶχε ὡς συνέπεια νὰ διατυπωθοῦν ἀπόψεις καὶ νὰ προταθοῦν ἑρμηνεῖες ποὺ τελικὰ ἀποδείχθηκαν λανθασμένες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν νεαρῶν μορφῶν –ἀνδρικῶν καὶ γυναικείων–, στὶς ὁποῖες, μὲ κριτήριο τὴν ἐνδυμασία ἢ τὴν ἰδιόρρυθμη κόμμωση, προσδόθηκε ἱερατική, ἀκόμη καὶ θεϊκὴ ἰδιότητα[107]. Ὡστόσο, τόσο ἡ ἐνδυμασία ὅσο καὶ ἡ κόμμωση φαίνεται πὼς ὑποδηλώνουν συγκεκριμένες κοινωνικὲς καταστάσεις. Διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀγόρια, τὰ ἀνήλικα κορίτσια οὐδέποτε εἰκονίζονται γυμνὰ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες[108]. Συνεπῶς, τὴ γυμνότητα ἡ θηραϊκὴ κοινωνία στὰ μὲν νεαρὰ ἀγόρια τὴν δέχεται ὡς δηλωτικὴ τῆς προεφηβικῆς τους κατάστασης, στὰ δὲ κορίτσια τὴν ἀπορρίπτει παντελῶς ἀδιακρίτως ἡλικίας. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως τὸ εἶδος καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς ἐνδυμασίας νὰ ὑποδηλώνουν συγκεκριμένες λειτουργίες γιὰ τὰ ἀντίστοιχα πρόσωπα. Ἐφ' ὅσον, ὅμως, τόσο ἡ λειτουργία ὅσο καὶ ἡ συναπτόμενη μὲ αὐτὴν ἀμφίεση ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ζητούμενα, κάθε σχετικὴ ἑρμηνεία δὲν παύει νὰ εἶναι αὐθαίρετη. Ὅσο γιὰ τὸ κυανὸ χρῶμα ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόδοση συγκεκριμένου εἴδους κόμμωσης σὲ νεανικές –παιδικὲς κυρίως– μορφές, ἀρκοῦν ὅσα ἤδη διατυπώθηκαν πιὸ πάνω.

Ὕστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ μποροῦσε νὰ προτείνει κανεὶς ἄλλες ἑρμηνεῖες γιὰ τὶς συνθέσεις ποὺ εἰκονίζουν μεμονωμένες παιδικὲς μορφές, ὅπως οἱ δύο ψαράδες καὶ ἡ κόρη ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία ἢ τὰ πυγμαχοῦντα ἀγόρια ἀπὸ τὸ δωμάτιο 1. Σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου, καθὼς προδίδουν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὸ ἄτομο ἀποτελοῦσε τὸ βασικό της κύτταρο, ἡ προβολὴ τῆς κοινωνικῆς του θέσης θὰ ἦταν ἀναμενόμενη. Καὶ ἡ προβολὴ αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει μέσα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια, ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα τῆς κατοικίας, ἀπὸ τὴν τέχνη. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ μὲ τὴν ἀπεικόνιση συγκεκριμένων προσώπων στὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου νὰ ἐπιδιωκόταν ἡ ἀνάδειξη τῆς προσωπικότητας ἢ τοῦ κύρους τους στὴν κοινωνία. Ἔτσι, θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὶς παραστάσεις παιδικῶν μορφῶν ὡς εἰκόνες ἀναμνηστικὲς στιγμῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν σταθμὸ στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς τους, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ διαβατήριες τελετές.

---

104. Renfrew 1985, 19.

105. Ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς ποὺ ἔχουν προτείνει ἑρμηνεῖες γιὰ τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες μόνο ἡ Τελεβαντου 1994 μέχρι σήμερα μελέτησε συστηματικὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἀναδιφώντας ἐξονυχιστικὰ τὰ ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν.

106. Marinatos 1984α, 31-72.

107. Μαρινατος 1970, 199· Marinatos 1984α, 109-111· Ντουμας 1992α, 28.

108. Doumas 2000, 973-975.

Μὲ παρόμοια ἐπιχειρηματολογία μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας καὶ ἄλλων εἰκονιστικῶν παραστάσεων, ὅταν μάλιστα αὐτὸς δὲν προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς συνάφειες καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀντίστοιχων χώρων. Ἡ τοιχογραφία τῶν Γυναικῶν ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο κτήριο[109] εἶναι ἀρκετὰ ἀποσπασματική, ὥστε ἀπὸ μόνη της νὰ προσφέρει ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν εἰκονιζόμενη σκηνή. Τόσο ἡ κόμμωση καὶ ἡ ἐνδυμασία τῶν δύο γυναικῶν ποὺ σώζονται ὅσο καὶ τὸ γυμνὸ στῆθος τῆς μίας ἀπὸ αὐτὲς σαφῶς δηλώνουν ὥριμη ἡλικία[110]. Ὡστόσο, μὲ κριτήριο τὴ γυμνόστηθη γυναίκα, θὰ μποροῦσε ἡ τοιχογραφία αὐτὴ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπεικονίζει κάποια τελετουργικὴ σκηνή, δεδομένου ὅτι ἡ ἔκθεση τοῦ στήθους δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς καθημερινότητας. Ἀγνοώντας ὅμως τὸ περιεχόμενο τῆς συγκεκριμένης τελετουργίας, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν ἡ σκηνὴ εἶναι θρησκευτικὴ ἢ ὄχι.

Στὴ Δυτικὴ Οἰκία, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεμονωμένες παιδικὲς μορφές, ποὺ ἤδη σχολιάσαμε, ὑπάρχουν καὶ οἱ σκηνὲς τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου[111], γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπίσης ἔχουν προταθεῖ πολλὲς καὶ ποικίλες ἑρμηνεῖες. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ προτάσεις ἔγιναν μὲ βάση μόνο τὸ περιεχόμενο τῶν παραστάσεων καὶ ἐρήμην τῶν ἀνασκαφικῶν συναφειῶν. Κάθε ἑνότητα σπαραγμάτων ἀντιμετωπίσθηκε ἀποσπασματικά, ἐνῶ ἡ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἀποκατάσταση ὁλόκληρης τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου κατέδειξε ὅτι αὐτὴ ἦταν ἐνιαία καὶ συνεχὴς καλύπτοντας τὴν ἀνώτερη ζώνη καὶ τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ δωματίου 5[112]. Ἡ ἀποκατάσταση αὐτὴ ὁδήγησε στὴν ἄποψη ὅτι ἐνδεχομένως ὁλόκληρη ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος ἀποτελοῦσε τὴν ἀφήγηση ἑνὸς πραγματικοῦ ἢ φανταστικοῦ γεγονότος[113]. Ὅσον ἀφορᾶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὸν χαρακτήρα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, ἡ ποικιλία τῶν ἑρμηνειῶν ποὺ ἔχουν προταθεῖ εἶναι ὄντως ἐντυπωσιακή: μινωικὴ ἐκστρατεία στὴ Λιβύη[114], παραδοσιακὴ γιορτή[115], ἐτήσια ναυτικὴ γιορτή[116], γαμήλια πομπή[117], συμβολικὴ ἀπεικόνιση τῶν ἐπικοινωνιῶν στὸ Αἰγαῖο[118], σκηνὲς ἀπὸ κάποιο ἔπος[119]. Καὶ μόνη της ἡ πληθώρα τῶν προταθεισῶν ἑρμηνειῶν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξει πόσο αὐθαίρετη μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση θρησκευτικοῦ χαρακτήρα στὶς σκηνὲς τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου[120].

Ὅσα ὑποστηρίχθηκαν ἕως τώρα ἀφοροῦσαν σὲ ἐπὶ μέρους χώρους, σὲ δωμάτια κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἑρμηνεύθηκαν ὡς ἱερά, ὡς χῶροι λατρείας. Τὰ δωμάτια αὐτὰ συγκρινόμενα μὲ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τῶν κτηρίων τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως εἴδαμε, δὲν παρουσιάζουν ἰδιορρυθμίες εἴτε στὴν ἀρχιτεκτονική τους εἴτε στὸν τοιχογραφικό τους διάκοσμο εἴτε στὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ἀπόρριψη, ὡστόσο, τῆς ἑρμηνείας τῶν δωματίων αὐτῶν ὡς τόπων λατρείας δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ ἄρνηση τῆς ὕπαρξης τέτοιων χώρων στὸ Ἀκρωτήρι. Ἁπλῶς τὰ χρησιμοποιηθέντα κριτήρια γιὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ κρίνονται ἐντελῶς ἀνεπαρκή. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ χῶροι οἱ ὁποῖοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς τόποι λατρείας.

109. Ντουμας 1992α, εἰκ. 6-7, 9-12.
110. Doumas 2000, 972-973.
111. Ντουμας 1992α, εἰκ. 26-45.
112. Τελεβαντου 1994, 313-322.
113. Ντουμας 1992α, 47.
114. Μαρινατος 1972, 158· Hood 1978, 65.
115. Sakellariou 1980, 150-151.
116. Morgan 1983, 99.
117. Gesell 1980, 204.
118. Immerwahr 1977, 183.
119. Αξιωτη-Σαλη 1992, 459-469· Morris 1989, 517 κέ.
120. Πρβ. Marinatos 1984α, 43.

Μὲ τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα δύο εἶναι οἱ περιοχὲς στὶς ὁποῖες θα μποροῦσε νὰ ἀποδώσει κανεὶς θρησκευτικό-τελετουργικὸ χαρακτήρα: ἡ περιοχὴ τοῦ πεσσοῦ 17, ἡ μετονομασθείσα σὲ πλατεία Κενοταφίου, καὶ τὸ κτήριο τῆς Ξεστῆς 3.

Πλατεία Κενοταφίου (εἰκ. 8)

Ἡ περιοχὴ ποὺ ὁρίζεται ἀνατολικὰ ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 5, νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, βόρεια ἀπὸ τὰ κτήρια Ζ καὶ Θ, καὶ νότια ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ, κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ πλατεία. Ἡ πλατεία αὐτὴ φαίνεται νὰ διαμορφώθηκε πολὺ μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Ξεστῆς 5 καὶ σὲ στάθμη περίπου 1,50 μ. ψηλότερα, μὲ τὴν κατασκευὴ ἀναλημματικοῦ τοίχου παράλληλου πρὸς τὴ δυτικὴ ὄψη τῆς Ξεστῆς 5[121]. Ὁ ἀναλημματικὸς αὐτὸς τοῖχος, ὕψους κυμαινόμενου μεταξὺ 0,50 καὶ 1,50 μ. λόγω ὑψομετρικῶν διαφορῶν, συγκρατοῦσε τὰ ἄχρηστα προϊόντα καταστροφῆς, διαμορφώνοντας ἔτσι ὁριζόντιο τὸ ἐπίπεδο τῆς πλατείας, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἦταν ἐπικλινής. Τὴ στενωπὸ ποὺ δημιουργήθηκε μεταξὺ ἀναλήμματος καὶ Ξεστῆς 5 ἔχουμε ἀποκαλέσει «ὁδὸν Δαιμόνων»[122]. Μὲ ἄλλη στενωπὸ ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ ΝΔ ἡ πλατεία συνδεόταν μὲ τὴν πλατεία Τριγώνου. Κρίνοντας ἀπὸ τὴ σχετικὴ κεραμικὴ μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὴ διαμόρφωση τῆς πλατείας σὲ πρώιμη φάση τῆς ΥΚ Ι περιόδου[123].

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἡφαιστειακῶν ἀποθέσεων, διαπιστώθηκε ὅτι κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τουλάχιστον τμῆμα της ἡ πλατεία ἔδειχνε ἀπάτητη, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά της ὑπερεῖχε πρόχειρη κατασκευὴ ἐπιστεφόμενη ἀπὸ μεγάλους σχετικὰ λίθους σὲ διάταξη τραπεζίου (εἰκ. 8:στ). Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁρατὰ τὰ θραύσματα μαρμάρινου πρωτοκυκλαδικοῦ κρατηρίσκου[124]. Περαιτέρω ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ πρόχειρη τραπεζοειδὴς κατασκευὴ ἀποτελοῦσε τὴν κορυφὴ τυμβοειδοῦς λιθοσωροῦ, στὶς παρειὲς τοῦ ὁποίου διακρίνονταν λεπίδες ὀψιανοῦ, λίθινα σκεύη καὶ πλῆθος θαλασσινῶν βοτσάλων[125]. Στὸ ἐσωτερικὸ δὲ τῆς κατασκευῆς, κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα τοῦ κρατηρίσκου, βρέθηκε θησαυρὸς ἀπὸ μαρμάρινα πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια[126].

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν θεμελίωσης τοῦ πεσσοῦ 17 τὸ 1970 διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη θολωτοῦ λαξεύματος (εἰκ. 8:α)[127], τὸ ὁποῖο μεταγενεστέρως ἀναγνωρίστηκε ὡς ὑπόγειος λαξευτὸς θάλαμος μὲ εἴσοδο πρὸς τὴν ἀνατολικὴ κατωφέρεια. Ἡ εἴσοδος βρέθηκε φραγμένη μὲ ξηρολιθιὰ καὶ ὁ θάλαμος ἦταν πλήρης ἀργίλου, ἡ ὁποία εἶχε διοχετευθεῖ μὲ εἰδικὴ αὔλακα ποὺ διαπερνοῦσε τὴ νοτιοανατολικὴ παρειά του[128]. Τὴν ἐπικλινὴ ἐπιφάνεια

121. Ντουμας 1984, 346-347.

122. Ντουμας 1994, 158.

123. Ντουμας 1992γ, 181-85· 1993, 176-77· 1994, 164-165· Marthari 1984, 119-133· Palyvou 1984, 134-147.

124. Ντουμας 1984, 347 πίν. 184β· 1985, 173 πίν. 83α.

125. Ντουμας 1985, 174 πίν. 85β· 1992γ, 183, εἰκ. 4.

126. Ντουμας 1992γ, 184, πίν. 78-79.

127. Μαρινατος 1970, 160.

128. Ντουμας 1985, 174-175. Ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ πείραμα διαπιστώθηκε ὄχι μόνο τὸ εὔπλαστο τῆς ἀργίλου ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντοχή της σὲ θερμοκρασίες κλιβάνου, ὅπου ψήθηκαν τὰ ἀγγεῖα ποὺ κατασκευάστηκαν. Τὸ πείραμα αὐτὸ ὁδήγησε στὴν ἑρμηνεία τοῦ θαλάμου ὡς δευτερογενοῦς ἐγκαταστάσεως γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ φύλαξη πηλοῦ ἀγγειοπλαστικῆς.

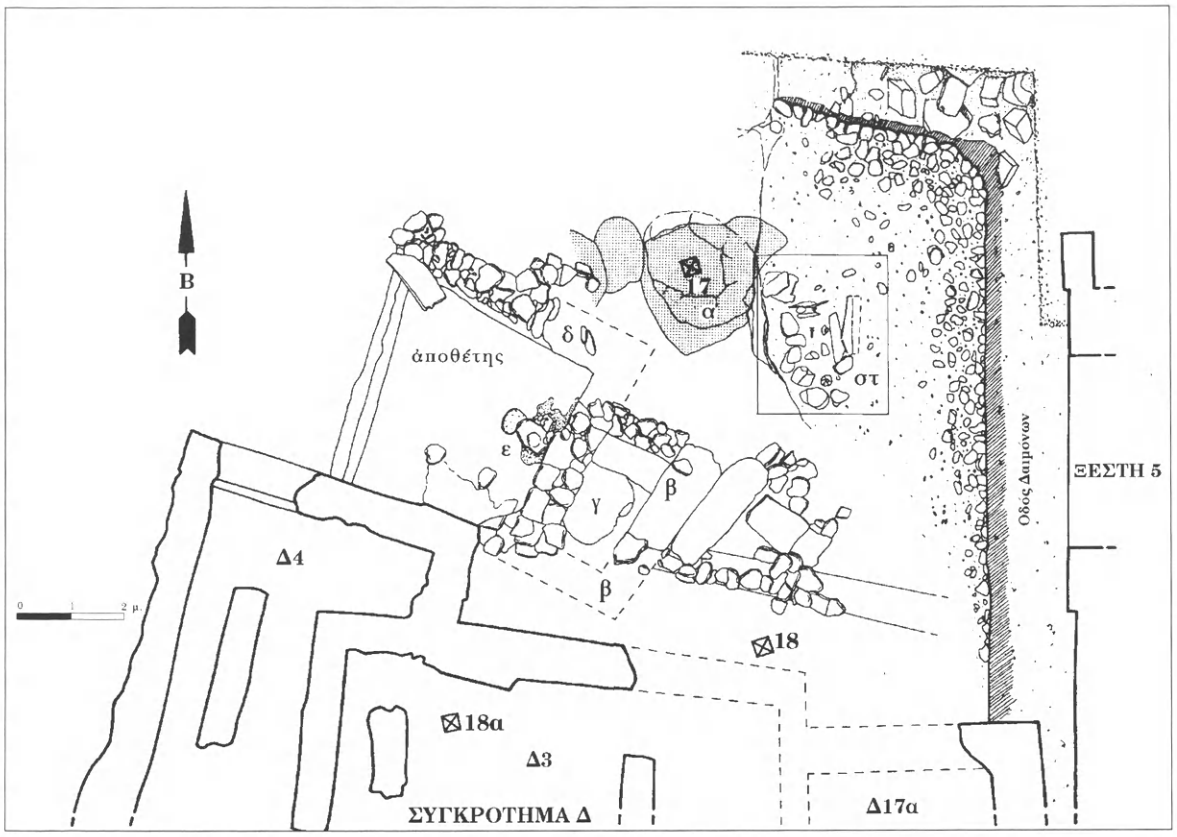

Εἰκ. 8. Κάτοψη τῆς περιοχῆς τῆς πλατείας Κενοταφίου.

τῆς πλατείας πέριξ τοῦ θαλάμου κάλυπτε λιθόστρωτο ἀπὸ μεγάλες πέτρες[129], τὸ ὁποῖο μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ Μεσοκυκλαδικὴ περίοδο τὸ ἀργότερο.

Νοτιότερα τοῦ θαλάμου καὶ κάτω ἀπὸ μικρὲς σχιστολιθικὲς πλάκες εἶχε ἀποκαλυφθεῖ, κατὰ τὸ 1969, μικρὴ ὀρθογώνια κατασκευὴ ποὺ ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ονομάσει «πυρὰ τῆς θυσίας»[130] (εἰκ. 8:γ). Ἀνάμικτα μὲ στάχτη εἶχαν βρεθεῖ ὀστὰ ζώων, κέρατα αἰγοειδῶν, ἕνα ἀγγεῖο μὲ φάβα, πήλινα εἰδώλια βοδιῶν, μικκύλα χονδροειδὴ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ὁ Σπ. Μαρινᾶτος χρονολόγησε στὴ Μεσοκυκλαδικὴ περίοδο[131]. Λίγο δυτικότερα εἶχαν βρεθεῖ ὑπερμεγέθης πίθος καὶ μικρὸ «σκαμνὶ» ἀπὸ ἀνδεσίτη[132]. Νεότερη συστηματικὴ μελέτη κατέταξε τὰ εὑρήματα αὐτὰ στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο[133].

Ἡ πρὸς δυσμὰς συνέχιση τῆς ἔρευνας ἔφερε στὸ φῶς θεμέλιο τοίχων ποὺ ὅριζαν, μαζὶ μὲ τὴ βόρεια ὄψη τοῦ Συγκροτήματος Δ, ἐπιμήκη περιοχή, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁποίας εἶχαν βρεθεῖ ὁ ἀνωτέρω λίθινος πίθος καὶ τό «σκαμνί» (εἰκ. 8:ε). Ἡ ἐπίχωση τῆς ἐν λόγω περιο-

129. Ντουμας 1985, πίν. 86α. Βλ. και Μαρινατος 1970, 160 (φρέαρ 18), πίν. 202α.

130. Μαρινατος 1969, 161 κέ.

131. Μαρινατος 1969, 161-63 πίν. 182β-187α.

132. Μαρινατος 1969, 163 πίν. 185β, 186α, 187α.

133. Σωτηρακοπουλου 1999, 49-50.

χῆς ἦταν τεχνητὴ καὶ συνίστατο, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς πυρᾶς, ἀπὸ στρῶμα στάχτης καλυμμένο μὲ θραύσματα σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τὶς σχιστόπλακες κάλυπτε στρώση χώματος, ἐπάνω στὴν ὁποία εἶχε διευθετηθεῖ σωρὸς ἀπὸ ἀμμοχάλικο θαλάσσης[134]. Τὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ τὶς σχιστόπλακες ἀπέδωσε μόνον πρωτοκυκλαδικὰ εὑρήματα.

Τὸ γεγονὸς ὅτι πρωτοκυκλαδικὰ μαρμάρινα εἰδώλια καὶ ἀγγεῖα εἶναι γνωστὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ταφικὲς συνάφειες μᾶς βάζει στὴ σκέψη ὅτι ὁ τυμβοειδὴς λιθοσωρὸς προφανῶς δημιουργήθηκε γιὰ νὰ φιλοξενήσει τὰ κτερίσματα καταργηθέντων τάφων. Ἕνας τέτοιος τάφος πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ καὶ ὁ παρακείμενος λαξευτὸς θάλαμος στὸν πεσσὸ 17. Παρόμοιοι θάλαμοι εἶχαν ἐντοπιστεῖ καὶ κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν πεσσῶν 6 καὶ 18α[135]. Ἂν οἱ θάλαμοι αὐτοὶ ἀνῆκαν σὲ πρωτοκυκλαδικὸ νεκροταφεῖο, ἡ κατάργησή τους πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὴν ἀπόφαση γιὰ ἐπέκταση τῆς πόλης πρὸς τὴν περιοχὴ αὐτὴ πρὸς τὸ τέλος τῆς ΠΚ ἢ τὶς ἀρχὲς τῆς ΜΚ περιόδου. Ὁρισμένοι μάλιστα ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ἔδειξαν οἱ περιπτώσεις τῶν φρεάτων 17 καὶ 18α, χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενῶς γιὰ ἄλλο σκοπό. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὀνομάσαμε τὸν λιθοσωρό «κενοτάφιο» καὶ ἀντιστοίχως τὴ διαμορφωθεῖσα στὴν περιοχή του πλατεία[136].

Τὰ ταφικὰ ἔθιμα, γράφει ὁ Burkert, «συνδέονται μὲ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς παραδόσεως διὰ μέσου τῆς διαδοχῆς τῶν γενεῶν καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ἀλληλεγγύη. Ἡ ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τοῦ νεκροῦ σημαίνει κατάφαση τῆς ταυτότητας τῆς ὁμάδας, ἀποδοχὴ τῶν κανόνων της καὶ ἑπομένως ἐπιβεβαίωση τῆς συνέχειάς της»[137]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ «ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν παραμένει τὸ θεμέλιο καὶ ἡ ἔκφραση τῆς οἰκογενειακῆς ταυτότητας· ὅποιος τιμᾶ τοὺς προγόνους του ἀναμένει νὰ κάνουν τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἀπόγονοί του: ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν νεκρῶν ἀναπτύσσεται ἡ ἐπιθυμία τῆς συνέχειας»[138]. Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, στὴν περίπτωση τοῦ Ἀκρωτηρίου νὰ ἔχουμε ἕνα εἶδος κενοταφίου ἀφιερωμένου στὴ λατρεία τῶν προγόνων, ἀνάλογου πρὸς τὸν τάφο τῶν Ἀμφίωνος καὶ Ζήθου στὴ Θήβα[139], τῶν Ὑπερβορείων Παρθένων στὴ Δῆλο[140] ἢ τὸ κενοτάφιο στὰ Δενδρά[141].

Ἡ διευθέτηση θαλασσινῶν βοτσάλων ἐπάνω σὲ πρωτοκυκλαδικοὺς τάφους ἔχει ἑρμηνευθεῖ στὸ παρελθὸν ὡς ταφικὸ σῆμα[142]. Δὲν θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι παρόμοια εὑρήματα ἔχουν σημειωθεῖ καὶ σὲ ταφικὲς συνάφειες τῆς μυκηναϊκῆς, ἀκόμη καὶ τῆς γεωμετρικῆς περιόδου[143]. Δεδομένης τῆς ἀρχαίας ἀντίληψης ὅτι τὸ θαλασσινὸ νερὸ ἀποτελεῖ ἕνα μέσο γιὰ τὴν κάθαρση ἀπὸ τὸ μίασμα τοῦ θανάτου[144], μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ θεωρήσει τὰ θαλασσινὰ βότσαλα στὶς προαναφερθεῖσες ταφικὲς συνάφειες ὡς ὑποκατάστατα τῆς θάλασσας καὶ τὴν ταφική τους χρήση ὡς συμβολικὴ πράξη κάθαρσης.

Σχετικὰ μὲ τὴν πλατεία Κενοταφίου εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηρίου μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ νεκροταφείου νὰ προέβη σὲ ὁρισμένες ἐνέργειες ποὺ

134. Ντουμας 1996, 251 πίν. 108-109α.
135. Μαρινατος 1969, 165 πίν. 190 (φρέαρ 6)· 1970, 167-68 πίν. 219-220 (φρέαρ 18α).
136. Ντουμας 1992γ, 185.
137. Burkert 1993, 400.
138. Burkert 1993, 405.
139. Παυσανίας, *Βοιωτικὰ* XVII, 4
140. Ἡρόδοτος IV, 34
141. Persson 1931, 91-107.
142. Doumas 1977, 38.
143. Λαμπρινουδακης - Ζαφειροπουλου 1983, 301-304· 1984, 331-35, 339.
144. Burkert 1993, 180, 183-184.

ἀφοροῦσαν τόσο στοὺς νεκροὺς ὅσο καὶ στοὺς ζῶντες. Με τὴν τέλεση θυσιῶν καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ κενοταφίου καθησύχαζε καὶ ἱκανοποιοῦσε τὰ διαταραγμένα πνεύματα τῶν προγόνων. Μὲ τὴν κατάχωση τῶν λειψάνων τῆς θυσίας καὶ τὴν ἐπικάλυψή τους μὲ ἀμμοχάλικο θαλάσσης, προέβαινε στήν «ἀπολύμανση» τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ μίασμα τοῦ θανάτου παρέχοντας ἐγγύηση ἀσφάλειας στοὺς ἐπιζῶντες[145].

Ἔπειτα ἀπὸ τὰ παραπάνω σαφῶς προκύπτει ὅτι στὴν πλατεία Κενοταφίου ἔχουμε τὶς πρῶτες ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν τέλεση πράξεων ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν σχέση μὲ λατρεία. Γιατὶ ἡ θυσία μικρῶν κυρίως ζώων, ὅπως τὰ αἰγοπρόβατα, φαίνεται πὼς δὲν ἦταν ἄγνωστη στὴ λατρεία τῶν προγόνων[146].

Ξεστὴ 3 (εἰκ. 9)

Ἡ Ξεστὴ 3 εἶναι ἕνα μεγάλο τριώροφο κτήριο στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος τῆς πόλης διαθέτοντας τουλάχιστον 15 δωμάτια στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰσογείου. Παρὰ τὴ σημαντικὴ καταστροφὴ ποὺ εἶχε ὑποστεῖ τὸ κτήριο ἀπὸ τὸν σεισμὸ ποὺ προηγήθηκε τῆς ἡφαιστειακῆς ἔκρηξης, διατηρεῖ ἀκόμη στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγὴ μερικῶν συμπερασμάτων. Κατ᾽ ἀρχήν, τόσο στὸ ἰσόγειο ὅσο καὶ στὸν πρῶτον ὄροφο πολλὰ ἀπὸ τὰ δωμάτια συνδέονται μὲ πολύθυρα, δημιουργώντας ἐνιαίους χώρους, χρήσιμους γιὰ μεγάλες συναθροίσεις. Στὴ βορειοανατολική του πτέρυγα τὸ ἰσόγειο περιλαμβάνει μιὰ μοναδικὴ γιὰ τὴ Θήρα κατασκευή, γνωστὴ ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης, τὴ λεγόμενη «δεξαμενὴ καθαρμῶν». Στενὸς σκοτεινὸς διάδρομος κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο πτερὸ τοῦ κύριου κλιμακοστασίου ἀποτελοῦσε τὴ μοναδικὴ σύνδεση τοῦ προθαλάμου μὲ τὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα πολὺ μικρότερα κτήρια, ποὺ τὸ καθένα τους ἔχει ἀποδώσει χιλιάδες πήλινα σκεύη, στὴν Ξεστὴ 3 ἔχουν βρεθεῖ μόλις περὶ τὰ 200 ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν τὰ ἀποθηκευτικὰ πιθάρια, οἱ ἀμφορεῖς, οἱ μεγάλες πρόχοι κ.τ.ὅ. Ἐγκαταστάσεις γιὰ τὴν κάλυψη καθημερινῶν ἀναγκῶν, ὅπως π.χ. ἡ ἑστία ἢ ὁ χῶρος ὑγιεινῆς, καὶ ἡ συνήθης οἰκοσκευὴ γιὰ τὴν παρασκευὴ τροφῆς, ὅπως οἱ τριποδικὲς χύτρες, οἱ μυλόλιθοι καὶ τὰ ἰγδία, ἐπίσης ἀπουσιάζουν παντελῶς ἀπὸ τὸ κτήριο. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ κριτήρια, τὶς διαστάσεις, τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση καὶ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὑρημάτων, ἡ Ξεστὴ 3 ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς κτήριο «δημόσιου» χαρακτήρα[147].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3 σὲ ποσότητα ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὅλα τὰ μέχρι σήμερα ἐρευνημένα κτήρια. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωσή της, εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ σχετικὲς συνθέσεις παρουσιάζουν μεγάλη θεματογραφικὴ ποικιλία. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἐργασίες ἀποκατάστασης εἶναι ὅτι στὶς συνθέσεις αὐτὲς γίνεται σαφὴς διάκριση ὡς πρὸς τὸ φύλο τῶν μορφῶν ποὺ συμμετέχουν: σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν συνυπάρχουν ἀνδρικὲς καὶ γυναικεῖες μορφές. Ἴσως θὰ χρειαστεῖ ἀκόμη ἀρκετὸς χρόνος ὥσπου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἀπο-

145. Γιὰ περισσότερα σχετικὰ μὲ τὴν προτεινόμενη ἑρμηνεία βλ. Doumas 2008.

146. Burkert 1993, 87.

147. Ντουμας 1992α, 128.

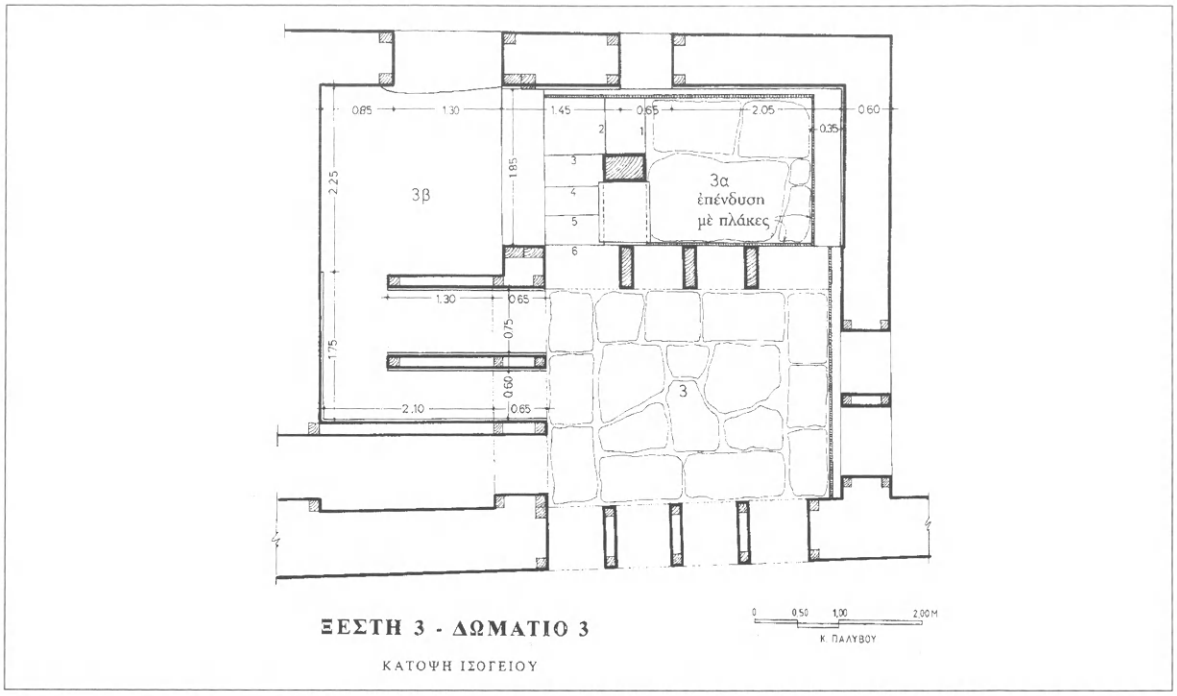

Εἰκ. 9. Ξεστὴ 3, δωμάτιο 3. Κάτοψη ἰσογείου.

κατάσταση τοῦ συνολικοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Ξεστῆς 3. Ἀπὸ τὶς συνθέσεις ὅμως ποὺ ἔχουν ἕως τώρα ἀποκατασταθεῖ, κυρίως δὲ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ κοσμοῦσαν τὴ βορειοανατολικὴ πτέρυγα τοῦ κτηρίου, προκύπτει ὅτι μᾶλλον εἰκονίζουν σκηνές, στιγμιότυπα, ἀπὸ διαβατήριες τελετές[148].

Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὰ ἀνωτέρω, ἡ Ξεστὴ 3 ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς ἕνα εἰδικό «δημόσιο» (κοινοτικὸ) κτήριο ἀφιερωμένο σὲ τελετουργίες. Καὶ ἂν ἡ ἑρμηνεία τῆς εἰκονιζόμενης καθιστῆς μορφῆς στὴ σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν ὡς θεᾶς εἶναι σωστή[149], τότε ἐδῶ ἔχουμε τὴ μοναδικὴ περίπτωση ἀπεικόνισης θεότητας στὸ Ἀκρωτήρι. Οὔτε αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ χαρακτηρίσει ὁλόκληρη τὴν Ξεστὴ 3 ὡς ἱερό. Ἁπλῶς δηλώνει ὅτι ἡ διαδικασία μύησης τῶν κοριτσιῶν στὴν τεχνικὴ τῆς κροκοσυλλογῆς ἢ καὶ στὶς θεραπευτικὲς ἢ ἄλλες ἰδιότητες τοῦ κρόκου γίνεται κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τῆς θεᾶς.

Ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ παρουσίαση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τοῦ Ἀκρωτηρίου πιστεύω ὅτι ἔγινε κατανοητὸ ὅτι οἱ μόνοι χῶροι στὸ Ἀκρωτήρι ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τελετουργικὲς πράξεις σχετιζόμενες μὲ τὴ θρησκεία εἶναι ἡ λεγόμενη πλατεία Κενοταφίου καὶ ἡ Ξεστὴ 3. Ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ παραμένει ἄγνωστο τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκείας.

148. Ντουμας 1987α, 151-59· Doumas 2000, 973-975.

149. Ντουμας 1992α.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΞΙΩΤΗ-ΣΑΛΗ 1992 Τ. ΑΞΙΩΤΗ-ΣΑΛΗ, Ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος τῆς Θήρας καὶ ὁ Ὅμηρος, *ΕΕΠΑ* ΚΘ΄ 1986-91, 459-469.

BURKERT 1993 W. BURKERT, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία* (Ἀθήνα).

ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ 2000 Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, Μινωικὰ κέρατα καθιερώσεως: πρόταση ἑρμηνείας, *Πεπραγμένα τοῦ Η΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996* (Ἀθήνα) 235-270.

DAVIS 1986 E. DAVIS, Youth and Age in the Thera Frescoes, *AJA* 90, 399-406.

DOUMAS 1977 CHR. DOUMAS, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades* (Göteborg).

DOUMAS 1983 CHR. DOUMAS, *Thera Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 1985 CHR. DOUMAS, Conventions artistiques à Théra et dans la Méditerranée orientale à l'époque préhistorique, στὸ P. DARCQUE - J.-C. POURSAT (ἐπιμ.), *L'iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, *BCH* Suppl. XI (Athènes-Paris) 29-34.

DOUMAS 1990 CHR. DOUMAS, The Elements at Akrotiri, στὸ *TAW* III. 1, 24-30.

DOUMAS 2000 CHR. DOUMAS, Age and Gender in the Thera Wall-Paintings, στὸ S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. II (Athens) 971-979.

DOUMAS 2005 CHR. DOUMAS, La répartition topographique des fresques dans les bâtiments d'Akrotiri à Thera, στὸ *Κρὴς Τεχνίτης, Aegaeum* 26, 73-81.

DOUMAS 2008 CHR. DOUMAS, Chambers of Mystery, στὸ στὸ N. BRODIE - J. DOOLE - G. GAVALAS - C. RENFREW (ἐπιμ.), *Ὁρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge), 165-175.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1974 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Περὶ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρᾳ, *AE*, 199-213.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1977 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 387-399.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1984 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτήρι), *ΠΑΕ*, 340-348.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1985 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτήρι), *ΠΑΕ*, 168-176.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1987α ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο) 151-159.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1987β ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου), *ΠΑΕ*, 241-254.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1990 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992α ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992β ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Τὸ πρώιμο Αἰγαῖο καὶ ἡ συμβολή του στὴν ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς σκέψης, στὸ *Αἰγαῖο: ἐπίκεντρο ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα), 426-431.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992γ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 176-188.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1993 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1994 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1996 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 247-257.

ΝΤΟΥΜΑΣ 2004 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ὁ πρώιμος ἐξαστισμὸς στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὸ Α. Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πόλης* (Ἀθήνα) 83-101.

FOSTER 1995 K. P. FOSTER, A Flight of Swallows, *AJA* 99, 409-425.

GESELL 1980 G. GESELL, The "Town Fresco" of Thera: A Reflection of Cretan Topography, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - Σεπτεμβρίου 1976* (Ἀθήνα) τ. Α΄, 197-204.

HOOD 1978 S. HOOD, *The Arts in Prehistoric Greece* (Harmondworth).

IMMERWAHR 1977 S. IMMERWAHR, Mycenaeans at Thera: Some Reflections on the Paintings from the West House, στὸ K. H. KINZL (ἐπιμ.), *Greece and the Eastern*

Mediterranean in Ancient History and Prehistory: Studies Presented to Fritz Schachermeyr on the Occasion of his Eighteenth Birthday (Berlin) 173-194.

KOEHL 1990 — P. B. KOEHL, The Rhyta from Akrotiri and Some Preliminary Observations on their Function in Selected Contexts, στὸ *TAW* III. 1, 355-358.

ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983 — Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνασκαφὴ Πλατείας Μητροπόλεως Νάξου, *ΠΑΕ*, 299-304.

ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984 — Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνασκαφὴ Πλατείας Μητροπόλεως Νάξου, *ΠΑΕ*, 313-339.

MACGILLIVRAY - BARBER 1984 — J. A. MACGILLIVRAY - R. L. N. BARBER (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh).

MARTHARI 1984 — M. MARTHARI, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera at the Beginning of LC I: Definition and Chronology, στὸ MACGILLIVRAY - BARBER 1984, 119-130.

ΜΑΡΘΑΡΗ 1993 — Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς κατασταφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

MARINATOS 1984α — N. MARINATOS, *Art and Religion in Thera* (Athens).

MARINATOS 1984β — N. MARINATOS, Minoan Threskeiocracy on Thera, στὸ R. HÄGG - N. MARINATOS (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 167-178.

MARINATOS - HÄGG 1983 — N. MARINATOS - R. HÄGG, The West House at Akrotiri as Cult Center, *AM* 98, 1-19.

MARINATOS 1971 — SP. MARINATOS, Life and Art in Prehistoric Thera, *Extract from Proceedings of the British Academy* LVII (London).

MARINATOS 1973 — SP. MARINATOS, *Die Ausgrabungen auf Thera und ihre Probleme*, Österreichische Akademie der Wissenschaften (Wien).

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1968 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙ, *ΠΑΕ*, 87-127.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1969 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ, *ΠΑΕ*, 147-192.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1970 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1971 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, *ΠΑΕ*, 181-225.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1972 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θησαυροὶ τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1974 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VI (περίοδος 1972) (Ἀθῆναι).

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1976 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VII (περίοδος 1973) (Ἀθῆναι).

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ* (ΒΑΕ ἀρ. 212, Ἀθῆναι).

MORGAN 1983 — L. MORGAN, Theme in the West House Paintings at Thera, *AE*, 85-105.

MORRIS 1989 — S. MORRIS, A Tale of Two Cities: The Miniature Frescoes from Thera and the Origins of Greek Poetry, *AJA* 93, 511-535.

MUHLY 1987 — J. D. MUHLY, Nanno Marinatos, Art and Religion in Thera (review), *Gnomon* 59, 329-334.

PALYVOU 1984 — C. PALYVOU, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Rebuilding Activities, στὸ MACGILLIVRAY - BARBER 1984, 134-148.

ΠΑΛΥΒΟΥ 1999 — Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 189, Ἀθῆναι).

PERSSON 1931 — A. W. PERSSON, *The Royal Tombs at Dendra* (Lund).

RENFREW 1985 — C. RENFREW, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi* (London).

RUTKOWSKI 1971 — B. RUTKOWSKI, Minoan Cults and History, *Historia* XX, 1-19.

SAKELLARIOU 1980 — A. SAKELLARIOU, The West House Miniature Frescoes, στὸ *TAW* II

(London) 147-154.
ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1999 Π. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς* (ΒΑΕ ἀρ. 191, Ἀθῆναι).
ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994 Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 182, Ἀθῆναι).
WARREN 1976 P. WARREN, Did Papyrus Grow in the Aegean?, *AAA* IX, 89-95.

SUMMARY

RELIGION AT AKROTIRI

CHRISTOS G. DOUMAS

In the absence of texts it is not possible to form a clear picture of the religious beliefs of the inhabitants of the city at Akrotiri. The quest for related information in the material cultural remains is not only difficult but also dangerous, given that the interpretation of these testimonies is an open issue for research. And even more so because the excavation investigation to date is fragmentary and incomplete. Consequently, the numerous studies published on religion at Akrotiri are arbitrary interpretations of inadequate or non-existent material evidence. Even more arbitrary is the resorting to other civilizations, such as Egypt or Mesopotamia, to seek parallels, when the totally different structure and organization of their respective societies from the society at Akrotiri is well known.

The material testimonies that could provide information relating to religion can be distinguished into three categories: a) moveable finds, b) architectural constructions and c) pictorial representations.

The moveable finds to which a religious character has been attributed are double horns ("sacral horns" or "horns of consecration"), tripod tables and the special vessels (rhyta). Analysis of the excavation contexts of each class of the moveable finds does not permit their absolute qualification as religious or cult objects. Objective approaches to the double horns in order to understand their role have been seriously impeded by the ignoring of their excavation contexts and the hermeneutic charge given them by their initial characterization as "horns of consecration". However, recent approaches to these objects show that the possible interpretations of them have not been exhausted. The same holds for the tripod tables, which were from the outset interpreted as "offering tables". However, the lack of any concrete indications to support such an interpretation does not permit their further charging with religious content, so that they could be taken as a criterion ascribing a religious character to the spaces in which they were found. Included among the special vessels are the so-called rhyta of all kinds, the excavation contexts of which at Akrotiri in no case suggest a religious content. The decoration and/or the shape of certain rhyta, such as those in the form of an animal head or an entire animal, may justify their characterization as ritual vessels. However, it is difficult for this characterization alone to relate these objects to religion, since each ritual/ceremonial act does not necessarily have religious content. Quite often the same object or vessel can be used to serve practical needs as well as ritual/ceremonial and even religious ones.

All the buildings at Akrotiri, or at least some part of them, have been attributed with a religious character, regardless of the degree to which these have been excavated. Rooms DD1 and DD2 in Sector Alpha, room 1 in the House of the Ladies, room 5 in the West House, rooms D2 and D16 in Complex Delta and rooms B1 and B6 in Building Beta have been interpreted as shrines, on sole criterion of the presence of wall-paintings and/or objects of the previous category. However, nei-

ther the orientation nor the layout, nor the excavation contexts in general, advocate this sacred/religious characterization. On the contrary, analysis of the excavation data for each case individually seems to corroborate a secular rather than a religious role for the specific constructions. Two areas that stand out, Xeste 3 and the so-called Cenotaph Square, are examined separately.

Almost all the wall-paintings at Akrotiri have been interpreted as depictions of religious subjects. Interpretative approaches have systematically ignored both the architecture of the buildings and the excavation contexts in which they were found. So, for example, on the criterion of the hairstyle or the garments, some figures were interpreted immediately as deities or as images of priests and priestesses, whereas further research discovered in these figures young persons in various stages of the process of initiation (e.g. fisherboys and young girl in the West House, boxing boys in room B1). The ignoring of evidence such as the orientation, the layout and the accessibility of the spaces decorated with wall-paintings or the general character of the building, the content of the subjects represented, etc., has precluded deliberations that might have led to other possible interpretations. The social status of the residents or the users of each building, for example, could have played some role in the choice of subject of the mural and on its position in the building. For example, the depictions of young figures in room 5 of the West House and room 1 of Building Beta, could render moments in the initiation rite of the children, which their respective families wished to capture. By the same token, scenes such as in the Miniature Frieze of the West House, the antelopes and the monkeys in rooms B1 and B6 respectively, which could be seem from outside by passersby, through the large windows, and were perhaps intended to enhance the prestige of their patrons in the community at Akrotiri.

The depiction of a female with bare breasts in the wall-painting of the Ladies, from the house of that name, may associate her with ritual, but both the fragmentary state of the representation and the ignorance of its content make it difficult to interpret it as religious.

It is possible to speak with greater confidence about the ritual/religious character of the area of Cenotaph Square and the building Xeste 3.

According to the excavation data, around the end of the Early Cycladic II period an extensive Early Cycladic cemetery of rock-cut chambers was abolished, in order to facilitate the expansion of the settlement. In the area under Cenotaph Square, a small stone cairn was founded, in which were enclosed Early Cycladic objects (marble vases and figurines, obsidian blades), usually found as grave goods accompanying Early Cycladic burials. Adjacent to this small tumulus, which was dubbed a cenotaph, the excavation brought to light remnants of sacrificial fires with remains of animal bones and other Early Cycladic objects. On the basis of what is known so far about Early Cycladic burial habits, the arrangements below Cenotaph Square were attributed to ritual acts on the one hand to appease the spirits of the ancestors that were disturbed by the abolition of the cemetery, and on the other to purify the wider area of the pollution of death.

Xeste 3, one of the most thoroughly explored buildings at Akrotiri, has also yielded the largest ensemble of wall-paintings. The size of the building, the layout of its interior, the lack of household objects and the presence of a so-called Lustral Basin, known from contemporary Cretan architecture, clearly express its public character. Although a considerable part of the wall-paintings awaits conservation, the thematic repertoire of those that have been restored leads to the unanimous interpretation of the building as a venue associated with rites of passage. The compositions of the Naked Boys, the so-called Adorants and the Saffron-Gatherers, with the exclusive appearance in each of figures only of the same sex, advocate this interpretation. The imposing female figure, flanked by a monkey and a griffin, supervising from on high the procedure of gathering saffron, has reasonably been interpreted as a goddess. Nonetheless, even in this case it is difficult to interpret the representation as strictly religious and even less the building in its entirety as a shrine.

Αγροτικη Οικονομια και Αγροτικη Λατρεια στο Ακρωτηρι Θηρας

Στοιχεια απο την εξεταση μιας θηραϊκης κεραμικης κατηγοριας

Στὴ μνήμη τῆς Ἀρτέμιδος Ὠνάσογλου

Τὸ θέμα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ ἀγροτικῆς λατρείας στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας –ἔτσι ὅπως διαφωτίζεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς– εἶναι πολύπλευρο. Παρακάτω θὰ θιγοῦν ὁρισμένες μόνον πτυχές του.

Ἀγροτικὴ οἰκονομία

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ προϊστορικοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ δηλώνουν ὅτι οἱ ἀγροτικὲς καλλιέργειες ἀποτελοῦσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας του εἶναι ἄφθονα: οἱ μεγάλου μεγέθους καὶ χωρητικότητας πίθοι ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἀποθῆκες τῶν κτηρίων[1], τὰ χάλκινα δρεπάνια[2] καὶ τὰ στοιχεῖα δρεπανιῶν ἀπὸ πυριτόλιθο[3], τὰ πολυάριθμα λίθινα σκεύη, τὰ κατάλληλα γιὰ τὴ σύνθλιψη τῶν καρπῶν (τριβεῖα, μυλόλιθοι, ἰγδία) καὶ οἱ μόνιμες ἐγκαταστάσεις μυλώνων[4].

Τὶς πιὸ ἄμεσες μαρτυρίες γιὰ τὸ θέμα παρέχουν τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα τῶν ἴδιων τῶν καρπῶν ποὺ οἱ εἰδικὲς συνθῆκες διατήρησης τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπέτρεψαν νὰ διασωθοῦν ἕως σήμερα. Οἱ δημοσιεύσεις γιὰ τὰ φυτικὰ κατάλοιπα ποὺ βρέθηκαν στὴ Δυτικὴ Οἰκία τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸν οἰκισμό, καὶ εἶναι κυρίως σπέρματα φυτῶν σὲ φυσικὴ ἢ ἐπεξεργασμένη μορφή, ἔδειξαν τὰ ἑξῆς: στὸ προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι καλλιεργοῦνταν πέντε εἴδη ὀσπρίων, μὲ πιὸ συνηθισμένο τὸ *Lathyrus clymenum*. Τὸ ὄσπριο αὐτὸ καλλιεργεῖται στὴ Θήρα ἕως σήμερα καὶ ὀνομάζεται «ἀρακὰς» πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία του καί «φάβα» ἔπειτα ἀπὸ αὐτήν. Ἐπίσης καλλιεργοῦνταν τρία εἴδη δημητριακῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο κριθαριοῦ καὶ τὸ ἕνα σιταριοῦ, μὲ συνηθέστερο τὸ ἑξάστοιχο κριθάρι. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ προτίμηση τῆς καλλιέργειας τῶν ὀσπρίων ἔναντι ἐκείνης τῶν δημητριακῶν. Ἐπίσης εἶναι βέβαιη

1. Ντουμας 1978· Doumas - Konstantinides 1990.
2. *Thera* II, 51, εἰκ. 39. IV, 38, πίν. 89b· Doumas 1983, 115 μὲ μονόχρωμο πίν. 74.
3. Moundrea-Agrafioti 1990, 401, εἰκ. 3: 11-13.
4. Δεβετζη 1992· Δεβετζη 2001.

1

2

3

4

5

6

Εἰκ. 1. Πρόχους μὲ παράσταση σταφυλιῶν. Ἀρ. εὑρ. 623, ΕΑΜ.

Εἰκ. 2. Ὀφθαλμοπρόχους μὲ παράσταση σταχυῶν κριθαριοῦ. Ἀρ. εὑρ. 928, ΕΑΜ.

Εἰκ. 3. Γεφυρόστομη πρόχους μὲ παράσταση ψυχανθῶν. Ἀρ. εὑρ. 4827, ΜΠΘ.

Εἰκ. 4. Γεφυρόστομος πίθος μὲ παράσταση σταφυλιῶν, ψυχανθῶν καὶ φυτῶν μὲ γραμμοειδὴ ἐπιμήκη φύλλα. Ἀρ. εὑρ. 4024, ΜΠΘ.

Εἰκ. 5. Ὀφθαλμοπρόχους μὲ παράσταση μαστοπρόχων καὶ φυτῶν μὲ στιγμὲς γύρω στὰ ἐλλειψοειδὴ φύλλα. Ἀρ. εὑρ. 1513, ΜΠΘ.

Εἰκ. 6. Ὀφθαλμοπρόχους μὲ παράσταση ψυχανθῶν καὶ φυτῶν μὲ στιγμὲς στὶς κορυφὲς τῶν ἐλλειψοειδῶν φύλλων. Ἀρ. εὑρ. 1839, ΕΑΜ.

ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς συκιᾶς καὶ πιθανὴ ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς, τοῦ λιναριοῦ καὶ τοῦ κοριάνδρου[5].

Στοιχεῖα γιὰ τὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες στὸ προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας προσφέρει ἀπρόσμενα καὶ ἡ διακόσμηση τῆς κεραμικῆς. Ἀπρόσμενα, ἐπειδὴ τέτοια στοιχεῖα δὲν παρέχει ἡ κεραμικὴ καμιᾶς ἄλλης αἰγαιακῆς θέσης, ὥστε νὰ ἀναμένονταν καὶ ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ὁρισμένα λοιπὸν ἀπὸ τὰ καλλιεργήσιμα φυτά, φυτικὰ κατάλοιπα τῶν ὁποίων βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι, εἰκονίζονται στὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας τῶν λευκόχρωμων θηραϊκῶν ἀγγείων. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων αὐτῶν καλύπτεται μὲ ἀραιὸ διάλυμα τάλκη καὶ εἶναι στιλβωμένη[6]. Οἱ καρποὶ τῆς ἀμπέλου, τὰ σταφύλια, ἀναγνωρίζονται ἀμέσως (εἰκ. 1, 4, 9:α). Ἐπίσης ἀναγνωρίζεται ἕνα δημητριακὸ ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ κριθάρι (εἰκ. 2, 9:β). Ἕνα ψυχανθὲς εἰκονίζεται ἐπίσης (εἰκ. 3, 4, 9:γ), συχνὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σταφύλι (εἰκ. 4) καὶ τὸ κριθάρι. Οἱ εἰκονογραφικὲς διασυνδέσεις του καὶ ἡ παραλλαγή του μὲ τοὺς ἀνοικτοὺς λοβοὺς καὶ τὰ σπέρματα (εἰκ. 14, 15) δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο εἶδος καλλιεργήσιμου καὶ ὄχι αὐτοφυοῦς ψυχανθοῦς. Πρέπει δηλαδὴ νὰ εἶναι κάποιο ὄσπριο, πιθανότατα τὸ *Lathyrus clymenum*.

Τὰ τρία αὐτὰ εὐανάγνωστα φυτὰ συναπεικονίζονται μὲ τρία ἄλλα δυσδιάγνωστα: τὸ φυτὸ μὲ τὰ γραμμοειδὴ ἐπιμήκη φύλλα (εἰκ. 4, 9:δ), τὸ φυτὸ μὲ τὶς στιγμὲς γύρω στὰ ἐλλειψοειδὴ φύλλα (εἰκ. 5, 9:ε) καὶ τὸ φυτὸ μὲ τὶς στιγμὲς στὶς κορυφὲς τῶν ἐλλειψοειδῶν φύλλων (εἰκ. 6, 9:στ). Τὰ φυτὰ αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν μὲ κάποια πραγματικά. Ἔχουν γίνει διάφορες ὑποθέσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἕνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ ἐλιὰ καὶ ἕνα ἄλλο ἡ μυρτιά, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναλυθοῦν στὸ περιορισμένο πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου[7]. Θὰ περιοριστοῦμε ἑπομένως σὲ μία βασικὴ παρατήρηση: τὰ τρία αὐτὰ φυτὰ πρέπει νὰ παριστάνουν ἐπίσης καλλιεργήσιμα εἴδη, ἐπειδὴ ὁ συνδυασμὸς φυτῶν παρόμοιας σημασίας στὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς ἀγγείου εἶναι φαινόμενο ποὺ χαρακτηρίζει γενικότερα τὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία. Γιὰ παράδειγμα, ὁ κρόκος, ὁ κρίνος καὶ ὁ κισσὸς συνδυάζονται μεταξύ τους, ἀλλὰ ποτὲ μὲ τὰ φυτὰ ποὺ συζητοῦνται καὶ συνήθως στὰ σκοτεινόχρωμα ἀγγεῖα μὲ λευκὴ διακόσμηση (εἰκ. 7-8). Τὰ τρία αὐτὰ φυτικὰ θέματα δὲν ἀπαντοῦν ποτὲ στὰ λευκόχρωμα ἀγγεῖα ὄχι μόνο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπὸ συζήτηση φυτά, ἀλλὰ οὔτε κἂν μόνα τους. Γίνεται κατανοητὸ ὅτι τὰ ὅρια τῆς θηραϊκῆς ἀγγειογραφίας εἶναι αὐστηρά, ὑπάρχουν κανόνες τόσο ὡς πρὸς τοὺς συνδυασμοὺς τῶν θεμάτων μεταξύ τους ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν συνδυασμὸ θεμάτων καὶ χρωματικῶν ρυθμῶν. Πίσω ἀπὸ τοὺς κανόνες κρύβονται μηνύματα, πληροφορίες ποὺ πρέπει κάθε φορὰ νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν[8].

5. Sarpaki 1990· 1992α· 1992β· Σαρπακη 1992, καὶ στὸν παρόντα τόμο· Sarpaki - Jones 1990.

6. Marthari 1990· Aloupi - Maniatis 1990.

7. Γιὰ ἐκτενὴ πραγμάτευση τῶν ἕξι αὐτῶν φυτικῶν θεμάτων τῆς θηραϊκῆς κεραμικῆς καὶ ἀναλυτικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ταύτισή τους μὲ πραγματικὰ καλλιεργήσιμα φυτὰ βλ. Μαρθαρη 1993, κεφ. V, θέματα ἀρ. 9-14, 272-302.

8. Marthari 2000, 873-874.

7

8

Εἰκ. 7. Κυλινδρικὴ ἠθμοπυξίδα μὲ παράσταση κρόκων καὶ κισσῶν. Ἀρ. εὑρ. 99, ΕΑΜ.
Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια ἀπὸ παράσταση πίθου: κρόκοι καὶ κρίνος. Ἀρ. εὑρ. 4854, ΜΠΘ.

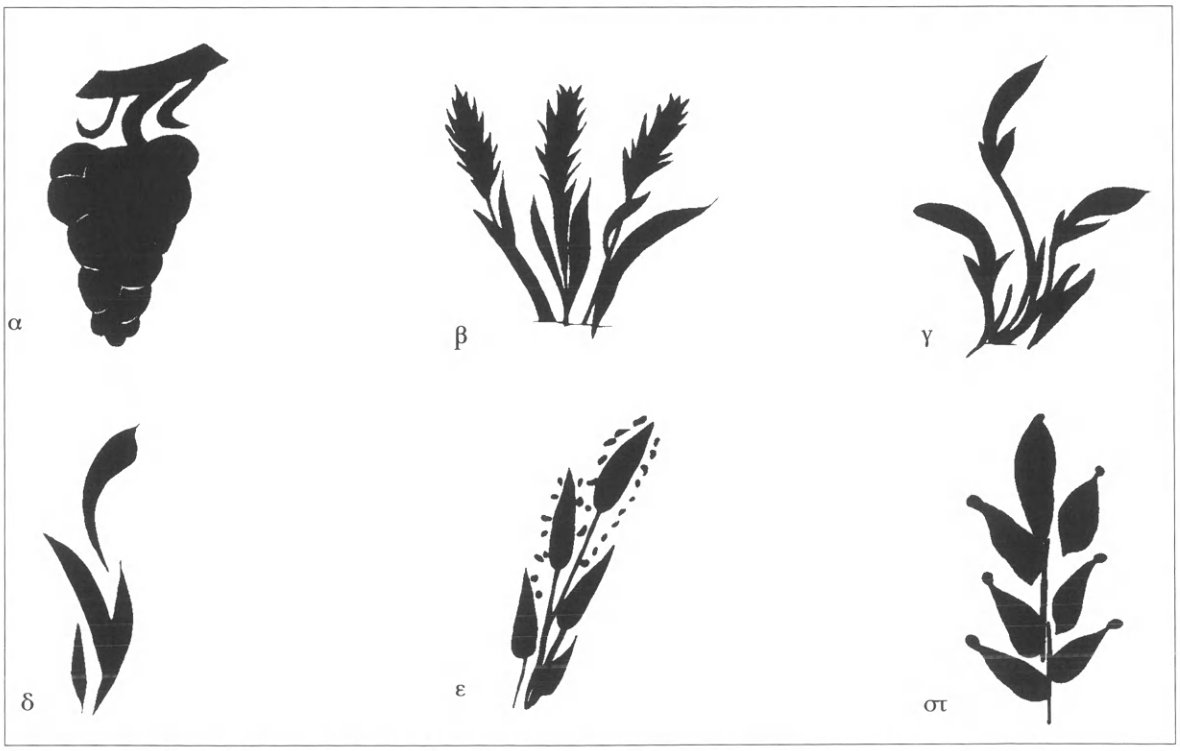

Εἰκ. 9. Παρασπάσεις καλλιεργήσιμων ψυτῶν σὰ θηραϊκὰ λευκόχρωμα ἀγγεῖα: α. πρόχους ἀρ. εὑρ. 623, ΕΑΜ· β. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 928, ΕΑΜ· γ. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 2590, ΜΠΘ· δ. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 1512, ΜΠΘ· ε. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 1512, ΜΠΘ· στ. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 1839, ΕΑΜ.

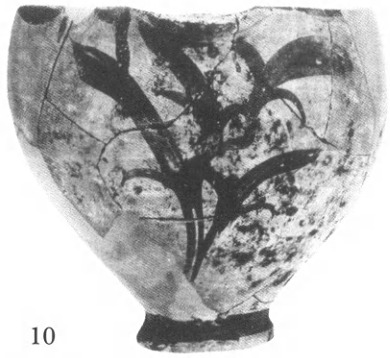

10

11

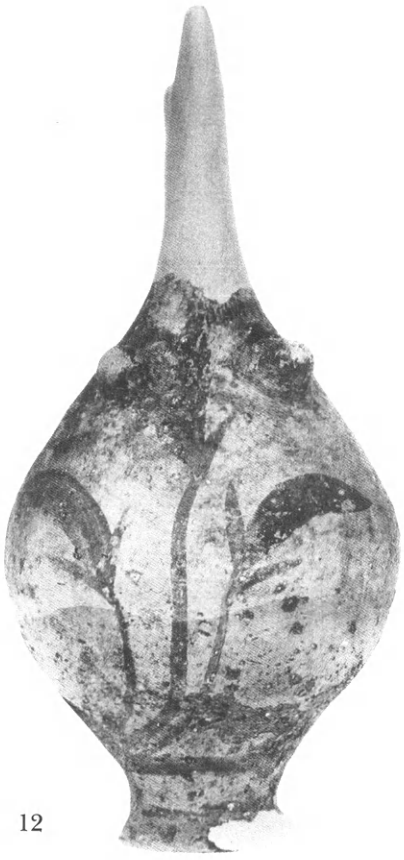

12

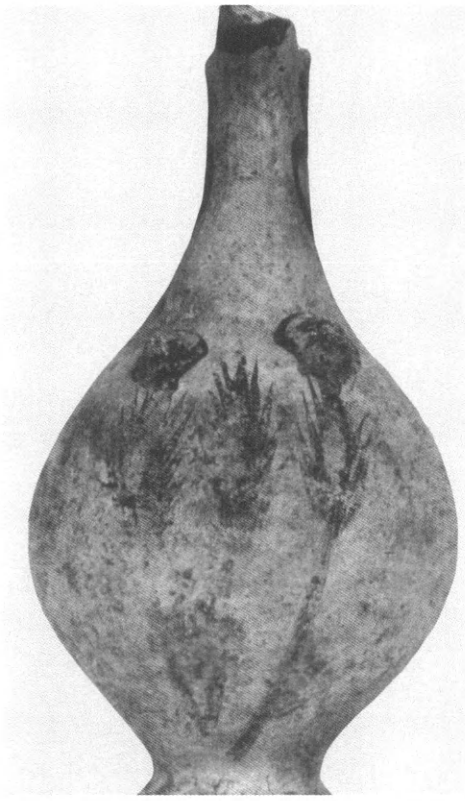

13

Εἰκ. 10. Ρυτὸ οἰ οχῆμα ἀπιόσχημου προχυτικοῦ κυπέλλου μὲ παράσταση ψυχανθοῦς. Ἀρ. εὑρ. 3668, ΜΠΘ.
Εἰκ. 11. Ρυτὸ οἰ οχῆμα ἀπιόσχημου προχυτικοῦ κυπέλλου μὲ παράσταση κριθαριοῦ. Ἀρ. εὑρ. 4075, ΜΠΘ.
Εἰκ. 12. Μασιοπρόχους μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ παράσταση ψυχανθοῦς. Ἀρ. εὑρ. 4047, ΜΠΘ.
Εἰκ. 13. Μασιοπρόχους μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ παράσταση κριθαριοῦ. Ἀρ. εὑρ. 5175, ΜΠΘ.

14

15

16-17

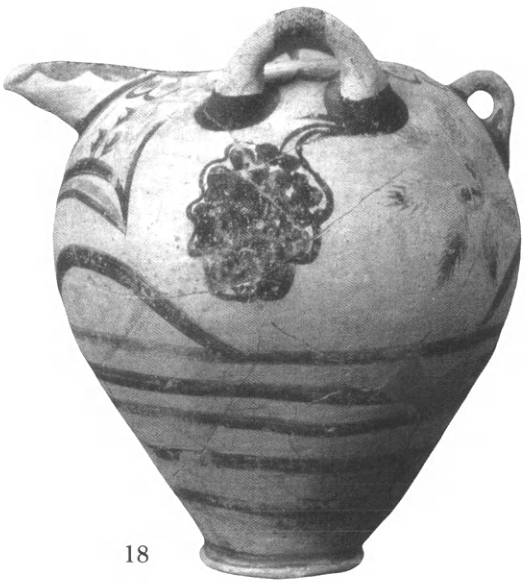

18

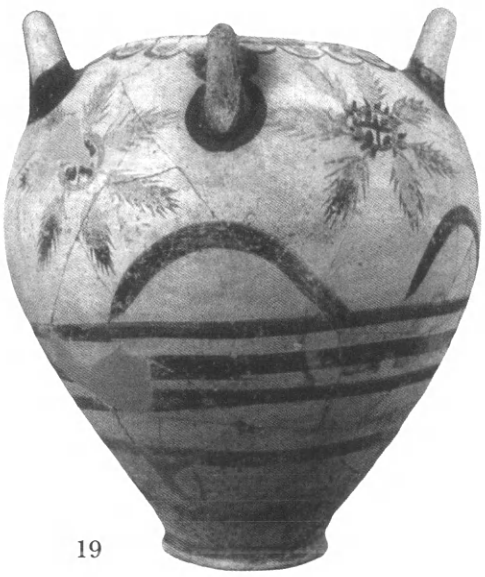

19

Εἰκ. 14-19. Τρίωτος γεφυρόστομος σκύφος μὲ σύνθετη παράσταση καλλιεργήσιμων φυτῶν: (14) πρόοθια ὄψη, (15-17) λεπτομέρειες, (18) πλάγια ὄψη, (19) ὀπίσθια ὄψη. Ἀρ. εὑρ. 5350, ΜΠΘ.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, πέρα ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τῶν ἕξι φυτικῶν θεμάτων τῆς κατηγορίας τῶν λευκόχρωμων θηραϊκῶν ἀγγείων, ποὺ θεωροῦνται ἀπὸ τὴ γράφουσα ὅτι εἰκονίζουν καλλιεργήσιμα φυτά, θὰ ἐξεταστοῦν πρῶτον ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ δεύτερον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προβάλλονται στὶς ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων.

Ὅσον ἀφορᾶ στὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποίαν ἀπαντοῦν, ἰσχύουν τὰ ἑξῆς: στὸ σύνολο τῶν θηραϊκῶν ἀγγείων ἔχουν μετρηθεῖ, ἕως τὸ 1997, 60 λευκόχρωμα ἀγγεῖα ποὺ διακοσμοῦνται μὲ ἰσάριθμες παραστάσεις μὲ καλλιεργήσιμα φυτά. Πρῶτο σὲ συχνότητα ἔρχεται τὸ ψυχανθές, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾶ σὲ 26 παραστάσεις, 44% τοῦ συνόλου, 15 φορὲς μόνο του καὶ 11 σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα φυτά. Δεύτερο εἶναι τὸ κριθάρι, ἀπαντᾶ σὲ 12 παραστάσεις, 20% τοῦ συνόλου, 9 φορὲς μόνο του καὶ 3 σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα φυτά. Ἕπεται τὸ σταφύλι, ἀπαντᾶ σὲ 7 παραστάσεις, 12% τοῦ συνόλου, 3 φορὲς μόνο του καὶ 5 σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα φυτά. Τὰ ὑπόλοιπα φυτὰ ἀκολουθοῦν μὲ πολὺ μικρότερα ποσοστά.

Ὅσον ἀφορᾶ στὸν τρόπο ἀπεικόνισης τῶν καλλιεργήσιμων φυτῶν, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ ψυχανθὲς καὶ τὸ κριθάρι στολίζουν μόνα τους τὰ ρυτὰ σὲ σχῆμα ἀπιόσχημου κυπέλλου μὲ προχοή (εἰκ. 10, 11) καὶ τὶς μαστοπρόχους μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις (εἰκ. 12, 13), τονίζοντας τὴν ὄψη μὲ τὴν προχοὴ ἀλλὰ καὶ τοὺς μαστοὺς στὴν περίπτωση τῆς μαστοπρόχου. Οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἀγγείων δὲν εἶναι τυχαῖοι, ἀποτελοῦσαν τελετουργικὰ σκεύη στὸ προϊστορικὸ Ἀκρωτήρι. Ἡ μαστοπρόχους μάλιστα μὲ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις πρέπει νὰ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια σπονδικὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα (βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω). Οἱ ἄλλοι τύποι τῶν καλλιεργήσιμων φυτῶν συνδυάζονται συνήθως πολλοὶ μαζί, συμπεριλαμβανομένου τοῦ κριθαριοῦ καὶ τοῦ ψυχανθοῦς, στὶς ἐπιφάνειες ὁρισμένων τύπων ἀγγείων (εἰκ. 4, 6, 14-19), στοὺς ὁποίους πάντως δὲν συγκαταλέγονται τὸ ρυτὸ σὲ σχῆμα ἀπιόσχημου κυπέλλου καὶ ἡ μαστοπρόχους.

Ψυχανθὲς καὶ κριθάρι κατέχουν περίοπτη θέση καὶ στὴ διακόσμηση ἑνὸς τρίωτου γεφυρόστομου σκύφου, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὅλη σχεδὸν τὴν ποικιλία τῶν καλλιεργήσιμων φυτῶν ποὺ εἰκονίζονται στὴ θηραϊκὴ κεραμική. Στὸν σκύφο αὐτὸ ἕνα ψυχανθὲς μὲ ἀνοικτοὺς λοβοὺς καὶ σπόρους εἰκονίζεται σὲ μεγάλο μέγεθος κάτω ἀπὸ τὴν προχοή του. Ἡ προχοὴ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο μετόπες, στὶς ὁποῖες εἰκονίζονται ψυχανθὴ χωρὶς ἀνοικτοὺς λοβοὺς καὶ δύο ἄλλα εἴδη φυτῶν, ὅλα σὲ μικρὸ μέγεθος. Δύο στεφάνια κριθαριοῦ διακοσμοῦν τὴν πίσω ὄψη τοῦ σκύφου καὶ σταφύλια τὶς πλάγιες ὄψεις του (εἰκ. 14-19).

Συνεπῶς, τὰ γραπτὰ σύμβολα τῶν ὀσπρίων καὶ τοῦ κριθαριοῦ εἰκονίζονται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα ἄλλων καλλιεργήσιμων φυτῶν καὶ προβάλλονται πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνα στὶς ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων. Τὰ φυτικὰ κατάλοιπα τῶν ὀσπρίων καὶ τοῦ κριθαριοῦ εἶναι τὰ συνηθέστερα ποὺ βρέθηκαν ἕως τώρα στὴ Δυτικὴ Οἰκία τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸν οἰκισμό[9]. Φαίνεται ἑπομένως ὅτι ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀγγειογραφικῶν καὶ παλαιοβοτανικῶν δεδομένων, ἡ ὁποία εἶναι πιθανότατα δηλωτικὴ τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ εἶχαν τὰ δύο αὐτὰ εἴδη γιὰ τὸ διαιτολόγιο καὶ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τῶν Θηραίων.

9. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

20 21 22

Εἰκ. 20. Ὀφθαλμοπρόχους μὲ παράσταση μασιοπρόχων σὲ ἐναλλαγὴ μὲ φυτά, τῶν ὁποίων τὰ φύλλα περιβάλλονται ἀπὸ στιγμές. Ἀρ. εὑρ. 1513, ΜΠΘ.

Εἰκ. 21. Τρίωτος πιθαμφορέας μὲ παράσταση μασιοπρόχων ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ φυλλωτὰ κλαδιὰ σὲ ἐναλλαγὴ μὲ ψυχανθή. Ἀρ. εὑρ. 1837, ΜΠΘ.

Εἰκ. 22. Μασιοπρόχους μὲ κερασοειδεῖς ἀποψύσεις μὲ παράσταση κριθαριοῦ. Ἀρ. εὑρ. 105, ΕΑΜ.

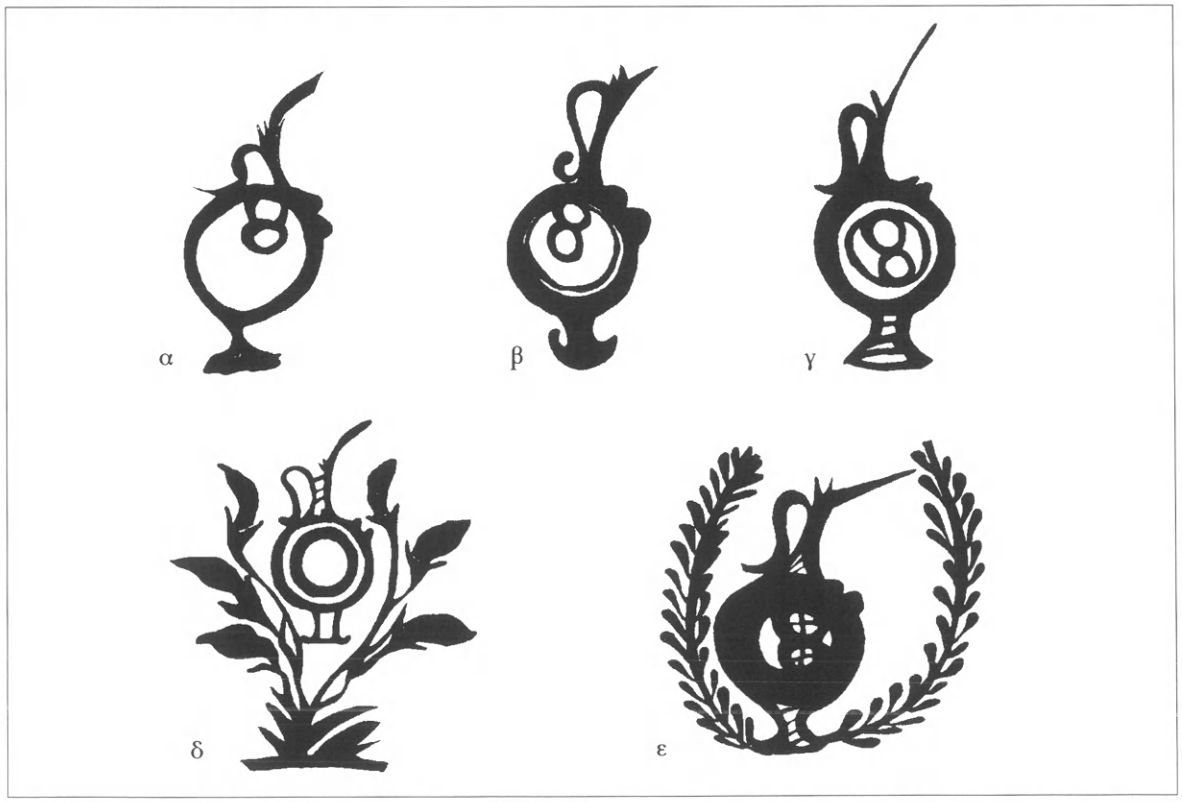

Εἰκ. 23. Παραστάσεις μασιοπρόχων μὲ κερασοειδεῖς ἀποψύσεις στὰ θηραϊκὰ λευκόχρωμα ἀγγεῖα: α. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 1513, ΜΠΘ· β. γεφυρόστομος πιθαμφορέας ἀρ. εὑρ. 4810, ΜΠΘ· γ. ὀφθαλμοπρόχους ἀρ. εὑρ. 3690, ΜΠΘ· δ. μασιοπρόχους ἀρ. εὑρ. 4849, ΜΠΘ· ε. τρίωτος πιθαμφορέας ἀρ. εὑρ. 1837, ΜΠΘ.

Ἀγροτικὴ λατρεία

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἐξέταση θὰ στραφεῖ ἀπὸ τὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας σὲ ἐκεῖνον τῆς ἀγροτικῆς λατρείας. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὅτι συχνὰ παραστάσεις καλλιεργήσιμων φυτῶν συνδυάζονται στὶς ἐπιφάνειες τῶν λευκόχρωμων ἀγγείων μὲ τὴ *γραπτὴ μαστοπρόχου*[10] (εἰκ. 20-21), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὁμοίωμα συγκεκριμένου τύπου θηραϊκῆς μαστοπρόχου, ἐκείνου μὲ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις (εἰκ. 22). Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο πού, ὅπως προαναφέρθηκε, διακοσμεῖται συνήθως μὲ κριθάρι καὶ ψυχανθές. Ἡ μαστοπρόχους εἰκονίζεται σὲ πλάγια ὄψη (εἰκ. 23), ὅπως συμβαίνει γενικὰ μὲ τὶς ἀπεικονίσεις πρόχων στὴν τέχνη τοῦ Αἰγαίου[11]. Φυσιοκρατικὰ προβάλλονται τὰ διαγνωστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σχήματος τοῦ ἀγγείου ποὺ εἶναι οἱ μαστοί, ἡ ὀξύληκτη ραμφοειδὴς προχοὴ καὶ οἱ δύο κερατοειδεῖς ἀποφύσεις στὴ βάση τῆς προχοῆς.

Στὸ σῶμα ὁρισμένων γραπτῶν μαστοπρόχων ἔχει σχεδιαστεῖ κύκλος, ὁμόκεντρος πρὸς τὸν κύκλο τοῦ σώματος (εἰκ. 23:β-δ). Μέσα στὸν κύκλο αὐτὸ ἤ, ὅταν δὲν ὑπάρχει, ἀπευθείας μέσα στὸ κυκλικὸ σῶμα τῆς γραπτῆς μαστοπρόχου εἶναι ζωγραφισμένη στὰ περισσότερα παραδείγματα στήλη δύο μικρῶν κύκλων, ἁπλῶν ἢ μὲ σταυρό (εἰκ. 23:α-γ, ε). Ἡ διακόσμηση αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀπηχεῖ τὴ γραπτὴ διακόσμηση ὁρισμένων πραγματικῶν μαστοπρόχων (εἰκ. 22). Στὸν λαιμὸ τῶν τελευταίων, κάτω ἀπὸ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, εἶναι ζωγραφισμένοι δύο κατακόρυφα συνδεδεμένοι κύκλοι, ἁπλοὶ ἢ μὲ σταυρό, ποὺ μοιάζουν μὲ ἐνώτια. Στὶς γραπτὲς μαστοπρόχους ὁ λαιμὸς εἶναι πολὺ στενὸς καὶ συχνὰ διάγραμμος. Ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν ἡ στήλη τῶν κύκλων νὰ τοποθετηθεῖ στὴ σωστή της θέση. Τοποθετεῖται λοιπὸν στὸ σῶμα κατὰ μῆκος τοῦ κατακόρυφου ἄξονα τοῦ λαιμοῦ, μὲ τρόπο ποὺ νὰ θυμίζει τὴ θέση της στὸ πραγματικὸ ἀγγεῖο. Ὅταν μάλιστα ὁ κύκλος τοῦ σώματος εἶναι μεγάλος, περιορίζεται στὸ ἐπάνω τμῆμα του, ἔτσι ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση τοῦ κρεμαστοῦ κοσμήματος, ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς πραγματικὲς μαστοπρόχους (εἰκ. 23:α-β).

Τὰ ὑπόλοιπα γνωρίσματα τοῦ σχήματος τῆς γραπτῆς μαστοπρόχου δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ πήλινο πρότυπό της (πρβ. εἰκ. 23 μὲ εἰκ. 22): τὸ σῶμα της δηλώνεται μὲ κύκλο σὰν τὸ σῶμα τῆς πραγματικῆς μαστοπρόχου νὰ ἦταν σφαιρικό, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι ὠοειδές. Ἡ λαβή της ἔχει σιγμοειδὲς σχῆμα, ἐνῶ στὰ πραγματικὰ ἀγγεῖα εἶναι τοξωτή. Εἰκονίζεται μὲ πόδι, ἐνῶ ἡ πραγματικὴ μαστοπρόχους δὲν ἔχει πόδι, ἀλλὰ ὑποτυπώδη βάση. Τὸ πόδι καὶ συχνὰ ὁ λαιμὸς παριστάνονται διαγραμμισμένα, ἐνῶ τὸ πραγματικὸ ἀγγεῖο δὲν παρουσιάζει στοιχεῖα στὸ σχῆμα ἢ τὴ διακόσμησή του ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ διαγράμμιση.

Οἱ παραστάσεις στὶς ὁποῖες συνδυάζονται γραπτὰ ἀγγεῖα μὲ καλλιεργήσιμα φυτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἑρμηνευτοῦν μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐξέλιξης τῆς αἰγαιακῆς ἀγγειογραφίας. Δὲν ὑπάρχουν ἀγγειογραφικὲς παραστάσεις μὲ τέτοιους συνδυασμοὺς θεμάτων γνωστὲς ἀπὸ ἄλλες αἰγαιακὲς θέσεις ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Ἄλλωστε, καὶ οἱ ἀπεικονίσεις μεμονωμένων ἀγγείων ἀποτελοῦν σπάνιο φαινόμενο στὴν κεραμική. Στὰ ἐλάχιστα γνωστὰ παραδείγματα ἀπεικόνισης πρόχων ἐπάνω σὲ ἀγγεῖα, ποὺ εἶναι προγενέστερα τῶν θηραϊκῶν, περιλαμβάνονται

10. Γιὰ ἐκτενὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς μαστοπρόχου στὴ θηραϊκὴ κεραμικὴ βλ. Μαρθαρη 1993, κεφ. V, θέματα ἀρ. 18, 312-317· Πολυχρονακου-Σγουριτσα 1994.

11. Stürmer 1985.

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

Εἰκ. 24. Μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες μὲ παραστάσεις πρόχων (κατὰ ONASSOGLOU *1985, πίν. VI).*

ΠΚ ΙΙ πρόχους ἀπὸ τὸν Πάνορμο τῆς Νάξου (εἰκ. 34-35)[12] καὶ ΜΜ γεφυρόστομος πίθος ἀπὸ τὴ Φαιστό, ὅπου ὅμως ἡ πρόχους εἰκονίζεται μόνη της χωρὶς νὰ συνδυάζεται μὲ φυτά[13]. Ἐπίσης, τὸ κριθάρι καὶ τὸ σταφύλι δὲν εἰκονίζονται παρὰ μόνον στὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα. Τὰ ὑπόλοιπα φυτὰ εἰκονίζονται σὲ μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ τοιχογραφίες, σὲ συνάρτηση ὄχι μὲ καλλιεργήσιμα ἀλλὰ μὲ αὐτοφυὴ φυτά, καὶ ἐπομένως δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐκεῖ καλλιεργήσιμα ἀλλὰ αὐτοφυή[14].

Ἂν ὅμως τὸ φαινόμενο δὲν ἔχει τὸ παράλληλό του στὴν αἰγαιακὴ ἀγγειογραφία, σύνολο παραστάσεων μὲ παρόμοιο περιεχόμενο ἀπαντᾶ σὲ μία ὁμάδα μινωικῶν σφραγίδων μὲ ἰδιόμορφο τεχνοτροπικὸ καὶ θεματογραφικὸ χαρακτήρα ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙΙ ἕως τὴν ΥΜ Ιβ περίοδο, στὶς γνωστὲς ὡς ταλισμανικές. Ἀγαπητὰ θέματα ἑνὸς ἀριθμοῦ τῶν σφραγίδων αὐτῶν εἶναι τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα –κυλινδρικὰ ρυτὰ μὲ κωνικὴ ἢ ἡμισφαιρικὴ ἐπίστεψη, ἀμφορεῖς καὶ πρόχοι– ποὺ παριστάνονται ἄλλοτε μόνα τους καὶ ἄλλοτε σὲ συνδυασμὸ μὲ φυτά, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὰ θηραϊκὰ λευκόχρωμα ἀγγεῖα. Συχνὰ στὶς παραστάσεις μὲ ἀγγεῖα τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων περιλαμβάνονται καὶ ἄλλα σύμβολα, ὅπως τὰ κέρατα καθοσιώσεως καὶ ὁ ἥλιος (εἰκ. 24)[15].

Πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ θεματικὴ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση τὰ θηραϊκὰ λευκόχρωμα ἀγγεῖα καὶ οἱ μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες, προξενεῖ ἐντύπωση τὸ ἑξῆς: ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς γραπτῆς μαστοπρόχου ἐπάνω στὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα θυμίζει τὰ ἀγγεῖα τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων καὶ κυρίως τὶς πρόχους καὶ τοὺς ἀμφορεῖς[16]. Ὅλα ἐκεῖνα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν ὅτι διαφοροποιοῦν τὴν πήλινη μαστοπρόχου μὲ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις ἀπὸ τὸ φυσικό της πρότυπο ἀπαντοῦν στὰ ἀγγεῖα ποὺ εἰκονίζονται στὶς ταλισμανικὲς σφραγίδες. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὸ σῶμα σὲ σχῆμα κύκλου, ἡ σιγμοειδὴς λαβή, τὸ ὑψηλὸ πόδι καὶ τὰ διάγραμμα τμήματα.

Ὅσον ἀφορᾶ στὸ κυκλικὸ σῶμα καὶ τὴ σιγμοειδὴ λαβή, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ κύκλος καὶ τὸ τελικὸ σίγμα ἀποτελοῦν δομικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλων θεμάτων τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων ποὺ δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ ἀγγεῖα, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα τὸ χταπόδι, ἐπειδή, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, τὰ θέματα τῶν σφραγίδων αὐτῶν δημιουργοῦνται ἀπὸ ποικίλους συνδυασμοὺς τῶν ἴδιων δομικῶν στοιχείων (εἰκ. 25)[17]. Κατὰ τὴν Ὠνάσογλου, τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα, κύκλος, τελικὸ σίγμα κτλ., ἔχουν εἰδικὰ ἐπιλεγεῖ ἐπειδὴ τὸ μέσο γλυφῆς –ἡ βαθειὰ χάραξη– καὶ τὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ τεχνίτες δὲν ἐπέτρεπαν μεγάλη ποικιλία στὸ σχέδιο[18].

Ὑψηλὸ πόδι ἔχουν ἀρκετὲς πρόχοι καὶ ἀμφορεῖς τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων. Τὸ πόδι αὐτὸ εἴτε δηλώνεται ἁπλῶς μὲ περίγραμμα (εἰκ. 24) εἴτε εἶναι διάγραμμο. Ἀλλὰ καὶ ὁ λαιμὸς ὁρισμένων ἀγγείων τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων εἶναι διάγραμμος (εἰκ. 24:23). Ἡ διαγράμμιση ὅπως καὶ ἡ δικτύωση εἶναι οἱ συνήθεις τρόποι πλήρωσης μιᾶς ἐπιφάνειας στὴ σφραγιδογλυφία, καὶ εἰδικότερα στὶς ταλισμανικὲς σφραγίδες. Ὅταν ὁ σφραγιδογλύφος θέλει νὰ γεμίσει μιὰ ἐπιφάνεια δὲν ἔχει χρῶμα νὰ τὸ ἁπλώσει, ὅπως ὁ ζωγράφος, καὶ εἶναι

12. Λαμπρινουδακης 1990, 102, 108 μὲ ἀρ. κατ. 107.

13. Pernier 1935, πίν. XVIIIb· Stürmer 1985, 127, ἀρ. 2. 12, εἰκ. 12.

14. Βλ. παραπάνω, σημ. 7.

15. Kenna 1969· Onassoglou 1981· 1985, 12-28.

16. Onassoglou 1985, 12-22.

17. Morgan 1985, 7-15 μὲ εἰκ. 2a, 2b.

18. Onassoglou 1985, 172-173, 181-182.

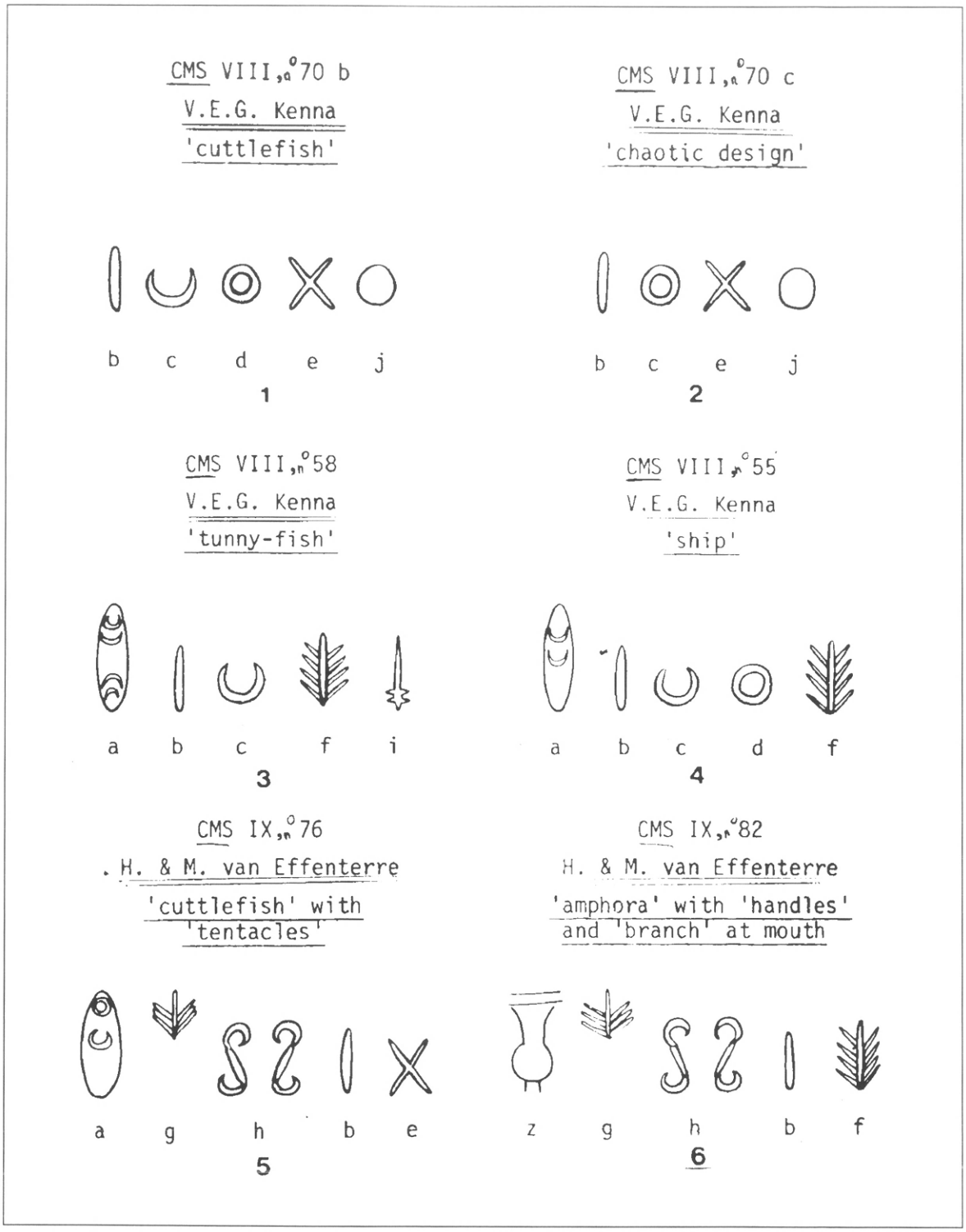

Εἰκ. 25. Σχηματικὴ παράσταση τῶν δομικῶν στοιχείων ποὺ ἀπαντοῦν στὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες (κατὰ MORGAN *1985, εἰκ. 2b).*

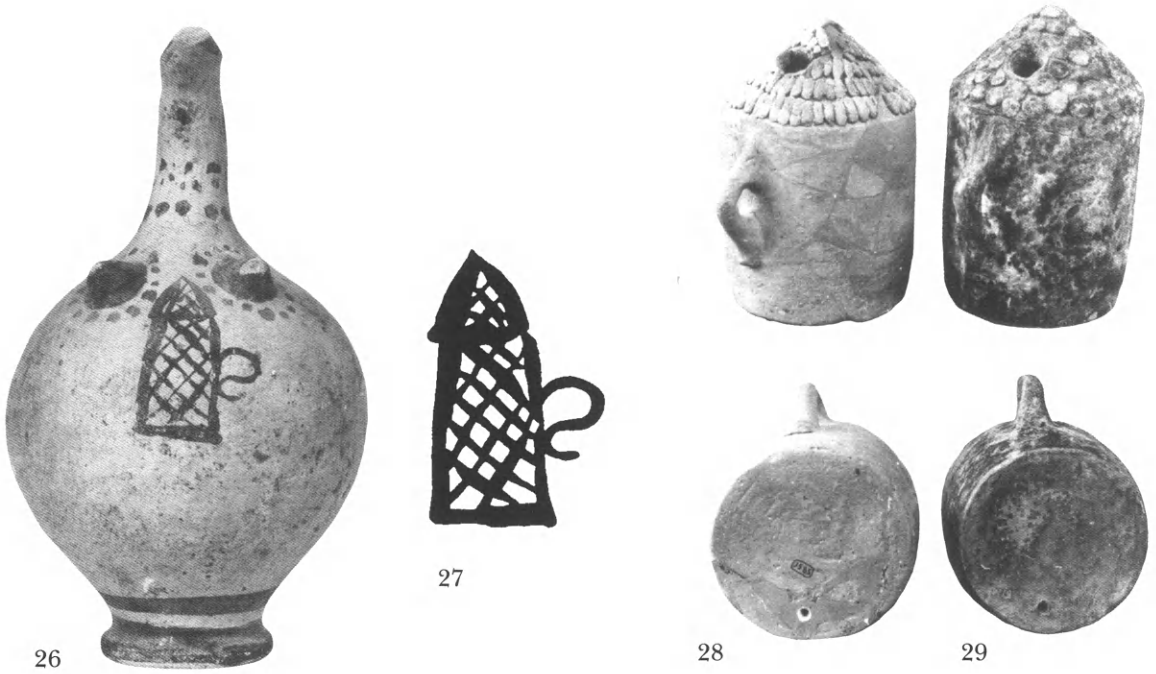

26 27 28 29

Εἰκ. 26. Μαστοπρόχους μὲ παράσταση ρυτοῦ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη. Ἀρ. εὑρ. 4359, ΜΠΘ.
Εἰκ. 27. Ἡ παράσταση ρυτοῦ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη ποὺ εἰκονίζεται στὴ μαστοπρόχου τῆς εἰκ. 26.
Εἰκ. 28-29. Ρυτὰ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη. Ἀρ. εὑρ. 3585, 5363, ΜΠΘ.

ἀναγκασμένος νὰ ἀξιοποιήσει τὶς βαθειὲς χαρακτὲς γραμμὲς μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ γεμίσει τὴν ἐπιφάνεια. Ἔτσι προκύπτει ἡ διαγράμμιση ἢ ἡ δικτύωση. Τὰ διάγραμμα καὶ δικτυωτὰ θέματα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῆς θηραϊκῆς κεραμικῆς, μὲ ἐξαίρεση τὰ διάγραμμα καὶ δικτυωτὰ τμήματα τῆς γραπτῆς μαστοπρόχου καὶ τοῦ γραπτοῦ κυλινδρικοῦ ρυτοῦ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη, ἕνα ἀγγειογραφικὸ θέμα στὸ ὁποῖο θὰ γίνει ἀναφορὰ στὴ συνέχεια (εἰκ. 26-27). Τὰ παραπάνω δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι οἱ θηραϊκὲς ἀγγειογραφικὲς παραστάσεις μιμοῦνται, ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀπόδοσης, τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἰκονίζονται στὶς ταλισμανικὲς σφραγίδες.

Τὸ *κυλινδρικὸ ρυτὸ μὲ* κωνικὴ ἐπίστεψη ἀπεικονίζεται τόσο στὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα[19] ὅσο καὶ στὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες[20], ἀλλὰ δὲν συνδυάζεται στὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία μὲ καλλιεργήσιμα φυτὰ σύμφωνα μὲ τὰ ἕως τώρα διαθέσιμα στοιχεῖα. Στὸ Ἀκρωτήρι βρέθηκε μία μόνο παράστασή του ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς μαστοπρόχου τοῦ κλασικοῦ τύπου (εἰκ. 26-27). Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἰκονιζόταν καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ καλλιεργήσιμα φυτὰ καὶ νὰ μὴν ἔτυχε ἕως τώρα νὰ βρεθοῦν ἀγγεῖα μὲ τέτοιες παραστάσεις. Δείγματα τοῦ πραγματικοῦ πήλινου ἀγγείου βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι (εἰκ. 28-29). Ἡ ἰδέα ὅμως τῆς γραπτῆς

19. Γιὰ ἐκτενὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος τοῦ ρυτοῦ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη στὴ θηραϊκὴ κεραμικὴ βλ. ΜΑΡΘΑΡΗ 1993, κεφ. V, θέμα ἀρ. 19, 317-321. Βλ. ἐπίσης ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ 1994, 118-119.

20. ONASSOGLOU 1985, 23-28.

1 Sphoungaras: MM III-SM IA	2		3
4	5	6	7
8	9	10	11
12	13	14	
KO-5	KO-11	KO-45	a Poros: MM III-SM IA

Εἰκ. 30. Μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες μὲ παραστάσεις ρυτῶν μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη (κατὰ Onassoglou *1985, πίν. X).*

31

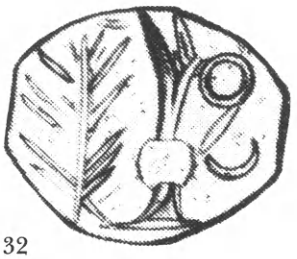

32

33

Εἰκ. 31. Μινωικὴ ταλισμανικὴ σφραγίδα μὲ παράσταση ρυτοῦ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη (κατὰ Onassoglou 1985, πίν. X, 2).
Εἰκ. 32. Μινωικὴ ταλισμανικὴ σφραγίδα μὲ παράσταση πρόχου σὲ συνδυασμὸ μὲ ψυλλωτὸ κλαδί (κατὰ Onassoglou 1985, πίν. V, 7).
Εἰκ. 33. Μαστοπρόχους ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ψυλλωτὰ κλαδιά. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν παράσταση τρίωτου πιθαμφορέα. Ἀρ. εὑρ. 1837, ΜΠΘ.

ἀπεικόνισης καὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀγγείου στὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία δὲν προῆλθε ἀπὸ ἀπευθείας μίμηση τοῦ φυσικοῦ προτύπου, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπηρεασμὸ τῶν παραστάσεων τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων (εἰκ. 30-31), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σιγμοειδὴ λαβὴ καὶ τὴ δικτύωση τοῦ σώματος καὶ τῆς ἐπίστεψης, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ πραγματικὸ ἀγγεῖο, ἀποτελοῦν ὅμως στοιχεῖα διαφόρων παραλλαγῶν τοῦ θέματος στὶς σφραγίδες. Μὲ δικτύωση καλύπτεται ἡ τριγωνικὴ ἐπίστεψη στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων (εἰκ. 30-31) καὶ τὸ ὀρθογώνιο σῶμα σὲ μία πρωιμότερη σφραγίδα[21]. Ἑπομένως, ὁ Θηραῖος ἀγγειογράφος εἶχε ὑπόψη του τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀγγείου σὲ σφραγίδες καὶ εἴτε ἀντέγραψε κάποια αὐτούσια ποὺ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ εἴτε συνδύασε στοιχεῖα, ὅπως τὴ δικτυωτὴ ἐπίστεψη, τὸ δικτυωτὸ σῶμα καὶ τὴ σιγμοειδὴ λαβή, ἀπὸ διάφορες ποὺ εἶχε ὑπόψη του.

Μία διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες ποὺ εἰκονίζουν ἀγγεῖα καὶ φυτὰ καὶ τὶς θηραϊκὲς ἀγγειογραφικὲς παραστάσεις εἶναι ὅτι στὶς πρῶτες ἀπεικονίζεται ἡ ἁπλὴ ραμφόστομη πρόχους (εἰκ. 32), ἐνῶ στὶς δεύτερες ἡ ραμφόστομη μαστοπρόχους μὲ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ τοὺς κρεμαστοὺς γραπτοὺς κύκλους (εἰκ. 33). Ἐξήγηση σὲ αὐτὸ δίνει ἡ συνθετικὴ ἐξέταση τῶν ἀπεικονίσεων τῆς πρόχου στὸν αἰγαιακὸ κόσμο, τὴν ὁποία ἐπιχείρησαν ὁρισμένοι ἐρευνητὲς καὶ ἡ ὁποία ὁδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἰκονιζόμενη πρόχους ὑποδηλώνει πάντα τὴ σπονδικὴ πρόχου καὶ ὅτι οἱ ποικίλες παραστάσεις της παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξη τῶν τύπων τῶν πραγματικῶν ἀγγείων κατὰ τόπο[22].

Μεταφέροντας, ἑπομένως, οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι τὸ θέμα τῆς πρόχου ἀπὸ τὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες στὰ ἀγγεῖα τους τὴ μετέτρεψαν σὲ μαστοπρόχου μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, προφανῶς ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ἡ σπονδικὴ πρόχους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὴ Θήρα σὲ τελετὲς σχετικὲς μὲ τὴν εὐόδωση τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας. Φαίνεται δὲ ὅτι δὲν

21. Kenna 1972, ἀρ. 114a.

22. Stürmer 1985.

συνέτρεχε λόγος μετατροπῆς καὶ τοῦ θέματος τοῦ κυλινδρικοῦ ρυτοῦ, ἐπειδὴ τὸ φυσικό του πρότυπο, τὸ κυλινδρικὸ ρυτὸ μὲ κωνικὴ ἐπίστεψη, ἦταν τὸ ἴδιο στὴν Κρήτη καὶ τὴ Θήρα, ἔστω καὶ ἂν τέτοια πήλινα ἀγγεῖα δὲν βρέθηκαν ἀκόμη στὴν Κρήτη.

Ἡ πρόχους καὶ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα ἀπεικονίζονται στὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες κατὰ κανόνα σὲ συνδυασμὸ μὲ σχηματικὰ φυλλωτὰ κλαδιὰ καὶ σπάνια μὲ κάποια πιὸ συγκεκριμένα φυτά, ποὺ εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν (εἰκ. 32). Ἡ μαστοπρόχους ἀπεικονίζεται στὰ θηραϊκὰ ἀγγεῖα περιβαλλόμενη ἀπὸ φυλλωτὰ κλαδιὰ ἢ κλαδιὰ ψυχανθοῦς (εἰκ. 21, 23:δ-ε, 32) καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ φυτά, ὅπως τὸ ψυχανθές, τὸ σταφύλι καὶ τὸ φυτὸ μὲ τὶς στιγμὲς γύρω στὰ φύλλα (εἰκ. 20-21).

Κατὰ τὴ μεταφορὰ θεμάτων ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες στὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ μεγαλύτερες δηλαδὴ σὲ μικρότερες ἐπιφάνειες, παρατηρεῖται συρρίκνωσή τους[23]. Στὴν περίπτωση τῆς μεταφορᾶς θεμάτων ἀπὸ τὶς σφραγίδες στὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ μικρότερες δηλαδὴ σὲ μεγαλύτερες ἐπιφάνειες, ἡ προσαρμογὴ ἀκολουθεῖ ἀντίθετη πορεία. Ἀντὶ γιὰ συρρίκνωση ἐμφανίζεται τώρα μιὰ πιὸ ἀναλυτικὴ καὶ ἐπεξηγηματικὴ παρουσίαση τῶν θεμάτων. Ἔτσι, τὰ σχηματικὰ φυτὰ τῶν μικροσκοπικῶν σφραγίδων μετατρέπονται ἀπὸ τοὺς Θηραίους ἀγγειογράφους σὲ συγκεκριμένα καλλιεργήσιμα φυτά, τὰ σημαντικότερα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς στὴ Θήρα. Ἑπομένως, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποτεθεῖ ἀντιστρόφως ὅτι καὶ τὰ ἀφαιρετικὰ φυτὰ τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων συμβόλιζαν ἐπίσης καλλιεργήσιμα φυτά, ὅμοια ἢ καὶ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ θηραϊκά.

Ἡ μινωικὴ προέλευση τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων θεωρεῖται ἀναμφίβολη. Στοιχεῖα ἢ ἁπλὲς ἐνδείξεις ὅτι τέτοιες σφραγίδες κατασκευάζονταν στὸ Ἀκρωτήρι δὲν ὑπάρχουν, ἀλλὰ γενικὰ δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ ὁ τομέας τῆς σφραγιδογλυφίας, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἀκόμη νεκροταφεῖα ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν σφραγίδες. Λίγες σφραγίδες, καὶ αὐτὲς ὄχι ταλισμανικές, ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα στὸν οἰκισμό[24]. Οἱ κάτοικοι πῆραν προφανῶς μαζί τους τὶς σφραγίδες, τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα καὶ τὰ ὅπλα τους ὅταν ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη, καὶ γι᾽ αὐτὸ ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔφερε ἕως τώρα ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὰ στὸ φῶς[25]. Ἑπομένως, πρὸς τὸ παρόν, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι ἀντλοῦσαν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες ποὺ εἰσάγονταν στὸ νησὶ ἢ ἔφθαναν ἕως ἐκεῖ μὲ τοὺς κατόχους τους.

Γιατί ὅμως τὸ φαινόμενο μεταφορᾶς θεμάτων ἀπὸ τὴ σφραγιδογλυφία στὴν κεραμικὴ ἐμφανίστηκε στὴ Θήρα καὶ ὄχι τὴν Κρήτη, τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἢ σὲ ἄλλη περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου; Ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῆς θηραϊκῆς ἀγγειογραφίας ἀποδεικνύει ὅτι τὸ θηραϊκὸ κεραμικὸ ἐργαστήριο, ὡς πιὸ ἐπαρχιακὸ ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς ἔντονης εἰκονιστικῆς ἀγγειογραφικῆς του παράδοσης ἀπὸ τὴ ΜΚ ἐποχή, ἦταν πιὸ ἀνοικτό, πιὸ ἐλεύθερο στὰ εἰκονογραφικὰ δάνεια ἀπὸ ἄλλες τέχνες. Αὐτὸ δείχνει καὶ ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία ὑιοθετοῦνται στὴν ἀγγειογραφία θέματα ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφική[26]. Οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι ἀναπτύσσουν

23. Marthari 2000, 874, 887.

24. *Thera* II, 45-47, εἰκ. 33. V, 36, πίν. 85, VII, 32, πίν. 56δ, 57β· *Ἔργον* 1990, 113· Ντουμας - Μαρθαρη - Τελεβαντου 2000, 34-35 μὲ εἰκ. 26, 27, 28· Pini 1975, 563-564, ἀρ. 690· Pini 1993, 357-361, ἀρ. 361-365· Ντουμας 1990, 234, εἰκ. 146α· Doumas 2004, 567-573, ἀρ. 386-390.

25. Βλ. σχετικὰ *Thera* I, 55· Μαρινατος 1972, 28-29.

26. Marthari 2000.

34

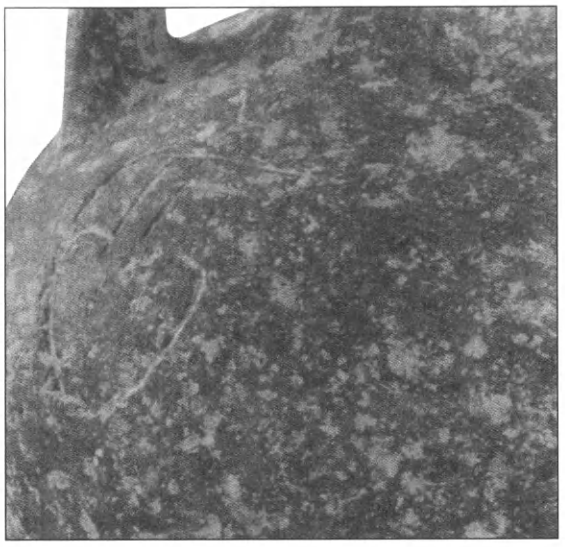

35

Εἰκ. 34. ΠΚ ΙΙ πρόχους ἀπὸ τὸν Πάνορμο τῆς Νάξου μὲ ἐγχάρακτη παράσταση πρόχου (ἀρ. εὑρ. 378, ΜΑΝ).
Εἰκ. 35. ΠΚ ΙΙ πρόχους ἀπὸ τὸν Πάνορμο τῆς Νάξου μὲ ἐγχάρακτη παράσταση πρόχου, λεπτομέρεια.

στὸ τέλος τῆς ΜΚ/ΜΜ καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΚ/ΥΜ ἐποχῆς μιὰ διάθεση γιὰ φυσιοκρατικὴ ἀπεικόνιση τοῦ περιβάλλοντος κόσμου τους πολὺ πιὸ ἔντονη καὶ ἀναλυτικὴ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῶν Μινωιτῶν ἀγγειογράφων. Ἀπόρροια τῆς διάθεσής τους αὐτῆς ἦταν καὶ ἡ ἀπεικόνιση ὅλων τῶν βασικῶν εἰδῶν τῆς γεωργικῆς τους παραγωγῆς. Ὅταν ἔβρισκαν τὰ φυτικὰ θέματα σὲ μία ἄλλη τέχνη, ὅπως ἡ μεγάλη ζωγραφικὴ ἢ ἡ σφραγιδογλυφία, δὲν δίσταζαν νὰ τὰ υἱοθετήσουν ἀπὸ ἐκεῖ. Ὅταν δὲν τὰ ἔβρισκαν πουθενά, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ σταφύλι γιὰ παράδειγμα, τὰ διαμόρφωναν μόνοι τους.

Ποιοὶ ἦταν ὅμως οἱ βαθύτεροι λόγοι ποὺ ὁδήγησαν τοὺς Θηραίους καλλιτέχνες στὴν υἱοθέτηση τῆς εἰκονογραφίας τῶν μινωικῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων; Ἡ θεματογραφικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τῶν θηραϊκῶν ἀγγείων καὶ τῶν μινωικῶν σφραγίδων δείχνει ὅτι καὶ τὸ *ἰδεολογικό τους ὑπόβαθρο* πρέπει νὰ ἦταν κοινό. Τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν παραστάσεων τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων ποὺ ἀπεικονίζουν ἀγγεῖα ἑρμήνευσε ὁ Evans. Θεώρησε ὅτι ἡ συνύπαρξη ἀγγείων καὶ φυλλωτῶν κλαδιῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς ἀγροτικῆς λατρείας ποὺ εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν εὐόδωση τῆς βλάστησης. Τὰ πρότυπα τῶν εἰκονιζόμενων ἀγγείων θὰ ἦταν, κατὰ τὸν Evans, πραγματικὰ ἀγγεῖα ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν σὲ τελετὲς σχετικὲς μὲ τὴν ἐπίκληση γιὰ βροχή. Πιθανὸν τὰ ἀγγεῖα νὰ περιεῖχαν νερό. Ὅπως τὸ νερὸ ἔρεε ἀπὸ τὸ σπονδικὸ ἀγγεῖο ἔτσι καὶ ἡ βροχὴ θὰ ἔπεφτε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ἡ βλάστηση θὰ σωζόταν ἀπὸ τὴν ξηρασία[27]. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ Evans προχωρεῖ σὲ ἁπλοποιήσεις, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἕως σήμερα ἀποδεκτὴ σὲ γενικὲς γραμμές[28]. Ἔχει μάλιστα ὑποτεθεῖ ὅτι παρόμοιες τελετὲς ἀπηχοῦν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ ἀπεικονίζουν ἀγγεῖα.

27. *PM* I, 673· *PM* IV, 446, 450-451.
28. Βλ. σχετικὰ Kenna 1969, 27· Hood 1971, 220· Πλατων, *ΙΕΕ*, τ. Α΄, 192· Chryssoulaki 1999, 116.

36

37

38

Εἰκ. 36. Μαστοπρόχους μὲ κρεμαστοὺς κύκλους καὶ στάχυα κριθαριοῦ. Ἀρ. εὑρ. 105, ΕΑΜ.
Εἰκ. 37. Ποτήρι κοινωνίας μὲ ψυλλωτὰ κλαδιά. Ἀρ. εὑρ. 5651, ΜΠΘ.
Εἰκ. 38. Κυλινδρικὰ ρυτὰ μὲ κρεμαστοὺς κύκλους καὶ ψυλλωτὰ κλαδιά. Ἀρ. εὑρ. 4981, 5702, 5703, 5645, 5646, ΜΠΘ.

Πρόκειται γιὰ ὁρισμένες ἱερογλυφικὲς σφραγίδες καὶ ἀρχαϊκὰ πρίσματα, προγενέστερα τῶν ταλισμανικῶν σφραγίδων, μὲ παραστάσεις ἀγγείων[29], καὶ γιὰ σφραγίδες, σύγχρονες ἢ μεταγενέστερες τῶν ταλισμανικῶν, ποὺ ἀπεικονίζουν ὀνοκέφαλους δαίμονες νὰ κρατοῦν

29. Yule 1981, 120, πίν. 2, θέμα 1 (34, 39-41), θέμα 54 (10). 166-167, πίν. 29, θέμα 53 (2, 10, 13), 167, πίν. 30,

πρόχους ἢ νὰ ἐκτελοῦν σπονδὲς μὲ αὐτές[30]. Ἑπομένως, τὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι στὴν Κρήτη ὑπῆρχε συνεχὴς εἰκονογραφικὴ παράδοση ποὺ ἀπηχοῦσε μία λατρεία σχετικὴ μὲ τὴν εὐόδωση τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας.

Ὅσον ἀφορᾶ στὶς Κυκλάδες, ἡ ἐπισήμανση γραπτῆς ἀπεικόνισης πρόχου ἐπάνω σὲ ΠΚ πρόχου ἀπὸ τὴ Νάξο (εἰκ. 34-35)[31] δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μάρτυρας ἑνὸς πανάρχαιου συμβολισμοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν τελετουργία τῶν σπονδῶν. Ἐπίσης, ἡ υἱοθέτηση τοῦ ἀνατολικῆς καταγωγῆς τύπου τῆς μαστοπρόχου τουλάχιστον ἀπὸ τὴ ΜΚ ἐποχή, ἑνὸς ἀγγείου τοῦ ὁποίου ἡ ἴδια ἡ μορφή (μαστοὶ) τὸ συνδέει μὲ τὴ γονιμότητα, ὑποδηλώνει τὴν ἄσκηση λατρείας σχετικῆς μὲ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης στὶς Κυκλάδες πολὺ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν ΥΚ Ι περίοδο[32].

Τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἄσκηση ἀγροτικῆς λατρείας στὴ Θήρα φαίνεται νὰ δικαιολογεῖ ἡ ἀντίφαση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δυνατότητές της γιὰ ἀξιόλογη γεωργικὴ παραγωγή, λόγω τοῦ εὔφορου ἠφαιστειακοῦ ἐδάφους της, καὶ στὴν ἔντονη λειψυδρία ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει. Οἱ καλλιέργειες τῶν ὀσπρίων, τῆς κριθῆς καὶ τῆς ἀμπέλου ποὺ ἀπηχοῦνται στὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων καὶ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ παλαιοβοτανικὰ δεδομένα ἀποτελοῦν ἕως σήμερα τὶς κύριες καλλιέργειες στὸ νησί[33]. Ἡ σημασία ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Θήρας, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς Μινωίτες, ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία πρέπει νὰ ἀποτέλεσε τὸν κοινὸ παρονομαστὴ γιὰ τὴν ἄσκηση ἀγροτικῆς λατρείας. Οἱ Θηραῖοι ἀγγειογράφοι υἱοθέτησαν ἀπὸ τὶς μινωικὲς ταλισμανικὲς σφραγίδες τὴν εἰκονογραφία τῆς ἀγροτικῆς λατρείας προσαρμόζοντάς την στὰ τοπικὰ δεδομένα, ἐπειδὴ ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχε μεγάλη σημασία καὶ γιὰ τὴ Θήρα.

Ποιὲς ἦταν ἀκριβῶς οἱ *τελετὲς* οἱ σχετιζόμενες μὲ τὴ λατρεία αὐτὴ στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε. Τὰ ἀνασκαφικὰ ὅμως δεδομένα εἶναι ἐνδεικτικὰ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις. Θὰ περιοριστοῦμε σὲ ἕνα μόνο παράδειγμα. Τρία κυλινδρικὰ ρυτὰ ποὺ διακοσμοῦνται μὲ φυλλωτὰ κλαδιὰ στὴν πρόσθια ὄψη καὶ κρεμαστοὺς κύκλους στὶς πλάγιες (εἰκ. 38) βρέθηκαν ἀποθηκευμένα στὸ πηλόκτιστο ἐρμάριο τοῦ χώρου 7, στὸ ἀνώγειο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας[34]. Ἄλλα δύο ὅμοια ρυτὰ καὶ ἕνα κύπελλο κοινωνίας ποὺ διακοσμεῖται ἐπίσης μὲ φυλλωτὰ κλαδιά (εἰκ. 37-38) βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν κατεστραμμένο βόρειο τοῖχο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι ἔπεσαν ἐκεῖ ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ χώρου 7. Μία μαστοπρόχους μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ διακόσμηση κριθαριῶν καὶ κρεμαστῶν κύκλων (εἰκ. 36) βρέθηκε στὸν χῶρο 3Γ τοῦ ἰσογείου τοῦ ἴδιου κτηρίου πεσμένη ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 7. Τὰ συγκεκριμένα ἀγγεῖα (εἰκ. 36-38) ἀποτελοῦν σύνολο (set) ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ τελετὲς σχετικὲς μὲ τὴν εὐόδωση τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ὅλα ἀποθηκευμένα στὸ ἴδιο πηλόκτιστο ἐρμάριο πρὶν ἀπὸ τὴ διασπορά τους λόγω τῆς καταστροφῆς. Οἱ ὁμοιότητες μάλιστα στὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμηση συνηγοροῦν γιὰ τὴν προέλευση τοῦ συνόλου ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο, πιθανὸν κατόπιν παραγγελίας[35]. Τέτοιου εἴδους εὐτελέστερα σύνολα (set) δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦσαν σὲ ἄλλες περιπτώσεις μαστοπρόχοι μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, κυλινδρικὰ

30. Stürmer 1985, 120-122· Gill 1964, 6-9.
31. Βλ. παραπάνω, σημ. 12.
32. Μαρθαρη 1993, κεφ. 4, τύπος 23, 130.
33. Kourakou-Dragona 1995· Καφουρος 2001.
34. Γιὰ τὶς συνθῆκες εὕρεσης τῶν συγκεκριμένων ἀγγείων βλ. Ντουμας 1982, 264.
35. Βλ. σχετικὰ καὶ Marthari 2000, 885.

39

40

41

42

Εἰκ. 39. Λευκόχρωμη μαστοπρόχους. Ἀρ. εὑρ. 3732, ΜΠΘ.
Εἰκ. 40. Λευκόχρωμο κυλινδρικὸ ρυτό. Ἀρ. εὑρ. 5202, ΜΠΘ.
Εἰκ. 41. Λευκόχρωμο ποτήρι κοινωνίας. Ἀρ. εὑρ. 1523, ΜΠΘ.
Εἰκ. 42. Τὸ δακτυλίδι τῆς Τίρυνθας. Ἀρ. εὑρ. 6208, ΕΑΜ.

ρυτὰ καὶ ποτήρι κοινωνίας ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους καλύπτεται ἁπλῶς μὲ λευκὸ χρῶμα (εἰκ. 39-41), ἀφοῦ καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς διακόσμησης ἀπαντᾶ ἀποκλειστικὰ στοὺς τρεῖς αὐτοὺς τύπους ἀγγείων.

Τὰ εὑρήματα αὐτὰ παραπέμπουν ἐν μέρει σὲ παραστάσεις μὲ ὀνοκέφαλους δαίμονες ποὺ προσφέρουν σπονδὴ σὲ φυλλοφόρα κλαδιὰ ἢ σὲ ἐκείνην τοῦ χρυσοῦ δακτυλιδιοῦ τῆς Τίρυνθας, ὅπου καθιστὴ θεὰ κρατάει προτεταμένο ποτήρι κοινωνίας, προφανῶς γιὰ νὰ δεχθεῖ σπονδὲς ἀπὸ πομπὴ ὀνοκέφαλων δαιμόνων, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν ραμφόστομες πρόχους, ἐνῶ μπροστὰ στὸν καθένα ὑψώνεται ἀπὸ ἕνα φυλλοφόρο κλαδί (εἰκ. 42)[36].

Ἐπίμετρο

Κατὰ τὸ 2000 καὶ τρία χρόνια ἀφ' ὅτου συντάχθηκε τὸ ἀνωτέρω κείμενο γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ ὑπὸ μορφὴν ἀνακοίνωσης, ἀποκαλύφθηκε στὸ Ἀκρωτήρι ἕνα πήλινο ἀγγεῖο[37] ποὺ συνδέεται μὲ τὸν προβληματισμὸ ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ἄρθρου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὕστερη ΜΚ ἀπιόσχημη πρόχου μὲ δίχρωμη εἰκονιστικὴ διακόσμηση, ἡ ὁποία ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ φρέατος ὅπου θὰ θεμελιωθεῖ ὁ πεσσὸς 67 τοῦ νέου στεγάστρου. Οἱ δύο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις τῆς πρόχου θὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς ἀντικείμενο ἐπισταμένης ἔρευνας καὶ ἐκτενοῦς παρουσίασης ἐκ μέρους τοῦ ἀνασκαφέα. Ἐδῶ ἁπλῶς ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ μία ἀπὸ αὐτές, ἐκείνη μὲ τὶς δύο ἀνδρικὲς μορφὲς ποὺ προσφέρουν σπονδὴ σὲ φυλλοφόρο κλαδὶ μὲ τὴ βοήθεια πρόχου καὶ ἑνὸς ἄλλου ἀγγείου (ρυτό;), ἀποτελεῖ τὴν ἀπεικόνιση τῆς θηραϊκῆς τελετουργίας γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας, τὴν ὁποία πιθανότατα ἀπηχοῦν οἱ ἀφηρημένες σχετικὰ παραστάσεις μὲ ἀγγεῖα καὶ καλλιεργήσιμα φυτὰ ποὺ εἰκονίζονται κυρίως στὰ ΥΚ Ι λευκόχρωμα θηραϊκὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 43).

Εἰκ. 43. Δίχρωμη ΜΚ πρόχους μὲ παραστάσεις ἀετοῦ καὶ ἀνδρῶν. Ἀρ. εὑρ. 8960.

36. Sakellariou 1964, ἀρ. 179· Gill 1964, μὲ πίν. 1,1, 2,5, 4,2, 6,3· Chryssoulaki 1999, μὲ πίν. XV.

37. *Ἔργον* 2000, 91 μὲ εἰκ. 104-105, 92-93.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALOUPI - MANIATIS 1990 — E. ALOUPI - Y. MANIATIS, Investigation of the Technology of Manufacture of Local LBA Theran Pottery: Body and Pigment Analysis, στὸ *TAW* III. 1, 459-469.

CHRYSSOULAKI 1999 — S. CHRYSSOULAKI, A New Aproach to Minoan Iconography - An Introduction: The Case of the Minoan Genii, στὸ P. P. BETANCOURT - V. KARAGEORGHIS - R. LAFFINEUR - W.-D. NIEMEIER (ἐπιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presentend to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year, Aegaeum* 20 (Liège - Austin Texas), τ. I, 111-118.

ΔΑΝΕΖΗΣ 2001 — Ι. Μ. ΔΑΝΕΖΗΣ (ἐπιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασία, Ἀσπρονήσι, Ἡφαίστεια* (Ἀθήνα).

DARCQUE - POURSAT 1985 — P. DARCQUE - J.-C. POURSAT (ἐπιμ.), *L'iconographie minoenne. Actes de la table ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983*, *BCH* Suppl. XI (Athènes-Paris).

ΔΕΒΕΤΖΗ 1992 — Α. ΔΕΒΕΤΖΗ, Τὰ λίθινα σκεύη-ἐργαλεῖα, στὸ ΝΤΟΥΜΑΣ 1992, 119-127.

ΔΕΒΕΤΖΗ 2001 — Α. ΔΕΒΕΤΖΗ, Ἡ παρουσία τῶν λίθινων σκευῶν στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ ΔΑΝΕΖΗΣ 2001, 141-149.

DOUMAS 1983 — CHR. DOUMAS, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 2004 — CHR. DOUMAS, Thera, Fira: Prähistorische Museum, στὸ I. PINI (ἐπιμ.), *Kleinere griechische Sammlungen: Neufunde aus Griechenland und der westlischen Türkei, CMS* V, Suppl. 3.2 (Mainz) 567-591.

DOUMAS - KONSTANDINIDES 1990 — CHR. DOUMAS, - A. G. KONSTANDINIDES, Pithoi, Size and Symbols: Some Preliminary Considerations on the Akrotiri Evidence, στὸ *TAW* III. 1, 41-43.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1978 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Πιθάρια μὲ ἔνδειξη γιὰ τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους ἀπὸ τὴν ΥΜ Ια Θήρα, στὸ *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθῆναι) 117-124.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1982 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 263-266.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1990 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

ΝΤΟΥΜΑΣ - ΜΑΡΘΑΡΗ - ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 2000 — Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ - Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ - Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας: Συνοπτικὸς ὁδηγός* (Ἀθήνα).

GILL 1964 — M. A. V. GILL, The Minoan "Genious", *AM* 79, 1-21.

HOOD 1971 — M. S. F. HOOD, *The Minoans: Crete in Bronze Age* (London).

ΚΑΦΟΥΡΟΣ 2001 — Μ. Ε. ΚΑΦΟΥΡΟΣ, Γεωργία, κτηνοτροφία, ἁλιεία, μελισσοκομία καὶ ὑδάτινοι πόροι, στὸ ΔΑΝΕΖΗΣ 2001, 477-487.

KENNA 1969 — V. E. G. KENNA, *The Cretan Talismanic Stone in the Late Bronze Age*, *SIMA* 24 (Lund).

KENNA 1972 — V. E. G. KENNA, Nordamerika I. *New York, The Metropolitan Museum of Art, CMS* XII (Berlin).

KOURAKOU-DRAGONA 1995 — KOURAKOU-DRAGONA (ἐπιμ.), *The santorini of Santorini* (Athens, The Fany Boutari Foundation).

ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1990 — Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία: θρησκεία, στὸ Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ (ἐπιμ.), *Ἡ Νάξος στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ* (Ἀθήνα) 99-104.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1972 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θησαυροὶ ἐκ Θήρας* (Ἀθῆναι).

MARTHARI 1990 — M. MARTHARI, Investigation of the Technology of Manufacture of the

	Local LBA Theran Pottery: Archaeological Consideration, στὸ *TAW* III. 1, 449-458.
Μαρθαρη 1993	Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).
Marthari 2000	M. Marthari, The Attraction of the Pictorial: Observations on the Relationship of Theran Pottery and Theran Fresco Iconography, στὸ S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. II (Athens) 873-889.
Morgan 1985	L. Morgan, Idea, Idiom and Iconography, στὸ Darcque - Poursat 1985, 5-19.
Moundrea-Agrafioti 1990	A. Moundrea-Agrafioti, Akrotiri, The Chipped Stone Industry: Reduction Techniques and Tools of the LC I Phase, στὸ *TAW* III. 1, 390-406.
Onassoglou 1981	A. Onassoglou, Die Kombinationen der „talismanischen" Siegel, *CMS* Beiheft 1 (Berlin) 117-133.
Onassoglou 1985	A. Onassoglou, *Die „talismanischen" Siegel*, *CMS* Beiheft 2 (Berlin).
Papagiannopoulou 1991	A. Papagiannopoulou, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades*, *SIMA* pocket book 96 (Göteborg).
Pernier 1935	L. Pernier, *Il Palazzo minoico di Festòs I: Gli strati piu antichi e il Primo Palazzo* (Rome).
Pini 1975	I. Pini, Thera, Akrotiri, στὸ I. Pini (ἐπιμ.), *Kleinere griechische Sammlungen, CMS* V, teil 2 (Berlin) 563-564.
Pini 1993	I. Pini, Thera, Akrotiri, Grabungsmagazin, στὸ I. Pini (ἐπιμ.), *Kleinere griechische Sammlungen: Lamia - Zakynthos und weitere Länder des Ostmittelmeerraums, CMS* V, Suppl. 1B (Berlin) 357-361.
Πλατων, *IEE*	Ν. Πλατων, Ἡ Νεοανακτορικὴ Κρήτη, *IEE* τ. Α΄, 166-211.
Πολυχρονακου-Σγουριτσα 1994	Ν. Πολυχρονακου-Σγουριτσα, Ἡ μαστοπρόχους ὡς διακοσμητικὸ θέμα τῆς ΥΚ Ι κεραμικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *AE*, 117-133.
Sakellariou 1964	A. Sakellariou, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen, CMS* I (Berlin).
Sarpaki 1990	A. Sarpaki, Small Fields or Big Fields? That is the Question, στὸ *TAW* III. 2, 422-432.
Sarpaki 1992α	A. Sarpaki, A Palaeoethnobotanical Study of the West House, Akrotiri, Thera, *BSA* 87, 219-230.
Sarpaki 1992β	A. Sarpaki, The Palaeoethnobotanical Aproach: The Mediterranean Triad or is it a Quartet?» στὸ B. Wells (ἐπιμ.), *Agriculture in Ancient Greece: Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institut in Athens 16-17 May 1990* (Stockholm, Skrifter ultivna av Svenska Institutet Athen, 4ο, τ. 42) 61-76.
Σαρπακη 1992	Α. Σαρπακη, Τὸ ἀρχαιοβοτανικὸ ὑλικό: στόχοι καὶ προβληματική, στὸ Ντουμας 1992, 149-156.
Sarpaki - Jones 1990	A. Sarpaki - G. Jones, Ancient and Modern Cultivation of *Lathyrus clymenum* L. in the Greek Islands, *BSA* 85, 363-368.
Stürmer 1985	V. Stürmer, Schnabelkannen: eine Studie zur darstellenden Kunst in der Minoisch-Mycenischen Kultur, στὸ Darcque - Poursat 1985, 119-134.
Yule 1981	P. Yule, *Early Cretan Seals: A Study of Chronology* (Mainz).
ΕΑΜ	Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ΜΑΝ	Μουσεῖο Ἀπειράνθου Νάξου
ΜΠΘ	Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας

Summary

Agricultural Economy and Agricultural Cult at Akrotiri, Thera
Evidence from the Examination of a Theran Pottery Ware

Marisa Marthari

Theran LC I white-coated vases are distinctive for their special pictorial decoration. In their representations cultivated plants, such as barley, vetches, grapes etc., and vases depictions, such as the nippled ewer, are combined. Although such combinations of motifs find no parallel in the Aegean pottery decoration, a number of similar depictions (plants with vases) occur in a group of Minoan seals, the so-called talismanic seals, manufactured from MM III to LM Ib period.

It seems possible that Theran vase-painters adopted the iconography of the Minoan talismanic seals imported to the island or arrived there with their owners, adapting it to the local conditions. Transfering the motif of the jug from the talismanic seals to their vases they transformed it into a nippled ewer, probably because that was the jug type Therans used for libations in rites associated with the promotion of vegetation.

What were, however, the reasons behind this artistic behaviour? The ideological background for the Minoan talismanic seals and the Theran White-coated vases decoration must have been common. The ideological background of the former is considered to be the need for a rustic cult in the agricultural Minoan Crete. The need for a rustic cult in the Bronze Age Thera appears to be quite strong as well. The cultivations of vetches, barley and vine, which are reflected in the pottery decoration and confirmed by the palaeobotanical evidence from Akrotiri, consist to be the main cultivations on Thera up today. The importance of rural economy to both the inhabitants of prehistoric Thera and Crete was the common denominator for the performance of rustic cult. Theran artists adopted the iconography of rustic cult from the Minoan talismanic seals because this cult was very important for Thera as well.

Το Ιερο και το Μιαρο. Συμβολικη και Λειτουργικη Επιβεβαιωση μιας Κοινοτητας. «Κερατα καθοσιωσεως» και αγωγοι λυματων στο ακρωτηρι Θηρας[1]

(Μὲ ἔγχρωμους πίνακες στὸ τέλος τοῦ τόμου)

Στήν «ἄλοχον θυμαρέα»

1. Εἰσαγωγὴ

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὀνοματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸν A. Evans[2], τά «κέρατα καθοσιώσεως» ἔχουν καταστεῖ, μαζὶ μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ, τὰ πιὸ γνωστὰ σύμβολα τοῦ μινωικοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ περιώνυμος θέση τους στὸν σύγχρονο λαϊκὸ πολιτισμὸ[3] δὲν συνοδεύθηκε ἀπὸ ἀνάλογη πρόοδο στὸ πεδίο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐξήγησης. Ἡ ἑρμηνεία τους παραμένει ζητούμενο.

Ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἀδυναμίας μας νὰ τὰ ἐξηγήσουμε νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κυρίως στοὺς ἑξῆς λόγους: στὴν ὀνοματοθετικὴ μίανση τοῦ συμβόλου· ὀνοματοθεσία ποὺ μὲ τὴν αὐτοερμηνευτική της βαρύτητα ἐπιβλήθηκε ἀμέσως στὴν ἔρευνα καὶ δὲν ἀμφισβητήθηκε σοβαρά. Στὴ μεθοδολογία τῆς διαδικαστικῆς ἀρχαιολογίας ποὺ ἐστίασε τὸ ἐνδιαφέρον της κυρίως στὴ μελέτη τῶν ἀλληλεξαρτήσεων λειτουργικῶν συστημάτων καὶ ὄχι στὸ περιεχόμενο τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συμβόλων[4]. Στὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση ποὺ δόθηκε στὴν ἔννοια τῆς συνάφειας (context) ἀπὸ τή «Νέα Ἀρχαιολογία» καὶ γενικότερα στὴ θετικιστικὴ προσέγγιση τῶν παλαιότερων «ἀρχαιολογιῶν».

Ἡ ἔλευση τῆς «μεταδιαδικαστικῆς» ἀρχαιολογίας ἐπαναπροσδιόρισε τὴν ἔννοια τῆς ἀρχαιολογικῆς συνάφειας, αὐτὴ ὅμως συνεχίζει νὰ ἐκλαμβάνεται ἀξιωματικά, καὶ μᾶλλον περιοριστικά, ὡς τό «ἀνασκαφικὸ περιβάλλον». Ἔτσι, ἡ προσπάθεια διασάφησης ἐννοιολογικῶν συσχετισμῶν συχνὰ ἀναλώνεται στὸν προσδιορισμὸ τῆς χωρικῆς συνάφειας τῶν ἀντικειμένων κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Ὅμως, τὸ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον, ἢ ἄλλως ἡ «ἀνασκαφικὴ συνάφεια», δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρει σὲ μία «κατὰ λέξη» χωρικὴ ἀνάγνωση τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ, σὰν αὐτὴ νὰ ἦταν ἴδιος στόχος. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ διευρύνεται, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ περιβάλλον τῶν ἐννοιολογικῶν συμφραζομένων, στὸν βαθμὸ πού, ὁ συμβολισμὸς τῶν ὑλικῶν καταλοίπων μετέχει στὴ δόμηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑπὸ ἔρευνα

1. Τά «κέρατα καθοσιώσεως», στὸ ἑξῆς «διπλοῦν κέρας», «διπλὰ κέρατα», εἶναι τὸ θέμα μιᾶς μεγαλύτερης σὲ εὖρος, καὶ ἐλπίζω σὲ βάθος, μελέτης ποὺ ἐκπονῶ στὸ πλαίσιο διδακτορικῆς διατριβῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

2. Evans 1901, 102 κέ.

3. Πρβ. Μπουλωτης 1988, εἰκ. 4· Hamilakis - Yalouri 1996· D'Agata 1992, 255.

4. Πρβ. Hesse 1992, 107-108.

κοινωνίας. Ἡ διανοητικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τρόπον ὥστε τὰ προκύπτοντα σχήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς μελέτης νὰ ὁδηγοῦν σὲ ὑποθέσεις καὶ ἐξηγητικὲς ἑρμηνεῖες, ἐφόσον ἡ περιγραφὴ τῶν σχέσεων δὲν ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνη της ἑρμηνεία[5]. Ἡ ἀρχαιολογικὴ συνάφεια λοιπόν, ὅπως νοεῖται ἐδῶ, εἶναι ἕνας διευρυμένος κάνναβος ποὺ περιλαμβάνει τό «Ὅλον»: τὸ περιβάλλον τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων ποὺ ὁρίζεται στὸ ἀνασκαφικὸ πεδίο ἀλλὰ καὶ τὸ περιβάλλον τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν τῆς νόησης ποὺ ἐνέχεται στὰ σύμβολα[6].

Δὲν θὰ παρακάμψω τὸν πολύσημο χαρακτήρα τῶν συμβόλων. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἦταν ἀνταποδοτικὸ σχετικὰ μὲ τοὺς στόχους αὐτῆς τῆς μελέτης νὰ ἀπαριθμήσω ὅλα τὰ παραδείγματα διπλῶν κεράτων στὸ εὐρὺ χρονολογικὸ καὶ γεωγραφικὸ πεδίο στὸ ὁποῖο αὐτὰ ἀπαντῶνται. Μιὰ τέτοια προσέγγιση θὰ περιελάμβανε γεωγραφικὰ τὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐνῶ χρονικὰ θὰ μποροῦσε νὰ φθάσει ἕως καὶ τὴ Μαγδαλήνια περίοδο τοῦ τέλους τῆς Παλαιολιθικῆς. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἐδῶ τὸ ἐρώτημα τῆς προέλευσης[7].

Οἱ ἀναφορὲς στὸ Çatal Hüyük[8] ἴσως πείθουν στὴν κατ' ἀναλογίαν ἀναγνώριση παράλληλων γιὰ τὴν τελετουργικὴ σημασία τοῦ βουκράνου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ἑνὸς δρόμου διάχυσης (diffusion) μέσω Κύπρου καὶ πολὺ περισσότερο δὲν εἶναι πειστικὲς γιὰ τὴ διασάφηση τῆς σημασίας τῶν διπλῶν κεράτων στὴ μινωικὴ ἐποχή. Ἡ θυσία τοῦ ταύρου εἶναι ἕνα παγκόσμιο φαινόμενο[9] καὶ τὸ βούκρανο εἶχε καταστεῖ πολὺ νωρὶς ἕνα διαπολιτισμικὸ καὶ διαχρονικὸ σύμβολο. Ἡ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς καθολικῆς συμπεριφορᾶς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀλλοῦ καὶ ὄχι στὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν μέσω διάχυσης. Πιὸ πρόσφατα ὁ MacGillivray ξαναθύμησε τὴν ὁμοιότητα τῶν διπλῶν κεράτων πρὸς τὸ αἰγυπτιακὸ σύμβολο τοῦ ὁρίζοντα[10].

Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ λοιπὸν κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ διευρυνθεῖ τὸ ἐννοιολογικὸ καὶ ἑρμηνευτικὸ πλαίσιο, δηλαδὴ ὁ ἑρμηνευτικὸς καμβάς· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, ἡ ἑρμηνεία πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴ χωρική, συμβολικὴ καὶ λειτουργικὴ ἔκταση τοῦ συγκεκριμένου οἰκισμοῦ ποὺ συζητεῖται σὲ αὐτὸ τὸ δοκίμιο. Ἄλλως, ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος ἀποπροσανατολισμοῦ μέσα στὸ ἀχανὲς corpus τῶν ἐν λόγω ἀντικειμένων. Σύνολο, ὅπως ἤδη λέχθηκε, εὐρύτατο σὲ ἔκταση γεωγραφικὴ ἀλλὰ καὶ χρονικὴ καὶ πιθανότατα συμβολικὴ καὶ ἐννοιολογική. Ἐπειδὴ λοιπὸν εἶναι στὴ φύση τῶν συμβόλων νὰ ὑπονοοῦν τὴ σημασία τους μέσα σὲ στενὸ πλαίσιο συσχετισμῶν, δηλαδὴ σὲ πολιτισμικὰ ὁροθετημένα περιβάλλοντα, ἡ ἀπόπειρα ἑρμηνείας τῶν διπλῶν κεράτων θὰ περιοριστεῖ στὸ χρονολογικὰ σφραγισμένο, προεκρηξιακὸ περιβάλ-

5. Case 1973· Kus 1981, 197-204· Hodder 1985, 1986, κυρίως 118-146· 1992, κυρίως 11-23· Hesse 1992, 112. Σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ὑπονομεύσω τὴν ὑπέρμετρη ἀξία τῆς προσεκτικῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ περιβάλλοντος τῶν εὑρημάτων, λυδία λίθο γιὰ κάθε περαιτέρω συζήτηση. Ἄλλωστε, τὸ πεδίο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑρμηνείας, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Leroi-Gourhan 1950, εἶναι ἡ ἀνασκαφή. Πιὸ πρόσφατα βλ. Renfrew - Bahn 1991, 42-44 καὶ Hodder 1999, 80-104.

6. Πρβ. Leach 1976, 17-22, εἰκ. 2.

7. Πρβ. Γιαννουλη 2000.

8. Dietrich 1974, 100· Cameron 1974, τ. I, μέρος I, 74.

9. Rice 1998, 41-50.

10. MacGillivray 2000α, 192· 2000β. Πρβ. Nilsson 1950 (1927), 154-156 καὶ σημειώσεις.

λον τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας καὶ θὰ ἀναλυθεῖ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου οἰκισμοῦ καὶ τῆς ἀντίστοιχης κοινότητας.

Τὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴν ἰδιαίτερα καλὰ διατηρημένη ἀρχιτεκτονική του καὶ τὶς τοιχογραφίες ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ, σφραγίστηκε χρονολογικὰ σὲ μία ἑρμητικὰ κλειστὴ κάψα (time capsule) κατὰ τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (ΥΜ Ια, ΥΚ Ι). Ἀποτελεῖ ἕνα μοναδικὸ πεδίο γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς σημασίας τῶν διπλῶν κεράτων. Ὡστόσο, οἱ ἀναφορὲς στὴν εἰκονογραφία τῆς Κρήτης δικαιολογοῦνται ἀπόλυτα. Εἶναι σαφές (χωρὶς νὰ ὑπονοεῖται ἀποικιοποίηση) ὅτι τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐκτείνεται καὶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Κρητικοῦ πελάγους σὲ μία σχέση δράσης καὶ ἀνάδρασης[11]. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα εἶναι γνωστὰ μόνο τρία διπλὰ κέρατα[12], κάτι ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ξενίζει[13] καὶ εἶναι μᾶλλον χαρακτηριστικὸ μιᾶς ντόπιας «παράδοσης»[14]. Στὶς πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὴν Κρήτη πρόσφατα προστέθηκαν καὶ τὰ μινωικῆς προέλευσης σφραγίσματα ἀπὸ τὸ δωμάτιο 18 τοῦ Συγκροτήματος Δ[15].

Μὲ τὴν παρούσα μελέτη, λοιπόν, ἐπιχειρεῖται ἡ διατύπωση μιᾶς πιθανῆς ἐξήγησης γιὰ τὴν παρουσία τῶν ἐν λόγω συμβόλων στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπως αὐτὴ διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ ὁμολογουμένως λιγοστὰ ὑλικὰ κατάλοιπα (διπλὰ κεράτα *in corpore*). Ἀποδεσμεύοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης ἀπὸ τὸν ἀνακτορικὸ περίγυρο τοῦ Evans[16] ποὺ ἔχει ὑπαγορεύσει τὴ σημασία τους γιὰ ἑκατὸ χρόνια περίπου καὶ μὲ ἀναφορὲς σὲ μία «νέα» τοιχογραφία (εἰκ. 1)[17], τὰ θηραϊκὰ διπλὰ κέρατα ἐντάσσονται σὲ ἕνα εὐρύτερο ἐννοιολογικὸ πλαίσιο συσχετισμῶν, σχετικὸ μὲ τὴν ὀροθέτηση τοῦ χώρου διαβίωσης καὶ τὴ συμβολική του σήμανση. Ὡς συμβολισμὸς ἐδῶ ὁρίζεται ὁ αὐτόνομος νοητικὸς μηχανισμός, ὁ ὁποῖος παράλληλα μὲ τοὺς μηχανισμοὺς πρόσληψης καὶ ἐννοιοδότησης μετέχει στὴν κατασκευὴ τῆς γνώσης καὶ τὴ λειτουργία τῆς μνήμης[18].

Οἱ ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες εἶναι τὰ τέσσερα ἢ πέντε λίθινα διπλὰ κέρατα ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξαιρετικῆς διατήρησης τοιχογραφίες τοῦ οἰκισμοῦ. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς (ἀκόμη ἐλλιπῶς γνωστῆς) «τοιχογραφίας τοῦ βωμοῦ»[19] ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3α τῆς Ξεστῆς 3 ἀποτέλεσε τὴν παρόρμηση γιὰ τὴν παραβολὴ μὲ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τῆς Κρήτης. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ συνδέει τὸ μινωικὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο μὲ αὐτὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴ σχέση διπλὰ κέρατα-θυσία-σπονδὲς αἵματος.

---

11. Πρβ. Morgan 1988, 83· Marinatos 1990 καὶ συζήτηση.

12. Μυλωνας 1977, 63· Hägg 1991, 80.

13. Renfrew 1985, 436.

14. Μυλωνας 1977, 77.

15. Doumas 2000.

16. Πρβ. Bintliff 1984.

17. Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Βωμοῦ» ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, ἀλλὰ συντηρήθηκε πρόσφατα. Ἡ δημοσίευση ἐδῶ ἑνὸς ἀκριβοῦς σχεδίου ἀπὸ τὸν γράφοντα (εἰκ. 1) διορθώνει τὶς ἀνακρίβειες προηγούμενων δημοσιεύσεων (π.χ. Marinatos 1984· 1986 κ.ἄ.). Πάντως, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐν λόγω τοιχογραφία δὲν ἔχουν τὸν χαρακτήρα τελικῆς δημοσίευσης. Ἡ μελέτη εἶναι σὲ ἐξέλιξη. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ θέση τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητὴ Χρ. Ντούμα γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς μελέτης.

18. Sperber 1975, xi-xii.

19. Ντουμας 1980, 295-296, εἰκ. 4· Marinatos 1984, 73-84, εἰκ. 53· 1986, 27-28, εἰκ. 17· Τελεβαντου 1994, 270, εἰκ. 58γ.

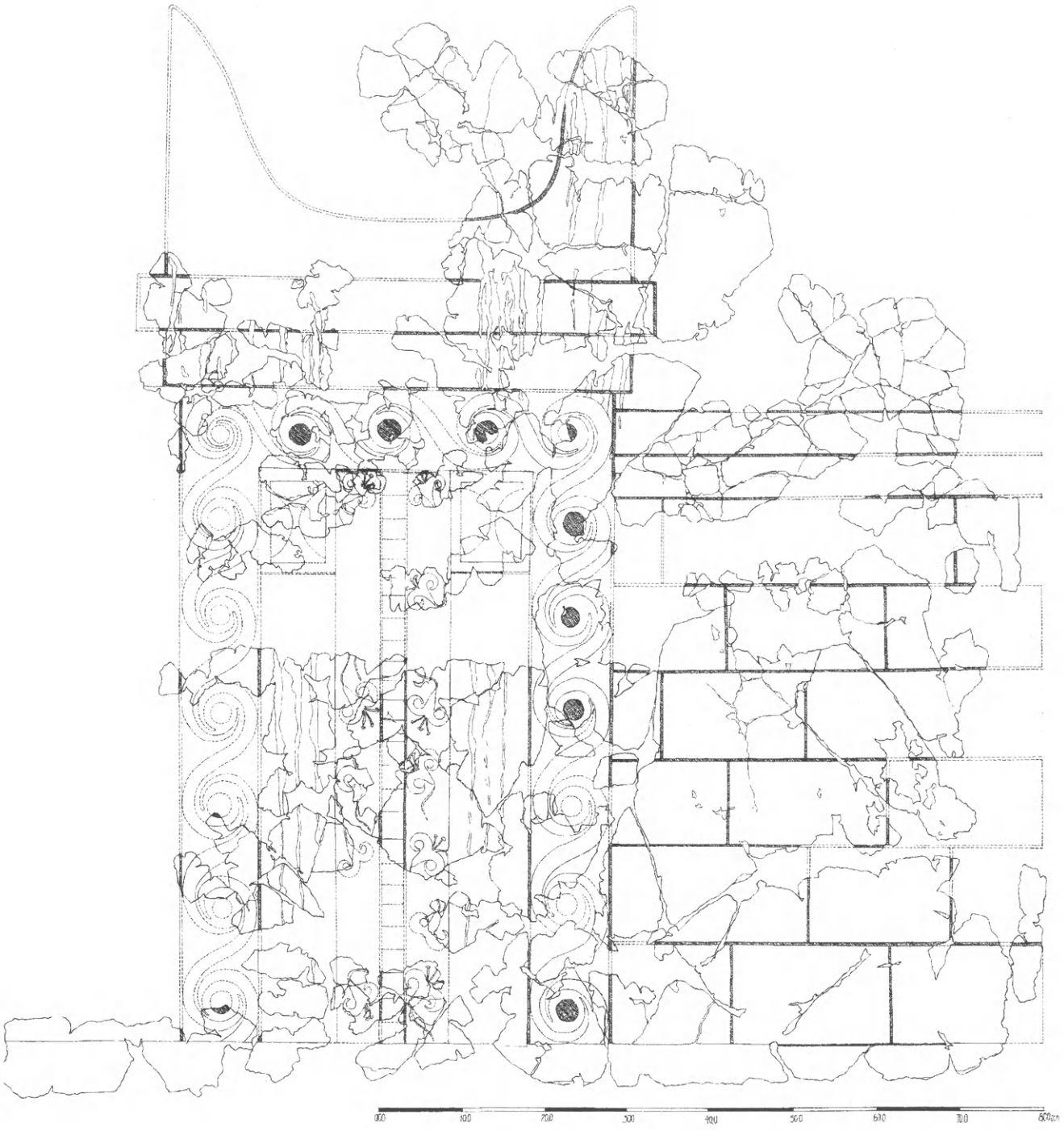

Εἰκ. 1. Ἡ τοιχογραφία τῶν διπλῶν κεράτων, γνωστὴ ὡς «τοιχογραφία τοῦ Βωμοῦ», Ξεστὴ 3, δωμ. 3α, ἀνατολικὸς τοῖχος (σχέδιο Γ. Ἀλεξόπουλου).

2. Τὰ ὑλικὰ κατάλοιπα (διπλὰ κέρατα *in corpore*)

Τὰ διπλὰ κέρατα τοῦ Ἀκρωτηρίου προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 14). Ὑπάρχει δηλαδὴ μία εὐρεία χωρικὴ κατανομὴ τῶν ἀντικειμένων, παρ' ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εὑρεθέντων εἶναι πολὺ μικρός. Ἂν καὶ πρόδηλες, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς προτεινόμενης ἑρμηνείας, εἶναι δύο προοιμιακὲς παρατηρήσεις ποὺ ἐπιζητοῦν διασάφηση.

Στὸ Ἀκρωτήρι, ὅπου δὲν ἔχουμε οὔτε ἕνα παράδειγμα διπλοῦ κέρατος ἀπὸ τὴν κεραμικὴ εἰκονογραφία[20], ἔχουν βρεθεῖ τέσσερα λίθινα διπλὰ κέρατα, ἐνῶ ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη μὲ ἄγνωστη προέλευση. Τὰ τρία διπλὰ κέρατα μὲ γνωστὴ προέλευση εἶναι ἐλλιπή, φέρουν ἀπολεπίσεις ἀπὸ ἀποκρούσεις ἢ ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα ἀποτμήματα. Τὸ μόνο ἄρτιο ἀλλὰ σπασμένο σὲ πολλὰ κομμάτια, βρέθηκε μπροστὰ στὸ ἀνατολικὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Συγκροτήματος Δ (χῶρος19)[21] (εἰκ. 2). Τὸ κέρας ἀπὸ τὸ Φρέαρ 66 προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς ἄσκαφου κτηρίου[22], ἀλλὰ ἀπὸ ἀδιευκρίνιστο στρῶμα[23]. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω, εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Μαρινᾶτο εἶχε ὕψος περίπου ἕνα μέτρο. Τὸ κέρας τοῦ δωματίου Δ11 τοῦ Συγκροτήματος Δ[24], σύμφωνα μὲ τὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς, βρέθηκε ἀνάμεσα σέ «πέτρες», δηλαδὴ ἀνάμεσα σὲ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τῶν τοίχων ποὺ κατέρρευσαν (εἰκ. 3).

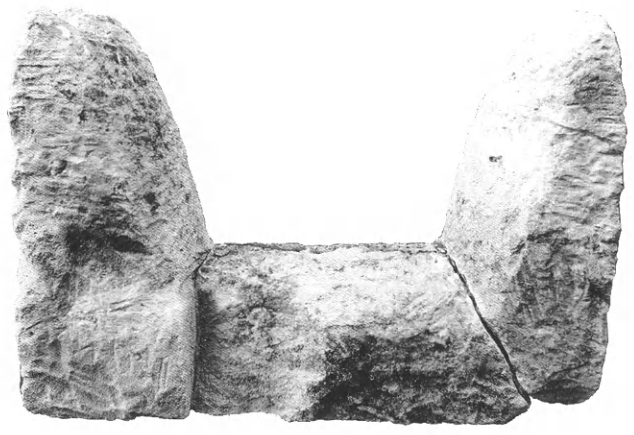

Εἰκ. 2. Διπλὸ κέρας, λευκὸς τόφφος. Συγκρότημα Δ, ἀνατολικὸ κλιμακοστάσιο.

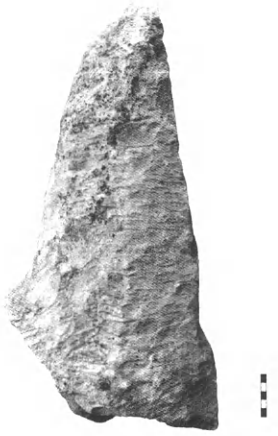

Εἰκ. 3. Ἀπότμημα διπλοῦ κέρατος, λευκὸς τόφφος. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 11.

20. Μαρθαρη 1993.

21. Μαρινατος 1974, 26, πίν. 83α. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς θέσεις εὕρεσης τῶν διπλῶν κεράτων τοῦ Ἀκρωτηρίου συνάγονται ἀπὸ τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ *ΠΑΕ* ἢ τοὺς τόμους *Thera* I-V, *Θήρα* VI-VII καὶ τὶς ἔρευνες τοῦ γράφοντος στὶς ἀποθῆκες, τὰ ἀρχεῖα καὶ τὸ ἀνασκαφικὸ πεδίο τοῦ Ἀκρωτηρίου.

22. Εἶναι τὸ Κτήριο ΙΣΤ΄, ἀνάμεσα στὴν Ξεστὴ 2 καὶ τὴν Ξεστὴ 5 (βλ. εἰκ. 2).

23. Μαρινατος 1976β, 21.

24. Μαρινατος 1970, 191, πίν. 298β καὶ *Thera* IV, 27, 40, πίν. 100b.

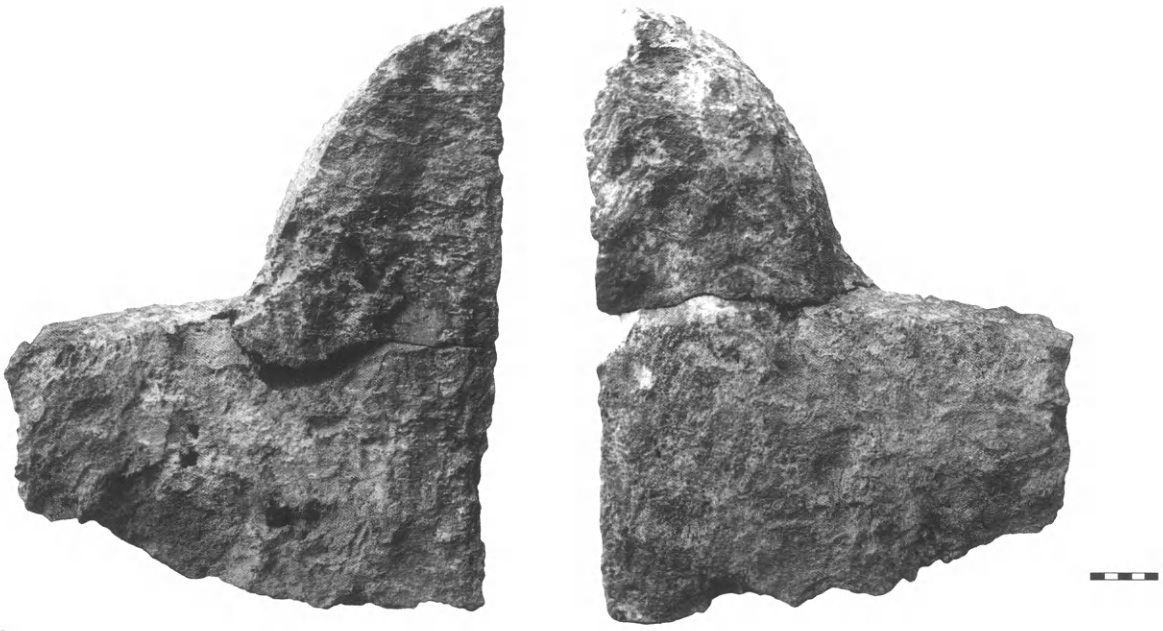

Εἰκ. 4. Ἀπότμημα διπλοῦ κέρατος, κόκκινη σκωρία. Οἰκία τῶν Γυναικῶν, κλιμακοστάσιο.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ εὑρεθέντα διπλὰ κέρατα ἔχουν πέσει ἀπὸ ἱκανὸ ὕψος καὶ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ θέση εὕρεσης τοῦ τελευταίου, τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως σχετίζεται μὲ τὴν εἴσοδο καὶ τὸ ἀντίστοιχο δυτικὸ ἢ νότιο κλιμακοστάσιο (χῶροι 9 καὶ 15 ἀντίστοιχα). Τὰ δύο κλιμακοστάσια ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς κτηριακὲς ἑνότητες[25]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ διπλοῦν κέρας τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν, σπασμένο σὲ δύο κομμάτια, τὸ βρήκαμε σφηνωμένο στὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ κύριο κλιμακοστάσιο στὸν δεύτερο ὄροφο (εἰκ. 4). Ἡ ὑπόθεση ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ δὲν τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς[26]. Γιὰ τὸ κέρας τοῦ φρέατος 66 δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε, ἀφοῦ τὸ κτήριο παραμένει ἄσκαφο. Θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ παρακείμενο κτήριο πρὸς βορρᾶν, τὴν Ξεστὴ 5, καὶ τότε ἡ συσχέτιση μεγέθους τοῦ κέρατος –σχεδὸν ἕνα μέτρο[27]– μὲ τὴν ξεστὴ κατασκευὴ τοῦ ἐν λόγω κτηρίου καθίσταται ἀναπόφευκτος. Ἀπὸ τὰ τρία κλιμακοστάσια ποὺ συσχετίζονται μὲ διπλὰ κέρατα, τὰ δύο, τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν καὶ τοῦ Συγκροτήματος Δ (χῶρος 15), σώζονται ἐπαρκῶς, ὥστε νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι παρεῖχαν πρόσβαση στὸ δῶμα. Τὸ τρίτο (χῶρος 19 τοῦ ἴδιου Συγκροτήματος, ἀλλὰ διαφορετικῆς οἰκιστικῆς ἑνότητας) ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν χείμαρρο καὶ σώζεται μόνο μέχρι τὸν ὄροφο[28]. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ τὸ δεύτερο σκέλος του καὶ συνεπῶς καὶ τὸ ὑπερκείμενο τμῆμα τοῦ κλιμακοστασίου πρὸς τὸ δῶμα νὰ ἦταν ξύλινα[29].

25. Παλυβου 1999, εἰκ. 6, 7.
26. Πρβ. Ντουμας 1991, 252, πίν. 173.
27. Μαρινατος 1976β, 21.
28. Παλυβου 1999, 245-248, εἰκ. 125.
29. Πρβ. Παλυβου 1999, 260, 264.

Πιὸ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν ἀντικειμένων ἔδειξε ὅτι οἱ δύο ὄψεις τοῦ διπλοῦ κέρατος τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν ἔχουν διάφορη λάξευση. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἐμπρόσθια καὶ ὀπίσθια ὄψη ἢ μᾶλλον θεατὴ καὶ ἀθέατη ὄψη, ἀφοῦ στὴ μία πλευρὰ ἡ λάξευση εἶναι ἐπιμελέστερη καὶ ἔχει ἐπενδυθεῖ περισσότερος χρόνος γιὰ τὴν κατεργασία τῆς κόκκινης σκωρίας (εἰκ. 4). Αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια ἦταν ἐπικεχρισμένη μὲ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ εἶχε εἰσχωρήσει στοὺς φυσικοὺς πόρους τοῦ πετρώματος. Ἐξέταση ποὺ ἔγινε στὸ στερεοσκόπιο δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γι᾽ αὐτό. Παρόμοια κατεργασία ἔχει ὑποστεῖ καὶ τὸ κέρας τοῦ δωματίου 11 στὸ Συγκρότημα Δ, ὅπου καὶ πάλι παρατηρεῖται διαφορετικὴ λάξευση τῶν δύο πλευρῶν, ἐνῶ τὸ ἀντικείμενο σώζει καὶ μικροποσότητες κονιάματος σὲ ἐγκοπὲς τῶν λαξευμάτων. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται καὶ ἡ παρουσία ἐπιχρίσματος στὴ μία μόνο ὄψη πωρολιθικοῦ κέρατος ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες[30].

Γιατί ὅμως ἔχουν βρεθεῖ τόσο λίγα διπλὰ κέρατα στὸ Ἀκρωτήρι, οἰκισμὸ μὲ μοναδικὴ διατήρηση ὑλικῶν καταλοίπων, καὶ γιατί αὐτὰ τὰ τέσσερα ποὺ σώζονται μὲ βεβαιωμένη προέλευση προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἀποκαλυφθέντος οἰκισμοῦ; Πρὶν ἐπιχειρήσω μιὰ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, θὰ σταθῶ σὲ ἕνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει ἐπιτακτικά: νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἀπεικόνιση διπλῶν κεράτων στὶς παραστάσεις τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς μαῦρες τριγωνικὲς προεξοχὲς ποὺ δεσπόζουν, μία ἀνὰ κτήριο, στὶς στέγες τῶν περισσότερων οἰκοδομημάτων τῆς Πόλης Ι (εἰκ. 5:α) καὶ τὶς σειρὲς μικρῶν μαύρων τριγωνικῶν προεξοχῶν τοῦ κτίσματος ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ δεξὶ βραχῶδες ὅριο τοῦ λιμανιοῦ στὴ βόρεια ζωφόρο τῆς Μικρογραφίας (εἰκ. 5:β), τὰ διπλὰ κέρατα τῆς θηραϊκῆς εἰκονογραφίας εἶναι εὔκολα διαγνώσιμα (εἰκ. 5:γ, βλ. παρακάτω ἑνότητα 5). Οἱ πρῶτες βρίσκουν παράλληλα στὸ σφράγισμα τῶν Χανίων ποὺ ὁ Hallager ἑρμήνευσε ὡς «κέρατα καθοσιώσεως»[31] (εἰκ. 6). Ἡ Τελεβάντου ἀμφιβάλλει καὶ θεωρεῖ ὅτι μᾶλλον εἶναι «πρόσθετη κατασκευὴ στὴ στέγη ὁρισμένων κτηρίων, ἀντίστοιχη μὲ τὶς σοφίτες τοῦ "Μωσαϊκοῦ τῆς Πόλης"»[32]. Ὁ Strasser σὲ πρόσφατη ἐπανεξέταση τοῦ ἐν λόγω σφραγίσματος πείθει ὅτι πρόκειται γιὰ σιροὺς καὶ ὄχι διπλὰ κέρατα[33]. Ὅσον ἀφορᾶ στὶς σειρὲς τῶν τριγωνικῶν προεξοχῶν στὸ κτίσμα Κ1 ἡ Τελεβάντου τὶς θεωρεῖ ἐπάλξεις σὲ ἀμυντικὸ κτίσμα[34]. Θὰ συμφωνήσω ὅτι καμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς προεξοχὲς δὲν παριστᾶ διπλὸ κέρας γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο: τὰ διπλὰ κέρατα στὶς τοιχογραφίες παριστάνονται πάντα λευκά.

Σὲ μία ἄλλη τοιχογραφία, ἀπὸ ἕνα ἰδιαίτερο κτήριο μὲ δημόσιο χαρακτήρα, τὴν Ξεστὴ 3, ἀναπαρίσταται μία θύρα[35]. Ἡ τοιχογραφία προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἰσογείου χώρου, ὑπεράνω μεγάλης ἐσοχῆς στὸ δάπεδο, γνωστῆς ὡς «δεξαμενῆς καθαρμῶν» (εἰκ. 1). Ἔχει ἐπικρατήσει νὰ λέγεται «τοιχογραφία τοῦ Βωμοῦ». Ὁ Μαρινᾶτος προέβλεψε τὴν ὕπαρξή της πρὶν ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ: «Κάπου πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τὴν ὕπαρξιν ἱεροῦ ἢ βωμοῦ, διότι τρεῖς ἄλλαι, φυσικοῦ μεγέθους γυναῖκες, κομίζουν πελωρίας ἀνθοδέσμας ἐρειδομένας ἐπὶ τοῦ στήθους των... Αἱ τρεῖς μορφαὶ διατηροῦνται μόνον ἐν προτομῇ, περίπου ἀπὸ

30. Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997, 122.
31. Hallager 1985.
32. Τελεβαντου 1994, 267.
33. Strasser 1997.
34. Τελεβαντου 1994, 273-274.
35. *Thera* VII, 23· Doumas 1983, 49. Ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἀντιθετικοῦ διπόλου δημόσιο-ἰδιωτικὸ ἐκφράζουν μερικοὶ μελετητές. Ὡστόσο, ἀρχαιολογικά, ἡ διάκριση αὐτὴ γίνεται ἀπὸ πολὺ νωρίς, γιὰ παράδειγμα βλ. πρόσφατα Wright 2000, 89-121, ὅπου ἡ συγγραφέας διαβλέπει τὴ διάκριση δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ στοὺς χώρους προετοιμασίας καὶ κατανάλωσης τοῦ φαγητοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη προκεραμικὴ φάση τῆς Νεολιθικῆς (9500-8800 π.Χ.).

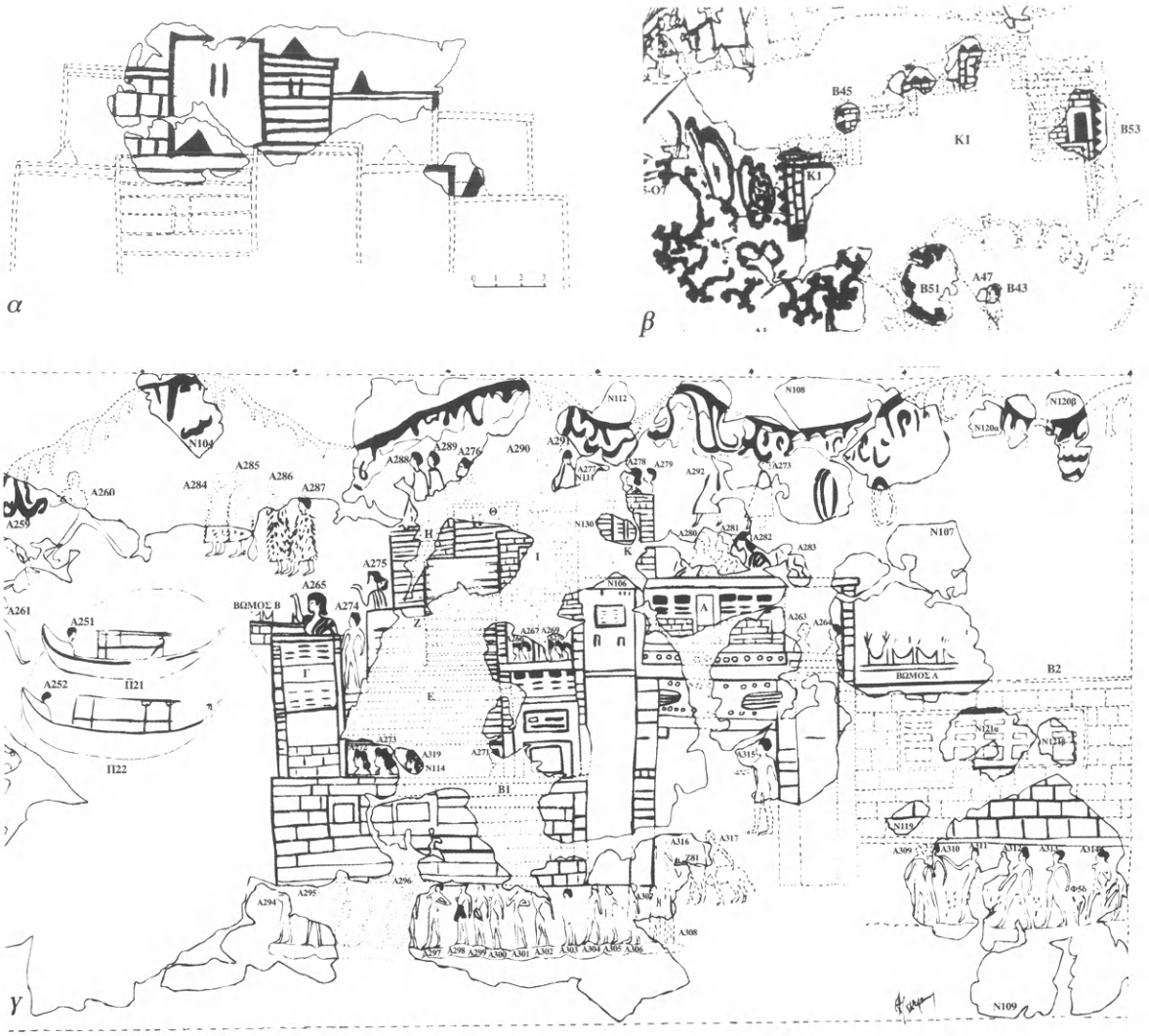

Εἰκ. 5. α. Δυτικὴ Ζωφόρος: Πόλη Ι (Τελεβαντου 1994, εἰκ. 17)· β. Βόρεια Ζωφόρος: Οἰκοδόμημα Κ1 (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 1)· γ. Νότια Ζωφόρος: Πόλη V (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 3).

Εἰκ. 6. Τὸ πήλινο σφράγισμα τῶν Χανίων, γνωστὸ ὡς The Master Impression.

τοῦ στήθους καὶ ἄνω, εἶναι δὲ ζήτημα ἂν ὑπῆρχε κάτω σῶμα, διότι οὐδὲν ἴχνος διετηρήθη. Μετὰ σχετικῆς πιθανότητος δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πομπῆς γυναικῶν προσερχομένων πρὸς βωμόν»[36].

Ὅταν ἡ τοιχογραφία ἀποκαταστάθηκε εἶχε ἤδη χαρακτηριστεῖ καὶ μάλιστα ἀπὸ ἕναν ἐπιστήμονα ἀδιαμφισβήτητου κύρους. Ἐγὼ δὲν νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ βωμό, ἀλλὰ ὅτι παριστάνεται μία θύρα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ξεστὴ λιθοδομὴ καὶ τὸ πλαισιό της εἶναι διακοσμημένο μὲ τρέχουσα σπείρα. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι της ὑπάρχουν δύο ἐπάλληλες ἀνισομήκεις λαξευτὲς ταινίες ποὺ ἐπιστέφονται μὲ διπλοῦν κέρας (εἰκ. 1).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ διάταξη διαφέρει ἀπὸ τὶς τυπικὲς ἐξώπορτες τοῦ οἰκισμοῦ στὸ ὅτι δὲν ἔχει δίπλα της παράθυρο, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἡ τυπικὴ διάταξη τοῦ πορτοπαραθύρου, καὶ ἐπιπλέον ἡ πόρτα εἶναι δίφυλλη[37]. Ὅμως, οἱ δίφυλλες πόρτες τεκμηριώνονται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Γιὰ παράδειγμα, στὴ βόρεια πρόσοψη τοῦ Συγκροτήματος Δ (χῶρος 5), πάνω στὸ μονολιθικὸ κατώφλι ποὺ ὁδηγεῖ στὸν προθάλαμο τοῦ κλιμακοστασίου, σώζονται τὰ ὁμόκεντρα χαράγματα ἀπὸ τὴν περιστροφὴ τῶν θυροφύλλων[38]. Ἐπιπλέον, ἡ πόρτα τῆς τοιχογραφίας διαφέρει στὸ ὅτι περιβάλλεται ἀπὸ ξεστὴ τοιχοδομὴ καὶ δὲν ἔχει ἀνωδομή. Ὁ ἰσόδομος τοῖχος καταλαμβάνει ὅλο τὸν χῶρο ποὺ ὑπάρχει διαθέσιμος δεξιὰ τῆς πόρτας (νότια) καὶ πιθανῶς ἀριστερά της (βόρεια), παρότι τὸ τμῆμα αὐτὸ σώζεται πολὺ ἀποσπασματικὰ (εἰκ. 1). Ἡ ὅλη διάταξη τῆς θύρας ἢ πύλης εἶναι ἄκρως συμμετρικὴ καὶ διαιρεῖται σὲ δύο ἴσα καὶ ὅμοια μέρη ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονά της. Ἡ ἐντύπωση δὲν εἶναι αὐτὴ μιᾶς ἀνεξάρτητης, αὐτοτελοῦς κατασκευῆς, ἀλλὰ τῆς ἐπιφανείας ἑνὸς τοίχου ποὺ ἐκτείνεται χωρὶς πέρατα ἔνθεν καὶ ἔνθεν. Παρακάτω θὰ ἐπανέλθω.

Οἱ θέσεις εὕρεσης τῶν διπλῶν κεράτων τὰ τοποθετοῦν στὶς περιοχὲς τῶν κλιμακοστασίων καὶ τῶν εἰσόδων. Ὅπως εἴδαμε, ὅλα βρέθηκαν πεσμένα ἀπὸ τὴ ἀρχική τους θέση καὶ ἔτσι ἡ ἀποκατάστασή τους εἶναι ἀναγκαία. Ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει προχωρήσει ἐπαρκῶς εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ κλωβὸς τοῦ κλιμακοστασίου κάθε κτηριακῆς ἑνότητας περιέχει καὶ τὸν μικρὸ προθάλαμο στὸν ὁποῖο ἀνοίγει ἡ ἐξώπορτα καὶ ὅτι μία μόνο εἴσοδος ἀντιστοιχεῖ σὲ κάθε κτήριο. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἀναγνωριστεῖ δέκα κύρια κλιμακοστάσια[39]. Ἐπειδή, ὅπως ἐξηγεῖται παρακάτω, τὰ διπλὰ κέρατα συσχετίζονται μὲ τὶς ἐξωτερικὲς πόρτες, ὑπόθεση ποὺ ἐνισχύει ἡ τοιχογραφία τῆς Ξεστῆς 3, καὶ ἐπειδὴ βάσει τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἡ θέση τους ἦταν ψηλά, μποροῦμε νὰ τὰ φανταστοῦμε νὰ ἐπιστέφουν τὸ δῶμα στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ κτηρίου: στὴν ἀπόληξη τοῦ κλιμακοστασίου ἢ μπροστὰ ἀπὸ αὐτήν, πάνω στὶς πλακοειδεῖς πέτρες τῆς ἐπίστεψης τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου[40] ἢ πάνω στὴ λαξευτὴ ταινία τοῦ δώματος. Παραδείγματα διπλῶν κεράτων ποὺ φαίνεται ὅτι ἔπεσαν ἀπὸ ὑψηλὲς θέσεις, ὅπου ἦταν τοποθετημένα, ἀναφέρονται σὲ ἐκθέσεις ἀνασκαφέων[41]. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ἱκανὸ ἀριθμὸ εἰκονογραφικῶν μαρτυριῶν τὰ διπλὰ κέρατα ἐπιστέφουν τὶς λαξευτὲς ταινίες οἰκοδο-

36. Μαρινατος 1976β, 34, 36. Πρβ. Ντουμας 1992, 28-29.

37. Οἱ ἐξώπορτες τῶν σπιτιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀντίθετα μὲ τὸ τὶ θὰ περίμενε κανείς, δὲν εἶναι δίφυλλες, ἀλλὰ μονόφυλλες. Τὴν παρατήρηση ὀφείλω στὴν Κλαίρη Παλυβοῦ (πρβ. Παλυβου 1999, 317-319, εἰκ. 163). Ἴσως διότι ἡ μονόφυλλη πόρτα ἀσφαλίζει πιὸ εὔκολα.

38. Μαρινατος 1970, 164, πίν. 211.

39. Παλυβου 1999, 243-244, 302.

40. Παλυβου 1999, 216-218, εἰκ. 116.

41. Boyd 1904, 38· *PM* II, 160, 814 κ.ἀ., πρβ. Nilsson 1950 (1927), 184.

μημάτων. Οἱ προεξέχουσες λαξευτὲς ταινίες στὸ Ἀκρωτήρι δηλώνουν τὰ δάπεδα τῶν ὀρόφων (τὰ δώματα δὲν σώζονται), ἀλλὰ στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία ἐμφανίζονται κυρίως ὡς ἐπίστεψη στὸ ὕψος τοῦ δώματος[42].

Πάντως ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο κρίθηκε ἀναγκαῖο τὸ κλιμακοστάσιο νὰ καταλήγει στὸ δῶμα, δηλαδὴ νὰ ἐπιμηκύνεται μία γενικὰ δύσκολη στὸν σχεδιασμό της καὶ προβληματικὴ στὴ λειτουργία της κατασκευή, δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφής. Γιὰ παράδειγμα, τὸ δῶμα τῆς περιοχῆς τοῦ Νότιου Κτίσματος (μονώροφο καὶ τὸ μοναδικὸ ποὺ σώζεται ἀνέπαφο) δὲν ἦταν βατό. Ὅπως παρατηρεῖ ὅμως ἡ Παλυβοῦ, «ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι πολλὰ δώματα ἦταν βατά –ἄρα ἐπίπεδα– καὶ ὅτι ἀποτελοῦσαν λειτουργικὸ χῶρο τοῦ κτηρίου. Τέτοιες ἐνδείξεις εἶναι τὰ κλιμακοστάσια ποὺ καταλήγουν στὸ δῶμα, ὅπως τῆς Δυτικῆς Οἰκίας»[43]. Τὰ κλιμακοστάσια, λοιπόν, μὲ τὰ ὁποῖα συσχετίζονται χωρικὰ τὰ εὑρεθέντα διπλὰ κέρατα πιθανότατα παρέχουν πρόσβαση στὸ δῶμα. Φαίνεται ὅμως πιθανὸ τὰ περισσότερα κλιμακοστάσια νὰ κατέληγαν στὸ δῶμα. Σημειωτέον ὅτι στὸ μονώροφο Νότιο Κτίσμα, τοῦ ὁποίου τὸ συνολικὸ ὕψος εἶναι σχετικὰ μικρό, ἴσως δὲν ὑπῆρχε λόγος γιὰ ἐσωτερικὸ κλιμακοστάσιο. Πρόσβαση στὸ δῶμα, ὅταν αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο, μποροῦσε νὰ παρέχει καὶ μία ἁπλή, φορητή, ξύλινη κλίμακα. Ἀσφαλῶς τὸ ΥΚ δῶμα, ὅπως αὐτὸ τῆς ἀνώνυμης νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶχε ἀνάγκη περιοδικῶν ἐπισκευῶν, ἀλλὰ κυρίως «πατήματος», τουλάχιστον μία φορὰ τὸ χρόνο, γιὰ νὰ διατηρεῖται συμπαγές, δηλαδὴ ὑδροστεγές (πίν. 16:β). Ὡστόσο, οἱ περιοδικὲς τελετουργικὲς σπονδὲς πάνω στὰ διπλὰ κέρατα παρέχουν ἕναν ἀκόμη λόγο γιὰ νὰ εἶναι τὰ δώματα βατὰ καὶ μὲ εἰδικὰ διαμορφωμένη πρόσβαση.

Ἀκόμη ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ διαμόρφωση κλιμακοστασίων-εἰσόδων, τῶν ὁποίων ὁ σχεδιασμὸς ἀκολουθεῖ ἕνα κοινὸ πρότυπο, ἔγινε μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΚ Ι[44]. «Μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες συνέπειες [τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς] ἦταν νὰ ξανακτιστοῦν ὅλες οἱ εἴσοδοι σύμφωνα μὲ τὶς νέες στάθμες τῶν δρόμων, οἱ ὁποῖες ἀνυψώθηκαν σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὑλικὰ καταστροφῆς ποὺ συγκεντρώθηκαν στοὺς ἀνοιχτοὺς χώρους»[45] καὶ «Πολλὰ κύρια κλιμακοστάσια ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη...»[46]. Ὅπως ἔδειξε ἡ Μαρθάρη μὲ διερευνητικὲς τομὲς στὰ θεμέλια, τὸ ἀνατολικὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Συγκροτήματος Δ (χῶρος 19) διαμορφώθηκε μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ τῆς πρώιμης ΥΚ Ι, ὅταν ἀκόμη ἡ ὕστερη ΜΚ κεραμικὴ ἦταν σὲ παραγωγή[47].

Στὴ νέα αὐτὴ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου ἐντάχθηκαν καὶ τὰ διπλὰ κέρατα ὡς ἐπιστέψεις τῶν κτηρίων. Δηλαδή, ἡ λειτουργικὴ ἀποκατάσταση τῶν κτηρίων στὸ πιὸ εὐπαθὲς τμῆμα τους, τὸ κλιμακοστάσιο, ἐπιστέφεται συμβολικὰ πάνω ἀπὸ τὸ πιὸ κρίσιμο στοιχεῖο τους, τὴν εἴσοδο. Ἔτσι, τὰ διπλὰ κέρατα φορτίζονται περαιτέρω καὶ μὲ νόημα ἀπὸ τὴ μνήμη μιᾶς μεγάλης καταστροφῆς, τὴν ἐπανάληψη τῆς ὁποίας ἡ κοινότητα ἀπεύχεται. Ἡ δύναμη, ἡ προστασία, ἡ ἀνανέωση, ὡς στοιχεῖα συμβολισμοῦ, ἐντάσσονται στὸ σημασιολογικὸ πλαίσιο τῶν διπλῶν κεράτων τὰ ὁποῖα ἀναλαμβάνουν κοινωνικὴ σημασία καὶ ἀποτρεπτικὴ λειτουργία (βλ. παρακάτω).

---

42. Παλυβου 1999, 121.
43. Αὐτόθι, 216-220, εἰκ. 114-116.
44. Μαρινατος 1973, 221-225· Doumas 1983, 43-44, 124· Marthari 1984· Palyvou 1984, 135-136.
45. Μαρινατος 1973, 221-225· Παλυβου 1999, 264-265.
46. Παλυβου 1999, 256.
47. Marthari 1984, 118-123.

Πιστεύω λοιπὸν ὅτι τὰ διπλὰ κέρατα πρωτίστως σχετίζονται μὲ τὶς ἐξώπορτες καὶ κατ' ἐπέκτασιν μὲ τὰ κατώφλια, ὅπου δηλαδὴ λαμβάνει χώραν διάβαση. Ἀλλὰ στὴν τοιχογραφία τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου φαίνεται νὰ ἐπιστέφουν καὶ τὸ ὀχυρωματικὸ οἰκοδόμημα (πλάι σὲ μιὰ πύλη), ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερο κτίσμα ποὺ ἀπεικονίζεται στὴ Νότια Ζωφόρο, δεξιά (πέμπτη πόλη), ὅπου τοποθετοῦνται ἐν σειρᾶ περισσότερα ἀπὸ ἕνα (πίν. 15). Ἡ Πέμπτη Πόλη τῆς ζωφόρου, ὡς γνωστόν, ἔχει εὔλογα προταθεῖ ὅτι παριστᾶ τὸ Ἀκρωτήρι[48]. Τέλος, σὲ σπάραγμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Τομέα Α ἀπεικονίζονται στὴν ἴδια διάταξη στὸ δῶμα, πιθανὰ φανταστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς μὲ κίονες. Ὁ συσχετισμὸς διπλῶν κεράτων-εἰσόδων προϋποθέτει εὐρεία κατανομὴ στὸν ἀστικὸ ἱστὸ καὶ ὄχι συγκέντρωση σὲ μία περιοχή, ἀφοῦ κάθε κτηριακὴ ἑνότητα, κάθε οἶκος, εἶχε μία μόνο ἐξώπορτα[49]. Οἱ θέσεις τῶν εὑρεθέντων διπλῶν κεράτων ἐπιβεβαιώνουν τὴν εὐρεία κατανομή.

Ὅμως, αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ πίσω στὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα: ἂν διπλὰ κέρατα ἐπέστεφαν τὶς εἰσόδους, ἕνα σὲ κάθε εἴσοδο, εἴτε ψηλὰ στὸ δῶμα εἴτε πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα, στὶς ὁριζόντιες προεξέχουσες λαξευτὲς ταινίες ποὺ περιβάλλουν τὰ κτήρια[50], τότε γιατί, ἐνῶ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δεκαέξι ἐξώπορτες σὲ ἰσάριθμες κτηριακὲς ἑνότητες, ἔχουν βρεθεῖ μόνον τέσσερα διπλὰ κέρατα;

Κατὰ κανόνα, στὶς προϊστορικὲς θέσεις, ἡ ἀνωδομὴ τῶν κτηρίων λείπει, ὅμως στὸ σφραγισμένο ΥΜ στρῶμα τῆς Θήρας (ὅπως καὶ στὶς θαμμένες πόλεις τοῦ Βεζουβίου), περιμένει κανεὶς ὅτι θὰ ἀνασυρθεῖ τὸ σύνολο τῶν μὴ φορητῶν τεχνουργημάτων, τουλάχιστον ὅλα τὰ μὴ ὀργανικὰ ὑλικὰ ποὺ δὲν ἀποσαθρώθηκαν. Συνεπῶς τὸ ἐρώτημα εἶναι εὔλογο. Ὅμως τὰ περισσότερα κτήρια δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ πλήρως καὶ τὰ ἀποτμήματα τῶν λίθινων κεράτων δύσκολα διακρίνονται ἀπὸ ἄλλα οἰκοδομικὰ ὑλικὰ καὶ μποροῦν νὰ ἀγνοηθοῦν ὡς μπάζα. Ἕνα τέτοιο ἀπότμημα μήκους πάνω ἀπὸ μισὸ μέτρο ἀναγνωρίσθηκε σὲ σωρὸ μπάζων στὶς Μυκῆνες χρόνια μετὰ τὴν ἀρχική του ἀπόθεση[51]. Ἰδιαιτέρως τὰ κλιμακοστάσια, μὲ τὰ ὁποῖα πιστεύω ὅτι σχετίζονται τὰ διπλὰ κέρατα, παραμένουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄσκαφα γιὰ στατικοὺς λόγους[52]. Ἐπιπλέον, ἐφόσον τὰ διπλὰ κέρατα ἦταν τοποθετημένα σὲ ὑψηλὴ θέση, πέφτοντας μπορεῖ νὰ ἔσπασαν σὲ τόσα ἀποτμήματα ὥστε νὰ εἶναι δύσκολο πλέον νὰ ἀναγνωρισθεῖ τὸ ἀρχικὸ σχῆμα τους, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὰ ἐντοπιστοῦν ἀνασκαφικά. Τέλος, ἐκεῖνα ποὺ δὲν κατέπεσαν μὲ τὶς ἀρχικὲς σεισμικὲς δονήσεις[53], μπορεῖ νὰ χάθηκαν μαζὶ μὲ τοὺς ἄνω ὀρόφους τῶν κτηρίων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σφοδρῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς. Ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις, μετὰ τὶς πρῶτες δονήσεις ποὺ προειδοποίησαν τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ σπίτια τους καὶ πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ ἡφαιστειακὴ δραστηριότητα, ἔγιναν ἰσχυροὶ σεισμοί. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν σεισμῶν προκλήθηκαν σοβαρὲς καταστροφὲς στὰ κτήρια καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ τὰ διπλὰ κέρατα νὰ κατέπεσαν τότε καὶ νὰ θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Ὅμως καὶ αὐτὰ ποὺ τυχὸν παρέμειναν στὴ θέση τους ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη σεισμικὴ δοκιμασία, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ

48. Doumas 1979· Τελεβαντου 1994, 337-338.

49. Παλυβου 1999, 290.

50. Παλυβου 1999, 106-108. Ὁμολογουμένως ἡ προβολὴ τῶν λαξευτῶν ταινιῶν ἀπὸ τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων εἶναι σχετικὰ μικρή (0,07-0,18 μ. μέγιστο). Τὸ μέγεθος εἶναι ὁριακὸ γιὰ τὴν ἀσφαλὴ τοποθέτηση διπλῶν κεράτων πάνω στὶς λαξευτὲς ταινίες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς στάθμες τῶν δαπέδων. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν διπλῶν κεράτων πάνω στὸ δῶμα ὡς ἐπιστέψεις λαξευτῶν ταινιῶν ἢ τῶν πλακῶν τοῦ χαμηλοῦ στηθαίου εἶναι ἡ πιὸ πιθανή.

51. Hood 1986.

52. Παλυβου 1999, 243.

53. Doumas 1974.

φρεατομαγματικὰ κύματα τῆς τρίτης ἐκρηξιακῆς φάσης. Τὰ κύματα αὐτά, ἀφάνταστης ἐνέργειας, παρέσυραν ὅ,τι ἐξεῖχε πάνω ἀπὸ 5 ἢ 6 μ., μετὰ τὴν ἀρχικὴ ταφὴ τοῦ οἰκισμοῦ ἕως αὐτὸ τὸ ὕψος, μὲ τέφρα καὶ κίσηρη τῶν δύο πρώτων ἐκρηξιακῶν φάσεων[54]. Τὴν ἴδια ὑπόθεση εἶχε κάνει πρῶτος ὁ Shaw γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὰ δώματα[55].

Σὲ ὅλες τὶς ζωγραφικὲς ἀπεικονίσεις τὰ διπλὰ κέρατα παριστάνονται λευκά. Τὸ χρῶμα τους ὀφείλεται σὲ ἀσβεστόχριση ἢ στὸ φυσικὸ ὑπόλευκο χρῶμα τοῦ τόφφου, πετρώματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα ὅλα πλὴν ἑνὸς ποὺ εἶναι ἀπὸ κόκκινη σκωρία. Ἦταν ἀναγκαῖο λοιπόν, ἀνεξαρτήτως τοῦ φυσικοῦ χρώματος τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν λαξευμένα, νὰ φαίνονται λευκά. Τὸ λευκὸ εἶναι τὸ χρῶμα τοῦ βουκράνου, ἐνῶ τὸ αἷμα ρέει εὔκολα καὶ εἶναι εὐδιάκριτο πάνω στὴ στιλπνὴ ἐπιφάνεια. Ἡ πορώδης κόκκινη σκωρία θὰ τὸ ἀπορροφοῦσε καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ ἐπιθυμητὴ χρωματικὴ ἀντίθεση ὅπως ἐξηγεῖται παρακάτω.

Πιστεύω ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν ἦταν βαμμένοι πορτοκαλόχρωμοι. Ἡ ὕπαρξη τοῦ χρώματος διαπιστώθηκε ἀπὸ τὸν γράφοντα σὲ μία τουλάχιστον περιοχὴ τῆς βόρειας ὄψης τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1987[56] καὶ σώζεται πάνω σὲ ἀσβεστοκονία. Πορτοκαλὶ ἀσβεστοκονίαμα σώζεται καὶ στὴ νότια πρόσοψη τῆς Ξεστῆς 3[57]. Τὰ λευκὰ κέρατα ὡς ἐπίστεψη κτηρίων ἦταν σὲ περίοπτη θέση καὶ μὲ τὴ χρωματικὴ ἀντίθεση λευκοῦ-πορτοκαλὶ νὰ ἐνισχύει τὴν ὀπτικὴ ἐντύπωση, θὰ ἦταν πασιφανὴ ἀπὸ τὸν δρόμο, ἀφοῦ τὰ κλιμακοστάσια ἐπὶ τῶν ὁποίων τὰ τοποθετῶ βρίσκονται κατὰ κανόνα στὶς γωνίες τῶν κτηριακῶν ἑνοτήτων. Τὰ ἀρχικὰ χρώματα, ἄλλωστε, θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ ἔντονα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώζονται σήμερα καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι παρατηρεῖται διακριτὴ κατεργασία τῶν δύο πλευρῶν νομίζω ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι μόνο ἡ μία πλευρά τους ἦταν ὁρατή· ὡς προέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.

3. Ἡ ὀνοματοθετικὴ μίανση τοῦ συμβόλου

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν τοῦ Evans γιὰ τὴ μινωικὴ θρησκεία ἀντανακλᾶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Frazer[58], τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδραση ἦταν καταλυτικὴ ὄχι μόνο στὸν χῶρο τῆς συγκριτικῆς θρησκειολογίας, τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῶν συναφῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴ διαμόρφωση τῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του[59]. Ὁ Frazer προσδιόρισε τὴ θρησκευτικότητα μὲ ὅρους ἐξευμενισμοῦ ὑπερφυσικῶν δυνάμεων διὰ μέσου τῶν προσφορῶν. Στὸ σύστημα πράξεων ἐξευμενισμοῦ συμπεριέλαβε τὴ θυσία (ἀναίμακτες καὶ αἱματηρὲς προσφορές), τὶς σπονδές (ὑγρὲς προσφορές), τὰ δῶρα πρὸς τὴ θεότητα, τὶς ἱκεσίες (λεκτικὲς προσφορὲς) καὶ ἄλλες χειρονομίες γιὰ τὴν ἀπόδοση τιμῶν πρὸς τὸ ἀόρατο[60]. Οἱ βασικὲς αὐτὲς ἀρχὲς εἶναι διαγνώσιμες στὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης τοῦ Evans καὶ τοῦ μινωικοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος γύρω ἀπὸ τὴ Μεγάλη Μητέρα Θεά[61]. Τά «κέρατα καθοσιώσεως» ἐντάχθηκαν σὲ αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸ σύστημα ἀλλὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς προβληματικῆς καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἐποχῆς[62].

---

54. Heiken - MacCoy 1984· MacCoy - Heiken 1990· Sparks - Wilson 1990.
55. Shaw 1977, 233 σημ. 17.
56. Πρβ. Ντουμας 1991, 254.
57. Παλυβου 1999, 181.
58. Frazer 1922 (1890).
59. Πρβ. Eliot 1963 (1936), 80.
60. Πρβ. Goody 1961.
61. Evans 1901· *PM* II, 277-279· Burkert 1985², 39, 41.
62. Πρβ. Ζωης 1996, κυρίως 175-219. Ἡ ἐν δυνάμει σημαντικὴ αὐτὴ ἐργασία ἀκυρώνεται ἐν μέρει ἀπὸ

Ἡ πατρότητα τοῦ ὅρου «κέρατα καθοσιώσεως», μερικὲς φορὲς καί «ἱερὰ κέρατα» (horns of consecration, sacral horns), ποὺ διατυπώθηκε πρὶν καλὰ καλὰ ἀρχίσουν οἱ ἀνασκαφὲς στὴν Κνωσό, ἀνήκει στὸν ἴδιο[63]. Παλαιότερες μελέτες εἴτε τὰ ἀγνοοῦν τελείως εἴτε τὰ ἀναφέρουν περιγραφικά, ὅπως «anchor-like projections»[64]. Ὁ Evans ἀπέδωσε στὰ διπλὰ κέρατα τὸν χαρακτηρισμό «κέρατα καθοσιώσεως», διότι πίστευε ὅτι καθοσιώνουν ὅ,τι τοποθετεῖται ἀνάμεσά τους καὶ συσχετίζεται μὲ αὐτά. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ὀνοματοδοσία καὶ αὐτὸς εἶναι ἕνας κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀκόμη καὶ ὁ σύγχρονος μελετητὴς εἶναι δύσκολο νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν κατὰ Evans σημασία τους.

Ἡ πρόοδος τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Κνωσὸ ποὺ ἄρχισαν τὸ 1900 ἔφερε στὸ φῶς εὑρήματα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονταν σὲ αὐτὴ τὴν ἀρχικὴ ἑρμηνεία. Ἔτσι ἀργότερα ὁ ἀνασκαφέας θὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ παρουσία ἱερῶν κεράτων ὡς ἐπιστέψεων κτηρίων δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι τὰ κτίσματα ἦταν μέρη ἱερῶν, ἀφοῦ κέρατα μποροῦν νὰ ἐπιστέφουν καὶ κτίσματα μὲ κοσμικὸ χαρακτήρα καὶ πιὸ συγκεκριμένα ὅτι «There is more than one indication that the copings of the palace walls were set with similar horns»[65]. Θέση ποὺ οὐσιαστικὰ ἀναιρεῖται ὅταν διατυπώνεται ἡ ἄποψη περὶ ἱερότητος τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ κεράτων ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ[66].

Ὁ Nilsson συμφωνεῖ μὲ τὸν Evans ὅσον ἀφορᾶ στὴν ὀνοματοθεσία: «They are justly called "horns of consecration" by Sir A. Evans», ἀφοῦ δὲν εἶναι ἀντικείμενα λατρείας, οὔτε καὶ κάποιο εἶδος βωμοῦ γιὰ τὴν ἀπόθεση προσφορῶν «but they are the place of consecration where objects of the cult are laid-either the cult implements (e.g. the libation jug) or the actual objects of the cult themselves (e.g. the sacred bough)». Καὶ ὅτι τά «κέρατα καθοσιώσεως» μποροῦν ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐπιστέψεις «in a more symbolical or even ornamental fashion on buildings where they cannot all, at any rate, have served as receptacles for cult objects or cult implements». Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὅτι «... it may be doubted if all buildings in which the sacred horns appear are of a sacred nature, temples or shrines or altars»[67].

Νομίζω ὅτι στὰ παραπάνω διαφαίνεται ἕνας κάποιος σκεπτικισμὸς στὸν λόγο τοῦ Nilsson. Ἡ καθολικότητα ὅμως τῆς ἀρχικῆς ἑρμηνείας τοῦ Evans δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀφοῦ πιὸ κάτω ὑπονοεῖ ὅτι ὅπου τὰ κέρατα καθοσιώσεως δὲν φέρουν τὴν ἱερὴ σημασία τους εἶναι γιατί «it is a characteristic feature of Minoan art that emblems or even figures, e.g. the "genii", which are of religious origin are transferred by the artists fancy to mere artistic and ornamental use»[68]. Μὲ ἄλλα λόγια ὅ,τι δὲν συμφωνεῖ μὲ τὶς παραπάνω ἑρμηνεῖες δημιουργήθηκε «ποιητικῆ ἀδεία» τῶν καλλιτεχνῶν καὶ εἶναι ἁπλὰ διακοσμητικό, δηλαδὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ πεδίο τῆς ἐξήγησης. Ὁ Nilsson διακρίνει τὰ ἀσθενὴ σημεῖα τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ Evans, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ δὲν τὴν ἀμφισβητεῖ. Ἡ ἀμφισημία μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται τὰ διπλὰ κέρατα στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ ὑλικὸ δὲν βοηθάει τὴν προσπάθειά του νὰ συστηματοποιήσει τὴν ἑρμηνεία τους.

τὸ καυστικὸ καὶ πολλάκις «δονκιχωτικὰ» ἐπιθετικὸ ὕφος της, ποὺ προκαλεῖ ἀμηχανία καὶ λειτουργεῖ σὰν παραπέτασμα ἀνάμεσα στὸν ἀναγνώστη καὶ τὸ περιεχόμενο. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις, παραμένει ἕνας θησαυρὸς παραθεμάτων καὶ νοητικῶν συσχετίσεων ἐνὸς λαμπροῦ μυαλοῦ.

63. Evans 1901, 102, 107, 135-138.
64. Tsountas - Mannat 1897, 102.
65. *PM* III, 83-84.
66. Nilsson 1950 (1927), 153· Μυλωνας 1977, 63.
67. Nilsson 1950 (1927), 152-153.
68. Αὐτόθι.

Πιὸ κάτω, συζητώντας τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὶς ἐπιστέψεις κτηρίων μὲ πολλαπλὰ διπλὰ κέρατα ἐν σειρᾶ, ὅπως αὐτὸ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδας, λέει ὅτι ἐδῶ ἡ χρήση τους διευρύνθηκε (extended) καὶ δὲν εἶναι πιὰ τὰ κέρατα καθοσιώσεως αὐτὰ καθεαυτά, ἀλλά «... merely came to denote the sacred character of the building»[69]. Λίγο πολὺ ὅπως ὁ σταυρὸς ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται πάνω στὴν Ἁγία Τράπεζα ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπίστεψη στὸν ναό. Ὅμως, τὸ παράδειγμα αὐτὸ λίγο βοηθάει στὴ διευκρίνιση τῶν λεχθέντων. Ἀκόμη, ἀναφερόμενος στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου στοὺς ἱεροὺς περιβόλους συνυπῆρχαν καὶ ἄλλα κτήρια μὲ ἱερὸ χαρακτήρα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ τεμένη (shrines), διερωτᾶται γιατί νὰ μὴν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὴ μινωικὴ ἐποχή; Καὶ ἀφοῦ ὁ Evans θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνάκτορο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔχει ἱερὸ χαρακτήρα, γι' αὐτό «... buildings connected with a sanctuary other than a shrine were adorned with sacred horns in order to stamp them as sacred»[70].

Ὁ Nilsson, λοιπόν, ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ φαίνεται νὰ ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὴν καθολικότητα τῆς ἱερῆς ἑρμηνείας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ ἐξηγήσει αὐτὰ τὰ μὴ ἱερὰ κτήρια ποὺ φέρουν ἐπιστέψεις κεράτων, διευρύνει τὸν κύκλο τῶν κτηρίων μὲ ἱερὸ χαρακτήρα ὥστε νὰ τὰ συμπεριλάβει. Ἡ σκέψη τοῦ Nilsson ἔχει ἐγκλωβιστεῖ σὲ μία κυκλοτερὴ ἐπιχειρηματολογία, διότι δὲν ἀπορρίπτει τὴν ἀρχικὴ ἑρμηνεία τοῦ Evans καὶ ὑπεκφεύγει νὰ ἀναγνωρίσει τὴ μιασματικότητα τῆς ὀνοματοθεσίας καὶ τὰ προβλήματα ἑρμηνείας ποὺ αὐτὴ ἔθεσε. Οἱ παραπάνω ἀπόψεις ἀνατυπώθηκαν ὡς ἔχουν στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ θεμελιώδους ἔργου του γιὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία (1950). Ὁ Powell, μάλιστα, ἀναγνωρίζοντας τὴ δύναμη ἐπιβολῆς ποὺ ἐνέχει ἡ ὀνοματοδοσία τοῦ Evans, ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ ὅρος «κέρατα καθοσιώσεως» θὰ ἀλλάξει ποτέ, ἀκόμη καὶ ἂν στὸ μέλλον βεβαιωθοῦμε ὅτι τὰ ἐν λόγω ἀντικείμενα δὲν παριστοῦν κἂν κέρατα![71]

Ἔτσι, παρὰ τὶς διευκρινίσεις ποὺ διατυπώνονται, γενικῶς νοεῖται ὅτι ἱερὰ ἀντικείμενα τίθενται ἐν μέσω «κεράτων καθοσιώσεως», ἐνῶ ὅταν πρόκειται γιὰ κτίσματα μὲ ἐπιστέψεις κεράτων τότε αὐτὰ ἔχουν ἱερὸ χαρακτήρα. «Πάντως ἕνα εἶναι βέβαιο: ὅτι τὰ κέρατα εἶναι ἡ θέση τῆς καθοσιώσεως, γιατὶ τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τὰ τοποθετοῦσαν ἀναμεσά τους»[72]. Στὴν πράξη λοιπὸν ἡ «καθιέρωση» τοῦ ὅρου «κέρατα καθοσιώσεως» καθοσίωσε τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ἀποτρέποντας κάθε κριτικὴ ἀναθεώρηση τοῦ αὐτοερμηνευτικοῦ χαρακτήρα τοῦ ὅρου. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀναφέρθηκα στὴν ὀνοματοθετικὴ μίανση τοῦ συμβόλου. Τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς ἄλλης ὀνοματοδοσίας τοῦ Evans, μὲ διαφορετικὲς συνάφειες, αὐτῆς τοῦ «Βασιλέα-Ἱερέα» (Priest-King), ἀναλύει ὁ Bennet[73].

Τὰ πρωιμότερα ὅλων τῶν κεράτων εἶναι τὰ ἀμφισβητούμενα διπλὰ κέρατα τοῦ Μόχλου[74]. Ὁ ἀποθέτης (deposit) στὸν ὁποῖο βρέθηκαν χαρακτηρίστηκε λατρευτικῆς σημασίας (of cultic significance), ἐπειδὴ περιεῖχε τὰ ἐν λόγω «ἱερὰ κέρατα»[75]. Δικαίως ὁ Persson διαμαρτυρήθη-

69. Αὐτόθι.

70. Αὐτόθι.

71. Powell 1977, 71.

72. Nilsson 1949 (1925), 14.

73. Bennett 1961.

74. Τὰ διπλὰ κέρατα τοῦ Μόχλου ποὺ κατ' ἄλλους εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση μίας λέμβου ἀνήκουν στὴν ΠΜ ΙΙ (περ. 2600-2200 π.Χ.). Ἡ κύρια χρήση διπλῶν κεράτων ὅμως παρατηρεῖται στὴ Νεοανακτορικὴ ἐποχή (περ. 1625-1375 π.Χ.). Στὸ Ἀκρωτήρι ἡ χρήση τους εἶναι πιστοποιημένη ἀπὸ τὴ ΜΚ περίοδο (βλ. Ἐπίμετρο).

75. Seager 1912, 82, 93, εἰκ. 48, 31· *PM* I, 56-57.

κε: «... but [the deposit] also contains coarse vases, spoons, etc., more fit for simple, ordinary use»[76]. Ἀνάλογες ἀντιρρήσεις ἐκφράζει καὶ ὁ Ντούμας σχετικὰ μὲ τὴν εὐκολία ἀπόδοσης τοῦ ἱεροῦ χαρακτήρα σὲ χώρους καὶ πράγματα τοῦ Ἀκρωτηρίου[77]. Πιὸ πρόσφατα ὁ Rehak μὲ μία πειστικὴ ἀνάλυση ἀμφισβητεῖ τὴ θρησκευτικὴ ἀνάγνωση τῆς σκηνῆς τοῦ δακτυλιδιοῦ ἀπὸ τὰ Ἰσόπατα[78]. Γενικά, ὅμως, οἱ μετὰ τὸν Evans μελετητὲς συζητοῦν τὰ διπλὰ κέρατα γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν λίγο πολὺ αὐτὸ ποὺ εἶχε «καθιερώσει» ὁ ὀνοματοθέτης τους, ὅτι δηλαδὴ καθοσιώνουν ὅ,τι σχετίζεται μὲ αὐτά.

«The double axe is a symbol of power, the power to kill; the bucrania and in sublime stylization, the cult horns, recall the overpowering of the bull. The real political and economic power lay, as in the parallel Bronze Age civilizations, in the hands of the king; his throne room and throne form the dynamic centre of the palace. Kingship is inconceivable without regal ceremonial»[79]. Σὲ ἕνα τέτοιο πλαίσιο λοιπὸν τὰ διπλὰ κέρατα θεωροῦνται τὰ σύμβολα ποὺ καθοσιώνουν τὰ πάντα ἀκόμη καὶ μία ἀνθρώπινη μορφή: «The image of a youthful figure standing between cult horns in front of which a genius raises his libation jug may bring to mind the worship of a god, initiation, or the consecration of a King»[80]. Δὲν ἔχουμε ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Evans: «The youthful personage-the divine character of whom is clearly marked by the sacral horns placed at his feet...»[81] καί «Sacral horns could mark any residential building belonging to a Minoan Lord who also performed sacerdotal functions»[82]. Γιατὶ κυρίως σὲ ἕνα τέτοιο περιβάλλον τὰ ἐμβλήματα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεωρεῖται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν οἰκόσημα εὐγενείας καὶ ἀσφαλῶς μονοπωλοῦνται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ὁμάδα τοῦ πληθυσμοῦ ἢ μία ἐλὶτ τῆς κοινότητας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πῶς ἕνα τόσο λίγο ἐπεξηγημένο σύμβολο ἀποδίδει νοήματα μὲ τόσο τελεσίδικο τρόπο[83]. Ὡστόσο, ὁ Renfrew, ἀκολουθώντας τὸν Evans καὶ τὸν Nilsson (βλ. παραπάνω), διερωτᾶται εὐθέως μήπως ἡ σημασία τους δὲν ἦταν πάντα θρησκευτική, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις «civic or royal»[84]. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀπουσία συζήτησης τῶν διπλῶν κεράτων ἀπὸ ἄλλες παρεμφερεῖς μελέτες ὅπως αὐτὴ τῆς Goodison[85] καὶ τῆς Μαρινάτου[86], ἐνῶ ἡ προγενέστερη συζήτηση τῶν κεράτων τῆς Ἀνατολίας καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς Diamant καὶ Rutter καταλήγει στὴν ἁπλοϊκή, λειτουργικὴ ἐξήγηση ὅτι ἦταν ὑπόστατα (pot stands)[87].

Γενικὰ δὲν ἔχει ἐκπονηθεῖ μία ἱκανοποιητικὴ μελέτη γιὰ τὰ διπλὰ κέρατα καὶ ἡ Μαρινάτου στὴν τελευταία συνθετικὴ ἐργασία της γιὰ τὴ μινωικὴ θρησκεία λέει ὅτι ὁ συμβολισμὸς τῶν «κεράτων καθοσιώσεως» εἶναι ἄγνωστος[88]. Ἡ παράθεση παραδειγμάτων τέτοιου εἴδους «μεταφορᾶς» τῆς ἱερῆς σημασίας ἀπὸ τὰ κέρατα πρὸς ὅ,τι χωρικὰ σχετίζεται μὲ αὐτὰ μπορεῖ

76. Frödin - Persson 1938, 233.

77. Ντουμας 1974, 210, ὑποσ. 4· 1992, 28-29. Πρβ. Renfrew στὴ συζήτηση τῆς εἰσήγησης τῆς Μαρινάτου στὸ *TAW* III. 1, 377.

78. Rehak 2000, 269-276.

79. Burkert 1985², 38.

80. Αὐτόθι, 42.

81. *PM* IV, 467.

82. *PM* III, 84.

83. Nilsson 1950 (1927), 152-153· Marinatos 1960, 34· Long 1974, 66-68· Rutkowski 1978, 661-664· Burkert 1985², 38· Morgan 1988, 83· Τελεβαντου 1994, 268-271, 336.

84. Renfrew 1985, 429.

85. Goodison 1989.

86. Marinatos 1993.

87. Diamant - Rutter 1969.

88. Marinatos 1993, 5.

νὰ συνεχιστεῖ. Στὴν παρούσα μελέτη χρησιμοποιεῖται ὁ περιγραφικὸς ὅρος «διπλὰ κέρατα», ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἡ ἀρχικὴ περιγραφὴ τοῦ Evans («two horned object»)[89] μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἀποκαθάρει τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ μίανση. Διότι, ἡ «καθιέρωση» τοῦ ὅρου «κέρατα καθοσιώσεως» καθοσίωσε τὰ ἴδια τὰ διπλὰ κέρατα μὲ τὴ συμβολὴ καὶ τῆς δεδομένης ἀσάφειας ἡ ὁποία κληροδοτήθηκε καὶ στὸν Nilsson. Ἐπιβάλλεται πάντως νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς συζητήσεις τῶν διπλῶν κεράτων προβάλλεται ἡ ἐγγενὴς ἀσάφεια ποὺ εἶναι μέρος τῆς διφορούμενης φύσης τῶν συμβόλων αὐτῶν καθεαυτά. Ἡ «ρομαντικὴ» προσέγγιση τοῦ Evans δὲν βοήθησε τὴν ἐξήγηση, ἐνῶ ὁ θετικισμὸς τοῦ Nilsson ἀποδείχθηκε ἀκατάλληλος γιὰ τὴν ἱκανοποιητικὴ ἑρμηνεία τους. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο ἔκαναν ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμες. Σχετικὰ μὲ τοὺς στόχους αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου ξεχωρίζω κυρίως δύο: πρῶτον, τὰ διπλὰ κέρατα εἶναι σχηματικὲς παραστάσεις τοῦ βουκράνου καὶ σχετίζονται μὲ τὴ θυσία τοῦ ταύρου καὶ δεύτερον, διπλὰ κέρατα τοποθετοῦνταν ὡς ἐπίστεψη καὶ σὲ κτήρια μὲ κοσμικὸ χαρακτήρα.

4. Διπλὰ κέρατα, αἷμα καὶ κλῶνοι: τελετουργικὴ θυσία καὶ ἐξιλασμὸς τῆς βίας

Ἡ τελετουργικὴ θυσία ἔχει συζητηθεῖ ἐκτενῶς στὸ πλαίσιο τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας[90]. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Κρήτη θυσιάζονταν διάφορα εἴδη ζώων καὶ περισσότερα ἀπὸ ἕνα εἴδη θὰ μποροῦσαν νὰ θυσιαστοῦν μαζὶ κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς καὶ μόνο τελετῆς. Οἱ θυσίες ἦταν κυρίως αἱματηρὲς[91] καὶ τὰ σφαγιάσιμα ζῶα ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ κερασφόρα, μὲ κατ' ἐξοχὴν θυσιαστικὸ ζῶο τὸν ταῦρο[92].

Ἡ σχέση τῶν διπλῶν κεράτων μὲ τὴν αἱματηρὴ θυσία εἰκονογραφεῖται μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ μινωικὴ παραστατικὴ τέχνη καὶ εἰδικότερα στὸ Ἀκρωτήρι μὲ τὴν ἀπεικόνιση αἵματος ποὺ ρέει πάνω σὲ διπλὰ κέρατα (εἰκ. 1). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ παραπέμπει προφανῶς σὲ δημοτελὴ θυσία καὶ σπονδὲς αἵματος τοῦ θυσιαστικοῦ ζώου. Δημοτελή, γιατὶ ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ὑπαινίσσεται ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχει κεντρικὴ ἐξουσία ποὺ ἐλέγχει τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν ἀναδιανομὴ τῶν προϊόντων[93]. Ἐπιπλέον, τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ εὑρήματα ὅτι γενικὰ ἡ θυσιαστικὴ τελετουργία διαδραματίζεται σὲ ἐξωτερικούς, δηλαδὴ δημόσιους, χώρους καὶ ὄχι ἔνδον[94]. Αὐτὴ εἶναι μία κρίσιμη παρατήρηση καὶ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἑρμηνεία τῆς θυσίας ὡς κοινωνικῆς πρακτικῆς, ποὺ ἀφορᾶ στὸ σύνολο τῆς κοινότητας καὶ ὄχι μόνο σὲ μυημένες ὁμάδες ἢ σὲ κάποιο ἱερατεῖο.

Ὡστόσο, ἡ Μαρινάτου, κρίνοντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν εἰκονογραφικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ θυσία προέρχεται ἀπὸ σφραγίδες καὶ σφραγιστικὰ δακτυλίδια, διερωτᾶται ἂν θυσιαστὲς ἦταν ἀποκλειστικὰ τὰ μέλη μιᾶς ἐλίτ. Οἱ ἀντιρρήσεις δὲν λείπουν γιὰ

89. Evans 1901, 102.

90. *PM* IV, 40-44· Long 1974· Marinatos 1986· 1988· Bergquist 1988· 1993· Dietrich 1988· Warren 1988, 28-29. Ἐπίσης βλ. τὴ διατριβὴ τοῦ Γ. Σακελλαράκη (Sakellarakis 1970), ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴ Μαρινάτου (Marinatos 1986, 9), εἶναι ἡ πρώτη ἐργασία ποὺ ἔδωσε ἔμφαση στὴν τελετουργικὴ θυσία καὶ συγκέντρωσε μαρτυρίες γιὰ θυσίες ταύρων καὶ ἀλόγων.

91. Πρβ. Bergquist 1993, 19-21.

92. *PM* IV, 40-44· Long 1974, 61-68· Marinatos 1986, 11-14· Rice 1998, 41-50.

93. Schachermeyer 1978, 423-428· Doumas 1982, 11· 1983, 124· Ντουμας 1988, 27· 1992, 29.

94. Marinatos 1986, 15 σημ. 27.

αὐτὴν τὴ θέση[95], ἐνῶ ἔχουν προταθεῖ καὶ ἐναλλακτικὲς ἑρμηνεῖες τῶν σφραγίδων[96]. Ἀσφαλῶς ἡ ἰδιοκτησία τέτοιων ἀντικειμένων ὑπαινίσσεται κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, ὅμως ἄτομα ὑψηλοῦ κύρους θὰ μποροῦσαν νὰ συμμετέχουν στὴ θυσιαστικὴ τελετὴ ὡς προμηθευτὲς τῶν σφαγίων καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ὡς θυσιαστές. Τὸ κοινωνικὸ κύρος μπορεῖ νὰ ἀποκτᾶται καὶ νὰ διατηρεῖται μέσω τῆς γεναιοδωρίας καὶ ὄχι ἀναγκαστικὰ μέσω ἐλέγχου καὶ ἀποθησαύρισης ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Ἡ δημοτελὴς θυσία εἶναι ἕνα κάλεσμα σὲ συνάθροιση, σὲ μιὰ ὁμόθυμη πράξη ποὺ ἀφορᾶ στὴν κοινότητα στὸ συνολό της, ἀκόμη καὶ στὰ ἄτομα ποὺ τυχὸν δὲν συμμετέχουν μὲ τὴ φυσική τους παρουσία. Μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ ὅτι τὰ σφάγια, μετὰ τὴν τελετή, μαγειρεύονταν καὶ μοιράζονταν ἀπὸ τοὺς παρευρισκομένους σὲ ἕνα κοινὸ γεῦμα, ἕνα κοινοτικὸ συμπόσιο-κοινωνία. Τέτοιες ἄμεσες μαρτυρίες δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅμως ἡ εἰκονογραφία τῶν θυσιῶν τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐκθέτει μὲ σαφήνεια ἀντίστοιχες συμπεριφορές, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ προϊστορικὲς θυσίες εἶναι ἀποκλειστικὰ αἱματηρές[97]. Ἡ ἄρνηση συμμετοχῆς στὴ θυσιαστικὴ τελετουργία ἐθεωρεῖτο αἱρετικὴ συμπεριφορά[98].

Ἡ ἀπεικόνιση διπλῶν κεράτων πάνω σὲ κτιστὸ βωμὸ ὑπαίθριου χώρου ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀπότμημα στεατιτικῆς πυξίδας ἀπὸ τὴν Κνωσὸ εἰκονογραφεῖ παραδειγματικὰ τὴ σχέση τοῦ διπλοῦ κέρατος μὲ τὴ θυσιαστικὴ τελετουργία[99]. Σηματοδοτεῖ τὸ πλίνθινο κτίσμα ὡς θυσιαστικὸ βωμό, εἶναι δηλαδὴ τὸ ὑποκατάστατο τῆς θυσιαστικῆς πράξης. Χωρὶς τὸ διπλοῦν κέρας τὸ ἐν λόγω κτίσμα θὰ ἦταν ἁπλὰ μιὰ ὀρθογώνια κατασκευή. Τέτοια συμβολικὴ σήμανση ἦταν ἀναγκαία, ἰδιαιτέρως ἂν οἱ βωμοί (μὲ φορητὴ ἢ μὴ ἐπίστεψη) ἦταν εὐκαιριακὲς καὶ πρόχειρες, ὄχι σταθερὲς καὶ μόνιμες κατασκευές[100]. Δὲν σημαίνει ὅτι ἡ θυσία τελεῖται πάνω στὸ διπλοῦν κέρας[101]. Τὸ διπλοῦν κέρας ὑπάρχει ὡς παραστατικὸ σημεῖο. Εἶναι τὸ σημαῖνον καὶ ὄχι τὸ σημαινόμενο.

Πρακτικὸς στόχος κάθε αἱματηρῆς θυσίας εἶναι ἡ συλλογὴ τοῦ αἵματος τοῦ θύματος. Τὸ αἷμα συλλέγεται γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ σπονδὲς[102] ποὺ ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ[103]. Διπλὰ κέρατα καὶ σπονδικὲς πρόχοι ἀπεικονίζονται συχνὰ μαζί[104], κυρίως σὲ σφραγίδες, ἐνῶ ἔτσι ἑρμηνεύει ὁ Μαρινᾶτος καὶ τὴ γνωστὴ ὡς «σαλπίζουσα μορφὴ» σὲ σφραγιδόλιθο ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο ποὺ βρέθηκε στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο[105]. Ὁ τρίτωνας ποὺ κρατᾶ ἡ γυναικεία μορφὴ ἔχει θέση σπονδικοῦ ἀγγείου[106]. Πάντως, πολλοὶ τρίτωνες ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι[107] δὲν φέρουν ὀπὴ στὸ ἄκρο τοῦ σπειρώματος (apex) καὶ συνεπῶς ἀποκλείεται νὰ ἦταν σάλπιγγες ἢ ρυτά, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει καὶ τὴ χρήση τους γιὰ σπονδές[108]. Ἀγγεῖο γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ρέοντος αἵματος τοῦ θυσιαστικοῦ ζώου (προφανῶς ἄλλο

95. 1988, 9 καὶ συζήτηση.
96. Doumas 2000, 65.
97. Marinatos 1988, 14-15· Bergquist 1988, 30-32· Dietrich 1988, 36· 1993, 23· Warren 1988, 28.
98. Burkert 1985², 296-301.
99. Evans 1901, 102, εἰκ. 2.
100. Marinatos 1986, 14-15, σημ. 27, 28.
101. Πρβ. Marinatos 1988, συζήτηση.
102. Marinatos 1986: 25, σημ. 80· πρβ. Bergquist 1993, 23.
103. Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997, 308.
104. Marinatos 1986, 27-30, εἰκ. 18.
105. *PM* I, 221, εἰκ. 167.
106. Μαρινατος 1976α, 76.
107. Μαρινατος 1974: πίν. 7β· Καραλη-Γιαννακοπουλου 1992, 166-167·Karali 1999, 21.
108. Πρβ. Marinatos 1993, 6.

ἀπὸ τὸ σπονδικὸ ἀγγεῖο) χρησιμοποιεῖται στὴν παράσταση τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἂν καὶ ἡ Long μιλάει γιὰ χθόνια δύναμη διότι τὸ αἷμα του ζώου ρέει στὴ γῆ[109].

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σπονδικοῦ ἀγγείου ἀνάμεσα σὲ διπλοῦν κέρας θέλει νὰ ὑπογραμμίσει τὴ θέση τῆς πρόχου ὡς δοχείου ποὺ περιέχει τὸ αἷμα τοῦ θυσιαστικοῦ ζώου καὶ κατ' ἐπέκταση νὰ σημάνει τὶς τελετουργικὲς σπονδὲς πάνω στὸ διπλοῦν κέρας. Ἡ κατὰ γράμμα ἀνάγνωση τῆς εἰκόνας ποὺ θεωρεῖ τὰ κέρατα ὑποστάτες τοῦ ἀγγείου εἶναι ἀπαράδεκτη[110]. Οἱ συμπυκνωμένες αὐτὲς εἰκόνες δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανοῦν. Πολλὲς φορὲς εἶναι δυσανάγνωστες, γιατὶ παραθέτουν ἐπιλεκτικὰ τὰ στοιχεῖα διαδοχικῶν φάσεων τοῦ τυπικοῦ, προκειμένου νὰ σημάνουν τὴν τελετουργία. «Ἡ ἀπουσία τῶν ἱερῶν κεράτων εἶναι ἀξιοσημείωτος» λέει ὁ Μυλωνᾶς συζητώντας τὸ χρυσὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 91 τῶν Μυκηνῶν[111]. Ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπονοεῖται θυσιαστικὴ τελετὴ τὰ κέρατα λείπουν.

Τὸ αἷμα τοῦ ζώου ἔπειτα ἀπὸ ἕνα καίριο κτύπημα στὴν καρωτίδα ἔρρεε ἄφθονο καὶ γέμιζε ἕνα ἀγγεῖο ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ κατάλληλη θέση γι' αὐτὸ τὸν σκοπό. Ἡ σκηνὴ εἰκονογραφεῖται εὔγλωττα στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας. Τὸ αἷμα τοῦ θύματος ἐθεωρεῖτο καλὸ γιατὶ περιεῖχε τὴ ζωτική του δύναμη καὶ διὰ μέσου αὐτοῦ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιθυμητὴ ἀνανέωση καὶ ἀναζωογόνηση[112]. Γι' αὐτὸ ὁ ταῦρος, τὸ πλέον δυνατὸ ζῶο, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν θυσιαστικὸ ζῶο. Τὸ αἷμα του ἐμπεριέχει τὴν ἐξέχουσα δύναμή του. Ὁ Durkheim μιλάει γιὰ τὴ θυσιαστικὴ τελετουργία ὡς πράξη κοινωνικῆς ἀνανέωσης[113]. Γι' αὐτὸ γίνονται σπονδὲς μὲ αἷμα πάνω στὰ κέρατα ποὺ ἐπιστέφουν κατοικίες ἀνθρώπων. Τὰ κέρατα-ἐπιστέψεις εἶναι σύμβολα καί, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ αἷμα ἐξασφαλίζει τὴν ἀνανέωση τῆς σημασίας τους. Τὴ δύναμη τῆς πειθοῦς ποὺ κατέχει ἐνεργοποιεῖ ἡ συνειρμικὴ ἀνάκληση τῆς ἐμπειρίας. Τὸ νόημα τῶν συμβόλων ὡς μὴ ἐγγενὲς ἀνακτᾶται συνεχῶς μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πρακτική. Ἡ ἀναζωογονητικὴ δυνατότητα τοῦ αἵματος μετέχει στὴ συνεχὴ ἀνάγκη ἐπιβεβαίωσης καὶ ἀνανέωσης τοῦ νοήματος. «The blood is the life, according to Deuteronomy 12:23. In Greek belief blood was a potent creator of life»[114]. Τὸ ὅτι ὁ Dietrich ἀναφέρεται στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους δὲν ἀποδυναμώνει τὴ σημασία τῶν λεχθέντων.

Σὲ πολλὲς παραστάσεις κλῶνοι ἀπεικονίζονται μὲ διπλὰ κέρατα καὶ ἄλλα σύμβολα τῆς θυσίας[115]. Οἱ κλῶνοι φαίνεται νὰ ἔχουν ἰδιαίτερο ρόλο στὸ τυπικὸ τῆς τελετουργίας καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας, δύο ἢ τρεῖς. Ὑποθέτω ὅτι ὁ κλῶνος προέρχεται ἀπὸ συγκεκριμένο φυτό, ἀειθαλὲς κατὰ προτίμηση, ἀφοῦ θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὅλο τὸν χρόνο. Ἡ δύναμη τῆς συνήθειας τὸ καθιέρωσε ὡς τὸ φυτὸ τῶν θυσιῶν καὶ ἕνα εἶναι βέβαιο: σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν εἰκονογραφία τῆς θυσίας. Τοποθετεῖται συχνὰ στὴν ἐντορμία ποὺ φέρουν ὁρισμένα διπλὰ κέρατα γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ στειλεοῦ ἢ στερεώνεται στὶς ἀπολήξεις τῶν κεράτων. Ὁ Dietrich ἀντιπαραθέτει τὴ ζωὴ μὲ τὸν θάνατο ὡς μεταφορὰ στὴν εἰκονογραφικὴ συνάρτηση: κλῶνοι καὶ θυσιαστικὸ ὄργανο: «The contrast between life and death, or rather the idea of life from death, seems to be signalled quite explicitly by the abundance of green foliage which was wound about the axe stands on the Hagia Triada Sarcophagus»[116].

---

109. Long 1974, 62-63.
110. Diamant - Rutter 1969.
111. Μυλωνας 1977, 36, εἰκ. 16.
112. Πρβ. Dietrich 1988, 37· Rice 1998, 43, 45.
113. Durkheim 1995 (1912).
114. Dietrich 1988, 37.
115. Π.χ. *PM* I, εἰκ. 167· Nilsson 1950 (1927), 212· Sakellariou 1964, ἀρ. 464· Dietrich 1988.
116. Dietrich 1988, 39, σημ. 70-71.

Οἱ κλῶνοι στὴ θυσιαστικὴ τελετουργία μπορεῖ νὰ συμβολίζουν μιὰ ὑπόσχεση γιὰ ζωή, ζωὴ ἀπὸ τὸν θάνατο, τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν ἀνανέωση. Εἶναι μιὰ σημαντικὴ παρατήρηση ποὺ συμβάλλει στὴν ἐξήγηση τῆς λειτουργίας τῆς θυσιαστικῆς τελετῆς καὶ τῶν σπονδῶν αἵματος πάνω στὰ διπλὰ κέρατα. Ὅμως, δὲν ἀποκλείεται οἱ συναθροιζόμενοι τῆς θυσιαστικῆς τελετουργίας ἁπλῶς νὰ κτυποῦσαν τὸ θύμα μὲ κλώνους πρὶν ἀπὸ τὸν σφαγιασμό του σὲ μιὰ συμβολικὴ ὁμόθυμη βιαιοπραγία ἐναντίον τοῦ «ἀποδιοπομπαίου τράγου». Τὸ ζῶο ἔτσι ἀναλάμβανε νὰ συγκεντρώσει πάνω του τὰ μίση καὶ τὴ βία τῆς κοινότητος, ἐνῶ οἱ συναθροιζόμενοι συμμετεῖχαν ὁμοψύχως στὴ θανάτωσή του[117]. Ὁ «φαρμακὸς» τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας προτοῦ θανατωθεῖ μαστιγωνόταν μὲ κλώνους συκιᾶς[118]. Ἡ σφαγὴ τοῦ ταύρου στὰ κουρμπάνια τῆς Ἴμβρου γίνεται πάνω σὲ κλῶνο μὲ φύλλα[119]. Στὴ Μικρογραφία τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τὰ ἐν σειρᾷ διατεταγμένα διπλὰ κέρατα ἐπὶ τοῦ ἰσόδομου οἰκοδομήματος, πλάι στὸν μεγάλο πυλώνα τῆς πόλης, εἶναι στολισμένα μὲ κόκκινους κλώνους (πίν. 15). Φαίνεται νὰ εἶναι στερεωμένος ἕνας σὲ κάθε κέρας[120]. Οἱ κόκκινες κηλίδες πάνω στὶς ἀπολήξεις τῶν κεράτων τοῦ ἐξώστη, μία σὲ κάθε ἕνα, ἴσως ἦταν ὁ μόνος τρόπος ποὺ εἶχε ὁ ζωγράφος νὰ ἀπεικονίσει αἱματωμένα κέρατα σὲ τόσο μικρὴ κλίμακα. Δηλαδή, διπλὰ κέρατα πάνω στὰ ὁποῖα ἔχουν γίνει σπονδὲς αἵματος (εἰκ. 1). Ὡστόσο, ἡ Morgan προτείνει ὡς μία ἐξήγηση οἱ κόκκινες κηλίδες νὰ εἶναι βλαστὸς κάποιου φυτοῦ[121]. Δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστάνονται καὶ τὰ δύο: κλῶνοι καὶ αἷμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ζωγράφος ἐπιλέγει τὸν ἐπιχρωματισμὸ τῶν λευκῶν κεράτων μὲ κόκκινο ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο καὶ ἐπιζητεῖ ἐξήγηση. Συμφωνῶ ὅμως μὲ τὴ Morgan ὅτι τὰ διπλὰ κέρατα βρίσκονται σὲ χρήση.

Τὸ χρῶμα τῶν διπλῶν κεράτων εἶναι τὸ λευκὸ καὶ ἡ ἐμμονὴ σὲ αὐτὸ εἶναι καθολικὴ καὶ γιὰ τὰ κέρατα τῶν τοιχογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ αὐτὰ καθαυτὰ τὰ ἀντικείμενα[122]. Τὸ λευκὸ παραπέμπει στὸ βούκρανο, ἐνῶ ἡ χρωματικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ στιλπνὴ ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια θὰ τόνιζε τὸ αἷμα τῶν σπονδῶν. Ἡ κόκκινη πορώδης σκωρία τοῦ διπλοῦ κέρατος τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν, πέραν τῆς ἀκαταλληλότητας λόγω τῆς χρωματικῆς ταύτισης μὲ τὸ αἷμα, ἀπορροφᾷ τὰ ὑγρὰ καὶ δὲν ρέουν (εἰκ. 4). Τὰ διπλὰ κέρατα τοῦ χώρου 19 τοῦ Συγκροτήματος Δ φέρουν ὀπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση στειλεοῦ, πιθανότατα τοῦ διπλοῦ πέλεκυ, δηλαδὴ τοῦ ἴδιου τοῦ θυσιαστικοῦ ὀργάνου ἢ τοῦ συμβόλου του[123]. Στὴν εἰκονογραφία συχνὰ ἀπεικονίζονται μὲ κλώνους στὴ θέση αὐτή. Πολλὲς φορὲς οἱ κλῶνοι εἶναι στερεωμένοι στὶς ἀπολήξεις τῶν δύο κεράτων.

Ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία βούκρανα, διπλὰ κέρατα, διπλοῖ πελέκεις καὶ θυσιαστικὰ ζῶα ἀπεικονίζονται μαζὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ πολλάκις[124]. Ἐπίσης, πρέπει νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Evans ὅτι τὰ διπλὰ κέρατα εἶναι σχηματικὲς παραστάσεις τοῦ βουκράνου[125] καὶ κατ' ἐπέκταση σύμβολα ὅλων τῶν κερασφόρων ζώων. Ὡστόσο, ἡ παρατήρηση ὅτι τὰ κέρατα μὲ ἔνθετο διπλὸ πέλεκυ συμβολίζουν τὴ θυσία, ἀνήκει στοὺς Τσούντα καὶ Manatt[126]. Ἔτσι ἑρμηνεύουν

117. Πρβ. Girard 1977 (1972).
118. Bremmer 1983.
119. Ψυχογιου 1991.
120. Ντουμας 1992, εἰκ. 35.
121. Morgan 1988, 85.
122. Βλ. καὶ Nilsson 1950 (1927), 148· *PM* II, 160, σημ. 3, εἰκ. 81· *PM* III, 84, εἰκ. 47· Πλατων 1974, 169. Πρβ. D'Agata 1992, 249.
123. Dietrich 1988.
124. Nilsson 1949 (1925), 16· Burkert 1985², 37· Marinatos 1986, 12.
125. Evans 1901, 135.
126. Tsountas - Manatt 1897, 103.

τὸ περίφημο ἀσημένιο «ρυτὸ» σὲ σχῆμα κεφαλῆς ταύρου ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ἀκολουθώντας τὸν Evans στὴν πρώτη ἀναφορά του στὸν διπλὸ πέλεκυ καὶ τὴ θυσία τοῦ ταύρου[127].

5. Ἡ παραστατικὴ ἀφήγηση ὡς σχόλιο ἐπὶ τοῦ συμβόλου

Σὲ ἕνα μεγάλο δωμάτιο τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀποκαθίσταται ἡ περίφημη Μικρογραφία τοῦ στόλου: μιὰ στενὴ ζωφόρος ποὺ περιτρέχει καὶ τοὺς τέσσερις τοίχους τοῦ δωματίου. Στὴ ζωφόρο ἀναπτύσσεται ἡ ἀφήγηση ἑνὸς ὑπερπόντιου ταξιδιοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ὁ θηραϊκὸς στόλος ἐπισκέπτεται τουλάχιστον πέντε πόλεις καὶ τὰ λιμάνια τους. Τὸ ταξίδι καταλήγει στὴν πέμπτη κατὰ σειρὰ πόλη, τὸ Ἀκρωτήρι[128]. Μπροστὰ στὰ τείχη τῆς πόλης μία πομπὴ πολλῶν ἀτόμων[129] ὁδηγεῖ ἕνα κερασφόρο ζῶο, προφανῶς ταῦρο. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφύγει κανεὶς τὴν ἐξήγηση τῆς εἰκόνας αὐτῆς ὡς πομπῆς ποὺ ὁδηγεῖ τὸ ζῶο στὸν τόπο τῆς θυσίας του[130]. Ἡ πομπὴ κινεῖται ἀριστερά, πιθανὰ πρὸς τὰ ἀφικνούμενα πλοῖα, σὲ περιοχὴ ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ὁ Ντούμας τοποθετεῖ τὸ λιμάνι τοῦ Ἀκρωτηρίου δυτικά, στὴν κοιλάδα τοῦ Ἁγίου Νικολάου· δηλαδὴ ἀριστερὰ τοῦ οἰκισμοῦ ὅπως κοιτᾶμε τὴν πόλη ἀπὸ τὴ θάλασσα[131].

Ὁ ἀφικνούμενος στόλος μεταφέρει τοὺς παλιννοστοῦντες ναυτικοὺς πίσω στὸ σπίτι τους. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ τους ἐπισκέφθηκαν ἐξωτικὲς χῶρες στὸ δέλτα ἑνὸς ποταμοῦ καὶ μετεῖχαν σὲ ἔνοπλη σύρραξη. Ἡ διαδοχὴ τῶν γεγονότων στὸ μῆκος τῆς τοιχογραφημένης ἐπιφάνειας δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Ἦταν μακρά. Σώζονται 11,95 μ. τοιχογραφημένης ζωφόρου καὶ ἔχουν χαθεῖ ἄλλα 3,85 μ. ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἡ ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν πόλη τῆς ἐπιστροφῆς ἀλλὰ καὶ στὰ ἀφικνούμενα πλοῖα ἐπιβεβαιώνει τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας.

Εἶναι μία κατάλληλη περίσταση γιὰ συνάθροιση τῆς κοινότητας. Ἐκεῖ, στὸ λιμάνι, πάνω στὴν ἄμμο ὅπου θὰ σύρουν τὰ πλοῖα τους καὶ πρὶν οἱ ἄνδρες μποῦν στὴν πόλη θὰ τελεστεῖ ἡ θυσία[132]. Γιατὶ ἡ τάξη ποὺ ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως θὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ, οἱ θέσεις ποὺ κατεῖχαν μέσα στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινότητα οἱ ἄνδρες ποὺ ἔλειψαν πρέπει νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ἢ νὰ ἀποδοθοῦν ἐκ νέου. Οἱ ἔριδες ποὺ μπορεῖ νὰ ξεσπάσουν μὲ αὐτὲς τὶς ἀνακατατάξεις θέσεων, κύρους, γοήτρου κτλ. πρέπει νὰ ἐξευμενισθοῦν πρὶν γίνουν βία. Εἶναι φυσικὸ νὰ φωλιάζει ἡ ἀμφιβολία στὴν καρδιὰ τοῦ ξενιτεμένου ποὺ λείπει μῆνες, ἴσως χρόνια, χωρὶς καμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὸ σπίτι του. Εἶχε ἄλλη διάσταση τὸ ταξίδι στὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ ἡ ἀμφιβολία κάνει τὸν ἄνδρα καχύποπτο:

---

127. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο ἀσημένιο ρυτὸ σὲ σχῆμα κεφαλῆς ταύρου, ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν. Evans 1894, 273.

128. Doumas 1979· Ντουμας 1992, 45-49, 58-85· Televantou 1990, 322· Τελεβαντου 1994, 187-201, 337-338.

129. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὴν πομπὴ ἀποτελοῦσαν περισσότερα ἀπὸ τὰ εἴκοσι τρία ἄτομα ποὺ σώζονται εἶναι εὔλογη. Λείπουν τουλάχιστον δύο μεγάλα τμήματα τῆς ἐν λόγω παράστασης (βλ. Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 3).

130. Marinatos 1984, 54· 1986, 33-34.

131. Doumas 1979.

132. Ἡ Marinatos 1986 παραβλέπει τὴν παρουσία τῶν διπλῶν κεράτων τῆς Μικρογραφίας, οὔτε τὰ ἀπεικονίζει (εἰκ. 22), ὅμως σύμφωνα μὲ τὴν Τελεβαντου 1994, 268-271 σημ. 21 χαρακτηρίζουν τὰ κτίσματα ὡς βωμούς. Ἐὰν ἡ κατασκευὴ ποὺ ἐπιστέφεται μὲ διπλὰ κέρατα δὲν εἶναι ἐξώστης, ὅπως λέει ἡ Morgan 1988, 84-85, ἀλλὰ βωμὸς ἐκτὸς τῆς πόλεως, τότε ἡ πομπὴ πιθανῶς κατευθύνεται πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ἡ Τελεβάντου πάντως ἑρμηνεύει πειστικὰ τὴν κατασκευὴ ὡς ἀνεξάρτητη καὶ ὄχι ὡς ἐξώστη κτηρίου (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 3).

... ἄλλο δέ τι ἐρέω, σὺ δ' ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῇσι·
κρύβδην, μηδ' ἀναφανδά, φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
νῆα κατισχέμεναι· ἐπεὶ οὐκέτι πιστὰ γυναιξίν.
(Ὁμήρου, *Ὀδύσσεια*, λ 454-456)[133]

Ἡ συμβουλὴ εἶναι τοῦ Ἀγαμέμνονα πρὸς τὸν Ὀδυσσέα. Ἀλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο: οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐκτὸς ἀπὸ ναυτικοὶ ἦταν καὶ πολεμιστές, ἔστω καὶ εὐκαιριακά[134]. Και ὁ πολεμιστὴς ποὺ ἐπιστρέφει στὸ σπίτι του ἐνδέχεται νὰ εἰσαγάγει στὴν κοινότητα τὴ βία ποὺ τὸν ἔχει διαποτίσει[135]. Ἡ θυσιαστικὴ τελετὴ ἔχει καὶ αὐτὴ τὴν ἰδιότητα: ἀποκαθαίρει τοὺς ἄνδρες ἀπὸ τὸ μίασμα τῆς βίας.

Γενικά, ἔμφαση ἔχει δοθεῖ στὸν θρησκευτικὸ χαρακτήρα τῆς θυσίας ποὺ ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο αὐτοερμηνευτικὸ χαρακτήρα καὶ ὁδήγησε τὴν ἔρευνα σὲ ἀδιέξοδα καὶ αὐθαίρετες ἑρμηνεῖες. Ἐδῶ προτιμήθηκε ὁ ὅρος «κοινωνικὴ λειτουργία» τῆς θυσίας. Λειτουργία ποὺ δὲν ἔχει ἰαματικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ κυρίως προληπτικὸ καὶ στοχεύει στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐπαπειλούμενης συλλογικότητας[136]. Ἡ πρόταση αὐτὴ δὲν ἀποβλέπει στὴν ὑπονόμευση τῆς ἔννοιας τῆς θρησκευτικότητας τῆς κοινωνίας, ἀντίθετα ἐλπίζει νὰ παράσχει ἐπιπλέον ἐφόδια γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσει.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δεχόμαστε, ἐκ προοιμίου, τὴν ὕπαρξη ἐγγενοῦς βίας σὲ κάθε κοινωνικὴ ὁμάδα, σὲ βαθμὸ ποὺ ὁ Dadoun νὰ μιλάει γιὰ τόν «homo violens»[137]. Κατὰ τὸν Leroi-Gourhan «Ἡ ἐπιθετικὴ συμπεριφορὰ ἀνήκει στὴν πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Αὐστραλανθρώπων καὶ ἡ ἐπιταχυνόμενη ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ σὲ τίποτε δὲν ἄλλαξε ὅσον ἀφορᾶ στὸ βραδὺ ξετύλιγμα τῆς φυλετικῆς ὡρίμανσης»[138]. Ἡ βία εἶναι δυνάμει σοβαρότατη ἀπειλὴ γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς κοινωνίας καὶ σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ διάλυσή της. Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἐμφύλια βία ποὺ ἀφορᾶ στὴν κοινότητα καθεαυτὴν καὶ ἐκφράζεται στοὺς κόλπους της. Εἶναι ἡ βία ποὺ πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ, νὰ κατευνασθεῖ καὶ νὰ ὁδηγηθεῖ σὲ ἐλεγχόμενους στόχους. Γιατὶ ἄλλως, ἂν ἀφεθεῖ ἀνεξίλαστη, μπορεῖ νὰ πάρει ἀπρόβλεπτες διαστάσεις. Αὐτὴ εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἐξιλαστήριου θύματος καὶ τῆς θυσίας του. Ἡ κοινότητα προστατεύει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὸν ἑαυτό της. «Society is seeking to deflect upon a relatively indifferent victim, "a sacrificeable" victim, the violence that would otherwise be vented on its own members, the people it most desires to protect»[139]. Ἀναφέρομαι δηλαδὴ σὲ διενέξεις ποὺ ἐκδηλώνονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας καὶ εἶναι ἐξ ἴσου ἐπικίνδυνες μὲ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιβουλές. Αὐτὲς δὲν ἀποδεικνύονται χωρὶς τὴν ὕπαρξη ὑλικῶν καταλοίπων (ὅπλων, ὀχυρώσεων κ.ο.κ.). Ὅμως ἡ ἔλλειψη μαρτυριῶν δὲν συνεπάγεται ὅτι ὁ κίνδυνος τῆς βίας γιὰ τὴν κοινότητα ἐκλείπει.

Σὲ κοινωνίες ποὺ δὲν ἔχουν ἀναπτύξει δικαστικὸ σύστημα εἶναι ἡ θυσία ποὺ λειτουργεῖ ὡς τρόπος κατευνασμοῦ τῆς ἐμφύλιας βίας. Μία κοινωνία μὲ ποινικὸ σύστημα (ὅπως εἶναι ἡ

133. Ἔχω ὅμως κι ἄλλο νὰ σοῦ πῶ, καὶ νὰ τὸ στοχαστεῖς καλὰ· | κρυφά, ποτὲ στὰ φανερὰ νὰ μὴν ἀράξεις στὴ γλυκειὰ πατρίδα | τὸ καράβι σου· γιατὶ πιστὲς γυναῖκες δὲν ὑπάρχουν πιά (μτφρ. Δ. Μαρωνίτη [1994], Ἀθήνα, ἐκδ. Στιγμή).

134. Doumas 1979, 1982: 12.

135. Girard 1977, 41.

136. Πρβ. Marinatos 1988, 16.

137. Dadoun 1998 (1993), 9-14.

138. Leroi-Gourhan 2000, 286. Πρβ. Clastres 1977, 13.

139. Girard 1977 (1972), 4.

δική μας) δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴ θυσία, γι' αὐτὸ καὶ μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσουμε τὴ λειτουργία τῆς θυσιαστικῆς τελετουργίας καὶ τῶν συμβόλων της. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ θυσία ἐπιβιώσει σὲ μιὰ τέτοια «προηγμένη» κοινωνία, εἶναι συμπεριφορὰ στερημένη τῆς ἀρχικῆς σημασίας της. Ἡ δύναμη τῆς συνήθειας ἐνδεχομένως συντηρεῖ στοιχεῖα τοῦ τυπικοῦ, ὅμως σὲ μιὰ τελετουργία οὐσιαστικὰ κενὴ περιεχομένου[140].

Ὁ Αἰσχύλος στὴν *Ὀρέστεια* ἐκθέτει τὴν κοινωνία στὸ μεταίχμιο ἀνάμεσα στὴ θυσιαστικὴ κρίση, δηλαδὴ τὴν ἀπώλεια τῆς τελετουργικῆς θυσίας καὶ τῶν κανόνων της, καὶ τὴν ἐπινόηση τοῦ δικαστικοῦ συστήματος, δηλαδὴ τοῦ τρόπου διὰ τοῦ ὁποίου δίδεται στὴ διαδικασία τῆς ἐκδίκησης μιὰ κατάληξη (ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ κλιμάκωση τῆς βίας)[141]. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτική, ἡ τριλογία τοῦ Αἰσχύλου παίρνει ἄλλη διάσταση καὶ ἕνα ἐρώτημα τίθεται ἐπιτακτικά: ποιὸς μπορεῖ νὰ κλείσει τὸν κύκλο τῆς ἀέναης βίας; Ἡ Κασσάνδρα προβλέπει τὰ μελλούμενα, τὴ βέβαιη διαδοχὴ φοβερῶν γεγονότων μὲ εὔγλωττες ἀναφορὲς στὴ θυσία: ὁ Ἀγαμέμνων θὰ πέσει σὰν ταῦρος κτυπημένος στὴ σφαγὴ τῆς ἐκδίκησης, ἀφοῦ ὁ χρόνος δὲν μπορεῖ νὰ γιατρέψει τέτοιες ἀρρώστιες (*Ἀγαμέμνων* 1125-29). Τὸ μήνυμα τῆς *Ὀρέστειας* εἶναι σαφές: ἡ ἐκδίκηση δὲν καταλήγει ποτέ, ὁ τρόμος μόνον περισσότερο τρόμο μπορεῖ νὰ προκαλέσει.

Στὸ τελευταῖο μέρος τῆς τριλογίας, τὶς *Εὐμενίδες*, ἐπέρχεται μιὰ προαγγελθείσα διευθέτηση: οἱ Ἐρινύες ἐκδιώκονται καὶ ὁ κύκλος τῶν φόνων ἀνακόπτεται. Ἡ βία ἐξευμενίζεται μὲ τὴν ἔγκριση τῆς ἐγκατάστασης τοῦ δικαστικοῦ συστήματος ἀπὸ τὴν Ἀθηνά. Ὁ Αἰσχύλος τὴν παρουσιάζει σὰν τὴ μοναδικὴ λύση ποὺ θὰ πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους γιὰ νὰ δοθεῖ κατάληξη στὰ φονικά:

Ἀθ. *Κλύοιτ' ἂν ἤδη θεσμόν, Ἀττικὸς λεὼς,* 681
πρώτας δίκας κρίνοντες αἵματος χυτοῦ.
ἔσται δὲ καὶ τὸ λοιπὸν Αἰγέως στρατῷ
αἰεῖ δικαστῶν τοῦτο βουλευτήριον.[142]

Στὴ σύγχρονη Κρήτη κατὰ καιροὺς ἀκοῦμε γιὰ οἰκογένειες ποὺ ξεκληρίζονται. Σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο καὶ σὲ περιορισμένο πιὰ βαθμὸ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κοινότητες σὲ κρίση, κοινότητες ἢ ὁμάδες ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν ἀποδέχονται τὴ δικαιοδοσία τοῦ δικαστικοῦ συστήματος στὴν ἐπίλυση τῶν προσωπικῶν διαφορῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἀπουσία ἄλλου ἐξιλαστηρίου μηχανισμοῦ, εἶναι ὁ ἀναπόφευκτος κύκλος τῆς ἐκδίκησης. Ὁ Allen μελέτησε ἀπὸ κοντὰ τὸ φαινόμενο σὲ μιὰ ἄλλη περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας, τὴ Μάνη: «... ἡ ἔρις ἢ βεντέτα ποτὲ δὲν τερματίζεται πραγματικὰ παρὰ μόνον ἂν τὰ μέλη τῆς μιᾶς ὁμάδας ἐξοντωθοῦν ἢ ἀποχωρήσουν καὶ μετεγκατασταθοῦν»[143]. Ἡ μετεγκατάσταση ὅμως σπάνια εἶναι ἐφικτὴ λύση. Σὲ μία ἀκραία περίπτωση ἐμφύλιας κρίσης ἡ κοινότητα ἐξοντώθηκε ὁλοσχερῶς. Τὸ φαινόμενο ποὺ ἀφορᾶ στοὺς Ἰνδιάνους Kaingang τῆς Santa Katarina τῆς Βραζιλίας περιέγραψε ὁ Jules Henry ὡς συνέπεια βεντέτας (blood feuds) ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς καὶ τὸ χαρακτήρισε «κοι-

140. Πρβ. Ψυχογιου 1991.

141. Πρβ. Girard 1977 (1972), κεφ. II.

142. Ἀθηνά: Ἀκοῦστε τώρα τὸν θεσμὸ ποὺ ὁρίζω, Ἀθηναῖοι, | ποὺ κρίνετε τὴν πρώτη δίκη γιὰ χυμένο αἷμα. | Τὸ δικαστήριο αὐτὸ τῶν δικασιῶν θὰ μείνει | στοῦ Αἰγέα τὸ λαὸ ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς γιὰ πάντα (μτφρ. Ἐρρ. Χατζηανέστης, χ.χ., Ἀθήνα, ἐκδ. Ζαχαρόπουλος).

143. Allen 1993, 142.

νωνικὴ αὐτοκτονία»[144]. Ὁ Allen ἐπισημαίνει συνοψίζοντας τὴν τρέχουσα βιβλιογραφία: «Οἱ βεντέτες φαίνεται νὰ ἀναπτύσσονται σὲ μικρὲς κοινωνίες ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ διαπροσωπικὲς σχέσεις καὶ ὅπου οἱ πόροι εἶναι περιορισμένοι, ὁ πληθυσμὸς πυκνὸς καὶ οἱ εὐκαιρίες ἀποχώρησης καὶ μετεγκατάστασης αὐστηρὰ περιορισμένες... Οἱ κοινωνίες αὐτὲς εἶναι συνήθως ἔντονα ἐξισωτικὲς καὶ ὑπόκεινται περιφερειακὰ μόνο (ἂν αὐτὸ συμβαίνει) στὸν ἔλεγχο μιᾶς κεντρικῆς κρατικῆς ἐξουσίας»[145].

Σκοπὸς λοιπὸν τῆς θυσίας, ἐλλείψει ἄλλου κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ διαχείρισης καὶ ἐκτόνωσης τῆς ἐμφύλιας βίας, εἶναι νὰ ἐξαπατηθεῖ ἡ βία καὶ νὰ στραφεῖ πρὸς θύματα ποὺ δὲν θὰ γεννήσουν διάθεση γιὰ ἐκδίκηση. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἕνα κρίσιμο θέμα, γιατὶ καθαρὸ αἷμα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Κάθε σφαγή, κάθε δολοφονία, ἀκόμη καὶ ἡ θυσία μπορεῖ νὰ ὑποκινήσει τὸν μηχανισμὸ τῆς βίας καὶ σὲ αὐτὸ ἔγκειται ἡ ἐγγενὴς ἐπικινδυνότητα τῆς θυσιαστικῆς τελετουργίας. Ἀφοῦ λοιπὸν καθαρὴ βία οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχει, ἡ ἴδια ἡ θυσία μπορεῖ νὰ ἀποτύχει ὅσον ἀφορᾶ στοὺς πρωταρχικοὺς στόχους της καὶ τότε δὲν διαφέρει σὲ τίποτε ἀπὸ τὸ ἔγκλημα. Οἱ θυσιαστές, λοιπόν, πρέπει νὰ ἐξαγνίζονται μετὰ τὴ θυσία καί, ὅπως λέει ὁ Girard, δὲν ἀποκλείονται ποτὲ τὰ ἀτυχήματα[146]. Γι' αὐτὸ στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία τῆς θυσίας (καὶ ὄχι μόνο) ἡ στιγμὴ τῆς ἀπόλυτης βίας, ὁ φόνος τοῦ θύματος, ἀποφεύγεται νὰ παρασταθεῖ διότι ὑποβόσκει ὁ φόβος τῆς μίανσης. Συνήθως οἱ παραστάσεις εἰκονογραφοῦν τὰ στάδια πρὶν ἢ μετὰ τὴ θυσία. «More surprising is the fact that neither the Greeks nor the Minoans showed the supreme violence, the actual point of killing the animal... Yet the avoidance of slaughtering scenes is not unique to the Greeks»[147]. Αὐτὸ λοιπὸν δὲν εἶναι τόσο ἀπροσδόκητο ὅσο φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως: στὶς ζωοθυσίες τῆς νεότερης Ἑλλάδας ἡ θυσία θεωρεῖται ἐπιτυχὴς ἂν εἶναι ἐθελοντικὴ καὶ πολλὲς φορὲς ἡ τελετὴ ἀναβάλλεται ἂν τὸ θύμα ἀντισταθεῖ καὶ δὲν βαδίσει ἥσυχα πρὸς τὴ θυσία του[148]. «Myth knows many variants of the –ideally willing– sacrifice of maidens before battle»[149]. Ὁ φόβος τῆς μίανσης διασκεδάζεται μὲ τὴν ὑπεκφυγὴ τῆς δῆθεν ἐθελοντικῆς θυσίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη λοιπὸν καὶ ἀφοῦ κάθε βία, ἀκόμη καὶ ἡ βία τῆς θυσίας, εἶναι μιασματική, δὲν εἶναι ἀκατανότητο τὸ ὅτι ἡ σκηνὴ τοῦ φόνου δὲν ἀναπαρίσταται. Μπορεῖ ὅμως ἔμμεσα νὰ ὑπονοεῖται καὶ νὰ συμβολίζεται. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, τὰ διπλὰ κέρατα ὡς σύμβολα ἐντάσσονται στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο διὰ μέσου τῆς θυσιαστικῆς πράξης. Ἡ ἴδια ἡ τελετουργικὴ πράξη τοὺς ἀποδίδει τὸ ἰδιάζον νόημα ποὺ τὰ καθιστᾶ κατανοητὰ στοὺς κόλπους τῆς ἀκρωτηριανῆς κοινωνίας.

144. Henry 1964. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Girard 1977, 54 σημ. 6.

145. Allen 1993, 136. Πρόσφατα σὲ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, ὁ δημοσιογράφος Στ. Τζίμας, ὑπὸ τὸν τίτλο «20.000 ὅμηροι στὸν νόμο τοῦ αἵματος» ἔγραφε: «Σ' ἕνα χωριὸ τοῦ Μπερατίου, γιὰ παράδειγμα, μέσα σὲ τέσσερα χρόνια δολοφονήθηκαν εἴκοσι ὀκτὼ ἄντρες ἀπὸ δύο οἰκογένειες καὶ ὁ αἱματηρὸς κύκλος δὲν ἔχει κλείσει. "Τὸ κράτος δὲν κάνει τίποτα καὶ αὐτὴ ἡ βεντέτα θὰ συνεχιστεῖ μέχρι νὰ ξεκληριστοῦμε ὅλοι", εἶπε ἕνας ἑξηντάχρονος». Ἡ Καθημερινή, 20.05.01, σ. 20-21.

146. Girard 1977 (1972), κεφ. II.

147. Marinatos 1988, 15.

148. Μιχαηλ-Δεδε 1987, 125-126.

149. Burkert 1985^2, 60.

6. Ὀροθέτηση τοῦ χώρου διαβίωσης καὶ συμβολική του σήμανση

Ὁ τίτλος τοῦ παρόντος δοκιμίου εἰσάγει τὴ διχοτομία τῶν ἐννοιῶν ἱερό-μιαρό (sacred/ profane)[150], ποὺ ἀνάγεται στὸν Durkheim[151]. Ἡ θέση αὐτὴ ἔχει ἐγείρει πολλὲς συζητήσεις καὶ ὄχι λιγότερες ἐνστάσεις[152]. Στὴν παρούσα μελέτη, ἀντὶ νὰ ἐμμείνω στὸ ἀντιθετικὸ δίπολο ἱερό-μιαρό, προσπαθῶ νὰ ἐντοπίσω τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία οἱ δύο κοινωνικὲς σφαῖρες τέμνονται. Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐνδιαφέρει ἑρμηνευτικὰ καὶ ὄχι ὁ δυϊσμὸς ποὺ διατυπώνεται στὸν Durkheim. Δηλαδή, τὸ σημεῖο τομῆς τῶν δύο περιοχῶν τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας, ὅπως αὐτὸ ἀναφαίνεται ὡς ἰδιαίτερα κρίσιμο γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δομεῖται καὶ ἀναπαράγεται ἡ κοινωνία.

Στὴν τοιχογραφία τῆς Ξεστῆς 3 ἀναπαρίσταται μία θύρα. Ἀπεικονίζεται τὸ πλαίσιό της καὶ ἡ ξεστὴ λιθοδομὴ ποὺ τὴν περιβάλλει. Ἡ ὅλη κατασκευὴ ἐπιστέφεται ἀπὸ διπλοῦν κέρας ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει γίνει τελετουργικὴ χοὴ αἵματος. Τὸ αἷμα ρέει ἀπὸ τὶς ἀπολήξεις τῶν κεράτων πρὸς τὰ κάτω καὶ βάφει τὰ κέρατα καὶ τὰ θυρόφυλλα κόκκινα (εἰκ. 1).

Πιστεύω ὅτι μέσα στὸ πλαίσιο τῶν περιορισμῶν ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἔλλειψη πραγματικῆς προοπτικῆς στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς, ὁ ζωγράφος θέλει νὰ ἀποδώσει μία μισάνοιχτη δίφυλλη πόρτα. Τὰ δύο ξύλινα φύλλα της ἔχουν αἱματωθεῖ ἀπὸ τὸ ρέον αἷμα καὶ πίσω τους, ἀνάμεσα στὰ μισάνοιχτα θυρόφυλλα, φαίνεται ἕνα κρεμασμένο ὕφασμα, ὡς παραπέτασμα, διακοσμημένο μὲ κρινάκια, πιθανῶς κεντημένα[153]. Ἡ ὅλη διάταξη μοιάζει περισσότερο μὲ πύλη σὲ μεγάλο περίβολο, παρὰ μὲ πόρτα ἁπλῆς κατοικίας.

Εἶναι μία θύρα παραδειγματική, μία θύρα ποὺ εἰκονογραφεῖ τὴν τελετουργία, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα αὐτὴν καθαυτὴ δὲν ὑπάρχει πουθενά. Χωρὶς νὰ εἶναι κάποια θύρα γνωστή, ταυτοχρόνως εἶναι ὅλες οἱ θύρες μαζί. Αὐτὸ ποὺ σημαίνεται δὲν εἶναι τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ ἡ διάβαση. Οἱ τρεῖς κοπέλες τοῦ βόρειου τοίχου δὲν στρέφονται πρὸς τὸν βωμό, ἔχουν διαβεῖ τὴν πύλη. Πέρασαν ἀπὸ τὸ μέσα στὸ ἔξω, ἀπὸ τὴν πόλη στὴν ἐξοχή, ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ στὴν ἀγριότητα. Τὸ κατώφλι, αὐτὸς ὁ κρίσιμος «μὴ χῶρος» ποὺ διαβαίνοντάς τον ἀλλάζει κανεὶς «θέση» ἐπιστέφεται μὲ διπλὰ κέρατα. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε πύλη εἶναι «ἱερή»[154], ἀφοῦ κάθε πύλη εἶναι ὑποκείμενη σὲ κανόνες καὶ ἀπαγορεύσεις, καὶ δὲν εἶναι διόλου παράδοξο ποὺ ὁ χῶρος τέλεσης διαβατήριων τελετῶν σημαίνεται μὲ μία πύλη ἢ ὅτι στὴν πύλη –τὴ διάβαση– ἑστιάζει ἡ τελετουργία μὲ τὶς σπονδὲς αἵματος πάνω στὰ διπλὰ κέρατα.

---

150. Profane εἶναι τὸ βέβηλο, τὸ κοσμικό. Προτίμησα τὴ λέξη «μιαρὸ» ποὺ ἔχει παραπλήσια σημασία, ἀλλά, ἐπιπλέον, δηλώνει σαφῶς κάτι τὸ βρόμικο, τὸ μαγαρισμένο, ὅπως ἀσφαλῶς εἶναι τὰ λύματα ἀπὸ τὸν ἀπόπατο ἑνὸς σπιτιοῦ. Ἔτσι ὁ δυϊσμὸς ἱερό/μιαρὸ εἶναι ἀντίστοιχος μὲ τὴ διχοτομία τῆς παραδεδεγμένης ἱερότητας τῶν «κεράτων καθοσιώσεως» καὶ τοῦ κοσμικοῦ, μιαροῦ καὶ τελικὰ βέβηλου χαρακτήρα τῶν ἀστικῶν λυμάτων.

151. Durkheim 1995 (1912).

152. Πρβ. Goody 1961· Fields 1995, XLIII-XLIX (γιὰ μιὰ σύνοψη τῆς βιβλιογραφίας).

153. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ σὲ ἐξαντλητικὴ περιγραφὴ τῆς τοιχογραφίας, ἐνόσω προετοιμάζεται ἡ δημοσίευσή της. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἡ παρουσία ἀνάμεσα στὰ κέρατα ἑνὸς ἀντικειμένου στὸ χρῶμα τῆς ὤχρας (εἰκ. 1). Ἐπειδὴ τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοιχογραφήματος δὲν σώζεται ἐπαρκῶς, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ παραμένει ἀδιάγνωστο. Σημασία ἔχει ὅτι ἔγιναν σπονδὲς αἵματος καὶ αὐτὸ προϋποθέτει ὅτι κάποιος στάθηκε πάνω ἀπὸ τὰ κέρατα μὲ ἕνα προχυτικὸ ἀγγεῖο ποὺ περιεῖχε τὸ αἷμα. Ὁποιοδήποτε στάδιο αὐτῆς τῆς διαδικασίας μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναπαριστανόμενο.

154. Πρβ. Morgan 1988, 83 σημ. 151, 84 καὶ Boulotis 1990, 437-439.

«The crossing of frontiers and thresholds is always hedged about with ritual, so also is the transition from one social status to another»[155]. Ὁ βωμὸς λοιπὸν εἶναι πύλη καὶ ὅ,τι ἑρμηνεύθηκε ὡς ράντισμα μὲ κρόκους[156] εἶναι αἷμα. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς παράστασης τῆς τοιχογραφίας τοῦ δωματίου 3α τῆς Ξεστῆς 3, ἀπὸ τὸ εὐρύτερο σύνολο πολιτισμικῶν συμφραζομένων τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς ὀνοματοθετικῆς μίανσης τῶν κεράτων ποὺ ἀνέλυσα πιὸ πάνω. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ ἑρμηνεύουμε ὡς βωμούς, ἱερὰ κτλ. ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονήματα ποὺ ἐπιστέφονται μὲ κέρατα, εἶναι πιὸ πρόσφορο καὶ ἀνταποδοτικὸ νὰ ἑρμηνεύουμε τὰ κέρατα ὡς ἐπιστέψεις κτισμάτων. Ἔτσι ἀποφεύγεται ἡ ἐκ τῶν προτέρων θέση ὅτι τὰ κέρατα εἶναι ἱερά, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται κτίσματα λατρευτικῆς σημασίας νὰ ἐπιστέφονταν μὲ διπλὰ κέρατα.

Ἡ τελετουργικὴ χοὴ αἵματος πάνω στὰ διπλὰ κέρατα περιγράφεται παραδειγματικὰ ἀπὸ τὸ αἱματωμένο διπλοῦν κέρας ποὺ ἐπιστέφει τὴν πόρτα τῆς τοιχογραφίας. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι τὰ διπλὰ κέρατα τῶν εἰσόδων κατὰ καιροὺς αἱματώνονταν μὲ τελετουργικὲς σπονδὲς κατὰ τὴ διάρκεια ἀνάλογων τελετῶν. Γι' αὐτὸ συλλεγόταν τὸ αἷμα τοῦ σφαγίου κατὰ τὴ θυσία.

Μὲ τὴ διχοτομία ἱεροῦ-μιαροῦ, στὴν ἀντιθετική της διάσταση, θέλω ἀκόμη νὰ τονίσω ὅτι πράγματα ἐκ πρώτης ὄψεως ἀσύνδετα καὶ χωρὶς ἀνασκαφικὴ συνάφεια μποροῦν νὰ σχετίζονται στὸ ἐπίπεδο τῆς νόησης καὶ τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας. Σὲ ἕναν κάθετο ἄξονα τὰ διπλὰ κέρατα καὶ οἱ ἀγωγοὶ τῶν λυμάτων εἶναι ἀπομακρυσμένα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὰ χωρίζει ἡ μέγιστη δυνατὴ ἀπόσταση. Τὰ κέρατα βρίσκονται στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς πόλης, ἐπιστέφουν τὰ δώματα τῶν κτηρίων, ἐνῶ τὸ δίκτυο τῆς ἀποχέτευσης στὸ χαμηλότερο δυνατό. Τὴ διατρέχει ὑπογείως[157] (εἰκ. 7). Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀσύνδετα καὶ χωρὶς ἀνασκαφικὴ συνάφεια. Ὅμως, ἡ χωρικὴ αὐτὴ «ἀντιπαράταξη» μεταφράζεται σέ «συνάρτηση» στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν ποὺ συγκροτοῦν τὴ θηραϊκὴ κοινωνία καὶ ἔτσι τὰ ἀσύνδετα γίνονται ἐννοιολογικὰ συναφή. Τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο[158], ἔργο κοινοτικό, εἶναι ἀποτέλεσμα ὁμαδικῆς ἐργασίας

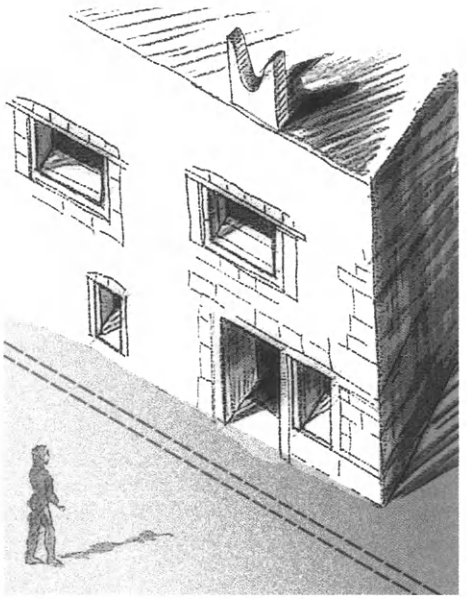

Εἰκ. 7. Δυτικὴ Οἰκία, πρόσοψη. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση διπλοῦ κέρατος στὴν κορυφὴ τοῦ κλιμακοστασίου καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου. Κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου, μπροστὰ ἀπὸ τὴ θύρα, διέρχεται ὁ ἀγωγὸς τῶν ἀστικῶν λυμάτων. Τὰ διπλὰ κέρατα εἶναι ἀσυψανὴ ἀπὸ τὸν δρόμο, ὄχι ὅμως καὶ ὁ ἀγωγὸς ποὺ τὸν διατρέχει ὑπογείως, κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ διερχόμενου ἐπισκέπτη.

155. Leach 1976, 35.

156. Gessel 2000, 947-957.

157. Μαρινατος 1974, 19-20, εἰκ. 3, πίν. 60β, 61α-β· Doumas 1979, 97 σημ. 13· 1983, 124.

158. Ντουμας 1974, 209-210· Palyvou 1986, 184· Παλυβου 1997. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν ἔχουν φέρει στὸ φῶς καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο, ὅπως ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο τμῆμα του ποὺ διατρέχει τὴν ὁδὸ Κουρήτων στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

καὶ σύμπνοιας. Λειτουργεῖ μεταφορικὰ σὰν ἕνα νῆμα ποὺ διαπερνᾶ τοὺς ἐπιμέρους ἰδιωτικοὺς χώρους, τοὺς οἴκους καὶ τοὺς συνενώνει σὲ ἕναν πολύπλοκο ἱστὸ κοινῶν συμφερόντων καὶ ὑποχρεώσεων, μὲ συνδετικὸ ὑλικὸ αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε κοινωνικὴ συνοχή. Ἡ κατασκευή του προϋποθέτει τὴν ἁρμονικὴ συνεργασία ἀνάμεσα στὰ μέλη μιᾶς ὀργανωμένης κοινότητας[159]. Ἡ ὕπαρξή του παρέχει τὸν ἀναγκαῖο ὅρο συμφραζομένων ποὺ μπορεῖ νὰ ἑρμηνεύσει τὴν κοινωνικὴ σημασία τῶν διπλῶν κεράτων καὶ καταδεικνύει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἰδέες ποὺ ἐνέχονται στὰ σύμβολα μετέχουν στὴ συλλογικὴ δόμηση.

Οἱ συναθροίσεις ἔχουν θεμελιώδη ρόλο στὴν ἐπιβεβαίωση κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ στὴ σημασία τῆς συνάθροισης εἶναι ποὺ ἡ ἔννοια τῆς συλλογικότητας βρίσκει ἀνάλογο. Οἱ συναθροίσεις ἦταν συνήθεις καὶ μᾶλλον ἀναγκαῖο συστατικὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν κοινοτήτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Δὲν ὑπονοοῦνται ἁπλὰ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα (πλατεῖες, ἀνοικτοὶ αὔλειοι χῶροι, κλίμακες καὶ θεατρικοὶ χῶροι), ἀλλὰ καὶ παριστάνονται, ὅπως στὶς γνωστὲς μικρογραφίες τοῦ «τριμεροῦς ἱεροῦ» καὶ τοῦ «ἱεροῦ χοροῦ» ἀπὸ τὴν Κνωσό[160]. Στὸ Ἀκρωτήρι τὴ συνάθροιση ὑπονοεῖ ἡ θυσιαστικὴ τελετή, μετὰ τὴν ὁποία ἀκολουθοῦσε τὸ μαγείρευμα τῶν σφαγίων καὶ ἡ διανομή τους σὲ μεγάλο κοινοτικὸ γεῦμα[161]. Τὰ ἑκατοντάδες κωνικὰ κύπελλα ποὺ φυλάσσονταν στὴ Δυτικὴ Οἰκία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα οἰκοδομήματα[162], μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ μεγάλες συναθροίσεις-συνεστιάσεις[163]. Μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἀνασκαφῶν ἕνας μεγάλος αὔλειος χῶρος ἀναφαίνεται νότια τοῦ κτηρίου Ξεστὴ 3.

Συναθροίσεις, ἀσφαλῶς, μπορεῖ νὰ γίνονταν γιὰ πολλοὺς λόγους, ὅμως εἴδαμε ὅτι εἶναι ἡ συνάθροιση τῆς τελετουργικῆς θυσίας ποὺ βρίσκει τὴν ἔκφρασή της στὴ σφαίρα τοῦ κοσμικοῦ (μιαροῦ). Καθρεφτίζει τὴν καθολικὴ συμμετοχὴ ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐπιτυχὴς λειτουργία τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου. Ἡ χρήση τῆς μεταφορικῆς συσχέτισης διπλῶν κεράτων καὶ ἀποχέτευσης ἔχει ὡς στόχο νὰ τονίσει ἀκριβῶς αὐτό: ὅτι τὸ πλαίσιο συμφραζομένων ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ὁ συμβολισμὸς εἶναι ἀνεξάντλητο. Τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι ἀνεξάρτητα μεταξύ τους, ἀλλὰ συσχετίζονται στὸ συμβολικὸ πεδίο, ἀφοῦ μποροῦν καὶ τὰ δύο νὰ ἀνακαλέσουν συνειρμικὰ ταυτόσημες ἢ παρεμφερεῖς ἰδέες: συνάθροιση, ὁμοθυμία, ὁμοψυχία. Ἀσφαλῶς ὡς ἐπιχείρημα θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἔκφραση κοινοτικῆς συλλογικότητας, ὅπως εἶναι ὅλα τὰ κοινοτικὰ ἔργα: τὸ ὁδικὸ σύστημα, ἡ κατασκευὴ ὀχυρωματικῶν τειχῶν ἀλλὰ καὶ οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς ἢ καὶ αὐτὴ ἡ ἐπάνδρωση τῶν πλοίων. Ὡστόσο, τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο ἐμπεριέχεται στὴν ὁλότητα ποὺ ἐκφράζει ἡ καθολικὴ συμμετοχή. Ἡ ἐπιτυχία του βασίζεται στὴν ἐκτεταμένη δικτύωση, δηλαδὴ στὴν κοινωνικὴ συνοχή, τὸν θεμέλιο λίθο τῆς ἔκδηλης εὐημερίας τῆς ἀκρωτηριανῆς κοινότητας.

Ἡ συνάθροιση δὲν εἶναι ἀποκλειστικότητα μιᾶς ἐποχῆς, οὔτε ἑνὸς πολιτισμοῦ. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά, τουλάχιστον γιὰ τὰ πολιτισμικὰ μορφώματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε στοιχεῖα. Ὁ Πεισίστρατος, γιὰ παράδειγμα, ἤξερε καλὰ τὴ σημασία τῶν συναθροίσεων, ἀφοῦ, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἑνότητα τῆς Ἀττικῆς, εὐνόησε τὶς λατρεῖες ποὺ εἶχαν τὴ δυνατότητα

159. Ντουμας 1974, 209-210· Doumas 1982, 9· 1983, 124.

160. *PM* III, 46-80 πίν. XVI, XVIII.

161. Πρβ. Warren 1988, 28.

162. Gillis 1990.

163. Βλ. καὶ Μαρθαρη 1993, συμπεράσματα. Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997, 319. Πρβ. Boulotis 1982.

νὰ συναθροίζουν ὅλους τοὺς Ἀθηναίους[164]. Ἡ συνάθροιση ὡς ἱδρυτικὸ στοιχεῖο τοῦ δημόσιου βίου δίνει ἔμφαση σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς: ὅτι τὸ δημόσιο ὑπερτερεῖ τοῦ ἰδιωτικοῦ. Τὸ κίνητρο γιὰ συνάθροιση ἐπιτυγχάνει τὸν στόχο του, γιατὶ τὸ ἰδιωτικὸ μπαίνει σὲ δεύτερη μοίρα. Ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται καὶ πράττει πρωτίστως ὡς μέλος μιᾶς κοινότητας (τῆς ὁποίας ἂν εἶναι μέλος ἐνσυνείδητα ἢ ὄχι δὲν ἔχει τόση σημασία). Τὸ δημόσιο στὴν κοινότητα τοῦ Ἀκρωτηρίου, καὶ ὑποθέτω σὲ ὅλες τὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, ὑπερτεροῦσε τοῦ ἰδιωτικοῦ. Ὁ Sennett τοποθετεῖ τὴν ἀπόκλιση τῆς ἰδιωτικῆς ἀπὸ τὴ δημόσια σφαίρα στὴν ἐποχὴ τοῦ Ρομαντισμοῦ[165].

Τὰ διπλὰ κέρατα τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι περίβλεπτα, ἀφοῦ ἐπιδεικνύονται, καὶ ὄχι κρύφια ἀντικείμενα ἰδιωτικῆς χρήσης. Ἡ ἐξήγησή τους λοιπὸν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ σχέση ποὺ δημιουργεῖται μὲ τοὺς θεατές τους, δηλαδὴ ὁλόκληρη τὴν κοινότητα. Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπισκέπτες της, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ξένοι πρὸς τὴ συμβολικὴ σήμανση διὰ τῶν διπλῶν κεράτων, ἀφοῦ αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀπομονωθοῦν ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ ὑπόβαθρο τῆς «αἰγαιακῆς κοινῆς»[166]. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης, τὰ διπλὰ κέρατα ποὺ ἐπιστέφουν κτήρια εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἐσωτερικοὺς χώρους. Τὸ πλαίσιο τῶν συναφειῶν εἶναι διαφορετικό, ἄρα καὶ ἡ σημασία ποὺ φέρουν τὰ σύμβολα.

Ὡς στοιχεῖα λοιπὸν τῆς τελετουργικῆς θυσίας καί, μετὰ τὸ πέρας τῆς τελετῆς, σύμβολα ποὺ τὴν ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, τὰ διπλὰ κέρατα ἐνέχουν ἕνα κοινοτικό, δηλαδὴ ὁμαδικό, ἐμβληματικὸ χαρακτήρα. Ὡς τέτοια σχετίζονται μὲ τὶς θύρες καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἐνέχει ἡ διάβασή τους. «Ἐπὶ θύραις» λέμε ὅταν πρόκειται γιὰ κάτι ἀπειλητικὸ ποὺ ἐπίκειται (*ante portas*), ἐνῶ οἱ θύραθεν (ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα) εἶναι οἱ ἐχθροί, οἱ ξένοι.

Ἡ θύρα εἶναι ἕνας ὅλως ἰδιάζων χῶρος, εἶναι ἕνας μὴ χῶρος, οὔτε μέσα οὔτε ἔξω. Εἶναι ἡ τομὴ δύο πραγματικῶν καὶ εὐκόλως ὁριζόμενων χώρων: τοῦ μέσα καὶ τοῦ ἔξω. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἴδια, βρισκόμενη στὸ μεταίχμιο, εἶναι ἀπροσδιόριστη καὶ φορτισμένη μὲ τὴν ἔνταση τῆς ἀπαγόρευσης[167]. Οἱ θύρες τῶν οἴκων ἐλέγχουν τὴ σχέση τοῦ ἐξωτερικοῦ μὲ τὸ ἐσωτερικό, τοῦ ἰδιωτικοῦ μὲ τὸ δημόσιο. Οἱ πύλες ὁρίζουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐξοχὴ στὸν οἰκισμό, ἀπὸ τὴν ἀγριότητα στὸν πολιτισμό, διαχωρίζουν τὸ οἰκεῖο ἀπὸ τὸ ξένο καὶ τελικὰ ἱεραρχοῦν τὸν χῶρο καὶ κυρίως τὰ ἄτομα ποὺ τὶς διαβαίνουν, θέτοντας ἀπαγορεύσεις. Μία τέτοια ἱεράρχηση εἶναι κρίσιμη γιὰ τὴν κοινότητα. Ἀκόμη καὶ ὅταν διπλὰ κέρατα βρίσκονται στὴν περίμετρο τῶν «τειχῶν» μιᾶς πόλεως ἢ τῶν περιμετρικῶν τοίχων ἑνὸς ἰδιαίτερου οἰκοδομήματος ἐξασφαλίζουν συμβολικὰ τὸ ἀπαραβίαστο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ πορτοπαράθυρου, ποὺ εἶναι τὸ τυπικὸ σχῆμα γιὰ τὶς εἰσόδους τῶν σπιτιῶν στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του[168], ἔχει νόημα μόνο ἐφόσον οἱ πόρτες παραμένουν κλειστὲς καὶ ἀπροσπέλαστες. Ὁ ἰδιωτικὸς ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο εἶναι σαφῶς διακεκριμένος. Οἱ κάτοικοι, φεύγοντας γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη καταστροφή, ἔκλεισαν πίσω τους τὶς ἐξώπορτες τῶν σπιτιῶν τους[169]. Τὸ κλειστὸ θυρόφυλλο τῆς

164. Mosse 1988, 33.

165. Sennett 1999, 329-340.

166. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ ἀναφέρεται γιὰ νὰ δηλώσει περισσότερο τὴν εὐκολία τῶν μετακινήσεων ποὺ προσέφεραν οἱ θαλάσσιοι δρόμοι τοῦ ἀρχιπελάγους καὶ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται παρὰ μία βεβαιωμένη κοινὴ πολιτισμικὴ γλώσσα.

167. Πρβ. Leach 1976, 33-36.

168. Παλυβου 1999, 302-326.

169. Πρβ. αὐτόθι, 319.

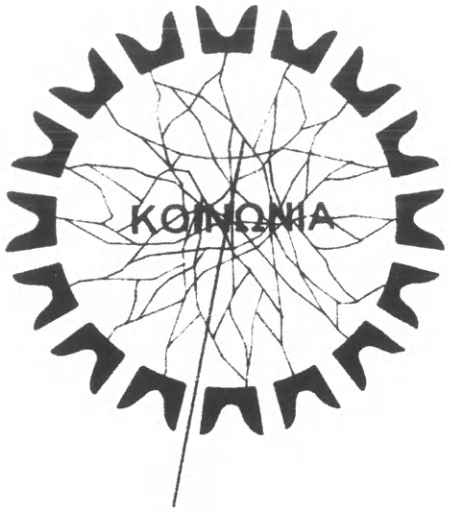

Εἰκ. 8. Ἡ κοινότητα ὁροθετημένη πολιτισμικὰ ἀπὸ τὰ διπλὰ κέρατα καὶ δικτυωμένη κοινωνικὰ ἀπὸ τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο. Ἡ δύναμη ποὺ τείνει νὰ τὴ διχάσει ἀκυρώνεται ἀπὸ τὸ δίκτυο ποὺ τὴ συνέχει. Ἡ διάταξη εἶναι σχηματικὴ καὶ ἐμφαντική· ὅμως ἡ ὁροθέτηση, εἴτε περιμετρικὴ εἴτε ἐσωτερική, ἔχει τὸν ἴδιο στόχο καὶ ἡ μία ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄλλη. Σημειώνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει εὐκρινές κέντρο· ἴσως τὸ κέντρο νὰ βρίσκεται ἐκεῖ ὅπου ἡ δικτύωση εἶναι ἀπούσα (γιατὶ εἶναι αὐτονόητη). Ἕνα τέτοιο κέντρο θὰ μποροῦσε νὰ βρεθεῖ στὸ κτήριο Ξεστὴ 3.

ἐξώπορτας τοῦ Συγκροτήματος Δ (χῶρος 19) διεσώθη ὡς ἀποτύπωμα στὸ ἡφαιστειακὸ ὑλικὸ ποὺ γέμισε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου[170]. Εἶναι ἡ πρόσοψη ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας βρέθηκαν τὰ μόνα ἄρτια διπλὰ κέρατα, πεσμένα ἀπὸ ψηλὰ καὶ σπασμένα σὲ πολλὰ ἀποτμήματα[171]. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν ἐντελῶς ἰδιαίτερη θέση καὶ λειτουργία τῆς θύρας καὶ τὴν ἀπολύτως κρίσιμη σημασία της, δὲν εἶναι ἀδιανόητο τὸ ὅτι κατοικίες μποροῦσαν νὰ ἐπιστέφονται μὲ διπλὰ κέρατα, καὶ μάλιστα πάνω ἀπὸ τὶς εἰσόδους τους. Στὸ Ἀκρωτήρι δὲν διαγνώσθηκε ὅτι τὰ διπλὰ κέρατα ἀνήκουν σὲ μιὰ κατηγορία ἀποκλειστικῶν ἐμβλημάτων ποὺ μονοπωλοῦσε κάποια κεντρικὴ ἐξουσία ἢ μία ἐλίτ προσώπων. Ἀναγνωρίζω ὅμως τὴν οἰκειοποίηση ἀπὸ τὰ ἄτομα τῆς κοινότητας ἑνὸς ὁμαδικοῦ ἐμβλήματος, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀξίες τοῦ συναθροίζεσθαι καὶ τῆς δημοτελοῦς θυσίας. Ὡς ἐκ τούτου, τὸ ἴδιο ὡς ἀξία ἐνέχει τὴν πολιτισμικὴ ταυτότητα τῆς κοινότητας. Ἤδη ἡ παρουσία τῶν διπλῶν κεράτων μόνο στὴ μία ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ ἐπισκέπτεται ὁ στόλος τῆς μικρογραφίας αἴρει τὰ διπλὰ κέρατα σὲ εἰδοποιὸ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς πόλεις ποὺ παριστάνονται[172]. Στὴ συνοπτικὴ ἀφήγηση τῆς μικρογραφίας οἱ πληροφορίες ποὺ παρατίθενται δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖες.

Ἐν κατακλείδι, ἀναγιγνώσκοντας τὸ παραστατικὸ καὶ ἀνασκαφικὸ πεδίο βρήκαμε διπλὰ κέρατα μόνο στὴν πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου (Μικρογραφία τοῦ Στόλου), καὶ μάλιστα σὲ χώρους ἰδιωτικούς, στὶς κατοικίες τῶν ἀνθρώπων. Ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου δὲν καθοσιώνουν τίποτε, ἀλλά, ὡς συμπυκνωμένη γνώση, ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἀναπαράγουν κοινωνικὲς ἀξίες καὶ θεσμούς. Μὲ ἕναν τρόπο διφορούμενο, ὅπως ἁρμόζει σὲ σύμβολα, εἰδοποιοῦν καὶ προστατεύουν, ὑπομιμνήσκουν καὶ ὁροθετοῦν: τὴν πόλη ὡς πρὸς τὶς ἄλλες πόλεις, τοὺς οἴκους ὡς πρὸς τὴν κοινότητα, τὰ ἄτομα ὡς πρὸς τὸ σύνολο, ἐν τέλει κοινωνικὲς ἀξίες ὡς πρὸς τὴν πολιτισμικὴ ταυτότητα τῆς ὁμάδας. Τὰ διπλὰ κέρατα διευθετοῦν τὸν χῶρο τῶν ἀνθρώπων, τὸν φυσικὸ καὶ τὸν κοινωνικό, ὄχι διακρίνοντας τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸ κοσμικό, ἀλλὰ ἀναδεικνύοντας τὴν περιοχὴ τομῆς τους διὰ μέσου τῶν συμφραζομένων τῆς κοινοτικῆς δραστηριότητας καὶ τῆς τελετουργικῆς θυσίας (εἰκ. 8).

---

170. Βλ. Μιχαηλιδου στὸν παρόντα τόμο, εἰκ. 5.
171. Μαρινατος 1974, πίν. 14β, 15α-β.
172. Morgan 1988, 83· Τελεβαντου 1994, 268.

7. Συμπεράσματα

Ἡ σημασιολογικὴ φόρτιση τῶν διπλῶν κεράτων μὲ τὴν παραδοχὴ ἀπὸ πολὺ νωρὶς τῆς ὀνοματοδοσίας «κέρατα καθοσιώσεως» ὁδήγησε στὴν κυκλοτερὴ ἀναπαραγωγὴ μιᾶς ἀσαφοῦς ἑρμηνείας ποὺ τὰ ἀκολουθεῖ μέχρι σήμερα. Ἡ ἀπόδοση σὲ αὐτὰ ἱερῆς σημασίας «καθιέρωσε» τὴν ἄποψη ὅτι κάθε κτίσμα ποὺ ἐπιστέφουν ἔχει ἱερὸ χαρακτήρα, ἐνῶ, ὅταν πρόκειται γιὰ οἰκία, ὅτι αὐτὴ ἀνήκει σὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο. Θέση ἡ ὁποία προφανῶς ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἄρχων ἔχει θεϊκὴ ὑπόσταση, τὴν ὁποία ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διαχέει καὶ στὸν περίγυρο ποὺ τὸν στηρίζει. Ἔτσι, ἡ ἀδικαιολόγητη, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποκρυστάλλωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς νοηματοδότησης ἀπέκλεισε τὰ διπλὰ κέρατα ἀπὸ τὸ πραγματικὸ περιβάλλον τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὰ ἐξύψωσε στὴ σφαίρα τοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου. Ἡ προσέγγισή μου ἐπιχείρησε νὰ τὰ ἀποκαθηλώσει ἀπὸ τούτη τὴ θέση καὶ νὰ τὰ ἐντάξει στὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι δικά τους σύμβολα καὶ ὄχι τῶν θεῶν.

Στὸ δοκίμιο αὐτὸ προσπάθησα νὰ δείξω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ διπλὰ κέρατα χρησιμοποιοῦνται στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐμβληματικά, ὡς τὸ ἀπόσταγμα κοινωνικῆς ἐμπειρίας. Δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἑρμηνευτικὰ σχόλια[173] καὶ γιὰ αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθοῦν. Εἶναι ὅμως συνάρτηση τῆς συμβολικῆς γνώσης ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν τελεστικὴ λογικὴ καὶ τὴ συνάθροιση. Ὡς τέτοια, εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς συλλογικῆς μνήμης ποὺ κατευθύνει καὶ ἐκπαιδεύει τὴν κοινότητα. Ἡ θυσιαστικὴ τελετουργία περιέγραψε τὸ ἀναγκαῖο πλαίσιο συναφειῶν γιὰ τὴν προσέγγιση μιᾶς δόκιμης, πιστεύω, ἑρμηνείας τῶν διπλῶν κεράτων ποὺ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια τώρα διαλανθάνουν τὴν ἐξήγηση. Ἐπέτρεψε νὰ δειχθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ σύμβολο μετέχει στὴ δόμηση τῆς κοινωνίας. Ἡ σημασία τῶν κεράτων δὲν ἐνυπάρχει σὲ αὐτά, δὲν εἶναι ἐγγενής, ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ Evans, ἀλλὰ εἶναι συνεχῶς διαπραγματεύσιμη. Ἐπαναβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὶς δράσεις τῆς κοινότητας, τὴν κοινωνικὴ πρακτική.

Οἱ συναθροίσεις παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπιβεβαίωση καὶ ἀναπαραγωγὴ κρίσιμων ἀξιῶν τῆς κοινωνίας καὶ εἶναι στὸ περιεχόμενο τῆς συνέλευσης ποὺ ἡ ἔννοια τῆς συλλογικότητας βρίσκει ἀνάλογο. Ἡ συνάθροιση ἐπιβεβαιώνει τὴν κοινότητα ὡς ὁμάδα καὶ ἡ ἀξία τοῦ συναθροίζεσθαι ὑπονοεῖται στὴν καθολικὴ συμμετοχὴ ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐπιτυχὴς λειτουργία τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἀποχέτευση, ὅπως καὶ ἡ θυσία, εἶναι κοινοτικὴ θεσμοποίηση. Σὲ μιὰ πυκνοδομημένη πόλη ὅπως τὸ Ἀκρωτήρι ἡ μὴ συμμετοχὴ ἢ ἔστω ἡ μὴ συμμόρφωση πρὸς τὴν κοινοτικὴ ἐπιθυμία τῆς σύνδεσης μὲ τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα, ἔστω καὶ ἑνὸς σπιτικοῦ, θὰ ὑπονόμευε σημαντικὰ τὸ ἀποτέλεσμα, δημιουργώντας δυσλειτουργία καὶ ἑπομένως προστριβὲς καὶ ἐντάσεις. Πιστεύω πὼς μιὰ τέτοια συμπεριφορὰ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κοινοτικῆς ὁμοφροσύνης θὰ ἦταν ἀδύνατη. Εἶναι μιὰ θέση γιὰ τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνομαι ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις, ἀλλὰ εἶναι μιὰ θέση ἐλεγκτή. Οἱ μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες θὰ μᾶς διαφωτίσουν περισσότερο[174].

Τὰ σχηματικὰ κέρατα ἀνακαλοῦν τὴ φυσικὴ δύναμη τοῦ ζώου ταύρου καὶ λειτουργοῦν μεταφορικὰ ὡς ἔκφραση τῆς δύναμης καὶ τῆς εὐημερίας ἐν γένει: τῆς κοινοτικῆς-τῆς πόλης ἢ τῆς ἰδιωτικῆς-τοῦ οἴκου. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἔκφραση τῆς ἀποφασιστικότητας μὲ τὴν ὁποία τίθεται τὸ ἀπαραβίαστο. Γι᾽ αὐτὸ τὰ μεγάλα κέρατα ἁρμόζουν στὸν ἐπιβλητικὸ χῶρο ἑνός «ἀ-

173. Sperber 1975, 18.

174. Βλ. σημ. 158.

νακτόρου»[175], ἀφοῦ ἡ συμβολικὴ δύναμη πολλαπλασιάζεται μὲ τὴ μεγέθυνσή τους, ἐνῶ τὰ μικρότερα ἀναλογοῦν στὴ μικρότερη κλίμακα τῶν ἰδιωτικῶν χώρων. Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια πολλαπλὰ κέρατα ἐν σειρᾶ σημαίνουν ἕνα ἰδιαίτερο κτίσμα ἢ ὅταν βρίσκονται ἐπὶ τῶν «τειχῶν» ἢ τῶν «περιμετρικῶν κτισμάτων» ὁροθετοῦν τὸν ἀστικὸ χῶρο μιᾶς πόλης. Ἡ ἐπανάληψη καὶ πάλι πολλαπλασιάζει τὴ δύναμη καὶ τὴν ἔκταση καὶ ἔνταση τοῦ συμβολισμοῦ[176]. Μὲ τὴ θέση τους στὴν περιοχὴ τοῦ κλιμακοστασίου, τὸ πιὸ εὐπαθὲς ἀλλὰ καὶ λειτουργικὰ ἐπικίνδυνο στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἴδαμε ὅτι ἀντλοῦν νόημα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο. Συμπυκνώνουν τὴ μνήμη μιᾶς μεγάλης σεισμικῆς καταστροφῆς ποὺ ὁδήγησε σὲ ἐκτεταμένη ἀνοικοδόμηση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὴν ἐπανάληψη τῆς ὁποίας ἡ κοινότητα ἀπεύχεται. Ἀνέλαβαν δηλαδὴ κι ἕναν ἀποτρεπτικὸ ρόλο (πίν. 16). Οἱ σπονδὲς μὲ «ζωογόνο» αἷμα ἀνανέωναν περιοδικὰ τὴ συμβολική τους δύναμη.

Σὲ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο, λοιπόν, τὰ διπλὰ κέρατα σχετίζονται μὲ κρίσεις ποὺ καθορίζουν αὐτὴν καθαυτὴ τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητας, ποὺ δὲν ἀπειλεῖται μόνο ἀπὸ φυσικὲς καταστροφὲς ἢ ἐξωτερικὲς ἐπιβουλές, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση ἢ τὴν παραβίαση ὁρίων στὸ ἐσωτερικό της. Τὰ ὅρια αὐτά, φυσικὰ ἢ νοητά, ἀντιπροσωπεύουν τὶς διαγραμμίσεις ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ διατήρηση καὶ τὸ ἀπαραβίαστο τῶν διαφορῶν στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας. Διαφορῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν εὔρυθμη λειτουργία της.

Σὰν ὁροθέτες τέτοιων ἐσωτερικῶν ὁρίων, λειτουργοῦν ἐμβληματικὰ ὡς κωδικοποιημένη γνώση τῆς κοινωνικῆς ἐμπειρίας καὶ ὡς συμπυκνωμένη συλλογικὴ μνήμη εἶναι ὑπόμνηση τῆς θυσίας ποὺ τελέσθηκε. Θυσίας ποὺ εἶχε στόχο τὴν προστασία τῆς κοινότητας ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐντάσεις, ἀνταγωνισμούς, φθόνο, μίση, ἔριδες καὶ ἐν γένει τὴν ἐμφύλια βία[177].

---

175. Πρβ. D'Agata 1992, 252.

176. Γιὰ παράδειγμα, μεγάλα διπλὰ κέρατα: *PM* I 159· *PM* II 160 εἰκ. 81· *PM* III 525. Πολλαπλὰ κέρατα: *PM* III 62 πίν. XVI· *PM* III 84 εἰκ. 47. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι μιὰ τέτοια σήμανση δὲν ὑπονοεῖ ἀναγκαστικὰ τὴ διάταξη διπλῶν κεράτων σὲ ὅλο τὸ μῆκος μιᾶς περιμετρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς. Ἡ τοποθέτησή τους σὲ καίρια σημεῖα (ὅπως εἶναι οἱ εἴσοδοι) θὰ εἶχε τὸ ἴδιο συμβολικὸ ἀποτέλεσμα.

177. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ πρῶτα τὴ Χριστίνα Τελεβάντου, γιατὶ μὲ προέτρεψε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ θέμα τῆς ἑρμηνείας τῶν διπλῶν κεράτων, ὅταν πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, συνεργαζόμενοι στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν, ἀναγνωρίσαμε τμῆμα ἑνὸς λίθινου διπλοῦ κέρατος. Τὸ θέμα ἦταν γιὰ μένα *terra incognita* καὶ πιθανότατα θὰ ἔμενε ἔτσι χωρὶς τὴ δική της παραίνεση. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὴν Τάνια Δεβετζῆ, πολύτιμο ἀρωγὸ κάθε ἐρευνητῆ στὸ Ἀκρωτήρι, τὸν Ἰάκωβο Μιχαηλίδη καὶ στὸ πρόσωπό του ὅλους τοὺς συντηρητὲς ποὺ ἐργάστηκαν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς «τοιχογραφίας τοῦ Βωμοῦ» (χωρὶς τὴν ἐπίπονη ἐργασία τους δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀντικείμενο συζήτησης). Τὴν Penny Wilson-Zarganis, βιβλιοθηκάριο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, καὶ τὴ διοίκηση τῆς Σχολῆς, (ὅπου ἔγινε μεγάλο μέρος τῆς ἔρευνας γιὰ τὸ παρὸν δοκίμιο), γιὰ τὴν ἀνεκτίμητη ἐρευνητικὴ συνδρομὴ ποὺ παρέχουν μὲ τὸ νὰ καθιστοῦν προσιτὴ μιὰ σπουδαία βιβλιοθήκη. Τὸν Θοδωρὴ Ψυκάκο γιὰ τὴ μεταφορὰ σὲ μελάνη τῶν σχεδίων μου τῶν εἰκόνων 1 καὶ 8.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης ὅλους τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς συγγραφεῖς αὐτοῦ τοῦ τόμου, ποὺ βοήθησαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴ μελέτη μου μὲ συζητήσεις, ὑποδείξεις καὶ παραινέσεις, ἰδιαιτέρως τὴν Ἴριδα Τζαχίλη γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις πολλῶν ἐτῶν. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν «ἀκροατὴ» Σταῦρο Σταυρίδη γιὰ τὰ εὐήκοα ὦτα του καὶ τὸν «ἀναγνώστη» τοῦ κειμένου Χρῆστο Μπουλώτη, πού, ὅπως πάντα, ἔκανε καίριες παρατηρήσεις στὸ τελικὸ κείμενο.

Ὅλως ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Χρίστο Ντούμα, ὄχι μόνο γιατὶ διάβασε καὶ ἔκανε παρατηρήσεις σὲ ἕνα πρῶτο δοκίμιο καὶ στὸ τελικὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ γιατὶ εἶναι πηγὴ συνεχοῦς ἐνθάρρυνσης, ἔμπνευσης καὶ γνώσεων ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ποὺ εἶναι διευθυντὴς καὶ δάσκαλός μου στὸ Ἀκρωτήρι. (Διότι δάσκαλος ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μόνο ἐκεῖνος ποὺ διδάσκει στὸ πλαίσιο πανεπιστημιακῶν παραδόσεων, ἀλλὰ καὶ αὐτός, πρωτίστως αὐτός, ποὺ ἐπηρεάζει μὲ τὴν καθημερινὴ διδαχὴ τὴ στάση ζωῆς.)

Ἐπίμετρο

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συγγραφῆς τοῦ παρόντος (Δεκέμβριος 2000), πληροφορήθηκα γιὰ δύο εὑρήματα ποὺ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ, ἀφοῦ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὰ θέματα ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ παρὸν δοκίμιο. Παρεμπιπτόντως, πιστεύω ὅτι ἐνισχύουν τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ τὶς ἑρμηνευτικὲς ὑποθέσεις ποὺ διατυπώνονται.

Τὸ πρῶτο εὕρημα ἀφορᾶ στὴν τοιχογραφία τῆς θύρας. Ὅπως ἀναφέρεται παραπάνω (βλ. σημ. 153), ἀνάμεσα στὰ κέρατα ὑπάρχει ἕνα ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο δὲν ἀναπαρίσταται σὲ καμία ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα δημοσιεύσεις τοῦ ἐν λόγω τοιχογραφήματος (βλ. εἰκ. 1). Σπαράγματα ποὺ ἀνήκουν στὴν τοιχογραφία τῆς θύρας καὶ ποὺ ἦταν ἄγνωστα μέχρι σήμερα ταυτίστηκαν πρόσφατα (Ἰούνιος 2001). Ἂν καὶ δὲν βρίσκονται σὲ συνέχεια μὲ τὸ ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο, πιστεύω ὅτι τὸ ἀποκαθιστοῦν ὡς κλῶνο ἐλαιοδένδρου καὶ ὄχι μυρτιᾶς, ἀφοῦ ἡ μυρτιὰ συνήθως παριστάνεται μὲ τοὺς καρπούς της, ἔχει μικρότερα φύλλα καὶ πολὺ λεπτότερους κλώνους. Ἔτσι, ἡ σχέση κλώνων ἀειθαλοῦς φυτοῦ (ἡ ἐλιὰ ἀλλὰ καὶ ἡ μυρτιὰ εἶναι ἀειθαλὴ φυτά), διπλῶν κεράτων καὶ θυσίας ποὺ διατυπώνεται ὡς ὑπόθεση παραπάνω (βλ. ἑνότητα 4) ἐπιβεβαιώνεται στὸ παραστατικὸ πεδίο.

Τὸ δεύτερο εὕρημα ἀφορᾶ στὸ διπλοῦν κέρας ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο μὲ προέλευση τὸ Φρέαρ 66. Εἶναι τὸ μόνο σωζόμενο διπλοῦν κέρας γιὰ τὸ ὁποῖο πίστευα ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε, διότι τὸ Φρέαρ 66 διανοίχθηκε σὲ ἄσκαφη περιοχὴ καὶ δὲν δίνεται καμία πληροφορία γιὰ τὶς συνθῆκες ἐκσκαφῆς του (βλ. ἑνότητα 2). Ἀλλὰ τὸ ἔργο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ στεγάστρου, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, ἀπαιτεῖ τὴν ἀνασκαφὴ φρεάτων γιὰ τὴν ἔδραση πεσσῶν στήριξης καὶ ὅπου εἶναι δυνατὸν διευρύνονται τὰ ἤδη ὑπάρχοντα φρέατα. Ἡ θέση 66 ὅμως καταργήθηκε, διότι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν διεύρυνσης τοῦ ἀντίστοιχου φρέατος ἀποκαλύφθηκε κλιμακοστάσιο. Πρόκειται γιὰ κύριο κλιμακοστάσιο ἑνὸς μέχρι σήμερα ἄσκαφου κτηρίου ποὺ ἔχει εἴσοδο νότια (ὀνομάστηκε Κτήριο ΙΣΤ΄). Κοντὰ στὴν ἴδια θέση πιθανῶς βρίσκεται καὶ ἡ εἴσοδος τῆς Ξεστῆς 2. Εὔλογα τὸ νέο αὐτὸ εὕρημα ἐπιτρέπει τὴ συσχέτιση καὶ αὐτοῦ τοῦ διπλοῦ κέρατος μὲ εἴσοδο κτηρίου. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Χρ. Ντούμα καὶ τὶς ὑπεύθυνες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Φρέατος 66, Ἀγγελικὴ Μόσχου καὶ Κικὴ Μπίρταχα, γιὰ τὶς παραπάνω πληροφορίες.

Οἱ παρατηρήσεις τῶν καλῶν συναδέλφων βοήθησαν στὴ βελτίωση τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τυχὸν λάθη, ἀβλεψίες, παραλείψεις κτλ. εἶναι ἀποκλειστικὰ δική μου εὐθύνη. Τέλος, ἀλλὰ διόλου λιγότερο, εὐχαριστῶ τὴ σύντροφό μου, ζωγράφο Σάρρα Ἐτλίνγκερ, γιὰ γόνιμες συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὰ τοιχογραφήματα, γιὰ τὰ σχέδια τῆς εἰκόνας 7 καὶ τοῦ πίν. 16 καὶ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀφιερώνεται σὲ ἐκείνη, ποὺ ἔφερε στὸν κόσμο τὸ πρῶτο μας παιδὶ μερικὲς μέρες ἀφοῦ ὁλοκληρώθηκε τὸ παρὸν κείμενο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALLEN 1993 — S. P. ALLEN, Διαχείριση καὶ ἐπίλυση τῶν συγκρούσεων στὴ Μάνη. Ἡ βεντέτα στὸ σύγχρονο πλαίσιο, στὸ Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ - Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (ἐπιμ.), *Ἀνθρωπολογία καὶ παρελθόν* (Ἀθήνα).

BENNETT 1961 — E. L. BENNETT, On the Use and Misuses of the Term "Priest-King" in Minoan Studies, *Κρητικὰ Χρονικὰ* ΙΣΤ΄, 327-335.

BERGQUIST 1988 — B. BERGQUIST, The Archaeology of Sacrifice: Minoan - Mycenaean versus Greek, στὸ HÄGG et al. 1988, 21-34.

BERGQUIST 1993 — B. BERGQUIST, Bronze Age Sacrificial Koine in the Eastern Mediterranean?, στὸ J. QUAEGEBEUR (ἐπιμ.), *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven, 17-20 April 1991* (Leuven) 11-43.

BINTLIFF 1984 — J. L. BINTLIFF, Structuralism and Myth in Minoan Studies, *Antiquity* 58, 33-38.

BOULOTIS 1982 — CHR. BOULOTIS, Ein Grundungsdepositum im minoischen Palast von Kato Zakros -minoisch-mykenische Bauopfer-, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, 153-166.

BOULOTIS 1990 — CHR. BOULOTIS, στὸ *L'habitat égéen préhistorique*, *BCH* Suppl. XIX, 421-459.

ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1988 — ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Ἡ ἀρχαιότητα στὴ διαφήμιση, *Ἀρχαιολογία* 27, 22-29.

BOYD 1904 — H. A. BOYD, *Gournia* (University of Pennsylvania Transactions of the Department of Archaeology, Free Museum of Science and Art 1).

BREMMER 1983 — J. BREMMER, Scapegoat Rituals in Ancient Greece, *Harvard Studies in Classical Philology* 87, 299-230.

BURKERT 1985² — W. BURKERT, *Greek Religion* (Cambridge, Massachusetts) (ἑλλ. μτφρ. *Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία*, Ἀθήνα 1993).

CAMERON 1974 — M. A. S. CAMERON, *A General Study of Minoan Frescoes* (ἀδημ. δ. δ., βιβλιοθήκη BSA).

CASE 1973 — H. CASE, Illusion and Meaning, στὸ C. RENFREW (ἐπιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory* (Duckworth).

CLASTRES 1977 — P. CLASTRES, *Archéologie de la violance: la guerre dans les sociétés primitives*, *Libre* 1 (ἑλλ. μτφρ., Ἀθήνα 1994, ἐκδ. Ἔρασμος).

ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ 2000 — Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, Μινωικὰ κέρατα καθιερώσεως: πρόταση ἑρμηνείας, *Πεπραγμένα τοῦ Η΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996* (Ἡράκλειο) 235-270.

DADOUN 1998 (1993) — R. DADOUN, *Ἡ Βία. Δοκίμιο γιὰ τόν «homo violens»* (Ἀθήνα) (τίτλος πρωτοτύπου: *La violance. Essai sur l' «homo violens»*, Paris).

D'AGATA 1992 — A. L. D'AGATA, Late Minoan Crete and Horns of Consecration: a Symbol in Action, στὸ R. LAFFINEUR - J. CROWLEY (ἐπιμ.), *Εἰκών. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992*, *Aegaeum* 8-9 (Liège) 247-256.

DIAMANT - RUTTER 1969 — S. DIAMANT - J. RUTTER, Horned Objects from Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan "Horns of Consecration", *Anatolian Studies* XIX, 147-177.

DIETRICH 1974 — B. C. DIETRICH, *The Origins of Greek Religion* (Berlin).

DIETRICH 1988 — B. C. DIETRICH, The Instrument of Sacrifice, στὸ HÄGG et al. 1988, 35-40.

DIETRICH 1993 — B. C. DIETRICH, Aspects of Minoan and Mycenaean Iconography, στὸ G. PETERSMANN - F. F. SCHWARZ (ἐπιμ.), *Religio Graeco-Romana. Festschrift für*

Walter Pötscher, Dalfen, Joachim. Grazer Beiträge Supplementband V, 3-13.

DOUMAS 1974 CHR. DOUMAS, The Minoan Eruption of the Santorini Volcano, *Antiquity* 48, 110-115.

DOUMAS 1978 CHR. DOUMAS (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World* II, 2 τόμοι (Athens).

DOUMAS 1979 CHR. DOUMAS, Town Planning and Architecture in Bronze Age Thera, *Sonderdrvck aus 150 Jahre, Deutsches Archäologisches Institut*, 95-98.

DOUMAS 1982 CHR. DOUMAS, The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, *AA*, 5-14.

DOUMAS 1983 CHR. DOUMAS, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (London).

DOUMAS 2000 CHR. DOUMAS, Seal Impressions from Akrotiri, Thera: A Preliminary Report, *CMS* Beiheft 6, *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion* (Berlin) 56-65.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1974 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Περὶ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρᾳ, *AE*, 199-213.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1980 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 288-296.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1988 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο κοιτίδα δημοκρατικῶν θεσμῶν, *Παρέας* 13, 24-29.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1991 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Ἀνασκαφὴ Θήρας, *ΠΑΕ*, 241-254.

ΝΤΟΥΜΑΣ 1992 ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα).

DURKHEIM 1995 (1912) E. DURKHEIM, *The Elementary Forms of Religious Life* (New York).

ELIOT 1963 (1936) T. S. ELIOT, *Collected Poems 1909-1962* (London).

EVANS 1894 A. J. EVANS, Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script from Crete and the Peloponnese, *JHS* 14, 270-372.

EVANS 1901 A. J. EVANS, Mycenaean Tree and Pillar Cult, *JHS* 21, 99-204.

FIELDS 1995 K. E. FIELDS, Religion as an Eminently Social Thing, εἰσαγωγὴ στὸ E. DURKHEIM, *The Elementary Forms of Religious Life*, XVII-LXXIII (New York).

FRAZER 1922 (1890) J. G. FRAZER, *The Golden Bough* (London).

FRÖDIN - PERSSON 1938 O. FRÖDIN - A. W. PERSSON, *Asine* (Stockholm).

GESSEL 2000 G. C. GESSEL, Blood on the Horns of Consecration?, στὸ S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. II (Athens) 947-957.

GILLIS 1990 C. GILLIS, Statistical Analysis and Conical Cups: A Preliminary Report from Akrotiri, Thera, *Opuscula Atheniensia* 18: 5, 63-93.

GIRARD 1977 (1972) R. GIRARD, *The Violence and the Sacred* (transl.) (Baltimore).

GOODISON 1989 L. GOODISON, *Death, Women and the Sun. Symbolism of Regeneration in Early Aegean Religion*, The Institute of Classical Studies, Bulletin Suppl. 53 (London).

GOODY 1961 J. GOODY, Religion and Ritual: The Definitional Problem, *British Journal of Sociology* 12, 142-64.

HÄGG 1991 R. HÄGG, Sacred Horns and Naiskoi. Remarks on Aegean Religious Symbolism in Cyprus, *The Civilizations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000-600 B.C. Proceedings of an International Symbosium, 18-24 September 1989* (Larnaca) 79-83.

HÄGG et al. 1988 R. HÄGG - N. MARINATOS - C. NORDQUIST, *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the 5th International Symposium at the Sweedish Institute in Athens, 26-29 June 1986* (Stockholm).

HALLAGER 1985 E. HALLAGER, *The Master Impression, a Clay Sealing from the Greek-Sweedish Excavations at Kasteli*, SIMA 69 (Göteborg).

HAMILAKIS - YALOYRI 1996 Y. HAMILAKIS - E. YALOYRI, Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society, *Antiquity* 70, 117-129.

Heiken - MacCoy 1984	G. Heiken - J. F. MacCoy, Caldera Development During the Minoan Eruption, Thira, Cyclades, Greece, *Journal of Geophysical Research* 89, B10: 8441-8462.
Henry 1964	J. Henry, *Jungle People* (New York).
Hesse 1992	M. Hesse, Archaeology and the Science of the Concrete, στὸ T. Shay - J. Clottes (ἐπιμ.), *The Limitations of Archaeological Knowledge*, Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, no. 49, 107-113.
Hodder 1985	I. Hodder, Postprocessual Archaeology, στὸ M. B. Schiffer (ἐπιμ.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, τ. 8, 1-23.
Hodder 1986	I. Hodder, *Reading the Past* (Cambridge).
Hodder 1992	I. Hodder, *Theory and Practice in Archaeology* (Routledge).
Hodder 1999	I. Hodder, Interpretation Occurs at the Trowel's Edge, *The Archaeological Process. An Introduction* (Blackwell) 80-104.
Hood 1986	S. Hood, A Mycenaean Horns of Consecration, *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Μυλωνᾶν*, τ. Α΄ (ΒΑΕ ἀρ. 103, Ἀθῆναι) 148-151.
Karali 1999	L. Karali, *Shells in Aegean Prehistory*, BAR International Series 761.
Καραλη-Γιαννακοπουλου 1992	Λ. Καραλη-Γιαννακοπουλου, Τὸ μαλακολογικὸ ὑλικό, στὸ Χρ. Ντουμας (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι) 163-172.
Kus 1981	S. Kus, The Context of Complexity, στὸ S. E. van der Leeuw (ἐπιμ.), *Archaeological Approaches to Complexity* (Amsterdam) 197-227.
Leach 1976	E. Leach, *Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected* (Cambridge).
Leroi-Gourhan 1950	A. Leroi-Gourhan, *Les fouilles prehistoriques (technique et methodes)* (Paris).
Leroi-Gourhan 2000	A. Leroi-Gourhan, *Τὸ ἔργο καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ ἀνθρώπου: τεχνικὴ καὶ γλῶσσα*, τ. Α΄ (Ἀθήνα) (τίτλος πρωτοτύπου: *Le geste et le parole*, τ. I. *Technique et language*, Paris 1964).
Long 1974	Ch. R. Long, *The Ayia Triada Sarcophagus*, SIMA 91 (Göteborg).
MacCoy - Heiken 1990	F. J. MacCoy - G. Heiken, Anatomy of an Eruption, *Archaeology*, May/June 1990, 42-49.
MacGillivray - Barber 1984	J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh).
MacGillivray 2000α	J. A. MacGillivray, *Minotaur. Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth* (London).
MacGillivray 2000β	J. A. MacGillivray, The Astral Labyrinth at Knossos, ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο *Κνωσός: ἀνάκτορο, πόλη, πολιτεία, Ἡράκλειο, 15-18 Νοεμβρίου 2000, BSA & ΚΓ ΕΠΚΑ*.
Marinatos 1984	N. Marinatos, *Art and Religion in Thera: Reconstracting a Bronze Age Society* (Athens).
Marinatos 1986	N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual* (Stockholm).
Marinatos 1988	N. Marinatos, The Imagery of Sacrifice: Minoan and Greek, στὸ Hägg et al. 1988, 9-20
Marinatos 1990	N. Marinatos, Minoan-Cycladic Syncretism, στὸ *TAW* III. 1, 370-377.
Marinatos 1993	N. Marinatos, *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol* (Columbia).
Marinatos 1960	Sp. Marinatos, *Crete and Mycenae* (London).
Μαρινατος 1970	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας IV, *ΠΑΕ*, 156-204.
Μαρινατος 1973	Σπ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, *ΠΑΕ*, 181-225.

Μαρινατος 1974	Σπ. Μαρινατος, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VI (περίοδος 1972) (Ἀθῆναι).
Μαρινατος 1976α	Σπ. Μαρινατος, *Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία* (κατὰ τὰς παραδόσεις Σπυριδ. Μαρινάτου, ἔτος 1948) (Ἀθῆναι).
Μαρινατος 1976β	Σπ. Μαρινατος, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VII (περίοδος 1973) (Ἀθῆναι).
Marthari 1984	M. Marthari, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Definition and Chronology, στὸ MacGillivray - Barber 1984, 119-133.
Μαρθαρη 1993	Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς κατασπορφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).
Μιχαηλ-Δεδε 1987	Μ. Μιχαηλ-Δεδε, *Γιορτές - ἔθιμα καὶ τὰ τραγούδια τους* (Ἀθήνα).
Morgan 1988	L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge).
Mosse 1988	C. Mosse, *Ἀθήνα, Ἱστορία μιᾶς δημοκρατίας* (Ἀθήνα).
Μυλωνας 1977	Γ. Ε. Μυλωνας, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία* (Ἀθήνα).
Nilsson 1949 (1925)	M. P. Nilsson, *A History of Greek Religion* (Oxford) (ἑλλ. μτφρ. *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας*, Ἀθήνα 1990).
Nilsson 1950 (1927)	M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund).
Palyvou 1984	C. Palyvou, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Rebuilding Activities, στὸ MacGillivray - Barber 1984, 134-148.
Palyvou 1986	C. Palyvou, Notes on the Town Plan of Late Cycladic Akrotiri, Thera, *BSA* 81, 179-194.
Παλυβου 1997	Κ. Παλυβου, Ἀποχετευτικὰ δίκτυα καὶ ἐγκαταστάσεις ὑγιεινῆς τῆς 2ης χιλιετίας στὸ Αἰγαῖο, στὸ *Ἀρχαία ἑλληνικὴ τεχνολογία, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου, 4-7 Σεπτεμβρίου 1997* (Θεσσαλονίκη) 381-389.
Παλυβου 1999	Κ. Παλυβου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 183, Ἀθῆναι).
Πλατων 1974	Ν. Πλατων, *Ζάκρος* (ΒΑΕ ἀρ. 5, Ἀθῆναι).
Powell 1977	B. R. Powell, The Significance of the so-called "Horns of Consecration", *Kadmos* 16, 70-82.
Rehak 2000	P. Rehak, The Isopata Ring and the Question of Narrative in neopalatial Glyptic, *CMS* Beiheft 6, *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion* (Berlin) 269-276.
Renfrew 1985	C. Renfrew, *The Archaeology of Cult*, B.S.A.
Renfrew - Bahn 1991	Renfrew - Bahn, *Archaeology. Theories, Methodes and Practice* (London).
Rice 1998	M. Rice, *The Power of the Bull* (London).
Rutkowski 1978	B. Rutkowski, Religious Elements in the Thera Frescoes, στὸ Doumas 1978, 661-664.
Sakellarakis 1970	I. Sakellarakis, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual, *PZ* 45, 135-218.
Σακελλαρακης - Σακελλαρακη 1997	Γ. Σακελλαρακης - Ε. Σακελλαρακη, *Ἀρχάνες, μιὰ νέα ματιὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη*, 2 τόμοι (Ἀθήνα).
Sakellariou 1964	A. Sakellariou, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, *CMS* I.
Schachermeyer 1978	F. Schachermeyer, Akrotiri - First Maritime Republic?, στὸ Doumas 1978, 423-428.
Seager 1912	R. B. Seager, *Exploration in the Island of Mochlos*, *ACSC* (Boston - New York).
Sennett 1999	R. Sennett, *Ἡ τυραννία τῆς οἰκειότητας* (τίτλος πρωτοτύπου: *The Fall of Public Man*) (Ἀθήνα).

Shaw 1977	J. W. Shaw, New Evidence for Aegean Roof Construction from Bronze Age Thera, *AJA* 81, 229-233.
Sparks - Wilson 1990	R. S. J. Sparks - C. J. N. Wilson, The Minoan Deposits: a Review of their Characteristics and Interpretation, στὸ *TAW* III. 2: 89-99.
Sperber 1975	D. Sperber, *Rethinking Symbolism* (Cambridge).
Strasser 1997	T. F. Strasser, Horns of Consecration or Rooftop Granaries? Another Look at the Master Impression, στὸ P. P. Betancourt - R. Laffineur, *Τέχνη: Craftsmen, Craftswomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Le recontre égiènne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum* 16 (Liège) 201-207.
Televantou 1990	Chr. Televantou, New Light on the West House Wall-Paintings, στὸ *TAW* III. 1, 309-326.
Τελεβαντου 1994	Χρ. Τελεβαντου, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 143, Ἀθῆναι).
Tsountas - Manatt 1897	Chr. Tsountas - I. J. Manatt, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of pre-Homeric Greece* (London).
Warren 1988	P. Warren, *Minoan Religion as Ritual Action, 10th Felix Neubergh Lecture at Gothenburg University in October 1986* (Gothenburg).
Wright 2000	K. I. Wright, The Social Origins of Cooking & Dining in Early Villages of Western Asia, *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 89-121.
Ψυχογιου 1991	Ε. Ψυχογιου, Θυσία ταύρων καὶ νεκρικὰ ἔθιμα στὰ Ἀγρίδια τῆς Ἴμβρου, *Ἀρχαιολογία* 41, 83-91.
Ζωης 1996	Α. Ζωης, *Κνωσός, τὸ ἐκστατικὸ ὅραμα* (Ἡράκλειο).

SUMMARY

THE SACRED AND THE POLLUTING. SYMBOLIC AND FUNCTIONAL CONFIRMATION OF A SOCIETY, "HORNS OF CONSECRATION"AND SEWERS AT AKROTIRI, THERA

George Alexopoulos

The difficulties in interpreting Double Horns ("Horns of Consecration") should be sought mainly in the methodology of the approaches that have been attempted. With reference to a wall-painting depicting a Double Horn with dripping blood, I shall try to show that devotion to the literal reading of an excavation context can lead to interpretative impasses when the objects of interpretation are symbols. By-passing the archaeological "axiom" of "co-finds", I shall endeavour to include the Double Horns in a wider conceptual frame of reference relating to the demarcation of living space and its symbolic investment. Within this environment the sewer network provides the necessary term of connotations that can interpret the social meaning of the Double Horns. As a community work, this network functions metaphorically as a thread that passes through the private spaces (houses) and links them together in a complex cohesive tissue. The securing of social cohesion and threatened collectivity sets the foundation stone of the conspicuous affluence of LC Akrotiri.

Το Πανορама της Μινωικης Θρησκειας στο Υστεροκυκλαδικο Ακρωτηρι

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ συνέχεια προηγούμενων, μὲ γενικὸ θέμα «Τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας καὶ ὁ Ὅμηρος»[1], καὶ εἶναι τμῆμα μιᾶς εὐρύτερης μελέτης, ποὺ ἔχει ὡς στόχο τὴν ἐπισήμανση στοιχείων σχετικῶν μὲ τὴν προϊστορικὴ Θήρα καὶ τὸν πολιτισμό της σὲ ἀρχαῖα κείμενα.

Ἀσχολούμενοι ἐπὶ χρόνια μὲ τὴ μελέτη ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων ποὺ ἀπαντοῦν στὰ μυκηναϊκὰ κείμενα[2], τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὴν ἐν γένει ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία[3] καὶ ἔχοντας παράλληλα ὑπ' ὄψιν μας τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας, διαπιστώσαμε ὁρισμένες ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ πού «ἐξιστορεῖ» ὁ μεγάλος ποιητὴς καὶ σ' ἐκεῖνα πού «ἱστορεῖ» ὁ ἄγνωστός μας ζωγράφος τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου τῆς Θήρας (εἰκ. 1, 2). Ὡστόσο, ὑπῆρξε δισταγμὸς ὡς πρὸς τὸ νὰ διατυπωθοῦν οἱ παρατηρήσεις αὐτές, δεδομένης τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης ποὺ χωρίζει τὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ἡ προϊοῦσα, ὅμως, ἐν τῷ μεταξὺ ἔρευνα τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος[4] καθιστᾶ νόμιμη τὴ συσχέτιση αὐτή, δεδομένου ὅτι «τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι ἡ κατάληξη μακρᾶς ποιητικῆς παράδοσης»[5]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρομε τὴν ἄποψη τοῦ Hiller[6] «περὶ ὑπάρξεως μινωικῆς ποίησης», ἄποψη μὲ τὴν ὁποία συντασσόμεθα. Ἐπίσης, θεωροῦμε εὔστοχη τὴν παρατήρηση –κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασα συζήτηση τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ Hiller– τοῦ Renfrew[7] «γιατί μινωικὴ καὶ ὄχι κυκλαδική [ποίηση];». Ἐμεῖς πλειοδοτοῦμε καὶ συμπληρώνομε: οὔτε μόνο μινωικὴ οὔτε μόνο κυκλαδική· ἡ διαφαινόμενη στὸν Ὅμηρο ποιητικὴ προπαιδεία εἶναι σαφῶς αἰγαιακή. Στὴν ἄποψη αὐτὴ συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε τὸ εἰδώλιο κιθαρωδοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία. Περὶ τῶν συσχετισμῶν ὅμως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας μὲ ὁμηρικοὺς στίχους θὰ γίνει ἐκτενὴς λόγος μετὰ τὶς ἀναφορὲς στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία.

Τώρα θὰ στρέψομε τὴν ἔρευνα στὴν ἐν γένει ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ θὰ προσπαθήσομε νὰ συσχετίσομε στοιχεῖα ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τὸ πανόραμα τῆς μινωικῆς ἐποχῆς, μὲ στοιχεῖα ποὺ ὑπόκεινται στοὺς μύθους. Ἄλλωστε καὶ χρονικὰ ὁ Ὅμηρος ἕπεται τῆς δημιουργίας τῶν μύθων.

---

1. Σαλη-Αξιωτη 1992α· Σαλη-Αξιωτη 1992β· Sali 2000.
2. Σαλη-Αξιωτη 1989.
3. Σαλη-Αξιωτη 1996.
4. Lesky 1983, 31-48, 67-80, 91-97, 105-114.
5. Severyns 1960, 76.
6. Hiller 1990, 229.
7. Hiller 1990, 235.

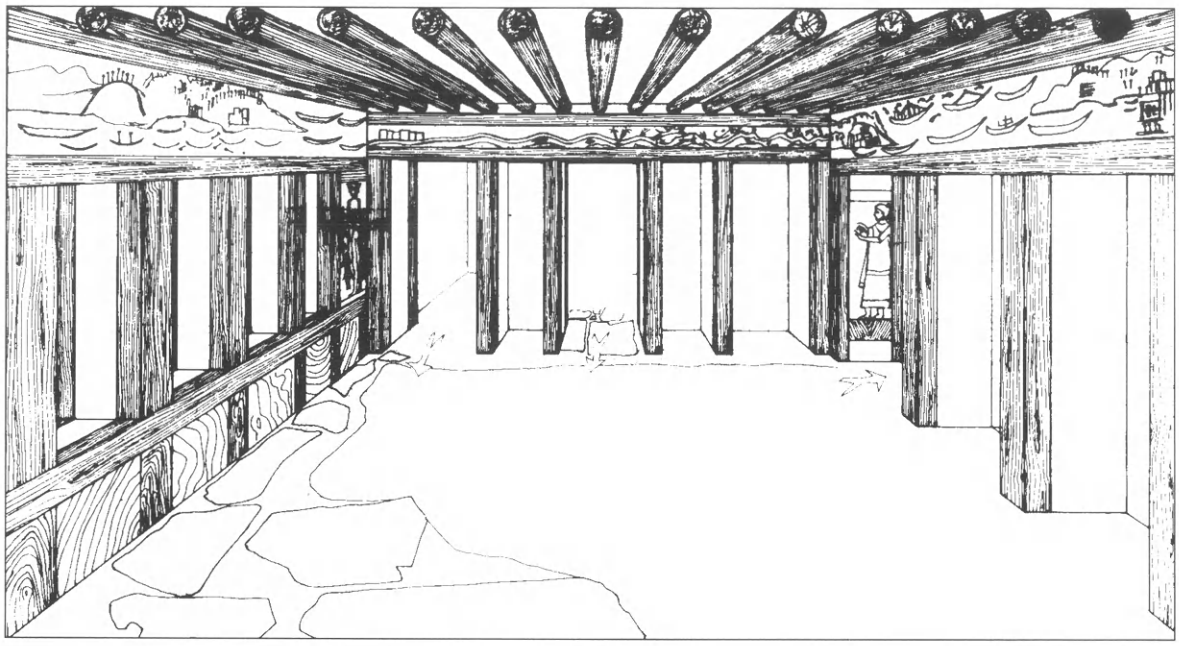

Εἰκ. 1. Δυτικὴ Οἰκία, ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 5 (ὄροφος) ἀπὸ ΝΔ (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 12).

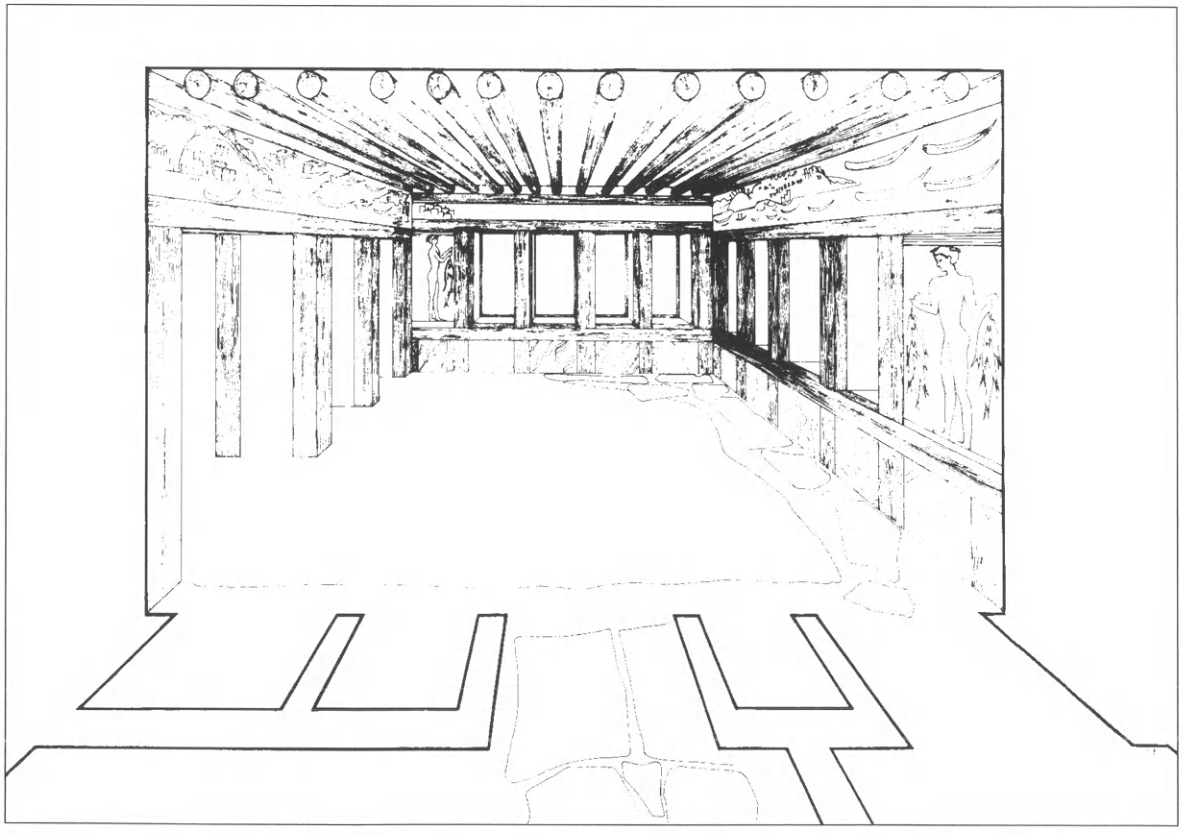

Εἰκ. 2. Δυτικὴ Οἰκία, ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 5 (ὄροφος) ἀπὸ ΒΑ (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 10).

Ἂς ἀρχίσομε, λοιπόν, τὴν ἀναφορά μας στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ξετυλίγοντας τόν «μίτον» τῆς Ἀριάδνης στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο ἀπὸ τὸ τέλος, ἀπὸ τὴ Νότια Ζωφόρο, ποὺ καὶ κατὰ τὴ γνώμη μας «ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας»[8]. Ἡ Νότια Ζωφόρος ξεκινάει ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς λεγόμενης «ἱέρειας» (εἰκ. 1) καὶ ὡς θέμα της ἔχει «τὸν μεγαλοπρεπὴ στόλο»[9] ποὺ γυρίζει ἀπό «ἀποστολὴ μακρὰ καὶ ριψοκίνδυνη»[10]. Παρατηροῦμε ὅτι στὸ κέντρο βάρους τῆς σύνθεσης προβάλλει «τὸ μόνον ἱστιοπλοοῦν πλοῖο τοῦ στόλου», ἡ «Πελειάδα»[11] (εἰκ. 9) μὲ τὸ ἀναπεπταμένο λευκὸ πανὶ καὶ τὴ διακόσμηση μὲ ἱπτάμενα περιστέρια, ποὺ ἴσως ἀποβλέπουν στὸ νὰ τονίσουν τὸν χαρακτήρα τοῦ πλοίου ὡς ταχύπλοου ἀγγελιαφόρου τοῦ στόλου[12]. Ἡ ὅλη παράσταση μᾶς παραπέμπει ἀμέσως σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα ἐπεισόδια τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Διερωτώμεθα μήπως στὴν ἱστορούμενη σκηνὴ ἀντανακλᾶται ἕνα γεγονὸς ποὺ ἀνιχνεύεται στὸν μύθο Θησέα - Ἀριάδνης. Ἂν ἀνατρέξομε στὰ σχετικὰ κείμενα, θὰ δοῦμε ὅτι *ἐὰν μὲν ὁ Θησεὺς νικήσῃ τὸν Μινώταυρο, καταπλεῖν αὐτοὺς λευκοῖς ἱστίοις*[13] καὶ *τοῦτο τῆς σωτηρίας αὐτῶν ποιήσασθαι σημεῖον*[14] καὶ *ἐὰν ὑποστρέψῃ ζῶν, λευκοῖς, πετάσαι τὴν ναῦν ἱστίοις*[15] κι ἀκόμη *ὡς χειρώσεται τὸν Μινώταυρο, ἐπάρασθαι τὸ λευκόν* (ἐνν. ἱστίον) *... καὶ ἀποσημαίνειν τὸ πάθος*[16].

Ἐδῶ μία ἀκόμη λεπτομέρεια συμπληρώνει τὴν εἰκόνα, «τὸ μικρὸ κωπήλατο σκάφος μπροστὰ στὴν πόλη τοῦ ἀπόπλου μὲ πέντε κωπηλάτες» (εἰκ. 7). «Ἴσως πρόκειται γιὰ ἰθαγενὴ ἐπίσημο ποὺ συνοδεύει τιμητικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τὸν ἀποπλέοντα στόλο»[17], ὁ δὲ Φιλόχορος *ἱστόρησε ... ἠσθεὶς δὲ καὶ ὁ Μίνως ... ἀπέδωκε τῷ Θησεῖ ... ἐκπλεῖν τριήρῃ μηδαμόθεν ἀνδρῶν πέντε πλείονας δεχομένην*[18]. Βεβαίως τὴ λεπτομέρεια αὐτὴν ἀναφέρομε ὡς ἁπλὴ ἔνδειξη· δὲν ἰσχυριζόμεθα ὅτι ἀποτελεῖ πλήρη ταύτιση τῶν διαλαμβανομένων στὰ κείμενα μὲ τὰ τοιχογραφούμενα. Ἀντιθέτως, ὡς πρὸς τὶς λοιπὲς ταυτίσεις ποὺ ἐπιχειροῦμε, ἐκεῖ θεωροῦμε ὅτι οἱ ἐνδείξεις εἶναι ἰσχυρότατες. Στὴ συνέχεια ἂς ἐξετάσομε τί ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ νὰ συνηγοροῦν πρὸς αὐτὴν τὴν ἄποψη, μᾶς δίδει τὸ ὅλο τοιχογραφικὸ σύνολο τῶν δωματίων 4 καὶ 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἐλέχθη ὅτι «Ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ δωματίου 5 νὰ ἔχει καὶ τοὺς τέσσερις τοίχους του διάτρητους ἀπὸ ἀνοίγματα ... ὑπαγόρευσε τὸ πρόγραμμα εἰκονογράφησής του...» (εἰκ. 1). «Στὴ μεσαία ζώνη ... ἀνήκουν οἱ παραστάσεις τῶν Ψαράδων καὶ τῆς λεγόμενης Ἱέρειας, ἐνῶ τὴν ἀνώτερη ζώνη κάλυψε ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος»[19] κι ἀκόμη «Ἡ παρουσία τῆς ἱερείας ὑποβάλλει τὴν σκέψιν, μήπως ἔχωμεν εἰδικὴν τελετήν...»[20].

Διερωτᾶται ὅμως κανεὶς μήπως τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑπαγόρευσε τὸν τριμερὴ καθ' ὕψος διαχωρισμὸ τοῦ χώρου καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο.

8. Doumas 1992, 48.
9. Μαρινατος 1974, 35.
10. Doumas 1992, 49.
11. Μαρινατος 1974, 41.
12. Doumas 1992, 48.
13. Diodorus Sic. iv 61.2-5.
14. Plutarch, *Theseus* xvii 3.
15. Apollodorus, *Epitome* I, 6-9.
16. Plutarch, *Theseus* xvii 3.
17. Doumas 1992, 49.
18. Plutarch, *Theseus* xix.
19. Doumas 1992, 46.
20. Μαρινατος 1974, 27.

Μήπως τὸ μεσαῖο αὐτὸ τμῆμα μὲ τούς (ἄλλως ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου) κατακερματισμένους τοίχους παριστάνει τὸ ἀπείκασμα τοῦ μυθικοῦ Λαβυρίνθου καὶ τῶν δρωμένων του (εἰκ. 2); Μήπως εἶναι τὸ σανίδι τοῦ θεάτρου ὅπου ἐκτυλίσσονταν συμβολικὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ τελικοῦ σταδίου μύησης, τῆς ἄνδρωσης τῶν «Κούρων-ἁλιέων»[21], τὰ ὁποῖα ἐξιστοροῦνται στὸ ἀνώτερο καθ' ὕψος τμῆμα, στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο; Ἡ ρυθμικὴ ἐναλλαγὴ φωτός - σκότους, πληρότητας - κενοῦ, ἐσοχῆς - ἐξοχῆς, ἀποτελεῖ ἕναν ἔξοχο συμβολισμό, μήνυμα *τῶν ἐν τῷ Λαβυρίνθῳ Περιόδων καὶ διεξόδων ἔν τινι ρυθμῷ παραλλάξεις καὶ ἀνελίξεις*[22], διότι *Φιλόχορος δὲ φησίν ... ὅτι ψρουρὰ μὲν ἦν ὁ Λαβύρινθος οὐδὲν ἔχων κακόν ...*[23], καθότι *καὶ γὰρ ὁ Μίνως ἀεὶ διετέλει κακῶς ἀκούων καὶ λοιδορούμενος ἐν τοῖς Ἀττικοῖς θεάτροις*[24] καὶ μόνον. Μήπως, λοιπόν, τὰ διαδραματιζόμενα στὸν συμβολικὸ λαβύρινθο ἀποτελοῦσαν κάποιου εἴδους τυπικὸ μύησης τεθειμένο ἀπὸ τὸν *Μίνω βασιλέα καὶ νομοθέτην*[25]; Ἡ γυμνότητα[26] καὶ ἡ κουρὰ[27] τῶν *ἠθέων*[28], ἡ τελετουργικὴ ἐνδυμασία τῆς λεγόμενης ἱέρειας (εἰκ. 1), καθὼς καὶ ἡ παρουσία της ἔξω[29] ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν συμβολικὸ λαβύρινθο, μέσα στὸν ὁποῖο βρίσκονται οἱ «μυούμενοι», νὰ θεᾶται τὰ δρώμενα σὲ στάση προσφορᾶς πρὸς αὐτούς, συνηγοροῦν πρὸς αὐτὴ τὴν ἑρμηνευτικὴ κατεύθυνση. Τὰ κείμενα καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι ἀρκετὰ εὔγλωττα, διότι *Ἔθους δὲ ὄντος ἐν Κρήτῃ θεᾶσθαι καὶ τὰς γυναῖκας. Ἀριάδνη παροῦσα ...*[30] *καὶ ὡς μὲν οἱ πολλοὶ γράφουσι καὶ ἄδουσι* (τόσο συνηθισμένη ἦταν αὐτὴ ἡ παράσταση τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας), *παρὰ τῆς Ἀριάδνης ... τὸ λίνον λαβὼν καὶ διδαχθεὶς, ὡς ἔστι τοῦ λαβυρίνθου τοὺς ἑλιγμοὺς διεξελθεῖν...*[31]· κι ἀκόμη *Ἀριάδνη ... λίνον ... διδῶσι ... Μινώταυρον παίων πυγμαῖς ἀπέκτεινεν*[32].

Ἐδῶ, ὀφείλομε νὰ ξεκαθαρίσομε ὁρισμένα πράγματα. Δὲν ἰσχυριζόμεθα κατ' οὐδένα τρόπο ὅτι ἡ Δυτικὴ Οἰκία εἶναι τελετουργικὸ κτήριο. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα· δείχνει νὰ ἀνήκει σὲ εὔπορους καὶ διακεκριμένους ἰδιοκτῆτες (ἴσως συντεχνία ὑφαντουργῶν), ποὺ θὰ εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ τιμήσουν μὲ κάποιον συμβατὸ τρόπο, γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ κοινωνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τους, μία κορυφαία στιγμὴ τῆς ζωῆς τους. Τὴ μετάβαση στὴν κοινωνία τῶν ὡρίμων ἀνδρῶν τῶν δύο νεαρῶν βλαστῶν τους. Ἡ Δυτικὴ Οἰκία εἶναι ἕνα ἐπιβλητικό, μεμονωμένο –καὶ ὄχι ἐν σειρᾷ, ὅπως τὰ ὑπόλοιπα, πλὴν τῶν Ξεστῶν– κτήριο, ποὺ βρίσκεται σὲ περίοπτη θέση, καὶ ἑπομένως οἱ ἔνοικοί του θὰ εἶχαν καὶ ἀνάλογο κοινωνικὸ ἐκτόπισμα. Ὁ προβληματισμός μας ἐπικεντρώνεται στὸ νὰ ἐξιχνιάσομε τί εἴδους ἔνοικοι ἦσαν αὐτοί. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ θὰ ἦταν μεγάλο λάθος νὰ προβάλλομε σὲ ἄλλες ἐποχές, ὅπως αὐτὴ τοῦ ΥΚ Ἀκρωτηρίου, τὶς σημερινὲς κοινωνικὲς δομές. Ποιὸς μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ κύτταρο τῆς κοινωνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου ἦταν ἡ οἰκογένεια; Θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ γένος ἢ κάποιου εἴδους ἀριστοκρατία (τοῦ χρήματος;) ἢ τὸ πιθανότερο μιὰ δυνατὴ συντεχνία. Ἐδῶ ἂς μὴν ξεχνᾶμε τὴν ἀνεξήγητη πληθώρα ἀπὸ ἀγνύθες, ποὺ μᾶς

21. Μαρινατος 1974, 26.
22. Plutarch, *Theseus* xxi.
23. Plutarch, *Theseus* xvi.
24. Plutarch, *Theseus* xvi.
25. Plutarch, *Theseus* xvi.
26. Μαρινατος 1974, 20.
27. Μαρινατος 1974, 28.
28. Plutarch, *Theseus* xxi.
29. Doumas 1992, 24, 46.
30. Plutarch, *Theseus* xix.
31. Plutarch, *Theseus* xix.
32. Apollodorus, *Epitome* I, 6-9, 9-11. Πρβ. παράσταση πυγμαχούντων παίδων.

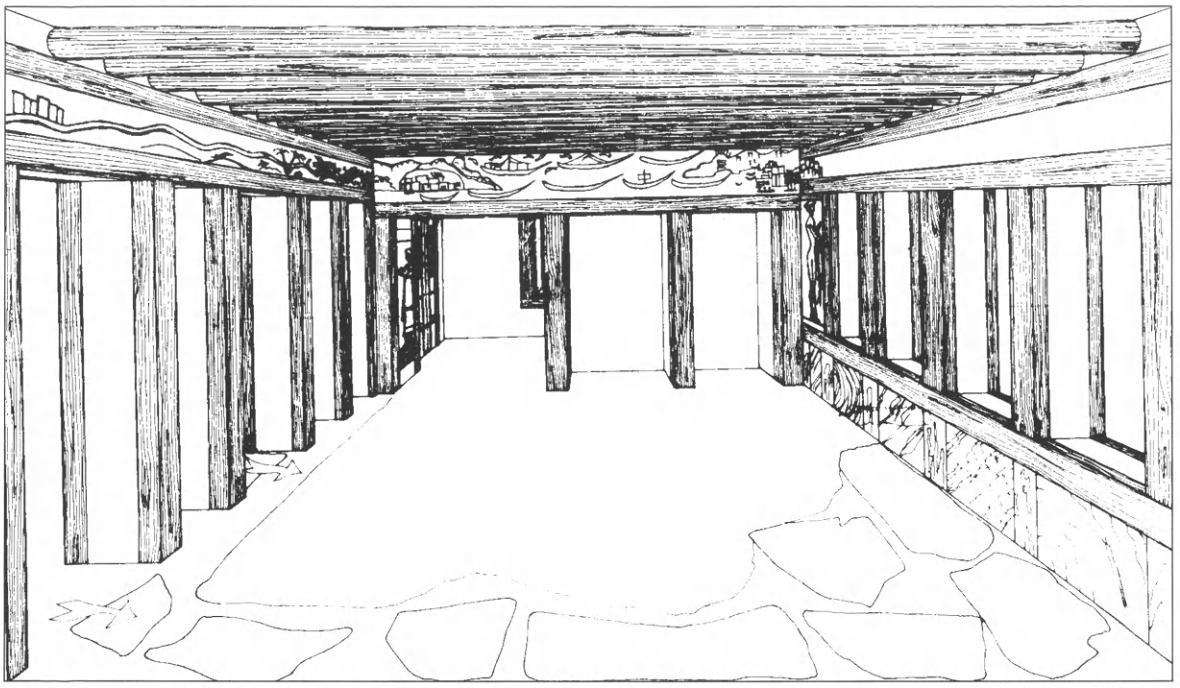

Εἰκ. 3. Δυτικὴ Οἰκία, ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 5 (ὄροφος) ἀπὸ ΒΔ (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 13).

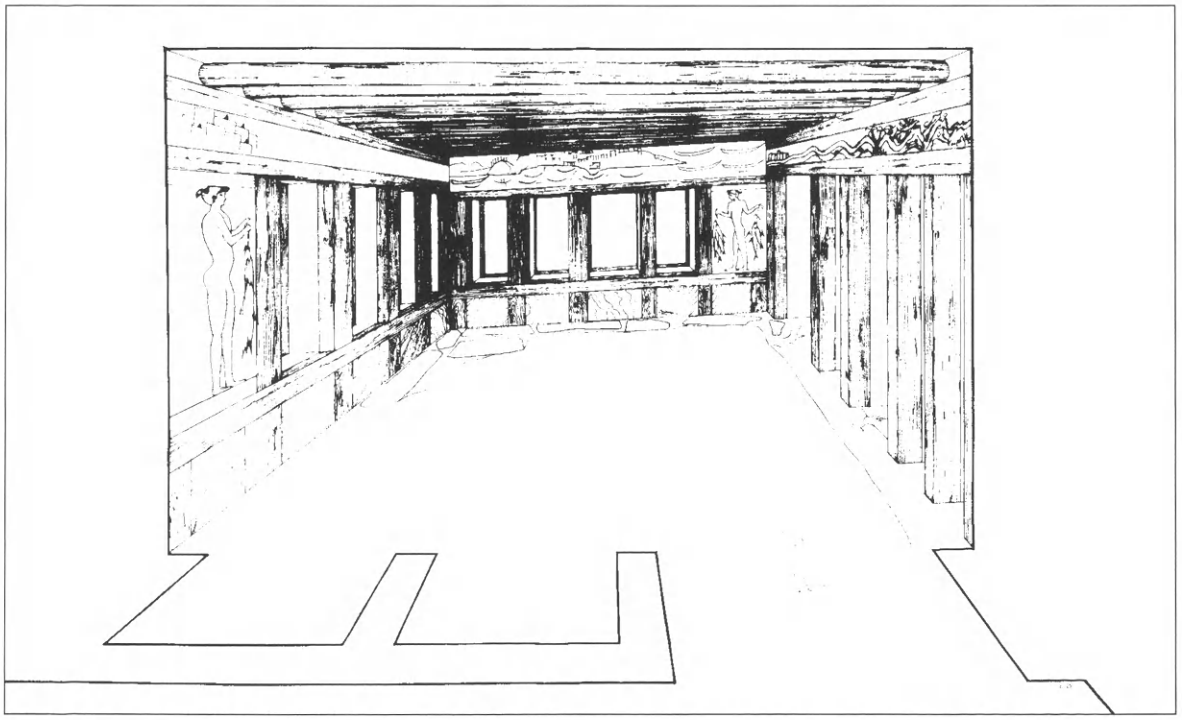

Εἰκ. 4. Δυτικὴ Οἰκία, ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 5 (ὄροφος) ἀπὸ ΝΑ (Τελεβαντου 1994, ἀναδ. σχ. 11).

ἔδωσε αὐτὸ τὸ κτήριο ἀνασκαφικά. Κι ἀκόμη, ἡ σχέση τῆς κοινωνίας ἐκείνης μὲ τὸ θεῖο πιθανότατα ἦταν τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὴ Δύση τοῦ σήμερα, ὅπου οἱ διάφορες λειτουργίες εἶναι διακεκριμένες καὶ οἱ τομεῖς εἶναι ἐπιμερισμένοι (οἰκονομικός, θρησκευτικὸς κτλ.). Τότε τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ ἦσαν ἁπλούστερα, ὄχι τόσο ξεκάθαρα, σὲ μιὰ ὀργάνωση κοινωνίας διαφορετική. Τὸ θεῖο θὰ μποροῦσε νὰ διαποτίζει ὅλες τους τὶς ἐκδηλώσεις χωρὶς νὰ ἐπιφέρει δυσλειτουργίες ἢ ἄλλου εἴδους δυσκαμψίες στὴν καθημερινή τους ζωή. Ἄλλωστε, καὶ στὸν σημερινὸ πολιτισμένο κόσμο ἔχομε παραδείγματα τέτοιων κοινωνιῶν (π.χ. στὴ νοτιοανατολικὴ Ἀσία, τὶς ἰσλαμικὲς χῶρες κτλ.), ποὺ διαβιοῦν ἁρμονικὰ καὶ σύμφωνα μὲ ἀπολύτως κανονιστικὰ ἤθη, ἔθιμα καὶ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις.

Στὸ σημεῖο αὐτό, μετὰ τὴν *in medias res* εἰσαγωγὴ τῆς πρότασής μας, θεωροῦμε ὅτι πρέπει νὰ πιάσομε πλέον τόν «μίτον» τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ὅπως ἀπέδειξε ἡ Χρ. Τελεβάντου, ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος ἐκτεινόταν συνεχῶς καὶ στοὺς τέσσερεις τοίχους τοῦ δωματίου 5[33], ὅτι «καθένα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ ἀποτελοῦσε μᾶλλον ἐπεισόδιο τῆς ἴδιας ἱστορίας»[34] καί «τὰ λιμάνια ποὺ εἰκονίζονται στὴ μικρογραφία τοῦ Στόλου δὲν εἶναι προϊόντα τῆς φαντασίας τοῦ καλλιτέχνη, εἶναι πραγματικά»[35]. «Ἡ ἀφήγηση φαίνεται πὼς ἀρχίζει καὶ τελειώνει στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου» καὶ ὅτι «θὰ μποροῦσε νὰ ταυτίσει κανεὶς τὴν Πόλη Ι μὲ τὸ ἴδιο τὸ Ἀκρωτήρι (ποὺ ἔχει ἤδη ταυτισθεῖ μὲ τὴν Πόλη V), τὸ λιμάνι τῆς ἀναχώρησης τοῦ στόλου»[36].

Ὅπως δὲ παρατηροῦμε, ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν Πόλη Ι εἶναι ὁρισμένα κτίσματα (εἰκ. 11), στὰ ὁποῖα διακρίνεται πολὺ καθαρὰ τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῆς τριγωνικῆς προεξοχῆς στὴ στέγη, καὶ τὸ ὁποῖο χωρὶς ἰδιαίτερη δυσκολία θὰ μποροῦσε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν συμβολισμὸ μονοῦ κέρατος. Τὸ ἴδιο ἐπίσης μοτίβο ἐμφανίζεται σὲ ἐγκατάσταση στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς Πόλης V (εἰκ. 8), σὲ ἀπόκρημνη τοποθεσία ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως πόλη, ὅπου μόνον νέους ἄρρενες βλέπομε νὰ περιφέρονται. Οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς φαίνεται νὰ συνάπτονται, κατὰ κάποιον τρόπο, μὲ τοὺς νέους τῆς ἡλικίας τῶν δύο «κούρων-ἁλιέων» μας. Περίπου τὰ ἴδια παρατηροῦμε (δηλαδὴ μιὰ κύρια πόλη καὶ μία παραλιακὴ τειχισμένη ἐγκατάσταση ἐκτὸς πόλεως) καὶ στὸ περιβάλλον (εἰκ. 6), τῆς ἀντίστοιχης (μὲ τριγωνικὲς προεξοχὲς) ἐγκατάστασης τῆς Πόλης ΙΙ, καὶ μάλιστα σὲ δραματικὴ φάση γεγονότων[37] (εἰκ. 12).

Καὶ διερωτώμεθα μήπως σὲ κάποια ἐποχὴ τῆς ὁποίας ἤδη τὸ Ἀκρωτήρι ἀποτελεῖ ἀπόηχο (καὶ τὰ δρώμενα εἶναι πλέον τελετουργικά), οἱ ἄνθρωποι ἀνδρώνονταν μέσα ἀπό «πραγματικὰ πυρά»; Σὲ κοινωνίες ἐξ ἄλλου, ὅπως αὐτὴ τῶν Λακεδαιμονίων, ἐξετελεῖτο παρόμοιου εἴδους διαδικασία ἄνδρωσης (ἀπομόνωση τῶν νέων σὲ χωριστὰ καταλύματα, ἄσκηση, ἄθλοι κτλ.) (εἰκ. 6). Μήπως ἐπειδὴ οἱ νέοι τῆς Πόλης ΙΙ, ἡ ὁποία διαθέτει ἐκτὸς πόλεως ἐγκαταστάσεις μὲ τὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος, δὲν κατάφεραν νὰ γυρίσουν νικητές (ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς διαδικασίας ἄνδρωσής τους), γι' αὐτὸ ἡ πόλη τους κινδυνεύει ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς ποὺ βλέπομε στὴ Βόρεια Ζωφόρο, ἐλλείψει δυνατῶν ὑπερασπιστῶν; Μήπως οἱ νέοι τοῦ Ἀκρωτηρίου ἥρεμοι, ντυμένοι μὲ τοὺς τελετουργικοὺς χιτῶνες (εἰκ. 9), τοὺς ὁποίους ἐπάξια ἀπέκτησαν, γυρίζουν νικητὲς καὶ τροπαιοῦχοι, ἐπιδεικνύοντες τὰ συμβολικά τους

33. Τελεβαντου 1990, 320.
34. Doumas 1992, 20.
35. Αὐτόθι, 27.
36. Αὐτόθι, 47.
37. Πρβ. σφραγίσματα Ζάκρου καὶ Χανίων, Τελεβαντου 1994, εἰκ. 60.

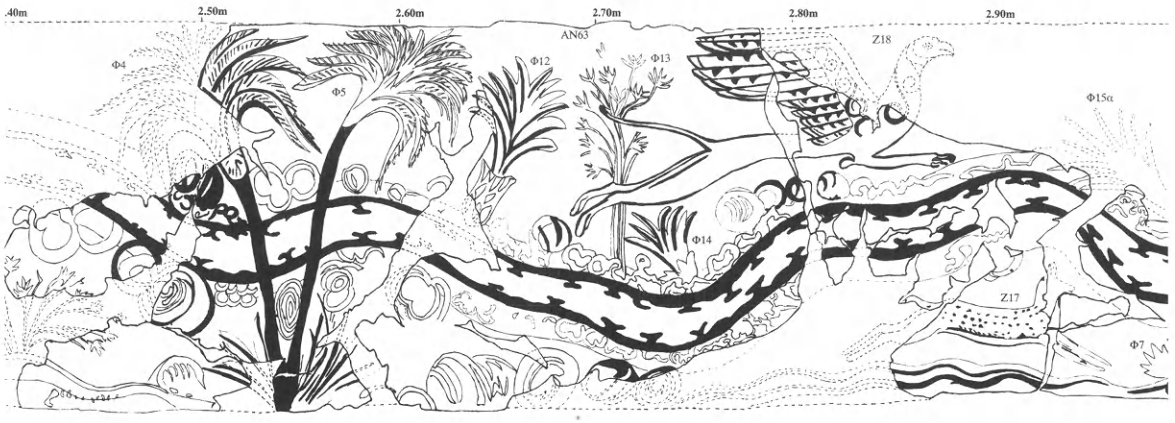

*Εἰκ. 5. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, ἀνατολικὸς τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ *1994, ἀναδ. σχ. 2).*

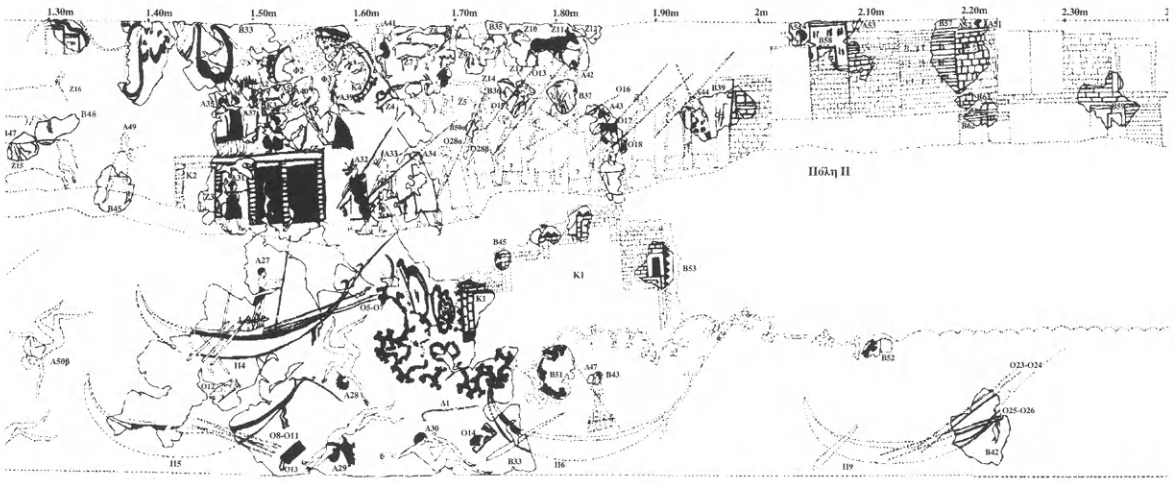

*Εἰκ. 6. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, βόρειος τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ *1994, ἀναδ. σχ. 1).*

λάφυρα (ὀδοντόφρακτα κράνη καὶ μακρὰ δόρατα), καὶ μὲ τὴν Πελειάδα ἀγγελιαφόρο γιὰ τὸ χαρμόσυνο μήνυμα; Ἔτσι οἱ νέοι τοῦ Ἀκρωτηρίου, καὶ ἀνάμεσά τους οἱ «κοῦροι-ἁλιεῖς» μας, εἰσέρχονται (εἰκ. 4) πλέον ὥριμοι ἄνδρες στὸν λιμένα τῆς πόλης τους, ἐνῶ παραπλέουν τὰ καταλύματά τους μὲ τὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος (εἰκ. 8), ἀπὸ ὅπου εἶχαν ξεκινήσει «τὴ μακρὰ καὶ ριψοκίνδυνη ἀποστολή τους»[38] (τὴν Πόλη Ι ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία). Μήπως, λοιπόν, τὰ κτήρια μὲ τὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος ἀποτελοῦν καταλύματα ὅπου ἀπομονώνονταν ἀσκούμενοι οἱ νέοι πρὶν εἰσέλθουν στὸ τελικὸ στάδιο μύησης, ἔπειτα ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀξιώνονταν πλέον τῆς τιμῆς τοῦ διπλοῦ κέρατος;

Ἐδῶ θὰ πρέπει καὶ πάλι νὰ ἀνατρέξομε στὶς ἀρχαῖες πηγές, ὅπου *Τοῦ Μίνω ὡς θέντος τοὺς*

38. DOUMAS 1992, 49.

νόμους[39], ὁ Πλάτων σχολιάζει *στρατοπέδου γὰρ πολιτεία ἔχετε ἀλλ' οὐκ ἐν ἄστεσι κατωκηκότων, ἀλλ' οἷον ἀθρόους πάλους ἐν ἀγέλῃ νεμομένους φορβάδας τοὺς νέους κέκτησθε*[40].

Ὁ Πλούταρχος δὲ μᾶς παραδίδει: (ἐνν. ὁ Θησεύς) *Ἐκ δὲ τῆς Κρήτης ἀποπλέων εἰς Δῆλον κατέσχε· καὶ τῷ θεῷ θύσας καὶ ἀναθεὶς τὸ ἀφροδίσιον, ὃ παρὰ τῆς Ἀριάδνης ἔλαβεν, ἐχόρευσε μετὰ τῶν ἠιθέων χορείαν, … ὑπὸ Δηλίων γέρανος, … περὶ τὸν κεράτινα βωμὸν ἐκ κεράτων συνηρμοσμένον εὐωνύμων ἁπάντων*[41]. Ὅπως βλέπομε, μόνον ἀριστερὰ κέρατα, δηλαδὴ μονὰ κέρατα (εἰκ. 6, 8, 11, 12) συνήρμοζαν τὸν κεράτινα βωμὸ τῶν ἠιθέων[42].

Ἀπὸ πλευρᾶς δὲ ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσομε ὅτι:

α) Στὸ ἰσόγειο τῆς Ξεστῆς 3, στὸν χῶρο 3β, «τέσσερις ἀνδρικές (καὶ πάλι) μορφὲς φαίνεται πὼς συμμετεῖχαν σὲ κάποια τελετουργικὴ διαδικασία». Ἡ ἑρμηνεία ποὺ προτείνεται γιὰ τὴ σκηνὴ τῶν «Γυμνῶν Ἀγοριῶν» εἶναι ὅτι συμμετέχουν σέ «τελετουργία μύησης ... κατὰ τὴν ὁποία ἕνα τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἀναγορευθεῖ ὥριμος ἄνδρας...»[43]. Διερωτώμεθα δὲ μήπως πράγματι στὸν κατακερματισμένο μὲ πηλοτοίχους καὶ σκολιὲς διαδρομὲς χῶρο 3β τοῦ ἰσογείου τῆς Ξεστῆς 3 γραφόταν ἡ ἀκροτελεύτια παράγραφος τῆς ὅλης τελετουργίας, δηλαδὴ κάποιου εἴδους «γέρανος χορός», μέσα στὴν πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου πλέον;[44]

β) Ὅπως εἴπαμε, στὴ Νότια Ζωφόρο, σὲ ἀπόκρημνη παράλια τοποθεσία ἐκτὸς τῆς Πόλεως V (Ἀκρωτήρι), διακρίνεται μιὰ τοιχισμένη ἐγκατάσταση μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἐγκατάσταση αὐτή, καθὼς καὶ ἕνα δεύτερο μικρότερο λιμάνι βρίσκονται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κύρια πόλη καὶ τὸ μεγάλο λιμάνι, ἀντίστοιχα, διότι παρεμβάλλονται βουνὰ καὶ λαγκάδια ἀνάμεσά τους[45] (εἰκ. 14). Λαμβάνοντας, λοιπόν, τὸ ἔναυσμα ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς μινωικῆς κοινωνίας, προτείνομε τὴν ἑξῆς ἑρμηνεία: ὅτι στὶς κοινωνίες τοῦ Αἰγαίου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὑπῆρχαν, ἐν σπέρματι, ὅσα ἀργότερα ἔδωσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς δωρικοῦ τύπου κοινωνίας. Οἱ «πολίτες» διέρχονταν ἀπὸ διάφορα στάδια μύησης μέχρι νὰ εἰσέλθουν στὴν κοινωνία τῶν ὡρίμων. Σίγουρα τὸ τελικὸ στάδιο μύησης (πιθανότατα ὅμως καὶ στὰ ἐνδιάμεσα μεταβατικά), ὑπῆρχε διαχωρισμὸς τῶν ἡλικιῶν καὶ ἐνδιαίτησής τους σὲ ξεχωριστὰ καταλύματα[46]. Πιθανολογοῦμε, λοιπόν, ὅτι οἱ ἐκτὸς πόλεως ἐγκαταστάσεις μὲ τὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος ἀποτελοῦσαν καταλύματα τῶν παιδιῶν τῆς Πόλεως V (Ἀκρωτήρι), τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν εἰσέλθει ἀκόμη στὴν κοινωνία τῶν ὡρίμων. Ἀναμένομε, πλέον, τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα νὰ μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώσουν, προσθέτοντας στὸ πὰζλ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Ἀκρωτηρίου ἕνα δεύτερο μικρὸ λιμάνι (τῶν καταλυμάτων τῶν νέων) ἀριστερὰ τοῦ κύριου λιμένα, καθὼς καὶ μιὰ ἀνεπτυγμένη ἐγκατάσταση (διαφορετικοῦ τύπου ἀπὸ τὴν κύρια πόλη καὶ προσαρμοσμένη στὸν σκοπὸ ποὺ προαναφέραμε), ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ δεύτερο λιμάνι.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσομε ὁρισμένα πράγματα. Δὲν ἰσχυριζόμαστε ὅτι τὰ διαδραματιζόμενα στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο ἀφοροῦσαν πραγματικὴ διαδρομὴ καὶ διαδι-

39. Plato, *Laws* I 624b.

40. Plato, *Laws* II 66e.

41. Plutarch, *Theseus* xxi.

42. Πρβ. μοτίβο μονῶν κεράτων στὶς ἐκτὸς πόλεων ἐγκαταστάσεις μὲ τοὺς νέους στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο.

43. Doumas 1992, 49.

44. Πρβ. καὶ τὸ *Σκολιὸν τοῦ Ὑβρίου τοῦ Κρητός.*

45. Shaw 1990, 431.

46. Willets 1955, 254 κέ.

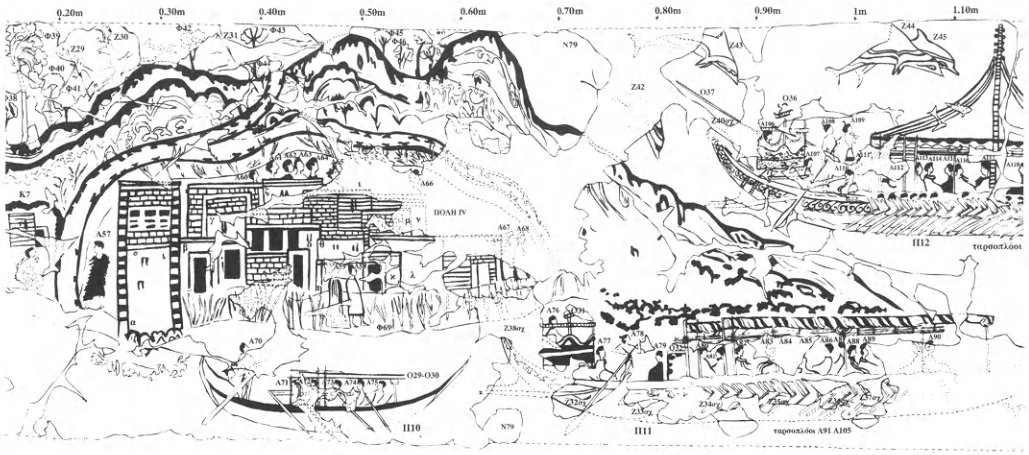

*Εἰκ. 7. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, νότιος τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*Τελεβαντου *1994, ἀναδ. σχ. 3).*

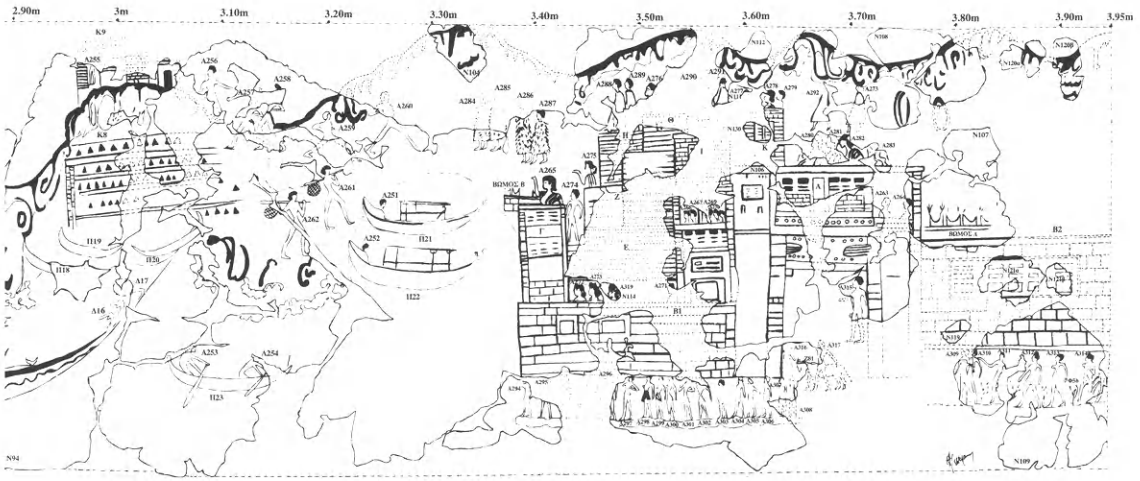

*Εἰκ. 8. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, βόρειος τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*Τελεβαντου *1994, ἀναδ. σχ. 1).*

κασία μύησης τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Πιθανότατα ἀποτελοῦσαν ἐπικὴ διήγηση ποὺ ἔδωσε τὸ θέμα, καὶ μόνον, γιὰ τὴν τοιχογράφηση μιᾶς πραγματικῆς κατὰ τὸ παρελθὸν διαδικασίας μύησης, ἡ ὁποία ἤδη στὴν ΥΚ ἐποχὴ ἀποτελοῦσε τελετουργία καὶ ἀντανάκλαση πραγματικῶν παλαιότερων γεγονότων καὶ τώρα δοξασιῶν. Καὶ ἀκόμη, θεωροῦμε ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστόρηση ἴσως ἔχει συρρικνωθεῖ σὲ τελετουργίες, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἱσόγειου 3β τῆς Ξεστῆς 3. Καὶ διερωτώμεθα, ὅταν ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλούταρχος ἀπευθύνονταν στοὺς σύγχρονούς τους καὶ ἀναφέρονταν μὲ τόση ἔμφαση καὶ ὁμοιογένεια στὸν Μίνωα ἢ τὸν Ραδάμανθυ, ποιοὺς εἶχαν κατὰ νοῦν; Σίγουρα ὄχι κάποια ἄγνωστα ἢ φανταστικά, γιὰ τοὺς σύγχρονούς τους, ὄντα. Καὶ βέβαια, δὲν μιλᾶμε γιὰ σποραδικὲς ἄνευ σημασίας ἀναφορὲς κάποιων ἥσσονος σημασίας μυθιστοριογράφων, μιλᾶμε γιὰ τὸν Πλάτωνα

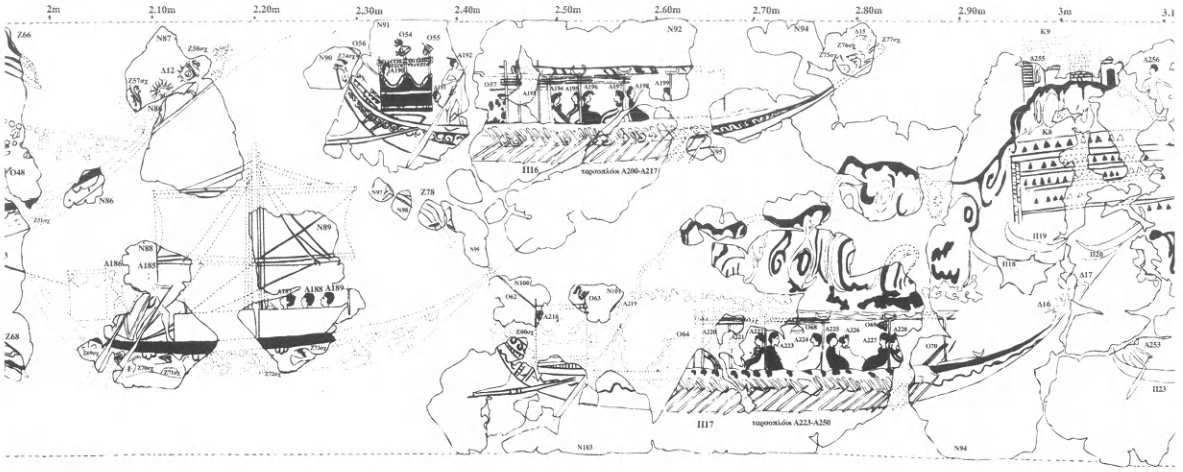

*Εἰκ. 9. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, νότιος τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*Τελεβαντου *1994, ἀναδ. σχ. 3).*

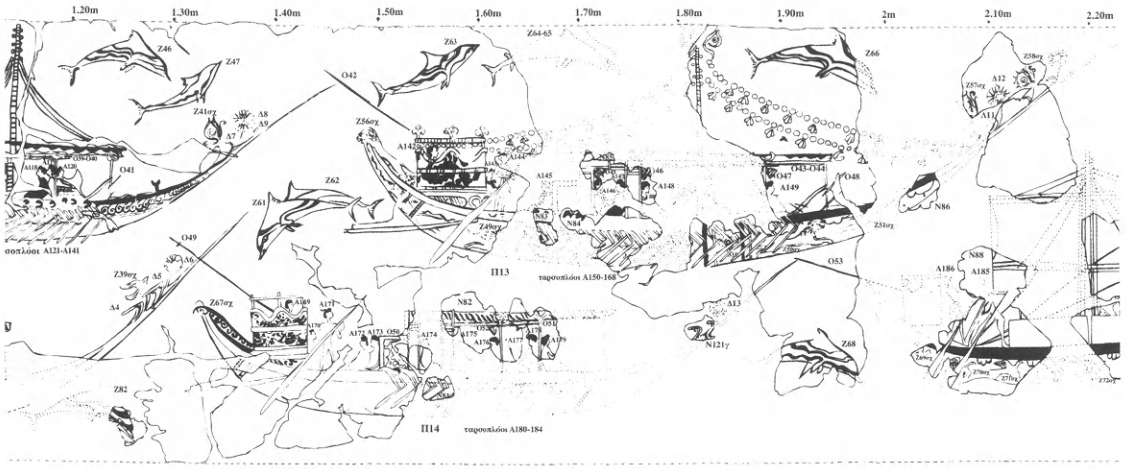

*Εἰκ. 10. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, νότιος τοῖχος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (*Τελεβαντου *1994, ἀναδ. σχ. 3).*

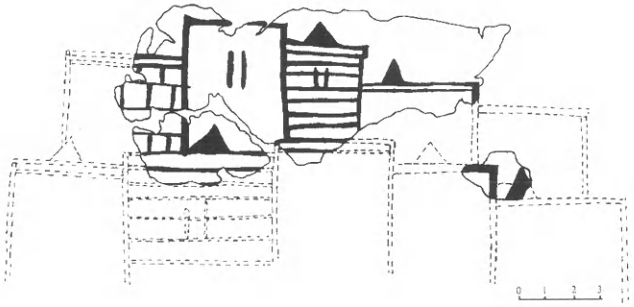

*Εἰκ. 11. Δυτικὴ Οἰκία, Μικρογραφικὴ Ζωφόρος. Δυτικὴ Ζωφόρος, ἡ Πόλη Ι (*Τελεβαντου *1994, 62, εἰκ. 17).*

καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὶς δεσπόζουσες προσωπικότητες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ καταγίνονταν ἀβασάνιστα μὲ τόση ἔμφαση καὶ σὲ τόση ἔκταση γιὰ ἀσήμαντους μύθους ἢ φαντασιώσεις τρίτων. Οἱ ἀναφορές τους εἶναι ἀπόλυτα συγκεκριμένες καὶ ἀφοροῦν στὴν Κρήτη τοῦ Μίνωα, τὴν ὀργάνωση αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, τὴν ὁποία περιγράφουν λεπτομερῶς καὶ σχολιάζουν πολλαπλῶς, καθὼς καὶ τὴ σχέση της μὲ τοὺς γείτονές της στὸ Αἰγαῖο. Ὅπως δὲ βλέπομε, στὴν κοινωνία αὐτὴ ἀπέδιδαν, καὶ οἱ δύο, τὰ ἴδια πολὺ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, μὲ ἀπόλυτη ὁμοιογένεια καὶ μὲ πλήρη συνείδηση σὲ ποιοὺς ἀναφέρονταν. Καὶ βέβαια γιὰ τὴν Κρήτη καὶ τὸ Αἰγαῖο, τέτοια λαμπρὴ ἐποχὴ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει μυθολογία, μετὰ τὴ μινωική, δὲν ξέρομε νὰ ὑπῆρξε ἄλλη. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ μυθολογία μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἐκείνους τοὺς χρόνους, ἀφοῦ παρουσιάζει τὸν ἀρχηγέτη τῶν πρωιμότατων μυκηναϊκῶν χρόνων, τὸν Αἰγαία, νὰ ὀφείλει φόρο ὑποτελείας στὸν Μίνωα. Ἑπομένως, θεωροῦμε πὼς τὰ ὅσα ἐκθέσαμε παραπάνω ἀποτελοῦν ἀρκετὰ ἀσφαλὴ βάση γιὰ τὰ ὅσα ὑποστηρίζομε.

Ὁ προβληματισμός μας, τώρα, ἐπικεντρώνεται στὸ τί θὰ μποροῦσε νὰ ὑπόκειται ὡς πραγματικότητα στὸν συγκεκριμένο μύθο, καὶ ποιὰ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος ἔδωσαν τὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ δημιουργία αὐτῶν τῶν μύθων.

Τὰ ΥΚ λείψανα τοῦ Ἀκρωτηρίου διαθέτουν σαφὴ στοιχεῖα ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ εἶχε φθάσει στὴν ἀκμή της σὲ ἐποχὴ προγενέστερη ἀπὸ αὐτὴν τῆς τελικῆς καταστροφῆς. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ὑποφαίνουν ὅτι ἡ πόλη εἶχε ξανακαταστραφεῖ καὶ ξαναχτιστεῖ στὸ παρελθόν, μὲ πολλὲς νέες προσθῆκες ἴσσονος κατασκευαστικῆς τέχνης καὶ αἰσθητὰ εὐτελέστερης. Φέρ' εἰπεῖν, στὶς παρειὲς τῶν ἐξαιρετικῆς οἰκοδόμησης Ξεστῶν βρίσκονται κολλημένα κτήρια πολὺ κακῆς ποιότητας. Κανεὶς δὲν θὰ πίστευε, βέβαια, ὅτι καλοζύγισαν καὶ ἐπιμελήθηκαν τόσο τὶς ἀκμὲς καὶ τὶς συναρμογὲς τῶν κυβολίθων τῶν Ξεστῶν γιὰ νὰ κολλήσουν στὴ συνέχεια μπροστὰ στὴν ὄψη τους «τρῶγλες». Ἄρα, αὐτὰ καὶ μόνον τὰ κτήρια τῶν Ξεστῶν, στὴ σχέση τους μὲ τὰ ὄμορα ὑφιστάμενα λείψανα τῶν εὐτελῶν κτηρίων, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου τοποθετεῖται σὲ προγενέστερη τῆς ΥΚ ἐποχή. Ἐπιπροσθέτως μεγάλης ἔκτασης καταστροφὲς σὲ παρελθοντικὸ χρόνο (προγενέστερο τῆς ΥΚ περιόδου), ἀποδεικνύει ἡ εὕρεση μύδρου στὰ θεμέλια τῆς Οἰκίας Γυναικῶν. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ ὑποδεικνύει ὅτι, ἐφόσον ἡ Οἰκία Γυναικῶν κατεστράφη στὴν ΥΚ ἐποχὴ καὶ δεδομένου τοῦ μύδρου στὰ θεμέλιά της, πρέπει νὰ ὑπῆρξε φάση ἀκμῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου σὲ περίοδο προγενέστερη τῆς ΥΚ καταστροφῆς.

Μήπως, λοιπόν, σὲ κάποια παλαιότερη (ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ΥΚ Ἀκρωτηρίου) μεγαλειώδη ἐποχὴ τῆς μινωικῆς κοσμοκρατορίας στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, τότε ποὺ διαμορφώνονταν οἱ συσχετισμοὶ δυνάμεων (οἱ ὁποῖες ἀργότερα κατέληξαν σὲ ἐπικὲς διηγήσεις), ἡ *pax minoica* κάλυπτε κοινωνίες ποὺ συνδέονταν μὲ ἰσχυροὺς θρησκευτικοὺς δεσμοὺς καὶ συμμετεῖχαν σὲ κοινὲς τελετουργίες;

Μήπως κατὰ τύχην οἱ κοινωνίες αὐτές, τηρώντας ἕνα αὐστηρὸ κοινωνικοθρησκευτικὸ τυπικό, ἔπαιζαν συγκεκριμένους ρόλους συμμετέχοντας σὲ ἕνα *opus* ποὺ διαδραματιζόταν ἐπὶ αἰῶνες, ἂν ὄχι χιλιετίες, στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ Αἰγαίου, καὶ ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διατηρεῖται ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἀσφάλεια στὴν περιοχὴ μὲ εἰρηνικὰ μέσα;

Ἡ μινωικὴ ἐποχὴ μάλιστα φαίνεται πολὺ εἰρηνική, παρότι χαρακτηριζόταν ἀπὸ μεγάλη «κινητικότητα» (ναυτιλία, ἐμπόριο κτλ.) καὶ διέθετε πλοῦτο μεγάλο, παράγοντες ποὺ ἀπο-

τελοῦν πρώτης τάξεως αἰτίες γιὰ ρήξεις, προστριβὲς καὶ διαμάχες. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι πολὺ ὀξύμωρο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ δεδομένα δανεισμένα ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐποχή, καὶ θέλει ἄλλο μοντέλο ὡς βάση γιὰ τὴν ἑρμηνεία του.

Ἄρα, ἔχομε ἕνα ἀκόμη δεδομένο (μαζὶ μὲ τὸν ἐντελῶς διαφορετικὸ πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ ἀνάμεσα στὴ μητρόπολη καὶ τὴν περιφέρεια), ποὺ συνηγορεῖ πρὸς τὴν ἑρμηνεία τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου ποὺ ἀποτολμοῦμε.

Στὸ σημεῖο αὐτό, θεωροῦμε ὅτι πρέπει νὰ τεκμηριώσομε ἔτι περαιτέρω τὴ θέση μας γιὰ τὶς ἐκτὸς πόλεως ἐγκαταστάσεις μὲ τὸ μοτίβο τοῦ μονοῦ κέρατος ὡς χώρων παραμονῆς τῶν νέων. Πλῆθος μαρτυριῶν ὑπάρχουν περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν νέων (ἀρρένων) στὴν κρητικὴ κοινωνία, ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων (εἰκ. 9). Παραθέτομε τὰ σχετικὰ ἐδάφια: *τὴν κρητικὴν πολιτείαν λέγεται πρῶτος καταστῆσαι Μίνως, πρακτικός τε ἅμα καὶ νομοθέτης σπουδαῖος γενόμενος, ἐποιεῖτο δὲ δι' ἐνάτου ἔτους τὴν ἐπανόρθωσιν τῶν νόμων*[47]. Στὴν κρητική, λοιπόν, αὐτὴ πολιτεία ποὺ τὴν ὀργάνωσε ὁ Μίνως, παρακάτω πληροφορούμεθα στὸ ἴδιο κείμενο (εἰκ. 10) ὅτι *οἱ παῖδες οἱ ἐν Κρήτῃ μετ' ἀλλήλων διαιτῶνται ... ἀθροίζονται δὲ ἀγέλαι τούτων καὶ ἐφ' ἑκάστης ἄρχων γίνεται, ὃν καλοῦσιν ἀγελάτην ... ποιοῦνται δὲ καὶ μάχας κατὰ νόμον πύξ...*[48]. Ἐπίσης, *διόπερ τοὺς μὲν παῖδας εἰς τὰς ὀνομαζομένας ἀγέλας κελεῦσαι φοιτᾶν, τοὺς δὲ τελείους ἐν τοῖς συσσιτίοις ἃ καλοῦσιν ἀνδρεῖα...*[49]. Καὶ ἀκόμη *τὰς δ' ἀγέλας συνάγουσι οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν παίδων καὶ δυνατώτατοι, ἑκάστης δὲ τῆς ἀγέλης ἄρχων ἐστὶν ὡς τὸ πολὺ ὁ πατὴρ τοῦ συναγαγόντος...*[50] καὶ *ἐνταῦθα δ' οὐκ ἐξ ἁπάντων αἱροῦνται τοὺς κόσμους* (ἐνν. τοὺς ἄρχοντες) *ἀλλ' ἔκ τινων γενῶν*[51] (εἰκ. 13). Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ὅτι *ἡ ὀκτάκις ἐπανάληψις τοῦ θαλαμίσκου ἐντὸς τοῦ κοιτῶνος 4 πρέπει νὰ ἔχει εἰδικὸν λόγον*[52]. Τέλος, καὶ ὁ Δωσιάδας στὰ Κρητικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀθήναιος, ἀναφέρει ὅτι στὴν Κρήτη *διήρηνται δ' οἱ πολῖται πάντες καθ' ἑταιρίας καλοῦσι δὲ ταύτας ἀνδρεῖα...*[53], πράγμα ποὺ κατὰ τὸν Α. Παναγόπουλο ὑποσημαίνει τὴν ταύτιση τοῦ θεσμοῦ μὲ τὴν ἀρχικὴ κοινοβιακὴ ὀργάνωση τῶν πολιτῶν κατὰ φυλάς[54].

Ἤδη ἔχομε ἀναφέρει ὅτι πιθανολογοῦμε πὼς τὸ κύτταρο τῆς ΥΚ κοινωνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν ἦταν ἡ οἰκογένεια, ἀλλὰ κάποιου εἴδους ὁμάδα (τὰ γένη ἢ πιθανότατα οἱ συντεχνίες). Ἐπίσης, ἡ ἀνεξήγητη, ἕως τώρα, καὶ ὑπερβολικὴ ἐπανάληψη (ὀκτάκις) τοῦ μοτίβου τοῦ θαλαμίσκου ἐντὸς τοῦ κοιτώνα 4, πιθανότατα, ὑποκρύπτει τὴν ἔμφαση ποὺ ἐπιθυμοῦσαν οἱ ἔνοικοι τῆς Δυτικῆς Οἰκίας νὰ προσδώσουν σὲ κάποιο ἔμβλημα ποὺ τοὺς ἀντιπροσώπευε. Καὶ τοῦτο διότι στὴ Νότια Ζωφόρο μὲ τὸν μεγαλοπρεπὴ στόλο, πάνω στὰ

47. Heracleides, *Cretorum* xiv. Πρβ. κάθε ἐννέα χρόνια ἐστέλνοντο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Κρήτη οἱ ἡίθεοι Ἀθηναῖοι.

48. Heracleides, *Cretorum* xiii. Πρβ. γιὰ τό «ἀγέλαι τούτων» τὰ πλοῖα τοῦ στόλου μὲ διαφορετικὰ ζωικὰ σύμβολα ἕκαστον στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο. Γιὰ τὸν *ἀγελάτην* πρβ. τὸν εὑρισκόμενον στὸν θαλαμίσκο. Γιὰ τὸ *πὺξ* πρβ. τὰ πυγμαχοῦντα παιδιὰ στὴν τοιχογραφία τοῦ Κτηρίου Β.

49. Strabo, X, 4, 16.

50. Strabo, X, 4.20. Πρβ. τοὺς εὑρισκομένους στοὺς θαλαμίσκους.

51. Aristotle, *Politics* II, vii 4-6. Πρβ. ἐμβλήματα θαλαμίσκων, ἴσως κάποιου εἴδους οἰκόσημα τῶν ἀρχόντων-πατέρων τῶν ἀγελατῶν ἢ τῶν γενῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατάγονται οἱ κοσμοάρχοντες.

52. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1974, 27.

53. Athenaos, *Deipnosophistae*, IV, 145a-d.

54. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 8.

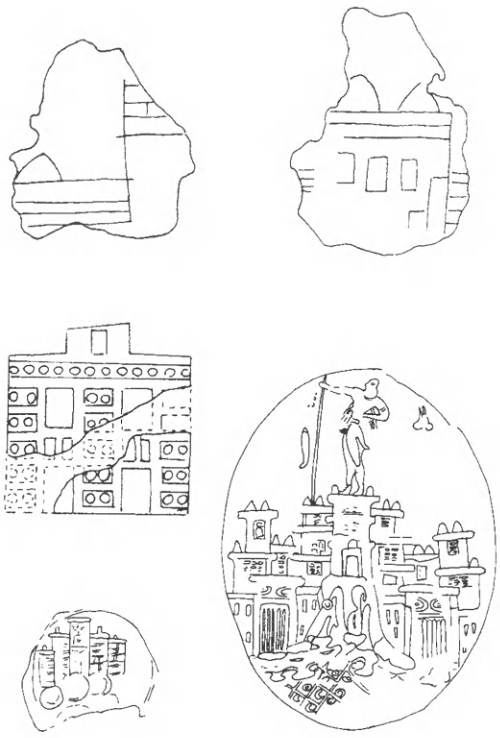

*Εἰκ. 12. Κτίσματα μὲ προεξοχὴ στὴ στέγη (*Τελεβαντου *1994, 266, εἰκ. 57).*

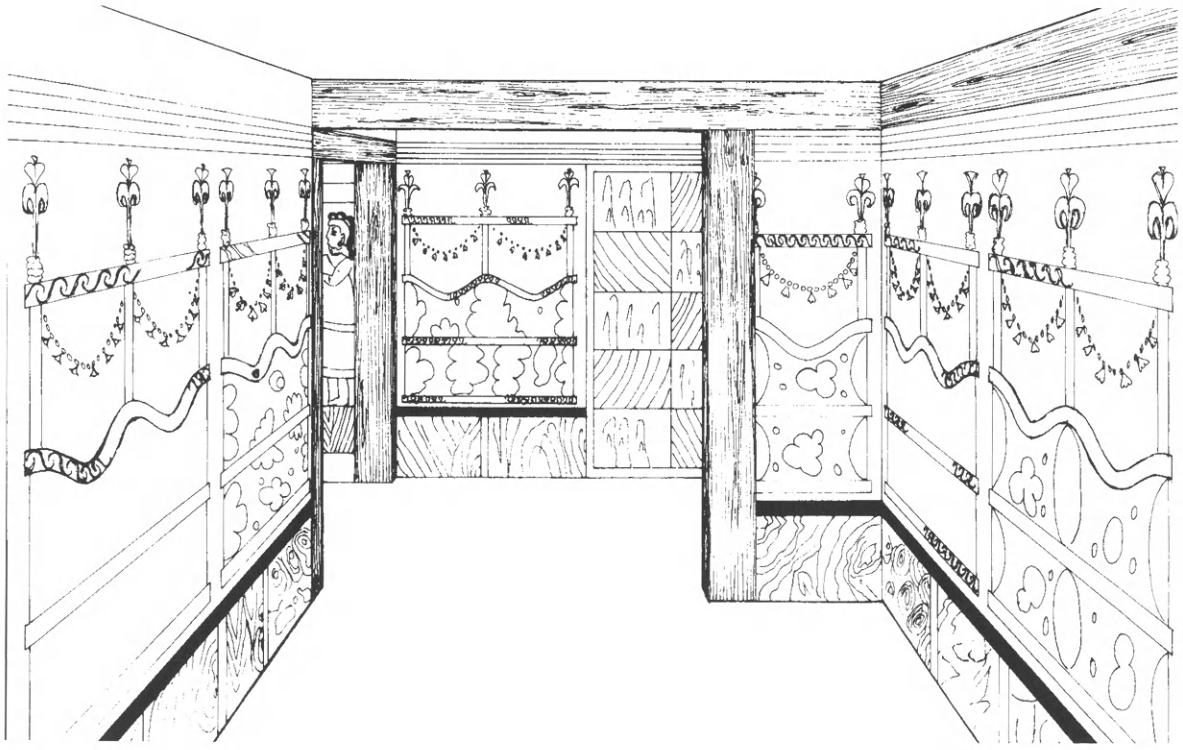

*Εἰκ. 13. Δυτικὴ Οἰκία, ἀποκατάσταση τοῦ δωματίου 4 τῶν θαλαμίσκων ἀπὸ τὰ ΒΔ (*Τελεβαντου *1994, 139 εἰκ. 31).*

πλοῖα καὶ πίσω ἀπὸ ἀντίστοιχους θαλαμίσκους, βλέπομε νὰ εὑρίσκονται ὁρισμένα διακεκριμένα πρόσωπα, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔπαιζαν σημαντικὸ ἀρχηγικὸ ρόλο (ἴσως ἀγελάτες ἢ ἄρχοντες ἤ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, κόσμοι), καὶ ποὺ μᾶλλον ταυτίζονταν μὲ κάποιον ἐπιφανὴ ἔνοικο ἢ ἐνοίκους τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Οἱ τελευταῖες δὲ αὐτὲς ἀναφορὲς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀποτελοῦν ἰσχυρὴ ἔνδειξη πρὸς αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία.

Ἐάν, λοιπόν, πράγματι ἡ Πόλη I (εἰκ. 3), ὅπως τὴν ἐξετάσαμε, ταυτίζεται μὲ τὴν Πόλη V (ὑπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία), τότε οἱ πρὸ τοῦ τελικοῦ σταδίου μύησης εὑρισκόμενοι νέοι μας ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν μικρότερο δεύτερο λιμένα τῶν ἐκτὸς πόλεως καταλυμάτων τους γιὰ νὰ διαγράψουν μιὰ πολύπαθη πορεία, τὴν ὁποία δυστυχῶς ποτὲ δὲν θὰ μάθομε ἐφ' ὅσον χάθηκε ἡ Ἀνατολικὴ Ζωφόρος, τῆς ὁποίας ὅμως παίρνομε γεύση ἀπὸ τὴ Βόρεια Ζωφόρο. Ἡ περιπετειώδης αὐτὴ διαδρομὴ καταλήγει στὴν παραδείσια ἐξωτικὴ καὶ μυστηριώδη Πόλη III. Ἐδῶ οἱ νέοι μας ἀναλαμβάνουν δυνάμεις ἢ μένουν μόνοι τους ἀναμετρώμενοι μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης ἢ διέρχονται κάποια μυστηριακὰ στάδια τῆς ὅλης διαδικασίας;

Ἡ Ἀνατολικὴ Ζωφόρος, ἀπὸ ἄποψη μεγέθους, καταλαμβάνει ἕνα ὁλόκληρο διάζωμα καὶ ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου δείχνει ἀποκομμένη θεματικά (μετὰ τὴ φυσιοκρατία ἡ ἀφαιρετικότητα, μετὰ τὴ δράση ἡ νηνεμία). Ὅμως, καταλήγει ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ προσώπου «κλειδιοῦ», τῆς λεγόμενης «ἱέρειας», πρὸς τὴν κατεύθυνση μάλιστα ποὺ ἐκείνη προσφέρει, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ τῆς προσδίδει ἰδιαίτερη φόρτιση. Καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ζωφόρο εἰκονίζεται ἕνας μακρὺς παραδείσιος ποταμὸς μὲ μυθικὰ ὄντα, ἕνα μυστηριῶδες γραμμικὸ κυμματοειδὲς στοιχεῖο[55].

Τί μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανείς; Μετὰ τὴ δράση ἡ ἤρεμη φάση τῆς θέωσης ἢ τῆς ἔκστασης (εἰκ. 5), μέσα σὲ ἕνα μυθικὸ ψυχεδελικὸ τοπίο;[56] Ἂς λάβομε ὑπ' ὄψιν μας καὶ τὶς ἰδιότητες ποὺ ἀποδίδονται σὲ μία ἄλλη σκοτεινὴ καὶ μυστηριώδη, ἀλλὰ ὑπαρκτὴ προσωπικότητα ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὸν Ἐπιμενίδη, τὸν *Κούρητα νέον*[57], τὸν συγγραφέα τῶν Καθαρμῶν καὶ ἄλλων μυστικιστικῶν συγγραμάτων, τὸν ὁποῖο ἡ Σούδα ἐμφανίζει νὰ περιπλανᾶται γιὰ πολὺν καιρὸ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα του, σὲ φάση μύησης. Μετὰ τὰ ἀνδραγαθήματα λοιπὸν ἡ μυστηριακὴ φάση τῆς μύησης, ἀπὸ ὅπου καὶ μετὰ οἱ ἠίθεοι θὰ ξεκινήσουν τὴ θριαμβικὴ πορεία τῆς ἐπιστροφῆς στὸν κύριο λιμένα τῆς πόλης καὶ θὰ εἰσέλθουν πλέον στὴν κοινωνία τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου (μόνον ἄνδρες τοὺς ἀναμένουν στὴν προκυμαία, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τοὺς χαιρετοῦν ἀπὸ τὰ σπίτια, παρότι δὲν φαίνεται ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς νὰ τὶς κρατᾶ περιορισμένες).

Κομβικὸ σημεῖο σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδρομὴ ἀποτελεῖ ἡ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου 5, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὸ δωμάτιο 4. Ἐκεῖ καταλήγει ἢ ξεκινάει ὁ μυστηριώδης ποταμός (πρβ. μίτος), πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς λεγόμενης «ἱέρειας» (πρβ. Ἀριάδνη), ἡ ὁποία βρίσκεται ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸν κατακερματισμένο χῶρο τῶν δρωμένων (πρβ. Λαβύρινθος), μὲ κατεύθυνση πρὸς αὐτὸν καὶ σὲ στάση προσφορᾶς (πρβ. μίτος τῆς Ἀριάδνης), ὅπου

55. Πρβ. «μίτος» καὶ τὸ σχῆμα στὸ ὁποῖο ἡ λέξη μᾶς παραπέμπει, ἕνα στοιχεῖο ποὺ ἄλλωστε εἶναι πάντοτε παρὸν καὶ σὲ ἄλλες μυστηριακὲς τελετές.

56. Πρβ. τὰ πολυάριθμα κυάθια μαζὶ μὲ τὰ νευρωτὰ ἀγγεῖα (δίκην ἄνθους μήκωνος ὀπιοφόρου) ἀπὸ τὴν Οἰκία Γυναικῶν, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ συνάπτονται μὲ ψυχεδελικὲς ἀναφορές.

57. Solon, 12 καὶ *O.C.D.* s.v. Epimenides.

μέσα βρίσκονται οἱ δύο νέοι (μυούμενοι) (εἰκ. 2), πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ὁποίων ἐκτυλίσσεται μιὰ μακρὰ ἀφήγηση (τελικὸ στάδιο μύησης). Ἀπὸ τὸ κομβικὸ αὐτὸ σημεῖο (εἰκ. 1) δὲ ἀρχίζει καὶ ἡ λαμπρὴ πλέον πορεία τῆς ἐπιστροφῆς, ὅπως αὐτὴ τόσο μεγαλόπρεπα ἱστορεῖται στὴ Νότια Ζωφόρο.

Ὅπως ἔχομε ἤδη προαναφέρει, ἴσως τὰ διαδραματιζόμενα στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο δὲν ἀφοροῦσαν πραγματικὴ διαδρομὴ καὶ διαδικασία μύησης τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου· ἴσως ἀποτελοῦσαν ἐπικὴ ἱστόρηση, πλέον, μιᾶς πραγματικῆς κατὰ τὸ παρελθὸν διαδικασίας, ἡ ὁποία ἤδη στὴν ΥΚ ἐποχὴ ἀποτελοῦσε συμβολισμὸ καὶ ἀντανάκλαση πραγματικῶν παλαιότερων γεγονότων καὶ τώρα δοξασιῶν. Πιθανὸν ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστόρηση ἔχει συρρικνωθεῖ σὲ τελετουργίες, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἰσογείου 3β τῆς Ξεστῆς 3 (δολιχοδρομικὴ σύνθεση του λαβυρίνθου), ὅμως ἔχει ἀφήσει ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη της σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης στὸ Ἀκρωτήρι καὶ βέβαια στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, μὲ τὰ πολύθυρα, τὰ πολυπαράθυρα καὶ τοὺς κατακερματισμένους χώρους. Ἡ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολυπλοκότητα· οἱ κατόψεις εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀνήσυχες καὶ οἱ διαδρομὲς «σκολιές». Ἡ σχεδιαστικὴ αὐτὴ ἀνησυχία, ποὺ δὲν εἶναι τυχαία, προδίδει πρόθεση, ἂν ὄχι προκατάληψη, κι αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα μόνο δεδομένο ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸν τομέα τῆς αρχιτεκτονικῆς.

Τὸ δεύτερο πολὺ σημαντικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο συνηγορεῖ ἰδιαίτερα στὸ ἑρμηνευτικὸ μοντέλο ποὺ προτείνομε, εἶναι ἡ καταλυτικὴ διαφορὰ στὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ ἀνάμεσα στὴν Κρήτη καὶ τὴ Θήρα, στὴν ἀνακτορικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἀστική. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ δὲν χωρεῖ κανενὸς εἴδους σύγκριση. Στὴ μητρόπολη Κνωσό, στὸ κέντρο ἀναφορᾶς τῶν δρωμένων, συναντᾶμε ἕνα τεράστιο πολυδαίδαλο παλάτι, ἐνόσω στὴν περιφέρεια Ἀκρωτήρι βρίσκομε μεμονωμένα κτήρια ἢ συμπλέγματα κτηρίων ἀστικοῦ τύπου. Ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ἔχομε τὸ κέντρο τῆς μύησης, ποὺ ἐκφράζεται ὅπως εἶναι φυσικό, μὲ ἀνακτορικὴ ἀρχιτεκτονική, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν περιφέρεια τῶν μυούμενων, πού, ὅπως ἀναμένεται, ἐκφράζεται μὲ ἀστικὴ ἀρχιτεκτονική. Ὁ πλοῦτος εἶναι μεγάλος καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριές, ἡ γεωγραφικὴ ἀπόσταση μικρή, ἡ ἐποχὴ ἀνάλογη καὶ οἱ ἄνθρωποι ἴδιοι, κι ὅμως ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς εἶναι τελείως ἀντιδιαμετρικός. Καὶ ὅπως γνωρίζομε πολὺ καλά, ἀποτελεῖ κανόνα σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ὁ ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμὸς νὰ ἐκφράζει ἀνάγλυφα τὰ κοινωνικοθρησκευτικὰ καὶ ἐν τέλει πολιτικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κοινωνιῶν ποὺ τὴ δημιουργοῦν μὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει, δηλαδὴ τὴν ἐν γένει διαχείριση τῶν κτηρίων[58]. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐδῶ. Ὁ κοινωνικοθρησκευτικὸς συσχετισμὸς εἶναι ἀνάλογος, γι᾽ αὐτὸ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τὸν ἐκφράζει μὲ αὐτὲς τὶς τεράστιες διαφορὲς καὶ ἰδιομορφίες στὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμό, παρότι τὰ ἐπιμέρους κτηριολογικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἴδια (πολύθυρα, πολυπαράθυρα κτλ.). Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ ἔνδειξη. Τὸ ὅτι δηλαδὴ ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ στοιχεῖα εἶναι προσόμοια σημαίνει ὅτι ἔχομε νὰ κάνομε μὲ μία καὶ μοναδικὴ ἀρχιτεκτονική, ποὺ ἐπιθυμεῖ (καὶ τὸ

58. Πρβ. τὸ ἰδεῶδες τῆς ἰσχυρῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀποπνέουν οἱ αἰγυπτιακὲς πυραμίδες, τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα καί, πολὺ μεταγενέστερα, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Βερσαλλιῶν.

κατορθώνει) νὰ ἐκφράσει διαφορετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ προγράμματα γιὰ κάποιον πολὺ συγκεκριμένο λόγο. Λόγο πού, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν ποὺ παραθέσαμε καὶ ποὺ παρατίθεται καὶ στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο. Διότι, ὅπως βλέπομε, σὲ ὅλη τὴν γκάμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μεγάλη κλίμακα σχεδιασμοῦ σὲ ἐπίπεδο πολεοδομίας (ἀνακτορική - ἀστικὴ ἀρχιτεκτονική), φθάνοντας στὰ ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά (ἀνήσυχες κατόψεις, παράθυρα κτλ.) καὶ καταλήγοντας στὴ μικροκλίμακα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τοῦ ἰσογείου 3β τῆς Ξεστῆς 3 (κατακερματισμένοι χῶροι καὶ σκολιὲς διαδρομές), τὸ ἑρμηνευτικὸ μοντέλο ποὺ προτείνομε ταιριάζει ἀπόλυτα. Ὁ τριμερὴς καθ' ὕψος χωρισμὸς τῶν κατακερματισμένων τοίχων τοῦ δωματίου 5 ἀλλὰ καὶ ἡ τοποθέτηση (εἰκ. 1) καὶ ἡ συσχέτιση μεταξύ τους τῶν τοιχογραφούμενων ἀποτελοῦν μία εὐτυχισμένη στιγμὴ ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας. Ὅπως δὲ βλέπομε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χωροθέτησης τῶν τοιχογραφιῶν στὴ Δυτικὴ Οἰκία, οἱ καθαρὰ χρηστικὲς ἀπαιτήσεις συμβαδίζουν ἀπόλυτα μὲ τὶς ὑπερβατικὲς ἀναζητήσεις. Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ ἀναδεικνύεται μία κοινωνία χαρούμενη καὶ εἰρηνική, μία κοινωνία ποὺ βίωνε τὸ θεῖο μέσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ συμφιλιωμένη μὲ αὐτό. Τὸ θεῖο δὲν εἶναι ἀπόμακρο καὶ ἐχθρικό, ὁ ἀστικὸς κόσμος τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι κοσμικὸς καὶ ἔνθεος συνάμα, διότι ἡ θρησκευτικὴ διάσταση δὲν ἀπέκλειε τὴν κοσμική, ἀλλὰ βρισκόταν σὲ πλήρη ἁρμονία μαζί της. Ἄλλωστε, *Ραδαμάνθυος δέ … διότι κατεῖδεν τοὺς τότε ἀνθρώπους ἡγουμένους ἐναργῶς εἶναι θεούς*[59]. Σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἡ σύζευξη τοῦ θεωρητικοῦ μὲ τὸ πρακτικό, ἡ μεταφορὰ τῆς θεωρητικῆς σύλληψης σὲ ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό, ἔχει ἐπιτευχθεῖ σὲ φάσεις μεγάλης ἔμπνευσης. Ἔμπνευσης ποὺ μόνο ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ θεῖο μπορεῖ νὰ ἐκλύσει τόσο δυνατά. Καὶ ἐν προκειμένω, τόσο ἡ ἀνακτορικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης ὅσο καὶ ἡ οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Θήρας καλοῦνται νὰ στεγάσουν ἔνθεους ἀνθρώπους, ὅπως σὲ ἄλλες ἐποχὲς διαφορετικὰ μνημεῖα ἔπαιζαν τὸν ρόλο αὐτό (πυραμίδες, γκοπούρας, βιμάνας κτλ.).

Ἡ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τὰ πολύθυρα καὶ τὰ πολυπαράθυρα, τὶς ἐσωτερικὲς αὐλὲς καὶ τοὺς ἡμιυπαίθριους χώρους, φαίνεται ὅτι κατόρθωσε νὰ μετουσιώσει τὴ θεωρητικὴ θρησκευτικὴ δοξασία σὲ πρακτικὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό, μὲ πολλὴ πρωτοτυπία καὶ μεγάλη ἔμπνευση.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλομε ὁρισμένες διευκρινίσεις. Ὅπως προαναφέραμε, ὑποστηρίζομε ὡς βάσιμα τὰ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ θεωροῦμε ὅτι σὲ μεγάλη ἔκταση ἀπέδιδαν, ὄντως, τὴν κοινωνία τῆς μινωικῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ τελειώνοντας θὰ συνοψίσομε τὸ ἐρευνητικὸ μοντέλο ποὺ προτείνομε καὶ ποὺ ἔχει ὡς ἀκολούθως: α) ἐπισήμανση τῆς σχετικῆς ἀναφορᾶς μέσα στὸ ἀρχαῖο κείμενο· β) ἀντιστοίχισή της μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, εἴτε πρόκειται γιὰ συγκεκριμένα ἀντικείμενα (π.χ. τὸ μοτίβο τῶν μονῶν κεράτων, ἡ διαρρύθμιση τοῦ ἰσογείου 3β τῆς Ξεστῆς 3 κτλ.) εἴτε γιὰ κοινῶς ἀποδεκτὲς παραδοχές (π.χ. τὸ ὅτι ἡ μινωικὴ ἐποχὴ ἦταν μιὰ εἰρηνικὴ περίοδος), καί, τέλος, γ) διερεύνηση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἐξαγόμενου τῆς ἀντιστοίχισης ποὺ ἐπιχειρήθηκε. Διερευνώντας, λοιπόν, τὰ συμπεράσματά

59. Plato, *Laws* XII 948b.

μας, βλέπομε πὼς μέχρι τώρα τὸ συγκεκριμένο ἐρευνητικὸ μοντέλο δὲν μᾶς ἔδωσε καμία ἀντένδειξη στὴν ἑρμηνεία τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου. Τὸ δεδομένο αὐτὸ εἶναι μιὰ σαφῶς θετικὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἔρευνά μας πορεύεται πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Ἄλλωστε, ὡς γνωστόν, στὰ πολὺ δύσκολα προβλήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν εὐθεῖες ἀποδείξεις, ἀποτελεῖ δόκιμη μέθοδο ἡ ἐπίλυσή τους «διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς». Μιὰ πρόταση γίνεται ἀποδεκτὴ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων της καὶ ἐγκαταλείπεται τότε καὶ μόνον καὶ ἀπορρίπτεται ὅταν ἡ ἀποδοχή της δημιουργεῖ ἀσυμβατότητες. Ἡ ἐνορχήστρωση, ὅμως, τόσων ἀντιθετικῶν καὶ πολύπλοκων στοιχείων χωρὶς καμία ἀσυμβατότητα ἕως τώρα ἀποτελεῖ ἐνθαρρυντικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς προτεινόμενης ἑρμηνείας.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι πολλὰ ἀναπάντητα καὶ ἀξιοπερίεργα ἐρωτήματα περὶ τῆς μινωικῆς ἐποχῆς παίρνουν ἀπάντηση (ποὺ μέχρι τώρα δὲν εἶχαν) μέσα ἀπὸ τὸ προτεινόμενο μοντέλο. Τὰ σημαντικότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι δύο: 1) γιατί παρατηρεῖται ἡ μεγάλη αὐτὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πολεοδομικὸ ἱστὸ δύο συγγενῶν κοινωνιῶν (ἀνακτορική - ἀστικὴ ἀρχιτεκτονική), ἐνῶ τὰ λοιπὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ παραμένουν προσόμοια; 2) Γιατί αὐτὴ ἡ ἐποχὴ φαίνεται τόσο εἰρηνική, παρότι εἶναι ἐποχὴ μεγάλου πλούτου καὶ κινητικότητας (ἀκμαῖο ἐμπόριο, ναυτιλία, παραγωγή κτλ.);

Τὸ γενεσιουργὸ αἴτιο τῶν ὀξύμορων αὐτῶν σχημάτων εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας πολὺ ἁπλό. Ἔχομε νὰ κάνομε μὲ ἄλλου εἴδους κοινωνία, τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς σημερινές, κυρίως δυτικοῦ τύπου. Γιὰ νὰ τὴν προσεγγίσομε, πρέπει νὰ ξεχάσομε ἐντελῶς τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς μας καὶ νὰ ἀφουγκρασθοῦμε τὰ μηνύματα ποὺ μᾶς ἔρχονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν πιὸ κοντά της. Δὲν πρέπει νὰ παρασυρόμεθα ἀπὸ ἐνστάσεις τοῦ τύπου «μὰ τὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἡ Κνωσὸς δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη». Στοὺς μεγάλους πολιτισμούς, ὅπως εἶναι ὁ ἑλληνικός, μπορεῖ οἱ χρονικὲς ἀποστάσεις νὰ εἶναι μεγάλες, ὅμως ἡ παράδοση μεταφέρεται πάντα ἀπὸ ἕνα πολὺ δυνατὸ ὑπόγειο ρεῦμα καὶ ἐνυπάρχει μέσα στὴ φιλολογία[60].

Θεωροῦμε, λοιπόν, πὼς ἂν δὲν προσεγγίζομε τὴν περίοδο αὐτὴ μὲ τὴ βοήθεια ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων (τῶν ἀρχαίων συγγραφέων) ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς ἐνδιάμεσους κρίκους τῆς πολιτιστικῆς μας παράδοσης, οἱ κοινωνίες αὐτὲς θὰ παραμένουν ἀπροσπέλαστες καὶ δυσερμήνευτες, παρότι θὰ διαθέτομε πλῆθος στοιχείων τους, ὅπως συμβαίνει μὲ μία ξένη γλώσσα, τῆς ὁποίας μᾶς λείπει ἡ βασικὴ αἴσθηση (πολλὲς φορὲς σὲ μιὰ φράση, ποὺ γνωρίζομε ὅλες τὶς λέξεις, δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβομε τὸ νόημα, ἐπειδὴ τὴν προσεγγίζομε μὲ τὴ λογικὴ τῆς δικῆς μας γλώσσας). Κατ᾽ ἀναλογίαν, δὲν μποροῦμε νὰ ἐλπίζομε σὲ πλήρη κατανόηση μιᾶς τόσο διαφορετικῆς ἐποχῆς ἀποκλειστικὰ μόνο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα καὶ τὴ δική μας λογική. Μᾶς χρειάζονται, ὡς ἐνδιάμεσο σκαλοπάτι τῆς προσέγγισης, τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ κυρίως ἡ αἴσθηση ποὺ μᾶς μεταφέρουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν περιτρέχουν συντηρητικοὺς χώρους, ὅπως εἶναι ἡ θρησκεία.

Ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἀρχαίων γραπτῶν κειμένων εἶναι δεδομένη. Ἰδιαίτερα ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἐκείνη ποὺ δύσκολα ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση τόσο ἀπὸ πλευρᾶς

60. Πρβ. Προμπονας 1989.

περιεχομένου (συγκεκριμένες ἀναφορὲς σὲ Μίνωα, Ραδάμανθυ κτλ.) ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς χρονικῆς ἀναφορᾶς (μινωικὴ ἐποχή), καθότι δημιουργήθηκε ὑπὸ πολὺ συγκεκριμένες συνθῆκες. Συγκεκριμένα, ὁ Ἀριστοτέλης, ἐμφορούμενος ὁ ἴδιος ἀπὸ ἀνάλογες ἰδέες, καὶ θέλοντας νὰ ἐξάρει τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὸ κλέος τοῦ Φιλίππου μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, τὸ ἔπραξε ἔμμεσα καὶ ἀλληγορικά. Ἐρεύνησε σὲ βάθος τὸ πάνθεον τῆς μινωικῆς ἐποχῆς ἀποθησαυρίζοντας πᾶν ὅ,τι σχετικὸν μὲ τὸν Μίνωα καὶ τὸν Ραδάμανθυ καὶ τὸ ἀξιοποίησε παραδίδοντάς το στοὺς σύγχρονούς του. Ζώντας καὶ ἐργαζόμενος ὁ ἴδιος στή «Μέκκα» τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὑφίστατο τὸν ἄγρυπνο καὶ διόλου φιλικὸ ἔλεγχο τοῦ μεγάλου καὶ ἀνυποχώρητου ἀντιπάλου του, τοῦ Δημοσθένη. Ἑπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης, ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, πολὺ δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ ὁτιδήποτε ἀνακριβὲς ἢ ὑπερβολικό, γι' αὐτὸ καὶ οἱ μαρτυρίες του εἶναι ἐλεγμένες, ἀναμφισβήτητες, ἀφοροῦν στὴν Κρήτη τοῦ Μίνωα καὶ τὴν ὀργάνωση αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, τὴν ὁποία περιγράφουν λεπτομερῶς καὶ σχολιάζουν πολλαπλῶς, καθὼς καὶ τὴ σχέση της μὲ τοὺς γείτονές της στὸ Αἰγαῖο. Καὶ βέβαια τέτοια λαμπρὴ ἐποχή, ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει μυθολογία, μετὰ τὴ μινωικὴ δὲν ξέρομε νὰ ὑπῆρξε ἄλλη. Ἡ ἐπιχειρούμενη ἐξάλλου ἀντιστοίχηση κειμένων καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων εἶναι ἀξιοσημείωτη τόσο σὲ ἔκταση ὅσο καὶ σὲ συνοχή.

Ἐν κατακλείδι, θεωροῦμε ὅτι μεθοδολογικὰ τὸ προτεινόμενο μοντέλο διαθέτει ἕνα πολύτιμο κλειδὶ ἀναγνώρισης καὶ ταύτισης τῶν διατιθέμενων στοιχείων (εἴτε πρωτογενῶν εἴτε συγκριτικῶν ἀπὸ ἄλλα σύγχρονα πολιτισμικὰ μορφώματα) καὶ ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸν καταλύτη γιὰ μιὰ ἀσφαλὴ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση.

Ὅμως, οἱ ἀναφορὲς σὲ ἀρχαῖα κείμενα στοιχείων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν προϊστορικὴ Θήρα καὶ τὸν πολιτισμό της δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Στὴ συνέχεια θὰ παρατεθοῦν ὁρισμένες ἀντιστοιχήσεις ποὺ ἐπισημάνθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἀρκετοὺς ὁμηρικοὺς στίχους καὶ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας.

Σήμερα γίνεται κοινῶς παραδεκτὸ ὅτι στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ποὺ συνετέθησαν τὸν 8ο αἰ. π.Χ., ἔχουν συσσωρευθεῖ ὄχι μόνο γλωσσικὰ ἀλλὰ καὶ πολιτισμικὰ στοιχεῖα ποὺ φθάνουν πίσω τουλάχιστον ἕως τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο[61]. Τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου δημιουργίας τοῦ ἔπους (λογότυποι)[62]. Ὁ Ὅμηρος, δηλαδή, ἄντλησε ἄφθονα γλωσσικὰ ἀλλὰ καὶ θεματικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ σύγχρονά του λαϊκὰ ἐπικὰ τραγούδια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνετέθησαν σὲ παλαιότατους χρόνους καὶ ἔφθασαν ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου μέσω τῆς προφορικῆς παράδοσης. Εἶναι ἑπομένως ἀπολύτως νόμιμο νὰ συσχετίσει κανεὶς στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ὁμηρικὰ ἔπη μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει φέρει στὸ φῶς[63]. Ἤδη στὸ παρελθὸν ἔχουν ἐπιχειρηθεῖ τέτοιες συσχετίσεις γιὰ τὴ Θήρα[64]. Ἐπίσης, τὸ *δέπας περικαλλὲς*[65] τοῦ Νέστορα, ἡ *ηὖτε σάκος ἀσπίδα* τοῦ Αἴαντα[66], τὸ ὀδοντόφρακτο κράνος τοῦ Μηριόνη[67], ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος, δὲν ἀνήκουν στὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἀλλὰ στὴν παλαιότερη φάση τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Τὰ δύο τελευταῖα μάλιστα ἀπεικονίζονται καὶ

61. Nilsson 1979, 1, 20.
62. Lesky 1983, 67-80.
63. Nilsson 1979, 22.
64. Gallavoti 1973, 21-33· Morris 1989, 529.
65. Nilsson 1979, 32.
66. Προμπονας 1989, 20.
67. Προμπονας 1989, 19.

στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο (εἰκ. 6). Ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι τὰ *ξυστὰ ναύμαχα*. Στὸ Ο 388 τῆς *Ἰλιάδας* ἀναφέρεται: *ἀπὸ νηῶν μακροῖσι ξυστοῖσι ἐμάχοντο / τὰ ῥὰ σφ' ἐπὶ νηυσὶν ἔκειτο*. Ὅμως, πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν καθημένων στὰ πλοῖα τοῦ στόλου τῆς Νότιας Ζωφόρου τί ἄλλο βλέπομε παρὰ τὰ *ξυστὰ ναύμαχα, τὰ ῥὰ σφ' ἐπὶ νηυσὶν ἔκειτο* (εἰκ. 15); Καὶ ἀκόμη γιὰ τὸν σκοτεινὸ μυκηναϊκὸ ὅρο *χαλκὸς νάFιος*, μήπως ὑφέρπει κάποια σχέση μὲ τά «ἡλιόμορφα» κοσμήματα[68] (εἰκ. 15) ποὺ παρατηροῦμε στὰ ἴδια πλοῖα;

Θὰ σταθοῦμε κατ' ἀρχὰς σὲ ὁρισμένους λογότυπους ἀλλὰ καὶ μεμονωμένους στίχους ποὺ ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη μας στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο:

α) Ὁ λογότυπος *νηυσὶ κορωνίσι*[69] (εἰκ. 15). Ὁ Μαρινᾶτος τὸ μόνο ἱστιοπλοοῦν πλοῖο τοῦ στόλου τὸ ὀνομάζει Πελειάδα καὶ σημειώνει ὅτι τὸ μοτίβο του «ἀπεικονίζει ἱπταμένας περιστεράς, ἴσως ἵνα δηλώσουν τὴν ἐξαιρετικὴν ταχύτητα τοῦ ἱστιοπλοοῦντος σκάφους...»[70]. Ἐμεῖς θὰ παρατηρήσομε ὅτι ἡ «Πελειὰς» τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου μᾶς παραπέμπει σὲ μία συνηθισμένη ὁμηρικὴ ἔκφραση, πού, κατὰ τὴ γνώμη μας, τώρα κατανοεῖται καλύτερα, δηλαδὴ τὸν λογότυπο *νηυσὶ κορωνίσι* (κορώνησι;). Σύμφωνα μὲ τὰ Λεξικά, ἡ φράση σημαίνει «μὲ πλοῖα καμπύλα», ὅμως ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι σημαίνει «πλοῖα σὰν τὰ θαλασσοπούλια». Ἡ λέξη *κορώνη* σημαίνει «θαλασσοπούλι», ἐνῶ τὸ χωρίο ε 66-67 τῆς *Ὀδύσσειας* εἶναι χαρακτηριστικό:

ε 66-67: *σκωπές τ' ἴρηκές τε τανύγλωσσοί τε κορῶναι*
εἰνάλιαι, τῇσίν τε θαλάσσια ἔργα μέμηλεν.

Προφανῶς τὴν ἴδια σημασία ἔχει ἡ λέξη κορώνη καὶ στὰ χωρία μ 418 καὶ ξ 308 τῆς *Ὀδύσσειας*, ὅπου ἡ περίφημη παρομοίωση τῶν ναυαγῶν *κορώνῃσιν*: *οἱ δὲ κορώνῃσιν ἴκελοι περὶ νῆα μέλαιναν | κύμασιν ἐμφορέοντο*....

Ἐδῶ ἀκριβῶς θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρομε τὴν παρατήρηση τῆς Τελεβάντου, ποὺ δέχεται ὅτι ὑπάρχουν «κρεμαστὰ βράχια»[71] (δηλαδὴ ἀπόκρημνοι βράχοι ἀκτῶν;) ἀνάμεσα στὰ πτηνὰ τῆς «Πελειάδος»[72].

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω νομίζομε ὅτι ὑποδεικνύουν ἄλλη ὀρθότερη ἑρμηνεία καὶ τοῦ ὅρου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπεικονιζόμενου στοιχείου. Αὐτὸ ποὺ ὁ ζωγράφος ἤθελε νὰ δηλώσει μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἱπτάμενων πτηνῶν ἐδήλωνε καὶ ὁ προομηρικὸς μυκηναϊκὸς ἀοιδὸς μὲ τὸν λογότυπο *νηυσὶ κορωνίσι*, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ σημαίνει «μὲ ταχύτατα, ὅπως τὰ θαλασσοπούλια, καράβια»· καὶ ἀκόμη ὅτι τὸ πτηνὸ ποὺ ἀπεικονίζεται στήν «Πελειάδα» εἶναι θαλασσοπούλι. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσομε τὴν ἄποψη τοῦ Nilsson[73] –καὶ πολλῶν ἄλλων–, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι «οἱ λογότυποι εἶναι φιλολογικὰ πολὺ ξεπερασμένοι σὲ σημεῖο ποὺ ἡ σημασία τους νὰ μὴν ἦταν καταληπτὴ οὔτε ἀπὸ τοὺς ραψωδούς. Ἡ παρομοίωση βέβαια ἑνὸς ταχύπλοου πλοίου μὲ πτηνό[74], συνήθως θαλασσοπούλι, εἶναι γνωστή[75]. Ἔτσι,

68. Τελεβαντου 1994, 247.

69. Ebeling 1885, s.v. Κορωνίς. Ὁ Ebeling μεταφράζει «curvata et a propa et a puppi» καὶ τὴ συσχετίζει νοηματικὰ μὲ τά «ὀρθόκραιρος» καί «ἀμφιέλισσα».

70. Μαρινατος 1974, 41· Τελεβαντου 1994, 242-243.

71. Τελεβαντου 1994, 228.

72. Morgan 1983, πίν. 94, 95.

73. Nilsson 1979, 22.

74. Στὸν Ὅμηρο (η 36 τῆς *Ὀδύσσειας*) τὰ πλοῖα τῶν Φαιάκων χαρακτηρίζονται *τῶν νέες ὠκεῖαι ὡς εἰ πτερὸν ἠὲ νόημα* (γρήγορα σὰν τὸ φτερὸ καὶ σὰν τὴ σκέψη). Ἐπίσης πρβ. λ 125 καὶ ψ 272, ὅπου *ἐρετμά, τά τε πτερὰ νηυσὶ πέλονται* (τὰ κουπιὰ χαρακτηρίζονται ὡς φτερὰ τῶν καραβιῶν).

75. Κακριδης 1971, 271.

τὸ *νηυσὶ κορωνίσι* τὸ θεωροῦμε συνώνυμο τοῦ *νηυσὶ θοῇσιν*. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ *θοός* (ταχὺς) ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα ἐπίθετα ποὺ προσδιορίζουν στὸν Ὅμηρο τὴ λέξη *ναῦς*. Γι' αὐτὸ θὰ ἀναφέρομε ἕναν μόνο ἀκόμη σχετικὸ λογότυπο: *νεῶν ὀρθοκραιράων*. Ἡ λέξη, σύμφωνα μὲ τὰ Λεξικά, σημαίνει ὀρθόπλωρος, δρεπανόγερτος. Καί, ὅπως βλέπομε, ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας βρίθει *νεῶν ὀρθοκραιράων* –μηνοειδῶν, κατὰ τὴν Τελεβάντου[76] (εἰκ. 15).

Στὴ συνέχεια παραθέτομε ὁρισμένα χωρία ἀπὸ τὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας*, πού, ὅπως φαίνεται, συνάπτονται θεματικὰ μὲ τὴ Βόρεια Ζωφόρο. Τὰ χωρία αὐτὰ εἶναι:

Σ 490: *Ἐν δὲ δύω ποίησε πόλεις μερόπων ἀνθρώπων*
Σ 497: *λαοὶ δ' εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἀθρόοι ἔνθα δὲ νεῖκος*
Σ 502: *λαοὶ δ' ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον, ἀμφὶς ἀρωγοὶ*
Σ 505: *σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἠεροφώνων*
Σ 509: *Τὴν δ' ἑτέρην πόλιν ἀμφὶ δύω στρατοὶ εἵατο λαῶν*
τεύχεσι λαμπόμενοι…
Σ 514: *Τεῖχος μὲν ρ' ἄλοχοί τε φίλαι*
Σ 502-505: *οἱ δ' ὅτε δὴ ῥ' ἵκανον ὅθι σφίσιν εἶκε λοχῆσαι,*
ἐν ποταμῷ, ὅθι τ' ἀρδμὸς ἔην πάντεσσι βοτοῖσιν,
ἔνθ' ἄρα τοίγ' ἵζοντ' εἰλυμένοι αἴθοπι χαλκῷ.
Σ 524-525: *δέγμενοι ὁππότε μῆλα ἰδοίατο καὶ ἕλικας βοῦς.*
οἱ δὲ τάχα προγένοντο, δύω δ' ἅμ' ἕποντο νομῆες
..... *δόλον δ' οὔτι προνόησαν.*
Σ 533-537: *στησάμενοι δ' ἐμάχοντο μάχην ποταμοῖο παρ' ὄχθας,*
βάλλον δ' ἀλλήλους χαλκήρεσιν ἐγχείῃσιν.
ἐν δ' Ἔρις, ἐν δὲ Κυδοιμὸς ὁμίλεον, ἐν δ' ὁλοὴ Κήρ,
ἄλλον ζωὸν ἔχουσα νεούτατον, ἄλλον ἄουτον,
ἄλλον τεθνηῶτα….

Ἂς κυττάξομε τώρα τὴν εἰκόνα τῆς Βόρειας Ζωφόρου (εἰκ. 6) καὶ ἂς προσπαθήσομε νὰ τὴν περιγράψομε –ξεκινώντας ἀπὸ δεξιὰ πρὸς ἀριστερά–, χρησιμοποιώντας κατὰ λέξη τὴ μετάφραση τῶν ἀντίστοιχων στίχων τοῦ Σ τῆς *Ἰλιάδας*. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι:

Σ 509-510: Στὴν ἄλλη (στὴ δεξιά, ὅπως εἴπαμε) πολιτεία γύρω κάθονταν δύο στρατεύματα ποὺ ἄστραφταν μὲ τὰ ἅρματά τους… (μήπως στρατεύματα ξηρᾶς-θάλασσας;)

Σ 514-515: Πάνω στὸ τεῖχος στέκονταν (καὶ τὸ ὑπερασπίζονταν) οἱ γυναῖκες τους…

Ἀνατρέχομε στὴν Τελεβάντου: «πάνω στὴ στέγη τοῦ δεξιοῦ κτίσματος προβάλλουν τὰ κεφάλια δύο γυναικείων μορφῶν. Ἡ μορφὴ Α15 κυττάζει πρὸς τὰ δεξιά», ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες πρὸς τὰ ἀριστερά, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι κάτι συμβαίνει πράγματι *ἀμφὶ τὴν πόλιν*, ὅπως λέει καὶ ὁ Ὅμηρος στὸ Σ 509 τῆς *Ἰλιάδας*. Καὶ ἐπὶ πλέον: «πίσω της σώζεται μαύρη γραμμὴ ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς κατατομῆς τοῦ προσώπου ἀκόμη μιᾶς γυναικείας μορφῆς, τῆς

76. Τελεβαντου 1994, 239.

Α 52»[77]. Βέβαια, ἐπειδὴ ἀφ' ἑνὸς ἡ διατήρηση τῆς Πόλης ΙΙ στὴ Βόρεια Ζωφόρο εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ *Ἰλιάδα* εἶναι ποιητικὸ κείμενο, δὲν ὑποστηρίζομε ὅτι πάνω στὴν Πόλη ΙΙ θὰ βρίσκονταν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γυναῖκες· ὅμως αὐτὸ ποὺ βλέπουμε μὲ σιγουριά, σὲ ὅ,τι ἔχει περισωθεῖ ἀπὸ τὴν Πόλη ΙΙ, εἶναι πράγματι μόνο γυναῖκες.

Σ 520-526 (μτφρ.): Κι' ὅταν ἔφθασαν ἐκεῖ ποὺ τοὺς ταίριαζε νὰ κρυφτοῦν παραμονεύοντας, στὸν ποταμὸ ὅπου ὑπῆρχε πηγάδι γιὰ νὰ ποτίζονται ὅλα τὰ ζῶα τῆς βοσκῆς, κάθισαν σκεπασμένοι μὲ τὰ λαμπρά τους χάλκινα ὅπλα ..., περιμένοντας πότε θὰ δοῦν τὰ πρόβατα καὶ τὰ βόδια μὲ τὰ γυριστὰ κέρατα. Ἐκεῖνα δὲ πρόβαλαν καὶ τὰ ἀκολουθοῦσαν δύο βοσκοί ... Τὸν δόλον δὲν τὸν εἶχαν ἀντιληφθεῖ...

Ἐδῶ πλέον περιττεύει κάθε εἴδους σχολιασμός, διότι ἡ εἰκόνα μιλάει ἀπὸ μόνη της. Ἔχομε πλήρη ταύτιση τῶν διαλαμβανομένων στὴ Βόρεια Ζωφόρο καὶ στὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας*. Ἔντως, ἀπεικονίζονται ἐναργέστατα *ὁ ἀρδμὸς πάντεσι βοτοῖσιν*, οἱ στρατιῶτες *εἰλυμένοι αἴθοπι χαλκῷ*, τὰ μῆλα καὶ *οἱ ἕλικες βόες*. Καὶ ἀκόμη, ὄντως, *νομῆες* οἱ ὁποῖοι πράγματι ἔποντο καὶ σίγουρα *δόλον δ' οὔ τι προνόησαν*, παρ' ὅτι εἶχαν ἀκριβῶς μπροστὰ στὰ μάτια τους τὸν αἴθοπα χαλκό.

Στὴ συνέχεια βλέπομε ὅτι:

Σ 533-537 (μτφρ.): Στάθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ πολεμοῦν κοντὰ στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ, καὶ ἔριχναν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο μὲ τὰ δόρατά τους ποὺ εἶχαν στὴν ἄκρη χαλκό. Ἀνάμεσά τους ἦταν ἡ Ἔριδα καὶ ἡ Ταραχὴ καὶ ἡ ὀλέθρια Μοίρα τοῦ θανάτου, κρατώντας ἄλλον ζωντανὸ μόλις πληγωμένον, ἄλλον ἀπλήγωτο, ἄλλον πάλι τραβοῦσε νεκρὸ ἀπὸ τὰ δυό του πόδια...

Καὶ πράγματι στὴ Βόρεια Ζωφόρο καὶ στὸν ἴδιο «μεσημβρινὸ» μὲ τὰ προηγούμενα ἀποδίδεται μία βιαιότατη σκηνὴ ναυμαχίας[78] στὴ θάλασσα ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ τενάγη[79] τῆς Πόλης ΙΙ. Βλέποντας τὴ συγκλονιστικὰ φονικὴ ἀπεικόνιση τῆς ναυμαχίας εἶναι σὰν νὰ ἀκοῦμε τὸν ποιητικὸ ὀλοφυρμὸ τοῦ Ὁμήρου στὴν κορύφωση τῆς τραγικότητας τοῦ γεγονότος. Καὶ τί ἄλλο ἠχεῖ στὰ αὐτιά μας, ἀντικρύζοντας «τὴν καταπλησσούσης δεξιότητος σκηνὴ τῶν ναυαγῶν»[80], ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀντίλαλο μιᾶς δραματικῆς περιγραφῆς θανατικοῦ (*ἄλλον ζωὸν ἔχουσα νεούτατον, ἄλλον ἄουτον, ἄλλον τεθνηῶτα...*).

Ἐπίσης ἀναφέρομε ὅτι ἤδη ἔχουν γίνει συσχετίσεις τοῦ θέματος μὲ τὸ ἀργυρὸ ρυτὸ καὶ τὸ λίθινο ἀγγεῖο τῆς Ἐπιδαύρου[81], ταυτίσεις ποὺ μᾶς φέρνουν ἐγγύτερα στὸν Ὅμηρο.

Στὸ σημεῖο αὐτό, προκειμένου νὰ συμπληρώσουμε τὸ πάζλ τῆς Βόρειας Ζωφόρου, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρομε τὴ γνώμη τοῦ Ἰ. Θ. Κακριδῆ «περὶ τοῦ τρόπου εἰσαγωγῆς ἑκάστου νέου θέματος στὴν ῥαψωδία», ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Τὰ θέματα εἰσάγονται μὲ τυπικὸ τρόπο. Μὲ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου ρήματος, ὅταν μάλιστα τοῦτο βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ

77. Τελεβαντου 1994, 66.

78. Μαρινατος 1974, 32, ὅπου «ἂν πρόκειται περὶ ναυμαχίας ἢ ναυαγίας εἶναι ἀβέβαιον, ἀλλὰ τὸ πρῶτον εἶναι πιθανότερον».

79. Τελεβαντου 1994, 226, ὅπου αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μαῦρα στοιχεῖα ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ τὸ κτίσμα Κ1 τὰ θεωρεῖ βράχια σὲ κάτοψη. Ἐμεῖς ἀντιθέτως θεωροῦμε ὅτι συνιστοῦν συγκεκριμένο στοιχεῖο μικρογεωγραφίας, δηλαδὴ ὅτι ἀπεικονίζουν κάποιου εἴδους γεωγραφικὸ ἰδιοχαρακτηριστικὸ μιᾶς περιοχῆς, ἴσως τενάγη, προσχώσεις κτλ.

80. Μαρινατος 1974, 36.

81. *Ἔργον* 1975, 105, εἰκ. 102· Σακελλαριου 1981, 533· Τελεβαντου 1994, 295.

στίχου, ὑπογραμμίζεται κάθε φορὰ ἡ μετάβαση στὸ νέο θέμα καὶ ἡ περιγραφὴ ὀργανώνεται σὲ εὐσύνοπτα κεφάλαια»[82]. Καὶ πράγματι, ὁ Ὅμηρος, στὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας*, χρησιμοποιεῖ τὰ ρήματα *ἔτευξε, ἐποίησε, ἐτίθει* (ἔφτιαξε ἐνν. ὁ Ἥφαιστος) στὴν ἀρχὴ τῶν στίχων Σ 483, Σ 490 (ὅπου ἀρχίζει, ἑπομένως, κατὰ τὸν Κακριδῆ τὸ θέμα μας), Σ 542 (ὅπου τελειώνει, ἑπομένως, κατὰ τὸν Κακριδῆ τὸ θέμα μας), Σ 550, 561, 573, 528, 606. Κατὰ συνέπεια, ἂν ἀκολουθήσομε τὸ χνάρι ποὺ μᾶς ὑποδεικνύει ὁ Κακριδῆς, προκειμένου νὰ ὁλοκληρώσομε «τὸ εὐσύνοπτον σύνολον» τοῦ θέματος, θὰ πρέπει νὰ ξεκινήσομε ἀπὸ τὸ Σ 490 καὶ νὰ ἐξετάσομε, ἂν καὶ σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς συνεχίζουν νὰ ἀνιχνεύονται ταυτίσεις στίχων τοῦ Σ τῆς *Ἰλιάδας* μὲ στοιχεῖα τῆς Βόρειας Ζωφόρου.

Ξεκινᾶμε, λοιπόν, καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ὅμηρο:

Σ 490: *Ἐν δὲ δύω ποίησε πόλεις μερόπων ἀνθρώπων*
Σ 497: *λαοὶ δ' εἰν ἀγορῇ ἔσαν ἀθρόοι· ἔνθα δὲ νεῖκος*
ὠρώρει…
Σ 502: *λαοὶ δ' ἀμφοτέροισιν ἐπήπυον, ἀμφὶς ἀρωγοί·*
Σ 504-505: *……ἱερῷ ἐνὶ κύκλῳ*
σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἠεροφώνων

Ἀπὸ τὸ Σ 509 καὶ ἕως τὸ Σ 537 ἔχομε ἤδη κάνει τὶς σχετικὲς ταυτίσεις (εἰκ. 6). Ἂς κοιτάξομε τώρα καὶ πάλι τὴ Βόρεια Ζωφόρο (εἰκ. 14) καὶ ἂς προσπαθήσομε, σύμφωνα μὲ τὴν προταθεῖσα μέθοδό μας, νὰ τὴν περιγράψομε, χρησιμοποιώντας αὐτούσια τὴν κατὰ λέξη μετάφραση τῶν ἀντίστοιχων στίχων τοῦ Σ τῆς *Ἰλιάδας*.

Σ 490: Ἔφτιαξε πάνω της (ἐνν. στὴν ἀσπίδα) καὶ δύο πολιτεῖες θνητῶν ἀνθρώπων ὄμορφες.

Ὅπως βλέπομε, τὴν μία πόλη, δηλαδὴ τὴ δεύτερη, ἤδη τὴν ταυτίσαμε: Σ 509 = Πόλη ΙΙ. Ἡ πρώτη πόλη δὲν φαίνεται στὴ Βόρεια Ζωφόρο, ὅμως τὸ σημεῖο ὅπου πιθανῶς, κατὰ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφή, θὰ ἔκειτο αὐτὴ ἡ πόλη εἶναι κατεστραμμένο. Στὴ Βόρεια Ζωφόρο ὑπάρχει κενό, ὁπότε τίποτε δὲν ἀποκλείει πράγματι νὰ ὑπῆρχε μία πόλη ἀπεικονισμένη ἐκεῖ· ἂς τὴν ὀνομάσομε Πόλη ΙΙα.

Συνεχίζοντας νὰ παρακολουθοῦμε τὴν ὁμηρικὴ περιγραφὴ βλέπομε ὅτι:

Σ 497: οἱ ἄνδρες ὅμως ἦταν στὴν ἀγορὰ μαζεμένοι ὅλοι, ὅπου καὶ ὑπῆρχε διχογνωμία…

Σ 502: Οἱ ἄνθρωποι φώναζαν ἐπιδοκιμαστικὰ καὶ γιὰ τοὺς δύο, μισοὶ μὲ τὸ μέρος τοῦ ἑνός, μισοὶ μὲ τοῦ ἄλλου.

Ἐδῶ ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρομε τὰ λόγια τοῦ Μαρινάτου[83], ὁ ὁποῖος χαρακτηριστικὰ λέγει: «Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἐξελίσσεται μία σκηνὴ ἧς τὸ νόημα δὲν εἶναι σαφές. Διαφορὰ ἐνδύσεως, μείζονα καὶ ἐλάσσονα παραστήματα καὶ ζωηραὶ χειρονομίαι ὑποδηλοῦσι τὴν ἔξαψιν τῶν πνευμάτων καὶ τὸ κρίσιμον τῆς ὥρας». Ἂν τώρα ἀνατρέξομε στὸν Ὅμηρο καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν ἐνδιάμεσων στίχων (Σ 498-501, ὅπου παρατίθενται ἐπιχειρήματα καὶ ἀντεπιχειρήματα φιλονικούντων), οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν κυρίως σὲ στιχομυθίες μεταξὺ τῶν παρισταμένων, καὶ οἱ ὁποῖες προφανῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ παρασταθοῦν μὲ εἰκόνες, ἀγό-

82. Κακριδης 1965, 59.

83. Μαρινατος 1974, 32.

μεθα καὶ πάλι στὸ ἴδιο συμπέρασμα· ὅτι πράγματι ὑπάρχει στενὴ σχέση, ἂν ὄχι πλήρης ταύτιση, ἀνάμεσα στά «ἐξιστορούμενα» στὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας* καὶ στά «ἱστορούμενα» στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Ὅπως εἴδαμε, τὸ μόνο ποὺ ἐπράξαμε, προκειμένου νὰ περιγράψομε τὴ Βόρεια Ζωφόρο, ἦταν ἡ παράθεση τῆς κατὰ λέξη μετάφρασης τῶν ταυτιζόμενων στίχων τοῦ Ὁμήρου. Ἂν λοιπὸν αὐτὸ καὶ μόνο δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ ἔνδειξη γιὰ τὰ προτεινόμενα στὴν παρούσα εἰσήγηση, τότε φοβούμεθα ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ προσκομίσομε τίποτε καλύτερο.

Ἀφήνομε γιὰ τὸ τέλος τοὺς στίχους Σ 504-505, ὅπου σὲ μετάφραση: «... μέσα στὸν ἱερὸ κύκλο ἐκρατοῦσαν στὰ χέρια τους τὰ ραβδιὰ τῶν κηρύκων...», γιατὶ ἐδῶ ἔχομε ἤδη διατυπώσει μίαν ἀντίρρηση ὡς πρὸς τὴν τελευταία ἀποκατάσταση τῆς Βόρειας Ζωφόρου ἀπὸ τὴν Τελεβάντου. Νομίζομε ὅτι ἡ ἀποκατάσταση πλοίου (μὲ ἐρωτηματικό, εἶναι ἀλήθεια) κάτω ἀπὸ τὶς μορφὲς Α 10 καὶ Α 11 δὲν εἶναι πειστική. Ἡ ἴδια δέχεται ὅτι τὸ τεμάχιο Β 28 παριστᾶ βουνό[84]. Οἱ μορφὲς Α 10 καὶ Α 11 φοροῦν ποδήρεις χιτῶνες, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι τῆς «συνέλευσης ἐπὶ τοῦ λόφου», καὶ μάλιστα ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς (ὁ Α 10) κρατεῖ ὄντως ραβδὶ στὸ χέρι του, ὅπως δηλαδὴ ἀκριβῶς περιγράφεται στὸ Σ 505. Ἑπομένως, θεωροῦμε σωστότερο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποκατασταθεῖ βουνό (ὅπως καὶ τὸ ὑπόλοιπο) μὲ –ἐπ' αὐτοῦ– ἀνθρώπους φέροντες *ποδήρεις χιτῶνες*. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀποκατάσταση, πράγματι, σχηματίζεται ἕνας *κύκλος ἀνδρῶν*, καὶ ἐπαληθεύεται, ὄντως, ἀπὸ τὴν ἀνδρικὴ μορφὴ Α 10 ὁ στίχος Σ 505 (*σκῆπτρα δὲ κηρύκων ἐν χέρσ' ἔχον ἠεροφώνων*). Ἡ μετάφραση δὲ τῶν στίχων Σ 504-505 τοῦ Σ τῆς *Ἰλιάδας* ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σ 504-505: μέσα στὸν ἱερὸ κύκλο ἐκρατοῦσαν στὰ χέρια τους τὰ ραβδιὰ τῶν βροντόφωνων κηρύκων.

Βεβαίως πρέπει νὰ καταστήσομε σαφὲς ὅτι δὲν ὑποστηρίζομε πὼς ὁ ζωγράφος τῆς Βόρειας Ζωφόρου εἶχε κατὰ νοῦν τοὺς συγκεκριμένους στίχους τοῦ Ὁμήρου ὅταν συνέθετε τὸ ἔργο του. Κάθε ἄλλο. Ὑποστηρίζομε ὅτι εἶχε ὑπ' ὄψη του στίχους προομηρικῶν ποιητῶν ἢ λαϊκῶν διηγήσεων καὶ ἴσως μύθων, ἤδη, στὴν ἐποχή του· στίχους ὅμως ποὺ ἀναφέρονταν στὸ σχετικὸ μυθολογικὸ θέμα καὶ πού, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὑπόκεινται καὶ στὴν ὁμηρικὴ ποίηση. Καὶ ἐπὶ πλέον θεωροῦμε ὅτι οἱ ταυτίσεις ποὺ ἐπιχειρήσαμε ἀποτελοῦν ἕνα ἀκόμη ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα, πρὸς τὴν κατεύθυνση ὅτι πράγματι τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁμηρικῆς ποίησης φθάνει ἕως τὴν ἐποχὴ τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου (ἡ χρονολόγηση δὲ τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου, ὡς γνωστόν, φθάνει στὰ 1700 π.Χ.).

Τέλος, εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ὅσων ὑποστηρίζομε, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρομε τὶς γνῶμες τῶν Lesky καὶ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, οἱ ὁποῖοι συσχετίζουν τὴν περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα, στὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας* μὲ ἐκφράσεις κατὰ τὴν ἔννοια ποὺ δίνει ὁ Φιλόστρατος στὸ ὅρο (δηλαδὴ περιγραφὴ πραγματικῶν ἔργων τέχνης). Ἀναφέρεται, λοιπόν, στὸ μελέτημα τοῦ Ἰ. Θ. Κακριδῆ: «Πρέπει ὁ Ὅμηρος, ὅταν συνέθετε τὴν Ἀσπίδα, νὰ εἶχε στὸ νοῦ του μνημεῖα τῆς τέχνης πραγματικά· τὴν ἴδια ὥρα ὅμως, καθὼς ἐπιχειροῦσε νὰ μετατρέψει τὸ ὅραμα σὲ στίχους, ἔδωσε στὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ ἀνασυνθέσει ἐλεύθερα τὴν προϊστορία τῆς

84. Τελεβαντου 1994, 48.

εἰκόνας»[85]. Καὶ ἀλλοῦ: «Προτείνω τὶς περιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἔργα τέχνης ἐλεύθερα ἐπινοημένες νὰ τὶς ὀνομάζομε φανταστικὲς ἐκφράσεις». Ὅπως βλέπομε, τὸ αἰσθητήριο τοῦ μεγάλου φιλολόγου ὁδήγησε τὸν Ἰ. Θ. Κακριδῆ πολὺ κοντὰ στὴν πραγματικότητα. Ἀντελήφθη ὅτι τὸ Σ τῆς *Ἰλιάδας* ἀποτελεῖ ὄντως ἔκφραση, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τῆς ἀρχαίας ρητορικῆς ὁρολογίας. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του κανένα ἀρχαῖο εἰκαστικὸ παράλληλο, υἱοθέτησε τὸν ὅρο «φανταστικὴ ἔκφραση» καὶ τὸν τεκμηρίωσε μὲ σύγχρονα ἀντίστοιχα[86]. Νὰ ὅμως ποὺ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ἀποκάλυψε ἕνα ἀπὸ τὰ πολλά, πιθανόν, προσόμοια ἔργα τέχνης (πρβ. παραλλαγὲς ἔπους Διγενῆ Ἀκρίτα, σὲ ποίηση καὶ ζωγραφική). Ἐξάλλου, στὰ λεγόμενα τοῦ Ἰ. Θ. Κακριδῆ: «ὅταν πιστοποιοῦνται τόσες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν Ἀσπίδα καὶ στὶς σημερινὲς λαϊκὲς περιγραφές, δὲν εἶναι, νομίζομε, πολὺ τολμηρὸ νὰ δεχθοῦμε πὼς ὁ Ὅμηρος πῆρε ἀφορμὴ γιὰ τὴ δικιά του ἔκφραση ἀπὸ τὴ σύγχρονή του λαϊκὴ ποίηση». Ἐμεῖς μάλιστα ἐπαυξάνομε, ὑποστηρίζοντας ὅτι καὶ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ ζωγράφος τῆς Μικρογραφικῆς Ζωφόρου πῆραν ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς σύγχρονές τους λαϊκὲς διηγήσεις, ποὺ γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἀποδεικνύονται διαχρονικές. Εἶναι ἐνδεχόμενο, μάλιστα, ὁ ζωγράφος τῆς Βόρειας Ζωφόρου, λόγω μικρότερης χρονικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα, νὰ βρίσκεται ἐγγύτερα σὲ κάποιο σπουδαῖο πραγματικὸ γεγονός, τὸ ὁποῖο ἀπὸ στόματος σὲ στόμα κατέληξε νὰ γίνει ἐπικὴ διήγηση[87].

Ὁ Lesky ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι: «Ἂν δοκιμάζαμε νὰ τοποθετήσομε τὶς μορφὲς τῶν σκηνῶν αὐτῶν (δηλαδὴ ἐν προκειμένω, ἀγορᾶς-πολιορκίας) μέσα στὸν ὑποθετικό τους χῶρο, θὰ καταλήγαμε σὲ μιὰ καλοζυγισμένη ἀντιθετικὴ διάταξη»[88]. Δηλαδὴ περιγράφει ὅ,τι ἀκριβῶς βλέπομε νὰ ἀπεικονίζεται στὴ Μικρογραφικὴ Ζωφόρο τοῦ Ἀκρωτηρίου. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ προδρομικὰ λόγια πιστεύομε ὅτι βρίσκουν πλήρη ἐφαρμογὴ στὴ Βόρεια Ζωφόρο. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅμως, τὴν αἰσθητικὴ πλέον ἀνάλυση[89], τὴ «στατικὴ παραλληλία» τῆς εἰκόνος (τῆς Βόρειας Ζωφόρου) στὴν «κινούμενη μεταλληλία» τῆς δράσης (στίχοι *Ἰλιάδας*) θὰ τὴν ἀποτολμήσομε προσεχῶς. Γιὰ τὴν ὥρα ἀρκούμεθα στὴ φιλολογικὴ τεκμηρίωση[90], ἡ ὁποία καθίσταται ἀναπόφευκτη, ὅταν ἀνιχνεύονται μέσα στὰ ἀρχαῖα κείμενα τόσα πολλὰ καὶ συσχετισμένα μεταξύ τους στοιχεῖα. Ἔτσι, διαπιστώνομε μέσα ἀπὸ τὶς συναληθεύουσες πληροφορίες τῶν ἀρχαίων κειμένων ὅτι ἐκεῖ λανθάνει τὸ ὑπόστρωμα τῶν γεγονότων ποὺ ἐνέπνευσαν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη διαχρονικά, καὶ μάλιστα σὲ ἕνα εὖρος πολλαπλῶν ἐκφάνσεων καλλιτεχνικῆς δημιουργίας (ζωγραφική, ποίηση, μυθολογία).

85. Κακριδης 1965, 55.
86. Κακριδης 1965, 57
87. Morgan 1983, 90, Ἐπίσης γιὰ ἄλλες ἀπόψεις βλ. Τελεβαντου 1994, 279-281.
88. Κακριδης 1965, 55 σημ. 1.
89. Σαπουνα-Σακελλαρακη 1981, 486.
90. Κορρες 1981, 659, ὅπου «Πάντως εἶναι εὐχῆς ἔργον νὰ ἀναληφθεῖ ἐκτενέστερα ἡ ἔρευνα τοῦ συνόλου παραστάσεων τελετουργιῶν τοῦ αἰγαίου χώρου τῇ βοηθείᾳ καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραπτῆς παραδόσεως...».

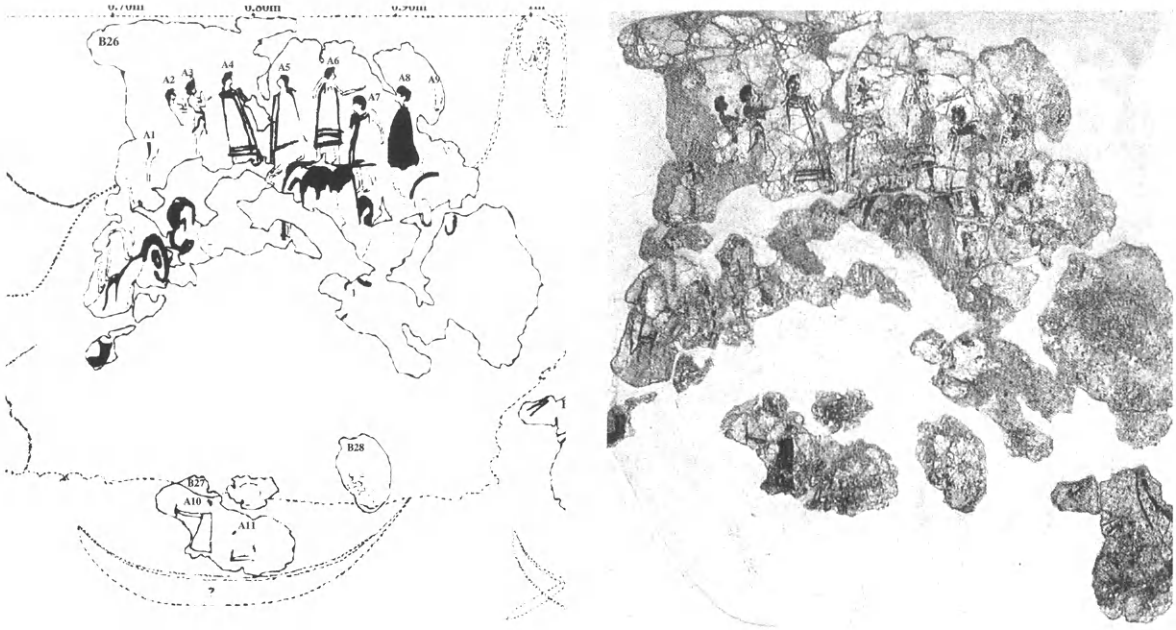

*Εἰκ. 14. Δυτικὴ Οἰκία, ὄροφος δωματίου 5. Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, βόρειος τοῖχος: συνάθροιση σὲ λόφο. Ἀριστερά: ἀποκατάσταση κατὰ Τελεβάντου (*Τελεβαντου *1994, ἀναδ. σχ. 1).*

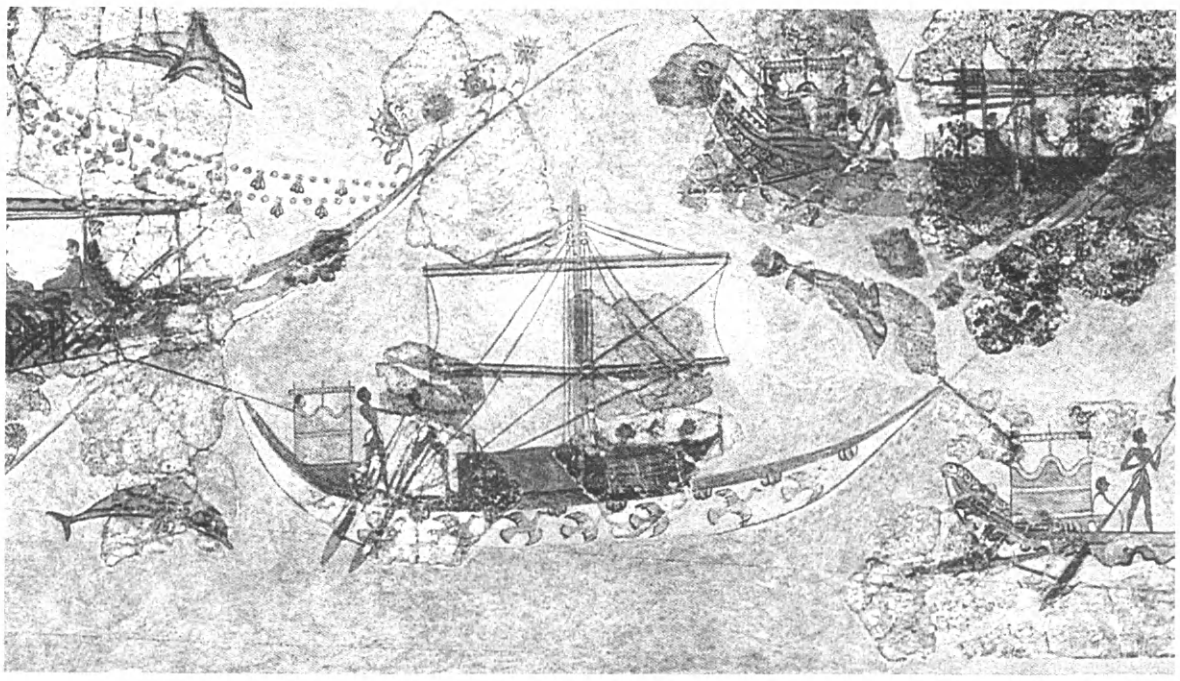

Εἰκ. 15. Δυτικὴ Οἰκία, ὄροφος δωματίου 5. Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, νότιος τοῖχος: τμῆμα τοῦ στόλου. Στὸ κέντρο ἡ «Πελειάς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

DOUMAS 1992 — CHR. DOUMAS, *The Wall-Paintings of Thera* (Athens).

EBELING 1885 — EBELING, *Lexicon Homericum* (Leipzig).

GALLAVOTI 1973 — C. GALLAVOTI, Ὁ κατακλυσμὸς τῆς Θήρας εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, *Παρνασσὸς* 16, 21-33.

HILLER 1990 — S. HILLER, The Miniature Frieze in the West House. Evidence for Minoan Poetry?, στὸ *TAW* III. 1, 229-236.

ΚΑΚΡΙΔΗΣ 1965 — Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Φανταστικαὶ ἐκφράσεις, *Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου* 10, 9-59.

ΚΑΚΡΙΔΗΣ 1971 — Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, *Μελέτες καὶ ἄρθρα* (Θεσσαλονίκη).

ΚΟΡΡΕΣ 1981 — Γ. ΚΟΡΡΕΣ, Παραστάσεις προσφορᾶς ἱερᾶς ἐσθῆτος καὶ ἱεροῦ πέπλου, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. Α΄ (Ἀθήνα) 659-688.

LESKY 1983 — A. LESKY, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (μτφρ. Ἀ. Γ. Τσοπανάκη) (Θεσσαλονίκη).

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ 1974 — Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* VI (περίοδος 1972) (Ἀθῆναι).

MORGAN 1983 — L. MORGAN, The Miniature Wall Paintings of the Thera, *AE*, 85-105.

MORRIS 1989 — S. P. MORRIS, A Tale of Two Cities: The Miniature Frescoes from Thera and the Origins of Greek Poetry, *AJA*, 511-535.

NILSSON 1979 — M. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund).

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ 1981 — Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Πλάτων καὶ Κρήτη* (Ἀθήνα).

ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ 1989 — Ι. Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ τὸ νεοελληνικὸ τραγούδι*, τ. 2 (Ἀθήνα).

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1981 — Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἡ κρητικὴ καταγωγὴ ἑνὸς μυκηναϊκοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. Α΄ (Ἀθήνα) 532-538.

ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ 1989 — Τ. ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ, *Τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο μὲ βάση τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ 1992α — Τ. ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ, Τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας καὶ ὁ Ὅμηρος, στὸ ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: συμπεράσματα - προβλήματα - προοπτικές, Ἡμερίδα, Ἀθῆναι, 19 Δεκεμβρίου 1987* (ΒΑΕ ἀρ. 116, Ἀθῆναι).

ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ 1992β — Τ. ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ, Ἡ Μικρογραφικὴ Ζωφόρος τῆς Θήρας καὶ ὁ Ὅμηρος, *ΕΕΠΑ* ΚΘ΄, 459-468.

ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ 1996 — Τ. ΣΑΛΗ-ΑΞΙΩΤΗ, *Λεξικὸν μυκηναϊκῶν τεχνικῶν ὅρων* (Ἀθήνα).

SALI 2000 — T. SALI, The Miniature Frieze of Thera: This Transubstantion of Religions Beliefs in Architectural Desigh, στὸ S. SHERRATT (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. I (Athens) 437-452.

ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ 1981 — Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας σὲ σχέση μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη, *Πεπραγμένα τοῦ Δ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. Α΄ (Ἀθήνα) 478-493.

SEVERYNS 1960 — A. SEVERYNS, *Grèce et Proche-Orient avant Homère* (Bruxelles).

SHAW 1990 — J. W. SHAW, Bronze Age Aegean Harboursides, στὸ *TAW* III. 1, 420-436.

TELEVANTOU 1990 — CHR. TELEVANTOU, New Light on the West House Wall-Paintings, στὸ *TAW* III. 1, 309-324.

ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ 1994 — Χρ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας* (ΒΑΕ ἀρ. 182, Ἀθῆναι).

WILLETS 1955 — R. F. WILLETS, *Ancient Crete* (London).

SUMMARY

PANORAMA OF THERA WALL PAINTINGS AND HOMER

TESSI SALI

The paper is part of a wider study aimed at finding elements relevant to prehistoric Thera and its civilization in the ancient texts.

Scholars (Nilsson etc.) have already proved that the myths existed long before Homer and that mythological cycles that inspired the epic poets existed even earlier than Mycenaean times.

It is therefore reasonable to assume that certain elements in some of the wall-paintings at Akrotiri may depict events/incidents narrated by Homer and other epic poets. Here an attempt is made to draw parallels between some scenes in the so-called Miniature Frieze and other murals from the West House with descriptions by Homer and other ancient authors.

Specifically, some very significant parallels are made between thematic elements in these paintings and certain verses in the Homeric epics.

Τα Εισηγμενα Λιθινα Αγγεια του Ακρωτηριου. μια νεα προσεγγιση*

Ένα ἀγγεῖο ποὺ ἦλθε στὸ φῶς πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἰσογείου δωματίου 18Α τοῦ Συγκροτήματος Δ (εἰκ. 1) μὲ παρακίνησε νὰ ἐξετάσω κάποια λίθινα ἀγγεῖα τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ὡς πρὸς τὸν τύπο καὶ τὸ ὑλικό τους γεννοῦν ἐρωτήματα γύρω ἀπὸ τὴν προέλευσή τους. Τὸ πρόσφατο εὕρημα, κατασκευασμένο ἀπὸ ἕνα ἐντυπωσιακὸ ὑλικό, εὐρέως γνωστὸ ὡς «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο», ἐνῶ μὲ πρώτη ματιὰ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ αἰγυπτιακὸ καὶ μὲ περισσότερη παρατήρηση μᾶλλον συριακό, στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχει ἄλλο ὅμοιό του[1]. Ὁ συνδυασμὸς ἑνὸς ὑλικοῦ ποὺ ἐπιχωριάζει στὴν Αἴγυπτο καὶ εὐρέως χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων στὴ χώρα αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, μὲ ἕναν τύπο μᾶλλον μοναδικό, μὲ παρακίνησε νὰ ἀσχοληθῶ περισσότερο μὲ τὰ λίθινα ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου ποὺ θεωροῦνται εἰσηγμένα. Ἡ ἔρευνα βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἐξέλιξη, ὅμως ὁ ἤδη διαγραφόμενος χαρακτήρας τῆς ἐγχώριας λιθουργίας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ κάποια ἀκόμη ἀγγεῖα μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸν οἰκισμό, ὁδηγοῦν πρὸς ἀναζήτηση μιᾶς ἄλλης πηγῆς προέλευσης ἐκτὸς τῶν μεγάλων καὶ γνωστῶν κέντρων παραγωγῆς λίθινων ἀγγείων τῆς Κρήτης, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὶς Κυκλάδες.

Στὸ Ἀκρωτήρι, ἡ ἀφθονία τῆς πρώτης ὕλης, οἱ ηὐξημένες ἀνάγκες ἑνὸς μεγάλου οἰκισμοῦ, πιθανῶς ἡ ἐπιρροὴ ἀπὸ τὶς στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κρήτη θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τὶς ἀφορμὲς γιὰ τὴν ἐνασχόληση μερίδας τῶν κατοίκων μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῆς πέτρας καὶ τὴν κατασκευὴ λίθινων σκευῶν. Τουλάχιστον τὰ εἴδη καθημερινῆς χρήσης, ὅπως τριβεῖα καὶ γουδιά, καλύπτονταν πλήρως ἀπὸ τὴν ἐγχώρια παραγωγή. Ἔχουν βρεθεῖ ὅμως καὶ ἀγγεῖα πολυτελή, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φερμένα ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ κάποια ἀπὸ τὰ ἄλλα μεγάλα παραγωγικὰ κέντρα, ὅπως τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, κατασκευασμένα ἀπὸ ὑλικὰ ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὴ Θήρα.

Τὰ λίθινα ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν οἰκισμὸ ἀπεικονίζουν τὸν χαρακτήρα του. Ἡ οἰκονομία του, ποὺ στηριζόταν κυρίως στὴ θάλασσα καὶ τὸ ἐμπόριο, ἐπέτρεψε μιὰ πολυτέλεια στὸν τρόπο ζωῆς, καὶ ἡ κύρια ἐνασχόληση τῶν κατοίκων του, ποὺ ἦταν τὸ ἐμπόριο, ἔδινε ἐπίσης τὴ δυνατότητα ἀπόκτησης ἀγαθῶν ἀπὸ ἄλλες περιοχές.

---

* Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ βασίστηκε μεταγενέστερο ἄρθρο «The "Imported" Stone Vases at Akrotiri, Thera: A New Approach to the Material, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὸ *BSA* 95 (2000) 121-139. Διευκρινίζεται ὅτι στὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης δὲν προσετέθησαν νέα στοιχεῖα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς μὲ τὴ διάνοιξη φρεάτων γιὰ τὴ στερέωση τῶν στύλων τοῦ νέου στεγάστρου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Παρέμβαση ἔγινε μόνο στὴ βιβλιογραφία μὲ τὴν προσθήκη κάποιων νέων τίτλων. Νέα εὑρήματα ἀπὸ ἀλάβαστρο καὶ ἀναθεωρημένη προσέγγιση τῆς προέλευσης ἀπετέλεσαν τὸ θέμα ἀνακοίνωσης ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ γόητρο τῆς πέτρας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου», στὸ Συνέδριο *Ἐμπόριο. Διακίνηση καὶ ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν, ἰδεῶν καὶ τεχνολογίας στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο*, Ohlstadt, 19.-21.5. 2006, Weilheim 2008, 57-84. Τὴ φωτογράφηση τῶν ἀντικειμένων ἔκανε ὁ Ἰ. Σαρακίνης.

1. Ἀρ. καταγραφῆς Ἀκρ. *1800, Ντουμας 1993, 183, πίν. 113α.

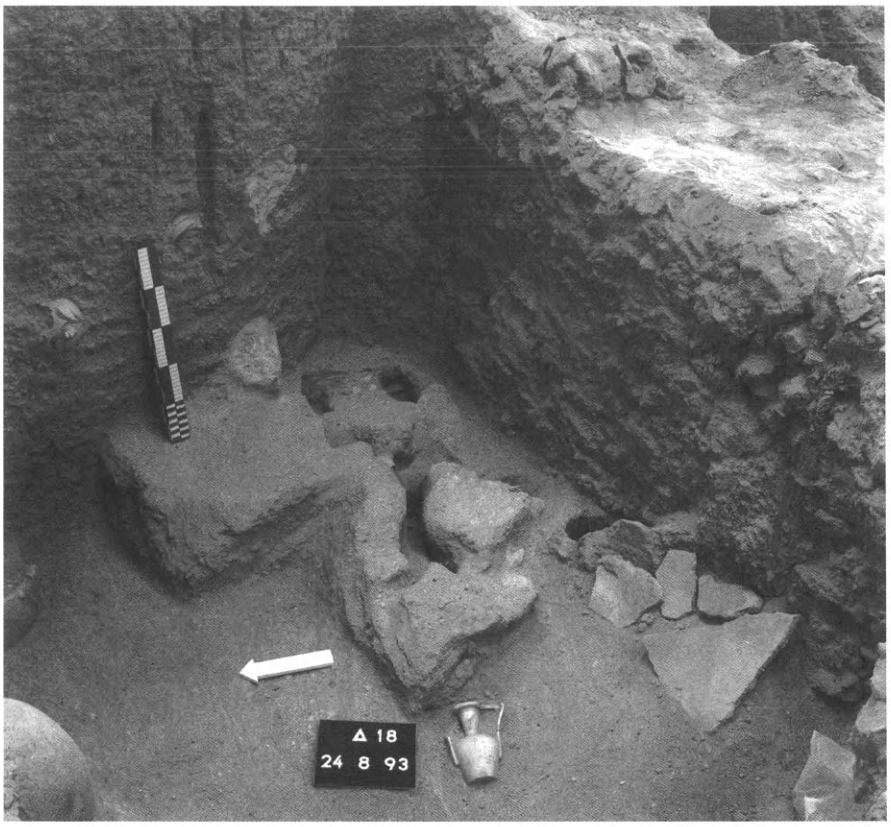

Εἰκ. 1. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 18. Λίθινος ἀμφορίσκος κατὰ χώραν.

Λίθινα σκεύη καὶ ἡ πρώτη ὕλη κατασκευῆς τους

Τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς καὶ ἡ τυπολογία ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ στοιχεῖα διάκρισης τῶν λίθινων σκευῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου. Σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη ὕλη διακρίνομε δύο ὁμάδες λίθινων σκευῶν:

α. Αὐτὰ ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὰ ἡφαιστειακὰ πετρώματα ποὺ ἐπιχωριάζουν στὴ Θήρα, κυρίως ἀνδεσίτες ἀλλὰ καὶ μικροδιορίτες, λάβες καὶ τόφφοι[2]. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ εἶναι πολυπληθής. Ἡ ντόπια προέλευση τοῦ ὑλικοῦ τους ἀποδεικνύει τὴν τοπικὴ κατασκευή τους. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρω καὶ νὰ τονίσω ὅτι ἡ Θήρα διαθέτει ἄφθονα ἡφαιστειακὰ πετρώματα, ἀλλὰ μόνον αὐτά. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ ἀσβεστολιθικὸς ὀρεινὸς ὄγκος τοῦ Προφήτη Ἠλία μὲ κάποια κατώτερης ποιότητας μάρμαρα.

β. Αὐτὰ ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ξένα στὴ Θήρα πετρώματα. Σύμφωνα μὲ πετρολογικὲς ἀναλύσεις ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν γίνει ἀπὸ τὸ ΙΓΜΕ καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Einfalt, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μάρμαρα –λευκά, φλεβώδη, ἕνα ἐρυθρὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ

2. Γιὰ ἀναλύσεις καὶ προσδιορισμοὺς ἡφαιστειακῶν πετρωμάτων βλ. EINFALT 1978, ἐπίσης ΠΑΠΑΤΡΕΧΑΣ - ΠΕΡΔΙΚΑΤΣΗΣ 1987.

εἶναι καὶ *antico rosso*, καὶ ἕνα εἶδος ὑπερλεπτόκοκκου μαρμάρου μὲ μοναδικὸ ὁρυκτὸ τὸν ἀσβεστίτη–, «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο», σερπεντινίτες καὶ γύψος[3].

Πηγὴ τῶν μαρμάρων ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ Κρήτη καὶ οἱ Κυκλάδες[4]. Τὸ *antico rosso* βρίσκεται μόνο στὴν Πελοπόννησο[5]. Ἡ προέλευση τοῦ ὑπερλεπτόκοκκου λευκοῦ μαρμάρου εἶναι ἄγνωστη. Ὁ Warren ἀναφέρει ὡς ἀσβεστόλιθο ἕνα λευκὸ καὶ λεπτόκοκκο ὑλικὸ ποὺ ὁμοιάζει μὲ μάρμαρο, καὶ παρατηρεῖ ὅτι, ὡς πέτρωμα, δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ πουθενὰ στὴν Κρήτη[6]. Στὸ Ἀκρωτήρι χαίρει ἰδιαίτερης προτίμησης[7]. Τὸ «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο» εἶναι ἕνα ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα (calcium carbonate) ποὺ χρησιμοποιήθηκε πολὺ στὴν Αἴγυπτο γιὰ τὴν κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων. Στὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται ὡς ἀλάβαστρο λανθασμένα, ἐφ' ὅσον τὸ ἀλάβαστρο εἶναι πέτρωμα μὲ κύριο ἢ μοναδικὸ ὁρυκτὸ τὸν γύψο. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ «αἰγυπτιακοῦ ἀλαβάστρου» εἶναι τὰ νερά του καὶ ἡ διάταξή τους: σὲ μορφὴ ζιγκ ζὰγκ καὶ σὲ πυκνὲς παράλληλες σειρὲς σχηματίζουν ταινίες ποικίλου πάχους. Παρ' ὅλη τὴν εὐρεία χρησιμοποίηση τοῦ πετρώματος στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ συμβατική του ὀνομασία, δὲν φαίνεται ἡ Αἴγυπτος νὰ εἶναι ἡ ἀποκλειστικὴ πηγὴ προέλευσής του[8]. Οἱ σερπεντινίτες ἀπαντοῦν ἐν ἀφθονίᾳ στὴν Κρήτη, ὅπου χρησιμοποιοῦνται πολὺ στὴν κατασκευὴ ἀγγείων[9]. Ἡ συχνότητά τους στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι μεγάλη καὶ σχετίζεται πάντοτε μὲ μινωικοὺς τύπους, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ὁ γύψος (calcium sulphate), ὡς ὁρυκτὸ καὶ πέτρωμα, ἀπαντᾶ στὴν Κρήτη, χρησιμοποιεῖται ὅμως εὐρέως στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὄχι στὴν κατασκευὴ ἀγγείων. Καὶ στὴν Αἴγυπτο ἡ χρήση τοῦ γύψου γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων εἶναι περιορισμένη στὴν Προδυναστικὴ περίοδο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου[10]. Στὴν περιοχὴ ὅμως τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης ἀποτελεῖ βασικὴ πρώτη ὕλη γιὰ τὴν ντόπια παραγωγὴ σὲ λίθινα ἀγγεῖα[11].

---

3. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ξένων στὴ Θήρα πετρωμάτων βλ., ὅπως προηγουμένως, καὶ πρόσφατες ἀναλύσεις ἀπὸ τὸν Β. Περδικάτση.

4. Γιὰ τοὺς τύπους μαρμάρου ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη καὶ τὴ χρησιμοποίησή τους στὴν κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων βλ. Warren 1969, 134-135. Φαιὸ φλεβῶδες μάρμαρο ἔχει ἡ Κέα. Στὴν Ἁγία Εἰρήνη ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐγχώρια ἐπεξεργασία τους στὴν κατασκευὴ ἀγγείων (Cummer - Schofield 1984, 38-39).

5. Warren 1969, 133· Einfalt 1979, 110.

6. Warren 1979, 102.

7. Εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἕνα πέτρωμα μόνο μὲ μακροσκοπικὴ ἐξέταση. Εἶναι πραγματικὰ πολλὰ τὰ εὑρήματα στὸ Ἀκρωτήρι ἀπὸ λευκό, λεπτόκοκκο ὑλικό. Στὴν πρόσφατη δειγματοληψία ποὺ ἔκανε ὁ Β. Περδικάτσης, σὲ 10 δείγματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ἀναγνωρίσθηκε ὡς ὁρυκτὸ ὁ ἀσβεστίτης, τὸ ἕνα μάλιστα, ὅπου ἔγινε καὶ λεπτὴ τομή, εἶναι μάρμαρο. Ἑπομένως, καὶ αὐτὰ ποὺ ὁ Warren λέει ἀσβεστολίθους (Warren 1979, 102) κατὰ πάσα πιθανότητα εἶναι μάρμαρα. Τὸ πόσο λάθος μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει μόνο μὲ μακροσκοπικὴ ἐξέταση φαίνεται ἀπὸ δύο ἀγγεῖα, ἀρ. εὑρ. 1877, 1876, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Warren ἀναφέρει ὅτι εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (Warren 1979, 93), ἐνῶ ἡ πρόσφατη ἀνάλυση τοῦ Β. Περδικάτση στὸ ΙΓΜΕ ἀπέδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ γύψο.

8. Liliquist 1996. Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα ἀνάλυσης μὲ ἰσότοπα στροντίου ποὺ ἔγινε σὲ δείγματα τεχνημάτων ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο» ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Κρήτη γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς προέλευσης (Barbieri et al. 2002α· 2002β).

9. Γιὰ τὸν σερπεντινίτη στὴν Κρήτη καὶ τὴ χρήση του στὴν κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων βλ. Warren 1969, 138 κἑ. Στὸ Ἀκρωτήρι, τὰ μινωικοῦ τύπου ἀγγεῖα ἀπὸ σερπεντινίτη χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν Κρήτη (Warren 1979, 102, πίν. 2).

10. Aston 1994, 51· Bourke - Sparks 1995, 160, σημ. 52.

11. Γιὰ τὴν παρουσία καὶ χρήση τοῦ γύψου στὴν Κρήτη βλ. Warren 1969, 132, 187. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ γύψου, τὴν παρουσία του στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ χρήση του γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων βλ. Aston 1994, 27, 47-48, 50-51. Ἡ Aston ἐπισημαίνει τὴ μέχρι τώρα σύγχυση στὴ βιβλιογραφία καὶ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἀλάβαστρο γιὰ δύο διαφορετικά, ἀλλὰ ὀπτικῶς πολὺ συγγενῆ πετρώματα, τοῦ γύψου (calcium sulphate) καὶ ἑνὸς πετρώματος ἀπὸ ἀσβεστίτη, τοῦ αἰγυπτιακοῦ «ἀλαβάστρου» (calcium carbonate). Γιὰ τὴ χρήση τοῦ γύψου στὴν Παλαιστίνη βλ. Ben Dor 1945· Lilyquist 1996.

Λίθινα σκεύη καὶ ἡ τυπολογία τους

Σὲ σχέση μὲ τὴν τυπολογία διακρίνομε κατ᾽ ἀρχὰς ἀγγεῖα ποὺ ὑπάγονται ἀναμφισβήτητα σὲ γνωστὴ τυπολογία συγκεκριμένων περιοχῶν. Ἔτσι ἔχομε:

Ἀγγεῖα μινωικῆς τυπολογίας

Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ κατέχουν τὰ ἀγγεῖα τῆς μινωικῆς τυπολογίας, ὅπως εἶναι ἡ φιάλη μὲ διακεκριμένο ὦμο στὶς παραλλαγὲς ποὺ εἶναι γνωστὲς ὡς φωλεόσχημο ἀγγεῖο (εἰκ. 2:α), ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων πετάλων (εἰκ. 2:β) ἢ λοξῶν αὐλακώσεων (εἰκ. 2:γ), ἡ ἁπλὴ φιάλη μὲ διακεκριμένη βάση (εἰκ. 2:δ) καὶ συχνὰ μία ἢ δύο αὐλακώσεις ποὺ περιτρέχουν

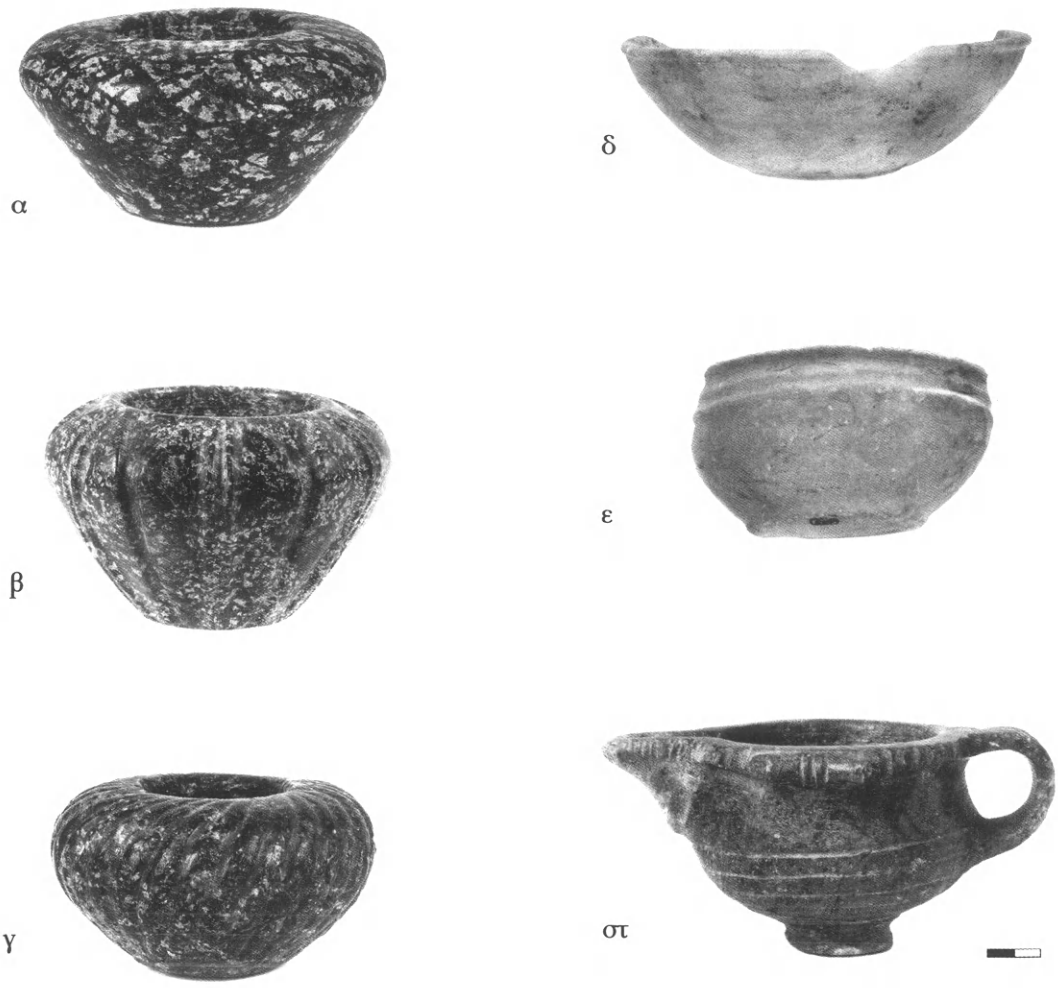

Εἰκ. 2. Ἀγγεῖα μινωικῆς τυπολογίας: α-γ. φιάλες μὲ διακεκριμένο ὦμο: α. φωλεόσχημο ἀγγεῖο (ἀρ. εὑρ. 3623)· β. ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων πετάλων (ἀρ. εὑρ. 1835)· γ. ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση λοξῶν αὐλακώσεων (ἀρ. εὑρ. 3624)· δ-ε. φιάλες μὲ διακεκριμένη βάση (ἀρ. εὑρ. 4373, 423)· στ. προχοΐσκη (ἀρ. εὑρ. 3710).

*Εἰκ. 3. Ἀγγεῖα μινωικῆς τυπολογίας: α. καδόσχημο προχυτικὸ σκεῦος (ἀρ. εὑρ. 4179)· β. ρυτὸ σὲ σχῆμα αὐγοῦ στρουθοκαμήλου (ἀρ. εὑρ. *1868)· γ. λύχνος μὲ ψηλὸ πόδι (ἀρ. εὑρ. 3714)· δ. λύχνος μὲ διακεκριμένη βάση (ἀρ. εὑρ. 4180).*

ἐξωτερικῶς τὸ χεῖλος (εἰκ. 2:ε), ἡ προχοΐσκη μὲ ὁριζόντιες αὐλακώσεις στὸ σῶμα (εἰκ. 2:στ), τὸ καδόσχημο προχυτικὸ σκεῦος (εἰκ. 3:α), τὸ ρυτὸ σὲ σχῆμα αὐγοῦ στρουθοκαμήλου (εἰκ. 3:β) καὶ βεβαίως οἱ δίμυξοι λύχνοι μὲ τὸ κωνικὸ σῶμα, δύο κρεμαστὰ ὠτίδια καὶ διακεκριμένη βάση (εἰκ. 3:δ) ἢ ψηλὸ κυλινδρικὸ πόδι (εἰκ. 3:γ)[12].

12. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα μινωικοῦ τύπου καὶ προφανῶς μινωικῆς προέλευσης συγκέντρωσε καὶ σχολίασε ὁ Warren 1979.

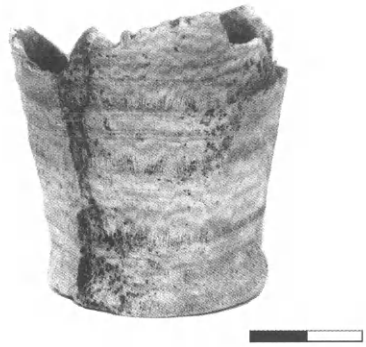

Εἰκ. 4. Κάτω τμῆμα αἰγυπτιακοῦ κυλινδρικοῦ ἀγγείου (ἀρ. εὑρ. 3835).

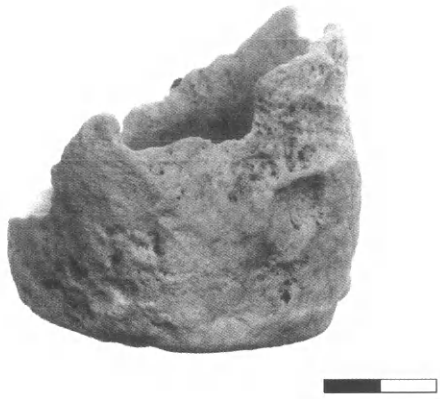

Εἰκ. 5. Τὸ κάτω τμῆμα συροπαλαιστινιακοῦ ἀγγείου ἀπὸ γύψο (ἀρ. εὑρ. 183).

Ἀγγεῖα αἰγυπτιακῆς τυπολογίας

Τὸ κάτω τμῆμα ἀγγείου μὲ διακεκριμένη, μικρῆς διαμέτρου βάση καὶ τοιχώματα ἐλαφρῶς κοῖλα ποὺ διευρύνονται πρὸς τὰ πάνω (εἰκ. 4)[13]. Ὑλικὸ κατασκευῆς τό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο». Τὸ ἀπότμημα φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ κυλινδρικοῦ ἀγγείου, ποὺ εἶναι γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὸ Ἀρχαῖο Βασίλειο. Ἡ διακεκριμένη βάση καὶ τὰ εὐθύγραμμα λεπτὰ τοιχώματα ποὺ διευρύνονται πρὸς τὰ πάνω ἀνήκουν στὸν τύπο, ὅπως ἐξελίσσεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, στὸν ὁποῖο κατὰ πάσα πιθανότητα ἀνήκει καὶ τὸ ἀπότμημα τοῦ Ἀκρωτηρίου[14]. Ἡ ἀπαρχὴ ὀπῆς στὴ βάση δείχνει ὅτι ἡ ἐπέμβαση μὲ πρόθεση τὴ μετατροπή του σὲ ρυτὸ ἔγινε ἀργότερα καὶ μάλιστα ἐκτὸς Αἰγύπτου[15]. Ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος στὸ ἐσωτερικὸ δείχνουν χρήση χρωματοδοχείου.

Ἀγγεῖα συροπαλαιστινιακῆς τυπολογίας

Τὸ κάτω τμῆμα ἀγγείου, ἐλλειπτικῆς περιφερείας, μὲ γωνιώδη διαμόρφωση στὴν περιφέρεια τῆς βάσης, ποὺ εἶναι ἐλαφρῶς κυρτή, καὶ μὲ τοιχώματα ἐλαφρῶς συγκλίνοντα πρὸς τὰ πάνω (εἰκ. 5)[16]. Ὑλικὸ κατασκευῆς ὁ γύψος. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ὁδηγοῦν πρὸς τὴ Συ-

13. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 3835, ἀπὸ τὸ δωμάτιο 17 τοῦ Συγκροτήματος Δ (ἀδημοσίευτο). Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐξαιρετικῶς διαβρωμένη.

14. Ἡ Phillips μελετώντας διεξοδικῶς τὰ κυλινδρικὰ αἰγυπτιακὰ καί «αἰγυπτιάζοντα» ἀγγεῖα τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα χρονολογεῖ ἀπὸ τὴν 5η Δυναστεία μέχρι τὴν Πρώτη Μεταβατικὴ Περίοδο, συμπεριλαμβάνει στὴν ἴδια ὁμάδα καὶ τὸ ἀπότμημα τοῦ Ἀκρωτηρίου (Phillips 1991, 85, σημ. 96). Ἡ μορφολογικὴ λεπτομέρεια ποὺ διακρίνει τὸ συγκεκριμένο ἐξελικτικὸ στάδιο τοῦ τύπου εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς βάσης. Ἐπίσης, τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ κοίλου ἀποκλείουν ὑστερότερη χρονολόγηση, ὅπως ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τὸν Warren 1979, 99. Ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος προτείνει γιὰ τὰ αἰγυπτιακὰ κυλινδρικὰ ἀγγεῖα τῆς Κρήτης πρωιμότερη χρονολόγηση (Warren 1969, 111). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου στὴν Αἴγυπτο βλ. Petrie 1977, 3-5, πίν. VI-XII· Ward 1971, 97 κέ., εἰκ. 17.

15. Ἡ διάνοιξη ὀπῆς στὸν πυθμένα γιὰ τὴ μετατροπὴ ἑνὸς ἀγγείου σὲ ρυτὸ ἀποτελεῖ συνήθη ἐπέμβαση τῶν Μινωιτῶν τεχνιτῶν σὲ εἰσηγμένα λίθινα σκεύη (Phillips 1991, 85).

16. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 183 ἀπὸ τὴν ἀποθήκη πίθων τοῦ Τομέα Α (ἀδημοσίευτο). Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐξαιρετικῶς διαβρωμένη.

ροπαλαιστινιακὴ περιοχή, ὅπου ἀπὸ τὸ πέτρωμα αὐτὸ κατασκευαζόταν ὁ τύπος τοῦ ἀλαβάστρου[17] καὶ μάλιστα μία παραλλαγὴ γνωστὴ ὡς baggy-shaped. Τὸ ἀπότμημα τοῦ Ἀκρωτηρίου φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀνήκει στὸν τύπο αὐτὸ καὶ εἰδικότερα σὲ μιὰ παραλλαγὴ ποὺ δὲν ἔχει τὴ συνήθη ἀπότομη σύγκλιση τῶν τοιχωμάτων πρὸς τὸ στόμιο καὶ ἀπαντᾶ στὸ Beth Shan[18].

Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ ὡστόσο σκεύη ποὺ ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς τύπους, εἶναι ὅμως κατασκευασμένα ἀπὸ πετρώματα ποὺ δὲν συνηθίζονται στὶς περιοχὲς ποὺ παράγουν τοὺς τύπους αὐτούς. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἐντάσσονται βεβαίως καὶ σκεύη κατασκευασμένα ἀπὸ ἡφαιστειακὰ πετρώματα καὶ κατὰ συνέπεια προϊόντα τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς. Κατόπιν τούτου κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ συσχέτιση τύπου καὶ ὑλικοῦ, ἡ ὁποία ἀφ' ἑνὸς κατέστησε σαφέστερη τὴν εἰκόνα τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς καὶ τῶν βέβαιων εἰσαγωγῶν, ἀφ' ἑτέρου πρόβαλε καλύτερα τὸ πρόβλημα προέλευσης κάποιων πρωτότυπων ἀγγείων. Ἀναλυτικὰ διακρίνονται οἱ ἀκόλουθες ὁμάδες:

1) Παρατηρήθηκε ὅτι τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀγγείων ποὺ ὑπάγονται σὲ μιὰ συγκεκριμένη τυπολογία ἀποδίδεται καὶ σὲ ὑλικὰ ποὺ συνηθίζονται στὶς περιοχὲς παραγωγῆς τους.

Ἔτσι, οἱ μινωικοὶ τύποι ἔχουν ἀποδοθεῖ κυρίως σὲ πετρώματα ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη καὶ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς Μινωίτες τεχνίτες γιὰ τὴν κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων. Τὸ περισσότερο χρησιμοποιημένο πέτρωμα εἶναι ὁ σερπεντινίτης. Ὁ Warren ἔχει ἐπισημάνει ὅτι τὰ λίθινα ἀγγεῖα ποὺ περισσότερο ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένους τύπους, ὅπως οἱ φιάλες μὲ τὰ ἀνάγλυφα πέταλα καὶ οἱ λύχνοι, καὶ εἶναι κατασκευασμένα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σερπεντινίτη, τὸ πιὸ σύνηθες πέτρωμα γιὰ ἀγγεῖα κατὰ τὴ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο[19]. Δὲν ὑπάρχει ἰδιαίτερος λόγος ποὺ θὰ μᾶς ἔκανε νὰ ἀμφισβητήσομε τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἀγγείων αὐτῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ τὰ περισσότερα μινωικὰ ἀγγεῖα ἐκτὸς Κρήτης καὶ στὴ μεγαλύτερη ποικιλία τύπων, καὶ αὐτὸ ἀντανακλᾶ ἀκριβῶς τὶς στενὲς σχέσεις τῶν δύο περιοχῶν[20].

Τὸ αἰγυπτιακὸ κυλινδρικὸ ἀγγεῖο εἶναι κατασκευασμένο, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο».

Τὸ ἀλάβαστρο τῆς Συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς ἐπίσης εἶναι ἀπὸ γύψο. Θὰ ἤθελα νὰ ἀνα-

17. Ὁ ὅρος «ἀλάβαστρο» χρησιμοποιεῖται στὴ μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ ὁρολογία γιὰ πήλινα καὶ λίθινα ἀπιόσχημα ἀγγεῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄωτα (γιὰ τὸν κεραμικὸ τύπο βλ. Pendlebury 1939· Betancourt 1985· Furumark 1941, 39 κέ., γιὰ τὸν λίθινο βλ. Warren 1969, τύπος 1, 4 κέ.). Τὸν ἴδιο ὅρο χρησιμοποίησε καὶ ἡ Phillips γιὰ τὸν ἀντίστοιχο αἰγυπτιακὸ τύπο, προκειμένου νὰ καλύψει ὅλες τὶς παραλλαγές του ποὺ κατὰ καιροὺς δηλώθηκαν μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα, ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος, ὅπως drop-, baggy-, pear-shaped (Phillips 1991, 49). Ἡ Lilyquist στὴ σχολαστικὴ ἐπανεξέταση τοῦ τύπου ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη θεωρεῖ τὸν τύπο τοῦ ἀλαβάστρου συροπαλαιστινιακό (Lilyquist 1995, 7-9· 1996, 145-146).

18. Ben Dor 1945, τύπος Β καὶ μάλιστα οἱ παραλλαγὲς 2 καὶ 3, 102. Καὶ ὁ Warren θεωρεῖ τὸ ἀγγεῖο αὐτό, κυρίως ἐξ αἰτίας τοῦ γύψου, συροπαλαιστινιακό, καὶ μάλιστα ὅτι ἀνήκει στὸν τύπο τῶν κλειστῶν ἀγγείων C τοῦ Ben Dor (Warren 1979, 94). Στὰ ἀγγεῖα ὅμως αὐτὰ τὰ τοιχώματα εὐρύνονται πρὸς τὰ πάνω, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀπότμημα τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ ὁποῖο συγκλίνουν πρὸς τὸ στόμιο, στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει μᾶλλον τὸ σῶμα τῶν ἀπιόσχημων ἀγγείων. Ἡ μεγάλη διάβρωση δὲν ἐπιτρέπει δυστυχῶς νὰ δοῦμε τυχὸν ἴχνη ἀπὸ τὴ λάξευση τοῦ κοίλου, ποὺ γιὰ τὸν Ben Dor ἀποτελοῦν ἕνα ἐπὶ πλέον διακριτικὸ στοιχεῖο τῶν συροπαλαιστινιακῶν ἀγγείων (βλ. σημ. 43).

19. Warren 1969, 186 κέ., πίν. 12, 13.

20. Warren 1979, 106.

φέρω ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ κομμάτια ἀγγείων ἀπὸ γύψο, εἶναι ὅμως πολὺ διαβρωμένα καὶ χωρὶς κάποιο ἰδιαίτερο διακριτικό, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ τύπους.

2) Ἡ μελέτη τῶν ἀγγείων τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς, ἡ ὁποία διακρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ χρήση ἡφαιστειακῶν πετρωμάτων, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀλλὰ καὶ πολὺ συγκεκριμένη τυπολογία, ὅπως παρατίθεται στὴ συνέχεια, ἔδειξε ὅτι ὑπάρχουν ἀφ' ἑνὸς ἀντίγραφα ξένων τύπων καὶ ἀφ' ἑτέρου θηραϊκοὶ τύποι.

Στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια ἀντιγράφονταν σὲ εἰσηγμένα πετρώματα ἀλλὰ καὶ ντόπια ἡφαιστειακὰ τύποι ξένης γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι τυπολογίας. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὸν ἡμιτελὴ πίθο ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο, ποὺ ἀνήκει στὸν μινωικὸ τύπο τοῦ καδόσχημου προχυτικοῦ ἀγγείου (εἰκ. 6:α)[21]. Ἐπίσης, φιαλόσχημα γουδιὰ ἀπὸ ἡφαιστειακὰ πετρώματα τῆς Θήρας, σὲ σχήματα τῆς μινωικῆς τυπολογίας, ὅπως τῆς κωνικῆς φιάλης μὲ διακεκριμένη βάση (εἰκ. 6:γ), τῆς ἡμισφαιρικῆς φιάλης μὲ διακεκριμένη βάση (εἰκ. 6:β) κτλ.[22] Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης παράδειγμα ἀποτελοῦν τὰ τριποδικὰ γουδιὰ ἀπὸ ἡφαιστειακὰ πετρώματα, ποὺ ἀντιγράφουν ἀντίστοιχο συροπαλαιστινιακὸ τύπο (εἰκ. 6:δ-ε)[23].

Ἡ παραπάνω διαπίστωση δείχνει τὴν εὐρύτητα τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς καὶ τὶς στενὲς σχέσεις μὲ ξένα παραγωγικὰ κέντρα. Ἡ καλὴ γνώση καὶ ἐμπειρία ἔδινε στοὺς τεχνίτες τὴ δυνατότητα ἀφ' ἑνὸς νὰ ἀντιγράψουν μὲ ἄνεση ξένα σχήματα, ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐπεξεργασθοῦν ξένα πρὸς τὴ Θήρα πετρώματα. Οἱ σχέσεις ἦταν ἀναμφισβήτητες μὲ τὴν Κρήτη καὶ πιθανότατες μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή, ἐφ' ὅσον δὲν ἀποκλείεται ἀγαθά, ποὺ μὲ βεβαιότητα προέρχονται ἀπὸ Συρία καὶ Παλαιστίνη, νὰ ἔφθασαν στὸ Ἀκρωτήρι μέσω Κρήτης. Δύο ἀμφορεῖς καὶ δύο αὐγὰ στρουθοκαμήλου, προϊόντα ἀσφαλῶς εἰσηγμένα[24], καθὼς ἐπίσης τὰ τριποδικὰ γουδιὰ ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, καὶ δύο πήλινες τράπεζες, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου μιμοῦνται αἰγυπτιακὰ λίθινα πρότυπα[25], ἀποτελοῦν ἀδιάψευστους μάρτυρες γιὰ τὶς ἄμεσες ἢ ἔμμεσες αὐτὲς σχέσεις.

---

21. Τύπος 14, κατὰ τὴν τυπολογία τοῦ Warren 1969, 34-35. Γιὰ τὸν πίθο βλ. Warren 1978· 1979, 91-93.

22. Σκεύη ἀρ. εὑρ. 1834, ἀπὸ μικροδιορίτη, καὶ ἀρ. εὑρ. 1879, ἀπὸ κεροστιλβικὸ ἀνδεσίτη (Warren 1979, 84, εἰκ. 1, 2), ποὺ σχετίζονται μὲ παραλλαγὲς τοῦ μινωικοῦ τύπου τῆς φιάλης μὲ διακεκριμένη βάση (Warren 1969, τύπος 32, 78-80).

23. Τὸ τριποδικὸ γουδὶ εἶναι ἕνας τύπος πολὺ συνήθης στὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή, ὅπου ἀποδίδεται ἀκόμη καὶ σὲ μάρμαρο. Ὁ Buchholz σὲ λεπτομερῆ μελέτη τοῦ τύπου θεώρησε τὰ γουδιὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ ἀργότερα καὶ αὐτὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἰσαγωγὲς ἀπὸ ἐκεῖ (Buchholz 1963 καὶ 1980). Ὁ Warren, μελετώντας τὰ λίθινα σκεύη τῆς Κρήτης, διεπίστωσε ὅτι τὰ τριποδικὰ γουδιὰ ἀποτελοῦν προϊόντα εἰσαγωγῆς, ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή, ἐξ αἰτίας τοῦ ὑλικοῦ τους, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι κρητικό, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ βασάλτης τῶν ἀνατολικῶν δειγμάτων (Warren 1969, 115-116). Ὅταν μελέτησε τὰ γουδιὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου, τὰ ὁποῖα ἀξιολόγησε ὡς «one part of the dacite vase industry of the island», βεβαιώθηκε καὶ γιὰ τὴ θηραϊκὴ προέλευση τῶν κρητικῶν (Warren 1979, 108).

24. Ἀμφορέας, ἀρ. εὑρ. 3767 (*Thera* VII, 30, πίν. 49b). Γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. Buchholz 1980, 228, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀμφορέας, ἀρ. εὑρ. 7577 (Ντουμας 1994, 161, πίν. 83β). Γιὰ τὰ αὐγὰ στρουθοκαμήλου βλ. *Thera* V, 22, 35, πίν. 36b· Buchholz 1980, 230· Sakellarakis 1990.

25. Πρόκειται γιὰ τὰ πήλινα σκεύη ἀρ. εὑρ. 6824 καὶ 6825 (Ντουμας 1990, 229, πίν. 140β, καὶ 1992, 180, πίν. 75α). Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ὁμοιάζουν μὲ τὶς λίθινες τράπεζες τῆς Αἰγύπτου (Petrie 1977, 5-6, πίν. XIV· Khouli 1978, κατηγορία XXXIII, πίν. 123-126) καὶ τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα ποὺ καλύπτει τὴν ἐπιφάνειά τους ἀπομιμεῖται καλύτερα τὰ λίθινα πρότυπά τους.

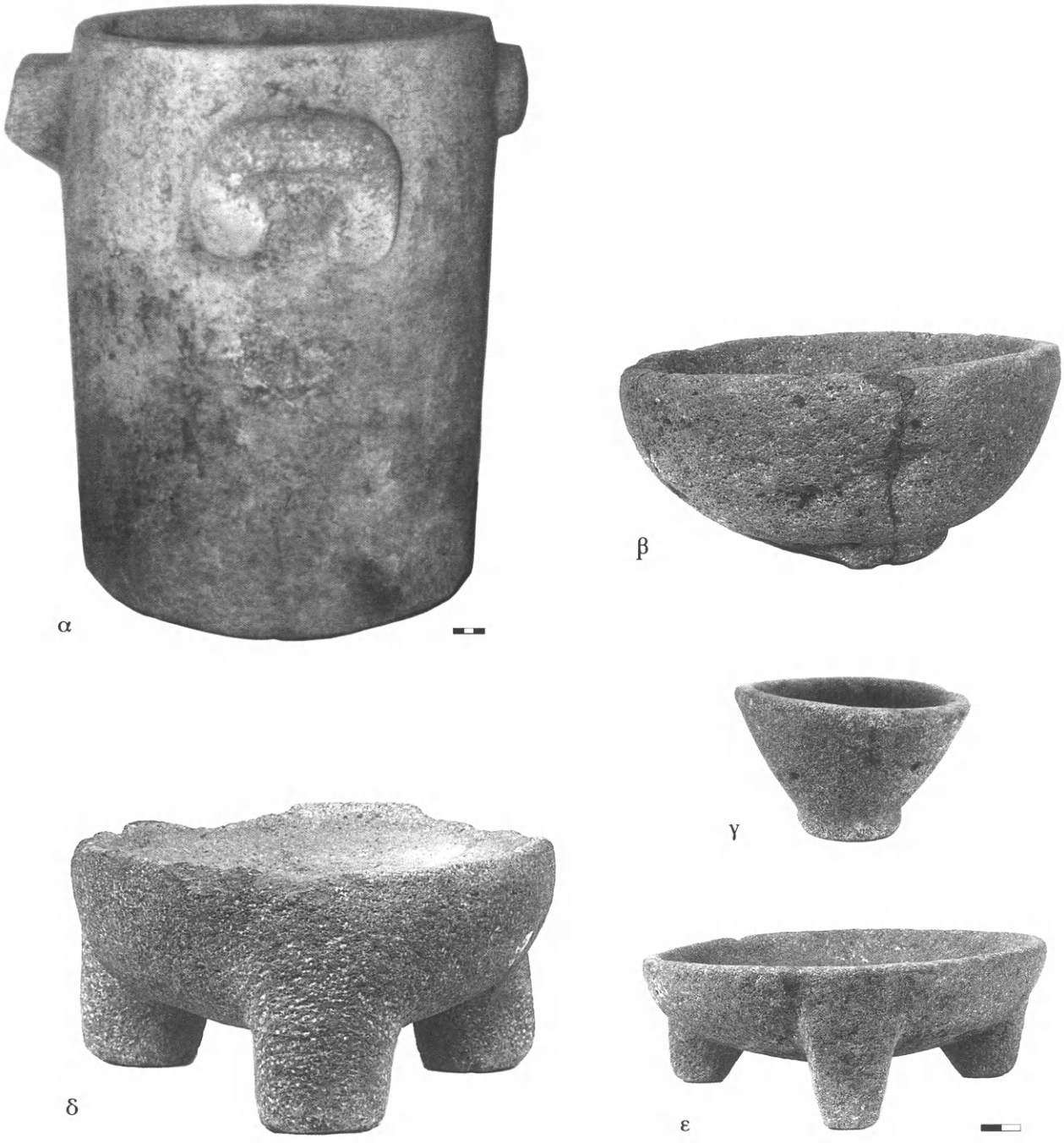

Εἰκ. 6. Ἀντίγραφα ξένων τύπων: α. ἡμιελὴς πίθος ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο (ἀκατάγραφο)· β-γ. φιαλόσχημα γουδιὰ ἀπὸ θηραϊκὰ ἡφαιστειακὰ πετρώματα (ἀρ. εὑρ. 1879, 1834)· δ-ε. τριποδικὰ γουδιὰ ἀπὸ θηραϊκὰ ἡφαιστειακὰ πετρώματα (ἀρ. εὑρ. 8530, 4701).

Στὸ Ἀκρωτήρι οἱ λιθουργοί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπομιμήσεις ξένων τύπων, δημιουργοῦσαν ἀποδεδειγμένα καὶ πρωτότυπα σκεύη σὲ ἐγχώρια ὅσο καὶ σὲ εἰσηγμένα πετρώματα.

Ὡς χαρακτηριστικὸ δεῖγμα στὴν πρώτη περίπτωση ἀναφέρονται οἱ φορητοὶ λύχνοι ἀπὸ κεροστιλβικὸ ἀνδεσίτη (εἰκ. 7:α-γ). Ὁ τύπος τους, ἄγνωστος σὲ ἄλλες θέσεις, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητη τοπικὴ δημιουργία[26].

Στὴ δεύτερη περίπτωση ἀνήκουν: ἕνα κωνικὸ ρυτὸ μὲ ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο ἢ antico rosso (εἰκ. 7:δ). Μοναδικὸς λίθινος τύπος, ποὺ ὅμως φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδοση σὲ πέτρα τοῦ θηραϊκοῦ κεραμικοῦ τύπου τοῦ ρυτοῦ μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ κωνικὴ ἀπόληξη[27]. Ἡ τοπικὴ παραγωγή του ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς του εἰσήγετο ἀκατέργαστο στὸν οἰκισμό, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ἡμιτελὴς πίθος ποὺ ἤδη ἀναφέραμε. Ἐπίσης, ἕνας φορητὸς λύχνος ἀπὸ φαιό, φλεβῶδες μάρμαρο (εἰκ. 7:ε)[28]. Ὁ τύπος δὲν βρίσκει παράλληλα στὴν Κρήτη καὶ πρόκειται μᾶλλον γιὰ τοπικὴ δημιουργία, ἐφ' ὅσον ἀποδεδειγμένα ἡ πρώτη ὕλη εἰσήγετο ἀκατέργαστη γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐγχώριας λιθουργίας[29].

Ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἐπὶ τόπου ἐπεξεργασία τοῦ ἐρυθροῦ μαρμάρου καὶ τῶν φαιόχρωμων φλεβωδῶν ὑποδηλώνουν τὴν προτίμηση τῶν Ἀκρωτηριανῶν στὰ ὑλικὰ αὐτὰ καὶ μᾶς ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι τὰ τρία ἀπὸ τὰ ποτήρια κοινωνίας ποὺ βρέθηκαν στὸν οἰκισμὸ κατασκευασμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὑλικὰ θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι προϊόντα τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς καὶ νὰ ἀνήκουν στὴν κατηγορία ἀγγείων ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, τὰ ὁποῖα ἀντιγράφουν ξένους τύπους σὲ εἰσηγμένα ὑλικά (εἰκ. 8)[30]. Ἐξ ἄλλου, τὸ σκεῦος αὐτὸ ἦταν ἀγαπητὸ στοὺς κατοίκους τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπως δείχνει τόσο τὸ πλῆθος τῶν λίθινων ποτηριῶν ὅσο καὶ ἡ ἐγχώρια ἀντιγραφὴ τοῦ τύπου σὲ πηλό[31].

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν φαίνεται ὅτι ἡ κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων στὸ Ἀκρωτήρι ἦταν ὀργανωμένη δραστηριότητα μεγάλου παραγωγικοῦ δυναμικοῦ, ὅπως τουλάχιστον ὑποδηλώνουν τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποιότητα τῶν ἀγγείων.

---

26. Warren 1979, 84-85, εἰκ. 1, καὶ 105.

27. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1836. Γιὰ τὸν κεραμικὸ τύπο βλ. Μαρθαρη 1993, 98. Ὁ Warren, παρ' ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν χωρὶς παράλληλα μοναδικότητα τοῦ ἀγγείου, πιστεύει ὅτι ἀποτελεῖ μινωικὴ δημιουργία, ἐπειδὴ τὸ ὑλικό του χρησιμοποιήθηκε στὴν Κρήτη γιὰ τὴν κατασκευὴ ρυτῶν (Warren 1979, 99). Καὶ ἡ Μαρθάρη πιστεύει ὅτι τὸ ρυτὸ κατασκευάσθηκε ἀπὸ Θηραῖο λιθοξόο ποὺ εἶχε ὡς πρότυπά του τὰ πήλινα ρυτά (Μαρθαρη 1993, 99).

28. Πρόκειται γιὰ τὸ σκεῦος ἀρ. εὑρ. 3455. Ἐξ ἀρχῆς θεωρήθηκε λύχνος ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα του καὶ τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει καὶ ὁ Warren, ὁ ὁποῖος ὅμως θεωρεῖ ὅτι εἶναι προϊὸν τῆς μινωικῆς λιθουργίας (Warren 1979, 97).

29. Ἔχουν βρεθεῖ ἀπορρίμματα φλεβώδους μαρμάρου ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία λίθινων ἀντικειμένων (Devetzi 2000, 124, σημ. 11).

30. Ἀπὸ φλεβῶδες μάρμαρο εἶναι τὸ ποτήρι κοινωνίας ἀρ. εὑρ. *1934 καὶ ἡ βάση ἀρ. εὑρ. 1849, ἐνῶ ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο εἶναι τὸ ποτήρι ἀρ. εὑρ. *1864.

31. Γιὰ τὸν κεραμικὸ τύπο τοῦ ποτηριοῦ κοινωνίας, τὴ διασπορὰ καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. Μαρθαρη 1993, 86-88. Γιὰ τὰ πήλινα ποτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπισημαίνει διαφορὲς μὲ τὰ ἀντίστοιχα μινωικὰ καὶ λεπτομέρειες ποὺ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποτελοῦν ἀπομιμήσεις λίθινων προτύπων.

Εἰκ. 7. Θηραϊκοὶ τύποι: α-γ. φορητοὶ λύχνοι ἀπὸ κεροσιλβικὸ ἀνδεσίτη (ἀρ. εὑρ. 3884, 3708, 167)· δ. κωνικὸ ρυτὸ ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο ἢ antico rosso (ἀρ. εὑρ. 1836)· ε. φορητὸς λύχνος ἀπὸ ψαιὸ ψλεβῶδες μάρμαρο (ἀρ. εὑρ. 3455).

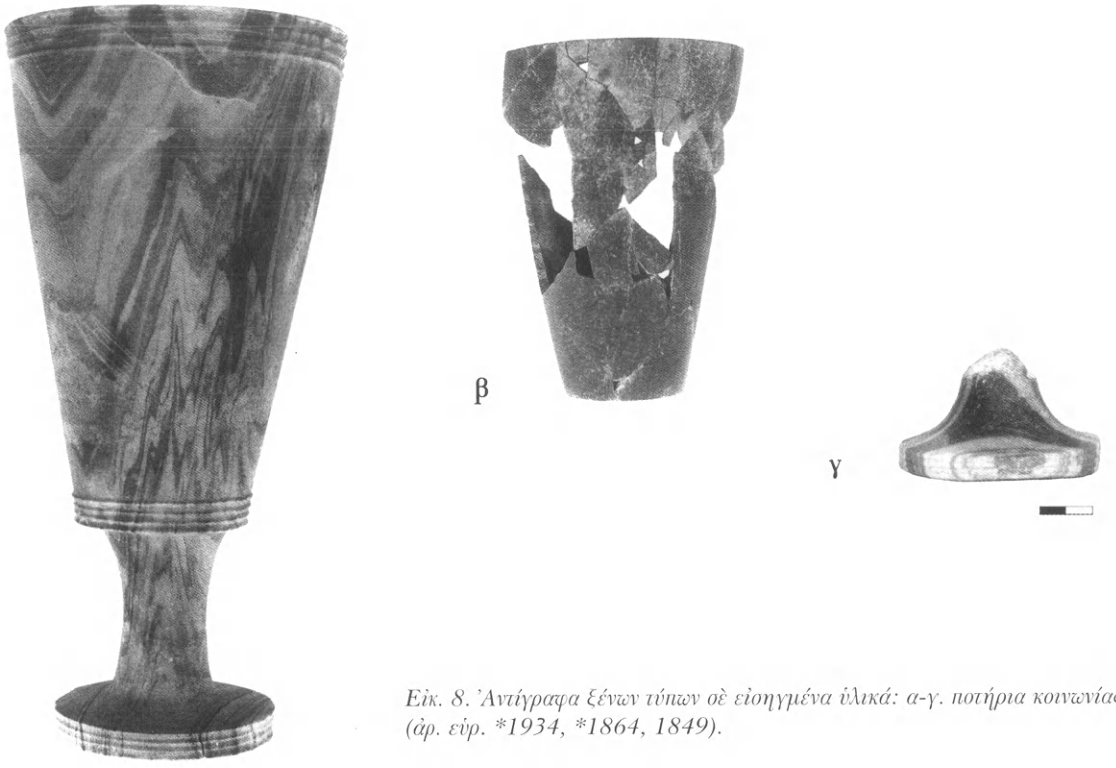

*Εἰκ. 8. Ἀντίγραφα ξένων τύπων σὲ εἰσηγμένα ὑλικά: α-γ. ποτήρια κοινωνίας (ἀρ. εὑρ. *1934, *1864, 1849).*

3) Ὑπάρχει καὶ μία κατηγορία λίθινων ἀγγείων ἀγνώστου προελεύσεως, ποὺ περιλαμβάνει μοναδικοὺς τύπους ἢ τύπους γνωστούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀποδίδονται σὲ ὑλικὰ ποὺ δὲν συνηθίζονται στὸν τόπο προέλευσής τους. Κάποια ἀντιπροσωπευτικὰ ἀναφέρονται στὴ συνέχεια.

Ὁ ἀμφορίσκος μὲ τὸν ὁποῖο ἄνοιξα τὴν ἀνακοίνωση. Σώζεται ὁλόκληρος καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο» (εἰκ. 9:α)[32]. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διακρίνουν τὸ ἀγγεῖο εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τῶν λαβῶν, καθὼς καὶ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς. Τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς, ἀπ' ὅσα τουλάχιστον ἤδη ἀναφέραμε, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι αἰγυπτιακό. Ὁ τύπος τῶν λαβῶν, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ ἀπολήγουν στὸν ὦμο, εἶναι στοιχεῖο αἰγαιακό[33]. Τὸ γωνιῶδες βεβαίως σχῆμα τους στὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο εἶναι μοναδικὸ καὶ φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει μεταλλικὸ πρότυπο. Ἀντίστοιχο μεταλλικὸ δεῖγμα δὲν ἔχει μέχρι τώρα βρεθεῖ. Στὴν Αἴγυπτο, κάθετες λαβές, ποὺ ὅμως ξεκινοῦν κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸν ὦμο τοῦ

32. Βλ. σημ. 1. Δὲν ἔγινε πετρολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὑλικοῦ, διότι εἶναι δύσκολη ἡ λήψη δείγματος. Ἔχει ὅμως τὶς χαρακτηριστικὲς παράλληλες σειρὲς νερῶν σὲ σχῆμα ζιγκ ζάγκ.

33. Στὴν αἰγαιακὴ κεραμική, ἀπὸ τὴν Πρώιμη ἤδη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀπαντᾶ ὁ ἀμφορέας μὲ λαβὲς κάθετες καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες, ποὺ ἑνώνουν τὸ χεῖλος μὲ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου (στὴν Κρήτη στὴν ΠΜ ΙΙΙ, Pendlebury 1939, 81, πίν. XIII,4d· Betancourt 1985, εἰκ. 65). Στὴν Αἴγυπτο δὲν συνηθίζονταν οἱ λαβὲς στὰ λίθινα ἀγγεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ ἀποφύσεις σὲ συγκεκριμένους πρώιμους τύπους, ὅπως τοῦ σφαιρικοῦ ἀγγείου καὶ τῶν ἀμφορίσκων. Λαβὲς ὁριζόντιες ἢ κάθετες ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸ Νέο Βασίλειο στὸν τύπο τοῦ ἀμφορέα (Petrie 1977, 13, ὅπου χαρακτηριστικὰ σημειώνει: «in fact, handles in general are due in Egypt to foreign influence» καὶ πίν. XXXIV).

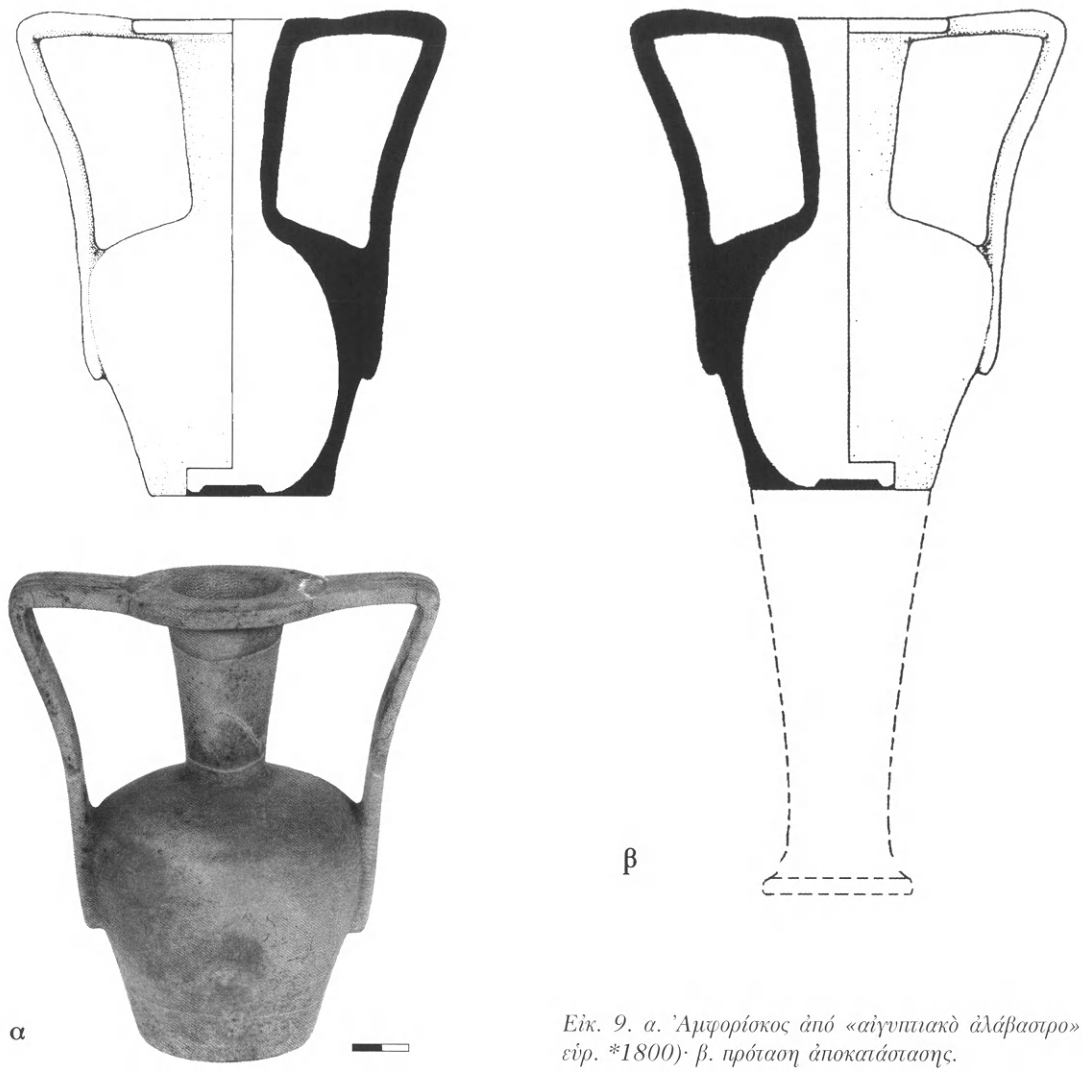

*Εἰκ. 9. α. Ἀμφορίσκος ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο» (ἀρ. εὑρ. *1800)· β. πρόταση ἀποκαιάστασης.*

ἀγγείου, ἀποδίδονται σὲ ἕναν ὑστερότερο τύπο ἀμφορέα, ποὺ ἀνήκει στὴ 18η Δυναστεία[34]. Παρ' ὅτι ὁ λαιμὸς εἶναι χαμηλὸς καὶ εὐρύς, στὸν τύπο αὐτὸ τὸν αἰγυπτιακὸ βρίσκει ὁ ἀμφορίσκος τοῦ Ἀκρωτηρίου τὸ πλησιέστερο παράλληλο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ σώματος, ποὺ παρουσιάζει στὸ σύνολό του ραδινότητα ἔτσι καθὼς τὸ ἀρχικῶς ὠοειδὲς σῶμα συμπληρώνεται στὸ κάτω μέρος ἀπὸ ἀνεξάρτητη ἢ συχνὰ ἐνιαία βάση. Τὸ βραχὺ σῶμα τοῦ ἀμφορίσκου τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἐπισκευῆς[35]. Ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασης ἀπέδωσε ἕνα σχῆμα ποὺ ὁμοιάζει μὲ ἀμφορεῖς ποὺ ἀπεικονίζονται μὲ Αἰγαίους στοὺς τάφους τῶν

34. Βλ. Petrie 1977, ὅπως προηγουμένως, καὶ Lilyquist 1995, 10, ὅπου καὶ ἀναφέρει: «The shape is rare in Dynasty 18 Egypt». Τὰ καλύτερα δείγματα τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Tutankhamun (Khouli et al. 1993, πίν. 20b, 20d, 21b, 22d, 24a).

35. Τὸ ἀρχικὸ σχῆμα τοῦ σώματος πρέπει νὰ ἦταν ψηλὸ καὶ ραδινό. Ἡ διαμόρφωση τῆς βάσης καὶ τοῦ πυθμένα δείχνει ὅτι ἔσπασε τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ στὴ συνέχεια ἐπισκευάσθηκε. Περισσότερες λεπτομέρειες θὰ δοθοῦν στὴ δημοσίευση.

Rechmire καὶ Mencheperresonb (εἰκ. 9:β)[36]. Τόσο ὁ Vercoutter ὅσο καὶ ὁ Wachsmann ἐπισημαίνουν ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ σώματος τῶν ἀγγείων αὐτῶν ἀποδίδει τὸ σχῆμα τῆς αἰγυπτιακῆς πρόχου, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἄωτη. Στὶς παραστάσεις ἁπλῶς τῶν Αἰγαίων προστέθηκαν στὸ ἀγγεῖο αὐτὸ λαβὲς αἰγαιακοῦ τύπου[37]. Σὲ τοιχογραφία τοῦ τάφου ἀνωτέρου ὑπαλλήλου τοῦ Touthmosis IV, σὲ παράσταση ἐργαστηρίου, ἀπεικονίζονται αἰγυπτιακὲς πρόχοι καὶ ἕνας ἀμφορέας, στὸν ὁποῖο βρίσκει ὁ ἀμφορίσκος τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα στὸ σῶμα ἀλλὰ κυρίως στὸ σχῆμα τῶν λαβῶν, ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι εἶναι μεταλλικός[38]. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τάφος χρονολογεῖται ὑστερότερα τοῦ Ἀκρωτηρίου[39].

Ἀπ' ὅσα ἐξετέθησαν φαίνεται ὅτι ὁ ἀμφορίσκος ἀνήκει σὲ ἕναν ὑβριδικὸ τύπο, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ ὑλικὸ κατ' ἐξοχὴν αἰγυπτιακό. Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος σχετίζεται μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ τυπολογία, μὲ τὴν προσθήκη ὅμως τῶν λαβῶν πλησιάζει περισσότερο αἰγαιακὰ πρότυπα. Παρόμοιοι ἀνάμεικτοι τύποι θὰ ἀπετέλεσαν στὴ συνέχεια τὸ πρότυπο τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἀμφορέα ποὺ κατασκευαζόταν στὴν ὥριμη 18η Δυναστεία καὶ ἀπεικονίζεται σὲ ποικίλες παραλλαγὲς στοὺς τάφους τῶν Θηβῶν αὐτῆς τῆς περιόδου.

Κλειστὸ ἀγγεῖο, ἐλλιπές (εἰκ. 10)[40]. Ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἀλαβάστρου καὶ μάλιστα στὴν παραλλαγὴ ποὺ εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς baggy-shaped. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ γύψο καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ ὑλικοῦ του ὁ Warren τὸ θεώρησε συροπαλαιστινιακό[41]. Τὸ σχεδὸν κωνικὸ σῶμα καὶ τὸ στενὸ ἔξω νεῦον χεῖλος ἀποτελοῦν ἐπίσης στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς συροπαλαιστινιακὲς δημιουργίες[42], ὄχι ὅμως καὶ τὰ κάθετα ἴχνη ποὺ ἄφησε ἡ σμίλη στὸν μαλακὸ γύψο κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ κοίλου[43]. Τὸ ἀγγεῖο ὡστόσο τοῦ Ἀκρωτηρίου διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ συροπαλαιστινιακὰ μὲ τὴν κυκλική του περιφέρεια[44], μὲ τὶς ὁριζόντιες αὐ-

36. Γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του εὐχαριστῶ τὸν ζωγράφο Μανώλη Ζαχαριουδάκη. Μὲ τὴ γνώση καὶ πεῖρα του γύρω ἀπὸ διάφορα ὑλικά –συμπεριφορά, ἀντοχὴ– καὶ μὲ τὸ καλλιτεχνικό του κριτήριο ἔκανε τὴν πρόταση ἀποκατάστασης, ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖ καὶ τὴν προσωπική μου ἐντύπωση γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ἀγγείου. Γιὰ τὶς παραστάσεις ἀμφορέων στοὺς τάφους τῶν Θηβῶν βλ. WACHSMANN 1987, πίν. LVI:16-17, LVIII:34-37. Τὸ ἴδιο σχῆμα σώματος ἔχει καὶ μία πρόχους ποὺ ἀπεικονίζεται στὸν τάφο τοῦ Mencheperresonb, πίν. LVII:22. Ἐπίσης VERCOUTTER 1956, πίν. XLVIII, XLIX.

37. VERCOUTTER 1956, 336, «Les vases-us», WACHSMANN 1987, 67. Γιὰ τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἀγγείου καὶ τὸν συμβολισμό του βλ. περισσότερα στὸ WILKINSON 1994, 205. Ἀπεικόνιση τοῦ ἀγγείου βλ. στὸν τάφο τοῦ Amenhotpe (DAVIES 1923, πίν. VIII). Λίθινα συμπαγὴ ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς ἄωτης πρόχου ἀνήκουν στὴ 12η Δυναστεία (PETRIE 1977, 10, πίν. XXIX: 644, 645). Ἐπίσης γιὰ τὸν ἀντίστοιχο κεραμικὸ τύπο, τὴν ἐξέλιξη καὶ διάδοσή του βλ. KELLEY 1976, πίν. 4.18: 41, 26.14: 95D-T, 30.11: 84h-v, 34.8: 95A-L.

38. DAVIES 1923, ὅπως προηγουμένως.

39. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὴ Ch. Lilyquist γιὰ τὶς χρήσιμες ἐπισημάνσεις της σχετικὰ μὲ τὸν ἀμφορίσκο μετὰ τὴ δημοσίευσή του στὸ DEVETZI 2000, τὶς ὁποῖες προτίθεμαι νὰ σχολιάσω στὴν τελικὴ δημοσίευση τοῦ ἀγγείου.

40. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1872, ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ (WARREN 1979, 88, εἰκ.4).

41. WARREN 1979, 88.

42. LILYQUIST 1996, 145-146.

43. Τὰ ἴχνη τῆς σμίλης ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν Ben Dor ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν παλαιστινιακῶν δημιουργιῶν σὲ γύψο (BEN DOR 1945, 97). Ἡ Lilyquist ὀρθῶς ἀνέτρεψε τὸ στοιχεῖο αὐτό, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ χρήση σμίλης ἢ τρυπανιοῦ δὲν ἀποτελεῖ τοπικὸ χαρακτηριστικό, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς πρώτης ὕλης (LILYQUIST 1996, 146). Καὶ στὴν Κρήτη ἐξ ἄλλου ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ σμίλη στὴν ἐπεξεργασία τοῦ γύψου (WARREN 1967· EVELY 1979).

44. Πρῶτος ὁ BEN DOR 1945, 101 παρατήρησε τὴν ἐλλειπτικὴ περιφέρεια τῶν παλαιστινιακῶν ἀλαβάστρων, ποὺ κατὰ τὴ Lilyquist ἀποτελεῖ καθαρὰ τοπικὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο, ἐφ' ὅσον ἀπαντᾶ καὶ στὴν πρώιμη κεραμικὴ τῆς Συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς (LILYQUIST 1996, 145).

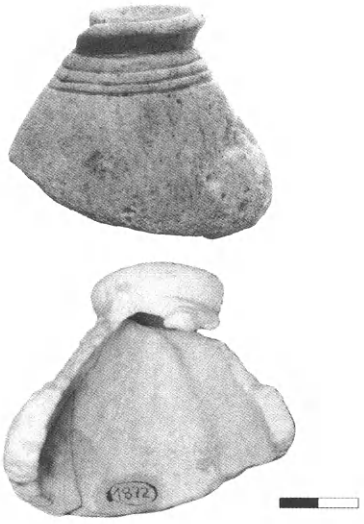

Εἰκ. 10. Τμῆμα κλεισιοῦ ἀγγείου ἀπὸ γύψο (ἀρ. εὑρ. 1872).

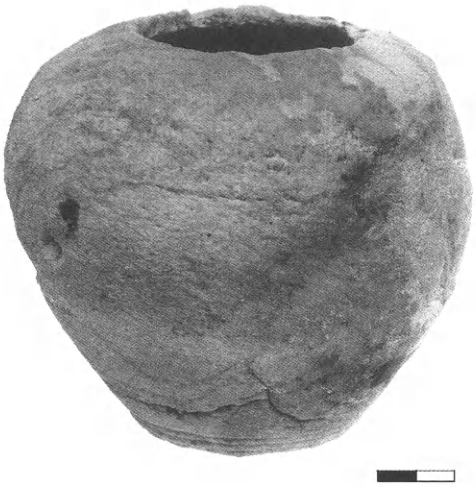

Εἰκ. 11. Κλειστὸ ἀγγεῖο ἀπὸ γύψο (ἀρ. εὑρ. 1359).

λακώσεις στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ[45], ἀκόμη καὶ μὲ τὸ ἀπολῆγον σὲ ἀκμὴ χεῖλος του[46]. Πήλινο ἀλάβαστρο τῆς πρώιμης περιόδου τῆς 18ης ὡστόσο Δυναστείας φέρει γραπτὲς ὁριζόντιες ταινίες στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ[47]. Στὴν Κρήτη, ὅμως, αὐλακώσεις στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα ἀποτελοῦν διακοσμητικὸ στοιχεῖο τοῦ λίθινου ἀλαβάστρου καθὼς καὶ ἄλλων λίθινων ἀγγείων[48].

Ἀγγεῖο κλειστὸ μὲ διακεκριμένο ὦμο, χωρὶς λαιμό (εἰκ. 11). Ἔχει σχῆμα ἀνάστροφο ἀπιόσχημο. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ γύψο[49]. Ἐξ αἰτίας τοῦ ὑλικοῦ κατασκευῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ σχήματός του, ὁ Warren θεώρησε ὅτι εἶναι συροπαλαιστινιακό[50]. Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος εἶναι σύνηθες στὴν αἰγυπτιακὴ τυπολογία, τὴν ὁποία ἐξ ἄλλου ἀντιγράφουν καὶ οἱ Παλαιστίνιοι τεχνίτες. Ἀπαντᾶ κυρίως σὲ πρώιμα λίθινα καὶ πήλινα ἀγγεῖα[51]. Τὸ ἀγγεῖο ὅμως τοῦ Ἀκρω-

45. Ὁριζόντιες αὐλακώσεις διακοσμοῦν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χείλους σταγονόσχημων ἀγγείων τῆς 12ης Δυναστείας (Petrie 1977, 10, πίν. XXXIX: 656).

46. Τὰ συροπαλαιστινιακὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν συνήθως ἐπίπεδη ἐπιφάνεια (Lilyquist 1996, 145).

47. Lilyquist 1995, εἰκ. 3.

48. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀλαβάστρου βλ. Warren 1969, 4, καὶ P359, 367, 396, 399 ἄλλοι τύποι ποὺ μιμοῦνται αἰγυπτιακὰ πρότυπα.

49. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1359, ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο 2 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* IV, 40, πίν. 97a). Ἡ περιφέρεια τοῦ στομίου παρουσιάζει ἀνωμαλία μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἔντονη διάβρωση τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὄχι ἀπὸ ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση προϋπάρχοντος λαιμοῦ, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκλεισθεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα.

50. Ὡς τὰ μόνα πλησιέστερα παράλληλα θεωρεῖ τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου C τοῦ Ben Dor, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι σαφέστατα ραδινὰ μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ μιμοῦνται αἰγυπτιακὸ τύπο τοῦ Μέσου Βασιλείου (Warren 1979, 94· Ben Dor 1945, 102· Petrie 1977, πίν. XXIX).

51. Στὰ λίθινα ἀγγεῖα πλησιέστερος εἶναι ὁ βαρελοειδὴς τύπος (Petrie 1977, 8, πίν. XXV, καὶ ἰδιαιτέρως τὰ 459, 460, καὶ Khouli 1978, κατηγορία III, κυρίως ὁ τύπος J, ἰδιαιτέρως πίν. 74: 1721, 75: 1725, 1735, καὶ ὁ τύπος L, ποὺ περιλαμβάνει μικρῶν διαστάσεων ἀγγεῖα, ἰδιαιτέρως πίν. 78: 1915, 1920). Γιὰ πήλινα ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ βλ. Kelley 1976, πίν. 4.7, 42.7: 54l, p, r, t, 44.10: 54l, m, r, t, v, w.

Εἰκ. 12. Κυλινδρικὸ φιαλίδιο ἀπὸ γύψο (ἀρ. εὑρ. 1873).

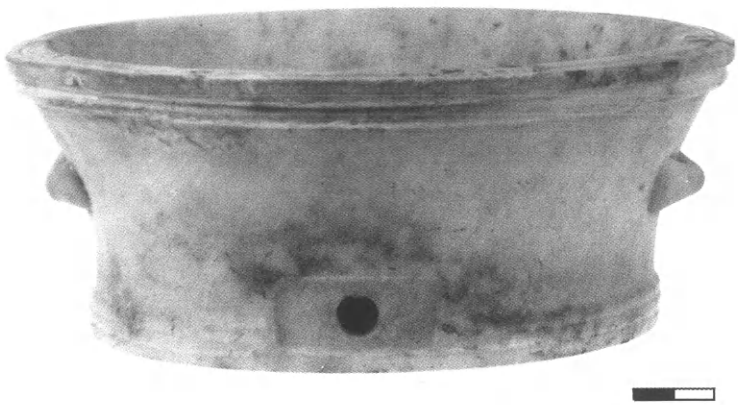

Εἰκ. 13. Μαρμάρινη προχυτικὴ λεκανίδα (ἀρ. εὑρ. 1831).

τηρίου δὲν ἔχει διακεκριμένο λαιμὸ καὶ χεῖλος καὶ ἐπὶ πλέον φέρει ὁριζόντιες αὐλακώσεις στὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματός του, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἀπαντᾶ στὰ αἰγυπτιακὰ ἢ παλαιστινιακὰ δείγματα.

Στὴν περίπτωση ἑπομένως αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὸν συνδυασμὸ τῆς χρήσης τοῦ γύψου μὲ τὴν ἀπόδοση ἑνός, ἔστω παρηλλαγμένου, αἰγυπτιακοῦ τύπου. Ἴσως ἔχει ἐνδιαφέρον στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀναφορὰ στὴν προτίμηση τῶν Μινωιτῶν στὸ ἀνάστροφο ἀπιόσχημο σχῆμα, τὸ ὁποῖο πετύχαιναν ἀκόμη καὶ μὲ μετατροπὴ τῶν αἰγυπτιακῶν ἀλαβάστρων[52].

Μικρὸ κυλινδρικὸ φιαλίδιο μὲ ἐπιπεδόκυρτη βάση (εἰκ. 12). Αὐλακώσεις περιτρέχουν ἐξωτερικῶς τὸ χεῖλος καὶ μία ἄλλη διακοσμεῖ τὴν ἐπιφάνειά του. Δύο μικρά, ἀνάγλυφα ὀρθογώνια συμπληρώνουν τὴν ἐξωτερικὴ διακόσμηση τοῦ χείλους[53]. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ γύψο. Ἡ διακόσμηση τὸ καθιστᾶ πρωτότυπο, τὸ ἁπλὸ ὅμως σχῆμα τοῦ σώματος ἀπαντᾶ σὲ φιάλες τῆς Κρήτης[54] καὶ ἴσως δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναζήτηση προτύπων ἀπὸ μακριά[55].

Λεκανίδα μὲ κρουνό, μὲ κοῖλα τοιχώματα (εἰκ. 13). Φέρει ἔνθετες λαβὲς καὶ εἶχε ἔνθετο κρουνό, ἀπὸ φθαρτὸ πιθανῶς ὑλικό. Ἀνάγλυφοι δακτύλιοι διακοσμοῦν ἐξωτερικῶς τὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση[56]. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ λευκὸ ἐξαιρετικῶς λεπτόκοκκο μάρμαρο. Τὸ ρηχό,

52. Γιὰ συγκεντρωμένα παραδείγματα βλ. PHILLIPS 1991, sub-type Ia, 93.

53. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1873, ἀπὸ τὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* V, 32, πίν. 73a, ἀριστερά).

54. Ἀναφέρομαι στοὺς τύπους 8 καὶ 32 τοῦ Warren. Ὁ τύπος 8 ἔχει συνήθως ἐξέχον χεῖλος καὶ ὑπερυψωμένη βάση, ὑπάρχουν ὅμως καὶ φιάλες χωρὶς διαμορφωμένη βάση, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ διακόσμηση αὐλακώσεων ἐξωτερικῶς τοῦ χείλους (WARREN 1969, 21 κέ., εἰδικότερα φιάλη τῆς παραλλαγῆς J, ἀπὸ τὰ Γουρνιά, 25, D91, P141). Ὁ τύπος 32 ἔχει συνήθως ὑπερυψωμένη βάση, ἁπλὸ ὅμως χεῖλος καὶ φέρει ἐνίοτε αὐλακώσεις ἐξωτερικῶς τοῦ χείλους (WARREN 1969, 78, εἰδικότερα οἱ φιάλες τῆς παραλλαγῆς C, P446 ἀπὸ τὰ Μάλια καὶ D243 ἀπὸ τὸν Μόχλο).

55. Ὁ Warren παραπέμπει σὲ ξύλινη φιάλη ἀπὸ τὴν Ἰεριχώ. Ἡ ὁμοιότητα στὸ σχῆμα τοῦ σώματος, ἀλλὰ κυρίως ἡ χρήση τοῦ γύψου τὸν ὁδήγησαν στὴν ὑπόθεση τῆς συροπαλαιστινιακῆς προέλευσης τοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι (WARREN 1979, 89-90).

56. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1831, ἀπὸ τὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ (*Thera* V, 32, πίν. 69, 70).

πρὸς τὸ χεῖλος διευρυνόμενο σῶμα θυμίζει μᾶλλον πρωτοκυκλαδικὲς δημιουργίες[57], ἐνῶ οἱ ὁριζόντιες λαβὲς δὲν εἶναι ἄγνωστες στὴ μινωικὴ τυπολογία, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς προσθήκης ἐπὶ μέρους μορφολογικῶν στοιχείων[58]. Ἀκόμη καὶ ὁ συσχετισμός του μὲ πιεστήρια κρασιοῦ[59] πάλι ὁδηγεῖ στὴ μινωικὴ τυπολογία.

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ περιλαμβάνονται ἐπίσης ἀγγεῖα γνωστῆς τυπολογίας, κατασκευασμένα ὅμως ἀπὸ γύψο.

Ποτήρι κοινωνίας (εἰκ. 14:α). Σώζεται μόνο τὸ δοχεῖο κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του[60]. Ἕνα δισκοειδὲς πῶμα, ἐπίσης ἀπὸ γύψο, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ἀγγεῖο αὐτό, ἐπειδὴ ἡ διάμετρός του ταιριάζει μὲ τὴ διάμετρο τοῦ χείλους τοῦ ποτηριοῦ καὶ βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο (εἰκ. 14:β). Τὸ πῶμα ἔχει λοξότμητη περιφέρεια ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει καλὴ ἐφαρμογή. Ἡ ἔλλειψη λαβῆς, ἡ ὁποία συνηθίζεται στὰ μινωικὰ πώματα, χαρακτηρίζει τὰ δισκοειδὴ πώματα τῆς Αἰγύπτου ἀλλὰ καὶ τὰ πώματα τῆς πρώιμης κυκλαδικῆς λιθουργίας[61]. Ἐὰν πράγματι ποτήρι καὶ πῶμα συνανήκουν, τότε ἔχομε μία μοναδικὴ παραλλαγὴ τοῦ γνωστοῦ τύπου τοῦ ποτηριοῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχει πῶμα. Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο εἶναι τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς.

Στὴν περίπτωση τοῦ ποτηριοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου, σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἀποδίδεται ἕνας γνωστὸς μινωικὸς τύπος σὲ ὑλικὸ πού, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Μινωίτες λιθουργούς[62].

Πῶμα ἐλλιπές (εἰκ. 14:γ)[63]. Ἀνήκει στὸν μινωικὸ τύπο τοῦ δισκοειδοῦς πώματος μὲ κομβιόσχημη λαβή. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ σημαντικὴ εἶναι ἡ χρήση τοῦ γύψου στὴν ἀπόδοση ἑνὸς μινωικοῦ τύπου.

Τὰ ἀγγεῖα τῆς τελευταίας ὁμάδας παρουσιάζουν μία δυσκολία στὸν προσδιορισμὸ τῆς προέλευσής τους. Στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ἡ ἀναμφισβητήτως μεγάλη καὶ σημαντικὴ παραγωγὴ τῆς Κρήτης ὁδήγησε στὴν ὑπερβολικὴ γενίκευση κάθε λίθινο ἀγγεῖο νὰ θεωρεῖται μινωικό[64].

---

57. Ἀναφέρομαι στὸν τύπο τῆς ρηχῆς φιάλης μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ κοῖλα τοιχώματα, ποὺ συνήθως φέρει δύο ὁριζόντιες ἀποφύσεις στὸ ἐπίπεδο τοῦ χείλους (ὅπως φιάλη Μουσείου Σύρου, ἀρ. εὑρ. 386, καὶ φιάλη Μουσείου Νάξου, ἀρ. εὑρ. 4363, Δεβετζη 1992, σχ. 18: 168, 174).

58. Ὁριζόντιες λαβὲς φέρουν τὰ καδόσχημα προχυτικὰ ἀγγεῖα (Warren 1969, 34, τύπος 14). Σὲ μεγάλες πρόχους ὁ λαιμὸς καὶ ἡ λαβὴ εἶναι πρόσθετα, ὅπως ἐπίσης ὁ λαιμὸς σὲ ρυτά (Warren 1969, 42 καὶ 84 ἀντιστοίχως). Προσθήκη ἐπὶ μέρους στοιχείων γινόταν συνήθως στὴ μετατροπὴ εἰσηγμένων ἀγγείων (Phillips 1991, 92 κέ.· Warren 1997). Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ὡς μικρογραφικὴ ἀπόδοση ληνοῦ (Κοράκα - Platon 1993).

59. Κοράκα - Platon 1993, 83.

60. Πρόκειται γιὰ τὸ λίθινο ἀγγεῖο ἀρ. εὑρ. 1877, ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ. Μαζὶ βρέθηκε καὶ τὸ πῶμα ἀρ. εὑρ. 1876. Ἀναφέρονται καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸν Warren, ἀλλὰ ὡς μαρμάρινα (Warren 1979, 93).

61. Γιὰ αἰγυπτιακὰ πώματα βλ. Khouli 1978, πίν. 81: 2139, 2184· Petrie 1977, πίν. XII, XXIX· Lilyquist 1995, εἰκ. 8-9, 66, 84-86, 89, 139. Γιὰ τὰ κυκλαδικὰ πώματα βλ. Δεβετζη 1992.

62. Τὸ ποτήρι κοινωνίας εἶναι γιὰ τὸν Warren μινωικὸς τύπος ποὺ κατασκευαζόταν σὲ μεγάλη ποικιλία πετρωμάτων (Warren 1969, τύπος 15, 36). Ὁ Evans διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ ποτηριοῦ κοινωνίας «corresponds with that of a well-known XVIII-Dynasty type of alabastron» (*PM* IV, 391), ἀναφερόμενος στὸν τύπο τοῦ ἄωτου κυπέλλου σὲ σχῆμα λωτοῦ (βλ. Petrie 1977, 12, πίν. XXXII: 813-819· Aston 1996, 74, εἰκ. 100: 47-52, 127: 900, 178: 426, 218e, γιὰ τὸν λίθινο καὶ τὸν κεραμικὸ ἀντιστοίχως).

63. Ἀρ. εὑρ. 138, ἀδημοσίευτο, ἀπὸ τὸ δωμάτιο 1α τοῦ Συγκροτήματος Δ.

64. Γιὰ τὰ μινωικὰ ἐκτὸς Κρήτης ἀγγεῖα βλ. Warren 1967. Γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τοῦ ρυτοῦ ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο ἢ *antico rosso* (βλ. παραπάνω, σημ. 27). Ὁ Warren γράφει: «Although this magnificent vessel is unique in shape there can be little doubt that it is a Minoan piece from Crete».

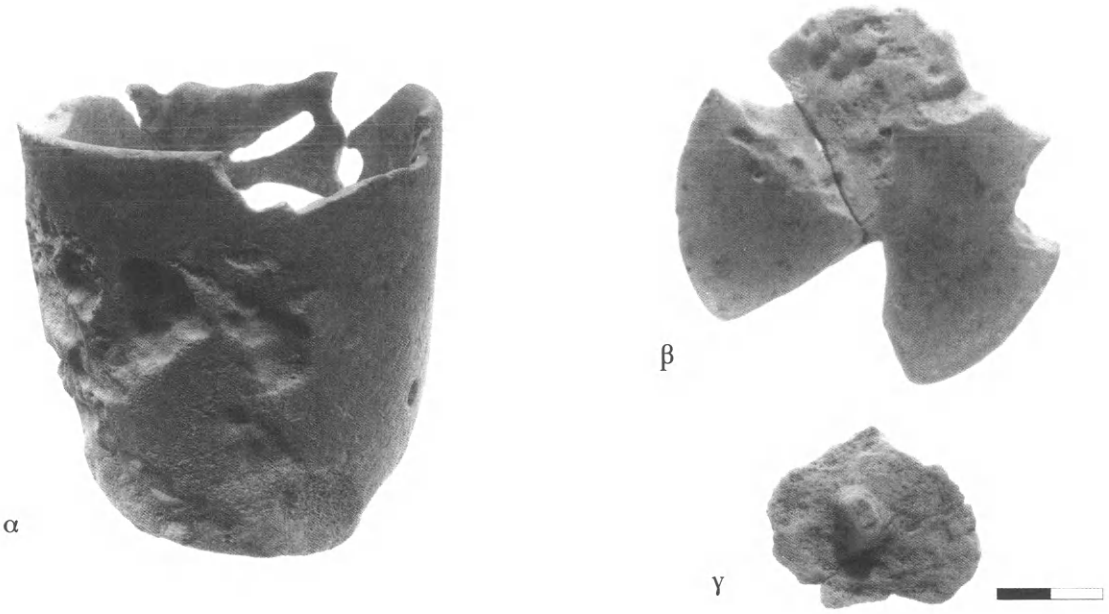

Εἰκ. 14. Ἀγγεῖα κατασκευασμένα ἀπὸ γύψο: α. ποτήρι κοινωνίας (ἀρ. εὑρ. 1877)· β. πῶμα (ἀρ. εὑρ. 1876)· γ. πῶμα (ἀρ. εὑρ. 4327).

Ἐπίσης, τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς ἐξελήφθη συχνὰ ὡς τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν προέλευση ἑνὸς ἀγγείου[65]. Στὶς περιπτώσεις ὅμως ποὺ δὲν ὑπάρχουν παράλληλα, ἡ προέλευση παραμένει ἀσαφής[66]. Τὸ ἐρώτημα ποὺ γεννᾶται εἶναι μήπως τελικῶς γιὰ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἄλλες πηγὲς προέλευσης, ἐγχώριες καὶ ξένες. Τὸ μικρό τους πλῆθος ὑποδηλώνει πιθανῶς μικρὰ ἐργαστήρια ἢ καὶ μεμονωμένους τεχνίτες, ἐνῶ ἡ μοναδικότητά τους ἐνισχύει ἴσως τὴν πιθανότητα νὰ τὰ κατασκεύασαν διαφορετικοὶ δημιουργοί.

Ἕνα στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι ἡ προτίμηση στὰ λευκὰ πετρώματα. Στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι συχνὴ ἡ παρουσία τοῦ γύψου, τοῦ «αἰγυπτιακοῦ ἀλαβάστρου», ἀλλὰ καὶ τοῦ λευκοῦ μαρμάρου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα πολλὰ ἀγγεῖα γνωστῶν μινωικῶν τύπων ἀλλὰ καὶ πρωτότυπα. Τὰ λευκὰ πετρώματα δὲν εἶχαν ἰδιαίτερη προτίμηση στὴν Κρήτη σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς Κυκλάδες, ὅπου τὸ ἐπιχωριάζον λευκὸ μάρμαρο ἀποτελοῦσε τὸ ἀποκλειστικὸ σχεδὸν ὑλικὸ γιὰ τὶς δημιουργίες τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Καὶ ὁ γύψος ὅμως, ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρέως στὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή, δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριο γιὰ τὴν ἐκεῖθεν προέλευση τῶν γύψινων ἀγγείων τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἐφ' ὅσον χρησι-

65. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὰ ἀλάβαστρα ἀπό «αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο» ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ἐκτὸς Αἰγύπτου (γιὰ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου βλ. Pendlebury 1930· Warren 1969, 112, γιὰ τῆς Παλαιστίνης βλ. Ben Dor 1945, 101).

66. Γιὰ δύο πώματα (*Thera* V, πίν. 72) ὁ Warren λέει: «Given their probable material and absence of any Aegean parallels they may perhaps have a Syro-palestinian origin» (Warren 1979, 98). Ὅμως δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὸ ὑλικὸ καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἀναφέρει παράλληλα ἀπὸ τὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή. Ἐπίσης σημειώνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν παράλληλα στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ἐνῶ ὁ τύπος τοῦ δισκοειδοῦς πώματος μὲ ταινιωτὴ λαβὴ ἀνήκει στὴ μινωικὴ τυπολογία (Warren 1969, 68). Ἀναφέρει ὅμως δύο ἀκόμη εὑρήματα τοῦ Ἀκρωτηρίου μὲ τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ρόδακα (προσθέτω καὶ τὶς τοιχογραφίες). Περαιτέρω σχολιασμὸ βλ. Devetzi 2000, 134-136.

μοποιήθηκε καὶ σὲ καθαρὰ μινωικοὺς τύπους. Μήπως ἑπομένως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ μία αἰγαιακὴ προέλευση, καὶ μάλιστα κυκλαδική, κάποιων ἀγγείων τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἐπὶ πλέον νὰ ἐξετασθεῖ ἡ θέση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀκρωτηρίου σὲ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση;

Ἡ εὕρεση πυρήνων, ἑνὸς ἡμιτελοῦς ἀγγείου καὶ ἀγγείων κατασκευασμένων ἀπὸ ντόπιο φλεβωτὸ μάρμαρο στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας μαρτυροῦν γιὰ ἐγχώρια ἄσκηση τῆς λιθουργίας[67]. Δὲν βρέθηκαν ὡστόσο πρωτότυπες δημιουργίες, οὔτε παρατηρήθηκε προτίμηση στὰ λευκὰ ὑλικά. Στὸ Ἀκρωτήρι ἀντιθέτως εἶναι φανερὴ ἡ προτίμηση στὰ λευκὰ πετρώματα καὶ μαρτυρεῖται ἡ κατασκευὴ ἀλλὰ καὶ ἐντυπωσιακὴ συγκέντρωση μοναδικῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ ἡ ἐπεξεργασία ποικίλων πετρωμάτων, ντόπιων καὶ εἰσηγμένων. Στὸ Ἀκρωτήρι ὑπῆρχε ἐπὶ πλέον παράδοση στὴ λιθουργία ἤδη ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ[68]. Στὴν περίπτωση ποὺ πράγματι ἡ πηγὴ προέλευσης κάποιων ἀγγείων βρίσκεται στὶς Κυκλάδες, καὶ ἴσως καὶ στὸ ἴδιο τὸ Ἀκρωτήρι, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ γύψου πιθανῶς ὀφείλεται σὲ ἐπιρροὴ ἀπὸ τὴ Συροπαλαιστινιακὴ περιοχή.

Γενικῶς, τὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀποτελοῦν μία σημαντικὴ κατηγορία εὑρημάτων, διότι παρέχουν στοιχεῖα τόσο γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο ὅσο καὶ γιὰ τὸν ναυτικὸ καὶ ἐμπορικὸ χαρακτήρα του. Σὲ καμία ὅμως περίπτωση δὲν καθιστοῦν ὑποδεέστερη τὴν ἐγχώρια παραγωγή, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξ ἴσου σημαντική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ASTON 1994 — B. G. ASTON, *Ancient Egyptian Stone Vessels: Materials and Forms* (Heidelberg).

ASTON 1996 — D. A. ASTON, Egyptian Pottery of the New Kingdom and Third Intermidiate Period, *Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens*, τ. 13 (Heidelberg).

BARBIERI et al. 2002α — H. BARBIERI - CHR. LILYQUIST - G. TESTA, Provenancing Egyptian and Minoan Calcite-Alabaster Artifacts through $^{86}SR/^{87}SR$ Isotopic Ratios and Petrography, στὸ LAZZARINI 2002, 403-419.

BARBIERI et al. 2002β — H. BARBIERI - G. TESTA - D. MEROLA - Y. POLYCHRONAKIS - V. SIMITZIS, Comparative Strontium-Isotope Analysis and Petrography of Egyptian and Cretan Limestone and Calcite-Alabaster, στὸ LAZZARINI 2002, 415-425.

BEN DOR 1945 — I. BEN DOR, Palestinian Alabaster Vases, *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, τ. XI, 93-112.

BETANCOURT 1985 — P. P. BETANCOURT, *The History of Minoan Pottery* (Princeton).

BUCHHOLZ 1963 — H. G. BUCHHOLZ, Steinerne Dreifussschalen des ägäischen Kulturkreises und ihre Beziehungen zum Osten, *Jdl* 78, 1-77.

BUCHHOLZ 1980 — H. G. BUCHHOLZ, Some Observations Concerning Thera's Contacts Overseas during the Bronze Age, στὸ *TAW* I, 227-240.

BOURKE - SPARKS 1995 — S. J. BOURKE - R. T. SPARKS, The DAS Excavations at Pella in Jordan

67. CASKEY 1962, 272, πίν. 98· CUMMER -SCHOFIELD 1984, 140, εἰδικότερα πυρῆνες 141a, 216, 217, 556a, 1091-1093, 1186, 1404, πίν. 43, ἡμιτελὲς ρυτὸ 396, ἀγγεῖα ἀπὸ ντόπιο φλεβωτὸ μάρμαρο 87, 318, 1721, 1501, πίν. 42.

68. Ἀναφέρομαι στὰ πρωτοκυκλαδικῆς τυπολογίας σκεύη ἀπὸ ντόπια ἠφαιστειακὰ πετρώματα, ὅπως εἶναι ὁ ὑπερμεγέθης πίθος (*Thera* III, 22, εἰκ. 7, 9, γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. SOTIRAKOPOULOU 1996, 129) καὶ τριβεῖα-πινάκια, ὅπως τὸ ἀρ. εὑρ. 184 (*Thera* I, 38, εἰκ. 54).

1963/64, στὸ S. J. Bourke - J.-P. Desoeuadres (ἐπιμ.), *Trade, Contact and the Movement of Peoples in the Eastern Mediterranean. Studies in Honour of J. Basil Hennesy* (Sidney) 149-167.

Caskey 1962 — J. Caskey, Excavations in Keos, 1960-1961, *Hesperia* 31, 261-283.

Cummer - Schoffield 1984 — W. W. Cummer - E. Schoffield, *Ayia Irini: House A*, *Keos* III (Princeton).

Davies 1923 — N. de G. Davies, *The Tombs of two Officials of Tuthmosis the Fourth* (Nos 75 and 90) (London).

Devetzi 2000 — A. Devetzi, The "Imported" Stone Vases at Akrotiri, Thera: A New Approach to the Material, *BSA* 95, 121-139.

Δεβετζη 1992 — Α. Δεβετζη, *Τὰ λίθινα πρωτοκυκλαδικὰ σκεύη* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

Einfalt 1978 — H. C. Einfalt, Stone Materials in Ancient Akrotiri - a Short Compilation, στὸ *TAW* I, 523-527.

Einfalt 1979 — H. C. Einfalt, Petrological Analyses of the Bucket-Jar from the House of the Ladies, Thera, and of Rosso Antico Samples, στὸ Warren 1979, 110-112.

Evely 1979 — R. D. G. Evely, Some Manufacturing Processes in a Knossian Stone Vase Workshop, *BSA* 74, 127-137.

Furumark 1941 — A. Furumark, *The Mycenaean Pottery* (Stockholm).

Kelley 1976 — A. Kelley, *The Pottery of Ancient Egypt* (London).

Khouli 1978 — A. El-Khouli, *Egyptian Stone Vessels, Predynastic Period to Dynasty III: Typology and Analysis* (Mainz).

Khouli et al. 1993 — A. El-Khouli - R. Holthoer - O. Kaper - G. Hope, *Stone Vessels, Pottery and Sealings from the Tomb of Tut'Ankhamun* (Oxford).

Kopaka - Platon 1993 — K. Kopaka - L. Platon, «Ληνοὶ μινωικοί». Installations minoennes de traitement des produits liquides, *BCH* 117, 35-101.

Lazzarini 2002 — L. Lazzarini (ἐπιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the 6th International Conference, Venice, 15-18 June 2000, Asmosia* VI (Padova).

Lilyquist 1995 — Chr. Lilyquist, *Egyptian Stone Vessels: Khian to Tuthmosis IV* (New York).

Lilyquist 1996 — Chr. Lilyquist, Stone Vessels at Kamid el-Loz: Egyptian, Egyptianizing, or Non-Egyptian? A Question at Sites from Sudan to Iraq to the Greek Mainland, στὸ R. Hachmann, *Kamid el-Loz*: 16. «Schatzhaus»-Studien (Bonn) 133-173.

Μαρθαρη 1993 — Μ. Μαρθαρη, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἠφαιστειακῆς καταστροφῆς* (ἀδημ. δ. δ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

Ντουμας 1990 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 224-235.

Ντουμας 1992 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 176-188.

Ντουμας 1993 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 164-187.

Ντουμας 1994 — Χρ. Ντουμας, Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας, *ΠΑΕ*, 155-166.

Παπατρεχας - Περδικατσης 1987 — Χ. Παπατρεχας - Β. Περδικατσης, *Πετρολογικὴ μελέτη δειγμάτων ἠφαιστειακῶν πετρωμάτων ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου Σαντορίνης* (δακτυλογραφημένη μελέτη, ΙΓΜΕ).

Pendlebury 1930 — J. D. S. Pendlebury, *Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area* (Cambridge).

Pendlebury 1939 — J. D. S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete* (London).

Petrie 1977 — F. Petrie, *The Funeral Furniture of Egypt with Stone and Metal Vases* (London).

Phillips 1991 — J. Phillips, *The Impact and Implications of the Egyptian and "Egyptianizing" Material Found in the Bronze Age Crete C.A. 3000-C.A. 1100 B.C.* (ἀδημ. δ. δ., University of Toronto).

Sakellarakis 1990	I. Sakellarakis, The Fashioning of Ostrich-Egg Ryta in the Creto-Mycenaean Aegean, στὸ *TAW* III. 1, 285-308.
Sotirakopoulou 1996	P. Sotirakopoulou, The Dating of the Late Phylakopi I as Evidenced at Akrotiri on Thera, *BSA* 91, 113-136.
Vercoutter 1956	J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde egéen préhéllenique* (Paris).
Wachsmann 1987	S. Wachsmann, *Aegeans in the Theban Tombs* (Leuven).
Ward 1971	W. Ward, *Egypt and the Mediterranean World 2200-1900 B.C.* (Beirut).
Warren 1967	P. Warren, Minoan Stone Vases as Evidence for Minoan Foreign Connexions in the Aegean Late Bronze Age, στὸ *Proceedings of the Prehistoric Society*, New Series, XXXIII, 37-56.
Warren 1969	P. Warren, *Minoan Stone Vases* (Cambridge).
Warren 1978	P. Warren, The Unfinished Red Marble Jar at Akrotiri, Thera, στὸ *TAW* I, 555-568.
Warren 1979	P. Warren, The Stone Vessels from the Bronze Age Settlement at Akrotiri, Thera, *AE* 1979, 82-113.
Warren 1997	P. Warren, The Lapidary Art - Minoan Adaptation of Egyptian Stone Vessels, στὸ P. P. Betancourt - R. Laffineur, *Τέχνη: Craftsmen, Craftswomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Le recontre égiènne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum* 16 (Liège) 209-223.
Wilkinson 1994	R. Wilkinson, *Reading Egyptian Art* (London).

SUMMARY

THE IMPORTED STONE VASES AT AKROTIRI: A NEW APPROACH

Anastasia Devetzi

The presence of stone vases at a site means either local activity, when an appreciable quantity of them and factors such as the existence of raw material and characteristic evidence of stone-working are combined, or import from other regions, when their quantity is small and there is no evidence of local production. There are also cases in which alongside the proven local production, stone vases were also imported.

Akrotiri exemplifies the last case and its stone vases illustrate the character of the settlement. That is, it has its own production and concurrently an economy based on maritime trade, which enabled it to acquire luxury goods from abroad. Basic criteria for distinguishing the stone vases at Akrotiri are the raw material and the typology.

As far as raw material is concerned, there are vases made of local volcanic stones, such as andesites, microdiorites, lavas, tuffs, and others made of stones alien to Thera, such as various marbles – white, veined, red, perhaps antico rosso, serpentines and gypsum. Of the marbles, white abounds in the Cyclades and there are indications of the working of a very fine-grained kind at Akrotiri; veined are encountered in the Cyclades and Crete, but there is evidence that they were worked at Akrotiri; antico rosso is found in the Peloponnese, and was also worked at Akrotiri. Serpentines are abundant in Crete, and at Akrotiri are always combined with Minoan vase types, while there is no indication of local working of these stones. Gypsum was not used for vases in Crete, in contrast to Predynastic Egypt and the Syro-Palestinian littoral, where it was the predominant raw material for the local production of stone vases.

With regard to typology, the vases at Akrotiri are distinguished into those of known typology, such as Minoan, Egyptian and Syro-Palestinian, and those of unique types, without exact parallels. The Minoan stone vases, which account for the largest percentage of imports, are of the types of bowl with carinated shoulder, plain bowl with distinct base, juglet, spouted bucket-shaped vessel, rhyton in the shape of an ostrich egg and two-nozzle lamp. Egyptian types are identified securely in a cylindrical vase, probably of the end of the Old Kingdom, and Syro-Palestinian types include an alabastron of the baggy-shaped variation.

Vases of unique types are examined in combination with their material. This correlation of material and type was considered necessary because although volcanic rocks certainly point to local products, rocks alien to Thera do not unconditionally indicate imported ones. This approach showed the following:

Imported vases conforming to a known typology are fashioned in stones familiar in their place of production. Thus, the Minoan vases are of serpentine, the Egyptian cylindrical vases is of "Egyptian alabaster" and the Syro-Palestinian alabastron is of gypsum.

Vases of local production belong to a known typology or to Theran types and are made either of local volcanic stones or of imported stones. The copies of foreign types in local stones include bowl-shaped mortars that render the Minoan type of the conical bowl with distinct base, as well as mortars of the Syro-Palestinian tripod type. An unfinished jar of the Minoan cylindrical, bridge-spouted type is made from imported material. Characteristic example of a Theran type in imported material is a conical rhyton with strap handle, which copies the corresponding Theran pottery type, while portable lamps of a type unknown from other regions have been rendered in volcanic stones.

To a last category belong unique types without parallels or known types made in materials not usual their place of provenance. Characteristic examples of the first case are:

– a small krater of "Egyptian alabaster",
– a variation of the Palestinian alabastron of gypsum,
– a closed vase with distinct shoulder of gypsum,
– a small cylindrical bowl of gypsum,
– a small lekanis of white marble.

Examples of the second case are:

– a communion chalice of the known Minoan type, of gypsum,
– a lid of Minoan disc-shaped type with button handle, also of gypsum.

It is difficult to determine the provenance of the vases of the last category. Common traits of them are the white stones, which were not popular in Crete, in contrast to Egypt and the Syro-Palestinian littoral, where "Egyptian alabaster" and gypsum were widely used. However, the rendering of Minoan types in gypsum leads us to an Aegean source. The preference for white material in the Cyclades, where white marble is abundant and was the almost exclusive material for Early Cycladic creations, prompt the thought that perhaps these vases or at least some of them are Cycladic artworks. In this case, perhaps Akrotiri, with its undoubted local tradition in stone-carving, production of interesting types and ascertained working of white materials, could be the place where these vases were created.

In general, the imported vases at Akrotiri constitute an important category of finds because they provide information on the settlement's relations with the rest of the world and on its maritime and mercantile character. However, local production was by no means inferior, and indeed seems to have been equally important.

Η Μινωικη Οψη της Αρχιτεκτονικης του Ακρωτηριου[1]

Ὅσοι ἐργάσθηκαν καὶ ἐργάζονται στὸ Ἀκρωτήρι, τριάντα χρόνια τώρα, γνωρίζουν ὅτι ὁ τόπος αὐτὸς ἔχει ἕναν μοναδικὸ τρόπο νὰ ἀνταμείβει τὶς ἀτέλειωτες ὧρες δουλειᾶς, τὴν ἄφθονη ἡφαιστειακὴ σκόνη ποὺ πέρασε στοὺς πνεύμονές μας καὶ τὶς ὁποιες δυσκολίες, μικρὲς καὶ μεγάλες, χρειάσθηκε νὰ ἀντιμετωπίσομε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια. Στὶς κοπιαστικὲς ἀναζητήσεις μας ἀπαντᾶ γενναιόδωρα μὲ ἀνέλπιστες πολλὲς φορὲς ἀποκαλύψεις.

Σὰν ἀπὸ θαῦμα, θὰ ἔλεγε κανείς, στέκεται ἀκόμη ὄρθια ἐδῶ καὶ 3.500 χρόνια ἡ μαγικὴ αὐτὴ πολιτεία. Ἕνα θαῦμα ποὺ ἔμελλε νὰ ἀλλάξει τὸν ροῦ τῆς αἰγαιακῆς ἀρχαιολογίας. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ὅμως, ὅσα ἐρωτήματα κι ἂν ἀπαντήθηκαν χάρη στὸ Ἀκρωτήρι, ἄλλα τόσα νέα γεννήθηκαν. Ἕνα ἀπὸ αὐτά –πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὶς προεκτάσεις του– ἀφορᾶ στὶς σχέσεις τῆς Θήρας μὲ τὴν Κρήτη. Ἀπὸ τὸ ξεκίνημα κιόλας τῆς ἀνασκαφῆς, ὁ ἀείμνηστος Σπ. Μαρινᾶτος παρατήρησε ὅτι ἡ πόλη ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς στὸ Ἀκρωτήρι ἔχει πολὺ μεγάλες συγγένειες μὲ τὶς πόλεις τῆς Κρήτης, ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἐνῶ διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἄλλων κυκλαδίτικων νησιῶν.

Στὴν ἀρχὴ ἡ ἔκπληξη γιὰ τὶς ὁμοιότητες αὐτὲς πῆρε τὴ μορφὴ ἀπορίας ποὺ μετὰ βίας ἔθετε στὸ τέλος τὸ ἐρωτηματικό: «εἶναι μινωικὸ τὸ Ἀκρωτήρι;», ὑπονοώντας «μήπως εἶναι μινωικὴ ἀποικία;». Ὅσο ὅμως ἡ ἔρευνα τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου προχωροῦσε σὲ βάθος, ἡ διατύπωση γινόταν πιὸ συγκρατημένη: «πόσο μινωικὸ εἶναι τὸ Ἀκρωτήρι;». Καὶ τό «πόσο» ἔφερε τό «πῶς» καὶ τό «γιατί» καὶ οὕτω καθεξῆς.

Τὸ Ἀκρωτήρι, ἂς θυμηθοῦμε, εἶναι μιὰ ὄψιμη ἀνακάλυψη: τὸ 1967, ὅταν ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἔφερνε στὸ φῶς τὰ πρῶτα κτηριακὰ κατάλοιπα, οἱ μελετητὲς τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου εἶχαν ἤδη ἀποκρυσταλλώσει τὶς βασικὲς θέσεις τους γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς καὶ τί ὁ κυκλαδικός –ἐνίοτε μάλιστα μὲ δογματικὸ τρόπο[2]. Ὁ ἴδιος ὁ Σπ. Μαρινᾶτος, ἐξάλλου, ἔφτασε στὴ Θήρα ἀναζητώντας τὴν ἐπιβεβαίωση μιᾶς ἀπάντησης ποὺ εἶχε ἤδη δώσει. Τὸ ἐρώτημα ἦταν «τί συνέβη στὴν Κρήτη γύρω στὰ μέσα τῆς 2ης χλιετίας π.Χ. καὶ ἕνας λαμπρὸς πολιτισμὸς ξαφνικὰ γίνεται στάχτες;». Καὶ ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ἦταν ὅτι συνέβη μιὰ τρομακτικὴ σὲ μέγεθος καὶ ἐπιπτώσεις ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Τὰ πράγματα

---

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει δημοσιευθεῖ στὰ ἀγγλικά, σὲ ἐλαφρῶς παραλλαγμένη μορφή: Theran Architecture through the Minoan Looking Glass, στὸ P. P. Betancourt - V. Karageorghis - R. Laffineur - W. Niemeier (ἐπιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, *Aegaeum* 20, τ. II (Liège - Austin Texas 1999), 609-615.

2. Βλ. Ζωης 1996, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀξεία κριτικὴ τοῦ Graham 1964 γιὰ ἀνάλογες δογματικὲς ἑρμηνεῖες.

ὅμως δὲν ἦσαν τόσο ἁπλά, καὶ τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἀκρωτηρίου τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ταλανίζει τὴν ἀρχαιολογικὴ κοινότητα.

Οἱ μελετητὲς τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ, ἑπομένως, μπῆκαν στὴ διαμάχη τοῦ ποσοτικοῦ καὶ ποιοτικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς μινωικότητας τοῦ Ἀκρωτηρίου ἤδη ἔντονα προϊδεασμένοι. Ἔτσι, οἱ ἀπόψεις τους κινήθηκαν μεταξὺ τριῶν σεναρίων[3]:

Σενάριο 1ο: τὸ Ἀκρωτήρι ἀνήκει στὶς Κυκλάδες καὶ μένει πιστὸ σὲ αὐτὲς ἕως τὸ τέλος, ἂν καὶ δέχεται κάποιες ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸν μινωικὸ πολιτισμό –τὸν πολιτισμὸ τῆς Κρήτης δηλαδή.

Σενάριο 2ο: τὸ Ἀκρωτήρι ἀνῆκε στὶς Κυκλάδες, ἀλλὰ ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὸν μινωικὸ πολιτισμό.

Σενάριο 3ο: τὸ Ἀκρωτήρι ἀνῆκε στὶς Κυκλάδες, ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἔμεινε οὐδέτερο καὶ αὐτοδύναμο.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σχήματα ἑρμηνείας καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές τους ἐμπεριέχουν μιὰ παγίδα προσέγγισης, διότι ἐμπλέκουν ἀδιακρίτως τρεῖς τουλάχιστον διαφορετικοὺς τομεῖς μελέτης: τὴν ἀρχαιολογία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν πολιτική. Ὁ Braudel, μιλώντας γιὰ τὸ πῶς διαμορφώθηκε ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τὰ τελευταῖα 100 χρόνια, ὡς ἱστορία σχεδὸν πάντοτε πολιτικὴ μὲ ἐπίκεντρο τὸ δράμα τῶν μεγάλων γεγονότων, δίνει πολὺ παραστατικὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὸ τεκμήριο –τὸ ἀρχαιολογικὸ εὕρημα ἐν προκειμένω– στὸ γεγονὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἁλυσίδα γεγονότων στὴν ἱστορία, καὶ μάλιστα τὴν πολιτικὴ ἱστορία[4]. Κύριος ἄξονας τῆς πορείας αὐτῆς εἶναι ὁ χρόνος· ὁ χρόνος ὁ βραχύς –ποὺ δίνει τὸ γεγονὸς– καὶ ὁ χρόνος στὴ μακρά του διάρκεια –ποὺ θὰ δώσει τὴν ἀφήγηση. Στὰ σενάρια ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω ὁ χρόνος εἶναι ρευστὸς καὶ ἡ διάκριση μεταξὺ ἀρχαιολογίας, ἱστορίας καὶ πολιτικῆς ἀσαφής.

Μία λέξη κλειδί, ἀλλὰ καὶ σημεῖο αἰχμῆς στὰ ποικίλα ἑρμηνευτικὰ σενάρια, εἶναι ἡ λέξη «ἐπιρροή». Κατ' ἀρχάς, φαίνεται νὰ ὑποβάλλει τὴν ἔννοια τοῦ διανύσματος, ἔχει δηλαδὴ κατεύθυνση (ἐν προκειμένω ὑπονοεῖται μᾶλλον μονοσήμαντα ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὴ Θήρα). Ἐπιπλέον, προϋποθέτει ἕναν φορέα, τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἀκολουθώντας τὸ παραπάνω διάνυσμα κινεῖται ἀπὸ τὸν ἕναν τόπο στὸν ἄλλο ἐπιδεικνύοντας ὄχι μόνο ταυτότητα, μὲ ὄνομα καὶ ἐπάγγελμα –γιὸς τοῦ Μίνωα, πρίγκιπας, ἱερέας, τεχνίτης– ἀλλὰ καὶ διαβατήριο. Ὡς διάνυσμα ἔχει ἐπίσης ἔνταση: πολὺ - λίγο.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «ἐπιρροὴ» συχνὰ ἀπηχεῖ παλαιὲς θεωρίες, ὅπως αὐτὴ τῆς «διάχυσης», ποὺ προϋποθέτει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ εἶναι ἐξωγενὴς καὶ ὅτι ἅμα τῇ ἐπαφῇ ἡ «μόλυνση» μεταδίδεται[5]. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ὅμως ἔχουν ἀναθεωρηθεῖ καὶ πολλοὶ μελετητὲς τονίζουν πλέον ὅτι ἡ ἀποδοχὴ ἑνὸς νέου στοιχείου δὲν γίνεται αὐτόματα, μὲ τὴν πρώτη ἐπαφή, ἀλλὰ μόνον ὅταν οἱ συνθῆκες εὐνοήσουν τὶς ἀτομικὲς ἐπιλογές. «Τὸ ὅτι γνωρίζει κανεὶς κάτι δὲν σημαίνει ὅτι θὰ τὸ κάνει», λέει χαρακτηριστικὰ ὁ Rapoport[6]. Καὶ ὁ Renfrew συμπληρώνει ὅτι «ἡ ἐφεύρεση μπορεῖ νὰ ἔχει προηγηθεῖ κατὰ πολύ, ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ὡς νεωτερισμός, συνεκτιμῶνται πολλοὶ παράγοντες»[7] (εἶναι ἡ διάκριση ποὺ κάνει μεταξὺ invention καὶ innovation).

3. Γιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν διαφόρων ἀπόψεων βλ. Wiener 1990 καὶ 1991.

4. Braudel 1986, 19-25.

5. Renfrew 1984, 390.

6. Rapoport 1969, 24.

7. Renfrew 1984, 396.

Μὲ αὐτὲς τὶς πολὺ συνοπτικές, ἀλλὰ σημαντικὲς ἐπισημάνσεις κατὰ νοῦ, θὰ προχωρήσομε τώρα σὲ μία ἐνδεικτικὴ μὲν ἀλλὰ πολὺ συγκεκριμένη ἀνάλυση στοιχείων.

Θὰ ξεκινήσομε ἀπὸ τὴν ἁπλὴ παρατήρηση ὅτι τὰ σπίτια τοῦ Ἀκρωτηρίου μοιάζουν πολὺ μὲ ἐκεῖνα τῆς Κρήτης καὶ θὰ προσπαθήσομε νὰ ἀπομονώσομε ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες αὐτὲς καὶ νὰ τὶς δοῦμε σὲ βάθος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ λάβομε ὑπόψη ὅλη τὴν ἱστορία τῶν συγκρινόμενων στοιχείων, στὴν Κρήτη, τὴ Θήρα καὶ ἀλλοῦ, γιατὶ μόνο τότε θὰ μπορέσομε νὰ ἐκτιμήσομε σωστὰ τὴν παρουσία τους στὸ Ἀκρωτήρι. Καὶ ἡ μὲν Κρήτη προσφέρει ἕναν τεράστιο θησαυρὸ πληροφοριῶν γιὰ ὅλες τὶς περιόδους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ἡ Θήρα ὅμως, παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ διατήρησή της, εἶναι πτωχὴ σὲ πληροφορίες «μακρᾶς διάρκειας».

Τὸ Ἀκρωτήρι, ὅπως τὸ βλέπομε σήμερα, ἀντιπροσωπεύει ἕναν χρονικὸ ὁρίζοντα σύντομης διάρκειας –τὴν ἀρχὴ μόνο τῆς ΥΚ Ι/ΥΜ Ια περιόδου[8]. Γνωρίζομε βέβαια ὅτι τὸ νησὶ ἔχει μακρὰ ἱστορία συνεχοῦς οἴκησης, ἡ ἀρχὴ τῆς ὁποίας ἀνάγεται στὴ Νεολιθικὴ ἐποχή[9], ἀλλὰ γιὰ τὸ παρελθόν της αὐτὸ ἔχουμε ἐλάχιστα ἅπτὰ στοιχεῖα ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀρχιτεκτονική. Μιλᾶμε, δηλαδή, γιὰ μιά «προϊστορία» 2.500 χρόνων ποὺ οὔτε νὰ τὴν ἀγνοήσουμε ἐπιτρέπεται, ἀλλὰ οὔτε θὰ ἦταν ὀρθὸν νὰ τὴν ἐκλάβουμε ὡς μία ἐνιαία, συνεκτικὴ πολιτισμικὴ παράδοση. Ἕνα πάντως εἶναι βέβαιο: ἀποκλείεται ἡ περίπτωση τῆς μηδενικῆς βάσης, νὰ ἱδρύθηκε δηλαδὴ ἕνας νέος οἰκισμός (μιὰ ἀποικία) σὲ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμὴ –ὅπως συνέβη πιθανότατα στὸ Καστρὶ τῶν Κυθήρων καὶ τὰ Τριάντα τῆς Ρόδου. Σὲ αὐτὸ συμφωνοῦν ὅλοι.

Οἱ πληροφορίες μας λοιπὸν στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ χρόνου –αὐτὴν ποὺ φτιάχνει τὴν «παράδοση»– εἶναι ἀσύγκριτα περισσότερες γιὰ τὴν Κρήτη ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὴ Θήρα. Καὶ ἐπειδὴ ὅποιος γνωρίζει πιὸ καλὰ τόσο ἀγαπᾶ πιὸ πλέρια, ὅπως λέει καὶ ὁ ποιητής, ὁ κίνδυνος παραπλάνησης καὶ ὑπερεκτίμησης διαγράφεται ἤδη. Ἀλλὰ ἐπειδὴ καὶ τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, ὅπως μᾶς προειδοποιεῖ ἕνας φίλος τοῦ ποιητῆ, ἡ ἄγνοια ἐνδέχεται καὶ δυσμένεια νὰ γεννήσει. Καί, δυστυχῶς, τὴ γνώση καὶ τὴν ἄγνοια δὲν τὴν καθορίζουν μόνο τὰ δεδομένα ἀλλὰ καὶ ἡ διάθεση τῶν ἐνδιαφερομένων νὰ ἐμβαθύνουν στὸ θέμα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὴ διελκυστίνδα μεταξὺ κρητικῆς ἐπιβολῆς καὶ κυκλαδικῆς αὐτονομίας τὴ σύρουν μετὰ πάθους οἱ μελετητές, ὁ καθένας πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δικῆς του ἐξειδίκευσης.

Γιὰ νὰ ἀπαλύνουμε κάπως τὴν ἐντύπωση τῆς βραχείας διάρκειας τῶν πληροφοριῶν μας ἀπὸ τὴ Θήρα, ἂς θυμίσομε ὅτι ὁ χρονικὸς ὁρίζοντας ποὺ προαναφέραμε ἔχει ὡς *terminus ante quem* ἕνα συγκεκριμένο δραματικὸ «γεγονός»: μιὰ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τὴν ὁποία ἀποδίδομε συμβατικὰ σὲ σεισμό. Ὑπάρχει δηλαδὴ καὶ στὴ Θήρα ἕνα «πρὶν» καὶ ἕνα «μετὰ» καί, παρόλο ποὺ τό «πρὶν» δὲν ἔχει τὴν ἰσχὺ μιᾶς παράδοσης (ἀφοῦ τὸ γεγονὸς τοῦ σεισμοῦ ὁρίζει μόνο τὸ *terminus ante quem*), περιγράφει ἁδρὰ ἔστω τὴν ὄψη ποὺ εἶχε ἡ πόλη πρὶν πάρει τὴ μορφὴ ποὺ βλέπομε σήμερα. Καὶ ἡ περιγραφὴ αὐτὴ θὰ μᾶς φανεῖ πολὺ χρήσιμη, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

8. Marthari 1984.

9. Σωτηρακοπουλου 1999.

Ἂς δοῦμε τώρα, ἐπιλεκτικὰ βέβαια, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς τελευταίας φάσης. Καὶ γιὰ νὰ μὴ βάζομε τὶς ὁμοιότητες ὅλες στὸ ἴδιο σακκί, ἂς τὶς χωρίσομε σὲ τρεῖς βασικὲς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία βασικὰ συστατικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς: τὴν τεχνολογία, τὴ λειτουργία καὶ τὴ μορφολογία (*firmitas*, *utilitas* καὶ *venustas*, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὸν Βιτρούβιο). Οἱ ἐπιρροὲς καὶ τὰ δάνεια σὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἔχει ἄλλη σημασία γιὰ τὴν κοινωνία ποὺ τὰ δέχεται καὶ γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν δότη καὶ τὸν παραλήπτη.

Οἰκοδομικὴ τεχνολογία

Στὸν τομέα τῆς τεχνολογίας οἱ ὁμοιότητες εἶναι σχεδὸν καθολικές. Ἡ οἰκοδομικὴ τεχνολογία τοῦ Ἀκρωτηρίου, στὸ σύνολό της, ἀναγνωρίζεται ἀμέσως ὡς μινωική. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς αὐτῆς οἰκοδομικῆς τεχνολογίας εἶναι ἡ χρήση τῆς λαξευτῆς πέτρας (εἰκ. 1) καὶ τοῦ κατακόρυφου ξύλινου στοιχείου (εἰκ. 2).

Ἡ λάξευση τῆς πέτρας ἔχει μεγάλη παράδοση στὶς Κυκλάδες στὴ μικρογλυπτική, ἀλλὰ στὴν οἰκοδομικὴ εἶναι ἄγνωστη πρὶν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ λαξευτὲς πέτρες ὡς δομικὸ ὑλικὸ ἐμφανίζονται στὴ ΜΜ ΙΙ περίοδο (δηλαδὴ περίπου 200 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι), στὰ πρῶτα ἀνάκτορα καὶ τὸ ἀνακτορικοῦ τύπου συγκρότημα τοῦ Quartier Mu τῶν Μαλίων[10]. Αὐτὲς οἱ πρῶτες λαξευτὲς πέτρες ἔχουν ἤδη διαμορφωμένα τὰ κύρια τεχνικὰ χαρακτηριστικά, ἔτσι ὅπως τὰ βλέπομε στὶς ὑστερότερες κατασκευές: ἔχουν λαξευτὸ μόνο τὸ πρόσωπο, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ὄγκος εἶναι ἁδρὰ ἐπεξεργασμένος σὲ πυραμιδοειδὴ μορφή, ἔχουν ἀναθύρωση στὴν ἐξωτερικὴ ἀκμὴ καὶ ἔχουν ἀκόμη καὶ τόρμους –ποὺ σημαίνει ὅτι καὶ ἡ ἐνίσχυση τῶν λαξευτῶν δόμων μὲ ξύλινα στοιχεῖα εἶχε ἤδη ἐφαρμοσθεῖ.

Ἡ τεχνικὴ τῆς λαξευτῆς τοιχοποιίας μένει λίγο ἕως πολὺ σταθερὴ μέσα στὰ 200 χρόνια ποὺ μεσολαβοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη τους ἐμφάνιση στὴν Κρήτη ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Αὐτὸ ποὺ ἀλλάζει δραστικά, ὅμως, εἶναι οἱ ἐφαρμογές της: διότι, ἐνῶ ἀρχικὰ ἀφοροῦσε μόνο στὰ ἀνάκτορα τῆς Κρήτης, κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο διαδίδεται εὐρύτατα καὶ ἐφαρμόζεται πλέον ὄχι μόνο σὲ ἀνάκτορα καὶ ἀνακτορικὰ κτήρια ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ κοινὰ σπίτια τῶν μινωικῶν πόλεων[11].

Τί ἄλλαξε ξαφνικά; Ὁπωσδήποτε ὄχι ἡ τεχνολογία. Οἱ κτίστες γνώριζαν πρὸ πολλοῦ καλὰ τὴ δουλειά τους –οἱ «πελάτες» τους ἄλλαξαν. Τὰ σπίτια μὲ λαξευτὲς τοιχοποιίες δὲν εἶναι βέβαια πολλά, εἶναι μόλις τὸ 10%-15% τοῦ συνόλου τῶν σπιτιῶν τῆς Κρήτης, σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ MacEnroe[12]. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατανέμονται σὲ ὅλο τὸ νησί –ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο μέχρι τὰ Χανιὰ– καὶ σὲ ὅλους τοὺς τύπους κτισμάτων –ἀπὸ τὶς ἐπαύλεις τύπου Σκλαβοκάμπου μέχρι τὰ ἀστικὰ σπίτια τῶν Μαλίων– δείχνει ὅτι ἡ μερίδα ἐκείνη τῆς κρητικῆς κοινωνίας ποὺ ἐκφράζεται μὲ λαξευτὲς τοιχοποιίες δὲν διαχωρίζεται εὔκολα ἀπὸ τὸ σύνολο.

10. Shaw 1971.
11. Driessen 1989-1990.
12. Βλ. MacEnroe 1982, 7.

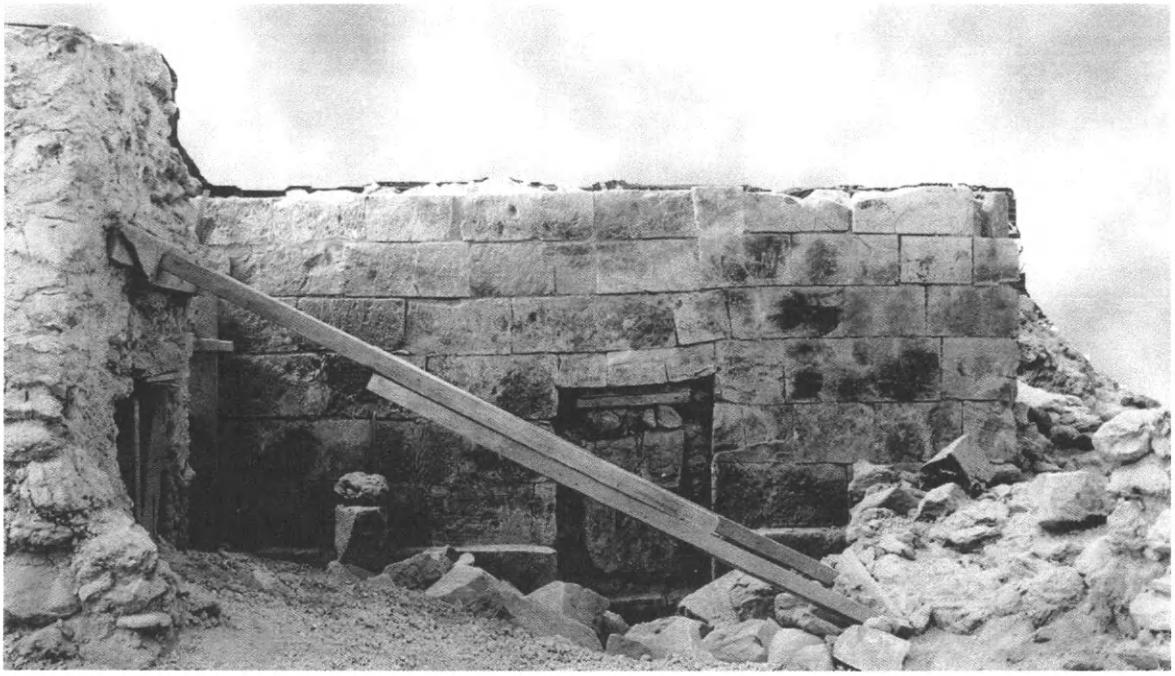

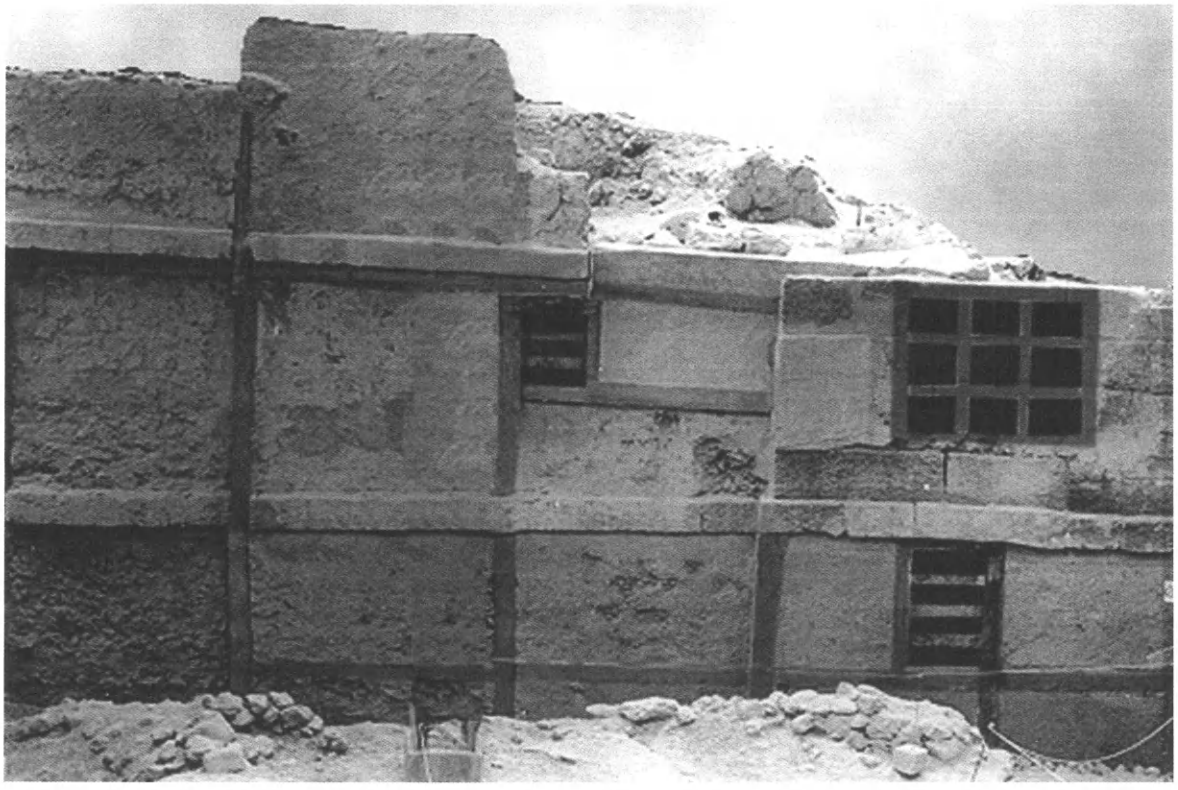

Εἰκ. 1. Ξεστὴ 4. Ὁ βόρειος λαξευτὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος.
Εἰκ. 2. Ξεστὴ 2. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος μὲ κατακόρυφο πλέγμα ξυλοδεσιᾶς (ψηφιακὴ ἐπεξεργασία εἰκόνας Κ. Παλυβοῦ).

Εἰκ. 3. Συγκρότημα Δ. Οἱ λαξευτοὶ γωνιόλιθοι τοῦ χώρου 16 (ἀριστερὰ) συνεχίζουν πρὸς τὰ κάτω, μέσα στὴν τεχνητὴ ἐπίχωση τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς. Ὁ χῶρος 15 (δεξιὰ) εἶναι ἡ εἴσοδος ποὺ προστέθηκε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ κτηρίου.

Αὐτὸ συνέβη κατὰ τὴ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ια περίοδο. Οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες τῆς Θήρας, ποὺ εἶναι πολλές, πότε κτίσθηκαν; Ὁ στενὸς ὁρίζοντας ποὺ ὁρίζουν τὰ εὑρήματα –κυρίως ἡ κεραμικὴ– δὲν δεσμεύει ὑποχρεωτικὰ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονική: τὰ κτήρια –ὁλόκληρα ἢ μέρος τους– μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι πολὺ παλαιότερα. Ἐδῶ μᾶς βοηθᾶ τὸ στρῶμα τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, διότι λαξευτὲς πέτρες βρίσκονται ὄχι μόνο ἐπάνω ἀλλὰ καὶ μέσα σ' αὐτό (εἰκ. 3)[13]. Ἡ λαξευτὴ πέτρα, ἑπομένως, ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σεισμικὴ καταστροφή –πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΜ Ια δηλαδή.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ εἶναι σημαντικό, διότι σημαίνει ὅτι ἡ λαξευτὴ πέτρα ἐμφανίζεται στὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου νωρίς, τὴν ἴδια ἴσως ἐποχὴ ποὺ τὴν βλέπομε καὶ στὰ κτήρια τῆς Κρήτης. Αὐτὸ ποὺ συνέβη στὴν Κρήτη, δηλαδή, συνέβη ταυτόχρονα καὶ στὴ Θήρα. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ συμβὰν εἶναι καὶ γιὰ τὴν Κρήτη πρωτοφανὲς καὶ σημαντικό. Ἐδῶ, πιστεύω, βρίσκεται τὸ κλειδὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς ὁμοιότητας τῶν δύο τόπων: ὅτι ἀκολουθοῦν παράλληλη πορεία καὶ ἀντιδροῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὶς ἀλλαγὲς καὶ τὶς ἀνακατατάξεις τῆς ἐποχῆς. Τὰ μινωικὰ στοιχεῖα ποὺ βλέπομε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὡς τεχνολογία, εἶναι ἀσφαλῶς μέρος μιᾶς παλιᾶς καὶ καλὰ ἐδραιωμένης παράδοσης στὴν Κρήτη,

13. Palyvou 1984.

οἱ ἐφαρμογὲς τῆς τεχνολογίας αὐτῆς, ὅμως, στὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἐξίσου νεωτεριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν Κρήτη ὅσο καὶ γιὰ τὴ Θήρα.

Ὑπάρχουν ἐφαρμογὲς τῆς λαξευτῆς πέτρας στὸ Ἀκρωτήρι πού, ἐκ πρώτης ὄψεως, δὲν ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη (π.χ. λαξευτὰ πλαίσια καὶ γωνιόλιθοι). Ἡ εἰκόνα ὅμως πλέον ἀλλάζει: ἀφενὸς μὲν διαπιστώνονται καὶ στὴν Κρήτη (π.χ. Μόχλος), ἀφετέρου μποροῦν κάλλιστα νὰ θεωρηθοῦν παραλλαγές, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ διακρίνουν, γιὰ παράδειγμα, τὸ Παλαίκαστρο ἀπὸ τὰ Μάλια. Ἴσα ἴσα, ἡ ποικιλία καὶ ἡ παραλλαγὴ γύρω ἀπὸ ἕνα θέμα εἶναι τυπικότατο στοιχεῖο τοῦ μινωικοῦ κόσμου καί, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν στερεότυπα, παρὰ σὲ λίγες διακεκριμένες περιπτώσεις (βλ. τὴν περίπτωση τῆς Δεξαμενῆς Καθαρμῶν), ἡ παρουσία μιᾶς παραλλαγῆς στὴ Θήρα ἔχει τὴν ἴδια ἀξία ποὺ ἔχει καὶ ἡ παρουσία μιᾶς παραλλαγῆς στὸ Παλαίκαστρο[14].

Θὰ μποροῦσα νὰ σταματήσω ἐδῶ τὶς συγκρίσεις, διότι ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὶς λαξευτὲς τοιχοποιίες συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα κατασκευαστικὰ στοιχεῖα (τὶς ξυλοδεσιές, τὴ χρήση τοῦ κατακόρυφου ξύλινου φορέα, τὴν κατασκευὴ τῶν ἀνοιγμάτων, τῶν κιόνων κτλ.).

Ἂς δοῦμε, ὅμως, μία ἀκόμη σημαντικὴ λεπτομέρεια. Μέρος τῆς τεχνολογίας τῆς λαξευτῆς πέτρας εἶναι καὶ ἡ λάξευση τεκτονικῶν σημείων στὴν ἐπιφάνειά τους[15]. Δεῖτε ὅμως προσεκτικὰ τὴν κατανομὴ τῶν σημείων αὐτῶν (εἰκ. 4). Οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες, ὅπως εἴδαμε, αὐξάνουν σημαντικὰ κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο. Αὐξάνουν, ἐπίσης, καὶ τὰ τεκτονικὰ σημεῖα. Ἡ διάδοση τῶν τεκτονικῶν σημείων ὅμως στὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένη: ἐξακολουθοῦν, δηλαδή, νὰ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν μεγάλων ἀνακτόρων (Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, Μαλίων καὶ τοῦ νέου ἀνακτόρου τοῦ Γαλατᾶ). Τί νὰ ποῦμε τότε γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι ὅταν, σὲ μιὰ τέτοια εἰκόνα κατανομῆς, ἔχει νὰ ἐπιδείξει 100 τουλάχιστον τεκτονικὰ σημεῖα;[16] Μετὰ τὰ ἀνάκτορα τῆς Κρήτης, ἀκολουθεῖ τὸ Ἀκρωτήρι ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τῶν τεκτονικῶν σημείων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ. Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἄνιση διατήρηση, διότι τεκτονικὰ σημεῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν σὲ λαξευτὲς πέτρες ποὺ βρέθηκαν σὲ σωροὺς καταστροφῆς.

Τὸ συνηθέστερο τεκτονικὸ σῆμα στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι οἱ τρεῖς σχεδὸν παράληλες γραμμές. Παλαιότερα πίστευα ὅτι τὸ σῆμα αὐτὸ ἦταν ἰδιαιτερότητα τοῦ Ακρωτηρίου, ἔχουν ὅμως βρεθεῖ ἐν τῷ μεταξὺ ἀρκετὰ τέτοια σημεῖα στὴν Κρήτη, τὸν Πετρᾶ, τὸ Γαλένι, τὸν Γαλατᾶ καὶ ἀλλοῦ. Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ λειτουργία τῶν τεκτονικῶν σημάτων –καὶ ἐδῶ οἱ ἀπόψεις ποικίλλουν– ἡ συγγένειά τους μὲ τὴ γραφὴ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ προσδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στὴν παρουσία τους στὸ Ἀκρωτήρι. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὅλη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα τὰ τεκτονικὰ σήματα ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἑνὸς χεριοῦ. Καὶ εἶναι τέτοια ἡ σημασία ποὺ τοὺς δόθηκε, ὥστε ὁ τάφος τῆς Περιστερᾶς ποὺ ἔχει ἕνα τεκτονικὸ σῆμα νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Σπ.

14. MacEnroe 1990.

15. Γιὰ τεκτονικὰ σήματα στὴν Κρήτη βλ. Sakellarakis 1967· Hood 1987· Driessen 1989-1990, 8, σημ. 38· Τσιποπουλου 1986· Tsipopoulou - Papacostopoulou 1997, 211.

16. Παλυβου 1999, 151-154. Ἕνα πιθανὸ τεκτονικὸ σημεῖο ἀναφέρεται καὶ στὴ Θηρασία (Sperling 1973, 58).

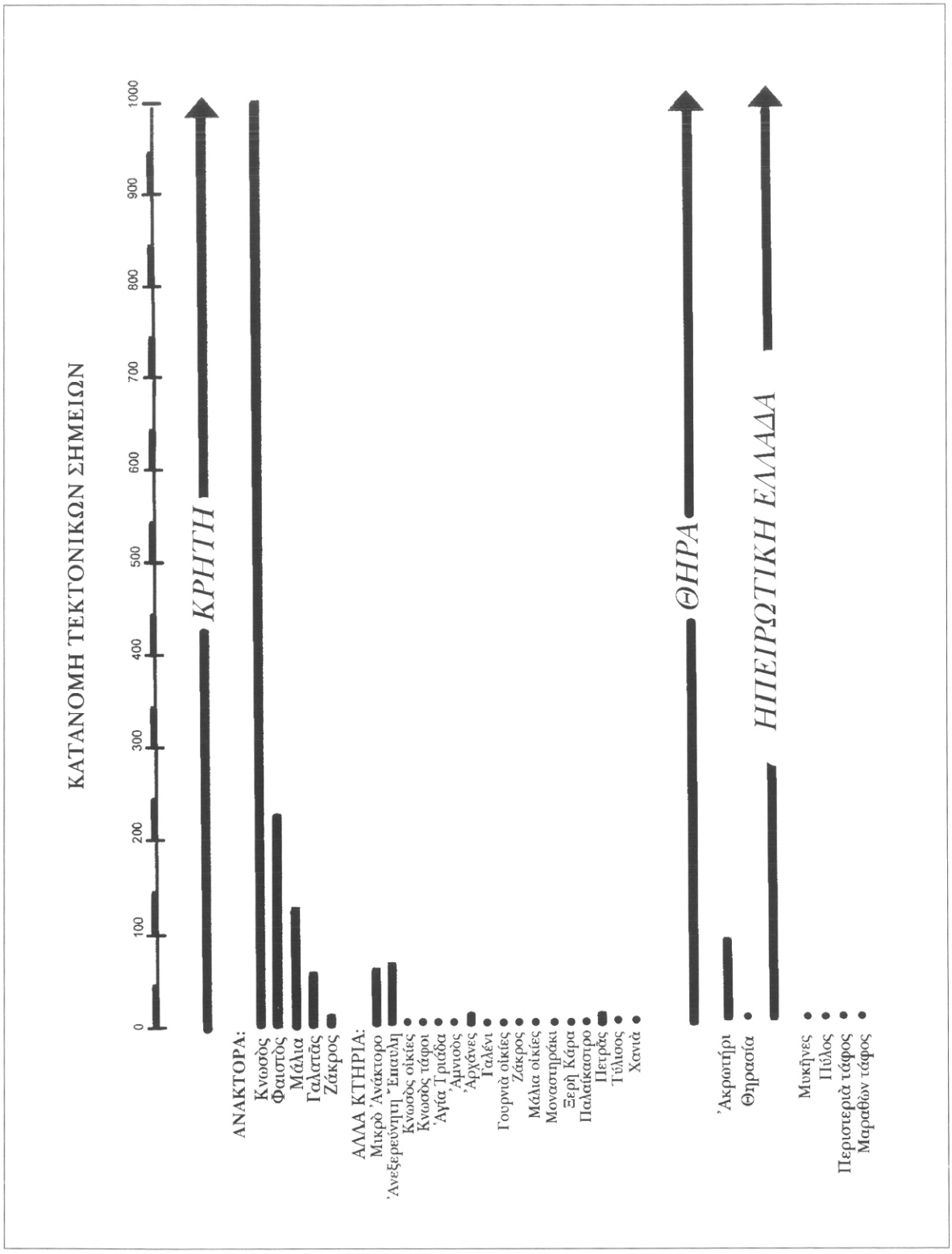

Εἰκ. 4. Κατανομὴ τῶν τεκτονικῶν σημείων στὸ Αἰγαῖο (σχῆμα Κ. Παλυβοῦ).

Μαρινᾶτο ὡς ἔργο Μινωιτῶν καὶ ἔνδειξη τῆς καταγωγῆς τῶν θολωτῶν τάφων ἀπὸ μινωικὰ πρότυπα[17].

Ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ σχέση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου μὲ τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα, καὶ κυρίως τῆς Κνωσοῦ, διαπιστώνεται σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Στὶς λαξευτὲς τοιχοποιίες, ποὺ ἀναλύσαμε προηγουμένως ἡ Θήρα ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Κρήτης: ἔχει, δηλαδή, περισσότερες λαξευτὲς προσόψεις ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο, τὰ Μάλια καὶ τὰ Χανιὰ καὶ οὔτε συγκρίνεται βέβαια μὲ τὴ Ζάκρο, τὰ Γουρνιά, τὴν Ψείρα καὶ τὸν Μόχλο. Μόνο ἡ πόλη τῆς Κνωσοῦ ἔχει περισσότερες καὶ καλύτερες λαξευτὲς τοιχοποιίες.

Μορφὴ καὶ λειτουργία τῶν κτηρίων

Οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἐντυπωσιακὲς καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὴ λειτουργία τῶν κτηρίων: ἀπὸ τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ κτηρίου ὡς πρὸς τὴν κατανομὴ τῶν χώρων μεταξὺ ἰσογείου καὶ ὀρόφου. Θὰ σχολιάσομε τέσσερεις χώρους: τὴν εἴσοδο, τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κεντρικὸ κίονα, τὴ μινωικὴ τριμερὴ αἴθουσα καὶ τὴν Δεξαμενὴ Καθαρμῶν.

Εἴσοδος. Στὰ κτήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου ἡ περιοχὴ τῆς εἰσόδου εἶναι σχεδὸν στερεότυπη (εἰκ. 5): βρίσκεται σὲ μία ἀπὸ τὶς γωνίες τοῦ κτηρίου, ἔχει μιὰ μεγάλη πόρτα καὶ ἕνα παράθυρο, βαρὺ μονολιθικὸ κατώφλι καὶ λαξευτὴ τοιχοποιία γύρω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα. Ἡ πόρτα ὁδηγεῖ σὲ ἕναν στενόμακρο χῶρο ποὺ εἶναι σχεδὸν πάντα ὁ κλωβὸς μεγάλου κλιμακοστασίου.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς εἰσόδους αὐτὲς κτίσθηκαν μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ καὶ ἡ ὁμοιομορφία τους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξυπηρετοῦν τὴν ἀλλαγὴ στάθμης τοῦ περιβάλλοντος χώρου ἀπὸ τὰ μπάζα ποὺ ἐναποτέθηκαν ἐκεῖ (εἰκ. 3)[18]. Ἡ ὁμοιογένεια ὅμως ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ στὸ ὅτι ἐξυπηρετοῦν ἕναν κοινὸ τρόπο ζωῆς. Ἡ περιοχὴ τῆς εἰσόδου ἑνὸς σπιτιοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον νευραλγικὰ σημεῖα, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸν τόπο σύνδεσης τοῦ ἰδιωτικοῦ χώρου μὲ τὸν δημόσιο. Στὴ μορφὴ τῆς εἰσόδου τῶν κτηρίων ἐκφράζεται πολὺ παραστατικὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει μία κοινωνία τὴ σχέση αὐτή.

Στρέφοντας τὴ ματιά μας στὴν Κρήτη, βλέπομε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν σπιτιῶν της ἔχουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς διαμόρφωση εἰσόδου: ἡ πόρτα ὁδηγεῖ σὲ ἕναν πλακόστρωτο προθάλαμο καὶ σὲ ἕνα μεγάλο κλιμακοστάσιο ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ ἐκτείνονται σ' ἕνα εὐρὺ χρονικὸ φάσμα ἀπὸ τὴ Μέση ἕως τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι, ὅπως γράφει ὁ MacEnroe, αὐτὸς ὁ τύπος προθαλάμου/εἰσόδου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν σπιτιῶν Τύπου 2 καὶ 3 –τῆς μεγάλης πλειονότητας τῶν σπιτιῶν τῶν πόλεων–, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Τύπο 1 (τὰ μεγάλα πολυτελὴ κτήρια καὶ τίς «ἐπαύλεις»). Τὸ Ἀκρωτήρι δηλαδή, κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν σπιτιῶν ποὺ ἔγινε κάπου στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΜ Ια, υἱοθέτησε τὸ μοντέλο εἰσόδου τῶν σπιτιῶν τῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Μὲ μία σημαντικὴ διαφορά: ἡ τεχνολογία ποὺ ἐφάρμοσε (οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες, τὰ λαξευτὰ σκαλιά, οἱ περίτεχνες ξυλοδεσιὲς τῶν ἀνοιγμάτων) εἶναι πιὸ κοντὰ σ' αὐτὴν ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ κτήρια Τύπου 1.

17. Hood 1984, 36, σημ. 23· Dickinson 1977, 93.

18. Palyvou 1984, 134-148.

Εἰκ. 5. Ξεστὴ 3. Τυπικὴ εἴσοδος κτηρίου στὸ Ἀκρωτήρι.

Τὸ *δωμάτιο μὲ τὸν κεντρικὸ κίονα* εἶναι σχεδὸν τετράγωνο, μὲ διάσταση πλευρᾶς κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν ἄλλων δωματίων (ἡ συνηθέστερη εἶναι περίπου 5 μ.). Στὸ κέντρο του βρίσκεται ἡ λίθινη βάση τοῦ κίονα, βυθισμένη στὸ δάπεδο. Ἡ θέση τοῦ δωματίου αὐτοῦ μέσα στὸ σπίτι εἶναι κομβική: ἔχει εὔκολη πρόσβαση ἀπὸ τὸν δρόμο (συνήθως βρίσκεται δίπλα στὴν εἴσοδο), ἐνῶ μέσω αὐτοῦ γίνεται ἡ κυκλοφορία στὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ (εἰκ. 6).

Ὁ χῶρος αὐτὸς στὴν Κρήτη ἔχει μακρὰ ἱστορία, ποὺ ἀνάγεται στὶς ἀρχὲς τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙΙ) «ὅταν τὸ κεντρικὸ δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ ἀπέκτησε μεγάλες διαστάσεις», ὅπως γράφει ἡ Ἀ. Μιχαηλίδου στὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἄρθρο της γιὰ τὸ δωμάτιο αὐτό, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὡς χῶρο πολλαπλῶν χρήσεων: καθημερινῆς ζωῆς, ἐργασίας καὶ κοινωνικῶν ἐπαφῶν[19]. Τονίζει δὲ ὅτι χαρακτηρίζει κυρίως τὰ σπίτια τῶν πόλεων, τοὺς Τύπους 2 καὶ 3 τοῦ MacEnroe, ἐνῶ στὰ κτήρια Τύπου 1 (τὰ μεγάλα πολυτελὴ οἰκοδομήματα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς) συνήθως ἀπουσιάζει ἢ βρισκόταν στὸν ἄνω ὄροφο καὶ εἶχε ἄλλη συμμετοχὴ στὴ λειτουργία τοῦ σπιτιοῦ.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον ἀρχέγονους τύπους δωματίων τοῦ κρητικοῦ

19. Μιχαηλιδου 1987.

σπιτιοῦ καὶ ταυτόχρονα ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀνθεκτικοὺς στὸν χρόνο, ἀφοῦ παραμένει κυρίαρχο στοιχεῖο τοῦ σπιτιοῦ σ' ὅλη τὴ μινωικὴ ἐποχή (ΜΜ Ιβ-ΥΜ Ια, 400 χρόνια περίπου).

Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἕξι δωμάτια μὲ κεντρικὸ κίονα[20]. Αὐτὸ ποὺ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ δωμάτιο αὐτὸ δημιουργήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ ποὺ ἔπληξε τὸν οἰκισμὸ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΜ Ια περιόδου. Ὅπως ἔχω γράψει καὶ ἀλλοῦ[21], ἡ καταστροφὴ αὐτὴ μοιάζει νὰ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς κατοίκους νὰ ἀναμορφώσουν τὰ σπίτια τους ἀκολουθώντας τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται στὸ ὅτι, ἐνῶ οἱ Ἀκρωτηριανοὶ οἰκειοποιήθηκαν ἕναν *par excellence* παραδοσιακὸ μινωικὸ χῶρο ζωῆς, στὴν κατασκευή του χρησιμοποίησαν καὶ πάλι τὴν πλέον ἐξελιγμένη τεχνολογία τῶν Μινωιτῶν: ἡ λίθινη βάση τοῦ κίονα εἶναι ἄριστα ἐπεξεργασμένη κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀνακτορικῶν κιόνων.

Μινωικὴ τριμερὴς αἴθουσα. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν μεγάλων νεωτερισμῶν στὴν Κρήτη, στὶς ἀρχὲς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ἕνας ἄλλος τύπος δωματίου ἔρχεται νὰ ἐπισκιάσει τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κεντρικὸ κίονα. Πρόκειται γιὰ τὴ μινωικὴ τριμερὴ αἴθουσα (Minoan Hall), τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ μινωικοῦ κόσμου. Ὁ χῶρος αὐτός, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχή –ὅπως δείχνει τὸ Quartier Mu–, καθιερώνεται μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν νέων ἀνακτόρων κατὰ τὴ ΜΜ ΙΙΙα περίοδο. Λίγο ἀργότερα, κατὰ τὴν ΥΜ Ια, διαδίδεται εὐρέως καὶ στὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονική[22]. Καὶ αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τέτοιοι χῶροι βρίσκονται εἴτε σὲ κτήρια ποὺ κτίσθηκαν τὴν περίοδο αὐτὴ εἴτε σὲ παλαιότερα, στὰ ὁποῖα ἔγινε εἰδικὴ διαρρύθμιση γιὰ νὰ δεχθοῦν τὸν νέο τύπο δωματίου. Αὐτὸ συνέβη χωρὶς νὰ καταργηθεῖ ὁ παλαιὸς τύπος τοῦ μεγάλου δωματίου μὲ κεντρικὸ κίονα, ὅπως στὰ σπίτια Za καὶ Zb στὰ Μάλια καὶ τὸ σπίτι στὰ Ἀχλάδια.

Τὸ ὅτι δὲν ἀπαντᾶ αὐτὸς ὁ τύπος δωματίου στὸ Ἀκρωτήρι μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ μικρὴ καθυστέρηση διάδοσής του καὶ στὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης μέσα στὴν ΥΜ Ια (τὸ Ἀκρωτήρι δὲν ἔζησε ὅλη τὴν ΥΜ Ια περίοδο). Μπορεῖ ὅμως κάλλιστα νὰ ὑπάρχει ὑπὸ μορφὴν παραλλαγῆς –π.χ. στὸ τοιχογραφημένο δωμάτιο μὲ τὰ πολυπαράθυρα καὶ τὰ πολύθυρα–, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ Παλαίκαστρο, ὅπου οἱ περισσότεροι μελετητὲς ἀναγνωρίζουν τὸ Minoan Hall στὴν Αἴθουσα μὲ τὸ περίστυλο αἴθριο.

Τὸ πολύθυρο, πάντως, ποὺ εἶναι βασικὸ δομικὸ στοιχεῖο τῆς τριμεροῦς μινωικῆς αἴθουσας ὄχι μόνο ὑπάρχει, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐξαιρετικὰ διαδεδομένο στὸ Ἀκρωτήρι: ὅπως καὶ μὲ τὶς λαξευτὲς τοιχοποιίες, ἡ ποσότητα τῶν πολυθύρων τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι συγκρίσιμη σχεδὸν μόνο μὲ τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἀνακτορικῶν κτηρίων τῆς κεντρικῆς Κρήτης.

Ἡ *Δεξαμενὴ Καθαρμῶν* δὲν εἶναι ἕνα «δωμάτιο», ἀλλὰ ἕνας μικρὸς χῶρος ἰδιότυπης ὅσο καὶ στερεότυπης μορφῆς καὶ κατασκευῆς. Ἀπαντᾶ στὴν Κρήτη κυρίως στὰ ἀνάκτορα καὶ σὲ λίγα μόνο κτήρια ἐκτὸς ἀνακτόρων, ὅλα τοῦ Τύπου 1[23]. Γιὰ τὴν καταγωγή της ἀνατρέχομε συνή-

20. Παλυβου 1999, 228-237.
21. Palyvou 1984, 134-148.
22. Driessen 1982, 27-91.
23. Δεξαμενὲς Καθαρμῶν ἐκτὸς τῶν ἀνακτόρων: Chancel Screen, Νότια Οἰκία, Μικρὸ Ἀνάκτορο, Ἀμνισός, Τύλισος Α καὶ C, Μάλια Za, Da, E καὶ Quartier Mu, Χανιά. Βλ. ἐπίσης MacEnroe 1982, 5.

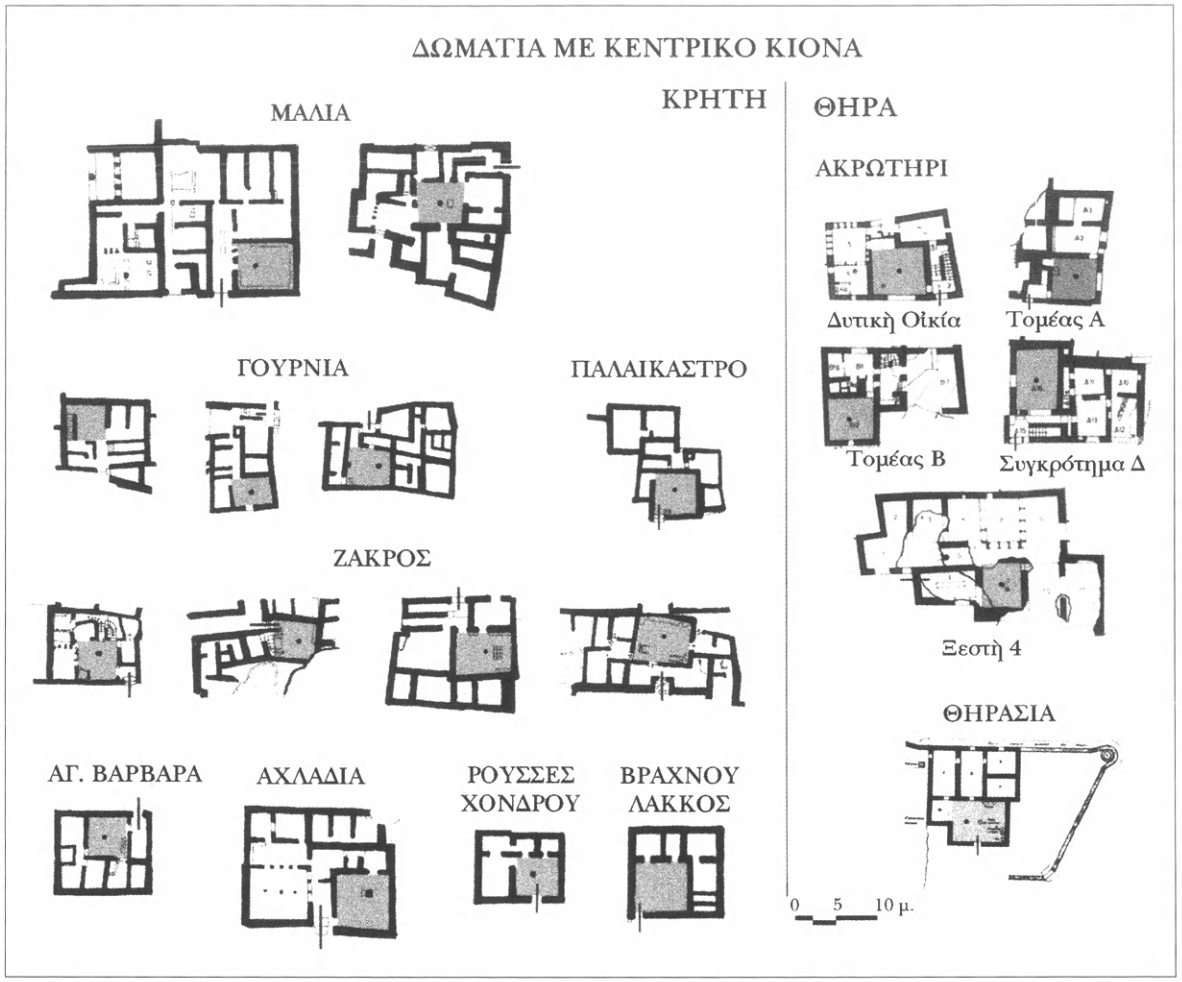

Εἰκ. 6. Τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κεντρικὸ κίονα στὴν Κρήτη καὶ τὴ Θήρα (Κ. Παλυβοῦ).

θως στὸν ἀνάλογο χῶρο τοῦ Quartier Mu στὰ Μάλια[24]: ἂν καὶ μεγαλύτερος σὲ μέγεθος καὶ πολὺ βαθύτερος –εἶναι σχεδὸν ἐν ὑπογείω– φαίνεται πράγματι νὰ ἀποτελεῖ μιὰ πρώιμη μορφὴ τῆς Δεξαμενῆς Καθαρμῶν.

Στὸ Ἀκρωτήρι ἔχει βρεθεῖ μία μόνο Δεξαμενὴ Καθαρμῶν ἕως τώρα, στὴν Ξεστὴ 3, μὲ ὅλα τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κρητικῶν Δεξαμενῶν Καθαρμῶν. Ἕνας τόσο ἰδιόρρυθμος χῶρος, ἄμεσα συνδεδεμένος μὲ τελετουργίες καὶ μακρὰ παράδοση στὴν Κρήτη, δὲν μπορεῖ νὰ μεταφυτεύθηκε στὸ Ἀκρωτήρι παρὰ μόνο μαζὶ μὲ τὴ λειτουργία του. Πρόκειται γιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ ἐξαιρετικὰ ἐξειδικευμένη ποὺ δὲν προσφέρεται γιὰ ἄλλου εἴδους χρήσεις.

Σύμφωνα μὲ τὸν Driessen[25], πολλὲς Δεξαμενὲς Καθαρμῶν στὴν Κρήτη καταργοῦνται (καταχώνονται) μέσα στὴν ΥΜ Ια, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος συσχετίζει λειτουργικὰ μὲ τὴν ταυτό-

24. van Effenterre 1980, 177.

25. Driessen 1982, 27-91.

χρονη ἐμφάνιση τῆς μινωικῆς τριμεροῦς αἴθουσας (Minoan Hall). Οἱ συσχετισμοί, καὶ κυρίως οἱ συγχρονισμοί, τέτοιων φαινομένων εἶναι ἀρκετὰ ἐπισφαλεῖς, δεδομένου τοῦ εὔρους τῶν ἐφαρμογῶν στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τῶν εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν κάθε θέσης. Στὸν βαθμὸ ὅμως ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἰσχύει ὁ συσχετισμὸς αὐτός, ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἐνδιαφέρουσα: ἡ Δεξαμενὴ Καθαρμῶν τῆς Ξεστῆς 3 ἦταν σὲ λειτουργία, ἐνῶ δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ μινωικὴ τριμερὴς αἴθουσα, τουλάχιστον στὴν τυπική της μορφή. Μήπως αὐτὸ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι καταστράφηκε μόλις στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΚ Ι-ΥΜ Ια, ἐνῶ ἡ ἀλλαγὴ ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Driessen ἔγινε πιθανὸν λίγα χρόνια μετά, πρὸς τὸ τέλος, ἂς ποῦμε, τῆς περιόδου αὐτῆς; Πῶς ὅμως νὰ ὁριοθετήσει κανεὶς μὲ ἀκρίβεια τὸν βραχὺ χρόνο μέσα σὲ περιόδους ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως ἔχουν ἀσαφὴ περιγράμματα; Καὶ νομιμοποιεῖται νὰ ἀποδίδει σὲ ἀρχιτεκτονικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦν μία ὁλόκληρη ἐπικράτεια τὴ σημασία ἑνὸς σχεδὸν στιγμιαίου γεγονότος;

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὶς συγκρίσεις ποὺ κάναμε; Κατ' ἀρχὰς δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ τεχνολογία τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι μινωικῆς προέλευσης. Ὅλες οἱ τεχνικές –καὶ πρόκειται γιὰ ἰδιάζουσες τεχνικὲς– ἔχουν παράδοση ἑκατοντάδων ἐτῶν στὴν Κρήτη, ἐνῶ στὴ Θήρα καὶ τὰ ἄλλα κυκλαδίτικα νησιά –παρὰ τὰ κενὰ στὴν πληροφόρησή μας– εἶναι ἀρκετὰ βέβαιο ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ παράδοση δὲν ξεπέρασε οὐσιαστικὰ τὶς συμβατικὲς κατασκευαστικὲς μεθόδους. Ἂς συμπληρώσομε μάλιστα ὅτι ὄχι μόνο τεχνικές, ἀλλὰ καὶ δομικὰ ὑλικὰ εἰσήγαγαν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπως δείχνουν οἱ γυψόπλακες ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καὶ οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Κνωσοῦ[26].

Τί εἴδους σπίτια ἔκτιζαν οἱ Θηραῖοι μὲ τὴν τεχνολογία αὐτή; Κατ' ἀρχάς, δὲν ἔκτισαν σὲ παρθένο ἔδαφος, παρὰ σὲ λίγες μόνο περιπτώσεις –ἔκτισαν πάνω στὰ ἐρείπια μιᾶς προηγούμενης, μεσοκυκλαδικῆς πόλης. Ὕστερα ἦρθε ὁ μεγάλος σεισμός, κάπου στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΜ Ια περιόδου, ποὺ ἰσοπέδωσε πολλὰ ἀπὸ τὰ κτήρια –ἰδιαίτερα τοὺς ἄνω ὀρόφους. Τὸ δραματικὸ αὐτὸ γεγονὸς ὄχι μόνο δὲν τοὺς κατέβαλε (τὴν ξανάκτισαν γρήγορα τὴν πόλη τους), ἀλλὰ μοιάζει νὰ τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ κάνουν σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴ μορφὴ καὶ τὴ διαρρύθμιση τῶν σπιτιῶν τους. Μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ δωματίου μὲ τὸν κεντρικὸ κίονα, αὐτοῦ τοῦ *par excellence* παραδοσιακοῦ μινωικοῦ χώρου καθημερινῆς ζωῆς. Καὶ μάλιστα μιὰ ἐνσωμάτωση ποὺ ἔγινε μὲ κόπο καὶ θυσίες, ποὺ σημαίνει ὅτι τὸν ἤθελαν ὁπωσδήποτε.

Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνοικοδόμηση χρησιμοποιήθηκε ἡ πλέον ἐξελιγμένη οἰκοδομικὴ τεχνολογία τῆς μινωικῆς Κρήτης. Τεχνολογία δαπανηρή, ἀφοῦ ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ κόπο (λατόμευση, μεταφορὰ καὶ λάξευση τῆς πέτρας, μεταφορὰ καὶ ἐπεξεργασία μεγάλης ποσότητας εἰδικῆς ξυλείας κτλ.). Ἐὰν συγκρίναμε τὴν πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου μὲ τὶς πόλεις τῆς Κρήτης, ἀπὸ ἄποψη οἰκοδομικῆς τεχνολογίας, θὰ τὴν τοποθετούσαμε ἀνάμεσα στὶς πλέον ἀνεπτυγμένες.

26. Einfalt 1980, 523-528.

Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση, ὡστόσο, τὰ σπίτια τοῦ Ἀκρωτηρίου (μὲ ἐξαίρεση τὶς Ξεστὲς) δὲν διαφέρουν καὶ πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Ζάκρου, τοῦ Μόχλου, τῶν Μαλίων, τῶν Χανίων καὶ τῶν ἄλλων πόλεων. Ἡ ἀντίφαση στὴν εἰκόνα τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς τυπικῆς πόλης ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὸ λιμάνι της καὶ τὸ ἐμπόριο, ἔχει ταυτόχρονα ἕνα ἐπίπεδο ζωῆς τέτοιο (βλ. ἐπίσης τὶς τοιχογραφίες ἀλλὰ καὶ τὶς ἐγκαταστάσεις ὑγιεινῆς) ποὺ στὴν ἴδια τὴν Κρήτη ἀποτελεῖ προνόμιο μιᾶς μερίδας τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν ξεπερνᾶ τὸ 10%-15% τοῦ συνόλου. Ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀποπνέει, δηλαδή, εἶναι αὐτὴ τῆς «ἀρχιτεκτονικῆς τῆς εὐημερίας».

Δὲν θὰ πρέπει ὅμως νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ καὶ ἡ Κρήτη ὑφίσταται σημαντικὲς ἀνακατατάξεις. Τὸ ὀρθότερον, ἑπομένως, θὰ ἦταν νὰ συμπεριλάβομε τὴ Θήρα στὸν ἴδιο προβληματισμὸ ποὺ ἀπασχολεῖ καιρὸ τώρα τοὺς μελετητὲς τῆς Κρήτης: ὅλα δείχνουν ὅτι κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο οἱ πόρτες τῶν ἀνακτόρων ἀνοίγουν καὶ ἕνα μέρος τῶν προνομίων τους μοιράζεται στὶς πόλεις καὶ τὶς πλούσιες ἀγροικίες ποὺ τὶς περιβάλλουν. Στὴ μοιρασιὰ αὐτὴ τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι παρὸν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ καὶ παίρνει, ἂν ὄχι τὴ μερίδα τοῦ λέοντος, ἕνα πολὺ σημαντικὸ μέρος.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχαιολογικὸ συμπέρασμα. Τὸ ποιὲς εἶναι οἱ ἱστορικὲς καὶ πολιτικὲς συνιστῶσες τῆς εἰκόνας αὐτῆς εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα, στὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ συνυπολογισθοῦν πολλὰ ἀκόμη δεδομένα. Πάντως, ἀντὶ γιὰ «ἐθνικιστὲς Κυκλαδίτες» καί «Μινωίτες ἰμπεριαλιστές»[27], θὰ μπορούσαμε νὰ ὁραματισθοῦμε ἕνα «ἑνωμένο Αἰγαῖο» ἢ μιά «αἰγαιακὴ κοινοπολιτεία», χωρὶς διαβατήρια καὶ σύνορα ἀλλὰ καὶ χωρὶς πολιτισμικὴ ἰσοπέδωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BRAUDEL 1986 — F. BRAUDEL, *Μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία* (ἑλλ. μτφρ. Ο. Baron - Ρ. Σταμούλη, Ἀθήνα).

DAVIS 1992 — J. L. DAVIS, Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean, *AJA* 96, 699-756.

DICKINSON 1977 — O. T. P. K. DICKINSON, *The Origins of Mycenaean Civilisation*, *SIMA* 49 (Göteborg).

DRIESSEN 1982 — J. DRIESSEN, The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: to be in Vogue in Late Minoan IA?, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 21, 27-91.

DRIESSEN 1989-1990 — J. DRIESSEN, The Proliferation of Minoan Palatial Architectural Style: (I) Crete, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 28-29, 3-23.

EINFALT 1980 — H. C. EINFALT, Stone Materials in Ancient Akrotiri - a Short Compilation, στὸ *TAW* I, 523-528.

GRAHAM 1964 — W. J. GRAHAM, The Relation of the Minoan Palaces to the Near Eastern Palaces of the Second Millennium, *Mycenaean Studies*, 195-215.

HOOD 1984 — S. HOOD, A Minoan Empire in the 16th and 15th Centuries B.C.?, στὸ R. HÄGG - N. MARINATOS (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 33-37.

27. Οἱ ὅροι ἀνήκουν στὸν DAVIS 1992, 707.

HOOD 1987 — S. HOOD, Mason's Marks in the Palaces, *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984* (Stockholm) 205-212.

MACENROE 1982 — J. MACENROE, The Typology of Minoan Neopalatial Houses, *AJA* 86, 3-19.

MACENROE 1990 — J. MACENROE, The Significance of Local Styles in Minoan Vernacular Architecture, *L'habitat égéen préhistorique*, *BCH* Suppl. XIX, 195-202.

MARTHARI 1984 — M. MARTHARI, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera at the Beginning of LC I: Definition and Chronology, στὸ J. A. MACGILLIVRAY - R. L. N. BARBER (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh) 119-133.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1987 — Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα στὸ μινωικὸ σπίτι, *Ἀμητός, τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη) 509-525.

PALYVOU 1984 — C. PALYVOU, The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LC I: Rebuilding Activities, στὸ J. A. MACGILLIVRAY - R. L. N. BARBER (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh) 134-148.

ΠΑΛΥΒΟΥ 1999 — Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη* (ΒΑΕ ἀρ. 183, Ἀθῆναι).

RENFREW 1984 — C. RENFREW, *Approaches to Social Archaeology* (Edinburgh).

RAPOPORT 1969 — A. RAPOPORT, *House Form and Culture* (New Jersey, U.S.A.).

SAKELLARAKIS 1967 — J. A. SAKELLARAKIS, Mason's Marks from Archanes, *Europa* (Berlin) 277-288.

SHAW 1971 — J. W. SHAW, Minoan Architecture: Materials and Techniques, *ASAtene* 49, 1-256.

SPERLING 1973 — J. W. SPERLING, *Thera and Therasia (Ancient Greek Cities* 22*)*.

ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1999 — Π. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς* (ΒΑΕ ἀρ. 191, Ἀθῆναι).

ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1986 — Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, Τεκτονικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸν Πετρᾶ Σητείας, *ΑΑΑ* 19, 171-177.

TSIPOPOULOU - PAPACOSTOPOULOU 1997 — M. TSIPOPOULOU - A. PAPACOSTOPOULOU, Villas' and Villages in the Hinterland of Petras, Siteia, στὸ *The Function of the Minoan Villa* (Stockholm) 203-214.

VAN EFFENTERRE 1980 — H. VAN EFFENTERRE, *Le palais de Mallia et la cité minoenne* (Rome).

WIENER 1990 — M. H. WIENER, The Isles of Crete? The Minoan Thalassocracy Revisited, στὸ *TAW* III. 1, 128-160.

WIENER 1991 — M. H. WIENER, The Nature and Control of Minoan Foreign Trade, στὸ N. H. GALE (ἐπιμ.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, *SIMA* 90 (Göteborg) 325-350.

ΖΩΗΣ 1996 — Α. ΖΩΗΣ, *Κνωσός, τὸ ἐκστατικὸ ὅραμα* (Ἡράκλειο).

SUMMARY

THE MINOAN ASPECT OF THE ARCHITECTURE AT AKROTIRI

CLAIRY PALYVOU

Akrotiri is a late discovery: in 1967, when Marinatos brought to light the first building remains, researchers into the prehistoric Aegean had already crystallized their basic views on Minoan and Cycladic civilization – sometimes in a dogmatic manner –, as a result of which the first attempts to interpret the overt Minoan aspect of the settlement at Akrotiri were largely predetermined.

The architecture at Akrotiri is examined in comparison with Crete, in terms of similarities in building technology, and on its own with regard to the layout of the houses. The similarities are almost universal, but their combination presents one peculiarity: Akrotiri has all the features of a typical port city whose existence depends on its harbour and trade, but at the same time has a living standard which even in Crete itself was the privilege of a limited segment of society. The "architecture of affluence" that Akrotiri emanates indicates that it participates on equal footing, we would say, in the significant realignments characteristic of the Neopalatial period in Crete: realignments that concern, to a great degree, the granting of privileges to the cities.

Παρασιτα στις Αποθηκες.
αποτελεσματα της αρχαιοεντομολογικης μελετης στη δυτικη οικια, ακρωτηρι θηρας[1]

Ο οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου προσφέρει μοναδικὴ δυνατότητα στὴν παλαιοεντομολογικὴ μελέτη: ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου κάλυψε τὸν οἰκισμὸ μὲ τέφρα καὶ τὸν κατέστρεψε, ἀλλὰ ἐπίσης διατήρησε κάτω ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς τέφρας τὶς τελευταῖες στιγμές του. Εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες περιπτώσεις στὴν ἀρχαιολογία ποὺ ὁ μελετητής, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, μπορεῖ νὰ ἐξετάσει μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμὴ καὶ νὰ ἀναπαραστήσει τὴ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του.

Στὸ Ἀκρωτήρι τὰ ἀποτελέσματα τῆς παλαιοεντομολογικῆς μελέτης ἀποκαλύπτουν σημαντικὲς πτυχὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ δίνουν μοναδικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τελικὴ φάση του.

Διατήρηση - Μεθοδολογία

Τὸ παλαιοεντομολογικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι διατηρημένο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του λόγω τῆς ἀπανθράκωσης ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἔκρηξη. Σὲ κάποιες περιπτώσεις τὸ ὑλικὸ ἦταν ἡμιαπανθρακωμένο ἢ καὶ ἀποξηραμένο. Σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις ὑπῆρξε διατήρηση μέσω ἀσβεστοποίησης[2].

Τὰ δείγματα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, κυρίως περιεχόμενο ἀγγείων, ἐξετάστηκαν κάτω ἀπὸ τὸ στερεομικροσκόπιο ἔπειτα ἀπὸ ξηρὸ κοσκίνισμα (χρησιμοποιώντας κόσκινο μὲ ἄνοιγμα σίτας 300 microns).

---

1. Τὰ ἀποτελέσματα ποὺ παρουσιάζονται στὴν παρούσα ἐργασία ἀποτελοῦν τμῆμα εὐρύτερης ἔρευνας στὸ πλαίσιο διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ θέμα *Studies in Insect Synanthropy in the Eastern Mediterranean*, ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sheffield (1997). Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν καθ. Χρ. Ντούμα ὄχι μόνο γιατὶ μοῦ παραχώρησε τὸ ἀρχαιοεντομολογικὸ ὑλικὸ τοῦ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ διότι εἶναι πάντα ἀνοιχτὸς σὲ καινούριες προσεγγίσεις, στὸν καθηγητή μου στὴν Ἀγγλία Paul Buckland ποὺ εἶναι ἀνεξάντλητη πηγὴ γνώσης καὶ ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν ἔρευνα. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὴ Δρα Ἀ. Σαρπάκη, ἡ ὁποία μὲ ἐνθάρρυνε, μὲ βοήθησε καὶ μὲ ἐνέπνευσε, καὶ ἡ ὁποία μὲ τὴ μελέτη της στὸ Ἀκρωτήρι «ἔστρωσε» τὸν δρόμο γιὰ ὅλη τὴν ὁμάδα ἔρευνας τοῦ ἀρχαιοπεριβάλλοντος.

2. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ μεθοδολογία βλ. στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τῆς μονογραφίας Panagiotakopulu 2000.

Ἡ ἐντομολογικὴ πανίδα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας - Παράσιτα στὶς ἀποθῆκες

Ὅσον ἀφορᾶ στὰ ἀρχαιοεντομολογικὰ εὑρήματα, ἡ Δυτικὴ Οἰκία ἔδωσε ἐνδιαφέροντα εὑρήματα ὡς πρὸς τὴ διατήρηση καὶ τὴν ποικιλία τῶν εἰδῶν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔντομα ποὺ βρέθηκαν στὴ Δυτικὴ Οἰκία εἶναι συγκάτοικοι τῶν ἀνθρώπων ἕως καὶ σήμερα, παράσιτα στὶς ἀποθῆκες. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἐντόμων εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιατὶ συνδέεται μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς γεωργίας. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ ἀποθηκεύει τροφές, τὰ ἔντομα αὐτὰ ἄρχισαν νὰ ζοῦν στὶς ἀποθῆκες του, γιατὶ ἐκεῖ ἔβρισκαν τροφὴ καὶ περιβάλλον κατάλληλο γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Μέσω τοῦ ἐμπορίου, μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχικές τους κοιτίδες σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Ἡ πανίδα τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀποτελεῖ μαρτυρία ἐμπορίου καὶ κοσμοπολίτικων διασυνδέσεων.

Στὸ ἰσόγειο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, στὰ δωμάτια 5, 6 καὶ 3Γ, ἀποθηκεύονταν ἀγαθά, κυρίως ὄσπρια[3]. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἀπανθρακωμένοι σπόροι ἦταν προσβεβλημένοι ἀπὸ παρασιτικὰ ἔντομα, βρουχίδες, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ εἶδος *Bruchus rufipes* (Hbst.)[4] (εἰκ. 1). Τὸ γένος *Bruchus* προσβάλλει τὰ ὄσπρια στὸν ἀγρό, τὴν ἄνοιξη, καὶ ὁλοκληρώνει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποθήκευσης. Ὁ Harde ἔχει καταγράψει τὸ εἶδος *B. rufipes* ὡς τὸ πιὸ συνηθισμένο παράσιτο στὰ ὄσπρια στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη[5]. Ὁ Herford τὸ ἔχει συνδέσει μὲ παρασιτικὲς προσβολὲς στὸ εἶδος *Vicia sativa L.* καὶ τὸ γένος *Lathyrus*[6]. Ὁ Πελεκάσσης[7] τὸ συμπεριέλαβε ἀνάμεσα στὰ πιὸ σημαντικὰ παράσιτα στὶς σοδειὲς στὴν Ἑλλάδα, κυρίως στὸ εἶδος *V. sativa*. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι τὸ εἶδος μεταφέρθηκε μέσω τοῦ ἐμπορίου στὸ Ἀκρωτήρι, ἴσως ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολή.

Πολλὰ ἄλλα εἴδη, συνήθη καὶ σήμερα στὶς ἀποθῆκες, ἀπάρτιζαν τὴν πανίδα στὶς ἀποθῆκες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας: *Sitophilus granarius* L., *Oryzaephilus* sp., *Rhyzopertha dominica* (F.), *Stegobium paniceum* (L.)

Τὸ εἶδος *S. granarius* L.[8] πρὶν νὰ ἀρχίσει νὰ παρασιτεῖ στὰ σιτηρά, στὶς ἀποθῆκες τῶν ἀνθρώπων, τρεφόταν ἀπὸ τὰ ἀποθέματα τρωκτικῶν, καί, ὅταν τὰ τρωκτικὰ ἄρχισαν νὰ ροκανίζουν τὶς ἀνθρώπινες προμήθειες, πέρασε στὶς προϊστορικὲς ἀποθῆκες[9]. Τρέφεται μὲ ποικιλία ἀποθηκευμένων καρπῶν, κυρίως σιτάρι, ἀλλὰ καὶ κριθάρι, κάστανα, ρεβίθια, βελανίδια κ.ἄ. Πιστεύεται ὅτι ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία καὶ ἦταν ἤδη σημαντικὸ παράσιτο στὴν Αἴγυπτο τὸ 3100 π.Χ., ὅπου ἔχει καταγραφεῖ ἀπὸ τὸν Solomon καὶ τὸν Helbaek, σὲ προσφορὲς σὲ τάφους στὴ Saqqara[10]. Στὴν Ἑλλάδα ἀποτύπωμα *S. granarius* πάνω σὲ ἀγγεῖο ἔχει βρεθεῖ στὰ Σέρβια, στὴ Μακεδονία[11]. Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, τὸ ἔντομο ἔχει βρεθεῖ στὴ Γερμανία σὲ νεολιθικὸ ὁρίζοντα[12]. Ἡ παρουσία του τόσο νωρὶς ἔχει ἐξαιρετικὸ

3. Τὸ προϊὸν ποὺ ἔχει βρεθεῖ σὲ μεγαλύτερες ποσότητες στὴ Δυτικὴ Οἰκία εἶναι ἡ φάβα, *Lathyrus clymenum*: Sarpaki 1987· 1990.
4. Panagiotakopulu - Buckland 1991.
5. Harde 1984.
6. Herford 1935.
7. Pelekassis 1962.
8. Hoffman 1954.
9. Buckland 1990.
10. Solomon 1965.
11. Hubbard 1979.
12. Büchner - Wolf 1997.

ἐνδιαφέρον, γιατὶ ὁ *S. granarius* δὲν μπορεῖ νὰ πετάξει καὶ μεταφέρεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μέσω τοῦ ἐμπορίου.

Τὸ γένος *Oryzaephilus* sp. ἦταν ἀρχικὰ παράσιτο κάτω ἀπὸ κορμοὺς δένδρων καὶ ἀργότερα μεταπήδησε στὶς ἀποθῆκες[13]. Τὸ εἶδος *O. Surinamensis* L. *εἶναι* γνωστὸ ἀπὸ ἀποθῆκες, μύλους, ἀγροικίες μὲ σιταποθῆκες καὶ ζυθοποιεῖα[14]. Ἀρχαιολογικά, ἔχει βρεθεῖ στὸ νεολιθικὸ Μάνδαλο στὴ Μακεδονία[15] καὶ στὶς προσφορὲς στὸν τάφο τοῦ Tutankhamun[16]. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παλαιοεντομολογικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο δείχνει ὅτι ὁ *Oryzaephilus* δὲν περιλαμβάνεται στὰ σημαντικὰ παράσιτα τῆς ἐποχῆς[17] ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ εἶδος εἶχε ὡς κοιτίδα τὰ εὐρωπαϊκὰ δάση καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκε στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν Αἴγυπτο, μέσω τοῦ ἐμπορίου. Τὸ ἔντομο ἐξαπλώθηκε εὐρέως ὅταν ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς ἄρχισε τὶς ἐκστρατεῖες του.

Τὸ ἔντομο *Stegobium paniceum* L. τρέφεται παρασιτώντας ὄχι μόνο στὰ σιτηρά, ἀλλὰ καὶ σὲ μπαχαρικά, κόκκους κακάο κ.ἄ.[18]. Ἔγινε πολὺ γνωστὸ στὴν Εὐρώπη τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, γιατὶ ἦταν τὸ κύριο παράσιτο στὰ μπισκότα καὶ στὸ ψωμί[19]. Ἔχει βρεθεῖ μέσα σὲ ψωμὶ τοῦ 2049 π.Χ. ἀπὸ τὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο[20], καὶ μεταγενέστερα κυρίως μέσα σὲ προσφορὲς τροφῶν[21].

Τὸ εἶδος *Rhyzopertha dominica* (F.), ποὺ συνήθως προσβάλλει τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, ἀρτοσκευάσματα, ὅπως τὰ μπισκότα[22], καὶ τὸ *Lasioderma serricorne* (F.), ποὺ τὸ βρίσκουμε στὸν κόλιανδρο, στὴ μαγιά, στὰ ξηρὰ σύκα κ.ἀ.[23], ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα προϊόντα φυτικῆς καὶ ζωικῆς προέλευσης[24], εἶναι πιθανὸν εἰσηγμένα, μέσω ἐμπορίου μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, ἴσως ἀπὸ τὴν Ἰνδία. Καὶ τὰ δύο εἴδη ἔχουν βρεθεῖ στὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο, καὶ συγκεκριμένα στὸν τάφο τοῦ Tutankhamun, τὸ εἶδος *R. dominica* ἔχει ἐπίσης βρεθεῖ σὲ προσφορὲς στὸ Καχούν (1900-1800 π.Χ.).

Μέσα στοὺς πίθους μὲ τὰ ὄσπρια τῆς Δυτικῆς Οἰκίας βρέθηκε καὶ ἕνα εἶδος ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀποθήκευση, ὁ *Troglorhynchus anophthalmus* Schm. Τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι τυφλό, ἄπτερο καὶ ἐντοπίζεται κάτω ἀπὸ τὰ παχιὰ στρώματα φύλλων ποὺ μαζεύονται στὸ ἔδαφος μέσα στὰ δάση[25]. Εἶναι εἶδος τρωγλοδυτικὸ καὶ χρειάζεται ὑγρασία γιὰ νὰ ἐπιβιώσει[26]. Ἡ παρουσία του μέσα στοὺς πίθους τῆς Δυτικῆς Οἰκίας γεννᾶ πολλὰ ἐρωτηματικά. Κατὰ πάσαν πιθανότητα στὸ νησί, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ ἐκμετάλλευσή του ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ὑπῆρχαν δάση καὶ τὸ ἔντομο ἦταν μέρος τῆς ἐνδημικῆς πανίδας. Ἴσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποθήκευση σὲ πιθάρια, τὰ προϊόντα ἀποθηκεύονταν μαζικὰ σὲ λάκκους ἢ σὲ σπηλιὲς καὶ μετὰ μοιράζονταν στὸν οἰκισμό, καὶ δι' αὐτῆς τῆς ὁδοῦ τὸ εἶδος

13. Hunter et al. 1973.
14. Zacher 1927.
15. Valamoti - Buckland 1995.
16. Alfieri 1931.
17. Panagiotakopulu 2001.
18. Murno 1966.
19. Osborne 1997.
20. Chaddick - Leek 1972.
21. Levinson - Levinson 1994.
22. Panagiotakopulu 1998.
23. Hickin 1963.
24. White 1990.
25. Dillon - Dillon 1972.
26. Jeannell 1926.

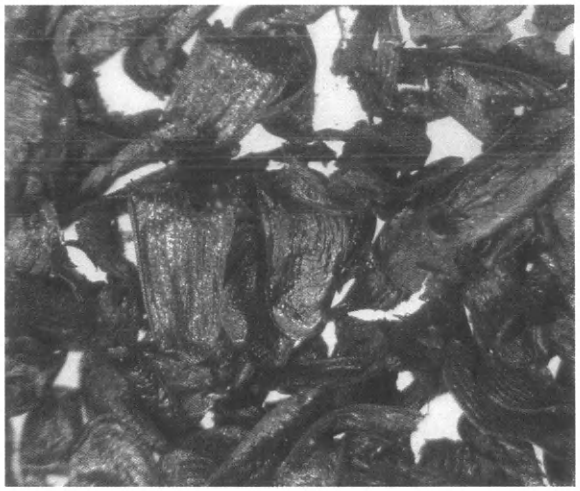

Εἰκ. 1. Βρουχίδες (Bruchus rufipes).

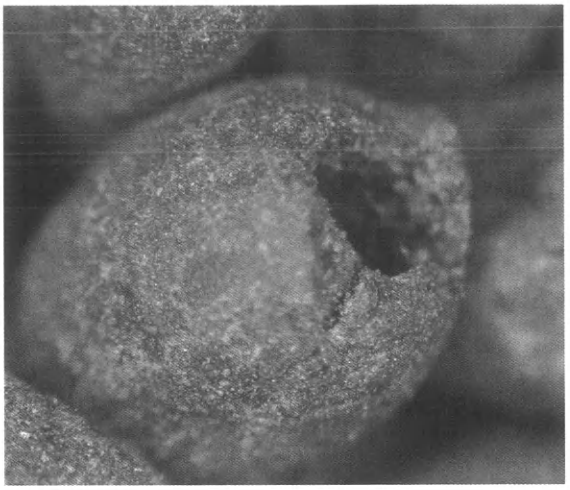

Εἰκ. 2. Ὄσπρια προσβεβλημένα ἀπὸ ἔντομα.

μεταφέρθηκε στὶς ἀποθῆκες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἡ ὑγρασία τοῦ εἶναι ἀπαραίτητη, καὶ τὰ ξηρὰ ὄσπρια δὲν εἶναι τὸ περιβάλλον ποὺ προτιμᾶ. Ἡ παρουσία του στὰ ἀποθηκευμένα ὄσπρια ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρήση ὑγρῶν κατὰ τὴν ἀποθήκευση, ἴσως ὡς μέτρο κατὰ τῆς παρασιτικῆς προσβολῆς ἀπὸ ἔντομα. Ἡ χρήση ἐλαίων, ξιδιοῦ καὶ μειγμάτων ποὺ συνήθως εἶχαν ὡς βάση τους ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν παραγωγὴ λαδιοῦ ὡς ἐντομοαπωθητικὰ μέτρα κατὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν ὀσπρίων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα[27].

Τὸ μέγεθος τῆς παρασιτικῆς προσβολῆς στὶς ἀποθῆκες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Συνήθως ὑποθέτουμε ὅτι ἡ προσβολὴ τῆς σοδειᾶς ἀπὸ ἔντομα εἶναι σύγχρονο φαινόμενο[28], ἀλλὰ τὰ ὄσπρια τῆς Δυτικῆς Οἰκίας εἶχαν παρασιτικὴ προσβολὴ (εἰκ. 2) ἀπὸ 1% ἕως καὶ 9%. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ὄσπρια εἶχαν κοσκινιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποθήκευση καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι κάποιοι ἀπὸ τοὺς πολὺ προσβεβλημένους ἀπὸ τὰ παράσιτα σπόρους πιθανὸν δὲν σώθηκαν κατὰ τὴν ἀπανθράκωση, ἴσως ἡ παρασιτικὴ προσβολὴ νὰ ἦταν ἀκόμη μεγαλύτερη. Βεβαίως, ἀπώλειες ὑπάρχουν καὶ στὸ χωράφι, στὸ ἀλώνι ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταφορᾶς ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος στὸ ἄλλο. Καὶ σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα ὑπάρχουν «κακὲς χρονιὲς» καὶ ἡ σοδειὰ καταστρέφεται τελείως. Σήμερα, στὴν ἐποχὴ τῶν χημικῶν καὶ τῶν ἐντομοκτόνων, τέτοιου εἴδους προβλήματα εἶναι ὑπὸ ἔλεγχο. Ἀλλὰ μόλις τὸν προηγούμενο αἰώνα, τὸ 1916, στὴν Ἰνδία συντελέστηκε καταστροφὴ τῆς σοδειᾶς ἀπὸ παρασιτικὰ ἔντομα ἕως καὶ 33%[29] καὶ τὸ 1944 ἡ παρασιτικὴ προσβολὴ ἔφερε ἀπώλειες ἕως καὶ 73%[30].

Σύμφωνα μὲ τὰ σύγχρονα δεδομένα ὑγιεινῆς, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ βρώση προσβεβλημένων ἀπὸ ἔντομα σπόρων καὶ καρπῶν, ὅπως ἦταν αὐτοὶ ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀποθῆκες τῆς

27. Giordan 1988.
28. Panagiotakopulu 2001.
29. Kislev 1991.
30. Rahmann 1944.

Δυτικῆς Οἰκίας. Ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε σὲ ἄλλες ἐποχές. Μερικὰ ἔντομα στὸ φαγητὸ εἶναι πρόσθετη πρωτεΐνη, ὅμως πολὺ προσβεβλημένη σοδειὰ δὲν πρέπει νὰ καταλήγει στὸ τραπέζι, γιατὶ μπορεῖ νὰ προκαλέσει δηλητηρίαση.

Οἱ ἀποθῆκες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας εἶναι κατάλληλες γιὰ τὴ φύλαξη ἀγαθῶν. Τὰ μικρὰ παράθυρα, οἱ παχεῖς τοῖχοι, ὁ ἀσβέστης στοὺς τοίχους καὶ τὸ πάτωμα βοηθοῦν στὴ διατήρηση σταθερῶν συνθηκῶν ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση τῆς σοδειᾶς στὶς ἀποθῆκες.

Σὲ ἕναν πολιτισμὸ ποὺ κατέχει τὰ βασικὰ μυστικὰ τῆς ἀποθήκευσης, οἱ μαρτυρίες γιὰ ἀεροστεγὲς κλείσιμο τῶν ἀγγείων εἶναι ἀναμενόμενες. Πήλινα καὶ λίθινα πώματα, λίθινες πλάκες καὶ ἀκόμη καὶ ἀκατέργαστοι λίθοι καὶ φυσικὰ βότσαλα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸν πωματισμὸ στενόλαιμων ἀγγείων. Ἴσως χρησιμοποιοῦσαν κοπριὰ γιὰ νὰ κλείσουν ἀεροστεγῶς τὰ ἀγγεῖα. Ἡ παρουσία τοῦ εἴδους *Onthophagus* sp., ποὺ συνδέεται μὲ κοπριά, μέσα σὲ φακὲς ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία δείχνει ἀκριβῶς τὴ χρήση κοπριᾶς σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀεροστεγὲς κλείσιμο[31]. Ἴσως, στὴν προσπάθειά τους γιὰ ἀεροστεγὲς κλείσιμο ἀλειφόταν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων μὲ κάποια οὐσία, καὶ μόνο ἡ χημικὴ ἐξέταση θὰ δείξει ἂν ὄντως ἐφαρμόζονταν τέτοιες πρακτικές.

Μέσα στὰ ἀγγεῖα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ὑπάρχουν ἀναμεμειγμένα ψαροκόκκαλα ἴσως γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, τὴν ἀπώθηση τῶν παρασίτων. Εἶναι πιθανὸν παστὰ ψάρια νὰ κρέμονταν μέσα στὶς ἀποθῆκες γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό. Ὁ Παλλάδιος προτείνει γιὰ ἀποθήκευση τὴ χρήση ἀγγείων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἀποθήκευση παστῶν ψαριῶν[32]. Τέφρα ἢ ἁλάτι, γνωστὰ ἐντομοαπωθητικὰ ἕως τὶς μέρες μας, ἴσως χρησιμοποιοῦνταν καὶ στὸ Ἀκρωτήρι, ἀλλὰ ἡ ταφονομία τῆς θέσης κάνει ἀδύνατη μιὰ τέτοιου εἴδους διάγνωση.

Ἡ παρουσία φύλλων τοῦ φυτοῦ *Thymelaea hirsuta*[33], ἑνὸς φυτοῦ ποὺ τὸ βρίσκουμε σὲ μέρη παραθαλάσσια, βραχώδη καὶ ἀμμώδη στὴ Μεσόγειο, μέσα σὲ πιθάρια μὲ ἀποθηκευμένους σπόρους ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, ἴσως ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἐντομοαπωθητικὲς ἰδιότητες τοῦ φυτοῦ. Σίγουρα ἦταν γνωστὴ ἡ χρήση τοῦ φυτοῦ στὴν ἀρχαιότητα ὡς φαρμάκου[34]. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἡ παρουσία τοῦ κόλιανδρου, *Coriander sativus*, ἀναμεμειγμένου σὲ κάποια ἀπὸ τὰ δείγματα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ὁ κόλιανδρος ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς σὲ διάφορες περιπτώσεις ὡς συντηρητικό, γιατρικὸ καὶ δηλητήριο[35] ἕως καὶ ἐντομοαπωθητικό[36].

Στὸ δωμάτιο 5, ὄσπρια, κυρίως ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀγρό, ἔχουν κοσκινιστεῖ καὶ μεγαλύτεροι σπόροι ἀποθηκεύθηκαν σὲ διαφορετικὸ πίθο ἀπὸ τοὺς μικρότερους καὶ σὲ διαφορετικὸ μέρος τοῦ δωματίου[37]. Τὰ ὄσπρια στὸν ἀγρὸ εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ βρουχίδες, καὶ μὲ τὸ κοσκίνισμα οἱ ἔνοικοι τῆς οἰκίας ξεχώρισαν τοὺς μεγαλύτερους, πιὸ βαρεῖς καὶ γεροὺς

31. Ἕνας ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους διαμόρφωσης τοῦ δαπέδου ἁλωνιῶν ἦταν καὶ ἡ ἐπάλειψή του μὲ διάλυση κοπριᾶς (πληροφορία Χρ. Ντούμα).

32. Palladius 1873, 1879, VII, 3.2.

33. Polunin - Huxley 1965.

34. Theophrastus 1916, *HP* VI, 2.2· Pliny 1938-1963, *HN* XIII, 114.

35. Pliny 1938-1963, *HN* XXV, 104.

36. Palladius 1873, 1879, I 19.

37. Sarpaki 1987, 1990.

σπόρους, μὲ παρασιτικὴ προσβολὴ 1%, ἀπὸ τοὺς μικρότερους καὶ πιὸ προσβεβλημένους σπόρους, μὲ παρασιτικὴ προσβολὴ 8%. Ἐπίσης, ἂν καὶ υπάρχει προσβολή, τὰ ἔντομα εἶχαν καθαριστεῖ ἀπὸ τὰ δείγματα. Μαζὶ μὲ τοὺς μικρότερους πιὸ προσβεβλημένους σπόρους ὑπῆρχαν ἀναμεμειγμένοι σπόροι κόλιανδρου, ὅλοι χωρισμένοι στὰ δύο. Εἶναι πιθανὸν οἱ σπόροι τοῦ κόλιανδρου νὰ εἶχαν ἀναμειχθεῖ μὲ τὰ ὄσπρια ὡς ἐντομοαπωθητικὸ πρὶν ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα, καὶ μετὰ τὸ κοσκίνισμα καὶ τὸ καθάρισμα τῶν προσβεβλημένων ὀσπρίων πέρασαν ἀπὸ τὸ κόσκινο καὶ κατέληξαν μαζὶ μὲ τοὺς μικρότερους σπόρους.

Συμπεράσματα

Ἡ μελέτη τοῦ παλαιοεντομολογικοῦ ὑλικοῦ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀποκάλυψε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Συμπερασματικά, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Ἀκρωτήρι, τὸ ἐμπόριο τόσο μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὅσο καὶ μὲ τὶς περιοχὲς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐπέτρεψε σὲ διάφορα εἴδη ἐντόμων νὰ μεταφερθοῦν καὶ νὰ γίνουν μέρος τῆς πανίδας τοῦ οἰκισμοῦ. Κάποια ἀπὸ τὰ παρασιτικὰ στὶς ἀποθῆκες κολεόπτερα καταγράφηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ προϊστορικὴ ἀρχαιολογικὴ θέση. Ἡ παρασιτικὴ προσβολὴ μέσα στὶς ἀποθῆκες τοῦ οἰκισμοῦ ὑπολογίστηκε ἕως καὶ 9%, ἀπώλεια μὴ ἀμελητέα γιὰ ἕναν προϊστορικὸ οἰκισμό. Τὸ πρόβλημα τῆς προσβολῆς ἀντιμετώπιζε ἡ παράδοση ἀποθηκευτικῶν πρακτικῶν, ποὺ ἀφοροῦσαν ὄχι μόνο στὴν κατασκευὴ τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου καὶ τῶν σκευῶν, ἀλλὰ καὶ στὴ χρήση διαφόρων ἐντομοαπωθητικῶν οὐσιῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποθήκευσης. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία τέτοιας πρακτικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alfieri 1931 — A. Alfieri, Les insectes de la tombe de Toutankhamon, *Bulletin de la Société Royale Entomologique d'Égypte*, 3/4, 188-189.

Büchner - Wolf 1997 — S. Büchner - G. Wolf, Der Kornkäfer-*Sitophilus granarius* (Linné)-aus einer bandkeramischen Grube bei Göttingen, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27, 211-220.

Buckland 1990 — P. C. Buckland, Granaries Stores and Insects. The Archaeology of Insect Synanthropy, στὸ D. Fournier - F. Sigaut (ἐπιμ.), *La préparation alimentaire des céréales. Rapports présentés à la table ronde, Ravello au Centre Universitaire pour les Biens culturels, avril 1988.* (PACT, Rixensart, Belgium) 69-81.

Chaddick - Leek 1972 — P. R. Chaddick - F. F. Leek, Further Specimens of Stored Products Insects Found in Ancient Egyptian Tombs, *Journal of Stored Product Research* 8, 83-86.

Dillon - Dillon 1972 — D. S. Dillon - L. S. Dillon, *A Manual of Common Beetles of Eastern North America*, 2 τ. (New York).

Giordan 1988 — J. C. Giordan, Sur la description de deux éspeces du *Troglorhynchus* Schmidt (Coleoptera: Curculionidae), *Entomologiste* 44, 107-109.

Harde 1984 — K. W. Harde, *A Field Guide in Colour to Beetles* (London).

Herford 1935 — G. M. Herford, A Key to the Members of the Family Bruchidae (Col.)

of Economic Importance in Europe, *Transactions of the Society of British Entomology* 2, 1-32.

Hickin 1963 — N. E. Hickin, *The Insect Factor in Wood Decay* (London).

Hoffman 1954 — A. Hoffman, Coléoptères Curculionides, *Faune de France* 59 (Paris).

Hubbard 1979 — R. N. L. B. Hubbard, Appendix 2: Ancient Agriculture and Ecology at Servia, στὸ C. Ridley - K. A. Wardle (ἐπιμ.), Rescue Excavations at Servia 1971-1973. A Preliminary Report, *BSA* 74, 226-229.

Hunter et al. 1973 — F. A. Hunter - J. B. M. Tulloch - M. G. Lambourne, Insects and Mites of Maltings in the East Midlands of England, *Journal of Stored Product Research* 9, 119-141.

Jeannell 1926 — R. Jeannell, *Faune cavernicole de la France* (Paris).

Kislev 1991 — M. E. Kislev, Archaeobotany and Storage Entomology, στὸ J. M. Renfrew (ἐπιμ.), *New Light on Early Farming. Recent Developments in Palaeoethnobotay* (Edinburg) 121-136.

Levinson - Levinson 1994 — H. Levinson- A. Levinson, Origin of Grain Storage and Insect Species Consuming Desiccated Food, *Anzieger Schädlingskunde, Pflanzenschutz, Umweltschutz* 67, 47-59.

Munro 1966 — J. W. Munro, *Pests of Stored Products* (London).

Osborne 1997 — P. J. Osborne, Insects, Man and Climate in the British Holocene, στὸ A. C. Ashworth - P. C. Buckland - J. P. Sadler (ἐπιμ.), *Studies in Quaternary Entomology - An Inordinate Fondness for Insects, Quaternary Proceedings* 5, 193-198.

Palladius 1873, 1879 — Taurus Aemilianus Palladius, στὸ B. Lodge - S. Herrtage (ἐπιμ.), *On Husbandry* (The Early English Text Society, 52 & 72).

Panagiotakopulu 1998 — E. Panagiotakopulu, An Insect Study from Egyptian Stored Products in the Liverpool Museum, *Journal of Egyptian Archaeology* 84, 231-234.

Panagiotakopulu 2000 — E. Panagiotakopulu, *Archaeology and Entomology in the Eastern Mediterranean. Research into the History of Insect Synanthropy in Greece and Egypt, BAR* International Series 836 (Oxford).

Panagiotakopulu 2001 — E. Panagiotakopulu, New Records for Ancient Pests: Archaeoentomology in Egypt, *Journal of Archaeological Science* 28, 1235-1246.

Panagiotakopulu - Buckland 1991 — E. Panagiotakopulu - P. C. Buckland, Insect Pests of Stored Products from Late Bronze Age Santorini, Greece, *Journal of Stored Product Research* 27, 179-184.

Pelekassis 1962 — C. E. D. Pelekassis, A Catalogue of the More Important Insects and other Animals Harmful to the Agricultural Crops of Greece during the Last Thirty-Year Period, *Annales de l'institut Phytopathologique Benaki*, (NS), 8 (1), 1-104.

Pliny 1938-1963 — Pliny, *Natural History* (μτφρ. H. Rackham) 8 τ., Loeb Text, Heinemann (London).

Polunin - Huxley 1965 — O. Polunin - A. Huxley, *Flowers of the Mediterranean* (London).

Rahmann 1944 — A. K. Rahmann, *Indian Farming* 5, 272-275.

Sarpaki 1987 — A. A. Sarpaki, *The Palaeoethnobotany of the West House, Akrotiri, Thera. A Case Study* (ἀδημ. δ. δ., University of Sheffield).

Sarpaki 1990 — A. A. Sarpaki, Small Fields or Big Fields? That is the Question, στὸ *TAW* III. 2, 422-432.

Solomon 1965 — M. E. Solomon, Archaeological Records of Storage Pests: *Sitophilus granarius* (L.) (Coleoptera, Curculionidae) from an Egyptian Pyramid Tomb, *Journal of Stored Product Research* 1, 105-107.

Theophrastus 1916 — Theophrastus, *Historia Plantarum* (μτφρ. A. Hort) 2 τ., Loeb Text, Heinemann (London).

Valamoti - Buckland 1995 — S. M. Valamoti - P. C. Buckland, An Early Find of *Oryzaephilus surinamensis* L. (Coleoptera: Silvanidae) from Final Neolithic Mandalo, Macedonia, Greece, *Journal of Stored Product Research* 31, 307-309.

White 1990 — R. E. White, *Lasioderma haemorrhoidale* (Ill.) now Established in California, with Biological Data on *Lasioderma* Species, *Coleopterists Bulletin* 44, 344-348.

Zacher 1927 — F. Zacher, *Die Vorrats-, Speicher- und Materialschädlinge und ihre Bekämpfung* (Berlin).

SUMMARY

ARCHAEOENTOMOLOGICAL RESEARCH AT AKROTIRI

Eua Panagiotakopulu

The prehistoric settlement at Akrotiri offers unique opportunities for archaeoentomological research. The volcanic eruption covered under its pumice and tephra the entire island, including the site, thus preserving its last moments. This is one of the rare occasions in archaeology where the researcher has the chance to examine a well-defined if traumatic moment in time and to reconstruct life at Akrotiri immediately before its destruction. Study of the insect material reveals very particular details pertaining to everyday life, trade, economy, health and hygiene, providing unique information about the final phase.

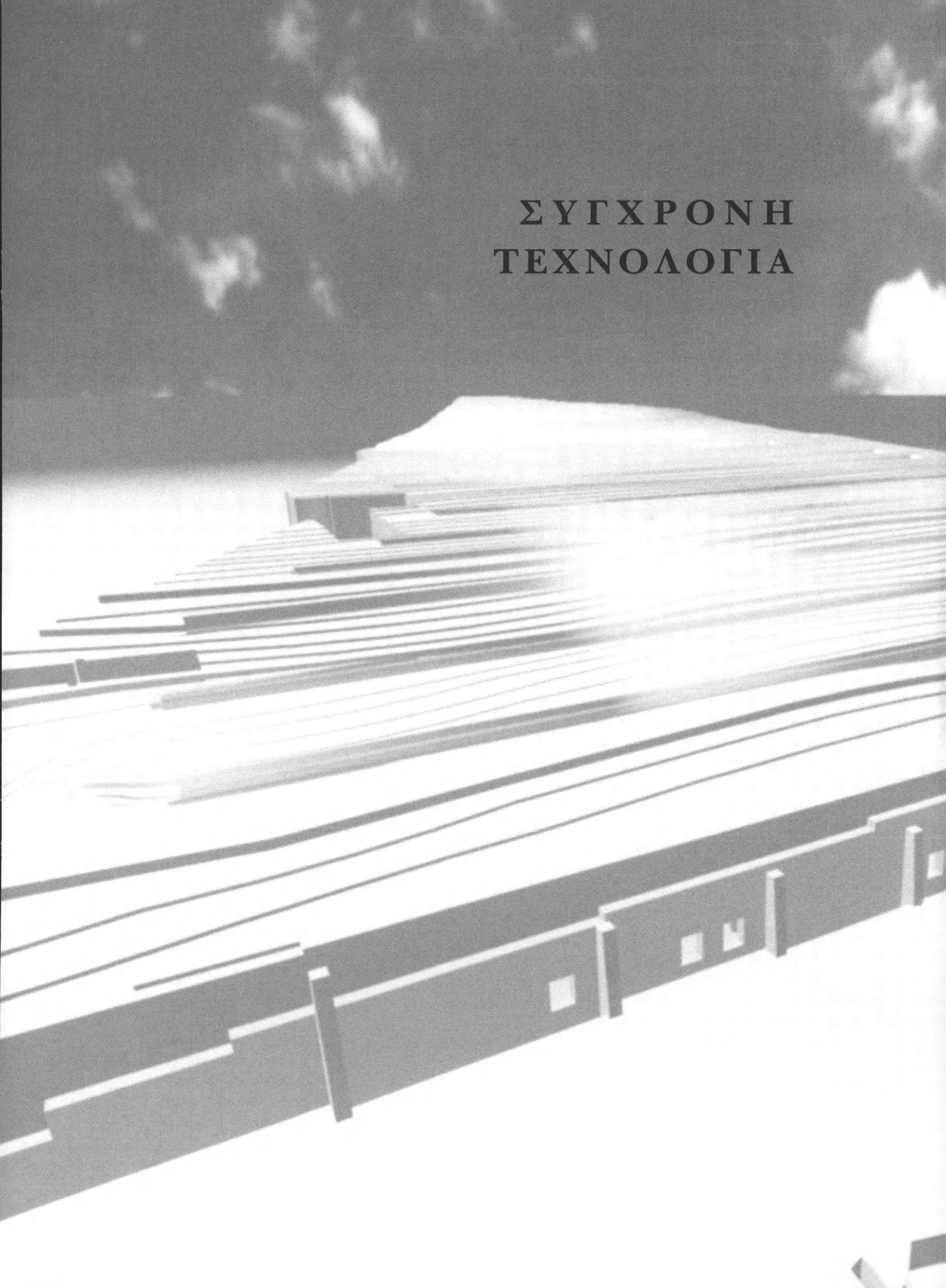

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Αντικατασταση Στεγαστρου, Συντηρηση, Διαμορφωση και Αναδειξη του Αρχαιολογικου Χωρου στο Ακρωτηρι Θηρας

Οἱ βασικὲς ἀρχὲς ἀνάπλασης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου

Εἰσαγωγή - Δεδομένα

Ἡ στέγαση τῆς ἀνασκαπτόμενης προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴ Θήρα κρίθηκε ἀναγκαία ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀνασκαφέα της Σπ. Μαρινᾶτο, προκειμένου νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης τὰ πολυώροφα οἰκοδομήματα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς. Στὰ τριάντα περίπου χρόνια ζωῆς του τὸ στέγαστρο ἀποδείχθηκε σωτήριο γιὰ τὰ μνημεῖα. Ὁ μεταλλικὸς ὅμως σκελετός του ἀπὸ Dexion, ἕνεκα τῆς γειτνίασης μὲ τὴ θάλασσα καὶ λόγω τῶν ὀξειδίων ποὺ περιέχονται στὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικὰ τῶν επιχώσεων, ἔχει ἔντονα διαβρωθεῖ καὶ κινδυνεύει νὰ καταρρεύσει. Ταυτόχρονα, ἡ επικάλυψη τοῦ στεγάστρου μὲ φύλλα ἀμιαντοτσιμέντου Ellenit εἶναι ἀνθυγιεινὴ καὶ ἀντιβαίνει τὴν ὑφιστάμενη κοινοτικὴ νομοθεσία. Συνεπῶς, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ στεγάστρου ἀποτελεῖ ἄμεση καὶ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ὁ τεράστιος κίνδυνος κατάρρευσης τῆς ὑπάρχουσας στέγασης, μὲ ἄμεσες προφανεῖς ἐπιπτώσεις στὴν ἀκεραιότητα τόσο τοῦ μνημείου ὅσο καὶ τῶν 250.000 ἐπισκεπτῶν ἐτησίως. Ταυτόχρονα, ἡ ὑλοποίηση τοῦ ἔργου ἐπιβάλλεται καὶ λόγω κινδύνου μόλυνσης ἐργαζομένων καὶ ἐπισκεπτῶν ἀπὸ τὴν ὑφιστάμενη στέγαση ἀμιάντου. Ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου στεγάστρου ἔχει παράλληλα ὡς μέγιστο ὄφελος τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀναπτυξιακῆς διάστασης τῆς Σαντορίνης καὶ τῶν Κυκλάδων γενικότερα, λόγω τῆς ἐνδυνάμωσης τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ τουρισμοῦ, ποὺ θὰ προκύψει μὲ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου.

Ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας ἀποτελεῖ ἕναν παγκοσμίως γνωστὸ καὶ ἰδιαίτερα δυναμικὸ ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικό χῶρο. Συνεπῶς κάτω ἀπὸ τὴ νέα στέγη ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀνάγκη ἔνταξης ποικίλων λειτουργιῶν, ἐπειδὴ μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἐρευνητὲς καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς θὰ συνυπάρχουν οἱ χιλιάδες τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ κυκλοφοροῦν ἡμερησίως μέσα στὸν χῶρο, μὲ διαφορετικὰ μάλιστα ἐνδιαφέροντα τόσο ὡς πρὸς τὴ διάρκεια ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῆς ἐπίσκεψης.

Ἡ παρούσα μελέτη περιλαμβάνει τὴν πλήρη ἀρχιτεκτονική, στατικὴ καὶ ἠλεκτρομηχανολογικὴ μελέτη ἐφαρμογῆς, τὴ μελέτη σεισμικῆς ἐπικινδυνότητας, τὴν ἐδαφοτεχνικὴ ἔρευ-

να, τὴ μελέτη προσομοιώσεων φυσικοῦ δροσισμοῦ καὶ φυσικοῦ φωτισμοῦ, τὴν προμέτρηση, τὸν προϋπολογισμὸ καὶ τὴν τεχνικὴ περιγραφὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ συνολικοῦ ἔργου.

Ἡ μελέτη εἶναι συνέχεια τῆς ἐγκριθείσης προμελέτης μὲ τὴν 40/07.11.95 πράξη τοῦ Κ.Α.Σ., στηρίζεται στὰ ἀποτελέσματα τῶν φυσικῶν (πραγματικῶν) μετρήσεων καὶ οἰκονομικῶν μεγεθῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ πιλοτικοῦ - ἐρευνητικοῦ ὑποδείγματος σὲ φυσικὴ κλίμακα (εἰκ. 3-10), καὶ ἀποτελεῖ πρωτότυπη καὶ καινοτομικὴ παρέμβαση σὲ ἀρχαιολογικοὺς χώρους μὲ χρήση ἤπιων μορφῶν ἐνέργειας καὶ οἰκολογικῶν ὑλικῶν.

Στόχοι τοῦ σχεδιασμοῦ

Ἡ ἐμπειρία ποὺ ἀποκτήθηκε τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ τὴ στέγαση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ ἡ πρόοδος τῆς τεχνολογίας ἐπιτρέπουν πολλαπλὲς βελτιώσεις τῆς ὑφιστάμενης κατάστασης μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου στεγάστρου καὶ ἀποτελοῦν παράλληλα τοὺς στόχους τοῦ σχεδιασμοῦ ὅπως περιγράφονται παρακάτω.

- Βελτιώνεται ἡ προστασία τῶν μνημείων, τῶν εργαζομένων καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν μὲ ἀνθεκτικότερα ὑλικὰ καὶ μὲ ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς προσπίπτουσας ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας.
- Ἀποκαθίσταται εξωτερικὰ τὸ τοπίο χάρη στὴν κάλυψη ὁλόκληρου τοῦ στεγάστρου μὲ τὴν ἡφαιστειακὴ γῆ τοῦ περιβάλλοντος (εἰκ. 1-2, 16).
- Βελτιώνονται οἱ συνθῆκες κυκλοφορίας τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ καθίστανται ὑγιεινότερες οἱ συνθῆκες γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους μέσα στὸν χῶρο (φύλακες, ἐργατοτεχνίτες, ἀρχαιολόγους κ.ἄ.).
- Ἀναδεικνύονται τὰ μνημεῖα καὶ καθίστανται προσιτὰ στὸν ἐπισκέπτη μὲ τὶς σχεδιασμένες εἰδικὲς διαδρομές, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐξασφαλίζεται ἡ προστασία τους ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν ἐπισκεπτῶν (εἰκ. 11).
- Ἀναβαθμίζεται ὁ ἐκπαιδευτικὸς ρόλος τοῦ χώρου μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν εἰδικῶν θεματικῶν ἐκθεσιακῶν ἑνοτήτων, μὲ τὶς ὁποῖες ἀναδεικνύονται πτυχὲς τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ, καὶ τῶν ἀντίστοιχων σημείων συγκέντρωσης τῶν διαφόρων ὁμάδων ἐπισκεπτῶν, ὅπως περιγράφονται στὴν τελευταία ἑνότητα.
- Μὲ τὶς μεγάλες καὶ ἐναλλακτικὲς διαδρομὲς αὐξάνονται οἱ δυνατότητες τοῦ χώρου νὰ δεχτεῖ τουλάχιστον τριπλάσιους ἐπισκέπτες ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ δέχεται σήμερα.

Παράλληλα ἀντιμετωπίζονται οἱ ἑξῆς εἰδικότεροι ἀλλὰ πολὺ σημαντικοὶ ἐπίσης στόχοι.

- Ἐφαρμόζεται ἕνας βιοπεριβαλλοντικὸς καὶ οἰκολογικὸς σχεδιασμὸς μὲ πλήρη ἀξιοποίηση τῶν ἤπιων μορφῶν ἐνέργειας.
- Ἐξουδετερώνεται ἡ ὑπεριώδης καὶ ὑπέρυθρη ἡλιακὴ ἀκτινοβολία καὶ ἀναβαθμίζεται ὁ φυσικὸς φωτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου (εἰκ. 15).
- Ἀναβαθμίζεται ἡ ποιότητα τοῦ ἀέρα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο καὶ ἀποτρέπεται ἡ ἔντονη παρουσία τοῦ διοξειδίου τοῦ ἄνθρακα (ἐκπνοὲς ἐπισκεπτῶν) μὲ ἕνα ἀπολύτως μὴ ἐνεργοβόρο σύστημα φυσικοῦ δροσισμοῦ καὶ ἀερισμοῦ τοῦ χώρου, ἐπιτυγχάνοντας ἕνα ὑγιεινὸ περιβάλλον γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες, τοὺς ἐργαζόμενους καὶ τὰ ἐκθέματα (εἰκ. 14).

Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς βελτιώσεις τὸ νέο στέγαστρο τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀποτελεῖ καινοτομία καὶ γίνεται ὑπόδειγμα ἀνάδειξης, παρουσίασης καὶ διαχείρισης ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ στρατηγικὴ τοῦ σχεδιασμοῦ

Ἡ ἠφαιστειακὴ ἔκρηξη κάλυψε μὲ ἠφαιστειακὰ ὑλικὰ ὅλο τὸ νησὶ καὶ σφράγισε τὸν οἰκισμό, ποὺ διατηρήθηκε 3.500 χρόνια μεταφέροντάς μας σήμερα σημαντικότατες πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνία, τὸν πολιτισμό, τὸ ἐμπόριο, τὴν τέχνη καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἴδιο τὸ υλικὸ καταστροφῆς καὶ συνάμα προστασίας τοῦ οἰκισμοῦ –ἡ ἠφαιστειακὴ γῆ– ἀπετέλεσε τὸ κεντρικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴ χάραξη τῆς φιλοσοφίας σχεδιασμοῦ τῆς ἐπέμβασης. Μαζὶ μὲ τὴ γῆ, ὁ ἥλιος, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ συμπληρώνουν τὴν τετραλογία τῶν στοιχείων τῆς φύσης ποὺ συνιστοῦν τὴν κεντρικὴ στρατηγικὴ τοῦ σχεδιασμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπιγραμματικὰ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς *μὴ ἐπέμβαση* (εἰκ. 2, 16).

Ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τῆς φύσης προκύπτουν οἱ τέσσερις βασικὲς ποιότητες ψυχρό - θερμό - ὑγρό - ξηρό, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τοὺς βασικοὺς ἐπιδιωκόμενους στόχους τῶν συνθηκῶν ποιότητας τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ποὺ καλεῖται νὰ ἐξυπηρετήσει τὸ νέο στέγαστρο.

Ἡ γῆ συνιστᾶ τὴν ἐξωτερικὴ τοπογραφία καὶ τὴν ἐδαφικὴ μόνωση τοῦ στεγάστρου ποὺ εἶναι σχεδιασμένο κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ μὴ βιάζεται ἡ συνολικὴ περιβάλλουσα ἁρμονία τοῦ χώρου μὲ ἕνα μεγάλο κτηριακὸ ὄγκο. Ἀντίθετα, διατάσσεται ἐξ ὁλοκλήρου ὡς προέκταση τοῦ περιβάλλοντος ἐδάφους, ἐπανασχηματίζοντας τὶς ἴδιες καμπύλες τῶν κλίσεων, μὲ ξερολιθιὲς καὶ τὴ φύτευσή του μὲ φυτὰ τῆς τοπικῆς χλωρίδας (εἰκ. 3, 4, 6).

Ὁ ἥλιος φωτίζει ὁμοιόμορφα τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο (ἰσοϋψεῖς φωτισμοῦ) ἀπὸ τὰ εἰδικὰ βορεινὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 9) καὶ ἀποτρέπεται ἡ ὑπεριώδης καὶ ὑπέρυθρη ἀκτινοβολία, λόγω τόσο τῶν εἰδικῶν κρυστάλλων ὅσο καὶ τῶν τοξωτῶν ξύλινων πλεγμάτων μὲ διαβαθμισμένη ἀραίωση ἀνοιγμάτων μεταξὺ τῶν περσίδων, ποὺ ἀποτελοῦν ἐπίσης στοιχεῖα συνέχειας τῆς ἐδαφικῆς φύσης τοῦ στεγάστρου (εἰκ. 5).

Ὁ ἀέρας διαπερνᾶ, δροσίζει καὶ ἀνανεώνει τὸν στεγασμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο διὰ μέσου τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ βορρᾶ καὶ τῶν περσίδων τοῦ νότου (εἰκ. 14). Ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀέρα καὶ ὁ δροσισμὸς τοῦ χώρου γίνεται τὶς βραδινὲς ὧρες, ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας τὸ διοξείδιο τοῦ ἄνθρακος ἀπάγεται ἀπὸ τὸ κενὸ τοῦ δικτυώματος τοῦ στεγάστρου μέσω τῶν (διαβαθμισμένων σὲ ἄνοιγμα) σχισμῶν μεταξὺ τῶν ξύλινων περσίδων τῆς ὀροφῆς (εἰκ. 9-10). Αὐτὸς ὁ φυσικὸς ἀερισμός - δροσισμὸς ἐπιτυγχάνει μείωση τῆς ἐξωτερικῆς θερμοκρασίας τῆς τάξης τῶν 6° C καὶ προσδίδει πλήρη φυσικὴ θερμικὴ ἄνεση χωρὶς καμία τεχνικὴ κλιματιστικὴ ὑποστήριξη.

Τὸ νερὸ τῆς βροχῆς ποὺ διαποτίζει τὸ ἔδαφος τῆς ὀροφῆς τοῦ στεγάστρου συγκεντρώνεται φιλτραρισμένο στοὺς νότιους ὀμβροσυλλέκτες τῶν τοξωτῶν ἐπιφανειῶν τοῦ στεγάστρου καὶ ὁδηγεῖται στοὺς κατὰ μῆκος (ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ) ἀγωγοὺς καὶ δι' αὐτῶν στὶς δεξαμενὲς ὀμβρίων (εἰκ. 13). Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξασφαλίζεται πλήρης ἐκμετάλλευση τοῦ

βρόχινου νεροῦ τόσο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες συντήρησης τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων.

Ἐναλλακτικὲς πορεῖες ἐπισκεπτῶν

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο Ἀκρωτηρίου Θήρας προτείνονται οἱ ἀκόλουθες πέντε (Α-Ε) ἐναλλακτικὲς πορεῖες τῶν ἐπισκεπτῶν, ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνο ποὺ διαθέτουν, τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς φυσικές τους ἱκανότητες. Κατὰ μῆκος τῶν διαδρομῶν αὐτῶν διευθετοῦνται δώδεκα Σημεῖα Συγκέντρωσης (ΣΣ 1-12) ὁμάδων ἐπισκεπτῶν, ὅπου ὀργανώνονται εἴκοσι μικρὲς θεματικὲς ἐκθεσιακὲς ἑνότητες (ΕΕ Ι-ΧΧ) γιὰ τὴν πληρέστερη ἐνημέρωσή τους (εἰκ. 12).

Πορεία Α (ρόδινο καὶ πορτοκαλὶ χρῶμα)
Ἡ πορεία Α εἶναι περιμετρικὴ καὶ προσφέρεται γιὰ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἐπισκέπτες, ἀδιακρίτως τῆς φυσικῆς τους κατάστασης. Μὲ τὴν χάραξή της σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν μνημείων καὶ σὲ ἄσκαφα τμήματα τοῦ χώρου παρέχει τὴν εὐχέρεια στὸν ἐπισκέπτη γενικῆς ἐποπτείας τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου χωρὶς κἂν νὰ θίγει στὸ ἐλάχιστον τὰ ἐρείπια. Δύο κεντρικὲς εἴσοδοι - ἔξοδοι (νότια καὶ βόρεια) καὶ μιὰ κεντρικὴ ἔξοδος (δυτικὴ) μποροῦν νὰ λειτουργοῦν ταυτόχρονα, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ χώρου. Ἄλλες ἕξι βοηθητικές (ΒΕ-Ε 1-6) κατὰ μῆκος τῆς Πορείας Α μποροῦν νὰ λειτουργοῦν καὶ ὡς ἔξοδοι ἀνάγκης.

Τὸ ΣΣ 1 εἶναι ὑπαίθριο καὶ βρίσκεται περὶ τὰ 50 μέτρα πρὶν ἀπὸ τὴ νότια κεντρικὴ εἴσοδο στὸν στεγασμένο χῶρο. Πρόκειται γιὰ μικρὸ ἀμφιθεατρικὰ διαμορφωμένο ἡμικυκλικὸ χῶρο, ὅπου οἱ ξεναγούμενοι ἐπισκέπτες θὰ ἐνημερώνονται γιὰ τὴ γεωλογικὴ καὶ ἡφαιστειολογικὴ ἱστορία τῆς Θήρας, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ ΣΣ 2 βρίσκεται μέσα στὸν στεγασμένο χῶρο, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νότια κεντρικὴ εἴσοδο. Ἐδῶ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ΕΕ Ι θὰ ἐνημερώνονται οἱ ἐπισκέπτες γιὰ τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, τὶς ἐφαρμοζόμενες τεχνικὲς ἀνασκαφῆς καὶ συντήρησης τῶν εὑρημάτων, τὴν προστασία καὶ τὸν τρόπο στέγασης κτλ.

Στὴ συνέχεια τῆς πορείας καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ΒΕ-Ε 1 ὁ ἐπισκέπτης ἔχει μιὰ καλὴ ἐποπτεία τῶν κτηρίων ΙΔ, ΙΒ καὶ τῆς Ξεστῆς 4, καθὼς καὶ τῆς ἐπιβλητικῆς Ὁδοῦ Κουρήτων. Στὸν χῶρο ἀνατολικὰ τῆς Ξεστῆς 4 οἱ ΕΕ ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V καὶ VI εἶναι ἀφιερωμένες στὴν πολεοδομικὴ ὀργάνωση τοῦ οἰκισμοῦ, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν κτηρίων κτλ., στὸν ἐξοπλισμὸ τῶν σπιτιῶν (ἔπιπλα, ἐργαλεῖα, σκεύη κτλ.), καθὼς ἐπίσης στὶς δραστηριότητες ποὺ ἀσκοῦνταν μέσα στὰ σπίτια τοῦ Ἀκρωτηρίου (π.χ. ὑφαντική, παρασκευὴ τροφῆς κ.τ.ὅ.), περὶ τῶν ὁποίων ἀνάπτυξη γίνεται στὸ ΣΣ 3. Ἐδῶ ἐπίσης περιγράφεται ἡ Ξεστὴ 4 καὶ ἀναλύεται ὁ ρόλος τοῦ κτηρίου καὶ ὁ τοιχογραφικός του διάκοσμος.

Ἀπὸ τὸ ΣΣ 3 ξεκινᾶ ἡ πρώτη ἐγκάρσια Πορεία Γ (βλ. παρακάτω). Μεταξὺ ΒΕ-Ε 2 καὶ ΒΕ-Ε 3 ἡ Πορεία Α συνδέεται μὲ τὴν Πορεία Ε (κίτρινο χρῶμα, βλ. παρακάτω), ἐνῶ μεταξὺ ΒΕ-Ε 3 καὶ ΒΕ-Ε 4 ὑπάρχουν ἡ δεύτερη ἐγκάρσια Πορεία (Δ) καὶ ἡ πρώτη σύνδεση τῆς Πορείας Α μὲ τὴν Πορεία Β (χρῶμα κεραμιδί, βλ. παρακάτω). Στὸ ΣΣ 4 καὶ στὶς ΕΕ VII, VIII καὶ IX

παρουσιάζονται οἱ φάσεις κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 5ης χιλιετίας π.Χ. Στὸ ΣΣ 5 ἀναπτύσσονται οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς Οἰκίας Γυναικῶν, ὁ τοιχογραφικός της διάκοσμος καὶ ὁ τρόπος καταστροφῆς τοῦ κτηρίου. Στὶς ΕΕ Χ, ΧΙ καὶ ΧΙΙ παρατίθενται οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸ διαιτολόγιο τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ γιὰ τὶς σχετικὲς μὲ αὐτὸ δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, ἁλιεία). Μιὰ δεύτερη σύνδεση τῆς Πορείας Α μὲ τὴν Πορεία Β γίνεται μὲ τὸν στενὸ διάδρομο στὰ νότια τοῦ Τομέα Α. Ἀνατολικὰ τοῦ Τομέα Α καὶ πρὸ τῆς βόρειας κεντρικῆς εἰσόδου - ἐξόδου βρίσκεται τὸ ΣΣ 6. Ἐδῶ, βοηθούντων καὶ τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων Α1, Α2 καὶ Α3, ὁ ἐπισκέπτης ἐνημερώνεται γιὰ τὰ μετρικὰ συστήματα ποὺ ἐφαρμόζονταν στὸ Ἀκρωτήρι καὶ γιὰ τὸ σύστημα συναλλαγῶν, τῶν ὁποίων σχετικὰ εὑρήματα ἐκτίθενται στὴν παρακείμενη ΕΕ ΧΙΙΙ. Ἡ Πορεία Α μπορεῖ νὰ διακοπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἡ ἔξοδος τῶν ἐπισκεπτῶν νὰ γίνει ἀπὸ τὴ βόρεια κεντρικὴ εἴσοδο - ἔξοδο. Διαφορετικὰ συνεχίζεται συνδεόμενη μὲ τὸ δυτικό της τμῆμα μὲ γέφυρα κατὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου. Τὴ ΒΕ-Ε 5 πλαισιώνουν τὰ ΣΣ 7 καὶ 8. Στὸ ΣΣ 7 ἀναπτύσσονται οἱ τεχνολογικὲς κατακτήσεις τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ οἱ βιοτεχνικὲς ἐκτὸς οἰκισμοῦ δραστηριότητες, ὅπως ἡ ἀγγειοπλαστική, ἡ μεταλλουργία, ἡ ναυπηγικὴ κτλ.

Ἡ διαδικασία καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ φάσεις τῆς ἔκρηξης καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή της ἀναπτύσσονται στὸ ΣΣ 8. Σχετικὸ ἐποπτικὸ ὑλικὸ ἐκτίθεται στὶς ΕΕ ΧΙΥ, ΧΥ καὶ ΧΥΙ. Στὴν Πλατεία Νηοπομπῆς, βορείως τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τὸ ΣΣ 9 προσφέρεται γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τοῦ τοιχογραφικοῦ της διακόσμου, καθὼς καὶ τῶν ναυτιλιακῶν δραστηριοτήτων τῶν Θηραίων καὶ τῶν σχέσεων τοῦ νησιοῦ μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Θέματα σχετικὰ μὲ τὴν τέχνη τῆς Θήρας καὶ μὲ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ ὀργάνωση, τὴ θρησκεία, τὴν ἀγωγὴ τῶν παιδιῶν κτλ. μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν στὸ ΣΣ 10. Μαρτυρίες σχετικὲς πρὸς τὰ θέματα αὐτὰ ἐκτίθενται στὶς ΕΕ ΧΥΙΙ, ΧΥΙΙΙ καὶ ΧΙΧ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Πορεία Α τερματίζεται, γιὰ ὅσους τὸ ἐπιθυμοῦν. Ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ συνεχίσουν κινοῦνται πρὸς τὸ ΣΣ 11, ὅπου ἀναλύονται ἡ ἀρχιτεκτονική, ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος καὶ οἱ πιθανὲς λειτουργίες τῆς Ξεστῆς 3. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν δύο ἐναλλακτικὲς πορεῖες: ἡ μία μέσω γέφυρας μεταξὺ τοῦ Κτηρίου Γ καὶ τῆς Ξεστῆς 3 καὶ διὰ μέσου τῆς Οἰκίας καὶ τῆς Πλατείας τῶν Θρανίων ἀντίστοιχα. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς πορεῖες καταλήγουν στὴ δυτικὴ κεντρικὴ εἴσοδο - ἔξοδο, ὅπου μὲ τὴν παρουσίαση δειγμάτων ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς Ξεστῆς 3 (ΕΕ ΧΧ) ὁλοκληρώνεται ἡ Πορεία Α.

Πορεία Β

Ἡ πορεία Β συμπίπτει μὲ τὴν Πορεία Α ἕως τὸ ΣΣ 5, ὅπου ἐλαφρῶς κατερχόμενη πρὸς δυσμὰς εἰσέρχεται στὴν Ὁδὸ Δακτύλων (κεραμιδὶ χρῶμα). Συνεχίζεται πρὸς νότον διὰ μέσου τῶν πλατειῶν Κενοταφίου καὶ Τριγώνου καὶ τέλος διὰ τῆς Ὁδοῦ Τελχίνων τερματίζεται στὴ νότια κεντρικὴ εἴσοδο - ἔξοδο. Ἡ Πορεία Β, σχεδιασμένη ἐπίσης καὶ γιὰ ἄτομα μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες, παρέχει τὴν εὐχέρεια στὸν ἐπισκέπτη νὰ κινηθεῖ ἀνάμεσα στὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ καὶ ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένα κτήρια, κινούμενος μέσα στοὺς ἀρχαίους δρόμους. Βεβαίως ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ περιορίσει κανεὶς τὴ διάρκεια τῆς Πορείας Β καὶ μετὰ τὴν Πλατεία Τριγώνου νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὴ δυτικὴ κεντρικὴ ἔξοδο.

Πορεία Γ

Ἕως τὸ ΣΣ 3 ἡ πορεία αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὴν Πορεία Α. Ἀπὸ ἐκεῖ μέσω εἰδικῆς διαδρομῆς διασχίζει ἐγκάρσια τὸν οἰκισμὸ καὶ περνώντας ἀπὸ τὶς Πλατεῖες Πιθήκων καὶ Μυλῶνος ἀντίστοιχα παρέχει τὴν εὐχέρεια στὸν εἰδικὸ ἐπισκέπτη νὰ δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὸ Συγκρότημα Δ, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου Β, ὅπου βρέθηκαν οἱ τοιχογραφίες τῶν Πιθήκων, τῶν Ἀντιλοπῶν καὶ τῶν Πυγμαχούντων Ἀγοριῶν, καὶ τμῆμα τῆς Ὁδοῦ Τελχίνων. Ἐν συνεχεία, συνδεόμενη μὲ τὴν Πορεία Α στὴν περιοχὴ τῶν ΕΕ XVII καὶ XVIII καὶ τοῦ ΣΣ 10, δίδει τὴ δυνατότητα στὸν ἐπισκέπτη εἴτε νὰ τὴν τερματίσει στὴ δυτικὴ κεντρικὴ ἔξοδο, εἴτε προχωρώντας πρὸς τὸ ΣΣ 11 νὰ ἀκολουθήσει τὶς ἐναλλακτικὲς κινήσεις τῆς Πορείας Α.

Πορεία Δ

Ἕως τὸ ΣΣ 4 καὶ τὶς ΕΕ VII καὶ VII συμπίπτει μὲ τὴν Πορεία Α. Ἀκολούθως, μὲ ἐλαφρῶς κατερχόμενη παράκαμψη ποὺ περνᾶ δίπλα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κενοταφίου, φθάνει στὴν Πλατεία Νηοπομπῆς, ὅπου στὸ ΣΣ 9 ἐπανασυνδέεται μὲ τὴν Πορεία Α. Στὴν πορεία αὐτὴ ὁ ἐπισκέπτης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δεῖ τὴν Οἰκία Γυναικῶν καὶ τὸ Συγκρότημα Δ, τὴν Πλατεία Τριγώνου καὶ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Πορεία Ε

Ἡ Πορεία Ε (σημειώνεται μὲ κίτρινο χρῶμα) κινεῖται, κατὰ κανόνα, σὲ ἀρχαίους δρόμους καὶ εἶναι, τρόπον τινά, ὑπηρεσιακή. Δὲν ἔχει προκαθορισμένη κατεύθυνση κίνησης καὶ χρήση της μπορεῖ νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ φυλακτικό, τὸ ἐργατοτεχνικὸ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τῆς ἀνασκαφῆς καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ εἰδικῶς ἐξουσιοδοτημένα ἄτομα, π.χ. εἰδικοὺς ἐρευνητὲς ἢ μελετητὲς τοῦ χώρου. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα της συμπίπτει μὲ τμήματα ἄλλων πορειῶν. Ἕνα μόνο σημεῖο συγκέντρωσης (ΣΣ 12, ἀνατολικῶς τοῦ Συγκροτήματος Δ) ἔχει προβλεφθεῖ γιὰ τὶς ἀνάγκες διδασκαλίας εἰδικῶς ἐξουσιοδοτημένων ὁμάδων (ἐπιστημόνων, φοιτητῶν κ.ἄ.).

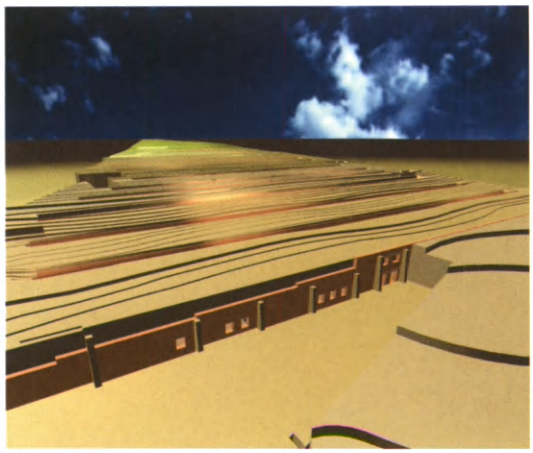

Εἰκ. 1. Ψηφιακὸ μοντέλο προσομοίωσης τοῦ στεγάστρου ἐξωτερικά.

Εἰκ. 2. Πρόπλασμα τοῦ στεγάστρου.

Εἰκ. 3. Ἡ εἴσοδος τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ στεγάστρου.

Εἰκ. 4. ΝΑ ἄποψη τῆς στέγης τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς μὲ τὴ σχετικὴ βλάστηση.

Εἰκ. 5. Ἡ πέργκολα ἐπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα ψυοικοῦ ψωτισμοῦ.

Εἰκ. 6. ΝΔ ἄποψη τῆς στέγης τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς μὲ τὴ σχετικὴ βλάστηση.

Εἰκ. 7. Ἡ πιλοτικὴ ἐφαρμογὴ κατὰ τὴν κατασκευή της.

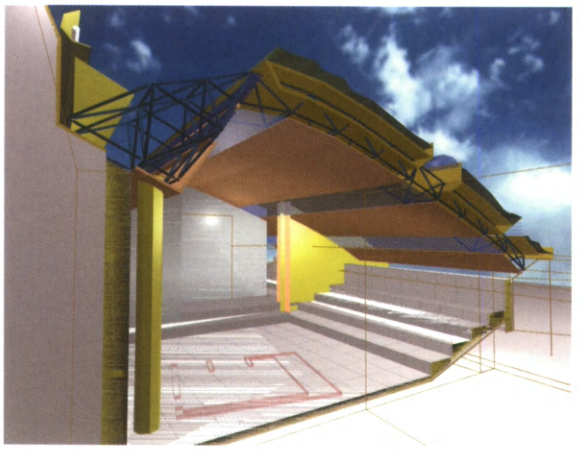

Εἰκ. 8. Ψηφιακὸ μοντέλο προσομοίωσης τοῦ στεγάστρου ἐσωτερικά.

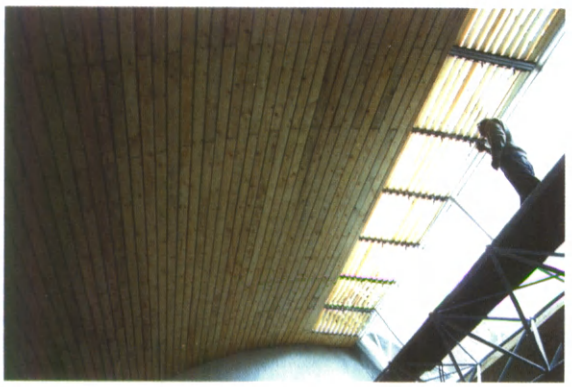

Εἰκ. 9. Ἡ ὀροφὴ καὶ τὰ βόρεια παράθυρα τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς.

Εἰκ. 10. Ἡ ὀροφὴ καὶ τὰ νότια παράθυρα τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς.

Εἰκ. 11. Ἡ περιοχὴ τοῦ Συγκροτήματος Δ, ὅπως θὰ φαίνεται κάτω ἀπὸ τὸ νέο στέγαστρο (προσομοίωση).

ΤΟΜΗΜΑ
ΠΟΡΕΙΕΣ Α,Β,Γ,Δ
ΠΟΡΕΙΕΣ Α,Γ
ΠΟΡΕΙΑ Β
ΠΟΡΕΙΕΣ Α,Γ,Δ
ΠΟΡΕΙΑ Ε
ΣΣ 1-12 ΣΗΜΕΙΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ
ΕΕ I-XX ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΙΑΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
ΒΕ-Ε1-6 ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΕΙΣΟΔΟΙ-ΕΞΟΔΟΙ
ΠΑΡΚΙΝΓΚ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ
ΑΠΟΘΗΚΕΣ
ΑΠΟΘΗΚΕΣ
ΞΕΝΩΝΑΣ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
ΞΕΝΩΝΑΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΑΞΟΝΑΣ ΧΑΡΑΞΗΣ Χ-Χ
ΑΞΟΝΑΣ ΧΑΡΑΞΗΣ ΧΙ-Χ
ΚΑΜΑΡΕΣ ΧΕΙΜΑΡΡΟΥ
ΚΤΗΡΙΟ Η
ΚΤΗΡΙΟ 2
ΚΤΗΡΙΟ Θ
ΚΤΗΡΙΟ Β
ΚΤΗΡΙΟ Γ
ΚΤΗΡΙΟ ΣΤ
ΚΤΗΡΙΟ Η
ΚΤΗΡΙΟ 1
ΚΤΗΡΙΟ 1Α
ΚΤΗΡΙΟ 3
ΚΤΗΡΙΟ 4
ΚΤΗΡΙΟ 1Β
ΚΕΣΤΗ 5
ΚΕΣΤΗ 2
ΚΕΣΤΗ 3
ΚΕΣΤΗ 4
ΠΛΑΤΕΙΑ ΝΗΟΠΟΜΗΣ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΕΝΟΤΑΦΙΟΥ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΤΡΙΠΛΗΣ ΠΟΡΤΑΣ Β
ΟΔΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΑΠΛΗΣ ΚΥΡΑΤΟΣ
ΑΔΑΜΟΥ ΚΑΙΝΗΣ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΑΣΤΑΧΕΝΗΣ ΚΑΘΑΡΜΟΥ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΕΡΑΤΟΣ
ΟΔΟΣ ΦΡΑΝΣΙΜ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΦΡΑΝΣΙΜ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΕΡΑΤΟΣ
ΠΟΡΕΙΑ Α
ΠΟΡΕΙΑ Α,Β
ΠΟΡΕΙΑ Α,Β,Γ,Δ
ΠΟΡΕΙΑ Α,Γ
ΠΟΡΕΙΑ Β
ΠΟΡΕΙΑ Γ
ΠΟΡΕΙΑ Δ
ΠΟΡΕΙΑ Ε
ΠΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ
ΠΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ ΞΕΝΩΝΑ
ΠΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ ΞΕΝΩΝΑ
ΠΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ
ΒΕ-Ε1 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΒΕ-Ε2 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΒΕ-Ε3 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΒΕ-Ε4 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΒΕ-Ε5 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΒΕ-Ε6 ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ-ΕΞΟΔΟΣ
ΣΤΑΣΗ
ΣΤΑΣΗ
ΣΤΑΣΗ

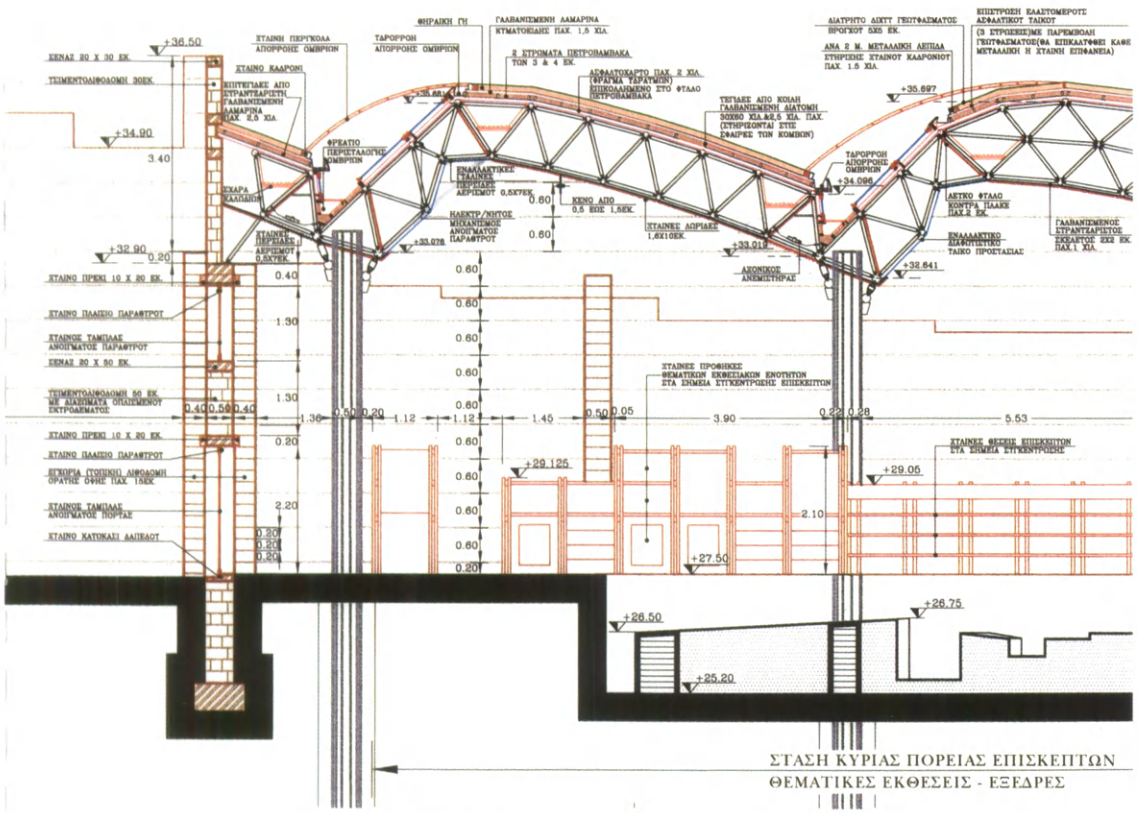

Εἰκ. 13. Σχεδιαστικὴ λεπτομέρεια ἑνὸς τόξου τῆς κατασκευῆς.

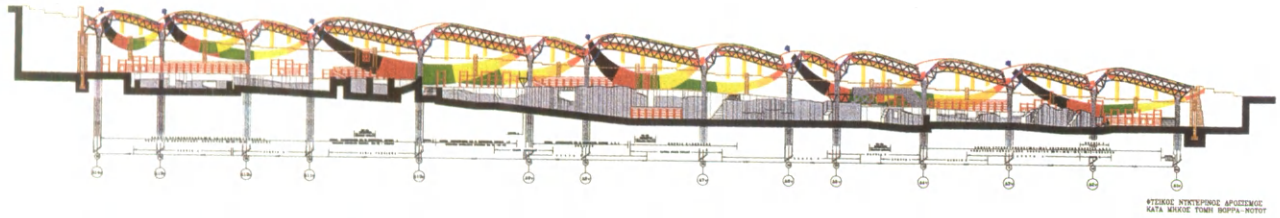

Εἰκ. 14. Φυσικὸς δροσισμὸς στὴν κατὰ μῆκος τομὴ B-N τοῦ στεγάστρου.

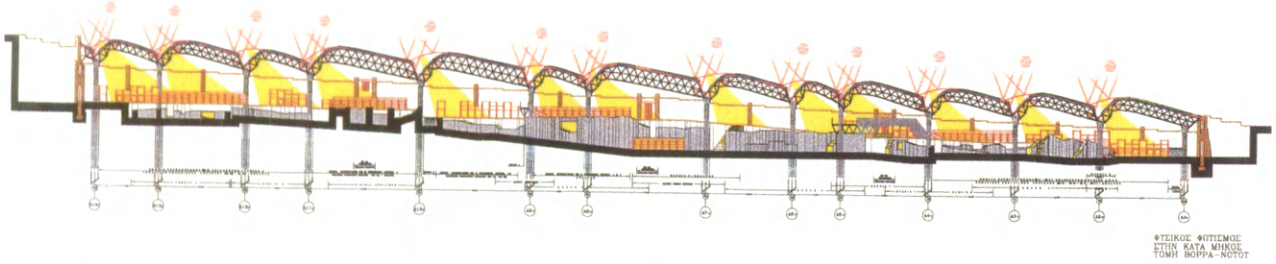

Εἰκ. 15. Φυσικὸς φωτισμὸς στὴν κατὰ μῆκος τομὴ B-N τοῦ στεγάστρου.

Εἰκ. 16. Ἡ γῆ συνισταῖ τὴν τοπογραφία τοῦ νέου στεγάστρου.

SUMMARY

REPLACEMENT OF A SHELTER. CONSERVATION, FORMATION AND ENHANCEMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE AT AKROTIRI, THERA

NIKOS FINTIKAKIS

The volcanic eruption covered the entire island with volcanic materials and sealed the settlement at Akrotiri, which was preserved for 3,500 years and now yields very important information on the everyday life, trade, art, society and culture of the people who lived there. It was the very material that at once destroyed but protected the settlement – volcanic ash – that generated the design philosophy of the intervention to shelter the site. Earth, sun, air and water are the quartet of natural elements that constitute the central design strategy, which could be considered epigrammatically as *non intervention* (figs 2, 16).

Earth constitutes the external landscape and the ground insulation of the shelter, which is designed so that it is ordered entirely as a continuation of the surrounding terrain, reforming the same curvatures of the slopes with dry-stone walls and its planting with vegetation from the local flora (figs 3, 4, 6).

The sun illuminates uniformly the archaeological site through the special north openings (fig. 9). Ultraviolet and infrared radiation is obviated by using filter glass panes and by the arched wooden frames of louvres of graduated density, which too are an element of the shelter's nature as continuation of the ground (fig. 5).

Air enters, cools and enriches the oxygen level in the sheltered archaeological site, through the northward openings and the southward louvres (fig. 14). The air inside the shelter is renewed and the space is cooled at night, while during the day the carbon dioxide is abducted into the empty space in the space-frame of the shelter, through the graduated openings between the wooden slats of the louvred ceiling (figs 9-10). This natural ventilation-cooling creates full natural thermal comfort without any air-conditioning support.

The rainwater that percolates the earth covering the shelter is collected filtered in the south gutters of the arched surfaces of the shelter, passes into the lengthwise (east and west) drains and through these into the cisterns for rainwater. This system secures maximum exploitation of rainwater both for the needs of the personnel and the visitors at the site, and for the needs of conserving the archaeological finds.

Η Τεχνολογια στη Μελετη των Τοιχογραφιων

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 παρατηρεῖται ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν αἰγαιακῶν τοιχογραφιῶν. Τότε γράφονται οἱ περισσότερες φυσικοχημικὲς μελέτες γιὰ τὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας, ἀπὸ τὴν Ἁγία Εἰρήνη Κέας, ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς Κρήτης ἀλλὰ καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας[1], ποὺ ὁδήγησαν τοὺς ἀρχαιολόγους σὲ ἀρκετὰ σαφὴ συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾶ στὴ φύση τῶν κονιαμάτων καὶ τῶν χρωστικῶν, καθὼς καὶ στὴ χρησιμοποιούμενη τεχνική.

Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 φαίνεται πολὺ φυσικὸς ὁ ἐξῆς ἁπλὸς συλλογισμός: ἐφόσον πρὶν ἀπὸ 20-25 χρόνια δόθηκαν τόσο ξεκάθαρες ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν, τότε σήμερα, δεδομένης τῆς προόδου μεθόδων καὶ τεχνικῶν, θὰ διευκρινισθοῦν ἀκόμη καὶ οἱ τελευταῖες ἀμφιβολίες.

Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς ἀποδείχθηκε ἐν τέλει ἁπλοϊκὸς καὶ διαψεύσθηκε κατὰ πολύ. Τὰ τελευταῖα τρία χρόνια πραγματοποιήθηκαν συστηματικὲς ἀναλύσεις σὲ σημαντικὸ ὄγκο ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, στὸ πλαίσιο προγράμματος στὸ ὁποῖο συμμετεῖχαν οἱ δρες Β. Κιλίκογλου καὶ Σ. Σωτηροπούλου ἀπὸ τὸ Ἐρευνητικὸ Κέντρο ΕΚΕΦΕ-ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, ὁ δρ Β. Περδικάτσης ἀπὸ τὸ ΙΓΜΕ καὶ ἡ γράφουσα[2]. Μὲ τὶς ἀναλύσεις αὐτὲς ἀποδείχθηκε πὼς ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κριτήρια ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τεχνικῆς (νωπογραφία, *al fresco*, ἢ ξηρογραφία, *al secco*), ποὺ εἶχαν «θεσπισθεῖ» πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια, σήμερα εἴτε δὲν ἰσχύουν πιὰ εἴτε χρειάζονται ἐπανεξέταση.

Τὸ θετικὸ εἶναι πὼς μποροῦμε πλέον νὰ μιλοῦμε μὲ μεγαλύτερη βεβαιότητα γιὰ τὸ τί δὲν ἰσχύει. Ὅσο γιὰ τὸ τί ἰσχύει, αὐτὸ παραμένει ἀντικείμενο ἔρευνας τόσο στὶς ἤδη μελετημένες τοιχογραφίες ὅσο καὶ στὰ καινούρια ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ὅπου ὁ συνδυασμὸς παλαιότερων ἢ/καὶ νεότερων τεχνικῶν καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν δεδομένων, μὲ βάση τὴν ἤδη συσσωρευμένη ἐμπειρία, θὰ ἐπιτρέψει ἐνδεχομένως ἀναθεωρήσεις καὶ θὰ δώσει νέες διασταυρωμένες ἀπαντήσεις. Πρὸς τὸ παρόν, τὰ συμπεράσματά μας ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τῶν δεδομένων:

α) τῆς μακροσκοπικῆς μελέτης ὁλόκληρων τῶν τοιχογραφικῶν συνόλων καὶ

β) τῆς μικροσκοπικῆς ἐξέτασης ἱκανοῦ ἀριθμοῦ προσεκτικὰ ἐπιλεγμένων ἀντιπροσωπευτικῶν δειγμάτων ἀπὸ αὐτὰ τὰ σύνολα (ἀφοῦ, πρὸς τὸ παρόν, δὲν μποροῦμε νὰ ἀναλύσομε ὁλόκληρους τοίχους!).

---

1. Κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ Majewski - Reich 1973, 297-300· Noll et al. 1975, 62, 87-94· Profi et al. 1974, 105-110· Profi et al. 1976, 33-39· Philippakis et al. 1977, 143-153· Profi et al. 1977, 107-115· Cameron et al. 1978, 121-184· Asimenos 1978, 571-577· Philippakis 1978, 599-604· Cummer - Schoffield 1984, 148.

2. Perdikatsis et al. 2000, 119-127.

Στὴ μελέτη τῶν δειγμάτων χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες φυσικοχημικὲς μέθοδοι:

—Ἡ περίθλαση ἀκτίνων Χ, μὲ τὴν ὁποία ταυτοποιοῦνται τὰ ὑλικὰ μὲ κρυσταλλικὴ δομὴ ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κονίαμα καὶ τὶς χρωστικές. Γιὰ τὴ μέθοδο αὐτὴ παλαιότερα ἀπαιτεῖτο ξύσιμο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ δείγματος, γιὰ νὰ φτιαχτεῖ παρασκεύασμα μὲ τὴ χρωστική, μὲ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ δεῖγμα νὰ καταστρέφεται καὶ τὸ παρασκεύασμα νὰ περιλαμβάνει ἀναπόφευκτα σημαντικὸ ποσοστὸ τοῦ ὑποκείμενου κονιάματος. Σήμερα μιὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει ἀνάλυση τῆς κρυσταλλικῆς δομῆς τοῦ δείγματος, χωρὶς αὐτὸ νὰ κονιορτοποιηθεῖ: ἀρκεῖ ἕνα δεῖγμα διαστάσεων 5 x 5 χιλιοστῶν, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου βομβαρδίζεται μὲ ἀκτίνες Χ. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἔπειτα ἀπὸ ἐπεξεργασία, ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφὴ διαγραμμάτων (εἰκ. 1).

—Τὸ μικροσκόπιο, μὲ τὸ ὁποῖο μελετοῦμε εἴτε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δείγματος εἴτε τὴ στρωματογραφία του σὲ κατάλληλα προσανατολισμένες, ἐγκιβωτισμένες καὶ στιλβωμένες τομές, ὥστε νὰ παρατηρήσομε τὸ πάχος τῶν χρωματικῶν στρωμάτων, τὴ μορφὴ τῶν χρωστικῶν (κοκκομετρία), τὸν τρόπο σύνδεσής τους μὲ τὸ κονίαμα. Ἐπίσης, μποροῦμε νὰ πάρομε κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὸ εἶδος τῶν χρωστικῶν:

1) Μὲ τὸ στερεοσκοπικὸ μικροσκόπιο ἐπιτυγχάνομε παρατήρηση τῆς ἐπιφάνειας ὡς ἔχει (χωρὶς καμία προετοιμασία), σὲ μεγέθυνση ἕως 100 φορές (εἰκ. 3, αἰγυπτιακὸ κυανό).

2) Μὲ τὸ ὀπτικὸ πολωτικὸ μικροσκόπιο ἐπιτυγχάνομε παρατήρηση κατάλληλα προετοιμασμένων (μὲ ἐγκιβωτισμὸ καὶ στίλβωση) δειγμάτων σὲ μεγέθυνση ἕως 500 φορές (εἰκ. 2, κόκκος αἰγυπτιακοῦ κυανοῦ).

3) Μὲ τὸ ἠλεκτρονικὸ μικροσκόπιο ἐπιτυγχάνεται, σὲ ἐγκιβωτισμένα, στιλβωμένα καὶ ἐπιγραφιτωμένα δείγματα παρατήρηση λεπτομερειῶν τῆς τάξεως τοῦ 1 μμ (1 μμ = 10-6 μ). Σὲ μιὰ κατηγορία ἠλεκτρονικῶν μικροσκοπίων ὑπάρχει ἐνσωματωμένος μικροαναλυτὴς ἀκτίνων Χ, ποὺ ἐπιτρέπει τὴ στοιχειακὴ ἀνάλυση τῶν συστατικῶν τοῦ δείγματος.

Μὲ τὶς παραπάνω φυσικοχημικὲς μεθόδους μποροῦμε λοιπὸν νὰ μάθομε:

α) Τὸ πάχος καὶ τὴ σύσταση τῶν στρωμάτων προετοιμασίας τοῦ τοίχου καὶ τῶν χρωματικῶν στρωμάτων, ὅπως ἐπίσης τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφολογία - κοκκομετρία (σχῆμα καὶ μέγεθος κόκκων) τοῦ κονιάματος καὶ τῶν χρωστικῶν (εἰκ. 4-8).

β) Τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται τὰ χρωματικὰ στρώματα μὲ τὸ κονίαμα, κάτι ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ χρησιμοποιούμενη τεχνική. Ὅταν λεπτόκοκκες χρωστικές, ὅπως οἱ κίτρινες καὶ ἐρυθρὲς ὦχρες, τοποθετηθοῦν σὲ ὑγρὸ κονίαμα, παρατηρεῖται διείσδυσή τους σὲ αὐτό (εἰκ. 4, ἐρυθρή/νωπογραφία), ἐνῶ, ἂν τοποθετηθοῦν σὲ στεγνὸ κονίαμα, ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ τὸ κονίαμα εἶναι πολὺ ἔντονη (εἰκ. 5, ἐρυθρή/ξηρογραφία). Μὲ τὶς χονδρόκοκκες χρωστικές, ὅπως τὸ αἰγυπτιακὸ κυανό, παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο, ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα (εἰκ. 6, μπλέ/ξηρογραφία καὶ εἰκ. 7, μπλέ/νωπογραφία).

γ) Γιὰ τὴν προέλευση τῶν ὑλικῶν δὲν μποροῦμε νὰ κάνομε λόγο, ἀφοῦ τὰ ὑλικὰ γιὰ τὸν ἀσβέστη καὶ τὶς χρωστικές (ἐκτὸς τοῦ αἰγυπτιακοῦ κυανοῦ, ποὺ εἶναι τεχνητὸ) εἶναι πολὺ διαδεδομένα στὴ φύση: ὑπάρχουν κάποιες εἰδικὲς περιπτώσεις, λ.χ. μιὰ χρωστικὴ ποὺ νὰ περιέχει κάποιο ἡφαιστειακὸ ὀρυκτό, συνεπῶς μειώνονται οἱ χῶροι προέλευσής της.

Ἕνα ἀπὸ τὰ προβλήματα στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι τὰ ὀργανικὰ ὑλικά, ποὺ ἐνδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ συνδέσουν τὶς χρωστικὲς μὲ τὸ κονίαμα, διότι, λόγω τῶν συνθηκῶν ταφῆς τῶν τοιχογραφιῶν ἐπὶ 3.500 χρόνια, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπῆρχαν, ἔχουν

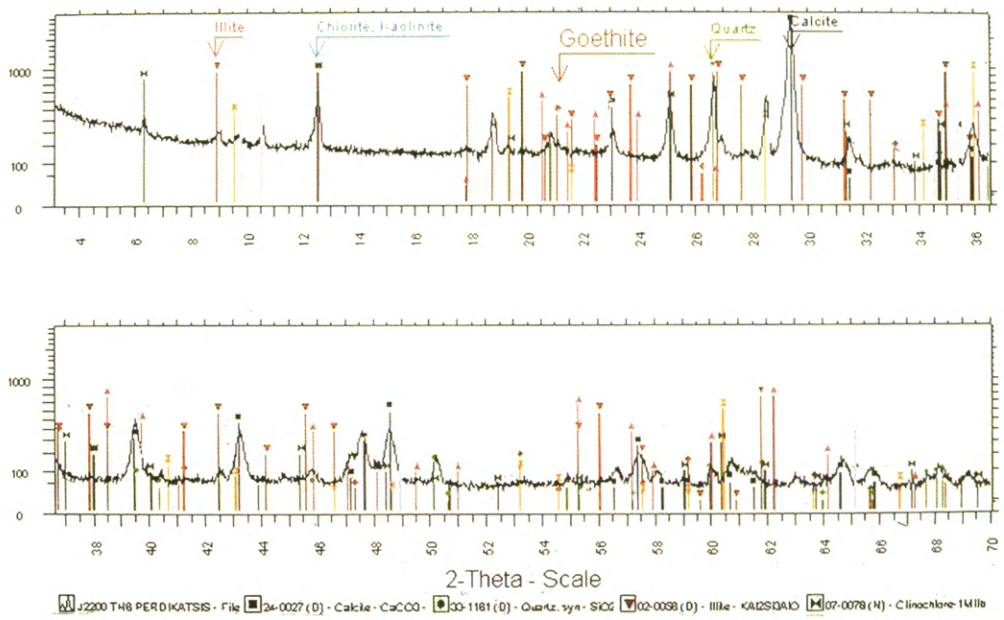

Εἰκ. 1

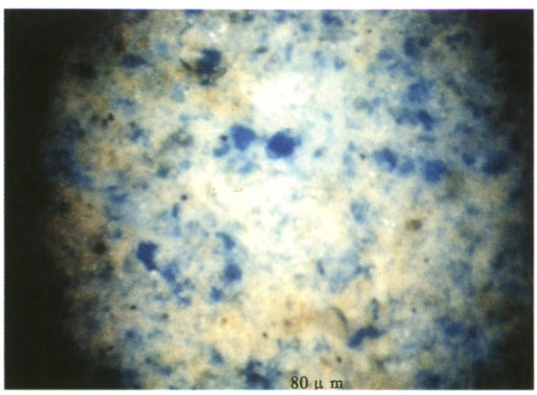

Εἰκ. 2

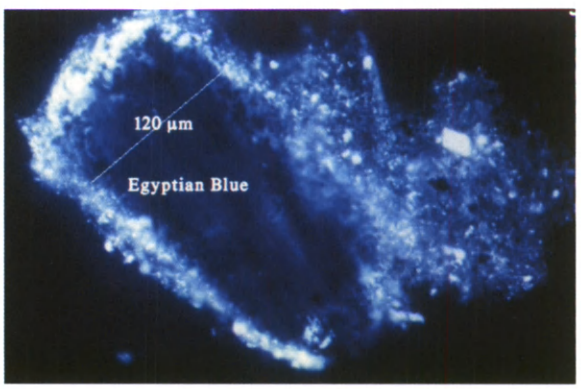

Εἰκ. 3

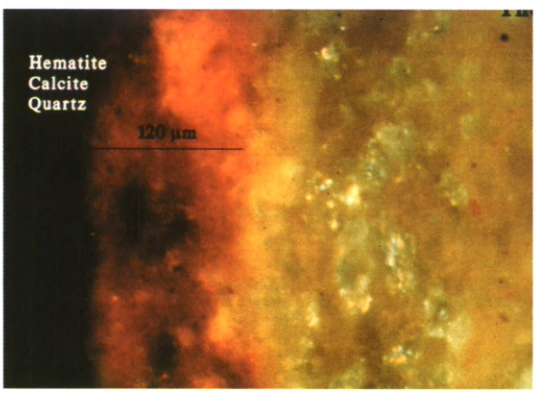

Εἰκ. 4

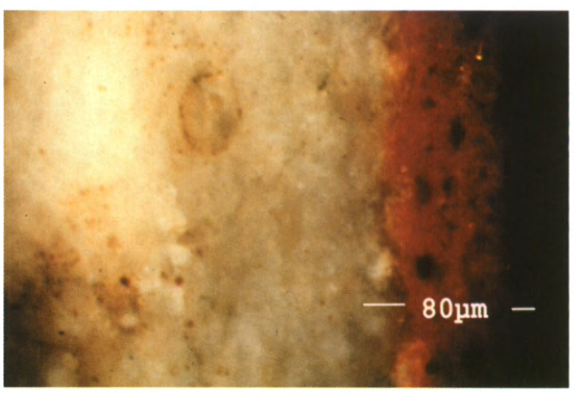

Εἰκ. 5

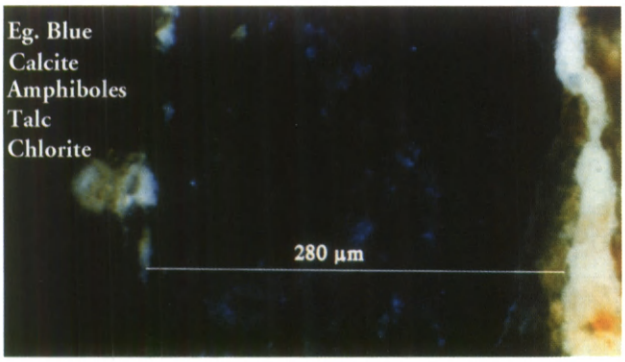

Εἰκ. 6

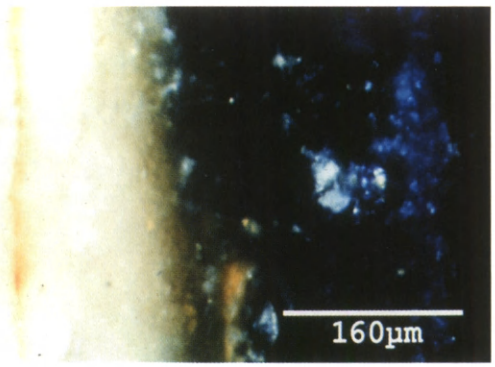

Εἰκ. 7

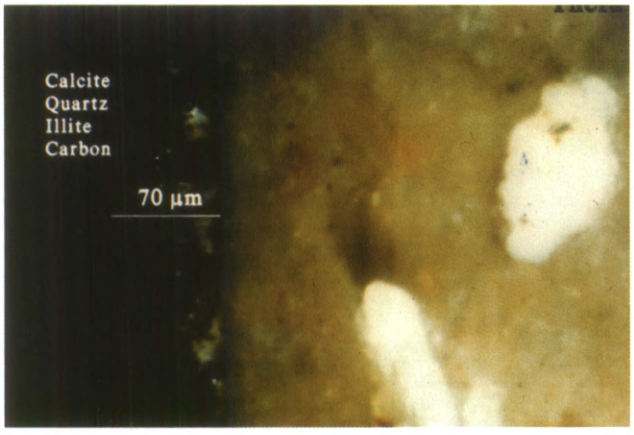

Εἰκ. 8

πιὰ καταστραφεῖ. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ὁ Walter Noll προσπάθησε, μὲ ἀέριο χρωματογράφο, νὰ προσδιορίσει τέτοιες οὐσίες στὰ κονιάματα τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀλλὰ δὲν βρῆκε, ὁπότε συμπέρανε πὼς καταστράφηκαν μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μαύρη χρωστικὴ ἀπὸ ὀργανικὰ ὑλικά (αἰθάλη, κάρβουνο) (εἰκ. 8, μαῦρο): στὰ μαῦρα δείγματα δὲν ἀναγνωρίσθηκαν, μὲ τὶς μεθόδους ποὺ προαναφέρθηκαν, ὀρυκτὰ ποὺ νὰ δίνουν μαῦρο χρῶμα, ἄρα ὑποθέτομε πὼς χρησιμοποιήθηκαν ὀργανικὲς οὐσίες.

Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς σύντομης παρουσίασης, θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν τονισθεῖ ἡ σημασία τῆς διεπιστημονικῆς συνεργασίας ποὺ συντελεῖται ὑποδειγματικὰ κάτω ἀπὸ τὴ σκεπή, ἢ μᾶλλον πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὅπου τόσοι ἐπιστήμονες, ἐξειδικευμένοι σὲ κλάδους λιγότερο ἢ περισσότερο γνωστούς, συνεισφέρουν ὁ καθένας τὸ δικό του κομμάτι γνώσης στὸ ὅλο καὶ διευρυνόμενο πάζλ ποὺ λέγεται παρελθόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Asimenos 1978 — K. Asimenos, Technological Observations on the Thera Wall Paintings, *Thera and the Aegean World* II, *Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece* (London) 571-577.

Cameron et al. 1978 — M. A. S. Cameron - R. E. Jones - S. E. Philippakis, Analyses of Fresco Samples from Knossos, *BSA* 72, 121-184.

Cummer - Schoffield 1984 — W. W. Cummer - E. Schoffield, *Ayia Irini: House A*, *Keos* III, Appendix 2 (Princeton).

Majewski - Reich 1973 — L. Majewski - M. Reich, Frescoes from Ayia Irini, Keos, μέρος I, Appendix, *Hesperia* 42, 297-300.

Noll et al. 1975 — W. Noll - L. Born - R. Holm, Keramiken und Wandmalereien der Ausgrabunger von Thera, *Die Naturwissenschaften* 62, 87-94.

Perdikatsis et al. 2000 — V. Perdikatsis - V. Kilikoglou - S. Sotiropoulou - E. Chryssikopoulou, Physicochemical Characterisation of Pigments from Theran Wall Paintings, στὸ S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, 30 August - 4 September 1997*, τ. I (Athens) 103-118.

Philippakis 1978 — S. E. Philippakis, Analysis of Pigments from Thera, στὸ *TAW* II, 599-604.

Philippakis et al. 1977 — S. E. Philippakis - V. Perdikatsis - T. Paradellis, An Analysis of Blue Pigment from the Greek Bronze Age, *Studies in Conservation* 22, 107-105.

Profi et al. 1974 — S. Profi - L. Weier - S. E. Philippakis, X-Ray Analysis of GBA Pigments from Mycenae, *Studies in Conservation* 19, 105-110.

Profi et al. 1976 — S. Profi - L. Weier - S. E. Philippakis, X-Ray Analysis of GBA Pigments from Knossos, *Studies in Conservation* 21, 33-39.

Profi et al. 1977 — S. Profi - V. Perdikatsis - S. E. Philippakis, X-Ray Analysis of Greek Bronze Age Pigments from Thera (Santorini), *Studies in Conservation* 22, 107-115.

SUMMARY

TECHNOLOGY IN STUDYING THE WALL-PAINTINGS

Lisa Chryssikopoulou

Study of the technique of the wall-paintings is significantly assisted by the combination of physical-chemical methods, such as X-ray diffraction, and microscopic examination (stereoscopic, optical polarizing and electronic), methods in which considerable advances have been made in recent years. Their field does not include organic materials, which were used either as pigments or as binders. The information presented concerns the nature of the inorganic materials and the techniques employed. Specifically, they concern: a) the composition of the plaster and the pigments, b) their morphology and granulometry, c) the thickness of the layers of plaster and pigments, and d) the way in which the pigment layers are connected with the plaster.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Τμῆμα τῆς «τοιχογραφίας τοῦ Δονακῶνος» κατὰ χώραν στὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 3β (ἀρχεῖο Σπ. Μαρινάτου).

Πίνακας 2

Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τμῆμα Α (φωτ. Ἀ. Βολιώτη).

Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τμῆμα Α (σχέδιο Ν. Μαυράκη).

Πίνακας 4

Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τμῆμα Β (φωτ. Ἀ. Βολιώτη).

Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τμῆμα Β (σχέδιο Λ. Λαμπρινοῦ).

Πίνακας 6

α

β

α. Ἡ «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τὸ τμῆμα Γ μετὰ τὸ πέρας τῆς συντήρησης· β. Τμῆμα ἀπὸ τήν «τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος», πιθανὸν ἀπὸ τὸ τμῆμα Γ.

α

β

α. Οἱ ταινίες τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς τοιχογραφίας, ὅπου διακρίνονται οἱ οδηγοὶ χάραξης τῶν ταινιῶν·
β. «Τοιχογραφία τοῦ Δονακῶνος»: τμῆμα τῆς κυματοειδοῦς ὄχθης καὶ τοῦ βάλτου.

Πίνακας 8

α

β

γ

α. Νεαρὰ γκριζογάλανα καλάμια ἔχουν ζωγραφισεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὥριμα κίτρινα καλάμια· β. Θύοανος καλαμιοῦ· γ. Θύοανος σὲ ἀπόληξη κίτρινου καλαμιοῦ.

α

β

γ

α-β. Λιβελοῦλες σὲ ἀπολήξεις ψύλλων καλαμιῶν· γ. Λιβελούλα σὲ θύσανο καλαμιοῦ.

Πίνακας 10

α

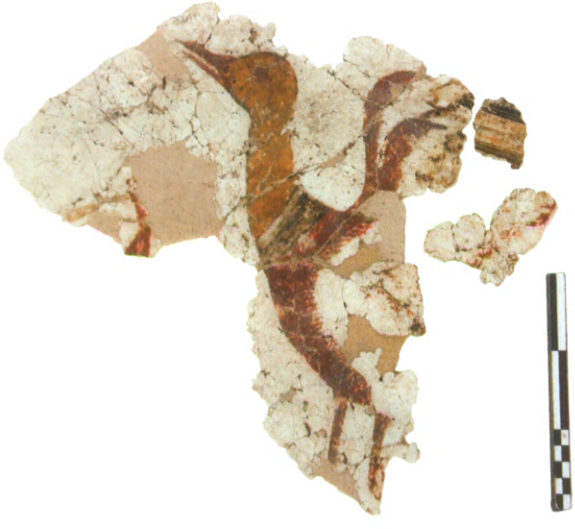

β

γ

α. Ἡ ἀροενικὴ πάπια Π1· β. Ἡ πάπια Π4. Δύο τμήματα ἀπὸ φτεροῦγες ἴσως ἀνήκουν στὴν πάπια αὐτή· γ. Ἡ πάπια Π3. Πίσω ἀπὸ τὸ φτερό της μία λιβελούλα στέκεται σὲ ἀπόληξη φύλλου καλαμιοῦ.

α

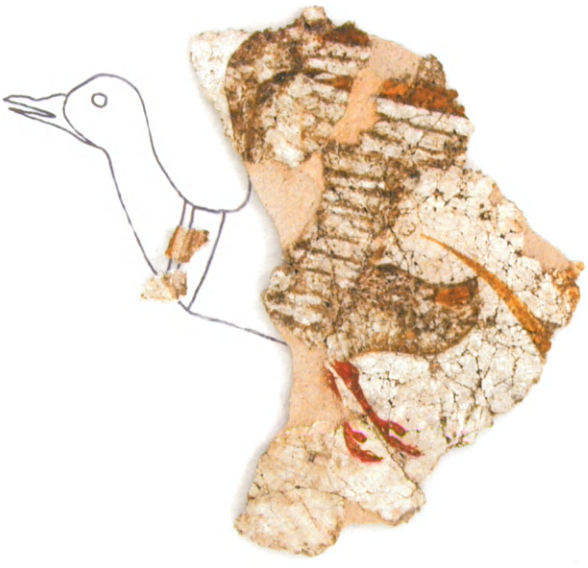

β

γ

δ

ε

α-β. Ἡ πάπια Π5 καὶ ἡ προτεινόμενη ἀποκατάστασή της· γ. Ἡ πάπια Π7 πιθανῶς συνανήκει μὲ τὴν Π3, ἐνῶ ἡ Π8 πετᾶ παράλληλα πρὸς αὐτήν· δ. Ἡ πάπια Π6. Σώζεται τμῆμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὴ φτερούγα· ε. Ἡ πάπια Π9.

Πίνακας 12

*Κνωσός, Οἰκία βόρεια τῆς Βασιλικῆς Ὁδοῦ. Ἀποκατάσταση τοιχογραφίας Καλαμιώνα ἀπὸ τὸν M. Cameron (*Evely *1999, 207).*

α

β

α. Ξεστὴ 3, ἡ τοιχογραφία τῆς Πότνιας ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 3α (σχέδιο Μ. Κρίγκα)·
β. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνας α.

Πίνακας 14

Ἀκρωτήρι. Κάτοψη τοῦ οἰκισμοῦ: μὲ κόκκινα στίγματα σημειώνονται οἱ θέσεις εὕρεσης διπλῶν κεράτων καὶ μὲ κόκκινη διαγράμμιση ἡ βεβαιωμένη πορεία τοῦ ὑπόγειου ἀγωγοῦ τῶν ἀστικῶν λυμάτων.

*Ἀκρωτήρι. Μικρογραφικὴ Ζωφόρος, νότιο τμῆμα, ἡ Πόλη V (*ΝΤΟΥΜΑΣ *1992, εἰκ. 35).*

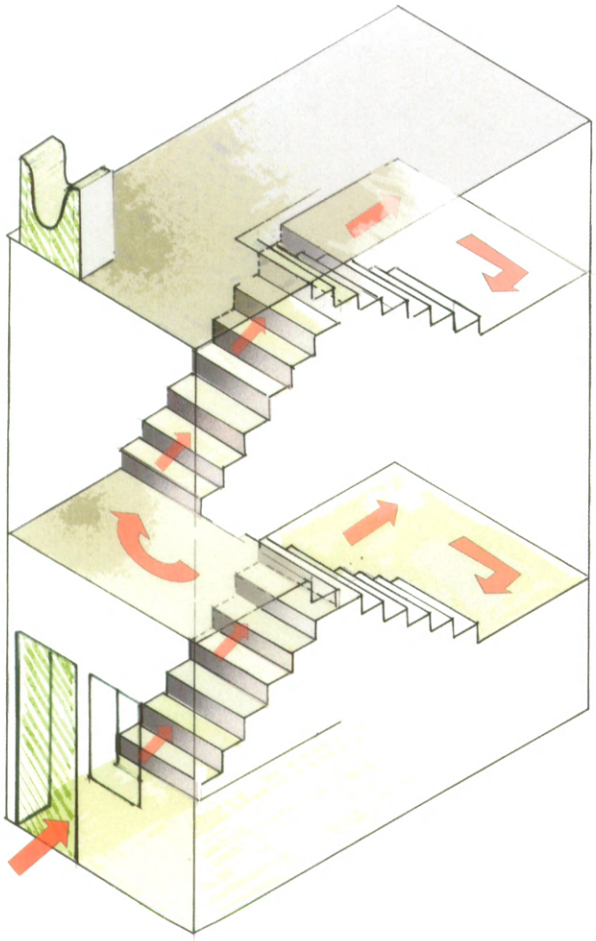

α. Τὰ διπλὰ κέρατα ὡς «ἀποτρόπαια» συμπυκνώνουν τὴ μνήμη μιᾶς μεγάλης σεισμικῆς καταστροφῆς ποὺ ὁδήγησε σὲ ἐκτεταμένη ἀνοικοδόμηση τοῦ οἰκισμοῦ, ἐπανασχεδιασμὸ καὶ ἀνακατασκευὴ τῶν κλικακοστασίων καὶ τῶν εἰσόδων. Τὸ κλιμακοστάσιο εἶναι τὸ πλέον εὐπαθὲς ἀλλὰ καὶ λειτουργικὰ ἐπικίνδυνο στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὰ διπλὰ κέρατα τοποθετήθηκαν πάνω ἀπὸ τὶς εἰσόδους, στὶς κορυφὲς τῶν κλωβῶν τῶν κλιμακοστασίων κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἐκτεταμένου προγράμματος ἀνοικοδόμησης.

β. Λίθινος κύλινδρος γιὰ τὸ πάτημα τοῦ χωμάτινου δώματος σὲ ἐγκαταλελειμμένη ἀγροτικὴ οἰκία. Νότια Εὔβοια.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ (1967-1997)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

19-20 Δεκεμβρίου 1997

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Παρασκευὴ 19 Δεκεμβρίου

09.00-09.30 Χαιρετισμοὶ

09.30-11.30 *Παραγωγὴ καὶ συστήματα μέτρησης*

Α. Μιχαηλιδου, ἀρχαιολόγος: *Μετάλλινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ. «Οἰκοσκευὴ» καὶ σχέσεις παραγωγῆς*

Ε. Κατσα, ἀρχαιολόγος: *Ἡ κεραμικὴ ὡς οἰκονομικὸ μέγεθος καὶ παράμετρος ἀνταλλαγῶν ἑνὸς κλειστοῦ συνόλου*

Ι. Τζαχιλη, ἀρχαιολόγος: *Οἱ πήλινοι κύλινδροι τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἕνας τρόπος μέτρησης;*

Χ. Μπουλωτης, ἀρχαιολόγος: *Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Α*

11.30-12.00 Διάλειμμα

12.00-14.30 *Διατροφὴ*

Α. Σαρπακη, ἀρχαιοβοτανολόγος: *Στάδια προετοιμασίας τῶν σπόρων πρὸς βρῶση*

Α. Αγραφιωτη, ἀρχαιολόγος: *Μυλόπετρες, μυλῶνες καὶ διαδικασίες ἄλεσης*

Κ. Τρανταλιδου, ἀρχαιοζωολόγος: *«Κρέα δαίετο καὶ νέμε μοίρας». Διαμελίζοντας τὸ σφάγιο κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ*

Δ. Μυλωνα, ἀρχαιοϊχθυολόγος: *Ἡ ἁλιεία στὸ Αἰγαῖο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι*

Λ. Καραλη, ἀρχαιομαλακολόγος: *Δεκαπέντε χρόνια μαλακολογικῆς ἔρευνας στὸ Ἀκρωτήρι*

14.30-15.30 Διάλειμμα

15.30-17.30 *Ἀποθήκευση ἀγαθῶν*

Α. Γραμμενου, ἀρχαιολόγος: *Ἀποθήκευση εἰδῶν διατροφῆς*

Ν. Σγουριτσα, ἀρχαιολόγος: *Τρόποι ἀποθήκευσης καὶ διαφύλαξης ἀγαθῶν. Πρόσφατα στοιχεῖα*

Κ. Αλεξοπουλου, ἀρχαιολόγος: *Χῶροι μὲ κατασκευὲς εἰδικῆς χρήσης στὸν ὄροφο τῶν κτηρίων: νέες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τους*

Μ. Μπελογιαννη, ἀρχαιολόγος: *Ἡ καλαθοπλεκτικὴ καὶ ἡ ψαθοπλεκτικὴ τέχνη στὴν οἰκονομία τοῦ Ἀκρωτηρίου*

Σάββατο 20 Δεκεμβρίου

09.00-11.30 *Τέχνη*

Π. Σωτηρακοπουλου, ἀρχαιολόγος: *Τὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδώλια στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὸν οἰκισμὸ*

Α. Παπαγιαννοπουλου, *Μεσοκυκλαδικὴ εἰκονιστικὴ παράδοση ὡς πρόδρομος τῶν τοιχογραφιῶν*

Α. Βλαχοπουλος, ἀρχαιολόγος: *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ*

δωματίου 3Γ τῆς Ξεστῆς 3. Μία πρώτη προσπάθεια αποκατάστασης
Ε. Παπαγεωργιου, Κ. Μπιρταχα, ἀρχαιολόγοι: *Ὁ πίθηκος στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου. Μία νέα προσέγγιση*
Χ. Τελεβαντου, ἀρχαιολόγος: *Τὸ θηραϊκὸ τοιχογραφικὸ ἐργαστήριο καὶ ἡ συμβολή του στὴ διαμόρφωση τῆς αἰγαιακῆς τέχνης*

11.30-12.00 Διάλειμμα

12.00-14.00 *Ἰδεολογία*
Χ. Ντουμας, ἀρχαιολόγος: *Θρησκεία*
Μ. Μαρθαρη, ἀρχαιολόγος: *Ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἀγροτικὴ λατρεία στὸ Ἀκρωτήρι. Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐξέταση μιᾶς θηραϊκῆς κεραμικῆς κατηγορίας*
Γ. Αλεξοπουλος, ἀρχαιολόγος: *Τὸ ἱερὸ καὶ τὸ μιαρό. Κέρατα καθοσιώσεως καὶ ἀγωγοὶ λυμάτων στὸ Ἀκρωτήρι. Συμβολικὴ καὶ λειτουργικὴ ἐπιβεβαίωση μιᾶς κοινότητας*
Α. Σαλη, ἀρχαιολόγος-ἀρχιτέκτων: *Τὸ πανόραμα τῆς μινωικῆς ἐποχῆς μέσα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία*

14.00-15.00 Διάλειμμα

15.00-17.00 *Ἐξωτερικὲς σχέσεις*
Α. Δεβετζη, ἀρχαιολόγος: *Λίθινα εἰσηγμένα ἀγγεῖα*
Κ. Παλυβου, ἀρχαιολόγος: *Τὰ μινωικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου*
Ε. Παναγιωτακοπουλου, ἀρχαιοεντομολόγος: *Οἰκονομία καὶ ἐμπόριο στὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐντόμων*

17.00-17.30 Διάλειμμα

17.30-18.30 *Σύγχρονη τεχνολογία*
Χ. Ντουμας, ἀρχαιολόγος: *Ἡ σύγχρονη τεχνολογία στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνασκαφῆς*
Α. Αγραφιωτη, ἀρχαιολόγος: *Ἡ πληροφορικὴ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνασκαφῆς*
Ν. Φιντικακης, ἀρχιτέκτων, *Προσασία τοῦ χώρου μὲ σύγχρονη τεχνολογία*
Ε. Χρυσικοπουλου, ἀρχαιολόγος: *Ἡ τεχνολογία στὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν*

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ. ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ (1967-1997). ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ, 19-20 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1997* ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 257, ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡ. Γ. ΝΤΟΥΜΑ ΤΟ 2008 ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ.
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΡΔΟΥ
Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΤΟΥΜΑ
ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Η ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ